AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

«XX ƏSRDƏ TÜRK-MÜSƏLMAN XALQLARINA QARŞI SOYQIRIMLARI»

mövzusuna həsr olunmuş
IV beynəlxalq elmi konfransın materialları

XÜSUSİ BURAXILIŞ

SCIENTIFIC WORKS

OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN

IV International Scientific Conference

«GENOCIDE OF TURKIC-MUSLIM PEOPLES IN THE TWENTIETH CENTURY»

SPECIAL ISSUE

ТРУДЫ

ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА

Материалы IV международной научной конференции

«ГЕНОЦИД ТЮРКО - МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ В XX ВЕКЕ»

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК

1947-ci ildən
nəşr olunur

64, 65, 66 / 2017

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Baş elmi məsləhətçi: *Akademik* **Akif ƏLİZADƏ**
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti

Baş redaktor: **Yaqub MAHMUDOV**
Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, AMEA-nın müxbir üzvü

Xüsusi buraxılışın redaksiya heyəti:

Akad. İsa **HƏBİBBƏYLİ**, AMEA-nın müxbir üzvü Nərgiz **AXUNDOVA,**
Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**, akad. İsmayıl **HACIYEV**,
fil.ü.f.d. Səbinə **ALMƏMMƏDOVA,** Ədilə **AĞABƏYOVA,**
t.ü.f.d. Nərgiz **AXUNDOVA,** t.ü.e.d. İradə **BAĞIROVA**,
t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRAMOV** (baş redaktor müavini),
t.ü.e.d., prof. Həsən **ƏLİBƏYLİ,** t.ü.f.d. İradə **ƏLİYEVA** (məsul katib),
t.ü.f.d. Sevinc **ƏLİYEVA,** t.ü.f.d. Allahverdi **ƏLİMİRZƏYEV,**
t.ü.e.d Şahin **FƏRZƏLİYEV**, t.ü.e.d. Qasım **HACIYEV**,
t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**, r.ü.f.d. Mehri **XANBABAYEVA**,
t.ü.e.d. Ədalət **QASIMOV,** t.ü.f.d. Nigar **MAKSVELL,**
t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**, t.ü.e.d. Tamilla **MUSAYEVA**,
t.ü.e.d. Tofiq **MUSTAFAZADƏ**, t.ü.e.d. Natiq **MƏMMƏDZADƏ**
t.ü.f.d. Tofiq **NƏCƏFLİ** (baş redaktor müavini)**,** t.ü.f.d. İlqar **NİFTƏLİYEV**,
t.ü.e.d. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**, t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

ISBN 978-9952-479-02-7

© AMEA, Tarix İnstitutu, 2017

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır. Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. "Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bəraət qazandırmaq məqsədilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

"Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları **1905-1907**-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş **1917**-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası **1918**-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr **1947**–ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına və **1948-1953-**cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə

deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kompaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırınaq cəhdləri də güclənirdi. "Yazıq, məzlum erməni xalqı"nın surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilirdi.

Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzolunma prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırıldırdı. Ermənilərin Sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən antiazərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq **1990**-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımı kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə-yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürist hərəkətin nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə – 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

1. 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ

«AZƏRBAYCAN və ŞƏRQİ ANADOLUNUN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNİN SOYQIRIMI» mövzusunda keçirilən II beynəlxalq elmi konfransın iştirakçılarına

Sizi səmimi qəlbdən salamlayır və mötəbər elmi toplantınızın işə başlaması münasibətilə təbrik edirəm.

İnsanlığa qarşı törədilən cinayətlərin ən ağırı sayılan soyqırım probleminin dərindən və hərtərəfli öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hər bir humanitar faciənin elmi cəhətdən araşdırılması və tarixi faktların dünya ictimaiyyətinə dolğun şəkildə çatdırılması həmin hadisəyə obyektiv siyasi-hüquqi qiymətin verilməsinə, günahkarların layiqli cəzasına çatmasına və gələcəkdə belə halların qarşısının alınmasına həlledici təsir göstərə bilər.

Azərbaycan xalqı da son yüz ildə dəfələrlə amansız təcavüzün qurbanı olmuş, qırğınlara, deportasiya və etnik təmizləmələrə məruz qalmışdır. Konfransın keçirildiyi Quba şəhərində 8 il əvvəl aşkar edilmiş kütləvi insan məzarlığı erməni millətçilərinin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Şərqi Anadolunun türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi sistemli və məqsədyönlü qətllərin yalnız bir fraqmentidir. Sovet hakimiyyəti dövründə bu cinayətlərin ört-basdır olunması, tarixçilərin öz elmi-tədqiqat işlərini məhdud ideoloji çərçivələr və yanlış metodologiya əsasında aparmağa məcbur edilməsi erməni ekspansionist şovinizminin daha da güclənməsinə rəvac vermiş, 23 il əvvəl dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında Xocalı soyqırımı kimi ağır faciənin baş verməsinə zəmin yaratmışdır. Etnik mənsubiyyətə görə törədilmiş bu kütləvi qırğına beynəlxalq birliyin vaxtında adekvat münasibət bildirməməsi sonralar planetin başqa yerlərində, o cümlədən Avropanın mərkəzində soyqırım cinayətlərinin təkrarlanmasına yol açmışdır.

Qloballaşma proseslərinin geniş vüsət aldığı müasir dövrdə xalqlar arasında əlaqələrin güclənməsi universal bəşəri dəyərlərə hörmətlə yanaşmağı tələb edir. Belə şəraitdə, Azərbaycanda olduğu kimi, humanitar əməkdaşlığın, sivilizasiyalararası dialoqun və multikulturalizm ənənələrinin təşviq edilməsi, milli və dini tolerantlıq mühitinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlərin görülməsi zəruridir. Ona görə də dünyanın mütərəqqi qüvvələri, ictimai, siyasi, elm və mədəniyyət xadimləri soyqırım cinayətlərinə yol açan etnik, irqi və dini dözümsüzlüyə, düşmənçilik yaradan bütün hallara qarşı qətiyyətlə mübarizə aparmalıdırlar. Bu sahədə atılmalı olan ən mühüm addımlardan biri də tarixi yaddaşın təzələnməsi, uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlərin açılması, təhrif edilmiş tarixi hadisələrə obyektiv elmi qiymətin verilməsi ola bilər.

Şübhə yoxdur ki, dünyanın müxtəlif ölkələrindən tədqiqatçıların qatıldığı bu beynəlxalq elmi konfrans maraqlı məruzə və çıxışlarla, problemin ayrı-ayrı aspektlərinə dair qiymətli faktların təqdimatı ilə yadda qalacaqdır. Əminəm ki, gələcək araşdırmalarınız da türk-müsəlman xalqlarının şanlı keçmişinin faciəli məqamlarına işıq salmağa və tarixdən ibrət dərsi götürməyə xidmət edəcəkdir. Bu nəcib fəaliyyətinizdə Sizə uğurlar arzulayıram.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası
Sənədlərlə və vətəndaşların müraciətləri ilə iş şöbəsi

İlham Əliyev

Bakı şəhəri, "08" aprel 2015-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ

«AZƏRBAYCAN və ŞƏRQİ ANADOLUNUN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNİN SOYQIRIMI»
mövzusunda keçirilən III beynəlxalq elmi konfransın iştirakçılarına

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Sizi səmimi qəlbdən salamlayır və mötəbər elmi toplantınızın işə başlaması münasibətilə təbrik edirəm.

Müasir dövrdə dinc birgəyaşayış normalarının təmin edilməsi, multikulturalizm ideyalarının bərqərar olması bütün bəşəriyyət üçün öz aktuallığını saxlayır. Təəssüf ki, hələ də dünyada milli, irqi, dini və digər əlamətlərinə görə insanların terrora məruz qalması, kütləvi şəkildə qırılması və deportasiya edilməsi kimi hadisələr baş verir. Yalnız zorakılığa, qanlı cinayətlərə və soyqırımlarına yol açan bütün hallara qarşı hamılıqla mübarizə aparılacağı təqdirdə, indiki və gələcək nəsilləri ağır bəlalardan qorumaq mümkündür.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində çətin sınaqlardan keçmiş Azərbaycan və digər türk-müsəlman xalqlarının üzləşdikləri soyqırım hadisələrinə də obyektiv hüquqi-siyasi qiymətin verilməsi mühüm vəzifə kimi qarşımızda durur. Soyqırım aktı təkcə onun qurbanlarına qarşı deyil, həm də bütün bəşəriyyət əleyhinə törədilmiş ağır cinayət hesab edilir. Cinayətkarların beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq layiqli cəzalarına çatması və gələcəkdə belə halların qarşısının alınması üçün ilk növbədə tarixin qanlı səhifələrinin dərindən öyrənilməsi, proseslərin adekvat elmi dəyərləndirilməsi zəruridir. Ona görə də müxtəlif ölkələrin elm adamlarının səylərinin bu istiqamətdə birləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əminəm ki, Azərbaycan xalqının başına gətirilən amansız soyqırımların izlərinin hələ də itmədiyi Şamaxı şəhərində keçirilən III beynəlxalq elmi konfrans da əvvəlki toplantılar kimi faydalı olacaq, tarixi gerçəkliyin üzə çıxarılmasına, haqq və ədalətin zəfər çalmasına xidmət edəcəkdir. Sizə bu şərəfli işinizdə uğurlar arzulayıram.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası
Sənədlərlə və vətəndaşların müraciətləri ilə iş şöbəsi

İlham Əliyev

Bakı şəhəri, "07" aprel 2016-cı il

ÖN SÖZ

BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN SİYASƏTİ TARİXİ HƏQİQƏTLƏRƏ ƏSASLANARSA DÜNYA RAHAT NƏFƏS ALAR...

Dünya bu gün son dərəcə mürəkkəb və olduqca təhlükəli qarşıdurmalarla üz-üzədir. Qafqaz da daxil olmaqla bütün Yaxın və Orta Şərq regionu soyqırımları, kütləvi qırğınlar, terror və silahlı qarşıdurmalar içərisində çapalayır. Milyonlarla insan itkisinə, misli görünməmiş dağıntılara və fəlakətlərə səbəb olmuş Birinci və İkinci Dünya müharibələrinin başlandığı Avropada faşizm, irqçilik, islamofobiya yenidən baş qaldırmışdır. Böyük güc mərkəzləri "insan haqları", "demokratiya", "beynəlxalq hüququn müdafiəsi", "terrora qarşı mübarizə" pərdələri altında, əslində, soyqırımlarına və terrora rəvac verir, dünyanı yenidən nüfuz dairələrinə bölmək uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi aparırlar. Bir sözlə, Xaç yürüşləri, Böyük coğrafi kəşflərlə başlanmış özgə torpaqlarını ələ keçirmək, bu torpaqların aborigen xalqlarını və onların yaratdığı qədim mədəniyyətləri məhv etmək siyasəti yeni forma və metodlarla davam etdirilir. Əsas hədəf yenə Şərq ölkələri, o cümlədən türk-islam dünyasıdır.

Dünya birliyi tərəfindən tanınan öz ərazisində - doğma torpaqlarında milyondan çox qaçqını olan və ərazisinin 20 faizindən çoxu erməni işğalçılarının tapdağı altında olan Azərbaycan xalqı 25 ildir ki, bütün bu acı həqiqətləri – ikili standartlar siyasətinin fəlakətli nəticələrini öz üzərində yaxından hiss edir. Bizim xalqımız çox aydın görür ki, ikili standartlar dünyası haqqı tapdalanan, torpağı işğal olunan, ədalətli mübarizə aparan Azərbaycanı deyil, işğalçı, Xocalı soyqırımını törədən, milyondan çox insanı doğma yurd-yuvasından məhrum edən erməni faşizmini, terrorçu Ermənistan rejimini müdafiə edir.

Yaşadığımız dünyanın bütün bu haqsızlıqlarına rəğmən Azərbaycan Respublikası bütün ölkələrlə sülh və dostluq siyasəti yeridir, ölkəmizin başçısı İlham Əliyev regionda və dünyada sülhün və sabitliyin qorunub saxlanılması naminə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağla bağlı süni surətdə yaradılmış problemin sülh yolu ilə həll olunması üçün yorulmadan mübarizə aparır. Bizim Prezidentimiz ölkəmizin ərazisində yaşayan digər xalqların nümayəndələri ilə bağlı multikulturalizmi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmaqla Azərbaycan reallığını bütün dünyaya nümunə kimi təqdim edir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və himayəsi altında hər il Azərbaycanda keçirilən dünya tarixçilərinin Beynəlxalq soyqırımı konfransları real tarixi həqiqətlərin aşkara çıxarıl-

masında, tarix elminin yeni faktlar və elmi ümumiləşdirmələrlə zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dövlətinin başçısı Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun keçirdiyi bu beynəlxalq elmi konfransların fəaliyyətini həmişə diqqət mərkəzində saxlayır və konfrans iştirakçılarına ənənəvi Müraciət məktubları ünvanlayır.

Bundan əvvəl Bakıda, Qubada və Şamaxıda keçirilmiş Beynəlxalq soyqırım konfranslarında Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Polşa, Albaniya, Ukrayna, Gürcüstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, İran, Hindistan və digər ölkələrin görkəmli tarixçiləri XIX-XX əsrlərdə, Azərbaycan, Şərqi Anadolu, müasir İran İslam Respublikasının azərbaycanlılar yaşayan şimal-qərb bölgələri, Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Volqaboyunda həyata keçirilmiş soyqırımları, deportasiyalar və repressiyalarla bağlı maraqlı məruzələrlə çıxış etmişlər. Hər üç elmi konfrans materialları nəşr olunmuş, iştirakçılara paylanmışdır.

Dünya tarixçilərinin növbəti **IV** Beynəlxalq konfransı Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan və 1918-1919-cu illərdə erməni-daşnak quldurlarının dəhşətli soyqırımlarına məruz qalmış Lənkəran şəhərində keçirilir.

"**XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları**" probleminə həsr olunmuş IV Beynəlxalq Lənkəran konfransında son **200** il ərzində böyük bir coğrafiyada türk-müsəlman xalqlarına qarşı sistemli surətdə yeridilmiş olan soyqırımları, deportasiyalar, repressiyalar siyasəti və bunun fəlakətli nəticələri müzakirə olunacaqdır. Konfransda xarici ölkələrin 50-dən çox aliminin, o cümlədən Rusiya Federasiyası, Almaniya, Türkiyə, Albaniya, Polşa, Özbəkistan, Qazaxıstan, Gürcüstan, Qırğızıstan, Ukrayna, Moldova və başqa ölkələrdən gəlmiş tədqiqatçıların son 200 il ərzində türk-islam ölkələrində baş vermiş soyqırımlarına həsr olunmuş məruzələri dinləniləcəkdir.

İnanırıq ki, dünyanın çox görkəmli alimlərinin, tanınmış elm təşkilatçılarının iştirakı ilə Azərbaycanın 1918-1919-cu illərdə dəhşətli soyqırımlarına məruz qalmış Lənkəran şəhərində keçirilən IV Beynəlxalq soyqırımı konfransı real tarixi keçmişin dünya tarixçiləri tərəfindən birgə araşdırılması və tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Yaqub MAHMUDOV

AMEA-nın müxbir üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı Laureatı

FOREWORD

THE WORLD WILL BE STABLE AND SAFELY IF THE GREAT STATES' POLICY IS BASED ON HISTORICAL FACTS...

Today the world is facing extremely complex and dangerous conflicts. The entire Near and Middle East region, including the Caucasus is engulfed in acts of massacres, genocide, terror and armed conflicts. In Europe, where the First and Second World Wars began and caused loss of millions of people, unprecedented destruction and disasters, fascism, racism, and Islamophobia are once again raising their heads. Under the veil of "Human Rights Watch", "democracy", "protection of international law","fight against terrorism", the great powers in fact, fighting the life and death for a new division of the world into spheres of influence only contribute to genocide and terror. In other words, the policy of seizure of alien territories, annihilation of aboriginal peoples and their ancient cultures, that began from the time of the Crusades and Great geographical discoveries, continues today with new methods and new forms. And the main target again is Eastern countries, including the Turkish-Islamic world.

Azerbaijan - an independent state recognized by the world community for 25 years has been experiencing these sad realities, the consequences of the policy of double standards that carries a calamity. More than 20 percent of its lands are under Armenian occupation, over one million Azerbaijanis are refugees and internally displaced persons. Our people clearly see that not the fair fight of Azerbaijan, whose rights are violated, the lands are occupied, but the terrorist Armenian regime which occupied the Azerbaijani lands, committed the Khojaly genocide, deprived more than a million people of its native hearths are supported by double standards of the world.

Contrary to this injustice prevailing in the world, the Republic of Azerbaijan implements a policy of peace and friendship with all countries. The head of our state Ilham Aliyev, in the name of ensuring peace and stability in the region and throughout the world, is working tirelessly for a peaceful solution to the artificially created problem of Daghlig Qarabagh (Nagorno-Karabakh), which is an integral part of Azerbaijan. Our President raised multiculturalism, which is connected with the representatives of different peoples living in our country, to the level of state policy and, thus, presented to the whole world the Azerbaijani reality as an example of inter-ethnic and inter-religious harmony.

In this regard, the International Genocide Conference of the world historians that is held every year on the initiative and under the auspices of Azerbaijani President Ilham Aliyev, plays a significant role in facilitating the disclosure of the

real historical facts, enriching historical science with new facts and scientific conclusions.

The head of the Azerbaijani state always keeps in the spotlight the activities of these international forums held by the Institute of History of the National Academy of Sciences, and sends traditional welcoming addresses to the participants of the conferences.

In the previous international genocide conferences held in Baku, Guba, Shamakhy the prominent historians of Azerbaijan, Russia, Turkey, Germany, Poland, Albania, Ukraine, Georgia, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Iran, India and other countries made interesting speeches on the massacres, deportations and repression implemented in the 19th and 20th centuries in Azerbaijan, Eastern Anatolia, the Azerbaijani-populated north-western regions of modern Islamic Republic of Iran, in the Caucasus, Central Asia and Volga region.

Materials of all the three conferences have been published, and distributed to the participants.

The next, **IV** conference of world historians is held in one of the ancient cultural centers of Azerbaijan - the city of Lankaran, whose population in 1918-1919 was subjected to genocide by the Armenian-Dashnak armed formations. The genocide, deportation and repression policy systematically pursued against the Turkic-Muslim peoples implemented in a large area over the last 200 years and their grave consequences will be discussed in the IV International Conference in Lenkoran dedicated to the **"Genocide in the 20th century against the Turkish-Muslim peoples"**.

Speeches of more than 50 scholars and the researchers from foreign countries, including the Russian Federation, Germany, Turkey, Albania, Poland, Uzbekistan, Kazakhstan, Georgia, Kyrgyzstan, Ukraine, Moldova and other countries, on the massacres created in Turkish-Islamic countries over the past 200 years, will be heard in the conference.

We believe that the IV International Conference on the history of Genocides, taking place with the participation of prominent world scientists, well-known scientific organizers in the Azerbaijani city of Lankaran, which was exposed to terrible genocide in 1918-1919, will play a significant role in the investigation of real historical past by world historians and in bringing the historical truth to the international community's attention.

Yagub MAHMUDOV

Corresponding member of ANAS,
Honored man of science,
State Prize-winner

ПРЕДИСЛОВИЕ

МИР СТАНЕТ СТАБИЛЬНЕЕ И БЕЗОПАСНЕЕ, ЕСЛИ ПОЛИТИКА ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ БУДЕТ ОСНОВЫВАТЬСЯ НА ПРАВДЕ ИСТОРИИ

Современный мир сталкивается с чрезвычайно сложными и опасными угрозами. Весь регион Ближнего и Среднего Востока, включая Кавказ, охвачен актами массового истребления, геноцида, террором и вооруженными противостояниями. В Европе, где начались Первая и Вторая мировые войны, повлекшие за собой жертвы миллионов людей, невиданные разрушения и бедствия, вновь поднимают голову фашизм, расизм, исламофобия. Под ширмой «прав человека», «демократии», «защиты международного права», «борьбы с терроризмом» великие державы на деле лишь содействуют геноциду и террору, ведут борьбу не на жизнь, а на смерть с целью нового раздела мира на сферы влияния. Иными словами, берущая начало со времен Крестовых походов и Великих географических открытий политика завоеваний чужих земель, уничтожения аборигенных народов и созданных ими древних культур продолжается ныне новыми методами и в новых формах. В качестве же основной мишени вновь выступают страны Востока, включая тюркский и исламский мир.

Азербайджан – признанное мировым сообществом независимое государство уже 25 лет ощущает на себе эти печальные реалии, последствия несущей бедствия политики двойных стандартов. Более 20 процентов его территории находятся под армянской оккупацией, свыше миллиона азербайджанцев являются беженцами и вынужденными переселенцами. Наш народ ясно видит, что мир двойных стандартов защищает не ведущий справедливую борьбу Азербайджан, чьи права попраны, земли оккупированы, а террористический армянский режим, осуществляющий оккупацию азербайджанских земель, учинивший Ходжалинский геноцид, лишивший свыше миллиона людей своих родных очагов.

Вопреки этой царящей в мире несправедливости, Азербайджанская Республика реализует политику мира и дружбы со всеми странами. Глава нашего государства Ильхам Алиев, во имя обеспечения мира и стабильности в регионе и во всем мире, ведет неустанную борьбу за мирное решение искусственно созданной проблемы Нагорного Карабаха, являющегося неотъемлемой частью Азербайджана. Наш Президент поднял мультикультурализм, связанный с положением проживающих на территории нашей страны представителей разных народов, на уровень государственной политики и, тем самым, представил всему миру азербайджанскую реальность как пример межнационального и межконфессионального согласия. В данном контексте значительную роль играют ежегодно проводимые в Азербайджане по инициативе и при поддержке Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева

международные конференции по исследованию истории геноцидов с участием мировых историков, способствующие раскрытию подлинной истории, обогащению исторической науки новыми фактами и научными выводами.

Глава азербайджанского государства держит в центре своего внимания эти международные форумы, организуемые Институтом истории Национальной Академии наук, и адресует участникам конференций традиционные приветственные обращения.

Участники состоявшихся в городах Баку, Губа, Шамахы международных конференций по исследованию истории геноцидов – видные историки из Азербайджана, России, Турции, Германии, Польши, Албании, Украины, Грузии, Узбекистана, Казахстана, Кыргызстана, Ирана, Индии и других стран – представили интересные доклады, посвященные вопросам геноцида, депортаций, репрессий, осуществленных в XIX-XX веках в Азербайджане, Восточной Анатолии, в населенных азербайджанцами северо-западных областях современной Исламской Республики Иран, на Кавказе, в Центральной Азии, Поволжье. Материалы предыдущих конференций опубликованы и розданы их участникам.

Очередная, IV конференция мировых историков проводится в одном из древних культурных центров Азербайджана – городе Лянкяран, население которого в 1918-1919 годах подверглось геноциду со стороны армяно-дашнакских вооруженных формирований.

На проходящей в Лянкяране IV Международной конференции по проблеме **«Геноцид тюрко-мусульманских народов в XX веке»** будут обсуждены вопросы осуществляемой в течение последних **200** лет на огромном географическом пространстве систематической политики геноцида, депортаций, репрессий против тюрко-мусульманских народов и ее трагических последствий. В ходе конференции будут заслушаны доклады с выше 50 зарубежных ученых, представляющих различные страны, в частности Российскую Федерацию, Германию, Турцию, Албанию, Польшу, Узбекистан, Казахстан, Грузию, Кыргызстан, Украину, Молдову. Их доклады посвящены вопросам истории геноцидов, имевших место в тюрко-мусульманских странах в течение последних 200 лет.

Мы уверены в том, что IV Международная конференция по исследованию истории геноцидов, проходящая с участием видных мировых ученых, известных организаторов науки в азербайджанском городе Лянкяран, пережившем в 1918-1919 годы страшные события геноцида, сыграет значительную роль в совместном изучении мировыми историками прошлого наших стран, в доведении до международной общественности правды истории.

Ягуб МАХМУДОВ

Член-корреспондент НАНА,
Заслуженный деятель науки,
лауреат Государственной премии

Birinci bölmə

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMLARI

T.e.d., prof. **İsmayıl HACIYEV**
AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri

AZƏRBAYCANIN İTİRİLMİŞ TARİXİ TORPAQLARI

Açar sözlər: itirilmiş torpaqlar, Zəngəzur, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, Dilican, Zaqatala, İrəvan
Keywords: lost lands, Zangazur, Nakhchivan, Upper Garabagh, Dilijan, Zagatala, Iravan
Ключевые слова: потерянные земли, Зангезур, Нахчыван, Нагорный Карабах, Дилиджан, Закатала, Иреван

XV əsrə kimi Azərbaycanda ermənilər bir etnos kimi yaşamamışlar. Onların yaşadıqları ərazi Balkan yarımadası olmuş, sonra Mesopotamiya ərazisinin yuxarılarına köçmüşlər. Van gölü sahillərinə irəliləyən ermənilər Qaraqoyunlu dövlətindən torpaq sahələri almışlar. Onların Cənubi Qafqazda məskunlaşdırılması Rusiya imperiyasının köməyi sayəsində baş tutmuş və bu Rusiya dövlətinin siyasi maraqlarına uyğun idi.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı işğal edən çar Rusiyası bu prosesdə erməni amilindən bir vasitə kimi istifadə etmişdi. Rusiya müstəmləkəçiləri Cənubi Qafqazda Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasına qarşı gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün xristian-istinadgah məntəqəsi yaratmaq məqsədilə həmin dövlətlərin ərazisində yaşayan erməniləri mütləq surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə köçürdü [17, s. 22].

Tanınmış rus tədqiqatçısı N.Şavrov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesini və köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayını araşdırdıqdan sonra 1911-ci ildə yazırdı: «Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz (yəni ruslar – İ.H.) köçürüb gətirmişik» [32, s.63]. Şavrova görə, ermənilərə məskən salmaq üçün hökumət tərəfindən 200 min desyatin xəzinə torpağı ayrılmış və müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı alınmışdı.

Ermənilərin xidməti müqabilində Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda onlar üçün dövlət yaratmağa cəhdlər etdi. Belə cəhdlər hələ üç əsr bundan əvvəl – I Pyotrun dövründən başlamışdı. «Erməni dövləti» yaratmaq üçün erməni «başbilənləri» I və II Yekaterinanın dəstəyini qazansalar da, müxtəlif səbəblərdən Azərbaycan ərazisində belə dövləti yaratmaq mümkün olmadı.

Ermənilər öz məkrli niyyətlərindən əl çəkməmiş və XIX əsr boyu öz xidmətlərini çar Rusiyasına təqdim etmişlər. Onlar Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsində fəal rol oynamışlar. Ermənilərin bu xidmətləri müqabilində Rusiya imperatoru I Nikolay İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində «erməni vilayəti» yaratdı. Bu, müstəqil dövlət qurumu olmasa da, ermənilərin gələcəkdə səfərbər olmalarına, təşkilatlanmalarına, iqtisadi-mədəni tərəqqiyə yetişmələrinə ciddi təsir etdi [15, s.42]. İkinci bir tərəfdən, çar Rusiyası işğal etdiyi Şimali Azərbaycanın strateji bölgələrində (Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur və b.) erməniləri yerləşdirdi. Rusiya Cənubi Qafqazda Ermənistan və Gürcüstanın daha çox ərazilərə nəzarət etməsində maraqlı idi. XIX əsr boyu və XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası bu istiqamətdə tədbirlər görür, nəticədə Azərbaycan ərazilərini itirirdi. Birinci mərhələdə Rusiya imperiyası Azərbaycan ərazilərində ermənilərin daha çox yerləşdirilməsinə, bəzi ərazilərdə sayca çoxluğuna nail olmağa çalışırdı. Bundan sonra həmin ərazilərdə azərbaycanlıların sıxışdırılması, bu yerlərdən qaçqın və köçkün vəziyyətə salınması siyasəti aparılırdı. Ermənilər çar Rusiyasının köməyi ilə bu ərazilərdə Ermənistan dövləti yaratmaq istəyirdilər. İlk növbədə, belə bir ərazi İrəvan xanlığının əhatə etdiyi Azərbaycan torpaqları idi. Artıq ermənilər bu ərazidə əhalinin tərkibində üstünlük qazanmağa nail olmuşdular. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1828-ci ildə «erməni vilayəti», 1849-cu ildə isə İrəvan quberniyası yaradıldı. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində erməni daşnakları mövqelərini möhkəmləndirir və müstəqil dövlət yaratmağa səy göstərirdilər.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaranmış şərait ermənilərin dövlət yaratmaq arzularını gerçəkləşdirdi. 1917-ci ilin martında yaradılmış Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsində, bir neçə ay sonra yaradılmış Cənubi Qafqaz Komissarlığında və Seymində ermənilər də iştirak edirdilər. Lakin Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması ilə Cənubi Qafqaz xalqları öz müstəqilliklərini elan etdilər. Meydana gələn yeni dövlətlərdən biri də Ermənistan, yaxud Ararat Respublikası idi [18, s.205].

1918-ci il mayın 28-də Milli Şura Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan olunması barədə qərar qəbul edir və «İstiqlal bəyannaməsi» hazırlanaraq dünyanın böyük dövlətlərinə göndərilir. Bununla da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyətə başlayır. Lakin Bakı şəhəri daşnak-bolşevik qüvvələrin əlində olduğundan Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçür.

Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda Seym buraxıldıqdan sonra yeni yaranmış dövlətlərin sərhədlərini müəyyən etmək zərurəti meydana çıxdı. İlk günlərdə erməni nümayəndələri İrəvan şəhərinin Ermənistanın paytaxtı edilməsi barədə Azərbaycan hökumətinə müraciət etdi [25, s.119]. Gərgin müzakirələrdən sonra Azərbaycan Milli Şurası İrəvan şəhərini siyasi mərkəz etməkdən ötrü ermənilərə güzəştə getdi. Bu zaman Batumda olan Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında da sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqlar aparılırdı. Razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan Aleksandropol quberniyası hüdudlarında erməni dövlətinin yaradılmasına razıdır. İrəvan şəhəri də bu şərtlə ermənilərə güzəştə gedilir ki, ermənilər Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından imtina edirlər. Bu addım Azərbaycan Milli Şurasının və yeni yaranan Azərbaycan dövlətinin ilk səhvlərindən biri idi.

Ermənistan Cənubi Qafqazda çox kiçik – 9,0 min kv. km ərazisi olan bir dövlət idi. Türkiyə ilə imzalanmış Batum müqaviləsinə görə Brest sülhü Ermənistan tərəfindən tanınır, Eçmiədzin (Üçmüəzzin) və Gümrü Türkiyəyə keçirdi. Türk qoşunları Cənubi Qafqazda olan vaxtda ermənilər sülh şərtlərinə az-çox riayət edir, yerli müsəlman əhalisinə və Azərbaycana münasibətdə təmkinli olduğunu nümayiş etdirməyə cəhd göstərirdi. Müharibədə Türkiyənin məğlubiyyəti 1918-ci ilin axırlarında ermənilərin yenidən fəallaşması ilə nəticələndi. Artıq dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılan «dənizdən-dənizə Ermənistan» iddiaları yerli azərbaycanlılara görünməmiş müsibətlər gətirdi.

Azərbaycan hökumətinin dəfələrlə müraciətinə baxmayaraq, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində iki dövlət arasında normal münasibətlər yaratmaq mümkün olmadı. Əksinə, Ermənistan açıq və gizli yollarla qədim Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağın dağlıq hissəsini özünə ilhaq etmək xəyalına düşdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın sahəsi 113,9 min kv. km olmuşdur. Bunun təxminən 97,3 min kv.km-i mübahisəsiz ərazilər, təqribən 16,6 min kv.km-i isə mübahisəli ərazilər hesab olunurdu [25, s.122]. Mübahisəli ərazilərin 7,9 min kv.km-i İrəvan quberniyasına, 8,7 min kv.km-i isə Tiflis quberniyasına daxil idi. Ermənistanla mübahisəli ərazilər İrəvan quberniyasının qərb hissəsi – xüsusilə Göyçə gölünün bir az cənubundan, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzin qərbindən tutmuş Kasak çayına kimi Arazın hər iki sahili – Böyük Vedi, Eçmiədzin, İqdır və s. ərazilər idi. Həmin ərazilər tarixi ÇuxurSəd bəylərbəyliyinin və İrəvan xanlığının ərazilərinə uyğun gəlirdi. Gürcüstanla mübahisəli ərazilərə isə Qarayazı, Axalski və Siqnaq qəzasının cənub hissələri daxil idi. Qarayazı düzü Gəncə-Qazax düzənliyinin davamı olub, həm etnik, həm də iqtisadi cəhətdən onunla bağlı idi. Buranın sakinlərinin 90 faizi azərbaycanlı olmuşdur. Bu ərazi 1918-ci ildə Gürcüstan tərəfindən tutulmuş və onun Tiflis qəzasının tərkibində olması faktı əsas götürülmüşdür. Əhalisinin 73,5 faizini azərbaycanlılar təşkil edən Axalski qəzası da gürcülər tərəfindən zəbt edilmişdir. Siqnaq qəzasının qərbində gürcülər, şərqində isə azərbaycanlılar yaşayırdı [25, s.123].

XX əsrin ilk rübündə Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi prosesi baş vermişdir. Bu proses müxtəlif mərhələlərdə həyata keçirilmişdir: 1.1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti vaxtında. 2.1920-ci ilin aprel-noyabr aylarında – Azərbaycan SSR elan olunduğu gündən Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulanadək. 3. 1920-ci ilin noyabrından 1921-ci ilin fevralınadək – Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək. 4. ZSFSR-in təşkili və onun SSRİ tərkibinə daxil olmasına kimi – «müstəqil» Zaqafqaziya sovet respublikalarının fəaliyyət göstərdiyi dövrdə.

Cənubi Qafqazın gənc respublikaları arasında qeyd olunduğu kimi, ciddi ərazi mübahisələri mövcud idi. XIX əsrdə Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüş və burada məskunlaşmış ermənilərin ərazi iddiaları daha fantastik və zorakı idi.

Ermənilərin ərazi iddialarının əsassız olduğunu belə bir fakt təsdiq edir ki, onların zorla qoparıb almaq istədikləri Şərur-Dərələyəz, Sürməli, Naxçıvan qəzalarında azərbaycanlılar əhalinin 2/3 hissəsini, Cəbrayıl, Zəngəzur, Cavanşir və Göyçə ilə birlikdə Qazax qəzalarında isə çoxunu təşkil edirdi [14, s.188]. Hətta İrəvan qəzasının özündə əhalinin 46 faizdən çoxu azərbaycanlılardan ibarət idi. Ona görə erməni ekstremistləri ərazi mübahisələrini zor gücünə və başqa dövlətlərin yardımına arxa-

lanmaqla həll etməyə çalışırdılar. Bütün hallarda regionda öz marağını güdən Rusiya ərazi məsələlərinin «həllinə» ciddi təsir göstərirdi.

1918-ci ilin yayından başlayaraq türk xalqının qəddar düşməni Andranik Ozanyan Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Azərbaycan sərhədlərini pozub dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlara başladı. Həmin ilin payızında Azərbaycan torpaqlarının müsəlman əhalisindən təmizlənməsi əməliyyatına Ermənistan hökuməti bilavasitə rəhbərlik etməyə başladı. A.Ozanyan Gorusu zəbt edərək, oranı Azərbaycan Respublikasına qarşı pozuculuq mərkəzinə çevirmişdi [18, s. 207]. Şuşanı üzdəniraq «kiçik Ermənistan» deyilən bir dövlətin mərkəzinə çevirmək istəyən ermənilər dəfələrlə Zabux dərəsindən Şuşaya girməyə cəhd göstərdilər. Azərbaycan hökuməti belə fitnəkarlığın qarşısını almaq üçün 1919-cu ilin yanvarın əvvəlində mərkəzi Şuşa şəhəri olan Qarabağ general-qubernatorluğunu yaratdı. General-qubernatorluğun tərkibinə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları daxil idi [14, s. 190]. Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi. Onun qəti mövqeyi sayəsində separatçılar qovuldu və Şuşa şəhərinin erməni əhalisinin bir hissəsi Azərbaycan hökumətini tanıdı.

1919-cu ilin iyun ayının axırında erməni silahlı qüvvələri Zəngəzura soxuldular. Azərbaycan ordusunun hissələri Zəngəzuru tutmuş erməni hərbi qüvvələrinə qarşı hücuma keçdi. Noyabrın 23-də Azərbaycanla Ermənistan arasında saziş bağlandı və erməni hərbi hissələri Zəngəzuru tərk etdilər. Azərbaycan öz qoşunlarını Zəngəzurdan çıxarıb apardı. Bundan istifadə edən Ermənistan sazişi pozaraq Zəngəzura nizami qoşun hissələri yolladı və yerli müsəlman əhaliyə qarşı talan və qırğınlar törətdilər. Dekabrın 30-da Azərbaycan hökuməti müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyadakı baş komissarından xahiş etdi ki, erməni ekstremistlərinin özbaşınalığına son qoyulsun. 1920-ci il avqustun 5-9-da Qırmızı Ordu hissələri Zəngəzura soxularaq buradakı erməni generalları Dro və Nijdenin qoşunlarını bölgədən qovub çıxardı [25, s. 128]. Lakin 1920-ci ilin avqustun 10-da Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında müvəqqəti saziş bağlandı və onun şərtlərinə görə Şərur-Dərələyəz qeyd-şərtsiz Ermənistana verildi, Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan isə yenə də «mübahisəli vilayətlər» elan olundu. Bununla, Rusiya Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanı sovetləşdirmək siyasəti yürüdürdü.

Ermənistan SSR yaradıldıqdan sonra Azərbaycan ərazisinə iddialar daha da artdı. N.Nərimanovun AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 30 noyabr tarixli qərarını elan edərkən verdiyi bəyanat və ertəsi gün qəzetlərdə onun saxtalaşdırılmış şəkildə dərc olunması həmin iddiaların daha da çoxalmasına səbəb oldu. Bu bəyanat ermənilərin yeni addımlar atmasına təkan verdi və dekabrın 25-də onlar Zəngəzurda «Azad Sünik hökuməti» təşkil etdilər. Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi Ermənistanın əlinə keçdi. Bununla da Azərbaycan ərazisinin 4505 kv.km-ni itirdi.

Ermənilər Zəngəzurdan sonra Naxçıvanı da ələ keçirəcəklərinə ümid edirdilər. Naxçıvanın da taleyi ciddi təhlükə qarşısında idi. Rusiya Naxçıvanın Ermənistana verilməsini təkidlə tələb edirdi. Türk qoşunları Mudros müqaviləsinə görə Cənubi Qafqazı tərk etdikdən sonra erməni ekstremistlərinin Naxçıvanı tutmaq iddiaları daha da artdı. Naxçıvan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən dərhal sonra bu respublikanın tərkibinə daxil olduğunu bildirdi.

Azərbaycan Respublikası ilə birləşməyin hələlik mümkün olmadığını nəzərə alan və hər tərəfdən erməni qüvvələri ilə əhatə olunmuş Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları və İrəvan qəzasının azərbaycanlılar yaşayan hissəsi birləşərək, 1918-ci ilin noyabrında müstəqil Araz-Türk Respublikasının yarandığını elan etdi. Bu respublika qısa müddət yaşasa da, Naxçıvanın qorunub saxlanılmasında əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirdi. 1918-ci ilin dekabrında Araz-Türk Respublikası yeni yaradılmış Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının tərkibinə daxil oldu. Bu əslində formal daxilolma idi, Araz-Türk Respublikası müstəqil olaraq öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Yeni müsəlman respublikasının yaranması və güclənməsi Ermənistan, Gürcüstan hökumətlərini və ingilisləri də narahat edirdi. 1919-cu ilin aprelində ingilis komandanlığı Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasını ləğv etdi. Bundan təqribən ay yarım əvvəl Azərbaycan hökuməti 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu yaratdı. Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator təyin edildi. Bu dövrdə daşnak hökuməti Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin qəzalarını, Qars vilayətini müsəlman əhalisindən təmizləyib, bu ərazilərdə Ermənistan hökumətinin hakimiyyətini bərqərar etmək istəyirdi [18, s. 207]. Naxçıvanlıların dəyanəti ilə Azərbaycan hökumətinin səyləri nəticə etibarilə Ermənistanın Naxçıvana yiyələnmək niyyətlərini puça çıxardı. Lakin ingilislər və amerikanlar Naxçıvanı Ermənistanın idarəçiliyinə vermək istəyirdilər. Naxçıvan bölgəsinin müsəlman əhalisi isə

özünü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi sayır və bu istiqamətdə mübarizə aparırdı [22, s.142]. Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentdəki çıxışında qeyd etmişdi ki, «...Naxçıvan öz qüvvələri ilə istilaçıları devirərək təbii orqanizmi saydığı Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi» (7, 1919, 10 sentyabr, rusca).

Ermənistan Zəngəzur məsələsi ətrafında hələ də mübahisələrin davam etdiyini nəzərə alaraq Naxçıvanla bağlı ilkin mərhələdə təkid etmədi və 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvana heç bir iddiasının olmaması ilə əlaqədar rəsmi bəyanat verdi: «Naxçıvan müstəqil sovet respublikası kimi tanınır və ona qarşı ərazi iddialarından imtina edirik» [22, s. 301]. Prof İ.Musayev haqlı olaraq yazır ki, əslində bölgənin Azərbaycanın bir hissəsi deyil, müstəqil respublika kimi tanınması Ermənistanın gələcək planları üçün düşünülmüş məqsədyönlü bir addım idi. Sonrakı illərdə erməni hiyləsi özünü çox gözlətməmişdir. Lakin hələlik Ermənistanın Naxçıvana yiyələnmək niyyətləri baş tutmamışdı. Burada naxçıvanlıların dəyanətini, Azərbaycan hökumətinin səylərini, Türkiyənin obyektiv mövqe tutması və onu inadla müdafiə etməsini xüsusi ilə qeyd etməliyik.

1921-ci ilin yanvarında Naxçıvanda keçirilən rəy sorğusu erməni planlarını alt-üst elədi. Naxçıvan bölgəsi əhalisinin Azərbaycan və Ermənistan inqilab komitələrinin bəyanatlarına münasibəti ilə bağlı keçirdiyi rəy sorğusunda əhalinin 90 faizi mahalın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi [24, s.79]. B.Şahtaxtinskinin RSFSR XKS-nin sədri V.Leninə göndərdiyi arayış və sənədlər də öz təsirini göstərdi. 1921-ci il martın 16-da isə RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanan Moskva müqaviləsi ilə Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verdi, onun sərhədlərini dəqiqləşdirdi və Azərbaycanın onu üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi göstərilirdi. Bununla da Naxçıvan məsələsi özünün ədalətli həllini tapdı. Moskva müqaviləsinin şərtləri 1921-ci il oktyabrın 13-də bağlanmış Qars müqaviləsi ilə daha da möhkəmləndirildi. Müqavilə müddətsiz imzalandı və bu Naxçıvanın gələcək taleyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bununla bərabər, Naxçıvan ilə bağlı mübahisələr, ərazi iddiaları sonrakı illərdə də səngimədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işğalından sonra Qarabağ məsələsinə olan iddialar yenidən artdı. Ermənistan hər bir vasitə ilə Qarabağın dağlıq hissəsini ələ keçirməyə can atırdı. 1920-ci ilin iyunun 19-da Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın Ermənistanın ayrılmaz hissəsi olduğu barədə bəyanat verdi. 1920-ci ilin iyunun 27-də Azərbaycan K(b)P-nin Siyasi və Təşkilat büroları Ermənistanın Qarabağın yuxarı hissəsinə iddialarını rədd etmək barədə obyektiv qərar qəbul etdi. Təqribən bir il sonra Dağlıq Qarabağ məsələsi RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun müzakirəsinə çıxarıldı. 1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P-nin Qafqaz bürosu Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR tərkibinə qatılması və buradakı ermənilər arasında rəy sorğusu keçirilməsi barədə qərar çıxardı. N.Nərimanovun ciddi etirazını və əhalinin narazılığını nəzərə alan Qafqaz bürosu iyulun 5-də məsələni təkrar müzakirəyə qoydu və əvvəlki ədalətsiz qərar ləğv olundu [21, s.25]. Lakin bununla belə, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verildi, 1923-cü ilin iyulun 7-də Azərbaycan SSR tərkibində DQMV yaradıldı. Vilayət tərkibinə Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları ərazilərinin dağlıq hissələri daxil oldu. Qarabağın qalan hissəsində Ağdam, Cəbrayıl və Kürdüstan qəzaları yaradıldı və əraziləri müəyyənləşdirildi. 1924-cü ildə qəbul edilmiş «Əsasnamə»yə görə, Şuşa qəzasından Şuşa və Xankəndi, Cavanşir qəzasından 62 kənd, Qaryagin qəzasından 30 kənd, Qubadlı qəzasından isə Qaladərəsi kəndi DQMV tərkibinə daxil edilmişdi [25, s. 130]. Bu addım ermənilərin gələcək planlarının həyata keçirilməsinə zəmin yaratmış oldu. 1929-1931-ci illərdə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələrinin Ermənistana verilməsi və həmin ərazidə Mehri rayonunun yaradılması nəticəsində Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın digər torpaqlarından ayrı salındı [22, s. 315].

Eyni zamanda Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il fevralın 18-də keçirilən iclasında 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələrinin şərtləri kobud surətdə pozularaq Naxçıvan MSSR-in 10 kəndi – Qarçevan, Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Oğbin, Ağxəç, Almalı, İtqıran və Sultanbəy kəndləri öz torpaqları ilə birlikdə, habelə Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistan SSR-ə verildi [2, v.2]. Bunların ümumi sahəsi 657 kv.km idi. Bu illərdə Qazax qəzasının dağlıq hissəsi – Dilican ərazisi də Azərbaycan xalqının iradəsinə əks olaraq Ermənistana verildi [25, s. 131]. Yenə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin 1938-ci il 5 mart tarixli iclasının qərarına əsasən Şərurun Sədərək və Kərki kəndləri ətrafındakı müəyyən ərazilər Ermənistana keçdi [7, 2013, 10 yanvar].

Göründüyü kimi, ərazi məsələlərinin birtərəfli, daşnak-bolşevik sayağı «həlli» nəticəsində mübahisəli ərazilər bədnam qonşularımızın ixtiyarına keçdi və bundan əlavə 11 min kv.km ərazimiz Ermənistana verildi [25, s. 131]. Buraya əsasən Zəngəzur qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası və Göyçə dairələrinin torpaqları daxil idi. Beləliklə, həmin illərdə Azərbaycanın 27.599 kv.km ərazisi itirildi.

1918-ci ildə Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinin təşəkkülü gedişində Zaqatala dairəsinin siyasi mənsubluğu problemi ikitərəfli münasibətlərin gərgin məsələlərindən biri idi. Zaqatala dairəsinin Müsəlman Milli Şurası özünün 1918-ci ilin iyunun 26-dakı iclasında Azərbaycana birləşmək haqqında qərar qəbul etdi [4, v. 28-29]. Zaqatala Milli Şurası Azərbaycan hökumətinə öz qərarı barədə iyunun 28-də teleqramla xəbər verdi. 1918-ci ilin iyunun 30-da hökumət Zaqatala dairəsinin Azərbaycan respublikasına birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi və mahala general Əliyar bəy Haşımbəyovu vali təyin etdi [3, v. 2].

1918-ci ilin yayında alman qoşunlarının Borçalı və Qarayazını, habelə Poylu və Ağstafa stansiyalarını tutması faktorundan yararlanaraq, gürcü hökuməti orada öz inzibati idarəçiliyini təşkil etmişdi [4, iş 227, v. 9 arx.]. Gürcü hökuməti gürcü etnik ünsürünə faktiki olaraq rast gəlinməyən Qarayazı, Çatma, Ceyrançöl və Eldar düzlərini, habelə Borçalı qəzasının azərbaycanlı əhalisi yaşayan hissəsini nəzarət altına almışdı [27, s.15].

Azərbaycanla Gürcüstan aralarındakı ərazi mübahisələrini həll etmək istəyirdi və bunun üçün sülh danışıqları aparılırdı. Sülh konfrasına gürcü nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi memorandumda Gürcüstanın tərkibinə daxil olan ərazilər sırasında Zaqatala mahalı da göstərilirdi. 1921-ci il fevralın 21-də Gürcüstan Müəssislər Məclisinin təqdim etdiyi Konstitusiyada da Zaqatala mahalı Gürcüstan Respublikasının ayrılmaz hissəsi elan olunmuşdu.

Zaqatalada 1920-ci il iyun üsyanı gedişində Gürcüstan hökuməti hərbi hissələrini mahalın ərazisinə daxil etmişdi. Lakin onlar tezliklə geri çağırıldılar.

1921-ci ilin iyul ayının əvvəlində Tiflisdə Cənubi Qafqaz respublikalarının daxili sərhədlərinin nizama salınması üzrə konfrans çağırıldı. Konfrans F.Maxaradze və N.Nərimanovun imzası ilə Azərbaycan və Gürcüstan arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsinə dair qətnamə qəbul etdi [1, v. 6]. Bu sənədlə, habelə 15 noyabr 1921-ci il M.Hacıyev – B.Mdivani sazişi ilə Gürcüstan SSR Zaqatala dairəsinə olan bütün iddialarından əl çəkirdi. Lakin gürcü hakimiyyət orqanları zaqatalalıları Şirək çölündən sıxışdırıb çıxarma kursu yürüdürdü. 1924-cü ilin oktyabrından 1927-ci ilin əvvəlinədək Şirək çölündən qəzanın 17 kəndi tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmışdı ki, nəticədə bu kəndlər 9,2 min hektar torpaq itkisinə məruz qalmışdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanla Gürcüstan arasında mövcud torpaq mübahisələri haqqında 20-ci illərin ortalarında və ikinci yarısında qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində 63 min hektardan artıq ərazi Gürcüstana verilmişdi [27, s. 23].

XX əsr boyu ermənilər Azərbaycan torpaqlarını hiylə ilə ələ keçirir, «böyük Ermənistan»ı genişləndirirdilər. Bunlar müxtəlif bəhanələr adı altında edilirdi. Ya otlaq sahələrinin çatmaması, ya ərazilərinin azlıq etməsi, ya da sərhədlərin girintili-çıxıntılı olması ilə əlaqələndirirdilər. Bir sözlə onlar bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməklə Azərbaycan torpaqlarına sahib çıxmağa çalışırdılar. L.Mirzoyan Azərbaycan KP MK-nın katibi işlədiyi dövrdə - 1929-cu ildə Qazax rayonundan 50 kv.km torpaq sahəsini, Cəbrayıl qəzasının Nüvədi, Elnəzir, Tüğud kəndlərini Ermənistana verdi. 1946-cı ildə daha 40 kv.km meşə sahəsi Ermənistana bağışlandı. V.Axundovun rəhbərliyi dövründə isə Gədəbəy rayonunun Şınıx zonasından 76 kv.km torpaq sahəsi olan Hacılar sovetliyinin Tağlar kəndi, Qaravəlilər və Göyəli kəndlərinin yaylaq və biçənək sahələri Ermənistana verildi. 1984-cü ildə Qazax rayonu ərazisindən müəyyən torpaq sahəsi Ermənistana verildi. Beləki, ermənilər Azərbaycan SSR rəhbərliyində yaranmış zəiflikdən istifadə edərək 1984-cü ildə Qazax rayonunun 5 min hektar torpaq sahəsinin Ermənistan SSR-ə verilməsi haqqında rayon əhalisinin qəti etirazına baxmayaraq, respublika rəhbərliyinin razılığını ala bilmişdilər. Xalq buna kəskin etirazını bildirsə də, sovet hərbçilərinin köməyi ilə xalqın etirazı yatırılmışdı [7, 2013, 11 yanvar].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gələnə qədər ermənilər Naxçıvanın Ermənistanla sərhəddində olan Sədərək rayonunun ərazisində bir qisim torpaqlara, Ordubad tərəfdən Mehri ilə sərhəddə olan torpaqlara, Gədəbəy rayonundakı Tağlar kəndinə, Qazax, Qubadlı və Laçın rayonlarından bir sıra torpaqlara iddia edirdilər. Təəssüf ki, Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərləri bununla razılaşmışdılar. Ulu Öndər Heydər Əliyev o hadisələri xatırlayaraq demişdi: «İndi mən o günləri xa-

tırlayıram. Bir neçə gün idi ki, işləyirdim, bu məsələləri gətirib qarşıma çıxardılar. Moskvadan da çox böyük təzyiq edirdilər ki, qərar qəbul olunub, tez edin, icrasına sərəncam verin. Dedim, bilirsiniz, bu qərar mayda qəbul olunub, əgər iyul ayına qədər icra edilməyibsə, imkan verin mən onu bir araşdırım. Şübhəsiz ki, mən araşdırandan sonra gördüm ki, buna razılıq verə bilmərəm. Mən razılıq vermədim. Nə qədər ki, mən Azərbaycanda işlədim, o qərar həyata keçmədi» [7, 1998, 17 yanvar].

Müxtəlif tarixi dövrlərdə erməni qəsbkarları Azərbaycan torpaqlarını işğal etmiş və özlərinə dövlət yarada bilmişlər. Prezident İlham Əliyev demişdir: «Biz heç kimin torpağını zəbt etməmişik. Halbuki indiki Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşıbdır. İrəvan şəhərini AXC rəhbərliyi 1918-ci ildə Ermənistana hədiyyə edibdir. Yumşaq desək, o da böyük bir səhv idi. İrəvan xanlığı əzəli Azərbaycan torpağıdır. Bir daha demək istəyirəm ki, ermənilər bu bölgəyə qonaq kimi gəlmişdilər».

XX əsrdə ermənilər bir neçə dəfə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında məsələ qaldırmış, lakin məqsədlərinə nail ola bilməmişdilər. Onlar Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi üçün müxtəlif bəhanələr ortaya atırdılar. Gah sosial-iqtisadi sahədə Dağlıq Qarabağın geriliyi, vilayətin keçmiş rəhbərliyi tərəfindən DQMV-nin problemlərinə, onun əhalisinə düzgün münasibət bəslənilməməsi ilə əlaqələndirirdilər.

XX əsrin 80-ci illərində meydana atılan «yenidənqurma» və «aşkarlıq» Azərbaycanın DQMV-də milli münaqişə ocağının yenidən alovlanmasına gətirib çıxardı. Rus hərbi hissələri ilə birləşmiş erməni dəstələri ilk vaxtlardan Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə başladılar. Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilər işğala məruz qaldı. Ploblemin «həlli» üçün görülmüş «tədbirlər» heç bir səmərə vermədi. Rus əsgərlərinin yaxından iştirakı ilə ermənilər yeni-yeni ərazilər zəbt etdilər. Kərkicahan, Malıbəyli, Quşçular, Xocalı kəndlərini zəbt edən ermənilər 1992-ci il mayın 8-də Şuşanı ələ keçirdilər. Daha sonra Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı və Zəngilan rayonları işğal olundu. İtirilmiş torpaqlarımız 13082 kv.km olmuş, bunun 4372 kv.km-i Dağlıq Qarabağa, qalanı isə ətraf rayonlara aiddir. Ümumiyyətlə götürüldükdə, XX əsrin 20-90-cı illərində 40681 kv.km-lik ərazilərimiz Ermənistan SSR və ya ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur [25, s. 134].

Dağlıq Qarabağ məsələsi ortaya atılandan sonra Azərbaycanın vəziyyəti daha da ağırlaşdı, ərazi bütövlüyü pozuldu. 1990-cı ilə kimi DQMV, keçmiş Şaumyan rayonu (kənd), Çaykənd kəndi Azərbaycanın tabeçiliyindən çıxmışdı, Şərur rayonunun Kərki kəndi Ermənistan tərəfindən tamamilə işğal olunmuşdu. Bütün bunları nəzərə alaraq 1991-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında Heydər Əliyev çıxışında erməni millətçilərinin Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq cəhdini dar çərçivədə yox, daha geniş miqyasda, tarixilik baxımından, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması məsələsi kimi qoyulmasını irəli sürürdü: «Təklif edirəm ki, bir Dağlıq Qarabağ məsələsi yox, bütün 1920-ci ildən indiyədək Azərbaycan ərazisindən Ermənistana verilmiş torpaqların hamısının haqq-hesabı aparılsın. Hansı dövrdə, hansı sərhəd sahəsində, hansı torpaqlar verilib?... Və biz Ermənistana qarşı artıq müdafiə mövqeyində yox, hücum mövqeyində duraq. İndi biz mübarizəyə keçməliyik və mən də bu mübarizəyə hazıram» [29, s. 108].

Ümummilli Lider 1991-ci ildə irəli sürdüyü tələbi sonrakı illərdə, 1998-ci ildə daha da inkişaf etdirir, xalqın gələcək proqramı kimi qarşıya qoyurdu: «Mən belə hesab edirəm ki, əldən gedən torpaqlar nə vaxtsa qaytarılmalıdır. Xalqımız da bilməlidir ki, bizim tarixi torpaqlarımız hansılar olubdur, hansılar nə vaxtsa əlimizdən gedibdir, nəyə görə əlimizdən gedibdir və şübhəsiz ki, bunlar qaytarılmalıdır [7, 1998, 17 yanvar].

Göründüyü kimi, Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan ərazisi olan İrəvan xanlığı torpaqlarında yaradılmış və sonrakı illərdə bir sıra ərazilərimizi də öz havadarlarının köməyi ilə «böyük Ermənistan»a qatmışdır. 80-ci illərin sonunda isə rus hərbçilərinin yardımı ilə Dağlıq Qarabağı və onun ətrafındakı 7 Azərbaycan rayonlarını işğal etmişdir. Əfsuslar olsun ki, bizim torpaqlarımız uzun illərdir ki, işğal altındadır. Beynəlxalq təşkilatların qərar və qətnamələri icra edilmir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsi vardır ki, erməni işğalçı qüvvələrinin işğal edilmiş torpaqlardan qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edir. Ancaq Ermənistan buna məhəl qoymur. ATƏT, Avropa Parlamenti, Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının da bu məsələ ilə bağlı qərar və qətnamələri vardır. Ancaq əfsuslar olsun ki, onlar icra edilmir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü və Yeni il münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrikində ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpa ediləcəyi və tarixi

torpaqlarımızda Azərbaycan vətəndaşlarının yaşayacaqlarından bəhs edərkən qətiyyətlə bildirmişdir ki, «Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində öz həllini tapmalıdır. Başqa variant ola bilməz. Azərbaycan heç vaxt imkan verməyəcək ki, bizim torpaqlarımızda ikinci süni erməni dövləti yaradılsın. Əminəm ki, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa ediləcəkdir və işğal edilmiş bütün torpaqlarda Azərbaycan vətəndaşları yaşayacaqlar. Gələcəkdə isə azərbaycanlılar bütün tarixi torpaqlara qayıdacaqlar. Mən buna əminəm, buna şübhə etmirəm. Buna nail olmaq üçün biz daha da güclü olmalıyıq, daha da güclü orduya malik olmalıyıq və iqtisadi inkişafı təmin etməliyik» [7, 2014, 8 yanvar].

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28 c., siy. 1 c., iş 78,155.
2. ARDA, f. 379, siy. 3, iş 2035.
3. ARDA, f. 894, siy. 2, iş 102.
4. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 18, 227.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 894, siy. 10, iş 66.
6. ARDTA, f. 894, siy. 10, iş 88.
7. «Azərbaycan» qəzeti.
8. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. c. V-VII. Bakı, 2008.
9. Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. İki cilddə, I c., Bakı: Azərbaycan, 2012, 444 s.; II c., Bakı: Azərbaycan, 2012, 422 s.
10. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 279 s.
11. Babayev L. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhəd mühafizəsi tarixi (1918-1920-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə dokt. dis. Avtoreferatı. Bakı, 2007, 24 s.
12. Babayev S. İtirilmiş torpaqlarımız / Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, s. 190-196.
13. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü. Təhlili xronika (1987-2011). Ensiklopedik nəşr, 2012, 912 s.
14. Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Zaman, 1997, 256 s.
15. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətlər. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 192 s.
16. Xudiyev Ş., Əmirova F. İtirilmiş torpaqlar, itirilmiş sərvətlər (Zəngəzur, Göyçə mahalı). Bakı: Elm, 1998, 104 s.
17. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Çaşıoğlu, 2009, 576 s.
18. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Bakı: Təhsil, 2009, 560 s.
19. Köçərli T. Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər. Bakı: Təknur, 2005, 170 s.
20. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika. Müəllif-tərtibçi Şakir Yaqubov). Bakı: Səhər, 1995, 848 s.
21. Mirzəzadə A. Qarabağ düyünü. Bakı: Azərbaycan, 2012, 608 s.
22. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı Universiteti, 1996, 328 s.
23. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMR DA), f. 1, siy. 3, iş 13.
24. Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında). Bakı: Çaşıoğlu, 2011, 328 s.
25. Piriyev V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s.
26. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar... Bakı: Azərnəşr, 1997, 260 s.
27. Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (1917-1930-cu illərin əvvəlləri). Tarix üzrə fəlsəfə dokt. dis. Avtoreferatı, Bakı, 2012, 26 s.
28. Sadıqov H. Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını və işğalı pərdələyən yalan. Bakı: Adiloğlu, 2012, 576 s.
29. Şabanov M. Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində fəaliyyəti. Tarix üzrə fəlsəfə dokt. dis. Avtoreferatı, Bakı, 2012, 26 s.
30. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год. Баку, типок. газ. «Азербайджан», 1920, 259 с.
31. Мустафаева С. Изменение границ и территорий на Южном Кавказе (1917-1922 гг). Автореферат дисс. докт. философии по истории. Баку, 2013, 28 с.
32. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911.

THE LOST HISTORICAL LANDS OFAZERBAIJAN
SUMMARY

The historical Azerbaijani lands lost in XIX-XX centuries are dealt in the research paper. Referencing to the archive and definite investigation materials, it is said that the attempts of creating a state of Armenians in the South Caucasus began from XVIII century. For that reason Armenians were migrated and settled in the Azerbaijani territories and the Armenian state was established for them. The territory of Iravan khanate was chosen for that state. So Iravan city was gifted as the capital city of the same state. From the begining of XX century the territory of Armenia was widened due to historical Azerbaijani lands and more than 40 thousand sq.km. of our historical territory were invaded. In these deeds various capitalist states, especially Tsar Russia and the The Soviet Union helped to Armenia. The conclusion that the author comes in the article is that everyway should be used for to gain back our lost historical lands.

ПОТЕРЯННЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗЕМЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА
РЕЗЮМЕ

В статье говорится о потерянных в XIX-XX веках исторических землях Азербайджана. Основываясь на архивных материалах, используя соответствующие исследовательские работы, автор статьи указывает, что первые попытки создания на Южном Кавказе армянского государства совершались еще в VIII веке. Для начала армяне были переселены на Азербайджанские земли, а впоследствии было создано Армянское государство. Местом для этого государства была избрана территория Иреванского ханства, а город Иреван стал его столицей. С начала XIX века территория Армении была расширена за счет исторических азербайджанских земель, и захвачено более 40 тыс. кв. км наших исторических земель. Некоторые крупные капиталистические державы, особенно Россия, а впоследствии и Советский Союз оказывали Армении всяческую поддержку. Вывод автора состоит в том, что мы должны использовать все возможные средства для того, чтобы вернуть потерянные земли.

T.e.d., prof. **Hacı Fəxrəddin SƏFƏRLİ**
AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü.

ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANA KÖÇÜRÜLMƏSİ İLƏ XARABAYA ÇEVRİLMİŞ BƏZİ YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, Köçəri, Haçaparaq, Cərəcür.
Keywords: Azerbaijan, Nakhchivan, Nomadize, Hachaparag, Jajacur.
Ключевые слова: Азербайджан, Нахчыван, Кочери, Хачапараг, Джараджур.

10 fevral 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanan, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalını rəsmiləşdirən Türkmənçay müqaviləsinin, həmçinin Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında 1829-cu ildə bağlanan Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə əsasən İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yerləşdirilməsi ölkəmizin müstəmləkəyə çevrilməsi ilə barışmayan əhalinin narazılığını daha da artırdı. Həmin vaxt Rusiya hakimiyyətinə və onun yeritdiyi siyasətə qarşı əhalinin müxtəlif formalarda etiraz çıxışları başlandı. Belə etiraz formalarından biri də hökumət qüvvələrinə gücləri çatmadığı üçün əhalinin məcburiyyət ucbatından öz yaşayış yerlərini, ata-baba yurdlarını tərk edərək başqa yerlərə, o cümlədən İrana və Türkiyəyə köçmələri idi. Məhz həmin dövrdə Rusiya hökumətinin milli və dini zülmünə, xüsusilə öz din qardaşları olan erməniləri məqsədli şəkildə Azərbaycanın dilbər guşələrində, ən münbit torpaqlarında yerləşdirmələrinə etiraz olaraq çoxlu Azərbaycanlı ailəsi, hətta bəzi yaşayış məskənlərinin əhalisinin hamısı öz yurdlarını tərk edərək qonşu ölkələrə köçdülər. Nəticədə bölgədə müsəlman-türk əhalinin sayı azaldı, bir sıra yaşayış məskənləri isə boşaldı, tədricən dağıldı və xarabalığa çevrildi.

Həmin dövr tarixinə nəzər salarkən aydın olur ki, XIX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan, Əlincəçay, Məvazixatun, Xoy, Dərələyəz mahallarından və Ordubad vilayətindən ibarət olan Naxçıvan xanlığı 1804-1813-cü illər birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişi zamanı, 1808-ci ildə rus qoşunları tərəfindən işğal olundu. General-mayor Nebolsinin 78 zabit, 3062 əsgər və 4 topdan ibarət 9 batalyonu (5, s. 215) 1808-ci ilin oktyabrında hücum edərək noyabrın 1-də Naxçıvanı zəbt etdi. Bundan sonra baş komandan Qudoviç bütün Naxçıvan ərazisinin əbədi olaraq Rusiyanın himayəsinə keçdiyini elan edərək bütün naxçıvanlıların öz yerlərinə qayıtması üçün müraciət etdi (4, sənəd 474). Çünki Rusiya ordusunun Naxçıvana hücumu zamanı əhalinin bir hissəsi yaşayış məskənlərini tərk edərək başqa yerlərə qaçmışdı. Bu proses sonralar, II Rusiya-İran müharibəsi zamanı da davam etmişdi. Ümumiyyətlə, I və II Rusiya-İran müharibələri zamanı Naxçıvanı 1400 ailə tərk etmişdi. Ancaq ruslar Naxçıvanda uzun müddət duruş gətirə bilmədilər. İrəvanda məğlub olan rus qoşunları ağır itki verərək geri çəkilməyə, bu zaman Naxçıvanı da tərk etməyə məcbur oldular. Ancaq II Rusiya-İran müharibəsi zamanı (1826-1828-ci illər) Naxçıvan rus qoşunları tərəfindən yenidən işğal olundu. General Paskeviçin ordusu 1827-ci il iyunun 26-da Naxçıvanı tutdu. İyulun 7-də Abbasabad qalası təslim oldu.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra çarizm uzun müddətdən bəri həyata keçirmək istədiyi məqsədə nail olmaq, Cənubi Qafqazda xristian əhalinin, xüsusilə ermənilərin sayını artırmaq, ərazini xristianlaşdırmaq, erməni dövlətçiliyini yaratmaq sahəsində ilk addımlarını atmağa başladı. Belə ki, Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə İrandan gətirilən 40000, Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Türkiyədən gətirilən 84400 (cəmi 124400) nəfər ermənini tarixi Azərbaycan torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində və Dağlıq Qarabağda (ümumilikdə təxminən 410 min hektar ərazidə) yerləşdirilmişdi. Həmin vaxt Naxçıvan bölgəsinə İrandan 2387 ailə, Osmanlı imperiyasından 8 ailə, bütövlükdə 6366 kişi, 5663 qadın köçürülmüşdü (7, s. 637-638). Bu zaman Rusiya çarı I Nikolayın 21 mart 1828-ci il tarixli, 1855-25 saylı xüsusi sərəncamı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi əsasında qondurma «Erməni vilayəti» yaradıldı. Bu qondarma qurumun əhatə etdiyi ərazilərdə 85 min Azərbaycan türkü (76,24 %), 22 min köçmə erməni (23,45 %) yaşasa da, yeni yaradılan inzibati ərazi bölgüsünə heç bir əsas olmadan «Erməni vilayəti» adı verildi. Təxminən 5 il sonra imperator bu sahədə yeni bir addım atdı və 27 fevral 1833-cü ildə erməni dövlətçiliyinin gerbini də təsdiq etdi.

Ancaq bu inzibati bölgü özünü doğrultmadığından 10 aprel 1840-cı il qanunu ilə ləğv edilsə də, ermənilər keçən 12 il ərzində çar hökuməti tərəfindən onlara verilən böyük imtiyazlar (münbit torpaqlarda, hətta yay vaxtı yaylağa getmiş ailələrin boş qalmış evlərində yerləşdirilmələri, yerli əhali ilə müqayisədə güzəşt və üstünlüklərə malik olmaları, müəyyən müddətə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunmaları, güzəştli şərtlərlə kredit almaları, inzibati idarə aparatında müxtəlif vəzifələrdə təmsil olunmaları və s.) hesabına sakin olduqları yerlərdə möhkəmlənmiş, hətta rus hökuməti tərəfindən müdafiə olunduqları üçün yerli əhalini tədricən sıxışdırmağa başlamışdılar. Hökumət məmurlarına arxalanan ermənilər gəlmə olmalarına baxmayaraq, özlərini yerli sakin kimi aparaaraq etnik təmizləmə siyasəti yeridir və bu sahədə istədiklərinə nail olurdular. Təsadüfü deyildir ki, müharibədən sonrakı 1828-1874-cü illərdə tarixən Azərbaycan torpaqları olan Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda, köçmə səbəbindən 571 kənd azərbaycanlılarsız qaldı. Bu kəndlərdən 208-nə erməni köçkünləri sahib çıxdı, zəbt edilmiş torpaqlarda ermənilərə məxsus 148 təzə kənd yaradıldı.

İlhaqdan sonra bütün Azərbaycan əhalisi kimi Naxçıvan əhalisinin də milli və dini zülmə məruz qalması, həmçinin vergi və mükəlləfiyyətlərin son dərəcə ağırlığı, ermənilərə qarşı şikayətlərin rus məmurları tərəfindən din qardaşları olan ermənilərin xeyrinə həll edilməsi və s. məsələlər xalqın səbir kasasını daşdırır, narazılığını artırırdı. Ona görə də ilhaqın ilk vaxtlarından etibarən çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə, milli və dini zülmə, ermənilərin ərazilərimizdə məskunlaşdırılmasına və s. Qarşı narazılıqlar başlayır.

Bu narazılıqlar özünü müxtəlif formalarda büruzə verirdi. Narazılıqlar hökumət orqanlarına şifahi və yazılı şikayətlərdən tutmuş, yaşayış məskənlərinin tərk edilməsi, əhalinin başqa ölkələrə köçməsi, dövlət məmurlarına qarşı açıq çıxışlar, adamların öldürülməsi, iğtişaşlar, üsyanlar, qaçaqçılıq və s. şəkildə özünü göstərirdi. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan tarixşünaslığında bu məsələyə demək olar ki, toxunulmamış, problemin üstündən sükutla keçilmiş, hətta Rusiya işğalı müsbət hadisə kimi qiymətləndirilmişdir.

Ancaq əslində Rusiya işğalı bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvan bölgəsinə də fəlakətlər gətirmiş, əhali böyük məhrumiyyətlərə məruz qalmış, istər müharibələr dövründə, istərsə də işğaldan sonra yaranmış vəziyyətə, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə, ermənilərin bu ərazilərdə yerləşdirilməsinə dözməyərək etiraz əlaməti olaraq öz doğma yurd-yuvalarını, ata-babalarının qədim zamanlardan yaşadığı yaşayış məskənlərini tərk edərək digər yerlərə pənah aparmışlar. Nəticədə bir sıra yaşayış məskənləri tərk edildikdən sonra unudularaq sıradan çıxmış, viranəyə, xarabalığa çevrilmişlər. Məhz buna görə də 1727-ci ilə aid «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndə (1), İ.Şopenin 1852-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi kitabında (7) adları çəkilən və əhali yaşayan bir sıra kəndlər qeyd olunan səbəb ucbatından məhv olmuş və indiyədək qalmamışdır. Onların bəzilərinin heç izi də məlum deyildir.

Naxçıvanda Rusiya işğalı və ya işğaldan sonrakı dövrdə əhalisi yaşayış yerini tərk edərək Cənubi Azərbaycana köçən kəndlərdən biri Ordubad bölgəsində vaxtilə mövcud olmuş Köçəri kəndidir. Zəmanəmizədək bu kəndin xarabalıqları və kəndə məxsus möhtəşəm məzarlıq qalmışdır (2).

2001-ci ildə akademik Ziya Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov tərəfindən Azərbaycan oxucusuna çatdırılan «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndə Köçəri kəndi haqqında dəyərli məlumatlar verilmişdir. Dəftərdə həmin vaxt Köçəri kəndində yaşayan 13 nəfər vergi verəcək kişinin adı və onlardan alınacaq vergilərin miqdarı (cəmi 2621 ağça) qeyd olunmuşdur. Həmçinin «Dəftər»in məlumatlarından aydın olur ki, Köçəri kəndinin əhalisi əkinçiliklə məşğul olmuş, buğda, arpa, darı əkmiş, qoyun saxlamışdır. «Müfəssəl dəftər»ə haqqında məlumatlar düşdüyü üçün aydın olur ki, yaşayış məskəni XVIII yüzillikdə mövcud imiş.

Təbii-coğrafi cəhətdən çox əlverişli olan bu ərazidə yaşayan adamlar yarımköçəri maldarlıqla məşğul olmuş, sonralar müəyyən tarixi şəraitlə, Rusiyaının bu əraziləri işğal etməsi və erməni köçünün başlanması ilə əlaqədar olaraq yaşayış məskənini tərk etmişdir. Qonşu kəndlərin əhalisinin fikrincə əhali buranı XIX əsrin əvvəllərində tərk edərək Arazın o tayına köçmüşdür.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrinin şərtlərinə görə İran və Rusiya arasında iki yerə parçalandıqdan sonra Arazdan şimalda yaşayan əhalinin bir qismi etiraz əlaməti olaraq qaçıb cənubi Azərbaycan torpaqlarına getmişlər. Köçəri kəndinin əhalisi də həmin vaxt kəndi tərk etmiş və Arazın o tayına keçmişdir. Ona görə də Naxçıvan xanlığı-

nın Rusiyaya birləşdirilməsindən az sonra Naxçıvanda olmuş və bu haqda 1852-ci ildə Sankt Peterburqda kitab nəşr etdirmiş İ.Şopenin tərtib etdiyi cədvəllərdə Köçəri kəndinin adına rast gəlmirik.

Yaşayış məskənindən azca aralı kəndə məxsus qəbiristanlıq yerləşir. Təxminən 2 hektar sahəni tutan və el arasında «Köçəri» qəbiristanlığı adı ilə tanınan, gediş-gəliş çətin olan dağların qoynunda yerləşən, bu səbəbdən də tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalan qəbiristanlıqda orta əsrlər zamanı yaradılmış və üzərində ərəb əlifbası ilə kitabələr həkk edilmiş çoxlu sənduqə formalı, qoç və qoyun tipli qəbirüstü xatirə abidəsi qalmışdır. Bu abidələrin bir hissəsi zaman keçdikcə təbii qüvvələrin təsirindən aşınmış, üzərində olan kitabələr məhv olmuşdur. Abidələrin, xüsusilə orta əsr Azərbaycan heykəltaraşlığının gözəl nümunələri olan qoç və qoyun heykəllərinin bir neçəsi dəfinə hərisi olan məsuliyyətsiz adamlar tərəfindən dağıdılmışdır.

1978-ci ildə biz ilk dəfə qəbiristanlıqda olarkən orada bir neçə məzar kitabəsinin fotosunu, estampını və ölçülərini götürərək tədqiq etmişdik. Qəbiristanlığa ikinci səfərimiz zamanı (1984-cü il) orada daha acınacaqlı vəziyyətin şahidi olduq: sənduqələr daha çox dağıdılmış, qoç və qoyun heykəllərinin bəzisi yoxa çıxmışdı. Şahidlərin söylədiyinə görə Muxtar Respublika ərazisindəki bu qrup abidələrin çoxunu ermənilər oğurlayıb aparmışdılar. Ermənilər öz muzeylərini zənginləşdirmək, küçə və meydanlarını bəzəmək üçün həmin abidələrin aparılmasında nəinki maşınlardan, hətta vertolyotlardan da istifadə etdirdilər.

Qəbiristanlıqda tədqiq etdiyimiz hicri qəməri təqvimi ilə 1003-cü (miladi ilə 1594-1595-ci illər) və 1030-cu ilə (1620-1621-ci illər) aid sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələrinin tarixlərini orta hədd kimi qəbul edərək məzarlığı və onun məxsus olduğu Köçəri kəndini təxminən XV-XVIII əsrlərə aid etmək olar (2).

Rusiya işğalı, ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi ilə əlaqədar viranəyə çevrilmiş yurd yerlərimizdən biri də Cərəcür kəndidir. Qaynaqlar təsdiq edir ki, Culfa bölgəsinin Gal, Şurut, Paradaş, Dizə, Ordubad bölgəsinin Biləv, Behrud və Tivi kəndlərinin əhatəsində yerləşən Cərəcür kəndinin əhalisi ancaq Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. Orta əsrlər zamanı rahat və firavan həyat sürən Cərəcür əhalisi Türkmənçay müqaviləsindən sonra Gal, Şurut və Paradaş kəndlərində yerləşdirilən ermənilərin təzyiqinə məruz qalmışlar. Azərbaycanlı kəndlərindən uzaq düşmüş Cərəcür kəndinin əhalisi bu təzyiqlərə davam gətirə bilməmiş və XIX yüzilliyin ortalarında yaşayış məskənini kütləvi şəkildə tərk edərək bir gecə ərzində Cənubi Azərbaycan torpaqlarına pənah aparmışlar.

2004-cü ildə yaşayış məskəninin ərazisində olarkən keçən müddət ərzində yaşayış məskəninin tamamilə viranəyə çevrildiyinin şahidi olduq. Yaşayış məskəninin şərq tərəfində yerləşən qəbiristanlıqda olan və üzərində ərəb əlifbası ilə kitabələr həkk olunmuş başdaşı, sənduqə, daş qoç fiquru tipli qəbirüstü xatirə abidələri zaman keçdikcə məhv olaraq sıradan çıxmışdır. Qəbiristanlıqda qeydə alınan bəzi epiqrafik abidələr, xüsusilə boz daşdan hazırlanmış bir ədəd daş qoç fiquru üzərində həkk edilmiş kitabənin tarixinə əsasən deyə bilərik ki, Cərəcürdə XVIII əsrdə yaşayış olmuşdur. Arxeoloji və epiqrafik dəlillərə əsasən yaşayış məskənini və qəbiristanlığı XIV-XIX əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.

«Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»nə görə osmanlılar 1727-ci ildə Cərəcür kəndində siyahıyaalma apararkən «Dəftər»ə vergi verəcək yaşında olan (20 yaşından yuxarı) kişi cinsindən olan 4 nəfərin adını daxil etmişlər. «Dəftər»in məlumatlarından aydın olur ki, Cərəcür əhalisi, əsasən, arpa, buğda, kəlül (gülül), mərciмək və noxud əkmiş, arıçılıqla məşğul olmuşlar. Kənd əhalisi ildə 3900 ağça vergi ödəmişdir (1, s. 83).

İkinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı və müharibədən sonrakı illərdə Naxçıvan əhalisinin ölkəni tərk edib getmə prosesi başqa kəndlərdə də davam etmişdir. Bu da bəzi yerlərdə istehsal sahələrinin tənəzzülünə, işin dayanmasına və s. səbəb olmuşdur. Məsələn, xanlıqlar dövründə Ordubad dairəsini Əbdülfəth xan idarə etdiyi zaman bölgənin Vənənd kəndində şüşə zavodu inşa edilmişdi. Şüşə hazırlamaq üçün materialı zavoda Naxçıvan dairəsindəki Əbrəqunus kəndinin yaxınlığından gətirirdilər. Zavod 1826-1828-ci illərdə baş vermiş ikinci Rusiya-İran müharibəsinədək fəaliyyət göstərmişdir. Ancaq müharibə zamanı bütün ustalar İrana qaçdığından zavod işini dayandırmış və məhv olmuşdu (6, s. 225).

Rusiya işğalı və erməni köçü ilə əlaqədar viranəyə çevrilmiş yurd yerlərimizdən biri də Culfa bölgəsindəki Haçaparaq kəndidir. Əlincəçay nahiyyəsinə daxil olan Böyük Haçaparaq və Kiçik

Haçaparaq (Əshabi-Kəhf ziyarətgahının şərq tərəfində yerləşir) kəndlərində 1727-ci ildə 140 nəfər vergi verəcək 20 yaşdan yuxarı kişi olmuşdur (1, s. 63-68). Buraya qadınları və uşaqları da əlavə etsək 1727-ci ildə Haçaparaq kəndində təxminən 450-500 nəfər adamın yaşadığı aydın olur. Kəndin əhalisi buğda, arpa, darı, sumax, kərdiyar, pərinc, kəlül, mərcimək, noxud əkmiş, qoyun saxlamış, 19650 ağça vergi ödəmişdir (1, s. 67-68). Tamamilə müsəlman- türklərindən ibarət olan kənd əhalisinin çoxu rus ordusu gələrkən yaşayış məskənini tərk edərək Arazdan cənub torpaqlara köçmüşdür. Ona görə də müharibədən sonrakı illərdə Haçaparaq kəndində 18 ailədə birləşən 87 nəfər (46 kişi, 41 qadın) yaşamışdır (7, s. 603-606). Bu əhali isə ermənilərin XX yüzilliyin əvvəllərində xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımlar zamanı didərgin düşmüş, başqa yerlərə köçmüşlər.

V.Qriqoryevin məlumatına görə ikinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı Naxçıvan mahalına daxil olan Təzəkənd kəndindən (hazırda Babək qəsəbəsi) 35 ailə (6, s. 132-133), Nehrəm kəndindən 81 ailə (6, s. 132-133), Əlincəçay mahalının Küznüt kəndindən 45 ailə (6, s. 152-153), Camaldın kəndindən 10 ailə (6, s. 154-155) Cənubi Azərbaycan torpaqlarına pənah aparmışlar. Bölgənin qədim sakinlərindən olan, Səfəvilər dövründən Naxçıvanın idarəçiliyini öz əllərinə alan, XVIII əsrin ortalarında Naxçıvan xanlığını yaradan Kəngərli tayfasına məxsus adamlar işğal zamanı və işğaldan sonra güclü təzyiqlərə və təqiblərə məruz qaldıqlarından 1270 ailə ərazini tərk edərək Rusiya hakimiyyətindən uzaq olan yerlərə, Arazdan cənuba köçmüşdülər.

Naxçıvan qəzasındakı Sust kəndində məskun olan 53 ailə onlardan tələb olunan 3362 manat 15 qəpik vergi qalığını ödəyə bilmədiklərindən sıxışdırıldıqları üçün 1875-ci ildə kütləvi surətdə Arazı keçib İrana köçmüşdülər. Bu məsələ hətta qubernator səviyyəsinə qədər qalxmış, onun hesabatında açıq etiraf edilmişdi ki, bu qədər vergi qalığını həmin kənddə yaşayan ailələr ödəmək imkanına malik olmadığı üçün onu toplamaq mümkün olmamışdır (3, s. 133-134).

Köçürülən ermənilər XIX əsr boyu bu ərazilərdə möhkəmləndikdən sonra Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına başladılar. Bu istiqamətdə iş aparan ermənilər, hətta xalqımıza qarşı soyqırımlar törətməkdən belə çəkinmədilər. XX əsrin əvvəllərindən başlayan bu soyqırımlar zamanı da bir sıra yaşayış məskənlərimizin əhalisi ata-baba yurdlarından didərgin düşmüş, başqa yerlərə pənah aparmışdılar.

Əlbəttə, ilhaqdan sonra Naxçıvanda yaşayışa son qoyulmuş və xarabaya çevrilmiş yurd yerlərimiz bunlarla məhdudlaşmır. Belə yaşayış məskənləri onlarladır. Gələcəkdə həmin yaşayış məskənlərinin tədqiqi nəzərdə tutulmuşdur.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsaməddin Məmmədov. Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 376 s.
2. Səfərli H., Səfərova S. Köçəri qəbiristanlığı // Ali məktəblər arasında elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Elm, 2002, s. 196-200
3. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
4. Акты Кавказской Археографической Комиссии. Тифлис, 1869.
5. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.В.,СПб, 1888
6. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 264 с.
7. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург // Типография Императорской АН, 1852, 1231 с.

ABOUT SOME SETTLEMENTS WHICH RUINED RESULT OF RESETTLING OF ARMENIANS TO NAKHCVHIVAN
SUMMARY

The article deals with the II Russia-Iran war, occupation of Nakhchivan region and unfavourable results of resettling of armenians to these territories. It is noted that occupation of the territory and settling of armenians in Nakhchivan met with the rift of the population. One of so form of complaint was the population of this region left their settlements and were moving to neighbour countries. During that period as the foreboding of rift the people of Nomadize Hachaparag, Jajacur and etc. left their villages, crossed the river of Aras and inhabeted in the lands of South Azerbaijan.

О НЕКОТОРЫХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ, ПРЕВРАШЕННЫХ В РУИНЫ С ПЕРЕСЕЛЕНИЕМ АРМЯН В НАХЧЫВАН

РЕЗЮМЕ

В статье говориться о II Русско-Иранской войне, оккупации Нахчывана и негативных последствиях переслeния армян на эти земли. Автор подчеркивает, что оккупация региона и размещение армян в Нахчыване привело к недовольству местного населения. Одной из форм такого недовольства было то, что местное население покидало свои поселения и было вынуждено переехать в соседние страны. В это время в знак протеста жители селений Кочери, Хачапараг, Джараджур покинули свои деревни, переправилис через реку Араз и поселился на территории Южного Азербайджана.

Professor **Ərtegin SALAMZADƏ**
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Bakı
AMEA-nın müxbir üzvü, sənətşünaslıq doktoru.

XOCALI FACİƏSİ TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ

Açar sözlər: Xocalı faciəsi, soyqırım, təsviri sənət, qurbanlar, xatirə-memarlıq kompleksləri.
Keywords: Khojaly tragedy, fine arts, victims, memorial-architectural complexes
Ключевые слова: Ходжалинская трагедия, изобразительное искусство, жертвы, мемориально-архитектурные комплексы.

Xocalı faciəsindən keçən 25 il ərzində soyqırım mövzusu nə qədər dəhşətli təsir bağışlasa da müəyyən mədəni fenomenə çevrilmiş və Azərbaycan incəsənətinin əksər sahələrində öz emosional bədii ifadəsini tapmışdır. Ölkəmizin müxtəlif bölgələrində Azərbaycan xalqının məruz qaldığı faciələri əks etdirən xatirə-memarlıq kompleksləri inşa edilmiş, monumental heykəllər ucaldılmış, bu mövzuda kinofilmlər çəkilmiş, tamaşalar səhnəyə qoyulmuş, musiqi və ədəbi əsərlər yazılmışdır.

Söyləmək mümkündür ki, bu gün artıq təsviri sənətdə soyqırım mövzusu kifayət qədər strukturlaşdırılmış və işlənmişdir. Əvvəla, bu mövzu təsviri sənətin bütün sahələrində – rəngkarlıqda, qrafikada, heykəltəraşlıqda kifayət qədər geniş təcəssüm olunub. İkincisi, bu sözləri janr palitrası barədə də deyə bilərik – adı çəkilən mövzu portret, batal janrlarında, epik xarakterli müxtəlif çoxfiqurlu kompozisiyalarda, hətta mənzərə janrında belə öz dolğun təcəssümünü tapıb. Üçüncüsü, həmin mövzuya müraciət etmiş fırça və tişə ustalarının sayı heç də az deyil. Ən səthi hesablamalara görə bu müəlliflərin sayı 50-dən artıqdır. Üstəlik, rəssamların mövzu daxilinə nüfuz etmələrinin müxtəlif dərəcələrini aydın müşahidə etmək olar. Tanınmış rəssam Nazim Məmmədov (1934-2004) kimi elə sənətkarlarımız var ki, onlar soyqırım mövzusuna bütöv rəsmlər seriyası həsr etmişlər. Bəzi müəlliflər mövzu ilə bağlı birdəfəlik aksiya qismində ayrı-ayrı müsabiqələrdə, tematik sərgilərdə bir-iki əsərlə iştirak edib. Nəhayət, soyqırım mövzusu yaradıcılığının əsas xəttinin təbii davamı olan rəngkarları, heykəltəraşları və qrafikləri xatırlamaq lazımdır. Onların içərisində ən parlaq simalardan biri tanınmış rəssam Əşrəf Heybətovdur. Soyqırım mövzusu onun üçün «Türk süitası» obrazlarının davamına çevrilmişdir.

Lakin ən vacibi budur ki, rəssamlarımız tərəfindən 1990-2010-cu illərdə yaradılmış əsərlər Azərbaycan təsviri sənətinin müəyyən süjet-tematik ənənəsinə daxil olmuşdur. Bu ənənənin əsasını qoyan, şübhəsiz ki, Bəhruz Kəngərlidir. Hələ 1918-1920-ci illərdə o, özünün məşhur «Qaçqınlar» seriyasını yaratmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədrinin Bəhruz Kəngərlinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında imzaladığı sərəncamda deyilir: «Bəhruz Kəngərli dərin müşahidə qabiliyyətinə malik realist rəssam kimi öz fırçası ilə erməni zülmündən qaçmış soydaşlarımızı, erməni millətçiləri tərəfindən axıdılan qanları, bu gün Ermənistan adlandırılan əzəli Azərbaycan torpaqlarından didərgin düşmüş azərbaycanlıları təsvir etmişdir» [4].

Lakin təsviri sənətimizdəki bu ənənə təkcə azərbaycanlıların soyqırımını əks etdirən əsərlərdən təşəkkül tapmayıb. Maraqlıdır ki, hələ sovetlər dönəmində rəssamlarımız digər xalqların soyqırımı mövzusuna müraciət etmiş və çox təsirli, bütün dünyada şöhrət qazanmış tablolar yaratmışlar. Bu sırada ilk növbədə 1970-ci ildə Vyetnam müharibəsi qurbanlarına həsr olunmuş «Sonqmi kəndi sakinlərinin xatirəsinə» adlı əsər yaratmış Azərbaycanın Əməkdar incəsənət xadimi Sara Manafovanın (1932-2007) adını çəkmək yerinə düşər. Bu tablo sözün həqiqi mənasında beynəlxalq hitə çevrildi və dünyanın bir çox ölkələrində müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirildi. Üstündən bir çox illər ötdükdən sonra öz xalqının faciəsinə biganə qala bilməyən rəssam 1993-cü ildə «Xocalı faciəsi. Fəryad» ümumi adı altında iki əsər işlədi.

Müasir Azərbaycan incəsənətində Xocalı faciəsi, ümumiyyətlə, soyqırım mövzusunun əsasını, ana xəttini təşkil edir. Xocalı mövzusunda ən təsirli, geniş təsviri-nəqledici mahiyyətə malik tablolar rəssam Nazim Məmmədov tərəfindən işlənmişdir. 1992-2004-cü illərdə Nazim Məmmədov Xocalı faciəsi mövzusunda 40-dan çox rəngkarlıq və qrafika əsərləri yaratmışdır. Müəyyən mənada bu yaradıcılıq nümunələrini Xocalı soyqırımının bədii müstəvidə sənədləşdirilmiş salnaməsi adlandırmaq

mümkündür. Bu seriyaya daxil olan əsərlərin 2002-ci ildə sərgidə nümayiş etdirilməsi bir çoxları üçün gözlənilməz oldu. Çünki Nazim Məmmədovun kolleqaları, tamaşaçılar onu multiplikator-rəssam, kitab tərtibatçısı və abstrakt rəngkarlıq tablolarının müəllifi kimi tanıyırdılar. Lakin bu, əsl «Xocalı harayı» idi [3] – sərgi belə adlanırdı və həmin susmayan haray rəssamın qəlbində, düşüncəsində səslənirdi.

N.Məmmədovun rəngkarlıq seriyası üslub, rəng və plastika vasitələrinə görə fərqlidir. Buraya məhv edilmiş şəhərin və onun sakinlərinin faciələrini böyük planda əks etdirən «Xocalının son günü», «Xocalı od içində», «Ata, oğul, ər! Bizi xilas edin!», «Köməksiz Xocalı» kimi əsasən iri formatlı çoxfiqurlu kompozisiyalar daxildir. Elə tablolar da var ki, onlarda bir ailənin, yaxud hətta bir insanın faciələri öz əksini tapır. Bu əsərlərin təkcə adları - «Ailə əsirlikdə», «Onu asıblar», «Mən yetim qaldım», «Qohumlarım həlak oldu, mənsə sağ qaldım», «Xocalı Qavroşu», «Körpənin ölümü» - onların süjetini çox dolğun ifadə edir. «26 fevral, gecə» tablosu üslubiyyatına görə abstrakt sənətə yaxındır, başqa birisi – «Bu qız üçün günəş Xocalıda batdı» - tablosu forma quruluşu baxımından kubizmi xatırladır. Bu əsərlər nə qədər faciəli, eyni zamanda dəyərli olsalar da, hər halda rəssamın «Xocalı seriyası»nın eriqrafı kimi «Xilaskarı gözləyən gözlər» kompozisiyasını seçmək olar. Vertikal formatlı bu əsərdə bir neçə ağlar qadın gözü, lap yuxarıda isə bir yerdə toplaşaraq sanki ağlayan buluda dönmüş gözlər təsvir olunub. Bütün seriya bədii sənətkarlığın və insan imkanlarının son həddində, dərin psixoloji sarsıntıların, tarıma çəkilmiş əsəblərin səbirlə, dözümlə çarpışdığı, kəllə-kəlləyə gəldiyi o mənəvi uçurumun lap qırağında yaradılıb. Sənətkar, belə hallarda deyildiyi kimi, ürək partlaması həddində işləyib, bu təsirli əsərləri çəkib.

Uzun müddət Almaniyada yaşayan, lakin öz xalqının faciələrinə biganə qala bilməyən soydaşımız Əşrəf Heybətovun «Xocalı» (2010) pannosunda da buna bənzər emosional gərginlik, ağrı və kədər hissləri özünü göstərir. Bu monumental pannonun kolorit həlli öz ifadəsini qan-qırmızı və göy rənglərin təzadlı kəsişməsində tapır və dünyanın sonu – apokalipsis görüntüsü ovqatı yaradır. İstər-istəməz yada düşür ki, ivrit dilində soyqırım «şoa» adlanır (xolokost yunan sözüdür) və bu qısa, kiçik söz böyük bəşəri kədərləri əks etdirən dəhşət, faciə anlamına gəlir. Ə.Heybətovun pannosu doğrudan da ölüm həddində olan, ətrafda ölüm və qandan savayı bir şey görməyən zavallı insanların dəhşət dolu hisslərini əks etdirir.

Xocalı faciəsi təkcə azərbaycanlı rəssamların deyil, bir insan kimi bu dəhşəti kənardan biganəliklə seyr edə bilməyən xarici rəssamların yaradıcılığında da yer alıb. Fransız rəssamı Reno Baltzinger bu mövzuya ağ fonda qırmızı və qara rənglərlə işlənmiş bir neçə əsər həsr etmişdir. Rəsmlərdəki qırmızı və qara rənglər kətan üzərində axaraq ölüm və qan assosiasiyası yaradır.

İncəsənətdə Xocalı faciəsi təkcə rənglər yox, həm də daş, plastik obrazlar vasitəsilə öz bədii təcəssümünü tapır. Bakıda, metronun «Xətai» stansiyası yaxınlığındakı o qədər də böyük olmayan sahədə T. və M.Rüstəmov qardaşları tərəfindən Xocalı faciəsi qurbanlarının xatirəsinə abidə ucaldılıb (2008). Heykəltəraşlar soyqırım ideyasını son dərəcə lakonik və sadə vasitələrlə ifadə etməyə müvəffəq olmuşlar. Qara mərmərlə üzlənmiş hündür, düzgün proporsiyalı postament üzərində üz-gözündə, duruşunda dərin kədər və hüzn əks olunan, irəliyə doğru uzatdığı əlləri üstündə öldürülmüş körpəsini saxlayan gənc ana fiquru ucalır. Postamentin aşağı hissəsində müəlliflər soyqırım qurbanlarının xatirəsinə tuncdan tökülmüş əbədi qəbirüstü əklil yerləşdirmişlər.

Hal-hazırda Heydər Əliyev Fondunun layihəsinə əsasən Xocalı qurbanları abidəsi yaxınlığında yerləşəcək Xocalı soyqırımı Memorial kompleksinin yaradılması üzrə iş aparılır. Layihənin əsasında simvolik konsepsiya dayanır. «Bu konsepsiyaya müvafiq olaraq kompleksin həyətində fevralın axırında çiçək açan ağaclar əkiləcək. Bu, 1992-ci ilin fevralında Xocalıda amansızlıqla qətlə yetirilmiş günahsız insanların yarımçıq kəsilmiş ömürlərini simvolizə edir. Kompleksi dörd bir yandan çevrələyən düzbucaqlı monolit sanki Xocalı sakinlərini soyqırımdan müdafiə etməyə çalışan simvolik əllər formasında həll edilmişdir [5]. 25 əsərdən ibarən olan, müxtəlif materiallardan düzəldilmiş heykəltəraşlıq seriyasının müəllifi Azərbaycanın xalq rəssamı Xanlar Əhmədovdur. Bu möhtəşəm heykəltəraşlıq əsərləri içərisində «Son ümid», «Xocalı şəhidi», «Xocalı faciəsi» öz plastik həlli ilə xüsusilə seçilir.

Xocalı mövzusu Azərbaycanın xalq rəssamı, istedadlı heykəltəraş Natiq Əliyevin də yaradıcılığında öz dolğun təcəssümünü tapmışdır. O, Mexikoda (2012), Bosniya və Herseqovinanın paytaxtı Sarayevoda (2012) və Ankara şəhərində (2014) Xocalı faciəsi qurbanlarının xatirəsinə ucaldılmış

monumental abidələrin müəllifidir. Bu heykəllər maraqlı kompozisiya həlli, plastik formaların mütənasib quruluşu, dramatik məzmunu ilə seçilir.

Vaqif Ucatayın bütün dünyanı dolaşmış «Xocalı» plakatında köksünə xəncər sancılmış körpə təsvir olunub. Şübhəsiz ki, bu kompozisiya öz emosional təsir gücünə görə soyqırım mövzusunda işlənmiş ən riqqətli, yaddaqalan əsərlərdən biridir. Rəssam həmçinin dinc azərbaycanlıların erməni quldurları tərəfindən törədilən soyqırıma həsr olunmuş «Bax! Gör! Xatırla!» adlı qrafik əsərlər seriyası yaratmışdır. Bu seriya seyrçini ruhən sarsıdır, onu şok vəziyyətinə salır. İnanmaq çətin olsa da, burada heç bir rəssam təxəyyülü, mücərrəd bədii ümumiləşdirmə yoxdur – rəsmlərdəki dəhşətlər məhz olmuş hadisələri əks etdirir. 49 qrafik vərəqədən ibarət olan seriyada əks edilmiş tükürpərdici görüntüləri V.Ucatay möcüzə nəticəsində sağ qalaraq əsirlikdən qurtulmuş Xocalı sakinlərinin dilindən eşitdikləri əsasında işləyib. Seriyanı yaradarkən rəssam bədii ifadə vasitələrindən minimum səviyyədə istifadə edib. Təsvirlər əsasən ağ kağız fonunda qara qrafik cizgilərdən və qırmızı qan ləkələrindən ibarətdir. Hamilə qadının qarnına soxulan bıçaq, diri-diri şaqqalanmış körpəsinin meyiti ilə döyülən, naləsi ərşə qalxan gənc ana, itiuclu armaturlara taxılmış kəsik başlar… əks olunan səhnələrdə qırmızı qan görüntüləri əsl dəhşət ab-havası yaradır. 2009-cu ildə Vaqif Ucatayın Xocalı faciəsinə həsr olunmuş qrafik əsərlərinin sərgisi keçirilərkən seyrçilər sözün həqiqi mənasında böyük ruhi sarsıntılar yaşadı.

Ümumiyyətlə, Xocalı, soyqırım, Qarabağ müharibəsi mövzusu müasir Azərbaycan qrafikasında mühüm yer tutur. Maraqlıdır ki, bu mövzu bəzən bütöv bir qrafik əsərlər seriyasının yaradılmasının əsasını təşkil edir. Vüqar Quliyev (təvəllüdü 1980) Xocalı mövzusuna gənc yaşlarından müraciət edir. Onun əsərləri sırasında "Xocalı qaçqını" (2012), "Qaçqın qadın" (2013), "Təcavüz" (2014), "Soyqırım" (2014) qravüraları, həmçinin "Faciə" triptixi (2015) xüsusilə qeyd edilməlidir. 1992-ci il fevral faciəsinə həsr olunmuş növbəti sərgidə gənc rəssam "Sönmüş ocaq" (2011) rəsminə görə mükafata layiq görülüb.

V.Quliyevin atası, tanınmış rəssam Oqtay Quliyev də (təvəllüdü 1948) soyqırım mövzusuna həsr olunmuş bütöv bir qrafik işlər seriyasının müəllifidir.

Bunlar əsasən 2013-2014-cü illərdə çəkilmiş vərəqlərdir. Seriyaya onlarla rəsm daxildir ki, bunların da az qala hər birində dərin kədərə qərq olmuş milli geyimli qadınlar təsvir edilib. Oqtay Quliyevin emosional təsir baxımından ən qüvvətli işlərindən biri 2013-cü ildə yaradılıb. Burada detalların sayı minimuma endirilmişdir, hər şey sadə və eyni zamanda son dərəcə gərginləşmiş görünüşə malikdir. Böyük planda qadın siması və uşaq siması. Qara yaylıq, qara gözlər, qara göz yaşları...

Biz soyqırım haqqında danışdıqda, hamımızın səyi yalnız bir məqsəd daşıyır: Bu, bir daha təkrar olmamalıdır. Bir daha yəhudi xolokostu baş verməməlidir, bir daha atom bombası Xirosima üzərinə düşməməlidir, bir daha ispan Gernikası, Vyetnam Sonqmisi, Belorus Xatını, Ukrayna, Qazaxıstan aclığı təkrarlanmamalıdır, bir daha Azərbaycanda Xocalı faciəsi təkrarlanmamalıdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Алиев З. Карабахская война в изобразительном искусстве. // Наследие, № 6, 2013.
2. Məmmədov D.N. Xocalı harayı. Bakı, 2010.
3. http://www.nakhchivan.az/portal-ru/serencam-8.htm
4. Gülnar Əliyeva. Xocalı Soyqırımı Memorial Kompleksi belə olacaq. http://www.anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=201938
5. Губинский мемориальный комплекс геноцида http://www.heydar-aliyev-foundation.org/ru/content/view/93/2808

INSTITUTE OF ARCHITECTURE AND ART OF THE ANAS

KHOJALY TRAGEDY IN FINE ARTS

SUMMARY

During those 25 years which have passed since tragic events in Khojaly, the subject of genocide turned into a certain cultural phenomenon in Azerbaijan fine arts. The subject of Khojaly tragedy has found its reflection in painting, sculpture and drawing, almost all genres of fine arts. Picturesque works of N.Mammadov, S.Manafova, A.Heybatov, R.Baltzinger, graphic works of V.Ujatay, O.and V.Quliyevs, sculptural compositions of Kh.Ahmadov, N.Aliyev, T. and M.Rustamov brothers are considered in the article.

ИНСТИТУТ АРХИТЕКТУРЫ И ИСКУССТВА НАНА ТРАГЕДИЯ ХОДЖАЛЫ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ
РЕЗЮМЕ

За те 25 лет, которые прошли со времени трагических событий в Ходжалы, тема геноцида в изобразительном искусстве Азербайджана превратилась в определенный культурный феномен. Тема Ходжалинской трагедии нашла отражение в живописи, скульптуре и графике, почти во всех жанрах изобразительного искусства. В статье рассматриваются живописные произведения Н.Мамедова, С.Манафовой, А.Гейбатова, Р.Балтзингера, графические работы В.Уджатая, О. и В.Гулиевых, скульптурные композиции Х.Ахмедова, Н.Алиева, братьев Т. и М.Рустамовых.

T.e.d, prof. **Anar İSGƏNDƏROV**
BDU-nun kafedra müdiri

1918-1919-CU İLLƏRDƏ LƏNKƏRAN QƏZASINDA AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI HƏYATA KEÇİRİLƏN SOYQIRIM

Açar sözlər: Lənkəran qəzası, daşnak-bolşevik, general Tomson, soyqırım
Keywords: Lankaran Uyezd, dashnak, bolshevik, General Thomson, genocide.
Ключевые слова: Ленкоранский уезд, дашнаки, большевики, Генерал Томсон, геноцид.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda və Qubada daşnak-bolşevik rəhbərliyinin fəal iştirakı ilə törədilmiş dəhşətli qırğın nəticəsində dilindən, dinindən, cinsindən, mənşəyindən asılı olmayaraq minlərlə dinc əhali öldürülmüş, təhqir və işgəncələrə məruz qalmışdı. Bu qanlı hadisə tezliklə Bakı hüdudlarından kənara çıxmış, bolşevik-daşnak hərbi dəstələri bir sıra Azərbaycan qəzalarında olduğu kimi, Lənkəran qəzasını da talan etmiş, dinc əhali qətlə yetirilmişdi.

Cənubi Qafqazda hakimiyyəti ələ almağa çalışan Şaumyan və onun quldur dəstəsi Lənkəranın mühüm strateji və ərzaq rayonu olmasını nəzərə alaraq, bu bölgəni ələ keçirməyi qarşıya məqsəd qoymuşdu Şaumyan milli qüvvələrin – Sultan bəy Qulubəyov, Aslan Talışinski və baron Osten-Sakerin 1917-ci ildə təşkil etdiyi milli alayı və Lənkəranda yerləşən "Dikaya diviziya"nı tərksilah etməklə bölgəni ələ keçirməyi planlaşdırırdı. Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nı tərk-silah etmək üçün Şaumyanın sərəncamı və Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə Bakıdan 280 nəfər daşnak-bolşevik birləşməsi Lənkərana göndərildi. 1918-ci ilin aprelindən başlayaraq Lənkəran qəzasına basqın edən bu quldur dəstə yol boyu azğınlıq etməklə müsəlman kəndlərini yandırır və dinc əhaliyə divan tuturdu. Bu hadisələrin şahidləri olan yerli sakinlər qeyd edirlər ki, 1917-ci ilin oktyabrından 1918-ci ilin may ayına qədər daşnak dəstəsinə rəhbərlik edən Akopyan Lənkəran xanının evini özlərinə qərargah etmiş və törətdikləri vəhşiliklərə belə haqq qazandırırdılar ki, guya Lənkəran qəzasını qaçaq-quldurlardan qoruyurlar. Bu məqsədlə onlar dəfələrlə şəhər və kəndləri dənizdən top atəşinə tutmuş, sakinlər əliyalın olduğundan, atışma başlayan kimi meşələrə üz tutmuşdular. Bu qırğınların qarşısını almaq üçün danışığa gedən Sütəmurdov kəndinin 13 ağsaqqalı yaraqlı dəstənin başçıları ilə belə bir şərt kəsirlər ki, dinc əhaliyə toxunmayacaqları təqdirdə, əvəzində onlara lazım olan ərzağı verəcəklər. Lakin bu təklifə baxmayaraq, daşnak dəstəsi onları öldürərək qılıncla tikə-tikə doğrayıb və torpağa basdırırlar. Lənkəran qırğınları zamanı hərbçilər arasında olan erməni millətçiləri yerli müsəlman əhaliyə olmazın zülmlər verərək onlara müqavimət göstərən müsəlmanları qətlə yetirmiş, meyitlərini yandırmışlar. Hətta bir cavanın kürəyinə qaynar qazan bağlayaraq yeriməyə məcbur edib, sonra isə güllələmişlər. Daşnaklar Lənkəran qəzasının 40 kəndində eyni vəhşilikləri törətmiş, şəhərin mərkəzində qala meydanında yerli sakinlər kütləvi şəkildə qətlə yetirmişdilər.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyanın sədri Ələkbər bəy Xasməmmədov Xarici İşlər nazirinə yazırdı ki, "Avropa sülh konfransına gedən nümayəndə heyətinə təqdim etmək üçün Bakı, Şamaxı, Quba şəhərlərində, Şamaxı, Göyçay, Cavad, Lənkəran və Quba qəzalarında türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən törədilmiş vəhşilikləri əyani şəkildə sübut edən məlumatlar kifayət qədərdir. Lənkəran qəzasında polkovnik Avetisovun silahlı quldur dəstələri tərəfindən, Cavad qəzasının bir hissəsində isə polkovnik İllarinoviç başda olmaqla başqa bir dəstə tərəfindən qəzada böyük dağıntı törədilərək azərbaycanlı əhali ucdantutma məhv edilmişdir. Astara bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq xarabazara çevrilmiş, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuşdu. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasındakı müsəlman kəndləri "Aleksandr Jandar" gəmisi tərəfindən top atəşinə tutulmuşdu. Yanvarda başlanan bu qırğınlar martda daha da şiddət etmişdi" (4, 85-86; 2, 100, siy. 2, iş 791, vər. 2).

Lənkəran qəzasında ermənilərin müsəlmanlara qarşı soyqırımı 1918-ci ilin yanvarında başlamışdır. Belə ki, yanvar ayında İrandan qayıdan rus dəstələrinin tərkibindəki ermənilər Astarada yerli camaatı top atəşinə tutdu. Əliyalın əhali müqavimət göstərə bilməmiş və meşələrə çəkilmişdi. Erməni əsgərləri rus əsgərlərini də yerli əhaliyə qarşı zorakılıq törətməyə təhrik edirdilər. Ermənilərin Astarada törətdikləri Lənkəran camaatını bərk qorxuya saldı. Çünki Lənkəranda hər cür silah-sursata ma-

lik 2 mindən artıq qeyri-millətdən olan əsgər var idi. Rus əsgərləri həmin silah və sursatı Avetisovun erməni və ruslardan ibarət əsgərlərinə payladılar. Yerli camaat başa düşürdü ki, silah əldə etmədən bu hərbi birləşmələrin öhdəsindən gələ bilməz. Buna görə də İrandan qayıdan rus əsgərlərini gətirən “Milyutin” paraxodundakı silah-sursatı ələ keçirməkdən ötrü İbrahim bəy Şahtaxtinski silahlı dəstə ilə hücuma keçdi və qənimət olaraq 6 ədəd pulemyot, 800 tüfəng, 850 min patron və 10 yeşik bomba ələ keçirdi. Mircavad bəy Talışinskinin Ərkivandan göndərdiyi atlı dəstə də gəmidəki silahın ələ keçirilməsinə yardım göstərdi.

Daşnaklar evlərə girib bəzən bütün ailəni məhv edirdilər. Hamilə qadınlara, qocalara belə rəhm edilmirdi. Bir gün ərzində Gərmətük kəndində 70, Mamusta kəndində 30, Kərgəlan kəndində 30, Sütəmurdov kəndində 20-dən çox, Girdəni kəndində 20 günahsız insan faciənin qurbanı oldu. Lənkəran şəhəri və ətraf kəndlərin əhalisi Osakücə meşələrinə çəkilərək özlərini qorumaq üçün sığınacaq tapmışdılar. Ara sakitləşəndən sonra ev-eşiklərinə qayıtmış şəhər camaatı erməni vəhşiliyinin bir daha şahidi oldular. Evlər top mərmisi ilə dağıdılmış, dükanlar qarət və talan edilmişdi. Öldürülmüş və dənizə atılmış insan cəsədləri üzərində erməni vəhşiliyinin və qəddarlığının bütün əlamətlərini görmək mümkün idi. Avetisovun daşnak dəstəsi hərbi paroxoddan Lənkəran şəhərini top atəşinə tutmuş, nəticədə Kiçikbazar məscidinin divarının bir tərəfi mərmi ilə dağıdılmışdı (18).

Lənkəran qəzasında daşnakların vəhşilikləri haqqında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına Xədicə İsmayıl qızı öz ifadəsində qeyd edir: "Mart hadisələrindən sonra mən Lənkərana getmişdim və oradan 2 həftə sonra Bakıya qayıtdım. Bakı alınmamışdan əvvəl 2 min erməni əsgəri Lənkərana gəldi və özbaşınalıq etməyə, müsəlman əhalisini ələ salmağa başladı. Onlar yeməkxanalara girir, yeyib-içir və pulunu ödəmədən çıxıb gedirdilər; çörək alır və onun pulunu vermirdilər. Sonra onlar türklərdən müdafiə olunmaq üçün müsəlmanları səngər qazmağa məcbur edirdilər. Hətta o həddə çatmışdı ki, ermənilər məhərrəmlik zamanı müsəlmanlara məscidlərə girməyi qadağan etmişdilər. Əhali məscidlərdə toplaşdıqda və orada öz dini mərasimlərini keçirdikdə erməni əsgərləri məscidlərə soxulur və onları qarət etdikdən sonra, məscidi yandırmağa cəhd göstərdilər. Lakin ordunun tərkibindəki gürcülər buna mane olaraq məscidi xilas edə bildilər (1, f. 277, s. 2, iş 13, v. 157. Sənəd № 375). Bu qırğınlar nəticəsində ermənilər bölgədə yüzlərlə ev dağıtmış və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoymuşdur. Nəticədə 1919-cu ilin avqustuna, “Molokan qiyamı” yatırılana qədər qəzada erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu (4, s. 86; 7; 1, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 18).

Erməni hərbi birləşmələri Lənkəran qəzasında müsəlman əhaliyə qarşı öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməyərək törətdikləri qırğınların miqyasını günü-gündən genişləndirirdilər. Bu qırğınların qarşısını almaq üçün 1918-ci il noyabrın 1-də Müsəlman Cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymur bəy Bayraməlibəyov Bakıda Qafqaz-İslam Ordusunun baş komandanı Nuru paşanın qəbulunda oldu. O, Avetisovun (Nuru paşanın hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək ordunu başsız qoyub qaçan, türklərin qatı düşməni, Bakı cəbhəsinin keçmiş komandanı Avetisov sonralar Prişibdə öldürülmüşdü) quldur dəstəsinin özbaşınalığı haqqında ona məlumat vermiş və lənkəranlıların bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını xahiş etmişdi. Görüşdə Nuru paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirmişdi ki, türklər sizə hərtərəfli köməklik göstəcək və adıçəkilən dəstənin bütün özbaşınalığının qarşısı alınacaqdır. Sonda Nuru paşa bildirmişdi ki, müsəlmanlara çatdırın ki, onlar çox da gözləməyəcəklər (17, s. 59; 8, s. 130).

Məlum olduğu kimi, 1918-ci ilin oktyabrında Mudros barışığına görə Osmanlı dövləti məğlub dövlət elan olundu. Müqaviləyə görə Osmanlı ordusu Cənubi Qafqazı tərk etməli müttəfiqlərin adından ingilis qoşunları bu əraziyə daxil olmalı idi. Osmanlı ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra ermənilərin qəzada özbaşınalığı və qırğınları daha da artdı.

Bu qırğınların qarşısının alınması üçün 1918-ci il noyabrın 14-də qəza nümayəndələri Teymur bəy Bayraməlibəyov, Axund Molla Əli Tağızadə və Yusif Qəribzadə İrandakı Böyük Britaniya konsulu Hevelke ilə görüşərək, Avetisovun başçılığı altında erməni silahlı dəstələrinin Muğanda və Lənkəranda dinc əhaliyə divan tutduğuna dair sənədləri ona təqdim etdilər. Nümayəndə heyəti ingilis konsulundan erməni silahlı dəstələrinin hərəkətlərinin qarşısını almağa yardımçı olmağı xahiş etdilər (4, s. 215-216).

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qəzada ermənilərin dinc əhaliyə qarşı qırğınları davam edirdi. Lənkəranda ermənilərin törətdikləri qarətlərin, qırğınların qarşısını almaq məqsədilə 1918-ci il dekabrın 28-də Teymur bəy Bayraməlibəyovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Bakıda general Tom-

sonla görüşərək ermənilərin müsəlmanlara divan tutmaları haqqında ona məlumat verərək, qəzanın bu qüvvələrdən təmizlənməsini və qəzanın Azərbaycanla yenidən birləşdirilməsi haqqında tədbirlər görülməsini xahiş etdi" (4, 73-74).

Lənkəran qəzasında erməni hərbi dəstələrinin dinc müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırım faktları ilə bağlı 1919-cu ilin yanvarında Məmməd Əmin Rəsulzadə parlamentdəki çıxışında qeyd edirdi: "...burada yenə imdad naləsi eşidiriz. Binaən-ileyh Azərbaycan hökuməti məsələnin sülh konfransı tərəfindən həllinə və Qafqaziya millətləri bir yerə yığışıb ixtilafi bitirməsinədək millətdaşımızın və irqdaşımızın düçar olduqları ələmlərini yüngülləşdirməlidir. Yalnız ora (İrəvanda) deyil, Lənkəran müsəlmanları da bu haldadırlar. Azərbaycan parlamenti bu dərəcə zülm və qəddarlara düçar olan qardaşlarımıza müavinətini əsirgəməz: Vətənin ayrılmaz bir cüzini təşkil edən və paytaxtımızın böyründə bulunan Lənkəran uyezdinin bir takım özübaşına şəbilər əlində hər növ zülm və cəbrlərə məruz qaldığı, bura müsəlman əhalisinin min dürlü təcavüzlərə, işgəncələrə, haqsızlıqlara giriftar olduqları, Muğan Cumhuriyyəti adı ilə tuğyan edən şəbilərin kəndlilərini Muğan hökumətini tanımağa icbar eylədikləri hökumətə məlum olmaya bilməz. Hökumətin bu zavallı uyezdi, bu qəddar şəbilər təsəllüətindən qurtarmaq üçün nə kimi tədbirlərə müraciət eylədiyini bilmək istəriz" (3, s. 121-122).

Parlamentin iclasında çıxış edən Lənkəran nümayəndəsi Hacı Mirzə Səlim Axundzadə Lənkəran qəzası ilə bağlı məruzəsində qeyd edirdi: "Lənkəranda xərabə və payimal olmayan bir ev mövcud deyil, Lənkəranın vəziyyətini mülahizə edən insanın ürəyi ya gərək erməni ürəyi və ya xaxol ürəyi, yainki gərək daş olsun.

Şəhərimizin ulu zənginlərindən Əsgər xan Talışinski İran guşələrində qalıb öldü. İmarətləri təmamən qarət edilib viran edildi. İmarəti də bilmərrə yanıb kül oldu. Buna da iktifa etməyib əvvəllərdə ermənilər, sonralar da xaxollar o gözəl imarətləri at və heyvan yatağı qərar verdilər. Habelə İsa bəy Əlibəyovun da evi bilmərrə zirü və zəbərdir. Əgər bu təriqlə adbaad Lənkəran şəhərinin xarabalarını siyahı eyləmək lazımdır ki, hamı əhalinin adların bir-bir zikr edəm. Lənkəran deməli ikinci Şirvandır. Amma bu qədər deyə bilərəm ki, qalada Tura xanımın imarətindən başqa cəmi erməni, rus evləri abad və avadanlıqları salamatdır."

Hacı Molla Səlim Axundzadə parlamentdəki digər bir nitqində qeyd edirdi: "Cənab məbuslar! Lənkəranda edilən zülmə dəxi əhalinin davamı yoxdur. Üstüörtülü ərz edirəm: bu saat Lənkəranda evlərə girib hər şey edirlər. İrzinamus əl-ayaq altında gedir. Gecələr birisinin evinə girirlər. Ev sahibi evində nələr olduğunu utandığından heç kəsə açıb söyləyə bilmir. Lənkəran buradan 12 saatlıq yoldur. Əgər istəyirsiniz hər firqədən bir nümayəndə olaraq bir komissiya göndəriniz, gedib bu işləri yerində təhqiq eləsin. Həqiqətdə irzinamus gedir". (f. 895, siy. 7 iş. 840, v. 1-6).

Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdiyi vəhşiliklə bağlı Nəsib bəy Yusifbəyli parlamentdə çıxışında qeyd edirdi: Məlumunuzdur ki, Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən Lənkəran qəzası hələ yabançılar əlindədir. 100 minə qədər vətəndaşımızın həyatı təhlükə qarşısındadır" (2, f. 895, siy. 7 iş. 840, v. 1-6).

Ermənilərin Lənkəran qəzasında törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumatlar 1918-1920-ci illərdə nəşr edilmiş "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində də öz əksini tapmışdır. Qəzet yazır: "Lənkəranda erməni silahlı dəstələri müsəlmanlar arasında səbəbsiz axtarışlar və həbsləri davam etdirməklə hər gecə neçə günahsız ailəni bədbəxt edirlər. Yalan xəbərlər və əsassız şübhələr ilə ermənilər müsəlmanların evlərini axtarır, onları hər cür təhqir edir və həbs etdirirdilər. Həbsxanaya aparарkən, yolda guya qaçmaq istədiklərini bəhanə edərək, onları güllələyirdilər. Onlar əsassız ittihamlarla arvadlı-uşaqlı bütün ailəni tutub həbs etdirirdilər. Adamları sorğu-sualsız öldürürdülər. Avetisovun əsgərləri müsəlmanlar haqqında etdikləri vəhşilik və zülmlər sayəsində çoxlu sayda şəhər sakini öldürülmüşdü. Qorxu və vahimə içərisində olan camaat küçəyə çıxmaqdan qorxaraq evlərdə gizlənirdilər" (5, 15 noyabr 1918-ci il, № 36).

Lənkəranda İlyaşeviçin kəşfiyyat dəstəsinin etdiyi biabırçılıqları qələmə alan T.Bayraməlibəyov "Azərbaycan" qəzetinin 10 noyabr 1918-ci il tarixli 31-ci sayında çap etdirdiyi məlumat xarakterli məqaləsində yazırdı: "Lənkəranda Avetisovun soyğunçu dəstəsini İlyaşeviçin rüsvayçılıqlar törədən kəşfiyyat dəstəsi əvəz etdi. Bu dəstə əhalinin asayişini qorumaq əvəzinə, evlərə basqın edir, müsəlmanları soyur, öldürür, qadınların ismətinə toxunur, onları özləri ilə aparırlar.

Müsəlman kəndlilərinin vəziyyəti dözülməzdir, çünki onların əlindən hər cür silahlar, hətta tü-

fəngləri də alınmışdır. Bütün silahlarını quldurbaşı İlyaşeviçə təhvil verən əhali yanıldığını sonradan anlamışdır. Gec də olsa, başa düşmüşdü ki, o, qəddar, zalım, rəhmsiz və tülkü cildinə girmiş adam olsa da, əslində canavar xislətli yırtıcıdır".

Yerli əhalinin vəziyyətinin günü-gündən ağırlaşdığını Teymur bəy «Azərbaycan» qəzetinin 15 noyabr 1918-ci il tarixli 36-cı sayında çap etdirdiyi məqaləsində təsvir edərək yazırdı: "Avetisovun dəstəsi hakimiyyətin ona hər cür imkan verməsindən istifadə edərək, bu günə qədər heç bir maneçiliyə rast gəlmədən evlərdə yoxlama aparmağı, mənzilləri qarət etməyi, köməksiz müsəlmanları tutmağı, lazım gələrsə, öldürməyi davam etdirir". Avetisovon qoşunu əvvəlki kimi xalqı soyub talamaqda və müsəlmanları qətl, qarət etməkdə davam edir, adamlar günahsız həbs olunurdu. Avetisovun erməni dəstəsinin dinc əhaliyə qarşı həyata keçitdiyi soyqırıma aşağıdakı hadisəni misal göstərmək olar. Noyabrın ilk günlərində beş silahlı erməni guya evlərdə gizlədilmiş silahları tapmaq bəhanəsi ilə gecə Əkbər Qəribov və Xəlil Nəcəfqulu oğlunun mənzillərinə basqın edərək heç bir günahı olmayan ev sahiblərini öldürmüş, qızıl və digər qiymətli əşyaları götürüb getmişlər. Bu hadisənin şahidi olan qonşular, silahlı soyğunçular tərəfindən öldürüləcəklərindən ehtiyat etdiklərinə görə qonşularına kömək edə bilməmişlər.

Avetisovun dəstəsi müsəlmanların əlindən taxıl zəmilərini almış, Xırmandalı, Əminli, Qədirli, Qarğalıq, Körəkli, Əlişanlı, Təklə, Hüseyn Hacılı, Həsənli, Yeddioymaq kəndləri ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Əlişanlı, Xıl və Yeddioymaq kəndlərində olan əkin yerləri də müsəlmanların əlindən alınmışdı. Alınmış əkin sahələri bu yerlərə köçürülmüş mühacir ruslara verilmiş, adı çəkilən kəndlərin əhalisi isə evsiz-eşiksiz, torpaqsız və müdafiəsiz qalmışlar. Ağır güzaran keçirən kəndlilər öz kəndlərinə, öz evlərinə qayıtmaq istəyirlər. Lakin onlara ciddi şəkildə xəbərdarlıq edilmişdi ki, bir daha öz yerlərinə qayıtmasınlar. Əlacsız və çətin vəziyyətdə qalan Lənkəran müsəlmanları nicat yolunu Azərbaycan ordusunun birliyində, gücündə, iradə möhkəmliyində görür və ümid edirlər ki, bu ordunun köməyi ilə onlar azadlığa çıxacaq və evlərinə qayıda biləcəklər" (5, 15 noyabr 1918-ci il, №36).

"Azərbaycan" qəzeti 18 noyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində yazırdı: "Dəhşətlər, biabırçılıqlar törədən və cəzasız qalan Avetisovun hər gün qan tökən quldur dəstəsi buradan getməsə, yerli əhali, xüsusilə müsəlmanlar bundan sonra öz halal dədə-baba torpaqlarında rahat yaşaya bilməzlər (5, 18 noyabr 1918-ci il, №39). Noyabr ayında ingilis əsgərinin Lənkərana gələcəyi gözlənilir. Eyni zamanda ingilis əsgərlərinin Avetisovun dəstəsi ilə birləşəcəyi barədə şayiələr dolaşmaqdadı. Bu xəbəri eşidən yerli əhali böyük narahatçılıqlar bildirib yazırlar ki, biz ancaq bunu yəqin etmişik ki, Avetisovun əsgərləri Lənkərandan getməyincə müsəlmanlar öz evlərində rahat nəfəs ala bilməyəcəklər. Yerli əhalinin cürbəcür dəhşətlərdən, faciələrdən və hədsiz qanunsuzluqlardan xilas olması üçün Avetisovun dəstəsinin buranı tərk etməsi vacibdir. Yerli əhaliyə olan bu haqsızlıqları Xalq Cümhuriyyətinə çatdırmaq üçün Lənkəran müsəlmanlarının nümayəndə heyəti Bakıya gedərək, 1918-ci ilin noyabrın 19-da Xarici İşlər naziri ilə görüşərək, Lənkəran nahiyəsində müsəlman əhalisinin Avetisovun dəstəsi tərəfindən min cür təhqirlərə və əziyyətlərə məruz qalmaları barədə məlumat verərək, nazirdən Şimalı İran ordusunun baş komandanı general Tomsonun köməyilə Avetisovun dəstəsinin oradan çıxarılmasına təşəbbüs etməsini xahiş etmişlərdir" (5, 18 noyabr 1918-ci il, №39).

"Azərbaycan" qəzetinin 4 yanvar 1919-cu il tarixli 3-cü sayında çap olunan məqalədə deyilir ki, Lənkəran əyalətindəki müsəlmanlara vəkil edilmiş Teymur bəy Bayraməlibəyov yanvarın 2-də Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədrinə ərizə ilə müraciət etmişdir. Ərizədə deyilir: "Hər yerdə qəsbkarlıq, özbaşınalıq, zorakılıq baş alıb gedir. Bədbəxt müsəlmanlar həyatda yaşamaq üçün heç yerdə özlərinə sığınacaq tapa bilmirlər. Lənkəranlıların acınacaqlı vəziyyətini nəzərə alaraq Dövlətlər İttifaqının Qərargahı ərazidə qanun-qayda yaratmaq və Lənkəranın Azərbaycan hökumətinin tabeçiliyinə keçənədək buradakı vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq üçün üç zabit və 30 ingilis əsgərindən ibarət kiçik bir dəstə ezam edilsə, qəzada ədalətsizliyə, yersiz təqiblərə son qoyular" (5, 4 yanvar 1919-cu il, №3; 7, 186).

"Azərbaycan" qəzetinin 14 mart 1919-cu il tarixli nömrəsində bu dövrdəki Lənkəran qəzasının ümumi vəziyyəti şərh edilərək qeyd olunur ki, "Mart hadisələrindən sonra Lənkərana bolşeviklərlə bərabər erməni daşnakları da gəldilər. Bundan sonra erməni Avetisovun başçılığı ilə daşnak hərbi hissələri müsəlman kəndlərinin axırına çıxdılar. Olmazın zülmlər, əziyyətlər verdilər. Yollar kəsildi. Əhali şikayət etməyə bir yer tapmadı. Türklər Bakıya gəldikləri zaman Muğan ətrafının bolşevikləri

ilə əlaqələri kəsildi. Buradakı sərsərilər "Muğan hökuməti" adı ilə dağıdıcı bir qurum düzəltməklə, müsəlmanları soymağa və qırmağa başladılar" (5, 14 mart 1919-cu il).

Beləliklə, iki ilə yaxın bir müddət ərzində Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri qırğınlara 1919-cu ilin yayında - Camal paşanın komandanlığı ilə türk ordusunun və Azərbaycan Milli Ordusunun Lənkəran qəzasına daxil olduğu vaxtdan son qoyuldu. Camal paşanın gəlişi ümidsizləşmiş silahsız qəza camaatının sevincinə səbəb oldu. Lənkəran qəzanın milli qüvvələrin əlinə keçməsi ilə əhali qırğından, talanlardan xilas olmuş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edilmişdir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin yanında Siyasi Sənədlər Arxivi. F. 277, siy. 2, iş 16, v. 18.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f.100, siy. 2, iş 791.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı: Azərbaycan 1998.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Baki: Nurlan, 2008, 696 s.
5. "Azərbaycan" qəzeti. 1918-1919-cu illər.
6. "Açıq söz" qəzeti, № 662, 23 yanvar 1918-ci il.
7. Anar İsgəndərov. Azərbaycan türk-müsəlman soyqırımı problemlərinin tarixşünaslığı: 1918-1920. Bakı: Adiloğlu, 2006, 396 s.
8. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı: Nurlan, 2007, 163 s.
9. Cavadova E. O, həm də görkəmli etnoqraf idi (Teymur bəy Bayraməlibəyovun həyat və yaradıcılığından səhifələr). Bakı: Nurlan, 2009, 204 s.
10. Əlizadə N. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizə tarixindən (Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizəsi). Bakı: Azərnəşr, 1974, 152 s.
11. Görüryılmaz Mustafa. Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918). Bakı: Qismət, 2009, 408 s.
12. Xatirələrimdə yaşayan Lənkəran. Bakı: İşıq, 1989, 108, s.
13. Miralayev T. Azərbaycanın qırmızı qvardiyaçıları və qırmızı partizanları. Bakı: Azərnəşr, 1970, 130 s.
14. Nəcəfov B. İ. Düşmənin iç üzü. XIX-əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi. II hissə. Bakı: Çaşıoğlu, 2006, 436 s.
15. Халилов А.Х. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в 1917 - 1920 гг. в исторических источниках. Баку: Азернешр, 2000, 120 с.
16. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории ин-тервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку: Красный Восток, 1927, 191 с.
17. Привольный А.А. Над Муганью зарево Октября. Баку: Азернешр, 1967, 199 с.
18. http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=8566

THE GENOCIDE COMMITTED AGAINST AZERBAIJANIAN POPULATION OF LANKARAN UYEZD BY IN 1918-1919 YEARS
SUMMARY

The slaughters intentionally commited against our nation by Armenians in the begin-ning of the last century, left in our memory an indelible mark as one of the most bloody events in the history of Azerbaijan.

As a result of this slaughter tens of thousands of our innocent compatriots underwent a genocide by the Armenian bands under the protection of Bolsheviks. The leader of Baku Bol-sheviks was Shaumian and the executors were Armenian Dashnak military detachments. In March-April, 1918 the terrible slaughter committed in Baku by active participation of Bolshevist's guidance soon transcended beyond the city. Lankaran, as well as other districts of Azerbaijan were completely plundered by the Armenian gangster detached forces, and the innocent civilians were ruthlessly killed. During this purposeful robbery and slaughter people were brutally killed, with no mercy for the old and children. From the beginning of 1918 till August, 1919, as a result of this slaughter, the Armenian and Russian formations killed more than 2000 people only in the territory of Lankaran.

ГЕНОЦИД ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЛЕНКОРАНСКОГО УЕЗДА В 1918-1919 ГГ.
РЕЗЮМЕ

Бедствия, причиненные нашему народу армянами в начале прошлого столетия, оставили у нас в памяти неизгладимый след, как одно из самых кровавых событий в истории Азербайджана. В результате этой резни десятки тысяч наших мирных соотечественников подверглись геноциду со стороны армянских бандформировании под покровительством большевиков.

Организаторами геноцида стали Бакинские большевики во главе с Шаумяном, а исполнителями – армянские дашнакские военные части. Ужасная резня, учиненная в Баку в марте-апреле 1918 г. при активном участии большевистского руководства, вскоре вышли за пределы города. Ленкорань, как и другие уезды Азербайджана, был полностью разграблен армянскими бандитскими отрядами, а мирное население беспощадно уничтожено. Во время этого целенаправленного грабежа и резни людей зверски убивали, не жалея ни стариков, ни молодых, ни детей.

В результате этой резни с начала 1918 года по август 1919-го только на территории Ленкоранского уезда армянские и русские формирования лишили жизни более 2 тыс. человек.

Д.и.н., проф. **Игорь ТУРИЦЫН**
Президент «НИИ истории, экономики и права» (г. Москва)

ПРОБЛЕМА ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В КОНТЕКСТЕ ГЕОПОЛИТИКИ ЭПОХИ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Açar sözlər: I Dünya müharibəsi, azərbaycanlılar, böyük dövlətlər.
Keywords: First World War, Azerbaijanis, genocide, great powers
Ключевые слова: Первая мировая война, азербайджанцы, геноцид, великие державы

Обострение конкуренции мировых держав в связи с назревшим колониальным переделом мира стало основной причиной Первой мировой войны. Причем ввязавшись в эту войну, многие страны, грезившие об укреплении своих позиций в мире, в конечном счете, сами превратились в объект колониального грабежа. Парадоксально, но именно такая судьба ожидала и противостоявшие друг другу Российскую и Османскую империи.

Показательно, что изначально, играя на великодержавных амбициях России, маня ее «векселями» Босфора и Дарданелл, западные союзники одновременно попытались своими силами захватить Константинополь и создать в регионе широкий союз подконтрольных государств (Дарданелльская операция 1915-1916гг.). Увлеченный радужными перспективами, английский посол в Париже Фрэнсис Берти мечтал, что после овладения городом: «Болгария, Греция и Румыния, как голодные волки, бросятся на умирающего турка, чтобы отхватить себе клочок» [1, с.137]. Впрочем, в данном случае англичане заботились не об интересах этих незначительных в военно-политическом отношении стран, а о собственном проникновении в регион.

Это в полной мере продемонстрировал уже августовский 1918 года десант в Баку Денстервиля, впрочем, закончившийся провалом. Лишь после поражения Турции, 30 октября 1918 года подписавшей с державами Антанты Мудросское перемирие, англичане, наконец, сумели установить контроль над территорией и нефтяными богатствами Азербайджана.

Удивительно, но и сегодня, спустя столетие, историки зачастую не в состоянии разобраться с политическим пасьянсом, который был разложен в то непростое время опытными английскими колонизаторами. В частности, в целом ряде работ можно обнаружить совершенно несостоятельную концепцию, которая в общих чертах сводится к тому, что Великобритания, во-первых, сумела остановить межнациональную резню на Кавказе, а во-вторых, поддержала независимость Азербайджана. На наш взгляд, эти тезисы не соответствуют действительности и не выдерживают никакой критики.

Вопреки хвастливому заявлению У. Черчилля о том, что «что британская дивизия была единственным гарантом мира между грузинами, армянами, азербайджанцами, горцами и русскими на всей территории Кавказа от Черного до Каспийского морей» [2], на деле англичан вообще не волновали проблемы межнациональных конфликтов. Вернее, они интересовали их лишь в той мере, в которой позволяли контролировать региональные ресурсы, прежде всего, нефть. В данной связи, центр всей их кавказской политики закономерно сместился в Батумское генерал-губернаторство с его нефтяным портом. Что касается тех больших потерь, которое мирное население несло в связи с переходившей в акты геноцида межнациональной конфликтностью, то они практически совершенно не заботили колониальные власти. Именно этим и следует объяснить тот факт, что с их приходом акты геноцида продолжались, а число жертв среди местного населения продолжало расти. В итоге, столкновения на национальной почве в конце 1918-1919 гг. унесли многие тысячи жизней, привели к разрушению целых областей, существенно изменили этно-конфессиональную карту Южного Кавказа. На наш взгляд, в отличие от событий весны 1918 года, эта тема изучена явно недостаточно и еще ждет своих исследователей.

В целом, очевидно, что присутствие британских оккупационных сил не только не гарантировало межнационального мира но, по меньшей мере, было бесполезным. Более того, их самих было впору спасать. В отличие от тех регионов, где англичане прежде доминировали, Азербайджан представлял собой гораздо более просвещенное и политически продвинутое образование с

высокой общественно-политической активностью населения, стремящегося к независимости. В конечном счете, это с неизбежностью усиливало национально-освободительное движение, обуславливая растущую неопределенность, неустойчивость колониального режима.

Не случайно любые проявления самостоятельности, политической самодеятельности азербайджанцев неизменно вызывали настороженное отношение британских оккупационных властей. Достаточно вспомнить, к примеру, роспуск ими Юго-Западной Кавказской республики (1918-1919 гг.) [3], или фактический арест в Стамбуле делегации Азербайджанской Демократической Республики, направлявшейся на Парижскую мирную конференцию (январь-апрель1919 г.) [4].

Да и «признание» то АДР в январе 1920 года («де факто») - буквально накануне прихода большевиков - оказалось фальшиво-вынужденным. Заметим, что это было сделано только для того, чтобы хотя бы на некоторое время создать плацдарм для противодействия большевистской России и сохранения возможности эксплуатации богатств региона. Но вот держать здесь далее войска смысла для них явно не было. В основном победив на внутренних фронтах, большевики, остро нуждавшиеся в нефти, возвращались в регион. И прямой конфронтации с ними англичане не искали. Разграбив Азербайджан, в августе 1919 г. они просто сбежали, отчасти даже робко «признав» АДР.

Впрочем, нельзя не заматить, что этот маневр был вполне предсказуем. Ведь по-настоящему бороться за нефть Баку британцы (с французами) прекратили еще в предвоенный период. Характеризуя данную, казалось бы, загадочную нефтяную «рокировку», Б. Осбринк близка к мистике: «Российская нефть годами давала хороший доход и Ротшильдам. И все же они, возможно, предчувствовали развитие событий, когда глава «Ройял датч» Детердинг подступился к ним с предложением купить «Мазут» и БНИТО. Ротшильды еще в 1905 г. пытались продать их Нобелям и «Дойче банку». Теперь они получили взамен акции «Ройял датч» на 27,5 млн. рублей, а эту компанию ожидало блестящее будущее. **Так банкирский дом Ротшильдов избежал потерь, связанных с войной и русской революцией** (выделено И.Т.)» [5].

На наш взгляд, подойдя к вопросу более рационально, автор могла бы с большим основанием предположить, что речь в данном случае может идти не о мистическом «чувстве», а о точном расчете клана, который прямо влиял на политику Великобритании. Иными словами, Ротшильды не столько «предвидели», сколько конструировали будущее. И в этом будущем они еще до войны не считали для себя регион абсолютным приоритетом. Вполне понятно, что и в 1918-1919 гг. они откровенно грабили его как простые временщики.

Очевидно и то, что, в связи с ростом национально-освободительного движения в Турции, к концу 1919 года возникли очевидные угрозы гораздо более значимым интересам англичан. Таким образом, вовсе не английское «благородство», а освободительное движение в Турции, а также успехи большевиков на фронтах гражданской войны – вот что привело к выводу английских войск из Азербайджана. От этого лакомого куска колоний им пришлось отказаться под нажимом, вынужденно.

В данном контексте, для комплексного рассмотрения вопроса необходимо кратко охарактеризовать и узел российско-азербайджанских противоречий. Причем считаем важным подчеркнуть, что зачастую они существенно преувеличиваются. Между тем, здесь весьма показательны слова председателя азербайджанского парламента М.Э. Расулзаде, подчеркивавшего, что «наше отделение от России не является враждебным актом по отношению к России. Мы не чувствовали обиды от русского народа, который не меньше нас страдал под гнетом деспотизма. Мы желаем видеть в России государство, основанное на демократических началах. **Мы любим Россию, но любим и свою независимость** (выделено И.Т.) [6]. Собственно, это можно понять. Ведь, к примеру, население Бакинской губернии при «российских колонизаторах» росло неуклонно (причем, взрывным образом). С 496 тыс. в 1867 году оно к 1997г. выросло до 826,7 тыс., и в 1917 г. достигло почти 1 миллиона (991 тыс.). В Елисаветпольской губернии население выросло с 503 до 878,4 тыс. [7].

На наш взгляд, было бы заблуждением видеть главную причину последующей межнациональной вражды и актов геноцида и в «большевиках». В принципе, в России большевики с му-

сульманами вполне ладили. Более того, зачастую они прямо опирались на них в борьбе с белыми армиями. В частности, достаточно обратиться к протоколу 1 заседания 1 съезда коммунистов-большевиков мусульман от 4 ноября 1918 г., где среди почетных председателей съезда мы увидим Ленина, Троцкого, Свердлова, Зиновьева, Сталина, а также зарубежных коммунистов – Адлера, Либкнехта, Дебса [8]. И примеров такого рода можно привести сколько угодно.

Полагаем, что в основе масштабных катаклизмов рассматриваемого периода, прежде всего, лежали общая дезорганизация политической жизни и ослабление государственных начал. В ситуации развала Российской империи, фактического отсутствия налаженного аппарата государственного управления и вторжений оккупационных сил Германии, а затем Англии, «спящие» местные конфликты на Кавказе неизбежно обернулись колоссальной резней, которой, «по мере возможностей», попустительствовали временщики-колонизаторы. Подчеркнем определенно, межнациональные конфликты в полной мере устраивали англичан, позволяя им «разделять и властвовать». В частности: «Английским капиталистам был на руку кризис бакинской промышленности» [9]. Разоряя местных нефтепромышленников, они заблаговременно готовили почву для скупки их активов по дешевке.

В данной ситуации, как показывают документы, лидеры АДР были объективно заинтересованы в том, чтобы самостоятельно, в рамках внутрирегионального диалога восстановить политическую стабильность. Однако такой возможности, особенно учитывая дефицит сил и времени, они оказались лишены. Победившие на внутренних и внешних фронтах большевики представлялись Западу более надежным партнером. Как точно подметил в своем письме, адресованном М.Э. Расулзаде, А.М. Топчибаши (1923г.): западные партнеры сделали ставку «на необходимости использования «несметного» количества сырья Рос[сии] и ее «неисчерпаемых» природных богатств путем сближения с сов[етской] властью, держащей в руках почти всю прежнюю Росс[ийскую] имп[ерию] вот уже много лет и вопреки всем протестам, заверениям о народных возмущениях, о скором падении больш[евизма] и т.д.» [10].

В геополитическом плане не менее значимым для стабилизации в регионе стало также сближение советской России и Турции, фактически объединившихся в борьбе с колониальной Версальской системой. Целая серия конференций 1922 года (Каннская, Генуэзская, Муданская и пр.) показала, что в борьбе с колониальными планами Антанты в одиночку не выстоять. Требуется объединение всех заинтересованных сторон. Это убедительно доказали итоги Лозаннской конференции (ноябрь 1922 – июль 1923 гг.).

Официальная позиция РСФСР еще до Лозанны, в частности, была определена в ноте заместителя наркома иностранных дел Л.М. Карахана в МИД Великобритании Керзону от 13 сентября 1922 года. В ней четко фиксировался курс на решение региональных проблем, прежде всего, силами и в интересах находящихся здесь государств: «Россия не может согласиться с тем, что проливы открыты для военных судов всех наций, и особенно с тем, что Великобритания с союзниками берет на себя регулирование режима проливов вопреки желанию тех государств, чьи жизненные интересы связаны с Черным морем, и голос коих должен быть решающим при разрешении судьбы проливов». В следующей ноте Карахана от 24 сентября 1922 года предсовмину и МИД Франции Пуанкаре, МИД Великобритании Керзону, МИД Италии, Югославии, Болгарии, Румынии, Греции, Египта отмечалось: «Никакое решение о проливах, принятое без России, не будет окончательным и продолжительным. Оно создаст лишь почву для новых конфликтов» [11].

Непосредственно на Лозаннской конференции 8 декабря 1922г. в «Декларации Г.В. Чичерина» советская Россия вновь выдвинула требование закрыть проливы для военных флотов. Помимо этого, в Лозанне СССР (Чичерин) со всей определенностью «стал на сторону Турции и оказал ей колоссальную поддержку» [12, с.4].

Координируя свои усилия в рамках заключенного в 1921 г. в Москве договора, Россия и Турция сумели, с одной стороны, более успешно противостоять колониальным притязаниям, а с другой – более надежно гарантировать региональную стабильность.

В то же время, Англия, напротив, стремилась максимально ослабить своих оппонентов. В частности, организовав восстание шейха Сейида в Курдистане, она добилась осложнения политической ситуации в Турции и передачи спорной территории Мосульского вилайета

Ираку (на деле - Англии). Как точно подметил современник: «Ярым врагом, «жандармом Турции» все время выступает Англия, которая исподтишка организовала Курдистанские восстания и которая все время поддерживает оппозицию» [12, с.6].

На наш взгляд, эти события еще раз наглядно вскрывают весьма характерную черту британской политики, в первую очередь, основанной на философии последовательного колониализма. В данном контексте, нужно ясно понимать, что ничего нового здесь не было. Британская колониальная модель оставалась неизменной. И несколькими годами ранее – в Азербайджане она строилась именно на тех же принципах максимального использования внутренних противоречий в собственных интересах. Поэтому, полагаем, что роль британских колонизаторов в драматических событиях 1918-1920 гг. еще предстоит изучить и осмыслить.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Берти Ф. За кулисами Антанты: дневник британского посла в Париже, 1914-1919. М., 2014. С.137.
2. Цит. по: Гасанлы Дж. П. Русская революция и Азербайджан: трудный путь к независимости. 1917-1920. М.: ФЛИНТА, 2011. С.442.
3. См.: Гаджиев А.Н. Из истории образования и падения Юго-Западной Кавказской (Карсской) демократической Республики. Баку, 1992.
4. Гасанлы Дж. Азербайджанская делегация на Парижской мирной конференции // Азербайджанская Демократическая Республика. М.: Оверлей, 2008. С.26.
5. Осбринк Б. Империя Нобелей: история о знаменитых шведах, бакинской нефти и революции в России / Брита Осбринк. М.: Алгоритм, 2014. С.213
6. Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). М.: Флинта, 2009. С.152.
7. Худадов В.Н. Современный Азербайджан // Новый Восток. 1923. №3. С.186, 188.
8. ГАРФ. Ф. Р-1318. Оп.17. Д.230. Л.1.
1. 9 Худадов В.Н. Современный Азербайджан // Новый Восток. 1923. №4. С. 168.
9. А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. 1923-1926 гг. / Сост., предисл. и прим. С.М. Исхаков. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2012. С.27.
10. Павлович Мих. Лозаннская конференция // Новый Восток. 1923. №3. С.9.
11. Олін Л.П. Туреччина і СРСР // Бюллетень Всеукраинской научной ассоциации востоковедов. Харьков, 1926. №1. октябрь.

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI I DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN GEOSİYASİ KONTEKSTİNDƏ
XÜLASƏ

Məqalədə azərbaycanlılarin soyqırımı I Dünya müharibəsinin geosiyasi kontekstində nəzərdən keçirilir. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, Böyük Britaniyanın işğalçı qüvvələrinin burada olması nəinki millətlərarası sülhə zəmanət vermədi, əksinə demək olar ki, heç nəyə yaramadı.

THE PROBLEM OF THE GENOCIDE OF AZERBAIJANIS IN THE CONTEXT OF THE GEOPOLITICS OF THE FIRST WORLD WAR
SUMMARY

The article examines the problem of the genocide of Azerbaijanis in the context of the geopolitics of the First World War. The author came to the conclusion that the presence of the British occupation forces not only did not guarantee the interethnic peace, but at least it was useless.

Prof. Dr., **Mehmet Ali ÇAKMAK**
G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

STEPAN ŞAUMYAN VE ERMENİLERİN BAKÜ SOYKIRIMI

Anahtar Kelimeler: Bakü, soykırım, ermeniler, Stepan Şaumyan, Bakü soykırımı
Keywords: Baku, genocide, Armenians, Stepan Shaumian, Baku genocide

Giriş. Stepan Şaumyan, Rusya İmparatorluğu'na bağlı Gürcistan'daki Tiflis'te tacir bir ailenin çocuğu olarak 1878 yılında dünyaya gelmiştir. Riga Teknik Üniversitesi'ni bitirmiştir. 1900 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne girerek gençlik yıllarından itibaren siyasette aktif rol almaya başlamıştır. Rejim tarafından takibe alınınca Almanya'ya kaçmış ve orada Berlin Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde okumuştur. İlk defa 1903'te Cenevre'de Lenin'le görüşerek onun direktifleriyle RSDİP MK'ye (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Merkezi Komitesi) bağlı Ermenice ve Gürcüce sosyal-demokrat (Bolşevik) yayınları neşreden komisyona başkanlık yaptı. Yayın alanındaki çalışmalarını sonraki yıllarda Tiflis'de ve Bakü'de çıkardığı neşriyatla sürdürdü. O, gerek neşriyatında gerekse beyanatlarında daima Lenin taraftarı olduğunu beyan etmekten kaçınmadı [1, 3]. Rusya'da yaşanan 1905 inkılabının ardından Bakü'ye giderek petrol işçilerinin örgütlenmesinde ve 1914 yılındaki işçi grevinde aktif rol almış, yönetim tarafından tutuklanmıştır. Bolşevik inkılabının ardından (Kafkasya'da Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycanlıların Şubat 1918'de oluşturduğu ortak yönetim (Seym) inkılaba muhalefet ediyordu) Şaumyan, yeni Sovyet hükümeti Sovnarkom tarafından *Bakü Halk Komiserleri Konseyi Başkanı* ve *Kafkaslar Olağanüstü Komiseri* atanarak bölgeye gönderilmiştir. Bakü Sovyetinde yönetim; Bolşevikler, Sol SR'lar, Menşevikler ve Daşnakların ittifakından oluşuyordu. Şaumyan'a göre, devlet idaresinin merkezileşmesi, Güney Kafkasya proleterlerinin bütün Rusya proleterleri ile birleşmesi, milli meselelerde tehlikeyi ortadan kaldıracaktı. Çünkü Kafkasyaötesi merkeze bağlı olduğu için normal ve elverişli şartlar meydana gelecekti. Oysa halkı kahir ekseriyetle Türk ve Müslüman olan şehrin yönetiminde onların etkisi yok sayılıyordu.

Düz bakıldığında Daşnak-Bolşevik ittifakı akla ziyan gibi gözükse de (çünkü komünistler, bu bağlamda bir komünist olan Şaumyan'da söylem, ideoloji ve ifadelerine göre milliyetçiliğe şiddetle karşı, Daşnaklar ise milliyetçilikten öte ırkçı idiler) Müslüman Türklere karşı müttefik hareket etmekte zerre kadar sakınca görmediler. Zahirde milliyetçiliğe, dolayısıyla Daşnaklara karşı olması gereken Şaumyan, yazdıkları ve söyledikleriyle idealize ettiği evrensel sosyalist fikirlerini, uygulamada muhatap Müslüman Türkler olunca tamamen bir kenara bırakarak tam bir Ermeni ırkçısı gibi hareket etmekte bir sakınca görmedi [2, 3-4]. Bu meyanda Ermeni asıllı bir komünist olan Şaumyan'ın, 26 kişiden oluşan *Bakü Halk Komiserleri Konseyi Başkanı* olması da tesadüf eseri bir iş değildi. Nitekim onun idaresindeki şehirde giderek artan gerilimi çatışmaya dönüştürmek için şöyle bir kasıtlı haber yayılmıştır: 1918 Martında Lenkeran'da yaralanan ve sonra ölen Türk iş adamı Zeynelabidin Tagiyev'in oğlu Mehmet'in cenazesine iştirak eden Azerbaycanlı askerler oradaki Ruslara saldırarak katledecekler. Bu olay şehirde bardağı taşıran son damla gibi takdim olunarak çatışmaların başlamasına zemin teşkil etmiştir.

Bakü Soykırımı. Rusya'da Bolşevik ihtilalinin başlamasıyla birlikte, Birinci Dünya Savaşının sonuna doğru Kafkasya coğrafyası önemli olaylara sahne oldu. Ortaya çıkan karmaşayı Ermeniler, bu coğrafya için uzun zamandan beri tasarladıkları planlarını hayata geçirmek için bir fırsat telakki ettiler. İhtilalin ardından Rus ordularının işgal ettiği Anadolu topraklarından çekilmek zorunda kalması üzerine, bu topraklardan Azerbaycan'a çok miktarda Ermeni nüfus göç etmişti. Muhacirler arasında çok sayıda silahlı Ermeni kuvveti de vardı. Ermeniler, muhacir nüfusun yoğunlaştığı Karabağ, Zengezur, özellikle de İrevan'da hak iddia etmeye başladılar.

Burjuva inkılabının ardından Bakü'deki durum Türk-Müslümanlar için daha da tehlikeli bir hal almıştı. Çünkü burada Bolşeviklerle Daşnaklar ortak hareket ediyor ve yerli Azerbaycan halkının, çatısı altında siyaseten birleştiği Musavat Partisinin iktidar olmasını engellemeyi amaçlıyorlardı. Bolşeviklerle Daşnakların ortak hareket ediyor olmaları Azerbaycan halkı için çok büyük tehlikeler içeriyordu. Büyük Ermenistan hayalinin peşinde koşan Daşnaklar, başta Rusya olmak üzere uluslar

arası emperyal güçler tarafından, kendi amaçları istikametinde hem destekleniyor ve hem de Azerbaycan halkına karşı kışkırtılıyordu.

Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi'nin ardından Rus kuvvetleri Erzurum ve Karsı terk ettikten az sonra, 19 Aralık'ta da Kafkasya'daki Rus askerlerinin çekilmesine ilişkin karar alınmıştı [3, 35]. Aynı ayın 26'sında ise Rus ordusu içinde Türklere karşı savaşan Ermeni kuvvetlerinin serbest bırakılması, Kafkasya Ermenilerini kendi amaçları doğrultusunda olağanüstü hareketlendirdi. Bu hareketlilik Ermeniler bakımından bir planlamaydı. Zira General Andronik'in idaresindeki Ermeni kuvvetleri Nahçivan-Zengezur-Karabağ arazisini, General Arişyan ve General Dro'nun kumandasındaki Ermeni kuvvetler İrevan-Üçkilise-Zengibar-Vedibazar arazilerini, Polkovnik Silikiya'nın idaresindeki kuvvetler ise Gökçegöl etrafındaki yerleşim bölgelerini işgal etmek üzere hazırlanıyorlardı. Bu Ermeni planlamasının üzerine bir de, 16 Aralık 1917'de RSFSC (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) yönetimi tarafından Ermeni Stepan Şaumyan'ın bütün Kafkasya işleri üzerine genel komiser tayin edilmesi, yakın silah arkadaşlarından oluşan bir heyetle birlikte Bakü'nün idaresinin de ona verilmiş olması, bu şehirde kısa bir süre sonra yaşanacak olan katliamın adeta habercisiydi [4, 99-100].

Bu esnada Türkiye ve İran'dan dönen askerlerin bir kısmı Bakü'de kalmış, dolayısıyla şehirdeki Ermeni kuvvetlerinin sayısı oldukça artmıştı. Bu kuvvetlere Kafkas cephesinden çekilen Rus kuvvetlerinin bir kısmı da katılınca, soykırım arifesinde Bakü genelinde müttefik Bolşevik ve Ermeni (Daşnak) kuvvetlerinin sayısı 20 bine ulaşmıştı [5, 2].

Oysa Türk-Müslümanların teşkilatlı ve etkili bir silahlı gücü yoktu. Şehirdeki durum ise geçen zaman içinde hızla silahlı mücadeleye doğru evriliyordu. Gerçi "Musavat" çatısı altında oluşan birliktelik Azerbaycan halkı için mutlak surette sayısal çoğunluktu (nitekim Bakü Sovyeti'nde sayısal üstünlük elde edilmişti) ve bu çoğunluk Şaumyan'ı oldukça rahatsız ediyordu ama o da mutlak surette bir askeri üstünlüğe sahip olmanın özgüveni içindeydi.

Stepan Şaumyan, 3 Mart 1918'de Stalin'e bir mektup yazarak Kafkasya'nın siyaseten kaybedildiğini belirtirken, Bakü'nün askeri yönden süratle teçhiz edilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Bunun için Taşnaksutyun ile Musavat Partileri arasındaki anlaşmazlıklardan istifade etmeye karar verdi. Taşnakların da katılmasıyla Musavat ve Sovyet arasında politik bir çekişme olarak başlayan mücadele, milli bir ayaklanma karakteri kazandı [6, 10-14]. Şaumyan, Güney Kafkasya'yı Ermenilerin çıkarına uygun bir şekilde bölmeyi tasarlarken, Azerbaycan Türklüğünün muhtariyet taleplerini Azerbaycan milliyetçilerinin Bakü'yü Azerbaycan hanlığının merkezine dönüştürme çabaları olarak takdim ediyordu.

Siyasi, askeri arka planı yukarıda belirtildiği şekilde adım adım hazırlanan soykırımın uygulamaya konması için bir sebep aranıyordu. Yukarıda bahsedilen Tagiyev'in oğlunun cenaze merasiminde Ruslara karşı gerçekleştirilecek katliam yalan haberinin yanında Şaumyan kuvvetlerini harekete geçiren şöyle bir gelişme de yaşanmıştı: Bakü'deki Türk-Müslüman kuvvetlerin Lenkeran'daki gönüllülere silah ve cephane gönderme girişimlerini, Şaumyan'ın engelleme emri vermesi üzerine Türk kuvvetleri bu emre uymayarak hazırladıkları malzemeyi gemilere yüklemiş, bu olay taraflar arasında çatışmaların yayılmasına sebep olmuştur [7, 326]. Başka bir ifadeyle olayların çatışmaya dönüşmesine, Bakü Sovyeti Yönetiminin yani kısaca Şaumyan'ın 24 Mart'ta "Bakü limanındaki Evelino gemisine binmekte olan "Vahşi Bölüğü" askerlerinin silahlarının zorla alınması" olayı gerekçe gösterilmiştir [8, 158-159].

30 Mart sabahı müttefik Rus-Ermeni kuvvetleri Bakü sahilindeki Rus gemilerinden şehrin Müslümanlarla meskün mahallerini top ateşine tuttular. Bu ateş sonucu Müslümanların en önemli ibadet yeri sayılan "Taze Pir" mescidinin minareleri ağır hasar aldı [9, 77]. Gemilerden açılan top ateşi ile stratejik noktalar etkisiz hale getirildikten sonra şehirdeki silahlı Daşnak katiller, Türk-Müslüman halkın evlerine girerek acımasız bir soykırım başlattılar. Bu soykırım Bakü'de üç gün devam etti. Bu kısa zaman dilimi içinde şehir merkezinde 12-15 bin Türk-Müslümanın katledildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Katliamın tam manasıyla Türk-Müslüman katliamı olduğu görülmektedir. Zira katiller kişi Türk-Müslüman ise onun Bolşevik ya da Sosyalist olmasını göz önünde bulundurmaksızın öldürmüşlerdir.

Soykırımın başlamasıyla birlikte Türk-Müslümanlar için Bakü'de ölüm kol geziyordu. Ermeni katliam timleri ev ev insan avına çıkmıştı. Onlardan biri olan Stepan Lalayan, maiyetindeki kuvvetlerle Vorontsov Mahallesinde yaşayan Doktor Beybala Bey Sultanov'u kendi evinde katletmiştir.

Nikolayev Mahallesinde de işkenceyle öldürülmüş 67 Azerbaycanlının cesedine rastlanmıştır. Yine Volkan Cemiyetinin yakınındaki köprüde 6748 kadın, çocuk, yaşlı-genç Azerbaycanlı cesedinin olduğu kayıtlara geçmiştir. Başka bir köşede yine ağır işkencelerle katledilmiş 57 kadın ve kız cesedine rastlanmıştır. Ayrıca silahlı Ermeni çeteleri girdikleri Azerbaycanlı zenginlerin evlerinde buldukları tüm zenginlikleri gasp ederek tabiri caiz ise tam manasıyla bir soygunculuk faaliyeti de gerçekleştirmişlerdir. Mesela 30 kişilik bir çete Meşedi Ahmet Rahimoğlu'nun evine girerek değeri tam 34 bin manat olan kıymetli eşyasını talan etmişlerdir. Soykırım sürecinde yaşanan olaylar nazarı dikkate alındığında, Ermeni çetelerinin sadece Bakü'de Azerbaycan halkının yüzbinlerce manatlık zenginliğini talan ettiklerini tahmin etmek zor değildir. Bu Ermeni soygunculuğunun Azerbaycan genelindeki yansıması ise milyonlarca manatlık bir vurguna dönüşmüştür.

Ermeni vahşeti Bakü'de ve tüm Azerbaycan'da Azerbaycan halkının iktisadi, ictimai ve bediî merkezlerini de hedef almıştır. Bu cümleden olarak Müselman Hayriye Cemiyeti, Halk Evi, Bakü, Kaspi, Açıksöz gazetelerinin yayınevleri gibi yerler talan edilmiş, şehirlerin mabedleri yakılıp yıkılmıştır. 30 Mart'ta Komiser Tatevos Emiryan maiyetindeki kuvvetler, Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Tatarbinası'na girmiş, İsmailiyye'yi ateşe vermiştir. İsmailiyye, içinde Azerbaycan'ın bütün ictimai, iktisadi, siyasi, edebi, ilmi ve bediî kuruluşlarını barındıran büyük bir müctemilattı. Ermeniler burayı ateşe vermekle adeta Azerbaycan'ın bütün mevcudiyetini hedef almışlardır [4, 103-104].

Stepan Şaumyan, Bakü'de planladığı cinayeti tatbik ederken sevk ettiği kuvvetlerle Azerbaycan'ın diğer şehirlerini talan ettirmiş ve oralarda yaşayan insanları da katlettirmeyi ihmal etmemiştir. Bu cümleden olarak o Bakü'den sonra Gence'yi hedf almış, fakat burada Nesibbey Yusufbeyli'nin büyük gayretleri sayesinde amacına ulaşamamıştır.

Şaumyan'ın hedef aldığı diğer Azerbaycan şehirleri ne yazık ki Gence kadar şanslı olamamıştır. Şamahı ve Kuba şehirlerinde yaşayan Azerbaycanlı Türk-Müslümanlara Şaumyan tarfından sevk edilen Ermeni cellatları ağır acılar yaşattılar. Mesela Şamahı'da Azerbaycanlılara divan tutmuş Stepan Lalayan [10, 25] (Lalayev) ve Tetavos Emiryan (Emirov) doğrudan Şaumyan'ın emrini yerine getirmişlerdir. Kuba'da soykırımı gerçekleştiren Daşnak celladı Hamazaps da doğrudan Şaumyan'ın talimatıyla hareket etmiştir (10, 14-21).

Sonuç. Bakü'de 1918 yılı Mart sonu Nisan başında Türk-Müslümanlara karşı uygulanan soykırım görenler için adeta geliyorum demişti. Bolşeviklerin Daşnak katilleriyle sistematik bir ittifak içine girmeleri durumun habercisiydi. Zahirde milliyetçiliğe karşı gibi görünen Şaumyan, milliyetçilikten öte ırkçı olan Daşnak soydaşlarıyla işbirliği içinde olmakta bir sakınca görmüyordu. Şehir merkezinde orantısız bir şekilde silahlanan Bolşevik-Daşnak kuvvetleri karşısında Azerbaycan yerel kuvvetlerinin askeri gücü son derece zayıf kalmaktaydı. Bakü'nün Türk-Müslüman sakinleri, adeta geliyorum diyen katliama karşı korku içinde ve nüfus dengesini değiştirecek boyutlarda şehri terk etmeye başladıklarında yönetimde etkili olan Bolşevikler durumu sakinleştirmek için hiçbir tedbir alma gereği duymadılar. Bu davranışın onlar bakımından tek izahı, Ermenilerle Türkler arasında yaşanacak çatışmanın kendi çıkarlarına olacağı düşüncesiydi. Ayrıca Bolşevikler çıkacak çatışmanın Ermeniler lehine tarafı olmayı da tercih ettiler. Bolşeviklerle Ermenilerin bu tutumu Mart sonunda eyleme dönüşünce Bakü'de ve bütün Azerbaycan'da Türk-Müslüman ahaliye karşı korkunç bir soykırım gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan genelinde 30 binin üzerinde insan katledilmiş, 100 binlerce insan yerinden yurdundan olmuştur. Umutların tükenmek üzere olduğu bu süreçte Azerbaycan Türkünün kömeğine kardeş Anadolu Türkü yetişmiştir. Enver paşa'nın emriyle Nuri Paşa'nın idaresinde sevk edilen Kafkasya İslam Ordusu kuvvetleri, Azerbaycan kuvvetlerinin de katkılarıyla katiller sürüsünün elinden vatan topraklarını kurtarmıştır. 15 Eylül 1918'de Bakü'nün kurtuluşu, 28 Mayıs'ta bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın öz ve daim başkentine kavuşmasını sağlamıştır.

Katiller sürüsünün başçısı olan Stepan Şaumyan ve Bakü Sovyeti'ni oluşturan (Çaparidze, Vezirov, Azizbekov, Leorganov…) 26 kişilik komiserler heyeti, önce şehirde kendilerinin yerine geçen Diktatörlük tarafından tutuklanmış, Türk kuvvetleri Bakü'ye girmeden serbest bırakılmışlardı. Bindikleri Türkmen adlı gemiyle açıldıkları Hazar denizinde İngilizler tarafından yakalanarak 20 Eylül 1918'de öldürtülmüşlerdir.

Kaynaklar

1. A. Karinyan*, Şaumyan ve Kafkasiya'da Milliyetçilik Cereyanları*, çev. Z. Gayıblı, Bakı 1929
2. Nesrin Sarıahmetoğlu, "Stephan Şaumyan'ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı", Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, c. II.
3. Selma Yel, Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri, Ankara 2002.
4. Esger Abdullayev, Ermenistan'ın Azerbaycan'a Karşı Tecavüzü Tarihinden Bazı Makamlar, Bakı 2011
5. Hakani Memedov, Nuru Memedov, Bakı'da 1918-ci İlde Ermenilerin Töretdikleri Mart Soykırımı "Respublika" Gez. 31 Mart 2007
6. Nesrin Sarıahmetoğlu, "Mart Olaylarının Azerbaycan Tarihindeki Yeri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 123 Mart 1997
7. Vagıf Abışov, "Bakı'da Türk-Müselman Ahaliye Karşı Ermenilerin Türetdikleri Soygırımlarının Bolşevik Nümayendelerinin Hatıralarında Aksi", Azerbaycan ve Şarki Anadolu'da Türk-Müselman Ahaliye Karşı Soykırımları (1914-1918-ci Yıllar), III. Beynelhalk İlmi Konferansın Materyalleri, 17-10 April 2016, Şamahı
8. Tadeusz Swıetochowskı, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920), İstanbul 1988
9. Vagıf Abışov, Bakı Kazasında Türk-Müselman Soykırımı (1918-ci Yılın Mart-Aprıl), Azerbaycan Halkına Karşı 1918-ci Yıl Soykırımları, Bakı 2016
10. Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 28, Ankara 2001
11. Yakub Mahmudov, "Azerbaycan Halkına Karşı 1918-ci Yıl Mart Soykırımı", Azerbaycan ve Şarki Anadolu'da Türk-Müselman Ahaliye Karşı Soykırımları (1914-1918-ci Yıllar), III. Beynelhalk İlmi Konferansın Materyalleri, 17-10 April 2016, Şamahı

STEPAN SHAUMIAN AND ARMENIANS' BAKU GENOCIDE
SUMMARY

The First World War caused deep sorrows in Azerbaijan like many places in the world. Azerbaijan, engaged the war with administration of Czarism, witnessed a heavy pogrom during regime change in Russia after the Bolshevik Revolution. Armenians, who lived in the country, took the most important role in the reflection of this pogrom to the area. Armenians, who were provoked against Muslim Turks in line with the Great Powers' own political interests, attempted the big pogroms in Anatolia and Caucasian during the war and after Russia withdrew from the war. The pogroms, committed by Armenians in Baku and other cities in Azerbaijan in 1918, caused deep sorrows. In fact, Armenians wanted to give the Great Armenia in their dreams a ground by evacuating the real owners of Azerbaijan and Anatolia with this genocide rather than pogrom. However, they did not have enough population which would live in the relevant regions. Without taking this reality into consideration, they attacked Muslim Turks with the Great Powers' encouragement and support. An Armenian called Stepan Shaumian, with Bolshevists in the city, commanded the pogroms committed by Armenians in Baku and around Baku in March and April in 1918. As a result of this pogrom, over 30 thousands of Muslim Turks died, the cities fell into ruin, and people were systemically evacuated from their own land. In this study, the details of the event, which is called "Baku Pogrom" in history, will be touched upon.

T.ü.e.d., prof. **Kərim ŞÜKÜROV**
AMEA Tarix İnstitutunun Azərbaycanın tarixi
Demoqrafiyası şöbəsinin müdiri.

AZƏRBAYCANLILAR XX ƏSRDƏ: TARİXİ DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: Azərbaycanlılar, Şimali Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan, XX əsr, tarixi-demoqrafik vəziyyət, əhali siyahıyaalması, şəhər əhalisi, əhalinin yaş strukturu, miqrasiya

Keywords: Azerbaijanis, Northern Azernaijan, Southern Azerbaijan, 20th century, historico-demographic situation, census, urban population, age structure of the population, migration.

Ключевые слова: Азербайджанцы, Северный Азербайджан, Южный Азербайджан, XX век, историко-демографическая ситуация, перепись населения, городское население, возрастная структура населения, миграция.

Azərbaycan, o cümlədən azərbaycanlılar bütün XIX əsr boyunca olduğu kimi XX əsrə də ərazi-coğrafi baxımından iki yerə bölünmüş şəkildə qədəm qoydu. Bu əsrdə də ölkənin həm şimal, həm də cənub hissəsindəki ümumi vəziyyət, xüsusilə burada baş verən sosial-siyasi proseslər tarixi-demoqrafik situasiayaya da təsir göstərdi.

Şimali Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında Rusiya imperiyasının tərkibindən çıxmağa və müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini (1918-1920) qurmağa nail oldu. 1920-ci ilin aprelində Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi və yerli bolşeviklərin iştirakı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi, sovet hakimiyyəti quruldu. Azərbaycan sovet hakimiyyətinin (1920-1991) bütün dövrlərinin (1920-1930-cu illər, 1941-1945-ci illər müharibəsi, post-müharibə stalinizmi və s.) ən sərt sınaqlarını keçməli oldu və yalnız 1991-ci ilin oktyabrında dövlət müstəqilliyini elan etdi.

İranın tərkibində olan Cənubi Azərbaycanda da siyasi mübarizə genişləndi. 1905-1911-ci illər inqilabının əsas mərkəzi Təbriz oldu, 1920-ci ildə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə milli-azadlıq hərəkatı baş verdi. 1925-ci ildə Qacarlar sülaləsinin devrilməsi və Pəhləvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində Cənubi Azərbaycana qarşı antimilli siyasət həyata keçirilməyə başladı. İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından az sonra Cənubi Azərbaycanda Seyid Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyi ilə demokratik hakimiyyət quruldu, lakin bir il sonra süqut etdi. 1978-1979-cu illər İran inqilabının gedişində də Cənubi Azərbaycan əsas mərkəzlərdən biri oldu, buna baxmayaraq, gözlənilən milli hüquqlara nail ola bilmədi.

Bu dövrdə Azərbaycanın şimalı və cənubu arasındakı əlaqələr də siyasi proseslərin ciddi təsirinə məruz qaldı.

Şimali Azərbaycanda azərbaycanlıların XX əsrdəki tarixi-demoqrafik vəziyyətində Rusiya imperiyasının işğalları və burada XIX əsr boyunca həyata keçirilən müstəmləkə siyasəti dərin iz buraxmışdı. XIX əsrin sonlarındakı demoqrafik vəziyyət imperiyada keçirilən yeganə əhali siyahıyaalmasının-1897-ci il əhali siyahıyaalmasının [27] yekunlarında əks olunmuşdu. Bu əhali siyahıya almasında etnik tərkib ayrıca qeydə alınmamışdı. Ona görə də etnik tərkibi ana dili və konfessional mənsubiyyət əsasında müəyyən etmək mümkündür. Siyahıyaalmanın yekunlarına görə tatar kimi qeydə alınan əhalinin (3737, 6 min nəfər) 1474,57 min nəfəri azərbaycanlılara aiddir. [9,89] Azərbaycanlıların etnoqrafik qrupu olan qarapapaqların (29,9 min nəfər) və "bölgüsüz türk ləhcələri"nə ("тюркские наречия без распределения") daxil edilmiş azərbaycanlıları da nəzərə alsaq onların sayının daha çox olduğu məlum olar.

Birinci Dünya müharibəsi Rusiya imperiyasının demoqrafik vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi. Azərbaycanlılara müsəlman kimi etimad göstərilib kütləvi şəkildə orduya səfərbər edilməsə də, onların nümayəndələri Rusiya ordusu tərkibində (Qafqaz Müsəlman korpusu və digər hərbi birliklər) müharibədə iştirak edirdi. Digər tərəfdən Azərbaycan cəbhəyanı bölgə olduğuna görə, Cənubi Qafqaza, o cümlədən buraya xeyli miqdarda müxtəlif millətdən olan qaçqınlar, xüsusilə ermənilər gəlirdi. Buna baxmayaraq, azərbaycanlıların sayı üstün olaraq qalırdı. 1914-1917-ci illərdə azərbaycanlıların sayı 1995,9 min nəfər qiymətləndirilir. [9,89] Əvvəlki qeyddə göstərildiyi kim qarapapaqlar (43,3 min) və bölgüsüz türk ləhcələrinə daxil edilmişlər də nəzərə alınsa azərbaycanlıların sayı daha çox idi.

Rusiya imperiyası dövründə Şimali Azərbaycan əhalisinin kənd və şəhərlər üzrə yerləşməsində də dəyişikliklər baş vermişdir. Bakı şəhərinin əhalisi 1886-cı ildəki 86,61 min nəfərdən 112,25 min nəfərə (+25642), müvafiq olaraq, Yelizavetpolun (Gəncə) əhalisi 20,29 min nəfərdən 33,09 min nəfərə (+12796), İrəvanın əhalisi 14,73 min nəfərdən 29,03 min nəfərə (+14295) yüksəlmişdi. Bəzi şəhərlərin, o cümlədən Şuşa, Nuxa və Şamaxı kimi şəhərlərin əhalisi isə 1886-cı illə müqayisədə 1897-ci ildə azalmışdı. [29,17-24] XX əsrin əvvəllərində şəhər əhalisinin say dinamikası yüksəlməyə başlayır. Bakının əhalisi (mədən-zavod rayonlarsız)1915-ci ildə 262,4 min nəfərə, müvafiq olaraq Gəncə 59,7, Nuxa 52,2, Şuşa 43,8, Quba 17,4, Şamaxı 27,3, Lənkəran 17,8, Naxçıvan 9, Ordubad əhalisi 6,5 min nəfərə çatmışdı. Nəticədə quberniyaların əhalisi işərisində şəhər əhalisinin payı yüksəlmişdi. 1910-cu ildə Yelizavetpol quberniyası əhalisinin 11,4, 1913-cü ildə Bakı quberniyası əhalisinin 27,1 faizini şəhər əhalisi təşkil edirdi. [1,87-88]

Çarlıq dövründə Şimali Azərbaycan əhalisinin əsas artım mənbəyini təbii artım təşkil edirdi. Qafqaz təqviminin materialları əsasında aparılan hesablamalara görə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında 1891-ci ildə təbii artım 6,6, 1898-ci ildə 7,8, 1908-ci ildə 7,5, 1913-cü ildə 7,9, 1915-ci ildə 8,5 promil təşkil edirdi. [21,18]

Rusiya imperiyasının dağılmasından Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına qədərki dövrdə (1917, oktyabr-1918, may) baş verən siyasi hadisələr, xüsusilə 1918-ci ilin martında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı ciddi əhali itkisinə səbəb oldu. Bu dövrdə qətlə yetirilən azərbaycanlıların sayı 30 min və ya daha çox hesab edilir. [8,47] Mart qırğınları digər şərtlərlə birlikdə, Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasını daha da möhkəmləndirdi.

1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan, mayın 28-də isə Azərbaycan və Ermənistan müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə, bu dövrdən etibarən əhalinin milli dövlətlər üzrə hesablanması praktikası meydana gəldi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) imperiya dövrü inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən Bakı və Gəncə (keçmiş Yelizavetpol) quberniyalarını, Zaqatala dairəsini, İrəvan və Tiflis quberniyasının bir hissəsini öz ərazisi elan etmişdir. Mübahisəsiz ərazi 97297,67 kv.km, mübahisəli ərazi 16598,30 kv.km (cəmi 113895,97 kv.km.) təşkil edirdi. Qafqaz təqviminin 1917-ci il sayının məlumatları üzrə mübahisəsiz ərazinin əhalisinin 2861,86 min nəfər olduğu müəyyən edilmişdi ki, onlardan 1952,25 min nəfəri müsəlmanlar, əsasən, azərbaycanlılar (AXC-nin elan edilməsindən sonra Rusiya imperiyası dövründəki tatar etnonimi əvəzinə türk etnik adı bərpa edildi və 1920-30-cu illərdə də qalmaqda davam etdi.) idi. Azərbaycanlılardan 939,64 min nəfəri Bakı quberniyasında, 797,88 min nəfəri Gəncə quberniyasında, 81,13 min nəfəri Zaqatala dairəsində, 129,58 min nəfəri İrəvan quberniyasının AXC-yə aid edilən hissəsində yaşayırdı. [5,51]

AXC 1920-ci ilin aprelində devrildikdən sonra Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (Azərbaycan SSR) quruldu. AXC ilə müqayisədə Azərbaycan SSR-in ərazisi azalıb 86,6 min kv. km.-ə endirildi. Nəticədə azərbaycanlı əhalinin tarixi-etnik ərazisi parçalandı, azərbaycanlıların xeyli hissəsi onun siyasi sərhədlərindən kənarda qaldı. Azərbaycan SSR 1922-ci ildə Gürcüstan və Ermənistan SSR ilə birlikdə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasına (1922-1936) daxil oldu. 1923-cü il iyunun 7-də Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) təşkil edildi. Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazisi olan Zəngəzurun Ermənistana verilməsi nəticəsində Naxçıvan Azərbaycanın digər torpaqlarından ayrı salındı. 1924-cü il fevralın 9-da isə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (Naxçıvan MSSR) yaradıldı.

Sovet dövründə azərbaycanlıların say dinamikası haqqında Ümumittifaq əhali siyahıyaalmaları və bəzi yerli əhali qeydiyyatı məlumat verir. 1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalmasına görə Azərbaycan SSR-də 2314,57 min nəfər qeydə alınmışdı. Onlardan 1437,97 min nəfəri (62,13%) azərbaycanlılar idi. [11; 25, Таблица V,8] Beş il sonra, 1931-ci ildə aparılmış yerli əhali qeydiyyatına görə azərbaycanlıların sayı 149,72 min nəfər artaraq 1587,70 min nəfərə (60, 2%) çatmışdı. [28,8]

1936-cı ilin dekabrında SSRİ-nin yeni konstitusiyası qəbul edilərkən ZSFSR ləğv edilmiş, Azərbaycan və digər respublikalar SSRİ tərkibinə ayrıca daxil olmuşdur. Bu hadisədən qısa müddət sonra, 1937-ci il 5 yanvarda Ümumittifaq əhali siyahıyaalması keçirilmişdi. Sovet demoqrafiya tarixinə faciəli əhali siyahıyaalması kimi daxil olmuş 1937-ci il siyahıyaalmasının yekunlarına görə türklərin (azərbaycanlıların) sayı 1778,79 min nəfərə yüksəlmişdi. [13,107] 1937-ci il əhali siyahıyaalmasının yekunları defektli hesab olunaraq [12], ləğv edildikdən sonra 1939-cu ildə yeni əhali siyahı-

yaalması keçirilmişdi. Həmin siyahıyaalmanın nəticələrinə görə azərbaycanlıların sayı 91, 67 min nəfər artaraq 1870,47 min nəfərə çatmışdı. [15, ф.2511, оп.3, д.377, л.29]

1920-1930-cu illər azərbaycanlıların tarixi-demoqrafiyasında sarsıntılarla xarakterizə olunur. Rəsmi statistikaya görə, azərbaycanlıların sayı 1926-cı ildəki 1437,97 min nəfərdən 1939-cu ildə 1870, 47 min nəfərə (+432,5 min) çatmış, orta hesabla ildə 33,27 min nəfər artmışdır. Azərbaycanlı əhalinin orta illik artımına sovetləşməyə qarşı baş verən müqavimət hərəkatının yatırılması zamanı baş verən əhali itkisi, kollektivləşmənin ağır nəticələri, xüsusilə 1937-1938-ci illərdə daha da genişlənən repressiyalar mənfi təsir göstərmişdir. Bəzi hesablamalara görə 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan SSR-də əhali itkisi 700 min nəfərədək təşkil etmişdir. [3,86] 1941-1945-ci illər müharibəsi də Azərbaycan əhalisinin say dinamikasına mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, 1941-ci ildə əhalinin sayı 3331,8 min nəfərdən 1945-ci ildə 2705,6 min nəfərə enmiş, yəni 626,2 min nəfər azalmışdı. [21,240] Əslində isə demoqrafik itki daha yüksək idi. Müharibədən sonra əhali siyahıyaalınmasının keçirilməməsi bu itkinin miqyasının müəyyən edilməsinə tam imkan vermir. Azərbaycan SSR əhalinin sayına görə müharibədən əvvəlki vəziyyəti on il sonra - 1955-ci ildə bərpa edə bilmişdi.

Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan SSR əhalisinin say dinamikası və etnik tərkibi haqqında 1959, 1970, 1979 və 1989-cu illər Ümumittifaq əhali siyahıya almaları [17;18;19;20] məlumat verir. Həmin siyahıyaalmaların yekunlarına görə azərbaycanlıların sayı müvafiq olaraq, 2494,4; 3776,6; 4708,8 və 5805,0 min nəfər olmuşdur. [23,38] Bu dövrdə əsas tendensiya ümumi əhali içərisində azərbaycanlıların sayının artması ilə bağlı olmuşdur. Belə bir vəziyyət bir tərəfdən 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası, digər tərəfdən təbii artım ilə izah olunur. Qeyd edilən siyahıyaalmalara uyğun olaraq Azərbaycan SSR əhalisi içərisində azərbaycanlıların payı müvafiq olaraq 67,5;73,8;78,1 və 82, 7 faiz olmuşdur.

Azərbaycan SSR-in Naxçıvan MSSR və DQMV-da da əhalinin say dinamikası müsbət meyillər daşımışdır. 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 və 1989-cu illər Ümumittifaq əhali siyahıyaalmasının yekunlarına görə Naxçıvan MSSR-in əhalisi 104,9; 126,6;141,0;205,7; 240,0 və 295,0 min nəfər olmuşdur. Əhali içərisində azərbaycanlıların nisbəti də müvafiq olaraq artmış və 88,4 min (84,3%), 105,8 min (85,6%), 127,5 min (90,2%); 230,0 min (95,7%) və 281,9 min (95,9%) olmuşdur. [2-51,54] Naxçıvan MSSR əhalisinin təbii artımına dair rəqəmlər respublika üzrə göstəricilərdən yüksək olması ilə fərqlənmişdir. 1965-ci ildə respublika üzrə doğum əmsalı 36,4 promil olduğu halda, Naxçıvan MSSR-də bu rəqəm 48,6 promil idi. Ölüm əmsalları müvafiq olaraq 6,3 və 7,3; təbii artım əmsalları isə 30,1 və 41,3 olmuşdur. Doğum əmsalının 1970-ci illərdən başlayaraq azalması Naxçıvan MSSR-də özünü göstərmişdir. 1975-ci ildə burada doğum əmsalı 29,4-ə enmişdir. Naxçıvan əhalisinin təbii artımında maraqlı meyillərdən biri ölümün respublika üzrə göstəricidən aşağı olması idi. 1990-cı ildə respublika üzrə ölüm əmsalı 6,1 promil olduğu halda, Naxçıvanda bu 5,0 promil idi. Bu fakt Naxçıvanda təbii artımın geniş olmasını təmin edirdi. [2,53]

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində də sovet dövründə əhalinin say dinamikası artma ilə müşayət olunurdu. 1923-cü ildə DQMV yaradılarkən məqsədyönlü şəkildə ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi kəndlər süni şəkildə eyni ərazidə birləşdirildiyi üçün onların sayı çox olmuşdur. Azərbaycanlı əhalinin təbii artımının yüksək olması, əksinə ermənilər içərisində təbii artımın aşağı səviyyəsi və onların miqrasiyaya meyilli olması nəticəsində DQMV-də azərbaycanlı əhalinin sayı müsbət dinamikaya malik olmuşdur. 1989-cu il Ümumittifaq əhali siyahıyaalmasının vilayətdə başlayan separatizm dövründə keçirilməsi, bu siyahıyaalmanın təşkili və keçirilməsinə ermənilərin rəhbərlik etməsi onun etnik tərkibə dair göstəricilərinə də təsir göstərmiş, azərbaycanlıların sayı azaldılmışdır. Buna baxmayaraq, mövcud yekunlara görə Azərbayacanın DQMV-də azərbaycanlıların sayı 40316 nəfər (21,5%) olmuşdur. [20,3-89, Таблица 9C] SSRİ-nin dağılması ərəfəsində burada azərbaycanlı əhalinin sayı 50 min nəfərdən çox idi.

Sovet dövründə Azərbaycan SSR-in şəhər həyatının inkişafı və yeni sənaye şəhərlərinin (Sumqayıt, Əli Bayramlı (hazırda Şirvan), Mingəçevir) yaranması ilə əlaqədar olaraq, kənd və şəhər əhalisinin nisbəti dəyişir. 1920-ci ildə şəhər əhalisinin payı 21, kənd əhalisinin payı 79% idi. 1940-cı ildə bu rəqəmlər 37 və 63% təşkil edirdi. [22,3] Bu tendensiya müharibədən sonra da davam edir. 1959-cu ildə şəhər əhalisi ümumi əhalinin 47,8 %-ni təşkil edir.1970-ci ildə isə şəhər əhalisi (50,1%) ilə kənd əhalisinin (49,9%) sayı bərabərləşir. Həmin vaxtdan başlayaraq ümumi əhali içərisində şəhər əhalisinin payı çoxalır, bu 1979-cu ildə 53,1, 1989-cu ildə isə 53,9% təşkil edir. [23,8]

Tarixən təbii artımın yüksək olması ilə fərqlənən Azərbaycanda bu vəziyyət sovet dövründə də davam edir. Səhiyyə sistemində baş verən yeniliklər nəticəsində ölüm əmsalının tədricən aşağı düşməsi, doğumun isə yüksək olmasına uyğun olaraq əhalinin təbii artımı yüksək olur. Sovet dövrünün mövcud olduğu dövrdə ən yüksək doğum əmsalı 1960-cı ildə qeydə alınmışdır. Həmin ildə doğum əmsalı 42,6, ölüm əmsalı 6,7, təbii artım 35,9 promil olmuşdur. 1970-ci illərin əvvəllərindən etibarən doğum da aşağı düşməyə başladığı üçün, təbii artım azalmağa başlamışdır. [4,88-89] Bunu Azərbaycan SSR əhalisinin növbəti milyona çatması üçün keçilən müddətin aşağı düşməsi də təsdiq edir. Belə ki, Azərbayca SSR əhalisi 1920-ci ildəki 2150,0 min nəfərdən 1936-cı ildə 3004,3 min nəfərə çatması üçün 16 il, 1962-ci ildəki 4118,2 min nəfərə çatması üçün 26 il, 1969-cu ildəki 5009,5 min nəfərə çatması üçün 7 il, 1979-cu ildəki 6028,3 min nəfərə və 1989-cu ildəki 7037,9 min nəfərə çatması üçün müvafiq olaraq 10 il vaxt keçmişdir. Beləliklə, Azərbaycanda əhalinin təkrar istehsalının müasir tipi formalaşmağa başlamışdır.

Azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in sərhədlərindən kənarda SSRİ üzrə əsas etibarı ilə Cənubi Qafqazda yaşayırdılar. 1921-1922-ci illərə aid məlumatlara görə Azərbaycan, Gürcüstan (Abxaziya ilə birgə) və Ermənistanda 5620 min nəfər əhali qeydə alınmışdı. [25, XVI] 1924-cü il məlumatına görə isə ZSFSR-in əhalisi 5406 min nəfər idi. [26,7] Azərbaycanlıların sayı 1350 min nəfər (23,1%) idi ki, onlardan 1129,15 min nəfəri Azərbaycan SSR-də, 220,85 min nəfəri (16,36%) Ermənistan və Gürcüstanda yaşayırdı. [26,7] 1926-cı il Ümumittifaq əhali siyahıyaalmasına görə ZSFSR-in əhalisi 5861,53 min nəfər idi. Azərbaycanlıların sayı (qarapapaqlarla birgə) 1656,08 nəfərə çatırdı. Onlardan 1437,977 min nəfər Azərbaycanda, 76,87 min nəfər Ermənistanda, 137,92 min nəfəri Gürcüstanda yaşayırdı. [24] Azərbaycanlılar içərisində yüksək təbii artım Ermənistan və Gürcüstan əhalisi içərisində azərbaycanlılaraın sayının artmasına səbəb olmuşdu. 1937-ci il əhali siyahıyaalmasına görə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların sayı 178,0 min nəfər, Ermənistanda isə 124,4 min nəfər olmuşdu. [13] 1939-cu il əhali siyahıyaalmasına görə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 187,62 və 130,9 min nəfər təşkil edirdi. [14]

Ermənistan və Gürcüstanda azərbaycanlıların sayının kifayət qədər çox olması və kompakt şəkildə tarixi-coğrafi ərazilərində məskunlaşdığına baxmayaraq, onlara muxtar status verilmədi. Bu da tədricən azərbaycanlılar yaşayan bölgələrin toponomiyasının və inzibati-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsi yolu ilə demoqrafik sıxışdırılmaya məruz qalmasına səbəb oldu.

Bu özünü Ermənistanda daha kəskin şəkildə göstərdi. İş o yerə çatdı ki, SSRİ rəhbərliyinin yaxından iştirakı ilə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar 1948-1953-cü illərdə deportasiyaya məruz qaldı. 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistandan deportasiya olundu. [16,69] Azərbaycanlıların deportasiya olunduğu yerlərdə xaricdən gətirilən ermənilər yerləşdirildi.

Deportasiya olunan azərbaycanlıların çoxu çətin təbii-coğrafi və məişət şəraitinə düşdüyünə görə öldü, müəyyən hissəsi isə Stalinin ölümü ilə deportasiyanın dayanması nəticəsində yenidən Ermənistana qayıtmalı oldu. Lakin onlar da Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı başlanan yeni deportasiya dalğalarından xilas ola bilmədi. 1987-ci ilin sonlarında Qafan və Mehri rayonlarından azərbaycanlıların qovulması ilə başlanan son deportasiya nəticəsində Ermənistanda yaşayan bütün azərbaycanlılar tarixi-coğrafi ərazilərindən çıxarıldı. Ermənistandan deportasiya edilmiş 250 mindən çox azərbaycanlı Azərbaycana gəldi və burada məskunlaşdı. [16,64] Ermənistan monoetnik dövlətə çevrildi.

Gürcüstandakı bəzi çətinliklərə baxmayaraq, azərbaycanlılar tarix-coğrafi ərazilərində yaşamaqda davam etdilər. 1970, 1979 və 1989-cu illər Ümumittifaq əhali siyahıyaalmalarına görə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların sayı və ümumi əhali içərisində payı müvafiq olaraq 217, 75 min (4,6%), 255,67 min (5,1%) və 307,55 min (5,7%) olmuşdur. [18;19;20]

1980-ci illərin sonlarından Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının başlanması, istiqlaliyyət uğrunda mübarizə, SSRİ-nin dağılması ilə keçmiş müttəfiq respublikalar arasında əlaqələrin pozulması nəticəsində miqrasiyaların kəskinləşməsi Azərbaycanın müstəqillik dövrü demoqrafiyasına ciddi təsir göstərdi. Ermənistanın ərazi iddialarının Azərbayacana qarşı müharibəyə çevrilməsi nəticəsində 1991-1993-cü illərdə Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı yeddi rayonun (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan) işğalı, 1992-ci il fevralın 26-da Xocalıda törədilən soyqırım, 20 mindən çox azərbaycanlının müharibədə həlak olması demoqrafik faciəyə yol açdı. Ermənistandan olan azərbaycanlı qaçqınlar ilə eyni zamanda 700 mindən çox məcburi köçkün doğma tor-

pağından didərgin düşərək ölkənin digər regionlarında məskunlaşmağa məcbur oldu, Ermənistandan deportasiya olunanlarla birlikdə qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı 1 milyon nəfəri keçdi.

1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası əhalisinin illik artımı aşağı düşməyə başladı. Belə ki, 1993-cü ildə respublikanın ümumi əhalisi 7440,0 min nəfər idisə, 1994-cü ildə 7549,6 min nəfər olmuş, yəni illik artım 1993-cü ildəki 109,6 min nəfərdən 93,9 min nəfərə enmişdi. 1995-ci ildə bu rəqəm 82,7, 1996-cı ildə 73,6, 1997-ci ildə 76,9,1998-ci ildə 76,7, 1999-cu ildə 79,4, 2000-ci ildə 81,5, 2001-ci ildə 77,1, 2002-ci ildə 77,8, 2003-cü ildə 79,9, 2004-cü ildə 98,3 min nəfər olmuş, yalnız 2005-ci ildən stabillik bərpa olunmaqla, illik artım 100 mini keçməyə başlamışdır. [4,36] 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyasının həyata keçirilməsi bu sahədə problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra 1999- cu ildə, XX əsrin sonlarında beynəlxalq standartlara cavab verən əhali siyahıyaalması keçirilmişdir. 1999-cu il əhali siyahıyaalmasının yekunlarına görə respublikanın 7953,4 min əhalisindən 7205,5 min nəfərini (90,6%) azərbaycanlılar təşkil edirdi. [4,36]

XX əsrdə Azərbaycanın şimalının demoqrafik vəziyyətinin bəzi məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, bu sahə ənənə ilə birgə, dünya üzrə demoqrafik inkişafın əsas tendensiyalarını özündə göstərir. Doğum əmsalı getdikcə optimallaşır, müasir ölümlülük (ölüm səbəblərinə görə təsnifatda yeni törəmələr, qan-damar xəstəlikləri üstünlük təşkil edir və s.) formalaşır.

İranın tərkibində olan Cənubi Azərbaycan əhalisinə gəldikdə, İranda əhalinin sayının müəyyən edilməsinə ilk cəhd 1948-1950-ci illərdə İran Baş Qərargahının hazırladığı İran Coğrafiya lüğətində edilmişdir. 1956-cı ildə isə İranda əhalinin ilk siyahıya alması keçirilmişdir. Bu mənbələr bilavasitə etnik tərkibi qeydə almasa da, digər kriteriyalar əsasında Cənubi Azərbaycan əhalisinin 1940-cı illərin əvvəllərində 2,7 milyon (16,4%), 1940-cı illərin sonunda 3,1 milyon (19,1%), 1956-cı ildə isə 3,2 milyon (16,8%) olduğu bildirilir. [7,59] Azərbaycanlılar yalnız etnik tarixi-coğrafiyasında deyil, İranın digər bölgələrində, xüsusilə paytaxt Tehranda da yaşayırlar. Təxmini hesablamalara görə ölkə əhalisinin 30 milyona qədərini azərbaycanlılar təşkil edir. Beləliklə, azərbaycanlılar İranda etnik azlıq olmayıb, sayına və cəmiyyətdəki yerinə görə mühüm mövqeyə malikdir.

Azərbaycanın tarixən iki yerə parçalanmasına baxmayaraq, bəzi dövrləri istisna etməklə onların arasında əhali hərəkəti davam etmiş, bu canlı körpü vasitəsi ilə milli-mənəvi birlik daha da möhkəmlənmişdir. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanın cənub hissəsindən minlərlə kəsbkar şimala, Bakı neft rayonuna və digər bölgələrə kəsbkarlığa gəlmişdir. [30] 1920-1930-cu illərdə isə SSRİ rəhbərliyinin iştirakı ilə Azərbaycan SSR-də məskunlaşan cənublular deportasiyaya məruz qalmışdır. [10] SSRİ-nin dağılması ərəfəsində, əsasən də Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra, Azərbaycan və İran arasında əhalinin hərəkəti yenidən genişlənməyə başladı.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində olan Azərbaycan diasporasında xeyli azərbaycanlı vardır. Dünya azərbaycanlılarının 10 milyondan çoxu xarici ölkələrdə məskunlaşmışdır. Azərbaycanlılar Amerika qitəsində daha çox məskunlaşmışlar. Birləşmiş Ştatlarda 1 milyon, Kanadada 170 min, Braziliyada 75 min, Meksikada 27 min, Argentinada 12 min və digər ölkələrdə xeyli azərbaycanlı məskunlaşmışdır. Türkiyə və Rusiyada milyonlarla, Ukrayna, Belarus, Almaniya, Böyük Britaniya və digər Avropa ölkələrində də on minlərlə azərbaycanlı yaşayır. [6,16-18] Dünya azərbaycanlıları arasında əlaqənin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq hər il dekabr ayının 31-i Dünya Azərbaycanlıların Həmrəylik günü kimi qeyd edilir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. V cild. Bakı: 2001
2. Naxçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi-statistik toplu. Bakı: 1999
3. Şükürov K.K. Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət//Kitablar aləmində. 1991, №1-2
4. Demographic indicators of Azerbaijan. 2011. Baku: 2011
5. Адресь календарь Азербайджанской республики на 1920 г. Под ред. А.И.Ставровского. Баку: Изд: Минс-во пр-ния, 1920.
6. Азербайджанская диаспора. Баку, 2006.
7. Байрамзаде С. Южный Азербайджан: от «21 азер»а до «белой революции» в Иране (Экономическое и социально-политическое положение).Баку, 2016.

8. Балаев А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., 2008.
9. Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX в.-1917 г.)//История СССР, 1980, №3, С.74-93
10. Бугай Н. «Судьба иранцев граждан СССР» из досье «Обозреватель»//http://www/rau.su.
11. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдел. I. Народность, родной язык, возраст, грамотность. т.XIV. Закавказская СФСР. М., Изд: ЦСУ СССР, 1929
12. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. М., Институт Истории СССР. 1991
13. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007.
14. 14.Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. М.: Наука, 1992
15. Государственный Архив Азербайджанской Республики.
16. Депортация азербайджанцев из Армянской ССР (1948-1953). Сб.док. Баку, 2013.
17. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Азербайджанская ССР. М.,1963.
18. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т. IV, М.,1973.
19. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Т. IV, Ч.1, Кн.3. М.,1989.
20. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Распределение населения по национальностям и родному языку. М.,1989.
21. Мамедов К. Демографическое развитие в Азербайджанской ССР. Баку, 1980.
22. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября. Баку, 1987.
23. Население Азербайджанской Республики. 1989. Стат. сб. Баку, 1991.
24. Население Закавказья. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Краткие итоги. Тифлис: Зак. ЦСУ, 1928.
25. Обзор деятельности Совета Народных Комиссаров. Зак. Соц. Федер. Сов. Республики. 1923 г. Тифлис, 1924.
26. Обзор деятельности Совета Народных Комиссаров и Высшего Экономического Совета Закавказской Социалистической Федеративной Советской Республики за 1924 г. Тифлис: Типог. Военного комиссариата. 1925, 366 с.
27. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Общий свод по империи результатов разработки данных первой Всероссийской переписи, произведенный 29 января 1897 г. тт.I-II. СПб., 1905.
28. Перепись населения Азербайджана 1931 г. Вып.2-й. Народность, пол, возраст, грамотность. Баку: Азернешр, 1932.
29. Сборник статистических сведений по Закавказскому краю. Ч. 1, Тифлис,1902.
30. Шукюрв К.К. Отходничество в Закавказье из Южного Ирана. АКД. Баку, 1984.

AZERBAIJANIS IN THE 20TH CENTURY: A HISTORICO-DEMOGRAPHIC ANALYSIS SUMMARY

Azerbaijan and its people have entered the 20th century divided territorially in two parts. The northern part of Azerbaijan managed to leave the Russian Empire (October 1917). In 1918, the Azerbaijani Democratic Republic proclaimed its independence. Azerbaijan regained its independence upon the collapse of the Soviet Union, which had existed from 1920 to 1991. A number of political processes also took place in Southern Azerbaijan that is a part of Iran. The political processes and socio-economic changes that have occurred in both parts of the nation have had significant impacts on historical-demographic situation of the population, including Azerbaijanis. An examination of the dynamics of the size and structure of the Azerbaijani population in the north of Azerbaijan was based on population censuses taken under different political systems: the Russian Empire (1897), the Soviet Union (1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1989), independent Azerbaijan (1999). Although Iranian censuses did not record people's ethnicity, the numbers of Azerbaijanis were determined by calculations. The global Azerbaijani population was determined from sources of information about Azerbaijanis living in different countries.

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ В XX ВЕКЕ: ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕЗЮМЕ

Азербайджан, и населяющие его азербайджанцы, исходя из территориально-географической точки зрения, вступили в XX век разделенными на две части. Северной части Азербайджана удалось выйти из состава Российской империи (Октябрь 1917). В 1918 году была провозглашена независимая Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). С распадом советского государства, существовавшего с 1920 по 1991 год, Азербайджан получил свою независимость. Ряд политических процессов произошел и в Южном Азербайджане, входящим в состав Ирана. Политические процессы и социально-экономические изменения происходивщие в обеих частях страны оказывали существенное влияние на историко-демографическое положение населения, в том числе и азербайджанцев. Динамика численности и структура населения азербайджанцев на севере Азербайджана были рассмотрены на основе переписей населения проводимых в различных политических системах -в период Российской империи (1897), в советский период (1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1989) и в период независимости (1999). Несмотря на то, что в Иранской переписи населения не учитывался этнический состав населения, общая численность азербайджанцев в стране была определена на основе расчетов. Принимая во внимание сведения об азербайджанцах, живущих в разных странах, было определено их общее количество в мире.

Док. истории,ассоциированный проф. **Мамука ГОГИТИДЗЕ**
Национальный Университет им.Руставели

Док. истории,ассоциированный проф. **Георгий БЕЖИТАШВИЛИ**
Национальный Университет им.Руставели

ТРАГИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ МАРТА 1918 ГОДА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Açar sözlər: Müsəlman Milli Şurası, Müsavat, Daşnaksütyun, Sentrokaspi Diktaturası, silahlı qüvvələr,Bakı Soveti.
Keywords: Muslim National Council, "Musavat","Dashnaksutyun",Centrokaspi Dictatorship, armedforces, Baku Soviet.
Ключевые слова: Мусульманский национальный совет, «Мусават», «Дашнакцутюн», Диктатура Центрокаспия, вооруженные силы, Бакинский совет.

31 марта ежегодно отмечается в Азербайджанской Республике как «День геноцида азербайджанцев», посвященный событиям конца марта 1918 года, когда вооруженные формирования армянской националистической партии «Дашнакцутюн» при поддержке большевистского руководства Бакинского совета во главе со Степаном Шаумяном совершили геноцид мирного азербайджанского населения Бакинской губернии.

В 1917 году турецкие войска прорвали линию фронта и отбросили российские и армянские части бывшей Российской императорской армии на запад, в конечном счете до Баку.

В конце 1917 года власть в Баку фактически захватили большевики. Председателем Бакинского совета стал Степан Шаумян, которого Владимир Ленин назначил чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа.

В марте 1918 года Баку был разделен на две части: мусульманскую и армяно-русскую. Первая контролировалась Мусульманским национальным советом , а вторая - большевистско-дашнакским Бакинским советом [1].

На сторону Бакинского совета, вооруженные силы которого насчитывали 6 тысяч штыков, перешел и городской гарнизон.

К концу марта на помощь Бакинскому совету прибыли отряды из Советской России. Также к этим силам примкнул и Бакинский армянский национальный совет, который имел собственные войска, насчитывающие четыре тысячи штыков. [2]

Мусульманское население поддерживало азербайджанскую национально-демократическую партию «Мусават», которая выступала за независимость Азербайджана.

Партия поддержала и приветствовала октябрьский переворот в Петрограде из-за того, что большевики провозгласили право наций на самоопределение, вплоть до отделения от России.

22 октября 1917 года на выборах в Бакинский совет «Мусават» значительно опередив все другие партии, набрал около 40% голосов избирателей в многонациональном Баку.

Правда результаты этих выборов были отменены и на перевыборах победу одержали большевики и дашнаки.

Тем не менее с осени 1917 года влияние «Мусават» усиливалось среди мусульманского населения.

В регионах Азербайджана авторитет мусаватистов был еще большим, и эта партия превращалась в серьезную угрозу для власти Бакинского совета.

В свою очередь, партия «Дашнакцутюн» выступала за создание на Кавказе армянского государства. Идеология дашнаков была популярна среди отступавших под напором турецких войск армянских полков бывшей императорской армии.

Целью армянских солдат, по мнению Смита, было защитить армянское население, оставшееся за линией фронта. (3)

Инструментом этого была борьба за создание независимой Армении. Дашнаки, движимые идеей о независимости и воинствующим национализмом, использовали все методы для

вытеснения из региона азербайджанского населения.

В этом смысле интересы большевиков, представляющих собой третью силу в местном политическом раскладе, и дашнаков к марту 1918 года совпали.

Наличие невдалеке от Баку турецких войск являлось общей угрозой и дополнительным поводом для временного совпадения интересов армянского населения и большевиков.

Кроме того, правительство Советской России, по мнению профессора Солмаз Рустамова-Тогиди, нуждалось в бакинской нефти.

Две отчасти противостоящие друг другу национальные политические партии «Дашнакцутюн» и «Мусават», желали государственной независимости для своих народов.

Большевики же, боролись за упрочение Советской власти в Закавказье и, не имея пока достаточных сил, соглашались на временные союзы с различными силами.

Шаумяну к марту 1918 года удалось сформировать хрупкую коалицию между большевиками и дашнаками.

Но «азербайджанцы опасались усиления армян, вооружаемых британской армией, и обратились к единоверцам за помощью», - писал британский исследователь Питер Хопкирк [4].

Шаткий баланс сил могла разрушить любая случайность или провокация.

В конце марта 1918 года противостояние между большевистским Бакинским советом, дашнаками и Мусульманским национальным советом во главе с партией «Мусават» достигло своего апогея**.**

29 марта 1918 года произошло разоружение небольшого отряда мусаватистов, который отбывал в Ленкорань, что вызвало негодование мусульманского населения.

30 марта азербайджанцы провели мирные митинги. В ответ начались карательные акции.

По версии Майкла Смита, 30 марта в различных частях города стали сооружаться баррикады и возникать стихийные митинги с требованием вернуть военным конфискованное у них оружие, или же разоружить и другие этнические формирования.

По другой версии, столкновения начались с прибытия 30 марта в порт Баку вооруженных подразделений мусульманской «Дикой дивизии». Подошедшие силы большевиков разоружили прибывшие подразделения.

30-31 марта центр Баку и все без исключения мусульманские части города подверглись вооруженной атаке большевистско-дашнакских формирований.

Выдвинутые к Бакинской бухте корабли Каспийской флотилии, вели по мусульманским кварталам прицельный огонь из орудий.

2 апреля массовые убийства и погромы мусульман прекратились по категорическому требованию Туркестанского 36-го полка и из-за угроз русских моряков-каспийцев, которые, разобравшись в истинных целях военной операции, грозились выйти из подчинения Бакинского Совета. Всего за несколько дней, в Баку было убито около 12 тысяч мусульман.

Сохранились свидетельства об этих событиях представителей иностранных дипломатических миссий.

В то время, в Баку и его окрестностях проживали около 70 тысяч персидских поданных.

В связи с этим, иранский консул Мохамед Саед-оль Везаря Марагаи (впоследствии он дважды становился премьер-министром Ирана) предпринимал отчаянные усилия с целью предотвратить убийства и погромы персидских поданных, а затем занимался захоронением их трупов, которыми были завалены улицы Баку.

Позже в своих воспоминаниях, Марагаи сообщал, что только его комиссией с улиц было собрано и захоронено более 5 тысяч убитых мусульман.

Жертв было бы еще больше, если бы представители немусульманского населения Баку не прятали в своих домах мусульман от бесчинствующих в городе отрядов.

«В мартовских событиях обвиняли «Мусават». Это было совершенно безосновательно, так как для объявления войны нужно было располагать хоть какой-нибудь физической силой, которой у «Мусавата» не было, - утверждал лидер «Мусавата» М.Э.Расулзаде, оценивая эти события.

Другие обвиняют «Мусават» в том, что он вызвал мартовские события путем защиты идеи автономии Азербайджана. Это может быть похоже отчасти на правду».

«Если бы мы покорно гнули головы перед врагами нашей свободы, не было бы, может быть, этих событий. Но мы этого сделать не смогли. Мы открыто в то время требовали автономию для Азербайджана. Этим мы увеличивали число наших врагов», - говорил Расулзаде [5]

По разным оценкам, высказанным упомянутыми в тексте исследователями и комиссиями, во время мартовских событий только в Баку погибло около 11 тысяч мусульман.

Геноцид, начатый 30 марта 1918 года в отношении азербайджанцев большевистско-дашнакскими силами под руководством Степана Шаумяна, продолжался до лета того же года.

За этот период на территории Азербайджана было убито более 50 тысяч человек.

28 мая 1918 года в Тифлисе была провозглашена Азербайджанская Демократическая Республика, после чего была создана Чрезвычайная следственная комиссия (ЧСК) для расследования мартовских событий.

В конце июля 1918 года власть в Баку перешла к Диктатуре Центрокаспия.

В сентябре 1918 года, накануне входа в Баку турецких и азербайджанских войск, большевистские бакинские комиссары бежали в Красноводск.

В ночь на 20 сентября 26 произвольно выбранных из 36 комиссаров и простых служащих были расстреляны местными эсерами и англичанами. 15 сентября 1918 года турецко-азербайджанская армия под командованием генерала Нури паши вошла в Баку.

11 января 1920 года Верховный Совет союзных держав признал независимость Азербайджанской Демократической Республики.

9 февраля 1920 года была объявлена амнистия, под которую попали деяния совершенные на почве «национальной вражды».

По этой амнистии, арестованные по мартовским событиям около 200 человек, были освобождены.

Таким образом, в марте 1918 года большевики во главе со Степаном Шаумяном и дашнаки, отбросив в сторону все межпартийные, политические и идеологические разногласия заключили в Баку военно-политический союз.

Он всей своей мощью был направлен против Азербайджанского национального движения во главе с партией «Мусават» и всего мусульманского населения.

Бакинский совет, участники которого известны как «26 бакинских комиссаров», был повинен в том, что допустил массовое уничтожение мирного азербайджанского населения Бакинской губернии.

Более того, он стимулировал эти убийства, прикрывая это классовой борьбой.

Этот геноцид стал результатом деятельности бакинских большевиков во главе со Степаном Шаумяном, который проводил исключительно антиазербайджанскую и антитюркскую политику.

Именно благодаря действиям Степана Шаумяна и руководимым им большевиков, которые ради достижения власти пошли на союз с дашнаками, стало возможным уничтожение 12 тысяч азербайджанцев во время мартовских событий в Баку.

Шаумян не только не принял никаких мер для предотвращения мартовской резни, но также являлся одним из организаторов этого геноцида.

Президент Азербайджана Гейдар Алиев своим указом от 26 марта 1998 года дал политико-правовую оценку событиям 1918 года, введя в политический оборот понятие «геноцид азербайджанцев». Как было отмечено в указе, события марта 1918 года стали очередным этапом «неоднократного геноцида» по отношению к азербайджанскому народу, не получившего «должной политико-правовой оценки».

Историческая ответственность за геноцид азербайджанцев была возложена на Российскую империю, Советский Союз, Армению и на армянский этнос.

При этом и императорская Россия, и Советский Союз рассматривались по большей части как инструменты «армянских шовинистов» в их многовековом плане по созданию «Великой Армении».(7]

Этот указ стал программным документом для формирования у нынешнего и будущего поколений крепкой национальной памяти о геноциде, учиненным над азербайджанским народом в XX столетии, достижения политической и правовой оценки этих трагедий во всем мире, устранения их тяжелых последствий и для предотвращения повторения подобного в будущем.[8]

Президент Азербайджана Ильхам Алиев подписал 30 декабря 2009 года распоряжение о создании в городе Губа «Мемориального комплекса геноцида». В распоряжение президента Азербайджана говорится, что в марте 1918 года «против нашего народа был учинён один из самых трагических актов геноцида XX столетия».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Рустамов Р. Хватит рыдать. Жертвы, которыми можно гордиться // Зеркало, №54, 31.03.2012.
2. Емельянов Ю.В. Сталин. Путь к власти. М.: Вече. 2003.
3. Смит М. Память об утратах и азербайджанское общество // Азербайджан и Россия: общества и государства. М.: Летний сад, 2001.
4. Hopkirk P. Like hidden fire. The plot to bring down the British Empire. N.Y., 1994. P. 282-283.
5. Газета "Азербайджан", 6.12.1919.
6. Геноцид населения Азербайджана глазами грузинского историка: на вопросы Echo.az отвечает доктор истории, профессор Национального университета им. Шота Руставели Мамука Гогитидзе/Л. Мустафаев // Эхо (нед). -Bakı, 2015.-25 апреля, № 73.-с.6
7. М.Гогитидзе -«Геноцид против азербайджанского народа в 1918-1920 гг.» стр.59-64.Труды Института истории НАН Азербайджана. Материалы международной научной конференции "Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана и восточной Анатолии (1914-1920) ". г.Губа, Азербайджанская Республика, 8-12 апреля 2015 г.Специальный выпуск 52,53,54,55/2015
8. Маркедонов С. Кавказский "плачущий мужчина"? // Агентство политических новостей, 31.03.2006.

1918-Cİ İLİN MARTINDA AZƏRBAYCANDA FACİƏLİ HADİSƏLƏR
XÜLASƏ

Məqalədə 1918-ci ilin mart ayında Bakı quberniyasının Bakı, Quba və Şamaxı qəzalarında bolşevik-daşnak silahlı birləşmələri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırım haqqında məlumat verilir.

THE TRAGIC EVENTS OF MARCH 1918
SUMMARY

The article in March of 1918, the province of Baku, Guba, Shamakhi accidents by Bolshevik-Dashnak armed forces should be informed about the genocide committed against the Azerbaijani people.

T.e.d. **İradə BAĞIROVA**
AMEA Tarix İnstitutunun
"Qafqaz tarixi" şöbəsinin müdiri

1905-1906-cı İLLƏRDƏ BAKI, NAXÇIVAN VƏ QARABAĞDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI KÜTLƏVİ QIRĞINLAR

Açar sözlər: Çar Rusiyası, Cənubi Qafqaz, Şimali Azərbaycan, köçürülmə siyasəti, kütləvi qırğınlar
Keywords: Tsarist Russia, Sothern Caucasus, Northern Azerbaijan, immigration policy, massacres
Ключевые слова: Царская Россия, Южный Кавказ, Северный Азербайджан, переселенческая политика, массовая резня

Məlum olduğu kimi, ermənilər və azərbaycanlılar arasında milli zəmində münaqişələrə XX əsrin əvvəllərində, Rusiya imperiyasında inqilabi hadisələr başlanan zaman təkan verilmişdir. Sonralar bu münaqişə 1918-1920-ci illərdə yenidən qızışmış, millətimizə qarşı soyqırım formasını almışdır. Və nəhayət, 1991-ci ildə SSRİ dağılan zamanı açıq müharibəyə keçmişdir və atəşkəs müqaviləsinin imzalanmasına baxmayaraq, günümüzə qədər davam etməkdədir.

Çar Rusiyasının köçürülmə siyasəti amansız qırğınlarla nəticələnən millətlərarası münaqişələrin əsasını qoymuş oldu. Bu mənada ən böyük problemi XIX əsrin əvvəllərindən Türkiyə və İrandan Cənubi Qafqaza köçürülmüş ermənilər yaradırdılar. Tez bir zamanda inkişaf etməkdə olan kapitalist münasibətlərinə uyğunlaşa bilmiş ermənilər azərbaycanlıları ticarətdə, sənayedə və başqa sahələrdə tutduğu mövqedən sıxışdırıb çıxara bilmişdilər. Rus hakim dairələri müsəlmanları faktiki olaraq idarəetmə strukturlarından, təhsil sistemindən, hərbi qulluqdan kənarlaşdırmışdılar. Bütün Rusiyanın neft və senaye mərkəzi rolunu oynayan Bakıda azərbaycanlılar ən hüquqi tapdalanmış əhaliyə çevrildilər, ermənilər isə ən mühüm və gəlirli yerləri tutdular. Yaranmış vəziyyət və çar hökumətinin açıq-aşkar himayədarlığı erməniləri özlərinin "ən seçilmiş" millət kimi hiss etməyə və onların arasında aqressiv, radikal milliyətçiliyin artmasına gətirib çıxardı. Əgər azərbaycanlılar özlərini münaqişələrə qədər müsəlman dünyasının bir hissəsi kimi hiss edirdilərsə, erməni millətçiliyi Osmanlı imperiyasının Anadolu vilayətlərində və Qafqazda öz dövlətini yaratmaq məqsədi güdən açıq-aşkar revanşist xarakter daşıyırdı. Bu istəkdən irəli gələrək ermənilərin qonşu xalqlara ərazi iddiaları əlverişli şərait yaranan kimi özünü biruzə verməyə başlamışdır.

Erməni milliyətçiliyinin iki əsas mərkəzi mövcud idi – kilsə və siyasi məqsədlərini həyata keçirən partiyalar. Onlardan ən böyüyü və qatı millətçi mövqeyində duran Daşnaksütyun partiyası idi. Daşnaklar erməni cəmiyyətindəki müxtəlif sosial qüvvələrin mənafe birliyi və ahəngdar ideyasını təbliğ edirdilər. 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılan və Türkiyə ərazisində Ermənistanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəni özünün əsas vəzifəsi elan edən Daşnaksütyun tədricən bu mübarizənin meydanını Türkiyənin hüdudlarından kənara da keçirərək genişləndirir və kütlələrin beyninə dənizdən-dənizə uzanan, demək olar ki, bütün Zaqafqaziya ərazisini əhatə edən Böyük Ermənistan yaratmaq ideyasını yeridirdi. Azərbaycanda onun təşkilatları Bakı, Gəncə, Şuşa və b. şəhərlərdə fəaliyyət göstərirdi. [5, s.228]

Millətçi erməni xırda burjua partiyası olan Hnçak da ermənilər içərisində müəyyən nüfuza malik idi. Onlar da daşnaklar kimi, "Qərbi Ermənistan" problemlərinin həlli uğrunda mübarizəyə çağırışla çıxış edirdilər. [8, Siy.2, iş 27810, v. 52, 56]

Lakin bu ideyanın reallaşmasında o zaman onlar üçün daha məqbul ərazi Cənubi Qafqaz və əlalxüsus Şimali Azərbaycan ərazisi idi. Burada qanlı hadisələrin başlanması 1905-ci il fevralın 6-9-na təsadüf etdi.

1905-ci il fevralın 6-sı şəhərin mərkəzində erməni mauzerçilərinin Sabunçu kəndinin sakinini qətlə yetirməsi o çağadək görünməmiş qanlı erməni-azərbaycanlı qırğınlarına təkan verən detonator rolunu oynadı. 1905-ci ilin fevralın 6-dan 9-na kimi Bakıda qarşılıqlı atışmada senator Kuzminskinin məlumatlarına əsasən 262 nəfər həlak olmuşdu. [7,s.78] Hadisələrin şahidi M.S. Ordubadinin bilgilərinə görə isə minə yaxın insanın həyatına son qoyulmuşdu. [4, s.12] Onun yazdığına görə "həmən gün və gecəsi şəhərdə böyük gurultu-şaqqıltılar zahir olurdu. Gecə sübhə kimi şəhərdə atışma səsi var idi ki,

səhər tezdən küçələrdə öldürülmüş 13 nəfər azarxanaya aparıldı. Fevralın 7-də hər tərəfdə atışma başlanıb, ermənilər ümumi hərbi qiyama başladıqlarından müsəlmanlar da açıq-açığa tüfəng-tapança götürüb, hərbə girişməkdə idilər. Ermənilər bu halda müsəlmanların hücumuna davam gətirə bilməyərək qaçmaqda və evlərinə pənah aparmaqda idilər". Fevralın 8-də isə ermənilər yenə də müsəlmanları şiddətli surətdə bombardman edirdilər. "Bu halətə heç kəs davam gətirə bilmirdi. Necə ki, bütün qoşun dəstələri də atəşin şiddətindən davam gətirə bilməyib hamısı qaçmağa üz qoydu". [4, s.12,14]

Lakin bu hadisələrin bütün şahidləri azərbaycanlıların ermənilərə hər dəfə yardım etmələrindən, evlərində saxlayıb, qətllərdən xilas etməklərindən yazırdılar və bu barədə ermənilərin özləri məktub vasitəsilə razılıq etmişdilər. M.S.Ordubadinin sözlərinə görə "əlimizə çatan məlumatlara əsasən müsəlmanlar Bakıda erməniləri mühafizə etməsəydi, üç minə qədər erməninin qana qəltan olması yəqin idi". [4,s.15]

Çar hökumət orqanları milli ehtirasları qızışdırmaq üçün Azərbaycan və erməni burjuaziyası arasındakı müəyyən ziddiyyətlərdən bacarıqla istifadə edirdi. Polis və qoşunlar yüzlərlə adamın qurban getdikləri qanlı toqquşmalara qarışmırdı. Bu amansız təxribat cəmiyyətin mütərəqqi qüvvələrinin dərin hiddətinə səbəb oldu. Şəhərdə ruhanilərin, ziyalıların iştirakı ilə kütləvi nümayişlər, mitinqlər keçirilirdi. Demokratik mətbuat, sosial-demokrat təşkilatları, o cümlədən "Hümmət" bu işdə mühüm fəaliyyət göstərirdi. Bu hadisələri törədən səbəbləri araşdırmaq üçün sonralar yaradılan komissiyada çoxmillətli Bakı ziyalılarının nümayəndələri yerli hakimiyyət orqanlarının iç üzünü açır, çirkin əməllərini aşkarlayırdı.

Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri M.Ə.Sabir, H.Zərdabi, F.Köçərli, N.Vəzirov, Ə.Ağayev, Ü.Hacıbəyov, H.Minasazov, Ə.Topçubaşov, M.Şahtaxtinski, E.Sultanov və b. bu hadisələri böyük bir bəla kimi qiymətləndirir, mətbuatdakı çıxışları ilə onların təxribatçı xarakterini açıqlayır, hər vasitə ilə bu amansız və mənasız ədavətə son qoymağa çalışırdılar. Hökumətin milli ədavəti qızışdırmaq siyasətinin, mürtəce millətçi təbliğatın ifşası, tərəqqi və azadlıq uğrunda ideyalarının təbliği Molla Nəsrəddin jurnalı və onun redaktoru C. Məmmədquluzadənin fəaliyyətində ən aparıcı istiqamətlərdən biri idi.

Ə.Ağayev Azərbaycan xalqının ünvanına deyilən hər cür böhtançı fikirləri yerli və paytaxt mətbuatının səhifələrində hərarətlə ifşa edirdi. Fevral hadisələrindən dərhal sonra Əhməd bəy Ağayev Bakı şəhər qlavası (meri) K.A.İretskiyə müraciət edərək, baş verən faciəni dayandırmaq üçün təcili tədbirlər görülməsinin vacibliyi barədə tələb irəli sürmüş, qara qüvvələrin yeni toqquşmalar törətmək istəyinə aid xəbərdarlıq edərək, şəhər administrasiyasını biganəlik və fəaliyyətsizlikdə günahlandırırdı. Ə.Ağayev hər iki tərəfin iştirakı ilə fövqəladə iclas keçirməyin, görkəmli ziyalı nümayəndələri və din xadimlərinin də xalqa müraciətinin vacibliyini İretskinin diqqətinə çatdırıb vurğulamışdı. Gərgin fevral günlərində Ə.Ağayev qələm əhlinin bu hadisələrdə mühüm rolu haqqında Kaspi qəzetində məqalələr çap edərək mətbuatı ilk növbədə faciənin əsil səbəblərini üzə çıxarmağa, emosiyalara uymamağa və obyektivliyi saxlamağa borclu saydığını bildirirdi. [2, f. 389, siy. 7, iş 827, v. 93]

Millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə ictimai təşkilatların yaradılmasında da Ə.Ağayevin rolu böyük idi. 1905-ci ilin iyun ayında şəhər duması "əhalinin barışdırılması üçün Bakı komitəsi" təşkil etdi. [2,v.95] Komitədə duma üzvləri ilə yanaşı həm də şəhər əhalisinin bir çox nümayəndəsi təmsil olunmuşdu. Toqquşmalar nəticəsində zərərçəkənlərə maddi yardım göstərilməsi ilə yanaşı yerli və ümumrusiya mətbuatı vasitəsilə baş vermiş insidentlərin mahiyyətini araşdırmaq komitənin vəzifələrinə daxil idi və onun sədri şəhər qlavası vəzifələrini icra edən K.Səfərəliyev təyin olunmuşdu. Azərbaycan ictimaiyyətini burada Ə.Topçubaşov, M.Hacınski, M.Muxtarov, İ.Hacıyev təmsil edirdilər. Ə.Ağayev isə bu komitənin redaksiya komissiyasına Həyat qəzetinin baş redaktoru kimi daxil idi. [9,1905 13-15 fevral]

Cənubi Qafqaz şeyxülislamı axund Əbdülsalam Axundzadə və diyarın müftisi Hüseyn Əfəndi Qayıbov əhali arasında böyük barışdırıcılıq işi görürdülər. H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə yaradılmış yardım komissiyası zərərçəkənlərə kömək edirdi.

Lakin qanlı qırğınlar Bakı və Abşeronla məhdudlaşmadı, bütün Azərbaycan ərazisini bürüdü. Ermənilərə başçılıq edən Daşnaktsütyun və Hnçak partiyalarının rəhbərləri bu müharibəyə yaxşı hazırlaşmışdılar.

1905-ci il mayın 11-də Naxçıvanda ermənilər bütün şəhəri atəşə tutdular. İki saat yarım müddətində şəhəri beşatılan tüfənglərin sədası, alov və tüstü bürümüşdü. Azərbaycan əhalisi vitse-quberna-

tora şikayətə gəldikdə ondan "əgər onlar sizə atəş açır, siz də tutub onların tapançalarını alınız" cavabını aldılar. [4,s.17] Həmin il noyabrın 26-cı gecəsi Naxçıvanda müsibət gecəsi adlandırmışlar. Güllə səsi iki saat davam edib camaatı dəhşətə salmışdı. Bir saatdan sonra məlum oldu ki, kazaklar və ermənilər əlbir olub müsəlman bazarını tamam qarət edəndən sonra od vurmuşlar. Ayın otuzunda isə Naxşıvanın Cəhri kəndi ermənilər və kazaklar tərəfindən yandırılmışdı. Həmin gün İrəvan general-qubernatoru Paskeviç şəhərə gəlib, yardım etməyə söz versə də, heç bir tədbir görməyib İrəvana yollandı. [4,s.19]

Lakin ermənilərin bu vəhşilikləri törətmələrinə baxmayaraq, Naxçıvan qırğınları onların xeyrinə qurtarmadı. Hadisələrin şahidi olmuş böyük Azərbaycan maarifpərvəri Mir Möhsün Nəvvabın yazdığına görə "müsəlmanlar tezliklə səfərbər olub tüfəngi olan tüfəngini, tapançası olan tapançasını, olmayanlar isə xəncər, külüng, balta, dəhrə və ağac götürüb, ermənilərin müqabilinə gəldilər və onların tüfəng və patrondaşlarını əllərindən alıb davaya başladılar. Hər tərəfdə ermənilər böyük tələfatə məruz qaldılar və vəziyyəti belə görüb üz qoydular qaçmağa". [3,s.16-17]

Şəhər erməniləri məğlub olandan sonra isə müsəlmanlar erməni kəndlərinə hücuma keçdilər. Sonra Naxçıvan qəzasındakı Böyük Badamlı kəndinə üz qoydular. Həmin kəndin bütün erməniləri öz külfətləri ilə müsəlmanların qarşısına çıxıb kəlmeyi-şəhadəti deyib müsəlmanlığı qəbul etdiklərini bildirdilər. Müsəlmanlar onları çox sevinclə sakitləşdirib, böyük ehtiramla oradan geri qayıtdılar. Bu xəbəri eşidən daşnaklar isə bütün qəzetlərə müsəlmanların zor və hədə-qorxu ilə erməniləri müsəlmanlığa döndərdiklərini yaydılar. Hətta İrəvan qubernatoru Əlixanov çoxlu kazak götürüb, qoşunla Badamlı kəndinə gəldi və erməniləri müsəlmanlardan qorumağa söz verdi. Lakin kənd sakinləri ona könüllü olaraq, öz razılıqları ilə islam dinini qəbul etdiklərini bildirdilər. Bu cavabı eşidən Əlixanov camaata heç bir söz demədən geri qayıdıb getdi. [3,s.17]

1905-ci il mayın sonunda İrəvanda qanlı toqquşmalar baş verdi, şəhərdə erməni quldurlarına qarşı azərbaycanlı əhalisi tərəfindən əməlli-başlı sipərlər düzəldilmişdi. Mir Möhsün Nəvvabın sözlərinə görə Daşnaksütyunun nümayəndələri "ən son zamankı hərbi silahla silahlanmışdılar". [3,s.15] Millətimizin igid oğulları böyük cəsarət göstərərək, ermənilərin silahlanmış dəstələrinə tab gətirib, müqavimət göstərə bildilər. Buna baxmayaraq, qüvvələr bərabər deyildi, təpədən dırnağacan silahlanmış erməni daşnak quldurları Yelizavetpol quberniyasında yerləşən 20-dən çox azərbaycan kəndlərini talan edə bildi, hökumət isə heç bir tədbir görmədi. [4,s.29]

1905-ci ilin iyununda Cəbrail və Qaryagin qəzalarında Veysəlli, Divanəli kəndlərini dağıtdılar. Divanəli kəndinə hücum edən ermənilər kəndi talan edib yandırdılar. Müsəlmanlar da, hərbi qüvvələrinin az olmasına baxmayaraq, onlara qarşı çıxdılar və döyüşdən sonra ermənilər 15 nəfər tələfat verib kənddən çıxmağa məcbur oldular. Qacar kəndində isə əməlli-başlı döyüşlər gedirdi. Bu kəndi mühasirəyə almaq Saqo adlı Zəngəzur komandanına daşnaklar tərəfindən tapşırılmışdı. Bu məqamda kənddə olan azərbaycanlı könüllülər kəndin üç tərəfində səngərlər qazıb ermənilərə müqavimət göstərdilər. Arvad-uşaqlar da evdə davam gətirə bilməyib səngərlərə pənah gətirmişdilər. Altı saat qızğın döyüşlərdən sonra kəndin müdafiə sədlərindən kənar olan 55 ev qarət edilib yandırıldı. Müsəlmanlara mal zərəri 90 minə qədər olub, can tələfatı isə 12 nəfər olmuşdur. Müsəlmanlar yaylağa köçdüklərinə görə iki qışlaq dağılmışdır. [4,s.42]

Bu zamanın qanlı hadisələri 1905-ci ilin avqust ayında yenidən başlandı. Çar məmurları nəhayət ki, vəziyətin nəzarət altından çıxmasını və bunun ciddi təhlükə yaratdığını dərk etməyə başladılar və fevralın 20-də Qafqaz canişini İ.İ.Voronsov-Daşkovun sədrliyi ilə Tiflisdə erməni-müsəlman barışdırıcı qurultayı çağırıldı. Bu qurultayda iştirak edən Azərbaycanın görkəmli ictimai hadimləri Ə.M.Topçubaşov, Ə.Ağayev, İ.Ziyadxanov, İ.Hacıyev, Q.Qarabəyov kütləvi qırğınların və iğtişaşların qızışdırılmasında ilk növbədə Daşnaksutyun başda olmaqla erməni təşkilatlarını günahlandırdılar. Əhməd bəy Ağayevin sözlərinə görə bu təşkilatların silahlandırılmasına hökumət orqanları barmağarası baxırdılar. [6, 23 fevral, 5-6 mart]

Ermənilər isə məşhur Xatisov qardaşları başda olmaqla, azərbaycanlılara qarşı ittiham irəli sürmədilər, lakin onlara dəyən maddi ziyanın ödənilməsini tələb etdilər. Hadisələrin əsas günahkarları isə çar hökumətini elan etdilər. Bununla yanaşı, A.Xatisov bəyan etdi ki, yaranmış özbaşnalıq və hakim orqanların qarətlərə və qətllərə yolvermə şəraitində hesab edir ki, ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Daşnaksutyun partiyasına müraciət etmək daha məqsədəuyğundur. [6, 2 mart]

Buna cavab verən azərbaycanlı nümayyəndə Adil xan Ziyadxanov elan etdi ki, əgər Daşnaksütyun öz silahlı qüvvələrini buraxmayacaqsa, müsəlmanlar da öz hərbi dəstələrini yaratmağa məcbur olacaqlar, bu isə o deməkdir ki, gələcək qanlı toqquşmalar qaçılmazdır və çiçəklənən Qafqaz qanlı sellər altında qalacaq. [9,1906,28 fevral]

Qurultay Qafqaz canişini yanında hər iki milləti təmsil edən nüfuzlu və etibarlı nümayəndələrdən ibarət barışdırıcı komitələrin yaradılması barəsində qərar qəbul etdi. Lakin bu komitələrə öz nümayəndələrini göndərməkdən imtina edən Bakı və Yelizavetpol erməni icmalarının günahından onların fəaliyyəti başlamamış dayandırıldı.

1906-cı ilin qış, yaz və yay aylarında Şuşada və bütün Qarabağda da qanlı hadisələr baş verdi. Burada ən çox zərər çəkən silahlanmayan və ən az müdafiə olunan Azərbaycan əhalisi oldu. Daşnak silahlanmış dəstələrin – xumbaların başçılığı ilə ermənilər elə dəhşətli vəhşiliklər törədirdilər ki, bunu hətta erməni qəzetləri də təsdiq etməyə məcbur oldular. Belə ki, "Kaspi" qəzetində yerləşdirilmiş və ermənilərin "Nor-Xosk" qəzetindən götürülmüş məqalədə Zəngəzur qəzasından Ordubada minlərlə müsəlman qaçqınların gəlməsi haqqında məlumat yerləşdirilmişdir. "Bu bədbəxtlər olduqca zəifdirlər və cır-cındır paltarda soyuqdan əsirlər, bu səbəbdən onlarda artıq insan sifəti qalmayıb: onların dəhşətli görkəmi insana çox pis təsir edir və aydındır ki, müsəlmanların qara camaatını çox qıcıqlandırır". Yalnız Zəngəzurda 11 kənd qarət edilib, məhv olunmuşdu, onların üçünün – Karxana, Soldaş və Mehirli kəndlərinin əhalizi bütövlüklə qətlə yetirilmişdi. [9,1906,12 sent.]

Şuşa camaatının vəziyyəti də həddindən artıq ağır idi. Onların bir çoxunun qırğınlarda məhv olunmasından savayı, Şuşanın azərbaycanlı əhalisi başqa rayonlardan bütün yolları tutmuş erməni quldur dəstələri tərəfindən əlaqəsi kəsilmişdi. Şuşada aclıq başlandı, ölüm hadisələri var idi.[8,1906,3 yanvar] Şuşalıların köməyinə ərzaqla göndərilmiş kazak dəstələri ermənilər tərəfindən qarət olunmuşdu, kazak komandirləri isə buna göz yummuşdu. Malıbəyli kəndi dağıdılmışdı, kazakların gözü önündə qadın və uşaqlar qətlə yetirilmişdi. Doktor Kərim bəy Mehmandarovun və Azərbaycan silahlı dəstəsinə başçılıq edən Nəcəf Qulu Cavanşirin evləri yandırılmışdı. [5,s.172] Tərtər düzündə Şuşa qəza rəisi Pivovarovun köməkliyi ilə Umudlu kəndinin bütün əhalisi daşnaklar tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Bu cinayət də başqaları kimi cəzasız qalmışdı.

Vəziyyətin "sakitləşdirilməsi" üçün Şuşa və Zəngəzur qəzalarına general Qoloşapovun komandanlığı ilə böyük artilleriya dəstəsi göndərildi. 1906-cı ilin yanvarın 14-də Qoloşapov Şuşaya gəldi və sülhün bağlanması məqsədi ilə erməni-müsəlman nümayəndə heyətini qəbul etdi. Lakin Qoloşapovun "sülhməramlı" missiyasına baxmayaraq, azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşdı. 1906-cı ilin yazında erməni-müsəlman toqquşmaları yenidən başlandı. Rus əsgərləri ya ermənilərə kömək edir, ya da toqquşmalara heç qarışmırdılar. Kazakların belə davranışından istifadə edən erməni dəstələri çox zaman onların köməkliyi ilə Azərbaycan kəndlərinə hücum edib, mal-qaranı oğurlayıb, qarətçilik edirdilər. Şuşadan və Gəncədən demək olar ki, hər gün Bakıya və Tiflisə general Qoloşapovu vəzifəsindən çıxarıb, onun yerinə başqasını təyin etmək xahişi ilə teleqramlar gəlirdi. H.Z.Tağıyevin ünvanına gəlmiş teleqramdan birində deyilirdi ki,"Nə vaxta qədər ki, Qoloşapov Şuşadadır, burada sakitçiliyi gözləmək olmaz". [9,1906,18 uyin]

1906-cı ilin iyulunda Şuşada yenə də qırğınlar başladı. General Qoloşapovun, onun dəftərxanasının rəisi Kleşinski və kazak zabiti Qazarovun iştirakı ilə azərbaycanlılar kütləvi qətlə yetirildilər. Qazarovun köməkliyi ilə Daşnaksütyunun dəstələri azərbaycanlıların əlindən böyük ərzaq yüklərini aldılar. [2, f.231, siy.1, iş 59, v.155]

İyulun sonunda Tiflisə başda Şeyxül islam olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyəti gəldi və canişin qabağında Qoloşapovun geriyə çağırılması barədə vəsatət qaldırdı. Bu xahişə cavab olaraq canişinin dəftərxana rəisi həyasızcasına bəyan etdi ki, Qoloşapov heç yerə çağırılmayacaq, cəzalanma isə "çəkişmələrin tamamilə başa çatmasına qədər davam edəcək". Hakim dairələrin onlara belə münasibəti azərbaycanlıların səbr kasasını doldurdu və artıq ziyalı təbəqə də başa düşdü ki, sülh yolu ilə öz xalqının həyatını və əmlakını qorumaq mümkün olmayacaq. Məhz bundan sonra başda Əhməd bəy Ağayev olmaqla Azərbaycan ictimai xadimləri döyüşə qadir olan "Difai" təşkilatının yaradılması barədə qərar qəbul etdilər.

Bütün bu hadisələrdə hakimiyyət özünün tamamilə bacarıqsızlığını, bəzi hallarda isə təxribatçı xarakter daşıyan təkəbbürlüyünü nümayiş etdirdi. Bakıda azərbaycanlılara qarşı "xeyirxahlıq" nüma-

yiş etdirən general-qubernator knyaz Nakaşidze daşnaklar tərəfindən öldürüldü. Şuşada isə özünün ermənipərəst hərəkətləri ilə özünə ölüm hökmü oxuyan general Qoloşapov oldu, Difai partiyasının fəalları onu Tiflisdə qətlə yetirdilər. Bu hadisədən sonra çar hakimiyyəti millətlərarası toqquşmalarda bilavasitə iştirak etməkdən boyun qaçırdırdılar.

Beləliklə, qısa şəkildə nəzər saldığımız bu qanlı illər ərzində Azərbaycan xalqı ağır sınaqlardan keçmişdir. Görkəmli ictimai hadim Q.Qarabəyovun sözləri ilə desək, "müsəlmanlar öz sadəlövhlüyü ilə əsl müharibə gözləmədən, hər yerdə qəflətən hərbi hücumlara məruz qaldılar və onların yaxşı təşkilatlanmış daşnak orduları tərəfindən tamamilə məhv olunmaması yalnız xalqımızın təbiətindən gələn hərbi əməliyyatlara bacarığından irəli gəlir". [2, f.276,siy.8, i.217, v.58] Bu sözlərin nə dərəcədə doğru olduğunu faktlar göstərir, harada ki, mümkün idi, bütün imkanlardan istifadə edərək, xalqımızın qəhrəman övladları quldur erməni dəstələrinə müqavimət göstərir, onları geri çəkilməyə məcbur edirdilər.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. ARDTA (Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi)
2. ARPİİSSA (Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi yanında Siyasi Sənədlər Arxivi)
3. Nəvvab Mir Möhsün. «1905—1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası». Bakı: Azərbaycan, 1993
4. Ordubadi Məmməd Səid. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: Qafqaz, 2007
5. Багирова И.С.политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку: Элм, 1997
6. Баку, 1906
7. Всеподданейший отчет о произведенной в 1905 году по Высочайшему повелению Сенатором Кузминским ревизии г. Баку и Бакинской губернии. СПб, 1905
8. ГАРФ ДП ОО (Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi, Polis Departamentinin Xüsusi Şöbəsi)
9. Каспий, 1905, 1906

MASSACRES AGAINST AZERBAIJANIS IN BAKU, NAKHCHIVAN AND KARABAKH IN 1905-1906
SUMMARY

Start of the Armenian-Azerbaijani conflict on a national basis was laid during the revolutionary events that have unfolded in the Russian Empire in 1905. A bloody interethnic clashes had started with the immigration policy of tsarist Russia. The Armenian nationalism's centers were the church and political parties. The most suitable territories to implement the idea of "Great Armenia" for them was the South Caucasus and especially the Northern Azerbaijan. The bloody events began here in February 1905 and continued until the end of 1906. This massacres were not limited to Baku and Absheron peninsula and spread to the whole territory of Azerbaijan by taking the most terrible form in Nakhchivan, Zangezur, Karabakh and Ganja. These bloody events have been covered in this article.

МАССОВАЯ РЕЗНЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В 1905-1906 ГОДАХ В БАКУ, НАХЧЫВАНЕ И КАРАБАХЕ
РЕЗЮМЕ

Начало армяно-азербайджанскому конфликту на национальной почве было положено во время революционных событий, развернувшихся в Российской империи в 1905 году. Начало кровавым межнациональным столкновениям положила переселенческая политика царской России. Центрами армянского национализма являлись церковь и политические партии. Для реализации идеи «Великой Армении» для них тогда самыми подходящими территориями был Южный Кавказ и особенно Северный Азербайджан. Здесь кровавые события начались в феврале 1905 года и продолжились до конца 1906 года. Эта резня не ограничилась Баку и Апшероном, а распространилась на всю территорию Азербайджана, приняв наиболее страшные формы в Нахчыване, Зангезуре, Гяндже и Карабахе. Именно эти события получили освещение в данной статье.

T.ü.e.d. **Qasım HACIYEV**
AMEA Tarix İnstitutu «Qarabağ tarixi» şöbəsinin müdiri.

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QARABAĞ REGiONUNDA TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMLAR (1988-1994)

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Qarabağ regionu, Qaradağlı, Cəmilli, Meşəli, Xocalı, Ağdaban.
Key words: the Republic of Azerbaijan, Garabagh region, Garadaghli, Jamilli, Meshali, Khojaly, Aghdaban
Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Карабахский регион, Гарадаглы, Джемилли, Мешели, Ходжали, Агдабан.

Dünyada, o cümlədən keçmiş SSRİ-də XX əsrin 80-ci illərinin sonunda baş verən siyasi-iqtisadi proseslər nəticəsində "sosializm sistemi" iflasa uğradı. SSRİ dünyada oynamaq istədiyi hegemon rolunu itirməyə başladı. Bir sıra amillərlə yanaşı, Sovet imperiyasına qarşı milli azadlıq hərəkatı Sovet İttifaqının dağılmasını sürətləndirdi. Azərbaycan xalqı çox ağır itkilər hesabına öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Lakin, müstəqil milli dövlət quruculuğu dövrünə qədəm qoyan Azərbaycan Respublikası Ermənistanın hərbi təcavüzünə məruz qaldı. Belə ki, Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı Dağlıq Qarabağla bağlı əsassız ərazi iddiaları yenidən baş qaldırdı.

Dövlət səviyyəsində terror və separatizm siyasəti yeridən mövqeyində dayanan Ermənistan Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinin özünə işğal yolu ilə birləşdirmək münaqişənin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Ermənistan Azərbaycan Respublikası ərazisinə RF-nın hərbi yardımı silahlı qüvvələrinin yeridərək açıq təcavüzə başladı. Keçmiş SSRİ-dən Rusiya Federasiyasına miras qalmış hərbi texnika və hərbçilərin Ermənistan Respublikası hərbi qüvvələri ilə birgə Azərbaycan Respublikasının əraziləri zəbt etməklə, daimi sakinlərini sıxışdırıb qovmaq, yaxud məhv etməklə Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistana birləşdirmək üçün konkret addımlar atmağa başladı.

1991-ci ilin payızında Rusiya Federasiyası və Ermənistan Respublikası arasında bağlanmış "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqında" müqavilə onların bu istəklərini reallaşdırmağa şərait yaratdı. Bu müqavilə Rusiya Federasiyasına Dağlıq Qarabağda yaşayan erməniləri Azərbaycan Respublikasına qarşı açıq-aşkar silahlandırmaq imkanı verdi. 1991-ci ilin noyabr ayının 20-də içərisində Azərbaycan Respublikasının dövlət və hökumət rəhbərliyində olan şəxslərlə bərabər, SSRİ Müdafiə Nazirliyinin, Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan Respublikası müşahidəçilərinin olduğu vertolyot, Xocavənd rayonu Qarakənd kəndi səmasında erməni terrorçularının açdığı atəşlə məhv edildi. Bu terror aktı nəticəsində 22 nəfər, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının dövlət xadimləri faciəli şəkildə həlak oldu [4].

Ermənistan Respublikası ABŞ, RF və Avropa ölkələrinin, o cümlədən bu ölkələrdə yaşayan erməni diasporlarının hərtərəfli yardımına əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasına qarşı hərtərəfli – ideoloji, siyasi və hərbi əməliyyatlara başladı. Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kiçik məntəqələri rus-erməni birgə işğalına məruz qaldı. Onlar XIX-XX əsrlərdə bu ərazilərdə coğrafi şəraitinə görə hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olunmuş azərbaycanlılar yaşayan kəndləri birinci növbədə işğal edirdilər. Təkcə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişənin başlandığı vaxtdan 1991-ci ilin noyabr ayına qədər ermənilərin azərbaycanlılara qarşı hücumu ilə 2559 toqquşma, 318 silahlı basqın, 1388 atəşə tutma halları baş vermiş, bu zaman 1318 nəfər yaralanmışdır.

Ermənistan Respublikasının işğalçı hücumları deportasiya və soyqırımları ilə müşahidə edildi. Ermənistan adlanan Respublika ərazisindən 150 min azərbaycanlı deportasiya olundu.

Ermənistan hərbi qüvvələri Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisində 1991-ci ilin oktyabrından 1992-ci ilin yanvarınadək Cəmilli, Meşəli kəndlərini, Kərkicahan qəsəbəsini, Ağdərə rayonunun İmarət Qərvənd kəndini, Xocavənd rayonunun Axullu və Salakətin kəndlərini işğal etdi. Meşəli kəndinin könüllü döyüşçülərinin müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, ermənilər kəndi yerlə yeksan etmiş, dinc sakinlərdən 27 nəfəri öldürmüş, 15 nəfərdən çox adamı isə ağır yaralamışdılar. Öldürülənlər arasında azyaşlı, məktəbli və 75 yaşlı qoca da var idi. Onların 11 nəfərinin meyidi yandırılmışdı.

1992-ci il yanvarın 21-də erməni hərbiçiləri Qaybalı kəndini zəbt edib yandırdılar. Onlar fevralın 12-də beş aya yaxın mühasirədə saxladıqları Quşçular və Malıbəyli kəndlərini işğal etdilər. Bu zaman 28 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş, 39 nəfəri ağır yaralanmışdı. Fevralın 17-də isə erməni hərbiçiləri strateji əhəmiyyətli ərazidə yerləşən Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndini işğal etdilər. Erməni işğalçıları Qaradağlı kəndinin 92 nəfər müdafiəçisini, 54 nəfər dinc sakinini öldürdülər, 117 nəfərini girov götürdülər və onlardan 77 nəfərini qətlə yetirdilər, 6 nəfəri diri-diri yandırdılar.

Ermənilər azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrini daim nəzarətdə saxlamaqla onların mövqeyini zəiflədib, zəbt etməklə işğal planlarını reallaşdırmağa çalışırdılar. Aran və dağlıq Qarabağ arasında strateji əhəmiyyətə malik, Azərbaycanın qədim insan yaşayış məskəni, tarixi abidələrlə zəngin Xocalı şəhərinə ermənilərin ilk irimiqyaslı hücumu 1988-ci il sentyabrın 18-də olmuşdu. Həmin gün Xankəndidəki nümayişdən çıxan 5 minə qədər erməni Xocalıya hücum etmişdilər. Xocalılar bu hücumun qarşısını mərdliklə almışdılar [8,96].

Xocalıların silahsız olduğunu bilən ermənilər rus ordusundan götürdükləri müxtəlif növ silahlarla tez-tez Xocalını atəşə tutur, evləri yandırır, dinc əhalini, qoca, qadın və uşaqları qətlə yetirirdilər. 1991-ci il sentyabrın 10-da erməni hərbiçiləri Daşbulaq kəndi istiqamətindən Xocalını avtomat və pulemyotlardan, "Alazan" tipli raketlərdən atəşə tutmuşdular. Bir saata yaxın çəkən aramsız atəş nəticəsində şəhər sakinlərindən biri ölmüş, ikisi uşaq olmaqla altısı ağır yaralanmışdı. Xeyli sayda ictimai binalar, yaşayış evləri dağıdılmışdı. Bu hücumdan şirniklənən ermənilər sentyabr ayının əvvəllərində 10 nəfər azərbaycanlını öldürmüş, 21 nəfəri isə ağır yaralamışdılar.

Həmin dövrdə Xocalını əhatə edən, ermənilər yaşayan kəndlərdə - Daşbulaq, Mehdikənd, Ballıca, Pirəməki, Noraguğ və Mirzəcanda ermənilərin 515 nəfər canlı qüvvəsi, 3 "Alazan" raket qurğusu, 10 ədəd zirehli transpartyoru, 3 ədəd PDM və bir neçə tankı var idi. Ermənistan hərbi qüvvələri isə Xankəndidə və Əsgəranda yerləşərək məqam gözləyirilər. Ümumiyyətlə, Ermənistan silahlı qüvvələrindən əlavə bütünlüklə Dağlıq Qarabağda 7 min nəfərlik erməni separatçı və muzdlu döyüşçülər var idi. O dövrdə Xocalının müdafiə qüvvələrinin ixtiyarında az sayda avtomat, bir ədəd top, iki ədəd "Alazan" tipli raket qurğusu olmuşdur [8,96].

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionu ilə bütün nəqliyyat yollarını separatçılar iflic vəziyyətə salmışdılar. Erməni hərbiçiləri yanvar-fevral aylarında Xocalı və Şuşaya uçan 7 sərnişin vertolyotunu gülləyə tutması nəticəsində regionda hava əlaqələri də çətinləşmişdi. 1992-i il yanvarın 28-də Şuşa şəhəri səmasında içərisində 44 nəfər dinc azərbaycanlı əhalinin olduğu mülki vertolyotun vurulmasından sonra Xocalı ilə hava əlaqəsi də demək olar ki, tamamilə kəsildi. Bununla da, Xocalı şəhəri blokada şəraitinə düşdü. Beləliklə, işğalçı qüvvələrin hazırladığı planın həyata keçirilmə məqamı yetişdi.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan qoşunları Rusiya Federasiyasının silahlı qüvvələrinin 366-cı qvardiya motoatıcı alayının köməyi ilə Azərbaycan Respublikasının Xocalı şəhərini yerlə yeksan etdi. Həmin dəhşətli gecə ermənilər nə uşaqlara, nə qocalara, nə də qadınlara aman vermədi. Ermənilərin güllə yağışında yüzlərlə insan məhv oldu. Rəsmi məlumata görə 613 nəfərdən artıq Xocalı sakini məhv edilmiş, 1275-dən artıq dinc sakin girov götürülmüşdür. Soyqırımı zamanı 1000 nəfər dinc sakin müxtəlif dərəcəli yara aldı, 106 qadın, 63 uşaq, 70 qoca öldürüldü. Həddi-buluğa çatmamış 76 gənc oğlan və qız əlil oldu. Əsir düşənlər və meyitlər qeyri-insani hərəkətlərlə təhqir edildi. Onların başı və digər bədən üzvləri kəsildi, başlarının dərisi soyuldu, uşaqların gözləri çıxarıldı, hamilə qadınların qarınları yarıldı. Bütün beynəlxalq normalara zidd olaraq erməni silahlı qüvvələri əsirlərə qarşı qeyri-insani rəftar etdilər. Onlar Cenevrə konvensiyasının bütün maddələrinə, protokollara zidd olaraq dinc sakinlərin yollarını kəsərək işgəncələr verdilər [5,96; 2; 6].

Bu hərbi-siyasi cinayət zamanı 8 ailə tamamilə məhv edildi, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirdi, 56 nəfər xüsusi amansızlıq və qəddarlıqla diri-diri yandırıldı.

Dəhşətli cəhətlərdən biri də odur ki, polkovnik Y.Zaviqarovun azərbaycanlılara qarşı amansız rəftarı üçün Rusiya Federasiyasının ordu və siyasi rəhbərliyi nəinki tədbir görmədi, Xocalı soyqırımından bir gün əvvəl gələcək soyqırımın ən fəal təşkilatçısı və əsas icraçısı olan polkovnik Zaviqarova 1992-ci il fevral ayının 24-də saat 21:15-də general rütbəsi verildi.

Xocalı soyqırımı zamanı 366-cı motoatıcı alayın xüsusi şöbəsinin (№ 02270) rəisi olmuş Rusiya Federasiyasının Baş Kəşfiyyat İdarəsinin polkovniki Vladimir Romanoviç Savelyevin məlumatları

daha dəhşətlidir. Xocalıda baş verən hadisələrin ən qaynar yerlərində proseslərin canlı şahidi olmuş polkovnik Xocalı soyqırımı ərəfəsində 366-cı alayda baş verənlər, erməni və rus əsgərlərinin hərəkətləri, Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyəti barədə Kremlə, müdafiə nazirliyinə, Baş Kəşfiyyat İdarəsinin (BKİ) generallarına 19 səhfəlik məxfi məlumat – arayış göndərməklə bildirmişdir. V.Savelyev bu alayın azərbaycanlılara qarşı döyüşlərdə iştirakı barədə yazır: ".... Polkovnik V.Zaviqarov və başqa vəzifəli şəxslər Xocalı istiqamətindəki döyüş nöqtələrini ləğv etmək haqqında ordu və dairə komandanlığının rəsmi icazəsilə Xocalı istiqamətində gedən əməliyyatlarda ermənilərlə birləşdi. Nəticədə bir gün ərzində 49 nəfər azərbaycanlı meydanlara yığılıb güllələndi...". [7]

Xocalı soyqırımından sonra ingilis Tomas De Vala verdiyi müsahibəsində Serj Sarkisyan bildirmişdi ki, "Azərbaycanlılar erməniləri yaxşı tanımırdılar. Onlar elə bilirdi ki, biz dinc əhaliyə əl qaldırmarıq, ancaq onlar yanılırdılar. Biz bu steriatipi aradan qaldırdıq... Məhz bu baş verdi" [9,38].

Ümummilli lider Heydər Əliyev bu dəhşətli soyqırımı haqqında demişdir: "Xocalı faciəsi iki yüz ilə yaxın bir müddətdə erməni şovinist-millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı müntəzəm olaraq həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin davamı və ən qanlı səhifəsidir" [3]. Eləcə də Ulu öndər "Bu amansız və qəddar soyqırım aktı, insanlıq tarixinə ən qorxulu kütləvi terror aktlarından biri kimi daxil oldu" fikri bu dəhşətli soyqırımının tarixi qiymətini müəyyənləşdirdi.

Xocalı soyqırımının şahidlərindən biri, milliyətcə erməni olan jurnalist Davud Xeyriyan "Xaç uğrunda" kitabında yazır: «Biz Daşbulaq kəndinin yaxınlığında olan bataqlıqlardan yan keçmək üçün meyitlərin üzəri ilə gedirdik. Mən meyitlərin üzəri ilə getmək istəmirdim. Polkovnik Ohanyan mənə işarə etdi ki, mən qorxmayım. «Bu müharibənin qanunlarından biridir», - dedi. Mən irəli addım atdım. Mənim ayaqlarım və fotoaparatım qan içində idi...

Sonuncu maşında mən təxminən 10 yaşında bir qız gördüm. O, alnından və əlindən yaralanmışdı. Qız göyərmişdi, soyuğa və aclığa tab gətirən bu qızcığaz hələ sağ idi. Güclə nəfəs alırdı. Mən bu qızın həyatla mübarizə apardığı gözlərini unuda bilmirəm. Müəyyən vaxtdan sonra bu qızı da «Qaflan»lıların peçində yandıracaqlar. Taqətsiz uzanmış bu qızın barmaqlarının arasından qan gəlirdi, Tiqranyan familiyalı bir əsgər onu qaldırıb meyitlərin içinə atdı» [7].

Ermənilərin bu soyqırım siyasəti yuxarıda şərh etdiklərimizlə bitmədi. 1992-ci il aprelin 7-də Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndi Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən dağıdıldı. Kəndin 67 nəfər dinc sakini vəhşicəsinə qətlə yetirildi, o cümlədən 90-100 yaşlı 8 qoca, 2 uşaq, 7 qadın diri-diri yandırıldı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev bu soyqırımların dəhşətlərini və mahiyyətini açıqlayaraq demişdir: "Ermənistan şəhər və kəndlərimizi, evlərimizi və müqəddəs yerlərimizi, ulu babalarımızın məzarlarını və məscidlərimizi dağıtmışdır. Onlar hərbi cinayətlər və Xocalıda soyqırımı törətmişlər və orada yüzlərlə mülki şəxs yalnız azərbaycanlı olduğuna görə Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən məhv edilmişdir" [1].

Xocalı soyqırımının törədilməsində əsas məqsəd xalqımızın müstəqillik əzmini qırmaq idi. Lakin xalqımız mübarizə əzmini daha da artıraraq düşmənin çirkin niyyətinin həyata keçməsinə imkan vermir. Azərbaycan xalqı, xüsusilə mərd xocalılar bu gün imperiya cəlladlarına, işğalçı Ermənistana, onları məhv edərək susdurmaq istəyən mənfurlara meydan oxuyur, mənfurların iç üzünü açıb ifşa edir. Həm də erməni siyasətbazları kimi "məzlum" donu geymədən, haykıraraq ittiham edirlər.

Beləliklə, qəbul olunmuş beynəlxalq konvensiyalar, ümumbəşəri qanunlar Xocalı soyqırımı kimi faciələri pisləməsinə, bunun yolverilməz olduğunu bildirməsinə baxmayaraq Azərbaycan xalqı Respublikamızın 20% ərazisinin işğalına, 20 min azərbaycanlının ölümünə, 1 milyondan çox insanın qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsinə səbəb olan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli - beynəlxalq hüquq müstəvisində, respublikamızın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllini gözləyir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev İ.H. İnkişaf məqsədimizdir. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müsahibələr. Məktublar. Müraciətlər. Fərmanlar. II c. Oktyabr, 2003 – Fevral, 2004 /Red.: Ramiz Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr. 2009. 432 s.
2. Əziz B. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri. Bakı, 2008.
3. Xocalı soyqırımının 10-cu ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan xalqına müraciəti. 25 fevral 2002-ci il
4. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər (Azərbaycan, ingilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində). Bakı: Təhsil, 2005, 380 s.
5. Məmmədova H.İ. Xocalı: şəhidlər, şahidlər. Bakı, 2003
6. Müslümqızı S. Xocalı nisgili və ya faciəyə gedən yol. Bakı, 2006.
7. Novruzoğlu R. XXI əsr…Dünyanın sonu?.. Azərbaycandan baxış (Dövlətçiliyimiz üçün təhlükə mənbələri), 5 cilddə, II cild. -B., 2005
8. Şükürov M. Xocalı: daş yaddaşım, qan yaddaşım. Bakı: Təknur, 2011, s.96
9. Ваал Т. Черный Сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, 2005. с. 38.

MASSACRES COMMITTED IN GARABAGH REGION OF THE AZARBAIJAN REPUBLIC BY ARMENIA (1988-1994)
SUMMARY

Armenia launched ideological, political and military operations against the Azerbaijan Republic. From October 1991 to January 1992, the Jamilli, Meshali villages, the Kerkijahan settlement, the Imarat Garvend village of Aghdere district, Akhullu and Salaketin villages of Khojavend district were occupied by Armenian military forces in Garabagh area.

On the night from February 25 to February 26, 1992, Armenian troops with the help of the 366th infantry regiment of the Russian Federation's armed forces razed the Khojaly town of Azerbaijan Republic to the ground. More than 613 Khojaly residents were killed, more than 1,275 civilians were taken hostages during the genocide. Of these, 106 were women, 63-children, 70- the olds. 8 families were completely annihilated.

ГЕНОДСИДЫ, УЧИНЕННЫЕ АРМЕНИЕЙ В КАРАБАХСКОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1988-1994)
РЕЗЮМЕ

Армения начала всестороннюю – идеологическую, политическую и военную операции против Азербайджанской Республики. Военные силы Армении на территории Нагорного Карабаха с октября 1991-го по январь 1992- года оккупировали села Джемилли, Мешели, Ходжали, Гарадаглы, поселок Керкиджахан, село Имарет Гервент Агдеринского района, села Ахуллу и Салакетин Хосавендского района

В ночь с 25-го по 26-е февраля 1992-го года военные силы Армении при помощи 366-го гвардейского мотострелкового полка вооруженных сил Российской Федерации стерли с лица земли город Ходжалы Азербайджанской Республики.

Во время этого геноцида уничтожено более 613-и жителей Ходжалы, взято в заложники более 1275 мирных жителей. Из них 106 – было женшин, 63-детей, 70-стариков. 8 семей было полностью уничтожено.

Д.и.н. **Икрам АГАСИЕВ**
Заведующий сектором «История Дербенда» при отделе «История Кавказа» Института Истории НАН Азербайджана.

ПОЗИЦИЯ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА ВО ВРЕМЯ МАССОВОГО УНИЧТОЖЕНИЯ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ДАШНАКАМИ – АРМЯНАМИ 1905 -1918 ГОДАХ

Açar sözlər: soyqırım, kolonistlər, Azərbaycanın alman əhalisi, məskunlaşma, Yelenendorf.
Keywords: genoside, colonists,German population of Azerbaijan, colonization, Helenendorf.
Ключевые слова: геноцид, колонисты, немецкое население Азербайджана, колонизация, Еленендорф.

После подписания Туркменчайского мирного договора в 1828 году, на протяжении всего X1X века российские правители вели целенаправленную политику по переселению армян из Персии и других государств на исконные Азербайджанские территории. Такая политика привела к увеличению численности армян на Южном Кавказ, которых в начале XX века насчитывалось уже 1млн. 300 тысяч : из них 1 млн. составляли мигранты или потомки мигрантов (15,с.61). Искусственное увеличение численности армян создало проблемы для всех народов региона и в первую очередь для азербайджанцев, на землях которых армянские националисты мечтали создать армянское государство. Для осуществления этой сумасбродной идеи, так называемое «армянское национальное движение» не брезговало никакими средствами. Армяне своими врагами считали всех тех, кто выступал против их кровавой политики «высвобождения мест» для будущей «Великой Армении».

Анализ архивных документов периода 1905-1918 гг. дает основание сделать такой вывод, что в рассматриваемый исторический период жертвами армянских националистов наряду с азербайджанцами стали также и другие этнические группы, в том числе и немецкие колонисты. Для справки отметим, что немецкие колонисты поселились в западных районах Азербайджана еще в 1819-ом году и образовали тут 2 колонии – Еленендорф (ныне г.Гёйгёль) и Анненфельд (ныне г. Шамкир). В последующие годы число немецких колоний увеличилось и в начале XX века в Азербайджане насчитывалось 8 немецких колоний, в которых проживало приблизительно 6 тыс. человек.

Начиная с 70-х годов XIX века царское правительство стало проводить политику ограничения «немецкого элемента» в России, и в особенности в приграничных губерниях. Поэтому немецкое население держалось на стороне от действий, которые могли быть расценены как антиправительственные. Неслучайно, в годы армяно–азербайджанского конфликта 1905-1907 гг. немецкие колонисты Кавказа старались занять нейтральную позицию, вели ещё более замкнутый образ жизни, устраняясь по возможности от всякого соприкосновения с окружающим их местным населением. Однако, и такая позиция не спасла немцев от террористических актов армянских националистов, о чем свидетельствуют многочисленные документы относительно 1904-1907 годов (2,8).

В июне, июле, сентябре, декабре 1905 года, когда армянские вооруженные бандформирования совершали нападения на азербайджанские деревни, это настораживало и немецких колонистов, и они неоднократно обращались с просьбой к официальным государственным органам, чтобы те « предприняли нужные меры против армянских преступников» (2, с.35, 104, 150). Террористические акты армянских националистов были направлены не только против простого азербайджанского и немецкого населения, но и против тех представителей государственных властей, которые не только осуждали «армянский терроризм», но и предпринимали попытки искоренить это зло. Например, ярый враг армянских террористов, вице-губернатор Елизаветпольской губернии Андрей Филимонович Андреев был убит армянами в 04 июля 1904 года на своей даче в Гаджикенте. Покойник был похоронен в немецкой колонии Еленендорф, где обер-пастор колонии Маркус Миллер на траурной церемонии говорил о недопусти-

мости терроризма, который забирает жизнь невинных людей. Исполняющий должность Елизаветпольского губернатора генерал – майор Флейшер, тоже немец по национальности, объявил благодарность обер-пастору М.Миллеру и всем колонистам за искреннее сочувствие к трагическому событию, за осуждение действий армянских террористов (1, л.80). Этот жест человеколюбия дорого обошелся немцам-лютеранам: 26 сентября 1905 года обер-пастор всех немецких колоний Южного Кавказа Маркус Миллер был зверски убит в Тифлисе членами армянской партии «Дашнакцутюн» (3, л.15).

Партия «Дашнакцутюн» нуждалась в финансовых средствах для осуществления террористических актов, и члены партии решали эту задачу любыми методами - шантажом, запугиванием деловых людей и вымоганием у них денежных средств. Например, житель колонии Еленендорф Яков Гурр имел завод по производству минеральных вод. На этом заводе наряду с немцами трудились также армяне. Один из работников армянской национальности – агент по продаже Гукасов поддерживал отношения с членами Елизаветпольского филиала террористической партии «Дашнакцутюн» и в июле 1907 года от имени заводского руководства провёл финансовую операцию, по которой завод Я.Гурра оказался должником перед партией «Дашнакцутюн». «За лето 1907 года Я.Гурр получил два письма от Елизаветпольского армянского комитета, где требовалось возвращение, якобы полученного заводом долга» (4, л.45). Из-за отказа Я.Гурра сотрудничать с Дашнакцутюн», армянский комитет приговорил его к смертной казни . Колонист Я.Гурр не пошёл на поводу у вымогателей и 14 августа 1907 года он был застрелен армянскими террористами (4, л.45). Это дерзкое убийство вызвало волну недовольства у немецких колонистов (4, л.45).

Ещё в 1904 году коварно был убит армянином колонист Готлиб Дигель, в 1905 году армяне ранили сына колониста Якова Андриса, находившиеся в винограднике своего отца. В этом же 1905 году армяне открыли огонь по Христиану Имануилу и Генриху Майеру, которые проезжали по шоссе вдоль армянских виноградников: Генрих Майер, раненный, в голову умер. Армянские переселенцы из Персии и Османской империи, которые обосновались в азербайджанском селе Чайкент, 19 июня 1905 года совершили вооруженное нападение на колонию Еленендорф. Возглавляли банду Цатуров и Шакарянц. Как свидетельствуют документы, от выстрелов армян получили ранения жители колонии Роберт Фоттелер, Герман Сейдел и Генрих Гурр. По данному делу щульц колонии написал рапорт (2, л.86). В 1906 году армянином убит «по дороге из своего виноградника колонист Готлиб Фрик (4, л.54). Требованиями об ограждении немецкого населения от насилия армянских террористов колонисты неоднократно обращались к губернским властям (2, л.150).

Как уже отметили, в армяно-азербайджанском конфликте 1905-1907 гг. немцы не принимали участие в вооруженных отрядах ни одной конфликтующей стороны. Немцы как пришлое население, не могло открыто выражать свои истинные эмоции, но непорядочность армян, их скандальность вызывали недоброжелательное отношение к ним немецких колонистов. Ненависть армян к немецким колонистам была связана аполитичностью колонистов и их стремлением к стабильности, что сближало их с азербайджанцами. Кроме того, у армянских террористических организаций раздражение вызывала позиция Германии по так называемому «армянскому вопросу»: в Германии «армянский вопрос» был «непопулярным». Германские политики прекрасно понимали, что так называемое «армянское национальное движение» прокладывает путь для России к будущему захвату земель Османской империи. По этому, кайзер Вильгельм ещё 1902 году отказал армянскому лобби в поддержке, дипломатично сказав, что «ещё не пришло время ставить армянский вопрос на политическую почву»(14, л.51).

О доверительных отношениях между азербайджанцами и немецкими колонистами свидетельствуют попытки как-то помочь азербайджанцам, пострадавшим от рук армянских бандитских формирований. Во время армяно-азербайджанского конфликта 1905-1907 гг. азербайджанские села часто подвергались нападению армянских отрядов. Особенно в этом отношении тяжело было тем селам, которые находились вблизи армянских деревень. Для того, чтобы беречь хоть какую часть своего имущества азербайджанцы оставляли свои вещи на хранения у немецких колонистов. Например, перед очередным нападением армянских банди-

тов в 22 декабря 1905 года жители азербайджанского села Топал-Гасанлы доставляли колонистам, в Еленендорф «целый фургон вещей, ковров, медных котлов, три азиатских мешка, наполненных пшеницей, матрасов, печи и другой домашней утвари» на хранение (5, л.17).

31 декабря 1905 года смотритель над рабочими братьев Фореров – колонист Георг Леглер обратился к приставу 2-ого участка о нападении десяти вооруженных армян на рабочих азербайджанской национальности в количестве 4-х человек. По сведению Г.Леглера армяне отвезли азербайджанцев в сторону села Молла-Джалилли и попытки немцев отбить их у армянских бандитов не дали нужных результатов. По рапорту Г.Леглера видно, что о дальнейшей судьбе этих азербайджанцев – выходцев из Южного Азербайджана ничего неизвестно. Немцы просили представителей официальных властей «найти и наказать бесчинствующих армян» (2, л.150).

В период после 1907 года в России усилилась внутренняя реакция и на этом фоне наблюдалось сравнительное ослабление преступной деятельности армянских дашнакских организаций. Февральская буржуазная революция 1917 года, после которой в России установилась двоевластие, принесла народам империи не только демократические новшества, но и социально-экономический, политический хаос. Армянский террор начался с новой силой. Положение становилось все угрожающим. Зачастили случаи грабежа, убийства немецких колонистов. 11 апреля 1917 года Еленендорфский сельский комиссар получил информацию о возможном нападении армян на колонию (6, л.41). Обстановка как вокруг, так внутри колонии, была очень сложной. В окрестностях Еленендорфа поселились армянские беженцы из Ирана и Турции в количестве около 3000 человек. Кроме того, при населении 2200 человек, в колонии были размешены также 800 беженцев-айсоров и некоторые воинские части, возвращающиеся с Кавказского фронта.

Армяне развернули пропагандистскую работу среди солдат Стрелького полка Кавказской Кавалерийской Дивизии. Из акта, составленного 07 июня 1917 года Еленендорфским сельским комиссаром Христианом Цайзером видно, что «житель г. Баку Агбель Огандоронянц, его жена и солдат Стрелкового полка Рыбалко зашли к сельскому Комиссару и жаловались на татар (азербайджанцев - И.А.), которые будь-то бы нападают на солдат. Когда за ложные сведения их выдворили из здания сельского исполкома, жена Огандоранянца призвала собравшихся солдат «разгромить подвалы немцев, и разбит бочки с вином». Алберт Цайзер и Теодор Гуммель старались успокоить жену Огандоранянца, но она продолжала призывать к погрому немцев»(7, л.13). В акте, составленном Еленендорфским Сельским Комиссаром в 27 июня 1917 года говориться о том, что «какой то персидско-поданный Аршак Арутюнов на улице громогласно кричал, что немцы-колонисты, соединившись с татарами (азербайджанцы-И.А.), действуют против русских и армян» и таким образом натравливал солдат на немецких колонистов (7, л.11).

Несмотря на то, что местные жители с уважением относились к военным, «солдаты этой дивизии в колонии Еленендорф вели себя очень непристойно. В результате немецкие колонисты написали жалобу и на ответ решено отправить дивизию в Персию. Недовольные солдаты пригрозили перед отъездом произвести погром всей колонии Еленендорф, «дабы у местных жителей оставить о себе вечную память» (6, л.41,53)

Летом 1917 года численность незаконных армянских отрядов на Южном Кавказе увеличивалась. В обеспечении этих отрядов огнестрельным оружием немалую роль играли разного ранга чиновники армяне из государственных структур. Как видно из архивных документов только в колонии Еленендорф в течение 1914 – 1916 гг. было отобрано оружие у 50 колонистов и это мероприятие осуществлялось под руководством правительственного старшины В.Мелик-Осипяна (9, л.42-48). Анализ наличных документов по данному вопросу показывает, что только часть оружия передана в архив Елизаветпольского уездного управления, а судьба остальной части охотничьего оружия неизвестна (9, л.49.б).

В дни августовского кризиса в России 1917 года, когда генерал Корнилов пытался с помощью армии разогнать Временное правительство и взять власть в свои руки, бесчинство армянских отрядов особенно усилилось. Они совершали разбойные нападения на хозяйства колонистов, пытались прибрать к своим рукам их земли и другое имущество (11, л.21). В

сложившейся ситуации возникла необходимость в создании отрядов самообороны во всех колониях (11, л. 23). В октябре 1917 года в колонии Еленендорф был расквартирован Татарский (Азербайджанский -И.А.) конный полк, состоявший преимущественно из азербайджанцев. Он был создан в 1914 году и входил в состав «Кавказской туземной конной дивизии». До января 1918 года Азербайджанский полк стоял в Еленендорфе и защищал немцев от всяких посягательств со стороны армян. В январе 1918 года в связи с расформированием Кавказской туземной конной дивизии Татарский конный полк оставил колонию. Колонисты выразили благодарность всадникам полка и выдали им премию в размере 200 рублей (6, л.21).

После ухода Татарского конного полка по предписанию Елизаветпольского губернатора в Еленендорфе планировалось размещение 107-ого пехотного полка, в котором солдаты-армяне составляли значительный процент. Решение губернских властей вызвало негодование у немецкого населения. В 8 января 1918 года на колонистском собрании было отмечено, что размещение в колонии 107-ого пехотного полка представляло бы огромную опасность для колонии и на собрании принято решение «не допустить расквартирование войск и ходатайствовать об отмене этого распоряжения» (8, л.18). Несмотря на протесты колонистов, по распоряжении помощника уездного комиссара Елизаветпольского уезда Тер-Асатурова в колонии Еленендорф был расквартирован отряд всадников Армянского Гражданского Комитета (12, л.24).

Размещение армянских всадников в колонии нарушило спокойствие колонистов: провокационные действия армян против немцев зачастили. В письме Еленендорфского комиссара Армянскому Гражданскому Комитету сообщается о вооруженной вылазке жителей г.Елизаветполя Арманяка Захарова, Богдана Асирбекова, Богдана Епископянца в колонии в ночное время, за что они были разоружены и задержаны народной милицией (12, л.23.). Как видно из документа нарушители подчинялись Армянскому Гражданскому Комитету, по настоятельному требованию которого они были освобождены и отобранное оружие было им возвращено(12, л.33).

В марте 1918 года в Азербайджане общественно-политическая жизнь была сложная. После заявления Закавказского Сейма о признании условий Брест-Литовского мира, заключенного в 3 марта между Советской Россией и Германией турецкие войска перешли в наступление. За короткое время турки освободили города Ардаган, Карс, Баязет, Батуми. Большевицкий Бакинский Совет, где господствующие позиции принадлежали армянам, а также армянская националистическая партия «Дашнакцутюн», Армянский Национальный Совет беспокоились быстрым продвижением турецких войск в направлении Азербайджана и по этому хотели до вероятного прихода турецких войск в Баку нанести удар по азербайджанской партии «Мусават» и всему тюрко-мусульманскому населению города и близлежащих районов. Чтобы осуществить этническую чистку под лозунгом «борьбы против контрреволюции», армянские большевики и дашнаки проводили диверсионную работу среди русского, айсорского, немецкого и другого неазербайджанского населения региона. Во многих селах русских молокан в середине марта 1918 года началась военная мобилизация. В ночь 30 марта 1918 г. начался геноцид, учинённый армянами против безоружного, мирного азербайджанского населения. Скоро это кровавая акция распространялась на всю территорию Южного Кавказа.

По содержанию архивных документов того периода можно утверждать, что в отличие от русских-молокан немецкое население не поддалось влиянию анти азербайджанской пропаганды, проводимой армянами. Немцы заняли нейтральную позицию, а в некоторых случаях даже встали на защиту азербайджанцев. Например, в 26 марта 1918 года вооруженная группа армян напала на рабочих-азербайджанцев, выходцев из Персии, работающих на винограднике колониста Андриаса Бека. Армяне ругали площадной бранью и «хотели убит их сказав, что они товарищи татар (азербайджанцев-И.А.), почему и нужно их уничтожить» (12, л.20). Благодаря немецким колонистам удалось спасти рабочих-азербайджанцев от явной гибели. В рапорте комиссара Еленендорфа от Армянского Гражданского Комитета требуется, чтобы армяне «не трогали рабочих проживающих в Еленендорфе», потому, что «они являются лишь рабочими и других замыслов не имеют» (12, л.20).

В начале 1918 года отношения между немцами и армянами накалились до предела. Армянское население «сознательно и систематически» причиняло убытки немецким хозяйствам. 7 апреля 1918 года в обращении Еленендорфского сельского приказа к Елизаветпольскому Армянскому Гражданскому Комитету говорится о том , что «жители селения Мурут, Азат и Чайкент прогоняют скота своего приблизительно до 1500 голов и потравляют сенокосные угодья» (12, л.15). Несмотря на жалобу колонистов, Армянский Гражданский Комитет не предпринимал никаких мер против нарушителей и подобные их действия повторялись и в последующие месяцы. 22 апреля 1918 года Закавказской Сейм объявил о создании единой независимой Закавказской Федеративной Республики, в состав которой входили все Южнокавказские территории, кроме тех которые находились под контролем Бакинского Совета. Объявление Закавказской Федерации не изменило существующее положение. Армянские националистические отряды продолжали терроризировать мирное население Южного Кавказа – азербайджанцев, грузин, евреев, немцев и других. С мая 1918 года отношения между немцами колонистами и армянами обостряются. Как свидетельствуют документы, 6 мая 1918 года жители города Елизаветполя Вано Акопов, Гамаяк Тер-Гукасов, Рубен Аганесян, Артём Аганов, вооруженные винтовками разного калибра, совершили разбойное нападение на колонию Еленендорф. (12, л.17.). Через два дня после этого события жители села Зурнабад Макир и Арустам Кочаровы напали на отряд самообороны к.Еленендорф, в результате чего армянские боевики были ранены и у них «была отобрана турецкая винтовка с 77 патронами, патронташ, кинжал с поясом и ножик» (12, л.36). Такая же участь постигла нападавших на колонистов жителей села Карабулах Петроса Беглярова и Тиграна (12, л.3).

Елизаветпольский Армянский Гражданский Комитет поддерживал преступную деятельность дашнаских отрядов и требовал от колонистского руководства «сделать распоряжение о передаче конфискованного оружия Армянскому Гражданскому Комитету для передачи их по принадлежности» (12, л.36.). Нападение армянских боевиков на немецкие колонии продолжались и в течение мая месяца 1918 года (12, л.36,42). Армяне планировали изжить немцев из колоний, намеревались прибрать к своим рукам их земли, дома и другое имущество. Отметим, что в западных районах Азербайджана в то время поселились тысячи армянских переселенцев из Ирана и Турции, которые брали активное участие в разбойных налетах на немецкие колонии. Армянский Гражданский Комитет, оправдывая преступную деятельность армянских вооруженных отрядов во всех немецко-армянских конфликтах обвинял самих колонистов. Например, в 9 мая 1918 года группа жителей села Зурнабад во главе с Агаджаном Карахановым совершили вооруженный налет на колонию Еленендорф. По этому поводу Еленендорфский сельский исполком выразил свой протест Елизаветпольскому Армянскому Гражданскому Комитету (9, л.51). Как видно из документа, единственной силой, которая могла дать отпор дашнакским отрядам был Немецкий батальон, от решительного командира которого армяне хотели избавиться, даже требовали «чтобы батальонный начальник Рущиц был бы переведён в другое место» (9, л.51 об.). Во время Закавказской Федерации делались попытки захвата имущества немецких колонистов со стороны официальных организаций, где заправили в основном чиновники армянской национальности. Например, по решению Елизаветпольского Уездного Комитета Еленендорфский немецкий лазарет вместе со своим имуществом был передан в распоряжение Всероссийского союза городов, председателем был армянин Е.А.Меликов и в состав комиссии для приема имущества лазарета входили А.М.Тер-Ионесян и Р.Н.Сафразбекян. Заведующим лазаретом был доктор А.Амирханов, тоже армянин по национальности (13, л.20). Как свидетельствуют документы, имущество Еленендорфского лазарета должно было распределяться между Чайкендским и Чардахлинским медицинскими пунктами, а также лазаретом для беженцев-армян, что находился в селе Азат. Усилиями солдат Немецкого Стрелкового полка, присланных из Тифлиса 10 мая 1918 года удалось предотвратить растаскивание лазарета по армянским деревням (8, л.11).

В конце мая 1918 года среди фракций Закавказской Федерации противоречия усилились и 26 мая 1918 года Грузия вышла из ЗФР. 28 мая 1918 года Национальный Совет Азербайджана принял Акт о независимости, и была провозглашена Азербайджанская Демократическая Рес-

публика, которая гарантировала «в своих пределах гражданские и политические права всем гражданам без различие национальности, вероисповедания, социального положения и пола» (13, л.10). В истории народов Азербайджана, в том числе немецкого населения начался новый этап, когда их стабильную жизнь от армянского террора защищала молодая Азербайджанская Республика.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (далее - ГИААР) ф.508, оп. 1, д.77.
2. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 93.
3. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 102.
4. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 110.
5. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 114.
6. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 377.
7. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 390.
8. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 395.
9. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 398.
10. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 403.
11. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 408.
12. ГИААР, ф.508, оп.1, д. 409.
13. Азербайджанская Демократическая Республика. (1918-1920) Законодательные акты (Сборник документов). Издательство «Азербайджан», Баку, 1998. 560 с.
14. «Кавказский вестник».Тифлис, 1905, №4.
15. Шавров Р.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Спб., 1911.

1905-1918-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİ – DAŞNAKLARIN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI TÖRƏTDİYİ KÜTLƏVİ QIRĞINLAR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN ALMAN ƏHALİSİNİN MÖVQEYİ
XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaşayan alman kolonistlərinə qarşı erməni terrorçularının törətdikləri qanlı aksiyalardan danışılır. "Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan ermənilərin əsas məqsədi Cənubi Qafqazda yaşayan türk-müsəlman əhalini məhv etmək, onların torpaqlarında öz dövlətlərini qurmaq idi. "Erməni məsələsi"ndə Almaniyanın, ədalətli olaraq, erməni lobbisini dəstəkləməməsi, həmçinin almanların azərbaycanlılara rəğbətlə yanaşmasına görə erməni terror dəstələri Cənubi Qafqaz alman əhalisini də hədəfə almışdı. Məqalədə ermənilərin alman kolonistlərinə qarşı terror aktları haqqında onlarla sənədli sübut göstərilir.

THE POSITION OF THE GERMAN NATION LIVING IN AZERBAIJAN IN THE PERIOD OF MASSACRE COMMITED BY ARMENIAN DASHNAKS AGAINST TURKISH-MUSLIM POPULATION BETWEEN 1905-1918
SUMMARY

The article deals with bloody actions committed in the early 20th century by Armenian terrorists towards German colonists who lived in Azerbaijan. The key aim of Armenians living with "Great Armenia" illusion was to destroy Turkic-Muslim population of the Southern Caucasus, establish their own state in its lands. Since in "Armenian issue" Germany fairly didn't support Armenian lobby and Germans regarded Azerbaijanis with favour, German population of the Southern Caucasus became target of Armenian tourists group, too. The article gives dozens of documentary facts about terror acts by Armenian against the German colonists.

A.e.i., t.ü.f.d. **Vaqif ABIŞOV**

1918-1919-CU İLLƏRDƏ LƏNKƏRAN QƏZASINDA AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI

Açar sözlər: Lənkəran, T. Bayraməlibəyov, S. Mehmandarov, Nuru paşa, Tomson.
Keywords: Lankaran, T. Bayramelibeyov, S. Mehmandarov, Nuru Pasha, Thomson.
Ключевые слова: Ленкорань, Т. Байрамалибейов, С. Мехмандаров, Нуру Паша, Томсон.

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd 1918-1919-cu illərdə erməni silahlı dəstələrinin Lənkəran qəzasında dinc insanlara qarşı həyata keçirdikləri özbaşınalıqları mövcud arxiv sənədləri və materiallar əsasında təhlil etməkdən ibarətdir. Belə bir mövzunun tədqiq edilməsi ilə həm də XX əsrin müxtəlif dövrlərində ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilən faciələrin sosial-iqtisadi və siyasi köklərini üzə çıxarmaq mümkündü.

Sovet tarix elmi ermənilərin bolşevik-sovet bayrağı altında Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri dəhşətli qırğınları bilərəkdən ört-basdır etmiş və tarixi hadisələrə sinfi mövqedən və marksizm – leninizm metodologiyası prizmasından yanaşaraq, problemin tarixşünaslığı uzun müddət Sovet ideologiyasına xidmət göstərmişdi.

Azərbaycanda baş vermiş siyasi hadisələrin düzgün araşdırılması üçün yazılmış əsərləri bir neçə dövrə bölmək mümkündür. Belə bölgüyə, Sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər mövcud olan müxtəlif sənəd və materialları, Sovet dövründə problemlə bağlı yazılan elmi-tədqiqat əsərlərini, nəhayət, Sovet imperiyası dağıldıqdan, yəni 1991-ci ildən sonra yazılan elmi-tədqiqat əsərlərini daxil etmək olar.

1918-ci ildə azərbaycanlıların soyqırımı probleminin geniş və obyektiv təhlili 1991-ci ilin dekabr ayında, yəni SSRİ dağıldıqdan sonra mümkün olmuşdur. Çünki SSRİ-i dağılana qədər dövlət arxivlərindəki "məxfi" sənədlərdən istifadə edilməsinə çox böyük məhdudiyyətlər qoyulmuşdur.

"Məxfi" sənədlərlə tanış olan Sovet tarixçiləri isə həqiqətləri təhrif olunmuş formada oxuculara təqdim etmişdilər.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Bakı quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında ermənilərin törətdiyi çoxsaylı qətliamların tədqiq olunmasına diqqət artırılmış və problemlə bağlı bir çox elmi-tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

1918-ci ildə Azərbaycanın Bakı, Gəncə (Yelizavetpol) və İrəvan quberniyalarında siyasi vəziyyət gərgin olmuşdur. Bu gərginliyin yaranmasının bir neçə səbəbi olmuşdur: Birincisi, bəhs olunan dövrdə birinci dünya müharibəsinin davam etməsi və bu zaman döyüş cəbhələrinin biri – Qafqaz cəbhəsinin bu ərazidən keçməsi; ikincisi, 1917-ci ilin fevral ayında Rusiya imperiyasında Romanovlar sülaləsinin devrilməsi, oktyabr ayında isə bolşeviklərin Petroqrad və Moskvada hakimiyyəti ələ keçirmələri; üçüncüsü, 1917-ci il dekabrın 5-də Rusiyanın Qafqaz cəbhəsindəki komandanlığı ilə Osmanlı imperiyası arasında bağlanmış Ərzincan barışığının şərtlərinə görə Rusiya qoşunlarının Qafqaz cəbhəsini tərk etmələri.

Qafqaz cəbhəsini tərk edən ordunun tərkibində isə erməni silahlı birləşmələri çox idi. Nəzərə almaq lazımdır ki, birinci dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsindəki rus qoşunlarının tərkibində Osmanlı ordusuna qarşı döyüşən səkkiz erməni polku var idi. Həmin polklara türklərin qatı düşməni Andranik (1-ci polka), Dro (2-ci polka), Hamazasp (3-cü polka), Kerri (4-cü polka), Canpoladyan (5-ci polka), Banduxt (6-cı polka), knyaz Arqutinski (7-ci polka), Xeço (8-ci polka) rəhbərlik etmişdilər (1, s. 4-12). Həmin polklar türklərə qarşı kütləvi qətliamlarda, bilavasitə, iştirak etmişdir. İndi həmin silahlı erməni dəstələri türk ordusunun təzyiqi və Ərzincan sazişinə görə cəbhə bölgəsini tərk edib türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı ərazilərə qaçırdılar. Belə olan təqdirdə təpədən-dırnağa qədər silahlanmış və türklərə qarşı dərin nifrət hissi olan ermənilər Azərbaycan kəndlərini qarət edir, yandırır və dinc insanları amansızcasına qətlə yetirirdilər. Həmin silahlı dəstələrin bir hissəsi də geri qayıdan rus qoşunlarının tərkibində İrandan quru və Xəzər dənizi vasitəsi ilə Azərbaycanın cənub bölgəsinə gəlmişdilər. Digər tərəfdən, Azərbaycan-İslam ordusunun hücumu nəticəsində Sentrokaspi və ingilis işğalçıları İrana qaçmışdılar. Lakin Sentrokaspi qoşunlarının bir hissəsi Azərbaycanın cənub

bölgəsinə çəkilərək gələcəkdə Bakını işğal etmək niyətində idilər. A. Mikoyan da Leninə yazdığı məktubunda onların Bakını ələ keçirməyə hazırlaşdıqlarını vurğulamışdı (2, s. 388).

Azərbaycan Cümhuriyyəti (qısaldılmış forma-AC) hökumətinin 1918-ci ilin iyul ayından yaratmış olduğu Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Bakı quberniyasının Bakı, Şamaxı, Quba, Cavad, Göyçay və başqa qəzalarında təhqiqat aparsa da, Lənkəran qəzasında belə təhqiqat işləri apara bilməmişdir. Ola bilsin həmin illərdə mövcud şərait buna imkan verməmişdir. Digər tərəfdən, əgər aparılıbsa da hal-hazırda Azərbaycan arxivlərində belə sənədlərə hələ tam rast gəlinməmişdir. Düzdür, FTK sənədlərində çox məhdud formada erməni-rus silahlı dəstələrinin Lənkəran qəzasına daxil olan kəndlərdə dinc əhaliyə qarşı törətdikləri qırğın və qarətlər haqqında məlumatlar vardı. Bununla yanaşı, 1918-1920-ci illərdə nəşr olunan "Azərbaycan", "İstiqlal", "Bəsirət" (1919-1920-ci illər) və başqa qəzetlərin səhifələrində də qəzada baş vermiş hadisələr haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd olunan arxiv sənədləri və qəzet materiallarından məlum olur ki, ermənilər Lənkəran qəzasında da azərbaycanlılara qarşı öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməmişdilər. Onlar burada hər cür özbaşınalıqlara yol vermişdilər. Belə ki, Lənkəran qəzası bir müddət bolşeviklərin rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin erməni silahlı dəstələrinin nəzarəti altında olmuşdur (1918-ci il mart-iyul ayları). Daha sonra 1918-ci il avqustun 1-də Bakıda hakimiyyəti ələ alan eserlər, menşeviklər və daşnaklardan ibarət "Sentrokaspi və Sovetin icraiyyə komitəsinin müvəqqəti heyəti diktaturası" dövründə (1918-ci ilin avqust-sentyabr ayları) İlyaşeviçin komandanlığı altında erməni-rus hərbi birləşmələrinin nəzarəti altında olmuşdur. 1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan-İslam ordusu Bakını azad etdikdən sonra polkovnik Makarovun 3000 nəfərlik və polkovnik Avetisovun 2000 nəfərlik hərbi birləşmələri (1918-ci ilin oktyabr-1919-cu ilin 25 aprel) və nəhayət, bolşeviklər tərəfindən qurulan və 1919-cu il 25 apreldən iyulun 28-dək davam edən Muğan Sovet Respublikası dövründə erməni silahlı dəstələri qəzada ağalıq etmişdilər.

Yuxarıda qeyd olunan "hökumətlərin" hərbi birləşmələrinin özbaşınalıqları zamanı Lənkəran qəzasında dinc əhalinin mal-mülkləri qarət olunmuş, bəzi hallarda isə kişi, qadın və uşaqlar qətlə yetirilmişdir.

FTK sənədində qeyd olunurdu ki, şahid ifadəsinə görə türk ordusunun Bakını tutmasından bir neçə gün əvvəl Lənkərana 2000 min nəfərlik erməni dəstəsi gəlmişdi. Onlar elə birinci günü müsəlman əhali üzərində özbaşınalıqlara başladılar... Müsəlmanlardan çörək alıb pulunu vermirdilər, müsəlmanları məcbur edirdilər ki, türklərdən müdafiə olunmaları üçün xəndəklər qazsınlar. Ermənilər müsəlmanların ibadət etmək üçün toplaşdıqları məscidə daxil olaraq oranı qarət etmiş və onu yandırmaq istəmişdilər, lakin gürcü hərbçiləri onlara mane olmuşdur. Bu zaman vəziyyət silahlı toqquşmağa qədər çatmışdı (3, vv. 15-18).

Başqa bir sənəddə isə 47 yaşlı Ağa Bala Kərbəlayi Hənifə oğlu Sadıxovun izahatından belə məlum olur ki, Cavad qəzasında "Qaraquş" və Lənkəran qəzasında "Sara" adasındakı balıq vətəgələrinin ermənilər tərəfindən qarət edilməsi nəticəsində ona 212.200 rubl dəyərində ziyan vurulmuşdu (4, v. 24).

Sovet tarixçisi Tokarjevski yazırdı ki, ingilis hərbçilərinin hərtərəfli kömək etdikləri "beşlər diktaturası"nın ağ ordusu hələ avqustun əvvəllərində Lənkəran qəzasına, demək olar ki, sahib olmuşdular (5).

Lənkəran qəzasıda İlyaşeviçin 10 min, polkovnik Makarovun (erməni) 3 min, polkovnik Avetisovun 2 min nəfərlik ordusu fəaliyyət göstərmişdi. Bunların planı gələcəkdə Bakını tutmaq idi (6).

1918-ci il noyabrın 1-də müsəlman cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymurbəy Bayraməlibəyov Bakıda olan türk ordusunun ali baş komandanı Nuru paşanın qəbulunda olmuşdu. O, Avetisovun quldur dəstəsinin özbaşınalığı haqqında ona məlumat vermiş və lənkəranlıların bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını ondan xahiş etmişdi. Öz növbəsində Nuru paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirmişdi ki, türklər sizə hərtərəfli köməklik göstərəcək və adı çəkilən dəstənin bütün özbaşınalığının qarşısı alınacaqdır. Sonda Nuru paşa bildirmişdi ki, müsəlmanlara çatdırın ki, onlar çox da gözləməyəcəklər (7).

Təəssüf ki, Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı imperiyasının məğlub olması səbəbindən türk qoşunları Cənubi Qafqazı tərk etməyə məcbur olmuşdur. 1918-ci il noyabr ayın 17-də Bakıya, başda general Tomson olmaqla, ingilis qoşunları gəlmişdir. Lakin onların gəlişi də erməni quldurlarının Lənkəran qəzasında özbaşınalıqlarının qarşısını ala bilməmişdir. Belə ki, erməni silahlıları heç bir əsası

olmadan müsəlmanların evlərini axtarır, onlara qarşı hər cür təhqirlər edir, adamları həbs edirdilər. Həbsxanaya apararkən yolda guya qaçmaq istədiklərini bəhanə edib adamları güllələyirdilər (8; 9).

Bu özbaşınalıqların qarşısını almaq üçün 1919-cu ildə Lənkəran qəzasının vəkili Teymur bəy Bayraməlibəyov 50 nəfərlik nümayəndə heyəti ilə Bakıya gələrək general Tomsondan kömək istəmişdilər. Nümayəndə heyətinin tərkibinə Lənkəran qəzasının yandırılmış kəndlərin bir neçə sakini də daxil edilmişdir. General Tomsonun qəbulunda olan nümayədə heyətinin rəhbəri Teymur bəy Bayraməlibəyov erməni əsgərlərin müsəlmanlara əziyyət verdiklərini, onlara məxsus ərzaq məhsullarının əllərindən aldıqlarını qeyd etmişdir. 100-dən artıq müsəlman kəndi Muğan cəza dəstəsi əsgərləri tərəfindən yandırılıb dağıdılmışdır (10).

Lənkəran qəzasında Avetisovun erməni dəstələrinin dinc əhaliyə elədiyi zülmlərə aşağıdakı hadisələri misal göstərmək olar: noyabrın əvvəlində 5 nəfər silahlı erməni guya gizlədilmiş silahları tapmaq adı ilə Əkbər Qənbərovun və Xəlil Nəcəfovun evlərinə hücum etmişdilər. Ciddi axtarışdan sonra silah-sursat tapa bilməyən quldurlar ev sahiblərini öldürüb, evdə olan qızıl və digər qiymətli əşyalarını da götürüb qaçmışdılar. Erməni əsgərləri Gərmətük kəndində Zülfüqar Hacı Məhəmməd oğlunun, Kərbəlayı Səfərəli Məşədi Cabbar oğlunun, eləcə də Vel, Şahağacı və başqa kəndlərdə əhalini qarət edərək bir neçə adamı öldürmüşdülər. 1918-ci il aprel ayın 25-də erməni silahlı dəstələri Gərmətük kəndində gecə vaxtı Hacı Məhəmməd adlı bir şəxsin evinə girmiş, onun cavan oğlunu öldürüb 7 min manat pulunu, qab-qacağını və qiymətli şeylərini aparmışdılar. Velədi kəndində Ağahüseyn Cavad oğlunu, tüfənglə öldürmüş, Seyidəkəran kəndində isə 3 kişini və bir arvadı öldürüb pullarını aparmışdılar.

Sənədlərdə erməni və rus silahlı dəstələri tərəfindən Lənkəran qəzasına daxil olan kəndlərdə – Ərkivan, Yeddioymaq, Şərəfə, Xarmandalı və b. kəndlərin əhalisinin soyub talaması və dinc insanların öldürülməsi ilə bağlı məlumatlar vardı. Məsələn, Qarabucaq kənd sakini Əziz Lətif oğlu Üç daş dəyirmanında un çəkərkən dekabrın 22-də gecə saat 11-də əsgərlər tərəfindən öldürülmüşdü. Lənkəranda yanvarın 22-də Hüseynəli Rzaəli oğlu Şahib Molla İsgəndər oğlunun dükanında olarkən erməni əsgərləri onlara atəş açmışdılar. Başqa bir sənəddə isə Lənkəranın tacir və varlılarından olan Hacı İbad Əkbərovu erməni əsgərlərinin rəisi Makarov və Samburs onun evini zəbt edib özlərini isə evdən qovmuşdular. Bu dərdə dözməyən Hacı İbad vəfat etmişdir. Yanvarın 23-də ermənilər böyük bazarda Məşhədi İbrahim Səmədova, yanvarın 25-də Külük məhəlləsində Mir Mehdi Quliyevə, yanvarın 28-də isə yenə həmin Külük məhəlləsində Məşhədi Cəbrayıl Abbasəliyevə məxsus dükanları dağıdaraq əmlaklarını qarət etmişdilər (9; 11).

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında isə yazılırdı ki, guya Lənkəran qəzasında baş vermiş milli qırğınları müsavatçılarla əks-inqilabçıların birləşmiş qüvvələri (ancaq bu əks-inqilabçı qüvvələrin kimlərdən ibarətdir olduğunu yazmırdılar) həyata keçiriblər.

Azərbaycan sovet tarixçisi Nəsib Əlizadə "Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən" adlı əsərində yazırdı ki, ... 5 ay davam edən bu milli qırğının nəticəsində qəzada 40-a yaxın kənd yandırıldı, yüzlərlə günahsız kişilər, qadınlar və uşaqlar tələf edildi. ... Astara, Lənkəran, Sara adası, Qumbaşı və digər vətəgələr demək olar ki, tamam dağıdıldı və əmlakı talan edildi (12, s. 35). Müəllif Lənkəranda Avetisovun əsgərləri məktəb binalarını kazaramaya çevirdiklərindən uşaqların təhsil və tərbiyə ala bilmədiklərini qeyd etmişdi (12, s. 57).

Erməni-rus hərbi birləşmələrinin Lənkəran qəzasındakı özbaşınalıqlarına yalnız Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin ciddi tədbirləri nəticəsində son qoymaq mümkün olmuşdur.

1919-cu il iyul ayının 23-də AC-ın hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarov Lənkəran qəzasının sakinlərinə imzaladığı müraciətdə Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin iradəsi ilə Lənkəran qəzasına silahlı dəstə göndərildiyi, vətəndaş müharibəsinə birdəfəlik son qoyulacağı, qayda-qanun yaradılacağı, dinc əhaliyə əzab verən zorakı dəstələrdən və qatillərdən azad ediləcəklərindən bəhs olunurdu. Daha sonra müraciətdə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan qəzada məskunlaşmış bütün millətlərə ədalətli münasibət bəsləyən Azərbaycan qoşunlarının orada qanunçuluğu qoruyacaqları və sovetlər, komitələr və ya "Muğan respublikası" adı altında hər hansı özbaşına təşkilatın yaradılmasına yol verilməyəcəyi göstərilirdi.

Həqiqətən də bir müddətdən sonra, yəni 1919-cu ilin avqustunda Lənkəran qəzasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin suveren hüquqları bərpa edilmiş və qəzada əmin-amanlıq yaranmışdır. Bundan

sonra Azərbaycanın başqa bölgələrində olduğu kimi, qarət olunmuş və dağıdılmış Lənkəran qəzasında da həm yerli əhaliyə, həm də qaçqınlara AC Hökuməti tərəfindən hər tərəfli yardımlar olunmağa başlanmışdı. Məsələn, Lənkəran mahalında nəzarət mərkəzi 1919-cu ilin sentyabrından fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Bu zaman 3205 nəfərə ərzaq yardımı edilmişdir. Ümumilikdə, 446 min rubl dəyərində müxtəlif ərzaq yardımları olunmuşdur. Lənkəranın özündə 500 nəfərlik yemək məntəqəsi açılmışdır. Belə ki, hər gün 50 nəfərlik uşaq sığınacaqları da daxil olmaqla isti yeməklər verilirdi. 1600 ev yiyəsi üçün 2437 ədəd taxta və şalban, eyni zamanda mismar kimi tikinti materialları verilmişdir (13, s. 174-175).

Beləliklə, bəhs olunan problemlə bağlı əldə olunan arxiv sənədlərinin, müxtəlif qəzet materiallarının və elmi-tədqiqat əsərlərinin təhlili sübut edir ki, erməni-rus hərbi birləşmələri 1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasına daxil olan bir çox kəndləri talan etmiş və dinc insanları amansızlıqla qətlə yetirmişdilər. Yalnız Azərbaycan Cümhuriyyətinin ciddi səyləri nəticəsində qəzada əmin-amanlıq bərpa olunmuşdur.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Армянские добровольцы, Тифлис, 1916, с. 4-12.
2. Искендеров М.С. Из истории борьбы Коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти. Баку: Азербайджанаское гос. издат. 1958, с. 388.
3. ARPİİSSA f. 277, siy. 2, iş. 16, vv. 15-18 ax.
4. ARPİİSSA f. 277, siy. 2, iş. 26, v. 24.
5. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд-во Акад. наук Аз. ССР, 1957, 332 с.
6. Третья годовщина Великого Октября 1917-1920. Сборник. Баку: Азерцентропечать, 1920, 48 с.
7. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах. Тбилиси: Мецниереба, 1980, 173 с.
8. Газ. "Азербайджана". 1918. Комп.
9. Qardaşzadə Ə. Azərbaycanın cənubunda cümhuriyyət yolunda mübarizə (1918-20-ci illər). Bakı: Maarif, 1998, 74 s.
10. Газ. "Азербайджана" .1919. Комп.
11. Газ. "Азербайджана". 1918-1919. Комп.
12. Əlizadə N. Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1963, 111.
13. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm, 1990, 384 s.

GENOCIDE OF AZERBAIJANIS IN LANKARAN UYEZD IN 1918-1919 YEARS
SUMMARY

The purpose of the article is an objective analysis of the mass slaughter committed against the Turkish-Muslims byArmenian armed forces.

Massacre of Turkish-Muslims in Turkey, then in the Azerbaijani lands and their expel from the native lands was the main principle of political struggle of Armenians.

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ЛЕНКОРАНСКОМ УЕЗДЕ В 1918-1919 ГГ.
РЕЗЮМЕ

Целью статьи является объективный анализ массовых убийств, учинённых армянскими вооружёнными отрядами против тюрко-мусульманского населения.

Массовая резня тюрко-мусульманского населения, изгнание его с родных земель вначале, на территории Турции, а затем, и Азербайджана, составили основную линию армянской политической борьбы.

*Д.ф.п.и.***Натиг МАМЕДЗАДЕ**

РЕАЛИЗАЦИЯ АРМЯНСКОЙ (АРАРАТСКОЙ) РЕСПУБЛИКОЙ ПОЛИТИКИ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ (1918-1920)

Açar sözlər: azərbaycanlıların soyqırımı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Ermənistan (Ararat) Respublikası, Birinci Dünya Müharibəsi, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan.
Keywords: genocide of Azerbaijanians, Azerbaijan Democratic Republic, Armenian (Ararat) Republic, World War I, Karabakh, Zangezur, Nakhchyvan
Ключевые слова: геноцид азербайджанцев, Азербайджанская Демократическая Республика, Армянская (Араратская) Республика, Первая мировая война, Карабах, Зангезур, Нахчыван.

К концу Первой мировой времени значительно укрепились армянские националистические организации, прежде всего партия «Дашнакцутюн». Пользуясь потрясениями на пространстве бывшей Российской империи и Османского государства, они приступили к реализации плана создания армянского государства на значительной части территории Азербайджана и Турции. Этому потворствовала и политика великих держав Запада и России, направленная на создание христианского буфера на Кавказе в виде армянского государственного образования.

Армянские националисты, грезившие о создании так называемой «Великой Армении от моря до моря», фактически верховодили Бакинским Советом – возглавляемым Степаном Шаумяном дашнако-большевистским политическим режимом, который установился в восточных районах Северного Азербайджана, включая Баку, и непосредственно подчинялся руководству Советской России. Итогом деятельности Бакинского Совета стал геноцид азербайджанцев, десятки тысяч которых заплатили своими жизнями во имя реализации человеконенавистнической идеологии «великоармянства».

В марте 1918 года Бакинский Совет под лозунгом «борьбы с контрреволюционными элементами» приступил к политике массового истребления азербайджанского населения, являвшегося социальной базой азербайджанских национально-демократических сил, прежде всего пользовавшейся огромной популярностью партии «Мусават». Геноцид азербайджанцев осуществлялся в Бакинском, Шамахинском, Губинском и других уездах Азербайджана. Прямое участие в организации и учинении массового истребления азербайджанцев сыграло ближайшее окружение Шаумяна – Георгий Корганов, Татевос Амирян, Степан Лалаян, Амазасп Срванцтян.

Дальнейшее укрепление Бакинского Совета было предотвращено созданием Азербайджанской Демократической Республики 28 мая 1918 года и победоносным движением азербайджано-турецкой Кавказской Исламской Армии, которая разрушила планы армяно-большевистских сил по окончательному захвату Баку и всего азербайджанского Прикаспия. 31 июля 1918 года, в обстановке обострения политической борьбы внутри Бакинского Совета, шаумяновская клика сложила свои полномочия. После этого дашнаки связали свои надежды на сохранение Баку под своим контролем с английскими войсками в регионе. 4 августа в Баку прибыл английский отряд полковника Стокса. Между 9 и 17 августа в Баку вошли британские силы (около 1000 военнослужащих) под командованием генерала Денстервиля. В середине августа британское информационное агентство «Рейтер» сообщило о прибытии в Баку британских военных сил, «с целью помогать армянам, борющимся против турок».[1] Однако 15 сентября 1918 года азербайджано-турецкие войска освободили Баку, и уже через день сюда переехало правительство Азербайджанской Демократической Республики.

Тем временем, политику геноцида азербайджанцев осуществляла и Армянская (Араратская Республика), созданная 29 мая 1918 года на исторических землях Азербайджана – территории бывшего Иреванского ханства. Азербайджанская Демократическая Республика с пер-

[1] Les archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères de la République Française. Vol. 832, folio 2.

вых дней своего существования столкнулась с агрессией со стороны Армянской Республики. Встав на путь завоевания исконных азербайджанских областей – Зангезура, Нахчывана, Карабаха, Армянская Республика, возглавляемая дашнакской партией, приступила к массовому истреблению местного азербайджанского населения.

Одной из мишеней армянской агрессии была область Карабах, подвергшаяся летом-осенью 1918 года нападениям бандформирований Андраника Озаняна, стремившегося к захвату города Шуша[1].

10 декабря 1918 года газета «Азербайджан», рассказывая о преступных действиях банд Андраника словами очевидцев, писала: «В Карабахе армяне громят мусульманские деревни... Население этих районов, частью спасаясь от нападения, попали в Ордубад и Персию. Ныне все мечети и улицы полны вдовами и сиротами. Каждый день десятками умирают эти несчастные от холода и голода… одномиллионное мусульманство, начиная с Эривани и кончая Шушой, изнывает, разоряется и погибает…»[2].

19 декабря 1918 года член азербайджанского парламента Карабек Аливердиев телеграфировал из Шуши парламенту: «Я, как представитель Карабаха, информируя о положении в Карабахе, сообщаю, что Андраник подверг артиллерийскому обстрелу Зангезур, в результате чего возникла опасная ситуация во всем Карабахе, Ордубаде, Джаваншире и Карягине. Он разрушил и разграбил бесчисленное множество мусульманских сел, перебил беззащитное население, выгнал жителей из их родных мест. Он захватил центр Карабаха Шушу, ограбил ее жителей и раздал имущество своим солдатам из Арарата».[3]

Агрессия Армянской Республики в отношении Азербайджана стала предметом обсуждения на чрезвычайном заседании парламента АДР 20 декабря 1918 года. В своем выступлении глава правительства Фатали Хан Хойский отметил, что «план Андраника – «очистить» Зангезур и Шушу от мусульманского населения и оторвать эти куски от живого тела Азербайджана». Он также заявил: «Еще в июле Андраник, сколотив вокруг себя группу, приблизился со стороны Эривани к нашим границам... В сентябре правительство перебралось в Баку и сразу же занялось этим вопросом. Против Андраника была направлена военная сила. Наша армия потеснила его из Шуши и Зангезура. Андраник бежал и до ноября не показывался. После того, как турецкая армия в середине ноября покинула пределы Азербайджана, Андраник вновь заявил о себе на этой территории своей жестокостью... Армия Андраника - не что иное, как бандитская группа. Его цель нам ясна. Он преследует цель отторжения Зангезурского и Шушинского уездов от Азербайджана и присоединения их к Армении. Мы, в свою очередь, будем предпринимать соответствующие меры».[4]

В целях предотвращения армянских преступлений правительство Азербайджана в январе 1919 года создало Карабахское генерал-губернаторство. Генерал-губернатором Карабаха был назначен один из видных деятелей республики Хосров бек Султанов. Уже в апреле 1919 года азербайджанская армия вытеснила с территории страны банды Андраника.

Вскоре азербайджанское правительство добилось того, что армяне Нагорного Карабаха на своем седьмом съезде 15 августа приняли постановление о соглашении с Азербайджаном. В соответствии с ним армянская община Нагорного Карабаха до окончательного решения вопроса на послевоенной мирной конференции в Париже согласилась на создание территориальной автономии всего Карабаха и национально-культурной автономии армянской части его населения.

Тбилисская газета «Борьба», одна из самых авторитетных в регионе, так расценила это событие: «Карабахское соглашение, быть может, многого не даст. Нельзя забывать, что вековая

---

[1] Азербайджанская Демократическая Республика (1918 - 1920). Баку, 1998, с.166.

[2] Азербайджан, 1918, 10 декабря (27 ноября); Архив политических документов при Управлении делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР), ф.268, оп.23, д.503, л.29-32.

[3] http://www.azerizv.az/PDF/2006/azizv_113_2006_p_3-4.pdf

[4] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998, s.97-101; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку, 1998, с.62-65.

вражда не так скоро изживается. Быть может, завтра оно будет нарушено. Быть может, скоро нагорная часть Карабаха сделается снова ареной военных действий. Но, не переоценивая значение соглашения, мы все же не можем не приветствовать его, не можем не отметить, что в данном случае мы видим первый серьезный опыт разрешения армяно-мусульманского спора не резней, а путем взаимного договора… Недаром так стараются опорочить, свести на нет карабахское соглашение дашнакцаканы. Партия, живущая национальной враждой, инстинктивно чувствует, что в этом соглашении есть, пусть самый незначительный, но все же зародыш прекращения вечной роковой вражды двух народов».[1]

Между тем Армянская Республика значительно активизировала попытки установить контроль над Нахчываном. С точки зрения защиты территориальной целостности Азербайджана большое значение имело создание в ноябре 1918 года в Нахчыванском регионе Араз-Тюркской Республики, просуществовавшей до марта 1919 года. Араз-Тюркская Республика перестала существовать из-за сильного военно-политического воздействия со стороны Армянской Республики, а также поддержки ее агрессивной политики военным командованием Англии, которая играла ведущую роль в регионе после окончания Первой мировой войны.

На заседании Азербайджанского парламента 25 января 1919 года лидер партии «Мусават» Мамед Эмин Расулзаде, выступив со специальным заявлением, призвал к осуществлению решительных мер против враждебной деятельности армянского правительства в отношении населения Нахчыванского и других уездов Азербайджана. Решением правительства Азербайджана 28 февраля 1919 года было создано Нахчыванское генерал-губернаторство. В результате военно-политических шагов азербайджанского руководства и сильного сопротивления местного населения армянским агрессорам попытки Армянской Республики осуществить захват Нахчывана оказались безуспешными.

По сравнению с Нахчываном, гораздо более тяжелым было положение населения Зангезура. В начале октября 1919 года армянские вооруженные формирования уничтожили 110 азербайджанских селений в этой области.

23 ноября 1919 года в Тифлисе между Азербайджаном и Армянской Республикой было заключено соглашение, согласно которому стороны обязались прекратить все происходящие между ними вооруженные столкновения, открыть дороги, ведущие в Зангезур, и решить все спорные вопросы, включая вопрос о границах, мирным путем.[2] 14 декабря 1919 года открылась армяно-азербайджанская мирная конференция, которая подтвердила решение ноябрьского соглашения о мирном урегулировании спорных вопросов.[3]

Однако в конце 1919 и начале 1920 года, несмотря на заключение между Азербайджаном и Арменией соглашения о мирном урегулировании спорных вопросов, более чем 10-тысячное регулярное войско армян прошло через Зангезур в Карабах, уничтожая на своем пути азербайджанские селения.

В ноте министра иностранных дел Азербайджана Ф.Х.Хойского верховному комиссару союзных держав в Закавказье полковнику В.Н.Гаскелю от 17 января 1920 года отмечалось, что армянские войска на захваченной части Зангезура продолжают «систематически уничтожать мусульманские селения, очищая Зангезурский уезд от мусульманского населения... Моим правительством получены сведения, что после соглашения до сего времени армянами уничтожено в Зангезурском уезде около 40 мусульманских селений...»[4].

22 января 1920 года министр иностранных дел АДР Ф.Х.Хойский отправил ноту армянскому МИД, в которой заявил следующее: «...19-го сего января войсками армянского правительства совместно с вооруженными бандами начаты наступательные действия из Зангезура в направлении Шушинского уезда, причем подвергаются истреблению все лежащие по пути их движения мусульманские села, 9 из коих разгромлены в последние дни… армянские

---

[1] Борьба, 1919, 5 сентября.
[2] Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф.970, оп.1, д.190, л.9.
[3] ГААР, ф.970, оп.1, д.190, л.21-43.
[4] ГААР, ф.970, оп. 1, д. 113, л. 2.

войска, выполняя, по-видимому, определенный план своего правительства, вновь начали уничтожать мусульманские селения, подвергая жителей бесчеловечному истреблению... мое правительство вынуждено будет принять решительные меры для защиты жизни и имущества своих граждан...»[1].

23 января 1920 года член азербайджанского парламента Джалил Султанов телеграфировал из Карягина (Джебраила) руководству Азербайджана: «…19 января армянские регулярные войска 10 (16) пушками, многими пулеметами напали на ряд азербайджанских сел в промежутке между Ходжаланом и Каладараси. До вчерашнего дня уничтожено 15 селений...»[2].

Следует отметить, что все эти события, свидетельствующие об ужесточении армянской агрессии против Азербайджана, происходили вскоре после того, как Верховный совет союзных держав единогласно принял решение о признании де-факто независимости Азербайджана, а также Армении и Грузии. Тем самым АДР была признана Парижской мирной конференцией в соответствии с границами, указанными в официальном документе - карте, представленной делегацией Азербайджана во главе с Али Мардан беком Топчибашевым и включавшей территории Карабаха и Зангезура как составные части азербайджанского государства.

В ночь с 22 на 23 марта 1920 года армянскими отрядами были нанесены удары по азербайджанским гарнизонам в Аскеране и Ханкенди. Нападения были совершены в дни празднования азербайджанцами Новруз байрамы в расчете на то, что их удастся застать врасплох.

28 марта 1920 года министр иностранных дел Азербайджана Ф.Х.Хойский в сообщении иностранным дипломатическим миссиям и министру иностранных дел Грузии Е.П.Гегечкори отмечал: «…Высоты Шуши и Аскерана подвергались армянами обстрелу артиллерийским огнем. На следующий день были отмечены нападения значительных армянских вооруженных сил на мусульманские селения в пределах Джебраильского и Зангезурского у., причем некоторые из этих селений были уничтожены. Получены сведения, что к восставшим армянам двигаются подкрепления из Новобаязетского у. Эриванской губернии и что в сел. Тоглуджа, находящееся близ Казахского у., прибыли армянские войска… Азербайджанским правительством спешно приняты меры к восстановлению порядка в Карабахе и к предупреждению возможности подобных нападений в будущем».[3]

В этот период армянские войска активизировали наступление в направлении Казахского уезда Гянджинской губернии, сопровождавшееся массовым уничтожением мирного азербайджанского населения. В частности, в ноте министра иностранных дел Ф.Х.Хойского министру иностранных дел Республики Армения от 8 апреля 1920 года говорилось: «В дополнение к телеграмме моей от 6 апреля сообщаю, что по полученным официальным сведениям, в районе Казахского у., сел. Ярадулла разгромлены армянами сел. Ахуш, Тауз, Кала, Кибахубулых. Армяне сел. Узунтала и Агасу 5 апреля наступали на высоты Кызылкая, 6 апреля, утром, армяне повели наступление на Карагал со стороны Коткенда, а в 2 часа дня со стороны Лолакенда на Чохмалы, где находится передовой таможенный пункт. По сведениям, во всех наступлениях принимают участие армянские войска под командой ген. Багдасарова, воинской частью же, наступающей к Делижанскому шоссе, командует полк. Вартаконян.

В видах прекращения бессмысленного кровопролития, могущего создать серьезные осложнения, наш генерал-губернатор предложил ген. Багдасарову вступить в переговоры для прекращения военных действий, на что последний изъявил согласие. Основываясь на этом, наша охрана приостановила военные действия. Воспользовавшись этим, ген. Багдасаров возобновил наступление и начал бомбардировку наших селений из горных орудий. В виду изложенного, вновь прошу экстренного распоряжения о немедленном прекращении нападений на территорию Азербайджана и отозвании ваших вооруженных частей».[4]

---

[1] Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Внешняя политика. (документы и материалы). Баку, 1998, с.529-530; Азербайджан, 1920, 25 января, № 17; АПДУДПАР, ф.276, оп.9, д.54, л.28-29.
[2] ГААР, ф.970, оп.1, д.113, л.17.
[3] Азербайджан, 1920, 30 марта, № 64; ГААР, ф.970, оп.1, д.113, л.98.
[4] Азербайджан, 1920, 11 апреля, №72.

12 апреля 1920 года министр иностранных дел Ф.Х.Хойский отправил министру иностранных дел Республики Армения следующую ноту: «Сего числа казахский генерал-губернатор доносит, что армяне в явное нарушение соглашения, заключенного представителями сторон 9 апреля с.г. о немедленном прекращении столкновений между пограничными армянскими и мусульманскими селениями, повели наступление на мусульманские селения и, невзирая на то, что по всей границе были нами выставлены белые флаги, сожгли следующие сел.: Аскипара Верхн., Аскипара Нижн, Хейрим-лы, Банаше, Айрзы, Кущи, Айрзлы и Сваламлы. Заявляя решительный протест против подобного образа действия армян, вновь прошу Вас принять самые экстренные меры к прекращению кровопролития между пограничным населением».[1]

Между тем, с захватом армянами Аскеранской крепости единственная дорога, соединявшая Нагорный Карабах с остальной частью Азербайджана, оказалась в руках армянских банд под командованием Дро. Для пресечения армянской агрессии правительство Азербайджана направило на линию фронта 20-тысячный корпус, возглавляемый генерал-майором Габиб беком Салимовым. В течение почти всего апреля азербайджанская армия освобождала Карабах и Зангезур от армянских банд. Однако именно армянская агрессия и направленная на ее пресечение переброска лучших военных сил АДР в западные области страны позволили XI Красной Армии Советской России беспрепятственно перейти границы Азербайджана и двинуться в направлении Баку.

Агрессия Армянской Республики против Азербайджанской Демократической Республики, начавшаяся при попустительстве великих держав в последние месяцы Первой мировой войны, обернулась гибелью десятков тысяч азербайджанцев. Кроме того, как отмечалось в докладной записке председателя Совета народного хозяйства Азербайджанской ССР Н.И.Соловьева, адресованной в 1920 году В.И.Ленину: «…при образовании Армянской Республики в её пределах было 250 мусульманских селений, все они были уничтожены, теперь там нет ни одного мусульманина».

Всё это - еще один урок безнаказанной бойни, урок, который, к сожалению, не усвоен мировым сообществом и сегодня, когда Азербайджан вновь, уже более 20 лет, живет в условиях агрессии со стороны соседнего государства, созданного внешними силами в период Первой мировой войны на наших исторических землях.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Les archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères de la République Française. Vol. 832, folio 2.
2. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 - 1920). Баку, 1998, с.166.
3. Азербайджан, 1918, 10 декабря (27 ноября); Архив политических документов при Управлении делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР), ф.268, оп.23, д.503, л.29-32.
4. http://www.azerizv.az/PDF/2006/azizv_113_2006_p_3-4.pdf
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998, s.97-101; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку, 1998, с.62-65.
6. Борьба, 1919, 5 сентября.
7. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф.970, оп.1, д.190, л.9.
8. ГААР, ф.970, оп.1, д.190, л.21-43.
9. ГААР, ф.970, оп. 1, д. 113, л. 2.
10. Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Внешняя политика. (документы и материалы). Баку, 1998, с.529-530; Азербайджан, 1920, 25 января, № 17; АПДУДПАР, ф.276, оп.9, д.54, л.28-29.
11. ГААР, ф.970, оп.1, д.113, л.17.
12. Азербайджан, 1920, 30 марта, № 64; ГААР, ф.970, оп.1, д.113, л.98.
13. Азербайджан, 1920, 11 апреля, №72.
14. Азербайджан, 1920, 15 апреля, №73; ГААР, ф.897, оп.1, д.31, л.147.

[1] Азербайджан, 1920, 15 апреля, №73; ГААР, ф.897, оп.1, д.31, л.147.

ERMƏNİSTAN (ARARAT) RESPUBLİKASININ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIM SİYASƏTİ (1918-1920)

XÜLASƏ

Məqalədə 1918-1920-ci illərdə Ermənistan (Ararat) Respublikasının azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətindən bəhs edilir. Azərbaycanın əzəli ərazisi olan İrəvan bölgəsində yaradılmış Ermənistan (Ararat) Respublikasının silahlı birləşmələri Azərbaycanın tarixi torpaqları – Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan bölgələrinə dəfələrlə təcavüz edərək yerli əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar həyata keçirmişdir.

REALIZATION BY THE ARMENIAN (ARARAT) REPUBLIC OF GENOCIDE OF AZERBAIJANIANS

SUMMARY

The article in 1918-1920, Armenia (Ararat) is the policy of genocide against Azerbaijanis. Azerbaijan's territory was established in Yerevan, Armenia (Ararat) armed forces of the Republic of Azerbaijan's historical lands - Nagorno-Karabakh, Zangezur, Nakhchivan regions, repeatedly raping and massacres carried out against the local population.

T.ü.f.d. **Güntəkin NƏCƏFLİ**
AMEA Tarix İnstitutu, aparıcı elmi işçi

ZƏNGƏZUR QƏZASINDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI ERMƏNİ SOYQIRIMLARI YENİ ARXİV SƏNƏDLƏRİNDƏ (1918-1920)

Açar sözlər: soyqırım; Azərbaycan, Zəngəzur qəzası, İsmayıl Haqqı paşa, yeni arxiv sənədləri
Keywords: genocide; Azerbaijan, Zangezur uyezd, Ismail Hakki Pasha, the new archival documents
Ключевые слова: геноцид, Азербайджан, Зангезурский уезд, Исмаил Хакки Паша, новые архивные документы

1918-1920-ci illərdə ermənilərin ***Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində*** türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım cinayətləri Böyük güc mərkəzlərinin Azərbaycan və Şərqi Anadolu torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq üçün əsrlər boyu düşünülmüş və planlı şəkildə həyata keçirdiyi məkrli siyasətinin qanlı nəticələrindən biridir.

Bu soyqırımları sübut edən qiymətli sənədlər bu gün Türkiyə Cumhuriyyəti ***"Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi"*** *(bundan sonra–* ***ATASE),"Başbakanlık Osmanlı Arşivi"****(bundan sora –* **BOA**) və Almaniya Federativ Respublikasının Berlin şəhərindəki ***"Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi arxivi"***nin ***(Politischen Archiv den Auswätrigen)*** (*bundan sonra –* Siyasi arxiv) müxtəlif fondlarında qorunub saxlanılır.

Həmin arxiv sənədlərindəki faktiki materiallar sübut edir ki, 1918-1920-ci illərdə ermənilər Azərbaycanın ***Zəngəzur qəzasında*** on minlərlə dinc, silahsız türk-müsəlman əhalini etnik mənsubiyyətinə görə amansızcasına qətlə yetirmişdir.

Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və digər Azərbaycan torpaqları kimi 1828-1829-cu illərdə Zəngəzur ərazisinə çar Rusiyasının məqsədli siyasəti nəticəsində Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətindən kütləvi şəkildə ermənilər köçürülmüşdü. 1861-ci ildə Zəngəzur qəzası təşkil olunmuşdu. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda (1867, dekabr) Zəngəzur qəzası (mərkəzi, Gorus) onun tərkibinə daxil edilmişdi. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə Zəngəzur qəzasının ərazisi 6742,92 kv. verst idi. Gorusda 2201 nəfər (1193 kişi, 1008 qadın) əhali yaşayırdı. Qəzada 224197 nəfər (112780 kişi, 111417 qadın) qeydə alınmışdı. Onlardan 120 min nəfərini (53, 2%) azərbaycanlılar, 3638 nəfərini kürd müsəlmanlar (1,62%) təşkil edirdi. Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində qəza ərazisində ermənilərin sayı süni şəkildə artırılmışdı. Onlar qəza əhalisinin 44,3%-ni (99,3 min nəfər) təşkil edirdi. Fevral inqilabı (1917) nəticəsində çar hökumətinin devrilməsindən sonra Zəngəzurda məskunlaşmış ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətməyə, qəzada say baxımından üstünlüyə nail olmaqla bu torpaqlara yiyələnməyə cəhd etdilər [13, 460].

Erməni-daşnak quldur dəstələrinin 1918-ci ilin mayından 1920-ci ilin aprelinə qədər Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımlar daha ağır olmuşdu. Dağlıq bölgədə yerləşən Zəngəzur qəzasının əlaqələri Şuşa qəzası ilə tamamilə, Cəbrayıl qəzası ilə isə qismən kəsilmişdi. Azərbaycan kəndləri erməni kəndlərinin arasında qaldığından bir-birləri ilə yalnız həmin kəndlər vasitəsilə əlaqə saxlaya bilirdilər. Qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyəti Azərbaycanın başqa əyalətlərinə nisbətən bir də ona görə ağır idi ki, erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı bu qəzada Andranikin mütəşəkkil erməni əsgər və zabitlərindən ibarət nizami qoşunları da var idi. Nizami qoşunu və erməni quldur dəstələrini ətrafında cəmləşdirmiş Andranik Ermənistan Respublikası hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan ərazisinə soxulub, müsəlman əhalidən ya Ermənistan hökumətinə tabe olmağı, ya da guya "Ermənistan Respublikasına daxil olan" bu qəzanın ərazisindən çıxmağı tələb edirdi. Qəzanın, demək olar ki, xarici aləmdən təcrid olunmuş və çox zəif silahlanmış müsəlman əhalisi Andranikin bu tələblərini rədd etdikdə ermənilər həmin əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətmiş, kütləvi soyqırımlar həyata keçirmişdilər [13, 460].

Cənubi Qafqazda müstəqil respublikalar yaradılandan sonra ermənilərin Zəngəzura qarşı ərazi iddiaları soyqırımlar ilə müşahidə olunmağa başladı. 1918-ci ilin may-avqust aylarında Zəngəzurda Ermənistan Respublikasının azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti daha da genişləndi. An-

dranik və digər erməni-daşnak quldur başçılarının vəhşiliyi nəticəsində Zəngəzur qəzasının azərbaycanlı kəndlərində 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdı. Beləliklə, Zəngəzur qəzasında hər iki cinsdən olan 10068 nəfər öldürülmüş və ya şikəst edilmişdi [13, 460]. ATASE arxiv sənədlərinə görə Qafqaz cəbhəsinin komandanı Mehmet Vehip paşa 1918-ci il mayın 15-də qoşuna Arpaçayı sərhəddinə qədər irəliləmək əmrini vermişdi. Yaqub Şevki paşa*Gümrü-Culfa dəmiryolunun ələ keçirilməsinin mümkün olduğunu və eyni zamanda da Gürcüstanı dəmiryoluna hakimiyyəti Osmanlı dövlətinə verilməsi məsələsinə razı salmaq üçün Gümrünün də işğal edilməsinin lazım olduğunu düşünürdü. Osmanlı qüvvələrinin 1918-ci il mayın 15-də başlayan yürüşünün nəticəsi olaraq Gümrü qalasının komendantı polkovnik Kikoyeviç ağ bayraq qaldıraraq görüş istəmiş, şəhəri təslim etmələrinin qarşılığında şəhəri boşaltmaq üçün zaman istəmişdi. Mayın 16-da şəhər təslim edilmiş, Nazarbəyovun başçılığı ilə 6 minə yaxın erməni və rus əsgəri şərq və cənub istiqamətində qaçmışdılar [bax: 19, 53-54].

İrəvan, Gəncə, Tiflis və Qarsa gedən stratejik yolların qovuşuğunda yerləşən **Qarakilsənin** ələ keçirilməsi Osmanlı ordusu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki Gümrüdən geri çəkilən erməni hərbi qüvvələrinin böyük bir qismi 60 km şərqdə yerləşən Qarakilsəyə cəmləşmişdi. Buna görə də, onların öz müdafiəsini möhkəmləndirməsinə fürsət vermədən onların dağıdılması, mümkün olduğu təqdirdə məhv edilməsi III Ordu Komandanlığı tərəfindən qrup komandiri Yaqub Şevki Paşaya əmr edilmişdir [2]. Bu əmrə əsasən 1918-ci il mayın 20-dən etibarən I və II Qafqaz Nizami Orduları Qarakilsə, Sərdarabad, Tiflis və İrəvan istiqamətində hücuma başladı.

1918-ci il mayın 26-da XI Qafqaz bölüyünə bütün qüvvələri cəmləşdirib Qarakilsəni ələ keçirmək əmri verildi. Lakin Qarakilsəni ermənilərdən azad etmək mümkün olmadı. Buna görə də Yaqub Şevki paşa Kazım Qarabəkir paşanı Qarakilsəni erməni dəstələrindən azad etmək üçün köməyə göndərdi. Kazım Qarabəkir paşa köməyə gəldikdən sonra Osmanlı qüvvələri mayın 28-də təkrar hücuma keçdilər və Qarakilsəni ələ keçirdilər. ATASE arxiv sənədlərinin məlumatına görə Qarakilsədə olan 4000 nəfərə qədər erməni ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu....Qarakilsədən qaçan Andranik və onun dəstəsi Sərdarabad və Zəngəzur bölgəsində müsəlman əhalini qətl etməyə başladı [Bax: 19, 55].

Beləliklə, 1918-ci ilin yayında Zəngəzurda türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı quldur Andranikin bölgəyə gəlməsi ilə pik nöqtəyə çatdı. Cənubi Azərbaycanda, Naxçıvanda və Ordubadda kütləvi qırğınların bilavasitə təşkilatçısı olan bu quldurun dəstələri öz qara əməllərini bu dəfə Zəngəzurda, silahsız Azərbaycan kəndlilərinə qarşı davam etdirməyə başladılar [15, 16]. 1918-ci ilin yayında Zəngəzurun hüdudlarına soxulan erməni quldurу dinc türk-müsəlman əhaliyə qarşı amansız tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Andranik və onun quldur dəstəsinin buradakı vəhşilikləri haqqında ATASE arxivinin Birinci Dünya Harbi (BDH) və İstiklal Savaş Harbi (İSH) fondlarına məxsus sənədlərdə çoxsayda materiallar mövcuddur. Andranik və onun hərbi dəstəsi Qarakilsədən qaçdıqdan sonra Sərdarabad və Zəngəzur bölgəsində müsəlman əhalini qətl etdiyi haqqında Yaqub Şevki paşa da məlumat vermişdir [19, 55]. Andronik Osmanlı ordusunun 12-ci piyada tüməninə məğlub olaraq 1918-ci il iyulun 22-də Naxçıvan və Culfa ətrafına çəkilmişdir[3]. Andranikin burada güclü hücuma hazırlaşdığı və Naxçıvanın türk kəndlərində əhalini məhv etməsi haqqında xəbərlər alındığı üçün onu Naxçıvandan çıxarmaq və bu bölgədə həyata keçirdiyi soyqırımların qarşısını almaq üçün IV Nizami orduya bağlı XI Qafqaz Bölüyü göndərilmişdir. XI Qafqaz Bölüyü 1918-ci il iyulun 19-da Naxçıvan istiqamətində yürüşə başlayaraq 3 min piyada və 6 yüz süvaridən ibarət erməni qüvvələrini məğlub etdi və iyulun 20-də Naxçıvanı ələ keçirdi. Artıq bu bölgədə fəaliyyət göstərməsi imkansız olan Andranik öz qüvvələri ilə şərqə doğru Qarabağ istiqamətinə çəkilmişdir[4].

ATASE arxivinin BDH fonduna məxsus bir sənəddə qeyd olunur ki, *Qarabağ bölgəsinə gələn Andranik buradakı erməniləri türklərə (Azərbaycanlı əhali – red.) qarşı təşkilatlandırmaq üçün fəaliyyətə başlamışdı. O, burada yaşayan erməniləri türk düşmənliyinə qızışdıraraq onları bütünlüklə türklərin üzərinə hücuma keçməyə məcbur edir. Məqsədi bu yolla Qarabağdakı türk əhalini məhv etmək, bu bölgənin tamamilə ermənilərin idarəçiliyinə girməsini reallaşdırmaqdan ibarətdir. Naxçıvandan geri çəkilmək məcburiyyətində qalan Andranik yolu üzərindəki erməniləri də öz bandasına*

*Osmanlı dövlət tərəfindən Cənubi Qafqaza göndərilən XI Ordu Komandanı.

qoşaraq Qarabağ bölgəsinə böyük bir güc cəmləşdirmək məqsədini güdürdü. Köçməyə tərəddüd edən erməniləri "Osmanlı süngüsü altında məhv olacaqsınız" deyə qorxudaraq təsir etməyə çalışırdı. Andranik Ağdaşın şərq və qərbindəki bütün erməniləri Şuşanın qərbindəki Xankəndinə toplamağa çalışırdı. ... Qarabağ Məntəqəsi Komutanlığından verilən xəbərə görə Andranik eyni zamanda Şuşa və Zəngəzur bölgəsində də erməni əhalini türklərə qarşı hücum etmək üçün qızışdırırdı. Bölgəyə nəzarəti ələ keçirən və Şuşa yolunu nəzarət altında saxlamağa çalışan Andranikin silahlı dəstələri burada yaşayan türkləri bütünlüklə məhv etməyə başlamışdı.....Qarabağ Məntəqəsi Komutanı yarbay (polkovnik-leytnant – red.) İsmayıl Hakkı paşa[*]*bölgədəki müsəlman əhalinin hərbi qüvvəsinin yetərli olmadığını, əhali arasında ruh düşkünlüyünün olduğunu, ...Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşaya bildirmişdi. Ayrıca buradakı türklərin mənəviyyatını yüksəltmək ...üçün kiçik də olsa bir birliyin Qarabağa göndərilməsini 9 avqust tarixində Ağdamdan yazdığı raporla Nuru paşadan tələb etmişdi*[8].

ATASE arxivinin BDH fonduna məxsus digər bir sənəddə həmin hadisələr daha ətraflı təsvir edilmişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, *Osmanlı hərbi hissələri Abdallar kəndini işğalçı ermənilərdən geri almaq üçün hücuma başlasa da düşmənin burada çox güclü olması səbəbindən bu hücum uğursuz olmuşdur. Ermənilərin Sisyan nahiyəsi və Ağudi kəndində heç bir insanlığın qəbul edə bilməyəcəyi vəhşiliklər və qətliamlar həyata keçirdiyi xəbəri alınmışdır. Şərqi Anadolu və Naxçıvanda ermənilər məsum insanlara qarşı həyata keçirdiyi qeyri-insani hərəkət və vəhşiliklərinin yeni səhnələrini burada göstərmişdilər. İxtiyar qocalar saqqalları yolunaraq öldürülmüş, qadınların döşləri kəsilərək körpələrin ağzına soxulmuş və onlar da insanı dəhşətə gətirəcək bir şəkildə öldürülmüşlər. Qarabağ bölgəsi komandiri polkovnik-leytenant İsmail Hakkı bəy Qafqaz İslam ordusu komandiri Nuru paşadan Qarabağ hərəkatına bir an vaxt itirmədən başlanılmasını, əks təqdirdə ermənilərin bu bölgədəki türk əhalinin hamısını bütünlüklə məhv edəcəyini bildirmişdir* [7].

XI Qafqaz bölüyünün komandiri general-mayor Şevki paşanın Şərq Orduları Qrupu komandanlığına Qarsdan verdiyi 29 avqust 1918-ci il tarixli məlumatında isə Ermənistandan qaçaraq IX bölük qərargahına pənah gətirən iki müsəlmanın ifadəsi əsasında məlumat verilmişdir. Məlumatda Andranikin Zəngəzur ətrafında olan qüvvələri 15 gün əvvəl Arpaçaydan şimalda yerləşən Şərur və Dərələyəz bölgəsinə gəlmiş, oradan isə Keşişkənd, Həsənkənd və Məlikli kəndlərinə keçmişdir. Məlumatın verildiyi zaman Andranikin Həsənkənd kəndində olduğu və bu bölgələrdə yaşayan...erməniləri öz hərbi dəstəsinə qoşması, göstərilən kəndlərdəki müsəlmanlara hər cür zülm və əzab verdikləri bildirilirdi. Şahidlərin ifadəsindən məlum olmuşdur ki, ermənilər müsəlman əhalini evlərindən çıxarıb aclığa məhkum edir, köçmələrinə icazə vermirlər, hətta onlar 30-a qədər kişi yoldaşlarıyla birlikdə Osmanlı dövləti tərəfə qaçarkən Andronikin qüvvələri onların yollarını kəsərək onlara atəş açsalar da onlar xilas olmuşdur. Həmin şahidlər qalan 30 nəfərin başına nə iş gətirildiyindən bixəbərdirlər. Bu şahidlər hətta kəndlərindən çıxmayan və toplu halında olan müsəlmanlara qarşı topdan istifadə edildiyini də söyləmişdilər. Şevki paşa Şərq Orduları Qrupu komandanlığına göndərdiyi teleqramında Zəngəzur bölgəsi ilə bağlı məlumatlarından əlavə Ermənistan dövləti daxilindəki müsəlmanların vəziyyətinin son dərəcə açnacaqlı və qorxunc bir hal aldığını bildirmişdir. O, komandanlığın diqqətinə çatdırırdı ki, ermənilərin bu cür fəaliyyəti nəticəsində bir aydan sonra məmləkətlərində tək bir müsəlmanın sağ buraxılmayacağı, daxildə rahatladıqdan sonra fəaliyyətlərini sərhəddən kənarda davam etdirəcəkləri və bu yolla öz ərazilərini genişləndirmək məqsədi güddükləri aydın olmuşdur [12, 288, 641-642; 16, 296-297].

Həmin dövrə aid digər bir məlumatda Zəngəzurun şimal-qərbində sərhədində yerləşən 12 kəndin ermənilər tərəfindən xarabaya çevrildiyi və əhalisinin məhv edildiyi haqqında məlumat verilmişdir. O cümlədən Qubadlının 9 km-də yerləşən Qurban kəndində erməni əsgərləri tərəfindən 200-dən çox müsəlman əhalinin məhv edilmişdir. Canını qurtara bilənlər isə Dərələyəz tərəflərə üz tutmuşdur[11].

Digər bir sənəddə verilmiş məlumatda qeyd edilir ki, *avqustun sonlarında Andranikin dəstələri və onların qızışdırdığı Qarabağ erməniləri türklərə qarşı hücum və basqınlarını daha da artırmağa başladılar. Avqustun 20-də 60 nəfərlik bir erməni dəstəsi Dantravir (?) ətrafına hücuma keçərək*

---

[*]Osmanlı dövlət hərbi dəmir yolları və limanları baş idarəsinin rəisi

türklərə aid bütün sürüləri qəsb etmişlər. 18 nəfər jandarma ilə Dantravirin qərbindəki yerli qüvvələrin köməyinə yetişən İzzət Əfəndi burada erməni dəstələri ilə 20 dəqiqəlik vuruşmadan sonra qəsb edilən heyvanları və əşyaları geri qaytarmışdı. Bu döyüşdə beş nəfər itki verən ermənilər Tanif (?) tərəfə çəkilməyə məcbur olmuşdular. 13 sentyabrda 2 pulemyot və 300 nəfərlik piyadadan ibarət başqa bir erməni dəstəsi Zabux cəbhəsindən Abdallar kəndinə hücuma keçmişdir. Bu kəndi müdafiə edən bir bölük əsgər və möhkəmləndirilmiş milis qüvvəsinin iki saatdan artıq sürən döyüşdən sonra iki yaralı verərək Abdallar kəndinin olduğu bölgəni ermənilərə vermək zorunda qalmışdılar. Abdallar kəndini işğal edən ermənilər kənddə olan bütün evləri yandırmışdılar. Ermənilər bundan sonra milislərin çəkildiyi Kərəviz kəndinə hücum etsələr də, milislər tərəfindən geri oturdulmuşlar.. Digər bir erməni dəstəsi isə sentyabrın 14-də gecə yarısı, Kəndlilərin xəbərsiz olmasından istifadə edərək Ağudi adlı iki türk kəndinə hücum etmişdir. Erməni dəstələri adı keçən kəndlərdən 21 kişi, 10 qadın və 6 uşağı vəhşicəsinə öldürmüş, digər kəndliləri isə məcbur şəkildə özləri ilə dağlara götürmüşdülər. Mədət və Sisyan bölgələrinə də hücum edən ermənilər burada yerləşən 5 kəndi viran etmişdilər. Əhalinin çoxunu faciəli şəkildə, görünməmiş işkəncələrlə qətl etmişlər. Ermənilərin bu bölgədə həyata keçirdiyi hücumları nəticəsində Sisyan və Yaylaq bölgəsində yaşayan türklər dəhşət və qorxu içərisində Cəbrayıl və Ağdam istiqamətinə doğru köçməyə başlamışlar[6].

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycanın yerli qüvvələri tərəfindən Bakı düşmənlərdən azad edildi. Bakı azad edildikdən sonra Nuru paşa təcili olaraq Qarabağ və Zəngəzur bölgəsini erməni silahlılarından qurtarmaq üçün bölgəyə hərbi kömək göndərmişdir. ATASE arxivindən əldə etdiyimiz sənədin məlumatına görə *Qarabağ və Zəngəzur bölgəsində ermənilərin böyük bir qətliama hazırlaşdıqları bəlli olduğundan bu çətin günlərdə Nuru paşa Qarabağa vaxt itirmədən hərbi qüvvə göndərilməsini əmr etdi. Bakı qarnizonunda olan polkovnik-leytenant Cəmil Cahit bəy Qarabağ hərəkatını gerçəkləşdirmək üçün I Azərbaycan bölüyü komandanlığına təyin edildi. Bu qüvvələr sentyabrın 23-də artıq Ağdamda toplanmağa başladılar* [5].

Bu qüvvələr oktyabrın 7-də Qarabağ bölgəsini erməni zülmündən qurtarmaq üçün irəli hərakata başlamışdılar. ...Cəsarətli bir kişi olan Sultanbəy Sultanov təşkil etdiyi milis qüvvələri ilə Gorus istiqamətində hücuma başlamış və nəticədə oktyabrın 18-də erməniləri Gorusun cənubuna qova bilmişdi [1].

Lakin ermənilərin Zəngəzur bölgəsində həyata keçirdiyi soyqırımlar yenə də davam etmişdir. Bunu arxiv sənədləri bir daha təsdiqləyir. Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə alman nümayəndələri tərəfindən göndərilən fransız dilində olan bir sənəd 30 iyul 1918-ci il tarixində Andranik tərəfindən Gorusda öz hərbi dəstələrinə verdiyi təlimatlardan ibarətdir [17].

Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə almanların Tiflisdəki nümayəndəliyindən göndərilən 23 sentyabr 1918 il tarixli teleqramda isə erməni quldur dəstəsinin başçısı Andranikin öz bandasına müraciəti, çağırışı haqqında məlumat verilmiş və həmçinin bu məlumatın Əlahəzrət reyxkansler cənab Hertlingin diqqətinə çatdırılması xahiş olunurdu. Burada, həmçinin erməni quldur dəstəsinin başçısı Andranikin Qarabağ və Gorusun Azərbaycan hökumətinə aid olduğunu qəbul etmədiyi üçün dinc türk-müsəlman əhalini məhv etməsi haqqında məlumat verilmişdir [18].

30 noyabr 1918-ci il tarixli rəsmi bir sənədin - Doqquzuncu Ordu komandanlığı tərəfindən göndərilən iki ədəd şifrəli teleqramın məzmunundan bəlli olur ki, ermənilər Zəngəzur və ətrafında türk əhaliyə qarşı yenə də çox qanlı zülm və faciələr həyata keçirmişlər[9].11 dekabr 1918-ci il tarixli digər rəsmi bir sənədin - XV Nizami Ordu Komandanlığından göndərilən şifrəli teleqramın məzmunundan bəlli olur ki, Zəngəzur bölgəsindəki ermənilər Azərbaycan hökumətinə qarşı müharibəyə başlayaraq Naxçıvan ilə Azərbaycan arasındakı yolu ələ keçirməyə çalışırlar [10].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Zəngəzur qəzasında vəziyyəti sabitləşdirmək, əhalinin müdafiəsini təşkil etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdı. 1919-cu il yanvarın 13-də Cavanşir, Şuşa və Cəbrayıl qəzaları ilə birgə Zəngəzur qəzasının da daxil olduğu Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmışdı [bax: 13, 460]. Lakin ermənilərin Zəngəzur qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı soyqırımları 1919-1920-ci illərdə də davam etdirilmişdir

Bunu ATASE və BOA arxivindən əldə edilən sənədlərdə də izləmək mümkündür. 07 iyul 1919-cu il tarixli məlumatda, "*Azərbaycan ordusunun təqribən 10 gün əvvəl Şuşadakı erməni hərbi birləşmələrini məğlub etdiyi və Gorus istiqamətində öz hücumunu davam etdirdiyi*" xəbəri verilmişdir. 07 iyul 1919-cu il tarixli digər bir məlumatda isə, "*ermənilərin daha çox Zəngəzur, Naxçıvan və Dərələ-*

yəz bölgəsindəki dinc müsəlman əhalinin silahlarını toplamaq bəhanəsi ilə onlara həddindən ziyadə əzab və işgəncə verdikləri; türk-müsəlmanlara qarşı görünməmiş zülm və hərəkətlər tətbiq edərək onları qətliam etdikləri haqda gizli xəbərlərin alındığı" qeyd edilmişdir[14].

1919-cu ilin yayına aid digər bir sənəddə *"Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi hissələrinin Qarabağ bölgəsinin bir çox yerlərində möhkəmlənməsi, lakin Andranikin 700 piyada, 200 süvaridən ibarət silahlı dəstəsinin Gorus bölgəsində türk-müsəlman əhaliyə qarşı qanlı cinayətlərini davam etdirdiyi; Şahnəzərov adlı digər bir erməni banda başçısının 600 nəfərlik Gəncə alayı, 400 nəfərlik Şuşa alayı, 200 nəfərlik Samsun alayı adlandırdığı silahlı quldur erməni dəstələrinin də Qarabağın müxtəlif yerlərində türk-müsəlman əhaliyə qətliamlar həyata keçirdiyi; Zəngəzur bölgəsində erməni bandalarının fəaliyyətlərini artırdığı, silahsız türk xalqına qarşı amansız qanlı qətliamlar törətdiyi; təkcə Sisyan bölgəsində 500-dən çox dinc sakin – türk-müsəlman əhalinin məhv edildiyi"* haqqında məlumat verilmişdir [1].

Məlum hadisələrin təsiri altında Zəngəzurdan qaçqın düşmüş 50 min nəfər azərbaycanlı Azərbaycanın Cəbrayıl, Şuşa, Cavanşir qəzalarında sığınacaq tapmışdı. Azərbaycan Himayəçilik Nazirliyi tərəfindən Klenevskinin rəhbərliyi altında yaradılmış komissiya yerlərdə qaçqınların vəziyyətini ararşdıraraq geniş məruzə hazırlamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, komissiya üzvləri buna qədər qaçqınların məskunlaşdığı digər bölgələrdə də olmuşdular. Lakin onları Zəngəzur qaçqınlarının vəziyyəti dəhşətə gətirmişdi [15, 40].

Bu sənədlər və faktlar göstərir ki, ***Zəngəzur bölgəsinin*** türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırımlar, əsasən, erməni-daşnak qulduru Andranikin və Ermənistan rəhbərliyinin bilavasitə göstərişi ilə, bu dövlətin nizami ordu hissələrinin iştirakı ilə həyata keçirilmişdir. ***Zəngəzur bölgəsində*** türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırım öz miqyasına, forma və metodlarına görə tarix boyu insanlığa qarşı törədilmiş, yaddan çıxarılması və bağışlanması mümkün olmayan ən qəddar cinayətlərdən biridir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. ATASE, BAF (Barış Antlaşması) Koll, Kutu 1141, D.582. F.1-8.
2. ATASE, BDH (Birinci Dünya Harbi) Koll,Kutu 2919. D.499, F. 3-10.
3. ATASE, BDH Koll, Kutu 3187, H-7. F.3-18, 3-19.
4. ATASE, BDH Koll, Kutu 3789, H-25. F.1-11, 1-12.
5. ATASE, BDH Koll, Kutu 3820, D.12.F.67.
6. ATASE, BDH Koll, Kutu 3822, D.18. F.76.
7. ATASE, BDH Koll, Kutu 3822, D.18. F.77.
8. ATASE, BDH Koll, Kutu 3822, D.25. F.25
9. ATASE, İSH Koll, (İstiklal Savaşı), A.1-2. D.120. F.9.
10. ATASE, İSH Koll, A.1-2. D.142. F.66.
11. ATASE, İSH Koll, A.111. D.126. F.95.
12. Arşiv Belgeleri Ermeni Faaliyyetleri 1914-1918, cilt II, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları. Ankara, 2005.
13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensklipediyası. II cild. Bakı, 2005.
14. BOA, HR. SYS 2877/23.
15. İsmayılov K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920). Bakı, 2014.
16. Məmmədova İ. İrəvan bölgəsində ermənilərin 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı (Türkiyə Cümhuriyyəti ATASE arxivinin sənədləri əsasında) //AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, "Azərbaycan və Şərqi Anadoluda Türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər) mövzusuna həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları, 07-10 2016, Şamaxı şəhəri, xüsusi buraxılış, Bakı 2016, cild 56,57,58, s. 294-302.
17. PAAA, Rußland №97a, R11064, Telegramm. Tiflis, den 23. September 1918.
18. PAAA, Rußland №97a, R11064, Telegramm. Goris, den 30. Juli 1918.
19. Selma Yel. Yakup Şevki Paşa ve Askeri faaliyetleri. Ankara, 2002.

GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST THE TURKISH-MUSLIM POPULATION OF ZANGEZUR COUNTYIN THE NEW ARCHIVAL DOCUMENTS (1918-1920)

SUMMARY

The article deals with archival documents proving genocide committed in 1918-1920 by Armenians against the Turkish-Muslim population in Zangezurcounty. It is about a new. These valuable documents are being preserved today in Istanbul, Republic of Turkey in "Bashbakanlig Ottoman Archive" (BOA) and "Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt BaşkanlığıArşivi in the city of Ankara. In addition, this kind of information can be observed among the documents which are preserved in "Politischen Archiv den AuswätrigenAmt" (Political Archive of the Ministry of Foreign Affairs) in Berlin, Federative Republic of Germany.

Actual materials gained from the archive prove that as a result of the genocide carried out by the Armenians in 1918-1920 in Azerbaijan, Iran and Eastern Anatolia the tens of thousands of civilians, unarmed Turkish-Muslim population, including children, women, the elderly people were killed mercilessly, with unprecedented cruelty for their ethnic identity.

ГЕНОЦИД СОВЕРШЕННЫЙ АРМЯНАМИ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАНГЕЗУРСКОЕ УЕЗДЪАВ НОВЫХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ (1918-1920)

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о новых архивных документах, доказывающих осуществление армянами в 1918-1920 годах акций геноцида тюрко-мусульманского населения **Зангезурское уездъа.** Эти ценные документы хранятся ныне в архивах Турецкой Республики – ***Başbakanlıq Osmanlı Arşivi*** (BOA) в городе Стамбуле и ***Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi***, расположенном в городе Анкаре. Кроме того, соответствующие сведения можно обнаружить и в ***Politischen Archiv den Auswätrigen Amt*** - располагающемся в Берлине Политическом архиве Министерства иностранных дел Федеративной Республики Германия.

Фактический материал, содержащийся в документах вышеуказанных архивов, подтверждает, что в результате учиненного армянами в 1918-1920 годах геноцида были самыми жестокими, бесчеловечными, невиданными в истории методами уничтожены десятки тысяч представителей мирного тюрко-мусульманского населения, включая детей, женщин, стариков.

A.e.i., t.ü.f.d. **Kamran İSMAYILOV**
AMEA Tarix İnstitutunun
"Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti" şöbəsi.

1918-ci İLDƏ LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNDƏ ERMƏNİ SİLAHLI BİRLƏŞMƏLƏRİNİN CİNAYƏTLƏRİ AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIM SİYASƏTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: Azərbaycanlıların soyqırımı, Lənkəran bölgəsi, erməni cinayətləri, bolşevik-daşnak tandemi, separatizm, ərazi bütövlüyü, etno-siyasi proseslər
Keyswords: Genocide of Azerbaijanis, Lankaran region, crimes of Armenians, Bolshevik-Dashnak tandem, independence, separatism, territorial integrity, the etnopolitical processes
Ключевые слова: Геноцид азербайджанцев, Ленкоранский регион, преступления армян, большевистско-дашнакский тандем, сепаратизм, территориальная целостность, этнополитические процессы

I Dünya müharibəsi və Rusiyada 1917-ci ilin təlatümlü hadisələri Cənubi Qafqazda tamamilə yeni şəraitin yaranmasına gətirib çıxardı. Mövcud şəraiti özlərinin millətçi ideyalarının reallaşdırılması üçün əlverişli hesab edən ermənilər əvvəlcə çarizmin, sonra isə Müvəqqəti hökumətin və bolşeviklərin himayəsindən istifadə edərək sürətlə silahlanmağa başlamış, iri hərbi birləşmələr yaradaraq "Böyük Ermənistan" yaratmaq məqsədilə yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi zorakılıqlar və cinayətlər törətmişdilər. Qafqaz cəbhəsinin dağılmasından sonra cəbhəni tərk edən qoşun hissələri Bakıda cəmləşərək buradakı siyasi qüvvələrin məqsədlərinin həyata keçirilməsində əsas vasitəyə çevrilirdilər. Bakıda cəmləşən hərbi hissələrin mütləq əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdilər. Erməni əsgər və zabitlərinin çoxu daşnak təbliğatının təsiri altında idi. Beləliklə, 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq Bakıda bolşeviklərlə daşnakların siyasi iş birliyi yaranırdı. Eyni zamanda Azərbaycanda milli hərəkatın yüksəlməsi və təşkilatlanması bolşevikləri və daşnakları ciddi narahat edirdi. Məhz Azərbaycan milli hərəkatını məhv etmək üçün 1918-ci ilin martında S.Şaumyanın başçılığı və əsasən ermənilərin rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin və daşnak qoşunlarının iştirakı ilə Bakıda türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı təşkil edilmiş, on minlərlə insan yalnız milli və dini mənsubluğuna görə bolşevik və daşnak cinayətinin qurbanı olmuşdu. Azərbaycanlıların soyqırımı Bakıdan başqa Şamaxıda, Qubada, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Erməni-bolşevik vəhşiliklərinin meydanı olmuş bölgələrimiz sırasında Lənkəran-Muğan bölgəsi də var idi. Təəssüf ki, 1918-1919-cu illərdə Lənkəranda baş vermiş prosesləri hərtərəfli və obyektiv öyrənmək üçün həmin dövrə aid nə yerli materiallar, nə də arxiv sənədləri demək olar ki, qalmamışdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materiallarında da bir epizod istisna olmaqla Lənkəranda müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi zorakılıqlar obyektiv səbəblərdən öz əksini tapmamışdır. Çünki komissiyanın fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Lənkəran qəzası demək olar ki, Azərbaycan hökumətinin nəzarətindən kənarda olduğundan komissiya üzvlərinin orada materiallar toplamağı mümkün olmamışdır. Ona görə də bölgədə baş vermiş proseslər təhlil edilərkən, əsasən, yardımçı mənbələrdən (dövri mətbuat materiallarından və ARPİİSSA 276 və 456 fondlarında saxlanılan Lənkəran qəzasında hadisələrin iştirakçıları olan insanların xatirələrindən (özü də subyektiv və qələmə alındığı siyasi şəraitin təsiri altında yazılmış xatirələrdən –K.İ.) istifadə etmək lazım gəlir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına qədər indiki Astara, Lənkəran, Lerik, Masallı, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarının ərazisi Lənkəran qəzasına daxil idi. Qəza 5 polis dairəsinə - mərkəzi Lənkəran şəhəri olan Lənkəran, mərkəzi Astara kəndi olan Astara, mərkəzi Lerik kəndi olan Zuvand, mərkəzi Nikolayevka kəndi olan Ərkivan və Mərkəzi Prişib kəndi olan Sebican polis dairələrinə bölünürdü. Polis dairələri bir neçə kənd cəmiyyətini əhatə edirdi. Lənkəran şəhəri Muğanın inzibati mərkəzi olmaqla yanaşı həm də mühüm iqtisadi mərkəzi idi. İranla ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayan şəhərin əhalisi getdikcə artmaqda idi. Əsas təsərrüfat sahələri çəltikçilik, pambıqçılıq, bostançılıq, maldarçılıq, meşəçilik və balıqçılıq olan qəza əkinçilik və balıqçılığa görə bütün

Cənubi Qafqazda birinci yeri tuturdu. Qəzada iri sənaye müəssisələri olmasa da, burada sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf edir, qəza getdikcə daha geniş şəkildə əmtəə-pul münasibətlərinə cəlb olunurdu (9, s.9-10).

1917-ci il Qafqaz təqviminə görə, qəzanın ərazisi 4726,88 kv. verst idi. Burada yaşayan 185518 nəfər əhalinin 183583 nəfərini yerli sakinlər, 1955 nəfərini müvəqqəti yaşayanlar təşkil edirdi. Qəza əhalisinin 170 min nəfərə yaxını müsəlman idi. Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində qəza əhalisinin tərkibində rusların sayı artaraq 16206 nəfərə çatmışdı ki, onların da 6974 nəfəri pravoslav, 9232 nəfəri sektant idi. Lənkəran şəhərində 17801 nəfər əhali yaşayırdı (20, c.178-179). Lənkəran qəzası Azərbaycan qəzaları arasında ermənilərin ən az məskunlaşdığı qəzalardan biri idi. 1897-ci ilin məlumatına görə burada cəmi 483 erməni var idi ki, onun da 299-u Lənkəran şəhərində yaşayırdı (27). 1917-ci il Qafqaz təqviminə görə bütün qəzada ermənilərin sayı cəmi 550 nəfər təşkil etmişdi (20, c.178-179). Qəzada erməni əhalisinin azlığı daşnaklara bu bölgə ilə planlarında müəyyən dəyişikliklər etməyə, daha çox qəzada yaşayan rusların separatçı qüvvələri ilə əməkdaşlıq etməyə vadar edirdi.

1917-ci il Fevral inqilabı bütün Azərbaycanda olduğu kimi Lənkəran qəzasında da ictimai-siyasi proseslərin sürətlənməsinə, geniş xalq kütlələrinin siyasi fəallığının artmasına gətirib çıxardı. Yeni hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılması istiqamətində mühüm addım 1917-ci il martın 10-da Lənkəran ictimai idarəsinin (bələdiyyəsinin) özünü Lənkəran Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi elan etməsi oldu. Bakı İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə onun iki nümayəndəsi - M.Ə. Rəsulzadə və Kuznetsov Lənkərana gələrək yerli əhali arasında Fevral inqilabından sonra yaranmış vəziyyət haqqında söhbətlər aparmış və qəzada İcraiyyə Komitəsinə seçkiləri təşkil etmişdilər. Sultan bəy Qulubəyov komitənin sədri, Daşdəmirov isə onun müavini seçilmişdi. Lənkəran diyarının bir sıra tanınmış simaları – mülkədar Əsgərxan Talışinski, müəllim Tağıbəy Bayrambəyov, mülkədar Əsədxan Talışinski, molla Həmid Məmmədəli oğlu, çar məmuru Boqoyavlenski və şəhər başçısı Tsaturov, Əliheydər Cavadov, Mirzəli Məmmədov, Cəbrayıl Abbasəliyev, notarius Qantsev, mülkədar Yusifbəy Mehmandarov, tacir Mirzəisabəy Tağıyev, zabit Batalov, Y.İ.Kreyskon İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə seçilmişdilər (14, 1917, 28 марта).

Azərbaycan ziyalıları yeni şəraitdə siyasi fəallığını artıraraq müxtəlif ictimai və siyasi təşkilatlar yaratmağa başlamışdılar. Martın 31-də Lənkəran şəhərində keçirilən iclasda ziyalıların "Ümid" adlı cəmiyyəti yaradıldı. Cəmiyyət Lənkəranın hörmətli adamlarından Hacı Tağının evində fəaliyyət göstərirdi. Xeyriyyə cəmiyyətinin sədri Ağa Məmmədəli idi (21, 1917, 30 апреля). Lənkəran şəhərində "Təvəkkür" adlı cəmiyyət də təsis edilmişdi (11, 1917, 30 aprel). 1917-ci ilin aprelində Lənkəran qəzası müəllimlərinin qurultayında "Lənkəran peşəkar müəllimlərinin ittifaqı" yaradıldı. Qurultayda qəzada maarif işini canlandırmaq üçün bir sıra mütərəqqi tələblər irəli sürüldü (9, s.31-32).

Müsəlman əhalisinin mütəşəkkilliyinə nail olmaq, maraqlarını və mənafeyini qorumaq və ona siyasi rəhbərliyi təmin etmək məqsədilə qəzada Müsəlman Milli Şurası da yaradılmışdı. Lənkəran qəzasında Azərbaycan siyasi partiyalarının özəklərinin yaradılması da məhz bu dövrə təsadüf edir. 1917-ci ilin martında Müsavat partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadənin Lənkərana gəlməsi burada həmin partiyanın yerli şöbəsinin yaradılmasında mühüm rol oynadı. Görkəmli Azərbaycan maarifçisi Teymur bəy Bayraməlibəyov Müsavatın Lənkəran şöbəsinin ilk sədri seçilmişdi. Qəzada 1917-ci ilin aprelində Hümmət qrupunun da özəyi yaradılmışdı. Lənkəran gənclərinin siyasi-ictimai fəallığının artması müşahidə olunurdu. "Ümid" təşkilatının işində onlar yaxından iştirak edirdilər (9, s.31). Yerli gənclərin iştirakı ilə 1917-ci ilin mayında Lənkəranda "Yeni cavanlar məclisi", iyunda isə "Məzlumlara kömək" adlı xeyriyyə cəmiyyəti yaradıldı. Cəmiyyətin əsas məramı məzlumlara, dul arvadlara, yetimlərə və ehtiyacı olan insanlara maddi və mənəvi yardım göstərmək idi (21, 1917, 24 июня). Gənclərin təşəbbüsü ilə Lənkəran şəhərində bu cəmiyyətlərin nəfinə bir neçə gecə təşkil edilmişdi.

1917-ci il oktyabr-noyabr aylarında 21 nəfərlik Lənkəran şəhər dumasına seçkilər keçirildi. Köhnə seçki sistemi isə keçirilən səslərdə ilk dəfə olaraq azərbaycanlılar siyasi fəallıq göstərərək öz nümayəndələrini yerli özünü idarə orqanına seçdilər.

Fevral inqilabından sonrakı siyasi coşqunluq şəraitində Azərbaycanda yerləşən hərbi hissələrdə əsgər deputatları sovetləri və əsgər komitələri yaranmağa başlanmışdı. Lakin başqa yerlərdən fərqli olaraq 1917-ci ilin martında Lənkəranda yerləşən sərhəd dəstələrində və qarnizon hissələrində sərhədçilər

və əsgərlərin təşkil etdiyi sovetdə rəhbərliyi bolşeviklər deyil, Müvəqqəti hökumətin tərəfdarları olan çar ordusu zabitləri ələ almışdılar. Məsələn, sovetin sədri vəzifəsinə sərhəd qoşunlarının komandiri baron Ostan-Sakenin yavəri kornet Q.Apresov seçilmişdi (21, 1917, 25 марта). Məhz onun razılığı nəticəsində köhnə qəza rəisi Sultanbəy Qulubəyov qəza komissarı təyin edilmişdi (24, c.21).

Sosial-iqtisadi ziddiyyətin kəskinləşməsi, ərzaq böhranı, torpaq məsələsinin həll edilməməsi 1917-ci ilin ikinci yarısından Lənkəran qəzasında sosial hərəkatın, xüsusən kəndlilərin torpaq uğrunda mübarizəsinin güclənməsinə gətirib çıxardı. Kəndli hərəkatının ən radikal forması mülkədar və xəzinə torpaqlarının kəndlilər tərəfindən zəbt edilməsi idi. Qəzanın Ərkivan, Səybatın, Səmədxanlı, Boradigah, Xolmilli, Sebican, Perembel və başqa kəndlərin əhalisi Mehmandarovların, Talışinskilərin və digər mülkədarların torpaqlarını, xəzinə torpaqlarını zorla ələ keçirmiş və əkməyə başlamışdılar. Kəndlilərə qarşı yerli hakimiyyət orqanlarının tətbiq etdiyi tədbirlər bir nəticə vermədiyindən qəza komissarı Bakı qubernatorundan hərbi qüvvə göndərməyi xahiş etmişdi (9, s.34).

Qəzada siyasi münasibətlər mürəkkəb olaraq qalırdı. Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən amillərdən biri də rus əhalisinin sürətlə silahlanması idi. Köhnə rejimin ruslaşdırma siyasətinin daşıyıcıları olan bəzi qüvvələr guya müsəlmanların dövlət əleyhinə, xristianlara hücum məqsədilə silahlandıqları haqqında şayiələr yayırdılar. Xüsusən Prişibdə yerləşmiş rus əsgərlərinin yerli müsəlman əhaliyə qarşı azğınlığı daha qanlı xarakter almışdı. Burada 14 müsəlman əsgərlər tərəfindən vəhşicəsinə, tikə-tikə doğranmışdı. Vəziyyət o yerə çatmışdı ki, quberniya komissarı Bakı quberniyasının qoşun rəisindən əhalini sakitləşdirmək üçün tədbirlər görməsini tələb etmiş (21, 1917, 3 сентября), Prişib hadisələrini təhqiq etmək üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı (21,1917, 4 октября).

1917-ci ilin Oktyabr çevrilişi Lənkəran qəzasında da yeni siyasi situasiyanın yaranmasına gətirib çıxardı. İnqilabi hadisələrin təsiri altında 1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəllərində burada bolşevik qüvvələri tərəfindən qırmızı qvardiya, milis, partizan dəstələri, nəhayət hərbi-inqilab komitəsi yaradıldı. Qəzada inqilabi hərəkat yerli hökumət idarələrinə qarşı silahlı mübarizəyə çevrildi. Oktyabr çevrilişindən sonra Bakıda fəaliyyət göstərən müxtəlif siyasi qüvvələrin Lənkəran qəzasına diqqəti daha da artmağa başladı. Xüsusən bolşeviklər partiyası qəzanın etnososial tərkibinin geosiyasi əhəmiyyətini nəzərə alaraq buraya öz emissarlarını yollayır, qəzanın rus əhalisi, əsgərlər arasında in-qilabi ideyalar yaymaq üçün xüsusi təbliğat vasitələri, qəzetlər göndərirdilər.

1917-ci liin sonlarında bölgədə vəziyyət xeyli kəskinləşmişdi. Burada sərhədin mühafizəsi ilə məşğul olan dəstələrin və digər hərbi hissələrin təchizat sistemi tamamilə dağıldığından onlar özlərini dolandırmaq üçün müsəlman kəndlərinə hücum etməyə başlamışdılar. Biləsuvar rayonunda poruçik B.Xoşevin komandanlığı altında olan dəstə ətrafında rus kəndlilərinin partizanları cəmləşirdi. Polkovnik İlyaşeviçin dəstəsi bir qədər cənubda sərhədi mühafizə edirdi. Bolşevik mənbələrinin qeyd etdiyi kimi, o təkcə maldar tayfaların (şahsevənlərin – K.İ.) sərhədi keçməsi ilə mübarizə aparmırdı, həm də türk kəndlərini dağıtmaqla məşğul olurdu (17, c.175). Əslində qəzada milli zəmində ilk toqquşmaların məhz bu qüvvələr tərəfindən başlandığını elə xatirə müəllifləri də etiraf edirdilər. Privolnı kənd sakini Donskoy deyirdi ki, ilk döyüş zamanı türk kəndlərini dağıdırdılar və qarət edirdilər. Qarətçilik (rus qoşunları arasında - K.İ.) geniş inkişaf etmişdi, kəndləri yandırır, sonra da hər şeyi yağmalayır, daşıyıb aparırdılar (7, v. 35, 31). Zorakılıqlara və özbaşınalıqlara təkcə Lənkəran qəzasının müsəlmanları məruz qalmırdı. Qonşu Cavad qəzasının əhalisi də ciddi təhlükə altında yaşayırdı. Ona görə də rus birliklərinin (istər nizami qoşun və sərhəd hissələrinin, istərsə də partizan dəstələrinin) hücumlarından qorunmaq üçün azərbaycanlılar özünümüdafiə dəstələri yaratmağa başlamışdılar. Təkcə Salyan rayonunda 2 min nəfərdən ibarət dəstənin yaradıldığı bildirilirdi.

Bolşeviklərin, digər qeyri-müsəlman qüvvələrin fəallaşması, bölgədə rus əsgərlərinin çoxluğu, yerli rus əhalisinin silahlanması Azərbaycan milli qüvvələrini ciddi narahat edirdi. Hakimiyyətin antimilli qüvvələrin əlinə keçməsinin qarşısını almaq üçün onlar 1917-ci ilin sentyabrında "Dikaya Diviziya"nı Lənkəran qəzasına dəvət etməyi vacib bildilər. Bu milli qoşun hissələrinə Əli Əsədullayev və Məhəmməd Tağıyev başçılıq edirdilər. Bundan əlavə qəzanın milli - demokratik qüvvələri yerli könüllülərdən hərbi dəstə - "milli alay" da təşkil etmişdilər. 1917-ci ilin sonlarında yaradılmış bu dəstəyə Sultanbəy Qalabəyov, Aslan bəy Talışinski başçılıq edirdilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövrdə Zaqafqaziya hakimiyyət orqanlarının qərarına əsasən bütün Cənubi Qafqazda milli hərbi qüvvələrini yaradılması prosesi gedirdi. Bu proses isə bölgədəki rus ordusu hissələrinin və on-

ların silah-sursatı hesabına həyata keçirilə bilərdi. Bunu nəzərə alaraq Lənkəranın milli qüvvələrinin öncüllərindən olan Xanoğlan Talışinski Bakı Komissarından Lənkəranda yerləşən 4-cü və 7-ci sərhəd alaylarının tərk-silah edilməsini və onların silahlarını burada formalaşan milli hərbi dəstələrə verilməsini tələb etmiş, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi bu tələbi müdafiə etmişdi (24, c.30). "Каспий" qəzetinin yazdığına görə general Fidarov Biləsuvar sahəsinin əhalisinə silah paylanmasına göstəriş vermişdi (21, 1917, 6 декабря).

Lənkəran bölgəsində milli hərbi qüvvələrin yaradılmasında, rus hissələrinin tərk-silah edilməsində Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri S. Qulubəyov böyük rol oynamışdı. Məhz onun təşəbbüsü və milli qoşun hissələrinin iştirakı ilə Astaradakı artilleriya, sərhədçilərə silah daşıyan gəmilər ələ keçirilmişdi. 1918-ci ilin yanvarında "Milyutin" gəmisi (gəmi İranın Ənzəli limanından general N.Baratovun korpusunu evakuasiya edirdi – K.İ.) ələ keçirilərək 6 pulemyot, 3 min tüfəng, 85 min patron, 10 yeşik bomba müsadirə edilmişdi. (H.Əzimov bu hadisənin 1918-ci ilin yanvarın 19-da, O.Morozova isə gah fevralda, gah da martın əvvəllərində baş verdiyini göstərirlər (10, s.78; 22, c.48, 56). Lənkəran şəhərində Osten-Sakenin "paralel rotası" da tərk-silah edilmişdi. Bütün bu əməliyyatlara Kərimbəy Şahtaxtinski və Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyev başçılıq edirdi (5, v.154). Hərbi üstünlüyü ələ alan milli qüvvələr bir müddət hətta bölgədə əsas siyasi qüvvəyə çevrilmiş, silahlı dəstələrin köməyi ilə Lənkəran hərbi-inqilab komitəsi, Lənkəran və Astara fəhlə və əsgər deputatları soveti ləğv edilmiş, onların yaratdıqları milis dəstələri isə tərk-silah edilmişdi (19, 1918, 28 мая; 18, 1919, 11 февраля). Azərbaycan dəstələri 4-cü və 7-i sərhəd dəstələrini də qan tökmədən tərk-silah etmişdilər (6, v. 101). Lakin milli qüvvələrin Cənubi Muğandakı rus kəndlərində mövcud olan silahlı dəstələri tərk-silah etmək cəhdləri uğursuz alındı. Bolşevik mənbələri Kalininovka kəndi yaxınlığında M.Tağıyevin dəstəsi ilə polkovnik İlyaşeviçin sərhəd dəstəsi arasında döyüşün olması, İlyaşeviçin dəstəsinin qalib gəldiyi haqqında məlumat verirlər (7, v.50-52). 1918-ci ilin qışında İlyaşeviçin dəstəsi guya rus kəndlərinin dağıdılmasını bəhanə gətirərək Bulqar çayı rayonunda hücuma keçmiş və "rus kəndləri ətrafındakı 25km ərazidə onlarla müsəlman kəndini yer üzündən silmişdi" (17, c.194). Baxmayaraq ki, rus kəndlərinə hücum edənlər yerli əhali deyil, İrandan gəlmiş şahsevənlər idi (5, v. 194, 199-202; 7, v. 39; 202, 203, 219- 220; 22, . c.54). İlk vaxtlar onun dəstəsində 500 süngülü və 200-300 qılınclı əsgər var idi.

Antiazərbaycan qüvvələrinin üstünlük qazanmasının əsas səbəblərindən biri bolşevik - daşnak Bakı Sovetinin və Qafqaz Hərbi İnqilab komitəsinin "muğanlılar"a (bu ad altında Muğanın və Lənkəranın rus kəndliləri başa düşülməlidir -K.İ.) silah-sursat və canlı qüvvə ilə kömək göstərmələri oldu (13, 1917, 2 марта). Düzdür, «Vəhşi Diviziya» nın hissələri Cavad qəzasının mərkəzi Salyana qədər gəlib çatsa da, Muğan bölgəsini nəzarətə almaq, xüsusən Qafqazda bolşevizmin əsas yuvası olan Bakını azad etmək planları həyata keçirilmədi. Nəticədə Bakıda və Bakı quberniyasının qəzalarında strateji təşəbbüsü və hərbi üstünlüyü ələ alan erməni - bolşevik qüvvələri Azərbaycan əhalisini soyqırıma məruz qoyaraq hakimiyyətə yiyələndilər.

Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş Şaumyan və K^{o} üçün Lənkəran qəzası mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. O Azərbaycanın ən mühüm ərzaq rayonlarından biri, Bakının arxası və İranla həmsərhəd rayon idi. Lənkəran vasitəsi ilə Orta Asiya ilə əlaqə yaratmaq mümkün idi, dəniz yolu ilə Sovet Rusiyasından - Həştərxandan buraya mütəmadi hərbi yardım göstərilir, emissarlar, təbliğat vasitələri göndərilirdi. Buna görə də Lənkəranda Sovet hakimiyyətinin qurulması bolşeviklər üçün mühüm siyasi və hərbi vəzifə idi (9, s.45). Hələ Bakıdakı mart soyqırımından əvvəl bolşeviklər qəzanı nəzarətə götürmək üçün müəyyən addımlar atmışdılar. Bakı Sovetinin, əsasən, ermənilərdən ibarət silahlı qüvvələri gəmi ilə 1918-ci ilin martın 2-də (15-də) sahilə yaxınlaşaraq Qızılağac və Nikolayevka kəndləri ilə üzbəüz dənizdə mövqe tutmuşdular. Martın 17, 20-21-də Sovetin silahlı dəstələri, polkovnik İlyaşeviçin hərbi hissəsi və digər yadelli qoşunlarla müsəlman "Vəhşi Diviziya"nın hissələri arasında qızğın döyüşlər olmuş, qüvvələrin qeyri-bərabərliyi milli qüvvələri geriyə - Lənkərana çəkilməyə məcbur etmişdi. Buna baxmayaraq, yadelli qüvvələrin başçıları silah-sursat cəhətdən böyük korluq çəkirdilər. Silah almağın yeganə mənbəyi isə Bakı idi. Buna görə də separatçı qüvvələrin liderləri – Suxorukov, Kropotov, Şevkunov (onların heç biri bolşevik deyildi –K.İ.) Bakı Sovetinin bolşevik lideri Şaumyana müraciət edərək ondan hərbi yardım istəmişdilər. D.Çirkin, Y.Qrankin və Y.İlyindən ibarət başqa bir nümayəndə heyəti də Bakı Soveti rəhbərləri - S.Şaumyan

və A.Caparidze ilə görüşərək onlardan Lənkərana əlavə hərbi qüvvə göndərməyi tezləşdirməyi təklif etmişdilər (2, v.9). Beləliklə, Bakıda olduğu kimi, Azərbaycanın cənubunda da milli-demokratik hərəkata qarşı bütün qeyri-müsəlman siyasi və hərbi qüvvələrin ittifaqı yaranmışdı. Daşnaklar isə bundan çox məharətlə yararlandılar.

1918-ci ilin martın sonunda Bakıdan "Evelina" gəmisində Lənkərana yola düşən "Dikaya diviziya"nın heyətinin tərk-silah edilməsi ilə başladıqları soyqırımı erməni-bolşevik qüvvələri digər bölgələrdə olduğu kimi, Lənkəran-Muğan bölgəsində də davam etdirmiş, yerli müsəlman əhaliyə amansız divan tutmuşdular.

Çox təəssüf ki, Azərbaycan tarixçiləri indiyə qədər Bakıda 1918-ci ilin martında baş vermiş soyqırım hadisələri ilə Azərbaycanın cənubunda cərəyan etmiş proseslər arasında birbaşa əlaqənin olduğunun fərqinə varmayıblar. Tarixçilər "Evelina" gəmisində Lənkərana getməyə hazırlaşan bir qrup müsəlman zabitinin tərk-silah edilməsini azərbaycanlıların soyqırımına başlamaq üçün bəhanə olduğunu göstərirlər. Lakin bu bəhanənin nə üçün məhz martın sonunda, özü də Lənkərana gedən bir qrup müsəlman zabitinə qarşı törədildiyinin (əslində bu bəhanə deyil, planlaşdırılmış hərbi aksiya idi – K.İ.) səbəbini göstərmirlər. 7 cildlik Azərbaycan tarixinin V cildində qeyd olunur ki, "bu cinayəti həyata keçirmək üçün bəhanə lazım idi. Bu məqsədlə "Evelina" münaqişəsi törədildi. Azərbaycan milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyev təsadüfən öz əlindəki silahdan açılan atəş nəticəsində həlak olmuşdu, müsəlman alayının zabitləri onun dəfnində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdilər. Dəfn mərasimindən sonra zabitlər Evelina gəmisi ilə Lənkərana qayıtmalı idilər. Əlverişli məqamın yetişdiyini görən ermənilər gizli şəkildə Rus Milli Şurası, Xəzər matrosları, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir şayiə yaydılar ki, guya Evelina ilə gedən zabitlər tapşırıq almışlar ki, Lənkəranda olan müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-malakan kəndlərini məhv etsinlər. Bu təxribat xarakterli şayiə öz nəticəsini verdi. Bakıda olan bütün qeyri-azərbaycanlı siyasi və hərbi qüvvələr Evelina gəmisinin tərk-silah edilməsinə tərəfdar oldu" (8, s.247). Təbii ki, mart soyqırımını törətməklə daşnak-bolşevik birliyi Azərbaycan milli hərəkatını və onun aparıcı qüvvələrini məhv etmək məqsədi güdürdü. Bunu həmin hadisələrdən sonra S.Şaumyanın mərkəzə göndərdiyi məktub və teleqramlar da təsdiq edir. Bununla yanaşı, Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyinin "Evelina" gəmisinin tərk-silah edilməsi haqqında qərarının qəbul edilməsinə Lənkəran-Muğan bölgəsində baş verən hərbi proseslər haqqında məlumatlar və oradan antiazərbaycan qüvvələrin müraciətləri də əsas rol oynamışdı. Şaumyan və onun ətrafı üçün Lənkəran bölgəsi mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən bölgə idi və bu bölgənin əldə saxlanılması Bakıdakı hakimiyyət üçün ölüm-dirim məsələsi idi. Ona görə də Şaumyan Lənkəran bölgəsində siyasi-ideoloji baxımdan bolşevizmə yad olan istənilən antiazərbaycan qüvvəni (onlar arasında sağ eserlər, ağqvardiyaçılara rəğbət bəsləyənlər, hətta monarxistlər belə var idi – K.İ.) müdafiə etməyi və ona yardım göstərməyi təmsil etdiyi qüvvələrin maraqları üçün yolverilən, məqbul hesab edirdi. Ona görə də Bakıdan azərbaycanlıların kifayət qədər böyük bir silahlı dəstəsinin bolşevik-daşnak hakimiyyətinin də taleyinin həll olunduğu müharibə zonasına (qeyd edildiyi kimi, Lənkəran qəzasının şimalında Bakıya yol açmağa çalışan milli qüvvələrlə "rus maraqlarınının" ifadəçiləri olan qüvvələr arasında əsil müharibə gedirdi – K.İ.) buraxılması Şaumyan üçün bağışlanılmaz səhv olardı. "Evelina" gəmisini saxlamaqla Bakı Sovetinin rəhbərliyi cənubda gedən mübarizənin də taleyini həll etmiş oldu. Əlbəttə, başqa məsələdir ki, Lənkərandakı müsəlman diviziyasının 50-yə yaxın zabiti tamamilə məsuliyyətsiz hərəkət edərək öz komandirlərinin dəfnində iştirak etmək üçün kollektiv şəkildə döyüş bölgəsini tərk etmiş və faktik olaraq cinayət törətmişdilər. Bu məsuliyyətsizlik isə ağır nəticələrə gətirib çıxarmışdı. Bəzi məlumatlara görə hətta "Evelina" gəmisi ilə eyni vaxtda onun durduğu bərədən erməni əsgərlərlə dolu başqa bir gəmi Lənkərana getməyə hazırlaşırdı. Lənkəran sakini Pominov öz xatirələrində göstərir ki, limanda Lənkərana yollanmaq üçün "Aleksandr Jandr" gəmisinə sovet batalyonu, "Evelina" gəmisinə isə "Dikaya diviziya" yüklənirdi. Onların arasında kiçik atışma oldu, 1 saatdan sonra, axşam saat 6-da şəhərdə güclü döyüş başlandı (4, v.163-165; 22, c.48).

Bakıda Azərbaycanın milli qüvvələrinə divan tutulması ilə nəticələnən hadisələr Bakı XKS-nin əl-qolunu açdı. Şaumyan Lənkəranda "Müsavatın yuvasını" dağıtmaq üçün oraya əlavə hərbi qüvvə göndərmək qərarına gəldi. 1918-ci il aprelin 15-16-də (yeni stillə) Lənkərana gələn "Aleksandr

Jandr" gəmisində cəmi 40 nəfər olsa da, onların sərəncamında külli miqdarda silah (12 berdanka, 3 pulemyot, 2 top, və 75 №li hidroplan) var idi. Dəstənin rəisi Bakıda azərbaycanlıların qətlində fəal iştirak etmiş erməni Qrişa Arustamov, komissarı isə yenə erməni əsilli Saratikov idi. Dəstənin tərkibi də bəzi muğanlı rusları çıxmaqla, əsasən, ermənilərdən ibarət idi. Qeyd edildiyi kimi, bu zaman İlyaşeviçin dəstəsi Nikolayevka kəndi yaxınlığında milli qüvvələrlə döyüşürdü və döyüş sursatına kəskin ehtiyac hiss edirdi (17, c.177-178). Bakıdan gələn ermənilər onlara patronlarla kömək göstərdilər. Gəminin gəlməsi Lənkəran şəhərində və qəzada qüvvələr nisbətini dəyişdirdi. Gəmi şəhərə yaxınlaşan kimi onu atəşə tutmuşdu (14, 1919, 19 апреля). "Aleksandr Jandr" gəmisində ermənilərlə birgə gələn Şevkunov yerli əhaliyə qarşı xüsusi qəddarlıq göstərirdi. Şahidlərin dediyinə görə o türk qızlarının qulaqlarından sırğalarını dartıb çıxarır, hətta küçənin ortasında onları soyunduraraq ipək paltarlarını tutub alırdı. Bir müddətdən sonra Lənkəran şəhərinə komendant təyin edilmiş Şevkunov səddçəkici dəstə (заградительный отряд) yaradaraq şəhərə gələnləri yoxlayır və onların əllərindən çörəyini alırdı (22, c.56). "Aleksandr Jandr" gəmisindən desant çıxaran bolşevik daşnak qüvvələri Lənkəran şəhərini ələ keçirərək şəhəri yandırmış, kütləvi həbslər aparmışdı. Qan tökülməməsi üçün sülh təklif edən və bütün silahları təhvil verməyə razı olan azərbaycanlıların nümayəndə heyətinə atəş açılmışdı. Şəhərə hücumda Lənkəran bölgəsinin rus əhalisinin silahlı bandaları da fəal iştirak etmişlər. Məhz onların köməyi ilə Sultanbəy Qulubəyov həbs edilərək Bakıya gətirilmişdi (18, 1918, 30 мая). Gəlmələr dərhal xəzinəni ələ keçirmişdilər. Növbəti gün 40 yaşınadək bütün kişiləri bir yerə toplayan gəlmələr müsəlmanlardan silahları təhvil verməyi tələb etdilər. Nəticədə əsas qüvvələri Bakıda qalan müsəlman diviziyası bütün silahlarını Bakıdan gələn dəstəyə təhvil verməli oldu. Ermənilərə 300-dən çox yerli rus da qoşuldu. Onların hamısı rəsmən Bakı XKS-nin Lənkərandakı hərbi qoşunu statusu aldılar. Lənkəran Müsəlman Milli Şurası qan tökülməməsi üçün Bakı XKS-nin hakimiyyətini tanımaq qərarına gəldi. Bir neçə gündən sonra "Qars" və "Ərdahan" gəmiləri ilə Bakıdan yeni qüvvələr gətirildi. Gəmilərdən şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissələri yenidən atəşə tutuldu. Əslində bu, hərbi zərurətdən irəli gəlmirdi və açıq-aşkar güc nümayişi idi. Bu hadisədən sonra Müsəlman Milli Şurası faktik olaraq dağıldı. Bir neçə fəal müsəlman lideri ermənilər tərəfindən həbs edildi. Bir neçə gündən sonra Bakıdan daha bir neçə batalyon gəldi. Piyada batalyonuna Kaqramanov, pulemyot komandasına Qrişa Arustamov, kavaleriyaya poruçik Lazavoy rəhbərlik edirdi.

Öz kitabında Lənkəran hadisələrinə də yer ayıran rusiyalı müəlliflər T.Yermolenko və O.Morozova da etiraf edirlər ki, yeni gələn qüvvələrin bir hisəsi (əslində əksəriyyəti –K.İ.) ermənilərdən ibarət idi və onlar müsəlman əhaliyə qarşı özlərini çox aqressiv aparırdılar (17, c.177). "Nadejda" gəmisində Kür çayı ilə Salyana gələn ermənilər yerli əhaliyə hücum etsələr də məğlub olaraq geri qaçmışdılar. Görünür, onlar bu kiçik gəmidə Kür çayı ilə Cavad qəzasına (indiki Sabirabad rayonu ərazisinə) qədər gəlib çatmışdılar. "Xatirələr"də göstərilir ki, Həşimxanlı və Ərəb Baloğlan kəndlərinin camaatı gəmini atəşə basmış və gəmi döyüşçülərlə birgə sahildən uzaqlaşmış, bu zaman kəndləri güclü top atəşinə tutmuşdu. Nəticədə ermənilərin Cavad qəzasında fitnəkar hərəkətlərinin qarşısı alınmışdı.

Lakin Lənkəran şəhərində Bakıdan gələn qüvvələr möhkəmlənərək burada hakimiyyəti ələ almışdılar. Bolşevik-erməni təqiblərindən qorxan yerli əhali öz doğma ocaqlarını tərk edərək meşələrdə gizlənməyə məcbur olmuşdu. Lənkəran şəhəri ələ keçirildikdən sonra burada Sovet hakimiyyəti orqanları - HİK, İnqilabi Müdafiə Komitəsi, Fəhlə, Əsgər Deputatları Sovetinin İcraiyyə Komitəsi, milis yaradıldı. Artıq onların cinayətlərinin qarşısını ala biləcək mütəşəkkil hərbi qüvvə yox idi. Əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan başıpozuq dəstələr məscidlərə, evlərə hücum edərək silahsız müsəlmanları qətlə yetirir, əmlakını ələ keçirirdilər. Bəzi mənbələrə görə təkcə Lənkəran şəhərində 300-ə yaxın müsəlman öldürülmüşdü (14, 1919, 19 апреля).

Lakin işğalçılara qarşı Azərbaycanın dağ kəndləri müqavimətlərini davam etdirirdilər. Müqavimət dəstələrinə başçılıq edənlər arasında Hüseyn Ramazanov, Şahverən, Hacı Osman, S.Qulubəyov, X.Talışinski, Ə.Talışinski, A.Talışinski, Yunis bəy kimi qəhrəman oğullarla yanaşı Tuğra xanım Talışinskaya kimi igid qadınlar da var idi. Aprelin sonlarında Bakı Soveti tərəfindən "Qırğız" gəmisində bölgəyə əlavə silahlı dəstələr göndərildi. Bölgədəki Yunis və Tuğra xanım Talışinskinin dəstələri ciddi müqavimət göstərə bilməyərək dağlara çəkildilər.

Məhz əksəriyyəti ermənilərdən ibarət dəstənin köməyi ilə qəzanın düzən ərazisindəki əksər kəndlərində sovet hakimiyyətinin yaradıldığı elan olundu. Bakı Soveti tərəfindən Lənkərana fövqəladə komissar kimi M.İsrafilbəyov (Qədirli) göndərilsə də, burada əsas qərarları qəza komissarı F.Matveyev, Lənkəran İMK üzvü S.Zaxaryan qəbul edirdilər.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 1918-ci il mart qırğınları ilə bağlı topladığı materiallar içərisində ermənilərin Lənkəranda törətdikləri vəhşiliklər haqqında da materiallar da vardır. Şahid Xədicə İsmayıl qızı 1918-ci il martın 14-də komissiyaya verdiyi məlumatda bildirirdi ki, Bakının alınması ərəfəsində (yəqin söhbət Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad etməyindən gedir – K.İ.) Lənkərana 2000 erməni əsgəri gələrək özbaşınalıqlar etməyə və yerli əhaliyə divan tutmağa başladı. Onlar yeməkxanalara girərək yeyib-içir və pul vermədən çıxıb gedir, aldıqları çörəyin pulunu ödəməkdən imtina edirdilər. Sonra onlar türklərdən müdafiə olunmaq üçün müsəlmanları səngərlər qazmağa məcbur edirdilər. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, ermənilər müsəlmanlara məhərrəmlik günlərində öz təziyələrini keçirməyə belə mane olurdular. Müsəlmanlar öz dini ayinlərini yerinə yetirmək məqsədilə məscidlərdə toplaşdıqları zaman ermənilər məscidlərə soxularaq onları qarət etmiş, sonra isə yandırmaq istəmişdilər. Lakin gürcülər buna mane olaraq məscidi qoruya bilmişdilər. Bu zaman erməni əsgərləri bir müsəlman qadınını da öldürmüşdülər (25, c.316-317). Komissiyanın sədri Ə.Xasməmmədov Xarici İşlər Nazirinə yazırdı ki, Avropa Sülh Konfransına gedən nümayəndə heyətinə təqdim etmək üçün Bakı, Şamaxı, Quba şəhərlərində, Şamaxı, Göyçay, Cavad və Quba qəzalarında türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən törədilmiş vəhşilikləri əyani şəkildə sübut edən məlumatlar kifayət qədərdir. Lənkəran qəzası polkovnik Avetisovun silahlı quldur dəstələri tərəfindən, Cavad qəzasının bir hissəsi isə polkovnik İlyaşeviç başda olmaqla başqa bir dəstə tərəfindən, İrəvan quberniyasında, Gəncə quberniyasının dörd qəzasında - Cəbrayıl, Cavanşir, Şuşa, Zəngəzurda böyük dağıntı törədilərək, azərbaycanlı əhali ucdantutma məhv edilmişdir. Lənkəranda olan "Dikaya Diviziya"nı tərk-silah etmək üçün dəniz vasitəsi ilə bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Bunların hamısı Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə edilirdi. Bolşevik əsgərləri yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar. Astara bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edildi, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasındakı müsəlman kəndləri "Aleksandr" gəmisi tərəfindən top atəşinə tutuldu. Yanvarda başlanan bu qırğınlar martda daha da şiddət etdi" 1919-cu ilin avqustunda "Molokan qiyamı" yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu (1, s.85-86).

1918-ci il aprelin 25-də Bakıda Xalq Komissarları Soveti yarandıqdan iki gün sonra Lənkəran qəzasında da HİK-nin qərarı ilə XKS yaradıldı (9, s.51). Lakin Bakıdan fərqli olaraq burada əsas yeri bolşeviklər deyil, eserlər tutdu, sədr vəzifəsinə eser Suxorukov, şəhər mühafizə komissarı vəzifəsinə isə Şevkunov seçildi. Bu, o Şevkunov idi ki, onun süvari dəstəsi Azərbaycan kəndlərinə divan tutulmasında xüsusi fəallıq göstərmiş, hətta M.İsrafilbəyov onun əməllərinə görə həbs edilərək hərbi tribunala verilməsini tələb etmişdi (3, v. 79; 6, v. 84). Lakin Lənkəranda Sovet hökumətinin qurulmasında və möhkəmləndirilməsində, azərbaycanlı əhalinin Sovet hökuməti tərəfinə cəlb edilməsində xidmətinin olduğunu göstərilən M.İsrafilbəyov görkəmli maarifçi T Bayraməlibəyovun, S. Qulubəyovun həbs edilməsinə göstəriş vermişdi (9, s. 53-55)

Beləliklə, 1918-ci ilin aprelindən 1919-cu ilin avqustuna qədər Lənkəran qəzası yadelli qüvvələrin hakimiyyəti altında qaldı. Bu müddət ərzində hakimiyyətdə müxtəlif qüvvələr (müxtəlif inqilabi komitələr, icraiyə komitələri, beşlərin diktaturası, upravalar və s.) bir-birini əvəz etsələr də, onların hamısı Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı eyni mövqedən, Cümhuriyyətin hakimiyyətini tanımamaq mövqeyindən çıxış edirdilər. Maraqlıdır ki, Lənkəran qəzasında müxtəlif siyasi qüvvələr arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə getsə də, bütün hərbi qüvvələr, o cümlədən 1918-ci ilin yazında XKS-nin Bakıdan göndərdiyi batalyonlar öz gücünü saxlamışdılar və onlardan müsəlmanlara qarşı fəal istifadə olunurdu. Rusiyalı müəlliflər T.Yermolenko və O.Morozovun da qeyd etdiyi kimi, Musavat hakimiyyəti tərəfindən təqib olunanların hamısı Lənkərana üz tuturdular (17, c.186). "Xatirə" müəllifləri etiraf edirdilər ki, buradakı qüvvələrin əsas məşğuliyyəti müsəlman kəndlərin, soyub-talamaqdan ibarət idi. Yadelli qüvvələrin özbaşınalığına qarşı müsəlmanlar ciddi müqavimət göstəririlər. Pensərdə, Ərçivanda yerli əhali ilə gəlmə dəstələr arasında şiddətli döyüşlər baş vermişdi.

Lakin ən ciddi müqavimət onlara Astarada göstərilmiş, burada yerləşən hərbi dəstənin kəndlərdə özbaşınalığına cavab olaraq həmin dəstəyə hücum edilmiş və dəstə məhv edilmişdi. Qəzanın cənubunda vəziyyətin milli qüvvələrin xeyrinə dəyişməsində və hakimiyyəti ələ keçirmiş qüvvələr arasında qarşıdurmaların yaranmasında Azərbaycan hökumətinin Bakıdan Astaraya göndərdiyi hərbi yardımın da böyük təsiri olmuşdu.

1918-ci ildə Bakı quberniyası qəzaları içərisində ən bol məhsul Lənkəran qəzasında yetişmişdi. Bazar prinsiplərini tamamilə kənara atan Şaumyan və onun dəstəsi Lənkəran və Cavad qəzalarında məhsul yığımını təmsil etdikləri rejimin ölüm-dirim məsələsi hesab edərək taxıl problemini həll etmək üçün... hərbi vasitələrdən istifadə etməyə üstünlük verdi. Qəzada taxılı yığmaq və müsadirə etmək üçün buraya Bakıdan iki batalyon əsgər və hidroplanlı gəmi göndərildi (24, c.41).

Şaumyan Moskvaya göndərdiyi 1918-ci il 14 may tarixli teleqramında bu haqda yazırdı: "Lənkəran qəzasında məhsul olduqca çoxdur. Onun əhaliyə lazım olandan əlavə hamısı Bakıya göndərilməlidir. İndi orada bizim silahlı dəstələrimiz əkinləri qoruyur və məhsul yığımına hazırlıq işləri aparılır" (26, т.2, c.225). Lənkəran qəzasında və Muğanda taxıl tədarükü ilə bilavasitə Şaumyanın sağ əli A.Caparidze məşğul olurdu (16, c.26-28).

Bu zaman Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan hərbi hissələrinin uğurlu əməliyyatları nəticəsində Bakı şəhəri və Lənkəran qəzası istisna olmaqla Azərbaycanın əksər ərazisi düşmən qüvvələrindən azad edilmişdi. Türk – Azərbaycan qüvvələrinin uğurları Bakıda siyasi böhrana səbəb olmuş, Bakı XKS hakimiyyətdən salınmış, əvəzinə Sentrokaspi güruhu hakimiyyəti ələ almışdı. Bakıda bolşeviklərin hakimiyyətdən getməsi Lənkəran qəzasında da status-kvonun dəyişməsinə gətirib çıxardı.

1918-ci il avqustun 4-də Prişibdə çağırılmış hərbi qurultayda 5 nəfərdən ibarət Müvəqqəti Muğan Hərbi Diktaturası yaradıldı (15, 1918, 16 августа). Lənkəran bolşevik – daşnak Sovet hakimiyyətinin iflasa uğradığı son qəza oldu. Sentrokaspi diktaturasının oxşarı olan, rus zabitləri ilə eserlərin koalisiyası olan bu qurumda əsas rolu polkovnik İlyaşeviç və eser Suxorukov oynayırdılar. İngilislərin simpatiyasını qazanmaq istəyən "Beşlər" diktaturası Ənzəliyə, generalı Denstervilin yanına xüsusi nümayəndə heyəti göndərmiş, eyni zamanda ingilis generalı Bakı nefti uğrunda mübarizədə bu bölgənin ərzaq bazası kimi strateji əhəmiyyətini başa düşərək oraya öz nümayəndəsini göndərmişdi. Xəzərdə ağalıq etməyə can atan ingilislər üçün Lənkəran qəzası həm də mühüm strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Nəhayət, Bakıya doğru irəliləyən türk qoşunlarına qarşı bu bölgədə yerləşən ağqvardiyaçılar ingilislərlə təbii müttəfiq kimi baxırdılar. "Beşlər" diktaturası dövründə bölgənin azərbaycanlı əhalisi dözülməz təcavüzə və təhqirlərə məruz qalmışdı. Şevkunovun, Makarovun, Xoşevin, Avetisovun dəstələrinin zülmündən cana gələn azərbaycanlılar yeganə ümidlərini türk qoşunlarının bölgəni azad etməkdə görürdülər. Xüsusən Avetisovun dəstəsinin azğınlığı daha dəhşətli şəkil almışdı.

Bakı ələ keçirildikdən və burada vəziyyət sabitləşdirildikdən sonra Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı hələlik Azərbaycan hökumətinin nəzarətindən kənarda qalmış bölgələrdə də, xüsusən Qarabağ, Zəngəzur Lənkəran bölgələrində də Azərbaycan hakimiyyətinin suverenliyini təmin etmək üçün həmin bölgələrə qoşun hissələri göndərməyi məqsədəuyğun bildi. Əsas diqqət bu zaman Qarabağ və Dağıstana yönəldilsə də, hərbi komandanlıq cənubdan gələn təhlükəni də ciddi hesab edirdi. Məlum olduğu kimi, o zaman ingilis qoşunları Ənzəlidə yerləşmişdilər və Bakını yenidən ələ keçirməyə hazırlaşırdılar. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı belə hesab edirdi ki, Bakıdan qaçaraq Ənzəliyə toplanmış qüvvələr əzilməyincə Azərbaycanın təhlükəsizliyinə təminat vermək olmaz. Bunun üçün isə birinci növbədə Lənkərandakı antiazərbaycan qüvvələr ram edilməli idilər. Lənkəranı təmizləmək və Ənzəlini tutmaq üçün Xəzər dənizi boyunca bir dəstə göndərilməsi qərara alınmışdı. Lakin Qarabağda vəziyyətin gərginləşməsi və qüvvələrin yetərincə olmaması bu vəzifənin yerinə yetirilməsini təxirə saldı.

1918-ci ilin payızında Lənkəran qəzasında mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Burada polkovnik İlyaşeviçin komandası altında olan sərhədçi dəstələr, Şaumyan tərəfindən göndərilmiş Beynəlmiləl polkun 2-ci briqadası, Bakı kommunasının iflasından sonra bura qaçmış Qırmızı Qvardiya dəstələri, polkovnik Avetisovun rəhbərlik etdiyi keçmiş Sentrokaspinin daşnak polku, cəmi bir zirehli maşından (onu Leninin sərəncamı ilə Bakıya göndərmişdilər) ibarət zireh dəstəsi, ixtiyarında iki

fransız hidroplanı olan su dəstəsinin yunkerləri var idi. Həmçinin Muğanda hər rus kəndində yaxşı silahlanmış "özünümüdafiə" dəstələri, o cümlədən Privolnıda bolşevik əhval-ruhiyyəli cəbhəçi əsgərlərdən ibarət eskadron, Şevkunovun başlıca məşğuliyyəti, əsasən, müsəlman kəndlərinə mütamadi quldur basqınları etməkdən ibarət olan dəstəsi var idi. Bunların hamısının bir məqsədi var idi: Azərbaycan hökuməti ilə, qəzanın dağlarında və Astara rayonunda yerləşən milli qüvvələrlə mübarizə aparmaq. Sərxoşluq, müsəlmanlara qarşı kütləvi zorakılıqlar bu başıpozuq dəstələrin əsas "məşğuliyyəti" idi.

Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı mübarizədə əsas qüvvə hesab edilən polkovnik İlyaşeviç Sentrokaspi qoşunlarının keçmiş qərargah rəisi, polkovnik Avetisova böyük ümidlər bəsləyirdi. Bakı türk-Azərbaycan qüvvələri tərəfindən azad olunduqdan sonra Avetisov qaçaraq Muğana gəlmiş və İlyaşeviçin himayəsinə sığınmışdı. İlyaşeviç isə onu qəbul edərək öz qərərgahına rəis təyin etmişdi(23).

Qəzada İlyaşeviçin, erməni əsilli polkovnik Makarovun, Avetisovun çoxminlik qoşunlarının özbaşınalıqları davam edirdi. Xüsusən "ingilis agenti" Avetisovun dəstəsinin müsəlman əhaliyə qarşı qanlı cinayətləri, soyğunçuluğu daha dözülməz idi.

1918-ci ilin noyabrın 1-də Lənkəran müsəlmanlarının səlahiyyətli nümayəndəsi kimi Nuru Paşa ilə görüşən T.Bayraməlibəyov "Lənkəranın dözülməz əziyyətlərinə son qoymaq" üçün ondan bölgəyə hərbi dəstə göndərilməsini xahiş etdi (12, 1918, 4 ноября). Nuru paşa yaxın vaxtlarda Lənkəran bölgəsinin azad ediləcəyini vəd etsə də, türk qoşunlarının Azərbaycanı tərk etməsi ilə bu vəd yerinə yetirilməmiş qaldı. İngilis qoşunları tərəfindən himayə olunan denikinçilər isə Lənkəran – Muğan bölgəsində möhkəmlənməkdə davam edirdilər. Mövcud məlumatlara görə 1918-ci ilin sonlarında buradakı yadelli silahlıların sayı 10 min nəfərə çatmışdı. Burada sayı 400-ə çatan ayrıca erməni silahlı dəstəsi də fəaliyyət göstərirdi. Muğan cəbhəsinin qərargah rəisi polkovnik Avetisov isə hələ Bakı cəbhəsinin komandiri olduğu zaman azərbaycanlılara qarşı təcavüzkarlığı ilə ad çıxarmışdı. "Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, yalan məlumatlar və əsassız şübhələr ilə ermənilər müsəlmanların evlərini axtarır, onları hər cür təhqir edir və həbs etdirirdilər. Həbsxanaya apararkən, yolda guya qaçmaq istədiklərini bəhanə edərək, onları güllələyirdilər. Ermənilər əsassız ittihamlarla arvadlı-uşaqlı bütün ailəni tutub həbs etdirir, insanları istintaqsız qətlə yetirirdilər. Avetisovun əsgərlərinin müsəlmanlar qarşı törətdikləri vəhşilik və zülmlər nəticəsində çoxlu sayda şəhər sakini qətl edilmişdi. Qorxu və vahimə içərisində yaşayan əhali küçəyə çıxmaqdan qorxaraq evlərində gizlənməyə məcbur olmuşdu (12, 1918, 15 ноября).

Qəzada hakimiyyəti ələ keçirmiş yadelli dəstələr müxtəlif yerlərdə postlar quraraq əhalinin sərbəst hərəkətinə, ticarət etməsinə icazə vermirdi. Bu özbaşınalıqlar nəticəsində qəzanın Bakı ilə əlaqəsi tamamilə kəsilmişdi. "Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, qəzada insanlar qorxu içində yaşayırlar. Bu anarxiyanın nə qədər davam edəcəyi bəlli deyil. Əgər yaxın vaxtlarda bu bəladan qurtulmaq üçün bizə kömək gəlməsə və Bakı və Lənkəran arasında əlaqə bərpa edilməsə, qanun-qayda yaranmasa, biz müsəlmanlar qırılıb məhv olacağıq (12, 1918, 8 ноября) . Lənkəran şəhərində və qəzasında İlyaşeviçin və Avetisovun dəstələrinin müsəlmanlara qarşı zorakılıqları haqqında T.Bayraməlibəyov "Азербайджан" qəzetinin 10 noyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində geniş məlumat verir və göstərirdi ki, Lənkəranda Avetisovun soyğunçu dəstəsini əvəz edən İlyaşeviçin dəstəsi əhalinin asayişini qorumaq əvəzinə, evlərə basqınlar edir, müsəlmanları qarət edərək qətlə yetirir, qadınlara təcavüz edir və özləri ilə aparırlar. Müsəlman kəndlilərinin vəziyyəti dözülməzdir, çünki onların əlindən bütün silahlar, hətta tüfəngləri belə alınmışdır.

Teymur bəy Bayraməlibəyovun başçılığı ilə Lənkərandan gəlmiş nümayəndələr noyabrın əvvəllərində Bakıda bir sıra hökumət strukturlarında olmuş, Lənkəran müsəlmanlarının üzləşdiyi müsibətlər haqqında onlara məlumatlar vermişdilər (12, 1918, 8 ноября).

Bu qırğınların qarşısının alınması üçün 1918-ci il noyabrın 14-də görkəmli maarif xadimi Teymur bəy Bayraməlibəyov, Axund Molla Əli Tağızadə və Yusif Qəribzadə ilə birlikdə İrandakı Böyük Britaniya konsulu Hevelke ilə görüşdülər. Nümayəndələr Avetisovun başçılığı altında erməni silahlı dəstələrinin Muğanda və Lənkəranda dinc əhaliyə divan tutduğuna dair sənədləri Hevelkeyə təqdim etməklə, konsula ingilis ordularının Azərbaycana gəlişi ilə erməni silahlı dəstələrinin qəddarlığının arta biləcəyi ehtimalını çatdırdılar. Nümayəndələr ingilis konsulundan erməni silahlı dəstələrinin

hərəkətlərinin qarşısını almağa diqqət yetirməyi xahiş etdilər (1, s.215-216). Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qəzada ermənilərin və digər yadelli qüvvələrin dinc əhaliyə qarşı qırğınları hələ də davam edirdi. Lənkəranda ermənilərin və denikinçi qüvvələrin törətdikləri qarətlərin, qırğınların qarşısını almaq məqsədilə 1918-ci il dekabrın 28-də Teymur bəy Bayraməlibəyovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti bu dəfə Bakıda general Tomsonla görüşərək ermənilərin, denikinçilərin qəzanı bərbad hala saldıqlarını, xüsusən müsəlmanlara divan tutmaları haqqında ona məlumat verərək, qəzanın bu qüvvələrdən təmizlənməsini və onun Azərbaycanla yenidən birləşdirilməsi haqqında tədbirlər görülməsini xahiş etdilər (12, 1919, 2 февраля). Azərbaycanlılar qəzanın silahlı dəstələrdən təmizlənməsi məsələsini dəfələrlə AXC rəhbərliyi qarşısında qoysalar da o dövrdəki hərbi-siyasi şəraitdə bunu etmək mümkün deyildi.

T.Bayraməlibəyovun "Azərbaycan" qəzetində Lənkəranla bağlı bir neçə məqaləsi də çıxmışdı. O, «Азербайджан» qəzetinin 15 noyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində Lənkəranda yaranmış vəziyyəti təhlil edərək yazırdı ki, Avetisovun dəstəsi ona yaradılmış imkanlardan istifadə edərək, bu günə qədər heç bir maneəyə rast gəlmədən evlərdə qanunsuz axtarışlar apararaq qarətçiliklə məşğul olur, köməksiz müsəlmanlar arasında həbsləri, qətlləri davam etdirir. Noyabrın əvvəllərində beş nəfər silahlı erməni guya evlərdə gizlədilmiş silahları tapmaq bəhanəsi ilə gecə Əkbər Qəribovun və Xəlil Nəcəfqulu oğlunun evlərinə soxularaq günahsız ev sahiblərini öldürmüş, qızıl və digər qiymətli əşyaları götürüb getmişlər. Bu hadisənin şahidi olan qonşular, silahlı soyğunçular tərəfindən öldürüləcəklərindən ehtiyat etdiklərinə görə qonşularına kömək edə bilməmişlər. Bütün bu xoşagəlməz hadisələr şəhərdə sənaye və ticarətin iflic vəziyyətə düşməsinə səbəb olmuş, çörək və digər ərzaq məhsullarının qəzaya idxalı dayandırılmışdır. Avetisovun dəstəsi şəhərə gətirilən ərzaq məhsullarını müsadirə edərək İlyaşeviçin Sara adasında yerləşən dəstəsinə göndərirdi. Şəhərdə isə bahalıq baş alıb gedirdi. Tabe olmayan müsəlman kəndləri (Xırmandalı, Əminli, Qədirli, Qarğalıq, Həsənli, Xıl, Əlişanlı, Yeddioymaq və başqa kəndlər) ermənilər və separatçılar tərəfindən yandırılmışdır. Müsəlmanların əllərindən alınmış əkin sahələri gəlmələrə verilmiş, həmin kəndlərin müsəlman əhalisi isə torpaqsız və müdafiəsiz qalmışdılar. Əlacsız qalan müsəlmanlar yeganə nicat yolunu Azərbaycan ordusunun birliyində, gücündə və iradəsində görür və ümid edirlər ki, bu ordunun köməyi ilə onlar azadlığa çıxacaq və öz yurd-yuvalarına qayıdacaqlar" (12, 1918, 15 ноября). "Азербайджан" qəzetinin 18 noyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində T.Bayraməlibəyov yazırdı: "Dəhşətlər, özbaşınalıqlar törədən, hər gün qan tökən, lakin cəzasız qalan Avetisovun quldur dəstəsi buraları tərk etməsə, yerli əhali, xüsusən müsəlmanlar bundan sonra öz torpaqlarında rahat yaşaya bilməyəcəklər". T.Bayraməlibəyov ingilis qoşunlarının Lənkərana gələcəyi və Avetisovun dəstəsi ilə birləşəcəyi haqqında şayiələr dolaşdığını, bunun yerli əhaliyə böyük təsir göstərdiyini bildirərək yazırdı ki, biz əminik ki, Avetisovun əsgərləri Lənkərandan çıxıb getməyincə müsəlmanlar nəfəs ala bilməyəcəklər. Yerli əhalinin müxtəlif dəhşətlərdən, faciələrdən və hədsiz qanunsuzluqlardan xilas olması üçün Avetisovun dəstəsinin buranı tərk etməsi vacibdir (12, 1918, 18 ноября) . Lənkəran nümayəndələri Azərbaycanın Xarici İşlər naziri ilə görüşərək, nazirə Lənkəran qəzasında müsəlman əhalisinin Avetisovun dəstəsi tərəfindən saysız-hesabsız təhqirlərə və zülmə məruz qalmaları barədə məlumat vermiş, ondan Avetisovun dəstəsinin çıxarılması üçün general Tomson qarşısında məsələ qaldırmağı xahiş etmişdilər.

"Азербайджан" qəzetinin 4 yanvar 1919-cu il tarixli 3-cü sayında çap olunan məqalədə deyilirdi ki, 1919-cu il yanvarın 2-də T.Bayraməlibəyov Lənkəran əhlisinin adından Azərbaycan Hökumətinin başçısı F.X.Xoyskiyə müraciət etmişdir. Müraciətdə Lənkəran müsəlmanlarına qarşı burada hakimiyyəti ələ keçirmiş qurumun həyata keçirdiyi özbaşınalıqlar haqqında məlumat verən Teymur bəy qayda-qanun yaratmaq üçün ingilis hərbçilərindən ibarət kiçik dəstənin Lənkəran qəzasına göndərilməsi məsələsini Antanta qoşunlarının komandanlığı qarşısında qaldırmağı xahiş edirdi (12, 1919, 4 января).

"Азербайджан" qəzetinin 1919-cu il 29 yanvar tarixli nömrəsində getmiş "Lənkəran" sərlövhəli məqalədə T.Bayraməlibəyov ermənilərin özbaşınalıqları haqqında növbəti dəfə məlumat verərək yazırdı ki, yanvarın 22-də erməni əsgərlər Şəhab molla İsgəndər oğlunun bazardakı dükanına hücum edərək güllə atmağa başlamış, insanların vahiməyə düşərək qaçmasından istifadə edərək dükanları qarət etmişdilər. Teymur bəy ermənilərin bu qanunsuzluqları mütəmadi etdiklərini də qeyd edirdi

(12, 1919, 29 января). Elə ertəsi gün erməni əsgərləri gecə saatlarında böyük bazarda Məşədi İbrahim Səmədovun dükanını dağıdaraq, dükandakı bütün ərzaq mallarını talan etmiş, dükan sahibinə 15 min manata qədər ziyan vurmuşdular. Eyni hadisəni ermənilər yanvarın 25-də Kələk məhəlləsində Mir Mehdi Quliyevə, yanvarın 28-də Məşədi Cəbrayıl Abasəlibəyova qarşı törətmişdilər (12, 1919, 11 марта).

"Азербайджан" qəzetinin 14 mart 1919-cu il tarixli nömrəsində həmin dövrdə Lənkəran qəzasının ümumi vəziyyəti ilə bağlı yazılmışdı ki, 1918-ci il Mart hadisələrindən sonra bolşeviklərlə bərabər erməni daşnakları da Lənkərana gəldilər. Bundan sonra Avetisovun başçılığı ilə daşnak hərbi hissələri müsəlman kəndlərinin axırına çıxdılar. Görünməmiş əzab-əziyyət verdilər. Yollar kəsilmişdi. Əhali şikayət etməyə bir yer tapmırdı. Türklər Bakıya gəldikləri zaman Muğan ətrafının bolşevikləri ilə əlaqələri kəsildi. Buradakı sərsərilər "Muğan hökuməti" adı ilə dağıdıcı bir qurum yaradaraq müsəlmanları soymağa və qırmağa başladılar (12, 1919, 14 марта). "Азербайджан" qəzetinin 18 may 1919-cu il tarixli nömrəsində getmiş "Lənkəranlıların harayı" adlı yazıda göstərilirdi ki, artıq bir ildən çoxdur ki, Lənkəranın, əsasən, müsəlmanlardan ibarət olan əhalisi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparanların əlində yanır. Son günlər hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçmişdir. Denikinin havadarlarına qarşı təqiblər, həbslər və başlanmışdır. Lənkəranda bolşeviklərlə denikinçilər arasında böyük toqquşmalar baş verdiyindən, bazarda alış-veriş dayanmış, müsəlman tacirlərin malları məhv edilmişdir (12, 1919, 18 мая).

Bölgədə müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlar və özbaşınalıqlar 1919-cu ilim avqustuna qədər davam etdi. Yalnız yerli milli qüvvələrin sərt müqaviməti və Azərbaycan hökumətinin tədbirli siyasəti sayəsində Lənkəran qəzasında antiazərbaycan qüvvələri zərərsizləşdirmək və bölgə üzərində Azərbaycanın suveren hüquqlarını təmin etmək mümkün oldu.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Baki: Nurlan, 2008
2. ARPİİSSA, f. 268, siy.23, iş 163
3. ARPİİSSA, f. 276, siy.1, iş 31
4. ARPİİSSA, f.276, siy. 2, iş 172
5. ARPİİSSA, F.456, siy.10, iş 43
6. ARPİİSSA, f. 456, siy.16, iş 229
7. ARPİİSSA, f. 456, siy. 18, iş 33
8. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, V cild, Bakı, 2001 elektron variant http://www.anl.az/el/Kitab/254489.pdf
9. Əlizadə N. Lənkəran zəhmətkeşlərinin sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə tarixindən, Bakı, 1963
10. Əzimov H. İnqilab əsgərləri, Bakı, 1978
11. «Sovqat» qəzeti
12. газ. «Азербайджан»
13. газ. «Бакинский рабочий
14. газ. «Баку»
15. «Бюллетень Диктатуры Центракаспия»
16. Гусейнов А.А., Синицын В. Сражающаяся Мугань, Б., 1979
17. Ермоленко, Т.Ф., Морозова, О. М. Погоны и буденовки: Гражданская война глазами белых офицеров и красноармейцев , М. 2013
18. газ. «Знамя труда»
19. газ. «Известия Бакинского Совета»
20. Кавказский календарь на 1917 год, Тифлис, 1916
21. газ. «Каспий»
22. Морозова О. Муганский регион в 1918-1920 гг./ журнал Русская Старина, 2015, №. 13, с.46-58
23. Наджафов Г. Лодки уходят в шторм, М.: 1987, https: //www.litmir.me/br/?b =279004&p=3
24. Привольный А.А. Над Муганъю зарева Октября, Б., 1979
25. Рустамова-Тогиди С. Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах, Баку, 2009
26. Шаумян С.Г. Избранные произведения в 2 томах, М., 1958., т.2
27. www.ethno-kavkaz.narod.ru

CRIMES OF ARMENIAN ARMED FORMATIONS IN LENKORAN REGION AS AN INTEGRAL PART OF THE POLICY OF GENOCIDE OF THE AZERBAIJANI PEOPLE
SUMMARY

The article highlights the criminal acts of Armenian gangs against the Muslim population in Lenkoran Uyezd in 1918-1919. Under the auspices of the Bolshevik and other great-power forces. It is especially emphasized that atrocities and outrages learned by Armenian gangs in the territory of Lenkoran district are an integral part of the policy of extermination of the whole people on national and religious grounds. This can be called a real genocide, as massacres by ethnicity were committed not simply by some bandits, but by direct instruction of the leadership of the state body of power - the Baku Council. Unfortunately, those who at that time had real power in the county and who refused to submit to the legitimate government of the Republic of Azerbaijan are also responsible for crimes against civilians.

ПРЕСТУПЛЕНИЯ АРМЯНСКИХ ВООРУЖЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЙ В ЛЕНКОРАНСКОМ РЕГИОНЕ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ПОЛИТИКИ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА
РЕЗЮМЕ

В статье освещаются преступные деяния армянских бандформирований против мусульманского населения в Ленкоранском уезде в 1918-1919 гг. под покровительством большевистских и других великодержавных сил. Особо подчеркивается что, зверства и бесчинства, учененные армянскиими бандами на территории Ленкоранского уезда, являются составной частью политики истребления целого народа по национальному и религиозному признаку. Это можно назвать настоящим геноцидом, поскольку массовые убийства по этническому принципу были совершены не просто какими-то бандитами, а по прямому указанию руководства государственного органа власти - Бакинского Совета. К сожалению, огромную ответственность за преступления против мирного населения несут также те, которые в тот период имели реальную власть в уезде и которые отказывались подчиниться законному правительству Азербайджанской Республики.

Д.и.н. **Севиндж АЛИЕВА**

СТАЛИНСКИЕ РЕПРЕССИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Açar sözlər: SSRİ, Azərbaycan SSR, müsəlman əhali, repressiya, deportasiya.
Keywords: USSR, Azerbaijan SSR, Muslim population, repression, deportation.
Ключевые слова: СССР, Азербайджанская ССР, мусульманское население, репрессии, депортация.

Тема сталинских репрессий в Азербайджанской ССР, несмотря на ангажированность, на самом деле не стала предметом многочисленных исследований азербайджанских ученых. Крупным исследователем «Большого террора» в Азербайджане являлся покойный профессор Эльдар Исмаилов.[1] В своих фундаментальных монографиях «Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане» (2003), «Очерки истории Азербайджана» (2010), «История «большого террора» в Азербайджане» (2015) автор объективно исследовал предпосылки, ход и последствия репрессий в Азербайджанской ССР, пришел к выводу о том, что «большой террор» стал подлинной трагедией и предопределил утрату многими народами бывшей единой страны доверия к центральной власти. Тема репрессий в Азербайджанской ССР нашла свое отражение в работах других азербайджанских ученых, а именно З.Буниятова, Дж.Гасанлы, А.Назарли, Ш.Мамедова, А.Пашаева, Б.Рафиева, Р.М. Байрамова, А.Кенана и др.[2]

При рассмотрении темы политических репрессий в тоталитарном государстве, террора, попирания прав граждан, произвола, огромное значение имеют рассекреченные архивные материалы, опубликованные в сборниках документов, которые еще более раскрывают всю трагедию того периода. Они демонстрируют средства, к которым прибегало тоталитарное государство для поддержания своей власти и достижения поставленных целей крайними, неоправданно жестокими мерами.

Распад Российской империи в результате революционных потрясений 1917 года привел к провозглашению на Кавказе различных государственных образований и их борьбе за независимое существование. Однако победа большевиков в Гражданской войне вначале пресекла развитие данной тенденции, а затем и существенно изменила весь политический и социально-экономический уклад кавказского общества.

Азербайджан один из первых национальных окраин бывшей Российской империи испытал на себе социальные потрясения большевистского правления.

После того как 7 ноября (25 октября) 1917 года в Петрограде власть перешла в руки большевиков, объявивших советскую власть, буржуазно-националистические партии Южного Кавказа решительно отвергли власть нового правительства. На местах наблюдалось отмежевание от Советской России. 2 (15) ноября 1917 года, спустя неделю после падения Временного правительства в Петрограде, в Баку был сформирован Бакинский совет рабочих, крестьянских и солдатских депутатов (Баксовет), который возглавил большевик Степан Шаумян. В апреле 1918 года Бакинский Совет при поддержке вооружённых отрядов армянской партии «Дашнакцутюн» в результате кровопролитных мартовских событий утвердил свою власть в Баку, после чего был сформирован Совет народных комиссаров. Весной 1918 года в ходе кровавого захвата власти большевиками в Бакинской губернии более 50 тысяч азербайджанцев стали

[1] Эльдар Исмаилов. Очерки истории Азербайджана. М.: Флинта, 2010, с.300.

[2] Назарли А.Э. XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства. Баку: изд-во "Elm və Təhsil", 2014; Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azərnəşr, 1993; Мамедова Ш. Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане, 1920-1930 гг. Баку: Адилоглу, 2004; Аскеров-Кенгерлинский А. Трагедия Азербайджана // Хазар, 1990, №3 (4), с.68-87; Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərbaycan, 2001; Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı: Azərnəşr, 1995; Bayramova R.M. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili-siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı: Elm, 2007; Aslan Kənan. XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar. Bakı: Azərnəşr, 2011; Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. Пер. с нем. В. Т. Алтухова. М.: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010; Мустафа-заде Р.С. Две Республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. М.: Изд-во «МИК», 2006; Рафиев Б. Если снять гриф секретности (очерки новейшей истории Азербайджана). Глазов: Глазовская типография, 2008; Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi. Bakı: Yazıçı, 1993.

жертвами геноцида, устроенного вооруженными силами большевистко-дашнакского альянса в различных уездах данной губернии. После этого в течение двух лет Азербайджан находился вне территории контроля большевиков. В период Азербайджанской Демократической Республики хоть и не успели провести аграрные реформы, однако не разрушили сложившийся веками хозяйственный уклад деревни. После того как в ночь с 26 на 27 апреля 1920 года XI Красная Армия перешла границу Азербайджана и вторично, на этот раз на 70 с лишним лет была установлена советская власть.

Большевистская политика в отношении мусульман неуклонно эволюционировала в сторону ограничения и вытеснения традиционных институтов. На X съезде Компартии 1921 года тюркизм и исламизм были отнесены к проявлениям «буржуазно-демократического национализма». Лица, обвиненные в тюркизме, подверглись репрессиям. Усиление репрессивной составляющей большевистской политики отмечалось и в других регионах, в том числе, в Азербайджане, где после прихода большевиков началось преследование членов Правительства АДР, мусаватистов и тех, кто подозревался в буржуазном национализме и в антисоветских настроениях. 28 апреля 1920 года Азревком выступил с обращением «Ко всему населению г. Баку и Азербайджана», объявив о ликвидации преступного правительства партии «Мусават» и утверждении рабоче-крестьянской власти. …Если власть беков, ханов, банкиров, предпринимателей, биржевиков и спекулянтов еще держится насилием и провокацией, то это лишь видимость, лишь призрак власти. Дни и часы господства шайки эксплуататоров, захватчиков и насильников сочтены. Нет той силы, которая могла бы отсрочить час врагов народа». В этом тексте впервые были обозначены главные «враги народа»: «белогвардейские банды Деникина», «грабительский англо-французский империализм», «разбойничьи замыслы дашнаков и грузинских меньшевиков». Четко и грозно звучало предупреждение: «На белый террор буржуазии и помещиков мы ответим беспощадным красным террором… Горе тем, кто жаждет крови трудящихся».[1] По сведениям Э.Исмаилова, «только в конце 1920 – начале 1921 года в Азербайджане было расстреляно около 40 тысяч человек».[2]

Ломка прежней системы, ликвидация сословий и привилегий, изменение системы образования, землепользования, отмена частной собственности, преследование духовенства, верующих, запрещение шариатских судов и т.д. - вызывали некоторое недовольство на местах. Одним из методов борьбы с «антисоветскими элементами» стали репрессии.

Первый приказ, с которого начались репрессии, об арестах и конфискациях был издан 29 апреля 1920 года. Согласно этому решению была организована Азербайджанская Чрезвычайная Комиссия (АзЧека, АЧК). Приказ Азревкома от 2 июня 1920 г. «О борьбе с контрреволюцией» дал обоснование многим дальнейшим приговорам. 17 мая 1920 г. Политбюро КП(б) Азерб. ССР приняло постановление о создании в Баку трудового (концентрационного) лагеря.[3]

Этап массовых репрессий наступил в условиях перехода к так называемой «социалистической реконструкции».

Азербайджанская деревня была включена в орбиту экономических экспериментов большевиков, связанной с политикой продовольственной разверстки. В Азербайджанской ССР продразверстка охватила кратковременный период с сентября 1920 года по май 1921 года. В это же время осуществлялся военный коммунизм, хоть и не в таких масштабах, как в России, т.к. социально-экономические, культурные, бытовые условия сильно отличались от российских. Несмотря на непродолжительность данной политики (всего семь месяцев), в уездах Азербайджана также были зафиксированы факты голода и крестьянские бунты. Причиной тому были, с одной стороны, засуха, например, 1925 года,[4] с другой - усугубляющие тяготы

---

[1] Декреты Азревкома 1920-1921. Сборник документов. Баку: 1989, с.11-12.
[2] Эльдар Исмаилов. Очерки по истории Азербайджана. М.: Флинта, 2010, с.273.
[3] Назарли А. Э. XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства. Баку: изд-во "Elm və Təhsil", 2014, с.44-45.
[4] Обзор политического состояния СССР за сентябрь 1925 г.// Совершенно Секретно": Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), т.3 1925 г., Москва, 2002.

крестьян бесконечные, бесконтрольные реквизиции со стороны продагентов, а также обязанность кормить и обувать дислоцированных в Азербайджане солдат XI Красной Армии.

Курс на индустриализацию, взятый со второй половины 20-х годов, проводился за счет крупных и состоятельных хозяйств деревни, что привело к снижению урожайности и ослаблению сельскохозяйственного производства. В 1929 году в республике появились продовольственные карточки. Была запрещена продажа хлеба, массово конфисковали зерно. По резолюции ЦК ВКП (б) от 5 января 1930 года, коллективизация в Азербайджанской ССР должна была завершиться к весне 1932 года. Переход к сплошной коллективизации стал настоящей драмой для народов Кавказа. 11-16 февраля 1930 года на совещании ЦК ВКП (б) по вопросам коллективизации и ликвидации кулачества как класса приняли участие секретари ЦК партии Азербайджана, Грузии, Узбекистана, Таджикистана, Армении, а также Дагестанского, Бурятского и др. обкомов и райкомов. А после принятия ими постановления от 20 февраля 1930 года «О коллективизации и борьбе с кулачеством в национальных, экономически отсталых районах», население, выражавшее недовольство на религиозной почве, неудовлетворенное аграрной политикой и образом правления, и к тому же классифицированное как кулаки, подверглось еще большим репрессиям.

Недовольство крестьян вылилось в ряд вооруженных выступлений в Нуха-Закатальском, Нахчыванском, Гянджинском регионах Азербайджанской ССР в 1930 году, которые были жестоко подавлены. Однако, 2 марта 1930 года вышла статья Сталина «Головокружение от успехов», которая призывала притормозить дальнейшую коллективизацию. После этого был разрешен выход крестьян из колхозов и содержать мелкое единоличное хозяйство. Распределение земельных наделов и скота между колхозниками привело к снижению показателей и заготовок. Массовые репрессии привели к выходу крестьян из колхозов. Ответственность возлагалась на командное управление партийно-советского руководства. «Кулацкие группы» обвинялись в убийствах, пожарах, потере поголовья скота, т.е. во «вредительстве» и «классовой мести».

По Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) «О коллективизации и борьбе с кулачеством в национальных экономически отсталых районах» от 25 февраля 1930 года по Азербайджанской ССР ориентировочно предписывалось репрессировать 500 кулаков-активистов и заключить их в концентрационные лагеря (1 категория).[1]

По Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) «О плане выселения кулаков в 1932 году» от 4 мая 1932 года, был принят план переселения 38300 семей кулаков в Среднюю Азию, по Азербайджанской ССР было утверждено переселение 1200 семей кулаков в Казахстан.[2]

В 1933 году было принято решение о выселении из хлопковых и пограничных районов Южного Кавказа 1500 хозяйств, в частности, из Азербайджана 900 кулацких хозяйств с семьями.[3]

В следующем году было принято Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О высылке из Азербайджана антисоветских элементов» от 25 декабря 1934 года, санкционировавшее высылку из Азербайджана в административном порядке в концлагеря с конфискацией имущества 87 семейств кулаков.[4]

Идеологической основой сталинских репрессий стал тезис об усилении и изменении формы классовой борьбы по мере развития социализма и диктатуры пролетариата.

---

[1] Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) «О коллективизации и борьбе с кулачеством в национальных экономически отсталых районах» Из приложения к протоколу заседания Политбюро № 118, п.44 от 25 февраля 1930 года// Политбюро и крестьянство: высылка, спецпереселение, 1930-1940: В 2 кн. Кн.1./ Отв. Ред. Н.Н.Покровский. М.: РОССПЭН, 2005, с.110, 119.

[2] Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) «О плане выселения кулаков в 1932 году» Из приложения к протоколу заседания политбюро № 98, п.57/33// Политбюро и крестьянство: высылка, спецпереселение, 1930-1940: В 2 кн. Кн.1./ Отв. Ред. Н.Н.Покровский. М.: РОССПЭН, 2005, с.537.

[3] Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О выселении кулаков по Закавказью». Из протокола заседания Политбюро №136, п.94/70// Политбюро и крестьянство: высылка, спецпереселение, 1930-1940: В 2 кн. Кн.1./ Отв. Ред. Н.Н.Покровский. М.: РОССПЭН, 2005, с.605.

[4] Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О высылке из Азербайджана антисоветских элементов» Из протокола заседания Политбюро № 17, п.256, от 25 декабря 1934 года, //Политбюро и крестьянство: высылка, спецпереселение, 1930-1940: В 2 кн. Кн.1./ Отв. Ред. Н.Н.Покровский. М.: РОССПЭН, 2005, с. 659.

Выступая на Пленуме ЦК ВКП(б) 9 июля 1928 года, Сталин развивал этот ленинский тезис: *«Не ясно ли, что все наше продвижение вперед, каждый наш сколько-нибудь серьезный успех в области социалистического строительства является выражением и результатом классовой борьбы в нашей стране?*

Но из всего этого вытекает, что, по мере нашего продвижения вперед, сопротивление капиталистических элементов будет возрастать, классовая борьба будет обостряться, а Советская власть, силы которой будут возрастать все больше и больше, будет проводить политику изоляции этих элементов, политику разложения врагов рабочего класса, наконец, политику подавления сопротивления эксплуататоров, создавая базу для дальнейшего продвижения вперед рабочего класса и основных масс крестьянства.

Нельзя представлять дело так, что социалистические формы будут развиваться, вытесняя врагов рабочего класса, а враги будут отступать молча, уступая дорогу нашему продвижению, что затем мы вновь будем продвигаться вперед, а они – вновь отступать назад, а потом "неожиданно" все без исключения социальные группы, как кулаки, так и беднота, как рабочие, так и капиталисты, окажутся "вдруг", "незаметно", без борьбы и треволнений, в лоно социалистического общества. Таких сказок не бывает и не может быть вообще, в обстановке диктатуры пролетариата – в особенности

Не бывало и не будет того, чтобы отживающие классы сдавали добровольно свои позиции, не пытаясь сорганизовать сопротивление. Не бывало и не будет того, чтобы продвижение рабочего класса к социализму при классовом обществе могло обойтись без борьбы и треволнений. Наоборот, продвижение к социализму не может не вести к сопротивлению эксплуататорских элементов этому продвижению, а сопротивление эксплуататоров не может не вести к неизбежному обострению классовой борьбы.

Вот почему нельзя усыплять рабочий класс разговорами о второстепенной роли классовой борьбы».[1]

В разгар «большого террора» 3 марта 1937 года в своем докладе на Пленуме ЦК ВКП(б) Сталин еще раз вернулся к тезису обострения классовой борьбы по мере развития социалистического общества в условиях диктатуры пролетариата:

«Необходимо разбить и отбросить прочь гнилую теорию о том, что с каждым нашим продвижением вперед классовая борьба у нас должна будто бы все более и более затухать, что по мере наших успехов классовый враг становится будто бы все более и более ручным.

Это не только гнилая теория, но и опасная теория, ибо она усыпляет наших людей, заводит их в капкан, а классовому врагу дает возможность оправиться для борьбы с Советской властью.

Наоборот, чем больше будем продвигаться вперед, чем больше будем иметь успехов, тем больше будут озлобляться остатки разбитых эксплуататорских классов, тем скорее будут они идти на более острые формы борьбы, тем больше они будут пакостить Советскому государству, тем больше они будут хвататься за самые отчаянные средства борьбы как последние средства обреченных.

Надо иметь в виду, что остатки разбитых классов в СССР не одиноки. Они имеют прямую поддержку со стороны наших врагов за пределами СССР. Ошибочно было бы думать, что сфера классовой борьбы ограничена пределами СССР. Если один конец классовой борьбы имеет свое действие в рамках СССР, то другой ее конец протягивается в пределы окружающих нас буржуазных государств. Об этом не могут не знать остатки разбитых классов. И именно потому, что они об этом знают, они будут и впредь продолжать свои отчаянные вылазки.

Так учит нас история. Так учит нас ленинизм.

Необходимо помнить все это и быть начеку».[2]

---

[1] Сталин И.В. Об индустриализации и о хлебной проблеме. Речь на Пленуме ЦК ВКП(б). 9 июля 1928 г. // Сочинения, т.11. М., 1949, с.171-172

[2] Сталин И.В. О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. Доклад на Пленуме ЦК ВКП(б). 3 марта 1937 года. // Сочинения. М., 1997, т.14, с.166

По Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) «Об антисоветских элементах» от 10 июля 1937 года по Азербайджанской СССР были утверждены тройки в составе т.т. Сумбатова, Теймуркулиева и Джангирахунзаде. В документе отмечалось утвердить намеченных к расстрелу кулаков 500 чел., уголовников 500 чел., высылке кулаков 1300 чел., уголовников 1700 чел. Тройке разрешалось рассматривать дела контрреволюционных повстанческих организаций с применением расстрела к 500 чел., высылке 750 чел. и выселения в лагеря НКВД 150 семейств бандгрупп.[1]

По Оперативному приказу народного комиссара внутренних дел Союза ССР за № 00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов от 30 июля 1937 г. выясняется, что в поисках антисоветских формирований было сфабриковано множество дел в отношении осевших в деревне бывших кулаков. Это были или ранее репрессированные, либо скрывавшиеся от репрессий, бежавшие из лагерей, ссылки и трудпоселков. Среди них были и бывшие активные участники антисоветских вооруженных выступлений. Советские власти выявляли представителей бывших антисоветских партий, в т.ч. мусаватистов и иттихадистов, обвиняя их в организации всякого рода антисоветских и диверсионных преступлений, как в колхозах и совхозах, так и на транспорте и в некоторых областях промышленности.

В Приказе перед органами безопасности прямо ставилась задача: «самым беспощадным образом разгромить всю эту банду антисоветских элементов, защитить трудящийся советский народ от их контрреволюционных происков и, наконец, раз и навсегда покончить с их подлой подрывной работой против основ советского государства».[2]

Все репрессируемые кулаки, уголовники и др. антисоветские элементы подразделялись на две категории:

- к 1 категории относили всех наиболее враждебных элементов. Они подлежали немедленному аресту и, по рассмотрении их дел на тройках — расстрелу;

- ко 2 категории относились все остальные менее активные враждебные элементы. Они подлежали аресту и заключению в лагеря на срок от 8 до 10 лет, а наиболее злостные и социально опасные из них, заключению на те же сроки в тюрьмы по определению тройки.

В соответствии с данными, предоставленными Наркомами республиканских НКВД и др. было даже указано количество человек, подлежащих репрессии. В Азербайджанской ССР показатели были такие: категория – 1500, 2 категория – 3750, всего- 5250 чел.[3]

Утвержденные цифры хоть и считались ориентировочными, однако, наркомы республиканских НКВД и начальники краевых и областных управлений НКВД не имели права самостоятельно их превышать, могли лишь предъявлять мотивированные ходатайства.

Семьи репрессированных по первой и второй категории, как правило, не репрессировались. Однако, предусматривались исключения для «способных к активным антисоветским действиям». По этому Приказу с 5 августа 1937 года во всех республиках, краях и областях началась операция по репрессированию бывших кулаков, активных антисоветских элементов и уголовников.[4]

По процедуре, на каждого арестованного или группу арестованных заводилось следственное дело. Следствие, направленное на выявление всех преступных связей арестованного, должно было проводиться ускоренно и в упрощенном порядке. По окончании следствия дело

---

[1] Из постановления Политбюро ЦК ВКП(б) «Об антисоветских элементах» от 10 июля 1937 года// Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938/ Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. М.: МФД, 2004, с.241.

[2] Записка м.и.Фриновского в Политбюро ЦК ВКП(б) с Приложением оперативного приказа НКВД СССР №00447//Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938/ Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. М.: МФД, 2004, с. 273.

[3] Записка м.и.Фриновского в Политбюро ЦК ВКП(б) с Приложением оперативного приказа НКВД СССР №00447//Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938/ Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. М.: МФД, 2004, с.274-275.

[4] Записка м.и.Фриновского в Политбюро ЦК ВКП(б) с Приложением оперативного приказа НКВД СССР №00447//Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938/ Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. М.: МФД, 2004, с.273.

направлялось на рассмотрение тройки. К делу приобщались ордер на арест, протокол обыска, материалы, изъятые при обыске, личные документы, анкета арестованного, агентурно-учетный материал, протокол допроса и краткое обвинительное заключение. В Азербайджанской ССР утверждался персональный состав республиканской тройки: председатель — Сумбатов, члены Теймуркулиев, Джангир Ахундзаде. На заседаниях троки мог присутствовать республиканский краевой или областной прокурор, если он не входил в состав тройки.[1]

С 1 октября 1936 года по 1 июля 1938 года по приказу НКВД № 00447 с 5 августа 1937 года по 1 июля 1938 года из 1420711 арестованных было репрессировано 13356 азербайджанцев, что составляло 0,9% удельного веса общего числа арестованных. Следует принять во внимание, что арестованных иранцев (персидскоподданные азербайджанцы) насчитывалось 14994 человек (1,1%).[2] По Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) об иранских гражданах (69) от 19 января 1938 года, ЦК ВКП(б) и СНК Азербайджана было предложено в известность всех граждан пригpаничных с Ираном районов об оформлении советского подданства в течение 10 дней в том случае, если эти граждане считают себя подданными Ирана. «Иранцев», оформивших советское подданство, предписывалось в месячный срок переселить в Казахстан, также как и курдов из Нахичеванской республики. «Граждане иранцы», отказавшиеся от перехода в советское подданство и желавшие остаться в подданстве Ирана, должны были вернуться в Иран, в противном случае подвергнуться аресту.[3] Кроме того, и дагестанские азербайджанцы – потомки иммигрантов из Южного Азербайджана, как и большинство населения с иностранным гражданством на территории Советского Союза, ошибочно записанные в советской переписи персами, были выселены с мест своего проживания.[4]

По сведениям из Справки НКВД о количестве осужденных за время с 1 октября 1936 г. по 1 ноября 1938 года, из 36906 чел, осужденных ВК Верхсуда, НКВД Азербайджанской ССР выслало 7894 иранскоподданных. В распорядительных документах НКВД СССР имеются два интересных документа. Меморандум от 29 января 1938 г. за №202, направленный в республиканские, областные и др. органы внутренних дел, и распоряжение, адресованное руководству НКВД Азербайджанской ССР. В Меморандуме № 2021938 г. об аресте иранских подданных и советских граждан, подозревавшихся в шпионской, вредительской, диверсионной, повстанческой, националистической и иной антисоветской деятельности определялись сроки и порядок проведения операции по аресту и следствию в отношении арестованных лиц. В Распоряжении №202 от 29 января 1938 г. предписывалось немедленно начать аресты и расследования дел всех иранцев - иранских подданных и иранцев, не имевших ни советских, ни иностранных паспортов. Напомним, что среди иранских подданных большинство составляли азербайджанцы, приезжающие на заработки в родственный Азербайджан. [5]

Помимо этого антисоветские выступления не способствовали стабильности жизнедеятельности населения и держали в напряжении крестьянство. А земельные конфликты выливались в вооруженные столкновения, приводили к обострению армяно-азербайджанского национального антагонизма и вызывали недовольство органами власти со стороны местного населения. Советские органы, в свою очередь, во всех бедах обвиняли низовой аппарат, который, по их

---

[1] Записка м.и.Фриновского в Политбюро ЦК ВКП(б) с Приложением оперативного приказа НКВД СССР №00447//Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938/ Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. М.: МФД, 2004, с.278, 280.

[2] Данилов В.П. Советская деревня в 1938-1939 годах//Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. С. 18.

[3] Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) об иранских гражданах (69)// Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938/ Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. М.: МФД, 2004, с. 464.

[4] Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане (1927 - 1940). Документы и материалы. Махачкала, 2007, с. 196-198.

[5] Справки НКВД о количестве осужденных за время с 1 октября 1936 г. по 1 ноября 1938 года// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, с. 305, 573.

определению, состоял из «феодально-духовной аристократии». Представителей бывшего высшего сословия обвиняли во взяточничестве, произволе и связи с антисоветскими элементами. ОГПУ обвиняло также духовенство в распространении слухов об объявлении капиталистическими державами войны с СССР и агитации против коммунистов и советской власти.[1]

В первую когорту репрессированных «врагов народа» вошли первые советские руководители и квалифицированные кадры, а также «антисоветские враждебные элементы».

Трагедия заключалась в формализации и чрезмерно рьяном отношении к делу контролирующих и карательных органов. Дикий фарс заключался в установлении лимитов репрессируемых и тем более дополнительных лимитов. Так, по Постановлению ЦК ВКП(б) об утверждении дополнительных лимитов на репрессии по приказу НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 года обкомам, крайкомам и ЦК нацкомпартий предписывалось принять предложение НКВД СССР об утверждении дополнительного количества подлежащих репрессии бывших кулаков. По Азербайджанской ССР была установлена квота - 2 тыс. чел. по 1 категории (уголовники и активный антисоветский элемент).[2]

По Сводке №33 ГУГБ НКВД об арестованных и осужденных на основании приказа НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 года, всего в Азербайджанской ССР предусматривался арест 5 тыс человек 1 категории и 4250 - 2 категории (всего – 9250). На 1 марта 1938 года было арестовано 7229 человек. Осуждено тройкой 7259 чел. (1 категории – 2815, 2 категории – 4444. Из них кулаков - 1480, уголовников – 600, других контрреволюционных элементов – 735; 2 категории – бывших кулаков 2260, бывших уголовников – 1598, других контрреволюционных элементов 586 чел.[3]

В советское время был установлен строгий лимит собственности не только на землю, но и на скот, растительность и т.д. На 1 января 1938 года в личном пользовании колхозников в Азербайджанской ССР (без Нахичеванской АССР и Кельбаджарского района) сверх устава было зафиксировано большое количество скота. Поэтому по догмам того времени принцип правильного сочетания общественных и личных интересов в колхозе считался нарушенным. Насаждение правил, лимитов и квот сопровождалось непониманием или игнорированием со стороны населения, что влекло привлечение к ответственности и наказание.[4] По выражению Сталина, Нахичеванская республика являлась «наиболее опасным пунктом во всем Закавказье».[5]

Постановлению Политбюро ЦК ВКП (б) «Об антисоветских элементах» от 31 января 1938 года по Азербайджанской ССР дополнительно подлежали репрессиям еще 2 тыс чел 1 категории и 1 тыс – 2 категории.[6]

По сводке 1 спецотдела НКВД СССР «О количестве арестованных и осужденных органами НКВД СССР за время с 1 октября 1936 г. по 1 июня 1938 г.», с 1 октября 1936 года по 1 июля 1938 года всего было арестовано 1 420 711 чел. Из них в Азербайджанской ССР - 25222 чел., в том числе по приказу №00447 – 9972 чел (бывшие кулаки – 5399, уголовники – 2053,

---

[1] Обзор политического состояния СССР за сентябрь 1925 г.// Совершенно Секретно": Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг), т.3 1925 г., Москва, 2002.

[2] Постановление ЦК ВКП(б) об утверждении дополнительных лимитов на репрессии по приказу НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 г.// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, с.34.

[3] Сводка № 33 ГУГБ НКВД об арестованных и осужденных на основании приказа НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 г.// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, с. 57.

[4] Доклад ЦУНХУ Госплана СССР об итогах переписи скота от 8 апреля 1938 *г*// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, с. 94.

[5] Шифртелеграмма И.В.Сталина в ЦК КП(б) Азербайджана об арестах руководства Нахичеванской АССР ЦК компартии Азербайджана Багирову от 26 сентября 1937 г. № 15566/ш// Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938/ Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. М.: МФД, 2004, с.380.

[6] Постановление Политбюро ЦК ВКП (б) «Об антисоветских элементах» от 31 января 1938 года// Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938/ Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. М.: МФД, 2004, с.467.

прочие контрреволюционные элементы – 2520). По национальному составу, всего было арестовано 13356 азербайджанцев. Из них по приказу № 9592 (бывших кулаков – 5156, уголовников – 2200, прочих контрреволюционных элементов – 2236).[1] Под наименованием «иранцы» (среди них большинство составляли азербайджанцы) - всего было арестовано 14994 человек, Из них по приказу 00447 – 811 (бывших кулаков – 101, уголовников – 409, прочих контрреволюционных элементов – 301 чел.).[2]

В дальнейшем в отношении некоторых подследственных дела были пересмотрены. Так, по Статистическом отчету о результатах пересмотра дел сельского и колхозного актива по СССР, в Азербайджанской ССР в отношении 2555 чел. дела были пересмотрены, а в отношении 1067 чел. дела были оставлены в силе. В отношении 1297 лиц были возбуждены ходатайства о снятии судимости. В отношении 114 человек (4,5%) дела были прекращены.[3] Помимо этого, в Азербайджанской ССР было обнаружено свыше 2 тыс. нерассмотренных дел. Была признана неудовлетворительная работа наркомюста и органов прокуратуры в республике. В связи с этим было приказано в месячный срок проверить все ли уголовные дела, подлежащие согласно директиве пересмотру, были отобраны и представлены народными судами на рассмотрение подготовительных комиссий. Народные судьи совместно с районными прокурорами должны были провести проверку и тех уголовных дел о сельском и колхозном активе и отдельных колхозниках, приговоры о которых при пересмотре были оставлены без изменения. [4]

За малейшие просчеты и нарушения председатели сельсоветов, колхозов и другие работники колхозного и сельского актива привлекались к уголовной ответственности. При этом была признана и неосновательность многих дел. По Азербайджанской ССР: в Нахичеванской АССР из 272 привлеченных прекращены дела в отношении 119 чел. (43%); в числе привлеченных 139 председателей правлений колхозов.[5] Было принято Постановление СНК СССР «О пересмотре дел лиц из колхозного и сельского актива, осужденных в 1934—1937 гг.» от 27 июля 1939 г.[6]

Естественно, что это не могло не вызвать ответной протестной реакции. Повстанческое движение в Закатальском округе (Алиабатском и Кахском районах, в селениях Шеки и др.), Гянджинском округе Азербайджанской ССР разворачивалось под лозунгами: «Освобождение народа из-под власти Советов», «Долой колхозы». Органы ГПУ докладывали в Москву о руководстве восставшими в Азербайджане из Дагестана и Турции. События в Южном

---

[1] Из сводки 1 спецотдела НКВД СССР «О количестве арестованных и осужденных органами НКВД СССР за время с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г.» // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, с.162-163.

[2] Из сводки 1 спецотдела НКВД СССР «О количестве арестованных и осужденных органами НКВД СССР за время с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г.». *Не ранее 1 июля 1938 г//* Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, с. 163.

[3] Справка Уголовно-судебного отдела Прокуратуры СССР «О работе органов прокуратуры по пересмотру дел осужденных работников сельсоветов, МТС и колхозов// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, с. 175.

[4] Приказ наркома юстиции СССР и Прокурора СССР о проверке уголовных дел колхозного и сельского актива и отдельных колхозников, осужденных в 1934—1937 гг. *1 ноября 1938 г.//* Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, с. 302-304.

[5] Докладная записка Морозова А.Я. Вышинскому «О привлечении к уголовной ответственности работников низового колхозного и сельского актива в 1938 г.» *13 мая 1939 г//* Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, с. 406.

[6] Постановление СНК СССР «О пересмотре дел лиц и колхозного и сельского актива, осужденных в 1934—1937 гг.» *27 июля 1939 г.//* Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939 / Под ред. В.Данилова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, с. 446.

Дагестане разворачивались в опасном для местных властей направлении. Повстанцы заняли ряд селений Касумкентского, Табасаранского, Курахского районов и двигались по направлению к Азербайджану. Среди населения распространялись сведения о свержении советской власти в Дагестане и занятии Дербента турками.[1] 19 мая 1930 года азербайджанский повстанческий отряд из 10-12 человек перешел границу у сел. Хнов Рутульского района и проник на территорию Южного Дагестана. Началось восстание хновцев, поддержанное жителями села Борч. Повстанческие отряды из Азербайджана сконцентрировались в районе Салаватского перевала (300 чел.). На подавление восставших районов Азербайджана и Дагестана Советская администрация направила воинские части. Были перекрыты проходы из Дагестана в Закаталы, чтобы не допустить прорыва повстанцев в Азербайджан.

Советские войска подавляли восстания, арестовывая участников и беря в заложники местных жителей. В результате, восстание в Хнов с участием азербайджанских повстанцев, как и другие, было подавлено. Тем не менее, протестные настроения оставались весьма мощными. В этот период, помимо выступления повстанцев в разных районах Азербайджанской ССР, фиксируется массовый выход местных жителей из колхозов.

С лета 1936 по осень 1938 годов советская тоталитарная система, изначально не отличавшаяся особым гуманизмом, систематически использовавшая для достижения своих целей и задач методы государственного терроризма, пошла на еще более, чем прежде, откровенное попрание норм соблюдения прав граждан, в том числе в сфере обеспечения их личной безопасности. Это был период откровенного «беспредела», приведшего к огромным жертвам, ущемлению прав и свобод огромной массы людей. Это дало основание именовать этот период «большим террором».

Безусловно, репрессивная машина косила всех, невзирая на социальную, национальную принадлежность. Только в 1937 году в Азербайджане были арестованы 22 наркома, 49 секретарей райкомов, 29 председателей райисполкомов, 57 директоров заводов и промыслов, 95 инженеров, 110 военнослужащих, 207 советских и профсоюзных работников, 8 профессоров. Почти все они были расстреляны. Известно, что с 1 октября 1936 года до 1 июля 1938 года в Азербайджанской ССР было арестовано 25222 человек. Их них 13356 были азербайджанцами. Если сравнивать с репрессиями по отношению к представителям других национальных групп населения, это ни в абсолютных цифрах, ни в относительных показателях по отношению к общей численности представителей данной национальности, не выглядит как сугубо антиазербайджанская акция. Но рамки репрессий были значительно более широкими. К жертвам "большого террора" правомерно отнести близких родственников "врагов народа", которые выселялись в отдаленные, преимущественно северные районы и Среднюю Азию. К жертвам большого террора вполне можно отнести и детей репрессированных родителей. Их участь была незавидной. Как правило, дети репрессированных определялись в детские дома. На многие годы они были обречены жить в лишениях, числиться "детьми врагов народов" и потому испытывать ограничения в вопросах получения образования и трудоустройства, налаживания личной жизни. Учитывая данные факты, в работе З.Буниятова отмечено, что общая численность жертв массовых репрессий в Азербайджане в 1937-1938 гг. насчитывала более 80 тысяч человек.[2] Ту же цифру приводит Э.Исмаилов. «Подсчитать общее количество репрессированных в эти годы в Азербайджане не так просто. Видимо, справедливо было бы отнести сюда всех, кто был расстрелян, заключен в лагеря, жен и детей осужденных, выселенных за пределы республики. Иными словами, всех кто пострадал физически и морально. С учетом этого можно предположить, что число репрессированных в Азербайджане в период «большого террора» составило не менее 80 тысяч человек», - резюмировал он тему массовых репрессий в своей работе.[3]

---

[1] Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане (1927 - 1940). Документы и материалы. - Махачкала, 2007, с.46-49, 140-141, 154-155, 158, 164-167.
[2] Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azərnəşr, 1993. C.5.
[3] Эльдар Исмаилов. Очерки по истории Азербайджана. М., 2010, с. 306-307.

Азербайджанская ССР, как и другие республики, входила в полосу ужесточения борьбы власти и общества, борьбы против инакомыслия. В СССР работал механизм беспощадной репрессии - карательных мер, применяемых государственными органами под предлогом защиты и сохранения существующего строя. Все эти мероприятия партии и советского правительства позже вошли в историю под названием сталинские репрессии, массовые репрессии, массовый террор, и стали составной и сопутствующей частью формирования и утверждение тоталитарного режима советского государства.

Цель всех этих репрессий - уничтожение потенциальных и активных противников, а также устрашение народа. Во главе советского режима стоял единоличный лидер – И. Сталин, который принял на себя принятие всех важнейших решений, что привело к утверждению его культа личности. По оценке некоторых экспертов нельзя всю вину возлагать на одного Сталина, виной всему является сама доктрина большевизма. Однако нужно признать, что и до Сталина, и после него советское государство не знало таких репрессий и столь жестокого обращения с гражданами. Отметим также, что, поскольку сталинское видение путей эволюции советской государственности было в основе мероприятий того времени, его личное отношение к отдельным народам в значительной степени повлияло на принятие в отношении некоторых из них самых суровых решений.

Репрессии коснулись всех слоев населения, возникали невероятные дела против тех, кто подозревался в приверженности национальному мышлению, а не советским штампам. Шли массовые разоблачения «врагов народа», «вредителей», «шпионов», что отражалось на судьбе не только самих «виновников», но и их родных, близких, коллег. По мнению специалистов, репрессии служили не только как средство наказания или метод устрашения, не только как инструмент устранения реальных и потенциальных противников тоталитарного режима, но и для физического уничтожения реальных конкурентов Сталина. Именно так это и произошло в 1934 году в случае с убийством С.М. Кирова. 10 июля 1934 года в рамках реорганизации спецслужб был создан народный комиссариат внутренних дел СССР (НКВД). В ноябре 1934 года был создан специальный отдел под названием «Особое совещание». Этот отдел получал широкие полномочия по борьбе с врагами народа. Сталин обратился к членам партии с заявлением о необходимости окончательного истребления всех врагов народа. В уголовный кодекс СССР были внесены изменения, согласно которым все дела по политическим заключенным могли рассматриваться в ускоренном порядке без адвокатов и прокуроров в течение 10 дней. В результате в СССР был установлен режим беспредельной власти Сталина. Созданный партийно-государственный аппарат вмешивался в решение всех экономических вопросов. Насильно осуществлялось отчуждение людей от собственности и от вмешательства в дела власти. В национальных республиках советизация приобрела как общие, присущие всему СССР, так и специфические черты. По справедливой оценке Эльдара Исмаилова: «Власть того времени в Азербайджане носила наместнический характер. Ее главным назначением было обеспечение целей и интересов имперского государства, каким являлся Советский Союз».[1]

В Азербайджанской ССР был свой «Сталин», свой «хозяин» - Первый Секретарь ЦК Компартии Азербайджана Мир Джафар Багиров. По мнению, сложившемуся в азербайджанской общественной и научной среде, Багиров был прямо причастен к репрессиям в Азербайджанской ССР. Несомненно, огромную роль в осуществлении репрессий играло НКВД. М. Дж. Багиров являлся только инструментом, винтиком в руках центрального руководства большевистской партии. Сегодня высказываются предположения, что если бы М.Дж. Багиров и другие партийные функционеры Азербайджана что-либо предприняли против «генерального курса» правящей партии, их самих бы и расстреляли, что, собственно, потом и произошло.

Безусловно, как руководитель республики, М. Дж. Багиров дирижировал репрессиями. По заключению исследователя этого вопроса профессора Эльдара Исмаилова, «в 1920-е годы при

[1] Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. - Баку: Изд-во Адильоглу, 2003, с. 7.

активном участии Багирова были уничтожены практически все очаги политического сопротивления в Азербайджане. Причем, уничтожены самым беспощадным образом».[1] М. Дж. Багиров был продуктом той системы, которую создал Сталин. Поэтому, указывая на его участие в репрессиях, конечно, нельзя отрицать личностные качества Багирова как руководителя, обладавшего харизмой, умевшего управлять людьми. Багиров сумел положить конец той кадровой чехарде, которая существовала в руководстве республикой на протяжении 20-х – первой половине 30-х годов. Последующее длительное нахождение его на посту руководителя республики (1933-1953) было также связано с иными факторами субъективного порядка. Одним из них были близкие отношения главы Азербайджана с Л. Берией, который и рекомендовал Багирова на пост первого секретаря. Сам Берия с 1932 года возглавил партийную организацию Закавказья (1932-1936), а с Багировым был знаком еще по совместной работе в Азербайджанской Чрезвычайной комиссии (Берия был руководителем Следственно-оперативным отделом ЧК Азербайджанской ССР).

В целом, за 1920-1930-е гг. в СССР произошла огромная социально-экономическая революция, которая не могла не иметь последствий. Изменилась природа собственности, структура общества, экономический уклад, идеология. Безусловно, были силы, которые находились в оппозиции (открытой или скрытой) этому процессу. Необходимо учитывать и внешнеполитический фактор, состоящий, главным образом в том, что у СССР в это время фактически не было союзников. Между тем, приближалась большая война. Поэтому, нужно признать, что, будь в это время во главе руководства республикой вместо Багирова кто-либо другой, это все равно не изменило бы логики работы репрессивной машины. Она уже была включена, причем далеко не в 1937 году. Фактически репрессии в СССР никогда и не прекращались. Они начались с момента образования этого государства и завершились его падением. Менялся лишь характер, степень жестокости репрессий. Эпоха 1937-1938 гг., безусловно, стала их кульминацией. К репрессиям можно отнести борьбу с кулачеством, инакомыслием и диссидентством, депортацию народов и т.д. Советская идеология всегда воспитывала советских граждан в духе борьбы. Даже большинство работ по советскому периоду 20-30-х гг. всегда начинались этим словом – «борьба». «Борьба с врагами народа» была той центральной идеей, которая должна была подстегнуть и мобилизовать граждан накануне новых испытаний. Как и все в СССР, репрессии проводились на плановой основе. Планы о численности граждан, которые подлежали аресту, спускались сверху и беспрекословно выполнялись нижестоящими карательными органами.

Что же касается обвинений, то их выбор, по сути, был предопределен и предельно незамысловат. Думается, что, широко распространенные в Азербайджане обвинения граждан в «пантюркизме», во многом стали следствием малообразованности их авторов – создателей (советские следователи и прокуроры), зачастую самым смутным образом представлявших даже само значение этого слова. Им просто нужны были яркие ярлыки, которые позволили бы обвинить арестованного, например, в связях с Турцией, с которой отношения к этому времени сильно испортились. Правда среди репрессированных были и такие люди как Г. Джавид, С. Мумтаз, Б. Чобанзаде и др., которые хорошо были знакомы с истоками этой идеи. Но и они не вкладывали в него политический смысл и больше рассматривали как культурную категорию. В годы сталинских репрессий с территории Азербайджана в ссылку были отправлены десятки тысяч представителей интеллигенции, военнослужащих, деятелей культуры и искусств, ученых, писателей, учителей, религиозных служителей. А это значит, что была уничтожена значительная часть образованного, духовного слоя общества.

Итак, первая волна репрессий (1920-е годы) затронула «чистых» контрреволюционеров, прежде всего, деятелей АДР, мусаватистов, иттихадистов. Вторая волна (1936-1939) уничтожила «врагов народа» в лице «пантюркистов» и «панисламистов», «антисоветских элементов» и «вредителей» всех мастей. Это подтверждает общую тенденцию, в силу которой, в сталин-

---

[1] Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. - Баку: Изд-во Адильоглу, 2003, с.41.

ское время национальные кадры все время находились под подозрением в склонности к национализму. В Азербайджане в 1936-1938 годы репрессиям подвергались в основном именно по обвинению в «буржуазном национализме». Вместе с тем, кадровая политика в национальных республиках была очень осмотрительной. Особенно власти опасались обострения межнациональной конфликтности, нападок и обвинения со стороны различных национальных групп.[1]

В отмеченном контексте важно особо выделить еще один аспект рассматриваемой проблемы, связанный с тем, что в постсоветское время в Азербайджане пытались представить репрессии 1937-1938 годов как исключительно антиазербайджанские. Однако с таким выводом согласиться трудно. Маховик сталинских репрессий носил общесоюзный характер и не пощадил ни одну из союзных республик.

В связи с тем, что режим постоянно поддерживал идею об угрозе СССР извне, о внешней опасности, исходящей от Запада и находящихся под их протекторатом и влиянием пограничных с СССР стран, в Азербайджане развернулась масштабная антииранская и антитурецкая пропаганда. Советская власть подогревала общественное мнение ожиданием угрозы со стороны Ирана и Турции. Пресекались малейшие протурецкие и проиранские симпатии.

По данным, приведенным Э. Исмаиловым: «Только таким внесудебным органом, как Особая тройка при НКВД Азербайджанской ССР, в 1937 за политические преступления были осуждены к разным срокам лишения свободы 2846 человек, а к высшей мере наказания приговорены 2215 человек. Только за антисоветскую агитацию и пропаганду были приговорены к расстрелу 1108 человек. В 1938 году Особая тройка рассмотрела дела в отношении 10 тыс. человек. Не менее, если не более масштабно, действовала выездная Сессия Военной Коллегии Верховного Суда СССР. Так, эта инстанция под руководством Никитченко за 2 дня 30 и 31 декабря 1937 года рассмотрела дела на 95 человек, а в последующие дни января 1938 года эта же сессия рассматривала ежедневно от 40 до 50 дел».[2]

Жертвой сталинских репрессий были не только физически пострадавшие люди, брошенные в застенки, казненные, либо погибшие в лагерях. Жертвой политических репрессий можно по праву называть весь советский народ, который подвергался психическому и моральному давлению.

Репрессии в СССР продолжались до 1953 года.

В 1948-1953 годы по Постановлению «О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР» депортации из родных очагов подверглись сотни тысяч азербайджанцев Западного Азербайджана. Все это мотивировалось потенциальной возможностью сочувствия мусульманского населения приграничных с Турцией районов. Фактически это означало, что советское руководство не доверяло мусульманскому населению Кавказа, видело в нем врага, «пятую колонну». Такое преувеличенно настороженное отношение, на наш взгляд, трудно оправдать или объяснить. Лишь с конца 1950-х годов большинство репрессированных народов получили разрешение на возвращение в родные места. Декларация Верховного Совета ССР о признании незаконными всех направленных против них актов была принята 14 ноября 1989 года. Постановление об отмене всех юридических актов, направленных против репрессированных народов было подписано 7 марта, а 26 апреля 1991 года был принят Закон РФ «О реабилитации репрессированных народов». Историческая справедливость была восстановлена, однако депортация целых народов на основе надуманных обвинений оставила тяжелый след в исторической памяти народов. Длительная задержка с реабилитацией способствовала консервации конфликтного потенциала проблемы.[3] Следует учитывать и то, что реабилитированные народы возвратились на территорию, уже занятую представителями других этносов. Сложившееся в царское и советское время компактное и чересполосное расселение стало основой недовольства административным и территориальным делением границ Ингушетии, Осетии, Чечни, Карачаево-Черкесии, Кабардино-Балкарии, Ставропольского края и др., при определении государственной границы между Азербайджаном и РФ, Грузией и РФ.

---

[1] Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. - Баку: Изд-во Адильоглу, 2003. - С.7.
[2] Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. Баку: Изд-во Адильоглу, 2003, с.48.
[3] Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. - Баку: Изд-во Адильоглу, 2003, с. 295-297.

Сталинские репрессии были направлены на борьбу не только против тех, кто сопротивлялся советской власти, подозревался в инакомыслии, но и против предполагаемых, воображаемых врагов режима. В разное время массовым политическим репрессиям подверглись различные слои общества, но в годы Великой Отечественной войны от них пострадали целые народы. Сталинские репрессии стали подлинной трагедией для всего советского народа, но на Кавказе их последствия ощущаются до сих пор. Неизгладима память о миллионах выселенных, погибших, изувеченных судьбах. Кроме того, репрессии и депортации, перекраивание административно-территориальных единиц на Кавказе заложили основу этнотерриториальных споров и конфликтов, оставили горькую память, сформировали отношения противопоставления «свои-чужие» - «кавказцы-русские». В целом, в сталинский период советской истории многие преступления, правонарушения, неосторожные высказывания и т.д. рассматривались с точки зрения угрозы советскому строю. Репрессиям подвергались по классовому признаку или подозрению в «собственничестве», принадлежности к эксплуататорским классам. Поэтому репрессии в это время в основном носили политический характер.

В целом, давая оценку социально-экономической политики сталинского режима в 1920-30-х годах, надо констатировать, что она осуществлялось репрессивными методами и в конечном итоге вылилась в геноцид собственных граждан. Последствия этой политики коснулись всех союзных республик - кого больше, кого меньше. Это не было кампанией узконациональной, узкоконфессиональной или узкосоциальной. Отличия состояли лишь в характере, масштабах и степени жестокости репрессий.

Осмысливая поставленную научную проблему, нельзя не учитывать особенности современного общественного мнения по данному вопросу. Опрошенные – граждане Азербайджана с высшим образованием считают, что сталинские репрессии в Азербайджане были направлены на уничтожение азербайджанской нации, а потому являются преступлением. По мнению респондентов, в годы сталинских репрессий был уничтожен цвет азербайджанской интеллигенции. По мнению опрошенных пожилых людей без образования, государство отнимало все, всегда был страх, что за ошибку, неправильное слово или шутку, могли прийти и забрать человека. По единодушному мнению, репрессии носили антинародный характер и были направлены на уничтожение мусульманских народов с целью передать их землю соседним республикам или другим народам. В воспоминаниях сохранились свидетельства о принудительном отнятии даже шерсти, пастельных принадлежностей у крестьян. Самым большим результатом репрессий 1930-х годов стал страх, выработанный у населения перед властью, органами безопасности.

Жертвам сталинских репрессий установлены в Азербайджане два памятника.

Никакие геополитические, стратегические, государственные интересы не могут быть оправданием расправы, которая была учинена диктаторской, тоталитарной советской властью. Впрочем, эта политика, как показали события последних десятилетий, была далека даже от обычного прагматизма и дальновидности.

AZƏRBAYCAN SSR-DƏ STALİN REPRESSİYALARI
XÜLASƏ

1930-cu illərdə SSRİ-də əhalinin xeyli hissəsi müxtəlif ittihamlarla repressiyalara məruz qalmışdır. Azərbaycan SSR-də repressiyalar burjua millətçiliyinə, pantürkizmə və panislamizmə qarşı mübarizə, həmçinin "ziyankarlıq", sosialist mülkiyyətinin talan edilməsi, qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində pozuculuq fəaliyyəti kimi ittihamlarla həyata keçirilmişdir.

STALINIST REPRESSION IN THE AZERBAIJANI SSR
SUMMARY

In the 1930s, a significant part of the population was subjected to repression under various charges in the USSR. In the Azerbaijan SSR, repressions were carried out under the pretext of combating bourgeois nationalism, pan-Turkism and pan-Islamism, and also in connection with accusations of "wrecking": the plundering of socialist property, the shortage and disruption of established tasks and indicators.

*S.e.ü.f.d.***Aydın MİRZƏZADƏ**

ERMƏNİSTAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİ TƏRƏFİNDƏN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏ TÖRƏDİLƏN SOYQIRIM CİNAYƏTLƏRİNİN SİYASİ VƏ SOSİAL-PSİXOLOJİ NƏTİCƏLƏRİ

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Dağlıq Qarabağ problemi, erməni terroru, soyqırım, işğal, məcburi köçkünlər.
Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan SSR, Armenian SSR, Nagorno- Karabakh problem, Armenian terrorism, genocide, occupation, internally displaced persons (IDPs)
Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанская ССР, Армянская ССР, Нагорно-Карабахская проблема, армянский терроризм, геноцид, оккупация, вынужденные переселенцы.

SSRİ-nin mövcudluğunun axırıncı illərində ölkə rəhbərliyinin Ermənistanın Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ bölgəsinə iddialarına şərait yaratması Yerevanın qeyri-qanuni hərəkətlərinə, dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı terrora və soyqırıma gətirib çıxardı.

Ermənistan SSR Ali Sovetinin beynəlxalq hüquq normalarının pozulması kimi qiymətləndirilən 1 dekabr 1989-cu il tarixli qeyri-qanuni qərarı Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsini nəzərdə tuturdu (1, s.455). Bu qərardan sonra Dağlıq Qarabağda erməni terroru görünməmiş vüsət aldı, vilayətdə bütün idarəçilik qurumları qeyri-hüquqi formada Ermənistanın müvafiq qurumlarına tabe etdirildi. Bu da öz növbəsində Dağlıq Qarabağda onsuz da ağır durumda olan azərbaycanlıların vəziyyətini son dərəcədə pisləşdirdi. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərə erməni hücumları iri miqyaslı və nizamlı şəkil aldı (2, s.171).

SSRİ-nin son aylarını yaşadığı 1990-cı ildə Moskva Dağlıq Qarabağda baş verən qanunsuzluqlara və terrora, azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırıma açıq-aşkar göz yumurdular. Mərkəzin bu laqeydliyinin nəticəsi idi ki, 1990-cı il yanvarın 9-da Sov.İKP MK katibi A.Gizenko və SSRİ Millətlər Sovetinin sədri R.Nişanov Dağlıq Qarabağa gəldiyində Xankəndinə buraxılmamışdılar (3, s.32-33). Yanvarın 10-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1 dekabr 1989-cu il tarixli qərarının SSRİ Konstitusiyasının 74-cü maddəsinə uyğun olmadığı haqqında qərar qəbul etdi. Lakin bu qərarın heç bir praktik əhəmiyyəti olmadı, ermənilərin separatçılıq fəaliyyəti və azərbaycanlılara qarşı terroru davam etməkdə idi.

1990-cı il yanvarın 15-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində və bəzi başqa rayonlarda fövqəladə vəziyyət elan edilməsi haqqında" fərman qəbul etdi (1, s.456). Fövqəladə vəziyyət elan edilən ərazilərə sovet ordusunun birləşmələri yeridildi, yerli hakimiyyət hərbçilərə verildi. Ancaq məhz həmin gün ermənilərin terrorçu "Qarabağ" və "Kzuek" təşkilatları birləşərək "Erməni Ümummilli Hərəkatı"nı (EÜH) yaratdılar və bununla da Erməni Milli Ordusunun formalaşdırılmasına imkan yarandı (2, s.174).

İstər Dağlıq Qarabağdakı separatçı hərəkatın özbaşınalıqları və terorrçu fəaliyyəti, istər Azərbaycan SSR-in kommunist rəhbərliyinin baş verənlərin qarşısını ala bilməkdə acizliyi, bəzən isə hətta laqeydliyi, istərsə də Mərkəzin baş verənlərə rəvac verməsi azərbaycanlıların ümumxalq etirazlarına səbəb oldu. Erməni separatçılığının qarşısını almaq, erməni terrorçularını cəzalandırmaq əvəzinə, Azərbaycan xalqına qarşı divan tutmaq qərarı verən Moskva yaranmış vəziyyətdən öz məqsədi üçün istifadə etdi: 1990-cı il yanvarın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti "Bakı şəhərində fövqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında" fərman verdi (3, s.82). İşğalçı ordunun Bakıda və həmçinin fövqəladə vəziyyətin elan edilmədiyi bölgələrdə törətdiyi cinayətlər nəticəsində 131 nəfər öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 400 nəfər həbs edildi, 4 nəfər itkin düşdü (2, s.175).

1990-cı il fevralın 13-də Ermənistan SSR Ali Soveti Rusiya K(b)P MK-nın Qafqaz Bürosunun Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qeyd edən qərarının (5 iyul 1921-ci il tarixli) qeyri-qanuni olması haqqında qərar qəbul etdi. Fevralın 23-də isə Ermənistan SSR-in Mərkəzi Seçki Komisssiyası respublika Ali Sovetinə seçkilərlə bağlı Dağlıq Qarabağda seçki dairələrinin yaradılması barədə qərar qəbul etdi (1, s.457).

Bu qanunsuz qərarların qəbuluna mərkəzin və Azərbaycan SSR-in o dövr rəhbərliyinin göz yumması erməni terrorunu və işğalını genişləndirdi. 1990-cı il martın 24-də erməni silahlı dəstələri

Qazax rayonunun həmsərhəd kəndlərinə hücumlar etdilər, basqın nəticəsində rayonun Yuxarı Əskipara, Aşağı Əskipara, Məzəm, Daş Salahlı və s. kəndlərində onlarla dinc sakin öldürüldü və yaralandı. İyulun 11-də ermənilər Tərtər - Kəlbəcər sərnişin avtobusunu partlatdıqdan sonra dinc insanları güllələbaran etdilər, terror aktı nəticəsində 14 azərbaycanlı öldürüldü, 35 nəfər isə yaralandı (1, s.457).

1990-cı ilin mayında Ermənistan SSR-də parlament seçkilərində Erməni Ümummilli Hərəkatının üstünlük qazanması Erməni Milli ordusu deyilən separatçı hərbi birliklərinin cinayətlərini "qanuniləşdirmiş" oldu. Erməni terrorunun sovet dövləti tərəfindən qarşısının alınmasının nəticəsi idi ki, 1990-cı il iyulun 31-də Ermənistan SSR Ali Soveti M.Qorbaçovun "SSRİ qanunvericiliyində nəzərdə tutulmamış silahlı dəstələrin yaradılmasını qadağan etmək və silahları qanunsuz saxladığı halda, onu geri almaq haqqında" 1990-cı il 25 iyul tarixli fərmanının Ermənistan və DQVM-də qüvvədə olmadığını elan etdi (4, s.32).

Bundan sonra bölgədə erməni terrorunun yeni dalğası başladı. Bu terrorun təkcə 1990-cı ilin sonu-1991-ci ilin əvvəllərini əhatə edən 6 aylıq qısa xronikası belədir:

- 1990-cı il avqustun 10-da Tbilisi-Ağdam marşrutu ilə işləyən sərnişin avtobusunun partladılması nəticəsinə 20 nəfər azərbaycanlı həlak oldu, 30 nəfər yaralandı.
- Həmin gün Şəmkir - Gəncə abtomobil yolunda Xanlar rayonunun Nadel kəndi yaxınlığında "Laz" markalı avtobus partladıldı, nəticədə 17 nəfər həlak oldu, 26 nəfər yaralandı.
- Həmin ilin 30 noyabrında Xankəndi aeroportu (1991-ci ildən Xocalı aeroportu) yaxınlığında sərnişin abtobusunun partladılması nəticəsində 2 azərbaycanlı həlak oldu, 11 nəfər yaralandı.
- 1991-ci il yanvarın 9-da Laçın - Yevlax yolunda "Uaz-469" markalı hərbi maşının güllələbaran edilməsi nəticəsində 4 nəfər, o cümlədən "Молодежь Азербайджана" qəzetinin xüsusi müxbiri Salatın Əskərova və bölgədəki hərbi komendantlığın 3 rus zabiti qətlə yetirildi.
- Fevralın 24-də Laçın - Yevlax yolunda sərnişin avtobusunun partladılması nəticəsində 7 azərbaycanlı həlak oldu (1, s.458-459).

Ümumilikdə, 1988-1991-ci illər ərzində Dağlıq Qarabağda ermənilər tərəfindən 514 nəfər qətlə yetirilmiş, 1318 nəfər yaralanmışdır (5, s.141).

1991-ci ilin mayından başlayaraq Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılara qarşı terror və etnik təmizləmə daha geniş vüsət aldı. Bu dövrdə baş verən terror aktlarının xronikasına nəzər salaq:

- Mayın 30-da Moskva - Bakı sərnişin qatarının partladılması nəticəsində 11 nəfər həlak oldu, 22 nəfər yaralandı.
- İyunun 27-də ermənilər Hadrut (Xocavənd) rayonunun azərbaycanlılar yaşayan Qaradağlı kəndinə hücum edərək 6 sakini qətlə yetirdilər.
- İyulun 31-də Moskva - Bakı marşrutu üzrə hərəkət edən sərnişin qatarının partladılması nəticəsində 16 nəfər həlak oldu, 20 nəfər yaralandı.
- Avqustun 2-də Hadrut (Xocavənd) rayonunun Dolanlar kəndində "Qaz-53" markalı avtomobilin partladılması nəticəsində 4 nəfər həlak oldu, 8 nəfər yaralandı.
- Avqustun 8-də Ermənistan ərazisindəki sonuncu azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi – Mehri rayonunun Nüvədi kəndi erməni silahlı qüvvələrinin hücumu nəticəsində talan edildi. Bununla da 1988-ci ildən Ermənistanda azərbaycanlı əhaliyə qarşı başlanan etnik təmizləmə sona çatdı.
- Avqustun 21-də Hadrut rayonunun Şadaxt kəndi yaxınlığında sərnişin avtobusunun partladılması nəticəsində 2 nəfər həlak oldu, 10 nəfər yaralandı.
- Sentyabrın 7-də Hadrut (Xocavənd) rayonunun Tuğ kəndinə ermənilərin silahlı basqını nəticəsində kəndin 2 sakini qətlə yetirildi.
- Həmin gün Xankəndi yaxınlığında sərnişin avtobusunun partladılması nətricəsində isə 3 azərbaycanlı həlak oldu, 4 nəfər yaralandı.
- Sentyabrın 9-da Ağdam - Xocavənd avtobusunun atəşə tutulması nəticəsində 5 nəfər qətlə yetirildi, 34 nəfər yaralandı.
- Həmin gün Ağdam - Qaradağlı marşrutu üzrə avtobusun güllələbaran edlməsi nəticəsində 8 nəfər azərbaycanlı həlak oldu, 42 nəfər xəsarət aldı (1, s.460-461).

Qafqaz bölgəsində bu ağır hərbi-siyasi proseslərin getdiyi bir vaxtda mərkəzin özündə də böyük bir böhran yaşandı: 1991-ci ilin avqustunda baş verən antidövlət qiyamı SSRİ-nin dağılmasını sürətləndirmiş oldu. 1991-ci il avqustun 23-də M.Qorbaçov Kommunist Partiyasının buraxılması prose-

sinə təkan verdi. Avqustun 30-da Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənkənar sessiyası "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Bəyannamə" qəbul etdi. 1991-ci oktyabrın 18-də Azərbaycan xalqının tələbi ilə Azərbaycan SSR Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı"nı qəbul etdi. Azərbaycan Respublikası öz ərazilərinin müdafiəsi uğrunda Ermənistanla mübarizənin yeni mərhələsinə başladı.

Ermənistanın və Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki erməni separatçılarının azərbaycanlılara qarşı terror hərəkətləri isə davam etməkdə idi. Konstitusiya Aktının qəbul edilməsindən bir gün sonra, oktyabrın 19-da erməni silahlı dəstələrinin Ağdərə rayonunda minik avtomobilini partlatması nəticəsində 3 nəfər həlak oldu, 2 nəfər yaralandı. Oktyabrın 28-də və 31-də müvafiq olaraq Tuğ və Salaket kəndləri ermənilər tərəfindən ələ keçirildi. Noyabrın 20-də və 23-də isə müvafiq olaraq Lamzur və Əmiranlar kəndləri ermənilər tərəfindən alındı (2, s.183-184).

1991-ci ilin noyabrında Azərbaycan Respublikasının müstəqillik tarixinin ilk ilində erməni terrorunun ən dəhşətli hadisələrindən biri baş verdi – Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndinin səmasında içərisində Azərbaycan Respublikasının dövlət və hökumət rəhbərlərinin olduğu "Mi-8" vertolyotu raketlə vuruldu, vertolyotda olan 22 nəfərin hamısı, o cümlədən, dövlət katibi T.İsmayılov, baş prokuror İ.Qayıbov, dövlət müşaviri M.Əsədov, baş nazirin müavini Z.Hacıyev, xalq deputatları V.Cəfərov, V.Məmmədov, Prezident Aparatının şöbə müdiri O.Mirzəyev, DQVM prokuroru V.Plavski, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi regionunda Rusiya və Qazaxıstanın müşahidəçilər qrupunun rəhbərləri, jurnalistlər və vertolyotun heyət üzvləri həlak oldu. Qarakənd terroru Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə dair Jeleznovodskda əldə edilmiş razılaşmanın (4 oktyabr 1991) sonu oldu və münaqişə tam hərbi müstəviyə keçdi (1, s.464).

1991-ci il noyabrın 27-də dağılmaqda olan imperiyanın sonuncu mərkəzi orqanı – SSRİ Dövlət Şurası Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair növbəti deklarativ "DQVM-də Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının sərhədyanı rayonlarında vəziyyəti sabitləşdirmək tədbirləri haqqında" qərarı qəbul etdi (6, siyahı 21, v.1). Sənəddə Dağlıq Qarabağ ayrıca ərazi subyekti kimi göstərilmiş, onun Azərbaycan Respublikasının ərazisi olduğu heç bir yerdə qeyd olunmamışdı. Üstəlik, müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə müdaxilə olan bu sənədin heç bir hüquqi əsası da yox idi: bu sənəd, 1989-cu ilin yanvarından, yəni DQVM xüsusi idarəetmə forması ilə Moskvanın nəzarətinə verildikdən sonra ittifaq orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarların davamı idi (1, s.464).

1991-ci il dekabrın 10-da Dağlıq Qarabağın erməniləri qondarma "müstəqillik haqqında referendum" keçirdilər; dekabrın 29-da isə Ermənistan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında "Dostluq, Əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında Müqavilə" imzalandı (7, siy. 19, iş 8953, v.21). Bununla da, Ermənistanın, əslində isə həm də Dağlıq Qarabağdakı erməni separatçılarının silahla təmini hüquqi əsasını tapdı.

Rusiya Federasiyası tərəfindən açıq-aşkar silahlandırılan Ermənistanın hərbi dəstələri 1992-ci il ərzində Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğalını və azərbaycanlılara qarşı terroru davam etdirdilər. Həmin il yanvarın 8-də ermənilərin Türkmənistandan Krasnovodsk (Türkmənbaşı) – Bakı marşrutu ilə hərəkətə edən dəniz bərəsində törətdikləri terror nəticəsində 25 nəfər həlak oldu, 88 nəfər yaralandı. Yanvarın 19-da Ermənistan silahlı qüvvələri Şuşa rayonunun Kərkicahan kəndini işğal etdilər: strateji cəhətdən əlverişli ərazidə yerləşən bu kəndi ələ keçirəndən sonra ermənilər Şuşa üzərinə aramsız raket hücumlarına başladılar (1, s.465).

Yanvarın 26-da Azərbaycan Milli Ordusunun Dağlıq Qarabağdakı ilk böyük əməliyyatı uğursuzluqla nəticələndi: müdafiə naziri T.Mehdiyevin başçılıq etdiyi batalyonun Şuşanın Daşaltı kəndində pusquya düşməsi nəticəsində 70-dək azərbaycanlı hərbçi həlak oldu (1, s.465).

Yanvarın 28-də ermənilərin törətdikləri növbəti terror aktı nəticəsində Ağdam-Şuşa marşrutu ilə uçan "Mİ-8" sərnişin vertolyotunun vurulması 44 nəfərin həlakına səbəb oldu. Bu, dünya aviasiya tarixində ən böyük mülki vertolyot qəzalarından biri sayılır (1, s.466).

1992-ci ilin yanvarın sonlarından fevralın sonunadək ermənilərin Azərbaycan torpaqlarının işğalı intensiv şəkildə davam etdi:

- Fevralın 17-də Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndi işğal edildi, işğal zamanı kəndin 70-dək azərbaycanlı sakini öldürüldü və ya yaralandı;

- Fevralın 26-da (25-dən 26-na keçən gecə) Ermənistan silahlı qüvvələri Xankəndi şəhərindəki keçmiş sovet ordusunun 366-cı alayının erməni zabitlərinin bilavasitə rəhbərliyi ilə Xocalı şəhərinə hücum etdilər. Hücum gedişində azərbaycanlılara qarşı böyük bir soyqırım həyata keçirildi. Xocalı soyqırımı nəticəsində 613 nəfər həlak oldu. Rəsmi məlumatlara görə, onlardan 63 nəfəri uşaq, 106 nəfəri – qadın, 70 nəfəri – qoca olmuşdur; faciə nəticəsində 8 ailə tamamilə məhv edilmiş, 25 uşaq hər iki valideynini itirmiş, 130 uşaq bir valideynini itirmişdir. Xocalı soyqırımında 487 nəfər yaralanmış, onlardan 76 nəfəri uşaq olmuşdur. Erməni hücumu nəticəsində 1275 nəfər əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdür (1, s.160).

Erməni hərbi qüvvələrinin Xocalı şəhərini tutmasının bir neçə səbəbi var idi: erməni millətçilərinin "azərbaycanlılarsız Qarabağ" məqsədində uzun müddət mühasirədə olan və müdafiəsiz qalan şəhərin alınması vacib idi. Bu həmlə ilə ermənilər Azərbaycanın digər ərazilərini də asanlıqla almağı düşünürdülər. Həmçinin Xocalı şəhərinin strateji əhəmiyyəti də böyük idi.

Yaşayış məntəqəsi Xankəndi şəhərinin 10 kilometrliyində, şimal-şərqində yerləşirdi. Xocalıdan strateji önəmi böyük olan Ağdam-Şuşa, Əskəran-Xankəndi yolu keçirdi, şəhərdə bütün Dağlıq Qarabağda yeganə aeroport yerləşirdi. Münaqişənin başlandığı 1988-ci ildən erməni millətçiləri şəhəri nəzarət altına almağa və azərbaycanlıları oradan çıxarmağa çalışırdılar. Eyni zamanda Azərbaycan tərəfinin orada qəsəbənin infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üçün atdığı addımlar və qəsəbədə Dağlıq Qarabağın digər kəndlərindən qovulan azərbaycanlıların yerləşməsi Yerevanda narazılıqla qarşılanmışdı. 1991-ci ilin payızından Xocalı şəhəri erməni hərbi qüvvələrinin blokadasında idi, həmin ilin sonuna doğru SSRİ daxili qoşunları Dağlıq Qarabağı tərk etdikdən sonra şəhər elektrik enerjisindən, su və istilik təchizatından məhrum edilmişdi, sonuncu hava uçuşu isə fevralın 13-də baş vermişdi (1, s.156-157).

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Xocalı soyqırımı haqqında dediyi kimi, "Erməni millətçiləri və onların havadarlarının insanlıqla bir araya sığmayan mürtəce mahiyyəti Xocalı soyqırımında bütün çılpaqlığı ilə üzə çıxdı" (8). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Xocalı faciəsinin 20-ci ildönümü ilə bağlı Azərbaycan xalqına müraciətində qeyd etmişdir ki, "son iki əsrdə erməni millətçiləri tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına mifik "Böyük Ermənistan" ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə dəfələrlə xalqımıza qarşı terror, kütləvi qırğın, deportasiya və etnik təmizləmə kimi bəşəri cinayətlər törədiblər. XX əsrin sonunda dünyanın gözü qarşısında baş verən, qəddarlığı və amansızlığı ilə fərqlənən Xocalı soyqırımı isə bu təcavüzkar siyasətin ən qanlı səhifəsi idi. Bu ağır cinayətə görə siyasi-hüquqi məsuliyyət birbaşa Ermənistanın o zamankı və indiki rəhbərliyinin, Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin üzərinə düşür ..." (9).

Azərbaycan Respublikasında və Qafqaz bölgəsində baş verən hadisələr iri dövlətlərin diqqətini çəkməyə bilməzdi. Martın 13-də Helsinkidə ATƏM-in (1995-ci ildən ATƏT) rəhbər komitəsinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ilk təcili iclası çağrıldı və iclasın yekunu kimi ATƏT-in Minsk Qrupu təşkil edildi. Martın 24-də isə ATƏM şurasının Helsinkidə keçirilən toplantısında Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üzrə Minskdə konfrans keçirmək barədə qərar qəbul edildi. Minsk konfransı ilə bağlı Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, habelə Çexoslavakiya, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya, İsveç, Türkiyə və ABŞ-ın (cəmi 12 ölkə) iştirakı ilə işçi format – ATƏT-in Minsk Qrupu yarandı (1, s.469).

Dünya ictimaiyyətinin münaqişəni dinc yolla həll etmək cəhdlərinin gücləndiyi və Azərbaycan Respublikasında da bu prosesə qoşulduğu bir vaxtda, erməni işğalçılarının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü davam etməkdə idi. Martın 31-də Dağlıq Qarabağ ətrafında işğalçı hücumlarını genişləndirən Ermənistan silahlı qüvvələri Füzuli rayonunun Hoğa kəndini işğal etdilər, mayın 7-8-də ermənilərin Şuşaya hücumu başladı. Mayın 8-də Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdakı ən böyük yaşayış məntəqəsi olan Şuşa şəhəri ermənilər tərəfindən işğal edildi. Şuşanın işğalı həmin dövrdə respublikadakı faktiki hakimiyyətsizliyin, ordu hissələrinin siyasi oyunlara cəlb edilməsinin nəticəsi idi. Ermənilər Şuşanın işğalı ilə Dağlıq Qarabağa nəzarəti tamamilə ələ keçirdilər, rayonun 20 minə yaxın əhalisi didərgin düşdü. Mayın 18-də isə Ermənistan silahlı qüvvələri Laçın rayonunu işğal etdilər. İşğal zamanı 300-dən çox azərbaycanlı həlak oldu və ya itkin düşdü, rayon ərazisində 9 minə yaxın tikili, yüzlərlə tarix-mədəniyyət abidəsi talan edildi (1, s.470).

Həmin il oktyabrın 2-də isə Xocavənd rayonu tamamilə ermənilərin əlinə keçdi. Dekabrın 9-da Ermənistan silahlı qüvvələri Zəngilan rayonunun sərhəd kəndlərinə hücuma başladılar və rayonun 8 kəndini işğal etdilər (1, s.471-473).

1993-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü intensiv xarakter aldı. Aprelin 2-də Kəlbəcər rayonu ermənilər tərəfindən işğal edildi, 150-ə yaxın kənd erməni hərbi qüvvələri tərəfindən dağıdıldı. İşğal nəticəsində 458 nəfər azərbaycanlı həlak oldu, rayonun yüzlərlə sakini əsir götürüldü. İyunun 27-də isə Ağdərə rayon mərkəzi də ermənilərin əlinə keçdi. İyulun 23-də Ermənistan silahlı qüvvələri Ağdam istiqamətində genişmiqyaslı hücuma keçdi və rayonun bir neçə kəndini ələ keçirərək şəhərə daxil oldu. Onun işğalı Azərbaycanın Dağlıq Qarabağın ətrafında Laçın və Kəlbəcərdən sonra üçüncü böyük itkisi oldu (1, s.474-476).

1993-cü ilin avqustunda Ermənistan silahlı qüvvələrinin Füzuli rayonu istiqamətində geniş hücumu başladı. Avqustun 13-də Cəbrayıl istiqamətində də hücumlar başladı və nəticədə hər iki rayonun Dağlıq Qarabağın inzibati sərhədləri boyunca yerləşən kəndləri işğal olundu. Avqustun 23-də Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının böyük hissəsi, o cümlədən hər iki rayon mərkəzi ermənilər tərəfindən işğal edildi. İşğalı davam etdirən erməni hərbi qüvvələri avqustun 31-də Qubadlı rayonunu da ələ keçirdilər. Həmin ilin oktyabrında erməni hərbi qüvvələrinin hücumu ayın 29-da Zəngilan rayonunun, habelə Cəbrayıl və Füzuli rayonlarının Arazboyu yaşayış məntəqələrinin işğalı ilə başa çatıb.

Beləliklə, 1988-ci ildə başlayan hərbi münaqişə 1993-cü ilin sonuna doğru Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğalı ilə nəticələndi. Müharibə nəticəsində 20 min azərbaycanlı həlak oldu, 100 min nəfər yaralandı, 5 min nəfər əlil oldu, 4861 nəfər əsir və girov götürüldü. (2, s.204).

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzünün doğurduğu sosial problemlər təkcə Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələrdəki hadisələrlə bağlı deyil; Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan rayonlarında ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi terror, zorla köçürülmə, talan və qətllər də həmin problemləri ağırlaşdıran məqamlardır. Təkcə 1988-1989-cu illərdə Ermənistan Respublikasının 22 rayonundan 250 min nəfər azərbaycanlı zorla qovulmuş və Azərbaycana pənah gətirmişlər. Həmin illərdə ermənilərin işgəncələrinə məruz qalmış 410 azərbaycanlı, o cümlədən, 57 qadın, 23 uşaq vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, müxtəlif bədən xəsarəti almış, onların yaşayış evləri və əmlakları qarət olunmuşdur (10, s.135).

İstər Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələrdə, istərsə də Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan rayonlarında baş verən bu proseslər Azərbaycan Respublikasının demoqrafik durumuna da ciddi neqativ təsir göstərmişdir. Ermənistanın işğal etdiyi rayonlardan olan əhalinin yaşayış şəraiti pisləşdiyinə görə onların arasında təbii artım kəskin surətdə aşağı düşmüş, uşaq ölümü artmışdır. Belə ki, işğal olunmuş rayonlarda 1989-1998-ci illər arasındakı dövrdə doğum kəskin surətdə aşağı düşmüş, ölüm qismən artmış və təbii artım hər 1000 nəfərə görə həddən çox azalmışdır. Bu azalma (hər 1000 nəfərə görə) rayonların hamısında 11, 2 - 22,6 nəfər arasında olmuşdur. Göstərilən illərdə Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan və Ağdam rayonları əhalisinin məskunlaşdıqları yeni yerlərdə təbii artım daha çox aşağı düşmüşdür (16,9 - 22,6 nəfər arasında). İşğal olunmuş rayonların hamısında demoqrafik göstəricilər orta respublika səviyyəsindən aşağı olmuşdur (10, s.135).

İşğalın Azərbaycan Respublikası əhalisi üçün, ələlxüsus Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların azərbaycanlı əhalisi üçün ən ağır nəticələri sosial-psixoloji məqamlar və onların doğurduğu humanitar fəlakətlə bağlı idi.

Azərbaycan Respublikası Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının "Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına Təcavüzünün qurbanı olmuş qadınlar və uşaqlar barədə Arayış"ında verilən məlumatlar münaqişənin və Ermənistanın təcavüzünün doğurduğu humanitar fəlakətin ən faciəli tərəfini əks etdirir: "... 1992-ci ildə Xocavənd rayonunun işğalı zamanı ermənilər Qarabağlı kəndindən girov götürdükləri 117 nəfər dinc sakini Xankəndinə apararkən yolda onların 76 nəfərini güllələmiş, onlardan 20 nəfəri 10-12 yaşına qədər uşaq, yarıya qədəri isə qadınlar olmuşdur.

Bu günahsız soyqırım qurbanlarının az qala yarısı qadınlar və uşaqlar idi. Erməni vandalizminin ən bariz nümunələrindən olan və təəssüf ki, bütün dünyanın göz yumduğu Xocalı soyqırımı zamanı erməni və rus yaraqlılarının qətlə yetirdikləri 613 nəfər Xocalı sakininin 63 nəfərini azyaşlı uşaqlar, 106 nəfərini isə müxtəlif yaş həddində olan qadınlar təşkil edirdi.

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı ərazi iddialı təcavüzü nəticəsində yüzlərlə qadın və uşaq girov götürülmüş, qətlə yetirilmiş, işgəncələrə məruz qalmışdır. Təcavüz nəticəsində əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş 4844 nəfər (01.03.2005-ci il tarixə olan məlumat) Azərbaycan vətən-

daşından 321 nəfərini qadınlar, 54 nəfərini uşaqlar, əsir götürülməsi faktı ermənilər tərəfindən danılan 783 nəfər (Dövlət Komissiyasında onların ermənilər tərəfindən əsir və girov götürülməsi və saxlanma yerlərini təsdiq edən məlumatlar var) Azərbaycan vətəndaşından 46 nəfərini qadınlar, 18 nəfərini isə uşaqlar təşkil edir. Bu günə qədər erməni əsirliyindən azad edilmiş 1368 nəfərdən (01.03.2005-ci il tarixə olan məlumat) 338 nəfəri qadın, 169 nəfəri uşaqlardır.

Yuxarıda qeyd olunanlar ermənilər tərəfindən törədilmiş cinayət faktlarının az bir hissəsidir.

Azərbaycan milli dövlətçiliyinin mövcudluğu sual altında idi. Belə bir məqamda Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətə azərbaycançılıq məfkurəsinin təcəssümü, bütün həyatını Azərbaycan naminə yaşayan və Vətəninə xidmət edən Ulu Öndər Heydər Əliyevin qayıtması istər ölkənin daxilində, istərsə də bölgədə hərbi-siyasi, iqtisadi və beynəlxalq vəziyyəti kardinal şəkildə Azərbaycanın xeyrinə dəyişmiş oldu. 1993-cü ilin iyunundan etibarən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli və işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi uğrunda Heydər Əliyevin mübarizəsi başladı.

Azərbaycan Respublikasının ciddi əsaslarda sosial-iqtisadi inkişafı üçün imkan yaradılması, Ermənistana qarşı beynəlxalq aləmdə ideoloji mübarizənin xüsusi dövlət strategiyasına tabe etdirilməsi Heydər Əliyevin siyasi dühasının qələbəsi oldu. Uzaqgörən siyasət nəticəsində Ermənistanla münaqişənin bu strategiyanın həyata keçirilməsinə neqativ təsiri minimuma endirildi.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəzadə A. Qarabağ düyünü. Bakı: Azərbaycan" , 2012 – 608 s.
2. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik). Bakı, Təhsil, 2009, 272 s.
3. Черный январь. Баку, 1990.
4. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu: 1991-1993. Bakı, 1994
5. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005
6. AR Pİİ SSA, fond 609, siyahı 21
7. ARDA, fond 970, siyahı 4
8. "Azərbaycan" qəzeti, 25 fevral 1999-cu il
9. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Xocalı soyqırımının 20-ci ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciəti // "Azərbaycan" qəzeti, 23 fevral 2012-ci il
10. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi //files. preslib. az/ projects/azerbaijan/gl8.pdf

POLITICAL AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE GENOCIDE COMMITTED BY THE ARMED FORCES OF ARMENIA, ON THE TERRITORY OF AZERBAIJAN
SUMMARY

The creation of the conditions of the country's leadership for the territorial claims of Armenia to Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan in the last years of the Soviet Union led to Armenia's illegal activity, terror and genocide against the civilian population of Azerbaijan.

Going through the last months of the USSR in 1990, Moscow frankly turned a blind eye to what is happening in Nagorno - Karabakh lawlessness and terror and genocide carried out against Azerbaijanis.

Beginning in 1988, the military conflict by the end of 1993 led to the occupation of 20 percent of Azerbaijan's lands by Armenia. Azerbaijan's human resources, material and spiritual life were damaged as a result of the war. In this war, 20 Azerbaijanis were killed, 100 people were injured, 5 people became disabled and 4861 people were taken prisoner and hostage.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ГЕНОЦИДА, СОВЕРШЕННОГО СО СТОРОНЫ ВООРУЖЁННЫХ СИЛ АРМЕНИИ, НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА
РЕЗЮМЕ

Создание условий со стороны руководства страны для притязаний Армении на Нагорно-Карабахский регион Азербайджана в последние годы существования СССР привело к незаконным действиям Еревана, террору и геноциду против мирного населения Азербайджана.

Переживавший последние месяцы СССР в 1990 году, Москва откровенно закрывала глаза на происходящие в Нагорном - Карабахе беззаконие и террор, а так же геноцид, осуществляемый против азербайджанцев.

Начавшийся в 1988 году военный конфликт к концу 1993 года привёл к оккупации 20 процентов земель Азербайджана со стороны Армении. В результате войны человеческим ресурсам, материальной и моральной жизни Азербайджана был нанесён существенный удар. В этой войне погибло 20 тысяч азербайджанцев, 100 тысяч человек было ранено, 5 тысяч стали инвалидами и 4861 человек были взяты в плен и заложники.

T.ü.f.d. **Cəbi BƏHRAMOV**
AMEA Tarix İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müvaini
T.ü.f.d. **Solmaz GÖZƏLOVA**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dosenti

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINA QARŞI HƏRBİ TƏCAVÜZÜ CƏNUBİ QAFQAZ REGİONUNDA HƏYATA KEÇİRİLƏN BEYNƏLXALQ ENERJİ LAYİHƏLƏRİ ÜÇÜN TƏHLÜKƏDİR (1991-2016)

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikasına qarşı, Cənubi Qafqaz regionu, enerji layihələri.
Ключевые слова: Против Азербайджанской Республики, Южно Кавказский регион, энергические проекты.
Keywords: Against Azerbaijan Republic, the region of Southern Caucasus, construction of energy

Sovet imperiyasının süqutu və keçmiş müttəfiq respublikaların müstəqillik əldə etməsi prosesi ilk baxışda asan görünsə də, həlli çox ağır olan siyasi və sosial-iqtisadi problemlər yaratdı. Siyasi münasibətlərin qırılması iqtisadi əlaqələrin pozulmasına və keçmiş postsovet məkanında ağır siyasi və iqtisadi böhranın yaranmasına səbəb oldu.

1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə alman faşizmi üzərində qələbədə və XX əsrin ikinci yarısında keçmiş SSRİ-nin bütün respublikalarında, habelə dünyanın bir çox ölkələrində milli neft sənayesinin yaradılmasında müstəsna rol oynamış Azərbaycan SSR-in özünün neft sənayesi 1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəlində respublikada yaranmış siyasi-iqtisadi böhran, bunun nəticəsində Mərkəzi hökumətin təhriki ilə başlanmış erməni separatizminin törətdiyi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ağır fəsadları və ölkə rəhbərliyinin bu sahəyə diqqətinin azalması nəticəsində ağır vəziyyətə düşmüşdü.

Dövlət müstəqilliyin ilk illərində (1992-1993-cü illər) respublikada neft hasilatı 12,5 milyon tondan 9,6 milyon tona, qaz hasilatı isə 9,9 milyard kubmetrdən 6,5 milyard kubmetrə enmişdi, yəni neft hasilatı 3 milyon tonadək, qaz hasilatı isə 3,4 milyard kubmetr aşağı düşmüşdü [1, 367]. Müstəqilik əldə etmiş keçmiş müttəfiq respublikalardan fərqli olaraq, 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikası daha da dərinləşmiş iqtisadi böhranla bərabər, siyasi böhranla da üzləşmişdi. Bir tərəfdən, Rusiya Federasiyasının təcavüzkar dairələrinin hərbi-siyasi yardımına arxalanan Ermənistanın hərbi təcavüzü, digər tərəfdən isə ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda gedən amansız mübarizə Azərbaycan xalqını vətəndaş müharibəsi və parçalanma həddinə gətirib çıxarmışdı. Digər tərəfdən özünün geosiyasi vəziyyətinə görə Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra dünya dövlətləri üçün kəskin mübarizə və maraq obyektinə çevrilmişdi. Belə bir ağır hərbi-siyasi vəziyyətin yaranmasının əsas səbəblərindən biri isə Azərbaycan Respublikasının zəngin enerji ehtiyatlarına malik olması idi. Hələ XIX əsrin ikinci yarısından 1920-ci ilədək Azərbaycanın "qara qizılı"nın əsl qiymətini bilən Avropanın böyük neft şirkətləri artıq 1989-cu ildən respublika hökuməti ilə Xəzər dənizindəki zəngin neft yataqlarının birgə işlənilməsi haqqında danışıqlara başlamışdılar. Azərbaycan neftinə olan bu marağın artmasında 1989-cu ildə Şotlandiyanın "Remko" şirkətinin Bakıya səfər edən prezidenti S.Rempin Böyük Britaniyaya qayıtdıqdan sonra «BP» şirkəti ilə apardığı danışıqların böyük rolu olmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1991-ci ilin əvvəlində Abşeron yarımadasında neft istehsalında əlverişli şəraitin yaradılması üçün konkret işlər görülmüşdü. 1991-ci il yanvarın 18-də SSRİ hökumətinin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin birgə qərarı ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Azəri" yatağının birgə kəşfiyyatı və işlənilməsinə dair "Xəzərdənizneftqaz" Birliyinin və xarici neft şirkətlərinin iştirakı ilə birgə müəssisənin yaradılması üçün müsabiqə keçirilməsi qərara almışdı. 1991-ci ilin iyununda keçirilən müsabiqənin qalibi ABŞ-ın "Amoko" şirkəti elan edilmişdi. Bundan sonra layihəyə "BP-Statoyl" alyansı, "Yunokal", "MakDermot" və "Remko" şirkətləri də cəlb olundular. Ancaq layihədə 45 faiz iştirak payına malik olan "Amoko" öz liderliyini saxlayırdı [2, 7]. Lakin 1992-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan Respublikasında hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə və Xalq Cəbhəsi-Müsavat siyasi blokunun hakimiyyətə gəlməsi xarici şirkətlərlə nəzərdə tutulan müqavilənin imzalanmasını təxirə saldı. Lakin demək lazımdır ki, AXC-Müsavat hökumətinin də iqtisadi planında neft məsələsi ön planda idi. 1992-ci ilin sentyabrın 9-da Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

ilə Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) yaradıldı və o, xarici şirkətlərlə danışıqları davam etdirməyə başladı. 1992-ci ilin sonuna yaxın Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikası sektorundakı dörd ən böyük neft yatağı – "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarında və "Şahdəniz" perspektiv strukturunda kəşfiyyat və başqa işlərin birgə aparılmasına dair beş niyyət protokolu imzalandı. "Amoko", "Penzoyl" və BP şirkətləri ilə yanaşı, layihəyə Türkiyə Cümhurriyyətinin "TPAO" şirkəti də cəlb edildi. Rusiya Federasiyasının "Lukoyl" şirkətinə və İran İslam Respublikasının neft şirkətlərinə isə layihədə iştirakda imtina olundu [3, 255]. Bu isə o dövrdə onsuz da çox ağır siyasi vəziyyətdə olan Azərbaycan Respublikasına qonşu olan dövlətlər – Rusiya Federasiyası və İran İslam Respublikası tərəfindən göstərilən təzyiqlərin artmasına səbəb oldu. Rusiya Federasiyasının əlində oyuncaq «dövlət» olan Ermənistan RF MN-nə məxsus 366-cı alayın birbaşa iştirakı ilə1992-ci ilin fevralında Xocalı şəhərində Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı cinayəti törətdikdən sonra,həmin ilin mayında təcavüzü genişləndirərək öz ərazisində yerləşdirilmiş RF-nın hərbi kontingentinin yardımı ilə Azərbaycan Respublikasının böyük hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edən Şuşa , Laçın, 1993-cü ilin aprelində isə Kəlbəcər rayonlarını işğal etdi [4, 316]. Lakin burada belə bir fakta diqqət yetirmək lazımdır ki, 1991-ci ilin dekabrın 8-də SSRİ dövlətinin rəsmən süqut etdiyi elan edilsə də, Rusiya Federasiyasının təcavüzkar dairələri də Azərbaycan Respublikasının müstəqillik faktı ilə barışmaq istəmirdilər. Əslində,bu dairələr keçmiş SSRİ rəhbərliyində təmsil olunduqları üçün onların böyük əksəriyyəti qondarma Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaradılmasının təşəbbüskarı idi. 1988-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ bölgəsində SSRİ hökumətinin təhriki ilə başlanan erməni separatizmi 1991-ci ilin sonunda SSRİ-nin süqutundan sonra Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünə çevrildi. Özünü SSRİ-nin hüquqi varisi elan edən Rusiya Federasiyasının təcavüzkar dairələrinin birbaşa əmri ilə 1991-ci ilin dekabrın sonundan 1993-cü ilin oktyabrın 28-dək onların hərbi-siyasi yardımı və bilavasitə iştirakı ilə Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan Respublikasına qarşı işğalçılıq müharibəsinə başladı. Bu fikri təsdiq edən ən mühüm faktlardan biri odur ki, 1992-ci ilin aprel ayında Rusiya Federasiyası MN BQ yanında Müdafiə Tədqiqatları İnstitutu təsis edildikdən sonra, həmin institut tərəfindən RF Nazirlər Kabinetinə təqdim olunan «Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizliyi üçün yaranan əsas təhlükələrə qarşı müqavimət strategiyasının konseptual qaydaları» adlı sənəd də təsdiq edir (5, 322). Bu təcavüzkar ruhlu sənəd Azərbaycan Respublikası ilə bağlı dörd maddə diqqəti xüsusilə cəlb edir. Həmin bu maddələrin hər birində Azərbaycan xalqına özünün ən qiymətli təbii sərvətlərindən biri olan neftdən müstəqil dövlət olaraq istifadə etdiyi təqdirdə RF-nın hansı hərbi-siyasi vasitələrə əl atdığı açıq şəkildə göstərilir (6, 8). Bu sənəddə açıq-aydın şəkildə elan olunur ki, «...Mühüm vəzifə «Xəzər neft müharibəsi»nin istənilən şəkildə reallaşmasına yol verməməkdir. Bu sənədin Azərbaycana aid 4-cü maddəsində RF tərəfindən bütün tətbiq edilən vasitələr nəticə verməyəcəyi təqdirdə, «Bakıdakı rejimi» məcbur etmək üçün erməni hərbi qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Gəncə və Yevlax şəhərləri istiqamətlərində hücumunun gücləndirilməsi göstərilmişdi. Heç şübhəsiz RF-nın yüksək hərbi-siyasi dairələrində belə bir ciddi sənədin hazırlanması onu deməyə əsas verir ki, özünü keçmiş SSRİ-nin varisi elan edən Rusiya Federasiyasının hərbi-siyasi dairələri də öz siyasi taleyinin, o cümlədən təbii sərvətlərinin sahibi olan Azərbaycan xalqının müstəqil, azad və suveren milli dövlət quruculuq istəyi ilə barışmaq istəmirdilər.Ona görə də buna hər vasitəilə yol verməməyə çalışırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki,ənənəvi olaraq respublika iqtisadiyyatının əsasını neft sənayesi təşkil etdiyi üçün ,1991-1993-cü illərdə də Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edən hakimiyyət sahiblərinin də hamısının iqtisadi planlarında neft əsas yer tuturdu. 1993-cü ilin iyununda imzalanması nəzərdə tutulan AXC-Musavat hakimiyyətinin də hazırladığı müqavilənin sərtləri Azərbaycan Respublikasının bütün maraqlarına heç də tam səkildə cavab vermirdi. Müqavilənin sərtlərinə görə, ARDNŞ-in gəlir payı 70 faiz, xarici şirkətlərin gəlir payı isə 30 faiz təşkil edirdi.(4, 316) 1993-cü ilin mayında ARDNŞ ilə xarici şirkətlər arasında "Azəri", "Günəşli" və "Çıraq" yataqları üzrə birgə fəaliyyət haqqında 6-cı memorandum imzalandı və həmin il iyunun 4-də ARDNŞ-in Direktorlar Şurası birgə fəaliyyət haqqında bəyannamə qəbul etdi.Demək lazımdır ki, hazırlanmış bu müqavilədə XX əsrdə Bakı nefti hesabına super dövlətə çevrilən RF təmsil olunmamışdı. Ona görə də AXC-Musavat rəhbərliyinin bu səhvindən məharətlə istifadə edən RF-nın təcavüzkar dairələri ölkədə hərbi-siyasi böhranın baş verməsi üçün Ermənistanın hərbi təcavüzünü genişləndirdilər. AXC-Müsavat rəhbərliyinin daxili və xarici siyasətdəki buraxdığı kobud səhvlər,

səriştəsizlik və təcrübəsizlik 1993-cü ilin iyununda ölkədə çox ağır siyasi-ictimai və hərbi böhranın yaranmasına səbəb oldu. Ölkə daxilində vətəndaş müharibəsinin başlanması təhlükəsinin artmasını görən xalqın görkəmli ziyalıları Azərbaycan xalqı adından təcrübəli dövlət xadimi ,Naxcıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevi Bakıya dəvət etdilər. 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilən Heydər Əliyev elə ilk günlərdən çox ağır və həlli çətin olan məsələləri öz üzərinə götürdü, ölkə tədricən siyasi və hərbi böhrandan çıxmağa başladı. Heydər Əliyev 1993-cü ilin ikinci yarısında respublikada yaranmış siyasi-iqtisadi və hərbi böhran şəraitində AXC-Müsavat hakimiyyətinin hazırladığı neft müqaviləsinin imzalanmasını təxirə saldı. Bir il ərziində gedən danışıqlar zamanı Prezident Heydər Əliyev edilən bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının mənafeyinə xələl gətirə biləcək hər hansı müqaviləyə imza atmadı.O, yeni müqavilənin hazırlanması ilə bağlı nəzarəti öz əlində saxladı və hazırlanmış yeni müqavilənin çox böyük dəqiqliklə yoxlanılması üçün xarici ölkələrdən də ekspertlərin daxil olduğu komissiya yaratdı. Prezident Heydər Əliyevin göstərişi ilə ARDNŞ-in rəhbərliyinə də təcrübəli mütəxəssislər cəlb olundu. Aparılan danışıqlarda əvvəlkindən fərqli olaraq, üç deyil, iki neft yatağından – "Azəri" və "Çıraq" yataqlarından söhbət gedir və pay bölgüsündə Azərbaycan Respublikasının payı 80 faiz təşkil edəcəyi nəzərdə tutulmuşdu. Xarici neft şirkətləri tərəfindən ödəniləcək bonusun həcmi 500 milyon dollar müəyyən olundu ki, bu məbləğin də yarısı müqaviləni imzalayan şirkətlərin ölkələrinin parlamentlərində ratifikasiya edildikdən sonra dərhal ödənilməli idi.(6,) Digər tərəfdən, o vaxt Türkiyə Cümhuriyyəti Bosfor və Dardanel boğazlarından keçən neftdaşıyan tankerlərin sayının azaldılması tələbi ilə çıxış edərək tez-tez bas verən qəzalar nəticəsində İstanbul səhəri və digər yaşayış məntəqələri üçün təhlükə törəndiyini bəyan etmişdi. Türkiyə hökuməti 1994-cü ilin martında boğazlardan gəmilərin keçməsi üçün yeni cədvəl tərtib edərək Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına təqdim etdi və onun qəbuluna nail oldu. Bu isə Orta Asiya və Azərbaycan neftinin Novorossiysk vasitəsilə ixrac olunması ehtimalını heçə endirirdi.

Qərb ölkələrinin neft şirkətləri ilə ARDNŞ arasında 1994-cü ilin mayında Türkiyənin İstanbul şəhərində aparılan danışıqlar çox ağır gedirdi. Aparılan danışıqların daha səmərəli olması üçün Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə 1994-cü il martın 1-də İlham Əliyev ARDNS-in birinci vitse-prezidenti təyin edildi.(7, 246)Prezdent İlham Əliyev sonralar "Caspian Energy" jurnalına verdiyi müsahibəsində deyirdi: "Bu zaman bizim qarşımızda bir necə əsas vəzifə dayanmışdı: birincisi, müqavilənin imzalanmasına nail olmaq. İkincisi, müqavilədə Azərbaycan üçün ən əlverişli sərtlər – həm hüquqi, həm də iqtisadı – yaratmaq. Üçüncüsü isə, müqavilənin işləməsinə nail olmaq".(8, 246). Danışıqların son mərhələsində xarici şirkətlərin nümayəndələri müqavilənin qüvvəyə minməsini onun imzalanmasından və iştirakçı ölkələrin parlamentlərində ratifikasiyasından sonra deyil, yalnız Xəzər dənizinin hüquqi statusunun həll olunmasından sonra qəbul edəcəklərini söylədilər.Müqavilə ətrafında belə bir vəziyyətin yaranmasının əsas səbəbkarı isə 1994-cü il sentyabrın 21-də RF XİN-nin "Əsrin müqaviləsi"-nin imzalanmasından sonra onu tanımadığı barədə verdiyi bəyanat oldu.(8, 246) Təbii ki, Azərbaycan hökuməti buna razı ola bilməzdi. Çünki, bu şərtin qəbul edilməsi müqavilənin kağız üzərində qalacağı demək idi. Buna görə də, Prezident Heydər Əliyevin tapşırığı ilə ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev ABŞ-ın hökumət nümayəndələri ilə danışıqlar aparmaq üçün Vaşinqtona yollandı və danışıqlar öz müsbət nəticəsini verdi.(9, 247)

Lakin,yuxarıda deyildiyi kimi, Rusiya Federasiyasının təcavüzkar dairələri Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizində xarici şirkətlərlə neft hasilatına dair müqavilə imzalamasına yol vermək istəmirdilər. 1993-cü ilin yazında Xəzərin Azərbaycan Respublikası sektorunda neft yataqlarının xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə birgə işlənməsinə dair müqavilənin imzalanması mərasiminin yaxınlaşdığını görən həmin dairələr,Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinə zərbə vura biləcək təkliflər irəli sürərək, onun iqtisadi maraqlarının dənizin yalnız 12 millik zona çərçivəsində məhdudlaşacağını bildirdilər. Bu isə Azərbaycan Respublikasının öz sektorunda yerləşən "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" neft yataqları üzərində nəzarətini itirməsi demək idi. Rusiya Federasiyası hökuməti Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsini ortaya ataraq, Azərbaycan Respublikası ilə Böyük Britaniya arasında 1994-cü ildə imzalanmış "Energetika sahəsində əməkdaşlıq haqqında" memorandumda "Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru" ifadəsinin işlədilməsinə qarşı öz etirazını bildirmişdi.Artıq Azərbaycan Respublikasının müstəqil xarici və

daxili siyasət yeridəcəyini yəqin edən Rusiya Federasiyasının imperiyapərəst militarist qüvvələri Ermənistana hərbi yardımı gücləndirərək 1993-cü ilin iyul-oktyabr aylarında ölkənin Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının işğal olunmasına şərait yaratdılar .Bundan əlavə RF Prezidenti B.Yelçin 1994-cü il iyulun 21-də "Rusiya Federasiyasının Xəzər dənizində maraqlarının təmin olunması haqqında" 395-RPS saylı sərancam imzaladı.Bu isə əslində Xəzər dənizində Azərbaycan Respublikasına qarşı "soyuq müharibənin" elan edilməsi demək idi(10,611)."Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra 1994-cü il oktyabrın 12-də RF XİN A.Kozırev Prezident Heydər Əliyevə zəng edərək hədə-qorxu gəlməklə bərabər, RF Baş Naziri V.S.Cernomırdinə təqdimat yazaraq Azərbaycana qarşı siyasi və iqtqsadi sanksiyalar tətbiq etməyi tələb etmişdi.RF Mudafiə Naziri P.S.Qraçov isə Prezident Heydər Əliyevlə görüşü zamanı "...əgər Azərbaycan Respublikası planlaşdırdığı imtina etməsə,bu zaman erməni tankları Bakı şəhərinon küçələrində görünə bilər"- deyə hədələsə də çox sərt cavab almışdı.(11, 612) Yalnız, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin apardığı diplomatik səylər nəticəsində 1994-cü il mayın 12-də Ermənistanla müharibədə atəşkəs əldə edilməsinə dair saziş imzalandı.Lakin,bütün bunlara baxmayaraq RF-nın hərbi-siyasi dairələri Ermənistanı ən müasir silah və hərbi texnika ilə təmin etmək işini bu gün də davam etdirirlər.Təkcə bu faktı göstərmək kifayətdir ki,RF-sı tərəfindən Ermənistana 1997-2017-ci illərdə dəyəri 4 milyard dollardan çox olan silah pulu ödənilmədən verilmişdir.(12, 612)

1997-ci il yanvarm 13-də Parisdə "Lənkərandəniz" və "Talısdəniz" yataqlarmın birgə İstismarına dair "Elf-Akitien" və "Total" şirkətləri ilə ARDNŞ arasında müqavilələr imzalandı. Avqustun 1-də isə Vasinqtonda - AğevdəABŞ-ın "Şevron", "Ekson", "Mobil" və"Amoko"sirkətləri ilə ARDNŞ arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Abseron", "Nəxgvan", "Oğuz" və "İnam" neft yataqlrında birgə isiənilməsi haqqında 8 milyard dollar dəyərində 3 yeni müqavilə imzalandı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı imzalanan bu müqavilələr ölkəmizin siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin daha da möhkəmlənməsi üçün mühüm bir əsas yaratdı.(13, 376)

"Əsrin müqaviləsi" imzaiandıqdən sonra Azərbaycan Respublikası qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri hasil edilən neftin dünya bazarlarına cıxartlması məsələsi idi. İlk növbədə milli mənafeləri ön plana cəkən ümurnmilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan neftinin xarici bazarlara cı-xarılmasi işində coxşaxəli neft kəmərlərinin cəkilişinə üstünlük verdi. Bu əslində Azərbaycan Respublikasının təkcə Qafqəz regionunda deyil, o cümlədən Avropada strateji maraqlarının uzun müddət ərzində təmin edilməsi idi. Buna görə də Azərbaycan Respublikası hökuməti Rusiya Federasiyası və Gürcüstan dövləti ilə danısıqlar aparmağa başladı. "Azəri", "Çıraq" və "Günəsli" yataqlarından hasil olunacaq ilkin neftin Qara dəniz limanlanna "Simal" və "Qərb" neft kəməriəri ilə nəqli barədə müqavilələr bağlandı. Bakı-Novorossiysk "Simal" kəmərinin Azərbaycan Respublikasına aid hissəsi 1996-cı ilin sonuna qədər hazır oldu və 1997-ci il oktyabrın 25-də istifadəyə verildi. "Qərb" marsrutu üzrə Bakı-Supsa neft kəmərinin tikintisi 1998-ci ilin axırlarında basə çatdırıldı. 1999-cu il aprein 17-də bu kəmər və"Supsa" terminalı istifadəyə verildi.(14, 377)

1996-cı ildən dənizdə ABƏŞ-in (İndi "BPAzərbaycan" Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti-C.B,S.G) qəzdığı ilk neft quyusu güclü fontan vurdu və yataqların böyük ehtiyatiarı bir daha təsdiq olundu. 1997-ci il noyabrın 12-də Azərbaycanın tarixində mühüm hadisə bas verdi - "Əsrin müqaviləsi" üzrə i kin neftin hasilatına baslandı. Bununla əlaqədar təşkil olunmus mərasimdə çıxıs edən Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını, bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaslarım bu tarixi və əlamətdar hadisə münasibəti ilə təbrik edərək demişdi: "1994-cü ilin sentyabr ayında biz ilk böyük neft müqaviləsini imzalayarkən dünyaya nümayiş etdirdik ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir və müstəqil dövlət kimi öz təbii sərvətlərinin sahibi olaraq onlardan istifadə edilməsi haqqında qərarlar qəbul edir. Üç il keçəndən sonra biz bir daha təsdiq edirik ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi dönməzdir, əbədidir və biz artıq bu müstəqilliyimizin gözəl bəhrələrini görürük. Bizim bu gün gördüyümüz işlər XXI əsrdə gələcək nəsillər ücün görülən islərdir"(15, 150)

"Əsrin müqaviləsi" üzrə əsas işlərin birinci fazəsının baslanması üçün Xəzər dənizindən Aralıq dənizınə qədər uzanan, ildə 50-60 milyon ton neft nəql edə biləcək, uzunluğu 1768 km olacaq iridiametrli Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin tikintisi haqqmda saziş əldə olunması vacib idi. 1998-ci i in mayında müqavilə hazırlanması üçün isçi qrupu yaradılmışdı. Həmin il oktyabnn 29-da Azərbay-

can, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan prezidentlərinin və ABS energetika nazirinin imzaladıqiarı bəyanat bu kəmərə dair danışıqiara təkan verdi.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda "Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Respublikasının əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrəc boru kəməri vasitəsile nəql edi məsinə dəir" saziş itnzalandı. Bu zəman Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və ABS-ın dövlət bascılan tərəfindən imzalanan "İstanbul Bəyannaməsi" layihənin yüksək səviyyədə dəstəkləndiyinə sübut oldu.Qeyd etmək lazımdır ki, bu sazişin hazırlanmasına da ciddi maneələr törədilirdi. Şirkətlərin bəziləri kənardan təsirlər nəticəsində belə bir kəmərə ehtiyacm olmasma bədbinliklə yanasırdılar. Qoyulacaq sərmayələr haqqında da müxtəlif fikirlər vardı. Lakin yaradılan bütün maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq, Prezident Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü neft strategiyası uğurla nəticələndi. İstanbulda imzalanma mərasimindən sonra cıxıs edən Prezident Heydər Əliyev demişdi ki, "Əsrin müqaviləsinin imzalanmasından Bakı-Tbilisi-Ceyhan strateji neft kəmərinə daır müqavilələr paketinin imzalanmasına qədər olan beş il ərzində görülən islərdən qürur hissi duyur"(16, 153).

2002-ci il avqustun 1-də bu kəmərin tikilməsi və idarə edilmesi ücün sirkət təsis ediidi. Sentyabrın 18-də kəmərin təməli qoyuldu. Bu münəsibətlə tədbirlərdə istirak etmək üçün Türkiyə Prezidenti Əhməd Necdət Sezər, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze, ABS-ın energetika naziri Spenser Abraham Bakıya gəlmişdilər. 3 mlrd, dollara qədər dəyəri olan bu kəmərin sahibi Azərbaycan Res-pubükası Dövlət Neft Şirkəti (25 faiz), Böyük Britaniyanın BP (30,1 faız), ABS-ın "Yunokal" (8,9 faiz), KonokoFilips (2,5 faız), Norveçin "Statoyl" (8,72 faiz), Türkiyənin "Türkiyə Petrolleri AO" (6,53 faiz), Yaponiyanın "İtocu" (3,4 faiz) və "İnpeks" (2,5 faiz), Səudiyyə Ərəbistanının "Delta Hess" (2,36 faiz), İtaliyanın "Eni" (5 faiz) və Fransanın "Total Fina Elf' (5 faiz) şirkətləri idi.(17, 497)

Xalqın iradəsi, çağırışı və təkidi ilə 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdısı Azərbaycan Respublikasının siyasi və iqtisadi həyatında taleyüklü dəyisikliklərin baslanğıcını qoydu. O zaman ARDNŞ-in birinci vitse-prezidentı, Milli Məclisin deputatı İiham Əliyev yeni neft strategiyasının hazırlanmasının və uğurla həyata kecirilməsinin ən fəai istirakçlarından biri idi. Onun bütün fəafiyyətinin mərkəzində özünün yığcam şəkildə ifadə etdiyi belə bir möhkəm ideya dururdu: "Bizim məqsədimiz təkcə neft hasil etmək, onu nəql etmək, bundan vəsait əidə etməkdən ibarət deyil. Bizim məqsədimiz neftdən gələn bütün mənfəətləri - həm siyasi, həm iqtisadi, həm də başqa mənfəətləri Azərbaycan xalqının gələcək mənafeyinə, rifahına yönəltməkdən ibarətdir. Onun iştirakçısı olduğum saysız-hesabsız görüsiər və danısıqlar məhz bu deviz altında keçirilirdi. Əlbəttə, çətinliklər və maneələr də olurdu, bəzən müəyyən sərtlərin qəbuledilməzliyi ucbatından danışıqları dayandırmaq məqamına çatırdı".Prezident İlham Əliyev həmin anları sonra belə xatırılayır: "Biz xarici şirkətlərə deyirdik: siz ayrı-ayrı sirkətlərin maraqlannı müdafiə edirsiniz. Biz isə ölkənin və Azərbaycan xalqının maraqlarını müdafiə edirik. Əgər siz səhvə yol versəniz, bu sizin şirkətin yalnız bir layihəsində öz əksini tapacaq, əgər biz səhv etsək, bu səhv bütün Azərbaycan xalqının mənafeyinə xələl gətirəcəkdir. Basqa sözlə, biz heç cür heç bir səhvə yol verə bilmərik".(18, 10)

1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" imzalananda Azərbaycan Respublikası kasıb bir ölkə idi, onun valyuta ehtiyatları yox dərəcəsində idi. Həyata kegrilən tədbirlər sayəsində respublikanın neft sənayesi dirçəldi, sürətlə inkişaf etməyə basladı. Artıq 2002-ci ildə ölkədə 15,3 milyon ton neft hasil edildi (2009-cu ifdə 51,4 milyon ton neft hasil edilmisdir). Neft müqaviləsi gəlir gətirməyə basladı. Prezidentin Fərmanı ilə 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu təsis olundu, 2001-ci ilin dekabrında onu Müsahidə Şurası təşkil edildi. Azərbaycan Respublikasnın yeni neft strategiyasmın banisi Heydər Əliyev bu Fondu güclü iqtisadiyyat yaratmaq vasitəsi kimi qiymətləndirdi. 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı hərbi təcavüz 1994-cü il mayın 12-də ölkə ərazisinin 17,4 min km^2 ərazisinin işğalı ilə nəticələndi. Azərbaycan xalqına dəyən zərərin ümumi həcmi Azərbaycan hökumətinin beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri ilə birlikdə yaratdığı Beynəlxalq Komissiyanın gəldiyi nəticəyə görə 819 milyard. 15 mln. ABŞ dolları təşkil edir. (19)

Hazırda beynəlxaİq layihələrdə istirak etməklə yanası ARDNŞ Azərbaycan Respublikasının quru və dəniz ərazilərində yerləşən 30-dan artıq yataqdə müstəqil fəaliyyət gösstərir.Ölkə iqtisadiy-

yatının inkisafında önəmli rol oynayan ARDNŞ Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna, İsveçrə və digər ölkələrə də böyük sərmayələr yatırmaqla və bu istiqəmətdə uğurlu fəaliyyət göstərməklə dünyada Azərbəycan Respublikası iqtisadiyyatınm layiqlİ təmsilçisinə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, bu gün Azərbaycan nefti, qazı və neft məhsuüarı müxtəlif marsrutlarla dünyanın 30 ölkəsinə ixrac edilir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi.VII cild .Bakı,2008,səh.367.
2. Caspian energy.Bakı ,1997,səh.7
3. Azərbaycan nefti. Bakı ,2010,səh.255
4. Azərbaycan tarixi.VII cild.Bakı,2008,səh.316
5. Yenə orada,səh.322
6. Caspian energy. Bakı , 1999, N 2(1), səh.8
7. Azərbaycan nefti.Bakı,2010,səh.246
8. Yenə orada
9. Yenə orada
10. Чапай Султанов.Исторические расследования.Баку .2016,стр.611
11. Там же.стр.612
12. Там же
13. Azərbaycan tarixi.VII cild,səh.376
14. Yenə orada,səh.377
15. Heydər Əliyev.Azərbaycan nefti dünya siyasətində.Bakı ,1997,səh.150
16. Ильхам Алиев. Каспийская нефть Азербайджана.Москва,2003.стр.153
17. Там же,стр.497.
18. Caspian energy.Bakı,1999, N 2(1), səh.10
19. Азярбайъан гязети. 2017, 23 феврал.

АГРЕССИЯ АРМЕНИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ЯВЛЯЕТСЯ УГРОЗОЙ ДЛЯ РЕАЛИЗАЦИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ПРОЕКТОВ НА ЮЖНО-КАВКАЗСКОМ РЕГИОНЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории исследования причин агрессии Армении и ее союзников против Азербайджанской Республики после приобретения государственной независимости когда она стала самостоятельно использовать свои энергоресурсы для социально-экономического развития. На основании богатого фактического материала автор сумел в хронологической последовательности историю труднейшей пути пройденной Азербайджаном под руководством Гейдара Алиева и реализация нефтяной стратегии а так же сумел показать основные источники угроз для международных энергетических проектов реализуемых на Южно-Кавказском регионе в современный период.

THE AGGRESSION OF ARMENIA AGAINST THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IS A THREAT TO THE IMPLEMENTATION OF ENERGY PROJECTS IN THE SOUTH CAUCASUS REGION

SUMMARY

The article is devoted to the history of the investigation on the causes of Armenia's and its allies' aggression against the Republic of Azerbaijan after the acquisition of state independence when she began to use its own energy resources for socio-economic development. Based on the rich factual material, the author managed to trace in a chronological sequence the history of the hardest path passed by Azerbaijan under the leadership of Heydar Aliyev and the implementation of the oil strategy, also managed to show the main sources of threats to international energy projects implemented in the South Caucasus region in the modern period.

Д.ф.п.и. **Фархад ДЖАББАРОВ**
учёный секретарь Национального музея истории Азербайджана,

ЗАНГЕЗУРСКАЯ РЕЗНЯ 1906 Г. – ОЧЕРЕДНАЯ ФАЗА АРМЯНСКОГО ТЕРРОРА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Açar sözlər: ermәni-azәrbaycanlı qırğınları, ermәni terroru, Zәngәzur, Qatar, Oxçu
Keywords: armenian-azerbaijani massacres, armenian terror, Zangazur, Qatar, Okhchu
Ключевые слова: армяно-азербайджанская резня, армянский террор, Зангезур, Катар, Охчу

Конец XIX-начало XX вв. отмечены всплеском армянского шовинизма на Южном Кавказе, выразившегося, с одной стороны, в массовых протестных и террористических акциях, вызванных мероприятиями правительства Российской империи против антигосударственной деятельности армянского духовенства и партий «Гнчак» и «Дашнакцутюн», а с другой, – в различных провокационных действиях армян в отношении мусульманского населения края. В совокупности эти факторы обусловили первую волну масштабного армяно-азербайджанского межэтнического конфликта, вспыхнувшего на Южном Кавказе в 1905-1906 гг. Начавшись в феврале 1905 г. в Баку, кровавые столкновения между двумя нациями вскоре перекинулись и в другие местности края, обернувшись целой чередой вооружённых нападений, убийств, грабежей, поджогов, уничтожением отдельных населённых пунктов. Одним из тех регионов, где дашнаки намеревались за счёт террора против мусульман образовать «сплошную территорию для армянского народа» (3, с. 205), являлся Зангезурский уезд Елизаветпольской губернии. Архивные документы свидетельствуют, что накануне армяно-азербайджанского конфликта 1905 г. дашнаки развернули в Зангезуре обширную работу по подготовке вооружённых беспорядков. В ноябре 1904 г. в селении Хинзирак Зангезурского уезда возник армянский революционный комитет, состоявший из 80-100 человек. Возглавляли его священник Тер-Мосесов и сельский старшина Саркис Каракозов. Члены комитета платили ежегодный взнос с размере от 80 коп. до 2 руб., на которые покупались ружья и патроны. Другой член комитета – М.Шазадов, медник по профессии, под предлогом покупки ковров разъезжал по селениям для пропаганды революционных идей, собирал деньги для преступных целей и покупал патроны. Кроме того, комитетчики разъезжали по селениям, объявляли всем запасным нижним чинам, чтобы они не повиновались властям в случае мобилизации.

В комитете была налажена чёткая система оплаты «труда» каждого члена. К примеру, пропагандисты получали ежемесячно 120 руб., сборщики денег – 25-30 руб. Наряду с этим, комитет имел в своём распоряжении и террористов, которые получали плату не ежемесячно, а за каждое убийство, поэтому голова каждого приговорённого к смерти оценивалась в определённую сумму.

Комитет успел осуществить ряд терактов в уезде: жители-армяне сел. Хинзирак А.Гулказаров, А.Камандатов, О.Петросов и др. были убиты за неповиновение требованиям комитета. Группа террористов комитета готовила покушение и на джебраильского уездного начальника, однако они были обезвревжены. Эта успешная операция полиции и жандармерии и помогла выявить деятельность армянского комитета. Во время обыска у Тер-Мосесова и С.Каракозова был обнаружен склад оружия и динамит. Кроме того, благодаря проведённым мероприятиям, удалось выяснить, что упомянутый комитет распространял свою деятельность в пределах всего Зангезурского уезда и подчинялся вышестоящему Шушинскому комитету. Более того, оказалось, что о существовании Хинзиракского комитета было известно и некоторым местным чиновникам в Гёрусе – административном центре Зангезурского уезда, но они из-за боязни перед дашнаками не принимали никаких мер к раскрытию комитета (6, лл. 1-27).

Под влиянием массовой резни, произошедшей в Шуше в августе 1905 г., межнациональные столкновения охватили и другие уезды Елизаветпольской губернии, где компактно проживали армяне и азербайджанцы. Во второй половине 1905 г. армяно-азербайджанская резня в Зангезуре проявлялась в локальных и несистематических взаимных нападениях на сёла, грабе-

жах, обстрелах дорог. В рассматриваемый период основными аренами столкновений были Шуша и Елизаветполь. Однако с начала 1906 г. Зангезурский уезд превращается в один из очагов широкомасштабного армянского террора против азербайджанского населения. В марте 1906 г. пристав 4 участка Зангезурского уезда Мелик Аббасов сообщал в секретном рапорте зангезурскому уездному начальнику Миткевичу, что в участке наблюдается тревожное состояние и взаимное недоверие между армянами и мусульманами. Прекращено сообщение от Зангелана и Шихауза до Катарских заводов, причиной чему служили разбойничьи действия вооружённых шаек армян (5, л. 62-62 об.). По сообщению елизаветпольского уездного начальника в Департамент полиции, в Зангезурском уезде собралось до 2 тыс. вооружённых армян, которые сожгли 10 азербайджанских деревень. Жители вынуждены были скрыться в окрестных деревнях (1, л. 45).

Как отмечалось в официальных документах того времени, в начале резни в Зангезуре перевес был на стороне азербайджанцев, однако впоследствии инициатива перешла к армянам. В связи с этим, прокурор Тифлисской судебной палаты Кукуранов отмечал в своём рапорте: «…Многие селения превращены в развалины, жители частью разбежались, а частью перебиты, и тела их предаются земле войсками, причём на трупах сплошь и рядом видны следы изуверства армян» (8, л. 65). Прокурор констатировал также бессилие местной администрации и фактическое хозяйничанье в уезде дашнаков: «Пока русская власть совершенно подавлена и весь уезд подчинён армянам, на стороне которых сильно терроризированная администрация и даже отчасти войско, которого к тому же недостаточно» (8, л. 65 об.).

Параллельно с массовыми убийствами азербайджанского населения, армяне в лице партии «Дашнакцутюн» развернули террор против влиятельных представителей азербайджанской общины Зангезура. В частности, при расследовании полицией дела об убийстве выборных от общества членов примирительной комиссии Гаджи бека Мелик-Шафиева и Моллы Гаджи Мир Абдулазим оглы, выяснилось, что оно совершено у армянского селения Бых членом местного комитета «Дашнакцутюн»а по кличке «Пето» в соучастии с 3 армянами, приютившимися и укрываемыми в названном селении. Сочувствие и участие селения Бых подтвердилось также тем, что некоторые жители его имели старые земельные счёты с Гаджи беком, а Молла Гаджи был убит, как свидетель. 12 марта 1906 г. дашнаки вынесли им смертный приговор, назвав в выпущенной по этому поводу прокламации Гаджи бека и Молла Гаджи «предводителями разбойников Охчинского ущелья», организаторами «всех убийств, разбоев, грабежей по Охчинской дороге». В прокламации звучала угроза всем азербайджанцам, что в случае продолжения блокады Охчинской дороги и продолжения деятельности там вооружённых отрядов самообороны (в прокламации они названы «разбойниками»), армяне закроют эту дорогу со своей стороны (5, лл. 67-69).

Летом 1906 г. зангезурская резня приняла громадные масштабы. Разворачивая террор в Зангезуре, дашнаки преследовали цель уничтожить мусульманские сёла, расположенные между Зангезуром и Нахчываном, чтобы объединить свои вооружённые отряды, действовавшие в этих двух регионах. После поражения в Шуше дашнаки собрали рассеянные по Джеваннширскому и Джебрильскому уездам силы и сконцентрировали их в армянских сёлах Зангезурского уезда – Барабатум и Чекедек. Целью этого плана был захват стратегически важного пункта – селения Катар, в котором добывалась медь и были устроены медные рудники (7, с. 164). Трагические события в Катаре начались, как и во всех предыдущих эпизодах межнациональных столкновений, с армянской провокации. 29 июля 1906 г. в Катаре армянами был убит Сафияр бек – доверенное лицо одного из зангезурских беков. Это убийство вызвало естественную в условиях многолетней взаимной вражды реакцию азербайджанцев: они атаковали рынок, убили одного армянина и подожгли один опустевший рудник. Воспользовавшись ожидаемой реакцией, дашнакские отряды напали на торговые лавки мусульман, уничтожив их, а затем начали преследовать спасавшихся бегством. Армянами были убиты шестеро мусульман (7, с. 165).

Описываемые события показали, что армяне были заранее подготовлены к боям, хорошо организованы и вооружены. Подтверждением этому служит следующий факт. В тот же день,

когда армяне разрушили рынок в Катаре – 29 июля – они напали ещё на 6 селений азербайджанцев и захватили их. Сёла Кархана, Лов, Халадж, Салдашлы, Инджевар, Дашнов были разрушены дашнакскими боевиками, а жители-мусульмане вынуждены были искать укрытия в соседнем селе Катар, либо в горах и лесах (7, с. 165-166).

Действия дашнаков в Зангезуре, так же как и в других уездах Елизаветпольской губернии, были чётко слаженными как с военной, так и с организационной точки зрения, что полностью отрицает тезис о неподготовленности и беззащитности армян во время межнациональных столкновений. Как отмечалось в одном официальном документе, пешие и конные отряды дашнакских «хумбов», «зинворов», вооружённые главным образом ружьями и револьверами системы Маузер, по предписаниям дашнакских комитетов направлялись в пункты, требовавшие сосредоточения сил. Эти отряды перебрасывались из одной местности в другую с невероятной быстротой, благодаря поставке населением сменных верховых лошадей. На эти отряды возлагалась не только защита армянских селений, но, главным образом, разгром азербайджанских населённых пунктов вдали от арены борьбы армян с мусульманами. Эти отряды обрушивались на беззащитные мусульманские сёла и громили их дотла. В качестве примера приводился ряд сёл Охчинского ущелья, с. Горс Зангезурского уезда (2, л. 47).

Наиболее драматические события в истории зангезурской резни произошли в селе Катар. 1 августа 1906 г. армяне окружили село и начали обстрел. Положение жителей-азербайджанцев усугублялось тем, что Катар был со всех сторон окружён армянскими сёлами, что, фактически, делало невозможным спасение. В таких условиях единственным способом остановить натиск армян были решительные действия против них полиции и казаков. Однако события в Катаре наглядно и уже в очередной раз подтвердили не только их бездействие, но и открытую поддержку армянам. В частности, когда один из полицейских чинов обратился к приставу Сахарову со словами: «Вы же видите, что мусульман обстреливают. Нельзя ли вызвать находящихся на окраине села казаков, чтобы они защитили их?», тот ответил: «Я не могу защищать мусульман, не видишь разве, какой огонь ведут армяне?» (7, с. 166). Цинизм Сахарова проявился и тогда, когда он отказал старейшинам кочевых племён, переселившихся в Катар, в просьбе дать возможность уйти из села под защитой войск. Позднее же пристав, мировой посредник и казаки перешли в армянское село Барабатум, оставив, фактически, катарцев один на один с дашнаками (7, с. 167).

Осада и обстрел армянами Катара продолжались до 9 августа. Благодаря стойкости защитников села, дашнакам в течение более 10 дней не удавалось захватить его. Село было захвачено армянами 9 августа в результате наступления, поддерживаемого казачьими частями. Местное мусульманское население было вырезано, а выжившие спаслись бегством и укрылись в соседнем селе Келледаг (7, с. 170). М.С.Ордубади в своём описании последнего дня селения Катар приводил рассказ очевидца, который 9 августа тайком пробрался туда из села Халадж: «Когда я, пройдя рудничный рынок, приблизился к Катару, мне открылась странная картина. Над селом клубился дым, Катар был окутан туманом. Нигде не было видно ни огонька, даже вспышки спички. Не слышны были голоса ни животных, ни людей, окутанное мраком село было погружено в кошмарное безмолвие. Изредка оттуда доносились какие-то звуки, похожие на плач грудных детей, что говорило о том, что жители Катара не спят. Иногда до меня доносились причитания, сводившие меня с ума. Печальные звуки плача в кромешной тьме растворялись в этом безмолвии природы, и эхо их разносилось вокруг. Казалось, горы, окружающие село, как коленопреклонённые родители, стонали, оплакивая погибших сыновей. Я долго слушал в темноте наступающего утра страшные, душераздирающие причитания матерей, я был удивлён и подавлен, но ещё более – охвачен страхом и ужасом, хотя против своей воли продолжал идти. Может быть, на звуки причитаний? Не знаю! Но хоть я и шёл, страх всё сильней овладевал мною. Наконец, я дошёл до оставленных без защиты укреплений мусульман. Здесь всё ещё валялись вперемешку пустая посуда от воды, пустые ящики для патронов. Я чувствовал сильный запах пороха, впитавшийся в камни. Увидев вдалеке армян, готовых захватить село, я побежал через горы в деревню Келледаг» (7, с. 169).

После разгрома Катара дашнакские отряды перешли в наступление в направлении сёл Охчу и Шабадин. Бои, продолжавшиеся с 9 по 12 августа, завершились для армян неудачно:

жителям Охчу не только удалось отстоять село, но и обратить противника в бегство. Отступив в село Гиджалан, армяне стали строить там укрепления и готовиться к обороне. Однако Гиджалан был захвачен отрядами азербайджанской самообороны (7, с. 176).

На помощь дашнакам пришли подкрепления из соседних сёл Зангезура, что сразу же принесло перевес в силе. Армяне 14 августа овладели горными вершинами, окружающими Охчу и Шабадин. Азербайджанские силы самообороны вместе с мирными жителями вынуждены были отступить, осознавая безысходность сопротивления превосходящим силам противника. Однако, укрывшись в соседнем селе Саггарсу, они были настигнуты армянами, которые учинили здесь кровавую расправу. Как пишет М.С. Ордубади, «после того, как искавшие убежище в Саггарсу мусульмане частью были убиты, а частью бежали, Молла Гасан Эфенди с оставшимися женщинами, взяв в руки Коран, вышел навстречу армянам и во имя Корана стал просить их о пощаде. Однако кровожадные дикари, не почитающие ни Корана, ни Евагелия, всех их зверски убили. Затем подожгли бывшие при Мулле Гасане Эфенди несколько экземпляров Корана и других священных книг и нацепили их, как факелы, на острия штыков» (7, с. 179).

Военную помощь жителям зангезурских сёл Охчу и Шабадин оказали отряды добровольцев, собранные в Ордубаде. По сообщению М.С.Ордубади, около 1800 вооружённых человек выступили в середине сентября из Ордубада и начали бои с армянами. В разгар боёв подошли правительственные войска, отсутствующие на протяжении всего времени кровопролитных столкновений. При поддержке ордубадцев и под защитой правительственных войск жители Охчу и Шабадина вернулись в разрушенные сёла (7, с. 186-189).

По данным архивных источников, со 2 по 24 августа 1906 г. армяне истребили значительное количество мирного мусульманского населения Зангезурского уезда, полностью уничтожив следующие селения: Шабадин, Охчу, Аткиз, Пирдавдан, Кярхана, Катар, Хададж, Инджевар, Чулла, Зурул, Фараджан, Емазли, Гуман, Келлу, Саналу, Метназар, Калабойни, Мегрулу, Моллану (1, л. 44).

Подтверждением зверств, учинённых армянами в Зангезуре, служат воспоминания русского офицера Владимира Вадина, опубликованные в 1907 г. Воспоминания, написанные после посещения Карабаха, пронизаны симпатией к армянам и презрительным, характерным для великодержавного офицера отношением к мусульманам. Тем не менее, в этих воспоминаниях есть весьма любопытный эпизод, который автор приводит без скрываемого восторга от дашнаков – «спасителей армянской нации», как он их называет. Проводником В.Вадина был дашнак Сако, признавшийся офицеру, что он сжёг в Зангезуре 12 сёл, убивая и истязая азербайджанское население. Заключая свой рассказ вопросом «Разве это люди?», армянский головорез следующим образом выражал ненависть к убитым мусульманам: «разбой считается [у них – *Ф.Д.*] героизмом, кровавая месть – долгом, наука и школа – пустым, ничего не говорящим звуком» (4, сс. 17, 27).

Взаимная вражда, длившаяся около года и унесшая сотни жизней с обеих сторон, привела к тому, что столкновения приобрели характер настоящих сражений, с использованием огнестрельного оружия, а порой и артиллерии. Однако характер действий противоборствующих сторон существенно отличался, о чём свидетельствуют архивные документы. В одном из них – обширном докладе прокурора Елизаветпольского окружного суда А.Скульский от 5 декабря 1906 г. отмечалось, что нападения азербайджанцев на армян заканчивались, как правило, захватами и грабежами, поджогами сёл, домов, лавок и не сопровождались убийствами мирных граждан. Во время 13 нападений азербайджанцев, зафиксированных в разных уездах Елизаветпольской губернии за конец 1906 г., было убито всего 7 армян и то это были те, кто открывал огонь. К тому же азербайджанцы не стреляли в войска, а при их приближении прекращали стрельбу и отступали. Существенно отличался характер нападений армян. А.Скульский приводил следующие примеры их действий, как против мирных азербайджанцев, так и против правительственных войск. Согласно его докладу, в Зангезурском уезде была разгромлена часть селения Сисиан, убито и ранено около 75 азербайджанцев. В этом же уезде армяне напали на село Моллаахмедлы, когда же на помощь азербайджанским жителям села прибыл взвод казаков, он был встречен огнём армян и вынужденно отступил (8, лл. 12-16).

Таким образом, зангезурская резня заняла одно из трагических мест в истории армяно-азербайджанского конфликта 1905-1906 гг. Несмотря на отсутствие точных статистических данных о количестве жертв этой резни и довольно скудный фактический материал для её описания, имеющиеся в нашем распоряжении источники создают довольно чёткое представление о масштабах армянского террора, учинённого против азербайджанского населения Зангезурского уезда в 1906 г.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архив политических документов Управления делами Президента Азербайджанской Республики: ф. 276, оп. 8, д. 111.
2. Там же, д. 259.
3. Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинщины. (Из переписки П.А.Столыпина с графом И.И.Воронцовым-Дашковым) // «Красный архив», 1929, т. 34, с. 184-221.
4. Вадин В. Кавказские наброски. Из воспоминаний русского офицера об армяно-татарских столкновениях. СПб., 1907.
5. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики: ф. 62, оп. 1, д. 41.
6. Там же: ф. 183, оп. 3, д. 102.
7. Ордубади М.С. Кровавые годы. История армяно-мусульманской войны на Кавказе в 1905-1906 годах. СПб., 2010.
8. Российский государственный исторический архив: ф. 1405, оп. 110, д. 3461.

1906-CI İL ZƏNGƏZUR QIRĞINI – ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA ERMƏNİ TERRORUNUN NÖVBƏTİ MƏRHƏLƏSİ
XÜLASƏ

Məqalədə 1905-1906-cı illərdə baş vermiş erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin faciəli səhifələrindən biri olan Zəngəzur qırğınlarından bəhs edilir. Daşnakların bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi cinayətlər dövrün ilk mənbələri əsasında araşdırılır.

THE SUBSEQUENT STAGE OF ARMENIAN TERROR IN NORTHERN AZERBAIJAN – ZANGAZUR MASSACRE IN 1906
SUMMARY

This article is about Zangazur massacres, one of the tragic stages of armenian-azerbaijani conflict, in 1905-1906. Crimes which committed by armenians against muslim population of the region is carried out on the basis of initial sources of that period.

Д.ф.п.и. **Ильгар НИФТАЛИЕВ**
Заведующий отделом «История Азербайджана советского периода»

ТЕРРОРИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИИ «ДАШНАКЦУТЮН» В ПЕРЕПИСКЕ П.И.СТОЛЫПИНА С И.И.ВОРОНЦОВЫМ-ДАШКОВЫМ В 1908 ГОДУ

Açar sözlər: terror, daşnaklar, partiya, Qafqaz, Rusiya
Keywords: terror, Dashnaks, party, Caucasus, Russia
Ключевые слова: террор, дашнаки, партия, Кавказ, Россия

В апреле-июле 1908 года между Председателем Совета министров царской России (одновременно министром внутренних дел) П.А. Столыпиным и наместником на Кавказе И.И. Воронцовым-Дашковым (1) велась переписка, которая, с одной стороны, носила характер обзора деятельности наместника на Кавказе за период с марта 1905 по 1907 гг. включительно, а, с другой, представляла собой характер принципиальной дискуссии о политике царского правительства на «Кавказской окраине». Данная переписка также раскрывала позицию официального Петербурга, которая, вопреки существовавшей в советской историографии трактовке кровавых межэтнических столкновений на Кавказе, как спровоцированных исключительно царизмом, доказывает, что власти рассматривали эти события как «отступление местных властей от общей политики правительства, которое встало на неуклонный путь твердых мероприятий, в видах водворения и поддержания порядка».

В письме Столыпина от 11 апреля 1908 года, отправленном премьер-министром кавказскому наместнику, выражалась обеспокоенность чрезмерным развитием террористической деятельности в крае за последние два года (1905-1907), «достигшей высокого напряжения и сопровождающейся значительным числом человеческих жертв и особой жестокостью над ними». Останавливаясь на степени проявления преступности в отдельных местах Кавказа, Столыпин выделил по широте развития ее в отдельных губерниях в следующей постепенности: 1) Тифлисская, 2) Кутаисская, 3) Бакинская, 4) Кубанская область 5) Иреванская губерния, 6) Елизаветпольская и т. д. К своему письму Столыпин приложил таблицу статистических сведений за 1907 г., которая ярко обрисовывала печальную картину развития преступности в наместничестве. Согласно этим данным, только за 1907 г. по Кавказу было зарегистрировано всего 3060 террористических случаев, из коих 1732 относились исключительно к грабежам. В результате общее число пострадавших составило убитыми - 1239 и ранеными - 1253 человек.

В письме российского премьер-министра большой интерес вызывают факты о террористической деятельности партии «Дашнакцутюн» на территории губерний Северного Азербайджана, а именно Иреванской, Елизаветпольской и Бакинской, которые основываются на сводках МВД Российской империи. Так, Столыпин отмечает, что в Иреванской губернии во второй половине 1906 г. систематические насилия армян над молоканами и лезгинами привели последних к мысли соединиться с молоканами и татарами (азербайджанцами) для общего вооруженного отпора армянам. Получив предложение в этом смысле от лезгин и сохранив еще веру в силу законной власти, молокане отказались от такого союза, но в сентябре того же года предъявили властям свое ходатайство о разоружении армян, решив, только в случае отказа, перейти на кровавую расправу с насильниками.

В своем письме премьер-министр особо останавливается на деятельности партии «Дашнакцутюн» в пределах Елизаветпольской губернии, где она, как пишет Столыпин, подчинила себе большую часть армянского населения. Столыпин считал, что успеху «Дашнакцутюн» содействовало то обстоятельство, что в январе и феврале 1907 г. правое крыло партии в Елизаветполе приняло на себя полицейские функции, а в апреле 1907 г. Партия фактически овладела в городе судебной и административной властью над армянами. Пользуясь этим положением, в условиях бездействия законных властей, «Дашнакцутюн» собрал, под предлогом борьбы с татарами (азербайджанцами), значительные денежные средства, скупал

оружие, оборудовал свои мастерские и лаборатории для приготовления бомб, завел свои тюрьмы и применял лишение свободы и денежные взыскания к тем, кто, минуя «комитет», обращался к содействию полиции и суда. Для прекращения этого деспотизма «Дашнакцутюн» и для восстановления законного порядка, летом 1907 г. были предприняты аресты наиболее активных деятелей партии. Однако ликвидация оказалась безуспешной, так как дело это было передано «в неумелые руки исполняющего делами губернатора, надворного советника Ковалева, который, приняв на себя это серьезное поручение, не обнаружил самой элементарной осмотрительности и предварительно оповестил циркулярно о готовящихся следственных действиях всех уездных начальников, зная о ненадежности наличного состава уездной полиции». В результате планы и. д. губернатора стали известны членам «Дашнакцутюн», которые получили возможность скрыть следы своей преступной деятельности, а произведенные обыски у 120 менее серьезных дашнакцаканов дали основание для привлечения только 21 лица. Безуспешности обысков отчасти содействовал и сам исполняющий делами губернатора, неосновательно освободив от обыска 12 намеченных жандармским надзором видных деятелей «Дашнакцутюна». Результатом этих неудачных действий было несомненное усиление «Дашнакцутюна».

Как следует из письма Столыпина, Бакинская губерния по развитию преступности в 1907 г. занимала третье место на всем Кавказе. В этот период, вследствие скопления в городе судовых рабочих и массы пришлых и безработных, при воздействии на них различных агитаторов и слабости местной власти, в Баку происходили постоянные насилия, разбои, убийства, истязания. Вследствие частых забастовок на нефтяных промыслах, подстрекателями которых Столыпин считал социал-революционеров, анархистов, был парализован процесс вывоза нефти в империю. В письме российский премьер-министр приводит ряд фактов, которые красноречиво свидетельствуют об инертности властей и полной безнаказанности членов «Дашнакцутюн». Он пишет: «Так, 5 февраля 1907 г. в Баку в течение получаса происходила уличная перестрелка членов «Дашнакцутюна» с анархистами-коммунистами на глазах полиции, и бессилие ее, наряду с разраставшейся дерзостью революционеров, дошло до такой степени, что пристав 3-й части был однажды связан революционерами. Ради обеспечения своей личной безопасности, бакинские армяне-собственники организовали в августе 1907 г. вольнонаемную боевую дружину «Зеленую сотню», которая, в конце концов, сама стала осуществлять анархические предприятия».

Как следует из доклада премьер-министра, «Дашнакцутюн» сумел закинуть свои преступные сети даже в пределы Закаталы, где вел разлагающую деятельность среди расквартированных здесь русских солдат. Он пишет : «В марте 1907 г. канцелярией вашего сиятельства были доставлены вполне точные сведения о влияние местных революционеров-армян на переведенных за беспорядки во 2-й батальон 201 пехотного Лебединского полка в г. Закаталах матросов и об упадке среди них дисциплины, несмотря на энергичное противодействие командира, подполковника Добровольского. Сведения эти были сообщены мною военному министру, и результатом сего явились уверения штаба Кавказского военного округа об ошибочности сведений и полном благополучии батальона. Последовавшие же события: убийство подполковника Добровольского матросом, установленная связь матросов с «Дашнакцутюном», проектировавшийся ими террор против начальствующих лиц и т. д., доказали неосновательность успокоительных уверений штаба».

Перечисляя эти преступные факты, Столыпин призывает кавказского наместника обратить особое внимание на деятельность «Дашнакцутюн». По мнению российского министра, кавказский наместник не понимал антиправительственного значения партии «Дашнакцутюн» и, относясь с «особой снисходительностью к армянским проискам», тем самым поддерживал «Дашнакцутюн», который,— как уверял Столыпин, - чуть ли не поголовно объединяя все армянское население Кавказа, развивала бешеную деятельность, направленную на низвержение самодержавия и организацию революции в России. Столыпин отмечал: « Имеющиеся в министерстве внутренних дел сведения с несомненностью свидетельствуют о том, что означенная организация функционирует в крае открыто, будучи признаваема даже властями,

некоторые представители коей входят с «Дашнакцутюном» в сношения по отдельным вопросам. Вышеприведенные случаи свидетельствуют о том, что члены этого сообщества заменяют собою иногда полицию, помогая законной администрации в поддержании внешнего порядка и безопасности, а поступившие в последнее время из некоторых губерний и центральных учреждений сведения указывают, что та же организация заявляет свои предложения в вопросе наших отношений к Турции. Подобное положение издалось исключительно вследствие ошибочного понимания действительного значения «союза», который, оставаясь вне надлежащего воздействия и преследования, охватил ныне почти все армянское население и располагает организованною военною силою. Между тем из всех руководящих изданий сего сообщества, а равно из постановлений общих собраний его представителей с очевидностью явствует чисто революционное его направление, которое с особенною яркостью подтверждается самым широким применением этим союзом террора, жертвами коего пали уже многочисленные носители власти. В то же время, «союз» непрерывно водворяет в край оружие, вооружает им своих, участников, приобретает взрывчатые вещества, подготовляет военноначальников в сформированной в Болгарии военной школе и т.п. Та же беспрепятственность развития деятельности этого опасного сообщества открыла путь к свободному приобретению им больших денежных средств, которыми обильно снабжают сообщество богатые армяне, отчасти под влиянием террора и отчасти лишь из сочувствия националистическим стремлениям этого революционного «союза». Таким образом, в настоящее время правительство имеет перед собою угрожающую по силе и тактике преступную организацию, окрепшую на глазах местной власти, относившейся в течение нескольких лет безучастно к этому опасному явлению».

В конце своего письма Столыпин, выражая недовольство деятельностью кавказской администрации во главе с наместником, отмечал, что приведенные факты, далеко не исчерпывающие действительного положения вещей, свидетельствуют о том, что край находится в крайне неблагоприятном положении в смысле общего благополучия и по степени проявляемой чинами местной администрации энергии в деле обеспечения порядка, и «в этом отношении нельзя не признать, что ближайшими причинами такого ненормального положения дел является, очевидно, недостаточная энергия и уклонение местных органов власти от руководящих твердых начал, отсутствие должной последовательности в их тактике и сознания той сугубой опасности, которой подвергается, при подобном неустройстве, вся Кавказская окраина, а также несоответствие части этих органов своему служебному положению и слабость репрессий по отношению к нарушителям закона и порядка».

Таким образом, письмо Столыпина красноречиво доказывало, что наибольшая опасность для сохранения политической стабильности и межнационального мира на Кавказе исходила от террористической деятельности партии «Дашнакцутюн». В своем письме И. Воронцову-Дашкову высший российский чиновник выразил ряд упреков и замечаний в отношении нерешительной и непоследовательной деятельности в этом направлении кавказского наместника. Поэтому в письме звучал призыв кавказскому наместнику принять более суровые и крутые меры для обуздания преступной деятельности данной террористической организации.

В своем ответном письме Столыпину от 23 июля 1908 года Кавказский наместник старался оправдываться объективными трудностями борьбы за «порядок» и особыми специфическими условиями «Кавказской окраины», чем отстаивал свою особую линию в политике на Кавказе. В то же время, в ответе Столыпину кавказский наместник пытался опровергнуть возводимые на него обвинения в прямом покровительстве революционным организациям и, в частности, армянской партии «Дашнакцутюн». Доклад Воронцова-Дашкова. как и письмо Столыпина, вызывает большой интерес также с точки зрения отражения в них конкретных фактов о террористической деятельности «Дашнакцутюн». В докладе приводятся подробные статистические данные, отражающие масштабы разбоев и грабежей на Кавказе в период с 1905 по 1 января 1908 гг., из которых в то же время, кавказский наместник затрудняется выделить акции чисто террористического характера. Однако, как видно из приведенных цифр, основная доля этих преступлений приходится на губернии, где жили в основном армяне и

азербайджанцы. На первом месте в этом списке стояла Елизаветпольская губерния, затем идут Бакинская (вместе с Бакинским градоначальством) и Иреванская губернии. На эти три губернии приходились 7901, или 74 % случаев разбоя и грабежей из 10662 по всему Кавказу.

Рассматривая в своем докладе исторические условия усиления «Дашнакцутюн» на Южном Кавказе, Воронцов-Дашков пишет : «Закон 1901 г., приписавший до 75 000 беженцев из Турции к городам Закавказья, оказался роковым. Эти семьдесят пять тысяч армянских беженцев состояли почти наполовину из молодых, закаленных в гражданской войне с Турцией головорезов, крепко сплоченных между собою «Дашнакцутюном». Появление в Закавказье этой массы турецких армян не замедлило сказаться. Не прошло и года со времени перехода их в пределы России и приписки в русское подданство, как все городское армянское население, а затем и сельское стало подпадать под влияние «Дашнакцутюна», воспользовавшегося этой силой, явившейся извне в пределы России. Вот начало страшного усиления «Дашнакцутюна» в пределах России».

Останавливаясь на основных фазах усиления террористической деятельности партии «Дашнакцутюн», Воронцов–Дашков далее отмечает : «Необходимо иметь ввиду, что начало усиленного развития этой партии в Кавказском крае должно быть отнесено к 1903 г. и поставлено в зависимость от издания закона 12 июня 1903 г. Вторичная же энергичная фаза деятельности «Дашнакцутюна» наблюдается во время армяно-татарских (азербайджанских) столкновений. В первый период эта организация преследовала цели узко-националистические, отстаивая самостоятельность своей церкви от посягательств, якобы, на нее русского правительства. В это время деятельность «Дашнакцутюна» выражалась в террористических действиях в различных местностях Закавказья против низших и высших представителей власти. Во второй период партия выдвинула на первый план защиту своей народности против панисламистских, будто бы, целей местных магометан, причем исполнительные органы ее не обратили внимания на требование главного комитета, желавшего использовать события для образования сплошной территории для армянского народа, сузили сферу своей деятельности стремлениями чисто своекорыстного характера — жить на счет мирного армянского населения. Армянское население, после отобрания церковных имуществ сплотилось так, как никогда раньше. Не было жертвы, которая считалась бы тяжелой для армянина, и деньги в кассу объединившего армян «Дашнакцутюна» потекли рекой». А дальше пошло и поехало. Кавказский наместник так описывает кровавую вакханалию, устроенную дашнаками в период пика их террористической деятельности: «Покушения на убийства и самые убийства следовали одно за другим, и никто не считал себя свободным от террора. Нахальству «Дашнакцутюна» не было пределов, и к концу 1904 г. власть «Дашнакцутюна» достигла своего апогея. К этому времени организация сковала в полном смысле слова все армянское население, организовав прекрасно вооруженную дружину и создавши громадный основной капитал. Тогда-то возникла мысль у дашнакцаканов, под влиянием общеимперской революции, стать во главе всего революционного движения в крае, объединить все революционные партии всех национальностей и продиктовать всем этим партиям свои конечные цели. Стоявшее в стороне от революции мусульманство не считалось и не хотело считаться с революционными организациями. Тысячи прокламаций разбрасывались членами «Дашнакцутюна» на татарском языке среди мусульман, приглашая их объединиться и стать «против единственного врага» — русского правительства. К началу 1905 г. среди опьяненных своей силой и положением деятелей «Дашнакцутюна» возникла мысль о возможности подчинить себе и мусульман. Случаи убийств последних в целях террора сначала в гор. Баку, а затем и в других местах стали следовать один за другим».

В своем докладе Воронцов–Дашков отдельно останавливается на кровавых событиях в Бакинской и Иреванской губерниях. Касаясь событий в Баку, он пишет: «В этот период организация «Дашнакцутюн» приобрела особое руководящее влияние в г. Баку после армяно-татарских беспорядков и смутного периода 1905-1906 гг. Это объясняется тем, что в то время наиболее влиятельная и богатая часть армянского населения видела в организации свою вооруженную охрану против мусульман и порожденных революциею анархических организаций

и широко поддерживала дашнакцаканов материальными средствами, почему последние были прекрасно вооружены; помимо охраны своей личности, наиболее богатые армяне пользовались дашнакцаканами для охраны своего имущества и имущественных интересов; так, бывало, что на промыслах дашнакцаканы прекращали путем угроз забастовки, и, наоборот, случалось, что, желая отомстить тому или другому из промышленников, не пожелавших удовлетворить их требования об уплате денег, они принуждали рабочих на его промысле бастовать. Весь контингент так называемых телохранителей, а равно бывшая в городе организованная охрана вербовалась армянами из членов этой организации».

Жертвами террора в Иреванской губернии, развязанного «Дашнакцутюн», стало не только мирное мусульманское население, но и высокопоставленные чины местной царской администрации. Кавказский наместник перечисляет их фамилии и должности: «Так, если бы с партией «Дашнакцутюн» в Эриванской губернии с самых первых шагов ее зарождения велась бы борьба, и притом непрерывная и напряженная, то едва ли бы в прискорбной хронике ее событий могли иметь место такие явления, как убийства Сурмалинского уездного начальника, подполковника Богуславского, подъесаула Гнутова, помощника полицейского пристава гор. Эривани Юханаева, поручика 1-го Кавказского железнодорожного батальона Костенко, тяжкие поранения бывшего Эчмиадзинского уездного начальника, капитана Шмерлинга, помощника Александропольского уездного начальника, капитана Павлова, пристава гор. Александрополя Нашанского, покушения на жизнь помощника Шаруро-Даралагезского уездного начальника Скибинского, и бывших Нахичеванских уездных начальников капитана Дудникова и подполковника Энкеля, не говоря уже о целом ряде нижних полицейских чинов, сельских должностных и частных лиц, павших жертвами исполнения своего служебного и гражданского долга в борьбе с партией «Дашнакцутюн» в период ее террористической деятельности, главным образом, на почве закона 12 июня 1903 года».

Воронцов- Дашков подробно останавливается в письме и на мерах, которые были предприняты кавказской администрацией дл нейтрализации деятельности «Дашнакцутюн». В частности, касаясь мер, принятых в Иреванской губернии, он пишет : «Из мероприятий, предпринимавшихся администрацией Эриванской губернии в целях прекращения деятельности партии «Дашнакцутюн», нельзя не указать на высылку из пределов Кавказского края в административном порядке 21 лица, дальнейшее пребывание коих было в свое время признано опасным для общего спокойствия губернии». Далее он переходит к Елизаветпольской губернии : «Ближайшей причиной произведенных арестов было совершение членами партии «Нового Дашнакцутюна» нескольких отдельных террористических актов над своими единоплеменниками, а также над колонистом Гурром за сделанный им донос о действиях партии. Благодаря аресту председателя Елизаветпольского комитета — архимандрита Корюна и других видных деятелей, в числе 14 человек, партия «Дашнакцутюн» была ликвидацией ошеломлена. Ослаблена была партия, несомненно, и положение ее продолжает ослабляться благодаря тому, что со времени произведенной в августе 1907 г. ликвидации администрация Елизаветпольской губернии продолжает упорно бороться с «Дашнакцутюном». Так, независимо от августовской ликвидации, выдворено из губернии 112 представителей «Дашнакцутюна». Наконец активная борьба с «Дашнакцутюн», по словам Воронцова –Дашкова, велась также на территории Тифлисской губернии, где проживало значительная часть армянского населения Южного Кавказа : «В Тифлисской губернии чинами общей и жандармской полиции велось и ведется непрерывное наблюдение за общей деятельностью партии «Дашнакцутюн». Помимо применения уголовных и административных репрессий в соответствующих случаях, губернское начальство, при возбуждаемых разного рода ходатайствах более или менее общественного характера, обращает внимание, не имеют ли эти ходатайства связи с деятельностью партии».

В заключение своего письма Воронцов-Дашков с чувством оптимизма на будущее пытается убедить премьер-министра Столыпина в наблюдающемся прогрессирующем упадке деятельности партии «Дашнакцутюн». Подобная уверенность кавказского наместника основывалась на информации о расколе внутри партии, а также наблюдаемом на всем Кавказе

стремление армянского населения освободиться от опеки партии «Дашнакцутюн». Он пишет: «Стремление это выражается отчасти в прекращении, отчасти в уменьшении тех взносов, которые мало-мальски зажиточные армяне должны были делать в фонд партии. Это явление вносит затруднение в деятельность «Дашнакцутюна», ослабляя ее денежные средства, и местная администрация стремится широко его использовать в целях уничтожения партии». Однако, что касается полного уничтожения партии, то здесь Воронцов-Дашков явно лукавил. Поскольку, несмотря на аресты, которые были проведены среди членов партии «Дашнакцутюн», накануне Первой мировой войны все они получили амнистию. Именно Воронцов-Дашков станет одним из инициаторов политики по защите традиционного покровительственного отношения царизма к армянам, которые в случае войны с Турцией могли бы служить для России пятой колонной в турецком тылу и содействовать завоевательным устремлениям царского правительства в Малой Азии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинщины // Красный архив, № 3 (34). 1929, стр. 184-221.

1908-Cİ İLDƏ P.İ.STOLİPİN İLƏ İ.İ.VORONSOV-DAŞKOV ARASINDA APARILAN YAZIŞMADA "DAŞNAKSÜTYUN" PARTİYASININ TERRORÇULUQ FƏALİYYƏTİ
XÜLASƏ

Məqalədə 1908-ci ilin aprel-iyul aylarında çar Rusiyasının Nazirlər Şurasının sədri (eyni zamanda daxili işlər naziri) P.Stolıpin ilə Qafqaz canişini İ.Voronsov-Daşkov arasında aparılan yazışmada öz əksini tapmış 1905-1907-ci illərdə Daşnaksütyun partiyasının Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda terrorçuluq fəaliyyəti haqqında geniş məlumat verilmişdir.

THE TERRORIST ACTIVITIES OF THE "DASHNAKTSUTYUN" PARTY IN THE CORRESPONDENCE OF STOLYPIN P. I. WITH I. I. VORONTSOV-DASHKOV IN 1908.
SUMMARY

The article investigates the correspondence of the Prime Minister (concurrently Minister of internal Affairs) of Imperial Russia P. Stolypin and Caucasian Viceroy Vorontsov-Dashkov, which found a reflection of the terrorist activities of the "Dashnaktsutyun" party in the South Caucasus, including those in Northern Azerbaijan in 1905-1907.

T.ü.f.d. **Hacı HƏSƏNOV**
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
«Azərbaycanın yeni tarixi» şöbəsinin müdiri

1905-1906-Cİ İLLƏRDƏ QARABAĞ, ZƏNGƏZUR, NAXÇIVAN VƏ İRƏVANDAKI QIRĞINLARIN TARİXİNDƏN (RUSİYA DÖVLƏT TARİX ARXİVİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, İrəvan
Keywords: Karabakh, Zangazur, Nakhcivan, Iravan
Ключевые слова: Гарабаг, Зангезур, Нахчыван, Иреван

Məlumdur ki, istər sovet tarixşünaslığında, istərsə də çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığında 1905-1906-cı illərdə Quzey Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində - Bakıda, Gəncədə, Qarabağda, İrəvanda, Naxçıvanda, Şərur-Dərələyəzdə, Zəngəzurda və b. yerlərdə baş vermiş millətlərarası toqquşmaların səbəbləri, gedişi, mahiyyəti və nəticələri haqqında fundamental araşdırmalar yox dərəcəsindədir. Məsələn, hətta çağdaş müstəqillik illərində nəşri reallaşdırılmış fundamental yeddicildlik «Azərbaycan tarixi»nin 5-ci cildində belə [1, s.107] bu hadisələrin üzərindən çox səthi keçilmiş, «1905-ci ilin fevral və avqust hadisələri zamanı» əhalinin sakitləşdirilməsində və «talanların dayandırılmasında», «Hümmət» təşkilatının «böyük rolundan» ötəri danışılmış və S.M.Əfəndiyevin məlum əsərindən kiçik bir kommunist sitatının («... o dövrdə milli antaqonizmlə mübarizə ümumiyyətlə bütün partiya işi üçün zəruri zəmin idi, çünki bu dövrün dəhşətli milli toqquşmaları şəraitində hər cür partiya işi və proletar həmrəyliyi iflic hala düşürdü» [9, s.45]) gətirilməsi ilə kifayətlənilmişdir. Lakin onu da etiraf etmək zəruridir ki, çağdaş müstəqillik illərində həmin toqquşmaların xarakteri, mahiyyəti haqqında ictimai elmlərin nümayəndələri tərəfindən xeyli iş görülmüş, Mir Möhsün Nəvvabın [3] Məmməd Səid Ordubadinin [2] 1905-1906-cı illərdə erməni vandalizminə dair çox qiymətli qaynaq xarakterli əsərləri yenidən çap edilmişdir.

Ona görə də hesab edirik ki, bu hadisələrin səbəbləri, mahiyyəti, gedişi və nəticələrinin araşdırılmasına kömək edə biləcək hər bir sənəd, hər bir qaynaq son dərəcə qiymətlidir və çoxtərəfli tədqiqatlara cəlb edilmək baxımından son dərəcə vacibdir.

Bu baxımından həm ölkəmizdəki, həm də Romanovlar Rusiyası və keçmiş Sovetlər imperiyasının arxiv saxlanclarında hifz edilərək günümüzə qədər gətirilib çıxarılmış qaynaqlar böyük elmi, siyasi və mənəvi əhəmiyyətə malikdir.

Belə arxiv qaynaqlardan bir çoxu da hazırkı Rusiya Federasiyasının Sankt-Peterburq şəhərində yerləşən Rusiya Dövlət Tarix Arxivindədir. Həmin arxivin 857, 1263, 1291 və b. fondlarında [4, 5, 6, 7] 1905-1906-cı illərdə Quzey Azərbaycanda baş vermiş milli toqquşmalar barəsində minlərlə arayış, ifadə, teleqram, məruzə və s. b.k. tipli sənədlər saxlanılmaqdadır.

2009-cu ildən üzü bəri AMEA-nın müxbir üzvü, millət vəkili Y.M.Mahmudovun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında dünyanın müxtəlif ölkələrindəki arxivlərdən Azərbaycan tarixinə dair sənədlər və materialların aşkara çıxarılaraq Vətənimizə gətirilməsi və onların nəşr edilməsi üzrə həyata keçirilən genişmiqyaslı və uzunmüddətli proqramın çərçivəsində Sankt-Peterburqdakı adını yuxarıda çəkdiyimiz arxivə bu ilin fevralında getdiyimiz növbəti elmi ezamiyyətdə apardığımız araşdırmalar zamanı bu arxivin 1291-ci fondunun – Rusiya imperiyası Daxili İşlər Nazirliyi Zemstvo şöbəsinin fondunun 50-ci siyahısının 29-cu işində çox maraqlı materiallar aşkara çıxardıq [8, l.1-80 ob]. 180 səhifədən çox olan bu arxiv işi belə adlanır: «1905-1906-cı illərin erməni-tatar (azərbaycanlı – H.H.) toqquşmaları zamanı Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının zərər çəkmiş əhalisinə kömək üçün vəsait buraxılması məsələsi üzrə iş. 13 dekabr 1906-cı il – 8 iyul 1907-ci il».

Bu arxiv işinin qısaca məğzini belə adlandırmaq olar: Qafqaz canişini İ.S.Voronsov-Daşkovun rəhbərliyi altında Qafqaz administrasiyasının 1905-1906-cı ilin toqquşmaları zamanı zərər çəkmiş kəndli təsərrüfatlarının dirçəldilməsinə yardım üçün Rusiya İmperiyasının mərkəzi idarələrindən, ilk növbədə də Maliyyə Nazirliyi və Daxili İşlər nazirliklərindən, nəticə etibarı ilə imperiya rəhbərliyindən - çardan, nazirlər kabinetindən, dövlət dumasından iri məbləğli maliyyə yardımı almaq.

Bu sənədlər həm 1905-1906-cı illərin qanlı-qadalı hadisələrinin Azərbaycan əhalisinə vurduğu zərbələrin qiymətləndirilməsi, həm bu qırğınların və talanların coğrafiyasının müəyyənləşdirilməsi, həm də yerli Qafqaz administrasiyasının və mərkəzi imperiya hakimiyyət orqanlarının yürütdüyü siyasətin mahiyyətinin açıqlanması baxımından çox qiymətli qaynaqlar sayıla bilər.

Məsələn, Qafqaz canişininin hələ 1906-cı ilin yazında imperiyanın Daxili İşlər naziri P.A.Stolıpinə yazdığı müraciətdə deyilirdi ki, [8, v.7] Yelizavetpol quberniyasındakı 1905-ci il toqquşmaları nəticəsində yaranmış təsərrüfat dağınıqlığı ucbatından təkcə bu quberniyanın Ərəş qəzasında 688 desyatin, Zəngəzur qəzasında isə 10044 desyatin torpaq becərilməmiş qalmaqdadır. Canişin İ.İ.Voronsov-Daşkov təkcə Zəngəzur qəzasında vurulmuş zərərin aradan qaldırılması üçün 88000 rubl, bu iki qəza üçün isə bütövlükdə 90500 rubl kreditə kəskin ehtiyac olduğunu bildirdi. Bu məbləğ sadəcə ilkin rəqəmdən başqa bir şey deyildi. Belə ki, sonrakı sənədlər açıq-aşkar sübut edir ki, 1906-cı ilin yazında hələ ki, Qafqaz hakimiyyət orqanları qırğın və talanların vurduğu ziyanın miqyası haqqında tam məlumata malik deyildi. Belə ki, canişinin yuxarıda haqqında danışdığımız müraciətindən az sonra onun elə həmin nazirə vurduğu teleqramda [8, v.2] deyilirdi ki, Ərəş və Zəngəzur qəzalarında zərər çəkmiş kəndlilərə üçaylıq ərzaq kreditinin verilməsi, habelə toxum, 1676 öküz, 67 inək, 245 kotan və 245 arabanın təmiri üçün xəzinədən 20 illiyə 180199 rubl ssudaya ciddi ehtiyac vardır.

Canişin 1906-cı il mayın 17-də imperiyasının maliyyə naziri Kokovsevə vurduğu növbəti teleqramlarından birində deyilirdi ki, toqquşmalarda zərər çəkmiş Tiflis, İrəvan, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının kəndlərində zəruri bərpa işləri üçün ən azı 2 mln rublluq hökumət ssudasına ehtiyac vardır. Canişin avans olaraq təcili olaraq 500000 rubl ssuda ayrılmasını xahiş etsə də [8, v.3], nazir 1906-cı il 20 may tarixli cavab teleqramında bu işə ilk növbədə Daxili İşlər Nazirliyində baxılmalı olduğunu bildirirdi [8, v.4].

Daxili İşlər naziri P.A.Stolıpin isə 1906-cı il 3 iyun tarixli teleqramında [8, v.5] canişinə yazırdı ki, bu məsələ mütləq qanunvericilik yolu ilə (yəni dövlət duması xətti ilə - H.H.) həll edilməli, özü də dəymiş zərər dəqiq müəyyənləşdirilərək canişininin müvafiq rəyi ilə paytaxta göndərilməlidir.

Canişin Voronsov-Daşkov nazir Stolıpinə 1906-cı ilin iyun ayının 16-da yazırdı ki, Yelizavetpol quberniyasının təkcə 13 kəndində 1948 kəndli həyətinə 98460 rublluq iş heyvanı və inventar alınmalı, dağıdılmış tikililərin bərpasına 52400 rubl ssuda ayrılmalıdır [8, v.6-7].

Vaxt ötdükcə Qafqaz administrasiyasının Sankt-Peterburqa ünvanlandığı müraciətlərdə dağıdılmış kəndlərin sayı da, zərər çəkmiş kəndli təsərrüfatlarının miqyası da, bərpa üçün tələb olunan ssudanın məbləği də artmaqda idi. Qafqaz canişini 1906-cı ilin sonlarında – noyabrın 18-də İmperiya Daxili İşlər naziri Stolıpinə 24339 saylı təliqəsində bildirirdi ki, 1905-ci il hadisələri zamanı İrəvan quberniyasının eyniadlı qəzasında 21, Şərur-Dərələyəz qəzasında 22, Üçmiədzin qəzasında 6, Naxçıvan qəzasında 56 kəndə bütövlükdə 864518 rublluq zərər dəymişdir [8, v.9 və arx.]. Canişin xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, bu rəqəmlər yerlərdə yaradılmış xüsusi komissiyaların apardığı hesablaşmaların nəticəsində müəyyən edilmiş və ən az göstərilmiş rəqəmlərdir.

Bu arxiv işində bir neçə dəfə [8, v.10-17; v.80-85 və arx.] 1905-1906-cı illərin toqquşmalarında zərər çəkmiş kəndlərin, kəndli təsərrüfatlarının sayı, lazım olan iş heyvanları, əmək alətlərinin sayı və qiyməti, dağıdılmış evlər və tikililərin bərpası üçün lazım olan ssudanın məbləğləri haqqında məlumat verilir. Bunları ümumiləşdirdikdə aşağıdakı yekun mənzərənin şahidi oluruq:

İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə:

- bu qəzada 1905-1906-cı illərin toqquşmaları zamanı 22 yaşayış məntəqəsində 1456 kəndli həyətinə, 13657 kəndliyə dəymiş zərərin ümumi məbləği 177301 rubla bərabər idi [8, v.10-17]. Bu sonuncu məbləğin 19316 rublu əmək alətləri və qoşqu vasitələrinə dəymiş zərər, 81695 rublu ev heyvanları və 76290 rublu tikililərə vurulmuş zərərdən ibarət idi.

Onu da qeyd edək ki, zərər çəkmiş kəndlər içərisində erməni kəndlərinin xüsusi çəkisi 25%-i ötmürdü...

Həmin quberniyanın Naxçıvan qəzası üzrə:

- 56 kəndin 3760 kəndli təsərrüfatında cəmləşmiş 46167 kəndliyə bütövlükdə 601473 rublluq zərər dəymişdir. Bu ümumi zərərin 31989 rublunu məhv olunmuş əmək alətləri və qoşqu vasitələri, 481506 rublunu ev heyvanları və 87978 rublunu isə dağıdılmış və ya zədələnmiş tikililərə dəymiş zərər təşkil edirdi [8, v.11 arx. v.12].

Bu qəzada da zərərçəkmiş kəndlər içərisində erməni əhalisinin yaşadığı kəndlərin sayı heç 10-a da çatmırdı.

İrəvan quberniyasının Üçmüəzzin qəzası üzrə [8, v.14 arx.-16]:

6 kəndin 595 təsərrüfatında yaşayan 3536 nəfər kənd əhalisinə 5379 rubl zərər dəymişdir. Bunun 569 rublunu ev heyvanlarına, 4810 rublunu isə tikililərə dəymiş zərər təşkil edirdi.

Quberniyanın eyniadlı qəzası üzrə [8, v.15 arx.-16]:

- qəzanın 21 kəndi üzrə 1047 təsərrüfatda birləşmiş 13912 nəfər kəndliyə bütövlükdə 14867 rublluq zərər dəymişdi.

Bu ümumi zərərin 5576 rublunu əmək alətləri və qoşqu vasitələrinə, 5690 rublunu ev heyvanlarına, 3601 rublunu isə tikililərə dəymiş zərər təşkil edirdi.

Bütövlükdə İrəvan quberniyasının bu 4 qəzası üzrə 105 kəndin 6858 təsərrüfatında yaşayan 77272 nəfər kənd sakininə ümumilikdə 804.518 rubl zərər dəymişdi ki, bunun da 57331 rublunu əmək alətləri və qoşqu vasitələrinə, 574508 rublunu ev heyvanlarına, 172679 rublunu isə yaşayış evləri və digər tikililərə vurulmuş zərər təşkil edirdi [8, v.16 arx -17].

Qafqaz administrasiyasının imperiyanın mərkəzi hökumət idarələrinə göndərdiyi məlumatlara əsasən [8, v.85-86] Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının 1,2 və 5-ci polis sahələrinin 49 kəndinin 2293 kəndli həyətinin təsərrüfatının bərpası üçün bütövlükdə 237 kotan (6750 rubl), 1986 öküz (54160 rubl) lazım idi.

Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasının 16 tamamilə dağıdılmış, 10 qismən dağıdılmış kəndində 1506 kəndli təsərrüfatının bərpası üçün 310740 rublluq ssudaya (bundan 239500 rublu tam, 71240 rublu isə qismən dağıdılmış kəndlər üçün) ehtiyac duyulurdu [8, v.86-86 arx.].

Bu quberniyanın Şuşa qəzası üzrə 17 tam dağıdılmış kənddəki 908 kəndli təsərrüfatının az-çox bərpası üçün isə 45470 rubl ssuda tələb olunurdu [8, v.86 arx.]

Yelizavetpol quberniyasının Koryagin qəzasının Güzlək kəndində zərər çəkmiş 22 kəndli təsərrüfatının bərpasına 1100 rubl ssuda lazım idi [8, v.86 arx.].

Ümumilikdə götürüldükdə Yelizavetpol quberniyasının 4 qəzası üzrə 93 kəndin 4729 kəndli təsərrüfatının bərpası üçün 418220 rubl ssuda tələb olunurdu.

Yuxarıda gətirilmiş məlumatlar və hesablamalara yekun vursaq aydınlaşar ki, Quzey Azərbaycanın qərb torpaqlarının böyük əksəriyyətini təşkil edən İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının 8 qəzasının 198 kəndinin 11587 kəndli təsərrüfatına dəymiş zərərin aradan qaldırılması üçün 1222738 rubl ssuda tələb olunurdu.

1906-1907-ci illərdə Qafqaz administrasiyası və bəzi mərkəzi hökumət orqanları 1905-1906-cı illərin qanlı hadisələri zamanı zərər çəkmiş təsərrüfatların guya ki, bərpası istiqamətində göstərdiyi zahiri canfəşanlıq ancaq və məhz zahiri canıyananlıq idi və heç bir real nəticələrə gətirib çıxarmadı. Əldə etdiyimiz arxiv qaynağı bu müddəanı əyani şəkildə sübut edir.

Hələ 1906-cı il dekabrın 23-də İmperiya Daxili İşlər nazirinin müavini V.Qurko Maliyyə naziri Kokovsevə xüsusi məktub ünvanlayaraq bildirirdi ki, Qafqaz canişinini İrəvan quberniyasında 1905-1906-cı illərdə zərər çəkmiş kənd əhalisinə çatdırılmaq üçün 804,52 min rublluq ssuda üçün maliyyə qaynaqlarının araşdırılmasını xahiş edir [8, v. 20 və arx.].

Maliyyə naziri Kokovsev bu müraciətə 15 yanvar 1907-ci il tarixli cavabında birbaşa yazırdı: «... dövlət xəzinəsinin indiki son dərəcə çətin durumunda mən bu ehtiyacın ödənilməsi üçün hər hansı bir məbləği axtarıb tapmaq imkanından tamamilə məhrumam» [8, v.22 və arx.].

Bu rədd cavabından «rəncidə qalan» Qafqaz canişini Stolıpinə növbəti məktublarından birində (13 aprel 1907-ci il tarixli) bəyan edir ki, mən hələ ən az məbləği istəmişəm [8, v.26]. Lakin elə buradaca «ssuda canfəşanlığında» canişinin güddüyü əsl məqsəd faş olur. O, yazırdı: «...bu rədd cavabı gözlənilməz oldu. Bu imtina ehtiyacı olan əhali üçün xeyli dərəcədə uğursuz olacaqdır, çünki ərzaq və toxum ssudası verilməsi hesabına yaranmış müvəqqəti yüngülləşməyə baxmayaraq, tərpənməz və tərpənən əmlak itkiləri üzündən əhalinin maddi vəziyyəti az-çox normal vəziyyətə gətirilə bilməz. Zərər çəkmiş quberniyaların əhalisi əksərən əkinçi əhali olaraq və zəruri əkinçilik alətlərindən məhrum olaraq çətinliyə düşəcək və gələcəkdə xəzinə vergiləri və rüsumlarını, habelə verilmiş ərzaq və toxum ssudalarını vaxtında və «kəsir qalmadan ödəyə bilməyəcəkdir» [8, v.26 və arx]; (fərqləndirmə bizimdir – H.H.).

İmperiyanın Daxili İşlər Nazirliyi 1907-ci il aprelin 28-də canişinliyinin ssuda haqqındakı təkrar xahişinin yerinə yetirilməsinin qeyri-mümkün olduğunu bildirirdi [8, v.29].

Qafqaz canişinliyinin dəftərxanası 1907-ci il mayın 2-də İmperiya ərzaq izinin müvəqqəti müdirinə xüsusi məktubla (9650 saylı məktub) müraciət edib Yelizavetpol quberniyası Zəngəzur qəzasının 49, Cavanşir qəzasının 26, Şuşa qəzasının 17 və Koryagin qəzasının 1 kəndinin sakinlərinin təsərrüfatının bərpası üçün 418222 rubl ssuda xahiş etsə də [8, v.30] nəticə eyni oldu.

1907-ci il mayın 12-də Daxili İşlər naziri Stolıpin Maliyyə nazirinə 15062 saylı məktubunda Qafqaz canişininin İrəvan quberniyasının qəzasının 105 kəndinə 1905-1906-cı illərin hadisələri zamanı dəymiş zərərin ödənilməsi üçün 804,52 min rubl, Yelizavetpol quberniyası ilə birlikdə isə cəmisi 1275138 rubl ssuda istəməsi haqda yazarkən bildirirdi ki, Yelizavetpol quberniyasının hüdudlarında erməni-tatar (azərbaycanlı – H.H.) həyəcanları zamanı əhalinin canlı və «ölü» inventardan, habelə taxıl ehtiyatlarından məhrum olmuş xeyli, əksər hissəsi ötən il səpin səpmək iqtidarında olmamışdır; əhalinin qalan az hissəsi isə öz əkin sahələrini səpsələr də, bu səpinlər o qədər cüzi sahələrdə olmuşdur ki, yığılmış taxıl məhsulu 1906-cı ilin ərzağı üçün çatmamışdır və bu əhali özünü saxlamaq üçün özünün oğurlanmayıb qalmış iş heyvanlarının satmalı olmuşdur» [8, v.36 və arx.]. Stolıpin bu məsələni dərhal dövlət dumasının müzakirəsinə çıxarmağı vacib saysa da, həmin ssudanın diyardan toplanılan vergilər hesabına ödənilməsini imperiyanın xəzinə maraqlarına zidd saydığını bildirməyi vacib sayırdı [8, v.36].

Maliyyə naziri Kokovsev isə əlüstü – 1907-ci il iyunun 1-də Stolıpinə cavabında [8, v.39 və arx.] (N.5377) canişininin xahişini əncamsız qoymağı vacib saydığını bildirirdi.

İmperiyanın müxtəlif dairələri yerbəyerdən toqquşmalar zamanı Azərbaycan əhalisinə dəymiş zərər üçün hökumət orqanlarının və məmurlarının heç bir məsuliyyət daşımadıqlarının hər cür mümkün və qeyri-mümkün vasitələrlə əsaslandırmağa çalışırdılar. Bu işdə Maliyyə Nazirliyinin müxtəlif strukturları xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər [8, vv.41-54]. İmperiya Nazirlər Şurası İşlər İdarəsi müdirinin köməkçisi 1907-ci il iyulun 27-də bildirirdi ki, Nazirlər Şurası 1907-ci il iyulun 20-də Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının zərər çəkmiş əhalisinə ssuda ayrılması barədə Qafqaz canişini ilə olan yazışmaları DİN-in təklifi ilə müzakirə etmiş və bu məsələ barəsində Maliyyə nazirinin nəticəsi ilə razılaşıb Qafqaz rəhbərliyinin təkliflərinin reallaşdırılmasına icazə verilməsini qeyri-mümkün saymışdır [8, v.78].

İmperiya Nazirlər Şurası 1907-ci il avqustun 8-də Qafqaz canişininə ünvanlanmış 23768 saylı məlumatında 20 iyul müzakirəsinin nəticəsini ona çatdırmışdı [8, v.89].

Beləliklə, Qafqaz administrasiyası və mərkəzi imperiya idarələri arasında təxminən il yarım çəkən «ssuda» oyunu heç nə ilə başa çatdı. İmperiya dairələri özünün cinayətkar əməlləri, məqsədyönümlü fəaliyyətsizliyi üzündən Şimali Azərbaycanın bir çox yerlərində olduğu kimi, İrəvan və Yelizavetpol quberniyasında da türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş cinayətlərə görə, vurulmuş milyonlarla rublluq zərərə görə heç bir məsuliyyət daşımadığını bəyan edib soyulmuş, təhqir olunmuş, yurd-yuvaları xarabalıqlara çevrilmiş dinc əhalini taleyin ümidinə buraxdı.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. «Azərbaycan tarixi», V cild. Bakı, 2001
2. Ordubadi M.S. Qanlı illər. B., 1911, 2012
3. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası B., 1993
4. РГИА, ф.857, оп.1, д.867
5. РГИА, ф.857, оп.1, д.868
6. РГИА, ф.857, оп.1, д.1478
7. РГИА, ф.1263, оп.1, д.4404
8. РГИА, ф.1291, оп.50, д. 29
9. Эфендиев С.М. История революционного движения тюркского пролетариата // Сборник «Из прошлого». Баку, 1923, с.45

ABOUT HISTORY OF THE SLAUGHTERS IN KARABAKH, ZANGAZUR, NAKHCHIVAN AND IRAVAN IN 1905-1906 YEARS (ON THE BASIS OF MATERIALS OF THE RUSSIA STATE HISTORY ARCHIVES)
SUMMARY

In article discussed problems which has discovered on the basis of materials of archives. In 1905-1906 years the tsarist some connected with politics in North Azerbaijan notional colonization immediately after Armenian –Azerbaijan collide.

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РЕЗНЕЙ В ГАРАБАГЕ, ЗАНГЕЗУРЕ, НАХИЧЕВАНЕ И ИРЕВАНЕ В 1905-1906 ГГ. (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА)
РЕЗЮМЕ

В настоящей статье на основе нововыявленных архивных материалов рассматриваются некоторых вопросы, связные национальной - колониальной политикой царизма в Северном Азербайджане непосредственно сразу же после армяно-азербайджанского столкновения 1905-1906 гг.

T.ü.f.d. **Vidadi UMUDLU**
AMEA Tarix İnstitutu, aparıcı elmi işçi

1905-1906-CI İLLƏRDƏ ERMƏNİ TERRORÇULARININ AZƏRBAYCANDAKI FƏALİYYƏTİ OSMANLI ARXİV SƏNƏDLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Osmanlı Arxivi, erməni millətçiləri, çar Rusiyası, erməni quldur dəstələri, Qafqaz canişini, İrəvan, Şuşa
Keywords: Ottoman Archives, Armenian nationalists, Tsarist Russia, Armenian bandit groups, viceroy of the Caucasus,İrevan,Shusha
Ключевые слова: Османские Архивы, армянские националисты, царская Россия, армянские бандитские отряды, Кавказский наместник, Иреван,Шуша

Xalqımızın tarixi yaddaşında dərin iz buraxan və Azərbaycan sovet tarixşünaslığında öyrənilməmiş mövzulardan hesab olunan 1905-1906-cı illərin qanlı hadisələri yalnız Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra kompleks şəkildə tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. 1991-ci ildən sonra qeyd olunan tarixi hadisələrlə bağlı obyektiv yazılar işıq üzü görməyə başlamış, xalq erməni terror təşkilatlarının qanlı əməllərinin bilavasitə şahidi olmuşdur. Tarixi həqiqətlərin aşkar olunmasında arxiv sənədləri mühüm rol oynayır. Bəhs edəcəyimiz 1905-1906-cı illərin qanlı hadisələri Başbakanlıq Osmanlı Arxivlərinə də öz dərin təsirini göstərmiş və hadisələri əks etdirən çoxsaylı sənədlər demək olar ki, arxivin bütün fondlarında cəmlənmişdir. Həmin sənədlər əsasında tərtib edilmiş "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Karabağ", "Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri", "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan", "Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları arasındakı münasebetlere dair arşiv belgeleri" və sair kitablarda 1905-1906–cı il hadisələrindən da bəhs edən xeyli sayda sənəd öz əksini tapmışdır. Bir sıra Azərbaycan, rus və Avropa müəllifləri də problemlə bağlı Türkiyədə nəşr etdirdikləri monoqrafiya və məqalələrində hadisələrin gedişinə işıq tutmağa çalışmışlar. Bu sənədlərlə tanışlıq qeyd etdiyimiz kimi yalnız Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra mümkün olmuş və hərtərəfli araşdırmalar həqiqətin aşkarlanmasında öz müsbət nəticəsini vermişdir.

1905-ci il hadisələri ərəfəsində çar Rusiyasının həm siyasi-iqtisadi, həm də hərbi cəhətdən bir çox Avropa ölkəsindən xeyli geri qalması, ölkədə bütün sahələrdə islahatların aparılmasını zəruri edən iqtisadi və siyasi tətillərin başlanmasına gətirib çıxardı. İnqilab dalğası bütün imperiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da öz təsirini göstərməyə başladı. Lakin çar hökuməti ölkədə inqilab baş verən kimi Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı inqilabdan kənar saxlamaq, əhalini siyasi mübarizədən yayındırmaq üçün bir sıra tədbirlər görməyə başladı. Onlardan ən əsası "Parçala və hökmranlıq et" siyasətinə sadiq qalan çar hökuməti milli zəmində nifaq salaraq öz istəyinə artıqlaması ilə nail oldu. Erməni komitələrənin fəal təbliğatı nəticəsində hadisələrə kifayət dərəcədə fəal başlayan erməni millətçiləri yerli azərbaycanlılarla olan münasibətlərini hərbi müstəviyə keçirərək qanlı qırğınlara səbəb oldular.Tədricən Azərbaycanın əksər bölgələri erməni quldur dəstələrinin müharibə meydanına çevrildi.

1905-ci ilin yanvarında erməni millətçilərinin ilk hədəfi İran və Türkiyə ilə sərhədboyunda yerləşən Azərbaycan kəndləri oldu.Tez-tez sərhədləri adlayaraq yerlərini dəyişən və sərhədin digər tərəflərindəki silahdaşları ilə birləşən erməni quldur dəstələri burada yaşayan azərbaycanlıları qətlə yetirməyə başladılar. Osmanlı hökuməti "yolunu azan bu erməni quldur dəstələrini cəzalandırmaq" [7,226/56], eləcədə daşnak rəhbərlərindən Rusiyalı Nikolay Perilanet, Trabzonlu Artaşes və bir neçə fədainin Bakıdan Salmasın Kaleşər qəryəsinə gəlmələri ilə bağlı toplanan erməni fəsadçılarının təcavüzlərinin qarşısının alınması üçün tədbirlər görməyi nəzərdə tuturdu [1,185/44].

1905-ci ilin fevralında erməni-azərbaycanlılar arasında gərginlik son həddə çatdı və şəhərdə atəş səsləri eşidilməyə başladı. Tədricən Bakı şəhəri və onun ətraf rayonları erməni millətçilərinin təhriki ilə iki millət arasında döyüş meydanına çevrildi.Məlumdur ki, erməni millətçiləri bu döyüşlərə XIX əsrin 90-cı illərində qurulan terror təşkilatlarının köməyi ilə daha hazırlıqlı və təşkilatlı şəkildə başladılar. Pərakəndə halda döyüşlərə başlayan azərbaycanlılar az vaxt içərisində müdafiəni təşkil etməyə və güclərini birləşdirməyə nail oldular.

Bakıda qanlı hadisələr bir müsəlmanın erməni əsgəri tərəfindən qəddarcasına öldürülməsindən sonra başlanmışdır. Fevralın 7-də daha otuz beş nəfər qətl olunmuşdur.Sonrakı gün ermənilərlə mü-

səlmanlar[1] arasındakı gərginlik son həddə çatmış, meyitlər belə küçələrdə qalmışdır. Bütün gün silah səsləri kəsməmiş, yüz nəfərin qətlə yetirildiyi təsbit olunmuşdur [9, s.120-129]. Balaxanıda da iğtişaşlar bütün günü davam etdiyindən qubernator ruhanilərin də daxil olduğu erməni və azərbaycanlılardan ibarət nümayəndə heyətini oraya ezam etmişdir. Hadisələr qarşısında "aciz qalan Balaxanı polisi istefa etmək məcburiyyətində qalmışdır" [9,s.120-129]. Yalnız bəzi məmurların tələbi ilə şəhərə qüvvə yeridilmiş və fevralın 12-də şəhərdə asayiş bərpa olunmuşdur. Həmin gün xalqı sakitləşdirmək üçün axşama kimi şəhəri gəzən qubernator əhaliyə xitabən bir bəyannamə nəşr edərək "şayiələrə etimad edilməməsini tövsiyyə etmiş və əhalinin axşam saat səkkizdən sonra küçələrə çıxmasını qadağan etmişdir" [9,s.120-129]. Fevralın 13-də Qafqazın Şeyxülislamı da Tiflisdən gələrək xalqa müraciət etmiş, öyüd-nəsihətlərini söyləmiş, ermənilərin baş kilsəsini ziyarət etmiş ve digər tərəfdən də erməni yepiskopu camii-şərifi ziyarət etmişdir. Qubernatorun rəhbərliyində bir ianə cəmiyyəti təşkil edilmişdi [9,s.120-129]. "Novel dö Bakü" qəzetinin təxmininə görə iğtişaşlarda on beşi rus, yəhudi, gürcü və bir nəfəri alman olmaqla ölənlərin sayı beş yüz nəfərə çatmışdır [9,s.120-129].

1905-ci ilin sentyabrında Bakıda qırğınların davam etdiyi, döyüşlərdə ermənilərlə bərabər rus əsgərlərinin də iştirak etdiyi, silahsız xalqa qarşı topdan istifadə edildiyi haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda döyüşlərdə çox böyük dağıntının olduğu və neft quyularının tamamilə yararsız vəziyyətə düşdüyü də Osmanlı sultanına təqdim olunan hesabatdan aydın görünməkdədir [8,s.245-247]. "Tayms" qəzetinin öz səhifəsində Bakıda baş verən sentyabr qırğınlarına yer ayırması hadisələrin geniş miqyas aldığını göstərməkdədir. Sənədlər həmçinin qəzetin Bakı hadisələri ilə bağlı verdiyi yazının sonuna təxribati xarakter daşıyan bir bölümün əlavə etdiyini qeyd edir [2,492/108]. Sentyabr qırğınlarından sonra Bakı şəhərini ziyarət edən Qafqaz canişini müsəlman və erməni din xadimlərindən ibarət heyətlə şəhər rəhbərliyini qəbul edərək "asayişin təmin edilməsi üçün məsləhətlər vermiş, günahkarların cəzalandırılacağını vəd etmişdir". Daha sonra Gəncəyə gedən canişin oradakı məscid və kilsəni ziyarət etdikdən sonra Tiflisə geri qayıtmışdır [10, s.166-167]. Qafqaz canişininin Bakı ziyarəti əsnasında şəhər xəstəxanasının həyətində toplanan dörd min nəfərə qədər erməni yoldan keçən müsəlmanlara, piyada əsgərlərə və kazaklara atəş açmış, buna cavab olaraq əsgərlər də xəstəxananı topa tutmuşdular [9,s.178-183]. Məlumdur ki, 1905-ci il fevralın 26-da isə Qafqazda canişinlik sistemi bərpa olundu. Rusiyanın Cənubi Qafqaza təyin etdiyi canişin Voronsov-Daşkovun ikiüzlülüyü, ermənipərəst siyasət yürütdüyü heç kəsə sirr deyil.

Erməni terrorçularının silah əldə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etdikləri və əldə edilən silahları müsəlman əhaliyə qarşı çevirdikləri göz önündədir. Arxiv sənədləri Tiflis və Bakıdakı erməni komitəsi üzvlərinin 1905-ci ilin aprel ayında İsveçrədəki erməni mərkəzinin əmri ilə Osmanlıda olan komitələrə yardım etdiyi və Qafqazdakı fədailərə silah almaq məqsədilə pul topladığını təsdiq edir. Bununla bağlı Osmanlı hökuməti erməni komitələri haqqında təhqiqat aparılmasını lazım bilmişdir [1,196/23].

Döyüşlərin davam etdiyi bir vaxtda Bakıdakı Salyan Alayının silah-sursat anbarının altında ermənilərin silah oğurlamaq məqsədi ilə istifadə etdikləri tunelin aşkarlanması geniş əks-səda doğurmuş və bu Qafqazın rəsmi qəzetlərində öz əksini tapmışdır [9,s.196-198]. Erməni terrorçularının nəinki cəzasız qalması və hətta çar hakim dairələri tərəfindən himayə olunması da şübhəsizdir. Günahkarların cəzalandırılmaması isə yeni qanlı hadisələrin baş verməsinə səbəb olurdu. Elə 1905-ci il mayın 30-da Osmanlı padşahına sui-qəsd cəhdində adı keçən Levon Paşaliyanın Bakıda gizlənməsi[4,2674/200497] də şəhərdə kriminal vəziyyətin ağırlığından xəbər verməkdədir. Qanlı qırğınlar hətta Bakıdakı Bayıl həbsxanasına da sıçramış və orada ermənilərlə müsəlmanlar arasında qanlı toqquşmalar baş vermişdi [9,s.148-152].

Bakıda qanlı hadisələrin qarşısını almamış, döyüşlər 1905-ci ilin sonuna kimi davam etmişdir. Hətta hadisə yerinə gələn qubernator Baranovskinin də ermənilər tərəfindən yaralandığı, əsgərlərə atəş açıldığı qeyd olunmaqdadır. Müasirlər Bakının hər yerini alov bürüdüyünün, üç yüzdən çox neft quyusu və hovuzunun yanmaqda davam etdiyinin , əsgərlərin Balaxanıda toplardan istifadə etdiyinin şahidi olmuşlar [8,s.169-173].

[1] Müsəlmanlar dedikdə azərbaycanlılar nəzərdə tutulur

Erməni millətçilərinin törətdiyi qırğınlar Bakı ilə yanaşı Azərbaycanın bir çox bölgələrini, həmçinin azərbaycanlıların yaşadığı Tiflis, Batum, Borçalı,Qars və digər əraziləri də əhatə etmişdir. İrəvan, Naxçıvan, Gəncə, Şuşa erməni terrorçularının vəhşiliklərindən daha çox ziyan çəkən bölgələr olmuşdur. 1905-ci ildə başlayan qanlı hadisələr 1906-cı ildə də davam etmişdir.

Bakı hadisələrindən sonra İrəvan və Naxçıvanda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münasibətlər həddindən artıq kəskinləşmiş və artıq mübarizənin hansı formada aparılacağından bəhs olunmaqda idi [11,s.243-251]. Artıq 1905-ci ilin martından İrəvan vilayətində yerləşən kəndlərin ermənilər tərəfindən yandırılması kütləvi hal aldı [2,500/6]. Ermənilərin İrəvan ətrafındakı müsəlman kəndlərinə qarşı hücumları Tiflisdə çıxan iki rus dilli qəzetdə də öz əksini tapmışdır [3,1331/5].

İrəvan və Naxçıvanda meydana gələn qarışıqlıqlar nəticəsində müsəlmanların öldürüldükləri və ağır vəziyyətə düşdükləri haqqında xeyli arxiv materialları vardır. 1905-ci il iyulun 7-də İrəvan və Naxçıvanda erməni millətçilərinin törətdikləri qırğınlar nəticəsində xeyli azərbaycanlı ölmüş, yaralanmış və kəndlər talan edilərək yandırılmışdı. Təbrizdə bu hadisələr haqqında yayılan xəbərlər şəhər əhalisinin hiddətinə və ermənilər üzərinə hücumuna səbəb olmuşdur [9,s.140-142]. Təbrizdə İrəvan və Naxçıvanda baş verən qırğınlara etirazlarını nümayiş etdirən şəhər əhalisinin bir qismi ermənilər üzərinə hücum etmiş və nəticədə ermənilər dükanlarını bağlayaraq evlərinə çəkilməyə məcbur olmuşlar [11,s.238-242]. İrəvan və Naxçıvan qəzalarında "ermənilərlə müsəlmanlar arasında meydana gələn çoxsaylı qətl, yaralanma və yanğınlarla müşayiət olunan silahlı toqquşmalar Batum və Tiflisdə də ermənilərlə müsəlmanlar arasında gərginliyə gətirib çıxardı" [9,s.142-148]. 1905-ci ilin sentyabrında "ittihadi-islam"ın təbliğinin keşiyində dayanan və ona çoxsaylı əsərlərini həsr edən dövrün tanınmış vəkili Məhəmmədqulu bəy İrəvanda ermənilər tərəfindən qətl olunmuşdur" [3,1378/23].

1905-ci ilin payızında İrəvanda qəzasında azərbaycanlı əhali ilə ermənilər arasında toqquşmaların coğrafiyası daha da genişlənmiş, hətta ermənilərin Osmanlı dövlət sərhədlərini keçmək ehtimalı nəzərə alınaraq yerli əhalinin qorunması üçün sərhəddə zəruri tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdu. [1,200/48]. Naxçıvan qəzasında isə "ermənilərlə kazaklar birləşərək şəhər və sərhədə yaxın ərazilərdə 300 nəfəri qətlə yetirmiş, evlərin hamısını talan edib yandırmışdılar" [3,1378, 104]. Hadisələr zamanı erməni millətçiləri casusların xidmətindən istifadə etmiş və çar məmurlarının himayə etdiyi həmin casusların yaxalanması isə müşkül məsələyə çevrilmişdi. Belə ki, 1905-ci ilin yayında "Rus həkimi kimi Naxçıvandakı sərhəd komandanlığına gələn Lazar adlı şəxsin sonradan casusluq etdiyi ortaya çıxmış, Osmanlı hökuməti onun haqqında təhqiqat aparılmasını uyğun görmüşdür" [6, 55/15]. Naxçıvanda bir erməninin evində dörd ədəd qumbaranın partlaması çar hakim dairələrinə məlum olsa da, cinayətkarların cəzalandırılması ilə bağlı vaxtında lazımi tədbir görülməmişdi [9,s.148-152].

1906-cı ilin əvvəllərində də İrəvan və Naxçıvan qəzalarında erməni millətçilərinin qanlı qırğınları davam etmişdir. Erməni terrorçuları azərbaycanlılara məxsus doqquz kəndi yandıraraq xeyli əhalini məhv etmiş və bir çoxlarını əsir götürmüşdülər. Ölənlər arasında yerli əhali ilə yanaşı çoxlu Osmanlı vətəndaşı da olmuşdur. Arxiv sənədləri Naxçıvanda ölənlər arasında on nəfər, Uluxanlıda isə iyirmi doqquz nəfər Osmanlı təbəəsinin olduğunu təsbit etmişdir. Qırğınlar zamanı erməni millətçiləri qırx nəfəri əsir götürmüş, əhaliyə bir milyon dəyərində maddi zərər vurmuşdular [11, s.268-272]. Osmanlı dövləti baş verən bu hadisələrin araşdırılması üçün Rusiya hökuməti qarşısında məsələ qaldırmışdır [9, s.183-186]. 1906-cı ilin yayında İrəvan əyalətinin bəzi yerlərində "erməni-müsəlman döyüşlərinin yenidən başladığı" da qeyd olunmaqdadır [9, s.198-201].

Yüzlərlə kəndin talan edilərək yandırılmasına və çoxsaylı insanın məhv olmasına baxmayaraq, çar hökuməti erməni millətçilərini cilovlamaq üçün təsirli tədbirlər görməmiş, qanlı qırğınlar aylarla davam etmişdir.Təhlükəsizlik qüvvələrinin acizliyi hər yerdə özünü göstərmişdir.

Rusiyanın Batum, İrəvan və Qars bölgələrində erməni quldur dəstələrinin tez-tez Osmanlı ölkəsinə hücum etməsini və ermənilərin yenidən sərhəddi keçməyə hazırlaşdıqları haqda xəbər alan Osmanlı dövləti bunun qarşısının alınması üçün Rusiyanın da bu məsələdə onlara kömək olmasını tələb edirdi [9,s.129-132]. Lakin bütün bu yazışmalara baxmayaraq, erməni millətçilərinin Osmanlı dövlətinə təcavüzü baş verməkdə davam edirdi [2,505/30;7,236/3]. Göründüyü kimi, erməni quldur dəstələri çarizmin laqeyd siyasəti nəticəsində sərhədləri çox asanlıqla aşaraq qanlı hadisələrə fəal müdaxilə edə bilirdilər.

1905-1906-cı il qırğınları zamanı ən çox zərər görən ərazilərimizdən biri də Gəncə bölgəsidir. Başbakanlıq Osmanlı Arxivlərində Gəncə qəzasında törədilən qanlı cinayətlərlə bağlı xeyli sənəd mühafizə olunmaqdadır. Bu sənədlər erməni millətçilərinin vəhşiliklərini bir daha ortaya qoyur. 1905-ci ilin iyununda erməni millətçilərinin Gəncə ətrafında yerləşən bir çox müsəlman evlərini talan edərək yandırmaları qanlı qırğınların bir nümunəsidir. Osmanlı hökumətinin bu hadisələrin qarşının alınması üçün lazımi tədbirlərin görülməsi ilə bağlı dəfələrlə Rusiyaya müraciət etməsinə [5,550/7] baxmayaraq, elə bir nəticə əldə edilməmişdi

Erməni millətçilərinin qəddarlığı və hadisələrin getdikcə daha geniş miqyas alması azərbaycanlı ziyalılarını bir sıra zəruri addımlar atmağa məcbur etdi. Belə tədbirlərdən biri də müsəlman xalqı təmsil etmək üçün "Gəncə, Bakı, Tiflis, Borçalı, Dağıstan ve Batum vilayətlərindən toplanan geniş bir heyətin bir sıra təkliflərlə Qafqaz canişini ilə görüşməsi oldu" [9,s.152-160]. Belə ki, 1905-ci ilin aprelində "Tiflis, İrəvan, Yelizavetpol (Gəncə-V.U.), Bakı və Şamaxı kimi əyalətlərin müsəlmanları öz istəklərini Rusiya hökumətinə çatdırmaq üçün nümayəndə heyətinin seçilməsini" həyata keçirmişdilər [3,1377,67]. 1905-ci il avqustunda canişin Voronsov-Daşkovla baş tutan bu görüşdə, canişin "qarışıqlıqları çıxaranların və hadisələri törədənlərin müsəlmanların olmadığını bildiyini söylədi. Ermənilər isə bunun əksinə, müsəlmanları hökumət, ictimaiyyət və mətbuat qarşısında gözdən salmağa çalışaraq canişinə verilən məlumatların uydurma olduğunu irəli sürdülər. Müsəlman heyəti canişinə müsəlman xalqa təhsil xidmətlərindən istifadə etmə, ana dilində mətbuat, torpaq islahatının sürətləndirilməsi, vergilərin yüngülləşdirilməsi, müsəlmanların da təmsil olunduğu məclisin qurulması, zadəganlıq hüququnun tanınması və s. kimi bəzi hüquqların verilməsini nəzərdə tutan ərizə təqdim etdilər". Azərbaycanlı, erməni və gürcü heyətlərinin bir araya gəldikləri bu görüşdə belə ermənilərin "müsəlmanlara qarşı təhdid və həqarətli sözlər söylədikləri" diqqətdən yayınmadı. [9,s.152-160].

1905-ci il sentyabrın 24-də "Gəncə əyalətinin Cavanşir qəzasında ermənilərlə müsəlmanlar arasında meydana gələn döyüşlərdə doqquz nəfər qətlə yetirildi" [9,s.167-169]. Qeyd edək ki, bu qəzada kazak dəstələri bəzi şəxsləri at nalları altında qətlə yetirmiş və bu dəhşətli xəbəri Bakıda nəşr olunan "İrşad" qəzeti xalqa çatdırmağı lazım bilmişdir [9,s.190-192].

Gəncə qəzasında azərbaycanlıların yaşadıqları kəndlərə hücum edən erməni quldur dəstəsi daha səkkiz nəfərin ölümünə səbəb oldu. Erməni quldur dəstəsinin "Osmanlı ölkəsinə girişinə mane olunması və həmin səkkiz nəfəri öldürən quldur dəstəsinin yaxalanaraq cəzalandırılmasının Rusiya hökumətinin vəzifəsi olduğu" Osmanlı dövləti tərəfindən rəsmən onlara çatdırılmışdır. Habelə qeyd olunan sənəddə iki kənddə səkkiz nəfəri qətl edən həmin quldur dəstəsinin İrəvan əyalətində olan digər bir erməni quldur dəstəsi ilə birləşərək Osmanlı sərhədlərini keçmə ehtimalına qarşı tədbirlərin görülməsi də nəzərdə tutulurdu [10,s.169-170].

Çar hökumətinin hadisələrə laqeyd yanaşması və qanlı qırğınların qarşısının alınmaması erməni millətçilərini yeni cinayətlərə sövq etməkdə idi. Belə ki, 1905-ci ilin sonlarında Gəncədə ermənilərin daha "300 müsəlman evini yandırdıqları, erməni məhəllələrindəki müsəlman evlərini talan etdikləri və müdafiə olunan müsəlmanların üzərinə əsgərlərin atəş açdığı" Tiflisdən daxil olan xəbərlər arasındadır [3,1378/92]. Müsəlman əhalinin müdafiə olunmaq istəməsi isə "topçu və süvari ordunun xalqa atəş açmasına" səbəb olmuşdur [8,s.249-250]. Bu hadisələrdən sonra "Gəncədəki müsəlman xalqın can və mallarının qorunması üçün Rusiya hökuməti ilə əlaqə saxlanılması barədə Osmanlı padşahının əmri" Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim olunmuşdur [12,s.220-222].

1906-cı ilin əvvəlində erməni quldur dəstələrinə aid dinamit anbarları aşkar edildi və bu anbarların tək-tək bütün ünvanları Türkiyənin Sankt-Peterburq səfiri Hüsnü Bəy tərəfindən Rusiya Xarici İşlər Naziri Lamsdorfa bildirildi və o isə bundan son dərəcə razı qaldığını bildirərək bu işə məsul şəxsləri xəbərdar edəcəyini söylədi [10,s.174]. Həmin ilin martında "Qafqaz müsəlmanlarının faciəsində iştirak etmək üçün Ərzurum vilayətindən səkkiz yüz erməni fədaisinin Gəncə şəhərinə daxil olması" yenidən gərginliyin meydana çıxmasına səbəb oldu[12, s.222-224]. 1906-cı ilin iyulunda "Gəncə əyalətinin bəzi yerlərində erməni-müsəlman döyüşlərinin yenidən başladığı" da Tiflis səfirliyindən alınan xəbərlər içərisində yer almaqdadır [9,s.198-201].

Qanlı hadisələr Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gəncə ilə yanaşı Qarabağda da geniş vüsət almışdır. Erməni quldur dəstələri Şuşa bölgəsində xüsusi fəallıq göstərmişlər. Sənədlərdə Şuşa kəndlərində də

mübarizənin davam etdiyi, öldürülənlərin sayı ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapmışdır [3,1378/18]. Eyni zamanda Şuşada müsəlmanlarla ermənilər arasındakı münasibətlərin getdikcə gərginləşdiyi bir vaxtda, qarışıqlığın çıxmaması üçün yerli azərbaycanlı ziyalıları tərəfindən bəzi tədbirlərin görülməsi [9,s.167-169] təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin görülən tədbirlərin birtərəfli olması nəticəsində qanlı hadisələrin qarşısını almaq mümkün olmamış, bir çox günahsız insan məhvə düçar olmuşdur. 1905-ci il avqustun 31-də "ermənilər Şuşada səksən bir nəfər müsəlmanı qətlə yetirmişlər" [3,1378/13]. Bu qətliam sonrakı günlərdə də davam etmişdir [5,1378/14]. 1905-ci il oktyabrın 4-nə aid arxiv sənədində deyilir: Yelizavetpol (Gəncə) əyalətinin Şuşa qəsəbəsində ermənilərin müsəlmanlar üzərinə hücumu nəticəsində bir çox müsəlman qətlə yetirilmiş, hökumət asayişi təmin etmək üçün ora əsgər göndərmiş, Şuşada baş verən yanğın böyük zərərə yol açmışdır" [8,s.247-248]. Ağdam və Şuşa arasındakı qırx kilometrlik teleqraf xətti sıradan çıxarılmışdı [9,s.169-173].

Şuşa qəzasında da baş verən qanlı hadisələrin qarşısının alınması üçün çarizmin ciddi tədbirlər görməməsi heç də təəccüblü deyildir. Digər bölgələrdə olduğu kimi burada da lazımi tədbirlərin görüləcəyi barədə vədlər verilir, hər iki xalqın nümayəndələri ilə görüşlər keçirilir, amma ciddi addımlar atılmırdı. 1906-cı ilin fevralın 29-da da ermənilərin Gumlu, Söyüdlü və Ərikdamı kəndlərindəki müsəlmanlara edilən hücumların qarşısının alınması üçün rus hökuməti tərəfindən lazımi tədbirlərin görülməsi haqqında verdiyi vədin də heç bir nəticəsi olmamışdır. Çünki belə bir şey olsaydı, bundan az sonra ermənilər Şuşada daha on doqquz kəndi yandırmağa cürət etməzlərdi [9,s.186-190]. Belə ki, 1906-cı il fevralın 5-də Şuşada ermənilərin azərbaycanlı kəndlərini mühasirəyə alaraq ərzağın giriş-çıxışına mane olmuş, bu səbəbdən aclıq çəkən müsəlmanların itki verdikləri, iki erməni, on doqquz müsəlman kəndinin yandırıldığı qeyd olunur [3,1378/34]. Cinayətkar erməni quldurlarının yaxalanması ilə bağlı Osmanlı polisinin bir sıra tədbirlər həyata keçirdiyi və bu tədbirlərdən biri də Şuşadan olan cinayətkar Vartan Varşak adlı şəxsin kimliyi və olduğu yerin təsbiti ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, Osmanlı polisinin cinayəkarların axtarışı ilə bağlı tərtib etdiyi siyahıda Matosyan, Mkrtıç Apermiyan, Agaton və Sitrak Terbiyanlar, Çırak Bərbəryan, Martiros Manukyan, Simon və başqa quldurların da adları vardır [6,592/137].

1906-cı ilin mayında erməni millətçilərinin Daşnaksütyun adlı terrorçu təşkilatının müsəlmanları hədəfə aldığı, hökumətin ya bu təşkilatı dağıtması və ya müsəlmanların da silahlanmasına icazə verilməsi ilə bağlı müzakirə açmasına cavab olaraq bir qrup erməni "Yal qışlağına" hücum etmişdi. Bu hadisə, eləcədə "müsəlman xalqın belə hücumlardan qorunması üçün rus hökumətinə müraciət edilməsi" nəzərdə tutulurdu [9,s.192-196].

Qanlı hadisələr tezliklə Tiflis və Batuma sıçramış, Tiflisdə işçilər tərəfindən üsyan məqsədi ilə törədilən tətil, nümayiş və qarışıqlardan sonra vəziyyət xeyli gərginləmişdi [9,s.120-129]. Nəticədə, Tiflis şəhərində asayiş ortadan qalxmış, talan, hücum, cinayət və soyğunçuluq hadisələri insanların gözü qarşısında baş verməsinə baxmayaraq, təhlükəsizlik qüvvələri buna mane olmamışdır [9,s.198-201]. Tiflisin Borçalı qəzasındakı müsəlmanların müdafiəsiz qalmalarına baxmayaraq, hər növ silah əldə edən ermənilər kəndlərdə hərbi hazırlıq təlimləri həyata keçirirdilər [9,s.186-190]. Müdafiəsiz qalan və hüquqları qorunmayan azərbaycanlı əhali Tiflisdə toplantı keçirərək, əgər "hüquqları Rusiya hökuməti tərəfindən qorunmazsa İran şahı və Padşahdan himayə istəmələri ilə bağlı qərar qəbul etmişdilər" [3,1378/17].

Göründüyü kimi, Başbakanlıq Osmanlı Arxivlərində olan sənədlər 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanda baş verən qanlı hadisələri çox yaxından izləməyə imkan verirr. Məlum olduğu kimi, bu qırğınlarlın nəticəsi çox ağır olmuş, yüzlərlə kənd dağıdılmış, minlərlə insan məhv olmuş və on minlərlə soydaşımız öz yurd-yuvasından didərgin düşmək məcburiyyətində qalmışdır. Baş verən qırğınların əsas səbəbkarı şovinist erməni millətçiləri, onların təmsil olunduqları terrorçu Daşnaksütyun və digər erməni millətçi partiya və təşkilatları, habelə onlara yetərincə maddi-mənəvi dəstək verən çar Rusiyası olmuşdur. Çar hakim dairələri hər iki xalqı yeni başlayan birinci rus inqilabından kənarda saxlamaq üçün onların arasına qanlı nifaq salmaqdan çəkinməmiş və demək olar ki, bu qırğınların gedişini çox laqeydcəsinə kənardan müşahidə etməklə kifayətlənmişdir. Bununla da çarizm Cənubi Qafqazda demək olar ki, özünün əsas istəyinə nail olmuş və inqilab, necə deyərlər, başlamadan sona çatmışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Başbakanlıq Osmanlı Arşivleri (BOA), fond DH.TMİK.M.
2. BOA,fond Y.A.HUS
3. BOA, fond HR.SYS
4. BOA,fond BEO
5. BOA,fond A.MKT.MHM
6. BOA,fond ZB
7. BOA,fond Y.PRK ASK
8. Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) I (1578-1914) Ankara 1992
9. Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), II (1575-1918) Ankara 1993
10. Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906), II, A nk a r a 2 0 0 6, 232 s.
11. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçivan, İstanbul 2011, 568 s.
12. Osmanlı Belgelerinde Karabağ, İstanbul 2009, 682 s.

ACTIVITIES OF ARMENIAN TERRORISTS IN AZERBAIJAN IN 1905-1906 IN THE OTTOMAN ARCHIVE DOKUMENTS
SUMMARY

In the article written on the basis of the Prime Ministry Ottoman Archives materials are reflected the massacres committed by Armenian nationalists in Azerbaijan in 1905-1906. Indifference of Tsarist Russia to the events led to the large-scale massacres. Those years Baku, Yerevan, Nakhchivan, Ganja were the most affected regions by terrorist massacres. Hundreds of villages were destroyed, thousands of people were killed, tens of thousands of people were driven from their native lands.

Documents relating to the massacres committed by Armenian nationalists are protected in the Funds of Ottoman Archives.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКИХ ТЕРРОРИСТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 1905-1906 ГОДАХ В ОСМАНСКИХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ
РЕЗЮМЕ

В статье, написанной на основе материалов Османского архива при Кабинете министров Турецкой Республики освещается массовая резня мусульманского населения, совершенная армянскими националистами в Азербайджане в 1905-1906 гг. Равнодушие царской России к происходящим событиям привело к более широкомасштабным погромам. В те годы Баку, Иреван, Нахчыван, Гянджа были регионами, наиболее подверженными террористическим погромам и грабежам. Сотни сел были разрушены, тысячи людей были уничтожены, десятки тысяч людей были изгнаны из своих родных очагов.

В фондах архивов Османской Империи содержатся документы о резне и погромах, учиненных армянскими националистами.

T.ü.f.d. **İradə MƏMMƏDOVA**
AMEA Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

ERMƏNİLƏRİN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMLAR ŞAHİDLƏRİN İFADƏSİNDƏ

Açar sözlər: Türk-müsəlman əhali, soyqırım, şahidlərin ifadələri, Leonadr Hartill, daşnaklar
Keywords: Turkish-Muslim population, genocide, witnesses, Leonard Hartill, dashnak
Ключевые слова: Тюрко-мусульманское население, геноцид, свидетельские показания, Леонард Хартилл, дашнаки

Ermənilərin XX əsrin əvvəllərində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlar öz dəhşəti, miqyası, qəddarlığı ilə seçilmişdir. Bu soyqırımı şahidlərin ifadələri də təsdiq etməkdədir. Əgər bu soyqırımı ermənilər özləri öz dilləri ilə etiraf edirlərsə, bir fakt olaraq onların ifadələri beynəlxalq aləmdə daha tutarlı olur. Amerikalı Leonard Ramsden Hartillin 1928-ci ildə Amerikada "The Bobbs – Mereill Company" nəşr evində çap etdirdiyi "**Men Are Like That**" (İnsanlar belədir[1]) əsəri ermənilərin dili ilə onların türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım törətdiklərinin ifadə edildiyi bir kitabdır (2; 3). Leonard Hartill uzun müddət Qafqazda xidmət etmişdir. 1922-ci ilin fevral ayından 1924-cü ilin mart ayına qədər Qafqazda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün vəzifəyə təyin edilən Leonard Hartill erməni Ohanes Apresyanla tanış olur və bu kitabda onun yazmış olduğu xatirələrini təqdim edir. Kitabın sonuna ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımını sübut edən bir neçə sənəd də əlavə edilmişdir: "**tarixi və hüquqi dəyəri sıfır olan rəvayət və dedi-qoduları, siyasi məqsədli erməni qəzet məqalələrini insanlıq və mədəniyyət uğrunda sənəd deyə nəşr edən İngiltərə hökuməti, bir neçə il sonra əlində ermənilərin törətdiyi və dünya tarixində bir misli olmayan soyqırıma aid kitabın sonuna əlavə etdiyim açıqlamada oxuyacağınız birbaşa ingilis zabit və komandirləri tərəfindən hazırlanmış rəsmi raportlar olduğu halda, niyə susmuş və bu raportları gizləmişdir**?" (3, s. VII).

Kitabda erməninin şahidliyi ilə baş verən hadisələrin təsvirində soyqırım törədən erməni quldur dəstələrinin fəaliyyəti, onların türk-müsəlman əhaliyə qarşı vəhşiliyi, qəddarlığı və cinayətləri açıq şəkildə ortaya qoyulmuş olur. Kitabın ən qiymətli cəhəti isə məhz Leonard Hartillin ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi cinayət, vəhşilik və qətliamı ***soyqırım (genosid)*** olaraq dəyərləndirməsidir. Bu da genosid sözünün sonralar meydana gəlməsi ilə bağlı fikirlərə tutarlı cavabdır. Bəli, 1928-ci ildə nəşr edilən bu kitabda ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri məhz ***soyqırım*** adlandırılır.

Leonard Hartill yazırdı: "*İnsanlar belədir* kəlməsini sadəcə bu kitabda bir çox misallarını görəcəyiniz insanların öz həmcinslərinə qarşı törətdikləri canavarlıqların bildirilməsi cəhətdən deyil, eyni zamanda dini inancların, dini təbliğatların, siyasi oyunların və siyasi intriqaların, imperialist məqsədlərin insanları bir-bir və ya kütlə halında nə dərəcədə kor edə biləcəyi, nə qədər məqsədli və birtərəfli düşündürə biləcəyini, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən dini və siyasi təbliğata uya biləcəyini göstərməsi cəhətdən də çox uyğun bir başlıq ola biləcəyinə inandım" (3, s. III).

Leonard yazırdı ki, yenə eyni məzmunda missionerlərin, dini təbliğatçıların və Birinci Dünya müharibəsi zamanı ilk olaraq "Armenian Relief" Erməni Yardımı adı ilə qurulmuş və sonra adı Yaxın Şərq Yardımı "Near East Relief" adını almış xeyriyyəçi dərnəyin nəşrləri və türk düşmənliyi təbliğatı da yaxşı bilinir. Leonarda görə bu din və Allah adamları (erməniləri nəzərdə tutur – İ.M.), xeyriyyəçi gizli dərnək üzvləri və səlahiyyətlilərinin yunan və ermənilərin özlərinə çatdırdıqları hər zülm və qətliam hekayəsini həqiqət olub olmadığına, təhrif edilib edilmədiyinə, şişirdilib şişirdilmədiyinə heç baxmadan bunları Qərb və xristian aləminə çatdırmağı dini və insanlıq vəzifələri sayırdılar. "Qərb mətbuat orqanları bu xəbərlərə comərdcə öz səhifələrini açmışlar. Qərb kilsələrinin kürsülərinin bu gələn təhrif edilmiş və şişirdilmiş xəbərləri təkrar şişirdilmiş və təhrif edilmiş moizələrlə çığır-bağır salmışlar. Və bütün bunlar dinə, Allaha və insanlığa xidmət sayılmışdır". Leonard sonra

[1]Şəxsi ktabxanasındakı kitabın surətini mənə verdiyi üçün Celal Yalvaca dərin təşəkkürümü bildirirəm.

davam edərək yazırdı ki, **Ermənistanın bir ucundan o biri ucuna, kəndindən şəhərinədək bütün türk və müsəlman əhalisi dünyada tayı-bərabəri görülməmiş qorxunc bir soyqırımla (genosidlə) yox edilir, kənd və məhəllələr yerləyeksan edilirkən**, bu din və xeyriyyəçi adlanan yüzlərlə insan Ermənistanda vəzifədə idi. "**Bu kitabı nəşr edən kənd təsərrüfatı mütəxəssisi istisna olmaqla, bunların gözləri kordurmu? Qulaqları kardırmı? Yoxsa dilləri və ayaqları tutulmuşdur?** Xeyr, bunların heç biri olmamışdır. Hamısı maşallah sağ və salamat idi. Ermənilər acından ölərkən, bunların bol-bol qidaları da var idi. Sadəcə bu adamların din, xeyriyyə və insanlıq anlayışları özlərinə görə idi. Bunlar üçün zülm, qətliam, soyqırım demək sadəcə müsəlmanın xristiana bunu etməsi, daha doğrusu xristianın onlara bunu bizə müsəlman etdi deməsidir. Təbii ki, onlar üçün xristian yalan deyəcək deyildi. Doğru və ya səhv, belə xəbər onlara çatanda qaraqışqırıq salmaq lazım idi. **Bunun əski olanda, yəni xristian müsəlmanı ən vəhşi və qəddar şəkildə yox edəndə bu din və Allah adamları üçün bunun çox da əhəmiyyəti yox idi. Bu onların lüğətində zülm, qətliam, soyqırım sayılmazdı... Xristianın türkü və müsəlmanı yox etməsi köpəyin insanı dişləməsi kimi dəyəri olmayan bir xəbərdir**". Leonard erməni kilsələri və rahibləri sadəcə ianə toplamaq üçün ermənilərə qətliam edilməsi kimi məlumatları şişirdiklərini, bu zaman onların xeyriyyəçilərinin kisələrinin ağzını səxavətlə açdıqlarını, türk və müsəlmanların soyqırım edilməsi kimi xəbərlərin onlara heç kimdən 10 para toplamağa imkan yaratmadığı üçün əhəmiyyətsiz olduğunu vurğulayırdı (3, s. IV-VI.).

Leonard Hartill ermənilərin türk-müsəlmanlara olan nifrətini belə bir səhnə ilə də təsvir edirdi. O, erməni Ohanes ilə birlikdə Rusiya Ermənistanın İran sərhədinə yaxın hər tərəfi xaraba qalmış, içinə sığına bilinəcək tək bir tikilinin yarıuçuq məscidi olan tatar (Azərbaycan) kəndində gecələməyə məcbur olur. Leonard Ohanesdən bu kənd haqqında, onun niyə xaraba qalması haqqında bir şey bildiyini soruşur. Ohanesin soyuqqanlı və əhəmiyyətsiz bir şey haqqında danışırmış kimi "bəli" deməsi Leonardı təəcübləndirir. Ohanes Apresyan ona "bu kəndin dağıdılmasına və talan edilməsinə mən də yardım etdim. Xarabalıqlar arasında orada burada gördüyün insan sümüklərinin sahiblərinin öldürülməsini öz gözlərimlə gördüm. Bu kənddə bir tatar (Azərbaycan türkü - İ.M.) vardı. Ahıl adamdı. Bu tatar kimi cəsur və qəhrəman bir insanı ömrümdə görmədim. Hətta rus ordusundakı köhnə alayımda belə (3, s. III-IV)".

Ohanes Apresyanın yazdıqlarından açıq görünür ki, Rusiyanın əsas məqsədi İstanbulu ələ keçirmək olmuş və bu istiqamətdə ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmişlər. Apresyana görə Rusiya imperiyasındakı ermənilər çarın siyasətinin qurbanları idilər. Türkiyədəki ermənilər isə amerikalılar, fransızlar və almanların yardımı ilə təhsil və mədəniyyət baxımından daha irəlidə idilər, adı çəkilən ölkələr ermənilərin faydalanması üçün Türkiyənin bölgələrində məktəblər, kolleclər açmış və məhz bu səbəbdən də Türkiyədə daşnak təşkilatı daha tez inkişaf etmişdi. Apresyan bunu Türkiyədə ermənilər tərəfindən qurulmuş və Türk hökumətinə qarşı silahlı müqavimətə hazır olan gizli bir hökumət kimi dəyərləndirir: "**Bu gizli hökumətin özünün məhkəmə orqanları, qanunları və bu məhkəmə qərarlarını yerinə yetirən "Mauseritlər" adı verilən sui-qəsdçilər ordusu (professional qatillər) var idi** (3, s. 79-80)". Bu məlumatdan bu qatillər ordusunun yaradılmasında Amerika, Fransa və Almaniyanın əlinin olması açıq-aşkar görünür.

Apresyan 28 may 1918-ci ildə yaranmış Ermənistan hökumətini idarə edən daşnakların terror taktikasından, hətta onlarla eyni fikirdə olmayan ermənilərə qarşı belə geniş istifadə etdiklərini yazırdı (3, s. 89).

Apresyan Aleksandropolda (Gümrü) yaşayan tatarların hökumətdən Türkiyəyə köçmələri üçün razılıq aldıqdan sonra Türkiyəyə köçləri zamanı Ermənistanı idarə edən daşnakların silahlı dəstələrinin yolda onlara pusqu quraraq qadın, uşaq və qocalar da daxil olmaqla onların necə soyqırıma məruz qoyduqlarını da təsvir etmişdir. Apresyan onu da qeyd edir ki, Ermənistanı idarə edən daşnaklar erməni əsgərlərinin bunu etməyəcəyini yaxşı bildiklərindən ərazini tərk edən tatar ailələrinin köçlərinin məhv edilməsi üçün məhz öz silahlılarını göndərmişdilər. Apresyana görə Gümrüdə olan tatarların kütləvi köç etməsi və Türkiyə sərhədinə gedən ən yaxın yolun onun alayının yerləşdiyi Severski qışlağından keçməsi türk-müsəlman olanlara qarşı həmişə kin bəsləyən daşnaklara onları qırmaq üçün bir fürsət kimi görünmüşdü. Tatar köçlərinin yolu üzərindəki pusquda daşnak silahlıları bütün ailələri qanına qəltan etmiş, Apresyanın olduğu kazarmadakı erməni əsgərləri işə müdaxilə edəndə

"**yalnız bir neçə tatarı qurtara bilərək, qatilləri oradan uzaqlaşdırdılar. Eyni gün Aleksandropolun tərk edilmiş olan tatar bölgəsi də talan edilib, yerləyeksan olacaq şəkildə viran edildi** (3, s. 96-97)".

Apresyanın guya erməni əsgərlərin bu soyqırımı gerçəkləşdirilməsinə razı olmamalarını yazmasına baxmayaraq, arxiv sənədləri bunun əksini sübut edir. Yaqub Şevki paşa erməni quldur dəstələrinin hücumlarının arxasında Ermənistan dövlətinin olduğunu və erməni əsgərlərin də bu quldur dəstələri ilə birlikdə hərəkət etdiyini bilirdi. Onu da demək lazımdır ki, türklərin Ermənistan dövlətinə verdiyi ultimatuma baxmayaraq, ermənilər hücumları davam etdirmişdi. Yaqub Şevki paşanın Mehmet Ali paşaya göndərdiyi teleqramdan məlum olur ki, ermənilər türk əhalini köçməyə məcbur etmək üçün türk kəndlərini top atəşi altında saxlayır, köçməyənləri qətl edirdilər. Andranik və qüvvələrinin Sərdarabad, Uluxanlı, Qars və ətrafında soyqırım törətmələrinə Mehmet Ali paşanın vaxtında xəbər verilməsi ilə qarşısı alınmışdı. Lakin bunlara baxmayaraq, 1918-ci ilin noyabrına qədər müxtəlif səmtlərdə 130 kəndin əhalisi təzyiq və təhdidlə köçməyə məcbur edilmiş, ermənilər İğdır, Sərdarabad və Naxçıvan məntəqələrində türkləri mənfi 30-40 dərəcədə şaxtada küçələrə atmışdılar. Soyqırım o qədər dəhşətli idi ki, İğdırda əhali uşaqlarını mənfi 10-15 dərəcədə şaxtada qarlar içində qoyaraq Osmanlı dövlətinə qaçmaq məcburiyyətində qalmışdı (5, s. 116-117).

Apresyan ermənilərin hər nə qədər məqsəd və çalışmalarında birləşmiş bir kütlə olmaqlarına baxmayaraq, Rusiyanın yardımı olmadan türklərə qarşı müdafiə oluna biləcəklərinin imkansız olduğunu vurğulayırdı. O, türklərin adı gələndə ermənilərdə bir qorxu və nifrət yaranması ənənəsinə malik olan ermənilərin bu səbəbdən türk əsgərləri ilə döyüş meydanında qarşılaşdıqları zaman cəsarətlərini itirib qorxuya düşdüklərini, türk və tatarlar üzərində qələbə çaldıqda isə amansız və vicdansız hərəkət etdiklərini yazırdı (3, s. 106-107).

Apresyan yazırdı ki, fanatik daşnaklar daha çox türklərlə düşmən idilər, ikinci sırada tatarlar, sonra isə ruslar gəlirdi (3, s. 162).

Apresyan Kağızmandakı birliyə göndərildikdən sonra onun bölgəsinin kənarında olan bir tatar kəndinin guya ətraf erməni kəndlərinə təhdid etdiyi üçün yola gətirməli olduğunu yazır. Erməni özü də etiraf edir ki, ətraf erməni kəndlərindən daha çox bu tatar kəndinin müdafiəyə ehtiyacı vardı. Erməni bu tatar kəndinin əhalisinin Türkiyəyə köçmək üçün icazə istədiklərini, Apresyanın əlində isə bu icazənin verilməsi üçün hüququnun olmamasını əsas gətirərək Qarsdakı konsulluğa müraciət edir. Səhəri gün isə həmin tatar kəndində əhalinin Türkiyəyə qaçaraq iki ermənini öldürməsi Ermənistanı idarə edən daşnak hökumətinə tatarlara qarşı soyqırıma başlamaq üçün bəhanə vermiş oldu: "**Tatarlara qarşı başlayan bu müharibə qısa zaman içində tam bir məhvetmə döyüşünə çevrildi. İnsanın ağlına sığmayan və sözlə ifadəsi mümkün olmayan şeylər oldu. Mənim də iştirak etdiyim bu hərəkətlərdə mənim gördüyüm səhnələr və şahidi olduğum hadisələr məni xəstə etdi**" (3, s. 166-167). Burada diqqəti cəlb edən əsas məqam odur ki, ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırım o qədər dəhşətli olmuş ki, bunlar hətta erməni olan birini belə dəhşətə gətirmişdi.

Apresyan ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırıma başlamazdan əvvəl tatarların qaça biləcəkləri bütün yolları və dağ keçidlərini tutduqlarını, tatarların yaşadıqları kəndləri mühasirəyə alaraq əhalini məhv etdiklərini yazırdı. Apresyan top atəşləri ilə kənddəki evləri daş və torpaq yığınına döndərdiklərini, kəndlilərin kənddə gizlənmələri mümkün olmadıqda, kənddən qaçaraq çöllərə sığınanların da tüfəng gülləsi və süngü ilə işlərini bitirdiklərini yazırdı. Onun yazdığına görə bəzi tatarlar qaçaraq dağlarda gizlənməyi və ya Türkiyə sərhədini keçməyi bacarsa da, qalanların hamısı öldürülmüşdü. "**Beləliklə, Rusiya Ermənistanının Naxçıvandan Axalkələkə qədər olan bütün sərhəd bölgəsi, Ağrı dağının ətəyindəki isti ovalıqlardan tutmuş, şimaldakı soyuq yaylalara qədər hər yer, yerləyeksan edilmiş tatar kəndlərinin dilsiz qalmış xarabalıqları ilə doldu. İndi bu kəndlərdə, buralarda qalmış ölü insanların sümüklərini axtaran canavar və çaqqalların ulamalarından başqa bir səs duyulmaz**" (3, 167-168).

Apresyan sonra baş verən dəhşətləri də təsvir edir. O, **çox gözəl döyüşən bir nəhəng cüssəli tatarın kənd evindən bir tüfəng ilə bir dəstə erməni əsgərinin ortasına atılaraq, tüfənginin dibçəyi ilə onları sağa sola dağıtdığını, hər tərəfdən üstünə atəş açılmasına baxmayaraq "Allah, Allah" deyə hayqıraraq tüfəngini yellətdiyini və ətrafını dolduran çoxlu erməni əsgəri ilə**

döyüşdüyünü yazırdı. Ohanes erməni əsgərlərdən birinin bu tatarın köksünə sapladığı süngünün onun kürəyindən çıxmasına baxmayaraq, tatarın sinəsinə girmiş süngünün tüfənginin dəstəyindən tutaraq, onun bədənindən süngüsünü qurtarmaq istəyən erməni əsgərinin boğazından yapışdığını yazırdı. Apresyan bu döyüşdə hər ikisi yerə yıxıldığı üçün başqa bir erməni yerdən götürdüyü iri qaya parçasını tatarın başına vurduğunu, bu zərbədən sonra yerdə səssiz və hərəkətsiz yatan tatarın köksündən süngüsünü çıxaran erməninin süngüsünü dodaqlarına apararaq tatarın isti qanını yalayaraq "Rus dilində sladkiy, sladkiy (şirindir, şirin)" deyə hayqırdığını təsvir edir (3, s. 168-169). Bu səhnə ermənilərin azərbaycanlılara nə qədər nifrət bəslədiklərinin sübutudur.

Apresyan yenə də **xarabaya qalmış, hər tərəfi ermənilər tərəfindən vəhşicə öldürülmüş tatarların cəsədləri ilə dolu olan tatar kəndində ermənilər tərəfindən təcavüzə uğramış, qorxu və dəhşət içində iki azyaşlı qızı onların əlindən alaraq özü ilə götürdüyünü, gecə qalmaq üçün seçdikləri viran edilmiş tatar kəndində ağlamaq səsi eşidərək getdiyi dağıdılmış tatar evində boğazı kəsilərək öldürülmüş anasının döşündən süd əmməyə çalışan 1 yaşına qədər qız uşağını** xilas etməsini təsvir edir. "**Ay işığı mənə ətrafı görməyimə imkan yaratdı və mənə burada cərəyan etmiş olan digər bir faciəni bütün aydınlığı ilə göstərdi**". Ohanes bu balaca qız uşağını baxmaq üçün xilas etdiyi iki tatar qıza verdiyini və imkan düşən kimi onları Qarsda yerləşən Amerika yetimxanasında yerləşmələri üçün ora göndərdiyini yazırdı (3, s. 169-170).

Apresyan Qarsın türklər tərəfindən geri alınmasından sonra baş verənləri belə təsvir edirdi: "**Rus birlikləri türk kəndlərində qorxunc şeylər etmişdilər...** ***Biz ermənilər də tatarların kökünü qazdıq.*** **Bu elə bil sonsuz intiqam və kin zənciridir ki, get-gedə daha dərin bir şəkildə insanın içinə işlər və insan təbiətinin ən pis və qorxunc tərəfini ortaya çıxarar. Bu davam etdikcə əsirlərin öldürülməsi, müdafiəsiz insanların qətliamı, təcavüz edilməsi, mallarının talan edilməsi kimi şeylər müharibənin olan və edilməsi normal sayılan bir iş halına gəlir. İnsanlar belədir (**3, s. 179)".

Ohanes Apresyan ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımı etiraf edərək belə yazırdı: "**Mən elə qırğın səhnələrinə şahid oldum ki, buralarda öldürülmüş, yerdə yatan insanların sayı payızda meşədə yerə düşən yarpaqların sayı kimi idi. Bunlar qoyunlar kimi biçarə və müdafiəsiz insanlar idi. Bunlar müharibədə olan əsgərlər kimi silahları əllərində, atəşə atəşlə cavab verərək və cəsarətlə döyüşərək ölməmişdilər. Bu zavallı və çarəsiz insanlar daha qorxunc ...dəhşətli bir şəkildə öldürülmüşdürlər. Belə bir qətliamın törədildiyi yerdəki torpaq çürüməli və bu torpağın üstündəki kənd büsbütün qaralmalıdır**...(3, s. 180)".

Apresyan Ermənistanda bolşevik hökuməti qurulandan sonra İrana qaçmağa məcbur olmuşdu. O, Təbrizə gedərkən yolda 1905-ci ildəki erməni qırğınlarından qaçaraq Təbriz ətrafında yaşayan tatarlara rast gəldiyini yazırdı. Eyni zamanda Təbrizdə erməni qaçqınlara yardım edən daşnak komitəsinin olduğunu da bildirirdi (3, s. 242-243). Sonradan Təbrizdə bolşeviklər tərəfindən sorğu sual edilərək geri dönməyə izn alan Apresyan Şuşaya atasını görməyə gəlir və burada qardaşının öldürülməsindən bəhs edilərkən, onların daxil olduğu erməni dəstəsinin Şuşada 500-dən çox azərbaycanlını öldürdüyü və yaraladığı məlum olur (3, s. 246).

Leonard Hartill kitabın ön sözündə əsərdə təsvir olunan türk və tatarlara qarşı törədilən soyqırımın həqiqət olduğunu və burada baş verənləri digər şahidlərdən də soruşub təsdiq olunduğunu yazmışdır. Kitabı türk dilinə çevirən Kerim Cengiz Kevenk bunlarla kifayətlənməyərək, 1919-1920-ci illərdə ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımın bütün mahiyyət və genişlik dərəcəsini, nə dərəcədə vəhşət və qəddarlıqla törədildiyinə heç kimsənin az da olsa şübhəsi qalmasın deyə digər səlahiyyətli şahidlərin ifadələri (daha doğrusu nəşrləri) ilə sübut edir (3, s. 258).

Amerikalı yazıçı Robert Dunn 1952-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr etdiyi "World Alive" kitabında ermənilərin törətdiklərini vəhşilikləri təsvir etmişdir. Robert Dunn Ermənistana etdiyi səfərlərin birində əvvəllər quldur dəstəsinin rəisi, sonra Ermənistan ordu komandiri və hökumətin hərbi naziri olmuş Dro (Drastamar Kanayan) tərəfindən ermənilərin hərbi yürüş şəklində həyata keçirdikləri türk kəndlərini bir-bir yox etmək işində müttəfiq dövlətin qonaq bir zabiti olaraq iştirak etmişdi. O, kitabının XXI fəslində yazırdı: "**Ermənilərin qətliama məruz qalmalarının qarşısını almağımız üçün davamlı tələblərlə qarşılaşdığımız halda, ermənilər siyasi nəzarəti genişləndirirkən əllərinə keçən yerlərdəki müsəlmanları sürgün etdikləri və onların kəndlərini viran qoyduqları Amerika millətinə açıqlanmamış olan həqiqətlərdir. Bunu öz gördüyümüzə əsaslanaraq**

bilməkdəyik. Erməni general Dronun həyata keçirdiyi bu kampaniyada iştirak etdiyimdə bunlara birbaşa özüm şahid olmuşam (4, s. 347; 3, s. 259).

Robert Dunn Dronun Qarabağın xəritəsini masanın üstünə sərərək müsəlman kəndlərinə ediləcək hücumu planladığını, Çul adlanan bir kəndi 3 tərəfdən mühasirəyə alacaqlarını, müsəlmanları dəhşətə gətirmək üçün piyadaların atəş açmayaraq süngü ilə iş görəcəklərini yazırdı. Robert Dunnun "bu əsgərlərəmi, yoxsa mülkü şəxslərəmi tətbiq ediləcək?" sualına, Dro "ikisinin arasında bir fərq yoxdur, hərbi forma geysin və ya geyməsin hamısı silahlı" cavabını vermişdi. Robertin "qadınlar və uşaqlar nə olacaq" sualına Dro "qaça bilən qaçsın" demişdi. Robert Dunn erməniləri əvvəlcə Çul kəndini mühasirəyə alaraq top atəşinə tutduqlarını, sonra isə kəndin əhalisini öldürməyə başladıqlarını yazırdı. Top atəşləri dayandıqdan sonra kəndə girən Robert qəsəbənin hələ də yandığını, ermənilərin evlərdən cəsədləri çıxardıqlarını, xırman yerində qarşısına çıxan ilk cəsədin **düz qara saçlı, iri gözlü 12 yaşında qız** olduğunu yazırdı. Xırman yerində samanın üstündə arxası üstə uzanan qızın öldürüldüyü zaman yemək yediyindən qabdakı yeməklər ətrafa sıçramışdı, onu süngü ilə öldürmüşdülər. Robert daha sonra **qaba qumaşdan tikilmiş bir jaket və qısa şalvar geyinmiş 10 yaşında və ya daha az yaşı olan bir oğlan uşağının cəsədi** gördüyünü, onun qabda xəmir daşıyarkən boyunun altından vurulan süngünün bel sümüyünə sancıldığını yazırdı. "**Ətrafa baxdığımda həddən ziyadə yetişkin insan cəsədlərinin sağa sola səpələnmiş olduqlarını görürdüm. Cinayət xristiana edilsin, yaxud da kafirlərə edilsin yenə də cinayətdir** (4, s. 359-361; 3, s. 261-263)".

Robert Dunn Çulda canlı heç bir varlıq buraxılmadığını, qaçıb canını qurtara bilməyən bütün tatarların öldürüldüyünü, öldürülənlərin içərisində də bir türk zabitinin olduğunu bildirirdi. **Paltarı çıxarılan, bir gözü zərbədən içəriyə çökmüş, türkdən çox tatara bənzəyən 50 yaşlı zabitin üzü eybəcər hala salındığı kimi bədəninin digər üzvlərinin də parça-parça edildiyini görən Robert Dunn qışqırmamaq üçün özünü zorla saxlayaraq çölə atıldığını dəhşətlə təsvir edir**. O, gecə yanında oturan və Dronun dəstəsinə məcburən qatılan rus leytenantdan soyqırım törədilmədən əvvəl Çul qəsəbəsində 800 nəfərin yaşadığını və hamısının da kəndli geyimində olan tatarlar olduğunu öyrənir. Robertin "onların içində türk zabiti gördünmü?" sualına rus görmədiyini bildirir (4, s. 361-362; 3, s. 263-265). Bu da cəllad Dronun başçılıq etdiyi erməni quldurlarının onların içində türk zabiti olduğunu demələrinin yalandan başqa bir şey olmadığını və bir gecədə uşaq və qadınlar da daxil olmaqla 800 azərbaycanlını qəddarcasına soyqırıma məruz qoyduqlarını sübut edir.

Robert gün çıxdığında kilometrlərlə uzaqda olan kəndlərdən erməni kəndlilərinin gələrək Çul qəsəbəsini istila edərək burada olan hər şeyi talan edərək özləri ilə götürdüklərini yazırdı. "**Xaraba qalan evlərdə nə tapırdılarsa yağmalayırdılar. Hər daxmanın daşına bilən bütün əşyasını, son damla və qırıntısına qədər bütün ərzaq və geyim əşyalarını toplayıb heybələrə və güyümlərə doldurub götürürdülər. İp və toxuma dəzgahları da təbii ki, geridə buraxılmamışdı** (4, s.362-363; 3, s. 265-266)".

Podpolkovnik A. Ravlinsonun 1924-cü ildə nəşr etdiyi "Adventures in the Near East, 1918-1922" adlı kitabında şahidi olduğu soyqırımlardan bəhs edir. A. Ravlinson Hindistanın baş valisi marşal Ravlinsonun qardaşı və o dövrdə İngiltərə Xarici İşlər naziri Lord Gürzonun yaxın qohumu idi. O, birinci dünya müharibəsi zamanı ingilis heyətinin tərkibində Bakıda ermənilərlə birlikdə Qafqaz İslam ordusuna qarşı vuruşmuşdu. Ravlinson kitabının "Transqafqazda kəşfiyyat" başlıqlı üçüncü fəslində ermənilərin sərhəd boyundakı müsəlman kəndlərinə davamlı hücumlar həyata keçirdiklərinə dair Kazım Qarabəkir paşadan tez-tez şikayətlər aldığı üçün özü sərhəddəki xalqa nələr edildiyini şəxsən gedib görmək və bunu bir məruzə halında İngilis hökumətinə bildirməyin gərəkli olduğunu yazırdı (1, s. 181; 3,s. 267-268).

Erməni ordu komandiri ilə Qarsda təşkil edilən Ravlinsonun görüşündə sərhəd boyundakı erməni bölüklərinin komandiri olan 3 erməni generalı da iştirak etmişdi. Erməni əsgərləri tərəfindən müsəlman əhaliyə qarşı edilənlər barədə türklərin şikayətini ermənilərə çatdıran Ravlinson onların bir çox həqiqətləri inkar etmədiklərini, ancaq onlara qarşı sürülən ittihamlardan özlərini müdafiə etmək üçün guya məmləkətin idarəsi onların nəzarətinə verildiyi üçün türk-müsəlman əhalisinin silahsızlaşdırılmasının əsas şərt olduğundan və onlara güc tətbiq etmədən bunun mümkün olmadığını bəhanə gətirərək zor və güc tətbiq etdiklərini, bunun da çarpışmalarda qəddarlığa yol açdığını bildirdilər (1, s. 188-189; 3, s. 260-268).

Ravlinson Qarsda olan Amerikan yardım təşkilatlarından faydalanmasaydılar erməni xalqının bu bölgəni işğal etməsinin çox şübhəli olması qənaətində idi. Ravlinson görüşün ertəsi günü Zivinə çatdığında sərhədin cənub bölgəsində müsəlman xalqı ilə ermənilərin müharibə vəziyyətində olduğunu, eyni zamanda da Qars əyalətinin şimal bölgələrindəki müsəlman əhalinin ermənilər tərəfindən qətliama məruz qalmaları haqqında Kazım Qarabəkir paşadan şikayətlər gəlməyə başlayır. Ravlinson Qars əyalətinin Oltu bölgəsinin əhalisinin hamısının müsəlman tatarlardan ibarət olduğunu bildirir. Ravlinsona görə ingilislərin Qarsa gəlişindən sonra Müttəfiqlərin Ali Şurasının Qarsı ermənilərə verəcəklərini açıqlayandan sonra ingilislər Qarsdan çəkilmiş və buranın ermənilər tərəfindən işğalı başlanmış, bütün əziyyət və iztirabların başlanğıcı da bu olmuşdur. "Ermənilər bütün əhalidən güclə silahlarını yığmaq bəhanəsi ilə dərhal kütləvi şəkildə quldurluğa və qorxutmağa başlamışlar". Ravlinsona görə bu üsul əyalətin ovalıq hissəsində ermənilərin məqsədlərinə çatmasına kömək etsə də, dağlıq olan Oltu bölgəsində aşirət rəisi olan Əyyub paşanın başçılığı ilə müsəlmanlarla qarşı-qarşıya gəlmələrinə səbəb olmuşdu. Əyyub paşa öz aşirətinə aid olan ərazilərdə silahlı bir müdafiəyə keçərək adları sadəcə əsgər olan bu silahlı erməni güruhunun qarşısını kəsmiş və bir addım da irəliləməyə qoymamışdı (1, s. 200, 206-207; 3, s. 269-271).

Ravlinson gördükləri arasında ən üstün olaraq qiymətləndirdiyi Əyyub paşanın 2 min silahlı adamının olduğunu və öz məmləkətlərini və torpaqlarını həyatları bahasına olsun belə ermənilərdən qoruyacaqlarını, erməni soyqırımına məruz qalmış kəndlərdən qaçanların da Əyyub paşaya qoşulduqlarını, hər gün talan edilən və dağıdılan kəndlərdən köç karvanlarının Əyyub paşaya sığındıqlarını yazırdı. Ravlinson yazırdı: "**Əyyub eyni zamanda mənə aşağıdakı ovalıqlarda yeləşən kəndlərdə silah araşdırmaq bəhanəsi altında hər şeylərini əllərindən aldıqlarını, bu müsəlman əhalini sadəcə öldürməklə kifayətlənməyib, öldürmədən əvvəl gizlətdiklərini zənn etdikləri mallarını ortaya çıxartmaq üçün qorxunc işgəncələr verdiklərini, qısa zamanda bu cür hücumlara məruz qalmış kəndlərin adlarını verəcəyini dedi. Söylədiklərinin doğru olduğunu başa düşməyim və törədilən qorxunc şeyləri şəxsən görməyim üçün bu kəndlərə getməyimi israrla istədi. Bu danışıq həqiqətən dürüst və mərdcə bir söhbətdir və Kazım Qarabəkir paşadan aldığım raportların doğru olduğunu göstərirdi**". Ravlinson orada olarkən əksəriyyətin yaşlı, qadın və uşaq təşkil edən, bütün var dövlətlərini bir neçə öküz arabası, at və eşşəyə yükləyən, bir neçə qoyunu da yanında gətirən pərişan müsəlman köçlərinin gəldiyini də bildirirdi (1, s. 210-212; 3, s. 271-273).

Ravlinsonun bundan sonra təsvir etdikləri ermənilərin bu dövrdəki özbaşınalıqlarını göstərir. Ravlinson Əyyub paşanın yanında olarkən ermənilərin böyük qüvvə ilə top atəşlərinin köməyi ilə Əyub paşanın üzərinə hücum etdiklərini görüb döyüşü seyr etməkdənsə, qərargaha qayıtmağa üstünlük verdiyini, lakin qərargaha gələrkən onun avtomobilinin erməni əsgərlərinin hücumuna məruz qalaraq onbaşısının vurulduğunu, avtomobilinin də qarət edildiyini öyrənincə dəliyə döndüyünü yazır. Ravlinson erməni baş komandirinə teleqram göndərərək erməni birliklərinin nizam-intizamsız və qəddarcasına rəftarlarında onun məsuliyyət daşıdığını bildirir (1 , s. 206-215; 3, s. 273-274).

Qarsda erməni əsgərlərinin törətdikləri zülmlərlə bağlı yeni və çox qəti məlumatlar alan Ravlinson Tiflisdəki ingilis qərargahına bir teleqram göndərir: "**Erməni birliklərinin kifayət qədər nəzarət altında olmayan, nizam-intizamdan məhrum birliklər olduğunu, bunların müsəlman əhaliyə davamlı bir şəkildə qəddarca rəftar etdiklərini, ermənilərin müsəlman əhali üzərində müstəqil idarə və rəhbər vəzifələrinin qaldırılmasının insanlıq adına gərəkli bir şey olduğunu və bunun edilməməsi halında bunların törətdiklərinin bu zülmdən bizim də mənəvi yöndən məsuliyyət daşıdığımızı bildirdim**"(1, s. 218; 3, s. 274-275).

Ravlinsonun bu teleqramının nəticəsində kiçik bir Araşdırma Komissiyası yaradılmış, bu komissiyanın üzvləri ilə görüşən Ravlinsonun onların ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımlar haqqında verdiyi məlumatlar komissiyanın işinə çox kömək göstərmişdi.

8 aprel 1920-ci ildə Lord Gürzon Boqos Paşa və Patrik Zavenlə görüşündə demişdi: "**Sizin xalqınızın və əsasən daşnak partiyasının ki, cənab Arahonyan sizin də bu partiyanın mənsubu olduğunu zənn edirəm, sülh və rifahın pozulmasına dəfələrcə səbəb olduğunuzu açıqlamaq məcburiyyətindəyəm. 3 hərbi lideriniz Dro, Hamazazp və Külhandanyan Zəngəzur, Sürməli, Eçmiədzin və Zəngibasar bölgələrindəki tatar kəndlərini yox edib qətliamlar tərtib edən quldur**

dəstələrinin başçılarıdır. Bu dözülməz bir şeydir. Bu rəsmi sənədə baxın. Buraya baxın: Burada nümayəndəmiz Vardropun dekabr ayında mənə göndərdiyi son bir neçə ay içərisində yox edilmiş kəndlər haqqında bir raportu var. Rəsmi tatar məruzəsi 300 kəndin yox edildiyini bildirir. Bu sizin məqsədlərinizə böyük bir zərər gətirir (3, s. 276-279)".

Erməni nümayəndələrinin özlərini müdafiə etmək üçün gətirdikləri bəhanələrə cavab olaraq təkrar qarşısındakı siyahıya işarət edərək "**buraya bax. Burada həm ermənilərin və həm də tatarların törətdikləri hücumların siyahısı var. Dekabr ayının sonu gəlməz erməni hücumları oldu (uzun bir siyahı oxudu) və budur burada da rəsmi tatar raportu dedi. 300-ə qədər tatar kəndi məhv edildi**". Lord 5 aydan bəri bütün hücumların ermənilər tərəfindən edildiyinə diqqət yönəldərək ermənilərin özlərini təmizə çıxarmaq üçün gətirdikləri bütün fikirlərə sonda bu cavabı ilə son qoymuşdu: "Tatarlara edilən bu qətliamlar dayandırılmadıqca və bu 3 nəfər hərbi komandir məqamlarında alınmadıqca sizə silah və cəbbəxana göndərməyi çətin ki düşünəm (3, s.281-283)".

Beləliklə, erməni Ahones Apresyan da daxil olmaqla şahidlərin yazdıqları ermənilərin 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı amansız və insanlığa sığmayan şəkildə törətdikləri soyqırımı təsdiqləyir. Dünyanın aparıcı dövlətləri isə azərbaycanlılara qarşı törədilən bu və digər soyqırımlarını hələ də görməzdən gəlir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. A. Rawlinson. Adventures in the Near East, 1918-1922. Dodd, Mead and Company, New York, 1924
2. Leonard Ramsden Hartill. Men Are Like That. The Bobbs – Mereill Company, 1928.
3. Leonard Ramsden Hartill. İnsanlar böyledir (çeviri Kerim Cengiz Kevenk). Ankara, 1978.
4. Robert Dunn. World Alive, Crown Publishers Inc., New York, 1952.
5. Selma YEL.Yakup Şevki Paşa ve askeri faaliyetleri, Ankara, 2002.

THE GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST THE MUSLIM POPULATION IN THE TESTIMONY OF WITNESSES
SUMMARY

The genocide committed by Armenians against the Muslim population in early XX century is described with its scale and brutality by the testimony of witnesses in the article. In Leonard Ramsden Hartill's book "Men Are Like That" published in 1928 in America, while describing the events in the testimony of an Armenian the activities of Armenian gangs that committed genocide, their barbarity and cruelty against the Turkic-Muslim population and crimes had revealed publicly. The savagery committed by Armenians against in the Turkish-Muslim population Leonard Hartill called as genocide. Ohanes Apresyan noted that all the Azerbaijani villages in the entire border region of Armenia from Nakhchivan to Akhalkalak, beginning from the hot lowlands at the foot of Aghridagh to the cold high plateaus in the north was destroyed and the population were killed brutally. In the article, some papers proving the genocide committed against the Turkish-Muslim population by Armenians have also been addressed.

ГЕНОЦИДСОВЕРШЕННЫЙ АРМЯНАМИ ПРОТИВ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В СВИДЕТЕЛЬСКИХПОКАЗАНИЯХ
РЕЗЮМЕ

В статье на основе свидетельских показаний описывается весь ужас, масштаби жестокость геноцида совершённого армянами против тюрко-мусульманского населения в начале XXвека. В книге "Men Are Like That"(Таковы люди) Леонарда Рамсден Хартилля, опубликованной в Америке в 1928 году,в описаниях событий свидетеля армянина, внимание акцентрируется на деятельность армянских бандформирований, совершающих геноцид, явноописывается их варварская, жестокая и приступная деятельность по отношению к тюрко-мусульманскому населению. Варварское отношение и деяния совершенные армянами против тюрко-мусульманского населения Леонард Хартилл называет именно геноцидом. Оганес Апресян сообщает, что в Армении везде: во всех приграничных районах начиная от Нахичевани до Ахалкалаки, от горячих низменностей у подножия Аградага до холодных северных высот азербайджанские села были полностью разрушены, а население было жестоко убито. В статье также приводится несколько документов, подтверждающие геноцид армян против тюрко-мусульманского населения.

T.ü.f.d. **Əsəd QURBANLI**
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN SSR-dən DEPORTASİYASI ƏRƏFƏSİNDƏ DİNLƏMƏLƏR VƏ KÖÇÜRÜLMƏYƏ QARŞI ETİRAZ FORMALARI (1948-1953-cü İLLƏR)

Açar sözlər: Arxiv,deportasiya, azərbaycanlı,erməni
Keywords: Archives, deportation, azerbaijanian, armenian
Ключевые слова: Архив, депортация, азербайджанец, армянин

XX əsrin 40-cı illərin axırları, 50-ci illərin əvvəllərində Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş deportasiya siyasətinin araşdırılması öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Ermənilərin xalqımıza qarşı yeritdikləri etnik təmizləmə siyasəti ilə bağlı yeni-yeni arxiv sənədləri tariximizin bu dövrünün baş vermiş hadisəsinin yenidən qiymətləndirməyin vacibliyini doğurmuşdur.

Azərbaycanlıların deportasiya tarixində 1948-1953-cü illər deportasiyası mühüm yer tutur. Bu tarix, öz miqyasına və kütləviliyinə, həyata keçirilmə üsullarına görə sonrakı illərdə azərbaycanlıların deportasiyasında mühüm rol oynamış, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanmasından sonra diqqət mərkəzinə çıxmışdır.

Lakin bu sahədə əsaslı dönüş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin " 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanından sonra başlanmış, bununla bağlı elmi konfranslar keçirilmiş, bir sıra nəşrlər işıq üzü görmüşdür.

Bu istiqamətdə görülən işlərin tədqiqi əhəmiyyəti böyük olsa da , həmin illərdə azərbaycanlıların deportasiyası ilə bağlı hələ də bir çox məqamlar aydınlaşdırılmamışdır.Belə qaranlıq məsələlərdən biri də köçürüləcək azərbaycanlı əhalinin deportasiyaya olan münasibəti məsələsidir.

Göründüyü kimi, problemə münasibətdə tarixşünaslığımızda bəzi boşluqlar mövcuddur və buna görə də problemə münasibət bildirilməsi zərurəti ortaya çıxır. 1947-ci il 23 dekabrda SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.V.Stalinin və İşlər İdarəsinin rəisi J. Çaadayevin imzası ilə "Kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar qəbul edilir[1,v 13]. 11 maddədən ibarət olan qərarda 1948-1950-ci illərdə "könüllülük prinsipləri əsasında" Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalinin, 1948-ci ildə 10 min nəfərin, 1949-cu ildə 40 min nəfərin və 1950-ci ildə isə 50 min nəfərin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi nəzərdə tutulurdu [1,v.13].

1948-ci il mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.V. Stalinin imzası ilə "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" qəbul etdiyi ikinci qərarda isə göstərilirdi ki, bu qərar "SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir" [1,v.20].

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilirdi ki, Ermənistan SSR-dən kolxozçular və başqa əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürüləcəyi müddətdə İrəvan şəhərində öz xüsusi nümayəndəliyini açsın. SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum qərarından irəli gələn vəzifələri yerindəcə tez və operativ həll etmək məqsədilə Azərbaycan SSR K(b) P MK 13 mart 1948-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin xüsusi nümayəndəliyini açmış, həmin vəzifəyə M.Məmmədov təyin edilmişdi [3,v.19-20].

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında İrəvandakı xüsusi nümayəndəsi M. Məmmədovun Azərbaycan SSR K (b) P MK-nın I-katibi M.C.Bağırova və Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyevə göndərdiyi sənəd köçürmə ilə bağlı bir çox həqiqətlərin üzə çıxarılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Sənəddən aydın olur ki, respublikanın 1948-ci il üçün 53 yaşayış məntəqəsindən 11244 nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulur, ermənilər ilkin olaraq azərbaycanlılarla ermənilərin birgə yaşadıqları qarışıq kəndləri, əsasən də iri azərbaycanlı kəndlərini köçürmək istəyirdilər. Bunlardan biri 245 təsərrüfatı olan (1179 nəfər) Noyeberyan rayonunun Ləmbəli kəndi, 238 təsərrüfatı olan (1410 nəfər) Zəngibasar rayonunun Mehmandar kəndləri idi. Aydın olur ki, belə bir böyük köçürülmə tədbirləri köçürüləcək azərbaycanlı əhali arasında həddən çox suallar doğurmuş, bu məqsədlə Ermənistanın

müxtəlif rayon və kəndlərindən azərbaycanlı əhalinin müxtəlif təbəqələrindən olan şəxslər İrəvana-Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin nümayəndəliyinə üz tutur, bir çox suallara cavab axtarırlar.

M.Məmmədovun Azərbaycan SSR rəhbərliyinə ünvanlanmış ilkin köçürmə planından aydın olur ki, ona çoxlu azərbaycanlılar müraciət edərək bildirmişlər ki, onları mümkün qədər tez bir müddətdə Azərbaycan SSR-ə köçürsünlər. Aydın olur ki, nümayəndəliyə müraciət edənlərin əksəriyyəti işsiz insanlardır. Belə ki, Ermənistanın vəzifəli şəxsləri erməni-repatriantları yerləşdirmək adı altında azərbaycanlıları kütləvi surətdə işdən azad etmişlər [1, v.20].

Köçürüləcək əhali iqlim şəraiti ilə bağlı narahatlıqlarını gizlətmir, onların əsasən dağlıq və dağətəyi rayonlarda yerləşdirilməsini hökumətdən xahiş edirdilər. M.Məmmədovun məlumatında göstərilirdi ki, köçkünlər Kirovabad (indiki Gəncə) Şamxor (indiki Şəmkir), Tovuz, Ağstafa, Qazax və Kirovabad (indiki Gəncə) ətrafında məskunlaşmaq istəyirdilər [1,v. 20-27].

Arxivdə saxlanılan rəsmi sənədlərdə köçürülmənin guya könüllü qaydada aparıldığı qeyd olunur. Doğrudanmı köçürülmə könüllü idi? Köçürüləcək azərbaycanlı əhalinin köçürmə siyasətinə qarşı münasibəti necə idi və onlar bu siyasi tədbiri necə qarşılayırdılar?

Tədqiqat işimizlə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində işləyərkən rast gəldiyimiz bir arxiv sənədi tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında xüsusən də, türk əhalisinin bu amansız və dəhşətli siyasətə münasibətinə aydınlıq gətirilməsi baxımından qiymətli mənbədir.

Bu həm də, İ.V.Stalin başda olmaqla o vaxtkı SSRİ rəhbərliyinin və Ermənistanın kommunist, əslində isə daşnak rəhbərləri tərəfindən soydaşlarımıza qarşı yönədilmiş və həyata keçirilmiş cinayətkar hərəkətlərini ifşa etmək üçün kifayət qədər tutarlı faktdır.

Arxiv sənədindən məlum olur ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin “Kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarında nəzərdə tutulduğu kimi köçürülmə heç də xoşluqla olmayıb və məcburi xarakter daşıyıb. Əvvəllər Azərbaycan SSR Daxili İşlər nazirinin müavini olmuş, azərbaycanlıların repressiyasında xeyli dərəcədə aktiv, cinayətkar rol oynamış, köçürmə illərində Ermənistan SSR Daxili İşlər naziri işləmiş X.Qriqoryanın Azərbaycan K (b) P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırova ünvanladığı, üzərində “tamamilə məxfidir” qrifli, 3 may 1948-ci il tarixli “ Ermənistan SSR-in azərbaycanın əhalisi arasında köçürülməyə dair əhval-ruhiyyə haqqında” arayışı diqqəti çəkəndir. X.Qriqoryan arayışda bildirirdi: “Xarakterik haldır ki, gələcək köçürmə ilə bağlı əhaliyə xəbər verilən kimi və bu tədbirin məqsədləri kolxozçuların ümumi yığıncağında açıqlandığı zaman iştirakçılar öz tərəfindən höküumətin bu qərarını yekdilliklə müsbət qarşılasalar da, öz aralarında olan təkbətək söhbətlərində əhalinin çoxu bu tədbirə qarşı öz etirazlarını bildirirlər” [2,v.27].

Köçürmə ərəfəsində Ermənistan xüsusi xidmət orqanları və onların yerlərdəki çoxsaylı agentləri vasitəsi ilə azərbaycanlı əhalinin köçürmə siyasətinə olan münasibəti öyrənilir və lazımi dövlət instansiyalarına çatdırılırdı. Azərbaycanlı əhali arasında aparılan dinləmələr və ictimai rəyin öyrənilməsi zamanı məlum olur ki, əhali tərəfindən köçürülməyə olan münasibət heç də rəsmi orqanların bildirdiyi kimi bir mənalı deyildi. Ermənistan SSR Daxili İşlər naziri X.Qriqoryan azərbaycanlı əhali arasında yaranmış mənfi əhval-ruhiyyəni onlar arasında aparılmış zəif izahat işləri ilə bağlasa da, əsl həqiqətdə Azərbaycan türkləri minillər boyu yaşadıqları, tarixi-etnik torpaqlarını heç də asanlıqla tərk etmək istəmirdilər. Bu faktı təsdiq edən X. Qriqoryan Azərbaycan rəhbərinə ünvanladığı arayışda bildirirdi: «Bizim tərəfimizdən çoxlu faktlar əldə olunmuşdur ki, azərbaycanlılar yaşayış yerlərindən köçmək istəmirlər...» [2,v.20-21].

Köçürməyə qarşı qeyri və yarımleqal formalarda gizli də olsa mənfi münasibət davam edir, demək olar ki, Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan bütün rayonlarını əhatə etmişdi.

Köçürməyə qarşı mənfi münasibət Zəngibasar, Amasya, Noyemberyan, Basarkeçər, Sisyan, Vedi, Qarabağlar, Artaşat (Qəmərli), Oktomberyan, Qafan, Meğri və s. başqa rayonun azərbaycanlıları arasında kəskin şəkildə nəzərə çarpırdı [2, v.20].

Amasya rayonunun Çivinli, Basarkeçər rayonunun Şişqaya kəndlərinin böyük bir hissəsi qəti surətdə Azərbaycana köçməkdən imtina etmiş, Artaşat rayonunun Axund Bozavənd, Darğalı kəndinin 20 nəfərlik azərbaycanlı əhalisi isə bildirirdilər ki, bizimlə nə edirlər etsinlər, heç bir halda biz buradan köçən deyilik. Qoy bizi elə yerimizdəcə öldürsünlər. Qafan rayonunun Siznak kənd kolxozunun sədri Bəşir Tağıyev isə bütün həmkəndlilərinin köçürməyə olan münasibətini ifadə edərək deyirdi: “Doğma kənddə ölmək, təzə yerə köçməkdən yaxşıdır [2, v.25].

Zəngibasar rayonunun Zəngilər, Xırda Dəmirçi, Oktomberyan rayonunun Baxçalar kəndlərinin bir qrup sakinləri isə köçürülmənin səbəbini erməni repatriantlarının gəlişi ilə əlaqələndirirdilər. Onlar bu qənaətdə idilər ki, onların təsərrüfatlarında erməni-repatriantlar yerləşdiriləcək. Amasya rayon MTC-nın bir qrup traktorçusu isə bu fikrə gəlmişdilər ki, bu il onlar yaz əkinini keyfiyyətsiz keçirəcəklər. Çünki bu məhsulu ermənilər yığacaq və bizə heç nə çatmayacaq.

Amasya rayonunun Çivinli, İbiş, Daşkörpü, Zəngibasar rayonunun Şurakənd, Zəngilər, Kolanlı, Ağahəmzəli, Vedi rayonunun Böyük Vedi, Taytan, Şirazlı kəndlərinin bir qrup sakinləri isə öz evlərini sökür, tikinti materiallarını satır və həyətyanı meyvə ağaclarını kəsib doğrayırdılar ki, onlara qismət olmayan fərdi təsərrüfatlar və tikililər ermənilərə qalmasın.

Kolxoz təsərrüfatlarında çalışan azərbaycanlı əhali köçürmə siyasətinə etiraz əlaməti olaraq tarlalara çıxmır, vergi ödəməkdən imtina edirdilər. Oktomberyan rayonunun Bağçalar kəndinin kolxozçuları Zəngibasar rayonunun Zəngilər, Kolanlı, Ağahəmzəli, Basarkeçər rayonunun Çaxırlı, Amasya rayonunun Çivinli kəndlərinin kolxozçuları kütləvi sürətdə işə çıxmaqdan imtina etmişlər. Onlardan işə çıxmamalarının səbəbini soruşduqda onlar cavab verirdilər ki, bir halda ermənilər bizi Ermənistandan köçürürlər, kim üçün və nə üçün biz işləməliyik [1,v.20].

Vergi ödəməkdən imtina edən Zəngibasar rayonunun Sarıcalar kəndinin kolxozçuları isə bunu onunla izah edirdilər ki, onsuzda hamımızı köçürəcəklər, nahaq yerə bizim kolxozçular vergi ödəyirlər. Göygümbəz kəndinin kolxozçuları isə söhbətdə bildirirdilər ki, nahaq yerə biz kolxozda işləyirik, bizim bütün əməyimiz ermənilərə qalacaq. Ümumiyyətlə, ermənilərlə yaşamaq çətindir. Çünki onlar bizi sıxışdırırlar, hətta kolxozlarda belə bizə münasib iş vermirlər [2,v.21].

Dinləmələrdən aydın olur ki, azərbaycanlı əhalinin əksər hissəsi köçürülmənin əsas səbəbini ermənilərin türklərə qarşı olan tarixi etnik düşmənçiliklərində görürdülər. Bütün bunlar təsadüf deyildi. Bu insanların yaşlı və cavan nəsli bu ərazidə ermənilərin zaman-zaman onların başına gətirdikləri qanlı faciələrin şahidi idilər. 1905-1907-ci illərin məşəqqətli hadisələrini, 1918-1920-ci illərin qaçqınlıq illərini yaşamış əhalinin qan yaddaşı ermənilərin törədikləri dəhşətli faciələri hələ də unuda bilməmişdi.

Azərbaycan türklərinin köçürülməsi haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum qərarının kütləvi məlumat vasitələri ilə əhaliyə çatdırılmaması, qərarın onlardan gizli saxlanılması azərbaycanlı əhalidə onların köçürüləcəyi ərazi, onun istiqaməti ilə bağlı şübhələrin meydana çıxmasında və bəzən şayiə xarakteri daşımasında həlledici sözünü deyirdi. Köçürüləcək azərbaycanlı əhali köçürülmənin nə dərəcədə dəhşətli olduğunu bilirdilər. Onlar Krımdan Krım türklərinin, Ahıskadan Ahıska türklərinin hansı şəraitdə köçürülmələrindən xəbərdar idilər. Köçürüləcək ərazi və onun istiqaməti ilə bağlı şübhələrin yaranması onlarda sovet dövlətinə olan inamsızlıqlarından irəli gəlirdi. Amasya rayonunun Quzukənd, Təpəköy, Zəngibasar rayonunun Sarıcalar kəndlərinin türk əhalisi isə belə hesab edirdilər ki, köçürülmə heç də könüllü olmayacaq və onlar Axalkələkdə olduğu kimi dəmiryol vaqonlarına doldurulub Qazaxıstana aparılacaqlar.

Ən cəsarətli etiraz forması isə Arpaçay (Axuryan) və Araz boyunca yaşayan azərbaycanlı əhalinin müəyyən qrupu tərəfindən irəli sürülürdü. Onlar köçürülmə tədbirlərinə qoşulmaqdansa Türkiyəyə və İrana keçmək haqqında götür-qoy edir, bəziləri isə vaxtında bu ölkədən çıxıb getməməkdə öz təəssüflərini gizlətmirdilər.

Sənəddən görünür ki, istər azərbaycanlı əhalinin, istərsə də erməni əhalisinin fikir və mülahizələrində Sovet hökumətinin türk əhalisinə olan etimadsızlığı da öz əksini tapmışdı. Zəngibasar rayonunun Xırda Dəmirçi, Rəncbər və başqa kəndlərin sakinləri belə hesab edirlər ki, onları ona görə köçürürlər ki, Sovet hökuməti azərbaycanlıların Türkiyə ilə sərhəd zolağında yaşamasına inanmır. Çünki SSRİ ilə Türkiyə arasında müharibə olarsa, sərhəd rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar Türkiyəyə keçə bilərlər. Budur bizim köçürülməyimizin əsas səbəbi.

Respublikanın erməni əhalisi arasında aparılan dinləmələrdə SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ermənilər tərəfindən sevinclə qarşılanır, onlar bunu "tarixi hadisə" kimi qarşılayırdılar. Ermənistan SSR Daxili İşlər naziri general-mayor Xoren Qriqoryanın məlumatına görə azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı Yerevan, Leninakan və eləcə də respublikanın başqa şəhər, rayon və kəndlərinin erməni əhalisi tərəfindən də müxtəlif mülahizələr səslənir ki, bunlar da millətçi xarakter daşıyır [2, v.22].

Ermənistanın erməni əhalisi arasında da Azərbaycan türklərinin məcburi köçürülməsini Sovet İttifaqı ilə Türkiyə Respublikası arasında ola biləcək müharibə ehtimalı ilə əlaqələndirənlər vardı.

Sovet Türkiyə münasibətlərində yaranmış gərgin vəziyyət ermənilərdə mənfi əhval-ruhiyyənin yaranmasında özünü göstərirdi. Bu əhval-ruhiyyə daha çox yerli və xaricdən gəlmiş erməni-repatriantlar arasında kəskin şəkildə müşahidə olunurdu. Yerevan şəhər sakini Şura Arutyunovna Orduyanın erməni-repatriant qonşularına dedikləri də bu faktı sübut edir. O, xaricdən gəlmiş erməni-repatriant qonşularına məsləhət görürdü: "Siz xaricdə yaşayan və Sovet Ermənistanına gəlmək istəyən öz qohumlarına məktub yazaraq bildirin ki, tələsib gəlməsinlər, tezliklə SSRİ ilə Türkiyə Respublikası arasında müharibə olacaq [2,v.22].

Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR-dən köçürülməsinin səbəblərinin respublikanın istər azərbaycanlı, istərsə də erməni əhalisi tərəfindən bu şəkildə qiymətləndirilməsi heç də təsadüf deyildi. Bu dövrdə Sovet İttifaqının təqsiri üzündən SSRİ ilə Türkiyə Respublikası arasında münasibətlər müharibə həddinə qədər gərginləşmiş, bunun da səbəbi, Sovet İttifaqının Türkiyə Respublikasına qarşı irəli sürdüyü əsassız ərazi tələbləri idi. Köçürülmənin səbəbləri barədə ermənilər və azərbaycanlılar tərəfindən irəli sürülən mülahizələr regionda yaranmış hərbi gərginliklə bağlı idi və azərbaycanlıların köçürülməsini sürətləndirən amillərdən biri idi.

Arxivdə qorunub saxlanılan sənədlərdən biri də Vedi rayonun İcraiyyə Komitəsinin sədri Ə. Məmmədovun Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini Çarqoğluyana məktublarıdır. Bu məktublar Vedidə, Qarabağlar da azərbaycanlı əhalinin necə və hansı şəraitdə köçürülməsinə aydınlıq gətirir.

Ermənistan rəhbərləri Vedi rayonundan türk əhalini köçürmək üçün daha sərt üsuldan istifadə edirdi. Köçürmənin ilk ilində planda nəzərdə tutulduğu kimi Vedi rayonundan 500 adamın köçürülməsi nəzərdə tutulsa da, 1948-ci il aprelin 28-nə kimi 9915 min adamın köçmək üçün ərizəsi alınmışdı. Rayondan daha çox azərbaycanlı əhalini köçürmək məqsədilə Ermənistan K(b)P MK-nın xüsusi tapşırığı ilə rayonun əlaqədar təşkilatları bir neçə kəndlərdən 628 təsərrüfatın köçürülməsi haqqında ərizələri alınmışdı [2, v.296]. Bu, həm də inzibati qaydada həyata keçirilirdi.

Vedi rayonu İcraiyyə Komitəsinin sədri Ə.Məmmədov 1949-cu il noyabr ayının 3-də Çarqoğluyana vurduğu teleqramdan aydın olur ki, rayonun Kölcığ, Məngük, Ərmik, Qaraqoyun, Sünbül kəndlərinin əhalisi evlərini, mal-qaralarını satmış və onlar arasında daha çox gündəlik ərzaq, çörək ehtiyatları tükənmiş adamlar var. RİK sədrinin " Bir azdan qar yolları örtəcək və onların köçürülməsi mümkün olmayacaq" barədə xəbərdarlığına baxmayaraq Ermənistan rəhbərləri bu vəziyyətdən faydalanmağa çalışır, zavallı insanların taleyinə qarşı dözümlülük və biganəlik nümayiş etdirir. Ermənistan hökumətindən heç bir kömək görməyən və ac qalmaq qarşısındakı vahimə həmin təssərüfatların köçməsinə gətirib çıxartmışdı.

Göründüyi kimi, belə faktlar köçkünlər arasında narazılığa səbəb olur, minlərlə azərbaycanlı köçürmə qanunlarına məhəl qoymadan özbaşına öz yurdlarını tərk edirdilər. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin tam olmayan məlumatına görə 1949-cu ildə özbaşına olaraq 4.396 nəfəri özündə birləşdirən 856 ailə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçüb gəlmişdi [2. v. 22].

Köçürülmə tədbirlərinə qarşı etiraz edən azərbaycanlı əhali onların köçürülməsi ilə bağlı Sovet hökumətinə, Azərbaycan rəhbərliyinə teleqramlar vurur, teleqramlarda onların narazılığı açıq-aşkar ifadə olunurdu. Mərkəzi hökumətə vurulan teleqramlar Ermənistanın poçt idarələrində ciddi nəzarətə götürülür, onun mətni yoxlandıqdan sonra teleqramların vurulmasına icazə verilirdi. Bəzi hallarda isə onlara göndərilmiş cavab teleqramları sahiblərinə bilərəkdən çatdırılmırdı.

Mingəçevirə köçürülməsi nəzərdə tutulan Meğri rayonunun Nüvədi kəndinin əhalisi isə öz yerlərini tərk etmirdilər.Vaxtı ilə Zəngilan rayonunun tərkibində olan, 1929-cu ildə Ermənistana verilən bu kəndin əhalisi tərəfindən kolxozçuların ümumi yığıncağında qəbul edilmiş qərarda onların narazılığı ifadə olunurdu. İ.V.Stalinə göndərilmiş teleqramda deyilirdi ki, onları öz yerlərindən köçürməkdənsə, kəndinin əvvəlki sərhədlərinin bərpa olunması və Zəngilanın inzibati bölgüsünə daxil edilməsi xahiş edilirdi [1, v.24].

Köçürülmə tədbirlərinə qoşulmayan və bütün əhalisi ilə birlikdə bu siyasi tədbirə etiraz edən Noyanberyan rayonunun Ləmbəli kəndinin əhalisi hələ 1948-ci ildə köçürülməsi nəzərdə tutulan kəndlərin siyahısında idi. Onlar Azərbaycanın Salyan rayonuna köçməkdən qəti imtina edir, açıqdan-açığa hökumətin qərarına itaətsizlik nümayiş etdirirdilər. Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsinin rəisi A. Gözəlovun, Azərbaycan SSRNS-nin sədri Q. Quliyevin adına göndərilmiş 26 oktyabr 1948-ci il tarixli məktubunda bildirirdi ki, 245 təsərrüfatdan (1192 nəfər) ibarət olan Ləmbəli kəndinin əhalisi Azərbaycana köçmək istəmirlər [5, s.38].

Ləmbəli kənd sakini Seyidov Əlinin Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırovun ünvanına göndərdiyi məktub təkcə Ləmbəlidə deyil, butün Ermənistanda Azərbaycan türklərinin necə və hansı şəraitdə köçürülməsinə aydınlıq gətirir. Seyidov Əli Məhəmməd oğlunun Azərbaycan K(b)P MK-nın I katibi M.C.Bağırovun adına göndərdiyi məktubunda Ləmbəli camaatının köçürmə qanununa itaətsizliyi öz əksini tapmışdır.

Ləmbəlilərin düçar olduğu bu vəziyyətlə bağlı Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı nazirinin müavini M. Poladovun 1950-ci ildə Ermənistan SSR-də olarkən hazırladığı arayışda göstərilirdi ki, Ləmbəli əhalisinin evləri köçürülən erməni ailələri arasında paylanmış, azərbaycanlıların qəbiristanlığı dağıdılaraq, məzar daşlarından yeni binaların tikintisinə istifadə edildiyi bildirilir[5,s.38].

Yerli əhalinin Mərkəzi hökumətə ardı-arası kəsilməyən şikayəti nəticəsində 1950-ci ilin ortalarında Ermənistan KP MK-si "Ləmbəlidə evlərin keçmiş sahiblərinə qaytarılması və onların sovxozda işə qəbul edilməsi barədə" qərar qəbul edir[5,s.40].

Köçürülmə siyasətinə sadə əhali etiraz etmir, bu siyasi tədbirə eyni zamanda, Azərbaycan türkləri yaşayan rayonlarda yüksək vəzifə tutmuş partiya, sovet, təssərüfat rəhbərləri də qoşulmuşdu. Mirzə Bəşirov, Qəşəm Şahbazov, İbiş Abbasov, Yaqub Qəribov, Rəhim Allahverdiyev, Yusif Abbasov, Talıb Musayev, C.Vəlibəyov kütləvi köçürülməyə qarşı olduqları üçün Ermənistan K(b)P MK-nin bürosunun xüsusi göstərişi əsasında tutduqları vəzifələrindən azad edilmişlər.Vəzifələrindən azad edilmiş və Ermənistanda təqiblərə məruz qalan bu şəxslər sonralar Azərbaycana köçmüşlər [6, s.174].

Ermənistanın kommunist rəhbərləri və hüquq mühafizə orqanları azərbaycanlıların köçürülməsini sürətləndirmək məqsədilə yerli partiya, sovet təsərrüfat rəhbərlərinə təzyiq edir, onları əhali ilə birlikdə köçməyə məcbur edirdilər. Köçkün əhali kütləvi surətdə Kür-Araz ovalığındakı Ucar, Zərdab, Əlibayramlı (Şirvan), Saatlı, Sabirabad, Kürdəmir, Tərtər və b. rayonlara köçürülürdü.

Bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanlı əhalinin deportasiyaya qarşı etirazı aşağıdakı formalarda təzahür etmişdir; **1)** Köçürülmənin könüllü olduğuna isnad edilməklə, öz tarixi torpaqlarını tərk etməkdən boyun qaşırılması; **2)** İctimai təsərrüfatlarda çalışmaqdan imtina edilməsi; **3)** Şəxsi əmlakın dağıdılması və məhv edilməsi; **4)** Köçürməyə qarşı açıq müqavimət göstərilməsi (Ləmbəlilərin timsalında); **5)** Köçkünlərin Kür-Araz ovalığında deyil, dağətəyi rayonlarda məskunlaşmaq cəhdləri; **6)** On minlərlə azərbaycanlının köçürmə qanunları ilə deyil, kütləvi köçməsi; **7)** Azərbaycanlı rəhbər işçilərin açıq müqaviməti ilə müşayiət olmuşdur.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. ARPİİSSA f.1,siy. 222, iş 48
2. ARPİİSSA f.1,siy. 221, iş 5
3. ARDA f.411, siy. 9, iş 734
4. ARPİİSSA f.1, siy. 206, iş 29
5. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı,1995, s.40
6. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı,1995, 260 s.

СЛУШАНИЯ И ФОРМЫ ПРОТЕСТА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРКОВ НАКАНУНЕ ИХ ДЕПОРТАЦИИ ИЗ АРМЯНСКОЙ ССР (1948-1953 ГГ.)
РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме депортации азербайджанских тюрок в 1948-1953 гг. из своих родных очагов, ныне входивших в состав Армения. Автор статьи на основании архивных материалов представил глубокий анализ переселение азербайджанского население на равнину Кур-Аракс. В статье нашли также отражение формы недовольства депортированного населения мероприятием, реализуемым советскими органами власти.

HEARINGS AND FORMS OF PROTEST AGAINST THE MOVING OF AZERBAIJANI TURKS ON THE EVE OF THEIR DEPORTATIONS FROM ARMENIA SSR (1948-1953)
SUMMARY

The article deals with deportation of Azerbaijani turks from historical-ethnic lands Armenian SSR in the years 1948-1953. Based on archival materials was given detailed analyses of Azerbaijani population's relocation to Kura-Araxes lowland. Azerbaijani populations protests against the deportation has been reflected in the article.

Nazim MUSTAFA
AMEA Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

1905-1906-cı İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZDA TÖRƏTDİKLƏRİ TERROR VƏ QIRĞINLAR

Açar sözlər: Daşnaqsütyun, Hnçak, Qafqaz, türk, müsəlman, ermənilər, terror, 1905-1906
Keywords: Dashnaksutyun, Hnchak, Caucasus, Turk, Muslim, Armenian, massacres, terror, 1905-1906.
Ключевые слова: «Дашнакцутюн», «Гнчак», Кавказ, тюрк, мусульмане, армяне, резня, террор, 1905-1906.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, xüsusən də indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən qırğınların ssenarisi ermənilərin XIX əsrin sonunda Şərqi Anadoluda əldə etdikləri təcrübəyə əsaslanırdı. 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra Avropa dövlətlərinin səyləri nəticəsində gündəliyə çıxarılan «Erməni məsələsi» sonralar Şərqi Anadoluda ermənilər üçün muxtariyyət əldə etmək və müstəqil Ermənistan dövləti qurmaq üçün bir vasitəyə çevrilmişdi. Bu muxtariyyətin əldə edilməsi üçün əvvəlcə Şərqi Anadolu vilayətlərində, yəni ermənilərin "Qərbi Ermənistan" adlandırdıqları vilayətlərdə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq lazım gəlirdi. Lakin Şərqi Anadolu vilayətlərinin heç birində ermənilər say etibarı ilə üstünlük təşkil etmirdilər (14, c.96).

Həmin illərdə İngiltərə və Fransanın yardımı ilə Türkiyədə erməni üsyanı təbliğatı aparılırdı. Bu işə rəhbərliyi Armenakan, Hnçak və Daşnaksütyun partiyaları öz üzərlərinə götürmüşdülər. Ermənilər kütləvi iğtişaşlar törətmək məqsədilə türklərə və kürdlərə hücumlar edirdilər ki, qırğınlar baş versin və sonradan da Avropanın kütləvi informasiya vasitələri ilə türklərin erməniləri qırğınlara məruz qoyduqlarını dünyaya car çəkə bilsinlər.

Ermənilərin Türkiyədə 1894-1896-cı illərdə törətdikləri iğtişaşlar yatırıldıqdan sonra həmin iğtişaşların təşkilatçılarının və iştirakçılarının əksəriyyəti Cənubi Qafqaza axışmışdı (12, c. 204; 4, s. 119-120). Rus müəllifi N.Şavrovun yazdığına görə 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900000, 1908-ci ildə 1301000 erməni yaşamışdır. Deməli, təkcə bu dövrdə Cənubi Qafqaza 400000 erməni gəlib yerləşmişdi (20, s. 64). Həmin dövrdə Cənubi Qafqazda törədilən cinayətlərin 80 faizi Türkiyədən gəlmiş ermənilərin və muzdlu qatillərin payına düşürdü (14, c. 137).

XX əsrin əvvəllərində Qafqazda mövcud olan 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. İrəvan quberniyasındakı 7 qəzadan 3-də, Yelizavetpol quberniyasındakı 8 qəzadan yalnız 1-də ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. 1905-1906-cı illər qırğınları ərəfəsində İrəvan quberniyasında mövcud olan 1301 yaşayış məntəqəsindən 959-da azərbaycanlılar, 342-də ermənilər məskunlaşmışdılar (2, s. 43). Yelizavetpol quberniyasında isə 1613 kənddən 390-da ermənilər yaşayırdılar (2, s. 143).

XX əsrin əvvəllərində erməni şovinizminin, millətçi erməni partiyalarının maddi və mənəvi qida mənbəyi rolunu əsasən erməni kilsələri oynayırdı. 1903-cü ildə kilsə torpaqlarının Rusiya Torpaq və Əmlak Nazirliyinin sərəncamına keçirilməsi haqqında çıxarılan qanun kilsənin maliyyələşdirdiyi siyasi partiyaların və onların terrorçu dəstələrinin maddi vəziyyətinə zərbə vurmuşdu. Həmin qanunun icrasının qarşısını almaq məqsədilə erməni siyasi partiyalarının terrorçu dəstələri hakimiyyət mənsublarına qarşı terror aktları həyata keçirməyə başlamışdılar. Eyni zamanda erməni siyasi partiyaları Cənubi Qafqazda antitürk, antimüsəlman kampaniyasını genişləndirməyə başlamışdılar. Erməni kilsəsi bu qanun əleyhinə qiyamlar təşkil etmişdi. Ermənilər həmin il avqustun 29-da Gəncədə, sentyabrın 2-də Qarsda və Bakıda, sentyabrın 12-də Şuşada, oktyabrın 14-də Tiflisdə iğtişaşlar törətmiş və terror aktları həyata keçirmişdilər (3, s. 47).

1905-ci ildə Rusiyada iğtişaşların baş verməsi, çarizmə qarşı narazılıq dalğasının güclənməsi Cənubi Qafqazda da güclü əks-səda doğururdu. Bu qarışıqlıqdan ermənilər məharətlə istifadə etmişdirlər. Qafqaz Canişinliyinin yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-ci ildə Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların kompakt yaşadıqları ərazilərə silahlı hücumlar edib etnik təmizləmə həyata keçirməklə, həmin ərazilərdə Türkiyədən qaçıb gələn erməniləri məskunlaşdırmaqla özlərinin say üstünlüyünə nail olmaq, sonra isə yeni yaranan erməni anklav-

larını birləşdirməklə, erməni dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. "Hnçak" partiyasının proqramına əsasən yaradılması nəzərdə tutulan erməni dövləti Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolunu və Cənubi Azərbaycanın bir hissəsini əhatə etməli idi (9, s. 50-51).

Erməni siyasi partiyaları özlərinin həyata keçirmək istədikləri planlara mane olan çar məmurlarına qarşı terror tətbiq edirdilər. Nəticədə bir çox rus məmurları və ayrı-ayrı şəxslər terror qurbanı oldular. General Maqsud Əlixanov-Avarski, Bakının qubernatoru Nakaşidze, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının qubernatoru Andreyev, polkovniklər Bıkov, Saxarov və başqa dövlət məmurları və yüksəkrütbəli zabitlər ermənilərin həyata keçirdikləri terror aktlarının qurbanı olmuşdular (16, c. 8).

Bəzi çar məmurları isə Qafqazda güclənən narazılıq dalğasının hökumət əleyhinə istiqamətlənəcəyindən qorxduqlarından, ermənilərin müsəlmanların yaşadığı ərazilərdə törətdikləri qırğınlara biganə qalmış, bəzi hallarda isə onların tərəfini saxlamaqla hər iki tərəfin gücünün etnik toqquşmalara sərf edilməsinə səbəb olmuşdular.

1905-ci il fevralın 6-da Sabunçu qəsəbəsinin sakini Ağarza Babayevin Bakının mərkəzində öldürülməsi ilə şəhərdə və ətraf qəsəbələrdə ilk qırğınlar başlamışdır. Ermənilərin evlərinin damından, pəncərələrindən küçədən keçən azərbaycanlılar güllələbaran edilirdi. Evlər, mağazalar qarət edilir və yandırılırdı. Bakıdakı bir çox fabriklər və müəssisələr yandırılıb dağıdıldı. Hakimiyyət orqanları qırğınların dayandırılmasında acizliyini göstərdi. Bakı qırğınlarının səbəb və nəticələrini araşdıran Senator Kuzminski 6-9 fevral tarixlərində baş vermiş birinci Bakı qırğınları zamanı 232 nəfərin qətlə yetirildiyini, onların da yarıdan çoxunu ermənilərin təşkil etdiyini yazır (7, c. 105). Hər iki tərəfdən yüzlərlə insanın ölməsi və yaralanması ilə nəticələnən qırğınlar fevralın 9-da dayandırılmışdı.

Terror aktları zamanı istifadə etmək üçün Bakıda ermənilərə məxsus zavod və fabriklərdə partlayıcı maddələr və bomba istehsal edilirdi. 11 may 1905-ci ildə Bakının qubernatoru knyaz Nakaşidzenin terror aktı nəticəsində öldürülməsindən sonra polis şəhərdə ermənilərə məxsus idarə-müəssisələrdə axtarışlar aparmışdı. Polis 19 may 1905-ci ildə Bakıdakı Telefonnaya küçəsindəki Sarkis Poğosbekovun metaləritmə emalatxanasında partlayıcı mərmilər və 80 hazır bomba aşkar etmişdi. Həmçinin həmin emalatxananın həyətində qazılmış xəndəkdə daha üç partladılmaya hazır bomba tapılmışdı (15, c. 35).

Ermənilər həmin il avqustun 20-də Bakıda ikinci dəfə qırğınlar törətmişdilər. İndi "Fəvvarələr bağı" adlanan ərazidə yerləşən erməni kilsəsinin zənginin çalınmasından bir neçə dəqiqə sonra ermənilərin evlərindən, onlara məxsus mağazalardan azərbaycanlıların üzərinə sel kimi atəş açılır. Qısa zamanda iğtişaşlar Bakı ətrafındakı qəsəbələri və neft mədənlərini də bürüyür. Hakimiyyət qüvvələrinin ələ aldığı ciddi tədbirlər sayəsində qırğınlara avqustun 30-da son qoyulur. İkinci qırğınlar zamanı hər iki tərəfdən 500-ə yaxın insan tələf olmuşdu ki, onların da üçdə ikisini müsəlman-türk əhali təşkil edirdi. Bakıda üçüncü qırğınlar 1905-ci il 20-25 oktyabr tarixində baş vermişdir. 17 oktyabr Manifestinin imzalanmasından iki gün sonra, 1905-cil mayın 11-də Nakaşidzeni öldürən 5 erməni məhbusunun azadlığa buraxılması üçün Daşnaksütyun partiyasının təşkilatçılığı ilə oktyabrın 19-da Bakının mərkəzində mitinqlər keçirilir. İndiki Nizami (*keçmiş Torqovaya*) küçəsində ermənilərlə müsəlmanlar arasında yenidən silahlı toqquşma baş verir. Yenə də erməni evlərindən və mağazalarından azərbaycanlılar atəşə tutulur. Qəzəblənmiş müsəlmanlar əks-hücuma keçir. Erməni terrorçularının cəbbəxanaya çevirdikləri 20-dən artıq erməni evi yandırılır. Sonrakı günlərdə iğtişaşlar Bayıl qəsəbəsində davam edir. Güc strukturlarının kəskin müdaxiləsi ilə qırğınlar dayandırılır. Bu zaman şəhərdə 60-dan artıq, Bayıl qəsəbəsində isə 35 nəfər qətlə yetirilir (2, s. 41).

Bakının qubernatoru yazırdı ki, öldürülən müsəlmanların sayı çox olsa da, onlar bunu demir, meyitlərini ortadan götürərək sakitcə basdırırdılar. Tiflis Məhkəmə Palatasının prokuroru Ədliyyə Nazirliyinin işlər müdirinə 1905-ci il 20 fevral tarixli tamamilə məxfi məktubunda yazırdı ki, azərbaycanlılar meyitlərini tez aradan götürdüklərindən öldürülənlərin sayını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir (6, s. 67). Bu, onunla bağlı idi ki, azərbaycanlılar ölülərinin xəstəxanalara aparılıb yarılmasını istəmədiklərindən onları götürüb tezcə dəfn edirdilər.

Bakıda baş verən erməni-müsəlman qırğınları bəzi müəlliflərin iddia etdikləri kimi, bir təsadüf nəticəsində deyil, məhz bütün Cənubi Qafqazın varlı ermənilərinin zaman-zaman cəm olduqları bir şəhərdə planlı şəkildə baş vermişdi. Ermənilər Bakıda erməni milyonerlərinin köməyi ilə istədiklərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra bütün Cənubi

Qafqazdan müsəlmanları silah gücünə qovub erməni dövləti yaradacaqlarına əmin idilər (10, s. 7). Lakin ermənilərin niyyətləri baş tutmamış və nəticədə məğlub olaraq qırğınları dayandırmışdılar.

Bakıda baş verən ilk qırğınlardan sonra ermənilər qanlı əməllərini İrəvan qəzasında etdirmişdilər. Həmin dövrdə İrəvan qəzasında mövcud olan 221 kənddən yalnız 55-ində sırf ermənilər yaşayır, 15 kənddə isə hər iki millətin nümayəndələri qarışıq şəkildə yaşayırdılar (2, 122). Erməni siyasi partiyalarının əsas məqsədi 1905-1906-cı illərdə kütləvi qırğınlar törətmək yolu ilə əvvəlcə İrəvan quberniyasına yiyələnmək, sona isə Zəngəzur-Qarabağ və Qazax-Tovuz istiqamətlərindən hücum edərək bu iki istiqamət arasında qalan azərbaycanlı kəndlərini ələ keçirərək Gəncədə birləşməkdən ibarət idi.

Erməni tarixçisi Hraçik Simonyan yazır ki, Bakıda fevral qırğınlarının yatırılmasından sonra Daşnaksütyun partiyasının Tiflisdəki Şərq bürosunun iclası keçirilmiş, "Voskanapat" (Bakı), "Aparaj" (Şuşa), "Mrkastan" (İrəvan) və "Meç Kağak" (Tiflis) komitələrində "özünümüdafiə" məsələləri müzakirə edilmişdi. Türk kəndlərinin əhatəsində olan erməni yaşayış məntəqələrini "təhlükədən xilas etmək üçün" Daşnaksütyun partiyasının silahlı dəstələrini yerlərə göndərmək qərara alınmışdı. Yelizavetpol və İrəvan quberniyasında "özünümüdafiə" dəstələrinin hərbi əməliyyatlarına başlamaq üçün təcili olaraq Nikol Duman (Nikol Ter-Hovannissyan) İrəvana, Xanasori Vardan (Sarkis Mehrabyan) isə Şuşaya ezam edilmişdilər. Tadevos Amiryan ("Gic Tatos", yaxud "Dəli Taos") da Nilol Dumana kömək üçün Bakıdan İrəvana göndərilmişdi (11, s. 162). Erməni silahlı dəstələrinə bir qığılcım lazım idi ki, bunu bəhanə edib qırğınlara başlasınlar. 1905-ci il fevralın 19-da İrəvan şəhərində daşnaklar azərbaycanlılara rəğbəti olan və eyni zamanda ermənilərə nifrət edən Urazov soyadlı rus millətindən olan quberniya hakimini axşam saatlarında qubernatorun dəftərxanasının yaxınlığında xəncərlə qətlə yetirmişdilər ki, azərbaycanlılar ayağa qalxsınlar və bununla da qırğınlara start verilmiş olsun. Fevralın 20-də səhər ermənilər şayiə yayırlar ki, guya Bazar meydanında azərbaycanlılar erməniləri doğrayırlar. Şəhərdə böyük çaxnaşma yaranır. Erməni tarixçisi Hraçik Simonyan yazır ki, Daşnaksütyun partiyası öz gənc üzvlərinə 20 tüfəng və 10 tapança verərək tapşırır ki, digər erməni silahlıları ilə birgə küçələrdən keçən türklərin üzərinə atəş açsınlar (11 s. 159). İğtişaşlar iki gün davam edir. Qırğınlar hər iki tərəfdən 100-ə yaxın ölü və yaralının olması ilə nəticələnir (2, 48-51).

Daşnaksütyun partiyasının növbəti hədəfi Naxçıvan qəzası idi. Naxçıvan qəzasında mövcud olan 170 kənddən 110-da azərbaycanlılar, 40-da ermənilər, 20 kənddə isə türklərlə ermənilər qarışıq şəkildə yaşayırdılar (2, 64). 1905-ci il mayın 5-də Naxçıvan qəzasının Cəhri kəndində üç nəfər müsəlmanın ağır yaralanması və mayın 7-də bir nəfər müsəlmanın Tumbul kəndində öldürülməsi ilə milli zəmində yenidən qızışmışdı. Mayın 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Baranovski, İrəvan şəhər qlavası Ağamolov, Peterburqdan qayıdan Naxçıvan şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski birlikdə Naxçıvana gəlirlər. Qırğınların yatırılması üçün Tiflisdən general Əlixanov-Avarski də Naxçıvana göndərilir. Ermənilər mayın 10-12-də Naxçıvan şəhərində iğtişaşlar törədirlər. Erməni silahlıları Naxçıvan bazarında müsəlmanları güllələbaran etməyə başlayırlar. Şəhərin bütün küçələrində tüfəng və tapançalardan atəş açılır. Öldürülən, yandırılan və yaralananların sayı 100-ü ötür. İğtişaşlar ətraf kəndlərə də yayılır. Lakin ermənilər Naxçıvanda məqsədlərinə çata bilmirlər. M.S.Ordubadi yazır ki, ermənilərin məqsədi İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaqla İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır əsgəri qüvvələrlə birləşdirmək, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan köyləri dağıdıb, Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvələri birləşdirməkdən, daha sonra isə Qarabağ erməniləri ilə əlaqə yaratmaqdan ibarət olmuşdur (10, s. 17).

Ermənilər Naxçıvan məğlubiyyətindən sonra iğtişaşları yenidən İrəvanda davam etdirmişdilər. Qubernator Tizenhauzen göstəriş verir ki, qayda-qanun yaradılması üçün şəhər ətrafındakı Kənəker qəsəbəsindən qoşun gətirilsin. Bundan xəbər tutan Nikol Duman Daşnaksütyun partiyasının möhürü ilə Tizenhauzenə xəbərdarlıq məktubu göndərərək yazır ki, əmrini geri götürsün, əks təqdirdə, onun silahlı dəstələri əsgər kazarmalarına hücum edib bütün əsgərləri öldürəcəklər. Tizenhauzen qorxusundan verdiyi əmri geri götürmüşdü (11, s. 167). Mayın 23-də ermənilərin Qarsaçay bağçasında müsəlman gənclərinə hücumu ilə İrəvanda növbəti qırğınlar başlanır. Mayın 31-də İrəvanda qırğınlar dayandırılsa da, ermənilər ətraf müsəlman kəndlərinə hücum etməyi qərara alırlar. Elə həmin axşam ermənilər İrəvan qəzasının Qırxbulaq mahalının Gözəcik kəndinə hücum edirlər. İyunun 2-də 10 min

nəfərlik erməni alayı Məngüs kəndinə hücum edir. Dağıdılmış 12 müsəlman kəndinin əhalisi Təzəkəndə qaçır. Ermənilər iyunun 3-də Güllücə kəndinə hücum edirlər. Silahsız əhali Tutiyə, Damagirməz, Kamal kəndlərinə qaçır. Qırğınlar 18 gün davam edir. Nəhayət, ermənilər Gözəcik, Güllücə, Məngüs, Damagirməz, Tutiyə, Kamal və Məsimli kəndlərini darmadağın edir, əmlaklarını talan edirlər ki, bir də azərbaycanlılar geri qayıda bilməsinlər (18; 2, 129).

İyunun 3-də Abaran, Şörəyel, Pəmbək və Aleksandropoldan gələn silahlı dəstələrin köməyi ilə ermənilər Eçmiədzin (Üçkilsə) qəzasının Üşü kəndinə hücum edir, iyunun 8-də müsəlmanlar kəndi tərk edirlər. İyunun 9-da ermənilər Pərsi, Nəzrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrku, Əngirsək, Təkiyə kəndlərini dağıdırlar. İyunun 10-da ermənilər Eçmiədzində 10 kəndi dağıdırlar. M.S.Ordubadi 1905-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin törətdikləri soyqırımı belə səciyyələndirmişdi: "İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqda, boğmaqda idi"(10, 33-34).

Şərur-Dərələyəz qəzasında 163 kənd mövcud idi ki, onlardan 109-u Dərələyəz nahiyəsində, 54-ü isə Şərur nahiyəsində idi. Şərur nahiyəsində 6 erməni kəndi və 2 qarışıq kənd, Dərələyəz nahiyəsində isə 23 erməni kəndi və 2 qarışıq kənd mövcud idi. 1905-ci ilin oktyabr ayının sonlarında Dərələyəzin azərbaycanlılar yaşayan kəndləri ermənilər tərəfindən yandırılıb talan olunmuş dinc əhali isə kütləvi şəkildə qətl edilmişdi. 1905-ci il oktyabrın 27-də Şərur-Dərələyəz qəzasının 6 erməni kəndindən 700-ə yaxın silahlı ermənilər Hors kəndinə hücum etmiş, 40 azərbaycanlını öldürmüş və 255 evi yandırmış, kəndin mal-qarasını oğurlanıb aparmışdılar. Oktyabrın 30-da həmin kəndə yenidən hücum etmiş, 53 azərbaycanlını öldürmüş, 27 nəfəri isə yaralamışdılar (7, s. 130).

Zəngəzur qəzasında mövcud olan 406 kənddən 314-də müsəlmanlar, yerdə qalan 92 kənddə ermənilər yaşayırdılar (2, s. 244). Zəngəzur qəzasında ilk qırğınları ermənilər 1905-ci ilin iyun ayında Naxçıvan qəzası ilə həmsərhəd olan iki kənddə törətmişdilər. Ermənilər 1905-ci il avqustun 16-da Gorusadan Qarakilsəyə qayıdan dörd ermənini Ağudi və Vağudi kəndlərinin sərhədində qətlə yetirmiş, təqsiri azərbaycanlıların üzərinə yıxmışdılar (2, s. 251).

1905-ci il sentyabrın 22-də Xoznavar və Xnaçax erməniləri ətraf kəndlərdən gələn silahlı dəstələrin köməyi ilə azərbaycanlı kəndlərinə hücum edərək Bayandur, Hələk, Kosalar, Malıbəyli, Cağacur, Çaylı, Kalavalax, Novruzlu kəndlərini dağırtdılar. Birinci üç kənd isə tamamilə qarət edilir (2, s. 226).

1905-ci ilin oktyabrında Zəngəzur qəzasının 10 erməni kəndinin silahlıları qəzanın azərbaycanlılar yaşayan Sisyan kəndinə hücum etmiş, 75 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdılar.

1905-ci il dekabrın 17-də erməni silahlı dəstələri Böyük Cicimli və Kiçik Cicimli kəndlərinə hücum etmiş, Kiçik Cicimli tamamilə darmadağın edilmiş, Böyük Cicimli kəndinin əhalisi qaçmağa müvəffəq olsa da, evləri qarət edilmişdi. Erməni müəllifi A-Do ermənilərin bu hərəkətini vəhşilik adlandırır və acı olsa da bunu qeyd etməyə bilmədiyini yazır (2, s. 267).

1905-ci il dekabrın 29-da Tatev erməniləri azərbaycanlıların yaşadıqları Kürdlər adlanan kəndə hücum etmiş, lakin azərbaycanlılar müqavimət göstərə bilməmiş, çoxsaylı itki verərək kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Kənd talan edilmiş, sonra isə yandırılaraq xarabalığa çevrilmişdi. A-Do ermənilərin bu hərəkətinə heç bir əsas tapa bilmədiyini, bu hücumu barbarlıq və məhkum olunası əməl kimi xarakterizə etmişdir (2, s. 274).

Erməni siyasi partiyalarının silahlı dəstələri Şuşa qəzasını azərbaycanlılardan təmizləmək üçün uzun müddət hazırlıq görmüş, müasir silahlarla təchiz olunmuşdular. Həmin vaxt Şuşa qəzasında mövcud olan 242 kənddən yalnız 91-də ermənilər, 3 kənddə isə ermənilərlə azərbaycanlılar qarışıq şəkildə yaşayırdılar (2, s. 169). Daşnaksutyun partiyası Şuşanı ələ keçirmək üçün bütün hazırlıq işlərini əvvəlcədən görmüşdü. Erməni silahlı dəstələrinə Hamazasp Srvandzyan komandanlıq edirdi. Ermənilər bəhanə axtarırdılar ki, qırğınlara başlasınlar. 1905-ci il avqustun 16-da kazaklar Şuşada bir ermənini tərksilah etmək istəyərkən o, müqavimət göstərmiş və öldürülmüşdü. Bu fürsətdən istifadə edən ermənilər qətlin günahını azərbaycanlıların üstünə ataraq qırğınlara başlamışdılar. Qırğınların 4-cü günü ermənilər məğlub olduqlarını görüb ağ bayraq qaldırmışdılar. Avqustun 21-də tərəflər arasında sülh imzalanmışdı. Hökumət qüvvələri iğtişaşlar davam etdiyi müddətdə hadisələrə seyrçi qalmışdı. Erməni müəllifi A-Donun verdiyi məlumata görə Şuşadakı birinci qırğınlar zamanı ermənilər 100 nəfər, türklər isə bundan 2-3 dəfə çox itki vermişdilər (2, s. 156).

Ermənilər 12-22 iyul 1906-cı ildə Şuşa şəhərində ikinci dəfə qırğınlara başlamışdılar. Ermənilər bir neçə gün əvvəl ölmüş bir erməninin meyitini Şuşanın ermənipərəst general-qubernatoru Qoloşşapova göstərərək guya onun azərbaycanlılar tərəfindən yenicə qətlə yetirildiyini söyləmişdilər. Qoloşşapovun əmri ilə hökumət Qumluq və Köçərli məhəllələrini top atəşinə tutur. Beş gün ərzində Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsində bütün azərbaycanlı evləri yandırılır və top zərbələri ilə dağıdılır. A-Do yazır ki, Şuşada baş verən ikinci qırğınlar zamanı 24 erməni öldürülmüş, 102 nəfər yaralanmışdı, türklərin isə itkiləri yenə də qat-qat çox olmuş, böyük əksəriyyəti türklərə məxsus olmaqla, 200-dən artıq ev yandırılmışdı (2, s. 167).

Əslən Şuşa ermənisi olan əsərlərini "Leo" imzası çap etdirən Arakel Babaxanyan yazır ki, Daşnaksütyunun Tiflisdə keçirilən yığıncağının sənədlərindən aydın olur ki, daşnaklar Qarabağda "ermənistanlılar" yaratmaqla məşğul idilər və bunun üçün türklərə qarşı "sil-süpür" siyasəti həyata keçirirdilər (5, s. 157).

1905-ci il avqustun 23-də erməni silahlı dəstələri Xocalıya hücum edirlər. Kənd əhalisinin bir qismi qaçaraq canlarını qurtarmış, bir qismini də ermənilər öldürmüşdülər. A-Do yazır ki, kəndi ələ keçirən ermənilər əvvəlcə evləri talamış, sonra isə od vurub yandırmışdılar ki, bir də əhali geri qayıda bilməsin (2, s. 169).

Ümumiyyətlə, Şuşa qəzasının 12 kəndi – Quşçular, Xankəndi, Xocalı, Qacar, Qaradağlı, Vərəndəli, Hacuğ, Divanallar, Veysəlli, Ağbaş, Avdal, Gülablı kəndlərinin azərbaycanlı əhalisi erməni silahlı dəstələri tərəfindən qırğınlara məruz qoyulmuşdu (2, 156)

Azərbaycanlı kəndlərinin güllələbaran edilməsində, dinc əhalinin məhv edilməsində təqsirkar bilinən Şuşa qəzasının 15 erməni kəndinə qarşı hakimiyyət orqanları ekzekusiya (cərimə) tətbiq etmişdi (2, s. 404).

Erməni silahlı dəstələri 1905-ci ilin avqust ayından 1906-cı ilin iyun ayınadək müəyyən fasilələrlə Cavanşir qəzasının Xaçın və Tərtər çayları hövzəsində, habelə Ağdərə bölgəsində kütləvi qırğınlar törətmişlər. Həmin dövrdə Cavanşir qəzasındakı 227 kənddən yalnız 39-da ermənilər yaşayırdılar (2, s. 209). Cavanşir qəzasındakı azərbaycanlı kəndlərini aradan götürməklə, ermənilər İrəvan, Zəngəzur, Şuşa və Gəncə ermənilərinin birbaşa əlaqəsinə nail olmaq istəyirdiliər. Həmin dövrdə Cavanşir qəzasında mövcud olan 227 kənddən yalnız 39-da ermənilər yaşayırdılar. Erməni kəndlərindəki silahlı dəstələr bütün Cavanşir qəzasını azərbaycanlılardan təmizləmək üçün Hamazaspın komandanlığı altında hərbi əməliyyatlar həyata keçirmişdilər. 1905-ci il oktyabrın 3-də erməni silahlıları Sırxavənd və Əliağalı kəndlərini darmadağın edirlər. M.S.Ordubadi bu iki kənddə ermənilərin törərətdikləri qırğınları belə təsvir edir: "Vəhşi yırtıcılar südəmər körpələri beşiyi ilə odlayıb, bəzən də anasının qucağından alıb divarlara vurmaqla para-para edir, süngülərə keçirirdilər" (10, s. 81).

Erməni quldurları 27-31 noyabr tarixlərində Dəmirli, Çıraqlı, Hacıqərvənd və Pürxud kəndlərini işğal etdikdən sonra talamış və yandırmışdılar. Tərtər dərəsində salamat qalan yeganə azərbaycanlı kəndi Umudlu kəndi idi ki, orada da müasir ermənilərin 1992-ci ildə Xocalıda törətdikləri soyqırımına bənzər qırğınlar törədilmişdi. Erməni müəllifi A-Do yazır: "Dekabrın 23-də ermənilər Umudlu və İmarət Qərvənd kəndlərinin üzərinə hücuma keçdilər. Bir neçə saatlıq müqavimət türkləri qırğınlardan qurtarmadı. Ermənilər bu iki kəndə daxil olub barbarlıqlar törətdilər...Umudluda heç kimə aman vermədən qarşılarına çıxanı öldürdülər. Burada bir türk qadını qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdiyi söylənir. Onlardan biri odur ki, bir qadın ərini öldürən erməninin qılıncını əlindən alıb, öz sinəsinə soxmuşdu. Bu iki kənddən onlarla qadın və kişi öldürüldü. Lakin bu qırğınlardan sonra daha dəhşətli hadisələr baş verdi. Şahidlərin söylədiklərinə görə sağ qalanlardan bəziləri uzun yol gedə bilməyib, meşələrdə qalmış və donmuşdular..."(2, s 227-228).

Deməli, 1992-ci ildə Xocalıda törədilən soyqırımın analoqunu ermənilər hələ 1905-ci ilin dekabrında Umudluda törətmişdilər. Ermənilər 1906-cı ilin yanvarında Papravənd kəndinə hücum etmiş, lakin Ağdam tərəfdən azərbaycanlıların köməyə gəlməsindən sonra daha çox itki verərək məğlub olmuşdular. Erməni qaniçənləri 1905-1906-cı illərdə Cavanşir qəzasının Sırxavənd, Yeddi Qışlaqlar, Çıraqlı, Hacı Qərvənd, Məmərzalar, Arpatala, Buruz, Dəmirli, Güney Pəyələr, Manikli, Süleymanbəyli, Əliqağalı, Kəngərli, Papravənd, Qarapirim, Umudlu, İmarət Qərvənd, Çobansu, Şəxavənd və Pürxud kənlərində kütləvi qırğınlar törətmiş və əhalini yer-yurdlarından didərgin salmşdılar (2, s. 228-229).

1905-ci ilin əvvəllərində Cəbrayıl qəzasındakı 171 kənddən 32-də ermənilər yaşayırdılar (2, s. 231). 1905-ci il avqust və 1906-cı ilin avqust aylarında erməni silahlı dəstələrinin hücumları nəticəsində Cəbrayıl-Qaryagin qəzasında Qaradağlı, Divanallar, Aşıq Məlikli, Veysəlli, Qacar, Çəmənli, Arış, Qışlaq, Qüzlək, Məzrə kəndləri darmadağın edilmişdi. Azərbaycanlıların əks həmləsindən sonra ermənilər qırğınları dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdılar (10, s. 42; 2, s. 243).

Gəncə şəhərində qırğınlar törətmək üçün ermənilər yenə də təxribata əl atmışdılar. Belə ki, ermənilər 1905-ci il noyabr ayının 18-də Gəncənin ermənilər yaşayan Dik küçə adlanan məhəlləsində bir erməninin bağının önündən keçən Togana kəndindən olan iki azərbaycanlını güllə ilə qətlə yetirirlər. Bu hadisə şəhərdə qırğınların başlaması üçün qığılcım rolunu oynamışdı. Kamsakaran soyadlı erməni Gəncənin pristavı idi və erməni silahlı dəstələrinə himayədarlıq edirdi. Yaranmış gərgin vəziyyətdən istifadə edən ermənilər noyabrın 18-dən etibarən Gəncə şəhərində kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Noyabrın 22-dən 23-nə keçən gecə qaçaq Dəli Alının dəstəsinin köməyə gəlməsi xəbərini eşidən ermənilər qırğınları dayandırırlar. Qafqaz canişininin köməkçisi general Malamanın başçılığı ilə Gəncəyə gələn komissiya qırğınların törədilməsində ermənilərin təqsirkar olmaları barədə canişinə hesabat təqdim etmişdi. Həmin dövrdə Gəncə qəzasındakı 171 kənddən 38-də ermənilər yaşayırdılar (2, 325). Ermənilər Gəncə qəzasının Mollavələd, Çaylılar, Dardərə, Sarısu, Dazılar, Abbasdərə, Pənahlar, Ağyoxuş, Axırca, Topalhəsənli, Dərəbəyli, Qarayataq, Məlikli və Söyüdlü kəndlərini dağıtmış, əhalisini yer-yurdlarından didərgin salmışdılar (2, s. 356).

Erməni silahlı dəstələri Qazax qəzasında 1905-ci ilin noyabrından 1906-cı ilin fevral ayınadək müəyyən fasilələrlə qırğınlar törətmişlər. Həmin dövrdə Qazax qəzasındakı 131 kənddən 48-də ermənilər yaşayırdılar (2, s. 357). Novo-Bəyazid qəzasındakı erməni silahlı dəstələrindən kömək alan ermənilər əvvəlcə Qazax şəhərində, sonra isə Tovuz, Tatlı və Ağstafa dəmiryol stansiyalarında iğtişaşlar törədilməsinə bais olmuşdular. Üç aydan artıq davam edən iğtişaşlar zamanı Qazax qəzasının Əlibəyli, Mülkülü, Hacalı, Köhnəqışlaq, Yaradulla, Hətəmağalı, Alatala, Safulu, Barxudarlı, Cəfərli, Çaxmaqlı, Polad Ayrım, Göyərçin, Mürteyil, Alaçıqqaya, Ağkilsə, Haqqıxlı, Qızılhacılı, Bağanis Ayrım, Xeyrimli, Məzəmli, Quşçu Ayrım, Aşağı Əskipara və Yuxarı Əskipara kəndləri erməni silahlı dəstələrinin hücumuna məruz qalmış, kəndlər dağıdılmış və əhalisi müəyyən müddət evlərindən qaçqın düşmüşdü (2, s. 379).

1906-cı ilin fevral ayında Tiflisdə Qafqazın canişini Voronsov-Daşkovun təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman qırğınlarına son qoymaq məqsədilə sülh konfransı (məclisi) keçirilmişdir. Həmin konfransda müsəlman nümayəndələri Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları Daşnaksütyun partiyasının niyyətlərini ifşa etmiş, onun Cənubi Qafqazda törədilən qırğınların, terrorçuluğun təşkilatçısı və icraçısı olduğunu göstərmiş, rəsmi hökumət dairələrinin bu təşkilatın əməllərinə göz yumduğunu sübuta yetirmişdilər (13).

Lakin sülh konfransının keçirilməsindən bir qədər sonra erməni silahlı dəstələri yenidən qırğınlara başlamışdılar. Zəngəzur qəza rəisinin tapşırığı ilə yerlərdə barışıq komissiyaları yaradılsa da bu, Daşnaksütyun partiyasının məramına zidd idi. Ona görə də barışıq komissiyasının üzvlərinə qarşı terror aksiyaları həyata keçirirdilər. Yelizavetpol quberniyasının qubernatoru A.Kalaçovun 24 aprel 1906-cı ildə Qafqazın canişininə göndərdiyi raportda Daşnaksütyun partiyasının Bığ kəndindəki muzdlu qatili Peto adlı ermənininin üç naməlum ermənilərlə birlikdə barışıq komissiyasının üzvləri Hacı bəy Məlik Şəfiyevi və Molla Hacı Mir Əbdüləzim oğlunu qətlə yetirdikdən sonra həmin kənddə gizləndikləri qeyd edilmişdi (1, vərəq 70).

İrəvandan Zəngəzura, Zəngəzurdan Qarabağa qədər ərazidə erməni əhalisinin sayı olduqca az olduğu üçün erməni silahlı dəstələrinə yol üstündə yerləşən müsəlman kəndlərinə hücum etmək əmri verilmişdi. 1906-cı il iyulun 29-da Daşnaksütyun partiyasının göstərişi ilə ermənilər Zəngəzur qəzasının Mədən bazarında Səfyar bəyi qətlə yetirir, sonra isə Karxana kəndinə hücum edirlər. Ermənilər bu kənddə heç kəsə aman vermir, kəndin bütün əhalisini öldürür və ya əsir götürürlər. Elə həmin gün ermənilər Lov, Xələc, Saldaşlı, İncəvar, Daşnov kəndlərini viran qoyurlar. Avqustun 1-də ermənilər Qatar kəndinə hücum edirlər. 9 gün qatarlılar kəndi müdafiə edirlər.

1906-cı ilin avqust-sentyabr aylarında erməni silahlı dəstələri qırğınların ağırlıq mərkəzini Zəngəzurun Oxçu-Şəbədək bölgəsinə keçirirlər. Ermənilər qırğınlardan canını qurtaran azərbaycanlıların cəmləşdiyi Saqqarsu kəndində əsl soyqırım törədirlər. Zəngəzurda ermənilərin törətdikləri qırğınlara

son qoyulması üçün Ordubad nahiyəsində yaradılan könüllü dəstələr hərəkətə keçirlər. 800 nəfərə yaxın Ordubadlı könüllülərin də köməyi və 1000 nəfərə yaxın Oxçu-Şəbədək silahlılarının iştirakı ilə sentyabrın 16-17-də Oxçu-Şəbədək kəndləri ermənilərin işğalından azad edilir (10, s. 138-140). Bundan sonra sağ qalan əhalinin yenidən öz kəndlərinə qaytarılması prosesi başlanır. Erməni müəllifi A-Do dağıntılara məruz qoyulan 43 azərbaycanlı kəndlərinin adlarını aşağıdakı kimi təsbit etmişdir: Bayandur, Hələk, Binəyeri, Kosalar, Malıbəyli, Cağazur, Çaylı, Kalavalax, Novruzlu, Cecimli, Hacılar, Bağırbəyli, Qarahunc, Unanav, Kürdlər, Ağvani, Danzaver (Armuldlu), Sisyan, Ağudi, Dərəbas, Pul, Ərikli, Şükar, Məliklər, Yeməzli, Xəştap, Almalı, Karxana, Qatar, Cıbıllı, Xələc, Keçi-Şabadin, İncəvar, Çullu, Oxçu, Atqız, Pirdavudan, Əclıli, Buğaçıq, Kollu-Qışlaq, Mtnadzor, Sanalı (2, s. 305-306)

Erməni müəllifi Stepan Zavaryanın verdiyi məlumata görə, həmin dövrdə Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman kəndi, ümumilikdə isə həmin bölgələrdə 75 kənd dağıdılmışdır (17, s. 61).

Ermənilər 20-29 noyabr 1905-ci ildə Tiflis şəhərində azərbaycanlıların yaşadıqları məhəllələrdə kütləvi qırğınlar və terror aktları törətmişdilər. Borçalı qəzasında yaşayan azərbaycanlılardan ibarət silahlı dəstələrin köməyə gəlməsindən sonra Tiflisdə qırğınlar dayandırılmışdı.

Azərbaycanlıların təşkilatlanması, 1906-cı ilin payızında "Difai" partiyasının formalaşaraq ermənilərin terroruna terrorla cavab verməsi erməniləri qırğınlar törətməkdən əl çəkməyə məcbur etmişdi.

Ümumiyyətlə, ermənilər 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 14 qəzasında - İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Aleksandropol, Sürməli, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax, Ərəş, Borçalı qəzalarında və 8 şəhərində - Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gümrü, Gəncə, Şuşa, Qazax və Tiflis şəhərlərində qırğınlar törətmişlər.

1897-ci ildə İrəvan quberniyasında 313176 nəfər azərbaycanlı əhali qeydə alındığı halda, 1907-ci ildə bundan xeyli az - 302965 nəfər qeydə alınmışdı. Deməli, 1905-ci və 1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımı nəzərə alınmasa belə, 10 min nəfərdən artıq azərbaycanlı ya qətlə yetirilmiş, ya da İrəvan quberniyasından didərgin salınmışdı.

Qafqazın canişini İ.Voronsov-Daşkov milli münaqişələr nəticəsində meydana çıxan dağıntıların və əhaliyə dəyən ziyanın aradan qaldırılması, İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının zərər çəkmiş əhalisinə borc verilməsi üçün Daxili İşlər və Maliyyə nazirləri qarşısında dəfələrlə vəsatət qaldırmışdı. Rusiya imperiyasının Maliyyə Nazirliyi uzun müddət müxtəlif bəhanələrlə İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının fəlakət qarşısında qalan əhalisinə yardım göstərməkdən imtina etmişdi (5a, s. 27).

İrəvan qubernatoru qraf V.Tizenhauzenin 1905-ci ilə dair hesabatında quberniya ərazisində baş vermiş iğtişaşlar zamanı təkcə həmin ildə quberniya ərazisində 125 kəndin dağıntılara məruz qaldığı qeyd edilmişdir (19, vərəq 3).

Erməni müəllifi A-Do 1905-1906-cı illərdə 133 azərbaycanlı kəndinin dağıdıldığı, 24 azərbaycanlı kəndi isə tamamilə darmadağın edildiyindən və xarabazarlığa çevrildiyindən məlumat almaq üçün bir nəfər belə canlı şahid tapılmadığını yazır (2, s. 402). Həmin 24 kəndin adları kompensasiya ödənilməsi üçün tərtib edilən siyahılara daxil edilməmişdi.

Polyak əsilli Amerika tədqiqatçısı Tadeuş Svyatoxovski çar Rusiyasının rəsmi dairələrinin verdikləri məlumatlara əsaslanaraq 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda 158 müsəlman, 128 erməni kəndinin dağıdıldığını və yaxud yandırıldığını, 10 minədək insan tələfatı olduğunu qeyd etmişdir (8, s. 152).

Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda 1,5 milyon əhalinin yaşadığı ərazini əhatə edən milli münaqişələr zonasında təqribən 100 min nəfər qəzalardakı, bir neçə min nəfər şəhərlərdəki ev-eşiklərindən didərgin düşmüş, insan itkisi 10 min nəfərdən artıq olmuşdu. Ümumiyyətlə, İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyaları ərazisində 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi dağıntılara məruz qoyulmuş, əhalisi etnik təmizlənməyə və kütləvi qırğınlara məruz qoyulmuşdur.

Daşnaksutyun partiyasının Cənubi Qafqazda törətdiyi terror və kütləvi qırğınlar uzun müddət cəzasız qalmışdır. "Daşnaksütyunun işi" adlanan cinayət işinə, nəhayət, 1912-ci il yanvarın 17-də Peterburq məhkəməsində baxılmışdır. Məhkəmədə partiyanın 159 üzvünə ittiham irəli sürülmüş, 350 şahid dindirilmişdir (19, vərəq 17). 72 gün davam edən məhkəmə prosesindən sonra Daşnaksüt-

yunun üzvlərinə hökm oxundu. 21 nəfərə 4-6 il müddətində iş kəsildi, 4 nəfər katorqa işlərinə cəlb edildi, 26 nəfər sürgün edildi, 95 nəfərə bəraət verildi (19, vərəq 44). Məşhur erməni yazıçıları Hovanes Tumanyan və Avetik İsahakyan da bəraət alanlar içərisində idilər.

Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə törətdikləri kütləvi qırğınlar XX əsrdə soydaşlarımızın məruz qoyulduqları soyqırım və deportasiyalar silsiləsinin ilk mərhələsi və ən qanlı səhifəsidir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, F. 62, siy.1, iş.41.
2. A-Do. Hay-turkakan ındharumı Kovkasum. (1905-1906. Pastakan, vicaqakrakan, değagidakan lusabanut-yunnerov). (A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla). İrəvan: Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907, 535 s.
3. Arzumanlı V. M., Mustafa N.Y. Tarixin qara səhifələri. Bakı: Qartal, 1998, 279 s. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992, 276 s.
4. Leo. Ançyaliç. Tifiis, 1925. ("Keçmişdən", ermənicə). 477 s.
5. 5a. Qafqazda "erməni məsələsi". Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Üç cilddə. İkinci cild. 1905-1906. Bakı: Elm, 2010, VIII+616 s.
6. Qasımlı M. C. Qasımlı M. C. Bakı qırğınları (fevral, 1905-ci il) // Milli Məclisin analitik-informasiya jurnalı, 2012, sentyabr-oktyabr, s. 62-69.
7. Qasımlı M. C. "Erməni məsələsi"ndən "erməni soyqırımı"na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı: Mürtəcim, 2014, 464 s.
8. Quliyev V. M. Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı, 1999, 227 s.
9. Nəcəfov B. İ. Düşmənin iç üzü: XIX-əsrin sonu XX-əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi. I hissə. Bakı: Çaşıoğlu, 2007, 440 s.
10. 10 Ordubadi M. S. Qanlı illər. (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı: Qarabağa Xalq Yardımı, 1991, 144 s.
11. Simonyan Hraçik. Azataqrakan paykari uğinerum. (ermənicə) I kitab, Yerevan: Hayagitak, 2003, 818 s.
12. «Армянский геноцид». Миф и реальность справочник фактов и документов. Пер. с английского, Баку: Азернешр, 1992, 340 с.
13. Армяно-мусульманский съезд. Газ. "Каспий", Баку, 1906, 4 марта, № 50.
14. Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. С. Петербург: Типог. Печать дела, 1904, 220 с.
15. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. С.-Петербург: 1906, 686 с.
16. Дашнаки (из материалов департамента полиции). Баку: Коммунист, 1990, 39 с.
17. Заварян С. Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 г.. Перевод с армянского. С.Петербург, 1907, 87 с.
18. К событиям в Эриванской губернии. Газ. «Каспий», 5 июня 1905 г., № 105.
19. Российский Государственный Исторический Архив: Ф. 396, оп. 5, д. 116.
20. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С.Петербург, 1911, 82 с.

MASSACRES AND TERROR PERPETRATED BY ARMENIANS IN SOUTH CAUCASUS IN 1905-1906 YEARS
SUMMARY

The mass slaughters of 1905-1906 years are just the first link in the chain of genocides and deportations committed by Armenians against Azerbaijanis in the 20th century. Mass slaughters and terrorist acts committed in 1905-1906 years by Armenian armed groups formed as structural divisions of the Armenian political parties are represented in chronological sequence in the article. Also, the articles of Armenian authors concerning the above mentioned events were for the first time referred simultaneously with the articles of Azerbaijani authors. So a general picture of 1905-1906 years events was formed by means of comparative analysis in the article.

МАССОВАЯ РЕЗНЯ И ТЕРРОР, СОВЕРШЕННАЯ АРМЯНАМИ В 1905-1906 ГГ. НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

РЕЗЮМЕ

Массовая резня 1905-1906-х годов является всего лишь одним звеном цепи геноцидов и депортаций, учиненных в XX веке армянами против азербайджанцев. В статье в хронологической последовательности отражаются акты массовой резни и терроризма, совершенные армянскими вооруженными отрядами, сформированными в качестве структурных подразделений армянских политических партий. Наряду с азербайджанскими авторами, впервые дается ссылка на произведения армянских авторов, посвященные этим событиям. В статье с применением метода сравнительного анализа отражается общая картина событий 1905-1906 гг.

T.ü.f.d. **Ənvər MƏMMƏDOV**
Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

1930-cu İLDƏ NUXA-ZAQATALA QƏZASINDA BAŞ VERMİŞ ÜSYANIN YATIRILMASI AZƏRBAYCAN XALQININ SOYQIRIMININ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: Nuxa-Zaqatala qəzası, bolşevik hakimiyyəti, kollektivləşmə, Baş Göynük, üsyan
Keywords: Nukha-Zagatala district, bolshevik power, collectivization, Bash Geynuk, insurrection
Ключевые слова: Нуха-Загатальский уезд, большевистская власть, коллективизация, Баш Гейнук, восстание

Kolxoz quruculuğu, elliklə kollektivləşmə və qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı əhaliyə qarşı edilmiş zorakılıq, onların şəxsi əmlakının müxtəlif vasitələrlə daha varlı kəndlilərin əllərindən alınaraq kolxozlara, məscidlərin ömürlük istifadəsində olmuş vəqf torpaqları və zəkatın toplanması səlahiyyətinin isə Kəndli Komitələrinin ixtiyarına verilməsi, əhalinin dini ayinlərinin yerinə yetirilməsinə qarşı törədilən maneçilik 1930-cu ilin aprelində Nuxa-Zaqatala qəzasında müqavimət hərəkatının mərkəzi olan Baş Göynük kəndinin adı ilə adlandırılmış kütləvi xalq hərəkatına səbəb olur.

Belə ki, dinə qarşı mübarizə adı ilə məscidlər bağlanır, müsəlmanların dini hissləri, ayinlərin yerinə yetirilməsi ələ salınır, məscidlərə gedənlərdən vergi alınırdı. Baş göynüklülərin sözlərinə görə onlara namaz qılmaq qadağan olunmuşdu. Ona görə də kənd əhalisi dini bayramlarda gecələr gizlincə meşəyə gedib üç növbədə bayram namazını qılmalı olurdu [12, 966]. Bu müddətdə Azərbaycanda olan 2800-dək məscid bağlanaraq onların bir çoxu dağıdılmışdı [8, 57-58].

Baş vermiş 1930-cu il üsyanının yatırılması zamanı hökumət qüvvələri kifayət qədər böyük itkilərə məruz qalmışdılar. Rəsmi məlumatlara görə Nuxa-Zaqatala üsyançılarına qarşı aparılmış hərbi əməliyyatlar zamanı səhra hissələrindən 13 nəfər öldürülmüş (1 rota komandiri), 12 nəfər yaralanmış, 2 nəfər üsyançılar tərəfindən əsir alınmışdı. Dövlət Siyasi İdarəsinin hissələrindən 21 nəfər öldürülmüş, 44 nəfər yaralanmış, 2 nəfər əsir götürülmüşdü. Kommunar - sovet işçilərindən 39 nəfər güllələnmiş, 14 nəfər yaralanmış, 14 nəfər üsyançılar tərəfindən əsir alınmışdı. Ümumilikdə isə hökumət qüvvələrindən 73 nəfər öldürülmüş, 70 nəfər yaralanmış, 18 nəfər əsir alınmışdı. Həmin məlumata görə bu müddət ərzində üsyançılardan 302 nəfər öldürülmüş, 162 nəfər yaralanmış, 680 nəfər əsir alınmışdı (əsir alınmış üsyançıların əksəriyyətinin silahsız olduğu bildirilir – Ə.M.) [11, 311-312, 343].

Sonuncu üsyan mərkəzinin tutulmasından sonra Nuxa-Zaqatala qəzasının kəndlərində hərbi hissələr cəlb olunmaqla təmizləmə əməliyyatı keçirilir. Üsyanın yatırılmasından dərhal sonra həm üsyan iştirakçıları, həm də üsyan zamanı səbatsızlıq göstərmiş partiya-sovet işçilərinin üzə çıxarılaraq cəzalandırılması üçün bu bölgəyə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Fövqəladə Sessiyası göndərilir [12, 851].

Qafqaz ordusunun komandanı K.A.Avksentyevskinin verdiyi əmrə görə "banditizmin kütləvi xalq üsyanı şəklini aldığı Nuxa-Zaqatala rayonunda inqilabi qayda qanunun bərpa edilməsi" həmin rayondakı bütün qüvvələrin tabe edildiyi ikinci Qafqaz atıcı diviziyasının komandiri Q.A.Tuxareliyə həvalə olunmuşdu. Diviziya komandirinə qarşıya qoyulmuş siyasi tapşırığa uyğun olaraq tabeliyindəki hərbi qüvvələrdən müstəqil operativ istifadə etmək səlahiyyəti verilirdi [10, 39-41]. Üsyan mərkəzlərində yerləşdirilmiş hərbi hissələrdən əlavə Nuxa və Zaqatalada asayişi qorumaq üçün yerli kommunarlardan da dəstələr təşkil olunmuşdu [12, 733].

Nuxa-Zaqatala qəzasındakı vəziyyətlə bağlı Ümumrusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Cənubi Qafqaz Diyar Komitəsinin həmin gün keçirilən iclasında isə aşağıdakı zəruri tədbirlərin görülməsi qərara alınır: "1) Üsyançılardan təmizlənmiş rayonlarda siyasi-təşkilati işin aparılması məqsədilə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə partiya işçilərindən ibarət xüsusi qrupun hərbi əməliyyat rayonuna göndərilməsini təşkil etmək tapşırılsın; 2) Cənubi Qafqaz Diyar Komitəsi tərəfindən Cənubi Qafqaz Xalq Komissarlığında çalışan türklərdən ibarət qrupun bu rayonlardakı partiya komitələrinin sərəncamına göndərilməsi barədə Azərbaycan

Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə məlumat verilsin; 3) Hərbi İnqilab Şurasının məlumatını dinləyən Cənubi Qafqaz Diyar Komitəsi hazırkı vəziyyətdə hərbi əməliyyat rayonu və onunla qonşu bölgələrdə siyasi, təşkilati, izahat işinin aparılmasının ən zəruri tədbir olduğunu hesab edərək bura əlavə hərbi qüvvələrin yeridilməsini lüzumsuz sayır; 4) Üsyançılar, silahlarını gizlədənlər, sovet hakimiyyətinə qarşı təbliğat aparanlar, banditlərlə əlaqədə olmuş, işlərində əyintiyə, özbaşınalığa yol vermiş partiya və sovet işçiləri, öz vəzifə yerlərini tərk etmiş kommunistlər üzərində açıq məhkəmənin təşkili və işlərin yubadılmadan həlli üçün Ali Məhkəmənin qətiyyətli türklərdən təşkil olunmuş sessiyasını bölgəyə göndərməyi Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsindən tələb etsin; 5) Üsyan zamanı Zaqataladan Dağıstana qaçmış məsul işçiləri yoxlayaraq məsuliyyətə cəlb etməyi Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsindən tələb etsin; 6) Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinə Nuxa-Zaqatala rayonunun iqtisadi həyatının yaxşılaşdırılması məqsədilə təcili tədbirlər planı hazırlamaq və həyata keçirmək tapşırılsın; 7) Avksentyevin verdiyi məlumatda göstərilənlər - Axundov və Nevernovun məruzəsindəki bütün bəndlərin komandanlıq tərəfindən hərbi cəhətdən təmin olunduğu nəzərə alınsın; 8) Azərbaycan SSR-də yaranmış vəziyyətlə əlaqədar M.C. Bağırovun Bakı şəhərində olması zərurəti yarandığından Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Q. Musabəyovun rəhbərliyi altında Dövlət Siyasi İdarəsinin Nuxa-Zaqatala qəzasında nümayəndəliyini təşkil etsin; 9) İ. Vayneros Nuxa-Zaqatala beşliyinə daxil edilsin; 10) Cənubi Qafqaz və Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarələrinə Azərbaycan SSR-in 10 illiyinin bayram edilməsi zamanı şəhər və qəzalarda baş verə biləcək çıxışların qarşısının alınması üçün lazımi tədbirlərin görülməsi tapşırılsın" [6, 116-117].

Ümumrusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Cənubi Qafqaz Diyar Komitəsinin 1930-cu il 21 aprel tarixli iclasının qərarını müzakirə etmək məqsədilə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin aprelin 23-də keçirilmiş iclasında Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyanın nəticələrinin ləğv edilməsi üçün aşağıdakı zəruri tədbirlərin görülməsi qərara alınır: "1) Nuxa qəzasının ayrıca inzibati vahidə ayrılmasını iki gün ərzində hüquqi cəhətdən təsbit etmək; 2) Zaqatala və Nuxadakı çekist dəstələri banditizmə qarşı mübarizəyə cəlb edildiyindən hər iki rayonda əlavə olaraq bir bölüyün yerləşdirilməsi barədə yenidən məsələ qaldırılsın; 3) Əks-inqilabi qrupların rəhbərləri və təşkilatçılarına qarşı ən yüksək cəza tətbiq etmək səlahiyyəti verilmiş fövqəladə üçlüyün təşkilinə icazə verilməsi barədə Cənubi Qafqaz Diyar Komitəsi qarşısında məsələ qaldırılsın; 4) Bu üçlük tərəfindən həbs olunaraq Nuxa və Zaqatala islah evlərində saxlanılan üsyan rəhbərləri və fəallarından ən yüksək cəzaya məhkum ediləcək qrup ayırmaq; 5) Bu bölgəyə ezam olunmuş bütün yoldaşlara Mərkəzi Komitənin icazəsi olmadan Bakıya qayıtmaq qadağan olunsun, əgər qayıdan olarsa, təcili şəkildə geri qaytarılsın" [3, 70].

Aprelin 22-dən etibarən ordu hissələrinin köməkliyi ilə üsyanda iştirak etmiş kəndlərin əhalisinin cəzalandırılması əməliyyatı başlayır. Əməliyyat zamanı müqavimət göstərənlər yerindəcə güllələnirdi [5, 172-173; 9, 14].

Üsyanın yatırılmasından dərhal sonra Nuxa qəzası üzrə üsyanın əsas təşkilatçıları olmuş qolçomaqların siyahısı tutulur. Baş Şabalıddan Molla Mustafa Şeyxzadə, Əhməd Mahmud Molla Sadullah Şeyxzadə, Aşağı Şabalıddan Hacı Məcid, Baş Göynükdən Musa Sultan oğlu, Məcid Əmrah oğlu, Mustafa Baba oğlu, Əbdülsalam Əbdülhüseyn, Şərif Hacı Mustafa oğlu, Hacıbəy Hacıəli oğlu, Şirin Hacı İbrahimov, Baş Layısqıdan Hacı Məmməd, Hacı Salah, Bakkaldan Hacı Həmid Yüzbaşı oğlu, Aşağı Göynükdən Hacı Əhməd Qarsax, Sadıx Cəfər oğlu, Rüstəm İbrahim oğlu, Qaradaşdan İsmayıl Yüzbaşı Əli oğlu, Babaratmadan İlyas Hacı Ömər, Baltalıdan Manaf Yüzbaşı Əli oğlu, Kiçik Dəhnədən Həbibulla Mustafa oğlu, Hacı Kuzi Molla Sadıx və onun oğlanları, Qaşı Yüzbaşı, Hacı Hümbət Hacı Qasım oğlu, Hacı Yusif Əfəndi, Sarı Əziz, Qaraqoyunludan Əbdülrəhim, Harun, Məmmədrəhim, Sadıx Nağdalı, Tanrıverdi oğlu, Aşağı Küngütdən Məmməd Nəsir oğlu, Bideyizdən Həşim, Mustafa Hacı Nəbi oğlu, Rəsul Hacı Nəbi oğlu, Zəyzitdən Səməd, Xudu İbrahim, Abdulla, Abbas Baba oğlu, Baş Küngütdən Qazıbəy Cəfərbəyov, Baş Daşağıldan İbrahim Xəlil Hacı Novruz, Muxasdan Tapdıq Üzeyir oğlu, Xaçmazdan Hacı Dadaş, Baba bəy, Səməd bəy, Armenatdən İsa Əbdülhəşim oğlu, Molla Əlidən Baba Hacı Eyyub, Tarkeşdən Mehralı Hacı Əhməd, Hacı Yusif Hacı Əhməd, Xalxaldan Hidayət, Molla Cari, Bayandan Molla Məmməd Əfəndi, Nuxa şəhəri üzrə Hüseyn İlyas

oğlu (Qəssab Hüseyn), Qara İsmayıl Mustafa oğlu, Mustafa Əlicanbəyov, Bəhram bəy Nəbibəyov, Hacı Əli Şirvanlı oğlu, Hacı Əli Rəhimov, Fəttah Əfəndiyev, Ömərbəy Cəfərbəyov və onun xıdılları, Məşədi Əli Hüseyn Abdullayev, Məşədi Cabbar Dadanov, Eyyub İsmayıl oğlundan ibarət 63 nəfər qolçomağın siyahısı tutulmuşdu [1, 14-15, 29-30].

Bu siyahıda olanların, eləcə də güllələnmiş üsyan iştirakçılarının əmlakının müsadirə olunması nəzərdə tutulmuşdu. Müsadirə işlərinin aparılması məqsədilə Nuxa qəzası ayrı-ayrı rayonlara ayrılmış, yerlərə Qəza İcraiyyə Komitəsinin nümayəndələri göndərilmişdi. Nuxa Qəza İcraiyyə Komitəsinin 1930-cu il iyulun 24-də keçirilmiş iclasında Baş Göynük, Aşağı Göynük, Layısqı, Qaradağlı, Baltalı və Oxud üsyanın əsas mərkəzi kimi birinci rayona daxil edilmişdi [1, 56-57]. Nuxa Qəza İcraiyyə Komitəsinin 1930-cu il 28 iyul tarixli iclasında bu siyahı üzrə Qəssab Hüseynin, İsmayıl bəy Əlicanbəyovun oğlanları Mustafa Əlicanbəyov və Bəhram Əlicanbəyovun, Məşədi Əli Hüseyn Abdullayevin, Abbas Əli Məmmədovun, Hacı Qəni Rəhimovun, Hacı Əli Şirvanlının, Ömərbəy Cəfərbəyovun, Fəttah Əfəndiyevin, Eyyub İsmayıl oğlunun, Rəsul Hacı Abdulla oğlunun, Kərim Qasımağayevin, Mustafa Əlicanbəyovun oğlanları Mustafa və İsmayılın evlərinin əllərindən alınaraq muzdurların, yoxsul kəndlilərin, kolxoz üzvlərinin istifadəsinə verilməsi, mədəniyyət müəssisələri üçün ayrılması, eləcə də onların torpaq sahələri və bağlarının müsadirə edilməsi barədə qərar qəbul edilməklə bu barədə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti qarşısında məsələ qaldırmaq qərara alınır [1, 17; 2, 46].

Mayın sonunda "Nuxa-Zaqatala qəzasında banditizmin ləğv edilməsi və əhalidə olan silahların toplanması əməliyyatı"na rəhbərlik etmək məqsədilə Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin rəis müavini Aqrbanın sədrliyi ilə diviziya komandiri Frinovski və Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi Nuxa-Zaqatala şöbəsinin rəisi Şabanbəyovdan ibarət siyasi üçlük təşkil olunur. Üçlüyə xüsusilə təhlükəli "bandit"lərin və qolçomaqların qohumlarına qarşı cəza tədbirləri görmək tapşırığı verilmişdi. Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinə Nuxa şəhərini əks-inqilabi elementlərdən təmizləmək və fəaliyyətdə olan "bandit" qruplarını parçalamaq işini sürətləndirmək tapşırılır. Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin qəzadakı 8-ci və 24-cü alayları Dövlət Siyasi İdarəsinin Leninqrad və Belarusiya məktəblərinin hissələri ilə əvəz olunur [11, 304].

1930-cu il iyunun 10-a olan məlumata görə həbs olunmuş Baş Göynük üsyançılarından 9, Nuxa üsyançılarından isə 28 nəfər üsyan fəalı siyasi üçlüyün qərarı ilə güllələnmişdi [11, 268, 308-309].

Əhali arasındakı narazılıqlara baxmayaraq, hökumət geniş ordu hissələrinin cəlb olunmasıyla bölgədə qəfil təmizləmə (hərbi-çekist – Ə.M.) əməliyyatının aparılmasını planlaşdırmışdı. Bunun üçün 1930-cu il aprel üsyanının iştirakçılarının siyahısı tərtib edilmiş və bu siyahı üzrə üsyan zamanı xüsusilə fəallıq göstərmiş adamların tutulması məqsədilə hərbi-çekist əməliyyatının keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Rəsmi sənədlərdə "banditizmə ən çox yoluxmuş rayon" kimi təqdim olunan, bölgədə baş vermiş üsyanın mərkəzi olmuş Göynük rayonu üzrə də aprel üsyanının fəallarından həbs olunacaq antisovet elementlərin 220 nəfərlik siyahısı tərtib olunmuşdu. 1931-ci il yanvarın 15-ə olan məlumata görə Göynük rayonunun 16 yaşayış məntəqəsindən "banditizmin daha çox tüğyan etdiyi" Baş Göynük, Aşağı Göynük, Şabalıd və Qaradağlı kəndlərində aparılmış əməliyyatın nəticəsi olaraq aprel üsyanı iştirakçılarından 81 nəfər güllələnmiş, 57 nəfər həbs olunmuşdu. Həbs olunanlardan 23-ü Baş Göynük, 21-i Şabalıd, 10-u Aşağı Göynük, 3-ü isə Qaradağlı kəndindən, güllələnənlərdən 37-si Baş Göynük, 19-u Şabalıd, 18-i Aşağı Göynük, 7-i Qaradağlı kəndindən idi [9, 14]. Üsyanın yatırılmasından sonra əsgəri hissələrin kəndlərdə əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi tədbirlər barədə Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Yaqub Mahmudovun fikirlərinə diqqət edək: **"...ÇK-ya (Fövqəladə Komissiya – Ə.M.) soxulmuş ermənilər bu qanlı qırğınlarda fəal rol oynadılar. Göynük üsyançılarına xüsusilə ağır divan tutuldu. Onlar heç bir istintaq və mühakimə aparılmadan əhalinin gözləri qarşısında güllələndi və əlləri ilə qazdırılmış quyulara dolduruldular. Bununla, ermənilər 1918-ci ildə Şəki ərazisində daşnaklara əl-qol açmağa imkan verməmiş göynüklülərdən qisas aldılar"** [7, 91].

Dairə fövqəladə üçlüyünün Zaqatala-Balakən bölgəsində aparılmış hərbi-çekist əməliyyatının nəticələri barədə fevralın 13-nə olan məlumatında həmin vaxta kimi bölgənin 142 kəndində əməliyyatın başa çatdığı və ümumi siyahı üzrə 361, siyahıdan əlavə 303 nəfərin tutulduğu, əməliyyat

zamanı müqavimət göstərən 79 nəfərin öldürüldüyü göstərilirdi. Məlumata görə tutulanlardan 50-si üsyan rəhbəri, 500-ü üsyan fəalı idi [4, 2-3].

Balakən rayonunun 4 məntəqəsində, o cümlədən, əsasən, Qabaqçöl kəndində 1931-ci ilin yanvarından martın 18-ə kimi ümumi siyahı üzrə həbs olunması nəzərdə tutulmuş 202 nəfərdən 114, siyahıdan əlavə 167 nəfərin tutulduğu, əməliyyatın sonuna kimi isə rayon üzrə üsyanda iştirak etmiş və üsyançılarla əlaqədə təqsirli bilinənlərdən 344 nəfərin tutulduğu göstərilirdi. Meşələrdə silahlı müqavimət göstərən dəstələrlə döyüşlərdə üsyançılardan 17 nəfərin öldürüldüyü, 121-nin tutulduğu, 15-nin könüllü təslim olduğu, əsgərlərdən isə bu döyüşlər zamanı yalnız 4 nəfərin öldüyü qeyd olunurdu. Fövqəladə üçlüyün qərarı ilə banditlərə yardım etməkdə və silahı könüllü təhvil verməməkdə təqsirli bilinənlərdən 30 nəfər güllələnmiş, 57 ailə 250 nəfər ailə üzvlərilə sürgünə məhkum olunmuşdu. Hərbi-çekist əməliyyatı nəticəsində Balakən rayonunda əhalidən 75 ev, 58 at damı, 66 desyatin fındıq bağı, 11 desyatin meyvə bağı, 133 hektar əkin sahəsi, 47 hektar qeyri-əkin sahəsi, 27 hektar otlaq, 8 dəyirman, 8 dükan, 255 baş qoşqu heyvanı, 188 baş inək və camış, 231 araba, 38 at, 327 baş xırdabuynuzlu mal müsadirə edilərək Rayon İcraiyyə Komitəsinin sərəncamına verilmişdi [4, 2-3].

Nuxa-Zaqatala qəzasında aprel üsyanı iştirakçılarının tutulması məqsədilə son dərəcə məxfilik şəraitində 1931-ci ilin əvvəllərində həyata keçirilmiş hərbi-çekist əməliyyatına həmin ilin martın ortalarında yekun vurularaq tutulanların işlərinə baxılmaq üçün Ali İnqilab Tribunalına verilir. Dövlət Siyasi İdarəsinin hərbi-çekist əməliyyatının nəticələrinə dair verdiyi rəydə göstərilirdi ki, partiya-sovet aparatının yabançı quldur elementlərlə zibillənməsi, yerli partiya işçilərinin savadsızlığı və səriştəsizliyi ucbatından kənddə partiyanın direktivlərinin kobudcasına pozulması nəticəsində bu, sovet hakimiyyətinin tədbirlərinə qarşı kəndin yoxsul təbəqəsində yaranan narazılıqdan ittihad-qolçomaq qruplaşmasının bacarıqla və vaxtında istifadə edə bilməsinə, əhalinin kasıb və ortabab hissəsini arxalarınca aparmasına səbəb olub. Bu əyintilərin düzəldilməsi, gələcəkdə yeni çıxışların baş verməməsi üçün aşağıdakı təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi təklif olunur:

- Qəzanın rayonlarında nəinki bir sıra partiya-sovet işçilərinin, hətta ayrı-ayrı partiya özəklərinin bütövlükdə üsyançılara qarşı passiv mövqedə durması, bəzilərinin isə quldurlarla birlikdə üsyanda iştirak etməsi rəhbər partiya orqanlarında təmizləmə işlərinin aparılmasını tələb edir;
- Kənddə sovet quruculuğu işini gücləndirmək məqsədilə rayonlara etibarlı partiya işçilərinin göndərilməsi vacibdir;
- Banditlərin qalıqları, üsyançılara və onların himayədarlarına qarşı təcili fövqəladə tədbirlər görmək və cəza siyasətini gücləndirmək zəruridir;
- Dövlət Siyasi İdarəsi Nuxa - Zaqatala şöbəsinin aparatı bütövlükdə təmizlənməli, yeni əməkdaşlardan siyasi idarənin Zaqatala şöbəsinin yaradılması üçün təşkilati tədbirlər görülməlidir;
- Nuxa-Zaqatala qəzasının inzibati cəhətdən iki ayrı-ayrı qəzalara bölünməsi barədə məsələ qaldırılsın (1928-ci ildə o vaxta qədər ayrı olan Nuxa və Zaqatala qəzaları birləşdirilərək yeni inzibati iqtisadi rayon yaradılmışdı - Ə.M.) [5, 140; 4, 3].

Üsyanın məğlubiyyətinə baxmayaraq, onun Azərbaycanın istiqlal savaşı tarixində xüsusi yeri və önəmi var. Bu üsyan Azərbaycan xalqının istiqlal sevgisinin, mücadilə ruhunun, milli ləyaqət hissinin, azadlıq əzminin ən parlaq mücəssəməsi idi. Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş və haqlı olaraq müqavimət hərəkatının mərkəzi olan Baş Göynük kəndinin adı ilə adlandırılmış bu üsyan xalqımızın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli-siyasi ideallarına sadiqliyini nümayiş etdirdi.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Şəki Filialı (ARDA ŞF), f. 12, siy. 1/1, iş 3
2. ARDA ŞF, f. 12, siy. 1/1, iş 9
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f. 1, siy. 74, iş 306
4. ARPİİSSA, f. 1, siy. 86, iş 24
5. ARPİİSSA, f. 1, siy. 231, iş 25
6. ARPİİSSA, f. 1, siy. 231, iş 53
7. Mahmudov Y.M. Seçilmiş əsərləri. 13 cilddə. IX cild. Bakı: Təhsil, 2011
8. Zülfüqarlı M. Din əleyhinə mübarizənin turizmin inkişafına mənfi təsiri (Sovet tarixşünaslığının təhlili). // "Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları" jurnalı, 2015, №3. səh. 56-64. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, 2015

9. Rusiya Dövlət Hərbi Arxivi (RDHA), f. 25873, siy. 1, iş 838
10. RDHA, f. 25873, siy. 1, iş 1204
11. RDHA, f. 25873, siy. 1, iş 1205
12. RDHA, f. 25873, siy. 1, iş 1206

THE SUPPRESSION OF THE UPRISING IN NUKHA-ZAGATALA DISTRICT IN 1930 AS AN INTEGRAL PART OF THE AZERBAIJANI GENOCIDE
SUMMARY

The present article, based on archival materials, in many respects the first time introduced into scientific circulation, examines the results of Nukha-Zagatala uprising of 1930, covering all segments of the population and the punitive measures carried out after its suppression, which were, in general, resulting from the policy of the Bolsheviks against the Azerbaijani people.

ПОДАВЛЕНИЕ ВОССТАНИЯ В НУХА-ЗАГАТАЛЬСКОМ УЕЗДЕ В 1930 ГОДУ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА
РЕЗЮМЕ

В представленной статье на основе архивных материалов, во многом впервые вводимых в научный оборот, исследуются результаты Нуха-Загатальского восстания 1930 года, охватившего все слои населения, и карательные меры, проводившиеся после его подавления, явившиеся, в целом, следствием политики большевиков в отношении азербайджанского народа.

Dr. **Entela MUÇO**
"Dostluk, Bilimsel, Kültürel
Arnavutluk-Azerbaycan " Derneği Başkanı, Tiran

ARNAVUT ENTELEKTÜEL BAKIŞINA GÖRE AZERBAYCAN HALKINA KARŞI ERMENİLERİN YAPTIĞI SOYKIRIMI

Söz konusu tema ne kadar geniş olsa da o kadar hassas ve insan toplumunun uygarlık düzeyinin önemli belirleyicisi olan iki kavramla yakından bağlantılıdır; "soykırım"[1] ve "entelektüel"[2, s.724]. İki taban tabana zıt kavramlar; "Soykırım" teriminin, insan ırkının büyük ölçüde yıkılması ile ilgisi vardır, onun diğer terimine "entelektüel", toplumun "zekâ"[3, s. 724] zihinsel gelişimi ile bağlantılı ve daha geniş bir ülkenin entelektüel katmanında[4, s. 199] ifade ediyor. Bizim durumumuzda bu "zekâ" ve entelektüel toplum açıkça tanımlanmış bir ulusal kimlik, ARNAVUT ulusal kimliğini taşır.

Azerbaycan ve Arnavutluk geçmişi ve şimdiki tarihi hemen hemen aynı olan iki ülkedir. Azerbaycan tarihinin Arnavut halkının tarihine pek çok benzerlikleri var olan bir tarihtir. İki ülkemiz ve halklarımız, Azerbaycan ve Arnavutluk, Arnavut halkının ve Azerbaycan halkının tarihi Kafkas Albanya zamanından eskidir [5].

Arnavut entelektüel toplumu daima Azerbaycan'daki siyasi gelişmelere karşı çok duyarlı olmuştur. Azerbaycan ve onun kaderi için Arnavut entelektuel katmanın ilgisinin derin kökleri vardır. Ve bunun bir nedeni var. İki ülkemizin ve halkımızın tarihi. Tarihi bir olgunun parçası olan iki ülke ve halklar arası tarihi benzerliği.

Antik tarihine ve jeo-politik ve sosyo-ekonomik doğal zenginliğe sahip olan yerli ülkeler ve devletler her zaman yerli halkların ve yerlileri zararına kötü amaçlı yazılımlara karşı planlarını gerçekleştirmek için kendilerine sahip olmayan içtenlikle arayan ülkelerine av oldu.

Olayları ve tarihsel olaylar, aynı tarihsel dönemlerde, hatta aynı yıllarda neredeyse yer alan ve aynı zamanda çizgiyi takip edilmektedir, sanki onların arasında bir kardeşlik bağı vardır.

İki ülke ve halklarının tarihi ağrı ve acı, kanlı savaşların bir tarihidir.

İki ülkemiz ve halkları büyük güçlerin ve komşu devletlerin hırs kurbanı olmuştur. İki ülke ve halklarının tarihi olmuştur ve özgürlük, bağımsızlık ve ulusal bütünlüğü savaşların öyküsü devam ediyor. Bizim iki ülke ve halkları onların üzerinde iki ülkenin onur, özgürlük, bağımsızlık ve bütünlüğünü ihlal etme niyetinde devletler iğrenç katliamı soykırım nedeniyle görülmemiş eşsiz trajedileri geçmişti.

Tarih, iki millet bu devletlerin düşmanca eylemleri ile karşı-karşıya getirerek, aynı yaralar açılarak, devletlerin vucutu parçalanmış ve haksız şekilde cezalandırılmıştır. İki ülkemizin, toprak bütünlüğün parçalanması ile ilgili, şovenist eylemleri ve soykırıma ilişkili acılı bir geçmişi var. Saldırgan komşu devletler her iki ülkenin topraklarının bir kısmını alarak sakatlandı.

Azerbaycan 19 yy. ilk yarısında Rusya ile İran[6] arasında bölündüyse ve sonradan 20. yy. ilk yarısında Ermenistan arası ile parçalanmış olduğu gibi Arnavutluk da 19. yy. sonlarında 20. Yy. ilk yarısında onun tarihinde en büyük olan trajedisi dört devlet - Yunanistan, Karadağ, Serbistan, Makedonya arasında parçalandı.[7]

Arnavutluk tarihin belirli dönemlerinde Azerbaycan ile ilgili entelektüel katmanın entelektüel

---

1 ***Gjenocid***, https://sq.wikipedia.org/wiki/Gjenocidi ***(Soykırım)***

2 Androkli Kostallari, ***Fjalor i Gjuhes se Sotme Shqipe***, ***"Intelekt"***, Botime te Akademise se Shkencave te RPS te Shqiperise, Instituti I Gjuhesise dhe Letersise, Tiran 1980, s. 724 (***Bugünkü Arnavut Dilin Sözlüğü, "Intelektual"***, Arnavutluk Sosyalıste Halk Cumhuriyeti Bilim Akademisi, Dil ve Edebiyat Yayınları, 1980 Tiran, s. 724)

3 Androkli Kostallari, ***age***, ***"Intelekt"***, s. 724

4 Botime Enciklopedike, ***Fjalor I Filozofise***, inteligjencie Shtepia Botuese "8 Nentori", Tirane 1981, s.199. (Ansiklopedik Yayınları, ***Felsefe Sözlüğü, "Inteligjencie"***, Yayın Evi "8 Nentorı", Tiran, 1981)

5 Albanya, https://www.turkcebilgi.com/albanya

6 İvan Paskeviç, A. Obrezkov, ***Azerbaycan Tarihi,*** "Azerbaycan" Yayın Evi, Baku 1996, s.618-624

7 Durmuş Yalçın, ***Türkiye Cumhuriyet Tarihi***, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul, 2000, s.63

düşüncesi siyasi, ekonomik, kültürel ve tarihsel belirsizliği ile karşı karşıya geldi. Doğu Sosyalist Grubundan Arnavutluğun ayrılması, eski "Sovyet cumhuriyetlerde" genelde, özellikle Azerbaycan'da siyasi, ekonomik, eğitim ve kültürel gelişmeleri üzerinde bilgilendirici bir "karanlık" yarattı.

Azerbaycan'da siyasi ve tarihsel gelişmeleri ile ilgili bilgi eksikliği ve Arnavut halkın siyasi dezenformasyonu, özellikle ülkenin entelektüel katmanına diktatörlük sistemi tarafından yapılan bu dezenformasyonu, Arnavut entelektüel katmanı Azerbaycanın siyasi ve tarihsel gelişmeleri ile ilgili bilgisiz bulunmasını sonuçlandı

O zaman, bilinen tek kesin şey, ders kitaplarında yer alan coğrafi konum sosyalist ekonomisinde başarıları ve sosyalist sisteminde "mutlu yaşam" ile ilişkili bilgileri oldu.

Azerbaycan Devleti ve Azerbaycan Türk halkının tarihi için bilgiler 1960 yılına kadar sadece oradaki okuyan Arnavut öğrencilerden ve siyasallaşmış film kronikleri ulaşıyordu. İki ülkenin tarihinin geçmişi ve bugünün anınması için en iyi kanıtıdır. Benzer örneklerden söz edelim:

Ben konumun çalıştığım dönemde Azerbaycan halkına karşı Ermenilerin katliamları "Rus" oyununun perde arkasından başka bir şey değildi. Aynı zamanda kendi planlarının gerçekleşmesini "destekleyici" bir koridor oluşturmayı amaçlayan Rusya, Azerbaycan ve onun halkına karşı oyuncak olarak kullanıyordu.

İz bırakmış Azerbaycan halkına karşı Ermenilerin katliamları İnsanlık tarihi ve onların performansının boyutu ve biçimi için masum insan, özgürlük seven, sevgi dolu barış, insanlar, Azerbaycanlı halka karşı soykırım.

Biz sahip olacak bu olayların kronolojik sunumda veriyoruz:

1905-1907- yıllarında Azerbaycan'ın Zengezur, İrevan, Nahçıvan, Ordubad,

Gazah, Karabağ vilayetlerinde yüzlerce köy yakılmış, insanlar çoluk çocuk, genç, ihtiyar demeden katledilmiştir[1];

1918-20'li yılı olayları, 31 mart soykırımı;

(1905-1907 yılları, 1918-1920 yılları) 2 milyona yakın Azerbaycanlı Ermeniler tarafından katledilmiş;

1948-1953-yıllarındaAzerbaycanlıların Ermenistan'dan göç ettirilmesi;

1988-1989-yıılarında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan göçettirilmesi;

1989-1991-Karabağ olayı;

20.Ocak 1990- Baku katliamı;

1991-1994- Ermenilerin işgalı;

25.02.1992- Hocalı Soykırımı;

Aynı dönemde, hemen hemen aynı yıllarda Arnavutluk parçalanma trajedisini ve komşularından Yunanistan, Makedonya, Sırbistan ve Karadağ'dan yerli halkın sınırdışı edilmesini kendisinde yaşadı.

Tarihsel benzerlikleri olarak, ülke ve Arnavut nüfusa karşı yapılan katliamlara gelince, "oyunu" Rusya İmparatorluğu yönetti. Aşağıdaki ifade edilen bu olayların kronolojik gelişimi vardır.

Çamerya'da yunanları[2]

1913- Cham liderleri katliam, Kutsal tabur Andartlar;

1914- Permet katliamları, "Kuzey Epir" Hükümeti; 1913-1914 yılında

halkımıza karşı işlenen Yunan hükümeti soykırımı küresel istatistiklerde kaydedilmiştir;

Kosova'da Sırblar

1974-1981- Kosova Kolonızasyonu[3];

1998- Kosova Savaşı- 800,000 arnavut kovuldu, 15,000 kişi öldürüldü, UÇK 2,400-savaşçı, Mart katliamından 5,000 kişi kaybolmuşdur;

---

[1] Yakup Mahmudov, Kerim Şukurov, Karabağ-Real tarih belgeler, Baku, 2005, http//www.azerbaıjan.az/portal/Karabakh/Tragedy/humanitarian Tragedy_a.html; Nazim Mustafa, ***Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katlıamlarb*, s.4.**

[2]Shaqiri Nehat, ***"Keto Jane Masakrat Geke Ndaj Popullit Shqiptar te Çamerise",*** 10.07.2015 (Çameria Arnavut Halkını Yunan Katliamları), http://www.botasot.info/lajme/426750/keto-jane-masakrat-greke-ndaj-popullit-shqiptar-te-camerise/

[3] ***Kosova Kolonizasyonu***, https://sq.wikibooks.org/wiki/Kolonizimi_Serb_i_Kosov%C3%ABs/13

Demokrasinin zaferi ve iki ülke arasındaki iletişim yollarının açılması ile 35 yıl kesintiye dostluk dair objektif koşulları elde etmek için iki halk arasındaki ilişkileri sıfırlamak mümkün olmuştur.

Bu yıllarda, Azerbaycan ve Azerbaycan halkı tarihsel gerçeğin iletimi için Dostluk, Bilimsel, Kültürel, Arnavutluk-Azerbaycan Derneğinin yorulmadan çalışması sayesinde, malzemelerin ve çalışma yayınlar yoluyla elde edilen bilgiler, kültürel ve eğitimsel bağlar, ve Arnavutluk ve Azerbaycan liderlerinin görüşmeleri, Arnavutluk'ta Arnavut entelektüel katmanı ve siyaseti geneli özellikle akademisyenleri, Azerbaycan tarihinin bu önemli tarihi anları gerçek bir değerlendirme ve objektif bir bakış açısına ulaşması ile sonuçlandı.

Bu yaklaşım ve siyasi sınıfın entelektüel politik tutumu, Arnavut entelektüel katmanı ve sadece o değil, tüm Arnavut halkın tutumu Azerbaycan Millet Meclisinde yaptığı konuşmada Konuşmacı İlir Meta ifade edilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Millet Meclisinde Ermenistan Cumhuriyeti tarafından Dağlık Karabag'da başlatılan savaş ve Azerbaycan Cumhuriyetinde kurulan ateşkesin yıkılması ile ilgili şunları söyledi: **"Ermenistan Azerbaycanın işgal altındaki topraklarını derhal terk etmelidir. Dağlık Karabağ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçasıdır"[1].**

Beğenilen bir çalışmayı "Dostluk, Bilimsel Kültürel Arnavutluk-Azerbaycan" Derneği yaptı. Derneğin adına bilimsel etkinliklere katılım mümkün oldu ve sunumları yoluyla özgürlük ve bağımsızlık Azerbaycan halkının savunması ve Ermenistanın Azerbaycan'a karşı yapılan haksız savaşına hüküm giymiş oldu. Bu yazılardan bazılarını sıralabilirim;

Birinci Dünya Savaşı Ve Azerbaycan Toprak Bütünlüğünün Korunmasında Osmanlı Devleti'nin Dış Politikasının Rolu Üzerinde Bazı Bakışlar; 18.-19. yy. Geçiminde Güney Kafkasya'daki Gelişmeler Üzerinde Bazı Bakışlar (Azerbaycan); Yirminci Yüzyılın İkinci On Yılında Azerbaycan Ve Ermenistan;

20. yy Zorluklari, Zafer Ve Bir Kahraman İnsanların Acıları; Azerbaycan Türk Halkının Özgürlük İçin Savaşan Kahramanlarının Anısına; Eski Bir Halkın Kaderini Belirleyen Olay.

Önemli ve aynı zamanda üzücü olan Ermenilerin bu çirkin eylemleri günümüzde mevcut olmasıdır. Ermenilerin yaptığı soykırımlarını Arnavut entlektuel katmanı kınadı ve şiddetle organizasyonların aracılığıyla Ermenistan devletinin Azerbaycan halkının aleyhine yaptığı barbarca eylemleri kınamıştır.

Arnavut entelektüel katmanın tutumu Ermeni devletinin Azerbaycan Halkına karşı yıllardır devam eden bu duruma son vermeli olduğudur.

Bu halkların özgürlüğü arasındaki barış ve dostluk zararına onların sinsi amaçları için süper güçler tarafından desteklenerek düşmüş oldukları bu tuzaktan kendisini çekilmesi Ermenistan'ın yaranına olurdu.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR
YALÇIN Durmuş, ***Türkiye Cumhuriyet Tarihi***, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul, 2000
GAZETELER
Bota Sot- online (Bugün Dünya)
Shaqiri Nehat, ***"Keto Jane Masakrat Geke Ndaj Popullit Shqiptar te Çamerise",*** 10.07.2015
http://www.botasot.info/lajme/426750/keto-jane-masakrat-greke-ndaj-popullit-shqiptar-te-camerise/
MAKALELER
MUSTAFA Nazim, "***Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katlıamları"***

[1] Dostluk Bilimsel Kültürel Arnavutluk- Azerbaycan Derneğı, ***Arnavutluk Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumak için Azerbaycan halkının mücadele takdir eder***.https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=482251858635270&id=140957869431339

SÖZLÜKLER

KOSTALLARI Androkli, ***Fjalor i Gjuhes se Sotme Shqipe*** (***Bugünkü Arnavut Dilin Sözlüğü,)*** Botime te Akademise se Shkencave te RPS te Shqiperise, Instituti I Gjuhesise dhe Letersise Yayınları Tiran 1980

Botime Enciklopedike, ***Fjalor I Filozofise,*** "8 Nentori" Yayın Evi, Tiran, 1981 (Ansiklopedik Yayınları, ***Felsefe Sözlüğü)***

LINK

Albanya, https://www.turkcebilgi.com/albanya

Dostluk Bilimsel Kültürel Arnavutluk- Azerbaycan Derneğı, ***Arnavutluk Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumak için Azerbaycan halkının mücadele takdir eder***.https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=482251858635270&id=140957869431339

Mahmudov Yakup, Şukurov Kerim, ***Karabağ-Real tarıh*** belgeler, Baku, 2005, http//www.azerbaıjan.az/portal/Karabakh/Tragedy/humanitarian Tragedy_a.html

Kosova Kolonizasyonu, https://sq.wikibooks.org/wiki/Kolonizimi_Serb_i_Kosov%C3%ABs/13

THE ARMENIAN GENOCIDE AGAINST AZERI PEOPLE UNDER THE VIEWPOINT OF ALBANIAN INTELLECTUALS
SUMMARY

The theme in question is closely linked with two important concepts that are determinant of the level of civilization of human society: "Genocide" and "Intellectual". Two diametrically opposed concepts: The term "genocide" has to do with the destruction of the human race deep to its foundation, while the other term "intellectual" is connected with the mental development of society, the "intellect" which is widely expressed to the intellectual group of society, of a country. In our case this "intellect" and intellectual society has a clearly defined identity, the Albanian national identity.

The Albanian intellectual society has always been and continues to be very sensitive to political developments in Azerbaijan. The interest of Albanian intellectuals on Azerbaijan and its fate has deep roots since the beginning of the 20th century. And this has a reason. The history of our two countries is very similar. Both our countries have experienced the tragedy of fragmentation from predatory states. As Azerbaijan was divided in the first half of XIXth century between Russia and Iran and later with Armenia in the first half of the XXth century, Albania was divided between the four states during the first half of the XXth century. Our two countries have passed through inhumane slaughters during almost the same historical period. Albanian intelligence has condemned and condemns the barbaric acts of Armenians against Azerbaijani people. Its standing and firmed position is that Armenia needs to end this situation.

Д.ф.п.и. **Мехрибан АЛИЕВА**
Институт Истории НАНА старший научный сотрудник
Отдела «История геноцидов против азербайджанского народа»

«АРМЯНСКИЙ ВОПРОС» И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИИ «ДАШНАКЦУТЮН» В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Açar sözlər: daşnaklar, siyasət,hakimiyyət,Bakı, Türkiyə
Keywords: dashnaks, policy, government, Baku, Turkey
Ключевые слова: дашнаки, политика, правительство, Баку, Турция

В начале Первой Мировой войны актуализировался «армянский вопрос». Образованные в конце XIX в – начале XX века армянские политические партии превратили «армянский вопрос» в основную цель революционной борьбы. Наиболее яростным проводником этой политики была партия «Дашнакцутюн». Дашнакская партия любой ценой пыталась заручиться поддержкой великих держав, чтобы достичь своей главной цели - добиться армянской автономии. В связи с этим особый интерес вызывают взаимоотношения и сотрудничество партии «Дашнакцутюн» с российскими кругами в 1914-1918 гг.

В 1914 году в политических кругах России сложилось два взгляда на решение «армянского вопроса». Сторонниками первой из них были российские дипломаты во главе с министром иностранных дел С.Сазоновым, которые выступали за создание в Азиатской Турции армянской автономии в объеме шести анатолийских областей и Киликии. Сторонниками другого взгляда на проблему были в основном представители русского военного командования на Кавказе во главе с командующим генералом Н.Юденичем, некоторые правительственные чиновники, а также назначенный в 1915 году новый Кавказский наместник Николай Николаевич. По их мнению, захваченная во время войны российскими войсками территория Османской империи, должна была присоединиться к кавказским владениям на правах обычной губернии и заселена русскими, преимущественно казаками с Дона и Кубани [5].

В одном из докладов, хранящихся в архивных делах того времени отмечалось, что партия «Дашнакцутюн», являющаяся ядром всех левых элементов армянства, приняла выжидательную политику по отношению к русскому правительству, понимая, что только с ее помощью может достигнуть цели. Партия прекратила выступления и критику против российских властей. В тоже время значительно активизировалась ее деятельность в Османской империи: с одной стороны она оказывала давление на младотурецкое правительство, обвиняя его в умышленном торможении процесса проведения реформ, навязанных европейскими державами, с другой – энергично готовилась к вооруженному восстанию. Выступление Османской империи в противоборствующем России блоке, еще более укрепило армян в чаянии близкого и неизбежного разрешения вопроса об автономии. «Дашнакцутюн» развернул широкую организационную работу, объявил общую мобилизацию всех своих сил на Кавказе, куда стали съезжаться все вожаки партии и ее опытные боевики, не исключая и тех, над которыми тяготели обвинения в тяжких государственных преступлениях против России. Из Болгарии прибыл и глава всех армянских террористов Андраник, который с разрешения Наместника Его Императорского Величества на Кавказе получил от военного ведомства несколько тысяч винтовок для вооружения армянских добровольческих отрядов, во главе которых он сам и встал. Еще до начала военных действий с Турцией в конце июля и первой половине августа месяцев минувшего года в Эрзуруме состоялся VIII съезд партии «Дашнакцутюн», при обсуждении [2, 312] вопроса об отношении партии к Европейской войне и воюющим государствам и положении, которое может создаться для турецких армян при возникновении русско-турецкой войны, было решено, что партия должна придерживаться строгой нейтральности и лояльности, и что к политике Русского Правительства, в общем, следует относиться очень осторожно. При этом Съезд учредил «уполномоченную комиссию» из трех лиц для выработки программы партийной тактики при том или ином выступлении партии в вооруженном столкновении Ос-

манской и Российской империй, и, сообразно с этим, - руководства партийными выступлениями, как в Турции, так и в России, и в Персии.

По постепенно отношения дашнакского руководства с российскими властями стали ухудшатся, подтверждением этому приведем другую часть архивного документа. В одном из докладов говорилось, «между тем ожидание армян, с началом военных действий с Турцией, официального со стороны Русского Правительства подтверждения дарования автономии Армении при благополучном окончании войны не сбылось. Из Тифлиса от местных партийных деятелей стали распространяться слухи о том, что автономии Армения ожидать не может. Эти слухи стали быстро распространяться среди военнообязанных и призывных нижних чинов армян, последствием чего явились – дезертирство из армии, стимулирование болезней, саморанение и даже перебежки в ряды турецкой армии. Такой нежелательный оборот дела обратил на себя внимание главарей партии, которые, опасаясь утерять полученное партийными лицами в значительном количестве от русского правительства оружие, приняли меры к тому, чтобы добровольческие движение по прежнему продолжалось: в целях же поддержания последнего и ведения в этом духе соответствующей пропаганды были приняты меры к привлечению в ряды добровольческих отрядов армянской интеллигенции – в лице учащейся молодежи высших учебных заведений. Приняв указанные меры, партия решила предупреждать всех добровольцев-армян сдавать полученное ими оружие обратно, так как в случае отказа России даровать автономию армянам, эти же добровольцы должны превратиться в орудие для борьбы с российским правительством и достижения своей цели. Было принято решение установить добрососедские отношения с другими национальностями Кавказа, в том числе и с татарами, под которыми подразумевались азербайджанцы, чтобы временно обезопасить себя от внутренних конфликтов на Кавказе.

Уже в январе месяце 19 года партия «Дашнакцутюн» предписала всем своим членам немедленно прибыть в Тифлис для обсуждения вопросов первостепенной важности. Партийные деятели не скрывали, что настоящее единение армян с русским правительством носит лишь временный характер, в дальнейшем предполагается политическое выступление армян, и может быть, даже против российской власти [2,313].

Как видим, решения партийных руководителей в общем счете, все же сводилось к временному сотрудничеству с Россией и получения оружия.

В Тифлисе, с разрешения Наместника Его Императорского Величества на Кавказе Графа Воронцова-Дашкова состоялся съезд представителей местных армянских комитетов, созванный по инициативе Епископа М. Есропа и прочих членов армянского «национального бюро». На съезде были собраны средства на нужды армянских добровольческих дружин и пострадавших в годы войны армян. Было принято решение усилить агитацию среди армян по сбору денежных средств для финансирования армянских дружин [2, 315].

Главным центром пропаганды «армянского вопроса» была церковь. В одном из архивных документов отмечалось, что в США проживало 120 000 армян и с 1900 года там действовали армянские революционные комитеты [1, л. 15].

Как справедливо отметил Б.Наджафов, «Кроме армянских национальных комитетов в Америке еще организован комитет «American Committee for Armenian», председателем которого был член Конгресса Кивленд Дадж, а членами: бывший посол в Константинополе Маргенто, профессора Гарт, Стиффон и Цайз. Комитет имеет свой орган «New Armenia». Благодаря стараниям этого комитета удалось назначить в октябре 1916 года два дня сбора в пользу армян, что дало около 10 000 000 рублей [1, л.15, об.16.].

В Италии в пользу армянского вопроса вели активную пропаганду резиденты Гранд Назариан, доктор Базарджян и другие турецкие армяне. Благодаря стараниям первого, в городе Барии был основан «Итальянский Комитет для Армении» (Comitate Italiano pro Armenia). Базарджян в Турине издавал журнал «Армения». В Риме был организован Итальяно-армянский комитет, во главе которого встал бывший премьер-министр Италии Луццати, а в числе членов были итальянские парламентарии Галли, Биссолати, Бономи. Как указывалось в источнике, Леон Биссолати являлся «одним из наипопулярных и влиятельных лиц в Италии». В

свое время он был назначен министром и неоднократно высказывался о том, что «никакой народный вопрос для нас настолько свят, сколько армянский вопрос» [1, л. 16].

Наряду с этим, для понимания характера последующих событий и политики дашнаков в 1918 году обратимся к британским источникам. В британских архивных документах содержится информация о планах дашнаков до установления Диктатуры «Центрокаспия». В документе, датируемом от 5 декабря 1918 года содержится донесение о событиях внутри и за пределами Азербайджана накануне прибытия британских войск генерала Денстервиля Р. Макдонела - бывшего вице-консула Великобритании в Тегеране, позже сотрудника Британской миссии в Тифлисе, затем в Баку. Еще в октябре 1917 года депутация из богатых и влиятельных армян посетила офис британского посланника сэра Чарльза Марлинга в Тегеране с целью разузнать цели Британского правительства на Кавказе, и то, смогут ли армяне полагаться на поддержку англичан, и на сколько [3, 64].

После выхода России из войны, армянские лидеры пошли на переговоры с другим членом Антанты, своим союзником в войне – Британской империей. Британское правительство заверило армянских руководителей, что намеревалось поддерживать морально, финансово и материально всех, кто желал продолжать борьбу с общим врагом и работать на благо общего дела [3, 65].

Далее, согласно инструкциям, полученным от полковника Пайк, Макдонелл выполнял в Баку секретную миссию по подготовке к прибытию войск генерала Денстервиля. В число важнейших задач Макдонелла входила подготовка каспийского флота к транспортировке английских войск в Баку, при сохранении хороших отношений с большевиками, армянами и социал-революционерами, которые контролировали флот. В документе сообщается: «социал-революционеры были продажны, среди дашнаков было очень много инфицированных большевизмом, а сами большевики были против британцев, насколько это было возможно. Макдонелл завязал дружбу с комиссаром большевиков по Кавказу Шаумяном и его помощником Джапаридзе, часто встречался с ними, беседовал о социализме; был знаком и с другими комиссарами» [3,71]. Итак, как показывают документы, здесь мы прослеживаем продуманную британскую политику до установления власти в Баку. В этой политике дашнакскому сотрудничеству и поддержке армян выделялось «место».

В следующем секретном документе от 16 сентября 1918 года, направленном отделом разведки Военного ведомства Великобритании имеется донесение о современном состоянии вооружённых сил Армении и на Кавказе в целом. Генерал-майор Твейте просил сообщить лорду Хардинджу, что бесполезно притворяться, будто армяне удовлетворительные союзники и нужно относиться с пониманием к их требованиям. [3,144].

В Депеше генерала Дж.Ф. Мильна начальнику Имперского Генерального Штаба от 6 февраля 1919 года отмечалось: «С политической точки зрения русские поддерживают армян. После нашего прибытия ожидалось, что у кого-либо будут развязаны руки при разбирательстве с татарами. Наше сотрудничество с существующим правительством озадачило русских, и теперь они твердо уверены, что британцы намереваются аннексировать Азербайджан и присвоить Бакинскую нефть» [3, 283].

Дашнаки добивались своей цели - автономии армян, как вооруженным путем, так и с помощью переговоров с великими державами и пропаганды «армянского вопроса», особенно эффективно это удавалось им в России, Италии и США. При этом сами дашнаки были орудием, марионеткой в политике великих держав. Архивные документы и анализ источников демонстрируют сущность и планы дашнаков и великих держав. Дашнаки избрали наиболее радикальную позицию, отличались изворотливостью и коварностью даже в отношении своих союзников, покровителей и благодетелей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. АПДУДП АР ф 276, оп 8, д. 513.
2. Багиров М.Б. ВердиеваХ.Ю. В поисках истины. Лица армянства. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики. Документы свидетельствуют. Баку, «МВМ», 2011

3. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Научный редактор и автор предисловия Махмудов Я.М. составитель Максвелл Н.А. Баку, Шарг-Гарб 2011.
4. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века, ч. II. Б.: Шарг-Гарб, 1994.
5. 1918 год. Как рухнул грандиозный армянский миф. http://poistine.org/istoricheskaya-prizma-1918-god-kak-ruhnul-grandioznyy-armyanskiy-mif#.WKc6MvtZrIV

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ “ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ” VƏ “DAŞNAKSÜTYUN” PARTİYASININ FƏALİYYƏTİ
XÜLASƏ

Məqalədə vətən və Britaniya arxivləri əsasında Birinci Dünya müharibəsi dövründə erməni məsələsinin təbliğinə baxılır. Bu təbliğdə 1914-1918 –ci illərdə əsas yer Daşnaksütyun partiyasının fəaliyyəti önə gəlir.

"ARMENIAN ISSUE" AND THE ACTIVITIES OF "DASHNAKTSUTIUN" PARTY DURING THE FIRST WORLD WAR
SUMMARY

The article, based on the archives of the homeland and the UK during the First World War propaganda of the Armenian question is being considered. In 1914-1918 the ministry of the earth "Dashnaktsutiun" party of coming to the fore.

Д.ф.п.и. **Эльмар МАГЕРРАМОВ**
Латифа АСКЕРОВА-СУРХАЛИЗАДЕ
Институт истории НАН Азербайджана

ЕЩЕ РАЗ О ГЕНОЦИДЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ЗАНГЕЗУРЕ В 1918-1920 гг.

Açar sözlər: Zəngəzur, Hortuyüz, Zabazadur, Sofulu, Rut, Dərəbas, Ağüdi, Vağudi, Ərikli, Şükar, Məlikli, Pulkənd, soyqırım
Keywords: Zangezur, Hortuyuz, Zabazadyr, Sofulu, Ruth, Darabas, Agudi, Vagudi, Arikli, Shukar, Malikli, Pulkend, genocide and others
Ключевые слова: Зангезур, Хортуюз, Забазадыр, Софулу, Рут, Дарабас, Агуди, Вагуди, Арикли, Шукар, Маликли, Пулкенд, геноцид и др.

В 1918-1920 годах армяне устроили геноцид тюрко-мусульманского населения в Зангезуре, при этом уничтожив все мусульманские селения западной части уезда. Уцелевшие нашли убежище частично в Нахчыванском крае и восточной части Зангезурского уезда – в магалах Губадлы, Лачине и Зангелане. Однако в годы советской власти мы слишком быстро забыли нанесенные разноликими армянами неизлечимые раны, чтобы не обидеть тех же самих армян, теперь уже представившихся перед нами в облике большевиков. Однако события в Зангезуре трудно выделить из общего контекста геноцида и депортации азербайджанцев в XIX-XX веках. По свидетельству самих армян они ставили перед собою цель не депортацию безоружных мирных азербайджанцев, а их истребление – настоящий геноцид, который преподносили в дальнейшем в совершенно перевернутом вверх ногами виде.

Армянский исследователь А.Лалаян опубликовал выдержку из воспоминаний одного армянского «героя», который лично участвовал в физическом уничтожении тюрков-мусульман, в которых тот писал: «Я уничтожил турецкое население …, не разбираясь ни в чём, – хвастался этот «головорез». Но иногда жалеешь пули. Самое верное средство против этих собак – это то, чтобы после боя собрать всех уцелевших, переполнить колодцы ими и сверху добить тяжёлыми камнями, чтобы их не стало больше на свете. Я, – продолжал этот бандит, – так и поступил, собрал всех мужчин, женщин и детей и покончил с ними, заполнив камнями колодцы, куда они до этого были мною брошены …» [16, 50].

Этот вопрос, как и многие другие схожие по теме, по вышеуказанной причине в азербайджанской советской историографии не исследовались. Из числа специально написанных по Зангезуру работ существует роман двухтомник Эюба Аббасова «Зангезур» [2], написанный и опубликованный в годы бурного развития «дружбы» азербайджанского и армянского народов в 1957-1959 гг., главной идеей которого является борьба за установление «советской» власти в Зангезуре. Следовательно, по понятным причинам что-либо более существенное и документальное найти в этом романе тщетно. Монография Назара Гейдарова «В горах Зангезура» (6), изданная в 1986 году, также носила на себе глубокий отпечаток советской идеологии. Это было не случайно, так как в азербайджанской советской историографии история Зангезура вообще рассматривалась как часть истории Армении.

Не было абсолютно никаких сведений не только о Зангезурской трагедии, но и вообще о самом названии Зангезур в 3-х томной «Истории Азербайджана» и Азербайджанской Советской Энциклопедии. Из числа доступных исследований в армянской историографии привлекает внимание доклад одного из лидеров партии «Дашнакцутюн» и бывшего премьер-министра Республики Армения Ованеса Качазнуни, опубликованной в апреле 1923 г. на конференции за границей под названием «Дашнакцутюну больше нечего делать», которая является обвинительным актом всему армянскому народу за содеянное горсткой авантюристов, повлёкших весь народ за собою в пропасть [15]. Хотя данная работа к нашей теме непосредственного отношения не имеет, тем не менее, позволяет более детально и чётко ознакомиться с характером и настроением армянского народа по отношению к азербайджанцам в тот период. Данная работа проливает свет на многие сложнейшие вопросы, главным образом, на не самостоятельность армян, тому, что ещё в начале XX века учёным стало известно, что … армян-

ский народ является удобным оружием для тех государств, что видят свою цель в постепенном разрушении Османской империи … [13], то есть по отношению к тюркам. Кстати, к этой цели стремились и сами армяне. Например, «российское слово» для них имело магическое значение, и они охотно последовали всяким российским советам. Уместно отметить, что при переселении армян из Каджарской империи в Северный Азербайджан согласно туркменчайскому договору, один из чиновников каджарского правительства по имени Аскерхан, спросил у армян добровольно ли они переселятся в «новую область» России:

«Да! – ответили они, – лучше будем есть траву русскую, чем хлеб персидский» [17, 176]. Кстати, часть армян-переселенцев тогда была направлена в Зангезур – в селения Гаракилса, Тазакенд, Агкенд, Уз, Пирнаби, Дулус, Алили, Дарабас, Ахлат, Шеки и др.

Некоторые сведения по данной теме имеются в монографии С.В.Хармандаряна «Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923 гг.)» [18]. А в целом эта книга куда более страшная, чем «Очаг» З.Балаяна. К сожалению, имеющие отношения к этому периоду известные азербайджанские учёные не удосужились ответить данной работе Хармандаряна, опубликованной в разгар развития «дружбы» народов – аж в 1969 г. В книге помимо неверно истолкованных материалов по Гарабагу и Зангезуру, очень много бессовестно сфальсифицированных данных, как по Азербайджану, так и в целом по Южному Кавказу. Но, эта тема для отдельной, более обширной работы.

Мы интересовались также «Историей армянского народа», опубликованной Ереванским государственным университетом в 1980 г., но каких-нибудь упоминаний об ужасах трагедии в Зангезуре не обнаружили, всё это в книге полностью отсутствует, как будто эта проблема вообще не существовала.

Написанием данной статьи, мы ни в коей мере не претендуем на восполнение имеющегося пробела в азербайджанской историографии по Зангезурской трагедии – этой теме нужно будет посвятить многие тома. Мы же, всего лишь хотим более пристально привлечь внимание, как исследователей, так и широких кругов читателей к данной трагедии. Фундамент многочисленных преступлений против тюрко-мусульманского населения Северного Азербайджана был заложен ещё во второй день независимости Азербайджанской Демократической Республики, когда **Национальный Совет Азербайджана, желая помочь соседнему новоиспечённому государству «29 мая 1918 г. уступил Иреван Армении, ставшей затем её столицей»** [9, 51], у которой в момент провозглашения независимости не было даже своей столицы. А в ответ на добрую волю Азербайджанского правительства у армян «разыгрался» ещё большой аппетит, предъявив Азербайджану территориальные претензии на целые области Геокча, Шарур-Даралагёз, Нахичевань, Зангезур и Нагорный Гарабах, да и другие тоже. Армянская часть населения этих областей тайно доставала боевое снаряжение и оружие и при каждом удобном случае проявляли враждебные отношения к мусульманам и насильственные действия с благословения своих многочисленных опекунов-добродетелей.

Положение мусульман Зангезурского уезда по сравнению с другими регионами Северного Азербайджана ухудшилось ещё и тем, что помимо вооружённых банд армянских сельчан, в этом уезде находилась хорошо организованная значительная военная сила армян под предводительством Андраника, имевших опыт ведения войны с безоружным и беспомощным населением в Турции. Располагая большими людскими силами в лице армянских боевых солдат и прилично вооружённых армян-сельчан, Андраник летом 1918 г. вторгся в пределы Северного Азербайджана – в Нахичевань и Зангезур, и по всей вероятности он имел конкретные директивы от правительства Армянской республики с требованием от мусульманского населения – либо подчиниться власти армян, либо очистить эти территории с тем, чтобы в дальнейшем включить их в состав Армянской Республики.

По сведениям члена Чрезвычайной Следственной Комиссии АДР Михайлова, обследовавшего в числе других также Зангезурский уезд, безоружная мусульманская часть населения уезда, несмотря на свою отрезанность от всего внешнего мира, категорически отвергла ультиматум Андраника и его подручных о подчинении. Это послужило поводом для поголовного уничтожения мусульманского населения края [10, 1-9]. При этом армяне проявляли чудовищ-

ную жестокость. Убивая людей без различия пола и возраста, пользовались различными диковинными способами, не щадя даже грудных детей. Сжигали целые селения, а затем распахали их, угоняли скот, увозили имущество. По сравнению с армянской жестокостью нацистские зверства фашистов третьего рейха «выглядят в сотни раз цивилизованными». Западному цивилизованному миру, не видавшему изнутри, этой жестокости и дикости не понять. Армянскую дикость может познать только народ, на своём горьком опыте пожинавший плоды их «добрососедства». Обратимся к фактам: **12 сентября 1918 г. Зангезурский уездный начальник в своём рапорте за №3 сообщал о разгроме армянами под начальством Андраника селений Рут, Дарабас, Агуди, Вагуди и подожжение селений Арикли, Шукар, Маликли, Пулкенд, Шеки, Гызылджыг, Иримис, Пахлалу, Дарабас, Кюртлар, Хотанан, Сисиан, Забазадур, мусульманской части Гара Килисы** [см.: 12, 85]**.** А в августе 1918 г., армяне под руководством Андраника совершили невиданное доселе преступление: ими было полностью уничтожено село **Хортуюз** (Hortuyüz – от слова «Орта огуз» – авт.). По данным живых свидетелей тех дней Ислама Садыхова и Ахверди Ягубова, буквально в течение полутора часа были убиты 183 человека.* Как хвастался своими воспоминаниями один из солдатов Андраника, потом переселившийся в селение Уз, – «19 августа Андраник сам лично осматривал место завтрашней операции со стороны местности Джилингар и распорядился, чтобы ночью же на горе Гарагюней был установлен пулемёт с десятью солдатами-стрелками». Как раз с этой высоты они держали селение под обстрелом и никому не давали спастись. Первым в селение ворвались рвачи из армянского селения Тазакенд для сбора трофея, а за ними последовала конница, находившаяся там же.

Добавим, что стремясь скрыть это чудовищное преступление, армяне в дальнейшем разграбив полностью это селение, потом вспахали и посеяли табак на его территории. А это имеет символическое значение, смысл которого могут понимать только армяне и азербайджанцы.

Заметим, что по словам старика-армянина Андраник разгромил эти селения по просьбе «местных», то есть «зангезурских» армян из селения Тазакенд, переселённых сюда в первой половине XIX в., о чём свидетельствуют названия этого селения. В последующие годы армянские селения с тюркскими названиями были переименовании неоднократно с целью скрыть их тюркские происхождения. Например, с.Тазакенд (в переводе с азербайджанского – Новое селение), ставшее в годы советской власти Тазагюгом (в переводе с армянского дословно – таза – новый, гюг – селение), а совсем недавно Тасиком (сравните: Тазакенд-Тазагюг-Тасик), с.Алили, переделавшееся в дальнейшем в Аллу, а позже Сальвардом, Агкенд (Белое селение) – ныне Ашотаван, Агджакенд, Арпагедик, Тесхараб и др.*

В своих других рапортах уездный начальник Меликнамазалиев сообщал, о том, что армяне, пользуясь присутствием здесь Андраника, часто нападают на мусульманские селения, грабят и убивают, не взирая на пол и возраст. Так, ими были разгромлены и подожжены селения помимо вышеуказанных: **Хортуюз, Арафса, Легваз, Тей, Мулк, Гюль, Банавша, Пуш, Тагамыр, Вартаназур I, Тугут, Вартаназур II, Аванюра, Даркли, Раздар** и др. Нелюди зверски вырезывали женщин, стариков и детей, издевались над трупами, у женщин отрезали груди, положив их к губам младенцев, которых потом разрубали пополам. Во многих местах мужчин подковывали и привязывали к их голой спине кипящий самовар, а пойманных женщин раздавали солдатам. Многие из этих бедолаг не перенеся бесчестье, покончили с собой [см.: об этом более подробно на «Канцелярские дела Министерства Внутренних Дел о насилиях, чинимых над мусульманским населением Гарабаха и смежных с Гянджинской

* Магнитная кассета с записью их воспоминаний находиться в нашем распоряжении.

* Названия этих селений постепенно арменизированы и теперь звучат так: Гаракилса (в переводе с азербайджанского – Большая церковь) – Сисиан; Тазакенд (в переводе с азербайджанского – Новое селение) – Тазагюг (это, как видно, дословный перевод), нынешнее название – Тасик; Агкенд (в переводе с азербайджанского – Белое селение) – ныне Ашотаван; Уз (означает принадлежность к огузам) – Уйц; Пирнаби (переводится как Святилище пророка) – Брнакот; Дулус (в переводе с азербайджанского – Гончар) – Толорс; Алили – Салвард; Дарабас (в переводе с азербайджанского – Вхождение в ущелье) – Дарбас и т.д.

губернией уездов Эриванской губернии, армянами и войсками Армянской Республики за 1918-1919 гг.», IV отд. 7, 129-134; 6, фонд 1054 полностью]. Так, например, после разгрома с. Тат (на территории нынешнего Лачинского района) девушка по имени Хумар при проводе к шатру Андраника у крутого поворота неожиданно прихватила камень, которым ударила себе по голове и скончалась [1, 13 февраля 1992].

Такое поведение армян не могло оставить равнодушным даже их друзей – членов англо-французской делегации, находившихся в Зангезуре. Даже эта делегация потребовала прекратить необузданное кровопролитие. Но только стоило этой делегации удалиться из Зангезура, тут же армяне **с 10 декабря начали новые наступления на азербайджанские селения** [см.: 12, 86]. И это повторялось после вторичного прибытия англо-французской миссии в Гёрус по всему уезду и в присутствии этой миссии. К числу разгромленных и сожжённых селений добавились новые названия более **30 селений: Раздара, Аскарлар, Валялар, Кичикли, Собу, Алидара, Марзигит, Тугут, Нювады, Эйназир, Кушилу, Аджилу, Арказу, Аксарлу, Шагарджалан, Ачагуз, Охчу, Шабадин, Киратаг, Моллалу, Новну, Карабаги, Габарлу, Кичи, Башбаши, Махмудлу, Кейпашин, Кагачату, Курурут, Качйап, Кирс, Аджибадж и др.** [12, 87-88].

Пришедшие в ужас от содеянного ими, армяне сваливали вину на Андраника и его отряда. Немаловажную роль в Зангезурской трагедии сыграла фигура Андраника, фигура до сих пор не изученная до конца даже у нас. Попытаемся вкратце рассмотреть, какова же была роль в этом преступлении самого Андраника в совокупности с Россией, Арменией и стран-союзников – победителей в Первой Мировой войне.

В начале о России. По признанию вышеупомянутого армянского премьер-министра О.Качазнуни, армяне «безоговорочно ориентировались на Россию» [15, 12]. Ибо, они в прошлом и в последующем являлись не столько авторами и инициаторами, сколько последователями тех движений и событий, которые возникали независимо от них [15, 11]. Так было в конце XIX века, в 1903 г., 1905-1906 гг., 1918-1920 гг. и т.д. Прав О.Качазнуни, утверждая, что выступления армян против турок «являлось естественным и неизбежным результатом той психологии, которой пропитывался армянский народ почти четверть века … Но идти против движения и проводить свою собственную линию, партия наша («дашнакцутюн» – Э.М., Л.А-С.) была неспособна, хотя бы по той причине, что она сама являлась массой, сильной, инстинктами, но слабой сознанием» [15, 11].

Русская ориентация среди армян поддерживалась своеобразными методами пропаганды, главным образом устно, доступными исключительно для армян. Да и русские тоже не оставляли никаких «следов». Например, в 1915 г. из уст в уста передавались какие-то таинственные слова из письма Кавказского наместника Воронцова-Дашкова к католикосу с какими-то требованиями. «Между тем, письмо это, составленное мастерски, не сдерживало в себе ничего, кроме общих и весьма неопределённых предположений, в которые можно вкладывать, по желанию, какой угодно смысл» [15, 12].

Ещё в марте 1918 г. один из лидеров дашнаков А.Хатисян в созванном им в Тифлисе совещании с участием меньшевиков и эсеров, предложил разоружить возвращавшихся из Ирана русских войск, на что Андраник Озанян, признавая русскую помощь, сказал: **«Почему хотите разоружить русских солдат? … Россия** (советская – Э.М., Л.А-С.) **нам оставила огромное количество боеприпасов и оружия, продуктов питания и обмундирование»** [цитата по книге: Агаян Ц.П. 3, 49].

В свою же очередь Россия защищала и пропагандировала Андраника. Так в газете «Известия» от 26 июля 1918 г. была опубликована статья под названием «Андраник», в которой говорилось, что советская ориентация (?!) «армянского народного вождя Андраника – **эта крупная победа Советской власти** (выделение наше – Э.М., Л.А-С.)».* Публикация данной

---

* Только неизвестно, почему оставшуюся часть своей жизни Андраник с советской ориентацией не пожелал провести в стране советов, а удрал в 1919 г. вначале во Францию, а потом в США, где и умер (в дальнейшем его бренные останки были перезахоронены на кладбище Пер-Лашез во Франции).

статьи в первую очередь выражала интересы России и некоторых кругов Южного Кавказа. Разумеется, в её публикации определённую роль сыграл А.И.Микоян, который по свидетельству И.Х.Баграмяна «некоторое время героически сражался» – в составе «дружины» Андраника [4, 18].

Армяне в начале XX века очень часто заказывали статьи на скандальные темы, с помощью которых те или иные вопросы старались решать в свою пользу.

Российское правительство, будь оно большевистское, меньшевистское или царское, всегда разными каналами оказывало как моральную, так и материальную помощь, как всем армянам, так и именно бандиту Андранику в его борьбе против тюрок-мусульман. Наиболее авторитетная газета в Южном Кавказе «Грузия» в январе 1919 г. опубликовала фотокопию чрезвычайно интересного документа, проливающего свет на то, откуда черпал свои денежные субсидии Андраник, под названием «На какие средства работает Андраник».

Полностью приводим этот документ, подписанный Андраником:

«Начальник армянского особого ударного отряда
№700 10 декабря 1918 г.

Его Превосходительству
Генералу Бичерахову

Члены Зангезурского Армянского Национального Совета Аршак Ширанян и Николай Осипов, приехав из Баку, внесли миллион рублей (1.000.000), за что оставили у нас подписку. Названные члены Совета сообщили мне, что эти деньги дали вы по ходатайству генерала Багратуни. Сам выражаю вам свою глубокую и искреннюю благодарность за то, что вы не забыли мой отряд и несчастных беженцев.

Генерал-майор (подпись Андраника)

Печать с двуглавыми орлами и надписью по-русски «армянский ударный отряд»» [11].

Не вдаваясь в подробные комментарии этого, более чем ясного документа, лишь укажем на то, что Андраник получал от русских соответствующие директивы для своих действий, одно время ему оказывал посредническую услугу в этом небезызвестный С.Г.Шаумян [см.: об этом на опубликованные телеграммы в газете «Бакинский рабочий», 5].

Другим свидетельством о связях Андраника с русскими в лице большевиков являются найденные в январе 1920 г. документы у убитых офицеров Зангезурского отряда на имя Андрея Тевосова и Вагана Камарова, которые служили в Ленкоранском большевистском отряде [см.: 8, 14].

Таким образом, и большевики, и белогвардейцы и прочие в Южном Кавказе имели одни, общие – русские интересы, в защите которых использовали армян в качестве послушных орудий. Армяне же не были столь наивными, как казалось со стороны. Они имели свои интересы, для защиты и проведения, в жизнь которых везде разместили своих людей, то есть «имели своих представителей, как в антибольшевистском, так и в большевистском течениях» [15, 20]. Именно они, используя русских в качестве орудия, сумели с их помощью создать в мае 1918 г. доселе не существовавшего армянского государства за счёт азербайджанских земель.

Андраник имел непосредственную связь также с самим генералом Деникиным, который прославлялся своей проармянской позицией, чего он никогда не скрывал. Если дашнаки имели своего военного представителя при командовании армии Деникина в лице полковника Власова, то Андраник связывался с Деникиным через эсаула Борта [19, 5].

Таким образом, армяно-русские отношения в области антитюркского сотрудничества на всех уровнях развивались.

А это означает, что через русских армяне сумели создать шум на всю Европу, обивали пороги великих сего, стремясь оправдывать преступные деяния клики Андраника – и всех дашнаков.

Как видно из изложенного небольшого материала, армяне чинили бесчинства в Зангезуре, претворяя в жизнь русские проекты, убивали безвинных азербайджанцев-мусульман русским оружием, а сами существовали за счет русских пожертвований. В результате этого были сожжены десятки селения, убиты тысячи людей. Все же история повторяется!

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. «Xalq qəzeti», 1992, 13 fevral
2. Аббасов Э. Зангезур. Роман в 2-х книгах. Баку: 1959.
3. Агаян Ц.П. Победа Советской власти и возрождения армянского народа. Москва: 1981.
4. Баграмян И.Х. Мои воспоминания. Ереван, 1979, с. 18.
5. Бакинский рабочий», 1918, 14 июня.
6. Гейдаров Н. В горах Зангезура. Баку, 1986 г.
7. Государственный Архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф. 1054. Все описи.
8. ГААР, ф. 894, оп. 4, д. 119, л. 14.
9. ГААР, ф. 970, оп. 1, д. 1, л. 51.
10. ГААР, ф. 970, оп. 10, д. 161, л. 1-9.
11. Газета «Грузия», 1919, 29 января, №22.
12. Известия АН Азербайджана. Серия истории, философии и права, 1989, №4, с. 85.
13. История человечества. Всемирная история, т. 3. Санкт-Петербург, 1904.
14. Канцелярские дела Министерства Внутренних Дел о насилиях, чинимых над мусульманским населением Гарабаха и смежных с Гянджинской губернией уездов Эриванской губернии, армянами и войсками Армянской Республики за 1918-1919 гг.», IV отд. ГААР, ф. 894, оп. 4, д. 65, л. 129-134;
15. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать. Баку, Элм, 1990.
16. Лалаян А. Контрреволюционный «дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг. – Известия АН Азербайджанской ССР, Серия истории, философии и право, 1989, №4, с. 50.
17. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, т. 2. Москва: 1838, с. 176.
18. Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской федерации (1921-1923 гг.). Ереван: 1969.
19. Шахдин И. Дашнакцутюн на службе русской белогвардейщины и английского командования на Кавказе … Баку: 1990.

ZƏNGƏZUR FACİƏSİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ (1918-1919-cu illər)
XÜLASƏ

Məqalədə 1918-1919-cu illərdə Zəngəzur qəzasının müsəlman türklərinin (azərbaycanlıların) Ermənistan Respublikasının həm də Rusiya tərəfindən silahlandırılmış müxtəlif nizami ordu qüvvələri tərəfindən deportasiya və soyqırımına məruz edilməsi haqqında konkret və qısa xülasə verilir.

ONCE AGAIN ON THE GENOCIDE OF AZERBAIJANIS IN ZANGEZUR IN 1918-1920.
SUMMARY

The article provides a brief overview of the deportation and genocide of Muslim Turks (Azerbaijanis) of Zangezur Uyezd in 1918-1919 by the representatives of the Armenian Republic, expelled here specifically for land grabbing of the Azerbaijanis of this uyezd and their inclusion in the part of the Armenian Republic.

Rəna ƏSƏDOVA
AMEA Tarix İnstitutu

GƏNCƏ BÖLGƏSİNDƏ ERMƏNİ HƏRBİ DƏSTƏLƏRİNİN TÖRƏTDİYİ AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMINA QARŞI MÜQAVİMƏT (1914-1918-ci İLLƏR)

Açar sözlər: Gəncə şəhəri, Yelizavetpol quberniyası, erməni silahlı dəstələri, müsəlman əhali, qətl və qarətlər.
Keywords: Ganja, Yelizavetpol province, the Armenian armed forces, the Muslim population, killing and robbery.
Ключевые слова: город Гянджа, Елизаветпольская губерния, армянские вооруженные отряды, мусульманское население, убийства и грабежи.

Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra Qafqaz canişinliyinin yardımı ilə yaradılan erməni silahlı dəstələri Yelizavetpol quberniyasında qətl və qarətlərin miqyasını genişləndirdi.

1917-ci il Fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazdakı hakimiyyət orqanlarının bölgələrə təyin etdikləri nümayəndələr erməni dəstələrinin yerli müsəlman əhalini kütləvi qətl etmələrinin qarşısını ala bilmirdilər. Yalnız yerli əhalinin nüfuzlu şəxsləri bunun qarşısını almaq üçün qeyrətlə mübarizə aparmış və daha böyük fəlakətlərin qarşısını almışdılar.

AMEA Tarix İnstitutunun son onilliklərdə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri "Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırım da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir" – "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanında qeyd edilmiş bu mənzərənin dəyişdirilməsi olmuşdur.

Bu sahədə çox mühüm nailiyyət dünyanın müxtəlif ölkələrinin arxivlərində, kitabxanalarında, muzeylərində mühafizə edilən və bütövlükdə Qafqaz regionununda, o cümlədən də Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində baş vermiş soyqırımlar tarixini yüksək elmi səviyyədə araşdırmağa imkan verən sənədlərin gətirilməsi və toplular halında nəşr edilməsidir. Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi Yaqub Mahmudovun şəxsi təşəbbüsü ilə başlanmış bu nəcib və son dərəcə gərəkli iş sayəsində uzun illər London, Paris, Berlin, Dehli, Sankt-Peterburq, Moskva, İstanbul, Tbilisi, Mahaçqala və digər yerlərdə saxlanılan, lakin bir sıra obyektiv səbəblərdən uzun dövr ərzində əlçatmaz olan qiymətli sənədlər cild-cild nəşr edilərək elmi ictimaiyyətə və Vətən tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır.

Digər mühüm nailiyyət azərbaycanlı əhaliyə qarşı erməni silahlı dəstələrinin həyata keçirdiyi soyqırımların öyrənilməsinə həsr edilmiş beynəlxalq konfransların keçirilməsidir. Bu konfranslarda ölkəmizin tarixçiləri ilə yanaşı müxtəlif ölkələrdən olan mütəxəssislər də ermənilərin qanlı cinayətləri haqqında araşdırmalarını diqqətə çatdırmaq imkanı qazanır, tarixi həqiqətlərin geniş auditoriyaya çatdırılmasına öz töhfələrini verirlər. Bu sətirlərin müəllifi də həmin beynəlxalq konfransların işində fəal iştirak etmiş, Şəki qəzasında, Zaqatala dairəsində türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlar haqqında məruzələr etmişdir [1, 2].

"Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri" (Bakı, 2012) adlı topluda 1905-1906-cı illərdə erməni qatı millətçilərinin Gəncə quberniyasında, o cümlədən də Gəncə şəhərində azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi qətllər törətmələri, Daşnaksütyun partiyası nümayəndələrinin erməni gəncləri Rusiya silahlı qüvvələrində xidmətdən yayındırıb erməni xüsusi silahlı dəstələrinə cəlb etmələri haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Məsələn, Yelizavetpol qəzası üzrə hərbi çağırış idarəsi başçısının Yelizavetpol qubernatoruna 24 dekabr 1907-ci il tarixli raportunda qeyd edilmişdi ki, Yelizavetpol şəhərinin erməni əhalisi yaşayan hissəsində və Yelizavetpol qəzasının kəndlərində Daşnaksütyun partiyası üzvləri II Dumanın üzvü, Yelizavetpol şəhər məktəbinin keçmiş müəllimi Ter-Avetikov və Babakexyans 1905-1906-cı illərdə çağırış yaşlı erməni gəncləri ölümlə təhdid edərək Rusiya ordusunda xidmətdən çəkindirmiş və xumbada – erməni silahlı dəstəsində xid-

mətə cəlb etmişlər. Nəticədə, bu illərdə erməni çağırışçılardan 65 faizi Rusiya silahlı qüvvələrində xidmətdən yayınmışdı [3, s.559]. Xumbada xidmət edən ermənilər isə azərbaycanlı əhaliyə qarşı qətliamlarda iştirak edirdilər.

Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan dərhal sonra Rusiyanın Qafqazdakı ordularında xidmətə çağırılan ermənilərin antitürk, antiazərbaycanlı əhval-ruhiyyəsi, müsəlman-türk əhaliyə qarşı düşmən münasibətini əks etdirən raport və məruzələrdə önəmli məlumatlar əks olunmuşdur. Bu sənədlərin içərisində müharibə başlandıqdan sonra hərbi səfərbərliyə alınmış ermənilərin Yelizavetpol şəhərində çağırış məntəqələrində toplaşaraq yaxınlıqdakı müsəlman-türk əhalinin üzərinə hücum etmələri, onlarla insanı, o cümlədən bir parça çörək dalınca İrandan gəlmiş müsəlmanları qətl etmələri haqqında Qafqaz canişininə göndərilmiş məxfi raportlar xüsusilə qiymətlidir.

Yelizavetpol qubernatorunun 2 avqust 1914-cü il tarixli məxfi raportunda Qafqaz canişinliyinə məlumat verilirdi ki, Yelizavetpol şəhərində ehtiyatdan hərbi xidmətə çağırılmış ermənilər müsəlmanların üsyana hazırlaşmaları, silah tədarük etmələri, bütün xristianları, o cümlədən rusları doğrayacaqları haqqında şayiələr yaymağa başlamışlar. Guya bunun qarşısını almaq üçün 1500 nəfərdən çox erməni çağırışçı Gəncəçayın üzərindəki körpüdən keçərək müsəlman məhəllələrinə hücum edərək qarşılarına çıxanlara ağır xəsarət yetirmiş, 3 nəfəri öldürmüşlər. Daha 2 nəfər tatar (azərbaycanlı R.Ə.) şəhər kənarında bağda çalışarkən öldürülmüşdü [3, s.602-603]. Yelizavetpol jandarm idarəsi qətl edilənlərin İran təbəələri Nemət Qasımxan oğlu və Vəli Hümbətəli oğlu olduqlarını müəyyən etmişdi [3, s.608, 609]. 1914-cü il oktyabrın 30-da Gəncənin "Şıx" adlı yerində Gəncəçayın içindən daha 5 nəfər İran təbəəsinin üzərində zorakılıq izləri olan cəsədləri tapılmışdı. Yelizavetpol qəza rəisi bu şəxslərin də erməni çağırışçıları tərəfindən qətlə yetirildiyini müəyyən etmişdi [3, s.611].

Rusiya imperiyasının 1914-cü il oktyabrın 20-də Osmanlı dövlətinə müharibə elan etməsindən sonra erməni qatı millətçilərinin fəallığı daha da artdı. Onlar Qafqaz canişini İ.Voronsov-Daşkovun himayədarlığı sayəsində xüsusi erməni drujinaları (xumbalar) təşkil etməyə və Rusiya hakimiyyəti nümayəndələrinin yardımı ilə silahlandırmağa başladılar. Qafqaz ordusunun ştab rəisi, general-kvartirmeyster L.Bolxovitinov Qafqaz canişininə ünvanladığı 11 dekabr 1915-ci il tarixli məruzəsində qeyd etmişdi ki, Qafqazdakı hakimiyyəti nümayəndələri bu dəstələrdən Qafqaz cəbhəsində döyüşlərdə istifadə etməyi planlaşdırırdı [4, s.33-34]. Erməni siyasi partiya və təşkilatlarının yaratdıqları Erməni Milli Bürosu isə sözdə xumbaların Rusiya ordusu ilə birlikdə Osmanlı qoşunlarına qarşı vuruşacağını bildirsə də, əslində onlardan Şərqi Anadoluda, sonra da Qafqazda yerli müsəlman türk və kürd əhalini qətl etmək, doğma yurdundan qovmaq, etnik təmizləmə aparmaq üçün istifadə etməyə hazırlaşırdı. Məsələn, Dronun başçılıq etdiyi 2-ci drujina elə ilk döyüşdən sonra – 1914-cü ilin noyabrında Qarakilsəyə çəkildi və bu zaman kürd əhaliyə məxsus atları da zorla ələ keçirib aparmışdı. Yalnız general Abatsiyev işə qarışdıqdan sonra, xumbaçılar atları sahiblərinə qaytarmalı oldular [4, s.48]. Başqa bir erməni könüllü dəstəsi müsəlman kürdlər yaşayan kəndi tamamilə qarət etmişdi [4, s.69]. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Anadoluya soxulan Rusiya hərbi hissələri də dinc əhaliyə qarşı son dərəcə amansız davranırdılar. Kəndləri top atəşləri ilə dağıdır, yandırır, əhalisini sürgün edirdilər. Bu qəddar aksiyalarda nizami hərbi hissələrdə döyüşən ermənilər xüsusi fəallıq göstərirdilər [4, s.72].

Müharibə başlandıqdan sonra Cənubi Qafqazda erməni əhalisinin müxtəlif yollarla silah tədarük etməsi və müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıqların artması hakim dairələrin də diqqətindən yayınmamışdı. Yelizavetpol qubernatoru 1915-ci il fevralın 6-da qəza rəislərinə xəbərdarlıq etmişdi ki, Qafqaz cəbhəsində döyüşlər baş verən yerlərdən qeyri-leqal surətdə silah və patronlar dəmiryolu vasitəsilə daşınır və yerli əhali silahlandırılır. Qubernator göstəriş vermişdi ki, dəmiryolu stansiyalarında nəzarəti gücləndirib, yüklərin yoxlanmasını təşkil etsinlər [3, s.616]. Quberniyadan hərbi xidmətə çağırılan ermənilərin Qafqaz Ordusunda döyüşdükləri nəzərə alınarsa, quberniyaya gizli yolla silah göndərənlərin də kimliyi aydın olur.

Ermənilərin silahlanmalarının digər mənbəyi Osmanlı dövlətinin cəbhə bögələrindən Cənubi Qafqaza köçən ermənilərin hesabına idi. Yelizavetpol qubernatorunun 1915-ci il avqustun 1-də polis rəislərinə gizli göstərişində bildirilirdi ki, quberniyaya yaxın zamanda Türkiyədən qaçqın ermənilər böyük kütlə halında köç edəcək. Onların odlu silah və döyüş sursatı gətirmələrinə mane olmaq tapşırılırdı [3, s.618].

Topluda erməni qaçqınların Yelizavetpol quberniyasında yerləşdirilməsi, müharibənin sonrakı illərində onların da daxil olduğu silahlı dəstələrin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı qətl və qarətləri,

haqqında rəsmi hakimiyyət orqanlarının raportları, məlumatları, idarələrarası yazışmaların əks olunduğu materiallar mühüm yer tutur. Həmin sənədlərdəki faktlar Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra 400 minə qədər erməninin Osmanlı dövləti hüdudlarından Rusiya tərəfə qaçdığını göstərir ki, bu da öz növbəsində uydurma "erməni soyqırımı" qurbanlarının sayının dəqiqləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Sənədlərin bir qismində Qafqaz cəbhəsində döyüşlər başlandıqdan sonra cəbhə bölgələrində yaşayan ermənilərin kütləvi surətdə Cənubi Qafqazın içərilərinə köçmələrini, hakimiyyət orqanlarının erməni qaçqınları yerləşdirmək və ehtiyaclarını qarşılamaq üçün gördüyü tədbirlərdən bəhs edilmişdir. Topluya daxil edilmiş materiallar içərisində 1916-cı ilin yazında Ərzurum vilayətinin rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra Gəncə şəhərinə pənah gətirmiş türk qaçqınlarına münasibətlə bağlı məlumatlar da maraqlıdır. Türk qaçqınların xəzinə hesabına təmin edilib-edilməməsi haqqında Yelizavetpol qubernatorunun sorğusuna Qafqaz Hərbi Dairəsinin baş rəisi cavab vermişdi ki, onları daimi yaşadıqları yerə qaytarmaq lazımdır [3, s.656]. Qafqaz cəbhəsinin qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkili isə həmin il martın 15-də Yelizavetpol qubernatoruna bildirmişdi ki, Yelizavetpolda yerləşdirilmiş türklər hərbi əməliyyatlar aparılan bölgələrdən polis nəzarəti altında çıxarılmışlar və qaçqın kateqoriyasına aid deyildirlər. Yelizavetpol qubernatoru türk qaçqınlara belə etinasız münasibətlə bağlı şikayətlənirdi ki, Türkiyə təbəəsi olan bu qaçqınların çoxu qadın, uşaq və qocalardır. Onlar işləməklə öz həyatlarını təmin etmək iqtidarına deyillər və hazırda yalnız xeyriyyəçilərin verdikləri yardımlar hesabına yaşamlarını davam etdirirlər [3, s.656].

1917-ci il Fevral inqilabı nəticəsində mütləqiyyət quruluşunun devrilməsi və demokratik dəyişikliklər baş verməsi Cənubi Qafqazda əhalinin bütün təbəqələri tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Lakin yeni yaradılan hakimiyyət orqanlarının zəifliyi erməni silahlı birləşmələrinin fəallaşmasına və müsəlman əhaliyə qarşı qətl və qarətlərin miqyasının artmasına səbəb oldu. Erməni xadimləri də öz mənfur planlarını həyata keçirmək üçün qəsdən müsəlmanların xristian əsgər ailələrinə zərər yetirmələri haqqında şayiələr yayır, Qafqaz cəbhəsində döyüşən rus hərbçilərini öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. Bu təbliğatın nəticəsində Qafqaz cəbhəsi əsgər komitələri adından 1917-ci il iyunun 24-də Petroqrad Əsgər və Fəhlə Deputatları Soveti sədrinə teleqram göndərilmişdi ki, Yelizavetpol quberniyasında əsgər ailələrinə qarşı yerli tatarların (azərbaycanlıların – R.Ə.) qarət və zorakılıqlarına son qoyulması üçün tədbirlər görülsün [5, s.32].

Gəncənin nüfuzlu şəxsləri, ictimai-siyasi xadimləri yerli azərbycanlı əhalini erməni-rus hərbçilərinin zorakılıqlarından qorumaq üçün fəal iş aparırdılar. 1917-ci ilin mart ayında Gəncənin ziyalıları və digər nüfuzlu şəxsləri tərəfindən Türk Ədəmi Mərkəziyyət Federalistlər Partiyası yaradılması bu istiqamətdə önəmli addım oldu. Bu partiya leqal fəaliyyətə başlayan Müsavat partiyası ilə birlikdə azərbaycanlı əhalinin hüquqlarının qorunması xalq hərəkatının doğru məcraya yönəldilməsində çox böyük rol oynadı. Uzun müddət gizli fəaliyyət göstərmiş Difai partiyası üzvləri yenidən dinc müsəlman əhalinin həyatının və əmlakının qorunmasına başladılar. Müsəlman Şurası üzvləri də silahlı dəstələr yaradılması və silah tədarükü sahəsində fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Bu təşkilatların qətiyyətli fəaliyyəti 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin ilk aylarında Gəncə şəhərində və ətrafındakı yaşayış məntəqələrində azərbaycanlı əhalinin erməni silahlı dəstələrinin basqınlarından qorunmasına imkan verdi.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Birinci Dünya müharibəsi dövründə ermənilərin Zaqatala dairəsində qətl və qarətləri. // "Uydurma erməni soyqırımı: yalanlar, iftiralar. Türk-müsəlman soyqırımı: faktlar, həqiqətlər" mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92 və hakimiyyətə qayıdışının 22 illiyinə həsr olunmuş II beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2015, s.114-118
2. Birinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində Şəki-Zaqatala bölgələrində türk-müsəlman əhaliyə qarşı erməni qətliamları. // "Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920)" mövzusuna həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları. AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri. Xüsusi buraxılış. 2016, № 56, 57, 58, s.231-235
3. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri. Bakı: Çaşıoğlu, 2012, 752 s.

4. Рапорт генерал-майора Болховитинова о деятельности армянских вооруженных отрядов в Турции и Закавказье в Первую мировую войну. Баку: Азернешр, 2012, 152 с.
5. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (1917-1920-ci illər). I c., Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri. Bakı: Çaşıoğlu, 2010, 768 s.

MURDER AND ROBBERY OF THE ARMENIAN FORCES AGAINST AZERBAIJANI POPULATION IN GANJA REGION (1914-1918 y.)
SUMMARY

At the beginning of the First world war, the Armenian armed forces, created using Caucasian governorship governorship, expanded scale murder and looting in Yelizavetpol province. After the February revolution of 1917 in the South Caucasus, a new government could not prevent the mass murder of the local Turkic-Muslim population in different regions of Yelizavetpol province by the Armenian troops. Only influential intilligentsii fought and protected the local population even greater disasters.

УБИЙСТВА И ГРАБЕЖИ АРМЯНСКИХ ОТРЯДОВ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ГЯНДЖИНСКОМ РЕГИОНЕ (1914-1918 гг.)
РЕЗЮМЕ

В начале Первой мировой войны армянские вооруженные отряды, созданные с помощью Кавказской наместничества, расширили масштаба убийство и грабежи в Елизаветпольской губернии. После Февральской революции 1917 г. на Южном Кавказе новые органы власти не могли предотвратить массовое убийство местного тюрко-мусульманского населения в различных регионах Елизаветпольской губернии со стороны армянских отрядов. Только влиятельные представители интиллигенции вели борьбу и оградили местного населения еще больших бедствий.

Д.ф.п.и. **Азиза НАЗАРЛИ**

РОЛЬ АРМЯН В БЕСЧИНСТВАХ XI КРАСНОЙ АРМИИ В ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ ОККУПАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА (1920-1921)

Açar sözlər: Azərbaycan, XI Qırmızı Ordu, işğal, ermənilər, Xüsusi şöbə
Keywords: Azerbaijan, the XI Red Army, occupation, armenians, Special department
Ключевые слова: Азербайджан, XI Красная Армия, оккупация, армяне, Особый отдел

В ночь на 27 апреля 1920 г. части XI Красной Армии перешли азербайджанскую границу, несмотря на то, что Г.В.Чичерин лживо убеждал правительство АДР в том, что РСФСР выступает за самоопределение народов и не собирается завоёвывать Азербайджан оружием [23, с. 62]. Советская Россия оккупировала Северный Азербайджан. Со дня оккупации начался процесс расхищения природных богатств республики. Были уничтожены существующие государственные структуры и создавались новые, советские. Советизация сопровождалась жестокостью XI Красной Армии по отношению к местному азербайджанскому населению, которое особенно тяжело воспринимало расформирование национальной армии. Во многих регионах азербайджанский народ восстал против насильственного внедрения новой власти. Антисоветские восстания были жестоко подавлены XI Красной Армией. Трагической ситуацией воспользовались лица армянской национальности, взяв на себя роль разжигателей, подстрекателей и провокаторов. Армянские террористы физически устраняли патриотов Азербайджана. Многие армяне занимались доносительством и таким путём часто достигали своих заветных целей – руками Особого отдела XI Красной Армии избавлялись от знаменитых патриотов-азербайджанцев. Их мишенью стал даже Н.Нариманов – председатель Азербайджанского Ревкома, человек-интернационалист, искренняя вера в социалистические идеалы которого не подлежит сомнению.

Социально-экономическое и политическое положение в Азербайджане исследуемого периода нашло отражение в докладной записке главы Совнархоза Азерб.ССР Н.Соловьёва Ленину «Наша политика в Азербайджане за два месяца (май-июнь) после переворота» [31]. Н.Соловьёв писал, что в результате переворота «усилилось контрреволюционное националистическое настроение. Интеллигенция и буржуазия арестовывалась и расстреливалась почти исключительно мусульманская» [31].

Особенно произвол оккупационной власти проявился в г.Гяндже, которая после подавления восстания представляла из себя «разрушенную Помпею» [29, л. 21]. «Месть победивших большевиков и их армянских союзников была ужасной. Солдаты грабили магазины мусульманских торговцев, отнимали у жителей или попросту выбрасывали на улицу мебель и домашнюю утварь». Армяне в отместку азербайджанцам указывали солдатам дома «мусульманских буржуев». Даже руководитель турецких коммунистов Мустафа Субхи пытался образумить мародёров и остановить бесчинства. Однако ему это не удалось [22, с. 258]. Лица армянской национальности в Гяндже активно занимались грабежами и мародёрством. У извозчиков, например, красноармейцами были отобраны фаэтоны и лошади, которые, кстати, нашлись в армянской части города [29, л. 19].

4 июня 1920 г. состоялось Чрезвычайное объединённое заседание Гянджинского уездного ревкома и комитета партии с участием чрезвычайных комиссаров Мирзы Давуда Гусейнова, Гамида Султанова, а также Кванталиани и Хутулашвили. Обсудили вопрос о сохранении народного имущества и возвращении награбленного. В этот день вышел приказ по Гянджинскому ревкому за подписью заместителя председателя ревкома Тупикова. В параграфе 3-ем этого приказа указывалось, что во время гянджинского восстания жители армянской части г.Гянджи «набрали себе много вещей, каковые ревком предлагает немедленно сдать». Предупреждалось, что не исполнившие этот приказ будут привлечены к суровой революционной ответственности вплоть до расстрела [27, л. 48; 28, л. 39]. Темой обсуждения стали провокационные действия армян. Было отмечено, что в целях изоляции красноармейцев от армян на

мосту, отделяющем армянскую часть города от мусульманской, был поставлен заградительный отряд, но «отчаянные армяне делали своё дело». Они переплывали на другой берег и вели усиленную агитацию среди красноармейских частей. На этом заседании военные руководители признавались, что армяне «указывали нам жилища якобы буржуазии, вообще подливали масло в огонь, и понятно, что страдала не только буржуазия, но и беднейший класс. Провокация армян-наушников разжигала страсти наших частей. Это создавало озлобленность даже на мирное население в среде красноармейцев». Все трупы были найдены в основном в садах, внутри домов и в подвалах – это объяснялось тем, что население после входа красноармейцев убегало в сады, пряталось внутри домов, в подвалах. [10, л. 12]. Признания красноармейцев показывают, что в жестокости военных в большей степени были виноваты армяне – разжигатели.

Мародёры передавались в распоряжение ЧК или Особого отдела [18, л. 10]. В мародёрстве были уличены армяне – коммунисты Шахназаров, Мелик-Осипов. Они были исключены из партии и арестованы [19, л. 18]. Выездная сессия Революционного военно-полевого Трибунала АССР на заседании 28 июля 1920 г. в составе председателя Хаджилиаса, членов Клокова и К.Эриванского заслушала и рассмотрела дело №5 по обвинению начальника милиции 4-го участка г.Гянджи Анатолия Шах-Паронянца в должностных преступлениях. Следствие доказало виновность Шах-Паронянца в мародёрстве, насилии и грабежах граждан. Арестованный на суде заявил, что никаких распоряжений начальства относительно обысков не имел и оставлял отобранные предметы в собственном пользовании. РВПТ АССР признал, что мародёр тыла использовал восстание и грабил беднейшее население, чем дискредитировал Советскую власть, и что таких «преданных» служащих «нужно вымести колючей проволокой из советских учреждений». Трибунал постановил подвергнуть его расстрелу [5, л. 110]. На том же заседании трибунал постановил Егише Саркисянца, Маркара Саркисянца расстрелять за разбои, грабежи, мародёрство и дискредитацию звания красноармейца [5, л. 15, 111].

Дашнаки внедрились в Особый отдел XI Красной Армии и творили чудовищные преступления против азербайджанцев. Следователь Особого отдела и уполномоченный Губернского Чрезвычайного комитета А.М.Мелконов (член партии «Дашнакцутюн») в ночь с 6 на 7 июня 1920 г. расстрелял во дворе тюрьмы 23 человека без суда и следствия [32, с. 96].

Известно, что при запасном полку XI Красной Армии состоял армянский батальон [30, с. 39]. В донесении одного из военных начальников Кущинского упоминалось о том, что во время подавления гянджинского восстания в отдельном армянском отряде было убито 4 и ранены трое [18, л. 27].

Особый отдел XI Красной Армии, использовав свои неограниченные возможности, репрессировал виднейших людей Гарабаха: бывших уездных начальников, приставов, старост, деятелей культуры и религии, сельских богачей, кулаков, середняков и членов их семей. Газета «Коммунист» писала, что репрессии осуществлялись только по отношению к азербайджанцам [2, с. 42-43; 3, с. 258]. В конце 1920 – начале 1921 г. в Ходжавенде были арестованы 68 человек. В феврале – марте 1921 г. – ещё 28 человек [2, с. 48]. В Шуше – соответственно 75 и 35 человек [3, с. 264]. Они обвинялись в национализме. В информации о деятельности Джаванширского ревкома от 17 октября 1920 г. указывалось, что комиссия, прибывшая в Тертер, осуществила расстрел контрреволюционеров [2, с. 49]. Провокаторами являлись армяне. Именно они «знакомили» русских оккупантов со сливками азербайджанской нации.

В своём докладе Ю.Меликов (Чрезвычайный уполномоченный Наркомпрода в Гарабахе) описал действия частей Красной Армии, дислоцированных в Гарабахе: «Особенно много произвола азербайджанское население терпело от находившегося в Гарабахе особого отдела №8 32-й дивизии, который, «набрав себе агентов из подонков местного общества», творил всевозможные бесчинства: реквизиции, аресты людей, производил обыски в домах ... Одно только и слышалось от населения, что такой-то убит армянами, расстрелян без всякого разбора по провокации. Безобразные действия присосавшихся к Красной Армии дашнаков, творивших без всякого зазрения совести свою гнусную работу во многом являлись причиной того недоверия, которое питало население к Красной Армии» [33, с. 67, 68].

В Джабраильском уезде председатель ревкома и половина состава ревкома состояли из дашнаков. Меликов писал в ЦК, что «снабжение всей стоящей там 18 дивизии производится в мусульманских районах, да ещё хлеб из мусульманских районов выкачивается в армянские селения, почему я установил в этом отношении некоторые ограничения …» [13, л. 41].

Сводка в ЦК из Аджикабула от 10 июня 1920 г. сообщала, что мусульманское население «чрезвычайно злобно» относится к Красной Армии потому, что в отрядах много армян [7, л. 15]. И действительно, подавление народного восстания и столкновения Красной Армии с местным населением явилось удобным моментом для дашнаков, которые стали подстрекать армянских крестьян на грабёж мусульманских сёл в Бардинском и Евлахском районах. При этом гарнизон, находившийся там, не предпринимал мер для прекращения грабежа. Начальник Полевого штаба XI Армии Воронков 8 июня 1920 г. послал телеграмму А.Микояну, в которой известил его об этих бесчинствах армян. В ответном сообщении Микояна указывалось, что эти данные приняты к сведению. «… Необходимые меры будут приняты … Командарму XI армии необходимо срочно устранить нежелательно-вредное впечатление, выставляющее Красную Армию в союзе с армянами-дашнаками-врагами мусульманства» [7, л. 13; 8, л. 5]. Так, даже большевистские руководители армянской национальности официально признавали соучастие рядовых армян и дашнаков в бесчинствах XI Красной Армии и лицемерно делали вид, что осуждают это.

Большой интерес представляет «Доклад о работе по Шушинскому и Джаванширскому уездам», посланный народному комиссару внутренних дел Г.Султанову от уполномоченного НКВД Атаева. Атаев утверждал, что в Тертере денежные средства и продукты в громадном количестве отправлялись только в нагорные армянские сёла, тогда как разрушенной и разорённой низменности, где проживали мусульмане, не поставлялось ничего. Когда председателем ревкома Эглитом было арестовано несколько дашнаков-агитаторов, компартия выразила бурный протест. Атаев возмущался, что в случаях, когда арестовываются дезорганизаторы-армяне или же на них налагается дисциплинарное или административное взыскание, компартия тотчас же вмешивается в административные дела [15, л. 26].

В Джаванширском ревкоме на ответственных должностях сидели армяне. Беки были расстреляны, а их имущество конфисковано и стало «уплывать» в руки армян. «У армян большие богатства и «сытые лица, а кричат, голодаем. А спросите, была ли развёрстка в армянской части, были ли закупки скота для армии … нет. Падает ли на армянскую часть транспортная повинность – нет. Каким-то образом получается так, что всё это обходит два армянских участка и всей своей тяжестью ложится на мусульман», – сообщалось в Докладной записке и сводке о деятельности Джаванширского ревкома его председателем Эглитом 17 октября 1920 г. [11, л. 25]. Записка свидетельствует о негодовании мусульман в связи со сложившейся ситуацией и недоумении по поводу сущности нового строя, когда при нём один народ обобран и ограблен, а другой – наделён и обогащён. Жители – азербайджанцы Джаванширского уезда написали в газету «Коммунист»: армяне «всунулись в общественные и политические учреждения. Всё бремя революции лежит на мусульманском населении, а армяне ничем не пострадали» [25, л. 23]. В наиболее вопиющих случаях преступники подвергались аресту. В Тертере, например, был арестован Гайк Григорян – расхититель народного имущества и оружия [9, л. 162].

Беззакония в уездах Азербайджана начинались с той самой минуты, когда XI Армия овладевала каким-либо городом или селом. Например, в Нухе были арестованы бывший городской голова, пристав, несколько предпринимателей и даже некоторые члены их семей, в том числе женщины [1, с. 28]. Бесчинства происходили часто с подачи армян. На заседании Нухинского уездного комитета партии 14 августа 1920 г. Чрезвычайный комиссар Музаффар Нариманов доложил о положении беженцев армян и мусульман в Нидже. Он отметил, что армяне не пускали мусульманских беженцев в свою среду. А местные мусульмане даже, по словам армян, охотно давали армянам сельскохозяйственные орудия для пользования. Несмотря на всё это, армяне с ложными доносами обращались к красным частям, которые, не разобравшись, терроризировали местное население. С каждым днём количество ложных доно-

сов увеличивалось, как и число арестованных мусульман. М.Нариманов констатировал, что сам был очевидцем таких случаев. Заседание предложило ЧК и Особому отделу при аресте людей держать под надзором доносчиков [20, л. 3, 4].

Военные командиры и работники Особого отдела грубо вмешивались в дела ревкомов и приводили управление уездами к параличу. Например, в ноябре 1920 г. в Загатальском уезде были произведены массовые аресты коммунистов [16, л. 113]. Были арестованы почти все служащие Загатальского ревкома. Временно этот уезд стал управляться военно-революционным комитетом, состоящим из русских (Шевяков, Мишин и др.) и армян (Айрапетов, Вартазаров, Эльчибеков, Атамянц) во главе с бывшим поручиком Серебрянниковым [4, с. 180]. Член Загатальского комитета АКП(б) Х.Агамиров сообщил Н.Нариманову и в ЦК АКП(б), что в ночь на 11 ноября 1920 г. в Загатале особым постом были арестованы почти весь уездный комитет партии и ответственные работники (28 человек). Их посадили в карцер, заставили очистить сортир и вывезти из города. Причина ареста никому не была ясна. Азербайджанских работников мучили 19 суток. «Я сидел при Николае, тогда так не мучили, как нас мучили в загатальской тюрьме», – писал Агамиров. Это, сообщал Агамиров, произошло вследствие провокаторской деятельности армян-членов дашнакской партии [12, л. 55]. Арестованных освободили только через 19 дней после особого распоряжения, поступившего из Баку [4, с. 181]. Компартия доказала необоснованность массовых арестов и наказала виновных в бесчинстве [12, л. 38, 39].

В марте 1921 г. Н.Нариманову было доложено, что в Загатальском округе было много армян-дашнаков, которые подстрекали военных на антиазербайджанские действия [21, л. 25].

Тяжёлую историческую судьбу проживал Шамахинский уезд. Из доклада Чрезвычайного Комиссара Шамахинского уезда А.Ширвани в ЦК АКП(б) (17 июля 1920 г.) видно, что уезд находился в исключительно тяжёлых условиях после учинённого армянами в 1918 году геноцида азербайджанцев. Город Шамахы и большинство селений представляли собой развалины разрушенных армянами домов. Убежавшие в 1918 году жители возвращались на свои «родные пепелища» и были вынуждены жить под открытым небом. Со дня оккупации население уезда подвергалось всевозможным притеснениям как со стороны различных закупочных комиссий XI Армии, агентов воинских частей, так и лиц, занимавших ответственные посты в уезде. Это доказывали около 500 письменных жалоб, поданных Ширвани населением уезда [14, л. 100].

Красноармейцы армянского происхождения выступали в роли разжигателей бесчинств. В 5 часов утра 11 июня 1920 г. Первый Красный Рабоче-крестьянский Грузинский стрелковый полк выступил в поход из Кюрдамира к г.Шамахы для подавления предполагаемых контрреволюционных восстаний в Шамахинском уезде [6, л. 32]. По пути следования из Кюрдамира в Шамахы красноармейцами этого стрелкового полка, армянами по национальности, совершались многочисленные бесчинства. Были случаи, когда несколько красноармейцев-армян, собравшись в группу, отставали во время больших привалов от своих частей, заходили в знакомые им селения, напивались и под видом обыска занимались грабежами, мародёрством, а также совершали другие преступления [6, л. 2]. Красноармейцы Караогланянц и Караханянц 13 июня 1920 г. в сел. Сагиян покушались на жизнь милиционера Теймура Мешади Али Мамед оглы, нанеся ему тяжёлое ранение в голову. Григорьев, Арзуманов, Багдасаров и Арушамов, войдя в деревни с целью запугать мирных жителей мусульман, распространяли слухи о том, что в Шамахы идёт не Грузинский Красный полк, а армянский. Самозванец армянин Саркисов, представившись красноармейцем Грузинского полка, собирал деньги и драгоценности, якобы, для этого полка [6, л. 32]. Эти красноармейцы – армяне были арестованы (18-22 июня 1920 г.) и отправлены в Ревтрибунал 28 дивизии [6, л. 2].

Ревизор НКВД Бочаров в своём рапорте (23/VI-1920 г.) отметил, что бесчинства были совершены на национальной почве. Кроме того, он выяснил, что командир полка ежедневно выписывал требование на пять вёдер вина. В телеграмме начальству ревизор сообщил, что население уезда просит отозвать указанный полк [6, л. 9]. Была создана специальная комиссия. Дело Следственной Комиссии по расследованию событий, произошедших в Первом Грузинском стрелковом полку до 23 июня 1920 г. (председатель – П.Сергеев), составляло целых 54

листа. Однако представители Реввоенсовета Армии, Реввоентрибунала и Особого Отдела после формально произведённого следствия пришли к выводу, что показания Бочарова не нашли подтверждения. 9 июля 1920 г. Командарм просил ЦК АКП(б) обратить внимание на подобное выступление против Красной Армии и предупредить всех ответственных работников Азерб.ССР, что впредь при возведении подобного рода клеветы Реввоенсовет XI Армии будет бороться с подобными лицами самым беспощадным образом, как с лицами, желающими подорвать престиж Российской Рабоче-крестьянской Красной Армии [6, л. 55]. Таким образом, констатация фактов бесчинств пьянствующих красноармейцев в Шамахинском уезде военным руководством классифицировалась как клевета на Красную Армию РСФСР. Вместо того, чтобы предотвращать бесчинства и наказывать бесчинствующих, оно прибегало к демагогии и высокопарным высказываниям. Это было неудивительно. Военное руководство защищало интересы своего ведомства и по ходу само клеветало на честных работников, таких как Бочаров.

В Гёйчайском уезде продагенты вели себя нагло и незаконно [24, л. 17]. Некоторые председатели ревкомов проявляли невиданную смелость и арестовывали агентов за противозаконные действия. Например, председателем Баргушадского участкового ревкома Х.Халиловым был арестован агент Петросов и препровождён в Гёйчайский уездревком [17, л. 19].

В мае 1920 г. на р.Куре случилось наводнение, принесшее много неприятностей населению. К этим бедам прибавились провокационные действия армянина Нерсеса (он был в дальнейшем расстрелян), который распускал слухи о том, что красноармейцы убивают мирное население. К этому надо прибавить и бесчинства армянского отряда, расквартированного в сел.Верхний Кархун для охраны моста. Члены отряда, воспользовавшись удобным моментом, расстреляли и зарубили нескольких азербайджанцев из числа мирного населения. Сельчане из-за этих зверств в панике покинули село, оставив своё имущество. Командование XI Красной Армии вынуждено было снять с моста армянский отряд. Охрану моста поручили русским частям, и бежавшие сельчане вернулись обратно в селение. За время отсутствия сельчан разными частями XI Армии были забраны лошади, скот, куры, сёдла, арбы, сено, дрова, матрасы, подушки, одеяла, ковры, медная посуда, пшеница, ячмень, мука, рис, весы, швейные машины, самовары, лампы, зеркала, стулья, одежда, доски, табак, шерсть. Всего на сумму 346 943 350 руб. [26, л. 249, 250]. Были разрушены 18 домов и повреждены 30 домов [26, л. 253].

Из вышесказанного сделаем выводы. В бесчинствах Красной Армии армяне сыграли подстрекательскую роль, умело использовав тяжёлую ситуацию в своих антиазербайджанских планах. После подавления антисоветских восстаний, в которых армянские жители не только не приняли участия, но заняли предательскую позицию, армяне занимались мародёрством и грабежами. Во многих уездах армяне занимали ответственные должности. Злоупотребляя этим, они не просто участвовали в бесчинствах XI Красной Армии, но были главными их инициаторами и зачинщиками. В уездах они содействовали устранению не только патриотических сил, но даже азербайджанских коммунистов, советских служащих.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 1996, 168 s.
2. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Xocavənd rayonunun tarixi. Bakı: Avropa, 2016, 678 s.
3. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı, Avropa, 2016, 960 s.
4. Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri). Bakı: Aspoliqraf, 2008, 376 s.
5. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (далее АПДУДПАР), ф. 1, оп. 1, д. 89.
6. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 92.
7. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 108.
8. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 109.
9. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 115.
10. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 120.
11. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 122.

12. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 124.
13. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 126.
14. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 140.
15. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 141.
16. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 147.
17. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 252.
18. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 255.
19. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 256.
20. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 267.
21. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 2, д. 105.
22. Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе / пер. с нем. В.Т.Алтухова. М.: РОССПЭН, 2010, 855 с.
23. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение. 1917-1920 гг. Баку: Элм, 1990, 96 с.
24. Государственный Архив Азербайджанской Республики (далее ГААР), ф. 57, оп. 1, д. 28.
25. ГААР, ф. 57, оп. 1, д. 154.
26. ГААР, ф. 411, оп. 4, д. 23.
27. ГААР, ф. 2475, оп. 1, д. 9.
28. ГААР, ф. 2475, оп. 1, д. 10.
29. ГААР, ф. 2475, оп. 1, д. 42.
30. Гулиев Дж.Б. К истории образования Второй Республики Азербайджана. Баку: Элм, 1997, 164 с.
31. Гулиев Дж. Политика, которая «больше и больнее всего ударила по мусульманству»: Газ. «Бакинский рабочий»,18 августа 1992 года.
32. Мамедова Ш. Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане. 1920-1930 гг. Баку: Адилоглы, 2004, 320 с.
33. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку: Təhsil, 2010, 292 с.

SOVET İŞĞALI DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA XI QIRMIZI ORDUNUN ZORAKILIQLARINDA ERMƏNİLƏRİN ROLU (1920-1921)
XÜLASƏ

1920-ci ilin aprel ayında Şimali Azərbaycan Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusu tərəfindən işğal olundu. XI Qırmızı Orduda, o cümlədən xüsusi şöbədə, bir çox ermənilər qulluq edirdilər. Məqalədə konkret faktlarla XI Qırmızı Ordunun azərbaycanlılara qarşı zorakılıqlarında ermənilərin təhrikçi rolu işıqlandırılır.

THE ROLE OF THE ARMENIANS IN VIOLENCE OF THE XI RED ARMY IN AZERBAIJAN DURING THE SOVIET OCCUPATION (1920-1921)
SUMMARY

In April 1920, Northern Azerbaijan was occupied by the XI Red Army of Soviet Russia. In the XI Red Army, including the Special department served many Armenians. In the article basing on the specific facts is highlighted the instigator role of Armenians in the violence of the XI Red Army against Azerbaijanis.

Ия Гайозовна ШИУКАШВИЛИ
Телавский государственный
университет им. Якоба Гогебашвили

ГЕНОЦИД ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА БАКУ В 1918 ГОДУ

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, erməni, “Böyük Ermənistan”, soyqırım.
Keywords: South Azerbaijan, Armenia, Great Armenia, genocide
Ключевые слова: Южный Азербайджан, Армения, “Великая Армения”, геноцид

В 2018 году исполняется 100 лет трагическим мартовским событиям 1918 года — геноциду тюрко-мусульманского населения, совершенного большевистско-дашнакскими военными формированиями в Баку и других населённых пунктах Бакинской губернии [1][2].

Активную роль в этом преступление сыграли вооружённые отряды армянской партии «Дашнакцутюн» [3].

После Октябрьской революции в России, в Закавказье, в том числе в Баку, возник вакуум власти. Бакинский Совет, в котором главенствующую роль играли большевики и эсеры различных течений, фактически контролировал власть в городе.

Среди лидеров местных большевиков ведущую роль играли этнические армяне во главе с С.Шаумяном, который одновременно являлся председателем Бакинского совета и чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа.

Части Красной Армии Бакинского Совета также состояли преимущественно из армян, среди которых было немало членов партии Дашнакцутюн.

Так, начальником штаба Красной Армии в Баку являлся бывший полковник царской армии дашнак З.Аветисов, а 3-й бригадой командовал другой дашнак, Амазасп Срванцтян [4].

Как свидетельствуют документы, собранные Чрезвычайной Следственной комиссией Азербайджанской Республики, мартовские события начались, когда Бакинский Совет без всяких к тому оснований разоружил и задержал небольшой азербайджанский вооруженный отряд, прибывший в качестве почетного караула на похороны сына азербайджанского миллионера Тагиева [5][6][7].

27 (15) марта 1918 года на пароходе «Эвелина» из Ленкорани в Баку прибыл отряд из пятидесяти офицеров и солдат сформированного Бакинским Мусульманским Национальным Комитетом Ленкоранского конного дивизиона [8] во главе с генералом Талышинским.

Они собирались участвовать в похоронах своего сослуживца, сына миллионера Гаджи Зейналабдина Тагиева — Мамеда Тагиева, трагически погибшего в результате неосторожного обращения с оружием.

После похорон М.Тагиева военнослужащие дивизиона намеревались 29 (17) марта отплыть на том же пароходе обратно в Ленкорань.

Однако руководители Бакинского Совета не разрешили кораблю отплыть, и предъявили ультиматум, потребовав от военнослужащих в течение 24 часов сдать своё оружие.

Пытаясь предотвратить обострение событий, 30 (18) марта военнослужащие дивизиона согласились сдать оружие.

Однако разоружение азербайджанских военнослужащих, пытавшихся уехать из города, вызвало возмущение мусульманского населения города, которое восприняло это как оскорбление убитого горем Тагиева-отца и провокацию, так как требования о разоружении не распространялись на другие этнические и партийные вооруженные формирования, имевшиеся в городе.

30 (18) марта в различных частях города стали сооружаться баррикады и возникать стихийные митинги с требованием вернуть военным конфискованное у них оружие, или же разоружить и другие этнические формирования.[5]

Другую версию высказывает британский исследователь Питер Хопкирк.

Согласно ей, хотя Шаумяну и удалось сформировать коалицию между большевиками, армянами и мусульманами, однако это равновесие было хрупким.

Мусульмане опасались усиления армян, вооружаемых британской армией, и обратились к единоверцам за помощью.

Столкновения начались с прибытия 30 марта в порт Баку вооруженных подразделений мусульманской Дикой дивизии.

Отправленные для досмотра чиновники были обстреляны, некоторые из них были убиты. Подошедшие силы большевиков разоружили прибывшие подразделения. Однако после отправки в Баку дополнительных отрядов Дикой дивизии город стал полем битвы.[9][10]

В тот же день на квартире большевика Н. Нариманова начались переговоры между руководителем Бакинского Совета Шаумяном, и лидером Мусавата М. Э. Расулзаде.

Стороны почти достигли соглашения о возвращении конфискованного оружия, когда поступила информация о провокационном обстреле конного отряда Красной Армии на Шемахинской улице.

Лидеры большевиков немедленно обвинили в инциденте азербайджанцев, хотя виновники инцидента установлены не были, и, прервав переговоры, начали против них активные боевые действия.

Впоследствии Шаумян признавал, что воспользовался этим инцидентом для уничтожения оппозиции в лице Мусавата:

«Мы должны были дать отпор, и мы воспользовались поводом, первой попыткой вооруженного нападения на наш конный отряд, и открыли наступление по всему фронту.

Благодаря стараниям и местного Совета и перебравшегося сюда Военно-революционного комитета Кавказской Армии (из Тифлиса и Сарыкамыша) у нас были уже вооруженные силы — около 6 тысяч человек.

У «Дашнакцутюн» имелось также около 3—4 тысяч национальных частей, которые были в нашем распоряжении.

Участие последних придало отчасти гражданской войне характер национальной резни, но избежать этого не было возможности.

Мы шли сознательно на это. Мусульманская беднота сильно пострадала, но сейчас она сплачивается вокруг большевиков и вокруг Совета».[11][12]

Вначале дашнаки объявили о своем нейтралитете, однако после начала вооруженных столкновений выступили на стороне большевиков.[6][7][11]

Это решило исход противостояния.

В то же время, согласно А. Микояну, некоторые национальные армянские части приняли участие в боях на стороне Красной армии, когда победа Красной Армии была уже ясна.[13]

Бакинский Совет совместно с поддержавшими его вооруженными формированиями «Дашнакцутюн» развернул наступление на мусульманские кварталы.

Для бомбардировки этих кварталов использовались аэропланы, а два корабля Каспийской флотилии обстреливали их с моря.

В занятых мусульманских кварталах происходили грабежи и убийства мирных мусульман, в том числе женщин и детей.

Занимались этим преимущественно армянские вооруженные формирования.

Образованный Бакинским Советом Комитет Революционной обороны предъявил партии Мусават ультиматум, в котором выдвигались следующие условия:

-Открытое и безоговорочное признание Бакинского Совета как единственной власти, и абсолютное повиновение всем его приказам;

-Вывод с территории Баку азербайджанской воинской части дикой дивизии;

Вечером 31 (19) марта Руководство «Мусават» уведомило Исполнительный комитет Бакинского совета о принятии всех условий предъявленного ультиматума.

Однако после принятия ультиматума, вооруженные формирования дашнаков устроили грабежи, поджоги и убийства в мусульманских кварталах города.[6][14]

Согласно британскому исследователю Питеру Хопкирку:

«Армяне, увидев, что их старинные враги бегут, теперь жаждали мести.

Поэтому бои продолжились до тех пор, пока практически все мусульманское население не было изгнано из города или вырезано.

На пятый день, хотя значительная часть города была все еще в огне, сопротивление прекратилось, и улицы остались заполнены убитыми и раненными, которые практически все были мусульманами».[15]

В 11 часов утра 2 апреля (21 марта) 1918 г. руководство Бакинского совета официально согласилось на перемирие с азербайджанцами, однако убийства и грабежи в азербайджанских кварталах продолжались вплоть до 5 апреля (24 марта) 1918 г.

Начался массовый исход мусульманского населения из города.

По словам британского вице-консула в Баку майора Макдоннела, в городе «не осталось ни одного сколько-нибудь важного мусульманина».[16]

С.Шаумян считал мартовские события триумфом советской власти в Закавказье.

По его словам:

«Результаты боев блестящие для нас. Разгром противника был полнейший.

Мы продиктовали им условия, которые беспрекословно были подписаны.

Убитых более трех тысяч с обеих сторон. Советская власть в Баку все время висела в воздухе благодаря сопротивлению мусульманских националистических партий.

Эти партии во главе с феодальной (бекской и ханской) интеллигенцией, укрепившись в Елисаветполе и Тифлисе благодаря подлой и трусливой политике меньшевиков, стали в последнее время очень агрессивны и в Баку.

Из листков, изданных нами и при сем прилагаемых, вы увидите, что они начали наступление на нас.

*Решалась судьба Закавказья. Если бы они взяли верх в Баку, город был бы объявлен столицей Азербайджана, все немусульманские элементы были бы обезоружены и вырезаны»[17].*По словам американского исследователя Фируза Каземзаде, Бакинский Совет спровоцировал гражданскую войну в надежде уничтожить власть своего наиболее влиятельного противника, партии Мусават.

Однако, когда Совет обратился за помощью к Дашнакцутюн в борьбе с азербайджанскими националистами, гражданская война переросла в резню, и армяне стали убивать мусульман вне зависимости от их политической принадлежности или социального и экономического положения.[19]

Большевики открыто признали свою неспособность предотвратить устраиваемые дашнакскими формированиями антимусульманские погромы, которые распространились и на близлежащие города и села.[20]

Во время мартовских событий одним из членов Баксовета Мешади Азизбековым были образованы «комитеты спасения», благодаря которым удалось спасти тысячи азербайджанцев, причём он также смог защитить от поджога и разрушения фабрику Г. З. Тагиева[21].

Массовые убийства мусульман произошли во многих населенных пунктах Бакинской губернии, в которые Шаумян направил дашнакские отряды «устанавливать советскую власть».

В частности, почти одновременно с событиями в Баку началась атака армянских вооруженных формирований на Шемаху.

Город был разрушен и подожжен, тысячи мирных жителей были убиты.[22]

Аналогичные события произошли в мае 1918 года в Губинском уезде, куда прибыл из Баку отправленный Шаумяном отряд дашнаков под командованием Амазаспа.

Согласно данным следственной комиссии, сформированной правительством АДР, отряд Амазаспа сжег и разгромил город Губу и 122 мусульманских селения Губинского уезда. [23][24]

В 2007 году во время строительства в городе Губа стадиона было обнаружено массовое захоронение.

Согласно исследованиям азербайджанских учёных, обнаруженные здесь человеческие останки принадлежат местным жителям различных национальностей, подвергшихся в 1918 году геноциду.

На сегодняшний день обнаружено 400 останков, включая около 50 детских и 100 женских.[25]

По разным оценкам, во время мартовских событий только в Баку погибло от 3 до 12 тысяч человек[26].

С учётом числа жертв, мартовские события были одним из наиболее кровавых эпизодов в ходе российской революции.[5]

По словам Тадеуша Свентоховского, в умах азербайджанцев Бакинская коммуна стала горьким символом большевистско-армянского сговора, рождённого в кровавой бане мартовских событий.[27]

Эти события привели к отчуждению мусульманских масс от большевиков, власть которых оказалась недолговечной.

В июле 1918 года власть в Баку перешла к Диктатуре Центрокаспия, а бакинские комиссары вынуждены были бежать в Красноводск, где были расстреляны местными эсерами.

Диктатура Центрокаспия также продержалась недолго, и в сентябре 1918 года правительство АДР установило контроль над Баку.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Commissar and Mullah, Glenn L. Roberts, стр. 20
2. Michael G. Smith. Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-20. Journal of Contemporary History, Vol. 36, No. 2. (Apr., 2001)
3. Michael G. Smith. Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-20. Journal of Contemporary History, Vol. 36, No. 2. (Apr., 2001)
4. Айдын Балаев. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., Флинта, 2008.
5. Азербайджан и Россия. Общества и государства. Майкл Смит. Память об утратах и азербайджанское общество
6. Tadeusz Swietochowski. Russian Azerbaijan, 1905—1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community. Cambridge University Press, 2004. pp 116—118
7. Firuz Kazemzadeh. Struggle For Transcaucasia (1917—1921), New York Philosophical Library, 1951
8. Государственный архив Азербайджанской Республики. ф.2898, оп.2, д.11, л.430
9. Peter Hopkirk. Like hidden fire. The plot to bring down the British Empire. Kodansha Globe, New York, 1994. Стр. 282—283.
10. Stephanie Cronin (University of London School of Oriental and African Studies). Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left. Стр. 90.
11. Шаумян Ст. Письма. 1896-1918. Ереван. Арм ГИЗ, стр. 63-64, 1959.
12. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 гг.): сборник документов в 4-х томах; Главное архивное управление при Совете Министров СССР, Центральный государственный архив Советской Армии, Институт военной истории Министерства обороны СССР, стр. 144
13. А. И. Микоян. Дорогой борьбы, Книги 1 стр. 133 Однако, когда восстание началось, Армянский национальный совет объявил о своем нейтралитете, а когда победа Красной Армии была уже ясна, некоторые национальные армянские части даже приняли участие в боях на стороне Красной армии
14. Audrey Alstadt, The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule.
15. Peter Hopkirk. Like hidden fire. The plot to bring down the British Empire. Kodansha Globe, New York, 1994.
16. Audrey L. Altstadt. The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule. — Hoover Press, 1992. — 331 p. — (Studies of nationalities). — . стр. 86
17. The British vice consul in Baku, Major AER McDonnell, wrote, "not a single Musulman of any importance remain[ed].
18. Шаумян Ст. Письма. 1896-1918. Ереван. Арм ГИЗ, 1959, стр. 63-64
19. Газета «Азербайджан», 6 декабря 1919 года
20. F. Kazemzadeh. The Struggle For Transcaucasia: 1917—1921, The New York Philosophical Library, 1951, p. 75
21. The Bolsheviks freely admitted their inability to prevent the anti-Muslim pogroms that were perpetrated by renegade Dashnak troops and that spread to nearby cities and villages. Michael G. Smith. Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-20.

Journal of Contemporary History, Vol. 36, No. 2. (Apr., 2001), p. 227
22. «Красные» негодуют, но не все…, 1NEWS.az (27.04.2009).
23. Данные архивных материалов о зверствах армян в Шемахинском уезде (1918 г.)
24. Доклад члена Чрезвычайной Следственной Комиссии Новацкого. ЦГАОР АзССР, ф.1061, оп.1, д.95, л.5-8
25. Эльдар Исмаилов. Свидетельство о Губинской трагедии
26. Genocide Museum to be built in Guba (англ.)
27. Азербайджан и Россия. Общества и государства. Майкл Смит. Память об утратах и азербайджанское общество См. прим 11
28. Tadeusz Swietochowski. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. Columbia University Press, 1995. ISBN 0-231-07068-3, 9780231070683, p. 67

1918-Cİ İLDƏ BAKI ŞƏHƏRİNİN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNƏ QARŞI SOYQIRIM XÜLASƏ

Məqalədə 1918-ci ilin mart ayında bolşevik-daşnak silahlı birləşmələri tərəfindən Bakının türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırım haqqında məlumat verilir.

IN 1918 GENOCIDE AGAINST THE MUSLIM POPULATION OF BAKU SUMMARY

The article in March 1918 in Baku by the Bolshevik-Dashnak armed forces should be informed about the genocide committed against the Muslim population.

Д.ф.п.и. **Фуад ТАГИЕВ**

ФЕВРАЛЬСКИЙ ВОЯЖ ЭМИССАРА КОБОЗЕВА В БАКУ

Açar sözlər: azərbaycanlıların soyqırımı, Bakı, Lenin, Kobozev, Şaumyan
Keywords: genocide of Azerbaijanis, Baku, Lenin, Kobozev, Shaumyan
Ключевые слова: геноцид азербайджанцев, Баку, Ленин, Кобозев, Шаумян

Петру Алексеевичу Кобозеву в советское время было посвящено, учитывая его не такой уж большой стаж работы в большевистской номенклатуре (в начале 20-х годов XX века он перешел на «научно-педагогическую» работу, что, вероятно, и позволило ему кончить жизнь естественной смертью в январе 1941 г.), немало книг и статей в различных сборниках (См.: 13, с.133-151; 14, с.89-109; 17, с.92-119; 18, с.89-98; 26; 27). Кто же он, каков был путь, который привел его в феврале 1918 г. в Баку? Оговоримся сразу, это не портрет очередного представителя пресловутой «ленинской когорты» партии-мессии с классическим для этого сюжетом.

Самый первый мандат Кобозева был выдан ему от имени Петроградского Военно-Революционного Комитета, но подписан Ф.Э.Дзержинским. Это имеет свою историю. Вот как описывал это сам Кобозев: «В это время (имеется в виду ноябрь 1917 г. – Ф.Т.) контрреволюционная петроградская печать вела бешеную травлю **«большевиков-шпионов»** – Ленина, в частности, **и мне была посвящена** клеветническая **статья** в «Днях»[1]. **Понятно**, что тогдашний представитель ЦК интернационалистов отказался выдать мне мандат, не выполнив распоряжения Военно-революционного комитета (выделено нами – Ф.Т.)» (11, с.26). Согласно исследованию истории борьбы с дутовщиной, которую и послан был возглавить Кобозев, его мандат отказался подписать (в том числе и выдать деньги на организацию отрядов) Троцкий, который «пытался сорвать организацию разгрома Дутова» (19, с.137). Руководствовался ли этим на самом деле Троцкий, учитывая и год написания ссылаемой нами книги – 1940? Тем не менее, становится ясно, что Кобозев со своей биографией не устраивал одного из руководителей октябрьского переворота. К тому же и сам Кобозев в приводимых выше воспоминаниях фактически соглашался – «понятно» – и с позицией «представителя ЦК» и опосредованно – газеты.

31 января (13 февраля) 1918 г. Ленин подписал мандат члену коллегии Наркомпути П.А.Кобозеву, утвержденный на заседании СНК 30 января (12 февраля) 1918 г., о наделении его чрезвычайными полномочиями в Оренбургской губернии, Тургайской и Уральской областях в целях принятия всех необходимых мер для укрепления власти Советов на местах (12, с.247).

В этом статусе Кобозев в феврале 1918 г. и посещает Баку в качестве эмиссара В.Ленина, как отмечается в очерках о нем. В этих очерках были допущены грубые ошибки, несоответствия, а, порой, и недобросовестные ссылки. Их конкретному разбору можно посвятить отдельную статью.

Так, в некоторых очерках утверждается, что в начале февраля он получает новое назначение — пост наркома путей сообщения, а вместе с ним и новое задание: «использовать положение Наркома, связаться с Баку» (18, с.92; 14, с.94). В очерке из сборника «Революционеры, вожаки масс» (1967 г.), повторявшее в целом сборник «Мужественные борцы за дело коммунизма» (1957 г.), пошли еще дальше. По поводу вышеуказанного утверждения давалась ссылка на 7-ой том Советской Исторической Энциклопедии (См.: 17, с.101). В энциклопедии на соответствующей странице указанного тома приводится биографическая статья про Кобозева, не содержащая каких-либо сведений, на которые ссылается автор очерка из сборника (24, ст.451). Это тем более является абсурдным, так как на другой странице этого очерка временем назначения Кобозева наркомом указывается май 1918 г. (17, с.107). И,

[1] «День» - ежедневная газета. В описываемый период находилась в руках правых эсеров и меньшевиков-оборонцев. Закрыта ВРК 26 октября (8 ноября) 1917 г.

действительно, Кобозев стал управлять наркоматом путей сообщения с начала мая 1918 г. (См.: 20, с.547; 12, с.438).

Или же говорится, что мандатом за подписью В. И. Ленина, выданном Кобозеву в феврале 1918 г., он был назначен чрезвычайным комиссаром правительства в Средней Азии и Бакинской губернии, которое, как известно, произошло позднее (17, с.101). В сборнике биографических очерков «Революцией призванные» приводилась к тому же некорректная ссылка на биохронику Ленина, охватывавшая аж 75 страниц (См.: 18, с.92, 323).

Не мог встречаться Кобозев и с Шаумяном, как это утверждает Хасанов (26, с.37). Согласно ему самому, Кобозев 27 февраля уже был в Красноводске (26, с.38), а Шаумян приехал в Баку, согласно газетной хронике, 5 марта (5, №42(158), четверг, 7 марта (22 февраля)).

Другим принципиальным вопросом является то, ставил ли Кобозев по поручению Ленина в Баку вопрос о национализации нефтепромыслов, как утверждают Хасанов и другие очеркисты, и, который, якобы, был решен положительно (См.: 14, с.94-95; 17, с.101-102). Хасанов цитирует при этом «Очерки истории Компартии Азербайджана», который мы будем приводить чуть ниже, однако, там ничего не говорится о национализации нефтяной промышленности (26, с.37). Думается, что это лишено оснований. Хорошо известно, что Ленин долгое время не санкционировал национализацию нефтепромышленности, в отличие от бакинской власти, «страстно» желавшей этого (почему – это отдельная тема). Совнарком 27 января 1918 г. еще приступил к рассмотрению вопроса о нефтяных промыслах. Внесенный от имени ВСНХ проект правительством принят не был. ВСНХ было поручено выработать план национализации нефтепромыслов и представить его в недельный срок в Совет Народных Комиссаров. 15 февраля 1918 г., т.е. всего лишь через шесть дней после вынесения правительством решения по нефтяному вопросу на заседании 27 января (по старому стилю) СНК вновь вернулся к проблеме национализации нефтепромыслов. Предложенный А.Ломовым (Г.И.Оппоков) от имени ВСНХ проект декрета был принят за основу и докладчику было поручено созвать специальную комиссию для окончательной разработки вопроса и в трехдневный срок представить готовый проект декрета в Совнарком. В предварительных повестках дня заседаний СНК на 16 и 18 февраля указанный вопрос уже значится. В последней из них, в том числе и против указанного пункта (п.17), В.И.Ленин пометил «Отложить» (9, с.111-112; см.также: 23, с.97). Таким образом, Кобозев в лучшем случае мог узнать «мнение» бакинских товарищей по данному вопросу. Речь же могла идти об урегулировании доставки нефти в регионы России, что было главным для центра. Это подтверждается и самими очеркистами (См., к примеру: 14, с.94-95). Согласно же Хасанову, 27 февраля из Красноводска по телеграфу Кобозев лично докладывал В.Ленину: «На всем протяжении Баку — Красноводск — Ташкент — Самара — Омск двинулась нефть, как условлено. На колесах восемьсот цистерн нефти, керосина, бензина. Срочно шлите порожняк» (26, с.38-39).

Кобозев взял с собой в поездку наркома труда Туркестана П. Г. Полторацкого (он присоединился к нему в Ашхабаде) (14, с.95), который в 1905-1907 годах и во время первой мировой войны находился в Баку и руководил профсоюзом печатников. Полторацкий принимал деятельное участие в рабочем движении, а в конце 1916 г. выехал из Баку в Новую Бухару. (См.: 25, С.63; 22, 377; 7, с.194). При выборе Полторацкого в качестве попутчика, вероятно, сыграла свою роль совместная деятельность Джапаридзе и Полторацкого в 1905-1907 годах. Первый, как известно, в эти годы был секретарем профсоюза нефтепромышленных рабочих (21, с.8), последний же, как отмечалось, в это же время вел «агитацию и пропаганду» и «среди рабочих-нефтяников» (7, с.194).

Восстановим хронологию событий. На приезд Кобозева в Баку должны были откликнуться, конечно же, «официозы» местной власти, каковыми были «Бакинский рабочий», являвшийся органом Бакинского Комитета РСДРП(б) и «Известия» Бакинского Совета. В «Бакинском рабочем» от 15 (28) февраля 1918 г. были опубликовано сообщение о заседании Исполнительного Комитета Баксовета, состоявшемся 10(23) февраля. Первым в повестке дня шел безымянный «доклад о положении в Петрограде». Далее шла маленькая информация о

том, что «заслушивается сообщение чрезвычайного комиссара С.Н.К. т.Кобозева о положении в Петрограде и о борьбе за Советскую власть на Урале», по окончании которого «докладчика наградили долгими аплодисментами». Привлекает внимание то, что вторым пунктом на этом же заседании значится вопрос «о полученных деньгах» (5, №36(152), четверг, 28(15) февраля 1918 г.). Конечно же, речь идет о привезенных Кобозевых банковских билетах, хотя прямого указания на это нет. В следующем номере газеты от 16 февраля (1 марта) был помещен «Доклад Кобозева», с примечанием, что 12 (25) февраля в помещении Исполнительного Комитета Бакинского Совета состоялся доклад на тему «борьба за советскую власть на юге и на востоке России» (5, №37(153), пятница, 1 марта (16 февраля)). Обстоятельства самого приезда Кобозева в Баку, как и какая-либо другая информация, связанная с визитером, не нашли отражения в этой газете.

Другая газета – «Известия» – вообще проигнорировала не только факт приезда Кобозева, но даже и заседание Исполкома с его участием. Лишь в номере за 17 февраля (2 марта) увидел свет аутентичный «Доклад Кобозева». Умалчивание о заседании 10 февраля дает пищу для размышлений, потому что, к примеру, в упоминаемом номере говорилось о ходе заседания Бакинского Совета от 14 (27) февраля 1918 г. (10, №38 (260), суббота, 2 (17 февраля) марта 1918 г.). Этому могли быть разные причины, в том числе и неприятие председателя Исполкома Баксовета П.Джапаридзе со стороны сторонников Шаумяна из-за ролевых позиций во взаимоотношениях с центром.

Функция информирования читателей, в нашем случае, была взята на себя бакинской ежедневной газетой «Бакинец», редактором-издателем которой являлся Гр.Джиноридзе. Кстати, эта газета сразу после мартовских событий была закрыта Комитетом революционной обороны Баку в числе других «буржуазных» газет (6, док. №353, с.340).

Информированность горожан не входила в планы новой власти, хотя сам Ленин, что общеизвестно, даже накануне октябрьского переворота обязательно требовал для себя и просматривал ежедневную прессу различных направлений и толков, изучая по ним обстановку. В номере за 12(25) февраля 1918 г. в рубрике «Бакинская хроника» под названием «Привоз денег» была дана короткая, но исчерпывающая информация, позволяющая восстановить картину тех дней. Приведем выдержки из нее: «Третьяго дня из Петрограда в Баку морским путем через Оренбург, Самару и Красноводск прибыл чрезвычайный комиссар с.н.к. П.А.Кобозев, который привез и передал бакинскому отделению Государственного банка на 30 млн. 800 тыс. денежных знаков … **имел продолжительную беседу с …Джапаридзе по вопросам обще-политического характера**. Кобозев передал, что **с.н.к. высказывает неудовольствие**, что на Кавказе, а **в частности в Баку, большевизм еще не упрочился и все еще ведется какая то соглашательная политика, тогда как центральное советское правительство стоит на точке зрения решительных действий, ни пред чем не останавливаясь** и Кобозев **передал на этот счет Джапаридзе некоторыя указания центрального правительства**. Сегодня Кобозев сделает … доклад (выделено нами – Ф.Т.)». (4, №8, понедельник, 12(25) февраля 1918 г.).

Приблизительно в этом ключе была освещена эта поездка Кобозева в «Очерках истории Коммунистической партии Азербайджана». Здесь говорится: «Совет Народных Комиссаров по просьбе исполкома Бакинского Совета в феврале 1918 г. выслал в Баку 30,8 млн. рублей. Эту сумму доставил … чрезвычайный комиссар …Кобозев, приехавший со специальным поручением Советского правительства и лично Ленина в Баку 9 февраля. Кобозев сообщил бакинским большевикам и исполкому Бакинского Совета об одобрении Советским правительством политики большевиков Баку, **передал ряд важных указаний Центрального Комитета РКП (б) и Советского правительства о необходимости укрепления власти Бакинского Совета и дальнейшего усиления борьбы против буржуазных и мелкобуржуазных партий** (выделено нами – Ф.Т.)» (15, с.262-263). Заметим, что каких-либо ссылок не приводится и создается впечатление об использовании авторами «Очерков истории Компартии Азербайджана» в качестве исходной того самого материала из буржуазного «Бакинца», кроме, замены, естественно, оценки деятельности политики местных большевиков. То, что события,

связывавшие так или иначе Кобозева с Баку, не нашли своего отражения и в специальных исследованиях азербайджанского историка Азимова Г.С. по истории Бакинской Коммуны, вероятнее всего, нужно связывать именно с недостаточностью фактического материала и их запутанностью (См.: 2; 3).

Приезд Кобозева нашел отражение и в художественной литературе – романе Захара Абрамова «Алиби не будет»: «В начале февраля в Баку прибыл Чрезвычайный комиссар по делам Средней Азии Кобозев. Он привез больше тридцати миллионов рублей и приказ по Московскому округу об отправке в Баку военного отряда, аэропланов, бронемашин, винтовок» (1, с.151).

Обратимся к тексту вышеприведенной заметки из газеты «Бакинец». Здесь конкретно говорится, что Кобозев сдал привезенные деньги в местное отделение Госбанка. Из известного же письма Шаумяна Сталину от 3 (16) марта 1918 г. становится ясно, что 30 млн. находились в «распоряжении» Исполкома Баксовета. Шаумян отмечал, что Госбанк и казенная палата «затрудняли дело формальностями, но дело уладилось». Он писал: «Мне понадобилось на днях взять 160 тысяч рублей… Исполнительный комитет выдал немедленно» (16, с.12; 6, док.№330, с.318). Шаумяна не устраивало нахождение денег даже в ведении Баксовета, и поэтому он хотел, «но было бы все-таки лучше, чтоб были деньги в прямом моем распоряжении или в распоряжении Военно-Революционного Комитета». (16, с.12). В цитируемом нами журнале «Красный архив» Кобозев не упоминается, тем не менее, в изданных в Москве в 1978 году «Избранных произведениях» Шаумяна, этот отрезок со ссылкой на тот же журнал дается так: «Те тридцать миллионов, которые привез Кобозев, находятся в распоряжении Исполнительного комитета» (30, с.226). В целом, письмо от 3 (16) марта – первый известный нам документ, где впервые говорится о 30 млн.

Относительно передачи денег в банк имеется интересный эпизод в воспоминаниях Кобозева. Вспоминая о своем пребывании в феврале 1918 года в Ташкенте, он писал: «Прибыв в Ташкент, я сдал деньги Колесову (председатель СНК Туркестана – Ф.Т.),…делопроизводство СНК вел Чегодаев. Чегодаев обычно сидел за столом и вокруг него всегда была целая толпа: он раздавал деньги и, конечно, без всякой записи. Я вижу, что дело — дрянь, и предложил все привезенные деньги сдать в госбанк...» (26, с.36). Наученный горьким опытом Кобозев то же самое сделал и в Баку, что, как видим, совсем не устраивало Шаумяна и Корганова.

Согласно заметке из «Бакинца», центр был недоволен ситуацией в регионе и, самое главное, были переданы указания на этот счет. У нас нет сомнений относительно достоверности этой части корреспонденции, так как она подтверждается нижеприводимыми фактами. Сначала вернемся к докладу Кобозева в Баку и приведем некоторые выдержки из него: «власть была нами захвачена почти без всякаго сопротивления. … власть Советов в центре укрепилась, потому что имела поддержку в самой толще народной. Но на окраинах этой власти прежде, чем окончательно восторжествовать, пришлось перенести горячия схватки с своими врагами … Дутов … открыл первый борьбу против нас, собравши вокруг себя на деньги Оренбургской буржуазии несколько тысяч человек. … Кобозев рядом…примеров иллюстрировал…, как происходила борьба с Дутовым. …Благодаря революционному энтузиазму масс, вступивших в борьбу с Дутовым, он был подавлен. Очередь за вами. Побольше смелости, побольше решительности во всех ваших начинаниях. С утверждением Советской власти здесь у вас на Кавказе, окончательно утвердится Советская власть…». В докладе, собравшем большевистский «аншлаг» – он «привлек около 1500 человек», – содержится открытый призыв к насилию (5, №37(153), пятница, 1 марта (16 февраля); 10, №38 (260), суббота, 2 (17 февраля) марта 1918 г.).

Ему вторил незадолго до мартовской бойни и Джапаридзе в выступлении на заседании Баксовета 15 марта 1918 г., повторяя даже обороты Кобозева, и, находясь, видимо, еще под впечатлением от «продолжительной беседы» с ним в феврале: «Революционные силы в Закавказье распылены.…Единственным организованным центром Закавказья является Баку. Он, при известной умелой работе, должен сыграть огромную роль. **До сих пор мы не участвовали в борьбе с контрреволюцией. Настал и наш черед** (выделено нами – Ф.Т.)»(8, с.222).

После мартовских событий тезисы доклада Кобозева и, как усматривается, его февральской беседы с Джапаридзе, использовали для обоснования своих преступных действий Шаумян и К^{o}. Так, в своем выступлении «Текущий момент и организация власти» на заседании Баксовета 19-го апреля 1918 г. Шаумян говорил: «Неоднократно на заседаниях Совета нам приходилось указывать на то обстоятельство, что в Баку мы слишком умеренны. Работа Совета и его Исполнительного Комитета …Мы только выносили резолюции, но реальной борьбы за закрепление Советской власти не вели. Наша власть была – буржуазная власть. Мы не вмешивались в хозяйственную жизнь, мы не работали в направлении улучшения положения рабочих, городской и деревенской бедноты. Мы даже не ограничивали господства эксплоататоров; это все потому, что у нас не было реальных сил. Всякая власть должна иметь принудительные силы, и вот в последнее время, благодаря усилиям Военно-Революционного Комитета Кавказской армии, мы имеем военную силу. Усиление нашего Совета дало нам возможность предпринимать те или иные другие меры; контр-революционеры видели, что Совет все усиливается. Беки, ханы и агалары, сторонники протектората Турции, автономии Азербайджана, торопились разбить, пока не поздно, Бакинский Совет. …Мы были достаточно сильны, чтобы принять их вызов. Результаты показали, что мы не ошиблись» (28, с.156). В статье главреда «Бакинского рабочего» А.Амиряна «К выступлению нобелевцев», опубликованной 14 мая 1918 г. в «БР», содержатся те же рассуждения: «Всем сознательным рабочим хорошо известно, что представляла из себя советская власть в Баку до событий 1—3 апреля, власть эта была номинальна, фактически же в Баку господствовала буржуазия. Совет занимался ловлей мелких воров, устанавливал добрые мещанские порядки, чем снискал симпатии всех непролетарских элементов. И каждый раз, когда перед советом вставал вопрос о необходимости проведения в жизнь того или иного социального, классово-пролетарского мероприятия, сейчас же против него выдвигался аргумент: мы де не можем провести этого мероприятия, так как вызовем сопротивление той или иной национальности. Нас вечно запугивали национальными столкновениями. Слабые из нашей среды поддавались этому запугиванию. Но чаще всего национальное пугало было хорошим прикрытием для подозрительных социалистов из буржуазно-оборонческого лагеря. Так влачили мы жалкое существование. Дело доходило до того, что мы не смели говорить о реакционности религии вообще, так как де это оскорбление для мусульманской религии. Но вот произошло неизбежное. Гражданская война разразилась. Наши враги в открытом бою потерпели жестокое поражение. …Впервые, именно после 1—3 апреля наш совет стал на путь социальных реформ. Впервые Советская власть в Баку перестала быть фикцией и посмешищем и стала действительной властью—властью бакинского пролетариата» (29, с.144-145).

Таким образом, «обоснования» этих двух апологетов дашнакской идеологии полностью совпадают и с февральскими «вызовами» центра, которому ничего не оставалось, как впоследствии принять их. Почему «февральскими»? Потому что после центр решил действовать более «гибко» и «умно», опять был послан Кобозев, искались другие подходы. Шаумяном и его К^{o} же было найдено «удачное» обоснование своим действиям. Все было очень «гладко» подогнано и «звучало» в унисон: и доклад Кобозева – «Дутов … открыл первый борьбу против нас», и знаменитое письмо Шаумяна в Москву от 13 апреля: «Из листков, изданных нами и при сем прилагаемых, вы увидите, что они начали наступление на нас. Решалась судьба Закавказья…После победы, одержанной нами в Баку, Совет укрепился окончательно, и мы имеем возможность провести серьезные мероприятия». (6, док.№359, с.347,349). Февральский «аншлаг» Кобозева с посланием от своего антрепренера для «бакинских товарищей» имел завершение в марте – ружье выстрелило.

Последующая миссия Кобозева, на этот раз мартовская, оказалась излишней и те «косметические» преобразования, которые были проведены в Средней Азии и других национальных регионах (создание автономий, мусульманских отделов и т.п.), Шаумян и его клика «заменили» геноцидом азербайджанского народа.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. 1.Абрамов Захар Алиби не будет. Роман. Баку, Гянджлик, 1978
2. 2.Азимов Г.С. Бакинская Коммуна. – Баку: Гянджлик, 1982
3. 3.Азимов Г.С. Великий Октябрь в Азербайджане. – Б.: Азернешр, 1987. – 324 с.
4. 4.«Бакинец», газета, 1918 год
5. «Бакинский рабочий», газета, 1918 год
6. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг. Баку, Азернешр, 1957, 702 с.
7. Васильев В. Павел Герасимович Полторацкий. - Мужественные борцы за дело коммунизма. Сборник статей. Ташкент, Государственное издательство Узбекской ССР, 1957, с.193-210
8. Джапаридзе П.А.. Избранные статьи, речи и письма. 1905-1918 гг. М., Государственное издательство политической литературы, 1958
9. Журавлев В.В. Из истории разработки декрета о национализации нефтяной промышленности (20 июня 1918 г.) - История СССР, №5, сентябрь-октябрь, 1978, с.107-123
10. «Известия Совета рабочих и солдатских депутатов Бакинского района», газета, 1918 год
11. Кобозев П. В борьбе за массы. - За власть Советов. Воспоминания участников гражданской войны в Оренбуржье. Чкаловское книжное издательство, 1957, с.23-39
12. Ленин В.И. Биографическая хроника. 1870-1924. Т.5. Октябрь 1917-июль 1918. М., Политиздат, 1974, XII, 740 с. с илл.
13. Мандругин А.. Твердокаменный. - Комиссары. Изд. 2-е, испр. М., Политиздат 1967. 408 с. с илл., с.133-151
14. Минеев В. Петр Алексеевич Кобозев - Мужественные борцы за дело коммунизма. Сборник статей. Ташкент, Государственное издательство Узбекской ССР, 1957, с.89-109
15. 15.Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Азербайджанское государственное издательство, 1963
16. Памяти 26 бакинских комиссаров. - Красный архив, 4-5 (89-90), Государственное социально-экономическое издательство, 1938, с.5-29
17. Петр Алексеевич Кобозев - Революционеры, вожаки масс. (Славная плеяда коммунистов Узбекистана). Т., «Узбекистан», 1967, 440 с., с.92-119
18. Петр Алексеевич Кобозев (1878-1941) - Революцией призванные: Биографические очерки. – Ташкент: Узбекистан, 1987. – 335 с., с.89-98
19. Петров С.М. Разгром дутовщины (Первый этап борьбы: 1917 г. – январь 1918 г.). Челябинск, Челябинское государственное издательство, 1940
20. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане. Сборник документов. Ташкент, Государственное издательство УзССР, 1947
21. Раевский А.. Алеша Джапаридзе. Политический силуэт. Баку, 1931, 40 с.
22. Росляков А.А. Большевики Туркменистана в борьбе за власть Советов. Т.1. Ашхабад, Туркменское государственное издательство, 1961, 455 с.
23. Савицкая Р.М. Очерк государственной деятельности В.И.Ленина (март – июль 1918 г.). М., «Мысль», 1969, 436 с. 1л.илл.
24. Советская историческая энциклопедия. Т.7. М., издательство «Советская энциклопедия», 1965
25. Фитерман К.З. Создание массовых профессиональных и фабрично-заводских комитетов в Туркестане после свержения царизма. - Из истории Советского Узбекистана. Сборник статей. Ташкент, изд-во Академии наук Узбекской ССР, 1956, с.51-82
26. Хасанов К. Петр Алексеевич Кобозев (1878-1941). – Т.: «Узбекистан», 1979. – 111с.
27. Чистов Б.Н., Жохов М.А. Посланец партии. – М.: Воениздат, 1980. – 158 с.
28. Шаумян С.Г. Статьи и речи (1908-1918). Кооперативное изд-во «Бакинский рабочий», 1924
29. Шаумян С.Г. Статьи и речи 1917-1918 г. Баку, 1929
30. Шаумян С.Г. Избранные произведения. В 2-х т. Т.2. 1915-1918 гг. – (2-е изд., доп.). – М.: Политиздат, 1978. – 463 с.

EMİSSAR KOBOZEVİN BAKIYA FEVRAL SƏFƏRİ
XÜLASƏ

Məqalədə 1918-ci ilin fevralında Moskvanın emissarı Kobozevin Bakıya səfər etməsindən bəhs olunur. Səfərin məqsədi, Kobozevin Bakıda fəaliyyəti, bunun yerli mətbuatda və tarixi ədəbiyyatda işıqlandırılması göstərilir. Kobozevin gəlişi və bununla bağlı olan amillər faktiki olaraq Şaumyan və onun güruhuna azərbaycanlıların əvvəlcədən planlaşdırdıqları soyqırımını həmin ilin mart ayında həyata keçirməyə imkan verdi.

KOBOZEV`S EMISSARY VISIT IN FEBRUARY TO BAKU
SUMMARY

The article refers to the arrival Kobozev to the emissary of Moscow in February 1918 in Baku. It is disclosed Kobozev`s arrival purpose, his activity in Baku, also shows the coverage of his arrival in local periodical and historical literature. Kobozev`s arrival and factors accompanying it actually have given occasion to Shaumyan and its clique to arrange in March of the same year a genocide of Azerbaijanis planned by him.

Д.ф.п.и. **Тамилла КЕРИМОВА**
Ведущий научный сотрудник отдела «История культуры Азербайджана» Института Истории НАНА

БОЛЬШОЙ ТЕРРОР И СУДЬБЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАУЧНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ (30-е ГОДЫ XX СТОЛЕТИЯ)

Açar sözlər: repressiya, reabilitasiya, alimlər, elmi müəsissələr, ali məktəblər
Keywords: repression, rehabilitation, scientists, scientific institutions, higher educational institutions
Ключевые слова: репрессии, реабилитация, ученые, научные учреждения, вузы

Период функционирования тоталитарного режима, сложившегося в нашей стране к 30-м гг. XX века, относится к историческому отрезку времени, насыщенному событиями, оказавшими глубочайшее воздействие на судьбы человечества. Интерес исследователей к эпохе 30-х - 40-х гг. с течением времени не только не ослабевает, но, напротив, все более усиливается в силу того, что происходившие в этот период общественно-политические процессы непосредственно связаны с проблемами сегодняшнего дня со вступлением Азербайджанской Республики на демократический путь развития. Анализ исторических уроков, извлеченных из негативного опыта прошлых лет, позволяет исследователям пытаться найти ответы на выдвигаемые жизнью актуальные вопросы.

Ставшие доступными исследователям архивные документы, длительное время хранившиеся под грифом секретности, позволили раскрыть и ввести в научный оборот многие факты и сведения, характеризующие ранее «нежелательные темы». О репрессиях азербайджанцев в 30-40-х гг. в последнее время написано много трудов, и тема эта, к сожалению, неисчерпаема. Особо следует отметить большой вклад академика Зии Буниятова, автора книги «Красный террор», а также исследователей Дж.Гасымова, Э.Исмаилова, А.Тагирзаде, М.Садыхова, М.Джафарли, Н.Ягубова, Э.Годжа и др. Благодаря их исследованиям восстановлены и возвращены из небытия добрые имена многих светлых умов Азербайджана.

Под неусыпным контролем органов государственной безопасности находилось все общество, каждый его член. Разветвленная система политического сыска в каждом человеке видела потенциального политического противника, без устали выискивая врагов, просеивая через фильтры политической благонадежности тысячи и тысячи людей [6, с.157].

Террор, царящий в Северном Азербайджане, после установления советской власти распространялся на партию, госаппарат, Красную армию, интеллигенцию, часть простых советских граждан, стал приобретать тотальный, массовый характер. Задержанные граждане подводились под черту расстрела, невинные граждане ссылались и заносились в списки антисоветских элементов. Одновременно шло пополнение контингента узников ГУЛАГа, рабский труд которых широко использовался для строительства в СССР «социализма».

Это было время насаждения системы, основанной на всемерном использовании властью силы, включая методы государственного терроризма для утверждения всеобъемлющего контроля государства над обществом и сохранения этого контроля. Террор сопровождался полным попранием советских законов: отбрасыванием даже видимости законности при обвинении граждан, созданием и массовым применением системы чрезвычайного внесудебного репрессивного преследования, окончательное формирование которой происходит в исследуемый период, а также массовым уничтожением административно-управленческой, военной и научно-творческой интеллигенции страны без всякого учета ее политических взглядов, тотальным применением смертных приговоров, сфабрикованных в условиях чрезвычайного, по сути террористического судопроизводства, утратой в полной мере террором второй половины 30-х гг. всякой «классовости подхода» в выборе жертв, логики в фабрикации обвинений, приобретением государственной политикой иррациональных черт, шумной идеологической кампанией по борьбе с «контрреволюционным» инакомыслием, разгулом шпиономании.

Для азербайджанского народа эти репрессии не прошли мимо. По официальному документу архива Министерства Национальной Безопасности республики, НКВД Азербайджан-

ской ССР с 1 января 1934г. по 1 января 1939г. за проведение контрреволюционной и антисоветской деятельности репрессировало 27.458 человек, из них: троцкисты-правые - 1515, контрреволюционеры-националисты - 3332, повстанческие элементы, кулаки-4450, мусаватисты-иттихадисты-854, дашнаки-139; контрреволюционное духовенство, сектанты - 492, преступники и их окружение - 953, вредители - 935, расхитители социалистического имущества - 767, террористы-371 [2, л.2, 4]. Более 100 тыс. азербайджанских интеллектуалов – ученых, писателей, артистов, учителей, военных, религиозных деятелей, партийных деятелей были сосланы в Сибирь и Казахстан.

Так, только за 1937-1938 гг. сотрудниками НКВД Азербайджанской ССР были сфабрикованы так называемые «обязательные» дела. Например, дело «Заговора партработников», дело «военных», дело «Азнефть», «Гянджинское дело», «Шемахинское дело», «Дело по Комиссариату земли», «Дело Союза писателей», «Дело ученых» и т.д. В общей сложности только по этим делам было привлечено 1700 чел. из них 20 народных комиссаров и их заместителей, 34 председателей исполкомов, 52 секретаря райкома, 8 профессоров, 88 военнослужащих и т.д. Только по делу «Азнефть» было привлечено 300 человек [8, s.17-32].

В своей докладной записке заместитель НКВД Азербайджанской ССР Маркарьян сообщает Ежову, что в 1937 году в г. Кировабаде было намечено к изъятию 266 человек, изъято было 590; в Геокчае намечено было 197, изъято 383, в Карягине было намечено 68 - изъято 185; в Кубе намечено было 161 , изъято 373; в Закаталах намечено было 40, изъято153, в Шемахе намечено было 40, изъято 207 человек. Только по городу Баку было намечено к изъятию 300 детей, а фактически было изъято 1000 детей, отцы которых были расстреляны, а матери осуждены на 8-10 лет [5].

Более 100 тыс. азербайджанских интеллектуалов – ученых, писателей, артистов, учителей, военных, религиозных деятелей, партийных деятелей были сосланы в Сибирь и Казахстан. Одним словом был уничтожен весь цвет азербайджанского общества - талантливых, выдающихся людей обладающих необыкновенным складом ума [1, с.130; с. 4]. Трагической иронией в судьбе азербайджанского народа является и тот факт, что по количеству репрессированных Азербайджанской ССР занимал первое место к общему числу населения. Второе место занимал Узбекистан, третье - Украина, четвертое - РСФСР.

Урон, понесенный отечественной наукой в результате незаконных репрессий послеоктябрьского периода, огромен. Его масштабы только в наши дни постепенно выявляются, осознаются, анализируются. Потери нашей науки занимают в этом трагическом мартирологе большое место. Ни в одной стране не было тогда – на изломе двух эпох – столь самобытного множества людей науки, создавших особый культурный слой, в истреблении которого одно из величайших преступлений сталинщины.

Не подсчитано, сколько талантов было уничтожено, и, конечно, мы никогда не узнаем, сколько их было задушено, не успев сказать свое слово в науке. Но по трагическим судьбам тех, кому выпало на долю вписать свое имя в летопись науки, можно составить представление о том, как работала адская машина репрессий. Одни были сосланы, расстреляны, сгнили в лагерях, другие – затравлены идеологической инквизицией, третьи оказались без учеников, попавших в несметное число «врагов народа», четвертые спасались бегством в эмиграцию. *Перед нами беспрецедентный в истории человеческой культуры феномен репрессированной науки* (Т.К.).

Разумеется, списывать все жертвы террора только на Сталина и его ближайшее окружение было бы неправильно. Огромная доля ответственности за преступления сталинского времени лежит на всем партийно-государственном аппарате тех лет, а также на НКВД. Но был в большом терроре и ещё один компонент. Операции НКВД, проходили при шумном одобрении, по крайней мере, части (если не большинства) советской общественности и простых граждан, нередко извлекавших из террора определенные карьерные или имущественные выгоды, оговаривая своих сослуживцев, соседей и знакомых. Без этого террор 1937-1938 гг. никогда не стал бы Большим террором, осужденным во всем мире.

Объектом репрессий оказалось научное сообщество в целом, его ментальность, его жизнь во всех её проявлениях. Речь идет не только о репрессированных ученых, но и репрессирован-

ных идеях и направлениях, научных учреждениях и центрах, книгах, журналах, засекреченных архивах. Говоря о репрессированной науке, следует понимать под ней не только всё, что было прямым результатом репрессий в смысле истребления людей, книг, убеждений, ликвидации наук и т.д. Репрессированными в определенном смысле оказывались также и те ученые, которые не попали в застенки НКВД. Большинство из них, подчиняясь партийно-бюрократическому диктату, с одной стороны, сохраняя восприимчивость к голосу научной совести – с другой, вынуждено было жить с расщепленным сознанием, двойной моралью.

Были оборваны и подавлены важнейшие направления научных исследований, общественные науки были отброшены с передовых рубежей, им была уготована роль замкнутой секты, утратившей собственно характер науки. Происходили необратимые изменения в общественных науках, уходили высококвалифицированные, одаренные. Резко снижался профессиональный и нравственный уровень науки. Многие из репрессированных запятнали себя участием в травле своих товарищей.

Сталинизм наложил тяжелый отпечаток на историческую, экономическую, философскую и филологическую науки. Пожалуй, именно эти науки оказались наиболее деформированными применительно к идеологическому обслуживанию сталинского режима. Сталинизм обескровил эти науки, навязал им постоянное присутствие своих бездарных и невежественных исполнителей, он сформировал специфическое, адекватное своим идеологическим задачам мышление и при всей антинаучности, при всей мистифицированности строя этого мышления сумел воплотить его в некое подобие научной системы. Сталинизм манипулировал также сознанием вполне искренних, убежденных научных работников.

Сталинизм не только обескровил, опозорил общественные науки репрессиями, проработками, травлей лучших ученых, но он сумел навязать ей целую систему специфического мышления, загнал гуманитарные науки в глубокий тупик, грозившей ей полным распадом, профессиональной и нравственной деградацией. Сталинизм именно в общественных науках, как ни в каких других, пустил глубокие корни, деформировал научное мышление, сохранился на многие десятилетия.

Суровые трагические времена пережила и азербайджанская наука в своем развитии. Весь драматизм, весь парадокс 20-30-х годов состоял в том, что если в 20-е годы в республике шел процесс формирования организационных основ науки и быстрый рост научной интеллигенции, когда азербайджанская наука шаг за шагом, совершенствуя свою деятельность, становится ведущим центром теоретических исследований, объединяя основные области знания и соответствующие научные учреждения, в 30-е годы происходит обратная картина, чудовищное истребление её лучших представителей, тех, кто активно служил своему народу, стали жертвами сталинской репрессивной системы. Неправым судом были приговорены к расстрелу, либо к длительному заключению сотни ученых различных специальностей.

Сотни ученых и руководящих сотрудников Азербайджанского филиала АН СССР (далее АзФАН) и вузов были подвергнуты необоснованным преследованиям, клевете, травле, нравственной расправе, многих обвинили в «национализме», «пантюркизме», «пантисламизме», и многие вынуждены были уехать за пределы республики. Видные деятели науки республики, ставшие жертвами репрессий, рассматривались как предатели и враги народа, их заслуги начисто отрицались, их имена нередко вычеркивались из истории как несуществующие, их деятельность замалчивалась.

Сейчас трудно с точностью установить численность репрессированных ученых, (она не поддается всестороннему учету), их дальнейшую судьбу, не только из-за недоступности засекреченных документов, но и предпринимаемых тогда же попыток скрыть масштабы содеянного. Так, на многих расстрелянных в 30-е годы выдавались сразу же после судов справки о их естественной смерти в тюрьме с указанием более поздней даты со дня их расстрела.

Преследование азербайджанской научной интеллигенции тоталитарный режим начал значительно раньше развязывания в целом по стране массового террора, перейдя к массированным расправам с этой частью интеллигенции еще в конце 20-х – начале 30-х гг. и доведя их во второй половине 30-х гг. до уровня планомерного уничтожения наиболее образованных, гра-

мотных, перспективных и одаренных ее представителей. С момента проведения активной репрессивной политики в отношении научной интеллигенции, партийно-бюрократическое руководство Азербайджанской ССР, позднее само ставшее жертвами сталинского террора, справедливо усматривало в критически мыслящих и в то время экономически независимых интеллектуалах наибольшую опасность своему господству. Именно поэтому партийно-государственные структуры стремились подавить свободомыслие и разрушить ее профессиональные организации и объединения, сталинизировать науку и, уничтожив оппозиционную часть и деморализовав репрессиями основную массу, привлечь научную интеллигенцию на свою сторону. Однако, для удержания интеллигенции от оппозиционных выступлений, присущего ей стремления познать истину и самостоятельно разобраться в политических процессах, тоталитарная государственная система широко практиковала нанесение по ней время от времени жестоких превентивных ударов.

Страна входила в полосу массовых репрессий. В обществе складывалась атмосфера страха, подозрительности, недоверия, доносительства друг на друга. Новый руководитель Азербайджанской ССР, возглавивший ЦК КП республики в 1933г. М.Д.Багиров, заручившись поддержкой Л.П.Берия, стал принимать меры. Аресты ученых начались с 1933г., следовали один за другим, непрерывно нарастая количественно и ужесточаясь до конца 30-х гг. Осуществление репрессивных акций проводилось скоординированно и планировалось заранее, в конкретные сроки в масштабах, определявшихся высшим рукододством страны, что видно из показаний Х.П.Халдыбанова, работавшего в то время в НКВД республики: «В конце 1936г., примерно в декабре Герасимов вернулся из командировки в Москву и на оперативном совещании заявил нам, что в ближайшие дни начнем массовый арест скрытых троцкистов. Через 2-3 дня всем оперативным работникам были розданы ордера на арест многих работников города Баку, преимущественно из профессорско-преподавательского состава и партийно-советских органов. Я хорошо помню, что в эту «операцию» были арестованы Х.Гарбер – заведующий сектором языка в АзФАНе, Рахметов, Тихомиров, Чичикалов, Беляев, Николаев, Сафронович, Кузенко, Дубинский, Токин» - группа «бывших троцкистов», русских ученых, работавших в различных научных учреждениях и вузах г. Баку в области гуманитарных наук. [4].Началось также преследование «националистов». Первым был арестован албанец по происхождению А.Тринич, затем был арестован Рухулла Ахундов

Р.Ахундов занимал видное место среди руководителей советского Азербайджана. Он занимал также и должность зам. зав. Азербайджанским филиалом АН СССР. Обширные материалы его следственного дела содержат сведения не только о самом Р.А.Ахундове, но и сложившейся обстановки в азербайджанском руководстве в 1920-1937 гг., о масштабах и особенностях репрессивной компании 1936-1938 гг. в АзФАНе и др. [3]

Преследование научной интеллигенции со стороны тоталитарного режима претерпело на протяжении 30-х гг. ряд существенных изменений и прошло своебразную эволюцию. Если до 1933г. репрессиям подвергались, в основном, люди имевшие определенные разногласия с большевистским правлением, активно участвовавшие в прошлом в политической жизни, входившие в различные оппозиционные к большевикам политические партии или организации, то с 1933 г. в республике начинает приобретать широкий размах преследование тех, кто - либо когда-то формально принадлежал к иным партиям или общественным организациям небольшевистского толка, либо даже просто являясь аполитичным человеком, всегда лояльно относился к существующему режиму.

Баку в 20-30-е годы был крупнейшим центром науки и культуры, там работали и ученые, происходившие из других тюрко-язычных республик и областей СССР. Большинство из них стали жертвами репрессий 1937г. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд (1926), создав единый алфавит, сыграл большую роль в духовном объединении тюркских народов. Почти все участники этого съезда под клеймом «националист», «пантюркист» и «мусаватист» были уничтожены. Были репрессированы и некоторые русские востоковеды, участники этого съезда, например, известные тюркологи А.Н.Самойлович, Е.Д.Поливанов, Н.Ф. Яковлев и др.

Началась компания преследований против научной интеллигенции. Вскоре в газетах «Бакинский рабочий», «Коммунист» под заголовком «Шпионам, изменникам родины – расстрел»,

напечатали выступление М.Багирова, где он заявил: «… в нашу науку пробрались буржуазные элементы… враги народа … профессора Г.Губайдуллин, Б.В.Чобан-заде…, Али Назим». В «Литературной газете» от 23 апреля 1937г. назывались имена «мусаватистов», «двурушников», «бандитов» - Салмана Мумтаза, Юсиф Везира Чеменземенли, врага народа Рухуллы Ахундова, Ахмеда Тринича, Таги Шахбази, Беюкага Талыблы. Это был сигнал, после которого начались повальные аресты [8, s. 17-32].

К апрелю 1937 г. было арестовано большинство их окружения Р.Ахундова по АзФАНу, в том числе Б.В.Чобан-заде, Г.С.Губайдуллин, Х.Зейналлы, В.Хулуфлу, Г.Иманов, А.Мамедов и др. У всех пытками выбивали показания на Р.Ахундова как «на руководителя подпольной контрреволюционной организации».

Гибли люди, гибли и результаты их работы. Вместе с учеными уничтожались и их научные труды. Тысячи страниц научных трудов многолетних, неопубликованных исследований, личные архивы, документы, рукописные труды, книги, библиотеки безвозвратно утеряны, уничтожены, конфискованы не только из общественных фондов, но и из личных библиотек, из книжных магазинов. Это было время, когда борьба идей, состязание научных концепций, без которых наука обречена на бесплодие, оказались под запретом. В науке господствовал монополизм, творческое обсуждение научных проблем подменялось администрированием.

Арестованных ученых обвиняли в национализме, контрреволюционной, подрывной деятельности против советского государства, в терроризме против руководителей партии и правительства, участие в антисоветской националистической организации, руководимым Р.Ахундовым, ставивший задачу вооруженного отторжения Азербайджанской ССР от СССР, захват территории Южного Азербайджана и создания на этой территории буржуазно-демократического государства. Современному читателю не надо доказывать, что подобного рода обвинения в абсолютном большинстве случаев не имели под собой никаких оснований и были сфабрикованы органами ОГПУ, НКВД, а признания у заключенных вырывались с помощью пыток. Вместе с тем нельзя не отметить, что часто основанием для репрессий в отношении ученых служили прямые или косвенные доносы на них коллег. В обстановке тех лет даже научная рецензия, содержащая обвинения в «отступлении от марксистской методологии», могла стать поводом и причиной ареста ученого.

Продолжение внесудебного произвола беспрецедентных масштабов в конце 30-х годов, организованного Сталиным и его соратниками против потенциальных политических противников как в центре, так и на окраинах страны, позволило прибегнуть к использованию в следственной практике НКВД представителей других национальностей, используя фактор существующих веками национально - территориальных противоречий между народами СССР. Так, в Азербайджанской ССР большую часть кадров следственно - оперативного аппарата составляли армяне. Например в Карягинском р-не – Вартанян, Нухинском - Маркарян, Шахбузском –Григорян, Белоканском – Саркисов, Астара - Аракелов, Лерик - Хачатуров, Агджабеди - Саркисов, Зангелан - Заргорян, Маркарян, Казичан, Джабраил – Аванесов, Джиирдян, Астраханбазар - Авакян, Исраилян, Пушкин - Закарян, Ярдымлы - Севанян, Самух - Петросян, Массаллы - Ашот Аванесов, Физули - Сааков, Шаханян, Вартанов, Казах – Григорян, Нахичевань – Багдасаров, Исраилян, Ионесян, Эвонян, Агаджанов, Сейранов, Акопов, Парсегов (будущий партком НКВД), Баку - Аванесов, Арутюнов. Одним словом из 51 района в 31 руководителями районных отделениях НКВД были армяне.

Подобная ситуация сложилась и в высших эшелонах аппарата НКВД. Например: Адамян – ст. следователь Особого отдела 11ой армии, Ишханян - сержант Главного Политического Управления НКВД, Х.Г. Григорян – Начальник отделения особого совещания НКВД Азерб. ССР, Вартанов – начальник ОБХСС НКВД Азерб. ССР, Григорян – Руководитель аппарата КГБ в Казахском районе, Маркарян – заместитель наркома НКВД Азерб. ССР, Мирзоян – заместитель наркома НКВД, Пчелян - начальник Баиловской тюрьмы, Геворков – начальник Нахичеванской тюрьмы, Хачатуров - начальник тюремной больницы НКВД, Асланян Г.С. - начальник архива НКВД, Геворков Н.А. - главврач больницы Бакинской следственной тюрьмы, Бабакевхян Г.С. - главврач больницы Гянджинской смешанной следственной тюрьмы [5].

Работавшие в те годы в НКВД республики наркомы НКВД Азербайджанской ССР М.Г.Раев, Ю.Д.Сумбатов - Тапуридзе, начальник Главного Управления погранвойск Фриновский, Емельянов, Мирзоян, Галстян, Григорян, Аванесян, Маркарян, Оганесян, Мусатов, Шер, Цинман, Борщев, Борисов, Клеменчич, Дурлянин, братья Сонкины, Платонов и др. Подвергали их таким унизительным и изощренным пыткам, что многие, как известно не выдерживали и подписывали любые заранее сфабрикованные обвинения.

Протоколы допросов свидетельствуют лишь о малой части того, что происходило на самом деле. В 1937 г. били и истязали подследственных по всей стране, но о том, что делалось в Баку, в 1954-1956 гг. было собрано особенно много данных. Это связано с тем, что подготовка к реабилитации жертв описываемой здесь акции шла параллельно со следствием по делу арестованных в 1953 г. М.Д.Багирова, Ю.Д.Сумбатова и их окружения.

У всех этих невинно загубленных интеллектуалов под пытками выбивались такие показания, которые послужили предлогом для последующих арестов многих «гуляющих на свободе врагов народа». Их же надо было вырвать из среды обитания и изолировать, чтобы задачи по физической ликвидации умственного потенциала народа были полностью выполнены.

По следственному делу № 12493 – «Делу ученых», проходили почти все известные ученые АзФАН и вузов республики. Они проходили по делу о «контрреволюционной организации», которых к сентябрю 1937 г. насчитывалось, уже более 100, которых рассортировали на две группы. Заключенных менее высокого ранга – ученых, писателей, актеров и др. – оставили в Баку; 13 октября большинство из них будет расстреляно после приезда в Баку выездной «тройки» Военной коллегии Верховного суда СССР. А группу партийно-государственных деятелей, в числе Р.А.Ахундова, отправили в Москву [7].

Известно, что репрессии распространялись и на семьи осужденных ученых. Горькая участь постигла их. Арестовывали жен, называя их женами «врагов народа», отправляя их в лагеря**.** В основном из Баку они ссылались в Мордовию, в так называемые Темниковские лагеря и в Карелию. Семьи арестованных оказывались без средств существования и работы, они выселялись из занимаемых ими квартир, фактически изолировались от общества. Даже родственники, друзья и знакомые остерегались не только помогать им, но общаться с ними. За общение с близкими и родственниками «врагов народа» ими могли заинтересоваться соответствующие органы со всеми вытекающими отсюда в таких случаях последствиями.

Страна в период развернувшегося грандиозного строительства нуждалась в научно-технических кадрах. В конце 20 – начале 30-х гг. встал вопрос об источниках осуществления ускоренной индустриализации страны и о методах сплошной коллективизации крестьянства, у сталинского руководства был уже готов «апробированный» ответ: орудием проведения индустриализации и коллективизации стал развитый репрессивный аппарат, исправительно-трудовые лагеря «архипелага ГУЛАГ». Многие «вредители», несмотря на суровые приговоры, использовались как специалисты. ГПУ устремлялось на поиски специалистов (ученых техников) по всей стране, которым надлежало приписать вредительство и другие политические преступления, служащие основанием загнать их в ГУЛАГ. Проведя их через «тройки», осудив их, привозили в лагеря, превратив в дармовую рабочую силу. Дешевая рабочая сила, подневольный рабский труд заключенных, которые были лишены паспортов и работали за нищенские трудодни – таковы были «внутренние ресурсы» сталинских методов строительства социализма.

Главной задачей вновь созданной структуры было выполнение пятилетних планов на Крайнем Севере, в Сибири, Казахстане и на Дальнем Востоке, т.е. во всех отдаленных регионах с суровыми природными условиями, где добровольно работать никто не хотел. Надо отметить разительный рост производства золота, угля и лесной продукции благодаря применению труда заключенных. Такие явления, как массовая смертность, произвольное увеличение сроков наказания, недостаточное снабжение продовольствием и отсутствие медицинской помощи заключенным имели место в 20-30-е годы в ГУЛАГе [7].

Репрессивные ученые геологи, нефтяники в условиях подневольного труда дали примеры высокой нравственности, принципиальности, преданности делу. Особенно поражает творче-

ское решение ими ряда сложнейших научных задач. Именно так следует расценивать результаты исследований геологов заключенных – исследований, завершившихся открытием и освоением новых месторождений горючих, рудных и неметаллических полезных ископаемых. Если учесть, что труд подневольных геологов разной квалификации широко применялся всюду, где силами заключенных строились каналы, плотины, дороги, карьеры, шахты и т.д., причем привлечение в практическую геологию широко осуществлялось уже в самом «архипелаге ГУЛАГ», - то общее число лиц намного больше.

Из репрессированных ученых, отправленных в лагеря ГУЛАГа были азербайджанские геологи Джафар Кязимов, Владимир Богачев, химик Мадат Искендеров, врачи Алирза Атаев, Хамдулла Абдуллабеков, психиатр Фуад Ибрагимбеков и многие другие.

К весне 1938 г. основные задачи Большого террора были выполнены, и массовый террор был прекращен. Сталин и Молотов лицемерно возложили ответственность за недавние «лимиты» на карательные органы, прежде всего на Ежова, и осудили их за это. Даже сами руководители органов НКВД на местах стали жаловаться на то, что тюрьмы переполнены и им некуда больше сажать арестованных. Аресты достигли такого размаха, что начали угрожать промышленному, научному и военному потенциалу страны. Если бы их темпы в течении нескольких лет продолжали оставаться такими, как в 1937-1938 гг., то половина страны оказалась бы в лагерях. Продолжение репрессий грозило уже дестабилизацией обстановки в стране, что не входило в расчеты Сталина и его окружения. В период войны 1941-1945 гг. темпы репрессий несколько ослабли. Однако сталинские репрессии продолжились в послевоенные годы. Разгромные постановления ЦК ВКП (б) от 14 и 26 августа 1946 г, о журналах «Звезда» и «Ленинград» и «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению» оказалось началом новой послевоенной волны разоблачений и преследований. Одним из методов репрессий в национальных регионах явилось обвинение в национализме. В вышеуказанных постановлениях говорилось, что в ряде республик многие историки и писатели увлеклись идеализацией феодального прошлого вместо «научно-марксистского анализа его» [7].

Вслед за этими постановлениями последовала так называемая философская дискуссия (1947 г.), в которой Сталин высказал ряд упреков, среди которых наряду с замечаниями, касающимися отдельных периодов и персонажей философии, фигурировало ставшее вскоре грозным обвинение в объективизме, а отступлении от принципа партийности. Уже тогда утвердилась догма о несовместимости классового подхода с общечеловеческим.

В 1948 г. – печально известная сессия ВАСХНИЛ, на котором был «разоблачен» вейсманизм-морганизм. Прямое участие Сталина в этом зловещем для биологии событии достаточно хорошо известно. В следующем, 1949 г. была объявлена война «космополитизму» в науке, прокатившаяся по ряду дисциплин. Под особое подозрение попали труды советских авторов с нерусскими фамилиями. В 1950 г. прошли одна за другой две дискуссии – по вопросам языкознания и по вопросам физиологии.

На сей раз техника репрессий переносилась из подвалов НКВД, «особых совещаний» в печать, в сферу отношений между учеными, а подозреваемым в политической нелояльности инкриминировались вредительство, шпионаж, террористические акты и т.п.

Начатая в средствах массовой информации травля отдельных деятелей науки и культуры переросла в затяжную компанию. На страницах республиканских газет и журналов появлялись статьи, направленные на «избиение» того или иного работника.

В допущении «грубых политических ошибок» в послевоенные годы были обвинены и подвергнуты преследованиям известные ученые. Так был доведен до самоубийства в 1950 г. вице-президент Академии наук Азербайджанской ССР, директор Института истории при ЦК КП Азербайджана, лауреат Сталинских премий Гейдар Гусейнов. Преследовались также доктор геолого-минералогических наук, профессор, дважды лауреат Сталинских премий – Алишраф Ализаде, профессор Азербайджанской Академии Наук, заведующий отделом экономики сельского хозяйства Алигулу Фараджев, искусствовед Джафар Джафаров, литеравтуровед Али Султанлы, был репрессирован профессор по психиатрии Фуад Ибрагимбеков и многие другие.

После XX съезда партии (февраль 1956 г.) наметился поворот в объективном освещении репрессий 30-40-х годов и их последствий. Вслед за съездом были реабилитированы и многие ученые АзФАНа, вузов и других учреждений, ведущих научную деятельность.

К тому времени, когда начались посмертные реабилитации ученых, последственный Ю.Д.Сумбатов-Топуридзе умирал в тюрьме от рака, а следствие по делу М.Багирова и пяти его подручных близилось к завершению, 27 мая 1956 г. в газетах будет опубликована информация о расстреле М.Д.Багирова, Т.М.Борщева, Х.И.Григорьяна, Р.А.Маркарьяна и осуждении на 25 лет А.С.Атакишиева и С.Ф.Емельянова [7].

В результате сталинских репрессий 30-40-х годов непоправимые потери понесла не только сама научная интеллигенция, но и вся национальная культура. Среди выдающихся умов Азербайджана, его генетического научного фонда, жестоко и целенаправленно уничтоженного в 1937-1938гг. стоят имена таких талантливых ученых как - Салман Мумтаз, Алескер Алекперов, Идрис Гасанов, Рашид Измайлов, Гулам Багиров, Ахмед Кязимов, Вели Хулуфлу, Гусейнали Баландарли, Агамир Мамедов, Гасан Иманов, Алекпер Бабазаде, Паша Султанов, Идрис Иманов, Ханафи Зейналлы, Таги Шахбази, Балабек Гасанбеков, Эмин Абид (Ахмедов), Али Назим (Махмудзаде), Джафар Кязимов, Мамедгасан Бахарлы (Велили), Абдулла Тагизаде, Искендер Рзазаде, Ибад Алиев, Александр Букшпан, Борис Тихомиров, Халид Саид Ходжаев, Артур Зифельд-Симумяги, Бекир Чобан-заде, Газиз Губайдуллин, Зиннет-шах Закиров, Владимир Богачев, Мария Кулиева, Джаббар Мамедзаде, Абдулла Шарифов, Юсиф Везиров (Юсиф Везир Чеменземенли), Атабаба Мусаханлы, Абдул Азиз Саламзаде, Султан Меджид Ганиев и многие другие. Они закладывали фундамент азербайджанской науки. Всего себя без остатка каждый из них отдал науке, своему народу. Поэтому их научный подвиг неотделим от подвига человеческого. Имена этих репрессированных ученых, независимо от степени их известности должны войти в золотой фонд азербайджанской научной мысли XX столетия.

Настало время научному учреждению республики – Национальной Академии наук Азербайджана принять решение об увековечении памяти её репрессированных сотрудников. Вся общественность республики ждет этого торжественно-печального дня. Задача отечественных историков науки - выяснить, в конце концов, судьбы репрессированных ученых, опубликовать книги Памяти, книги об этих ученых и их труды. Пока этого не сделано, репрессии против них продолжаются, а значит, и мы все несем свою долю ответственности за преступления сталинского режима. Только когда это будет сделано, когда к нам вернутся имена, судьбы и труды репрессированных деятелей культуры, только тогда можно говорить не о формальной, юридической, а о подлинной, культурной их реабилитации, и о преодолении, наконец, этого маргинального периода отечественной истории. Без этого невозможно никакое развитие и процветание нашей Родины.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Гейдар. На стыке тысячелетий. Б., 2001, с.130; Bünyadov Ziya. Qırmızı terror. B., 1993, s. 4.
2. Архив Министерства Национальной Безопасности Азербайджанской Республики (далее МНБ АР), ПР, л.2, 4.
3. Архив МНБ АР, архивно-следственное дело №ПР 16629,т.1, л.154 (дело Рухуллы Ахундова).
4. Архив МНБ АР, архивно-следственное дело № ПР 6405, л.81 (дело Исмаила Исмаилова).
5. Бехбудов Таир. НКВД - инструмент ВКП (б) в организации политики массового террора и репрессий в Азербайджане. - sputnik.az-10:45|24/ 04/ 2007
6. Исмаилов Эльдар. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане.1945-1953. Б., 2003, с.157.
7. Керимова Тамилла. Из истории Национальной Академии наук Азербайджана. Б., 2005.
8. Kərimova Tamilla. Azərbaycan repressiya olunmuş alimlərinin elmi irsi. - "Azərbaycanın repressiya olunmuş alimləri" kitabında. B., 2014, s. 17-32.

BÖYÜK TERROR VƏ AZƏRBAYCAN ELM ZİYALILARININ ACI TALEYİ
(XX ƏSRİN 30-CU İLLƏRİ)
XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalə XX əsrin 30-cu illərində respublikada elmi ziyalılara qarşı aparılan kütləvi repressiyalardan, Azərbaycan elmi öz inkişafında sərt, faciəli dövrlərini yaşamasından, öz xalqına sədaqətlə xidmət edən insanların ən yaxşılarının vəhşicəsinə məhv edilməsi haqqında bəhs edir.

GREAT TERROR AND FATE OF THE AZERBAIJANI INTELLIGENTSIA
(30s OF THE XX CENTURY)
SUMMARY

The article is devoted to the mass repressions implemented in the 30s of the 20th century against the scientific intelligentsia of the republic, the tragic period in the life of Azerbaijani science, the brutal extermination of the best and devoted men serving their people.

T.ü.f.d. **İradə ƏLİYEVA**
AMEA Tarix İnstitutunun elmi katibi

AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİNDƏ ÇAR RUSİYASININ YÜRÜTDÜYÜ ZORAKI XRİSTİANLAŞDIRMA VƏ KÖÇÜRMƏ SİYASƏTİ

Açar sözlər: Alazan vadisi, Car-Balakən, ingiloylar, Əliabad, Qax
Keywords: Alazan valley, Jar-Balakan, Ingiloys, Aliabad. Gakh
Ключевые слова: Алазанская долина, Джар-Балакан, ингилои, Алиабад, Гах.

Alazan vadisinə xristian əhalinin köçürülməsi planları ilə bağlı baş komandanın 1830-cu il 22 may tarixli raportunda deyilirdi ki, Car-Balakən ərazisində Alazan çayı ilə Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəkləri arasındakı 70 min desyatin sahəsi olan boş münbit torpaqlar hərbi məskənlərin salınması üçün çox əlverişli yerdir. İ.F.Paskeviçin fikrincə, burada məskunlaşdırılacaq xristian əhali həm Gürcüstanı dağlıların yürüşlərindən qoruyar və bununla da komandanlıq bu məqsədlə orada 2 batalyon saxlamaqdan azad olar, həm də bu köçkünlər imperiya məmurlarının yerli əhali ilə yaxınlaşmasında vasitəçi olmaqla bu prosesi sürətləndirərlər. Hər təsərrüfat başına 10 desyatin torpaq verilməklə 70 min desyatin sahəsi olan bu əraziyə 7 min Ukrayna (malorusiya) kazakların köçürülərək hərbi məskənlərin salınması nəzərdə tutulmuşdu [6, s. 339-342].

İ.F.Paskeviçin bu layihəsində ilk əvvəl bura, yaxın ərazilərdə yerləşmiş hərbi hissələrdəki ailəli rus əsgərlərinin məskunlaşdırılması, daha sonra isə köçürüləcək əsas köçkünlər üçün yaşayış evlərinin tikilməsi məqsədilə hərbi tikinti batalyonunun göndərilməsi təklif olunurdu. Burada, həmçinin, salınacaq yeni yaşayış məskənlərin planı, onun üçün layihənin hazırlanması, köçürüləcək əhalinin yerli şəraitə uyğunlaşana kimi müəyyən müddətə xəzinədən ayrılacaq vəsaitin hesabına saxlanması da nəzərdə tutulmuşdu. Bu prosesin həyata keçirilməsinə başlanılması üçün ən əlverişli zamanın bölgədə əkin-biçinin başlandığı vaxtın – yazın əvvəlinin, aprel ayının olduğu qeyd olunurdu [6, s. 339-342].

İ.F.Paskeviç bu sahədə kifayət qədər "böyük" təcrübəyə malik idi. Bundan bir qədər əvvəl məhz İ.F.Paskeviçin təşəbbüsü ilə çar Rusiyası hökumətinin Qacarlar İranı ilə sərhəd boyu ərazilərə 80 min kazakın köçürülməsi layihəsi irəli sürülmüşdü. Lakin çar Rusiyasının Qacarlar İranındakı səfiri A.S.Qriboyedovun təşəbbüsü ilə İran ermənilərinin işğal edilmiş yeni ərazilərə köçürülməsi məsələsi meydana çıxdığına görə bu layihə qüvvədən düşmüşdü. Bununla belə, 1827-ci ilin mayında ermənilərin köçürülməsi işinə hazırlıq işlərinə başlanmış və bilavasitə İ.F.Paskeviçin rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdi [3a, 129].

Lakin 1830-cu ilin yayından Şimali Azərbaycanın Car-Balakən bölgəsində başlanan həyəcanlar Qafqaz komandanlığının bu bölgəylə bağlı bəzi tədbirlərinin – müstəmləkəçi köçürmə siyasətinin tamamilə aradan qalxmasına, əhalinin zorakı xristianlaşdırılması işinin isə bir müddət təxirə salınmasına səbəb oldu.

Bununla bərabər, bölgənin üsyançı əhalisinə qarşı münasibətdə bir sıra repressiv cəza tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Köhnə Zaqatala qalasının, Car və Göyəm kəndlərinin tutulmasından sonra hər üç məntəqə tamamilə dağıdılmış, evsiz qalmış əhali isə Katex, Matsex və Tala kəndlərinə sığınmışdı [7, c. IX, s. 24]. Üsyanda fəal iştirak etmiş kəndlərin əhalisinin bölgənin düzən hissəsinə köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Sonradan onlar, əsasən, Car vilayətinə məxsus binələrin olduğu Danaçıda və Göyəm kəndində yerləşdirilmişdir [9, s. 133].

Cəza tədbirləri sırasında klassik imperiyalara xas olan yerli əhalinin imperiyanın müxtəlif bölgələrinə köçürülməsi siyasəti də istisna edilmirdi. Bu arada Telavi və Sığnaq qəzalarında müvəqqəti yerləşmiş, əsasən, İmeretiyadan olan dövlət kəndliləri və gəlmələrdən (xizanlar) ibarət 200-dək ailənin Car vilayətinə köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. İmeretiyalı köçkünlər 1830-cu ildə Qavaza köçürülmələri və orada onların ləzgilərin hücumlarından qorunmaları üçün hərbi dəstənin də ayrılması ilə bağlı müraciət etmişdilər. Bu və digər çətinliklər səbəbindən Gürcüstanın mülki qubernatoru onların Car vilayətinə köçürülməsini məqsədəuyğun hesab etmişdi. Telavi qəzası üzrə köçkün dövlət kəndlilərindən ibarət hazırlanmış siyahıya 181 nəfər imeretiyalı köçkün, 187 nəfər isə gəlmə xizan daxil edilmişdi. Qubernatorun özü isə Sığnaq qəzasındakı müxtəlif kəndlərdə yaşayan aztorpaqlı və

ev tikmək imkanına malik olmayan imeretiyalı köçkün və gəlmə xizanların siyahısını təqdim etmişdi [11,v. 46-48 arxa].

Car-Balakən vilayətinin rəisi general-mayor Reutt 1831-ci ilin aprelin 28-də baş komandan İ.F. Paskeviçə yazdığı raportunda qeyd edirdi ki, imeretiyalıları Car vilayətində Zaqatala kəndindən üç verst aralıda yerləşən dağıdılmış Carda yerləşdirmək olar. Köçkünlərin Carda normal yaşamaları üçün hər bir şəraitin olduğunu ətraflı təsvir edən vilayətin rəhbəri carlıların tərk etdiyin daş evlərin də asanlıqla təmir oluna biləcəyini vurğulayırdı [12, v. 5-5 arxa].

Bu tədbirin planlaşdırılması ilə yanaşı, komandanlıq eyni vaxtda üsyanda iştirak etmiş bölgə əhalisinin də Gürcüstanın içərilərinə sürgün edilməsini nəzərdə tutur və bu məqsədlə əlverişli yerin tapılması istiqamətində müəyyən işlər görülürdü. Bu məqsədlə baş komandan İ.F. Paskeviç 1831-ci ilin fevralında Gürcüstan mülki qubernatarundan Car vilayətinin ləzgiləri üçün münasib yerin tapılmasını tələb etdikdə o, Lori səhrasını təklif etmişdi. Baş komandan isə bu yerin əlverişsiz olduğunu əsas gətirərək ona Şəmşəddil distansiyası barədə əhatəli məlumat hazırlamağı tapşırmışdı. Qubernator da öz növbəsində bu məqsədlə Şəmşəddil və Borçalı baş pristavlarına məlumat hazırlamağı tələb etmişdi [13, v. 4, 7-8]. Lakin bölgədə növbəti illərdə baş verən həyəcanlar, bir qədər sonra isə Qafqaz komandanlığının üsyançı əhaliyə münasibətdə güzəştə gedərək siyasətini dəyişməsi planlaşdırılan köçürmə tədbirlərinin dayandırılmasına səbəb olmuşdur.

Əvəzində bu bölgəyə gürcü əhalinin köçürülməsi üçün növbəti dəfə cəhd edilir. Bununla bağlı 1839-cu ilin əvvəllərində Qafqaz ordularının baş komandanı general-leytenant Y.A. Qolovin Car-Balakən vilayətinin rəisi S.D. Bezobrazovun verdiyi məlumatlara istinad edərək Gürcüstanın mülki qubernatoruna müraciət etmişdi. Tiflisdəki Baş idarəyə ünvanlanmış müraciətdən məlum olur ki, Car-Balakən vilayətinin rəisi Balakən məntəqəsi ilə Kaxetiyanın Çekani və Qavazi kəndləri arasında yaşayış üçün münasib boş torpaqlardan ibarət böyük bir məkan aşkar etmişdir. Vilayəti rəisi polkovnik S.D. Bezobrazov arzu edənləri Car vilayətində Bejanyandan aşağı və yaxud Kartubani və Laqodexi yaxınlığına köçüb yerləşməyə dəvət edirdi. Bununla əlaqədar olaraq baş komandan Y.A. Qolovin qubernatordan əhalini məlumatlandırmağı və köçmək istəyənlərlə bağlı əlavə məlumatın verilməsini xahiş edirdi. Arxiv sənədlərindən (Pəmbək-Şörəyell pristavı, Aleksandropol (Gümrü – İ.Ə.) şəhəri komendantı və başqalarının raportlarından) məlum olur ki, qeyd olunan əraziyə köçmək üçün könüllülərin tapılmaması səbəbindən bu cəhd də nəticəsiz qalmışdı [14, v. 4-8].

Çarizm Cənubi Qafqazda həyata keçirmiş olduğu müstəmləkə köçürmə tədbirlərini Zaqatala dairəsində də reallaşdırmaq məqsədilə bu ərazidə malorusiya (Ukrayna) kazaklarının yerləşdirilməsini planlaşdırmışdı [6, s.838]. Lakin yerli əhalinin kütləvi həyəcanlarından çəkinən Qafqaz komandanlığı bu tədbirin həyata keçirilməsindən imtina etməli olmuşdur.

Zorakı köçürmələrin bir nəticə vermədiyini görən çar Rusiyası yerli əhalinin xristianlaşdırması məsələsi üzərində durur. Bunun üçün isə ilk başda bölgənin əhalisi və tarixi haqqında məlumat toplayan çarizmin ideoloqları Car-Balakən camaatlığının tarixi keçmişi ilə bağlı gürcü tarixi ədəbiyyatında kök salmış yanlış iddianı – "qədim gürcü torpaqları" olan bu bölgənin I Şah Abbasın köməyi ilə dağlılar tərəfindən işğal olunması, yerli gürcü əhalinin zorla müsəlmanlaşdırılması kimi yanlış konsepsiyanı qəbul etməklə Rusiyanın bu "tarixi ədalətsizliyi" aradan qaldırmaq, bölgəni işğal edərək Gürcüstana qatmaq zorunda olduğunu qeyd edirdilər [5, 19]. Tarixşünaslıqda geniş yayılmış bu konsepsiyaya görə ingiloylar "müsəlmanlaşdırılmış gürcülər" hesab olunur və Rusiya tarixşünaslığında konkret məqsədlə formalaşdırılmış olan bu konsepsiya gürcü tədqiqatçıları tərəfindən böyük dəstək alaraq daha da inkişaf etdirilmişdir.

Qafqazda Pravoslav Xristianlığının Bərpası Cəmiyyətinin müxtəlif illərə dair hesabatları ilə yanaşı, bu cəmiyyətin yaranmasının 50 illiyinə həsr olunmuş və 1910-cu il nəşri olan yubiley buraxılışında cəmiyyətin 50 illik fəaliyyəti (1859-1909-cu illər) zamanı Qafqazın müsəlman əhalisi arasında xristianlığın yayılması sahəsində gördüyü işlərdən bəhs olunur. Burada cəmiyyətin Zaqatala dairəsindəki fəaliyyətindən, onun yerli əhali, xüsusilə ingiloylar arasında xristianlığın yayılması üçün gördüyü tədbirlərdən, kilsələrin, ibadət evlərinin tikilməsi üçün vəsaitin ayrılması, dini-ideoloji təbliğat sahəsindəki fəaliyyəti barədə məlumat verilir [8, 17].

Çar məmurları tərəfindən bölgə əhalisinin assimilyasiya olunması məqsədilə hazırlanmış digər bir layihəyə görə isə camaatlıqların qonşu müsəlman xalqlarla əlaqələrini mümkün qədər məhdudlaş-

dırmaq, əvəzində isə gürcü Kaxetiya ilə münasibətlərin qurulması məqsədilə hərtərəfli şəraitin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Bütün bu tədbirlərdə məqsəd bölgədəki əsrlərin sınağından çıxmış güclü türk-islam ittifaqı amilini məhv etmək idi.

1850-1856-cı illərdə İlisu məntəqəsinin Qax, Əlibəyli, Qorağan, Kötüklü, Meşəbaş kəndlərinin əhalisinin, bütövlükdə, Şotavar və Yengiandan bir neçə ailənin, digər kəndlərdən isə tək-tük adamların zorla xristianlaşdırıldığı qeyd olunurdu [1, v. 10-11].

Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin fondlarında saxlanılan xristianlaşdırılmış ingiloyların adları, onlara verilən xristian adı, hansı gün xristianlaşdırılıblar o tarix və xristianlaşdırma işini aparan keşişin adı göstərilmiş sənədlər 1850 – 1869-cu illəri əhatə edir [1, v. 10-11].

Çarizmin yerlərdəki məmurlarının etiraf etdiyi kimi "ingiloyların məsələsinin qaydaya salınması və onlar arasında xristianlığın yayılması işinə kömək etmək məqsədilə 1859-cu il fərmanının tətbiqi ilə həyata keçirilən inzibati tədbirlər bir nəticə vermədiyindən bu işdə yeganə vasitə kimi zor tətbiqi üsulu seçilir [2, v.63]. Bu barədə dairədə işləmiş müstəntiq Purseladze yazırdı: "...xristianlığı qəbul etmək istəməyənlərin, buna etiraz edənlərin döyülərək işgəncə verilməsi, müsəlman din xadimlərinin cəzalandırılması və hətta Sibirə sürgün olunması, hədə-qorxu, şirnikləndirmələr və s. kimi onlarla faktlar qeydə alınmışdır" [4, s. 35].

Edilən bütün ciddi cəhdlərə baxmayaraq, ingiloylar arasında aparılan xristianlaşdırma işi istənilən nəticəni verməmişdi. Dəfələrlə zorla xristianlaşdırılmaları ilə bağlı hakim dairələrə müraciət edən ingiloyların şikayət və narazılıqları nəticəsiz qalırdı ki, bu da əhalidə çarizmə qarşı sonsuz nifrəti daha da dərinləşdirirdi [3, 210-212].

Zaqatala dairəsinin hakimiyyət orqanları və xristian missionerlərin Qafqaz komandanlığının himayəsi ilə bölgədə apardığı zorakı xristianlaşdırma – gürcüləşdirmə siyasəti yerli əhalinin ciddi narazılığına və XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində burada həyəcanlı vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu.

1861-ci ildən etibarən Əliabad başda olmaqla bölgənin bütün kəndlərində zorakı xristianlaşdırmaya qarşı mübarizə başlayır. Əvvəlcə ingiloylar bütün mümkün olan vasitələrdən istifadə edərək bu siyasətə qarşı öz etirazını nümayiş etdirirlər. Onlar dəfələrlə zorakı xristianlaşdırma ilə bağlı hakimiyyət orqanlarına yazılı müraciətlər etsələr də, bu şikayət ərizələri nəticəsiz qalmışdı. Semyon Esadze yazır ki, "Hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqlarından Tiflisə dəfələrlə göndərilmiş şikayətlər, bir neçə dəfə aparılmış istintaqlar nəticəsiz qalmışdı. Hətta ali hakimiyyət administrasiyasının diqqətini özlərinə cəlb etmək məqsədilə əhalinin yekdilliklə Türkiyəyə köçürülmələri ilə bağlı xahişləri belə hakimiyyət orqanlarında heç bir reaksiya doğurmadı. Nəticədə 1862-ci ildə Əliabad kəndindən 40 araba ailə məcburi xristianlaşdırmaya etiraz əlaməti olaraq Türkiyəyə köçmüşdülər [17, 214-215].

Bütün dinc vasitələrlə istəklərinə nail ola bilməyən ingiloylar zorla xristianlaşdırılmaları ilə barışa bilməyib 1863-cü ilin əvvəllərindən etibarən silaha sarılırlar. Həmin vaxt məcburi xristianlaşmaya qarşı fəal mübarizə aparan Car kəndinin üsyançı dəstələrinin təşəbbüsü ilə ayağa qalxmış ən böyük ingiloy kəndi olan Əliabad kəndliləri də onlarla birləşərək həm dinc, həm də zorakı vasitələrdən istifadə etməklə əhalini xristianlığı qəbul etməkdən çəkinməyə çağırırlar. Məhz həmin silahlı dəstələrin hökumət qüvvələrinə qarşı müvəffəqiyyətli mübarizəsinin nəticəsində missionerlər tərəfindən zorla xristianlığı qəbul etməyə məcbur edilmiş adamlar yenidən müsəlmanlığa qayıdırdılar [16, 75].

Verilmiş bütün güzəşt və imtiyazlara baxmayaraq, ingiloyların böyük əksəriyyəti ata-babalarının, əcdadlarının dinindən dönmək istəmir, var gücləri ilə ona qarşı müqavimət göstərirdilər.

Yerli əhaliyə qarşı görülmüş repressiv tədbirlər XX əsrin əvvəllərində dairədə Türkiyəyə köçmə meyillərinin artmasına səbəb olmuşdur. İlk olaraq Türkiyəyə köçmək üçün icazə xahişiylə Əliabad məntəqəsinin sakinləri ərizə ilə dairə rəhbərliyinə müraciət edirlər. Zaqatala dairə rəisinin 1902-ci il 11 yanvar tarixli raportunda qeyd olunurdu ki, Əliabad kəndindən 60-a qədər, Mosuldan 30, Qandaxdan isə 25 ev Türkiyəyə köçmək arzusundadır [15, v. 3).

Şimali Azərbaycanın digər yerlərinə olduğu kimi onun şimal-qərb bölgəsinə də erməni əhalisinin köçürülməsi çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsini təşkil etmişdir. Bu barədə statistik məlumatlara diqqət etdikdə görürük ki, əgər 1886-cı ildə dairədə cəmi 521 erməni yaşayırdısa, bu rə-

qəm 1897-ci il imperiya üzrə aparılmış Ümumrusiya siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə 2100-ə çatmışdı [10, s.2]. 1897-ci ilin məlumatlarına görə Zaqatala şəhərinin 3009 nəfərlik əhalisinin 46,5%-ni ermənilər, cəmi 30%-ni isə yerli müsəlmanlar təşkil edirdi. İndi onlar Zaqatala şəhəri ilə yanaşı dairənin Balakən, Qax kimi iri kəndlərində də yaşayırdılar [10, s. 69,83]

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi,(ARDTA) F. 579, s.1, iş 4
2. ARDTA F. 125, s.1, iş 142
3. ARDTA F. 579, s.1, iş 1
4. 3a. Arzumanli V. Nazim M. Tarixin qara səhifələri Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq. Bakı, Qartal, 1998
5. Əliyeva İ.H.1863-cü il Əliabad üsyanı. Azərbaycan Texniki Universiteti Elmi Əsərləri, 2009, №2,
6. Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. Bakı: Təhsil, 2007, 277 s.
7. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией. Т.VII, Тифлис, Типог. Главного Управления Наместника Кавказа, 1878.
8. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией. Т.IX, Тифлис, Типог. Главного Управления Наместника Кавказа, 1883.
9. Новая реч. 1886 (разные номера).
10. Петрушевский И.П. Джаро-белоканские вольные общества в первой половине XIX в., Махачкала, 1993, 133.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. Комитетом Москва вн. дел; Под ред. Н. А.Тройницкого. - [СПб.], 1897 - 1905.
12. Центральный Государственный Исторический Архив Грузи, (ЦГИАГ) Ф. 2, оп.1, дел. 2670, с. 46-48 об.
13. ЦГИАГ, Ф. 2, оп. 1, дел. 2670, с. 5-5 об.
14. ЦГИАГ, Ф. 5, оп. 1, дел. 7486, с. 4, 7-8
15. ЦГИАГ, Ф. 16, оп. 1, дел. 4415, с. 4-8
16. ЦГИАГ, Ф. 229, оп. 2, дел. 2086, с. 3
17. ЦГИАГ Ф. 4, оп. 8, дел. 166
18. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом, ч.1, Тифлис, типография Гуттенбергъ, 1907, 616 с.

THE POLICY OF FORCED CHRISTIANIZATION AND RESETTLEMENT CONDUCTED BY TSARIST RUSSIA IN THE NORTH-WESTERN REGION OF AZERBAIJAN
SUMMARY

The article, based on materials from the archives of the Central State Historical Archives of Georgia, dating from 1850-1869, contains detailed information about the Ingiloys: their names prior to adoption of Christianity and Christian names, which priest baptized them. The article provides with information about the armed resistance of the Ingiloy people against the policy of Christianization, in which peasants from the villages of Jar and Aliabad took an active part, where the largest community of Ingiloyans lived. It was as a result of this armed resistance that the population converted by the missionaries to Christianity returned to Islam again.

ПОЛИТИКА НАСИЛЬСТВЕННОЙ ХРИСТИАНИЗАЦИИ И ПЕРЕСЕЛЕНИЯ, ПРОВОДИМАЯ ЦАРСКОЙ РОССИЕЙ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА
РЕЗЮМЕ

В статье, на основе материалов из архивных фондов Центрального Государственного Исторического Архива Грузии, датируемых 1850-1869 гг., содержится подробная информация об ингилойцах: их именах, когда приняли христианство и христианские имена, какой священник их крестил. В статье даются сведения о вооруженном выступлении ингилойцев против политики христианизации, в котором активное участие принимали крестьяне селений Джар и Алиабад, где проживала самая крупная община ингилойцев. Именно в результате этого вооруженного сопротивления население, обращенное миссионерами в христианство, вновь вернулась в ислам.

T.ü.f.d. **Yaşar RƏHİMOV**
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANDA TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLAR ŞAHİD İFADƏLƏRİNDƏ VƏ ARXİV SƏNƏDLƏRİNDƏ (1917-1921-ci İLLƏR)

Açar sözlər: Naxçıvan, ermənilər, şahidlər, arxiv sənədləri, soyqırımlar.
Keywords: Nakhchivan, Armenian, witness, archive documents, genocide.
Ключевые слова: Нахичевань, армяне, свидетель, архивный документ, геноцид.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsi 1918-1920-ci illərdə ağır vəziyyətə düşmüşdü. Sosial-iqtisadi cəhətdən çətin vəziyyətdə olan bölgə daha bir bəla ilə erməni quldurlarının əsassız ərazi iddiaları ilə üz-üzə qalmışdı. Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Əlincəçay və Ordubad əraziləri üzərində "Böyük Ermənistan" yaratmaq xəyalı ilə yaşayan ermənilər həmin əraziləri işğal etmək niyyətlərindən bir anlıq da olsa əl çəkmək istəmirdilər və indi də bu xülyaları ilə yaşayırlar. İddia edilən "Böyük Ermənistan" "dövləti"nin gerçəkləşməsi üçün başlanğıc olaraq Naxçıvanı hədəf seçmişdilər.

Buna görə də o zaman bölgəni və əhalini xain düşmənlərdən müdafiə etmək üçün səfərbərlik elan edilmiş və gənclərdən ibarət Naxçıvanda bir ordu yaradılmışdı. Lakin bu ordunu silahlandırmaq, onu hərbi sursat və ərzaqla təmin etmək bir problem kimi qarşıya çıxmışdı. Xoş bir təsadüf bu problemin həlli üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Həmin dövr hadisələrinin canlı şahidi olmuş, həmyerlimiz L.Hüseynzadə bu məsələ ilə bağlı öz xatirələrində aşağıdakıları yazırdı: "Yüksək hərbi təhsil almış Cəfərqulu xan Kəngərlinin oğlu Kalbalı xan Kəngərli bu orduya baş komandan təyin edildi. Bir xoş təsadüf nəticəsi olaraq ordunun silahla təchizi də təmin edildi. Belə ki, İrandan Rusiyaya qayıdan rus əsgərləri Naxçıvanın Culfa keçidindən keçərkən həmin orduda xidmət edən Böyük xan adlı (bu onun əsl adı deyildi) bir çeçen və ya avar müsəlman zabiti özünün komandan olduğu və digər hərbi hissələrin silahlarını alaraq (o cümlədən 12 top) müsəlman Milli Komitəsinin ixtiyarına verdi və özü də bir müddət Naxçıvanda qalaraq ordunun qüvvətlənməsinə yaxından kömək etdi. Müsəlmanlara qarşı kin, ədavət bəsləyən ermənilər "müsəlman Milli Komitəsi"nə tabe olmadılar və özləri "erməni Milli Komitəsi" yaratdılar. Bu erməni komitəsi öz imkanlarından istifadə edərək Ermənistandan hərbi ləvazimat və s. yardımçı qüvvələr almağa başladılar. İrəvandan gizli yollarla gələn daşnak könüllüləri müsəlman ailələrini kənddən çıxarıb evlərini taladılar, ya qətlə yetirdilər. Acı xəbərlər şəhərdə əhalini həyəcana gətirirdi. Ermənilər çox olan kəndlərdə (daha çox ermənilər köçürülən kəndlərdə-Y.R.) yaşayan müsəlmanlar evlərini tərk edərək müsəlman kəndlərinə köçməyə məcbur oldular. Şəhərdəki müsəlman məhəllələrində yaşayan ermənilər (köçürülmüş ermənilər nəzərdə tutulur-Y.R.) də köçüb erməni məhəllələrində yerləşdilər, vəziyyət get-gedə gərginləşməyə başlayırdı. Kəndlərdə başladıqları qanlı faciələri ermənilər şəhərdə də törətməyə başladılar. 1918-ci ilin əvvəllərində onlar Naxçıvan şəhərində qalmış bir qisim rus əsgərlərini öz tərəflərinə çəkərək müsəlmanlara qarşı atəş açmağa təhrik etdilər. Özləri də onlara yardım etmək məqsədilə şəhərin Şahab, Xoylu, Qala məhəllələrini atəşə tutdular. Naxçıvan əhalisi onlara qarşı ciddi müqavimət göstərdi. Ermənilər ağ bayraq qaldıraraq barış istədiklərini bildirdilər. Beləliklə, onların xahişinə görə atəş kəsilib barış bərpa edildi. Sonra məlum oldu ki, ermənilərin ağ bayraq qaldırmaları, barış istəmələri bir hiylə imiş" (3, s.16-17).

Bu dövrdə ən ağır döyüşlər Novruz bayramı ərəfəsi və günlərində olmuşdur. Bu arxiv sənədlərində, Lətif Hüseynzadə və Mirzə Bağır Əliyevin xatirələrində, H. Nərimanoğlunun məlumatlarında da təsdiqlənir. L. Hüseynzadə öz xatirələrində yazırdı: "1918-ci il mart ayının əvvəlləri idi. Eşitdik ki, yaşadığımız Sarvanlar məhəlləsinin yaxınlığında olan Edilağa gölünün ətrafında qoyun otaran çobanı ermənilər öldürmüş və qoyunları da aparmışlar. Bu xəbər məhəlləmizdə hamını bərk narahat etdi. Camaat erməni milli komitəsinə şikayət etdi, lakin şikayət nəticəsiz qaldı. Sonra məlum oldu ki, bu qanlı hadisəni Əliabad kəndinin erməniləri etmişlər. Öldürülən çobanın qohumları iki nəfər ermənini öldürməklə intiqam aldılar. Bu hadisələr Naxçıvan şəhərində erməni və müsəlmanlar arasında müharibənin yenidən başlanmasına səbəb oldu (3, s.17). O, digər bir xatirəsində bildirirdi: "Xatırlayıram ki, bütün şəhər əhalisi kimi, məhəlləmizin camaatı da Novruz bayramını keçirmək üçün sevinclə hazırlaşırdı. Mart ayının 15-16-sı idi. Sübh tezdən məhəlləmiz "böyük bağ" istiqamətindən ermənilər

tərəfindən atəşə tutuldu. Hamı qorxu və həyəcan içində səhərini açdı. Düşmən güclü silahlanmışdı. Ermənilərin gec-tez belə bir hərəkət edəcəkləri gözlənilməz deyildi. Camaatımız atəşə atəşlə cavab verməyə başladılar. Bu atışma fasilələrlə üç gün davam etdi. Çox itkilərimiz oldu, döyüşən adamlarımız tükənmişdi. Hər gün 10 - 15 adam öldürülürdü. Məhəlləmiz ermənilərin işğalı, insanlarımız isə ölüm təhlükəsində qalmışdı. Vəziyyət xeyli ağırlaşmışdı. Bir axşam məhəlləni tərk edib Araz çayı kənarındakı Qaraçuğ kəndinə yerləşməyə məcbur olduq. Xəstə bacımı güclə aparırdım. Ermənilər dərhal Sarvanlar məhəlləsini və ona yaxın olan Gomayi və Dizə məhəllələrini taladıqdan sonra evləri və evlərdə qalan xəstə və qocaları diri-diri yandırdılar. Araz kənarından durub yanan evlərimizi bir-birimizə göstərir və göz yaşları ilə bunu izləyirdik. Ermənilər daha başqa məhəllələrə də hücum etdi və şəhərin Xoşulu, Xoylu məhəllələrini də talayıb yandırdılar" (3, s.17-18).

1918-ci il martın 18-21-nə kimi ermənilər Əlincəçay boyunca müsəlman kəndlərinə: Bənəniyar, Qızılca, Saltax, Noraşen, Xoşkeşin və s. kəndlərə hücum edərək kəndləri yandırmış, qarət etmiş, əhalisini vəhşiliklə qətlə yetirmişlər. Canlarını qurtaranlar isə öz ocaqlarını tərk edərək qonşu kəndlərə, Naxçıvan şəhərinə qaçmışlar (4, v.753).

Bayram gecəsi 10000 nəfərdən çox erməni silahlı qüvvələri qəflətən hücuma keçib Ordubadın bəzi kəndlərini yandırmış və şəhərə böyük təhlükə yaratmışlar. Naxçıvandan türk zabiti Ədib bəyin (Lətif müəllim onun şəhərdə qalaraq ailə qurduğunu bildirir-Y.R.) başçılığı ilə köməyə gələn 500 nəfərlik hərbi hissə Aza kəndi yaxınlığında düşmənlə vuruşmağa başlamışdı. Ordubada kömək göstərilməsi üçün hətta Təbriz general-qubernatoru Sərdar İntizara müraciət edilmişdi. Arxiv sənədlərindən göründüyü kimi İran tərəfi müəyyən məqsədlər güddüyündən, nəinki heç bir yardım göstərməmiş, əksinə, başqa tədbirlərə əl atmışdı. Ordubadlıların güclü müqaviməti və Naxçıvandan gələn qüvvələrin köməyi nəticəsində ermənilərin Ordubad mahalını ələ keçirmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmiş, onlar xeyli itki vermişlər. Ordubadlı döyüşçülərdən də yaralananlar olmuş və xeyli kəndlər dağıdılmışdı. Ədib bəyin hazırladığı xüsusi əməliyyatın uğurla qurtarması sayəsində şəhərin mühasirəsinə son qoyulmuş və təhlükə sovuşdurulmuşdu (17, s.29).

Araşdırılan arxiv sənədlərindən məlum olur ki, 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq 1920-ci ilin iyun ayına kimi başda Andranik Ozanyanın, Nijdenin, Dronun, Gibbonun, Doluxanovun və b. başçılıq etdiyi erməni quldur dəstələri tərəfindən təkcə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzasında 50-dən artıq müsəlman kəndlərinə basqınlar edilmiş, dağıdılmış, yandırılmış, kənd əhalisinin çoxu öldürülmüş, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından didərgin düşmüşlər (5, v.103-105).

Osmanlı mənbələrində ordu qərargahının 28 avqust 1918-ci il tarixli məlumatında göstərilir ki, Naxçıvanın şimal-şərq bölgələrində Andranik səfərbərlik elan edərək 15 yaşdan 45 yaşa qədər ermənilərin hamısını silaha sarılmağa çağırmışdı. O, 5 min erməni ilə Gorusun 10 km cənub-qərbində məskən salıb, 700 piyada, 400 atlı zabit, 4 pulemyot, 2 dağ topu olan erməniləri də ixtilafa çağıraraq müsəlmanları qətlə yetirməyə təşviq edir. Osmanlı mənbələrində o da qeyd edilir ki, Andranik Qafan mis mədənlərində fransızlardan qalan zavodları yenidən işə salaraq partladıcı maddələr, hərbi sursat hazırlayır, bunlardan dinc əhalinin kütləvi məhvində istifadə edirdi (17, s.25-26).

Andranik hələ Naxçıvana ilk gəldiyi günlərdə erməni Milli Komitəsi vasitəsilə müsəlman milli komitəsinə nota göndərərək bildirmişdi ki, o, Rusiya hökuməti torpağı olan Naxçıvana Rusiya tərəfindən hakim göndərilmişdir. Naxçıvan camaatı ona tabe olmalıdır və silahları toplayıb ona təslim etməlidir. Andranikin notası milli komitədə müzakirə edildikdə onun dediklərinin yalan olduğu isbat edilmiş və onun tərk-silah tələbinə milli komitə sədrinin rədd cavab verməsi qərara alınmışdı. Lakin komitənin bu qərarının erməni milli komitəsinə verilməsi bir qədər təxirə salınmışdır. Andranikin Naxçıvana hücum edəcəyi və əhalidən tərk-silah tələbi haqqında məlumatları Xəlil bəy Kazım Qarabəkir paşaya və Ənvər paşaya raport yazıb bildirmişdi (3, s.29-30).

1918-ci il iyunun 14-də Naxçıvan qəzasına soxulan Andranik bu bölgənin kəndlərinə qarşı kütləvi qırğınlar törətməyə başladı. Onun quldur dəstələri Naxçıvandan başlayaraq Zəngəzur və Şuşayadək olan əraziləri zəbt etməyə can atırdı. Andranikin ilk təcavüzü qəzanın Araz çayı kənarında yerləşən Yaycı, Aşağı Aza və Kərimquludizə kəndləri olmuşdur. Ermənilər Yaycı kəndində 4000 nəfərdən çox müsəlman əhalisini qırmışlar. Yaycı hadisələri ilə bağlı T.Nağdəliyev 14 iyun 1918-ci ildə Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla Əmirovun adına göndərdiyi məktubda yazırdı: "Məlum edirəm ki, Andranikin dəstəsi İrandan Araz körpüsünü keçərək Yaycı kəndinə girmiş, həmin

kəndin əhalisini qılıncdan keçirərək kəndi tar-mar etmişlər. Camaldın və Ərəzin kövşəninə erməni qoşunları dolubdur. Lazımi sərəncam verməkdən ötrü xəbərdar edirəm ki, Nehrəm kəndi qorxu içərisindədir" (6, v.49).

Yaycı kəndindəki qanlı hadisələrin canlı şahidlərindən olan L.Hüseynzadə bu faciəni belə xatırlayır: "1918-ci ilin iyun ayının ilk günləri idi. Naxçıvanda nisbi sakitlik hökm sürməkdə idi. Hamı – ermənilər də, müsəlmanlar da bu sakitlikdən razı idi. Lakin bu sakitlik uzun sürmədi. Qaniçən daşnak Andranikin Cənubi Azərbaycanın Maku, Xoy, Salmas şəhərlərini və bu yerlərdə yol üstündə olan kəndləri talayıb qarşısına çıxan müsəlmanları vəhşicəsinə qətl edərək 15 mindən artıq müsəlləh bir quldur dəstəsilə Naxçıvana doğru gəlməsi xəbəri böyük təşviş yaratdı. Bu xəbərdən sonra məlum oldu ki, Andranik Culfa körpüsünü keçərək şəhər ətrafı ilə gəlib kazarmada əsgərlərini yerləşdirdikdən sonra bir quldur dəstəsilə yenə Culfaya qayıdıb. Culfa körpüsünü, Culfa-Naxçıvan dəmiryolunu dağıtdırmış və dəmiryolunu sökdürmüşdür. Onu təqib edən türk ordusunun qarşısını almaq niyyətilə və Andranikin bu cinayətkar hərəkətinə qarşı Culfa yaxınlığındakı Yaycı kəndi camaatının etirazına cavab olaraq daşnak quldur dəstələri 700 evlik Yaycı kəndinə hücum edərək kəndi işğal edib, kənd əhalisini vəhşicəsinə qılıncdan keçirib Araz çayına tökdükləri xəbəri bütün Naxçıvan camaatının qəzəbinə səbəb olmuşdu. Andranikin quldur dəstələri Ordubad, Əlincəçay və Şahbuz kəndi əhalisini tərk-silah edib amansızcasına onları qətl etmişdilər. Andranikin əsgərləri şəhər ətrafindakı bağları dağıdır, zəmiləri atlarına yedirirdilər. Bazardan aldıqları şeylərin pulunu vermirdilər, pul istəyəni dərhal öldürürdülər. Onların bu vəhşi hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün müsəlman milli komitəsi erməni milli komitəsinə müraciət etdi. Lakin erməni milli komitəsi müsəlmanlanların bu tələbi qarşısında "bizim onların işinə qarışmağa ixtiyarımız yoxdur, siz özünüz nə bacarırsınız edin" – dedilər (3, s.28).

Naxçıvan MR MDA-da erməni qulduru A.Ozanyanın bu vəhşi təcavüzü haqqında arxiv sənədləri və şahid xatirələri vardır. Andranikin Nehrəmə hücumu haqqında döyüşlərin iştirakçısı Heydərqulu Həsənov öz xatirələrində yazırdı: "Andranikin qoşunları ilə əsas döyüş İmamzada tərəfdə gedirdi. Andranik cəhd edirdi ki, Nehrəm kəndinin kənarından keçib Təzəkəndə toplaşan 300 nəfərlik daşnak silahlı dəstəsi ilə birləşsin. Lakin nehrəmlilər buna imkan vermirdi. Yaxşı silahlanmış dəstələrimiz tabor komandanı Kərbəlayi Muxtar əlində mauzer, kəhər atın belində məhəllələri gəzir, əhalini döyüşə qaldırır, atəş nöqtələrinə patron, çörək, su çatdırırdı" (7, v.205).

Lətif müəllim Nehrəm faciəsi ilə bağlı aşağıdakıları xatırlayırdı: "Andranikin quldur dəstələri şəhər yolunun kənarında bir istehkam kimi olan Nehrəm kəndini mühasirəyə alıb kəndi bütün gün amansız olaraq top atəşinə tutdular. İşin belə olacağını əvvəlcədən bilən nehrəmlilər kəndin kənarında səngərlər qazıb döyüşə hazır olmuşdular. Ermənilərin hücumu zamanı kəndin ağsaqqalları da, cavanları da səngərlərə gedib cəsarətlə kəndi müdafiə etmişdilər. Heç yerdə görmədiyi müqaviməti burada görən daşnak dəstələri Nehrəm ətrafındakı döyüşü dayandırıb qayıtmağa məcbur olmuşdu. 60 nəfər əsir və çoxlu tələfat verərək Nehrəmi tərk edən Andranikin əsgərləri kəndin obalarına hücum etdilər. Orada olan çobanları və sağıcı qadınları vəhşicəsinə qətl edib, mal qaralarını apardılar. Nehrəmlilərin Andranik qarşısında göstərdikləri şücaət və qəhrəmanlıqlar xalq tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandı və bu döyüşdə qəhrəmanlıq göstərən gənclər haqqında nəğmələr qoşulmuş, şerlər yazılmışdır.

Bu hadisələrin şahidi olan Nehrəm kəndində yaşayan şairə Sona xanım bir şerində qəhrəmanları tərif edərək belə yazmışdır.

Ermənilər gəldi tahar düzünə,
Nehrəmlilər ölümü aldı gözünə,
Qırıb tökdü İmamzadə düzünə,
Yeri hay, yeri hay köpək Andrey,
Nehrəmlilər quşu göydən endirər,

Müslüm yatdı haii əli bağında,
Müseyib sağında, Sadiq solunda,
Qırıb tökdük imamzadə yolunda,
Yeri hay, yeri hay köpək Andrey,
Nehrəmlilər quşu göydən endirər. (3, s.28-29).

Qeyd edək ki, erməni quldurlarının Nehrəm kəndinə hücumu haqqında o vaxt Naxçıvanda müsəlman Milli Komitəsinin katibi işləmiş və hadisələrin canlı şahidi olmuş Mirzə Bağır Əliyevin əsərində (2, s.67-68) də məlumatlar verilmişdir. Xatırladaq ki, sonralar Naxçıvanda müəllim və vəkil işləmiş M.B.Əliyev Naxçıvanın erməni və beynəlxalq təcavüzdən azad olması yolunda yorulmadan çalışmışdır.

Sonra Andranikin quldur dəstələri Naxçıvanın kəndləri olan Qoşadizə, Şəkərabad, Qahab, Zeynəddin, Sirab, Qara-qala və b. kəndlərinə hücum edib əhalini qıraraq kəndləri talan edir, evləri yandırırlar. Əlacsız qalan kənd əhalisi Sirab dağına pənah gətirir. Ora toplaşmış 1000 nəfər kişi, qadın, uşaq daşnaklar tərəfindən öldürülür. Əhalinin bir hissəsini məscidə toplayıb məscidi yandırmaq fikrində olarkən vəziyyət dəyişir, geri çəkilməli olurlar (8, v.98-105).

1918-ci il dekabr ayının 19-da erməni daşnakları Şərur bölgəsinə hücum edirlər. Ermənilərin qarşısını almaq üçün Bəhram xan Naxçıvanskinin komandanlıq etdiyi Naxçıvan taboru Dəmirçi tərəfdən hücum edib, külli miqdarda hərbi sursat, top, ərzaq və bir pulemyot qənimət almış, 20-30 nəfərə kimi erməni əsgərini məhv etmişlər. Ermənilər tab gətirməyərək geri çəkilmişlər (9, v.42).

Bundan az sonra fəallaşan erməni qəsbkarları rus zabiti polkovnik Doluxanovun rəhbərliyi altında güclü silahlı dəstə təşkil edərək Vedibasar bölgəsinin kəndlərində insanlığa sığmayan və görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Cəfərqulu xan Naxçıvanski erməni quldur dəstələrinin bu hücumlarının müdafiəsiz dinc kəndliləri qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müharibə xarakteri aldığını bildirərək yazırdı: "...türklər getdilər, yenə bizdə müsəlman kəndlərinin məhv edilməsi, heç bir günahı olmayan müsəlman qadın və uşaqlarının döyülməsi və öldürülməsi qanlı səhnələri təkrar olunmuşdur. Yenə də İrəvan quberniyasında ermənilər tərəfindən qəddarcasına ölümə məhkum edilmiş on minlərlə müsəlmanın ürək parçalayan qışqırıq və nalələri göyə yüksəldi" (10, v.2).

1919-cu ilin əvvəllərində bölgəyə edilən aramsız hücumlar daha təhlükəli xarakter almış və vəziyyəti xeyli ağırlaşdırmışdır. Ermənilər 1919-cu ilin yanvar-mart aylarında Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarına müxtəlif istiqamətlərdə hücumlar etmiş və böyük qırğınlar törətmişlər (11, v.3).

Azərbaycanın Ermənistandakı nümayəndəsi Məmmədəli xan Təkinski 16 may 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının Baş nazirinə göndərdiyi teleqramında yazırdı: "Mayın 2-də Naxçıvana erməni polkları hücum edib. Ona görə də Ermənistana təzyiq göstərmək lazımdır. Bizim polklarımızın dərhal Ermənistan sərhədində yerləşdirmələrini məqsədəuyğun hesab edirəm. Naxçıvan rayonunun əhalisi müqavimət göstərməyə hazırdır. Mayın 2-də Devi Yerevandan Naxçıvana yola düşüb. Dilicanda natamam tərkibli 4-cü alay dayanıb. Diplomatik nümayəndə Təkinski" (12, v. 88).

Naxçıvanı "bitərəf zona" elan edib Ermənistanın hakimiyyətinə vermək məqsədilə Naxçıvana gələn ingilis imperialistləri öz hərbi hissələrini Noraşen (indiki Şərur-Y.R.), Şahtaxtı, Naxçıvan, Culfa dəmiryol stansiyasında və Şərur-Dərələyəz şose yolunda yerləşdirmişlər. 1919-cu il may ayının 5-də Naxçıvan şəhərinə gələn ingilis generalı Devi Naxçıvan və Şərur qəzalarında yaşayan müsəlmanları yığıb mitinq keçirir və bildirir ki, müsəlmanlar Ermənistan hökumətinin rəhbərliyinə tabe olmalıdırlar (13, v.154).

Ermənilərin Vedibasar, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Ordubad bölgələrində törətdikləri qanlı cinayətlərlə bağlı bu bölgələr üzrə "müsəlman yerli cəmiyyətlərinin" keçirdikləri iclasın rəyasət heyəti tərəfindən Azərbaycan parlamentinə 16 iyul 1919-cu il tarixdə göndərdikləri məktublarında yazırdılar: "Bu rayonların əhalisinin xahişini və Müsəlman Milli Şurasının müsəlmanların soyqırımına etirazını nəzərə alaraq, Vedibasar, Şərur, Naxçıvan və Ordubad rayonlarının müsəlmanlarının birliyi erməni banditlərinin bu rayonlara soxulmasına qəti etirazını bildirir və oradan çıxmasını tələb edir. Biz həddindən artıq inanırıq ki, ingilis komandanlığı buna yol verməyəcək və hüququmuzu özümüzə qaytaracaq. Vedibasar, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Ordubad rayonları müsəlman yerlilərinin rəyasət heyəti" (14, v.20-21).

1920-ci ilin mart ayından başlayaraq erməni qoşunları Vedi, Cüvə və Yaycıdan başlamış Ordubadadək ərazini işğal edib, intensiv surətdə hərbi hazırlıq işləri aparmışlar. Bu vaxt sərhəd sahələrə 6630 nəfər piyada, 1130 nəfər süvari, 66 pulemyot və 26 top toplanmışdır. Dro, Nijde və başqa daşnak liderləri Zəngəzurun müdafiəsinə böyük əhəmiyyət verirdilər (15, v.74).

1918-1920-ci illərdə erməni daşnakları Şərurda 76, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74 kəndi, Əlincəçay və Gilançay boyunca 80-dən artıq kəndi yerləyeksan etmiş, yandırmış və əhalisinin çoxunu qırmışlar (16, v.74). Bu hücumlar 1921-ci ildə daha da intensivləşmiş və təhlükəli xarakter almışdır.

Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrinə hücumları müdafiəsiz dinc əhalini qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müharibə xarakteri almışdır. 1918-1921-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində ermənilər tərəfindən 73727 nəfər azərbaycanlı ən vəhşi formada öldürülmüşdür. Özgə əraziləri və torpaqlarında yerləşdirilən və tarix boyu xalqımıza qarşı məkrli siyasət yeridən ermənilər "Böyük Ermənistan" yaratmaq yolunda son vaxtlarda öz fəaliyyətlərini daha artırmışlar. Güclü maliyyə qaynaqlarına malik olan diasporla əlbir fəaliyyət göstərən erməni qurumları tarixi fakt və həqiqətləri saxtalaşdırmaqla ərazi iddialarını əsaslandırmağa çalışırlar. Müasir dünyada separatçılığa üstünlük verən ermənilər Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi üçün müxtəlif fitnəyə və saxtakarlığa əl atır, imzalar toplayaraq mitinq və nümayişlər keçirirlər. Lakin bir həqiqət aydındır ki, Naxçıvan xülyaları ilə yaşayan erməni millətçilərinin bu arzuları gözlərində qalacaqdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu (1918-1920) Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Dövlət Arxivləri Müdirliyinin Nəşriyyat mətbəəsi. Ankara, 2001, 682 s.
2. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920. Naxçıvan). Bakı: Azərnəşr, 1993, 142 s.
3. Hüseynzadə L. Araz şahiddir. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir Naxçıvanda (1918-1920). Bakı, 2005, 78 s.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra Nax.MRDA): f.314, siy.5a, iş 84, v.753.
5. Naxçıvan MRDA: f.314, siy.5a, iş 74, v.103-105.
6. Naxçıvan MRDA: f.314, siy.5a, iş 72, v.49.
7. Naxçıvan MRDA: f.582, siy.1, iş 40, v.205.
8. Naxçıvan MRDA: f.582, siy.1, iş 40, v.98-105.
9. Naxçıvan MRDA: f.314, siy.5a, iş 74, v.42.
10. Naxçıvan MRDA: f.314, siy.5a, iş 73, v.2.
11. Naxçıvan MRDA: f.314, siy.5a, iş 73, v.3.
12. Naxçıvan MRDA: f.314, siy.5a, iş 71, v.88.
13. Naxçıvan MRDA: : f.314, siy.5a, iş 74, v.154.
14. Naxçıvan MRDA: f.314, siy.5a, iş 71, v.20-21.
15. Naxçıvan MRDA: f.314, siy.5a, iş 72, v.74.
16. Naxçıvan MRDA: f.582, siy.1, iş 40, v.74.
17. Nərimanoğlu H. Zəngəzur və Qarabağda ermənilərin törətdikləri qətliamlar Osmanlı-Türkiyə mənbələrində. Bakı: QHT nəşriyyatı, 2014, 88 s.

THE GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS IN NAKHCHIVAN AT THE WITNESS EXPRESSIONS AND ARCHIVAL DOCUMENTS (IN 1917TH-1921ST -YEARS)
SUMMARY

İn the article it had been investigated the massacres committed by Armenians in Nakhchivan in 1918-1920 on the basis of witness statements and archive documents. At the beginning Armenians had selected target Nakhchivan, for becoming true of the "Great Armenian States". In the Nakhchivan region 73,727 persons of Azerbaijanis had killed by Armenians the most brutal form in 1918-1921th years.

ГЕНОЦИД, СОВЕРШЕННЫЙ АРМЯНАМИ В НАХЧЫВАНЕ, В СВИДЕТЕЛЬСКИХ ПОКАЗАНИЯХ И АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ (1917-1921ГГ.)
РЕЗЮМЕ

В статье на основе свидетельских показаний и архивных документов исследован геноцид, совершенный армянами в Нахчыване в 1917-1921 гг. В качестве отправной точки для реализации идеи пресловутой «Великой Армении» армянские националисты выбрали Нахчыван. В 1918-1921 гг. армянами самыми жестокими методами были убиты 73.727 жителей Нахчыванского региона Азербайджана.

T.ü.f.d. **Sahibə BUDAQOVA**
AMEA «Azərbaycan tarixi coğrafiyası» şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI TÖRƏDİLMİŞ SOYQIRIM CİNAYƏTLƏRİNİN TARİXİ COĞRAFİYASI

Açar sözlər: Vəhşicəsinə, qətl, amansızlıq, qırğınlar, işğal, daşnak, siyasi qiymət, təhrif, soyqırım, ekstremist
Keywords: savagely, murder, cruelty, massacres, occupation, Dashnak political assessment, distortion, genocide, extremist
Ключевые слова: жестокость, беспощадность, резня, оккупация, дашнак, политическая оценка, фальсификация, геноцид, экстремизм.

Azərbaycan Respublikası öz istiqlaliyyətinə qovuşduqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanları ortaya çıxmışdır. Yaxın keçmişdə gizlədilmiş, yaxud da yasaqlanmış mövzu olan faktlar gün işığına çıxır, əvvəllər təhrif olunmuş hadisələr öz gerçək qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilən və uzun illər boyu öz siyasi-hüquqi qiymətini almayan soyqırım tariximizin kifayət qədər tədqiq edilməmiş səhifələrindəndir.

1813 və 1828-ci illərdə imzalanmış Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının torpaqlarının işğalı bu milli faciəsinin davamı idi. Ən qısa zaman kəsiyində bu siyasət reallığa çevrildi, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi köçürülməsi həyata keçirildi. Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım cinayətləri Azərbaycan torpaqlarının işğalı siyasətinin tərkib hissəsinə çevrildi.

Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılmış ermənilərin sayca orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə az olmalarına baxmayaraq, onlar öz qəyyumlarının himayədarlığı altında «Erməni vilayəti» adlanan qondarma inzibati vahidin təşkilinə nail oldular. Belə bir süni ərazi bölgüsü ilə faktiki olaraq azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin təməli qoyuldu. «Böyük Ermənistan» ideyasının təbliğinə başlanıldı. Azərbaycan torpaqlarında bu uydurma «dövlətin» təşkilinə haqq qazandırmaqdan ötrü erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı proqramlar gerçəkləşdirildi. Azərbaycanın və bütövlükdə Qafqazın tarixinin təhrifi bu proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi. «Böyük Ermənistan» yaratmaq kimi xam xəyallarla ilhamlanmış erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı genişmiqyaslı açıq qanlı aksiyalar gerçəkləşdirdilər. Bakıda başlanılmış erməni vəhşilikləri Azərbaycanı və bugünkü Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini bürüdü. Yüzlərlə yaşayış məskəni yerləyeksan edildi, dağıdıldı, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu qətliamların mahiyyətinin açılmasına, onlara doğru-düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə müxtəlif maneələr törədən sözügedən cinayətlərin təşkilatçıları azərbaycanlıların mənfi obrazını yaradaraq, özlərinin ərazilərə olan avantürist iddialarını məharətlə ört-basdır edirdilər.

I Dünya müharibəsindən və Rusiyada baş verən Fevral inqilabı və Oktyabr çevrilişindən məharətlə faydalanan erməni millətçiləri 1918-ci ildə öz mənfur iddialarının bolşevizm bayrağı altında gerçəkləşməsinə nail oldular. 1918-ci ilin martından etibarən əks-inqilabi ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən bütövlükdə Bakı quberniyasının azərbaycanlılardan təmizlənməsi məqsədini güdən iyrənc planın həyata keçirilməsinə başlanıldı. On minlərlə azərbaycanlı sadəcə öz milli mənsubluğu üzündən məhv edildi. Ermənilər evləri yandırır, diri-diri insanları oda verir, milli memarlığın incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscidləri, abidələri uçurdurdular. Onlar Bakının böyük bir hissəsini xarabazara çevirmişdilər.

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Şimali və Cənubi Azərbaycanın digər bölgələrində xüsusi amansızlıqla həyata keçirilmişdi. Bu ərazilərdə dinc sakinlər kütləvi qaydada qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli abidələr dağıdılmış, məhv edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra 1918-ci il mart soyqırımına xüsusi diqqət yetirilməyə başlanıldı. Nazirlər Kabineti 1918-ci ilin iyulun 15-də bu faciənin təhqiqi məqsədi ilə

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya Mart soyqırımını, Şamaxıda vəhşətin başlanğıc mərhələsini, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırmışdı. Bu gerçəkləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi xüsusi struktur yaratmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində 1919 və 1920-ci illərdə martın 31-i matəm günü elan olunmuşdu. Bu, azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinə və yüz ildən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalına tarixdə ilk dəfə olaraq qiymət verilməsi cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işi axıra çatdırmağa imkan vermədi.

Martın 31-i – azərbaycanlıların soyqırımı günüdür. 1998-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasında 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü kimi qeyd edilir. Azərbaycanlıların kütləvi soyqırımı, repressiyalar, öz doğma torpaqlarından qovulmasına dair cinayət faktları ümumən XX əsr dünya tarixinin ən faciəli səhifələrindən hesab oluna bilər [1, 20-28].

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanın İrəvan Bakı və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarından sonra azərbaycanlı əhalinin sayına görə Cənubi Qafqazda üçüncü yeri tuturdu. Rusiya imperiyasında keçirilmiş əhalinin birinci siyahıyaalınmasının məlumatlarına əsasən 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında 313178 azərbaycanlı yaşayırdı. XX əsrin əvvəllərinin sonrakı hadisələri göstərdi ki, belə bir vəziyyət Azərbaycan xalqının tarixində faciələrin davam etməsinin səbəbi oldu.

Rusiyada 1905-1907-ci illərdə inqilabi proseslərdən istifadə edən ermənilər Bakıda, Şuşada, Zəngəzurda, İrəvanda, Gəncədə, Naxçıvanda, Ordubadda, Üçkilsədə (Eçmiədzində), Cavanşirdə, Qazaxda azərbaycanlıların kütləvi qırğını və didərgin salınması hərəkətləri planauyğun şəkildə həyata keçirilmişdir. 1905-1906-cı illərdə İrəvan və Gəncə quberniyalarında 200, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında 75 Azərbaycan kəndi ermənilər tərəfindən dağıdılmış və talan edilmişdi.

Çox təəssüflər olsun ki, tarixi qaynaqlar o illərin hadisələri haqqında olduqca az sənəd saxlamışdır, fəqət həmin hadisələr M.S. Ordubadinin «Qanlı sənələr», M.M. Nəvvabın «1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davası» adlı kitablarında özünün sənədli inikasını tapmışdır. Bu kitablar sözügedən dövrdə işıq üzü görən nəşrlərin materialları, qanlı hadisələrdə zərərçəkmişlərin şahid ifadələri əsasında hazırlanmışdır [4, 40-45].

1905-1907-ci illərdən sonrakı illərdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi repressiv proseslər gizli formada davam etmişdi ki, buna statistik bilgilər də dəlalət edir. 1916-cı ilə dair bilgilər göstərir ki, İrəvan quberniyasının 5 qəzasında əhalinin sayı 1831-ci illə müqayisədə 1916-cı ildə 40 dəfə, yəni 14300 nəfərdən 570000 nəfərədək artmışdır, halbuki azərbaycanlıların sayı yalnız 4,6 dəfə artaraq, 246600 nəfərə çatmışdı. Və yaxud bir başqa misal. Əgər 1886-1897-ci illərdə əhalinin mütləq artımı 40 min nəfər təşkil etmişdisə, 1905-1916-cı illərdə bu rəqəm 17 min nəfərə çatmışdı, hərçənd 1905-ci ildə əhali 1886-cı ilə nisbətən 61 min nəfər çox olmuşdu. Bu biabırçı rəqəmlər çar Rusiyasının hökmranlığı dönəmində erməni millətçilərinin yürütdükləri şovinist siyasətdən xəbər verməklə, azərbaycanlıların qovulmasına və «türklərsiz Ermənistan» yaradılmasına dair erməni millətçi dairələrinin planının konkret gerçəkləşdirilməsinə şahidlik edir.

Rusiyada I Dünya müharibəsindən, 1917-ci ildə Fevral inqilabi və Oktyabr çevrilişindən sonra yaranmış vəziyyətdən istifadə edən erməni millətçiləri öz cinayətkar planlarının bolşevizm bayrağı altında reallaşdırılmasına nail olmağa başladılar. 1918-ci ilin martından etibarən əks-inqilabi ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası bütövlükdə Bakı quberniyasında azərbaycanlıların ləğv edilməsi məqsədini güdən iyrənc planın həyata keçirilməsinə girişdi. O günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşında əbədi həkk olunmuşdur. On minlərlə azərbaycanlı sadəcə öz milli mənsubluğu üzündən məhv edilmişdi. Ermənilər evləri yandırır, diri-diri insanları oda verir, milli memarlığın incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscidləri, abidələri dağıdırdılar. Onlar Bakının böyük bir hissəsini xarabazara çevirmişdilər. Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın digər bölgələrində xüsusi amansızlıqla həyata keçirilmişdi. Bu ərazilərdə dinc sakinlər kütləvi şəkildə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli abidələr dağıdılmış, məhv edilmişdi [4, 50-52]. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Muğanda, Lənkəranda ermənilər 50 mindən artıq azərbaycanlını öldürmüş, onların evlərini yağmalamış, on minlərlə insanı öz doğma ocaqlarından didərgin salmışdılar. Təkcə Bakıda 30 min azərbaycanlı xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdi. Şamaxı qəzasında 58

kənd dağıdılmış, 7 min insan, o cümlədən 1653 qadın və 965 uşaq öldürülmüşdü. Quba qəzasında 122 müsəlman kəndi yerləyeksan edilmişdi. Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən artıq, Zəngəzurda 115 Azərbaycan kəndi barbarcasına dağıdılmışdı. Bu zaman cins və yaş fərqi qoymadan əhaliyə amansız divan tutulurdu. İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və viran qoyulmuşdu. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilirdi ki, azərbaycanlıların bu tarixi şəhərində və onun ətrafında qısa müddət ərzində 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 131970 nəfər öldürülmüşdür [5, 20-25].

1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yaradılması da qurbansız ötüşmədi – ərazilərimizin bir hissəsi itirildi. Nazirlər Şurasının sədri F.X. Xoyskinin Xarici İşlər naziri M.H. Hacınskiyə məktubu da bu barədə xəbər verir. Orada deyilirdi: «Ermənilərlə biz bütün mübahisələri bitirmişik, onlar ultimatumu qəbul edəcəklər və müharibəyə son verəcəklər. Biz İrəvanı onlara güzəştə getmişik». Cənubi Qafqazda üç suveren respublikanın meydana gəlməsindən sonra müttəfiqlərin əməlləri sayəsində Ermənistanın ərazisi 17500 ingilis kv. mili əhatə etməklə, əhalisi 1510000 nəfər (onlardan 795000-i erməni, 575000-i müsəlman, 140000-i digər millətlərin mənsubları idi) olmuşdu. Bununla kifayətlənməyən daşnaklar beynəlxalq təşkilatlarda mübahisəli ərazi məsələlərinin, dövlətlərarası sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi barədə müzakirələrə məhəl qoymayaraq, Azərbaycan və Gürcüstan torpaqları hesabına «Böyük Ermənistan» yaradılması kimi köhnə millətçi ideyalara mübtəla olaraq, Gürcüstan tərkibinə daxil olmuş Axalkələk və Borçalı ərazilərinə, eləcə də Azərbaycan tərkibində bulunan Qarabağa, Naxçıvana və Gəncə quberniyasının cənub hissəsinə iddialar irəli sürmüşdülər [2, 18-23].

Bu əraziləri güc yolu ilə özünə birləşdirmək cəhdləri Gürcüstanla müharibəyə (1918-ci ilin dekabrı) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə sürəkli qanlı mübarizəyə gətirib çıxardı ki, nəticədə «mübahisəli ərazilərin» əhalisi 10-30 faiz azaldı və bir sıra yaşayış məskənləri sözün hərfi mənasında yer üzündən silindi [3, 75-78]. 1918-1920-ci illərdə kütləvi qırğınlar gedişində bugünkü Ermənistan ərazisində yaşayan 575000 azərbaycanlıdan 565000-i öldürülmüş, yaxud da yurd-yuvalarından didərgin salınmışdı. Bu məlumatlar erməni müəllifləri tərəfindən də təsdiqlənir: «1920-ci ildə daşnaklardan sonra Sovet Ermənistanında türk (azərbaycanlı) əhali 10000 nəfərdən bir qədər çox idi. 1922-ci ildə 60000 qaçqının geri dönməsindən sonra azərbaycanlıların burada sayı 72596 nəfərə çatmışdı» [6, 300-306].

1920-ci ilin aprelin əvvəllərində Cənubi Qafqaz dövlətləri təmsilçilərinin sovetləşmə təhlükəsi qarşısında birgə müdafiə ilə əlaqədar Tiflisdə keçirilmiş konfransında ermənilər bildirmişdilər ki, onlar heç vaxt İrəvan quberniyası ərazisi ilə kifayətlənməyəcəklər və deməli, əməkdaşlıqdan imtina edirlər. Bu faktdan çıxış edərək, 1920-ci ilin yazında ermənilərin Qarabağda, Zəngəzurda, Qazaxda çıxışlarını, azərbaycanlıların Novruzu – Bahar bayramını qeyd etdikləri martın 22-də Şuşaya, daha sonra isə Əsgərana, Xankəndiyə hücumlarını, Zəngəzurda fəal əməliyyatlarını milli hökuməti devirmək və sovet hakimiyyətini qurmaq üçün İrəvanın və Moskvanın Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı sui-qəsdinin həlqələri hesab etmək olar.

Gətirilən faktlardan da göründüyü kimi, ermənilər öz şovinist məqsədlərinə çatmaqdan ötrü bütün mümkün vasitə və metodlara əl atmış, bu zaman beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş normalarını pozmaqdan belə çəkinməmişdilər.

XX əsrin 40-90-cı illərində Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırım və işğalçılıq siyasətinin ağır nəticələri hələ davam edəcəkdi.

1946-cı il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi ilə bağlı «Xarici ölkələrdən vətənləri Sovet Ermənistanına qayıdan milliyətcə erməni olan şəxslərin SSRİ vətəndaşlığı almaq qaydaları haqqında» adlı qərarın verilməsinə nail oldular [8, s.72-80; 637-656].

Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki öz tarixi-etnik torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlandı. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» adlı 4083 saylı qərar verdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında» adlı daha bir qərarı ilə bu işi həyata keçirmək üçün konkret

tədbirlər planı müəyyən olundu. Bu qərara görə 100 min nəfəri azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə: 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər «könüllülük prinsipinə əsasən» Azərbaycan SSR ərazilərinə köçürülməsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Ermənistan SSR-də 400 mindən artıq azərbaycanlı yaşayırdı. SSRİ hökumətinin qərarı ilə 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən deportasiya edilənlərin sayı 10504, 1949-cu ildə 15713 nəfər, 1950-ci ildə 12332 nəfər, 1952-1953-cü illərdə 13760 nəfər, 1954-1956-cı illərdə isə 5876 nəfər olmuşdur. Ümumiyyətlə, Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya və etnik təmizləmənin bu mərhələsində 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı zorla köçürülmüş və ya köçməyə məcbur edilmişdi. Deportasiya tədbirləri Ermənistan SSR-in 22 rayonunu əhatə etmiş və əsasən, azərbaycanlıların ən qədim zamanlardan yaşadıqları ərazilərdə həyata keçirilmişdi [7, s.151-162].

1988-1989-cu illərdə Ermənistanın hərbi-ideoloji təcavüzünün güclənməsi nəticəsində deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırıma məruz qalan azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-ə pənah gətirdi və bu da öz növbəsində respublikada ictimai-siyasi sabitliyin gərginləşməsinə səbəb oldu. Mərkəzi hökumətin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi düşmən siyasəti nəticəsində genişlənən Ermənistanın hərbi təcavüzü onu milli azadlıq mübarizəsinə qaldırdı. 1990-cı il yanvarın 20-də SSRİ Prezidenti M.S.Qorbaçov ermənilərin ərazi iddialarına qarşı etiraz edən Azərbaycan xalqını cəzalandırmaq üçün Bakı şəhərinə SSRİ və Azərbaycan SSR-in Konstitusiyaları və respublikanın suveren hüquqları pozularaq qoşun yeridilməsi haqqında fərman verdi və Azərbaycan xalqına qarşı qanlı soyqırım cinayəti törədildi. SSRİ dövlətinin bu cinayətinə qarşı öz ilk etiraz səsini qaldıran görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev oldu. O, 1990-cı il yanvarın 21-də Azərbaycan SSR-in Moskva şəhərindəki Daimi Nümayəndəliyinə gələrək SSRİ dövlətinin M.S.Qorbaçovu Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırım cinayətində ittiham etdi və onun bu etirazı bütün dünyada böyük əks-sədaya səbəb oldu. SSRİ dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi cinayətə etiraz olaraq Heydər Əliyev 1990-cı ilin iyulunda Sov.İKP sıralarını tərk etdiyini bəyan edərək Vətəni Azərbaycana qayıtdı. Respublika rəhbərliyi Heydər Əliyevin ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakıda qalmaması üçün hər cür təxribatlara əl atdı və o terror aktı ilə hədələdi. Həyatı üçün real təhlükənin mövcud olduğunu hiss edən Heydər Əliyev Naxçıvan MR-na getməyə məcbur oldu. O, 1990-1993-cü illərdə ağır blokada şəraitində olan Azərbaycan Respublikası Naxçıvan MR-nın yaşaması, onun sərhədlərinin qorunması üçün mümkün olmayanı mümkün etdi. Heydər Əliyev 1991-ci ilin fevralında Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı çox sərt məzmunda məruzə ilə çıxış etdi və o zaman Azərbaycan dövlətinin problemin həlli ilə bağlı konkret tədbirlər proqramı olmadığını söylədi. Lakin onun irəli sürdüyü tədbirlər respublika rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün çox qısa bir zaman ərzində Azərbaycan xalqına düşmən tərəfindən çox ağır zərbələr vuruldu. 1992-ci il fevralın ortalarında Ermənistanın hərbi quldur dəstələri növbəti dəfə Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə güclü hücuma keçdilər. Dörd gün davam edən qeyri-bərabər döyüşdən sonra erməni quldurları Qaradağlı kəndini ələ keçirərək onun 92 müdafiəçisini və 54 sakinini vəhşicəsinə qətlə yetirərək onları silos quyularına atdılar. Qalan əhali isə əsir alındı. Təcavüzkar Ermənistan «dövləti» Azərbaycan Respublikasına qarşı qanlı terror aksiyalarını daha da genişləndirdi. 1992-ci il yanvarın 8-də «Krasnovodsk-Bakı» dəniz sərnişin bərəsində belə bir terror aktı nəticəsində 25 nəfər həlak oldu. 88 nəfər ağır yaralandı. Həmin il fevralın 28-də Qudermes stansiyası yaxınlığında «Kislovodsk-Bakı» sərnişin qatarının partladılması zamanı 11 nəfər həlak oldu, 18 nəfər yaralandı. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər tərəfindən Azərbaycan Respublikasına məxsus dəmir yolunəqliyyatı sistemində 1989-cu il iyulun 14-dən 1994-cü il mayın 7-dək 206 terror aktı həyata keçirilmişdi [7, s.151-162].

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abışov V.Ş. 1917-1918-ci illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasəti. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı, 2007.
2. Babayev L.S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhəd mühafizəsi tarixi (1918-1920-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı, 2007.
3. Əlizadə M.C. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını öyrənmək üçün mənbələr (1918-1920-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı, 2007.
4. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 408 s.

5. «Aşxadavor» («Əməkçi»), 1919, 2 noyabr, №231.
6. Коркодян З. Население Советской Армении. 1831-1931 гг.
7. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları // AMEA A.A.Bakıxanov adına tarix İnstitutu və Azərbaycan Respublikası Hərbi Prokurorluğunun birgə layihəsi. Bakı, 2016. Xəritələr, s. 393-394.
8. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Bakı, 2013.

THE 1918 YEAR'S GENOCIDE AGAINST THE AZERBAIJANI PEOPLE IS ONE OF THE GREATEST CRIMES IN THE HISTORY OF MANKIND
SUMMARY

Genocide of Azerbaijanis was carried out in a number of regions and cities were destroyed by Armenian armed detachments. The genocide and deportation committed by Armenians against Azerbaijanis which has begun in the past century and continues to this day manifests itself with regard to the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict. After gaining independence, the Republic of Azerbaijan have the opportunity to create an objective picture of the past history of our nation that has been kept secret for many years, the banned truths is being revealed, the distorted events get their real assessment. As the result of adventurous actions began by nationalists and separatists Armenians in Nagorno-Karabakh today more than one million Azerbaijanis have been driven out.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ГЕНОЦИДА ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА В XX ВЕКЕ
РЕЗЮМЕ

Статья посвященная изучению вопроса исторической географии геноцида против азербайджанского народа в XX веке.

Этническая чистка и депортация против азербайджанцев, совершенные армянами в XX веке являются актуальной проблемой для исторической науки Азербайджана. После восстановления Азербайджаном государственной независимости, стало возможным создание объективной картины исторического прошлого нашего народа. В статье впервые освещается историческая география преступления армян-геноцид против азербайджанского народа.

Д.ф.п.и. **Ламия КАФАР-ЗАДЕ**
Старший научный сотрудник
Института Истории НАНА.

МЕМОРИАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ГЕНОЦИДА КАК НАГЛЯДНОЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВО ЦЕЛЕНАПРАВЛЕННОГО ИСТРЕБЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА АРМЯНСКИМИ НАЦИОНАЛИСТАМИ

Açar sözlər: Soyqırım Muzeyi, Azərbaycan, Azərbaycan xalqının soyqırımı, kütləvi qırğın, Xocalı soyqırımı, erməni cəlladları.

Keywords: Genocide Museum, Azerbaijan, genocide of Azerbaijani people, Khojaly genocide, mass massacre, Armenian butchers.

Ключевые слова: Музей геноцида, Азербайджан, геноцид азербайджанского народа, Ходжалинский геноцид, массовая резня, армянские палачи.

На протяжении последних 200 лет азербайджанский народ целенаправленно подвергался насильственным депортациям, этническим чисткам, геноцидам, совершаемым армянскими националистами с неимоверной жестокостью. Кровавые события 1905-1906 гг., мартовский геноцид 1918 г., депортация азербайджанцев в 1948-1953 гг. из исконно азербайджанских земель, на которых была создана Армянская ССР, массовая этническая чистка 80-х гг. XX в. с целью создания моноэтнического армянского государства, Ходжалинский геноцид 26 февраля 1992 г., неразрешенный армяно-азербайджанский нагорно-гарабагский конфликт и оккупация 20% азербайджанских земель как результат необоснованных территориальных претензий армян – всё это лишь та небольшая часть ужаса и страданий, через которые, к сожалению, пришлось пройти азербайджанскому народу [подробнее об этом см.: 1; 2; 3; 4].

За последние десятки лет отечественные исследователи проделали кропотливую работу, предоставив гласности ценные архивные материалы, а также материалы периодической печати, доступ к которым ранее, при советской власти, был закрыт. Сегодня одним из приоритетных направлений исторической науки Азербайджана является воссоздание объективной исторической картины произошедших событий.

Сегодня Азербайджан является сильным независимым государством с большим экономическим потенциалом, который оказывает влияние на ход и развитие событий не только регионального, но и мирового уровня. Как известно, с целью доведения до мировой общественности всей правды о зверствах армян в отношении азербайджанского народа правительством Азербайджанской Республики был претворен в жизнь ряд мероприятий. Среди основных из них можно указать:

- Постановление Милли Меджлиса «О дне Ходжалинского геноцида», принятого по инициативе общенационального лидера Гейдара Алиева 24 февраля 1994 г., согласно которому каждый год 26 февраля отмечается как День Ходжалинского геноцида;
- Распоряжение общенационального лидера Гейдара Алиева «Об объявлении минуты молчания в память о жертвах Ходжалинского геноцида», подписанное 25 февраля 1997 г., согласно которому ежегодно в нашей стране 26 февраля в 17.00 минутой молчания чтут память жертв Ходжалинского геноцида;
- Указ общенационального лидера Гейдара Алиева «О геноциде азербайджанцев» от 26 марта 1998 г., по которому 31 марта был объявлен Днем геноцида азербайджанцев;
- Распоряжение Ильхама Алиева от 30 декабря 2009 г. о создании «Мемориального комплекса геноцида» в Губе, где было найдено массовое захоронение жертв армянской агрессии начала XX века;
- Агитационная деятельность азербайджанских диаспор за рубежом по доведению до мировой общественности правды о нагорно-карабахском конфликте, в особенности о геноциде в Ходжалы, политике этнической чистки армянских националистов;
- Общенародное шествие в Баку по случаю 20-летия Ходжалинского геноцида, организованного 26 февраля 2012 г. по инициативе Президента АР Ильхама Алиева;

- Международная кампания «Справедливость Ходжалам», начатая по инициативе вице-президента Фонда Гейдара Алиева Лейлы Алиевой и направленная на признание трагедии в Ходжалы как акта геноцида против азербайджанского народа;
- Распоряжение Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 24 января 2017 г. о двадцать пятой годовщине Ходжалинского геноцида.

Создание Музея геноцида было потребностью времени. 19 июля 2013 г. генеральный прокурор АР Закир Гаралов подписал указ о создании Музея геноцида в Военной Прокуратуре Азербайджанской Республики. С этой целью была создана специальная рабочая группа, благодаря усилиям которой за короткое время были собраны важные исторические документы, ценные факты и материалы следствия, которые и стали основой для создания данного музея. Музей посвящен памяти десятков тысяч азербайджанцев, погибших в результате массовой резни и геноцидов, совершенных армяно-большевистскими вооруженными отрядами на территории Азербайджана начиная с начала XX в. Открытие музея состоялось 24 февраля 2017 г. в административном здании Военной Прокуратуры. Закир Гаралов открытие данного музея охарактеризовал как историческое событие [6].

Как указал Военный Прокурор Азербайджанской Республики заслуженный юрист Ханлар Велиев, основной целью создания Музея геноцида является не только наглядно донести до будущего поколения историческую правду совершенного армянами в XX в. геноцида азербайджанского народа, но и усилить его пропаганду в обществе [5].

В качестве основных задач деятельности данного музея выдвинуты:

- Доведение до общественности всей правды о геноциде посредством идеологического воздействия комплекса изобразительных, эмоциональных и психологических средств на мышление и чувства человека;
- Охрана и передача молодому поколению важных документов расследования, фото и видеоматериалов и личных предметов жертв геноцида, являющегося одной из кровавых страниц истории Азербайджана [7, с. 15].

Музей геноцида планирует построить свою научную деятельность по нижеприведенным концептуальным направлениям:

- Активно участвовать в формировании музейной политики государства;
- Применение новых принципов и технологий в музейном деле;
- Формирование у музея имиджа информационного центра;
- Формирование государственной и общественной поддержки для реализации концепции;
- Организация экспозиций и выставок в музее;
- Построение отношений со средними и высшими учебными заведениями, молодежными организациями с целью пропаганды истории геноцида в образовательных учреждениях;
- Проведение научных конференций, симпозиумов, семинаров на тему музейного дела, государственных символов, культуры;
- Проведение научно-исследовательских и издательских дел на основе материалов расследования геноцида;
- Изучение охраняемых в фонде музея материалов в качестве источника для научных исследований [7, с. 15].

Музей, площадь которого составляет 320 кв.м., состоит из 4 отделов: исторический отдел, отдел депортаций-репрессий, отдел геноцида и отдел террора.

Уже в фойе музея царит атмосфера скорби и печали от пережитого горя. При входе в музей на стенах размещены картины художника Станислава Штатикова. Особое внимание привлекает картина «Крик Ходжалы», наглядно демонстрирующая весь ужас пережитых азербайджанским народом дней. Напротив также размещена большая фотокартина, иллюстрирующая общенародное шествие более 100 тысяч человек во главе с Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым по направлению к памятнику жертвам Ходжалинского

геноцида в центре города Баку «Крик матери», организованное 26 февраля 2012 г. по случаю 20-летия Ходжалинского геноцида. Данная композиция картин показывает, что, несмотря на то, что прошло 25 лет, народ не забыл и никогда не забудет ужас тех кровавых дней [7, с. 10].

Кроме того, в музее представлены неопровержимые доказательства зверств, учиненных армянами в Губинском, Джавадском, Гейчайском, Шемахинском и Бакинском уездах. Демонстрируются материалы Чрезвычайной Следственной Комиссии, созданной правительством АДР с целью расследования резни, совершенной армянскими палачами, и определения масштаба нанесенного населению ущерба, копии рукописей Гюлистанского и Тюркманчайского договоров, заключенные между Российской империей и Каджарским Ираном, в результате которых Азербайджан был поделен на две части и впоследствии сюда были переселены армяне, композиция «Этап депортации и выселения политики этнической чистки и геноцида в отношении азербайджанского народа», фотографии и материалы уголовных дел, возбужденных в отношении представителей азербайджанской интеллигенции, государственных деятелей, ставших жертвами советских репрессии 1930-х гг., таких как, к примеру, Ахмед Джавад, Микаил Мушвиг, Салман Мумтаз, Гусейн Джавид и др., а также официальные документы и фотографии, на которых запечатлены моменты депортации азербайджанцев из своих же исторических земель в Армении в 1948-1953, 1980-х годах.

В отделе геноцида и террора музея размещен макет масштабом 1:7500, фотографии и другие экспонаты, свидетельствующие о совместном нападении армянских вооруженных соединений и 366-й дивизии бывшей советской армии в ночь на 26 февраля 1992 г. на Ходжалы и прилегающие территории. Причем, на макете в соответствии с материалами первичного расследования, проведенного Военной Прокуратурой Азербайджанской Республики в Ходжалы, указаны места дислокации армянских вооруженных соединений и 366-й дивизии советской армии, а также места расположения трупов убитых ими с особой жестокостью мирных азербайджанцев. Также в этом отделе размещены и копии томов уголовного дела, начатого Военной Прокуратурой АР, протоколов осмотра мест происшествий, различные предметы, подтверждающие зверства армянских насильников, копии отзывов экспертов и свидетельства очевидцев, фотографии изувеченных трупов жертв тех событий, а также отдельные предметы, свидетельствующие о зверствах, учиненных в Ходжалы, Мешели, Гарадаглы, Баганис Айрым и других населенных пунктах. Среди экспонатов также имеются личные вещи и фотографии азербайджанских семей, полностью истреблённых армянскими палачами. Особое внимание привлекает экспозиция из фотографий, верхней одежды, недотканного ковра и других личных вещей семьи Новрузовых, все пять членов которой были зверски убиты во время резни, устроенной армянами в селе Мешели [7, с. 11]. А фотографии изуродованного армянскими фашистами тела 5-летней девочки из Ходжалы наводят ужас на смотрящего. Результаты судебно-медицинской экспертизы выявили, что на теле девочки имелись травматические ампутации конечностей, череп был вдребезги разбит и были получены 17 сквозных огнестрельных ранений, причем, выстрелы были сделаны с очень близкого расстояния, что в свою очередь доказывает намеренное убийство ни в чем неповинного и безоружного ребенка. Фотографии же убитых армянами с особой жестокостью в селе Баллыгая Горанбойского района пастухов вместе с их семьями (24 чел.) в очередной раз подтверждает кровожадность армянских националистов.

В музее хранятся взятые с мест происшествия остатки, экземпляры взрывных устройств и гильзы пуль, использованных армянскими террористами против мирного населения Азербайджана.

Фотографии разрушенных культурно-исторических мест Гарабага, древней мечети в Шемахе, здания Исмаилиййе и минарета Тазапира в Баку, обстрелянного из пушек в 1918 г., и т.д. свидетельствуют не только о кровопролитии, но и вандализме армян, желающих полностью стереть с лица земли азербайджанский народ.

В музее геноцида также имеется фонд, состоящий из большого количества книг на различных языках мира, авторами которых являются как отечественные, так и зарубежные исследователи, освещающие историю террора, репрессий, геноцидов, политики этнической чистки, целенаправленно и планомерно проводимых в отношении азербайджанцев.

Кроме того, в музее установлены сенсорные мониторы, предоставляющие посетителям информацию о совершенных в отношении азербайджанцев геноцидах на нескольких языках мира.

К тому же, в музее создан специальный уголок, демонстрирующий все проделанные дела и указы, подписанные общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым и Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым по доведению до внимания мировой общественности всей правды о политике геноцида азербайджанцев, учиненного армянами.

16 и 21 февраля 2017 г. в Президентской библиотеке Управления Делами Президента Азербайджанской Республики и Национальной Библиотеке Азербайджана имени М.Ф.Ахундова соответственно с участием видных ученых, сотрудников Военной Прокуратуры и депутатов Милли Меджлиса Азербайджана были проведены презентации книги-альбома «Музей геноцида» («Soyqırım Muzeyi»), а также показан документальный фильм «Трагедия века» («Əsrin faciəsi»). Отметим, что книга-альбом «Музей геноцида» является результатом совместного труда Военной Прокуратуры Азербайджанской Республики и Института Истории имени А.А.Бакиханова НАНА. Напомним, что это не первый совместный проект Института Истории и Военной Прокуратуры: в 2016 г. в результате совместных усилий была издана книга «Геноциды 1918 года против азербайджанского народа» ("Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları"). В книге «Музей геноцида» не только говорится об основных целях, задачах, направлениях работы музея, приведены многочисленные фотографии-доказательства геноцида азербайджанского народа, но и, что наиболее принципиально, подробно дана история всех зверств, этнических чисток, депортаций и геноцидов в отношении мирного азербайджанского населения, совершенных армяно-большевистскими силами.

К слову, директор Института Истории член-корреспондент НАНА Я.М.Махмудов, говоря об основных направлениях научно-исследовательской деятельности института, отметил, что геноциды тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии в 1914-1918 гг., совершенные террористическо-экстремистскими организациями армян при активной помощи великих держав, являются самыми ужасными геноцидами в мировой истории [5].

Создание и деятельность Мемориального музея геноцида не только преследует цель добиться должной объективной политико-правовой оценки Мартовского и Ходжалинского геноцидов и оккупации Арменией исконно азербайджанских земель на международном уровне, восстановления исторической и правовой справедливости, но, что немаловажно – внести тем самым вклад в борьбу с подобными зверствами и в отношении других народов.

Итак, экспонаты, хранящиеся сегодня в Музее геноцида, не только показывают всю масштабность бесчеловечия, зверств армяно-дашнакских формирований в отношении азербайджанского мирного населения, актов вандализма, но и доказывают, что геноцид азербайджанского народа действительно имел место быть, и вовсе не является, как утверждают некоторые «ученые» и политики, выдвинутой Гейдаром Алиевым политически эффективной концепцией «геноцида азербайджанцев» и результатом азербайджанской этнонационалистической историографии, представляющей азербайджанцев в качестве «жертвы» перед общественным мнением Европы и США. Создание Музея геноцида было продиктовано необходимостью довести до мировой общественности того, что азербайджанский народ подвергался геноциду, террору, депортациям именно из-за желания армян захватить азербайджанские земли и создать здесь свое государство «Великую Армению».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları / Elmi redaktor: Y.Mahmudov. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 408 s.
2. Геноцид азербайджанского народа 1918 года: организаторы и палачи / Научный ред.: Я.Махмудов. Баку: Турхан, 2013, 272 с.
3. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле / Научный редактор: Я.Махмудов. Баку: Təhsil, 2009, 429 с.
4. Mahmudov Y.M. Real tarix və "Böyük Ermənistan" uydurması. Bakı: Turxan NPB, 2014, 144 s.

5. Prezident Kitabxanasında "Soyqırım Muzeyi" kitabı təqdim edilib // URL: http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=116023
6. Respublika Hərbi Prokurorluğunda Memorial Soyqırım Muzeyi açılmışdır // URL: http://azertag.az/xeber/Respublika_Herbi_Prokurorlugunda_Memorial_Soyqirimi_Muzeyi_achilmisdir-55271
7. Soyqırım Muzeyi / Layihə müəllifləri: Vəliyev X., Mahmudov Y. Bakı: Hərbi Nəşriyyatın Mətbəəsi, 2017, 152 s.

MEMORİAL SOYQIRIM MUZEYİ ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN AZƏRBAYCAN XALQININ MƏQSƏDYÖNLÜ MƏHVETMƏSİNİN ƏYANİ SÜBUTU KİMİ
XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikası Hərbi Prokurorluğunun nəzdində Memorial Soyqırım Muzeyinin yaradılması və fəaliyyətinin əsas məqsədi son iki əsr ərzində "Böyük Ermənistan" yaratmaq məqsədi ilə erməni millətçiləri tərəfindən törədilmiş Azərbaycan xalqının soyqırımları, deportasiyaları, etnik təmizləmələrinin obyekti olduğunu yalnız sübut etmək yox, həmçinin bu həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır.

THE MEMORIAL MUSEUM OF GENOCIDE AS THE OBVIOUS PROOF OF THE PURPOSEFUL EXTERMINATION OF AZERBAIJANI PEOPLE BY ARMENIAN NATIONALISTS
SUMMARY

The main aim of the creation and function of the Memorial Museum of Genocide in the Military Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan is not only to prove but at the same time to inform the world community that within last two centuries Azerbaijani people became the object of genocide, deportations, ethnic cleansing committed by Armenian nationalists in order to create their "Greater Armenia".

T.ü.f.d., dos. **Sara HACIYEVA**
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ORTA ƏSR AT, QOÇ VƏ QOYUN HEYKƏLLİ QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏRƏ ERMƏNİ İDDİALARI

Açar sözlər: Qəbir daşları, at, qoç, qoyun, erməni iddiaları
Keywords: Grave stones, horse, ram, sheep, Armenian claimы
Ключевые слова: Могильные камни, конь, баран, овца, армянские претензии

Qədim zamanlardan türk xalqları dünyasını dəyişən insanların ruhunun əbədi yaşayacağına inanmış, dəfn olunan bəzi insanların məzarlarının üstünə onların bu dünyada istifadə etdikləri əşyaları qoymuş və məzarlarını simvolik məna daşıyan motiflərlə bəzəmişlər. Bu abidələr qədim dövrlərdə daşdan yonulmuş insan formasında, daha sonra isə at, qoç, qoyun fiqurları, başdaşılar, sənduqələr şəklində qarşımıza çıxmaqdadır.

Naxçıvan MR ərazisində bu tip məzarüstü abidələrə çox sayda rast gəlmək mümkündür. At, qoç və qoyun heykəlli məzar daşlarına Azərbaycan torpaqlarından başqa, Türkiyə, Cənubi Azərbaycan (İran), Gürcüstan (Azərbaycanlılar yaşayan bölgələrdə), tarixi Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistan bölgəsində də rast gəlinir. Lakin ermənilər keçən əsrin ortalarından bölgəmizdəki orta əsr qəbirüstü xatirə abidələrini, xüsusilə daşdan yonulmuş qoç və qoyun fiqurlarını özününküləşdirməyə çalışaraq, üzərlərindəki azərbaycanlılara aid yazı və təsvirləri pozaraq, yerinə özlərinə məxsus yazı və təsvirlər çəkmişlər.

Tarixi mənbələr və aparılan tədqiqat işlərindən aydın olur ki, qədim dövrlərdən bəri türklər ölən şəxslərin ruhunun əbədi yaşayacağına inanmış və dəfn olunan rütbəli şəxslərin, ailələrinin, sərkərdələrin və b. məzarları üstünə daşdan xatirə abidəsi qoydurmuşlar. Bu adət uzunmüddətli inkişaf mərhələsi keçərək orta əsrlərdə də davam etmiş, hətta bu dövrdə geniş yayılmışdır.

Abidələr ilk dövrlərdə insan silueti formasında, daha sonra isə at, qoç, qoyun fiqurları, başdaşılar, sənduqələr formasında düzəldilmişdir. Tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə qəbirüstü xatirə abidələrinin ən qədimi Menhir adlanır. Menhir tipli daşlar ilk insan heykəlləri hesab edilir. Menhirlər ilə digər qədim türk heykəllərinin ideoloji əsası eynidir. Hər ikisi animistik təsəvvürə görə, insan öləndən sonra onun ruhunun əbədi yaşayacağı təsəvvürünə əsaslanır. Menhirlər və daş heykəllər xalqımızın ən qədim memorial abidələrindəndir (11, s. 12)

Aparılan tədqiqatlardan və əldə olunan ədəbiyyat materiallarından aydınlaşdırmaq olur ki, məzarüstü abidələr insan tipli heykəlciklərdən sonra at, qoç və qoyun heykəlləri formasında düzəldilmişdir. Lakin at heykəli formasında məzar daşı bu ərazidə tarixən mövcud olsa da, günümüzədək gəlib çatmamışdır. Naxçıvan bölgəsindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər, Laçın, Qazax, Gəncə və b. ərazilərində qəbirlərin üstünə qoyulmuş at heykəlləri çoxlu sayda qeydə alınmışdır (3, s. 16-19). Akademik R.Əfəndininin tədqiqatlarında bu haqda fotoşəkillərlə birlikdə məlumatlar verilmişdir (2, s. 71, 93).

At heykəli formasında qəbirüstü daşlardan fərqli olaraq Naxçıvan MR ərazisində qoç və qoyun heykəlli məzarüstü abidələrə daha çox sayda rast gəlinir. Bu tip məzar daşlarına demək olar ki, Türklər yaşayan bütün bölgələrdə rast gəlmək mümkündür. Türkiyə, Cənubi Azərbaycan, Gürcüstan (Azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə), tarixi Azərbaycan ərazisi olan İrəvan mahalında və s. bölgələrdə bu tip qəbirüstü abidələr mövcuddur. Ermənilər tarixən Azərbaycan ərazisi olan İrəvan şəhəri və Qərbi Azərbaycanın digər yerlərindəki bu tip abidələri özlərininki kimi qələmə verirlər. Lakin onlar bu torpaqların tarixi Azərbaycan ərazisi olduğunu unutmamalıdırlar.

Qədim türklərin qəbirlər üzərinə daşdan yonulmuş at fiqurunun qoydurulması bir çox mənalarla izah edilə bilər. Belə ki, hələ ən qədim dövrlərdən ilk əhliləşdirilən heyvanlardan biri hesab edilən at xalqımız arasında həmişə insanın şərəfi, qəhrəmanlığı və qələbəsinin rəmzi olduğu halda, atsızlıq zəifliyin məğlubiyyətin ifadəsi olmuşdur. Eyni zamanda qədim türklər ata xüsusi mülkiyyət rəmzi kimi baxmış, onu həm bu dünyada, həm də axirət dünyasında özlərinin sadiq xidmətçisi hesab etmişlər. At fiqurları ilə yanaşı qəbirüstü məzar daşları üzərində at rəsmlərinə də tez-tez rast gəlinir. Bu təsvirlər yəhərli, yüyənli, tam təchizatlı təsvir olunmuşdur.

Qədim dövr insanları dəfn olunan yaxınlarının qəbirləri üzərinə ilk əvvəllər at fiqurlu heykəllər qoydurmağa üstünlük vermişlərsə də, daha sonralar bu adət qoç fiqurlarının qoydurulması adəti ilə davam etdirilmişdir.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, məzarların üstünə qoç və qoyun formalı abidələrin qoyulması türk tayfalarının təsərrüfat həyatı, məşğuliyyətilə də bağlı olmuşdur. Bu səbəbdən də islam dini belə heykəllərin son orta əsrlərdə düzəldilməsinə o qədər də mane olmamışdır. Azərbaycanda, o cümlədən də digər türk xalqları yaşayan ərazilərdə son orta əsrlər dövründə at, qoç, qoyun formalı qəbirüstü abidələrin qoyulması adəti yenidən davam etdirilmişdir.

Toplanmış materiallardan məlum olur ki, at və qoç bütün türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların dini dünyagörüşündə müqəddəs hesab edilmişdir. Müxtəlif formada hazırlanan bu tip məzar daşları üzərində çoxlu təsvirlər və yazılar da həkk edilirdi.

Müşahidələr və ədəbiyyat materialları göstərir ki, bu fiqurlara xalqımız arasında böyüк inam vardır. Bu cür inam tərzlərinin izlərinə arxeoloji qazıntılarda da rast gəlinmişdir. Ordubad rayonu ərazisində tədqiq edilmiş Muncuqlutəpə nekropolundakı bir qəbirdə gildən düzəldilmiş qoyun fiquru tapılmışdır (7, s. 90-93). Naxçıvan ərazisində Erkən Tunc dövrünə aid gil heyvan fiqurları I Kültəpədən (6, s. 7) və I Maxta yaşayış yerindən (1, s. 71) aşkar edilmişdir. Tunc dövründə qoç simvoluna təkcə gil fiqurlarda deyil, eyni zamanda naxışlarda və daş zoomorf fiqurlarda, ocaq qurğularında da rast gəlinir. Bu cür faktlar sübut edir ki, Erkən Tunc dövründə qoç inamı insanların ideoloji dünyagörüşündə xüsusi yer tutmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Erkən Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində ev heyvanlarının qurban verilməsi faktı da məlumdur (8. s, 34

Qoç fiqurlarının nişan daşları kimi istifadə olunmasını qoçun igidlik, mərdlik, qoçaqlıq simvolu ilə əlaqələndirmək də olar. Bundan əlavə qoyunun, qoçun müqəddəsləşdirilməsinin əsas səbəblərindən biri də onun təsərrüfatda tutduğu mövqe ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, qoyun həm də qurbanlıq heyvan hesab olunur. Qurban kəsmə adətinin Azərbaycanda və digər türk tayfaları arasında geniş yayıldığı məlumdur. Qurban kəsmə ilə yanaşı atın, qoyunun, qoçun ayrıca qəbirdə dəfn olunduğu faktları da vardır (4, s. 130-134). Qaynaqların verdiyi məlumata görə, islamdan öncə bir çox qəbilələr həyatlarında mühüm rol oynayan bəzi heyvanları müqəddəsləşdirmiş, totem kimi qəbul etmiş və onun simvolik heykəlini düzəldərək məzarlar üstünə qoymuşlar. Ən qədim dövrlərdə qəbilələr müqəddəs saydıqları müxtəlif heyvanların himayəsinə sığınır, çətinliyə düşəndə onlardan nicat diləyirdirlər. Odur ki, heyvan təsvirlərinin çoxu belə müqəddəs totemlərin rəsmlərindən ibarət olmuşdur (10, s. 7).

İslam dini meydana gəldikdən sonra bu cür heykəllərin qoyulmasına qadağalar qoyulmuşdur. Lakin müəyyən zaman keçdikdən sonra insanlar islami etiqadlara böyük hörmətlə yanaşmaları ilə bərabər tarixi keçmişlərini özündə əks etdirən sənət əsərlərini də yaratmağa başlamışlar.

Məlum olduğu kimi tarixdə belə bir yazılmamış qanun vardır ki, sonradan meydana gələn hər hansı bir mədəniyyət insanların düşüncəsində minilliklərlə kök salıb yaşayan adət-ənənələri birdən-birə silib ata bilmir. Əksinə, əvvəlki mədəni irslə sonradan qazanılan nailiyyətlər birləşir və böyük bir mədəniyyətin yaranmasına səbəb olur. Məhz elə bu cür qanunauyğunluqlardan irəli gələrək ən qədim dövrlərdən başlayaraq davam edən və daha sonrakı dövrlərdə isə demək olar ki, dövrün tələblərinə uyğun olaraq qadağan edilən məzarüstü daşların qoyulması adəti yenidən dirçəlmiş və geniş ərazilərə yayılmışdır. Qədim türk adətləri ilə əlaqəli olan məzarüstü qoç, qoyun heykəlli məzar daşlarının düzəldilməsi, əsasən, Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri zamanı daha da geniş miqyas almışdır. Anadoludakı məzarüstü qoç və qoyun heykəllərinin qoyulması adətini, əsasən, Azərbaycan Qaraqoyunlularla Ağqoyunlulara aid abidələr kimi qəbul edirlər. Lakin burada diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də budur ki, qoyun və at şəklindəki məzar heykəllərinin qoydurulması adəti, istər Anadoluda, istərsə də Qafqazda Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərindən sonrakı dövrlərdə davam etdirilmişdir (9, s. 29) Yəni bu adət hələ ən qədim dövrlərdən türklərin mədəniyyət nümunələrində görünmüş və son orta əsrlər dövrünə qədər davam etmiş və geniş bir ərazini əhatə etmişdir.

Bu abidələr üzərində orta əsrlər dövründə xalqın əsas dini ideologiyası olan islam dini ilə bağlı yazı və təsvirlərə də xüsusi yer ayrılmışdır. Belə ki, xatirə tipli bu heykəllər və onlar üzərindəki təsvirlər türk mədəniyyətindən qaynaqlansada, abidələr üzərində həkk olunan yazıların bir hissəsi islam dininin müqqəddəs kitabı olan «Qurani-Kərim»dən götürülmüş bəzi ayələrdən və başqa dini xarakterli kəlamlardan ibarətdir. Deməli, orta əsr xatirə abidələri və onlar üzərindəki təsvirlər böyük türk mədəniyyəti ilə islam fəlsəfi düşüncəsinin sintezindən yaranmış sənət əsərləridir.

Lakin bir çox islam alimlərinin bu abidələrin düzəldilməsində kəskin mövqe tutması, abidələrə ikili münasibətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan tarixin bəzi dönəmlərində xatirə abidələri heç də həmişə bir mənalı qəbul edilməmişdir. Ehtimal etmək olar ki, xalq arasında islam alimlərinin təfsirlərinə və şəriət qanunlarına daha ciddi əməl edən insanlar bu abidələrin düzəldilməsinə mənfi münasibət göstərmiş və bu cür münasibətlərin məntiqi davamı olaraq abidələrə qarşı müəyyən laqeydliklər olmuşdur. Belə soyuq münasibətdən məharətlə istifadə edən mənfur erməni millətçiləri isə onları özününküləşdirməyə çalışmış və tarix-mədəniyyət abidələrimizin gözəl nümunələri olan qoç və qoyun heykəllərini oğurlayaraq indiki Ermənistan ərazisinə aparmış və ya apara bilmədikləri halda isə xalq arasında belə bir şayiyənin yayılmasına nail olmuşlar ki, qəbir daşları içərisində dəfinə gizlədilmişdir. Bu isə bir sıra məzar daşlarının bəzi insanlar tərəfindən dağıdılmasına səbəb olmuşdur.

Lakin ermənilər bu abidələri özününküləşdirmək istəsələr də, onların bu iddiasının heç bir əsası yoxdur. Çünki, tarixi mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malik olan mədəni abidələrimiz, onlar üzərindəki yazı və bədii təsvirlərin əsaslı tədqiqi saxtakar erməni alimlərinə bu abidələrin onlara məxsus olmadığını göstərir. (5, s. 158).

Qədim qayaüstü təsvirlər, orta əsr xatirə abidələri onlar üzərindəki kitabələr və təsvirlər tədqiq edilib aşkarlandıqca hiyləgər erməni alimlərinin torpaqlarımızı və mədəniyyət abidələrimizi mənimsəmək iddiası da puça çıxır.

Erməni alimləri heç bir qaynağa söykənmədən dünya ictimaiyyətini XX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvanda 27-30 min erməni abidəsi olmasına inandırmağa çalışırlar və bu abidələrin böyük bir hissəsinin qəbirüstü xatirə abidələri olduğunu iddia edirlər. Ona görə də Naxçıvan bölgəsindəki tarix-mədəniyyət abidələrinin, o cümlədən qəbirüstü xatirə abidələrinin (başdaşıların, sənduqələrin, daş qoç fiqurlarının və s.) tamamilə öyrənilərək xalqa çatdırılması çox vacibdir (5, s. 4).

Qeyd etmək lazımdır ki, qəbirüstü xatirə abidələri onların üzərində həkk olunmuş müxtəlif xarakterli təsvirlər hər bir xalqın torpağa vurduğu möhürdür. Bu abidələr tarix və mədəniyyətimizin təhrif olunmamış, obyektiv mənbələri kimi yerləşdikləri ərazinin hansı xalqa, başqa sözlə desək Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu təkzib olunmaz şəkildə sübut edən qaynaqlardır. Ona görə ermənilər keçən yüzilliyin ortalarında bölgəmizdəki orta əsr qəbirüstü xatirə abidələrini, xüsusilə daşdan hazırlanmış qoç və qoyun fiqurlarını oğurlayaraq indiki Ermənistana aparıb şəhərlərin küçə və meydanlarına düzərək nümayiş etdirməzdən əvvəl onların üzərindəki azərbaycanlılara məxsus kitabə və təsvirləri pozmuş, yerinə özlərinə məxsus kitabə və təsvirlər həkk etmişlər.

Artıq bu sahədə dövlət səviyyəsində bir sıra addımlar atılmışdır. Material toplanarkən Muxtar Respublika ərazisində bir ədəd də olsun erməni mənşəli abidəyə təsadüf olunmamışdır. Əməkdaşlarımız həmin vaxt bölgənin toponimik vahidləri ilə də maraqlanmış, heç bir erməni mənşəli yer adına rast gəlməmişlər. Ölkəmizə erməni iddalarının əsassızlığını sübuta yetirmək üçün aparılan elmi-tədqiqat işlərinin, nəşr olunan elmi nəşrlərin əhəmiyyəti çox böyükdür.

Ermənilərin saxta niyyətlərinin qarşısını almaq və ifşa etmək üçün ərazimizdə olan bütün abidələrin, o cümlədən də məzarüstü xatirə abidələrinin, onlar üzərindəki müxtəlif xarakterli təsvirlərin yubanmadan, hərtərəfli, dərindən və obyektiv araşdırılması, onların ermənilərlə heç bir əlaqəsinin olmamasının sübut edilməsi və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması tarixi bir zərurətə çevrilmişdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, məzarüstü abidələrdə heyvan şəkilli heykəllərin qoyulması və həmin abidələr üzərində bəzi heyvan təsvirlərin işlənməsi qədimdən türk xalqlarına məxsus olan bir adət olmuşdur. Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra təssərrüfat və məişət həyatlarında eləcə də mifoloji düşüncə tərzlərində önəmli rol oynayan bir sıra heyvan tipli mədəniyyət nümunələrini unutmamış, əksinə düzəltdikləri sənət əsərlərində, o cümlədən də məzarüstü abidələrdə bunu davam etdirmişlər. Ermənilərin bu abidələri özününküləşdirmək iddiası isə boş cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
2. Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənəti. Bakı: İşıq, 1976, 190 s.
3. Əliyeva K. Qəbirüstü daş at və qoç nümunələrimiz // Elm və həyat, 1977, № 7, s. 16-19.
4. Ələkbərov A. Qoyun-qoç fiqurlu qəbir daşları və onların yayılma arealı // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, № 2, Bakı: Nafta-Press, 2006, № 2, s. 130-134.).

5. Hacıyeva S. Naxçıvan bölgəsinin xatirə abidələri üzərindəki təsvirlər tarix-mədəniyyət abidəsi kimi. Səfərli F. Ön söz. s. 4. 232 s.
6. Həbibullayev O. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: 1959, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 133 s
7. İbrahimli B., Aşurov S. Azərbaycan arxeoloji abidələrində qoç simvolu // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, № 1, 2007, s. 90-93.).
8. İsmayılov Q. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: Elm, 1981, 64 s.
9. Karamağaralı B. Ahlat Mezartaşları. Ankara: Güven matbaası, 1972, 286 s.
10. Rüstəmov C. Qobustan dünyası. Bakı: Azərnəşr, 1984, 176 s.
11. Salamzadə Ə., Rzayev N., Kərimov K., Əfəndiyev R., Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Maarif, 1977, 212 s.

THE ARMENIAN CLAIMS TO THE MIDDLE AGE GRAVE MONUMENTS WITH THE STATUES OF HORSE, RAM AND SHEEP

SUMMARY

From the ancient times Turks have believed that a person's spirit is eternal. Therefore they put some things of the dead persons on their graves which they used in this world, and decorated these graves with symbolical motives. We have been meeting these monuments, which shaved stone in the form of a man concerning to the first period, then in the form of the figures of horse, ram, sheep and tombstones, sandugas (protective envelope).

We come across many this type of grave monuments in the territory of Nakhchivan Autonomous Republic. Besides Azerbaijan, the grave stone monuments with the statue of the horse, ram and sheep is met in the territory of South Azerbaijan (Iran), Georgia (in the territories where Azerbaijanis live), in the territories of historical Azerbaijani regions, which are at present in the territory of Western Armenia. However, from the mid of the last century the Armenians try to privatize the Middle Age grave stone monuments in the region, especially figures of rams and sheep. Blotting out the inscriptions and drawings, belonging to the Azerbaijani Turks, instead of them they scraped inscriptions and drawings belonging themselves.

АРМЯНСКАЯ ПРЕТЕНЗИЯ НА СРЕДНЕВЕКОВЫЕ НАДГРОБИЯ СО СТАТУЯМИ КОНЯ, БАРАНА И ОВЦЫ

РЕЗЮМЕ

С древних времен турки считали, что духи людей живут вечно. Поэтому они положили на их могилы некоторые из предметов, которые использовали в мире. И украшали их могилы символическими мотивами. В начальном периоде эти памятники были каменные в человеческой форме, а потом они появляются перед нами как каменные фигуры, в форме могильные камней, саркофагов.

На территории Нахчыванской АР встречается большое количество памятников такого типа. Статуи надгробия коня, барана и овцы кроме Азербайджана, встречается в Турции, Южном Азербайджане (Иран), Грузии (в регионах, в которых живут азербайджанцы), исторических азербайджанских землях которые находятся в современной Армении. Но с середины прошлого века армяне хотят присвоить себе средневековые надгробные памятники, высеченные из камня-фигуры овцы и барана, находящиеся в нашем регионе. Они стирают принадлежащие азербайджанским туркам надписи и рисунки, заменяя их своими.

T.ü.f.d. dos. **Mayıl ALICANOV**
ADPU-nun Şamaxı filialı, «Humanitar və xüsusi fənlər» kafedrasının müdiri.

Fəxrəddin MƏMMƏDOV
ADPU-nun Şamaxı filialı, «Humanitar və xüsusi fənlər» kafedrasının baş müəllimi.

1948-1953-cü İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANLILARIN ÖZ TARİXİ TORPAQLARINDAN - ERMƏNİSTAN SSR-in ƏRAZİSİNDƏN DEPORTASİYASI

Açar sözlər: Tarixi Azərbaycan torpaqları, köçürmə, soyqırım, deportasiya, Ermənistan SSR
Keywords: Historical Azerbaijan lands, moving, massacre, deportation, Armenian SSR
Ключевые слова: Исторически азербайджанские земли, переселение, геноцид, депортация, Армянская ССР

Ulu Öndər Heydər Əliyevin göstərdiyi kimi, Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağalar qoyulmuş həqiqətlər açılmış, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini almışdır. Bununla da, Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş erməni millətçilərinin soyqırım siyasəti nəticəsində iki milyondan artıq yerli əhalinin faciəsi ilə bəşəriyyətin tanış olmasına imkan yaranmış oldu. Ermənilər tərəfindən xalqımıza qarşı həyata keçirilən bu məkrli siyasətin başlıca məqsədi azərbaycanlıları tarixi-etnik torpaqlarından qovmaq, xarici havadarlarının köməyi ilə həmin ərazilərdə «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq olmuşdur. Bu mənfur ideyanı reallaşdırmaq istiqamətində ardıcıl olaraq ideoloji, hərbi, təşkilati xarakterli tədbirlər həyata keçirilmiş və onun gerçəkləşməsi istiqamətində xüsusi tədbirlər planı işləyib hazırlamışlar. Ermənilər hansı ərazilərdə məskunlaşmasından və yaşamasından asılı olmayaraq özlərini həmin torpağın sahibi kimi aparmış, milli zəmində fitnə, fəsadlar törətmişlər. Rus tarixçisi V.L.Veliçko ermənilərin bu xarakterini obyektiv qiymətləndirərək «erməni gəldi və özü ilə bədbəxtlik gətirdi» fikri ilə razılaşmamaq qeyri-mümkündür.

Sovet dövründə Azərbaycan SSR-in Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan erməni icması bütün siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni məsələləri əhatə edən muxtariyyətə malik olsa da, Ermənistan öz ərazi iddialarını bir neçə dəfə ortaya atmışdır. Sovet dövlətinin fitvası və havadarlığı ilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaradılan Ermənistan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Q.Y.Hartunyan 1941-1945-ci illər müharibəsindən sonrakı illərdə Azərbaycan SSR-ə qarşı yeni ərazi iddiası və Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi haqqında Sovet hökuməti qarşısında məsələ qaldırdı. Mir Cəfər Bağırov ermənilərin bu təklifinə çox kəskin cavab verdi: «Azərbaycan etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanda olan Azərbaycanın tarixi torpaqları Azərbaycana qaytarılsın». Bununla da, həmin vaxt Ermənistanın iddiasına son qoyuldu. Öz məqsədlərinə nail ola bilməyən erməni daşnakları müharibədən sonrakı illərdə azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından zorla deportasiya olunmasına nail oldular. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən növbəti deportasiyasının üçüncü mərhələsinin başlanğıcı Böyük Vətən müharibəsi illərində üç dövlət başçılarının - Stalinin, Ruzvelt və Çörçilin iştirakı ilə keçirilən Tehran konfransı zamanı qoyulmuşdur. Həmin konfransda Sovet-İran münasibətləri müzakirə olunan zaman erməni diasporunun nümayəndələri yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək SSRİ Xarici İşlər naziri V.Molotovdan İran və digər 60 xarici ölkədə yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçməsinə icazə verilməsini xahiş etmişlər. Tehran konfransı keçirilən zaman V.Molotov bu məsələ haqqında Stalinə məlumat verir və onların Ermənistan SSR-yə köçürülməsinin razılığını alır. Beləliklə, azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçürülməsinin üçüncü mərhələsinin əsası qoyulur.

1945-ci ilin noyabr ayında SSRİ hökuməti Ermənistan SSR hökumətinin vəsatəti əsasında xaricdə yaşayan 100 min nəfər erməninin köçürülüb Ermənistanda yerləşdirilməsi haqqında qərar verdi. 1946-1948-ci illərdə xarici ölkələrdən köçürülən bu əhalinin əksəriyyəti İrəvan şəhərində yerləşdirildi. Ermənistan hökuməti xaricdən köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsində çətinliklərin olmasını bəhanə gətirərək SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 27 dekabr tarixli qərarı ilə 1948-1953-cü illər-

də 200 min nəfərə yaxın azərbaycanlının zorla Ermənistandan Azərbaycana köçürülməsinə nail oldular. Bununla da, azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından zorla deportasiyasının üçüncü mərhələsi başlandı.

XIX-XX əsrlərdə erməni canilərinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri vəhşiliklər öz tarixi qiymətini tapmamışdı. Bu hadisələrə ilk dəfə olaraq Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev vermişdir. Onun 1997-ci il dekabrın 18-də «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» Fərmanı ilə siyasi qiymət verilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il 4083 saylı və 10 mart 1948-ci il 754 saylı verilmiş qərarları əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 200 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında qərar verdi. Həmin qərara əsasən bütövlükdə 1948-1953-ci illərdə 200 minə yaxın azərbaycanlı öz ata - baba yurdlarından zorla köçürülərək Azərbaycanın Aran yerlərində yerləşdirildi və nəticədə onların çoxu malyariyadan və digər xəstəliklərdən məhv oldular. Azərbaycanlıların deportasiyasında məqsəd guya xaricdən gələn ermənilərin Ermənistanda yerləşdirilməsi idi. Əslində xaricdən Ermənistana gələn bir neçə min ermənilər sonradan geri qayıtdılar. Aydın oldu ki, bu sıxışdırmalar, deportasiyalar heç də xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün deyil – təkmillətli "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq uğrunda həyata keçirilən fitnəkarlıq tədbiridir.

İ.Stalinin ölümündən sonra köçürülmə qəti surətdə dayandırıldı. Bundan sonra əks proses başladı. Axta, Qarabağlar, Yevaqnadzor, Əzizbəyov və digər dağ rayonlarından zorla Kür-Araz ovalığına köçürülən 10 minlərlə azərbaycanlı əhalinin aqibəti daha kədərli oldu. İqlimə uyğunlaşma bilmədikləri üçün, adi məişət şəraiti olmağından deportasiya olunanların üçdən bir hissəsi aclıq və xəstəlik nəticəsində həlak oldu. Sənədlərdən aydın olur ki, əhalinin bir qismi tövlələrdə, bəzən isə hətta heyvanlarla bir yerdə yaşamışdılar. Deportasiya edilənlər üçün dövlət tərəfindən ayrılmış vəsaitin yalnız 45-47 faizindən istifadə edilib, yaşayış evləri tikilmişdir. Ermənistandan deportasiya edilənlərin bir qismi DQMV-nin Martuni rayonunun Qişi və Xunuşnax kəndlərində məskunlaşdırılmışdılar. Lakin vilayətin erməni rəhbərliyi onları Martuni rayonundan müxtəlif bəhanələrlə qovmuşlar. Beləliklə, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlılardan bir nəfəri də Dağlıq Qarabağda məskunlaşmamışdı.

Tarixin sonrakı gedişində də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı deportasiya siyasəti davam etdirildi. Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi siyasi qiymət verilməmişdir.

Tarixi sənədlər əlli ildən sonra Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin əli ilə açıldı. Həqiqət üzə çıxdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında»18 dekabr 1997-ci il tarixdə imzaladığı 656 saylı Sərəncamda həqiqətən Azərbaycan xalqına qarşı tarixi cinayət törədildiyi aşkar oldu. Aydın oldu ki, SSRİ-Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 saylı və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 saylı qərarları erməni daşnaklarının havadarları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayəti qanuniləşdirmək idi. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə əvvəl qeyd edildiyi kimi erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı o dövrün Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı az olmamışdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 26 mart, 1998-ci il.
2. İ.Məmmədov, S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992-ci il.
3. V.L.Veliçko. Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər. Bakı, 1995-ci il.

4. Ə.M.Həsənov. Xocalı soyqırımı: Səbəbləri, nəticələri və beynəlxalq aləmdə tanınması (Azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və çin dillərində). Bakı, 2017-ci il.
5. «1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 18 dekabr, 1997-ci il.

AZERBAIJANIS FROM THEIR HISTORICAL LANDS IN 1948-1953 – THE TERRITORY OF THE DEPORTATION OF THE ARMENIAN SSR
SUMMARY

It is discussed the article, in 1948-1953 by the government of the Soviet Union the crime was committed against the Azerbaijani people. 200 thousand Azerbaijanis from their native lands in Armenia and the Soviet Union were deported masse did and violence. Thousands of people were killed, could not withstand the physical and moral genocide. Our national leader Heydar Aliyev these events decreed as political price on 18 December 1997, «1948-1953 mass deportation of Azerbaijanis from their historical lands in Armenia on».

О МАССОВОЙ ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ С ИСКОННЫХ ЗЕМЕЛЬ НА ТЕРРИТОРИИ АРМЯНСКОЙ ССР В 1948-1953 ГОДАХ
РЕЗЮМЕ

В статъе повествуется о том, что в 1948-1953-х годах против азербайджанского народа был совершен очередной преступный акт со стороны правительства СССР. Более 200 тысяч азербайджанцев в массовом порядке были насильственно депортированы со своих исконно проживаемых земель на территории Армянской ССР. Тысячи людей не перенеся насильственных физических и моральных ущербов в следствии геноцида погибли. 18 декабря 1997 года всенародный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев своим указом «О массовой депортаций азербайджанского нарда с этнических земель на территории Армянской ССР в 1948-1953 годах» дал политическую оценку этим событиям.

Д.ф.п.и. **Нигяр АХУНДОВА**
ведущий научный сотрудник Института истории
Академии наук Азербайджанской Республики

АРМЯНСКИЙ ГЕНОЦИД ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Açar sözlər: Mədəniyyət, Azərbaycan, ermənilərin türk xalqına qarşı soyqırımı
Keywords: Culture, Azerbaijan, Armenian genocide against the Turkish people
Ключевые слова: Культура, Азербайджан, геноцид учинённый армянами

Современное общество давно осознало необходимость объединения международных усилий в сфере сохранения и развития культуры, культурных ценностей, что очень важно в становлении и самоутверждении нации.

Целью нашего исследования является показать роль азербайджанской культуры в становлении, развитии и самоутверждении нации, совершенствование культуры, сохранения культурных ценностей. А также показать, как армянские фашисты уничтожают памятники культуры, совершали геноцид по отношению ко всему азербайджанскому.

Подлинные культурные ценности – это особые уникальные объекты, которые необходимо охранять. Ведь это предмет конкуренции национальных государств, не менее важные, чем территория или природные ресурсы, необходимые для самоутверждения народа на современном этапе.

Культурные ценности оказываются первыми «на линии огня» и падают жертвами в войнах. Во время нагорно-карабахского конфликта Армения оккупировала 20% нашей территории, разгромив уникальную пещеру Азых, расположенную в Карабахе. Пещера относится к эпохе нижнего палеолита и является четвертой находкой в мире, где обнаружены следы очага горевшего 700 тыс. лет назад. На обширной территории, оккупированной армянскими захватчиками, остались 22 музея, в которых были собраны десятки тысяч экспонатов и 4 картинные галереи. В них демонстрировались произведения таких известных художников Азербайджана, как Саттар Бахлулзаде, Микаил Абдуллаева, Тогрул Нариманбеков, Салам Саламзаде, Марал Рахманзаде, Беюгага Мирзазаде и многих других [IV, 175].

Вопрос их возвращения, в целом охраны памятников истории и культуры во время вооруженных конфликтов, представляет для нас очень большую проблему [IV]. 14 ноября 2002 года было опубликовано распоряжение Президента Азербайджанской Республики (№189) о назначении уполномоченного от Азербайджана – в созданный 24 июля 1995 года Особый Юридический Международный Унификационный Институт, который принял конвенцию «Об украденных или незаконно вывезенных культурных ценностях» [I, 2002, с. 13].

Армения сегодня осуществляет действия, направленные на уничтожение и фальсификацию культурного наследия, что является преступлением против Азербайджана.

Исторические, культурные памятники уничтожаются, что является актом вандализма, бессмысленного и жестокого разрушения всего азербайджанского на оккупированных землях Азербайджана. Разрушаются памятники, культурные ценности, музеи, дома выдающихся представителей художественной интеллигенции. До оккупации там было зарегистрировано 8 памятников мирового, 166 государственного и 588 местного значения [XIV].

Богатая творческими связями, культура Азербайджана играла и играет важную роль в данном процессе. Азербайджан всегда имел культурные, экономические связи с различными странами мира. В настоящее время усиление этих контактов с новыми партнёрами, привлечение новых связей, подписание двухсторонних и многосторонних договоров является неотъемлемой частью культурной политики страны, экономического и социального прогресса Азербайджанской Республики, а также является важной частью национального самоутверждения азербайджанского народа.

Без диалога культур, без взаимных связей: политических, экономических, социальных, культурных – не будет ни эффективности производства, ни экономической самостоятельности.

Ведь культурные ценности сегодня – это нравственные и эстетические идеалы, нормы и образ поведения, традиции и обычаи, произведения культуры и искусства, результаты и методы научных исследований культурной политики, имеющие важное значение для самоутверждения народа.

Сегодня в мире действует развитая система мер, направленная на сохранение, защиту, охрану культурных ценностей, сочетающая в себе правовые, административные и организационные аспекты, которые совершенствуются с учётом международного опыта. В этом аспекте проведение международных симпозиумов, конференций, встреч интеллигенции нескольких стран, диалог культур, круглые столы с представителями министерств культур различных стран имели особую значимость.

В апреле 2003 года прошли дни Азербайджанской культуры в Федеративной Республике Германии, в городе Майнце [I, 2003, 3].

В том же году в июне в Баку прошли дни австрийской культуры [I, 2003, 11], в ходе которой в зале камерной и органной музыки выступил венский ансамбль имени И.Штрауса [I, 2003, 11].

Такие мероприятия являются большим шагом в национальном самоутверждении азербайджанского народа на современном этапе.

В 1998 году 22 сентября в Париже по линии ЮНЕСКО прошёл концерт и выставка, посвященная 80-летию выдающегося азербайджанского композитора Кара Караева [I, 20, с. 105].

Азербайджанская сторона при содействии Министерства Культуры Азербайджанской Республики участвовала в симпозиумах, конгрессах, конференциях, семинарах и других мероприятиях, проведенных со стороны ЮНЕСКО и организациях при ней, таких как «Унима», «Киофф», «Иком», «Ифла» [I, 1997, с. 12].

В 1999 году в Париже в штаб-квартире ЮНЕСКО прошли торжества по случаю 1300-летнего юбилея создания эпоса «Китаби-Деде Коркуд». Среди мероприятий были проведены-международный симпозиум, выставка азербайджанских ковров, а также выставка книг, связанная с публикацией «Китаби-Деде Коркуда» в Азербайджане и за рубежом. Эти мероприятия проводились по указу Президента Азербайджанской Республики от 20 апреля 1997 года о проведении 1300-летия «Китаби-Деде Коркуда».

«Китаби-Деде Коркуд» является одним из самых древних эпосов устного народного творчества. В связи с решением ЮНЕСКО эти торжества прошли по всему миру [I, 2000, с. 1].

По линии ЮНЕСКО были отмечены в феврале 2007 года 100-летие известного азербайджанского художника по коврам Лятифа Керимова [I, 2006, с. 65]. 100-летие выдающего учёного-химика, создателя новой технологии изготовления высокооктанового бензина для авиации Юсифа Мамедалиева, 10 ноября 2008 года 100-летие известного азербайджанского писателя, учёного педагога Мир Джалала Пашаева [I, 2008, с. 14] и др.

Такие мероприятия играли и играют значимую роль в пропаганде Азербайджанской культуры за рубежом.

Впервые в истории Азербайджана «Дворец Ширваншахов», «Девичья башня» и «Ичери шехер» – историко-архитектурный комплекс попали в перечень ЮНЕСКО «Всемирное культурное наследие». Это событие азербайджанская сторона ждала долгий период. И это была победой азербайджанской науки и культуры [I, 2000, с. 123/22].

В 2003 году азербайджанской стороной были подготовлены документы о значимости исторического заповедника «Гобустан». В Азербайджанскую Республику в связи с этим прибыла эксперт ЮНЕСКО по «Всемирному культурному наследие», специалист из Франции Карола Фритс [I, 2003, 62].

Сегодня заповедник «Гобустан» также вошёл в перечень ЮНЕСКО.

По инициативе и поддержке фонда Гейдара Алиева и ее президента, Первого Вице-президента Азербайджанской Республике Мехрибан ханум Алиевой расширяются и углубляются международные культурные связи, проводятся многочисленные мероприятия, играющие важную роль в самоутверждении азербайджанского народа.

6 апреля 2005 года Президент республики Ильхам Алиев подписал указ о создании в Баку Международного Центра мугам. 27 декабря 2008 года было открытие данного центра (VIII). А уже в августе 2009 году в Баку под эгидой фонда Гейдара Алиева прошел Международный фестиваль мугама, в августе 2010 года международный конкурс пианистов в Габале (Азербайджан). Весной 2009 года был открыт Музей современного искусства Азербайджанской Республики. Здесь представлены работы ведущих художников и скульпторов Азербайджана.

10 сентября 2009 года первые посетители музея наряду с произведениями искусства Азербайджана увидели работы бессмертных Дали, Пикассо, Шагала.

Большое место в деятельности фонда Гейдара Алиева уделяется культуре (22%) [XIII, 5]. В этой связи был опубликован альбом «Гарабах хананделяры», создан международный «Мугам» центр (XIII, 24). В 2005 году прошли – телевизионный конкурс мугам – 2005, международные фестивали, посвященные юбилеям корифеев музыки – М.Ростроповича, Д.Шостаковича и Бюль-Бюля.

В связи с 60-ти юбилеем ЮНЕСКО в Париже прошли Дни культуры. В ходе этих дней была организована выставка и концерт [XIII, 27].

Армянские варвары разграбили и уничтожили музей памяти тариста Гурбана Пиримова, дома-музей Узеира Гаджибекова, полностью уничтожены дома – музеи Натаван, Бюльбюля, Абдуррахим бека Хаквердиева картинные галереи, Шушинский и Ханкендинский краеведческие музеи [XIV].

Памятники Узеирбеку Гаджибекову, Бюльбюлю, Хуршудбану Натаван были вывезены из Карабаха в Армению и нарушая все нормы морали расстреляны [XIV]. Сегодня они в Баку в Национальном музеи искусств Азербайджана. Их с трудом удалось вывести и привезти на Родину.

В условиях развития Азербайджанской Республики, демократического общества роль культуры в национальном самоутверждении народа растет с каждым днем. На современном этапе проблемы, связанные с ролью культуры в данном процессе с одной стороны связаны с дальнейшим развитием и углублением культуры (конкретно – литературы, музыки, живописи и т.д.), с другой стороны самоутверждения азербайджанского народа как личности и гражданина. Прогрессивные тенденции в самоутверждении азербайджанского народа неразрывно связаны также с совершенствованием процесса развития культуры – увеличением в государственном масштабе капиталовложений в культуру, улучшением состояния развития культуры, разработкой новых проектов и т.д. Это неотъемлемые части в процессе дальнейшего самоутверждения азербайджанского народа и борьбы против армянского геноцида, который уничтожает лучшие образцы культуры азербайджанского народа. Сегодня сохранение древнейшей культуры Азербайджана для будущего, борьба с вандализмом армянам продолжавшуюся веками (пример тому монументальный храм «Гек мечеть» (1764 года), Дворец Сардара, Гюзгюлю салон (Зеркальный салон) и летняя резиденция, многие другие памятники ставшее жертвой армянского геноцида 1913-1918, 1988, … годов)[1] является важнейшей задачей художественной интеллигенции Азербайджана для дальнейшего национального самоутверждения азербайджанского народа.

Мировую общественность также беспокоит вопрос сохранения исторических памятников. «Идея создания особого правового документа, направленного на сохранение исторического наследия стран СНГ, родилась восемь лет назад, тогда во всём мире участились случаи разрушения архитектурных памятников» [XV].

Несколько дней назад Россия и Азербайджан договорились вместе беречь культурное наследие. Этот вопрос является очень важным в развитии двухсторонних и многосторонних отношений между различными странами. На межпарламентской ассамблеи СНГ выступавшая от Азербайджана депутат Э.Ахундова сказала, что за время оккупации 20% территории Азербайджана было разрушено 877 городов, деревень и посёлков, в том числе более 500 исторических и 100 археологических памятников, 22 музея, 4 картинных галлереи, 9 дворцов, осквернена 44 святилища и 9 мечетей. Уничтожено почти 5 миллионов книг и бесценных рукописей [XV].

Принятие международных конвенций – важный шаг на пути решения задачи сохранение культурных ценностей во всём мире.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архив Министерства культуры и туризма Азербайджанской Республики (Годовые отчёты 1991-2008 годы).
2. 1991 г. (с. 1-12)

[1] Смотри подробно: Ireванское ханство, 2010. Баку, Азербайджан (научный редактор заслуженный деятель науки, член-корреспондент НАНА, д.и.н., проф. Ягуб Махмудов, с. 187-247.)

3. 1992 г. (с. 1-14)
4. 1993 г. (с. 1-12)
5. 1994 г. (с. 1-15)
6. 1995 г. (с. 1-16)
7. 1996 г. (с. 1-15)
8. 1997 г. (с. 1-38)
9. 1998 г. (с. 1-17)
10. 1999 г. (с. 1-23)
11. 2000 г. (с. 102-129)
12. 2001 г. (с. 1-58)
13. 2002 г. (с. 1-42)
14. 2003 г. (с. 1-76)
15. 2004 г. (с. 1-75)
16. 2005 г. (с. 1-74)
17. 2006 г. (с. 1-173)
18. 2007 г. (с. 1-103)
19. 2008 г. (с. 1-88)
20. Текущий архив Министерства Азербайджанской Республики, документ 8/PR от 03.12.2002, с. 1-4.
21. Документ сотрудничества Азербайджанской республики и ЮНЕСКО (108 с.).
22. Velkommen til Aserbodsjan, September, 1997. Oslo.
23. Varf Land, September, 2003, Oslo, (newspaper).
24. Нигяр Алекперова «Культура и политика». Баку, 2000, с. 175.
25. Саядов С.А. Азербайджан: международные связи и взаимопонимание. Баку, 1992, 223 с.
26. Саядов О.С. XX век: Азербайджан в системе международных отношений СССР. Баку, Елм, 2005, 320 с.
27. Муса Гасымлы «Азербайджан в международных культурных связях» (1946-1990 гг.). Тбилиси, 2005, 297 с.
28. «Xalg gazeti» газета, 28 декабря 2008 год (на азербайджанском языке). Статья «Мугам национальное достояние азербайджанского народа».
29. fednews.ru
30. www.delphic.ru
31. http: //www.usembassy.ru /bilateral/ bilatesalp php? record id=p a exchanges
32. http: // www.hehdar-aliyev-foundation.org / s. 36 culture / a html
33. Heydər Əliyev fondu 2004-2007.
34. garabagh.net/content_340_ru.html
35. neus.day.az./culture/874190/htm/

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNƏ QARŞI ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİYİ SOYQIRIM XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyəti, milli özünü təsdiq prosesi və ermənilərin türk xalqına, Azərbaycana, bədii-yaradıcı ziyalılarına, mədəniyyətimizə qarşı genosid haqqında məlumat verilir.

Müəllif Azərbaycan torpaqlarında-Qarabağda olan ermənilərin törətdiyi soyğunçuluq və genosid siyasəti açıqlanır.

Müəllif Azıx mağarasını, 22 muzey, görkəmli mədəniyyət xadimlərin ev-muzeylərini, heykəllərini – Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün, Xurşidbanu Natavanın və başqalarının vəhşicəsinə məhv edilməsi haqqında məlumat verilir.

ARMENIAN GENOCIDE COMMITTED AGAINST THE AZERBAIJANI CULTURE SUMMARY

The present article is devoted about ancient culture of Azerbaijan people, the national self-affirmation of the Azerbaijani people and the Armenian genocide against cultural artistic intelligentsia.

The author tells about the atrocities of the Armenians in the Azerbaijani land – Karabakh, about genocide.

The author tells about the brutal destruction of the Armenians in the Azerbaijan lands - Azykh cave, 22 museums, house- museums and monuments by Uzeyir bey Hajibeyov, Bulbul, Khurshidbanu Natavan and other.

T.ü.f.d., dos. **İhami ƏLİYEV**
AMEA Naxçıvan Bölməsi

1918-1920-ci İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRIN NAXÇIVANDA TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLAR MİRZƏ BAĞIR ƏLİYEVİN "QANLI GÜNLƏRİMİZ" ADLI GÜNDƏLİYİNDƏ

Açar sözlər: Türkiyə hərbi hissəsi, Naxçıvan xanları, terrorizm, soyqırım, erməni təcavüzü
Keywords: Turkish military forces, the khans of Nakhchivan, terrorism, genocide, the Armenian aggression
Ключевые слова: Турецкие воинские части, Нахичеванские ханы, терроризм, геноцид, армянская агрессия

XX əsrdə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə törədilən etnik təmizləmə, soyqırım və deportasiya aktlarından biri də 1918-1920-ci illərdə törədilən qanlı cinayətlərdir. Bu əsrin sonlarında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırım siyasəti əsrin əvvəllərində törədilənlərdən onunla fərqlənir ki, bu hadisələr müstəqillik illərində Azərbaycan tərəfindən dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır. Amma yenicə qurulmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hələ kifayət qədər dünya ölkələri tərəfindən tanınmaması, məlumatın çatdırılması üçün texnoloji imkanların zəif olması, 1920-ci ilin aprelindən bolşevik hakimiyyətinin qurulması və s. bunlar həmin hadisələrin işıqlandırılmasını çətinləşdirmişdir. Ən əsası isə Sovet dövləti bu hadisələri xalqa unutdurmuş və əks şəkildə təbliğ etmişdir. Bolşevik hakimiyyətinə qədər bu qırğınlar mətbuat səhifələrində, ayrı-ayrı adamların yazılarında müəyyən qədər işıqlandırılmışdır. Bu illərdə Naxçıvanda ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımlar haqqında bəhs edən tarixi mənbələrdən biri də 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda Müsəlman Milli Komitəsinin katibi işləmiş Mirzə Bağır Əliyevin "Qanlı günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan)" salnaməsidir. Başlanğıcında müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, hər iki tərəf üçün obyektiv yazılan bu əsər gələcək nəsillərə çatdırılacaq bir tarixdir. Əsərin müqəddiməsindən aydın olur ki, 1917-ci ilin fevralında çar hakimiyyəti devrildikdən sonra bölgədə hökm sürən hakimiyyətsizlik, özbaşınalıq burada yaşayan ermənilərin əl-qolunu açmış, onlar silahlanmağa başlamışlar. Bolşeviklərin Oktyabr çevrilişindən sonra ermənilərin bu fitnə-fəsadı daha da genişlənmişdir.

Belə ki, 1917-ci il Fevral burjua-demokratik inqilabının və Oktyabr çevrilişinin qələbəsindən istifadə edən erməni millətçiləri Cənubi Qafqazda siyasi hakimiyyətə yiyələnmək, tarixi Azərbaycan torpaqlarında "erməni dövləti" yaratmaq xülyasını reallaşdırmaq üçün 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı dəfələrlə soyqırımlar, etnik təmizləmə siyasəti, dağıntılar, milli mədəniyyətin məhv edilməsi və s. terror cinayətlərini həyata keçirmişlər. Bu məqsədlə onlar, illərdən bəri hazırladıqları planlarını 1918-ci ilin əvvəllərində gerçəkləşdirməyə başladılar. 1918-ci ilin mart ayının sonunda daşnak-bolşevik birləşmələrinin Bakıda başladıqları soyqırım digər bölgələrdə də, Quba, Şamaxı, Lənkəran, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və s. Azərbaycan torpaqlarında sentyabrın ortalarınadək davam etdirilmişdir.

Nəticədə, 6 ay müddətində 50 mindən artıq günahsız azərbaycanlı – qoca, uşaq, qadın daxil olmaqla erməni vəhşiliyinin qurbanına çevrilmişdir. Bu zaman ermənilər Qarabağda 157, İrəvan quberniyasında 211, Şamaxıda 58, Qubada 122, Qarsda 92, İqdır və Üçkilsədə 60, Göyçədə 22, Dərələyəzdə 74, Vedibasarda 118, Yeni Bəyaziddə 84 kəndi dağıtmışdılar (5, s. 177). 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində 250 min, Qərbi Azərbaycanda isə 132 min azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir (11, s. 91).

Naxçıvana erməni təcavüzü hələ 1917-ci ilin payızından başladı və 1921-ci ilədək davam etdi. İlk olaraq 1917-ci ilin oktyabrında Yamxana, Qaraxanbəyli və Tumbul kəndlərində yaşayan ermənilər bu yaşayış məntəqələrinin xüsusi kənd cəmiyyətləri kimi ayrılmaları haqqında icma qərarları çıxarması (2, s. 186-187) təxribatın başlanmasına səbəb oldu. M.B.Əliyevin gündəliyindən aydın olur ki, dekabr ayında Naxçıvan dəmiryolunda xidməd edən rus kazakına məxsus silahın özünü azərbaycanlı kimi göstərən bir erməni tərəfindən oğurlanması rus əsgərləri ilə türk-müsəlman əhali arasında nifaq salınmasına gətirib çıxardı (7, s. 7-8). Bununla da, münaqişənin yaranması üçün ilkin zəmin

hazırlandı. Həm də bu dəfə də ermənilər günahkar tərəfin azərbaycanlılar olması və məsuliyyətin öz üzərlərindən atılmasına nail oldular. Dekabr ayının 22-23-də rus-erməni silalı dəstələri Naxçıvan şəhərində azərbaycanlılar yaşayan məhəllələri atəşə tutdular (2, s. 188). Bu zaman kütləvi qırğınlar baş verməsə də, bu terror hadisəsi ilə münaqişənin başlanmasına start verildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, arxiv sənədləri, tarixi mənbələr və bir çox tədqiqatçı alimlərin əsərlərindən məlum olduğu kimi, 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda yaşayan ermənilər XIX əsrin birinci yarısında çar hökuməti tərəfindən məqsədli şəkildə köçürülmüşdür. Ona görə də bu zaman Naxçıvanda müsəlman Milli Komitəsi ilə yanaşı erməni milli komitəsi də fəaliyyət göstərirdi (2, s. 188; 10, s. 56). Bu komitələr əvvəl "qarışıq milli komitələr" kimi yaradılsalar da, 1918-ci ilin fevralında Cənubi Qafqaz Seymi təşkil edildikdən sonra ayrılmışdılar (1, s. 3-5). Hər iki milli komitənin hərbi qüvvələri var idi. Lakin erməni təcavüzü başlayan vaxt müsəlman-türk hərbi heyətinin rəhbərliyi Tiflisə gedib, sonra qayıtmadığından bu hərbi müdafiə qüvvələri dağılmış və onların döyüş sursatını erməni tərəfi ələ keçirmişdir. Üstəlik, 1917-ci il dekabrın 5-də bağlanan Ərzincan sülhündən sonra rus hərbçiləri silahlarını ermənilərə vermişdilər. Bununla da, ermənilər böyük qardaşlarının dəstəyi ilə türk-müsəlman əhalini qırmaq, sürgünə məruz qoymaq, onların yaşayış yerlərini dağıtmaq və ələ keçirmək üçün lazımi şəraiti əldə etmişdilər.

1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Tiflis daşnak şurası tərəfindən Naxçıvana göndərilmiş Y.Xarazyan başda olmaqla yerli erməni daşnakları həm şəhərdə, həm də Naxçıvan qəzasının bir çox kəndlərində müsəlman əhaliyə hücum edərək onları qətlə yetirirdilər (3, s. 11).

Belə ki, 1918-ci il yanvarın 17-də ermənilər Əznəbürd kəndinə hücum edib 22 nəfər uşaq və qadını qətlə yetirdilər (7, s. 10). M.B.Əliyevin gündəliyindən aydın olur ki, mart ayının 18-dən 21-nə kimi Əlincəçay vadisində yerləşən Bənəniyar, Qızılca, Saltax, Noraşen, Xoşkeşin və s. kəndlərə hücum edən ermənilər bu yerləri qarət etmiş, dağıtmış, əhalisini müxtəlif vəhşi üsullarla qətlə yetirmişdilər. Canlarını qurtaranlar qonşu kəndlərə və Naxçıvan şəhərinə qaçmışdılar. 1918-ci il martın 31-də Qaraxanbəyli kəndində yaşayan ermənilər azərbaycanlıları atəşə tutdular. Bu zaman Nehrəm kənd sakinləri ermənilərə qarşı mübarizəyə qalxdılar. Vuruşmada 25 azərbaycanlı öldürüldü, onların meyitlərini döyüş meydanından çıxarmaq mümkün olmadığından, yalnız aparılan danışıqlar nəticəsində həmin cəsədlərin 6-nı almaq mümkün olmuşdu (7, s. 22; 3, s. 11-12). Göründüyü kimi, Bakıda kütləvi qırğınlar başlayan ərəfədə Naxçıvanda erməni vəhşiliyi artıq davam edirdi.

1918-ci ilin aprelində Naxçıvanda Müsəlman Milli Komitəsinin rəhbərliyi ilə buradakı erməni qarnizonunun rəisi Y.Xarazyan arasında sülh təşəbbüsü ilə danışıqlar aparıldı (2, s. 190). Əvvəl erməni tərəfinin irəli sürdüyü şərtlər müsəlman əhali tərəfindən etirazla qarşılandığından bir nəticə əldə olunmadı. M.B.Əliyev göstərirdi ki, erməni tərəfi sülhü bərqərar etmək üçün bir neçə şərt irəli sürmüşdür. Topların müsəlmanlar tərəfindən alınmasına yerli əhali etiraz etmiş, bu müraciət nəticəsiz qalmışdır (7, s. 25). İkinci dəfə başlanan danışıqlarda isə ermənilər sülhün bərpa edilməsinə daha çox can atırdılar. Çünki I Qafqaz ordusunun komandiri Kazım Qarabəkir paşanın imzası ilə Naxçıvana, Müsəlman Milli Komitəsinin sədrinə göndərilən məktubda tezliklə türk ordusunun köməyə gələcəyi bildirilirdi (9, s. 25-26). Gündəlikdən aydın olur ki, aprelin ortalarından müvəqqəti olsa da, Naxçıvan şəhərində və kəndlərdə sülh bərqərar edilmişdi.

Ancaq Osmanlı ordusunun köməyə gələcəyi xəbərindən sonra Naxçıvana gətirilən 1800 nəfərlik erməni hərbi qüvvələri, 6 top və digər döyüş sursatları, başda Y.Xarazyan olmaqla, erməniləri daha da quduzlaşdırdı. May ayında Y.Xarazyan öz dəstəsilə Qaraxanbəyli kəndinə, buradan isə Culfaya, Vənənd və onunla qonşu kəndlərə hücum edərək qırğınlar həyata keçirmişdir (7, s. 34). Mayın 28-də Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm səhifə, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti yaradıldı. Yeni qurulan milli hökumət 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsini imzalamışdır ki, həmin müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, birləşmiş Qafqaz İslam Ordusu (Türkiyənin Qafqaz ordusu və əlahiddə Azərbaycan korpusunun birləşməsi) Azərbaycan torpaqlarının daşnak-bolşevik birləşmələrindən təmizlənməsində böyük rol oynamışdır. Hələ bu müqavilədən əvvəl Naxçıvan nümayəndə heyətinin müraciətinə əsasən bölgənin erməni təcavüzündən qorunması üçün mayın 17-də Xəlil bəyin başçılığı ilə bir qrup Osmanlı hərbçisi Naxçıvana gələrək, Şaxtaxtında yerləşmiş, topçu Hüsni Əfəndi azərbaycanlılardan ibarət hərbi dəstələr təşkil edilməsi və topçular hazırlanması ilə məşğul olmağa başlamışdı (2, s. 194). Türklərin bu gəlişi erməni daşnaklarını öz bədnam

əməllərində daha da fəallaşdırdı. 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında ermənilər Naxçıvanda misli görünməmiş vəhşiliklər törətdilər. Çünki bu zaman Türkiyə və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində saysız-hesabsız və ən qəddar üsullarla qırğınlar törədən Andranik Ozanyan Naxçıvan ərazisinə daxil oldu və bir-birinin ardınca bir çox kəndlərin əhalisini qıraraq onları xarabalığa çevirdi. Onun quldur dəstəsi təkcə Gilançay və Əlincəçay vadilərində 80-dən artıq kəndi dağıtdı və əhalisinin əksər hissəsini qırdı. İlk olaraq bu erməni quldurları Yaycı və Aşağı Aza kəndlərini dağıtdılar. Tək Yaycı kəndində 4 min nəfər müsəlman erməni vəhşiliyinin qurbanına çevrildi. Bu haqda M.Ə.Əliyev yazır ki, iyulun ortalarında Yaycıya daxil olan erməni quldurları kəndi dağıtmış, tar-mar etmiş, əhalisini qırmışdır (7, s. 56).

Lakin bütün bunlarla yanaşı, igid Naxçıvan oğullarının qəhrəmanlıqları sayəsində bir sıra yaşayış məntəqələri daşnaqlardan cəsarətlə müdafiə olunmuşdu. Belə ki, sonrakı hücumunu Naxçıvan qəzasının daha çox əhali yaşayan Nehrəm kəndinə etmiş Andranik, lakin burada sərt müqavimətlə qarşılaşdı. Daşnaklar kəndi mühasirəyə alsalar da, cəsur Nehrəm əhalisi Hacı Mehdi və Kərbəlayi Muxtar Cəfərzadənin rəhbərliyi altında qanlı döyüşlərə girərək, erməniləri geri oturtdular. Kəndi tutmağın mümkün olmadığını görən Andranik öz dəstəsilə oradan uzaqlaşdı. Bu kəndin müdafiəsində iştirak etmiş Nehrəm taborunun üzvü Heydərqulu Həsənov öz xatirələrində yazırdı ki, Andranik Nehrəm kəndinin kənarından keçib Təzəkənddəki 300 nəfərlik daşnaq silahlıları ilə birləşmək istəyirdi, lakin nehrəmlilər ona imkan vermədilər (3, s. 15-16). Bundan sonra Andranik Əlincəçay boyunca yerləşən bir çox kəndin əhalisini qıraraq, bu yerləri yandırdı və oradan Naxçıvan şəhərinə hücum etdi. Lakin şəhər özünü müdafiə dəstələri və bütün polis məmurları daşnaqların hücumunun qarşısını kəsdilər. Şəhəri mühasirəyə alan Andranik iyulun 2-də Müsəlman Milli Komitəsinə 24 saat müddətində təslim olmaq haqqında ultimatum göndərdi (3, s. 17). Müdafiə qüvvələrinin tabe olmadıqlarını görən daşnaklar hücuma başladılar. Döyüşlər "Cıdırlı bağ"ı istiqamətində - indiki Şərur şosesindən Xətai kəndi də daxil olmaqla olan ərazidə gedirdi. Kalbali xan Cəfərqulu xan oğlu Naxçıvanskinin rəhbərliyi ilə rəşadətlə vuruşan yerli özünümüdafiə qüvvələri Andranikin şəhərə daxil olmasına imkan vermədilər. Yeri gəlmişkən, bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsində Naxçıvan xanları və onların qohumu olan İrəvan xanlarının nəslindən olan igid oğulların böyük rolu olmuşdur. 5 iyul tarixində mübarizənin qızğın vaxtında Duzdağ tərəfdən, Osmanlı toplarından atılan mərmilər erməni qərargahının yanına düşdü. Türklərin yaxınlaşdığını görən daşnaklar tələsik qaçmağa başladılar. İyulun 8-də türklər Naxçıvan şəhərinə daxil oldular. Onların gəlişini yerli əhali çox böyük sevinclə qarşıladı. Bu zaman şəhər və ətraf kəndlər daşnaklardan təmizləndi. Həmin vaxt türklər Naxçıvan qəzasının erməni hücumlarından müdafiəsi üçün yerli müsəlmanlardan ibarət qoşun hissələri yaratmağa başladılar. Bu işin təşkili Məhəmməd Əli xan Naxçıvanskiyə həvalə edildi (4, s. 74). Tezliklə təkcə Nehrəm, Qaraçuq və Bulqan kəndlərindən ordu üçün 200-ə qədər əsgər toplandı (3, s. 71-72). Bundan sonra Ordubadda Xəlil bəyin rəhbərliyi ilə nizami hissələr yaradılmağa başladı (10, s. 64-65). Çünki bu zaman Ordubadın müdafiəsi daha vacib sayılırdı. Belə ki, Naxçıvandan geriyə çəkilən Andranik əvvəlcə Sirab, Qahab və s. kəndlərin əhalisini qıraraq bu yerləri dağıtmış, sonra Ordubad istiqamətində hərəkət etmişdi. Onun məqsədi daşnakların nəzarəti altında olan Zəngəzura qaçmaq idi. Buna görə də onun quldur dəstəsi Ordubad qəzasının Tivi, Bist, Parağa, Nəsirvaz, Der və s. kəndlərinə toplaşırdı ki, tezliklə bu yerlərdən çıxsınlar (3, s. 19). Həmçinin həmin vaxt türk hərbi komandanlığı Zəngəzura giriş qapısı olan Ordubadı nəzarət altına almağı özünün əsas vəzifələrindən biri sayırdı. Ordubad qəzasında nizami hissələr təşkil olunduqdan sonra ətrafda yerləşən və əvvəllər üsyan vəziyyətində olan bütün erməni kəndləri itaət altına salındı. Bu hərbi qüvvələr Zəngəzurun ermənilərdən müdafiəsində də iştirak etmişdilər (10, s. 64).

1918-ci il avqustun 5-də Türkiyənin I Qafqaz ordusu iki gün sonra XI ordu komandanı Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvana gəldi (10, s. 61-62). M.B.Əliyevin qeydlərindən aydın olur ki, Kazım Qarabəkir paşanın gəlişinə Rəhim xan geniş ziyafət təşkil etmişdi (7, s. 73). Onun gəlişi ilə bölgədə erməni təcavüzündən müdafiə məqsədilə ciddi tədbirlər görüldü. Müsəlman əhali əmin-amanlıq əldə etdi. Kazım Qarabəkir paşanın ilk məqsədi Naxçıvan-Zəngəzur-Azərbaycan əlaqəsini yaratmaq idi (10, s. 68). Lakin onun bu planı Şərq orduları qrupu komandanlığı tərəfindən qəbul olunmadı və türk ordusu Təbrizə göndərildi. Ən acınacaqlısı isə o idi ki, 1918-ci ilin noyabrında türklərin bölgəni tamamilə tərk etməsindən sonra Naxçıvanda erməni təcavüzü yenidən baş qaldırdı. Noyabrın 5-də Araz-Türk Respublikası yaradıldı (7, s. 82). Osmanlı hərbi dairələrinin yaxından köməyi ilə yaradı-

lan bu hökumət Naxçıvanın Azərbaycan torpağı kimi qorunub saxlanmasında mühüm rol oynamışdı. Qısamüddətli idarəçiliyi zamanı Araz-Türk Respublikasının hərbi naziri İ.Cahangiroğlu tərəfindən silahlı qüvvələr – könüllü xalq dəstələrindən ibarət taborlar yaradıldı. Bu taborlardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şərur-Dərələyəzdə, digərləri isə Vedibasar, Qəmərli və Zəngibasarda yerləşdirilmişdi (2, s. 199). Sonrakı daşnak hücumlarindan bölgənin müdafiə olunmasında bu taborçular böyük qəhrəmanlıqlar göstərdilər.

1918-ci ilin dekabrında daşnaklar Şərura hücum etdilər. Bu zaman Bəhram xan Naxçıvanskinin başçılıq etdiyi Naxçıvan taboru Dəmirçi kəndi tərəfdən erməni quldurlarının üzərinə hücuma keçdi. Döyüşdə 25-30 erməni öldürüldü, xeyli hərbi sursat və ərzaq ələ keşirildi (3, s. 20). Daşnaklar geri çəkilməyə məcbur oldular.

1919-cu ildə də daşnaklar tez-tez Naxçıvan ərazisinə hücumlar edərək qırğın və dağıntılar törətmişlər. Təkcə yanvar-mart aylarında Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarına müxtəlif istiqamətlərdə hücumlar etmiş və böyük qırğınlar törətmişlər. 1919-cu il yanvarın axırlarında Şərura hücum edən daşnaklara qarşı Araz-Türk Respublikası Kalbalı xan Naxçıvanskinin başçılığı ilə yerli müdafiə dəstələri göndərdi. "Qurd qapısı" adlı yerdə erməni quldurlarının qarşısı kəsildi. Qanlı döyüşlərdən sonra onlar geri oturduldu.

1918-ci ildə olduğu kimi 1919-cu ilin də may-iyul ayları Naxçıvanda erməni təcavüzü şiddətli olmuşdur. İngilislərin yaxından köməyi ilə bölgədə qurulan qondarma erməni idarəçiliyi zamanı ermənilər Naxçıvanda çoxlu qırğınlar törətmişdilər. Bu zaman qəhrəman Naxçıvan oğulları iyulun 18-dən 25-dək igidliklə mübarizə apararaq erməni rejimini dağıtmış və onları qovmuşdular. Bir həftə ərzində yerli müdafiə qüvvələri və Xəlil bəyin rəhbərliyi ilə türklər erməni qarnizonunu və daşnak Yaponun quldur dəstələrini məğlub edərək, 8 zabit və 800 əsgəri əsir götürmüş, xeyli silah-sursat – zirehli qatar, 4 top, 42 pulemyot və s. ələ keçirmişdilər (6, s. 67).

Qondarma erməni idarəçiliyi ləğv edildikdən sonra Naxçıvanda 1919-cu il oktyabrın 24-də polkovnik Edmund Dellin rəhbərliyi ilə yeni Amerika general-qubernatorluğu fəaliyyətə başlasa da, o da bölgədəki erməni-daşnak təcavüzünü dayandıra bilmədi. Çox keçmədi ki, Amerika dövlətinin də əsl niyyəti – Naxçıvanı ermənilərə vermək planı üzə çıxdı. Buna görə də yerli türk-müsəlman əhalinin təkidli tələbi ilə amerikalılar bölgəni tərk etdi və 1920-ci ilin yanvarında Amerika general-qubernatorluğunun fəaliyyəti dayandırıldı. Lakin elə bu ayda Azərbaycan hökumətinin hərbi qüvvələrini Zəngəzurdan çıxarması Naxçıvana qarşı erməni təhlükəsini daha da artırdı. Bundan sonra martın 8-də 2 min nəfərlik erməni hərbi qüvvəsi Ordubad üzərinə hücuma keçsə də, Kalbalı xanın Naxçıvandan göndərdiyi müdafiə qüvvələrinin köməyi ilə düşmən geri oturduldu. Bu dəfə ermənilər 300 nəfər, 12 qatır və 7 pulemyot itirdilər (2, s. 219-220). Martın 21-də daşnaklar daha böyük qüvvə ilə - 10 min nəfərlik hərbi heyətlə Ordubad qəzasının Vənənd, Vələver, Düylün, Dizə, Ağrı, Əylis, Unus, Xanağa, Kilit, Gənzə və s. kəndlərinə hücum etdərək, bu yerləri yandırmış, əhalinin çox hissəsini qırmış və Ordubad şəhərini mühasirəyə almışdılar (3, s. 28). Lakin yenə də Kalbalı xan və Ədib bəyin birləşmiş qüvvələri düşmənin öhdəsindən igidliklə gələrək bu yerləri azad etdilər.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda sovet rejiminin qurulması ilə erməni-daşnak birləşmələrinin amansız dağıntı və qətlləri daha da artdı. İyulun 11-də ermənilər Vedi tərəfdən hücuma keçdilər (12, s. 34). Onlar bu dəfə Şərur qəzasının bir neçə kəndini işğal etdilər. Bu zaman general Veysəl Ünüvarın başçılığı ilə türk hərbi dəstələri və polis rəisi Həbib Səlimovun rəbərliyi ilə yerli polis qüvvələri ermənilərin bölgədən çıxarılmasına çalışsalar da, bu mümkün olmadı. Daşnaklar Şərur qəzasını və Şaxtaxtı stansiyasını ələ keçirdilər. Məcbur qalan Şərur əhalisi Cənubi Azərbaycana və Naxçıvan ətrafındakı kəndlərə qaçdılar. Arazın o tayına keçmək üçün ən axırda gələn 500 nəfər dinc sakin (artıq bu yerlər ermənilərin əlində olduğundan) son nəfərinədək ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür. İyulun sonlarında Naxçıvan ərazisində də sovet rejimi quruldu. Bolşeviklərin gəlişi erməni təcavüzünə müəyyən qədər təsir etsə də, amma o hələ 1921-ci ilin yayınadək davam etmişdir.

Beləliklə, bu dövrə aid mənbələrdən, xüsusilə üzərində daha çox dayandığımız M.B.Əliyevin günbəgün yazdığı salnamədən aydın olur ki, 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda sonradan məskunlaşan ermənilər və bura tez-tez hücumlar edən erməni-daşnak quldurları bölgə ərazisində bu illərin əksər günlərində insan itkisi ilə nəticələnən qırğınlar törətmiş, dəfələrlə isə geniş şəkildə dəhşətli soyqırımlar həyata keçirmişlər. Nəticədə onlar Naxçıvanda 73727 nəfər azərbaycanlını ən qəddar üsul-

larla öldürmüşlər (2, s. 223). 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan, Ordubad və Şərur-Dərələyəz qəzalarında təkcə kənd əhalisinin sayı 52 min nəfər azalmış, 287 kənd tamamilə və ya qismən dağıdılmışdı (8, s. 103). Bu illərdə Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsində iştirak etmiş Naxçıvanın igid oğullarının, Naxçıvan və İrəvan xanlarının, taborçuların, A.Şadlınski başda olmaqla qəhrəman Vedi camaatının, Osmanlı ordusunun cəsur komandirlərinin – Kazım Qarabəkir paşa, Xəlil bəy, general Veysəl Ünüvar, Ədib bəy və s. və əsgərlərinin adlarını fəxrlə çəkə bilərik. Bu qəhrəman oğullar Naxçıvan bölgəsinin ən çətin illərində onu erməni qəsbkarlarından qorumuş, işğal edilməsinə yol verməmişlər.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 384 s.
2. Cəfərli E.Y. Naxçıvanda erməni Azərbaycan-münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2008, 280 s.
3. Cəfərov F. Erməni vəhşiliyi. Bakı: Nurlan, 2009, 186 s.
4. Cəfərov F. XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı /Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, s. 66-83.
5. Erməni vəhşiliyi fakt və rəqəmlərdə / Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, s. 175-179.
6. Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1997, 304 s.
7. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz. Bakı: Azərnəşr, 1993, 143 s.
8. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın dövlətçilik tarixində: Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı, 1999, 335 s.
9. Hüseyinzade L. Aras şahittir. Hatıralarım (1918-1920. yıllar). Bakü: Nurlan, 2001, 80 s.
10. İbrahim A. Muxtariyyat ərəfəsində Naxçıvan. Naxçıvan: Qeyrət, 1999, 442 s.
11. Kazımov İ. 1828-1920-ci illərdə Naxçıvan və çevrəsində erməni zülmünün doğurduğu demoqrafik fəlakət / Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, s. 84-94.
12. Ünüvar V. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan: Əcəmi, 2006, 104 s.

THE SLAUGHTERS COMMITTED BY ARMENIANS IN 1918TH-1920TH YEARS AT THE "OUR BLOODY DAYS" DIARY OF MIRZA BAGIR ALIYEV
SUMMARY

In the article it has been dealt with the slaughters, destructions, genocides and so on., that had been committed by Armenians in 1918th-1920th years, in Nakhchivan, which is one of the historical lands of Azerbaijan. From the conducted investigations it has been cleared that in that years the local population and Turkish troops had fought heroically in the prevention of repeated attacks by Armenian terrorists and they had prevented to occupy the region by enemies.

СОВЕРШЕННАЯ АРМЯНАМИ В НАХЧЫВАНЕ В 1918-1920 ГОДАХ РЕЗНЯ В ДНЕВНИКОВЫХ ЗАПИСЯХ «НАШИ КРОВАВЫЕ ДНИ» МИРЗЫ БАГИРА АЛИЕВА
РЕЗЮМЕ

В статье описываются убийства, грабежи, геноцид, творившиеся армянами против азербайджанцев на исторических землях Азербайджана, в том числе в Нахчыванском регионе, в 1918-1921 годах. В проведенном исследовании было установлено, что героическая борьба жителей Нахчывана и турецких войск против неоднократных нападений армянских банд, предотвратили попытки последних захватить регион.

T.ü.f.d. **Emin MƏLİKOV**
AMEA-nın Tarix İnstitutunun
elmlər doktoru üzrə doktorantı

LƏNKƏRAN QƏZASININ ŞAĞLAKÜÇƏ KƏNDİ 1918-ci İL MART SOYQIRIMI DÖVRÜNDƏ

Açar sözlər: etnik təmizləmə, türk-müsəlman soyqırımı, siyasət, daşnaklar, türksüz Ermənistan
Keywords: ethnic cleansing, Turkic-Muslim genocide, colonial policy, dashnaks, Armenia without Turks
Ключевые слова: этническая чистка, тюрко-мусульманский геноцид, политика, дашнаки, Армения без тюрков

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin xalqımızın başına gətirdikləri müsibətlər Azərbaycan tarixində ən qanlı hadisələrdən biri kimi yaddaşımızda silinməz izlər buraxmışdır. Bu dövrdə baş vermiş hadisələr nəticəsində on minlərlə dinc soydaşımız bolşeviklərin havadarlığı ilə erməni daşnak quldur dəstələri tərəfindən soyqırıma məruz qalmışdır. Azərbaycanın digər qəzalarında olduğu kimi, bolşevik-erməni daşnak quldur dəstələri Lənkəran qəzasında da dinc əhaliyə qarşı soyqırımlar törətmişlər.

Cənubi Qafqazda hakimiyyəti ələ almağı qarşılarına məqsəd qoyan Bakıdakı bolşevik-erməni hökuməti Lənkəranın mühüm strateji və ərzaq rayonunu əlində saxlamağa çalışırdılar. Lənkəran qəzasını ələ keçirməyə çalışan Şaumyanın əsas məqsədlərindən biri də, milli qüvvələrin - Sultan bəy Qulubəyov, Aslan Talışinskinin 1917-ci ildə təşkil etdiyi milli alayı və Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nı tərk-silah etməklə, bölgəni tam şəkildə ələ keçirmək idi. 1918-ci il mart soyqırımı ilə bağlı yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məlumatında yazılır: "Lənkəran qəzası polkovnik Avetisovun silahlı quldur dəstələri tərəfindən, Cavad qəzasının bir hissəsi isə polkovnik İllarinoviç başda olmaqla başqa bir dəstə tərəfindən, böyük dağıntı törədilərək, azərbaycanlı əhali ucdantutma məhv edilib. Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə Lənkəranda olan "Dikaya Diviziya"nı tərk-silah etmək üçün dəniz vasitəsilə bolşevik dəstələri göndərib. Bu dəstələr yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayıblar. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasındakı müsəlman kəndləri "Aleksandr Jandar" gəmisi tərəfindən top atəşinə tutulub. 1918-ci ilin yanvarında başlanan bu qırğınlar martda daha da şiddətlənir"(1). Ümumilikdə, ermənilər 1918-ci ilin mart ayına qədər Lənkəranın 40 kəndində dinc sakinləri vəhşiliklə qətlə yetiriblər. Bu hadisələrin şahidləri olan yerli sakinlər qeyd edirlər ki, 1917-ci ilin oktyabrından 1918-ci ilin may ayına qədərki bir müddət ərzində denikinçi komandan Şevkunovun quldur dəstəsinə rəhbərlik edən daşnak Akopyan və ermənipərəst eser Sinayev bölgədə qırğınlar törədiblər. Bu qırğınlar 1919-cu ilin avqustuna "Molokan qiyamı" yatırılana qədər davam etmiş, yüzlərlə ev dağıdılmış, 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu(1).

Bolşevik-erməni qüvvələri Lənkəran şəhərini ələ keçirdikdən sonra ətraf kəndlərə qarşı hücumlara başladılar. Onlar Gərmətük, Kərgəlan kəndlərindən sonra Şağlaküçədə dinc əhaliyə qarşı qırğınlar törədirlər. Bu zaman ermənilərin kəndə yaxınlaşmasını görən Şağlaküçə kəndinin əhalisi Zənqələkəş və İncəçola adlı yerlərə qaçdılar. Erməni daşnak dəstələri indiki Gərmətük kəndində qırğınlar törətdikdən sonra Şağlaküçə kəndinin "Nadiroba" məhəlləsinə daxil oldular. Hadisənin şahidlərindən Qərib Hətəmovun(1876-1986) dediklərindən aydın olur ki, ermənilər məhəllədə 40 nəfərədək insanı güllələyiblər.[3] "Nadiroba məhəlləsi" kəndin əsas hissəsindən uzaq olduğu üçün burada əhaliyə divan tutuldu. Yaşayış evləri yandırıldı, su quyuları dağıdıldı. Qiymətli əşyalar qarət edilərək ələ keçirildi. Bu dövrdən sonra məhəllə xarabalığa çevrilərək bu günə kimi yaşayış olmamışdır. Kənd ağsaqqalı Hacı Əlihəsən Kərimov qeyd edir ki, erməni dəstələri burada uşağa, böyüyə məhəl qoymayaraq hər kəsi süngüyə keçirmişdir. Qaça bilən qaçaraq canını qurtarmışdır. Xəstə həyat yoldaşını qoyub qaçmayan bir qadına qarşı ermənilər zor tətbiq etmişlər. Sonralar sağ qalan əhali buraya köçüb yaşamaqdan çəkinmişlər. Bu gün də həmin ərazi xarabalığı xatırladır(3).

Kənd işğal edildikdən sonra, Kərbəlayi Zülfüqarın, Kərbəlayi Xanibəyin və Məşədi Məhəmmədin evlərini əsgər qərargahına çeviriblər. Bu evlər geniş olduğu üçün əsgərlər burada qalırdılar.

Bu zaman ermənilər tərəfindən Şağlaküçə kəndində qarət və talanlar amansızcasına həyata keçirilir. Kənd sakini Səməd Kərimovun (1870-1935) dediklərinə görə kəndə Soltan paşanın başçılığı ilə türk silahlı dəstəsi gəldikdən sonra qırğınların qarşısı alınır. Kənddən qaçan əhali yenidən kəndə qayıdır(2).

Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasətini xalqa nümayiş etdirən Mart soyqırımına qədər Azərbaycanın milli demokratik qüvvələri Rusiya tərkibində milli-məhəlli muxtariyyət tələbi ilə çıxış edirdilərsə, artıq qırğınlardan sonra bu ümidlər boşa çıxdı. Mart soyqırımı nəticəsində Azərbaycan xalqına yabançı olan sovetləşmə ideyasına güclü zərbə vuruldu, xalqın milli birliyini və qədim ənənələrə malik müstəqil dövlətçiliyini bərpa etmək əzmi daha da gücləndi.

Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş soyqırımların siyasi baxımdan qiymətləndirilməsinə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının genişləndiyi ötən əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərininin əvvəllərində başlasa da, ona əsl və tam siyasi qiymət həmin illərin sonunda verilmişdir. Bu qiymət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanında bütün dolğunluğu ilə öz əksini tapmışdır. Fərmanda deyilir: "Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarımızın zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin hamısına, yaxud birinə - 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir". Həmin fərmanla martın 31-i azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilmişdir(3).

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov B. B. 1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında ermənilərin törədikləri soyqırım. // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2012, №2, s. 151-160.
2. Kənd ağsaqqalı Hacı Əlihəsən Kərimovun qeydlərindən.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. II cild. Bakı: Lider, 2005, s. 358-359.

THE COUNTY OF LENKERAN SAGLAKUCE" VILLAGE DURING THE MARCH GENOCIDE IN 1918
SUMMARY

In 1918, between March and April in the county of Lenkeran in " Sagalkuce" village the genocide perpetrated by gangs of Armenians Bolsheviks. Durimg the genocide slaughter Armenians destroyed " Nadroba" city and murdered forty peacefull Azerbaijanis.

СЕЛО ШАГЛАКЮЧА ЛЯНКЯРАНСКОГО УЕЗДА В ПЕРИОД МАРТСКОГО ГЕНОЦИДА 1918-ГО ГОДА
РЕЗЮМЕ

В 1918-ом году в март-апреле было произведено массовое убийство большевикскими отрядами армян на территории села Шаглакюча Лянкяранского уезда. В результате массового убийства было истреблено местность села под названием «Надироба» и 40 человек мирного населения.

t.ü.f.d. **Cavid BAĞIRZADƏ**
Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının dosenti.

AZƏRBAYCANIN AĞDƏRƏ BÖLGƏSİNİN UMUDLU KƏNDİNDƏ ERMƏNİLƏRİN 1905-ci İLDƏ TÖRƏTDİYİ KÜTLƏVİ QIRĞINLAR

Açar sözlər: Cavanşir qəzası, Umudlu kəndi, Heyvalı kəndi, Kolanı camaatı, Tərtərçay hövzəsi.
Keywords: Javanshir uyezd, Umudlu village, Heyvali village, Kolani dwellers, Tartarchay basin.
Ключевые слова: Джаванширский уезд, село Умудлу, село Хейвалы, жители Коланы, бассейн реки Тертер.

Azərbaycanda 1905-1906-cı illərdə baş vermiş qətliamlar, dağıntılar, qarət və soyğunçuluq, soyqırım hadisələri ənənəvi olaraq Rusiyanın dövlət siyasətinin nəticəsində baş vermişdir. Bu siyasət Rusiyanın dövlət formalarının dəyişməsindən asılı olmayaraq heç bir vaxt dəyişməmişdir. İstər çar Rusiyası, istər bolşevik Rusiyası, istərsə də Rusiya Federasiyası dövlət səviyyəsində həmişə erməniləri dəstəkləmiş, onlara hər cür yardım etmiş, Azərbaycan xalqının soyqırıma məruz qalmasında bilavasitə iştirak etmişdir. Bunu 1905-1906-cı illərdəki qətliamlarda, Birinci Dünya müharibəsi dövrü və 1918-1920-ci illərdəki soyqırım hadisələrində, 1948-1953-cü illər deportasiyasında, 1988-ci ildən başlayan deportasiya və məlum Qarabağ hadisələrində də aydın şəkildə görürük. O da gizlin deyil ki, Xocalı soyqırımı, dəhşətləri rus alayının hərbçilərinin və silahının bilavasitə iştirakı ilə törədilmişdir. Qafqazın yerli əhalisi olmayan erməniləri XIX əsr boyunca Azərbaycan torpaqlarına köçürən Rusiyanın dövlət siyasətinin nəticəsində XX əsrdə "Ermənistan dövləti" yaradılmış, yarandığı vaxtdan bu günə kimi Azərbaycan torpaqlarına iddiaçı olmuşdur.

1905-1906-cı illərdə çar Rusiyasının müstəmləkəsi altında olan Azərbaycanın əksər bölgələrində – Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Gəncədə və başqa yerlərdə Qafqaz canişinliyinin yüksəkrütbəli məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlar edib, həmin ərazilərdə azərbaycanlıları kütləvi şəkildə qətlə yetirməklə etnik təmizləmə həyata keçirmişlər. Bu dövrün ən ağrılı hadisələri Tərtərçay və Xaçınçay hövzəsindəki Kolanı camaatının kəndlərində baş vermişdir. Bu ərazi inzibati baxımdan Gəncə quberniyasının Cavanşir qəzasının hüdudlarına daxil idi.

1905-ci ildə Azərbaycanın Tərtərçay və Xaçınçay hövzəsində baş vermiş soyqırım dəhşətləri haqqında məlumatlar M.S.Ordubadinin "Qanlı illər" əsərində yer almışdır [1, 77-88]. Eyni zamanda bu bölgənin kəndlərinin yaşlı insanları şahidi olduqları və ata-babalarından eşitdikləri dəhşətləri keçən əsrin 70-80-ci illərində ürək ağrısı ilə danışırdılar. 1905-1906-cı illərdə baş vermiş qırğınlar nəticəsində Tərtərçay hövzəsinin Kolanı elinin kəndlərindən Dəmirli, Çıraqlı, Hacıqərvənd, Buruc, Umudlu, İmarət Qərvənd kimi kəndləri dağıdılmış, onların sağ qalmış əhalisi isə Tərtərçayın aşağı axarları boyuna – Tərtər və Bərdə ərazisinə köçmüşlər. Umudlu və İmarət Qərvənd kəndlərinin əhalisinin bir hissəsi sonralar darmadağın edilmiş doğma kəndlərinə geri qayıtmış, kəndlərini yenidən bərpa etmişlər.

1905-1906-cı illər qırğınları zamanı ən dəhşətli, ən faciəvi hadisələr Azərbaycanın Tərtər rayonunun Umudlu kəndində baş vermişdir. Gəncə quberniyasının Cavanşir qəzasının Tərtərçay hövzəsindəki Kolanı elinin Umudlu kəndi 1930-1992-ci illər inzibati bölgüsünə görə Ağdərə rayonun, 1992-ci ilin oktyabrından isə Ağdərə rayonunun inzibati statusu ləğv edildikdən sonra Tərtər rayonun inzibati ərazisinə daxil olmuşdur.

Umudlu kəndində baş vermiş qətliamların, işgəncələrin, qarətlərin və məhrumiyyətlərin törədilməsi baxımından 1992-ci il fevralın 26-da törədilmiş Xocalı soyqırımını xatırladır. Əslində, Xocalı soyqırımından 87 il əvvəl Umudluda eyni soyqırım hadisələri törədilmişdir. Eynilik ondadır ki, ermənilər Xocalı soyqırımından hələ 87 il əvvəl eyni qətl üslubları ilə müraciət olunmasına baxmayaraq dövlət orqanları tərəfindən kömək olunmayan, mühasirədə köməksiz qalmış əhalini, uşaqları, qocaları xüsusi amansızlıqla qətlə yetirmiş, meyitləri eybəcər hala salmış, qız-gəlinlərə olmazın işgəncələr etmişlər. Umudlu soyqırımı 1905-ci il dekabrın 26-da baş vermişdir [1, 85; 2, 55]. Faciənin 1905-ci ilin noyabr ayında törədilməsi də göstərilmişdir [3, 59].

Qərb tərəfdən Murovdağla, şərqdən Tərtərçayı ilə əhatələnən Umudlu kəndi bütün tərəflərdən XIX əsrdə Rusiya tərəfindən bura köçürülmüş erməni kəndləri ilə əhatələnmişdir. Umudlu soyqırımı törədilənə qədər bölgədə Çıraqlı və Hacıqərvənd kəndləri artıq yandırılıb yerləyeksan edilmişdir. Bu kəndlərin qaçıb sağ qalmış əhalisi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Tərtərə köçmüşdür. Bölgədə sağ-salamat qalmış yeganə azərbaycanlı kəndi olan Umudlunun kəndxudası İsmayıl Umudlunun da aqibətinin digər kəndlər kimi olmaması üçün Tərtərə Cavanşir qəzasının rəisi Pivovarovun yanına gələrək mühafizə üçün kazak dəstəsi istəsə də, Pivovarov müxtəlif bəhanələrlə mühafizə dəstəsi verməkdən imtina edir. İsmayıl kəndxuda belə olan halda əhalinin Umudluda sağ-salamat qalacağının mümkün olmadığını desə də, qəza rəisi Pivovarov heç bir cavab vermir. İsmayıl kəndxuda məyus halda Umudlu kəndinə qayıdaraq kənd camaatı ilə məşvərət edib belə qərara gəlir ki, kənd qırğınlara məruz qalmadan camaatı mühasirədən çıxarsın [1, 85; 2, 55].

Beləliklə, Kolanı elinin Umudlu kənd əhalisinin faciəsi dəhşət doğurur. Mühasirəyə düşmüş kəndlilər çətinliklə də olsa, kənddən çıxmağa imkan tapıb qəza rəisi Pivovarovdan özlərini müdafiə etmək üçün kömək istəsələr də, qəza rəisi müxtəlif bəhanələrlə umudluların xahişini rədd edir [3, 59].

Umudlu camaatı 1905-ci il dekabrın 26-da götürə biləcəkləri qiymətli əşyalarını arabalara yükləyib, mal-qaralarını da götürüb Tərtərçayını keçib getmək istəyəndə Heyvalı kəndinin (sonralar ermənilər toponimi dəyişərək bu kəndi Drımbon adlandırmışlar. – C.B.) yaxınlığında pusquya düşürlər. Bu hadisənin əvvəlini Məmməd Səid Ordubadi "Qanlı illər" əsərində başqa cür təsvir etmişdir [1, 85-86]. Əslində hadisə belə baş vermişdir: İsmayıl kəndxudadan və Umudlu camaatından çoxlu yaxşılıqlar görmüş Heyvalı kəndinə vaxtilə Rusiya tərəfindən köçürülmüş ermənilər və Heyvalının kəndxudası Abram Həsən Calalov söz verirlər ki, Umudlu kəndinin camaatının sağ-salamat köçüb getmələrinə yardım edəcəklər. Köçə hazır olan camaat Heyvalı kəndi yaxınlığında bir dərədə əvvəlcədən hazırlanmış plana əsasən erməni silahlı dəstələri tərəfindən pusquya salınaraq qətliama məruz qalır. Bu qətliamın baş verməsində Heyvalı kəndxudası Abram Həsən Calalov silahlı quldur dəstələri bura dəvət etməklə və plan hazırlamaqla xüsusi rol oynayır. Umudlu qətliamı insan ağlının dərk etməkdə belə aciz qaldığı, bəşər tarixində bənzəri olmadığı xüsusi bir üsulla həyata keçirilmişdir ki, belə qətliam bir də çox sonralar Xocalıda gerçəkləşdirilmişdir.

Pusquya düşürülmüş silahsız və müdafiəsiz əhali hər tərəfdən hücum və atəşə məruz qalır. Camaatın sağ qalan hissəsini əsir edən erməni silahlı dəstəsi kişiləri qadınlardan ayıraraq arvad-uşaqlarının, ana-bacılarının gözü qarşısında başlarını kəsirlər. Sonra qadınları, uşaqları müxtəlif üsullarla işgəncə verə-verə qətl edirlər. Hamilə qadınların qarınlarını süngü və xəncərlərlə deşib doğulmamış körpələri can verən ananın gözləri qarşısında doğrayırlar. On iki yaşından yuxarı qızların, gəlinlərin, qadınların başlarına olmazın müsibətlər gətirildikdən sonra qətl edirlər. Qətllər bir qayda olaraq xəncərlə doğramaqla həyata keçirilmişdir, güllələrə qənaət etmişlər.

Bu hadisələri, ermənilərin törətdikləri dəhşətləri Məmməd Səid Ordubadi ürək ağrısı ilə, fəryadla qələmə almışdır: "Umudlu kəndinin faciəsi bütün kəndlərin faciəsindən ağrılı və yandırıcıdır. Umudlu kəndi camaatına ermənilərdən olunan indiyə qədər bir xalqa, bir millətə edilməmişdir. Heç bir tarixdə insandan insana bir belə zülm-sitəmin rəva göründüyü yazılmamışdır, umudlular məzlum oldular. Umudlular kimi dağılan, mal, canı tələf olan Qafqazda görünməmişdir" [1, 85]. Müəllif göstərir ki, müxbirin Umudlu soyqırımının dəhşətləri haqqında göndərdiyi məlumatları ətraflı oxuyub qələmə ala bilməmişdi. Çünki yazılmış məlumatların üzərinə müxbirin göz yaşaları töküldüyündən sətirlərin mürəkkəbi qarışmışdır. Buna görə də Umudlu faciəsini müxtəsər yazmışdır [1, 86]. Məmməd Səid Ordubadi haradan biləydi ki, eyni hadisələr, eyni qətliamlar əsrin sonlarında Xocalıda baş verəcəkdir, Umudlu yenə də şəhidlər verəcək, işğala məruz qalacaqdır...

Heyvalı kəndi yaxınlığındakı dərəni ermənilər bəşər tarixində bənzəri olmayan "insan sallaqxanası"na çevirirlər. Əli-qolu bağlanmış anaların gözləri qarşısında uşaqları xəncərlə doğradıqdan sonra, bəzi uşaqların da can verərkən çabaladığı halda qanlı göz yaşları içərisində olan qadınların başlarına olmazın oyunlar gətirmişlər. Bu hadisədən sonra ermənilər soyqırım törədilmiş dərəyə "Türk qırılan dərə" deyirdilər [2, 56].

Məmməd Səid Ordubadi yazır ki, Umudlu faciəsində 150-yə qədər insanı qətlə yetirib bir-biri üstə qalaqlayıb yandırmışlar [1, 86]. Umudlu soyqırımında, bu haqda hələ keçən əsrin 70-80-ci illərində ağrılı-acılı xatirələrindən bəhs edən yerli əhalinin yaşlı nümayəndələrinin verdiyi məlumatlara

görə yüzlərlə insan qətl edilmişdir. Qətliamlar zamanı yalnız otuz adam qaçmaqla canını qurtara bilmişdir. Umudlu soyqırımı günü köçdə olmayan və qətliamlara məruz qalmamış əhali kəndi tərk etməyə məcbur olmuşdur. Çox keçməmiş geri qayıdaraq soyqırım zamanı dağıntılara və qarətə məruz qalmış kəndi bərpa edən umudlular 83 ildən sonra növbəti dəfə, 1988-ci ilin fevralından başlayan məlum Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə bağlı olaraq 1992-ci ilin fevralına kimi mühasirədə qalmış, dörd bir tərəfdən əhatə olunmuş erməni kəndlərinə qarşı əzmkarlıqla mübarizə aparmış, şəhidlər vermişlər. Umudlu kəndi tarixdə ikinci dəfə, Xocalı soyqırımından iki gün sonra, 1992-ci il fevralın 28-də darmadağın edilmiş, əhalisi doğma yurdlarından didərgin düşmüşdür.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1991, 144 s.
2. Bağırzadə C.V. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda soyqırım. Bakı: Agah, 2001, 120 s.
3. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. (Prof. T.T.Vəliyevin ümumi redaktəsilə). Bakı: Təhsil, 2009, 560 s.
4. Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
5. Sultanov Z.K. Qarabağ müharibəsi: faktlar... hadisələr... düşüncələr..., Bakı: Maarif, 2003, 772 s.

THE 1905 YEARS MASSACRE GENERATED BY ARMENIANS IN UMUDLU VILLAGE OF AGHDARA DISTRICT OF AZERBAIJAN
SUMMARY

During the massacres that took place in 1905-1906 the most terrible and tragic events took place in the village of Umudlu. According to the next administrative division the Umudlu village of Javanshir region of Ganja province has been included to the administrative borders of Aghdara district and since 1992, to the administrative borders of Tartar district.

On December 26, in 1905, while the population of the besieged village of Umudlu trying to move in order to escape from the massacre, treacherously ambushed by the Armenians near the village of Heyvali. During the genocide that took place, more than 150 people of the village population were killed with special cruelty. Children were slashed cruelly with dagger before the eyes of their mothers. They ripped stomach of pregnant women with dagger and thrust them with bayonet. Firstly, they cut off the heads of men before the eyes of women and children. Then, they slashed the children before the eyes of their mothers. In the end, after having tortured women to extreme degree killed them. Then, they piled and burned the people whom they killed. Since then, Armenians themselves called this valley as "Turkish fragile valley" where the massacre happened. 87 years later the Umudlu Genocide Armenians committed massacre in Khojaly in the same method.

МАССОВОЕ ИСТРЕБЛЕНИЕ ЖИТЕЛЕЙ СЕЛА УМУДЛУ АГДЕРИНСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА СО СТОРОНЫ АРМЯН В 1905 ГОДУ
РЕЗЮМЕ

Самые трагические события 1905-1906 годов произошли в селении Умудлу. Село Умудлу Джаваншурского уезда Гянджинской губернии по административному делению впоследствии было включено в состав Агдеринского района, а с 1992 года в состав Тертерского района.

26 декабря 1905 года жители села Умудлу, которое находилось в окружении, пытаясь спастись от неминуемой гибели, попали в засаду к армянам неподалеку от села Хейвалы. В результате произошедшей резни более 150 человек местных жителей были зверски убиты. Армяне вырывали детей из рук матерей и резали их на куски. Кинжалами вспарывали животы беременным женщинам, вытаскивали из их утроб еще не родившихся младенцев и насаживали на штыки. Сначала перед женщинами и детьми убивали мужчин, а потом безжалостно резали детей. Армяне издевались и подвергали зверским пыткам женщин, только после этого их убивали. Трупы убитых, собрав в ущелье, сжигали. С тех пор даже армяне это место называли «ущельем убиенных турок». Спустя 87 лет после учиненного армянами геноцида в Умудлу, теми же бесчеловечными, зверскими методами, армяне 1992 году совершили Ходжалинский геноцид.

Fil.ü.e.d. **Salidə ŞƏRİFOVA**
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, baş elmi işçi

MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANLARINDA SOYQIRIMIN TƏSVİRİ

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, soyqırım, Qarabağ müharibəsi, azərbaycan romanı
Keywords: History of Azerbaijan, the genocide, Karabakh war, Azerbaijani novel
Ключевые слова: История Азербайджана, геноцид, Карабахская война, Азербайджанский роман

Erməni cəmiyyətində azərbaycanlı və türklərə qarşı nifrətin dalğavarı şəkildə bir neçə dəfə artması, soydaşlarımıza qarşı genosid aktlarının törədilməsi tarixin silinməz qanlı səhifələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni faşizminin vaxtaşırı fəallaşmasının kökləri və nəticələri müasir Azərbaycan romanlarında geniş təhlil obyektinə çevrilmişdir. Yazarların diqqətini sosial varlığın müxtəlif tərəfləri və nöqsanları maraqlandırır: sosial ədalətsizlik və bərabərsizlik, Azərbaycanın tarixi keçmişi və perspektivləri, milli şüurun durumu, torpaqlarımızın ermənilər tərəfindən işğalı, Qarabağ müharibəsinin əzabları, qaçqınlıq həyatı və onun problemləri və sair. İctimai varlığın ayrı-ayrı tərəflərinin epik janra aid olan, həyat hadisələrinin inkişafı, mürəkkəb sosial ziddiyyətləri, xalqın tarix və gələcəyi barədə yazarların düşüncələri və cəmiyyətdə olan ideyaları dialektik əks etdirmək üçün əlverişli şərait yaratmağa qadir olan romanlarda təsvirinin müfəssəl təhlili ədəbi-tənqidi maraq kəsb edir. Qələm sahibləri həyat hadisələrini əhatəli planda və böyük lövhələrdə əks etdirmək gücündə olan romanlardan soydaşlarını tarixi hadisələrdən dərs götürməyə sövq edirlər. XX əsrin əvvəlləri və ortalarında ermənilər tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının zəbt edilməsi məqsədi ilə törədilən cinayətkar əməlləri təsvir edən qələm sahibləri bizləri gələcəkdə bu cür qanlı tarixi hadisələri unutmamağa çağırır.

«Qara qan» [6] romanında Fazil Günay tərəfindən tarixi faktların xatırlandığını müşahidə edirik: «…bizim əsrin əvvəllərində dünyada təbəddülat başlayanda dediyiniz o əclaflar nələr etmişlər? 1915-ci ildə Türkiyənin şimalında etnik təmizləmə apararaq qadınları, uşaqları tonqallarda yandırmışlar. 1905-1907-ci illərdə elə bu Qarabağda, Zəngəzurda, 1918-ci ilin martında Bakıda, yenə Zəngəzurda, Şamaxı və Qubada dinc əhalini kəsib doğramışlar, məscidə yığıb yandırmışlar» [6].

Əlibala Hacızadənin «Möcüzə» [5] romanında qısaca da olsa tarixi hadisələrin nəzərdən keçirilməsi və erməni millətçilərinin tarix boyu törətdikləri faciələrin xatırlanması da diqqətəlayiqdır. Əsərdə erməni millətçilərinin tarixi keçmişdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlar ürəkağrısı ilə xatırlanır. Müəllif baş vermiş olayları əsərin qəhrəmanı azərbaycanlı qızı Leylanın dili ilə verməyə nail olur: «Beşinci ildə, on səkkizinci ildə, nə bilim daha sonralar, bizim yurdumuza su calayanlar, torpaqlarımızı qarış-qarış alanlar, günahsız körpələrimizi süngüyə keçirənlər, adamların kürəyinə yanar samovar bağlayanlar kim idilər? Onlar erməni deyildilərmi. Yoxsa yenə deyəcəksən ki, o ermənilərin bu ermənilərə nə dəxli var?» [5] Maraqlıdır ki, yazıçı erməni millətçilərinin tarix boyu dəfələrlə azərbaycanlılara qarşı vəhşi və cinayətkar hərəkətlərə yol verməsinin səbəbini, belə tendensiyanın uzun illər ərzində qorunub saxlanılmasının səbəblərinin işıqlandırılmasına cəhd edir. Müəllif bunu ermənilər arasında mövcud tərbiyə sistemi ilə əlaqələndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ mübaribəsi və erməni təcavüzü mövzusunda qələmə alınmış əsərlərdə erməni işğalçısı surətinin verilməsi, həmçinin bu surətə xas səciyyələrin təhlil edilməsi xüsusi maraq doğurur. Müxtəlif ədəbi nümunələrdə erməni işğalçısının surətinin açıqlanmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri özünü biruzə vermişdir ki, onları da nisbi olaraq aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq mümkündür:

- erməni işğalıçısının Azərbaycandan və azərbaycanlılarla əlaqəli olması;
- erməni işğalçısının neofaşist ideoloji dəyərlərə riayət etməsi;
- erməni işğalçısının daxili aləminin insanlıq və humanistlik böhranına məruz qalması;
- erməni işğalçısının kəskin mənəvi-psixoloji sindroma məruz qalması;
- erməni işğalçısının məhv edilməsi.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında romanların əksər qismində təsvir olunan erməni işğalçılarının millətimiz arasında böyüdüyü, bizim adət-ənənələr və mentalitetimiz ilə tanış olması diqqəti cəlb edir. Qələmə alınmış əsərlərdə həmin ermənilər məharətlə maskalanmış «mehriban», «şirindil», «ya-

zıq görkəmli» və tipik surətlərdə təsvir olunur. Məsələn, Nüşabə Məmmədlinin «Zəngulə» [9] romanında Aşot Qulamyan vaxtilə azərbaycanlılar arasında yaşamış və azərbaycanlılarla «dostluq» əlaqələri saxlamışdır. Nigar Qarayevanın «Daş hasar» [8] romanındakı Xpes Xristofor, Elçin Mehrəliyevin «Doxsanıncı illər» [2] romanındakı Samvel, Əli Əmirlinin «Ölü doğan şəhər» [4] romanındakı Aşot və digər əsərlərdə təsvir olunan erməni obrazlarının da Azərbaycan və ya ayrı-ayrı azərbaycanlı ilə əlaqəli olduğunu görürük.

Anarın «Ağ qoç, qara qoç» [1] romanında XX əsrin sonunda Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və digər rayonlarının zəbt edilməsi ilə yanaşı 1918-ci il hadisələri işıqlandırılmış, bu tarixdə baş vermiş qanlı qırğına münasibət də əksini tapmışdır. Müəllif 1918-ci il mart bağı haqqında məlumat verərək qələmə alır: «Haçansa 26-lar bağı adlanan bu yerdə 1918-ci ilin mart günlərində minlərlə Azərbaycanlı qırmışdılar» [1]. Müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın Ermənistan Respublikasının təcavüzünə məruz qalması kimi tarixi fakt Anarın «Ağ qoç, qara qoç» [1] əsərinin sujet xəttindən yan keçmir.

Elçin Mehrəliyevin «Doxsanıncı illər» [2] romanında XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Bakıda törətdikləri fitnə-fəsad, azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım da əsərin süjet xəttində ətraflı şəkildə əksini tapır: «Və elə indiki kimi ara birdən-birə qarışdı, elə bil hökumət-zad yox idi, bir tərəfdən ermənilər, o biri tərəfdən qaçaq-quldur adamları qırıb-çatmağa, var-dövlətlərini ələ keçirməyə başladılar. Kim kimi öldürürdü qanı batırdı. Deyirdilər ki, Bakıda qan su yerinə axır, Qubada, Şamaxıda, Hacıqabulda kəndlər dağıdılır, adamlar məhv edilir. Amma Qəmzəgil tərəflərdə hələ sakitlik idi, Əziz bəy silahlı dəstə düzəltdiyindən gücündən qorxub çəkinirdilər. Andranikin Gorusdan Şuşaya keçəcəyi barədəki xəbər yayılanda bu tərəflərdəki əlaltıları da fəallaşdılar, baş qatmaq üçün əl-qol açıb orda-burda təxribatlar törətməyə başladılar. Məqsəd düşmən ordusunun Zəngəzurdan Qarabağa yeriməsinə əlverişli şərait yaratmaq idi» [2]. Müəllif tərəfindən Qəmzə Abbas qızının vasitəsilə tarixi faktların xatırlanması, ermənilərin tarix boyu törətdikləri vəhşiliklərin yaddan çıxmaması da əsərdə diqqətimizə çatdırılır: «Qəmzə Abbas qızı belə fikirləşdikcə uzaq keçmişin dumanlı xatirələri başında dolaşır, quduz Andranikin quldur dəstəsinin yandırıb külə döndərdiyi kəndlər, törətdiyi insan qırğınları-görünməmiş işgəncələrlə qətlə yetirilmiş uşaq, qoca, qız, gəlinin təhqir edilərək müdhiş görkəmə salınmış cəsədləri təkrar-təkrar gözləri qarşısında canlanırdı…» [2]

Unutqanlığımızın nəticəsində XX əsrin əvvəllərindən başlayan ermənilərin ərazi iddiaları on minlərlə azərbaycanlıların qətlə yetirilməsinə, öz doğma vətənlərində yüz minlərlə məcburi qaçqın və köçkün dəstəsinin yaranmasına, tarixi el-obalarından ayrı düşmələrinə gətirib çıxartdı. Əsərdə qaniçən erməni Samvel qisas gücü ilə alışıb yanaraq olmuş hadisələri, keçmiş tarixi xatırlayır. Bu ona dəlalət edir ki, ermənilər məğlubiyyətləri ilə barışa bilməmiş, azərbaycanlıların apardıqları mübarizələr, göstərdikləri qəhrəmanlıqlar erməni millətinin yaddından çıxmamışdır. Ermənilərin törətdikləri bəşəri cinayətlər, onların bir məxluq kimi daxili aləmlərinin boşluğu çılpaqlığı və reallığı ilə onların öz dilləri ilə açıqlanır: «Türkləri yaxalayıb qulaqlarını kəsəndə hər şeyi unudacağıq» və ya «əsil türk tayfasıdı, hamısını qırmaq lazımdır!» [2] Müəllif ermənilərin qisas hisslərini dinclik dövrlərində gizlədərək ürəklərində bəslədikləri kin-küdurəti onların, yəni «qoyun dərisi geymiş canavarın» Samvelin dili ilə açıb göstərir: «Ara, eşidirsən məni? Hamınızı gəbərdəcəm!…Kökünüzü kəsəcəm!… Eşidirsən?…Bax o dağda, Qəmzə Abbas qızı mənimkiləri vurub öldürüb…Babam hələ də onun qurğuşununu gəzdirir qulağının dibində…Bilirsən bunları? Mən də onun törəmələrini qıracam» [2]. Samvel azərbaycanlılara qarşı öz kin və küdurəti ilə oxucuya çatdırılır.

Nüşabə Məmmədli «Zəngulə» [9] romanında erməni millətçilərinin müxtəlif tarixi dövrlərdə törətmiş əməlləri arasında «varislik» amilinə toxunmağa çalışır. Bu məqsədlə Nüşabə Məmmədli romanında XX əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən törədilmiş fəlakətlərin işıqlandırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Əsərdə Qiyamət nənənin xatirələri əsasında olmuş hadisələrin nəqli maraq doğurur. Belə ki, unutqanlığımızın nəticəsi kimi tarixdə baş vermiş olayların yaddaşlardan bilərəkdən silinməsinin nəticəsidir ki, millətimizin başına gətirilmiş haqsızlıqlar və zülmlər yaddan çıxarılmışdır.

Elza Mollayeva «Əsir ürəklərin fəryadı» [3] romanında erməni cəmiyyətində qatı millətçiliyin dərin köklər buraxmasını, onların milli şüurunda şovinist dəyərlərin hökmranlıq etməsini qana susamış və insanlıqdan uzaqlaşmış sadə erməni qadınının hərəkətləri ilə açıqlayır: «Əlindəki daşı qəzəblə yerə çırpan erməni gəlini əsirlərə tərəf tüpürdü: «Ananız vayınıza otursun, sizi görüm qan qusasınız,

türk köpək uşaqları!»…Samvel, ver onlardan birini mənə, qanını içim…» [3] Şovinist millətçiliyin mənəviyyatsızlığını açıqlayan müəllif erməni cəmiyyətində uzun illər ərzində dərin mənəvi böhranın yayılması probleminə diqqət yetirir.

Ermənilərin XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı apardıqları müharibədə uğradıqları məğlubiyyətlə barışmadıqları və azərbaycanlılara qarşı kinlə böyüdükləri, qisas hissi ilə yaşadıqları Mahirə Abdullanın «Əvvəl axır» [7] əsərində qələmə alınaraq oxucuya çatdırılır. Əsərdə Aronun dili ilə ermənilərin milli şüurunda türklər və azərbaycanlılara qarşı nifrətin artıq dərin kök buraxması açıqlanır: «Keçmişdə türklər ana babamın alnını yabayla deşib, içinə torpaq doldurublar ki, gözü torpaqdan doysun. O vaxt gəlib, babam bir türk kəndinin adamlarının əl-ayaqlarını bir-birlərinə çataqlatdırıb diri-diri çaya tökdürübmüş. Babamın acığını çıxıram» [7].

Təqdirəlayıq haldır ki, müasir romançılar erməni millətçiliyinin «varisliyi» faktını qeyd etməsi ilə yanaşı bu sindromun dərin köklərini işıqlandırırlar. Müasir Azərbaycan romanlarında erməni millətçiliyinin aqressiv xarakter alması erməni millətinin tarixi ilə əlaqələndirilir. Belə ki, tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış ermənilərin milli şüurunda qorxu kompleksi kök buraxmışdır. Ermənistanın rəsmi sənədlərini və dövlət xadimlərinin çıxışlarını nəzərdən keçirsək görmək olar ki, ermənilər azərbaycanlılar və türklərdən vahimələnirlər. Ermənilərin Cənubi Qafqaza gəlmə olması onlarda daimi qorxu hissi törədir, zəbt etdikləri torpaqların əsl sahiblərinə qarşı nifrət hissi yaradır. Ermənilərin nifrəti Əli Əmirlinin «Ölü doğan şəhər» [4] romanındakı Aşotun dili ilə yığcam və aydın təsvir edilmişdir: «Ara, türk köpəy oğlu, sən bizi hərif bilmisən? Yəni sən axmaq musurman bizim torpağımızı, evimizi bizə satıb gedib kep eləmək istəyirsən? Sora deyəsən ki, erməni Aşotun anasını belə…bizdə türk öldürmək şərəf işidi. Təmizləməliyik bu torpaqları onlardan, nə qədər ki, yayılmayıblar qovmalıyıq hamısını» [4].

Əli Əmirlinin «Ölü doğan şəhər» [4] əsərində Rus imperiyası hesabına özlərinə başqa xalqların torpaqlarından Respublika yaratmalarının dadı damaqlarından getmədiyindən, başqa millətlərin torpaqları hesabına ərazilərini genişləndirib «böyük hayastan» xülyaları ilə yaşadıqları qabarıq şəkildə açıqlanır. Ərazilərin azərbaycanlılardan təmizlənilməsi – Yerevanın və ermənilərin əlində olan Xankəndinin qarşısında duran əsas məqsəddir. Müəllif erməni millətçiliyinin «milli-azadlıq» hərəkatı olmadığını aydın göstərmiş olur. Elza Mollayevanın qələmə aldığı «Əsir ürəklərin fəryadı» [3] romanında erməni millətçiliyinin əsas məqsədləri qatillərin dili ilə açıqlanır: «Dənizdən-dənizə, Qara dənizdən, Xəzərə qədər olan yerləri ələ keçirsək, bizim qarşımızda heç kim duruş gətirə bilməyəcək. Qoy hələ bu cənnət Qarabağı alaq, sonra da keçərik yavaş-yavaş o biri rayonlara» [3].

Nüşabə Məmmədli «Zəngulə [9] əsərində ermənilərin Qarabağa gəlmə olması amilinin ermənilərin sözügedən mənəvi böhranına təsir göstərdiyinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Dünyaya körpə gətirən əsir qadının qətlə yetirilməsi zamanı erməni dığaları öz xislətlərini, bununla yanaşı yerli Qarabağlı olmamalarını biruzə verirlər: «Deyirlər qarabağlıların səsi ağlamağından bilinir ki, muzikalnıdır. Guya Qarabağın suyundandır. Bəs erməni uşaqlarının səsi niyə muzikalnı olmur? Yoxsa, qarabağlı təkcə türklərdir? İndi yoxlayarıq, görək necə ağlayırlar ki, doğulanda muzika səsi çıxarır» [9].

Qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımları əks etdirən yazarlar əsirlik problemindən yan keçməmişlər. Erməni əsirliyinə düşmüş azərbaycanlılara qarşı qeyri-insani münasibətlər və törədilən qəddar əməllər, əsirlərin bədən hissələrinin donor qismində satılması Azərbaycan yazıçılarını düşündürməyə bilməzdi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni əsirliyi ilə əlaqəli romanlarda işıqlandırılmış faktların əksər hissəsi real faktlara əsaslanır. Məsələn, Nüşabə Məmmədlinin qələmə almış olduğu «Zəngulə» [9] əsərində Qarabağ münaqişəsi zamanı erməni əsirliyinə düşmüş azərbaycanlıların əsirlikdə saxlanılmasının real təsvir edilməsi diqqəti cəlb edir. Erməni millətçilərinə əsir düşmüş azərbaycanlıların Xankəndi yaxınlığında bir tövlədə yerləşdirilmələri, qız-gəlinlərimizin onların əllərində oyuncağa çevrilmələri ürək ağrısı ilə əsərdə öz əksini tapmışdır. Mahirə Abdullanın «Əvvəl axır» [7] əsərində əsir düşmüş azərbaycanlıların əsir düşmələrinin təsviri maraqlıdır. Belə ki, alman nasistləri kimi erməni millətçiləri işə qadir olmasından asılı olaraq əsirləri iki hissəyə bölürlər. İşə qadir olmayan soydaşlarımız əziyyətlə qətlə yetirilir, digərləri isə qul qismində Ermənistana aparılır.

Müasir Azərbaycan romanlarında Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımları təsvir edən müəlliflər qaşçınlıq probleminə biganə qala bilməmişdilər. Məhz ermənilərin ərazi iddiaları öz doğ-

ma torpaqlarından yüz minlərlə azərbaycanlıların məcburi qaçqın və köçkün düşməsi ilə nəticələnməsi, qaçqınlığın Azərbaycanın ictimai-siyasi durumuna təsiri müasir milli romançılığımızda geniş əks etdirilmişdir. Məsələn, Əlibala Hacızadənin «Möcüzə» [5] romanında Ermənistanda etnik təmizliklərin törədilməsinin olayları təsvir edilir. Əsərin qəhrəmanı Leylanın taleyinin göstərilməsi ilə yazıçı yüz minlərlə qaçqın düşmüş soydaşlarımızın problemlərinə oxucunun diqqətini cəlb edir. Əsərdə azərbaycanlı qızı Leylanın dedikləri bunları tam çılpaqlığı ilə açıqlamaqla yanaşı, onun keçdiyi əzablı və ağrılı həyatı haqqında təəssürat oyadır: «Elə birinci dalğada. Səksən səkkizin fevralında. Ayaqyalın, başıaçıq. Qarlı dağların üstündən adlayıb gəlmişəm. Qoca və xəstə atam elə aşırımda, meşədəcə gözümün qabağındaca donub öldü. Balaca qardaşımla kişini bir ağacın dibində qoyub gəldik. O boyda kişini çiynimizə alıb gətirəmi bilərdik? Hər kəs öz hayındaydı. Kərbəla müsibəti idi: qoca-qarı o çovğunlu-boranlı yollarda tut kimi tökülüb qaldı, qurd-quşa yem oldu» [5].

Elza Mollayevanın «Əsir ürəklərin fəryadı» [3] əsərində qaçqın düşmüş soydaşlarımızın adından Azərbaycan cəmiyyətinə və dünya ictimaiyyətinə danlaq eşidilir. Qaçqın düşmüş soydaşımızın jurnalistə verdiyi, lakin əslində bütün dünyaya ünvanladığı suallarında erməni millətçilərinin törətdikləri vəhşiliklərinin unudulmamasına və onlardan əziyyət çəkmiş soydaşlarımızın problemlərinə biganə yanaşmamasına çağırış səsləndirilir: «Bizim kəndlərimizi erməni gülləyə basanda, oğlanlarımızı gözlərimizin qabağında asanda, qızlarımızı əsir götürəndə siz jurnalistlər, dördüncü hakimiyyət nümayəndələri harada idiniz?» [3]

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımların təsviri zamanı yazarlar qlobal problemə çevrilmiş terrorçuluğun təsvirinə də geniş yer vermişdilər. Müasir cəmiyyətdə zorakılığın ən dəhşətli təzahürlərindən biri məhz terrorçuluqdur. Azərbaycan terrorçuluğun ağırlığını artıq öz üzərində hiss etmişdir. Erməni terrorçuluğunun Azərbaycan və Türkiyəni hədəf seçməsi danılmaz, dəhşətli tarixi faktlardan biridir. Regionda erməni terrorçuluğunun geniş yayılmasını nəzərə alan yazıçı Anar «Ağ qoç, qara qoç» [1] əsərində mövcud terrorçu və ekstremist təşkilatların mahiyyətini açıqlamağa cəhd edir. Terrorçuluğa münasibətini açıqlamaq üçün müəllif «Ağ qoç, qara qoç» əsərində Məlik Məmmədli və oğlu Beyrək arasındakı dialoqdan maraqlı bir bədii priyom kimi istifadə edir. Bu dialoqda müəllif iki vacib fikrini oxuculara çatdırır. Birinci fikir, terrorçuluğun mənəviyyatsızlığıdır. Azərbaycana zərbə vurmaq məqsədi ilə terrorçular Ermənistandakı atom elektrik stansiyasını partladaraq azərbaycanlılarla yanaşı öz erməni millətini də dəhşətli faciə qarşısında qoyurlar. «Məlik:– Bilirəm– dedi– Bakıda, rayonlarda toqquşmalar, vətəndaş müharibəsi…Ceyhan borusunun partladılması. Orda yazırdılar ki, bunu ASALA ya da PKK edib.

–ASALA ya PKK, nə fərqi var? Hər halda üç gün sonra Ermənistan Atom stansiyasında partlayış oldu. Ermənistan ərazisi də, Qarabağ da indi azı üç yüz il insanlarçün yaşanılmaz hala gəldi.– Beyrək acı-acı güldü.– Qarabağ məsələsi də bir dəfəlik belə həll olundu» [1].

Anarın əsas tezisi terrorçuluğun milli mənsubiyyətinin olmamasından ibarətdır. Terrorçuluğun mənəviyyatsızlığı onların hər hansı bir milli ənənələrə və dəyərlərə arxalanmasına imkan vermir. Terrorçular, üzv olduqları təşkilatdan fərqli olmayaraq cinayətkardılar.

Sonda qeyd etmək olar ki, müasir Azərbaycan romanlarında Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımların təsvirində ədiblər qarşılarına qoyduqları ədəbi məqsədlərə nail olmuşdular – janr inkişafı və məzmun baxımından əhəmiyyət kəsb edən, hadisələrin gedişatı, obrazların hərəkətləri və düşüncələri vasitəsilə öz dövrünün gerçəkliyini bədii dillə əks etdirən əsərlər yaradılmış və oxuculara çatdırılmışdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Ağ qoç, qara qoç. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004;
2. Elçin Mehrəliyev. Doxsanıncı illər. Bakı: Nurlan, 2004;
3. Elza Mollayeva. Əsir ürəklərin fəryadı. Bakı: Adiloğlu, 2006;
4. Əli Əmirli. Ölü doğan şəhər. Bakı: Gənclik, 1999;
5. Əlibala Hacızadə. Möcüzə. Əsərləri. X cilddə. YII cild. Bakı: Nafta-Press, 2005;
6. Fazil Günay (Abbasov). «Qara qan». Bakı, «Elm və həyat», 2002;
7. Mahirə Abdulla. Əvvəl axır. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2004;
8. Nigar (Qarayeva). Daş hasar. Bakı: Gənclik, 1997;
9. Nüşabə Məmmədli. Zəngulə. Bakı: Qapp-Poliqraf 2004.

DESCRIPTION OF GENOCIDE IN AZERBAIJAN NOVELS
SUMMARY

Anar «White ram, black ram», Alibaba Hajizadeh «Miracle», Elchin Mehraliyev «Ninetieth the Years», Fazil Gunay «Black blood», Nushaba Mammadli «Warbling», Nigar Garayeva «Stone fence», Elsa Mollayev «Captured of the crying hearts», Mahira Abdulla's «Before the end» criminal acts committed for the purpose of the occupation of Azerbaijani lands novels are described.

The genocide against our compatriots, which became an unforgettable bloody page in our history, often becomes the object of profound analysis in the Azerbaijani novel. The historical past and prospects of Azerbaijan, the state of national consciousness, the occupation of lands by enemy , the calamities of the Karabakh war, the life and suffering of refugees constantly attract the attention of writers. In the novels such as "The white ram, the black ram" by Anar, "Miracle" by Alibaba Hajizade, "The 90s years" by Elchin Mehraliyev, "The black blood" by Fazil Gunay, "The trile" by Nushaba Mammadli, "The stone fence" by Nigar Garayeva, "The scream of captive hearts" by Elza Mollayeva, "In the end" by Mahira Abdullah reflected crimes committed during the seizure of the Azerbaijani territories.

ОПИСАНИЕ ГЕНОЦИДА В СОВРЕМЕННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РОМАНАХ
РЕЗЮМЕ

Геноцид против наших соотечественников, который стал незабываемой кровавой страницей в нашей истории, нередко становится объектом глубокого анализа в азербайджанском романе. Историческое прошлое и перспективы Азербайджана, состояние национального сознания, вражеская оккупация земель, бедствия Карабахской войны, быт и страдания беженцев постоянно привлекают внимание писателей. В романах «Белый овен, черный овен» Анара, «Чудо» Алибабы Гаджизаде, «Девяностые годы» Эльчина Мехралиева, «Черная кровь» Фазиля Гюнайа, «Трели» Нушабы Мамедли, «Каменный забор» Нигяр Гараевой, «Крик пленных сердец» Эльзы Моллаевой, «В конце концов» Махиры Абдуллы отражены преступления совершенные в ходе захвата территорий Азербайджана.

Fil.ü.f.d., dos. **Mərziyyə NƏCƏFOVA**
AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi.

MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA YURD İTKİSİ MÖVZUSU

Açar sözlər: Azərbaycan, müasir, poeziya, yurd.
Keywords: Azerbaijan, modern poetry, country
Ключевые слова: Азербайджан, современная поэзия, страна

Erməni faşistlərinin törətdiyi qanlı hadisələr, fitnəkarlıq əməlləri, insanların kütləvi deportasiyası Azərbaycan xalqının səbir kasasını daşdırdı. Təcavüz, zorakılıq hər yerində etirazla qarşılandı, ölkəni mitinqlər, nümayişlər dalğası bürüdü. 1988-ci ildə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının bünövrəsi qoyuldu. Bu hərəkatın başlanmasına səbəb qondarma Dağlıq Qarabağ problemi olsa da, istiqlaliyyət uğrunda təşkilatlanmanın əlamətləri görünməkdə idi. Milli-azadlıq hərəkatının əhatə dairəsi böyüdükcə, onun məna və məzmunu da genişlənməyə, dərinləşməyə başladı.

1988-ci ildən isə Qarabağ mövzusu artıq fərqli keyfiyyətdə və fərqli biçimdə poeziyamızda təcəssüm olundu. Bu dəfə Qarabağ yalnız gözəlliklər diyarı, mədəniyyət beşiyi, görkəmli şəxsiyyətlərin boya-başa çatdığı məkan, ərazi vahidi kimi deyil, həm də təcavüzə məruz qalmış, işğal olunmuş, üzərində aborigen xalqa qarşı soyqırım, vəhşiliklər törədilmiş torpaq, vətən, yurd yeri kimi şeirimizin aparıcı təsvir və təhlil predmetinə çevrildi.

1988-ci illərin sonunda Dağlıq Qarabağ problemi közərməyə, qanamağa başlayanda Azərbaycan poeziyası öz mövqeyini, istiqamətini müəyyənləşdirməkdə gecikmədi. Bədii ədəbiyyatımızın Qarabağ uğrunda çarpışmanı, müharibəni əks etdirməsi əslində xalqımızın milli azadlıq uğrunda mübarizəsi, milli dövlət quruculuğu prosesi ilə eyni vaxta düşsə də, poeziyamızda Vətən harayı, torpaqlarımızın bütövlüyü, milli suverenlik ilə bağlı narahatçılıq, həyəcan öz ifadəsini tapmaqda idi. Hətta Qarabağ hadisələrindən əvvəl də tarixin keçdiyi dərsləri xatırladaraq «erməni probleminin», «torpaq münaqişəsinin» mövcudluğuna intuitiv bir hisslə diqqət yönəldən şairlərimiz vardı. Məsələn, hələ 1987-ci ildə şair Hüseyn Arif «Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən» adlı şeir yazaraq bu problem ilə bağlı yalnız şair həyəcanını deyil, həm də uzaqgörənliklə müdrik düşüncələrini ifadə etmiş, bir yanlış addımın hansı fəlakətlərə yol açacağını, səbəb olacağını qələmə almışdı:

El çəkilər, yaxın köçər, yad itər,
Yurd dağılar, ocaq sönər, od itər,
Nəsil kəsər, tarix batar, ad itər
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən [1, 28].

Xatırlatmaq lazımdır ki, bu şeir yazılanda hələ Qarabağ hadisələri başlanmamışdır. Amma şair vətən övladlarını səfərbər olmağa, qədim yurd yerlərimizi tərk etməməyə, ocaqlarımızı söndürməməyə, vətənin qədrini-qiymətini bilməyə, dərk etməyə çağırırdı.

Hüseyn Arif sözə münasibətdə ustaddır, bu şeirdə "dağılmayın" sözünün yerinə daha yumşaq kəlmə də işlədə bilərdi. Lakin şair dağıdıcı daşnak qüvvələrinin zora, terrora köklənmiş niyyətini qeyri-adi fəhm ilə öncədən duyurdu. Dağıdıcı qüvvələr qarşısında duruş gətirib dayanmaq, "dağılma"maq üçün yurd-ocaq sevgisi yetərli deyil, vətən naminə gücə, qüdrətə çevrilmək gərəkdir. Hüseyn Arif göyçəlilərə "dağılmayın Göyçədən" deməklə bir tərəfdən onları çox ciddi sınağın, təhlükənin gözlənilməsindən xəbərdar edir, digər tərəfdən isə Azərbaycan cəmiyyətinə açıq mesaj ünvanlayır, şair qəlbinə dammış Göyçə nigarançılığını ictimai auditoriyaya bəyan edir.

Hüseyn Kürdoğlu öz poeziyasında şairliyi, şeiriyyəti ilə bərabər, özünün vətəndaşlıq mövqeyini də göz önünə gətirir. Doğma yurdu düşmən caynağında olan şair yalnız öz dərd-qəminin, iztirablarının izharı ilə kifayətlənmir, vətən torpağını yağılardan azad etmək üçün can nisar etməyi belə vacib sayır. Şairə görə:

İşıqlısız, Dəlidağsız, Kəlbəcərsiz nə vətən,
Qırxqız hanı, Turşsu hanı, Ağbulaqsız nə vətən,
Qaradağsız ah çəkirdik, Qarabağsız nə vətən,
O gözəllik səltənəti tapdanırsa,
Neynirik bu canı biz?! [2, 107].

İşğal altında qalmış ana yurdun xarabazara çevrilməsi, hər yaz uçub gələn qaranquşların öz yuvasını tapa bilməməsi və bütün bunlara uzaqdan seyriçi kimi baxılması şairi düşündürür, narahat edir. Heyvanların da öz ərazisi, yurd-yuvası uğrunda mübarizəsini misal gətirməklə şair həmvətənlərini aktiv mübarizəyə, döyüşə səsləyərək "Yuxuda kəndimizdəyəm" şeirində yazır.

Meşədə xəyalım çaşır,
Qara kölgələr dolaşır.
Yer üstə ayı savaşır,
Bu savaşdan utanıram [2, 16].

H.Kürdoğlu Vətənə sədaqət hisslərini o qədər güclü məzmun çalarında oxucuya təqdim edir ki, Vətən onun sahibi olmaq istəyən insanın nəzərində müqəddəsləşir, mötəbərləşir, ilahiləşir. Hüseyn Kürdoğlu şeirlərinin məzmun dəyəri vətənə sədaqəti, Vətən üçün döyünən ürəyinin harayı ilə hayqırır. Onun poetik qəhrəmanının düşüncəsinə görə Vətən üçün döyünən ürək Vətənin dar günündə fədakarlığa hazır olmalıdır.

Poetik gərginlik elektrik cərəyanı kimi ilk növbədə şairlərin qəlbinin tellərindən, şeirlərin misralarından oxucu ürəyinə ötürülür. Düşüncələr gərginliyində yaşayan və gərginliyi poetik düşüncələrə çevirən sənətkarlarımızdan biri də xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadədir. Onun Qarabağ mövzusunda yazdığı şeirlərində Şuşa, Cıdır düzü yada salınır, bədxahlıq ittiham edilir. Xalq şairinin 1994-cü ildə yazdığı «Oxuma, bülbül» şeirində nəğmələrin tərənnümçüsü statusunda bülbül əsas obraz kimi səciyyələndirilmiş, Qarabağ həsrətini, intizarını onun timsalında dilə gətirmişdir. Şair bülbülə bu bahar da oxumamağı, Şuşanın qara günlərini duymağı yada salır. Deyir ki, bu dağların övladları pərən-pərən düşüblər, didərgindirlər. Hətta bülbüllər də elsiz-obasız nəğmə oxumazlar...

Sən Cıdır düzündə cəh-cəh vuranda,
Qədir hay verərdi sənə bir anda
İndi bu dağlardan didərgin olduq.
İndi bu dağların Qədirləri yox.
Elsiz dağ da susar, bulaq da dinməz.
Qədirsiz Şuşada qədrin bilinməz [3, 135].

Ümumiyyətlə, işğal olunmuş torpaqların, itirilmiş o yerlərin həsrətinin bədii ifadəsində bülbül və quş obrazına müraciət edilməsi 1990-cı illər şeirində tez-tez müşahidə olunan xarakterik hal idi.

İşğal altında qalmış Qarabağın, onun müxtəlif kəndlərinin xarabazara çevrilməsi, sərt qayalar üzərində ucalan Şuşanın satqınlıq önündə aciz qaldığının təsirli bədii əksi Nəbi Xəzrinin «Şuşa» şerində də yer almışdır:

Ah çəkir, hay salır dərdli meşələr,
Millətin görəcək günləri varmış.
Mərdlik üzərində ucalan şəhər,
Satqınlıq önündə gücsüz qalarmış [4, I c. 314-315].

İçdən gələn səmimiyyəti, sadəliyi və xalq dilinə yaxınlığı ilə bu lirika oxucuların ruhuna çox doğmadır. Bu doğmalıq N.Həsənzadə yaradıcılığını asanlıqla dildən-dilə, eldən-elə, yaddaşdan-yaddaşa ötürə bilir. N.Həsənzadə Qarabağ problemini sadəcə ağrı-acı, kədər və şikayət notları üzərində təhlilə çəkməklə deyil, fikirlərə, düşüncələrə siyasi çalarlar verməklə, problemin siyasi köklərini meydana çıxarmaqla da şeirin təhlil obyektinə çevirməyi bacarır. Və bu xüsusiyyət, çox az şairlərə məxsus olan xüsusiyyətlərdəndir. Məsələn, o, 1992-ci ildə «Şuşa» şeirində həmkarı Sabir Rüstəmxanlıya ürək ağrısı ilə müraciət edərək deyir:

Qayıt, Şuşa getdi, Sabir, hardasan? –
Vaqif haray çəkir Cıdır düzündə
Yenə xilaf çıxdı əhdinə İran,
Uduzduq Arazın biz bu üzündə [5, 488].

Adətən insan doğulduğu, boya-başa, ərsəyə çatdığı torpağın yurdun havasını, suyunu, bütövlükdə təbiətini özünə hopdurur, yaşadır. Xalq şairi Söhrab Tahirin Təbrizə, Səraba vurğunluğu və həmin hisslərin, duyğuların Qarabağ dərdləri ilə vəhdətdə verilməsi, bütöv Azərbaycan obrazının yaradılması onun əsl şair-vətəndaş olmasından, özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Bu tərz özünəməxsusluq hisslərinin tələbi ilə yüzilliklərin genetik yaddaşından süzülüb gələn, vətənə məhəbbət Söhrab Tahirin "Qarabağ" şeirinin lirik mətnində dinamikləşir və həzin bir nəğməyə çevrilir:

Bu Təbrizin hədiyyəsi,
Bu Sərabın sovqatı.
Şorqoğala anam özü
Göz yaşından duz qatıb.
Xankəndində hava qatı,
Çiskin qatı, sis qatı.
Qarabağım, Qarabağ [6, 360].

Azərbaycan poeziyasında keçmişə qayıdış, cəsur insanların igidliyinin, qəhrəmanlığının yenidən poeziyaya gətirilməsi və eyni zamanda tarixdə baş vermiş mühüm hadisələrin poeziyada örnək, nümunə kimi verilməsi, bu günün vətən övladlarının mübariz ruhunda tərbiyə edilməsi şeirimizin tarixi ənənəsindən irəli gəlir. Hökumə Billuri bu ənənəyə sadiq qalan istedadlı şairlərimizdəndir. O, «Tarixə qayıdış» mövzusunda öz poetik düşüncə və hisslərini "İgidlərim, sıra-sıra səf bağlayın" adlı sərbəst şeirində ürəklərə yol tapan isti bir ovqatla ifadə edir:

Vuruş kənd-kənd,
Şəhər-şəhər,
Oba-oba, mahal-mahal
Xəbər çatdır
Quşçuların uçub getmiş quşlarına
Görən gözlər, vuran əllər
Qalır hələ!
Dünya belə qalmamışdır,
Qalmaz belə!
Sən yadlardan, əlini üz,
Bir az da döz!
Haqq yerini alacaqdır! (7, 354).

İstedadlı şair Hüseyn Kürdoğlu Qarabağla bağlı silsilə şeirlərində qaniçən, qəddar, amansız düşmənlərin cavabını qana-qanla verməyi tələb edir, Qarabağda hər gül-çiçəyin üstündə bir düşmən başı kəsilməsini tövsiyə edir. Şair 1994-cü ildə «Şəhid oldum Qarabağın üstündə» şeirində yazırdı:

Madar deyib çox yanmayın oduma,
Məzarda da Şuşam düşər yadıma.
Zəfər günü məclis qurun adıma.
Qarabağda bir bulağın üstündə,
Şəhid oldum Qarabağın üstündə (8, 597).

Şair Qarabağda erməni barbarlarının törətdikləri vəhşiliklərə, hətta "hər çiçəyə, hər yarpağa" vurduqları ziyana görə cavab verəcəklərini güclü bir daxili inamla bəyan etmişdir.

Şair Ənvər Əhməd uzun illər Xankəndində, Qarabağ hadisələri başladıqdan sonra isə Şuşada pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan milli ruhlu qələm əhlidir. Qanlı hadisələr sadədən mürəkkəbə, etirazdan qırğınlara doğru yüksələn dövrdə bütün ictimai, siyasi, hərbi proseslər onun gözləri qarşısında baş vermişdir. Ə.Əhməd Qarabağ mövzusuna çoxsaylı şeirlər və poemalar həsr etmişdir. Onun indiyədək nəşr olunan iyirmidən çox kitabından, ədəbi-bədii irsindən seçib klassik ənənəni bərpa – növbəti Qarabağnaməni tərtib etmək olar. Şairin "Bu qılınc qınında pas ata bilməz" şeirində işğal olunmuş torpaqlarımızın azadlığı uğrunda müqəddəs mübarizəyə alovlu bir çağırış var:

Qardaş, Qarabağsız ruhumuz yandı,
İçək Göyçə andı, Zəngəzur andı,
Qələbə tarixin yazılmayıbsa,
Düşmənin məzarı qazılmayıbsa,
Bu qılınc qınında pas ata bilməz! [9, 108].

Misralar qəvi düşmənə qarşı yandırıcı qəzəb, nifrət oxlarını andırmaqla yanaşı yurdundan, elindən-obasından didərgin düşən insanların hiss və duyğularını ovxarlayır, onları qələbə əzmi ilə yaşadır.

Milli etnoqrafiyamızın bilicisi, müdrik ağsaqqal Teymur Bünyadov hələ 1992-ci ilin mayında alim məntiqi, şair fəhmi ilə «Laçın da gedər...» şeirində yazırdı:

Qəlbimi bürüyür belə bir kədər,
Şuşa əldən getsə, Laçın da gedər.
İlahi, belə bir dərdə dözməsin,
Bəs nə günə düşər onda Kəlbəcər? [10, 440].

Şair Yaqub Məğrur uzun illər çadırda yaşadığından, onun ağrı-acılarını dərindən duyduğundan lirikasında unudulmaz çadır obrazı yaradıb. «Hamı bir-biriylə təndi çadırda» - deyən şair çadır düşərgəsinin mənzərəsini belə təsvir edir:

Ömür dəftərini varaqlayırıq,
Cırıq çadırları sırıqlayırıq,
İnləyən vətəni soraqlayırıq,
Həsrətdən qəlbimiz sındı çadırda... [11, 5].

Əlbəttə, şair təkcə öz taleyini yazmır. Öz səadət və gələcəyini axtaran təkcə o deyil, minlərlə soydaşımız «doxsandan bu yana» Vətən həsrəti ilə alışıb yanır və bir nəsil var ki, məhz çadırlarda dünyaya gəldi, bu çadırlarda böyüdü, çadırların övladı kimi özünü tanıdı. Çadır həm də vətən həsrəti ilə qovurulan bir çox insanların ünvanına çevrilmiş bir məkan kimi də poeziyamızda yaşam haqqı qazandı.

Mahirə Abdullanın Qarabağa həsr edilən lirik şeirlərində tənqidi pafos, tələb, ittiham ünsürləri daha güclüdür və torpağı qorumalı olan, amma onu bacarmayan zümrəni – kişiləri qınaq obyektinə çevirmə ümumiyyətlə qadın sənətkarlarımızın yaradıcılığında müşahidə olunan əlamətlərdəndir. M.Abdulla uşaqlığının, gəncliyinin keçdiyi yerlərin xiffətini çəkir, dözülməz duruma barışmaz münasibətini bəyan edir:

Yaylaq yerlərimiz çoxdan tutulub,
Gorgah yerlərimiz satılır indi.
Kişmiş torpağımız, bal torpağımız
Erməni aşına qatılır indi –
Özgə qazanlarda çoxalar dəmi,
Burda komalaşdıq koramal kimi... [12, 51].

Mahirə Abdullanın içdən gələn sızıltını, ağrını çox sərt tonda ifadə etməsini "yaylaq", "gorgah" yerlərini itirərək gözləmə mövqeyində dayanan xalqın ana fəryadı kimi də qəbul etmək olar.

Beləliklə, əsərlərinə istinad edilən, adlarının sadalanması yığcamlıq nöqteyi-nəzərindən mümkün olmayan yüzlərlə şairin yaradıcılığına əsaslanaraq əminliklə söyləmək olar ki, müharibə poeziyası termin və yaradıcılıq sahəsi olaraq təşəkkül mərhələsini keçməkdədir. Ədəbiyyatda Qarabağ müharibəsi, yurd yerlərinin işğalı mövzusu cəmiyyətdə vətənpərvərlik ovqatının ovxarlanmasına, düşmənə nifrətin aşılanmasına, mübarizə əhval-ruhiyyəsinin yüksəlməsinə xidmət etmiş, azadlıq, müstəqillik uğrunda savaşın müvəffəqiyyətlə sonuclanmasında ideoloji-təbliğat funksiyasını ləyaqətlə və məharətlə yerinə yetirmişdir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Xalqbank, 2011, 618 s.
2. Kürdoğlu Hüseyn. Yurduma qurbandır sözüm, Bakı: Sabah, 2005, 508 s
3. Vahabzadə Bəxtiyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 328 s.
4. Xəzri Nəbi. Şuşa nəğmələri. I cild, Bakı: Şuşa, 2001, 800 s.
5. Həsənzadə Nəriman. Şuşa nəğmələri. I cild, Bakı: Şuşa, 2001, 800 s.
6. Tahir Söhrab. Şuşa nəğmələri. I cild, Bakı: Şuşa, 2001, 800 s.
7. Hökümə B. Şuşa nəğmələri. I cild, Bakı: Şuşa, 2001, 800 s.
8. Kürdoğlu Hüseyn. Şuşa nəğmələri. I cild, Bakı: Şuşa, 2001, 800 s.
9. Əhməd Ənvər. Salam, ay anası ölmüş oğullar, Bakı: Vektor, 2008, 236 s.
10. Bünyadov Teymur. Şuşa nəğmələri. I cild, Bakı: Şuşa, 2001, 800 s
11. Məğrur Yaqub. Səni axtarıram, Bakı: Araz, 174 s.
12. Abdullayeva Mahirə. İlğım cənnətlər, Bakı: Adiloğlu, 2004, 178 s.

THE THEME OF THE LOSS OF THE COUNTRY IN MODERN POETRY
SUMMARY

As in all areas was reflected in the events in the field of literature. In particular, timely comments on events in Azerbaijan poetry. Since the majority of the 90 was the subject of poetry. The loss of the country, refugees, martyrdom, heroism and so on. has become the leading theme of poetry. The article B.Vahabzadeh, H.Billuri, Sohrab Tahir, N.Həsanzadeh and others. poems are analyzed.

ТЕМА ПОТЕРИ СТРАНЫ В СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ
РЕЗЮМЕ

Как и во всех областях, нашло свое отражение в событиях в области литературы. В частности, своевременные комментарии о событиях в азербайджанской поэзии. Поскольку большинство 90 был предметом поэзии. Потеря страны, беженцев, мученичества, героизма и так далее, стала ведущей темой поэзии. В статье Б. Вагабзаде, Х. Биллури, Сохраб Тахир, Н. Гасанзаде и другие. стихи анализируются.

Fil.ü.f.d. **Səba NAMAZOVA**
Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI TÖRƏDİLMİŞ QIRĞINLARA "MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALININ MÜNASİBƏTİ

Açar sözlər: "Molla Nəsrəddin" jurnalı, satirik üslub, kütləvi qırğın, çarizmin mürtəce siyasəti, qanlı hadisələr
Keywords: "Molla Nasreddin" journal, satirical style, massacres, reactionary policy of Tsarism, bloody incident
Ключевые слова: журнал «Молла Насреддин», сатирический стиль, массовые убийства, реакционная политика царизма, кровавые события

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi artıq qüvvələri durmadan zəifləməkdə olan imperiyanı təşvişə salmışdı. Buna görə də get-gedə güclənən azadlıq hərəkatı dalğasının qarşısını almaq məqsədi ilə ölkədə yaşayan ayrı-ayrı xalqlar arasında fitnəkarlıqla milli qırğın törədilirdi. Belə qırğınlardan biri də Azərbaycan xalqı ilə ermənilərin arasına salınmışdı. Həmin kütləvi qırğın, ilk növbədə, Qafqaz xalqlarının azadlıq və istiqlaliyyət mübarizəsinin qarşısının alınmasına hesablanmışdı.

Satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalı da elə ilk sayındakı "Bilməli xəbərlər" bölümündə haqqında bəhs olunan mövzuya aid düşüncələrini sual formasında ünvanlamaqla əslində məkrli siyasətin hədəfinə çevrilmiş xalqın durumu ilə bağlı narahatlığını nəzərə çatdırmışdı:

"Bu nə sirdir ki, erməni-müsəlman vuruşması düşən kimi hökumət əsgərləri elə şiddətli azara mübtəla olundular ki, təbiblər onların çölə çıxmağını rəva görmürdülər" [4].

"Molla Nəsrəddin" jurnalı xalqı öz siyasi azadlığından və hüquq bərabərliyindən məhrum etməyə cəhd göstərən çarizmin mürtəce siyasətinə qarşı kəskin münasibətini proqram xarakterli birinci nömrəsində karikaturanın dili ilə canlı və parlaq şəkildə açıb göstərmişdi. Jurnalın sonrakı nömrələrində də o məsələyə müxtəlif istiqamətli materiallar və karikaturalar həsr edilmişdi. Cəlil Məmmədquluzadə "Xatiratım" memuarında həmin təsvirlərdən irəli gələn mövzunu belə şərh etmişdi:

"İçəri səhifələrin birində də qoşa şəkil çəkilib: üst şəkildə bir tüfəngli kişiyə bir müsəlman kəndlisi öz qaramallarını nişan verir və deyir: "Mən ölüm götür bu heyvanları, ver mənə o tüfəngi". Altdakı şəkildə bir erməni kişisi əli tüfəngli bir rus saldatına bir yüz manatlıq kağız uzadır, rus dilində belə deyir: "Pajalusta, vazmi denqi, davay rujyo"; yəni xahiş edirəm, bu pulu alasan və o tüfəngi mənə verəsən.

Məlumdur ki, hər bir şəkillər o əsrin aynası olan kimi, bu iki şəkil də erməni-müsəlman davasının övzanını (vəziyyətini – S. N.) göstərirdi" [1, 90].

"Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin 25-ci sayındakı "Aclar" sərlövhəli yazıda isə ermənilərin bir daha cəld tərpənərək fürsət düşən kimi əlverişli şəraitdən və vaxtdan hiyləgərcəsinə faydalanmaları əks olunmuşdu:

"Bildir murdar ermənilər Armavir şəhərində iyun ayında ac qardaşlarından ötrü yüz min put un aldılar və sentyabr ayında onu Gəncə quberniyasında hazır elədilər və başladılar ac ermənilərə paylamağa" [8].

Bu sətirlərdə "Molla Nəsrəddin"in ermənilərə, onların xislətinə, hiyləgər və məkrli, ikiüzlü olmalarına bəslədiyi münasibət aydın duyulmaqdadır.

Müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, o zamandan etibarən xain niyyətli ermənilərin hiyləgər manevrləri, ələlxüsus da bütünlüklə şəhər həyatına maneəsiz nüfuz etmələri Gəncədə də gələcək təhlükələr üçün stimul olmuşdu.

Digər bir məqam isə ondan ibarətdir ki, mənfur ermənilər o dövrdə müsəlmanların zəif cəhətlərini yaxşı bilir və yeri gəldikcə bu çatışmazlıqlardan məharətlə istifadə edirdilər. "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin 25 oktyabr 1909-cu ildə nəşr olunmuş 43-cü sayında yer alan "Erməni-müsəlman davası" adlı yazıda da həmin məsələyə yetərincə diqqət ayrılmış və göstərilmişdi ki, əsas etibarilə müsəlmanların o zamanlar maarifə az meyil etmələri erməni hökmranlığının Gəncədə davam etməsinə şərait yaradırdı. Buna görə də Gəncə quberniyasının maarif inspektorunun dili ilə "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində həmin müddətdə baş verənlərə münasibət satirik üslubda ifadə edilmişdi:

"Gəncə quberniyasında erməni-müsəlman davası köhnə sayaq ilə davam etməkdədir. ... Ermənilər Rusiyadan partiya ilə "ruçka" adında yaxşı tüfənglər gətirtdirirlər və hətta mürəkkəb adlanan barıtı da özünəməxsus karxanalarında əmələ gətirirlər. Müsəlmanların bu cür cəbbəxanaları ermənilərə nisbət çox azdır və məşq edən müəllimləri tənbəl və bihissdirlər. Həftədə altı dəfə erməni zabitləri şagirdlərin əlinə "ruçka" tüfənglərini verib və qabaqlarına "dəftər" adlı nişangahlar qoyub nişanə vurdururlar" [11].

Burada müəllifin öz düşüncələrinə satirik jurnalın ümumi ruhuna uyğun forma verməklə əslində problemin çoxlarına tamamən bəlli olmayan tərəflərindən oxucunu agah etməyə çalışdığı da sezilir. Ən əsası, eyhamlı təsvir üsuluna müraciət bu dəfə də "Molla Nəsrəddin" yazarının qələmində aparıcı xətt kimi nəzərdən yayınmır.

Məmməd Səid Ordubadi 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixini müfəssəl əks etdirən "Qanlı illər" adlı əsərində ermənilərlə müsəlmanlar arasında yaranmış güclü iğtişaşların səbəblərini açıqlayarkən son dərəcə önəmli bir məqam üzərində ətraflı dayanaraq yazırdı:

"Müsəlmanlar elm və siyasətdən bixəbər olduqlarından hökumət məmurlarının Qafqazda tutduğu əqidəsini və ermənilərin o əqidədən necə istifadə etmələrini düşünmədilər. Bakı faciəsindən sonra erməni-müsəlman hadisələrinin bu qədər uzanmasına səbəb müsəlmanların elmsizliyidir, digər bir cəhət var isə, o da müsəlmanların silahsız və müasir işlərdən xəbərsizliyidir" [3, 9].

Doğrudan da, o dövrün reallığa söykənən hadisələrinə istinadən demək olar ki, erməni-müsəlman davası ilə əlaqədar gərginlik yerlərdə səngimir, bu cür vəziyyət nəinki Gəncədə, həmçinin Bakıda, İrəvanda və digər ərazilərdə hökm sürürdü. Şübhə yoxdur ki, belə "uzaqgörənliklə" icra edilmiş siyasətdə bəzi "müsəlmanların" hələ ötən əsrin əvvəllərində təhsilə, elmə qarşı etinasızlığı mühüm rol oynamışdır.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Məmməd Məmmədov "Molla Nəsrəddin" jurnalının lap ilk nömrəsindən başlayaraq Cəlil Məmmədquluzadə çar hökumətinin murdar siyasəti nəticəsində Qafqazda qızışan erməni-müsəlman qırğınını özünəməxsus acı kinayə ilə satira atəşinə tutmuşdur" [2, 41], – deyə məhz bu cəhətlərə işarə etmişdi. O öz tədqiqatında, həmçinin jurnalın ("Molla Nəsrəddin" jurnalının) əsl məramını ətraflı şərh edərək onu da bildirmişdi ki, "ilk nömrədə dərc etdiyi ədəbi-bədii və illüstrativ materiallarda ədibin dönə-dönə həmin məsələyə qayıtması məhz bununla əlaqədar idi" [2, 56].

Gəncə də daxil olmaqla Şimali Azərbaycanın əksər bölgələrində ermənilər tərəfindən törədilmiş qanlı hadisələrə o dövrdə hakimiyyətdə olan qüvvələrin laqeydcəsinə yanaşmasını "Molla Nəsrəddin" jurnalı öz səhifələrində açıq-aydın ifadə etmişdi: "Bizim adil urus hakimlərimiz ermənilərin qorxusundan və həm mənfəətlərinin xatirinə müsəmanların haqq sözlərin gizlədib, qanların həlal edirlər" [5]. Buna görə də "Molla Nəsrəddin" jurnalı qərarlaşdırır ki, "xalqı gərək yazmaqnan və kinayə sözlər ilən xabi-qəflətdən oyadıb başa salam" [6].

"Molla Nəsrəddin" jurnalı ayrı-ayrı nömrələrində erməni-müsəlman davası ilə bağlı məsələyə dəfələrlə toxunmuş, hansı vasitə ilə olursa-olsun, ifşa hədəfini qətiyyən nəzərdən yayındırmamışdı. Jurnalın "Ticarət və ekonomi xəbərləri" bu baxımdan maraqlıdır. Həmin xəbərin birində deyilirdi:

"Şüurlu və təcrübəli adamlar var-yoxlarını cəm eləyib verirlər tüfəngə və patrona və bir xəlvət yer tapıb gizləyirlər və bunu da bilirlər ki, indi tüfəngə və patrona hörmət qoyan yoxdu, ondan ötrü ki, indi sakitlikdir, dava-zad yoxdu və bunu da yəqin bilirlər ki, əgər birdən erməni-müsəlman davası düşsə, tüfəngin biri qalxacaq dörd yüz-beş yüz manata, patronun biri gedəcək yarım manata" [9].

Dava xofu sonrakı müddətdə də əhalini tərk etməmişdi. Bu vəziyyətlə bağlı "Molla Nəsrəddin" jurnalı 49-cu sayında onunla əlaqədar məsələyə (erməni-müsəlman davası) eyhamla belə toxunmuşdu:

"… Gəncədə həmin ilin axırıncı ayında (1907-ci ilin dekabr ayında – S.N.) bir qəribə həngamə üz verdi. Bir gün müsəlman məhəlləsində "qoyma ha, qoyma" düşdü. Çoxusu elə xəyal elədi ki, erməni-müsəlman davası düşdü" [10].

"Molla Nəsrəddin"in 24 mart 1907-ci il tarixli 12-ci sayında yer alan karikaturada isə müsəlmanla ermənininin vuruş səhnəsi təsvir edilmişdi. Burada çarizmin qırğın siyasəti şeytanın görünüşündə ümumiləşdirilərək göstərilirdi ki, onun təhriki ilə müsəlmanla erməni bir-biri ilə savaşa çıxır. Tərəf-

lər vuruşarkən şadlanan şeytan, onlar arasında sülh yaranarkən tələşla qaçmağa üz tutur [7]. Həmin təsvirdən də göründüyü kimi, çar Rusiyasının hakim dairələrinin hələ o zamandan – XX əsrin əvvəllərindən erməni-müsəlman davasına rəvac verən fitnəkar hərəkətləri, iblisanə davranışları ümumilikdə ölkədə olduqca acı nəticələrə gətirib çıxarır, vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi. O siyasətin, ümumən ölkədə baş verən sosial-siyasi, milli-mədəni proseslərin ağrıları, əldə edilən uğurlar, nəzərə çarpan çatışmazlıqlar həm də Gəncənin simasında "Molla Nəsrəddin"in diqqətindən yayınmamışdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Tərtib edəni və izahların müəllifi: AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli. Dörd cilddə, IV cild. Bakı: Öndər, 2004
2. Məmmədov M. M.Ə.Sabir: mübahisələr, həqiqətlər. Bakı: Yazıçı, 1990
3. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi (çapa hazırlayan Ə.Bağırov). Bakı, Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi, 1991
4. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 7 aprel 1906, № 1
5. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 14 iyul 1906, № 15
6. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 18 avqust 1906, № 20
7. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 24 mart 1907, № 12
8. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 8 iyul 1907, № 25
9. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 18 noyabr 1907, № 43
10. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 30 dekabr 1907, № 49
11. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 25 oktyabr 1909, № 43

RESPONSE OF "MOLLA NASREDDIN" JOURNAL TO THE MASSACRES COMMITTED BY THE EARLY XX CENTURY AGAINST AZERBAIJANI PEOPLE

SUMMARY

The political struggle and national liberation movement of the early twentieth century in Azerbaijan have alarmed gradually flagging empire. For this reason, there have been made attempts of provocation intended to incite ethnic massacres amid different nations living in the country. Such massacres were committed against Azerbaijani people systematically and with particular brutality. Naturally, this kind of mass murders were intended first and foremost to prevent the peoples' struggle for freedom and independence. The satirical journal "Molla Nasreddin" started to be published in 1906, placed on own pages articles expressing abrupt attitude towards the provocative policy of Tsarism aimed at denying political freedom and legal equality of people, at the same time emphasized the indifference of the government forces concerning bloody incidents committed by Armenians in most regions of Azerbaijan.

РЕАКЦИЯ ЖУРНАЛА «МОЛЛА НАСРЕДДИН» НА МАССОВЫЕ УБИЙСТВА, УЧИНЕННЫЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

РЕЗЮМЕ

Политическая борьба и национально-освободительное движение начала XX века в Азербайджане встревожили постепенно слабеющую империю. По этой причине были предприняты попытки провокации с целью разжигания национальной резни среди проживающих в стране разных народов. Такие погромы против азербайджанского народа совершались планомерно и с особой жестокостью. Естественно, массовые убийства такого рода были направлены в первую очередь на предотвращение борьбы народов за свободу и независимость. Сатирический журнал «Молла Насреддин», который начал издаваться в 1906 году, на своих страницах особое место вуделял статьям, выражавшие резкое отношение к провокационной политике царизма, направленной на лишение политической свободы и правового равенства народа, при этом подчеркивал равнодушие правительственных сил по отношению к кровавым событиям, совершенным армянами в большинстве регионов Азербайджана.

Təranə ŞİRVANOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, baş müəllim

ÇAR HÖKUMƏTİNIN AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİLƏR TƏRƏFİNDƏN TÖRƏDİLƏN SOYQIRIMLARINA HİMAYƏSİ: ƏSAS MARAQLAR, VASİTƏLƏR, FORMALAR

Açar sözlər: etnik təmizləmə, türk-müsəlman soyqırımı, müstəmləkə siyasəti, daşnaklar, türksüz Ermənistan
Keywords: ethnic cleansing, Turkic-Muslim genocide, colonial policy, Dashnaks, Armenia without Turks
Ключевые слова: этническая чистка, тюрко-мусульманский геноцид, колониальная политика, дашнаки, Армения без тюрков

Rusiyanın Cənub-Qərbi Azərbaycanı işğal etdikdən sonra onun əhalisinə münasibətdəki "ikili siyasət"i, yəni ermənilərin yüksək səviyyədə himayəsi və türk-müsəlmanlarınsa hədsiz sıxışdırılması ikinciləri tezliklə çox böyük və təhlükəli milli-siyasi problemlərlə qarşılaşdırdı. İqtisadiyyat-ticarət, təhsil-mədəniyyət sahələrindəki mühüm irəliləyişlər və idarəçilikdə geniş şəkildə təmsilolunma ermənilərin "türk-müsəlman düşmənçiliyi" yönündəki planlarına, təbliğat və fəaliyyətlərinə təkan verdi. Tiflisdə çıxan erməni qəzeti "Mşak"ın redaktoru hələ 1885-ci ildə müsəlmanlara torpaqları azad edərək "Ərəbistan səhralarına köçməyi" təklif etmişdi [14, s.14].

Bütün bunlar isə çarlıq-ermənilər cütlüyünün "etnik təmizləmə-yandırılmış torpaq" taktikasının gerçəkləşdirilməsinə gətirib çıxardı. Bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən də Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində, artıq yüz ildən çox davam edən türk-müsəlman soyqırımları, deportasiyalar prosesinə başlanıldı. Azərbaycanlıların kütləvi şəkildə məhv edilməsini və deportasiyalarını Böyük Ermənistanın bərpası strategiyasının həyata keçirilməsinin əsas vasitələrindən biri sayan ermənilər bu işdə çox mənfur rol oynadılar.

Çar hökuməti Cənubi Qafqazın işğalının ilk çağlarından etibarən erməniləri regionun digər xalqlarına qarşı bir alətə–zərbə qüvvəsinə çevirməyə başlamışdı. Bu kontekstdə Cənub-Qərbi Azərbaycanda da ermənilərdən yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı istifadə olunmuşdu. Bütün "tarixləri" boyu istifadə edilmə xəstəliyinə düçar olan ermənilər həm də öz strateji maraqlarını əsas tutaraq türk-müsəlman düşmənçiliyi siyasətini yeridirdilər.

Çarlığın ermənilərin iqtisadi mövqelərini qüvvətləndirməsi və təhsil-mədəniyyət sahələrində onlara xüsusi qayğı göstərməsi, təbii olaraq, Cənub-Qərbi Azərbaycan mahallarında da etnik münasibətlərdəki gərginliyi artırırdı. İqtisadi-maliyyə cəhətdən güclənən ermənilərin, ilk vaxtlarda mütəşəkkil qaydada və geniş şəkildə olmasa belə, altdan-altdan silahlanmaları da hökumət tərəfindən yönləndirilirdi.

İmperiya siyasətinin himayəsi ilə ermənilər tərəfindən törədilən türk-müsəlman soyqırımlarına hazırlıq işlərinə isə bilavasitə XIX əsrin sonlarından etibarən start verildi. Bunu şərtləndirənsə aşağıdakı amillər oldu:

1. Rusiya imperiyası daxilində siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi və mütləqiyyət rejimi əleyhinə mübarizənin güclənməsi. Bunlardan da xeyli rahatsız olan çar hökuməti xalqlararası ədavət yaradaraq onu qızışdırdı və bu kontekstdə ermənilərin "türk-müsəlman düşmənçiliyi" təbliğatına, fəaliyyətinə rəvac verdi.

Erməniləri İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və s. ərazilərimizdə mütəşəkkil toplum, əslində müəyyən "zərbə qüvvəsi" halına gətirən Rusiya həm də türkçülük və islamçılığın çarlıqda yayılmasını nəzərə alaraq türk-müsəlmanları qorxu altında saxlamaq xəttini tutdu. Bu niyyətlə də ermənilərin Cənub-Qərbi Azərbaycanda və digər ərazilərimizdə türk-müsəlmanları qırmalarının təşkilinə və bu işin hərtərəfli dəstəklənməsinə üstünlük verildi.

2. XIX əsrin sonu üçün artıq xeyli zəifləməsinə baxmayaraq, Osmanlı dövləti ermənilərin Şərqi Anadoluda torpaq ələ keçirmək səylərini, bu məqsədə yönəlmiş hər cür pozuculuq fəaliyyətlərini (üsyanlar, terror hərəkətləri və s.) dəf edə bildi. Osmanlı dövləti ərazisində - Şərqi Anadoludakı uğursuzluqlarının əvəzini Qafqazda çıxmağa çalışan ermənilər bu dəfə "öz dövlətçiliklərini bərpa"

etmək işinin əsas ağırlıq mərkəzi olaraq Cənub-Qərbi Azərbaycan torpaqlarında fəaliyyəti önə çəkdilər. Və buna müvafiq olaraq da, İrəvan-Naxçıvan-Qarabağ mahallarında türksüz-müsəlmansız Ermənistan naminə milli qırğınlar törədildi.

3. Böyük Ermənistanın bərpası missiyasını öz üzərinə götürən Daşnaksütyun partiyası (əslində orta əsrlər nümunəli hərbi orden) çarlığın antitürk siyasətindən və onun himayəsindən faydalanaraq XX yüzillikdə müsəlman soyqırımlarının əsas təşkilatçılarından oldu. Həmin əsrin lap əvvəlindəki Daşnaksütyun - çar mütləqiyyəti, Eçmiədzin katalikosluğu-imperatorluq ziddiyyətləri, qarşıdurmasına baxmayaraq, Rusiya-ermənilər cütlüyü türk-müsəlman soyqırımlarında aparıcı rol oynadı.

Ermənilərin törətdiyi türk-müsəlman soyqırımlarına çarizmin himayəsi: Beləliklə, bütün bu terror-təxribat-toqquşmalar bir axara yönəldilərək ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ilk soyqırım təcrübəsini meydana gətirdi. Onlar 1905-1906-cı illərdə Bakı ilə yanaşı İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ mahallarında türk-müsəlman qırğınları törətdilər. Bu qırğınlar - imperiyanın müstəmləkə siyasətinə uyğun olaraq və Birinci rus inqilabının hədəflərini yayındırmaq məqsədilə - çar hökuməti tərəfindən əsla əngəllənmədi, əksinə, stimullaşdırıldı.

Çarlığın 1905-1906-cı illərdə ermənilərin Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımlarının törədilməsinə mane olmaması məsələlərinə dair tarixi mənbələrdə və ədəbiyyatda çoxlu şərh və baxışlar mövcuddur. Onların təhlili göstərir ki, 1903-1904-cü illərdəki "çarlıq-erməni ixtilafları"na baxmayaraq, rus imperiyası "erməni-müsəlman davası"nın qızışdırılmasında və bu prosesdə birinci tərəfin dəstəklənməsində maraqlı olmuşdu.

Qafqaz jandarmeriyasının şefi Şirinkin Rusiyanın Daxili İşlər nazirinə yazırdı ki, özlərinin təşkil etdikləri erməni-tatar qırğını ilə xalqların diqqətini inqilabdan yayındırmaq mümkün oldu [9, s.63]. Azərbaycanın tanınmış siyasət və elm adamlarından Mirzə Bala Məmmədzadənin fikrincə, "...rusların Qafqazda arxalana biləcəkləri bir qüvvə vardısa, o da ermənilər idi..."" [3, s.37].

M.Məmmədzadənin bu fikrini canişin İ.Voronsov-Daşkovun çara yazdıqları da təsdiqləyir: ...bütün tarix boyu Qafqaz ərazisində bizim Türkiyə ilə əlaqələrimiz və bu sahədəki siyasətimiz hələ Pyotr zamanından başlayaraq ermənilərin xeyirxahlığına əsaslanıb, onlar müharibə yollarında həmişə bizə yardım göstəriblər" [13, s.118]. Ermənilərin Rusiyaya göstərdiyi xidməti vurğulayan canişin eyni zamanda onların müsəlmanlarla davasını imperiyada yaranmış ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün göydən düşmüş fürsət kimi qiymətləndirmişdi.

XX əsrdəki ilk erməni-müsəlman davasına aid yanaşmalar arasında onun səbəbiylə bağlı çar hökuməti ilə ermənilərin (Daşnaksütyunun) qarşılıqlı ittihamlarını əks etdirən fikir və mülahizələr də mühüm yer tutur[12]. Əsas baiskarın Daşnaksütyunun olmasına dair mövqelər sırasında həm bir sıra rus məmurlarını, həm də bəzi erməni tədqiqatçılarını qeyd etmək olar.

Digər bir sənəd - Bakı polismeysterinin Müvəqqəti Bakı general-qubernatoruna yazdığı 1905-ci il 28 avqust tarixli, 825 saylı raportdan da hökumətin baş verənlərdə (qırğın, iğtişaş və s.) erməniləri - daşnakları suçladığı ortaya çıxır. 1905-ci il Şuşa hadisələrini-silahlı toqquşmalar, hərc-mərclik və b.- diqqətə yetirən polismeyster bu məqamları qabartmışdı:

Gəlmələr-ermənilər yerli müsəlmanları kənarlaşdıraraq sənaye və ticarəti əllərinə almışlar və neft sənayesi onların asılılığındadır, bu iki millət arasında, əsasən, iqtisadi zəmində (?!-T.Ş.) düşmənçilik vardır; həqiqətən ermənilər hədsiz şəkildə öz məhdud milli separatçı ideyalarına - erməni xalqının müstəqilliyinə çalışırlar; özlərini daha varlı və mədəni sayan ermənilər müsəlmanlara yuxarıdan aşağı baxır, xeyirxah münasibət bəsləmirlər və axırıncılar da bunu gözəl başa düşürlər; azərbaycanlıların tərksilah olunması; əsgərlərə və hökumət adamlarına atəş açanların çoxunu ermənilərin təşkil etmələri və onların yaxalanmalarının çətinliyi və s.

Bu sənəddə sadalanan fikirlərlə və ümumiyyətlə, Qafqazda - İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ mahallarında baş verən hadisələrlə bağlı bunu izləmək olur: hökumət məmurları və polis departamenti Qafqazı qan çanağına döndərən həmin hadisələrə sadəcə küçə iğtişaşları və iqtisadi maraqların toqquşması zəminində baş verən silahlı qarşıdurmalar donu geyindirməyə çalışır, habelə ermənilərin törətdiklərinin qarşısını almaqdan, onların yaxşı təşkil olunmuş bu hərəkatına qarşı ciddi tədbir görməkdən ya çəkinir ya da bizcə, ən dəqiqi, müvafiq tədbirlər görmək istəmirdilər.

Rusiyanın Baş naziri P.Stolıpinin canişin İ.Voronsov-Daşkovla yazışmalarına [9, s.63-64] da önəm vermək lazımdır. Vaxtilə SSRİ-də - Moskvada çıxan "Krasnıy arxiv" jurnalının 34-cü cildində

nəşr edilən bu yazışmalardan, habelə digər mənbələrdən, hətta Baş nazirin canişini erməni inqilabçılarına (yəni daşnaklara və digərlərinə) həddən artıq mülayim münasibət bəsləməkdə məzəmmətlədiyi aydın olur [1, s.155].

Az öncə qeyd etdiyimiz kimi, Daşnaksütyunu 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davasının başlıca baiskarı sayan baxışlara erməni tədqiqatçılarının arasında da rast gəlinir. Doğrudur, onlardan bəziləri (Q.Qaloyan, T.Ağayan, A.Arutyunyan və b.) həm sovet dövründəki ab-havaya uyğun olaraq, həm də erməniliyi sığortalamaq məqsədilə türk-müsəlmanlara qarşı törədilən soyqırımlarını daşnakların ayağına yazır, bunun yalnız onların işi ola biləcəyini söyləyirlər.

Digər yandan erməni müəlliflərindən – "Daşnaklar çarlığın sadiq qullarıdır" yazan – A.Lalayan [13, s.98] və daşnaklar gəldilər-milli nifrət gətirdilər... bu zəmində isə erməni-tatar qırğınından... başqa bir şey böyüyə bilməzdi deyən Karibi [13, s.159] və b. reallığa dayanan mövqedən çıxış etmişdilər. Onların ümumi qənaətinə görə isə daşnakların Cənubi Qafqazdakı fəaliyyəti - əhalisi sülh və anlaşma şəraitində yaşayan bu ölkənin tarixində ən bədbəxt an hesab olunmalıdır [13, s.159].

XX əsrin ilk erməni-müsəlman davasının, yəni İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ bölgələrində 1905-ci ildə törədilən türk qırğınlarının səbəbkarı olaraq daşnakları görən yanaşmalardan biri də O.Apresyan adlı erməninin, amerikalı L.Hartvill tərəfindən qələmə alınan xatirələrində ifadə olunmuşdur. 1928-ci ildə ABŞ-da İnsanlar belədir. 1918-1922-ci illər Azərbaycan hadisələri bir erməninin xatirələrində adı ilə kitab kimi çap olunan həmin xatirələri sərf-nəzər edərkən nələrə rast gəlinir?

Bir müddət (1922-1926-cı illərdə) özü də Transqafqazın müxtəlif milli bölgələrindəki əkinçilik təsərrüfatlarında mütəxəssis olaraq çalışan amerikalı L.Hartvillə öz xatirələrini anladan O.Apresyan Xankəndində doğulan və Şuşada təhsil alan bir Qarabağlı erməni idi. O da bu, məlum və önəmli bir tarixi faktı etiraf etmişdi ki, ermənilər Qarabağa gəlmə idilər və türk yurdu olan bu diyarda sayca çoxluğu təşkil edən müsəlman türklər arasında bir xristian azlığı halında yaşayırdılar [1, s.38].

Hadisə və proseslərin canlı şahidi olan O.Apresyanın xatirələrində - L.Hartvillin kitabında, apardığımız tədqiqatla bağlı, diqqətimizi çəkən başlıca fikirləri tezisvari ifadə etmək istərdik;

- Qarabağda 1905-ci ilə qədər türklərlə ermənilər arasında heç bir ixtilafın olmaması və onların sülh, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaları;
- hədəfi olmayan bir yürüşə çıxmış erməni millətinin özünə Qafqazda muxtar dövlət qurmaq yönündəki təbliğatı;
- türk-müsəlman düşmənçiliyinin qızışdırılması və ilk müharibə və soyqırım təcrübəsinin 1905-ci ildə əldə edilməsi;
- Daşnaksütyunun 1905-ci ildən etibarən Qarabağda geniş fəaliyyətə başlaması və Şuşada həmin ildə törədilən türk qırğınlarında mənfur rol oynaması.

Daşnaksütyun partiyasının bir sənədinin ifadəsi olan arxiv materialında yazılır ki, hökumətlə müharibəni Tiflisə və ya hətta Peterburqa keçirə bilərik, tatarlarla müharibəni isə başqa yerə keçirmək olmaz.

Difai partiyasının 1912-ci il 16 mart tarixli, A/59 saylı bəyannaməsində yazılmışdı ki, daşnaklar silah gücü ilə Qafqaz hökumətini özünə tabe edib ən ümdə məqsədlərinə nail olmağa çalışır; onların əsas məqsədləri Qafqazda yaşayan bütün müsəlmanları qırdıqdan sonra onların torpaqlarını işğal etməkdir; ermənilərin məqsədi özlərinə Qafqazda milli, müstəqil dövlət yaratmaqdır [4, s.121].

Çoxsaylı arxiv sənədlərinə dayanaraq, ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Azərbaycan türklərinə qarşı Rusiyanın himayəsi ilə qırğın törətdikləri qənaətinə gəlirik. [7, s.268]. Erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin Qafqazdakı rəsmi hakimiyyətin xəbəri olmadan başladığını düşünmək qeyri-mümkündür [10, s.134].

M.S.Ordubadi çarlığın 1905-ci il türk-müsəlman qırğınlarındakı rolunu bir qədər yumşaq tərzdə şərh etmişdir. Onun fikrincə, erməni-müsəlman davasına 2-ci səbəb, məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarındakı etinasızlığıdır [5, s.8]. Qanlı illərdə habelə yazılır ki, Böyük Rusiya inqilabına görə mərkəzi hökumətin başı özünə qarışdığından xırda məmurlar özbaşınalığa üz qoyub erməni-müsəlman iğtişaşlarının sakitləşməsi üçün bir tədbirdə bulunmadılar. Bulundularsa da, ermənilərin terrorları qorxusundan bir tərəfi əldə saxlayıb, digər tərəfə növbənöv vicdansızlıqlar etməkdə idilər" [5, s.8].

Karibinin [13, s.l60], Q.Qaloyanın [11, s.360] əsərlərində başqa səpgilərdən izah olunan bəzi faktlar da əslində erməni-müsəlman qarşıdurmasında çarlığın birinci tərəfi dəstəklədiyini söyləməyə əsas verir. İ.Voronsov-Daşkovun "Qafqazda hakimiyyətin erməni xalqına tamamilə xeyirxah münasibət yaratmasına müyəssər olması" fikrinin (Karibi), bizcə, əlavə şərhə ehtiyacı yoxdur. II Nikolayın 1905-ci il avqustun 1-də hökumət senatına verdiyi Ali fərmanda 1903-cü il 12 iyun tarixli məlum qanun dövlət səhvi olaraq etiraf edilir və erməni-qriqoriyan kilsəsinin müsadirə olunan əmlakının qaytarılması və kilsə-prixod məktəblərinin hüquqlarının bərpası nəzərdə tutulurdu [10, s.36].

Bir qrup erməni tarixçisi (Q.Qaloyan və b.) çarlığın "erməni-müsəlman davası"nın təşkilində mühüm rol oynadığını əsaslandırmağa çalışarkən - l918-ci ildə Şimali Azərbaycanda törədilən dəhşətli türk-müsəlman soyqırımlarının ideoloqu və təşkilatçısı olan S.Şaumyana da istinad edirlər. 1918-ci ildə özü türk-müsəlman soyqırımlarını təşkil edən S.Şaumyan 1905-ci ildəki "qardaş qırğınının həqiqi baiskarı kimi çar mütləqiyyətini görürdü.

V.İşxanyan XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda törədilən erməni-müsəlman toqquşmalarından bəhs edərkən bunu çar hakimiyyətinin mürtəce siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirmişdi [2, s.119]. Bu kimi məsələlərdə arxiv sənədlərinə üstünlük verilməsini əsas tutaraq İrəvan quberniya jandarma idarəsi rəisinin polis departamentinə raportunda [8, s.l06], Şuşa qəza rəisinin fəaliyyətində özünə yer alan fikir-faktların da diqqətdən kənarda saxlanmamasını lazım bilirik. Həmin sənədlər məmurların millətlərarası ədavətin qızışdırılmasına yönəlik cəhd və tədbirlərini açıqlayır.

1905-1906-cı illərin erməni-müsəlman davasında çarlığın ermənilərin tərəfini tutması, onlara üstünlük verməsi və Qarabağda, digər yerlərdə türk əhalisinin qırılmasının qarşısını almaması L.Hartvillin kitabında - ən başlıcası da O.Apresyanın xatirələrində də qeydə alınmışdır. Qarabağda-Şuşada törədilən erməni vəhşiliklərinin şahidi bunları söyləmişdi: 1905-ci il türk-erməni savaşında biz ermənilər daha yaxşı döyüşdük (döyüşdük yox, çar məmurlarının himayəsi ilə dinc müsəlman əhalini qırdıq - T.Ş.). Bizimkilərin çoxu rus ordusunda xidmət etmiş və hərbi təlim görmüş insanlardı. Üstəlik də biz zəngin idik və daha yaxşı silahlanmışdıq. Türkləri isə Rusiyada əsgərliyə çağırmır və onlara hərbi təlim keçmirdilər. Onlar əksərən fağır insanlardı və bıçaqlarından başqa bir silahları yoxdu... [1, s.l69]. Əslində əlavə şərhə əsla ehtiyacı olmayan bu deyilənlər ortaya bəzi sualları çıxarır: erməni - gəlmələrin zəngin və türk - yerlilərin isə fağır olmaları kimin və hansı siyasətin nəticəsi idi? Daha yaxşı silahlanmış ermənilər və bıçaqlarından başqa bir silahları olmayan türklər şəraitini, nisbətini yenə də kim, niyə və necə yaratmışdı? Tarixi faktların və arxiv sənədlərinin yetərincə aydın cavablandırdıqları bu sualların izahını elə O.Apresyan özü də xatirələrində vermişdi: Rusiyanın yardımı olmasaydı, biz ermənilər hətta öz aramızda son dərəcə vahid və birləşmiş bir halda yaşasaydıq belə, məqsəd və hədəflərimizə çata bilməzdik [1, s.42].

Azərbaycanın 1905-1920-ci illər tarixinə aid sanballı tədqiqatının mühüm bir bölümünü (Erməni-tatar davası) XX əsrin başlanğıcındakı qanlı hadisələrin təhlilinə həsr edən amerikalı araşdırmaçı T.Svyatoxovski də çarlığın erməniyönümlü mövqedə dayandığını təsdiqləmişdir. Amerikalı tarixçiyə görə, çoxcəhətli bir problemə çevrilən erməni-müsəlman antoqonizmi uzun illər ərzində yetişdirilmişdi.

T.Svyatoxovski erməni-müsəlman qarşıdurmasının ilk partlayışı sayılan 1905-ci ilin fevralındakı Bakı qırğınlarına toxunarkən yazır ki, "...polis və qoşunlar toqquşan tərəfləri ayırmaq imkanları olsa da, tam fəaliyyətsiz dayandılar" [6, s. 23]. Yəni əslində türk-müsəlman əhalinin qırılmasını təmin etdilər.

Çarlığın erməni-müsəlman münaqişəsi yaradaraq onu qızışdırması və bu zaman da birinci tərəfi dəstəkləməsinə dair fikirlər Rusiyanın ali hakimiyyət orqanlarının toplantılarında da dəfələrlə səsləndirilmişdi. Birinci Dövlət Dumasının üzvü İ.Ziyadxanovun İrəvan və digər quberniyalarda millətlərarası toqquşmalarla bağlı Daxili İşlər nazirinə verilən sorğu ilə əlaqədar çıxışı bu cəhətdən olduqca maraqlıdır. Konkret məsələ ilə bağlı isə deputat bunu soruşmuşdu: hökumət hal-hazırda İrəvan və b. vilayətlərdəki talanlara və soyğunçuluğa qarşı nə kimi tədbirlər görmüşdür?

Sualının, şübhəsiz, cavabsız qalacağını söyləyən İ.Ziyadxanov İrəvan və s. ərazilərimizin yanğın yerlərinə döndüyünü, hadisələrin Şuşaya keçdiyini vurğulamaqla çıxışına belə bir xülasə vermişdi: ...bu qanlı qırğın hökumət tərəfindən törədilmiş, sonra isə qarşısı alınmamışdı...hər dəqiqə ölkəmdən qorxulu xəbərlər alıram... iki ildən bəri qan içində üzən ölkəmizdə cəsədlərin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənib. Bizə də acıyın!".

Nəticə: Ümumiyyətlə isə, çarlığın Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ mahallarında törədilən türk-müsəlman qırğınlarındakı yeri və rolu məsələlərinə dair mövqe və yanaşmalarla bağlı bunları nəzərə almaq lazımdır:

- Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımları Rusiyanın imperiya siyasəti və erməni maraqları naminə həyata keçirilmişdi;
- türk genosidi çar hakimiyyəti yerli qurumlarının himayəsi ilə ermənilər tərəfindən törədilmişdi;
- problemə dair baxış və mövqelərin müqayisəli təhlili türk-müsəlman soyqırımları məsələsində də çarlığın erməniyönümlü mövqe tutmasına dair yanaşmaların üstünlük təşkil etdiyini təsdiqləyir.

Bu gün də davam etməkdə olan Rusiya tərəfindən Ermənistanın dəstəklənməsi hələ imperiya dövründən gələn bir siyasətin - Şərq siyasətinin məntiqi davamıdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev V. Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı, Ağrıdağ, 1998. - 228 s. 2. Məmmədov X. M. Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi (XIX yüzilliyin sonları -XX yüzilliyin əvvəlləri). -Bakı: Elm, 2005. - 249 s.
2. Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. – Bakı: Nicat, 1992.- 371 s.
3. Nəcəfli G. Qarabağ xanlığı ərazisində Rusiyanın erməni dövləti yaratmaq cəhdlərinə dair.- "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 6-cı elmi-əməli konfransının materialları. Bakı: Qanun, 2007, s. 113-123
4. Ordubadi M.S. Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi.- Bakı, QXYK-nin nəşri, 1991.- 144 s.
5. Svyatoxovski T. Rusiya Azərbaycanı: 1905-1920-ci illər. "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 1989, № 11
6. Şükürov K. Ermənilərin Azərbaycanda və Osmanlı imperiyasındakı türk genosidi tarixinin öyrənilməsi: metodoloji problemlər.- Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri. Məcmuə. Bakı: Xəzər Universitesi nəşriyyatı, 2000, s. 206-275
7. Арутюнян А.М. Революционное движение в Армении 1905-1907 гг. – Ереван, Айастан, 1970.- 541 с.
8. Арутюнян А.М. Народы Закавказья в борьбе против царизма в годы первой русской революции. Ереван, 1957.- 345 с.
9. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджана (XIX-начало XX вв.) – Баку: Алтай, 1999.- 298 с.
10. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Москва, 1976.- 421 с.
11. Дашнаки (Из материалов департамента полиции) – Баку: Коммунист, 1990.- 40 с.
12. История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку: , 1990.- 384 с.
13. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XX вв.). Краткая хронологическая энциклопедия. – Баку: , 2002.-394 с.

THE GENOCIDE OF AZERBAIJANIS COMMITTED BY ARMENIANS UNDER THE AUSPICES OF THE TSARIST GOVERNMENT: MAIN INTERESTS, MEANS, FORMS
SUMMARY

After the occupation of the South-West Azerbaijan, the "dual policy" of Russia toward Azerbaijani people, namely the high-level protection of Armenians and extreme pressure on Turk-Muslims, put the seconds soon face to face with very expansive and dangerous national-political problems. Important improvements in economy-trade, education-culture sectors and widely representation in government gave an impetus to the plans, propaganda and activities of Armenians on the "Turkish-Muslim hostility". The editor of "Mshak" newspaper which was published in Tbilisi offered Muslims to liberate the lands and to "move to Arabian deserts" yet in 1885. All of these led to the implementation of "ethnic cleansing-burned land" tactics of the empery-armenians duo. In all the South Caucasus, including in Irevan, Nakhichevan and Karabakh regions of Azerbaijan, the process of deportations, Turk-Muslim genocide ongoing more than a hundred years, was started. Armenians who considered the mass destruction and deportations of Azerbaijanis as one of the main means in the implementation of the strategy of the restoration of "Great Armenia" played a very offensive role in this.

ПОКРОВИТЕЛЬСТВО ЦАРСКОЙ РОССИИ СОВЕРШАВШИМ ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ АРМЯНАМ: ОСНОВНЫЕ ИНТЕРЕСЫ, СРЕДСТВА, ФОРМЫ

РЕЗЮМЕ

После оккупации Юго-Западного Азербайджана Россией «двойственная политика» в отношении его населения, а именно, защита армян в высшем уровне и необоснованные преследования азербайджанцев очень скоро поставили последних в тяжелое положение перед опасными национально-политическими проблемами. Важные достижения в области экономики и торговли, широкое представительство в управлении дали толчок к антитюркской пропаганде и враждебной деятельности армян. Еще в 1885 году в Тбилиси редактор армянской газеты «Мшак» предложил мусульманам освободить земли и переместиться в арабские пустыни.

Все это привело к реализации тактики «этнических чисток - выжженной земли» со стороны дуэта армяне - царизм. Начался процесс тюрко-мусульманских погромов и депортаций по всему Южному Кавказу, включая Нахчыван, Карабах, Иреван и другие регионы Азербайджана, который длится уже более ста лет. Армянские националисты использовали массовое уничтожение и депортации азербайджанцев в качестве одного из основных средств реализации «великоармянской» стратегии.

Ped.ü.f.d. **Nazilə ABDULLAZADƏ**

M.M.NƏVVABIN "1905-1906-cı İLLƏRDƏ ERMƏNİ-MÜSƏLMAN DAVASI" ƏSƏRİNDƏ TÜRK SOYQIRIMININ DƏHŞƏTLƏRİ

Açar sözlər: tarix, soyqırım, milli mənəviyyat, erməni-müsəlman davası, tarixin saxtalaşdırılması
Keywords: history, genocide, national morality, armenian-muslim clashes, falsification of history
Ключевые слова: история, геноцид, национальный дух, армяно-мусульманский конфликт, фальсификация истории.

Dünyanın hər yerinə səpələnmiş ermənilərin tarixən ən çox məskunlaşdıqları ərazi türk dövlətləri, ən çox qaynayıb qarışdığı xalqlardan birincisi türk xalqı olmuşdur. Lakin qəbir və ocaq qonşuları olan, öz kökü üstündə dayanıb dünyaya əzəmətlə boylanan türklərlə ermənilər arasında erməni nankorluğu və yersiz iddiası nəticəsində dönə-dönə törədilən silahlı toqquşmalar, qanlı vuruşmalar, amansız qırğınlar, irəliləyişə, inkişafa mane olan münaqişələr, qarşıdurmalar milli ədavətə gətirib çıxarmış, türk xalqının tarixində qanlı iz qoymuşdur.

XVIII əsrdən etibarən Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşan ermənilər azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, "Böyük Ermənistan"ın yaradılmasına, erməni ideyalarının hər vəchlə təbliğinə can atmış, XIX əsrin əvvəllərindən isə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı açıq soyqırım və deportasiya siyasəti başlamışdır. Bədnam Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri təkcə xalqın deyil, tarixi torpaqlarımızın da bölünməsinin əsasını qoymuşdu, ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürülməsi isə bu faciəni daha da dərinləşdirdi, torpaqlarımızın işğalı başlandı. Soyqırım bu işğalın ayrılmaz hissəsi, "böyük Ermənistan" ideyasının gerçək həlli oldu.

Soyqırım azərbaycanlıların yalnız kütləvi qırğını və yurd-yuvalarından didərgin düşmələri ilə tamamlanmırdı, evlər dağıdılıb yerləyeksan edilir, mədəniyyət abidələri məhv edilir, məscidlər dağıdılır, ermənilərin ayaq basdıqları hər bir yer xarabalığa çevrilir, bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmağa cəhd edirdilər. Soyqırım törədənlər özlərini soyqırım qurbanları kimi qələmə verirdi. Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Türkün soyqırımı erməni tərəfindən millətin, irqin, tayfanın, nəslin, şəcərənin kökünü yer üzündən silmək, azərbaycanlılar, xüsusilə, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar üçün isə ata-baba yurdundan qopub düşmək, kökündən, soyundan mənəvi kəsilmək demək idi.

Tarix boyu Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş soyqırım uzun illər gizli saxlanılmış, öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış, xalqın tarixi keçmişi ilə bağlı həqiqətlərə qadağa qoyulmuşdur

Tarixin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş proqram xarakterli tədbirlərin reallığını qanlı aksiyalarla həyata keçirən ermənilərin XX əsrin ilk onilliklərində törətdikləri cinayətlər xalqın yaddaşına əbədi həkk olundu. Milli mənsubiyyəti azərbaycanlı olan hər bir kəs – uşaq, qoca, qadın fərq qoyulmadan öldürülür, evlərə od vurulur, mədəniyyət abidələri məhv edilirdi. Erməni vandalizminin qarətçilik, saxtakarlıq, işgəncə, əzab, rəzalət, təhqir və ikiüzlülüyü baş alıb getdiyi halda, erməni millət-çiləri özlərini yazıq, məzlum, soyqırım qurbanı kimi qələmə verir, tarixi faktları təhrif edirdilər. Lakin Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli mənliyinə və qüruruna yönəlmiş erməni böhtanının avantürist iddiaları nə qədər pərdələnməyə çalışsa da, xalqın yaddaşı ilə bərabər tarixi mənbə və məxəzlərdə qorunub saxlanılmışdır. XIX əsr şairi və rəssamı, xəttat və musiqişünas Mir Möhsün Nəvvabın "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" əsəri o qanlı-qadalı illərin ən dəyərli abidəsidir.

Şuşada dünyaya göz açan Mir Möhsün Nəvvab Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində şeirləri ilə mənəvi-əxlaqi gözəlliyi tərənnüm edən, insanları elm və mədəniyyətə çağıran, zülmkar hakimləri, riyakar din xadimlərini tənqid edən şair kimi tanınır. Yaradıcılığı boyu o, "Məclisi-fəramuşan" adlı ədəbi məclisə başçılıq etmiş, yeni üsullu məktəb, mətbəə və cildxana açmışdır. Hərtərəfli bir şəxsiyyət olan Nəvvab dəqiq elmləri də gözəl bilmiş, yaratdığı ornamental divar rəsmləri, quş və çiçək təsvirləri, portretlərlə hələ sağlığında təsviri sənətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun Azərbaycanda musiqiyə dair nəşr olunmuş ilk əsər sayılan "Musiqi elmin-

də rəqəmlərin aydınlaşdırılması" əsərində orta əsrlər müsəlman Şərqinin görkəmli filosof və musiqişünaslarının tədqiqatları təhlil edilir, musiqinin mənşəyi, musiqi estetikası, ifaçılıq problemləri, musiqinin dinləyicilərə emosional təsiri, onun şəfaverici xüsusiyyətləri haqqında biliklərlə yanaşı, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllləri Azərbaycan musiqi ifaçılığı, muğamların təsnifatı orijinal bir sistemdə verilir.

Bədii yaradıcılığı boyu zülmkar hakimləri, riyakar din xadimlərini tənqid edən, insanları elm və mədəniyyətə, mənəvi-əxlaqi gözəlliyə çağıran M.M.Nəvvab şahidi olduğu hadisələrdən kənarda qalmamış, rus imperiyasının fitnə-fəsadı və onun qəsbkar ordusunun köməyi ilə erməni millətçilərinin qırğınlarını qələmə almaqdan çəkinməmiş, 1903-cü ildən Şuşa, Qarabağ, Gəncə, Bakı, Təbrizdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər haqqında geniş məlumat verən "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" əsərini tarixin qanlı səhifəsi kimi miras qoymuşdur.

Əsərin giriş hissəsində yazıçı hələ xanlıqlar dövründə ermənilərlə müsəlmanların birgə yaşadıqlarını, bir-biri ilə alış-veriş etdiklərini, hətta İbrahim xanın (Qarabağ xanı – N.A.) erməni məliklərindən Məlik Şahnəzərin qızı Hurizad xanımı özünə kəbinli arvad etdiyini təəssüflə xatırlayır. "Zahirləri ilə batinləri bir olmayan", "zahirən özlərini dost kimi göstərsələr də batinləri ədavətli olan" ermənilərin həmişə zərər çəkdiklərini xislətlərindəki ədavətlə, kinlə bağlayır.

1905-1906-cı illərdə baş verən erməni-müsəlman münaqişəsinin köklərinin çox illər əvvələ getdiyini bilən Nəvvab erməni tayfasının törətdiyi dəhşətli əhvalatların bir qismini qələmə almaqla özündən sonrakı nəsillərə çatdırır. Qarabağda, Şuşa qalasının şərq tərəfində Avan Koxa adlı erməninin müsəlmanlara tutduğu divanla bağlı qayaya "Bağırqan dağı" adı verilməsi hadisəsini, Naxçıvan, İrəvan, Şuşa, Gəncə, Tiflis şəhərlərində, Malıbəyli, Qaybalı, Əsgəran, Qacar kəndlərində baş verən erməni-müsəlman münaqişələrini qələmə alan yazıçı bu münaqişənin səbəblərini də çəkinmədən açıqlayır, mənfur ermənilərin insanlığa yad ikiüzlü siyasətlərini kəskin şəkildə tənqid edir.

M.M.Nəvvab tarixi həqiqətləri acı da olsa, yazmağı özünün borcu bilir. Ermənilərin min bir hiylə ilə azərbaycanlıları yurd-yuvalarından didərgin salmaq cəhdləri, silahsız insanlara hücum edərək ağlagəlməz vəhşiliklər törətdiyini yazıçı ayrı-ayrı epizodlarda qələmə alır: "...Mərhum İbrahim xanın hökmranlığı zamanında Pənahabad, yəni Şuşa qalasının şərq tərəfində "Bağırqan dağı" deyilən yerdə bir uca qaya vardı. Həmin dağda öz təbəələri ilə Avan Koxa adlı bir erməni yaşayırdı. Avan Koxa öz təbəələrinə buyurmuşdu ki, harda əllərinə müsəlman düşsə, tutub onun hüzuruna gətirsinlər. Avan Koxanın əmrilə tutulmuş müsəlmanı çılpaqlayıb üzü üstə yerə yıxardılar. Sonra onun arxasının dərisindən dörd barmaq enində bıçaqla boynundan qom ətinəcən iki tərəfdən xətt çəkdirər və dərinin ucunu aşağı əydirilmiş ağacın qüvvətli bir budağına bənd edib budağı buraxırdılar. Ağacın budağı qüvvətlə yuxarı qalxanda o yazıq müsəlmanın dərisi boynuna qədər soyulardı və onun bağırtısı o dağa düşərdi. Bu əhvalatı görənin və eşidənin də bağrı qan olardı" [1, 11].

Müəllif erməni millətçiləri və onların havadarlarının niyyətlərini öz əməlləri ilə ifşa edir, "müasir saqqallı erməni quldurlarının əcdadlarını türklərə qarşı birləşdirmiş mərkəzlərin–qımdatxanaların Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı təbliğat, təxribat, sui-qəsd, silahlı toqqquşmalarda lazımi hərbi sursatın, çar məmur və zabitlərinin ələ keçirilməsini, bu məqsədlə erməni təbəqələrindən pul toplamaqla məşğul olduqlarını göstərir. "Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı təbliğatda, təxribatda, sui-qəsddə, eləcə də silahlı toqquşmalarda istifadə etmək üçün lazımi hərbi sursatın, çar məmur və zabitlərinin rüşvətlə ələ keçirilməsi məqsədilə varlı erməni təbəqələrindən pul toplamaq qımdatların əsas vəzifəsi idi" [2, 3].

Ermənilərin öz tayfalarını mənəvi baxımdan iğtişaşa hazırlamaları, bütün küçə və səngərlərdə hazırlıq işləri aparmaları yazıçının şahidi olduğu hadisələrdən idi. Ermənilər özləri də bilirdilər ki, düşmənçilik və fitnə-fəsadla qan töküb evlər yıxsalar, məzlum müsəlmanları isti yuvalarından dərbədər salsalar da, türkə qarşı mübarizədə acizdirlər. Qımdatların hünərdə, namusda, igidlikdə müsəlmanlarla müqayisə edilə bilməyəcəyini yazıçı bir erməni qadınının dili ilə ifşa edir: "Bizim qımdatların ... böyük səhvləri var. Bundan ötrü ki, mən bir kasıb övrətəm, dörd uşağım var. Bir toyuğum neçə gündür azıb, orda-burda yumurtlayır. Artıq üç gündür ki, mən və dörd uşağım bircə toyuğun öhdəsindən gəlib onu tuta bilmirik. Bir halda ki, beş nəfər bir toyuğun öhdəsindən gələ bilmir, bəs bizim bu qımdatlarımız bu qədər yığılmış erməni ilə milyon-milyon müsəlmanların öhdəsindən necə gələcək?" [2.30].

M.M.Nəvvab ermənilərin törətdikləri qırğınların təkcə Qarabağda deyil, Təbriz, Tiflis, İrəvan, Gəncə, Bakıda da baş verdiyini təkzibedilməz faktlarla qələmə alır. Bu cinayətlər və qırğınlar haqqında rus dövlət orqanlarına hər gün xəbər çatdırılsa da, nəticəsiz qalır, ermənini cəzalandırmaq əvəzinə kazaklar dinc əhalini güllələbaran edir, evlərində olan-qalanı talan edib aparırdılar. Üstəlik ermənilərin kəndin yaxud şəhərin həmişə yuxarı hissəsində yerləşmələri döyüş zamanı onların mövqeyini daha əlverişli edirdi: "Otuz ildən bəri ermənilər tədarük etdikləri və evlərdə, məxfi yerlərdə, qəbiristanlıqda, kilsələrdə, qayalıqlarda gizlətdikləri müxtəlif növ silahları bu gün aşkara çıxararaq müsəlmanlara tərəf yönəltmişdilər. Həmin silahlara sarılaraq müxtəlif səngərlərdən, evlərin pəncərələrindən və gizli yerlərdən küçə ilə gəlib-gedən, evlərin balkonlarında dayanan və görünən böyük-kiçiyi gülləyə tuturdular. Erməni məhəlləsi şəhərin hündür yerində olduğundan və müsəlman məhəllələri aşağı yerində yerləşdiyindən onların mövqeyi daha əlverişli idi" [2, 34].

O qanlı illərin və faciələrin canlı şahidi olan Mir Möhsün Nəvvab Şuşada erməni xəlifəsinin bütün keşişlərilə birgə barış üçün dəfələrlə məscidə gəlməsini, özünün də bu barışların iştirakçısı olduğunu xatırlayır. Müəllif nəzərə çatdırır ki, ermənilər dəfələrlə barışıq üçün əllərində xaç, İncil və bayraqlarla məscidə gəlir, əslində türklərin onlardan əvəz çıxacağını bildiklərinə və bundan çəkindiklərinə görə hadisələri qabaqlayırdılar. Hətta bayraqlardan birini iki ay məsciddə saxlayır, keşişlər həmin bayrağı geri istədikdə onlardan qəbz alır və sonradan ermənilərin böhtan atmaması üçün şəklini də çəkirlər. Bununla belə, ermənilərin siyasət və hiyləsi, "sülh" məramı bir pərdə rolunu oynayırdı. Bir qrup erməni "ağsaqqalı" bütün fitnə-fəsadlara son qoymaq "arzusunda" ikən, din xadimləri bu iki tayfa (müsəlman və erməni–N.A.) arasında sülh yaratmağa çalışdığı vaxt başqa bir yerdə ermənilər toplaşıb müsəlman köçərilərinin yolunu kəsirlər.

"1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" əsərinin hər fəslində erməni rəzalətinin ən dəhşətli səhnələri oxucunun gözü önündə canlanır. M.M.Nəvvab hadisələrin təsvirində tarixi olayları olduğu kimi verməklə ermənilərin namərdliklərini, erməni kilsəsinin dinə deyil, qondarma erməni dövlətinə və siyasətinə xidmət etdiyini bir daha diqqətə çatdırır. Ermənilərin din-məzhəb üstə, yaxud böyük mülklərdən ötrü deyil, əlsiz-ayaqsız, günahsız insanlara qarşı da insafsızlıq və namərdlikləri barədə o yazır: "Xaspolad adlı bir müsəlman Qalanın ətrafında yerləşən bir dəyirmanı icarəyə götürmüş və onu bir kişi ilə övrətinə tapşırmışdı. Qarət və qan tökməklə məşğul olan erməni dəstələrinin biri həmin dəyirmana gələrək böyük bir facıə törətmişdilər. Onlar kişini güllə ilə öldürdükdən sonra qucağında dörd aylıq uşaq olan qadına yaxınlaşdılar. Erməni cəlladları onları da öldürmək istəyəndə övrət dedi ki, allah xatirinə məni öldürün, ancaq uşağa əl vurmayın. Ermənilərdən ikisi irəli çıxıb dedilər ki, qorxma, uşağı öldürməyəcəyik. Onlar uşağı qadından açıb bələyini açdılar. Ermənilərin hərəsi uşağın bir ayağından tutub qüvvətlə hərəsi bir tərəfə çəkdilər. Uşaq iki para oldu. İki yerə bölünmüş uşağın parçalarını ananın üstünə atdılar. Ana bu vəhşiliyə dözə bilməyib huşunu itirdi. Cəlladlar bu qadını da bir nüçə güllə ilə qətlə yetirdikdən sonra dəyirmanda olan taxılı və unu, eləcə də malı qarət edib apardılar" [2, 51].

M.M.Nəvvab şahidi olduğu hadisələri qələmə alıb gələcək nəsillərə ötürməklə yanaşı, tarixi yerlərin – dağ, qala, çay, kənd, el-oba adlarının toponimik təhlilini vermiş, Qara-bağın əsası qoyulandan ermənilərin xəyanətkarlıqlarını, rusun fitnəsi ilə xalqımızın üzərinə qaldırılmasını orijinal bir üslubda qələmə almışdır.

M.M.Nəvvabın "1905-1906-ci illərdə erməni-müsəlman davası" əsəri bu gün türk soyqırımının tarixi köklərinin öyrənilməsi ilə yanaşı erməni xislətinin iç üzünün açılması baxımından da dəyərli məlumatlarla zəngindir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Nəvvab M.M. 1905-1906-ci illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993, 123 səh.
2. Şərifli K. Qanlı-qadalı illərin dəyərli abidəsi. M.M. Nəvvabın "1905-1906-ci illərdə erməni-müsəlman davası" əsərinə ön söz. Bakı: Azərbaycan, 1993, 123 səh.

HORRORS OF THE GENOCIDE OF TURKS IN MIR MOHSUN NEVVAB'S WORK "ARMENIAN-MUSLIM CONFLICT IN 1905-19060 s"
SUMMARY

Over the years, the genocide of Azerbaijanis of 1918 was hiden from the Azerbaijani people. After the Gulistan Treaty of 1813, the Azerbaijani lands were divided into two parts. As a result of the Turkmenchay Treaty of 1828, hundreds of thousands of Armenians from Gajar Iran and Ottoman Turkey were resettled to the territory of Northern Azerbaijan. Thus, the origins of the tragedies of the Azerbaijani people were laid. The genocide of Azerbaijanis of 1918 is an integral part of the Armenians' plan for the creation of the "Greater Armenia". These and other problems are researched in this article on the basis of the work of M.M. Nevvab "Armenian-Muslim conflict in 1905-1906".

УЖАСЫ ГЕНОЦИДА ТЮРКОВ В РАБОТЕ М. М.НАВВАБА «АРМЯНО-МУСУЛЬМАНСКАЯ ВОЙНА В 1905-1906 ГГ.»
АННОТАЦИЯ

На протяжении долгих лет геноцид азербайджанцев 1918 года скрывался от азербайджанского народа. После Гюлистанского договора 1813 года азербайджанские земли были разделены на две части. В результате Туркменчайского договора 1828 года на территорию Северного Азербайджана было переселено сотни тысяч армян из Каджарского Ирана и Османской Турции. Тем самым были заложены истоки трагедий азербайджанского народа. Геноцид азербайджанцев 1918 года является неотъемлемой частью плана армян по созданию «Великой Армении». Эти и другие проблемы исследуются в данной статье на основе работы М.М.Навваба «Армяно-мусульманская война в 1905-1906 гг.»

T.ü.f.d. **Vasif QAFAROV**

İRƏVANIN ERMƏNİLƏRƏ VERİLMƏSİ VƏ ERMƏNİ DÖVLƏTİNİN YARADILMASI PROSESİ

Açar sözlər: Batum konfransı, Zaqafqaziya Seymi, Azərbaycan Cümhuriyyəti, İrəvan məsələsi, Erməni dövləti.
Keywords: Batumi conference, Transcaucasian Seim, The Republic of Azerbaijan, İrevan question, Armenian state.
Ключевые слова: Батумская конференция, Закавказский Сейм, Азербайджанская Республика, Эриванский вопрос, Армянское государство.

Osmanlı imperatorluğu Trabzon konfransında (14 mart-14 aprel 1918) Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrini Zaqafqaziya Seyminə qəbul etdirib, onun əsasında sülh bağlamaq istəsə də, Seymin Brest müqaviləsini qəbul etməməsi səbəbindən bir aya qədər davam edən danışıqlar uğursuzluqla nəticələnmişdi və Tiflis hökuməti türk tələbləri qarşısına silahla çıxmışdı. 8 günlük (14-21 aprel 1918) müharibədə məğlub olan Zaqafqaziya Seymi Osmanlı imperatorluğunun tələblərini qəbul etdiyini bəyan etsə də, Zaqafqaziya hökumətinin türk tələbləri qarşısına silahla çıxması və Osmanlı imperatorluğunun Brest-Litovsk sülhü ilə əldə etdiyi ərazilərə (Qars, Ərdəhan və Batum) silah gücünə yiyələnməsi tərəflər arasında keçirilən Batum konfransında (11 may-4 iyun 1918) Türkiyənin mövqeyinin daha da sərtləşməsinə səbəb oldu.

Batum konfransının 1918-ci il may ayının 11-də keçirilən ilk iclasında Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşə Brest müqaviləsinin şərtlərini indiki danışıqlar üçün əsas kimi qəbul etmədiyini bildirib, Türkiyənin hərbi əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərindən başqa bir sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb etdi. Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərli (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, habelə Qars-Aleksandropol-Culfa dəmiryolu daxil idi. Bundan əlavə, İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Zaqafqaziyanın bütün dəmiryol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli idi [5; 4;13].

Qeyd edək ki, Osmanlı dövlətinin bu tələbləri nəinki Brest müqaviləsinin Türkiyə üçün müəyyən etdiyi 1877-1878-ci illər müharibəsinə qədərki türk-rus sərhəd xəttini, hətta 1828-ci ildəki türk-rus sərhədini də aşırdı. Bu tələblərə münasibətdə ümumi bir mövqeyə gələ bilməyən Zaqafqaziya heyətində fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər daha da dərinləşdi. Bu da öz növbəsində heyətdə təmsil olunan azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələrinin ayrı-ayrılıqda Türkiyə və Almaniya ilə danışıqlar aparmasına gətirib çıxartdı. Gürcülər türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi Almaniyaya sığınmaq qərarına gəldilər. Gizli aparılan gürcü-alman danışıqları "Poti razılaşması" ilə nəticələndi ki, bu razılaşma ilə Gürcüstan Federasiyadan çıxıb öz müstəqilliyini elan edir və Almaniyanın qəyyumluğunu qəbul edirdi [22, s. 150-151].

Türk tarixçisi A.N.Kurat yazır ki, "…gürcü, erməni və azərbaycanlıların bir dövlət halında yaşamaları imkansız idi. Bu durum qarşısında Türkiyə ilə imzalanacaq qəti sülhün davamlı və əsaslı olmasını təmin etmək üçün "konfederasiya" təşkil edən hər üç zümrənin ayrı-ayrılıqda müstəqil dövlət halına gəlmələri vacib idi. Bu görüş Osmanlı hökuməti tərəfindən irəli sürüldü və ancaq bu reallaşdığı təqdirdə qəti bir sülhün imzalana biləcəyi "Qafqaz nümayəndə heyəti"nə bəyan edildi" [21, s. 476].

Batumda və Tiflisdə cərəyan edən hadisələr haqqında məlumatlı olan sədr-əzəm Tələt paşa Xəlil bəy Menteşəyə göndərdiyi 25 may tarixli teleqramında bildirirdi: "Son şifrənizi Məclis-i Umumidə oxuduq və uzun-uzadı müzakirə etdik. Son ərz etdiyim şəkildə ittifaq hasil oldu. Yəni dərhal ultimatum vermək və qəbul etmədikləri təkliflərimizi qüvvə ilə qəbul etdirmək.

Əgər gürcülər ayrı və müstəqil bir hökumət təşkil edərlərsə, ayrıca müzakirə edərik. Şimali və Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının ayrıca müstəqil bir hökumət təşkil etməsi, dərəcə-yi istiqlal və irtibatları-

nın təyini sonradan düşünülür. Gürcülərlə müsəlmanların erməni məsələsi həll edildikdən sonra birləşmələri imkanı vardır. Zat-ı dövlətləri indidən bu cəhətə çalışa bilərsiniz… " [11, v. 77]. Elə həmin gün Tələt paşa tərəfindən Xəlil bəyə göndərilən növbəti teleqramda deyilirdi: "Zeyldir. Müfəssəl şifrə teleqrafnamələri dahi mutalaa edildi. Gürcülərlə və müsəlmanlarla ayrı-ayrı dostluq müqavilələri bağlamaq daha üstün tutulur. Sonradan ordumuz intizamı təmin və hökuməti təşkil etmək üçün gedər. Və hökumət təşəkkül etdikdən sonra Dövlət-i Aliyyə ilə münasibətini təyin edərik" [11, v. 75].

Osmanlı dövlətinin tələbləri əks olunan 11 may tarixli ultimatumun verilməsindən iki həftədən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, Zaqafqaziya heyətindən bu ultimatuma heç bir rəsmi cavab verilməmişdi. Ona görə də Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri X.Menteşə 26 may 1918-ci il tarixində Zaqafqaziya heyətinə yeni və son ultimatumunu təqdim etdi. Ultimatumda deyilirdi: "Təəssüflə qeyd edirəm ki, Batum konfransının may ayının 11-də keçirilən ilk toplantısında Osmanlı imperator hökuməti adından Zaqafqaziya Federativ Respublikasının nümayəndə heyətinə təqdim etdiyim ultimatuma, iki həftədən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, cavab almamışam. Zati-alilərinə məlum olduğu kimi, Qafqazın vəziyyəti çox kritik və qarışıqdır və çözülməyə möhtacdır. Bakı və ətrafında yüz minlərcə türk və müsəlman özlərinə inqilabçı deyən vicdansız quldurların qanlı pəncəsində inləyir. Bu zavallıları təhdid edən dözülməsi imkansız fəlakət gündən-günə artmaqdadır. Saysız mütəşəkkil quldur dəstələrin təcavüzünə məruz qalan Qafqazın digər bölgələrindəki türk və müsəlman xalqın vəziyyəti də heç cür ümidverici deyildir.

Rəis həzrətləri, qəbul edərsiniz ki, bu adı daşımağa layiq olan heç bir hökumət, qonşu olduğu bir ərazidə belə cinayətlərin cəzasız olaraq qalmasına dözə bilməz və yenə qəbul edərsiniz ki, Qafqazı məhv edən bu anarxiya münasibətilə Osmanlı imperator hökumətinin vəziyyəti çox nazikdir. Çünki bu anarxiyanın Osmanlı imperiyasının əhalisi ilə eyni irq və dinə mənsub bir əhalinin asayişi ilə əlaqəsi vardır. Digər tərəfdən, ümumi hərbin gərəyi olaraq Osmanlı imperator hökuməti öz ordusunu digər cəbhələrə Qafqaz yolu ilə göndərmək məcburiyyəti qarşısındadır. Bu da indiki qeyri-müəyyən vəziyyətə son qoymağı tələb edir…" [20, s. 309-310]. Bu ultimatumda Türkiyənin 11 may tarixli əsas tələbləri ilə yanaşı bir sıra yeni tələblər də yer almışdı və bunların qəbul edilib-edilməməsi ilə bağlı 72 saat ərzində cavab verilməsi tələb edilirdi. Ultimatum saat 20-də verilmişdi və bundan beş saat əvvəl Zaqafqaziya Federasiyası artıq mövcud deyildi, dağılmışdı [20, s. 331]. Elə həmin gün Gürcüstan, mayın 28-də isə Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliyini elan etdi. Bu səbəbdən Zaqafqaziya hökumətinin Türkiyə ilə başladığı Batum danışıqlarını yeni elan edilmiş milli respublikalar davam etdirməli oldular.

Zaqafqaziya Federasiyasının dağılmasından sonra da Osmanlı iperatorluğunun tələblərində elə bir dəyişiklik olmadı, əksinə bu tələblər daha da sərtləşdi. Hələ Zaqafqaziya Seyminin dağılması ərəfəsində, mayın 24-də Osmanlı dövlətinin sədr-əzəmi Tələt paşa Batum konfransındakı türk nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəyə göndərdiyi teleqramında yazırdı: "…Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyən tərəfdar deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqin Bolqarıstanına çevriləcəkdir. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanacaq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla əcəmlərlə birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər. Bu səbəbdən mümkün olsa, çibanı kökündən təmizləmək ən xeyirli iş olacaqdır. Bu mümkün olmadığı təqdirdə Ermənistanın çox zəif və yaşamayacaq şəkildə təşəkkül etməsi zəruridir…" [16, v. 113-115; 14, v. 73 a-b]. Göründüyü kimi, Tələt paşa erməni dövlətinin yaradılmasının gələcəkdə Türkiyə üçün yarada biləcəyi problemləri öncədən görürdü və elə buna görə də erməni dövlətinin yaradılmasına imkan vermək istəmirdi.

Türkiyənin 26 may tarixli ultimatumundan sonra Batumdakı gürcü və erməni nümayəndələri Tiflisə qayıtdılar və may ayının son günlərində yeni təlimatnamələrlə yenidən Batuma döndülər. Azərbaycan nümayəndələri – M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski isə Tiflisə qayıtmaqdansa Batumda qalıb Türkiyə ilə bir sıra məsələlərlə bağlı danışıqlar aparmağı üstün tutdular. Türkiyə tərəfindən təqdim olunan ultimatumda Azərbaycan torpaqları ilə bağlı ərazi tələbləri də var idi. Bu ərazi tələblərinə Naxçıvan qəzası (Ordubad istisna olmaqla), Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi, İrəvan qəzasının Kəmərli (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri daxil idi [5; 4; 13]. Bundan əlavə, türklər yeni yaranmış erməni dövləti üçün Qarsdan sonra siyasi mərkəz ola biləcək Aleksan-

dropolu (Gümrünü) da tələb edirdilər ki, bu da öz növbəsində, Azərbaycanı yeni ərazi itkiləri faktı qarşısında qoymaq demək idi.

Bu dövrdə Bakı Sovet Rusiyasının əlində idi. 1918-ci ilin Mart qırğınını törətməklə Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən bolşevik-daşnak alyansı Azərbaycanın digər qəzalarında da türk-müsəlman əhalisinə qarşı bu qırğın əməllərini davam etdirməkdə idilər. Bununla paralel olaraq, Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində də erməni quldur dəstələrinin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar, vəhşiliklər davam etməkdə idi. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan müsəlman əhalisi erməni-bolşevik birləşmələrinin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaqda nicat yolunu Osmanlı dövlətinə kömək üçün müraciət etməkdə görürdü. Çünki Zaqafqaziya hökuməti bu qırğınların qarşısını almaqda acizlik göstərirdi, daha dəqiq desək, bunda maraqlı deyildi. Seymdəki azərbaycanlı nümayəndələr də hələ Seymin dağılmasından xeyli əvvəl Azərbaycanda tüğyan edən anarxiyanın qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı dövlətinə hərbi yardım üçün müraciət etmək qərarına gəlmişdilər. Mövcud şərtlər daxilində Osmanlı dövlətindən başqa hər hansı bir dövlətin Azərbaycana yardım göstərməsi real deyildi. Osmanlı yardımı olmadan Azərbaycandakı anarxiyanın qarşısını almaq, xüsusilə də Bakını Sovet Rusiyasının qoruduğu Şaumyan rejimindən xilas etmək qeyri-mümkün idi. Bu səbəbdən Azərbaycan bütün ümidini Osmanlı yardımına bağlamışdı və Batumdakı Azərbaycan nümayəndələri də Türkiyənin ərazi və digər tələblərini qəbul etməyə bir növ məhkum idilər. Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra ermənilərə siyasi mərkəz olaraq İrəvanın verilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdi. Osmanlı siyasi dairələri İrəvanı güzəştə getmək istəməsələr də, ermənilər bu məsələ üzərində israrla dayanmışdılar. İndi türklər yeni yaradılmaqda olan erməni dövləti üçün siyasi mərkəz olaraq ya Aleksandropolu ermənilərə verməli və bu şəhərlə bağlı irəli sürdüyü tələbindən geri çəkilməli, ya da İrəvanı müsəlmanlardan alıb onlara verməli idilər. Bu iki seçim qarşısında Aleksandropoldan imtina etmək fikrini belə qəbul etməyən türklər ikinci varianta üstünlük verdilər.

Qeyd edək ki, bu dövrdə "erməni məsələsi" ilə bağlı Osmanlı siyasi dairələrində müəyyən fikir ayrılıqları var idi. Tələt və Ənvər paşalar "erməni məsələsi"ndə "çibanı kökündən təmizləməyi" ən xeyirli iş hesab edib, bölgədə erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək və bu mümkün olmadığı təqdirdə yaşamayacaq dərəcədə çox zəif bir Ermənistanın təşəkkül etməsini zəruri hesab etsələr də [8], Xəlil bəy və Vehib paşa kimi siyasilər ən azından beynəlxalq aləm qarşısında ermənilərə bir mövcudiyyət və müəyyən güzəştlər verilməsinin vacib olduğunu bildirirdilər [6; 12, v. 88-90].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Tələt və Ənvər paşaların mövcud vəziyyətdə erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək və bu məsələdə "çibanı kökündən təmizləmək" istəyinə Azərbaycan nümayəndələri heç də müsbət yanaşmırdılar. Onlar öz mövqeyini əsaslandıraraq bildirirdilər ki, əgər bölgədə üç – gürcü, müsəlman və erməni kantonları yerinə yalnız iki – gürcü və müsəlman dövlətləri yaradılarsa, o zaman Cənubi Qafqazda və xüsusilə də ultimatumda tələb edilən, Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcək ərazilərdə olan böyük erməni kütləsi Azərbaycana axışacaq. Bu da Azərbaycana faktiki olaraq daha böyük qırğınlar, müsibətlər və dağıntılar gətirəcək. Buna yol verməmək üçün kiçik bir ərazidə ermənilərin milli dövlətlərini yaratmaq və onları ora cəm etmək lazımdır. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan nümayəndələri 1918-ci il mayın 23-də Batumdan Ənvər paşaya yazılı bir müraciət də göndərdilər. Bu müraciət Azərbaycan nümayəndələrinin erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə bağlı mövqeyi və ortaya qoyduqları arqumentləri öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olduğu üçün onun mətnini tam şəkildə vermək istəyirik. Müraciətdə deyilirdi: "Paşa Həzrətləri! …Osmanlı hökumətinin tashih-i hüdud haqqındakı təklifi ilə müttəhid Qafqaz fikri məhv olur. Üç – gürcü, müsəlman və erməni kantonu əvəzinə yalnız iki kanton qalır. Çünki Axalkələk, Aleksandropol, Eçmiədzin, Sürməli sancaqları ilə İrəvan sancağının bir qisminin ilhaqından sonra Ermənistan kantonunun qism-i küllisi Türkiyəyə keçmiş olur. Qeyd edilən kantonun Cənubi Qafqaz daxilində qalan qismi isə o qədər məhdud və az bir şeydir ki, həmin hüdud daxilində bir kanton təşkilindən qətiyyən bəhs oluna bilməz. Sayca ermənilər Cənubi Qafqazda çox bulunuyorsalar da onlar ufak-ufak kıtalarla müsəlman ərazi meyanına səpilmiş bir halda olub, bu ayrı-ayrı parçalardan bir erməni kantonu biçmək nə coğrafiyaca mümkün, nə də felən təsəvvür olunur, müsəlman əhali belə bir təklifi dinləmək belə istəməz. İki kantonlu müttəhid Qafqaz hökumətinə gəlincə, buna da gürcülər qətiyyən razı deyildirlər. Onlar işin belə müşkül bir şəklə müncər olacağı ilə hasil olacaq ihtilalat-ı daxiliyəyi kamilən təqdirlə kəndi yüklərini sudan çıxarmaq üçün ika olunucağını təxmin eylədikləri yanğına iştirak etməmək, erməni-

lərlə əlaqəni pisləşdirməmək və eyni zamanda da kəndi ərazilərini bir sel kimi gələcək olan erməni mühacirətinə qarşı müdafiə eyləmək üzrə kəndi istiqlallarını elan ilə Qafqaz vahdaniyətindən xaric müstəqil bir siyasət ittihazına qərar vermişlərdir. İş bu dərəcəyə gəlincə, təbiidir ki, biz də Şimali Qafqaz ilə birlikdə Qafqaz müsəlmanlarının istiqlalını elan etməliyik. Fəqət indiki halda məsələnin belə bir şəkil alması müvafiqdirmi?

Bizə elə gəlir ki, bu, Trabzonda irae olunub da Batumda bir daha tevezzuh edən mulahazat ilə pek də müvafiq olamaz. Acaba Türkiyə, kiçik qardaş bulunan Azərbaycan və ümumiyyətlə böyük türk siyasətindən ötrü bakalım hansı yol müvafiqdir. Kəndi daxilində hüsn-i intiqamla meşyu, daima fırsat ardından koşan və ilk imkan bulunca arxamızdan xəncəri vurmaq zeyniyətində qalan erməni arzu-yı millisi münker və hər zaman türk siyasəti əleyhində mudahelat-ı əcnəbiyəyi ihtar edən intriqalara vasitə olacaq bir buçuk milyonluq bir erməni kütləsi bulundurmaqmı, yoxsa türk akvamı ilə muhat, sevkül-ceyş nokta-yı nazarınca zararsız və amal-ı milliyesince təmin olunmuş kiçik bir erməni kantonumu? Siyasət-i milliyemiz nokta-yı nazarından bizcə ikinci şəkil daha faydalı və münasib olsa gərək… Biz daha erməni kantonu təsisindən bəhs etdikdə məqsədimiz erməniləri müdafiə deyil, kəndi siyasətimiz, türk siyasət-i umumiyesi nokta-yı nəzərindən baxır və məsələni bu siyasət kaidəsinə həll etmək istəyirik…" [15, v. 12 a, b, c, d.]. Müraciətnamənin sonuna Azərbaycanın Batum sülh konfransındakı nümayəndələri olan M.H.Hacınski və M.Ə.Rəsulzadədən başqa Əhməd bəy (Can Baba), A.Səfikürdski, Ə.C.Pepinov, M.Y.Cəfərov, F.X.Xoyski, N.Yusifbəyli və X.Xasməmmədov imza atmışdılar. Bu müraciətnamənin göndərilməsindən bir gün əvvəl – mayın 22-də Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu da Tələt paşaya və Ənvər paşaya eyni məzmunlu bir müraciətnamə göndərmişdilər [15, v. 19 a-b].

Bütün bunlara baxmayaraq, Osmanlı dövləti Batum konfransında irəli sürdüyü ərazi tələbləri üzərində israrla durmuşdu və heç bir güzəştə getmək fikrində deyildi. Belə olan təqdirdə Xəlil bəy üçüncü bir yol seçdi ki, bu da Türkiyənin ermənilərdən aldığı torpaqların əvəzində azərbaycanlılara məxsus ərazilərin bir qismini onlardan alıb ermənilərə verməkdən ibarət idi. Bu təklif ilk əvvəl ermənilər tərəfindən irəli sürülmüşdü. Trabzon konfransı uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Osmanlı dövlətinin tələbləri qarşısına silahla çıxmağın əsas tərəfdarı olan ermənilər indi daha da sərtləşən türk tələbləri qarşısında əlacsız bir vəziyyətə düşmüşdülər. Onlar "erməni məsələsi"nin beynəlxalq bir problem olduğunu önə çəkərək, Osmanlı dövlətinin ermənilərə ayırdığı ərazilərin erməni xalqının yaşaması üçün həddindən çox az olmasından şikayətlənir və bildirirdilər ki, Türkiyənin təklif etdiyi sərhədlər iki xalq arasında daimi bir düşmənçiliyə yol açacaqdır. Erməni nümayəndələri sərt türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi təklif edirdilər ki, heç olmasa Azərbaycan torpaqlarından müəyyən bir ərazi ermənilərə verilsin. Bunun qarşılığında ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan düşmənçilik də aradan qalxacaq və ermənilər Bakıdakı müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməyi öz üzərlərinə götürəcəklər [6]. Xəlil bəy bu məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə bir sıra danışıqlar apardı və nəticədə Osmanlı yardımına böyük ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələrinin razılığını ala bildi [17, v. 56]. Xəlil bəy dərhal bu barədə İstanbula məlumat verdi, amma adı keçən təklifin guya Azərbaycan nümayəndələrindən ona gəldiyini önə çəkdi və bunu xüsusi vurğuladı. O, Tələt paşaya göndərdiyi 26 may tarixli teleqramında yazırdı: "…Müsəlman nümayəndələr bu gün səhər yanıma gəldilər. Bakıdakı vəziyyətlə bağlı çox qayğılıdırlar. Zira, bu şəhər ermənilərin əlindədir. Bunun üçün bizə tərk ediləcək ərazinin ötəsində erməniləri qismən təmin edəcək bir kanun (ocaq, yurd - V.Q.) kəndilərinə ayırmaq istədilər. Sonradan daşnaksütyunların xaricində olub da bu gün Tiflisdə kəsb-i əhəmiyyət edən nümayəndələr, bir erməni fırkasının rəisi gəldi. O da bu şəkildə yekunun tərəfdarı göründü. Bizə əvvəlcə vukubulan işar-ı dövlətlərinə istinad edərək Osmanlı hökumətinin böylə bir kanunun ayrılmasına qarşı olmadığını bildirdim. Bunun üçün bir neçə gün müddət istədi. Və ultimatum veriləcəksə bunun heç olmasa üç gün müddət ilə verilməsini rica etdi. Bu, böylə bir anlaşma gerçəkləşərsə, adı keçən (erməni nümayəndəsi – V.Q.) İstanbula bir heyət göndərilərək Hökumət-i Səniyyəyə sədaqət ərz ediləcəyini də əlavə edərək bir az da bizim tərəfə lütf və xoş münasibət göstərilməsini rica etdi. Ermənilər tarafına bu surətlə vukubulacaq təzahürün Avropa və Amerikada yapacağı təsir çox yaxşı olacaqdır" [12, v. 82-83].

Lakin Ənvər paşa çox sərt bir şəkildə bu təklifə qarşı çıxdı. O, 27 may 1918-ci il tarixində Vehib paşaya göndərdiyi teleqramında yazırdı: "Xəlil bəyin teleqramından anlaşıldığına görə, ermənilər

bizdən kaybetdikləri ərazilərə müqabil Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına aid ərazidən bir qisim almaq istəyirlərmiş və müsəlmanlar da buna muvafakat edəcəklərmiş. Məncə bu tamamilə yanlışdır. Əgər bu gün Qafqazda beş-altı yüz min əhalisi olan və kafi miqdarda əraziyə malik kiçik bir Ermənistan təşəkkül edərsə, gələcəkdə əmrləri Amerikadan alaraq, o tərəfdən gələn ermənilərlə bu hökumət milyonlarla əhaliyə sahib olacaqdır. Və bizim üçün şərqdə bir Bolqarıstan daha yaranar ki, bu da bizim üçün Rusiyadan daha zərərli bir düşmən olar. Çünki ermənilərin bütün mənafe və əməlləri bizim məmləkətimizdədir. Dolayısıyla, bu təhlükəni indidən ortadan qaldırmaq üçün ermənilərin kiçik bir hökumət halında belə təşəkkül etməməsini və müsəlmanlarla gürcülər arasında, bizim qüvvətlərimizin yardımı və təsirinin ən çox olduğu bu dövrdə bölüşdürülməsini, müsəlmanların ermənilərə heç bir haqq və ərazi verməmələrini təmin etməyi və bununla yanaşı bu gün ermənilərin əlində olan müsəlmanların yaşadıqları İrəvan kimi məntəqənin belə müsəlmanlar tərəfindən işğal edilərək, bu surətlə müsəlmanlar yaşayan yerlərin ermənilərin əlindən qurtarılmasına xüsusilə cəhd göstərilməsini üstün tuturam. Mənafeyimizə ən çox uyğun olan bu şəkil gerçəkləşməzsə, onda ermənilərə də bir mövcudiyyət verilməsi qaçılmaz olar. Belə olan təqdirdə, ermənilərin gələcəkdə vücud bularaq yaşamayacaq surətdə olduqca çox zəif bir halda bırakılmalarına çalışmaq lazımdır. Həm hökumətimizin, həm də Qafqazdakı müsəlmanların indiki və gələcəkdəki mənafeləri ancaq bu surətlə təhlükədən qurtarıla bilər…" [7].

Buradan da açıq-aydın göründüyü kimi, Ənvər paşa da Tələt paşa ilə eyni mövqedən çıxış edərək, Qafqazda erməni dövlətinin yaranmasına imkan verməmək, ermənilərin yaşadığı əraziləri Azərbaycanla Gürcüstan arasında bölüşdürmək və müsəlmanların məskunlaşdığı əraziləri ermənilərdən təmizləmək istəyirdi. Bu mümkün olmadığı təqdirdə, Ənvər paşa yaranacaq erməni dövlətinin yaşamayacaq dərəcədə olduqca zəif bir şəkildə təşkil edilməsini vacib sayırdı və qətiyyətlə İrəvanın ermənilərə verilməsinə qarşı çıxırdı.

Amma Xəlil bəy də Azərbaycan nümayəndələri kimi reallıqdan çıxış edərək bildirirdi ki, kiçik bir ərazidə də olursa olsun erməni dövləti yaradılmalıdır və bölgədə səpələnmiş halda olan ermənilər bu dövlətdə yerləşdirilməlidir. O, Tələt paşaya göndərdiyi 28 may 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramında yazırdı: "…Vehib paşa həzrətləri … Gümrüdə beş min evdən yalnız iki yüz evin müsəlman olduğunu və Aleksandropol sancağında iki yüz əlli min erməni bulunduğunu və bizə ilhaqdan sonra nə yolda idarə edilə biləcəyində çaşqın bulunduğunu söylədi. Yüzdə səksən beşi erməni olan Axalkələk qəzasıyla digər yerlərlə bərabər olduqca dağlıq və sarb bir məmləkətdə dörd yüz minə yaxın erməni başımıza alıyoruz deməkdir. İnşaallah sonunu xeyirli etsin. Rus ermənilərinin bizimkilərin tərbiyəçisi və müəllimi olduğunu da nəzəri-diqqətə alıram. Hərhalda çox xətalı bir yolu təqib etməkdə olduğumuzda israr edirəm. Ermənilərin Bolqarıstana bənzədilməsi fərqli müqayisədir. Bolqarıstan Avropada və İstanbul yolunun üzərindədir. Böyük Slavyan ailəsinin cüzi və böyük bir siyasət pişdarıdır və bizi İstanbula doğru sıxışdıraraq arxasını böyük xristian dövlətlərinə istinad etdirmişdir. Asiyada və böyük türk dövlət və millətlərin əhatəsində qalacaq olan ermənilərin qonşularına tabe olmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Bu günkü yarım tədbir həm bizi, həm də Qafqazı yakacakdır və bəlkə məsələni daha da çətinliyə yuvarlayacaqdır…" [12, v. 89-90].

Tələt və Ənvər paşalardan fərqli olaraq, Vehib paşa da mövcud reallığı dəyərləndirən Xəlil bəylə eyni mövqedən çıxış edirdi. O, Ənvər paşanın teleqramına 29 may 1918-ci il tarixində verdiyi cavabda "verilən əmrləri yerinə yetirmək üçün çalışdıqlarını" bildirməklə yanaşı onu da qeyd edirdi ki, "erməniləri büsbütün qeyri-mövcud edə bilmərik. Hər halda onlara bir vücud vermək zərurət və məcburiyyətindəyik" [6]. Batumdakı türk heyətinin mövqeyinə görə yaradılacaq erməni dövləti Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzalarından ibarət olmalı idi.

Bu durum qarşısında Ənvər paşa Batuma göndərdiyi 29 may tarixli təlimatında Osmanlı dövlətinin mərkəzi Gəncə olan hökumətlə (Azərbaycanla) birbaşa sərhədinin olmasının vacibliyini bildirirdi [9]. Ənvər paşanın mövqeyinə görə, Qarakilsənin şimalından da Osmanlı dövlətinin Azərbaycanla birbaşa sərhədi olmalı idi. Belə olan təqdirdə Osmanlı dövlətinin bir tərəfdən Naxçıvandan, digər tərəfdən də Qarakilsədən Azərbaycanla sərhədi olurdu [18, v. 14]. Ermənistanın isə Gürcüstanla birbaşa əlaqəsi kəsilirdi və o, Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında bir ada şəklində qalırdı.

Batumdakı Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında, eyni zamanda Osmanlı-Azərbaycan-Erməni üçtərəfli danışıqlarında ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı müzakirələr aparıldı və razılıq

əldə edildi ki, Azərbaycan "Aleksandropol quberniyası" hüdudlarında erməni dövlətinin yaradılmasına razıdır [14, v. 98]. İrəvanı siyasi mərkəz kimi Ermənistana güzəştə getmək məcburiyyətində olan Azərbaycan nümayəndələri şəhəri bu şərtlə güzəştə getməyə razı oldular ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından imtina etsinlər [3, v. 47]. Bundan başqa, ermənilərin türk-müsəlmanlara qarşı törətməkdə olduqları soyqırım aktlarının dayandırılması və yeni yaradılan erməni dövlətinin nəzarətində olacaq ərazilərdə yaşayan türk-müsəlmanların taleyi ilə bağlı Azərbaycan tərəfinin ortaya qoyduğu mövqe Osmanlı nümayəndəliyi tərəfindən dəstəkləndi. Bakıdakı daşnak silahlı qüvvələrinin şəhərdən çıxarılması və erməni daşnak hökumətinin Bakıdakı S.Şaumyanla əlaqəyə girib şəhərdəki müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini öz üzərinə götürməsi də X.Menteşə-A.Xatisyan-M.Ə.Rəsulzadə arasında aparılan danışıqlarda əsas mövzulardan idi.

Nəticeyi-kəlam, sərt və ultimativ şəkildə aparılan danışıqların yekununda İrəvan mərkəz olmaqla ətraf Azərbaycan ərazilərində erməni dövlətinin yaradılması müqavilində erməni tərəfi Azərbaycan və Osmanlı imperatorluğu qarşısında bir sıra öhdəliklər yerinə yetirməyi öz üzərinə götürdü və bunlar Osmanlı imperatorluğu ilə yeni yaradılan Ermənistan Respublikası arasında imzalanan 30-31 may və 4 iyun 1918-ci il tarixli protokol və müqavilələrdə təsbit edildi. Həmin öhdəliklər aşağıdakılar idi:

1. Ermənilərlə müsəlmanlar arasında düşmənçilik aradan qaldırılacaq və erməni tərəfi Stepan Şaumyanla əlaqəyə girib Bakının müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin edəcək, bununla azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların qarşısı alınacaqdır (Osmanlı-Ermənistan "Sülh və Dostluq" müqaviləsinin 5 və 11-ci maddələri) [10, v. 11-19; 7].

2. Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən kütləvi qırğınlar dayandırılacaqdır [19; 3, v. 1-2].

3. Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində yaşayan müsəlmanların sərbəst dini ibadət, azan oxunması, mədəniyyət, ictimai və siyasi fəaliyyət və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin edəcək və müsəlmanlar erməni əhalinin sahib olduğu bütün hüquqlara sahib olacaqlar (Osmanlı-Ermənistan "Sülh və Dostluq" müqaviləsinin 6-cı maddəsi və III əlavəsi) [10, v. 11-19, 28-32].

4. Ermənistan hökuməti Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından, xüsusən də Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından imtina edəcəkdir [3, v. 47].

5. Ermənistan Respublikası Azərbaycanla vahid konfederativ dövlətdə birləşmək üçün çalışacaqdır.

Nəticə etibarilə, baş komandan vəkili və hərbi nazir Ənvər paşanın bütün xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, Xəlil bəyin rəhbərlik etdiyi Batumdakı türk heyəti Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin lehinə bir sıra ərazi güzəştlərinə gedərək, İrəvan şəhərinin də daxil olduğu Yeni Bəyazid və Eçmiədzin bölgələrindən ibarət bir Ermənistan dövlətinin qurulmasını təsdiqlədi [19; 8].

Batumdan göndərilən direktiv əsasında Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 29-da Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən iclasında İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi məsələsi müzakirə olundu. Baş nazir F.Xoyski Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəd məsələləri barədə Şuranın üzvləri ilə Ermənistan Milli Şurasının üzvləri arasında aparılmış danışıqlar haqqında məlumat verdi. Fətəli xan öz məruzəsində ermənilərin özlərinin siyasi mərkəzlərini yaratmaq üçün Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsinin qaçılmaz olduğunu bəyan etdi. Daha sonra bu məsələ ilə bağlı X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov və M.Məhərrəmov çıxış edərək İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinin tarixi zərurət, lakin bizim üçün qaçılmaz acı bir həqiqət olduğunu qeyd etdilər. Nəticədə 28 nəfər Şura üzvündən 16 nəfəri bu təklifin lehinə səs verdi [1, v. 51-52]. Bununla da İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi məsələsi ermənilərin xeyrinə həll edilmiş oldu. Qeyd etdiyimiz kimi, Bakının Sovet Rusiyasının qoruduğu Şaumyan rejiminin əlində olması, bolşevik-daşnak alyansı tərəfindən Azərbaycanın bir çox qəzalarında müsəlman əhaliyə qarşı törədilən qırğın və talanlar və bununla bağlı ölkədə tüğyan edən anarxiya qarşısında Osmanlı dövlətinin hərbi yardımına böyük ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələri bu yardımı təmin etmək üçün türklərin bütün tələblərini qəbul etməyə məcbur oldular.

4 iyun 1918-ci il tarixində imzalanmış Batum müqaviləsinin şərtlərinə görə Ermənistan Respublikası Cənubi Qafqazda 9 min km^2 ərazisi olan bir dövlət oldu. Ermənistan Respublikası Göyçə gölü

ilə Osmanlı dövlətinin yeni sərhədləri arasındakı dar dağlıq ərazini əhatə edirdi. Bu ərazilər aşağıdakılardır: Yeni Bayazit qəzası (Basarkeçər adlanan cənub-şərq qismi istisna olmaqla), İrəvan qəzası (Qəmərli-Gərnibasar, Uluxanlı-Zəngibasar və Vedibasar istisna olmaqla), Eçmiədzin qəzası (Sərdarabad istisna olmaqla) və Aleksandropol qəzası (qəza mərkəzi Aleksandropol istisna olmaqla) [16, v. 146; 14, v. 98, 13, v. 4, 69].

Yeni yaradılan Ermənistan Respublikası ərazisində cəmi 321000 nəfər əhali yaşayırdı ki, onun da 230 mini erməni, 80 mini türk-müsəlman, 11 mini isə digər xalqların nümayəndələri idi [13, v. 69]. Ermənilər onlara ayrılan ərazinin azlığından yenidən şikayətləndikdə, Batum konfransındakı Osmanlı hərbi nümayəndəsi Mehmed Vehib paşa bildirdi ki, ermənilərə daha çox ərazinin qalması üçün Ermənistan daxilindəki bütün müsəlmanları böyük məmnuniyyətlə Türkiyəyə köçürə bilərik [22, s. 168-169].

Beləliklə, Batum konfransındakı türk heyəti kiçik bir ərazidə öz nəzarəti altında olacaq bir erməni dövləti yaratdı və Osmanlı dövləti onu de-fakto tanıyan ilk dövlət oldu. Bununla da osmanlı dövləti bir tərəfdən "erməni məsələsi" ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan "qınağ"ı aradan qaldırmış olur, digər tərəfdən də İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri erməni dövlətini Cənubi Qafqazda yaratmaqla problemi bir növ özündən uzaqlaşdırmış olurdu.

Lakin ermənilər erməni dövlətinin yaradılması müqabilində üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin heç birini yerinə yetirmədilər. Belə ki, erməni daşnak hökuməti Bakıdakı Şaumyan rejimi ilə əlaqəyə girib şəhərdəki müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində heç bir iş görmədi; Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin hələ ki, tam nəzarət edə bilmədiyi qəzalarda türk-müsəlman əhalisinə qarşı diskriminasiya və soyqırım siyasətini davam etdirdi; Ermənistan Respublikası ərazisində qalan türk-müsəlmanların siyasi, ictimai, dini və mədəni hüquqları təmin olunmadı, mərhələli şəkildə həyata keçirilən soyqırım və diskriminasiya siyasəti nəticəsində bu əhalinin bir qismi məhv edildi, qalanları da ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalaraq qaçqına, Ermənistan isə monoetnik dövlətə çevrildi; Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkmədi; Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə konfederativ dövlətlə birləşmək fikrini belə qəbul etmədi.

Batum razılaşmalarına və müqavilələrinə görə cəmi 9 min kv. km ərazidə yaranmış Ermənistan dövləti Mudros sülhündən sonrakı dövrdə və daha sonra Sovet hakimiyyəti illərində öz ərazisini əsasən Azərbaycan torpaqları hesabına olmaqla 20,8 min kv. km genişləndirərək 29,8 min kv. km-ə çatdırdı. Zəngəzurun Ermənistana verilməsi ilə Azərbaycan özünün bir hissəsi olan Naxçıvandan ayrı salındı. Bütün bunlarla kifayətlənməyən Ermənistan Respublikası 1991-1994-cü illərdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 rayonundan ibarət 17 min kv. km ərazisini işğal etdi, 1 milyondan artıq azərbaycanlını qaçqın və məcburi köçkünə çevirdi, dünyanın gözü qarşısında Xocalı soyqırımını törətdi.

Hazırda Ermənistan Respublikası özünü 1918-1921-ci illərdə mövcud olmuş Ermənistan Respublikasının varisi elan etdiyindən həmin respublikanın İrəvanın ermənilərə verilməsi və erməni dövlətinin yaradılması müqabilində imzaladığı müqavilə və öhdəliklərə sadiq qalmasını və onları yerinə yetirməyə borclu olmasını anlamalıdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond (f.) 970, siyahı (siy. 1), iş 1.
2. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f. 276, siy. 9, iş 1.
4. Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-136, 1-137.
5. ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-1, 3-2.
6. ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26.
7. ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31.
8. ATASE, A. 4/3671, K. 2920, D. 16-507, F. 1-18.
9. ATASE, A. 4/3671, K. 2930, D. 553, F. 4.
10. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HMŞ.İŞO, D. 107, G. 11.
11. BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 3.

12. BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6.
13. BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 1.
14. BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 3.
15. BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 4.
16. BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 5.
17. BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 7.
18. BOA, HR. SYS, D. 2399, G. 1.
19. BOA, HSD.AFT, D. 6, G. 61.
20. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, Типография правительства Грузинской Республики, 1919.
21. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
22. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnəşr, 2011.

GIVING OF IREVAN TO ARMENIANS AND PROCESS FOR CREATION OF ARMENIAN STATE

SUMMARY

Process of "Giving of İrevan to the armenians and creation of Armenian state" has been researched in Batumi conference which is continued among national republics created after collapse of Seim with Ottoman empire aftermath continued between Ottoman empire and Transcaucasian Seim has been studied in the article.

Why Armenian state was established in 1918? Why Armenian state was established only around İrevan? How and by whom İrevan and surrounding areas were given to the Armenians? What was position of Azerbaijan side to this question? Under what conditions issue on giving of İrevan and surrounding areas and establishment of Armenian state in these areas has been implemented? Under what conditions İrevan was given to the Armenians? What was result of these terms?

All these questions are clarified under primary archive document and materials of that period.

ПЕРЕДАЧА ЭРИВАНА АРМЯНАМ И ПРОЦЕСС СОЗДАНИЯ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследовано передача Эривана армянам и процесс образования армянского государства в Батумской конференции, которая проводилась между Османской империей и Закавказским Сеймом и продолжалась между национальными республиками созданными после распада Сейма.

Почему в 1918-м году было создано армянское государство? Почему армянское государство было создано именно на основе Эривана? Кем и как были переданы армянам Эриван и близлежащие территории? Какова была позиция Азербайджанской стороны по этому вопросу? При каких условиях внедрялась в жизнь передача Эривана и близлежащих территорий и создание армянского государства на этих территориях? На каких условиях Эриван была передана армянам? Каковы были последствия и дальнейшая судьба этих условий?

В статье внесена ясность всем этим вопросам в свете архивных документов и материалов.

T.ü.f.d. **Rəhilə ŞÜKÜROVA**
Gazi Üniversitesi öyrətim üyesi, Ankara şəhəri

LƏNKƏRAN QƏZASINDA DAŞNAKLARIN VƏ BOLŞEVİKLƏRİN TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMIN TARİXŞÜNASLIĞI

Açar sözlər: soyqırımı; Azərbaycan, Lənkəran qəzası, daşnaklar, bolşeviklər
Keywords: genocide; Azerbaijan, Lankaran uyezd, dashnaks, bolsheviks
Ключевые слова: геноцид, Азербайджан, Ленкоранский уезд, дашнаки, большевики

1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda və Qubada daşnak-bolşevik rəhbərliyinin fəal iştirakı ilə törədilmiş dəhşətli qırğın nəticəsində dilindən, dinindən, cinsindən, mənşəyindən asılı olmayaraq minlərlə dinc əhali öldürülmüş, təhqir və işgəncələrə məruz qalmışdı. Azərbaycanın digər bölgələri kimi Lənkəran qəzası da erməni daşnaklarının rus bolşevikləri ilə birgə həyata keçirdiyi soyqırım cinayətindən kənarda qalmamış və bu ərazidə 1918-1919-cu illərdə kütləvi soyqırımlar həyata keçirilmişdir. Məqalədə bu soyqırımları sübut edən mənbələr və dövrü mətbuatın əsasında yazılmış mühüm əsərlər işıqlandırılmışdır.

I Dünya müharibəsinin yaratdığı mürəkkəb şəraitdən istifadə edərək ermənilər qonşu xalqların hesabına milli dövlət yaratmaq iddialarını gerçəkləşdirməyə başladılar. Bu sərsəm ideyanın həyata keçirilməsi üçün isə yeganə yol bu ərazilərdə yaşayan yerli əhalinin məhv edilməsi idi. Böyük dövlətlərdən, xüsusilə Rusiyadan hərtərəfli kömək alan erməni cəlladları Azərbaycan və Şərqi Anadolu torpaqlarını aborigen əhalidən təmizləyərək "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmağa cəhd göstərmişlər. 1918-1920-ci illərdə şimallı-cənublu Azərbaycanın əksər bölgələri – Bakı, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Zəngəzur, İrəvan, Naxçıvan, Salmas, Xoy, Qaradağ, Təbriz, ən əsası Urmiya bölgəsi ermənilər tərəfindən qanlı soyqırıma məruz qalmışdır, bu ərazidə yaşayan azərbaycanlılar, o cümlədən bütün türk-müsəlman əhali ermənilərin dünyada analoqu olmayan soyqırıma məruz qalmışdır. Daşnak-bolşevik rəhbərliyinin fəal iştirakı ilə törədilmiş dəhşətli qırğın nəticəsində dilindən, dinindən, cinsindən, mənşəyindən asılı olmayaraq minlərlə dinc əhali öldürülmüş, təhqir və işgəncələrə məruz qalmışdı. Bu qanlı hadisə tezliklə Bakı hüdudlarından kənara çıxmış, bolşevik-daşnak hərbi dəstələri bir sıra Azərbaycan qəzalarında olduğu kimi Lənkəran qəzasını da talan etmiş, dinc əhali qətlə yetirilmişdi.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, qeyd olunan problemlə bağlı ölkəmizin arxivlərində saxlanılan bir çox qiymətli sənədlər sovet hakimiyyəti illərində xalqdan gizlədilmiş, Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı dövrləri və problemləri barədə saxta tarix "yaradılmışdır". Bu gün tarix elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də zaman-zaman azərbaycanlıların məruz qaldığı soyqırım və deportasiyalar, itirdiyimiz torpaqlar haqqında vaxtı ilə təhrif olunmuş tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılaraq ölkə və dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasıdır. Bu baxımdan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da imzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımı" haqqında fərmanı tariximizin bu qaranlıq səhifələrinə uzun illərdən sonra işıq salan ilk rəsmi hüquqi sənəd kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümummili Liderin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin elmə göstərdiyi yüksək qayğını əsas götürən Tarix İnstitutu bu gün nəinki ölkəmizdə, hətta Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Hindistan və Gürcüstanın arxiv və kitabxanalarında saxlanılan ilk mənbələri, o cümlədən soyqırımla bağlı sənədlərin Azərbaycana gətirilərək nəşr olunması kimi çox mühüm bir layihəni həyata keçirir.

Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli olaraq Lənkəran qəzasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqırımlarda ermənilər daha çox bolşeviklərlə əlbir hərəkət etmişlər.

İngilislərin ağalıq etdikləri Qacarlar İranı ilə həmsərhəd olan Lənkəran həmin dövrdə Bakının arxası sayılan mühüm strateji bir məntəqə olmaqla yanaşı həm də əhəmiyyətli yüngül-yeyinti sənayesi bölgəsi idi. Lənkəran vasitəsilə Orta Asiya və Həştərxanla əlaqə saxlamaq, Sovet Rusiyasından məsləhət və kömək almaq mümkün idi. Bu baxımdan Lənkəranın əldə saxlanması istər bolşeviklər, istərsə də onların hamilik etdiyi erməni daşnakları üçün vacib idi. Həmin dövrdə Lənkəran bölgəsi milli qüvvələrin - Sultan bəy Qulubəyov, Aslan Talışinski və baron Osten-Sakerin 1917-ci ildə təşkil

etdiyi milli alayı və I Dünya müharibəsindən qayıdaraq Lənkəranda terləşən "Dikaya diviziya"nın nəzarəti altında idi.

Bolşevik şnelinə bürünmüş daşnak Stepan Şaumyan milli qüvvələri tərksilah etməklə, bölgəni tamamilə ələ keçirməyi və burada etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməyi planlaşdırırdı.

Lənkəran qəzasında baş verən soyqırımlar dövrün mənbələrində və dövrü mətbuatda öz əksini tapmışdır. Dövrün hadisələrini əks etdirən mənbələr sırasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin yanında Siyasi Sənədlər Arxivinin 277 [2] və Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 100 [3] saylı fondlarına məxsus sənədlər xüsusilə fərqlənir. Bundan əlavə, "Azərbaycan" qəzetinin 1918-ci il 18 noyabr [5], 1919-cu il 29 yanvar [6], 14 mart [7] və "Açıq söz" qəzetinin 1918-ci il 18 may və 23 yanvar [8] tarixli saylarında da Lənkəran qəzasında baş verən qanlı soyqırımlar haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bu mənbələrin araşdırılması nəticəsində bir sıra mühüm tədqiqatlar [9], elmi araşdırmalar A.İsgəndərov [12;13], B.Kərimov [14], V.Abışov [1] və məqalələr toplusu [10] ortaya qoyulmuşdur.

Lənkəran qəzasında ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı 1918-ci ilin yanvarında başlamış və mart ayında daha da şiddətlənmişdir. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyanın sənədlərində, komissiyanın sədri Ələkbər bəy Xasməmmədov Xarici İşlər Nazirinə göndərdiyi yazılarında polkovnik Avetisovun silahlı quldur dəstələri tərəfindən Lənkəran qəzasında böyük dağıntılar törədildiyi, azərbaycanlı əhalinin ucdantutma məhv edilməsi, Astaranın bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq xarabazarla çevrilməsi, Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasındakı müsəlman kəndlərinin "Aleksandr Jandar" gəmisi tərəfindən top atəşinə tutulması, Lənkəran bölgəsi əhalisinin əksəriyyətinin yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olması haqqında kifayət qədər məlumatlar verilmişdir [3, 100, siy. 2, iş 791, vər. 2].

Qeyd edilən araşdırmalarda daşnakların Lənkəranın müxtəlif bölgələrində evlərə soxularaq bəzi ailələri bütünlüklə məhv etdikləri, hamilə qadınlara, qocalara belə rəhm etmədikləri, Gərmətük, Mamusta, Kərgəlan, Sütəmurdov, Girdəni kəndlərində onlarca günahsız insanları soyqırıma məruz qoyduğu sübut edilmişdir [Bax: 12;13;14;1].

Lənkəran qəzasında erməni hərbi birləşmələrinin dinc müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırım faktları həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentdə də gündəmə gətirilmişdir. Bütün bu materiallar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin Stenoqrafik hesabatları şəklində 1998-ci ildə Bakıda işıq üzü görmüşdur. Beləki, 1919-cu ilin yanvarında Məmməd Əmin Rəsulzadə parlamentdəki çıxışında qeyd edirdi ki, "...burada yenə imdad naləsi eşidiriz. Binaən-ileyh Azərbaycan hökuməti məsələnin sülh konfransı tərəfindən həllinə və Qafqaziya millətləri bir yerə yığışıb ixtilafi bitirməsinədək millətdaşımızın və irqdaşımızın düçar olduqları ələmlərini yüngülləşdirməlidir. Yalnız ora (İrəvanda) deyil, Lənkəran müsəlmanları da bu haldadırlar. Azərbaycan parlamenti bu dərəcə zülm və qəddarlara düçar olan qardaşlarımıza müavinətini əsirgəməz: Vətənin ayrılmaz bir cüzini təşkil edən və paytaxtımızın böyründə bulunan Lənkəran uyezdinin bir takım özübaşına şəbilər əlində hər növ zülm və cəbrlərə məruz qaldığı, bura müsəlman əhalisinin min dürlü təcavüzlərə, işgəncələrə, haqsızlıqlara giriftar olduqları, Muğan Cumhuriyyəti adı ilə tuğyan edən şəbilərin kəndlilərini Muğan hökumətini tanımağa icbar eylədikləri hökumətə məlum olmaya bilməz. Hökumətin bu zavallı uyezdi, bu qəddar şəbilər təsəllüətindən qurtarmaq üçün nə kimi tədbirlərə müraciət eylədiyini bilmək istəriz" [4, s.121-122]

Bu qırğınlar nəticəsində ermənilər bölgədə yüzlərlə ev dağıtmış və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoymuşdur. Nəticədə 1919-cu ilin avqustuna, "Molokan qiyamı" yatırılana qədər qəzada erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu [9, s.86].

1918-1919-cu illərdə Lənkəran bölgəsində həyata keçirilən soyqırımlar yerli əhalinin yaşlı nəslinin qanlı xatirələri Hacı Mirhaşım Talışlının müəllifi olduğu "1918-ci il Lənkəran faciəsi" [15;16] adlı məqalədə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Məqalədə bu qanlı cinayətlərin canlı şahidlərindən Lənkəranda ilk ali təhsilli ədəbiyyat müəllimi Teymur Şahverdiyevin, müəllim Əbülqasım Qasımovun və başqalarının tükürpədici xatirələri qələmə alınmışdır [15;16].

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abışov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı, 2007.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin yanında Siyasi Sənədlər Arxivi, f. 277, siy. 2, iş 16.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.100, siy. 2, iş 791.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998.
5. "Azərbaycan" qəzeti, 1918-ci il, 18 noyabr, №39.
6. "Azərbaycan" qəzeti, 1919-cu il, 29 yanvar, № 100.
7. "Azərbaycan" qəzeti, 1919-cu il, 14 mart, № 101.
8. "Azərbaycan" qəzeti, 1919-cu il, 18 may, № 103.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, 2008.
10. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. /AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu və Azərbaycan Respublikası Hərbi Prokurorluğunun birgə layihəsi. Bakı, 2016.
11. Cavadova E. O, həm də görkəmli etnoqraf idi (Teymur bəy Bayraməlibəyovun həyat və yaradıcılığından səhifələr). Bakı, 2009.
12. İsgəndərov A. 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman soyqırımları. "Azərbaycan" qəzeti, 2005, 1-2 aprel.
13. İsgəndərov A. Azərbaycan türk-müsəlman soyqırımı problemlərinin tarixşünaslığı: 1918-1920. Bakı, 2006.
14. Kərimov B.B. 1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri soyqırım // Bakı Universitetinin xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2012, № 2, s. 151-160.
15. Lənkəran-Astara bölgəsində 1918-ci il qırğınları. "Zaman" qəzeti, 2014, 1 iyul, s. 6.
16. Talışlı M., Əhədov E. 1918-ci il Lənkəran faciəsi. "Respublika" qəzeti., 2015, 13 mart, № 57

THE HISTORIOGRAPHY OF THE GENOCIDE COMMITTED DASHNAKS AND BOLSHEVIKS IN LENKORAN UYEZD
SUMMARY

As a result of terrible massacre perpetrated with the active participation of the Dasnak-Bolshevik leadership in March-April of 1918 in Baku, Shamakhy, Guba thousands of civilians were killed, insulted and tortured regardless of their language, religion, sex and origin. Like other regions of Azerbaijan, Lankaran uyezd did not avoid the genocide carried out by Armenians together with Russian Bolsheviks, and mass genocide was carried out in 1918-1919.

In the article is highlighted important works written on the sources and press materials which has proven this genocide.

ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА, УЧИНЕННОГО ДАШНАКАМИ И БОЛЬШЕВИКАМИ В ЛЯНКЯРАНСКОМ УЕЗДЕ
РЕЗЮМЕ

В результате геноцида, учиненного в марте-апреле 1918 года дашнако-большевистским руководством Бакинского Совета в Баку, Шамахе и Губе, были уничтожены и подвергнуты истязаниям десятки тысяч мирных людей – представителей тюрко-мусульманского населения. Армянские дашнаки, совместно с русскими большевиками, совершили также акции массового истребления населения Лянкяранского уезда.

В статье освещены труды, в которых на основе источников и материалов периодической печати приводятся неопровержимые научные доказательства осуществления этих акций геноцида.

Fil.ü.f.d. **Zakirə ƏLİYEVA**
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu,
Elmi informasiya şöbəsinin müdiri

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIM MƏSƏLƏLƏRİNİN BİBLİOQRAFİK İCMALI

Açar sözlər: Tarix İnstitutu, soyqırım, terror, tarixşünaslıq, biblioqrafiya, Azərbaycan tarixi, erməni cinayəti
Keywords: Institute of History, genocide, terrorism, historiography, bibliography, the history of Azerbaijan, the crime of Armenians
Ключевые слова: Институт истории, геноцид, терроризм, историография, библиография, история Азербайджана, преступление армян

Elm və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin özü bir növ informasiya prosesidir. Biblioqrafik tədqiqat dedikdə elmşünaslıq və elm tarixində məlum olan elmi-texniki tərəqqiyə informativ yanaşma nəzərdə tutulur. Biblioqrafiyaşünaslıq elminin tədqiqat funksiyasının reallaşdırılması nəinki bu elmin öz daxili nəzəriyyə və təcrübəsində baş verən təkmilləşdirmələrlə, eyni zamanda bütün elm sahələrində, o cümlədən ictimai elmlərdə də əldə edilən nailiyyətlərlə şərtlənir. Hər bir elm sahəsinin inkişafı isə onun nailiyyətlərinin qeydə alınmasını, yaşadılmasını və gələcəkdə istifadəsini təmin edilməsini tələb edir. Bu mənada Azərbaycan tarixinin biblioqrafik araşdırılması əslində toplanmış informasiya resursları əsasında biblioqrafik metodlardan istifadə etməklə yeni biliklərin əldə edilməsi prosesidir. Müasir dövrümüzdə Azərbaycan tarixi və tarixşünaslıq elmimizin inkişaf perspektivləri biblioqrafiyaşünaslıq elmimizin qarşısında da mühüm vəzifələr qoyur.

Azərbaycan tarixi və tarixşünaslıq elmimizə həsr olunmuş biblioqrafik nəşrlər əhatə etdiyi resursların xarakteristikasının təhlili və təsviri metodları əsasında ciddi faktiki elmi keyfiyyət göstəriciləri təqdim etməyə qadirdir. Tətbiq edilən informasiya texnologiyaları tarixin müxtəlif dövrləri, mərhələləri, ictimai-siyasi prosesləri, ideoloji cərəyanları, işğal, təcavüz, saxtalaşdırma faktları və s. haqqında dəqiq və optimal bibliometrik təhlillər aparmağa imkan verir.

A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda ənənəvi və elektron resurslarla tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq, saxtalaşdırılmış səhifələrin öz rəngini bərpa etmək, faktiki elmi mahiyyətini açmaq, araşdırmalar üçün daim inkişafda olan, zənginləşən, yeni tədqiqat perspektivlərinə istiqamət verən tarixşünaslıq biblioqrafiyası məktəbi mövcuddur. Tarix İnstitutunun nəşr etdiyi biblioqrafik araşdırmalar ilk növbədə Azərbaycan tarixinin zəngin elmi məlumat bazası olmaqla yanaşı bu mötəbər elm ocağının özünün tarixi fəaliyyət salnaməsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. AMEA-nın müxbir üzvü, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru, millət vəkili Yaqub Mahmudovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə təşəkkül tapmış tarixşünaslıq biblioqrafiyası məktəbi İnstitut əməkdaşlarının müəllifi olduğu Azərbaycan tarixinin ən müxtəlif dövrlərinə və məsələlərinə həsr olunmuş nəşr materiallarının - kitab, monoqrafiya, tədqiqat işləri, məqalələrlə yanaşı, arxiv sənədlərinin, foto və video materialların, İnternet resurslarının elmi-sahəvi əsaslarda toplanılmasını, beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş biblioqrafik standartlar əsasında təsnifləşdirilməsini, işlənilməsini, nəşrini və təbliğini həyata keçirir.

Təkcə İnstitut əməkdaşlarının əsərlərindən ibarət olan «Azərbaycan tarixiçiləri» 2 cildlik biblioqrafik nəşr (1-ci cild. Kitablar, 384 s., II cild Məqalələr, 984 s.) 10 000-ə yaxın elmi mənbəni əhatə edir. Son illərin əhəmiyyətli elmi biblioqrafik nəşrlərindən olan «Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2016): tarixi-biblioqrafik araşdırma» (372 s.) kimi 4000-dən artıq mənbəni əhatə edir. Azərbaycan tarixinin Müstəqillik illərinin səhifələrini işıqlandıran bu biblioqrafik araşdırma elmi-sahəvi, şəxsi, ölkəşünaslıq, retrospektiv, tövsiyə biblioqrafiyasının bir neçə metodunu özündə birləşdirir və universal elmi-biblioqrafik yaradıcılıq nümunəsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki biblioqrafik araşdırmada Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, azərbaycanlıların soyqırımı, deportasiyası məsələlərinə həsr olunmuş xeyli miqdarda materiallar öz əksini tapmışdır. Biblioqrafik təsvirlər tədqiqatçılara, oxuculara hər bir mənbənin dəqiq ünvanını və məzmununu təqdim edir.

İnstitutun 2014-cü ildə ən uğurlu layihələrindən biri tarix elmləri doktoru Y.Mahmudovun müəllifi olduğu «İlham Əliyev və Azərbaycan tarix elmi» kitabı olmuşdur. Kitabda, dövlət başçı-sının Azərbaycan tarix elminin saxtalaşdırmalardan, zərərli konsepsiyalardan təmizlənməsi, soyqırımlar ilə bağlı elmi araşdırmaların aparılması istiqamətində Tarix İnstitutuna verdiyi böyük dəstək, tövsiyə, qayğı və diqqət, çağırış və tapşırıqları, müstəqil Azərbaycan Respublikasında tarix elminin konseptual problemləri, bu problemlərin araşdırılması istiqamətində aparılan dövlət siyasəti və strategiyası öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr edilmiş ümumi yığıncaqdakı nitqində İnstitutun fəaliyyətini yüksək dəyərləndirərkən bu fikirləri söyləmişdir: «Mən çox şadam ki, tarixçilərimiz çox sanballı və əsaslı əsərlər yaradırlar. Xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mövcudluğu bizə diktə edir ki, bu sahəyə daha da böyük diqqət göstərək. Çünki bu bölgənin tarixi ermənilər tərəfindən daim saxtalaşdırılır, daim təhrif olunur. Şadam ki, alimlərimiz mənim çağırışıma müsbət cavab verərək qısa müddət ərzində bu bölgənin tarixi ilə bağlı çox gözəl və real faktlara əsaslanmış əsərlər yaratmışlar. Başlıcası, İrəvan xanlığının tarixi ilə bağlı yaradılmış əsərlər xüsusi məna daşıyır. Çünki əfsuslar olsun ki, dünya birliyi demək olar bilmirdi ki, bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranmışdır». (1)

Azərbaycan Prezidentinin çağırışları, tövsiyə və tapşırıqlarını nəzərə alan Tarix İnstitutunun kollektivi xeyli miqdarda elmi nəşrləri - «Kürəkçay-200» (2005), «Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı» (2006), «Qarabağ: real tarix, faktlar və sənədlər» (2005), «Azərbaycanın Şuşa qəzası (1900-1917-ci illər)» (2005), «Quba xanlığı» (2005), «Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı (1918-1920)» (2006), «Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər)» (2007), «Azərbaycanlılar» (2008), «Dağlıq Qarabağ gerçəkliləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik)» (2009), «Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan bölgələrində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlar (1918-1920)» (2014), «İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi» (2016) və s.-oxuculara, dünya ictimaiyyətinə təqdim etmişdir.

İnstitutun nəşrləri sırasında ölkənin hər bir bölgəsində ermənilərin törətdiyi soyqırımlarından bəhs edən sənəd topluları, üçcildlik «İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi», Azərbaycan Respublikası Milli Atlasının tərtibi üçün hazırlanmış xəritələr xüsusi qeyd edilməlidir.

İnstitutun direktoru, görkəmli tarixçi alim Y.Mahmudov başda olmaqla, Tarix İnstitutunun əməkdaşlarının elmi əsərləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri həm ölkəmizdə, həm onun sərhədlərindən uzaqlarda, elektron informasiya mühitinin interaktiv kanallarında tarix yaddaşımızı, torpaqlarımız uğrunda haqq-ədalət savaşımızı dönə-dönə dünyanın gözü önünə qoyur: «Dünya tarixində ən vəhşi soyqırım Azərbaycan xalqına qarşı edilib», «Ermənilərin pafoslu uydurmaları və havadarları, bizim isə əlimizdə konkret sənədlər var», «Mart soyqırımında öldürülənlərin sayı 1 milyondan çoxdur», «Мы должны превратить могильные захоронения в музеи под открытым небом, и продемонстрировать миру армянский вандализм», «Soyqırımı haqqında bütün tarixi həqiqətlər üzə çıxarılmalı və dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır», «Геноцида армян никогда не было», «Как у турецкой , так и у азербайджанской сторон, имеются в руках серьезные факты в данной области» və s.(5)

A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda aparılan elmi tədqiqatların mühüm istiqamətlərindən biri də xalqımıza qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırımlar tarixinin tədqiqidir və bu sahədə də xeyli sayda tədqiqat əsərləri, monoqrafik nəşrlər, elmi məqalələr, sənədlər toplusu və s. çap edilmişdir. Tarix boyu türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım faktlarının araşdırılması üçün son dərəcə qiymətli məlumatlarla zəngin olan nəşrlər - «Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər» (2009), üç cildlik «Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı» sənədlər toplusu (2010), «Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (1917-1920-ci illər)», «Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri (2010), «Osmanlı sənədlərində Qarabağ: sənədlər və xəritələr» (2011), «Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. I cild. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri. Britaniyanın arxiv sənədləri» (2012), «Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. II cild. XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri. Rusiya Dövlət Arxivinin sənədləri» (2012), «Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. III cild. XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri. Rusiya Dövlət Arxivinin sənədləri» (2012), «Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində.

Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arxivinin Sənədləri». I cild (2012), «Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arxivinin Sənədləri». II cild (2012), «Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. (Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri)» (2012), «Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. May-oktyabr 1918-ci il. I Cild. Almaniya Federativ Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi Arxivinin Sənədləri» (2013), «Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. I cild. XIX-XX əsrlər. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivi və Gürcüstanın Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin Sənədləri» (2013), «Azərbaycan türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı Britaniya kitabxanasının arxiv sənədlərində» (2014), «Avropa diplomatiyasında «erməni məsələsi» və ya Türkiyəni bölüşdürmək planı (Rusdilli sənədlər əsasında)» (2015), «Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları» (2016) və s. işıq üzü görmüşdür.

Son onillikdə azərbaycanlıların soyqırımı faktlarına dair toplanmış külli miqdarda arxiv sənədləri əsasında tədqiqat işləri aparılmış, Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Lənkəranda, Zəngəzurda, Qarabağda, Naxçıvanda, İrəvanda yerli əhaliyə qarşı soyqırım faktları təhlil və təsdiq edilmişdir. Paralel olaraq, Tarix İnstitutunun bu nəşrlərinin və nəşrlərdə istinad edilən mənbələrin biblioqrafiyasının nəşri sahəsində işlərə də start verilmişdir. Tarixşünaslıq biblioqrafiyası sahəsində görülən işlər tarix elminin multidissiplinar əlaqələrini də əhatə etməklə operativ və dəqiq informasiyalaşdırılma proseslərinin təşəkkülünə yardım edir. (8) Müxtəlif elmi biliklərin – coğrafiya, təbabət, etnoqrafiya, fəlsəfə, hüquq, psixologiya və s. - qovşağında toplanmış mənbələr formatlarına görə də müxtəlifdir. Digər tərəfdən, biblioqrafiyada tətbiq edilən tarixi metodlar materialların məqsədyönlü, müfəssəl, səmərəli, tədqiqat xarakterli olmasını təmin edirsə, tarixi materiallara tətbiq edilən biblioqrafik metodlar mənbələrin bütün əlamətlərini, elementlərini, mahiyyətini təhlil və təbliğ etməyə imkan verir. (7)

Ümumiyyətlə, mənbələrin – sənədlərin, kitabların, foto-video materiallarının elmi dəyərinin nəzərə alınaraq, hədəfə aldığı mövzu istiqamətində səmərəli elmi sistemləşdirilməsi vacibdir. Hədəf dedikdə burada toplanmış resursların mövzu istiqaməti, istifadəçi kateqoriyası, ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, peşəkar və elmi-kütləvi mühit seçilə bilər. Hər bir halda Azərbaycanın tarixi ilə bağlı biblioqrafik araşdırmalar mütəxəssislərdən yüksək səviyyədə elmi və biblioqrafik məsuliyyət tələb edir. Çünki söhbət Azərbaycan xalqının dünya tarixində yerindən, ərazi iddialarına qarşı haqlı mövqeyindən, təcavüz və terrorizmə qarşı mübarizəsindən, soyqırımlara məruz qalmasından gedir.

Dünyanın bir sıra ölkələrində soyqırımla bağlı elmi maraq doğuran, müsbət və mənfi dəyərləndirilə biləcək, ənənəvi və elektron biblioqrafik nəşr nümunələri mövcuddur. Bu qəbildən biblioqrafik nəşrlərin, bazaların tədqiqat obyekti seçilərək alimlər və biblioqraflarımız tərəfindən müqayisəli təhlili və elmi dəyərinin və ya dəyərsizliyinin müəyyən olunması zəruridir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün onlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

Kaliforniya Universitetinin professoru Eddi Yegianyanın qlobal şəbəkə çıxardığı Ermənilərin soyqırımı biblioqrafiyasının («Обширная библиография Геноцида армян»- http://www.centerar.org/bibliography) ABŞ, Avropa və Yaxın Şərqin arxivlərindən əldə edilmiş və XX əsrdə humanizmin böhranına həsr olunmuş materiallardan ibarət olması iddia edilir. (10) Əsasən, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı Türkiyəsində yaşayan erməni əhalinin soyqırımı ilə bağlı materiallardan ibarət olan biblioqrafik bazanın mahiyyəti və mənbələrin seçiminə yanaşma mövqeyi, baxış bucağı aydındır. Əlbəttə, bu bazanın elmi etibarlılığı haqda söz demək həm qardaş Türkiyənin, həm də Azərbaycanın ziyalılarının, tarixçi alimlərinin öhdəsinə düşür.

Qeyd edək ki, biblioqrafik bazanın ana səhifəsində müəllif, həyatları yarımçıq qalmış qohumlarının adlarını sadalayır və yazır ki, onlar Türkiyədə erməni olduqları üçün soyqırıma məruz qaldılar. Mənbələri toplayarkən erməni terrorçularının tarix boyu törətdiyi vəhşiliklərin minlərlə insanın həyatını əlindən alması faktlarına göz yuman Yegianyanların bu gün «cavabını» verməyə qadir olan tarixçilər ordumuz və bu ordunu onu haqq savaşına səsləyən dövlət rəhbərimiz var: «1918-ci ilin mart-iyul aylarında erməni quldur dəstələri Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırım törətmişlər. Beş ay ərzində 50 mindən çox soydaşımız erməni faşizminin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Quba qəzasında, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında bizə qarşı soyqırım törədilmişdir... Burada həlak olmuş insanlar müxtəlif dinlərin, müxtəlif millətlərin nümayəndələridir. Onların ermənilər üçün bir

günahı var idi ki, onlar erməni millətindən deyildilər» – bu fikirlər Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışındakı nitqindəndir.(2)

Qeyd edək ki, bu qəbildən həm çap, həm də elektron variantda «Геноцид армян 1915-1916 гг. Библиография (1995), «Армянский вопрос, геноцид армян: библиография литературы на русском языке (1877-1997) (1998), «Армянский вопрос и Геноцид армян». Библиография на русском языке (1998-2007 гг.) (2009) və s. kimi nəşrlər internet mühitində erməni soyqırımının geniş təbliğinə xidmət edir.

Erməni soyqırımı tərəfdarları, «professional» tarixçilər əldə etdikləri mənbələri necə deyərlər «öz xeyirlərinə» təbliğ edirlər. İstinad edilən mənbələrin seçimində də qərəzlilik mövcuddur. Halbuki bu mənbələrə idrakın və məntiqin dərk etdiyi səbəb və nəticə müstəvisində tənqidi yanaşılarsa əsl həqiqət üzə çıxar. O həqiqət ki, tarix elmləri doktoru Yaqub Mahmudov da, onun rəhbərlik etdiyi Tarix institutunun alimləri də öz əsərləri ilə onu dəfələrlə öz tədqiqatlarıyla təsdiq ediblər: «Bu gün Ermənistan dövlətinin, erməni diasporunun, lobbisinin illərdir tətbiq etməyə çalışdığı hədəflərin necə saxta olduğunu elə təkcə 1918-ci ildə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş verən mart soyqırımının saysız qurbanları ilə puç etmək olar. Özünün Osmanlı dövləti tərəfindən soyqırımına məruz qaldığını iddia edən ermənilər hələ də anlamırlar ki, vətəndaşı olduğu dövləti içdən dağıdanda, ona arxa çevirəndə, onun dinc sakinlərini süngüdən keçirəndə dövlət əgər dövlətdirsə, mütləq bunun cavabını verməlidir və günahkarlar cəzalandırılmalıdır. Quldur erməni terror təşkilatlarının Osmanlı dövləti tərəfindən cəzalandırılmasına, onların üstünə qoşun göndərilməsinə, dinc ermənilərin münaqişə bölgəsindən rəsmi şəkildə köçürülməsinə soyqırım yarlığı vuran erməni paranoik düşüncəsi hələ də anlamır ki, Şərqi Anadoluda onlar tərəfindən öldürülən türklərin sayı ölmüş ermənilərdən iki dəfə çox olmuşdur. Azərbaycanın şimalında və cənubunda isə üst-üstə yüz minlərlə insan qətliama məruz qalmışdır. Bəs bunlar soyqırım deyil, nədir ?» (6)

Görkəmli tarixçi alimin bu fikirləri dünya elmi mühitində soyqırımla bağlı tədqiqatlar üzrə mütəxəssis kimi tanınmış Günter Levinin məsələ ilə bağlı mövqeyi ilə üst-üstə düşür. Dünya elmi mühitində soyqırımla bağlı tədqiqatlar üzrə mütəxəssis kimi tanınmış Günter Levinin mənbələrə qərəzli yanaşma faktlarını tədqiq və təsdiq edən «Osmanlı imperiyasında erməni məsələsi: miflər və reallıq» kitabı (2005) tarixçilərlə yanaşı, bu sahədə material toplayan biblioqraflar üçün də maraqlıdır.(9) Çünki bu qəbildən nəşrlərin biblioqrafik istinadları (eləcə də, Stiven Kats, Bernard Lyuis və b. əsərləri) saxtalaşdırma faktlarını aşkar etməyə yardımçı olmaqla bərabər həqiqəti əks etdirən mənbələrin təbliğini də asanlaşdırar.

Qardaş Türkiyədə də məsələ ilə bağlı nəşr edilmiş biblioqrafik mənbələrlə də işləmək məqsədəuyğundur. Məsələn, Türkiyədə Sabancı Üniversitetinin doktoru Candan Bademin hazırladığı «Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası» 1878-1923-cü illərə aid ingilis, rus, erməni, fransız, alman və b. dillərdə əsas sənədli mənbələri, monoqrafiyaları, məqalələri xeyli materialı əhatə edir. 5000-dən çox mənbəni təqdim edən bu nəşrə biblioqrafiyalar, elmi tədqiqat işləri, internet resursları da daxil edilmişdir. (3)

M.F. Axundzadə adına Milli Kitabxanasının hazırladığı «Xocalı Soyqırımı - 20: biblioqrafiya» (2012) nəşri 2500-ə yaxın mənbəni əhatə edir və göstəricinin sonunda Xocalı şəhidlərinin siyahısı da əlavə olunmuşdur.

Azərbaycan mühitində son illər internet şəbəkəsinə çıxarılmış Prezident Kitabxanasının təqdim etdiyi «Erməni cinayətləri: Soyqırım. Deportasiya. Terror» elektron biblioqrafik bazası arxiv sənədlərini, dövri mətbuat materiallarını, ayrı-ayrı tədqiqatçıların elmi əsərlərini və s. əhatə edir. Yeddi fəsildən ibarət elektron nəşrin «Soyqırım» bölməsi 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs dən materialları təqdim edir. «1915-1920-ci illərdə ermənilərin Şərqi Anadoluda və Cənubi Qafqazda, Cənubi Azərbaycanda törətdikləri soyqırımlar», «Ermənistanın 1991-1994-cü illərdə işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində törətdikləri soyqırım cinayətləri» bölmələri zəngin informasiya yükünə malikdir. «Deportasiya» bölməsi azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyasına aid araşdırma materiallardan ibarətdir. «Sənədlər», «Terror», «Video-arxiv» bölmələrində ermənilərin törətdikləri qırğınlara və deportasiyalara aid arxiv sənədləri, fərmanlar, sərəncamlar, tarixi gerçəklikləri ortaya qoyan materiallar toplanmışdır.

«Erməni cinayətləri: Soyqırım. Deportasiya. Terror» elektron bazası arxiv sənədləri, dövri mətbuat materialları, ayrı-ayrı tədqiqatçıların məqalələri əsasında tam dolğunluğu ilə sübut edir ki, «əsl soyqırım 1905-1906-cı illərdə, I Dünya müharibəsi zamanı və 1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadoluda və Azərbaycan ərazilərində türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmişdir. 1991-1994-cü illərdə dünyanın gözü qarşısında Ermənistan ordusu tərəfindən Azərbaycanın 20% ərazisi işğal edilmiş və həmin ərazidə xalqımıza qarşı soyqırım törədilmişdir. Son 30-40 il ərzində ermənilərin törətdikləri terror aktları nəticəsində minlərlə günahsız insan tələf olmuş və yaralanmışdır. Bu elektron nəşr özlərini dünyaya sivil və soyqırıma məruz qoyulan millət kimi təqdim edən ermənilərin əsl simasını üzə çıxarır». (4)

Qeyd edək ki, bazanın adı qeyd edilən bölmələrində A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun alimlərinin xeyli miqdarda elmi əsərləri də öz əksini tapmışdır. Son illər A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda nəşr edilən elmi tədqiqat əsərləri, o cümlədən, tarixdə və müasir dövrümüzdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırım faktları ilə bağlı «Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı: Sənədlər toplusu (3 clddə) (2010), «Bakıda 1918-ci il mart soyqırımı» (2014), «Quba qəzasında türk-müsəlman soyqırımı» (2014), «Şamaxı qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı» (2014), «1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan bölgəsində erməniləri türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımı»(2014), Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlar: 1914-1920-ci illər: II Beynəlxalq elmi konfransın materialları (2015), «Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları» (2016) və s. kimi Azərbaycan və digər xarici dillərdə nəşrlər işıq üzü görmüşdür. Bu əsərlərin və onların təməlində duran sənədlərin, materialların regional, sahəvi, retrospektiv, cari və s. olmaqla biblioqrafik bazalarının yaradılması, nəşri və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması kitabxana-informasiya mütəxəssislərimizin də qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Əsərlərdə tarixçi alimlərimiz xalqımızın tarixi, soykökü, ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş iddialara qarşı cəsarətlə, ciddi təkzibolunmaz faktlarla silahlanaraq çıxır. Müsəlləh əsgər timsalında səfərbər olmuş tarixçi alimlərimizin gərgin axtarışları, araşdırmaları, əməyi sayəsində yaranan bu əsərlər informasiya cəbhəsində hücumları dəf edir, ermənilərin saxta ərazi iddialarını heçə endirir, xalqımızın haqq səsini dünyanın informasiya meridianlarına çıxarır.

Prezident Kitabxanasının hazırladığı «Erməni cinayətləri: Soyqırım. Deportasiya. Terror» kimi çoxfunksiyalı, müxtəlif formatlarda və dillərdə elektron bazanın yaradılması Azərbaycan tarixşünaslıq biblioqrafiyasının inkişafına böyük xidmət nümunəsi, kitabxana-informasiya mütəxəssislərimizin uğuru sayıla bilər.

Azərbaycan-Türkiyə tarixi həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması, Azərbaycan və Şərqi Anadolunun türk-müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri soyqırımların araşdırılması, Ortaq Türk tarixinin yazılması prosesləri Azərbaycanın və Türkiyənin tarixçi alim və mütəxəssislərinin birgə səyi ilə mümkündür. Bu mənada xüsusilə müxtəlif dillərdə müsəlman-türk əhaliyə qarşı soyqırım məsələlərinə həsr olunmuş, annotasiyalı-biblioqrafik, tarixi-xronoloji axarda sırf elmi-sənədli elektron məlumat bazalarının - tarixşünaslıq resurslarının daha geniş məcrada yaradılmasına ehtiyac duyulur. Unutmayaq ki, bu bazaya daxil ediləcək hər bir elmi əsər, sənəd, faktoqrafik məlumat «hədəfə açılan sərrast atəş»dir. Və bu atəş dini, irqi, milli zəmində insanlığa, humanizmə, varlığımıza, maddi-mənəvi dəyərlərimizə qarşı törədilmiş hər cür cinayətləri, vəhşilikləri, vandallığı susdurmağa yönəlmişdir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. İlham Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. AMEA-nın 70 illiyinə həsr olunmuş ümumi yığıncaqda nitqi... http://files.preslib.az/site/ialiyev/2015.pdf
2. İlham Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışında çıxışı… http://www.president.az/articles/9346
3. Candan Badem. Türk Ermeni Sorunu Bibliyografyası. T.C. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2007. https://www.academia.edu/643113/T%C3%BCrk-Ermeni_Sorunu_Bibliyografyası
4. Erməni cinayətləri: Soyqırım. Deportasiya. Terror... http://genocide.preslib.az/
5. Yaqub Mahmudov. Biblioqrafiya. Bakı: Təhsil, 2012.
6. Yaqub Mahmudov: Ermənilərin pafoslu uydurmaları və havadarları, bizim isə əlimizdə konkret sənədlər var // Xalq qəzeti. 2015. 2 aprel.

7. Здобнов Николай. Библиография как историческая наука // Наука и Жизнь, 1989, № 2.
8. Казаков Р.Б. Всторическая библиография как вспомогательная историческая дисциплина: исследовательские практики и перспективы развития. http://ivid.ucoz.ru/publ/obsuzhdenija/kazakov2014/12-1-0-178
9. О книге Гюнтера Леви "Армянский вопрос в Османской империи: мифы и реальность" на портале "Вестник Кавказа"... http://www.rosspen.su/ru/news/.vie-w/id/623/
10. Обширная библиография Геноцида армян доктора философии Эдди Егиаяна стала доступна во всемироной сети … http://www.yerkramas.org/article/38796/obshirnaya-bibliografiya-genocida-armyan-doktora-filosofii-eddi-egiayana-stala-dostupna-vo-vsemironoj-seti

BIBLIOGRAPHICAL REVIEW OF THE AZERBAIJANIS GENOCIDE
SUMMARY

In recent years, A.A.Bakikhanov Institute of History has published a considerable number of works devoted to the genocide committed against the Azerbaijani people. The Institute also has a school of historiographical bibliography that presents the facts of the genocide of Azerbaijanis and reveals the truth in relation to the false "Armenian genocide." The article is about the importance of bibliographic publications devoted to the problem of genocide and ways to solve the mentioned problems.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПО ПРОБЛЕМЕ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ
РЕЗЮМЕ

В последние годы в Институте Истории им. А.А.Бакиханова опубликовано значительное количество исследований о геноциде против азербайджанского народа. В Институте действует школа историографической библиографии, обличающая "армянский геноцид". В статье говорится о важности библиографических изданий, посвященных проблеме геноцида.

T.ü.f.d. **Fəridə ƏLİYEVA**
Aparıcı elmi işçi

1918-1920-ci İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMIN İRƏVAN BÖLGƏSİNDƏ DEMOQRAFİK DURUMA TƏSİRİ

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, əhali, erməni təcavüzü, soyqırım, qaçqınlar
Keywords: Iravan khanate, population, Armenian aggression, genocides, refuges
Ключевые слова: Ireванское ханство, население, армянская агрессия, геноцид, беженцы

Ermənilərin XIX əsrin II yarısından başlayaraq yaşadıqları ərazilərdə çox böyük cinayətlərə imza atdıqları danılmaz həqiqət olsa da, artıq 100 ildir ki, erməni siyasətbazları həyasızcasına tarixi faktları saxtalaşdıraraq guya 1915-ci ildə Türkiyədə ermənilərin soyqırıma məruz qaldıqlarını «sübuta yetirməyə» çalışırlar. Bu da bir danılmaz həqiqətdir ki, indi Ermənistanın mövcud olduğu ərazi tarixi Azərbaycan ərazisidir və azərbaycanlılar İrəvan əhalisinin etnik tərkibində əsas yer tutmuşlar. Lakin XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyadan rusların və digər millətlərin, İran və Türkiyədən ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi ilə əlaqədar əhalinin etnik tərkibini dəyişmişdir.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829, 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibələri , Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829), San-Stefano (1878) müqavilələrindən sonra ermənilər kütləvi surətdə Qafqaza, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüşlər [21, 375]. İ.Şopenin [33, 635-642] məlumatlarına görə işğal ərəfəsində İrəvan xanlığında 49875 nəfər müsəlman (Azərbaycan türkü), 324 nəfər kürd, 20073 nəfər erməni yaşayırdı. İrəvan xanlığında 521 kənddən yalnız 153-də müsəlman (azərbaycanlı) əhalinin yaşadığı qeydə alınmamışdır, qalanları isə sırf azərbaycanlı kəndi olmuşdur [33, 509-507].

Ruslar regionda möhkəmlənmək, Türkiyə və İrana qarşı mübarizə üçün ermənilərdən maşa kimi istifadə etmək, ermənilər isə rusların köməyindən istifadə edib türk-azərbaycanlı əhalini qıraraq torpaq əldə etmək istəyirdilər.

Ermənilərin həm İran, həm də Osmanlı imperiyasından İrəvan vilayətinə köçürülmələri nəticəsində 1823-1827-ci illərdə türk-müsəlmanlar əhalinin 70 %-dən çoxunu təşkil etdiyi halda, 1828-1830-cu illərdə 46%-ə enmişdi [16, 148]. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə İrəvan qəzasında azəbaycanlılar təxminən 74175 nəfər (48,1%), ermənilər isə 69710 (45,2%) nəfər təşkil edirdi. İrəvan şəhərində isə cəmi 51548 nəfər əhali qeydə alınmışdı [24].

Qərbi Azərbaycan əhalisinə qarşı soyqırım və öz tarixi dədə-baba yurdlarından deportasiyası elmi ədəbiyyatda 4 mərhələyə bölünür:

- 1-ci mərhələ 1905-1907-ci illərdə erməni daşnakları İrəvan quberniyasında yaşayan türk-müsəlman əhaliyə məqsədli şəkildə amansız işgəncələr verir: yaşadıqları evləri qarət edərək dağıdır, əhalini qaçmağa məcbur edir, qalanlarını isə öldürürdülər. Onlar İrəvan quberniyasında 1905-ci il iyun ayının 10-da Üçkilsə qəzasında 9 kəndi yandırmışdılar. Ermənilər İrəvan quberniyası ilə yanaşı Azərbaycanın digər bölgələrində də qırğınlar törətmişlər.
- 2-ci mərhələ 1917-1920-ci illər. 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin mart ayına qədərki dövrdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı kəndləri qarət edilmiş, dağıdılmış və yandırılmış, 100 min nəfərədək azərbaycanlı Sürməli, İrəvan Üçkilsə, Şərur və s. qəzalarını tərk etməli olmuşdur [25]. Tarixi ədəbiyyatda 1918-1920-ci illərdə erməni daşnaklar tərəfindən öldürülənlərin sayının 100-120 min nəfərə çatdığı, 50 min insanın isə Azərbaycan Cümhuriyyətinə, bəzilərinin isə Türkiyəyə və İrana qaçdığı göstərilir [30, 52].
- 3-cü mərhələ 1948-1953-cü illər. Azərbaycan SSR-də Kür-Araz ovalığını məskunlaşdırmaq adı ilə Ermənistan SSR-də yaşayan yüz mindən çox azərbaycanlının deportasiyaları.
- 4-cü mərhələ 1988-1991-ci illər. XX əsrin axırlarında Qərbi Azəbaycanda yaşayan azərbaycanlıların öz vətənlərindən kütləvi zorakılıqla qovulmasının son mərhələsi.

Biz məqaləmizin xronoloji çərçivəsinə uyğun olaraq 1918-1920-ci illəri əhatə edən mərhələ haqqında bir qədər ətraflı məlumat veririk.

İrəvan quberniyasında yerləşən erməni hərbi hissələri gələcək müstəqil Ermənistan üçün ərazi təmizləməkdən ötrü azərbaycanlıların kütləvi qırğınını gerçəkləşdirirdilər. 80 min nəfərə kimi azərbaycanlı daimi yaşayış yerini tərk etməli oldu [30, 89].

1918-ci ilin martına kimi İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında cəmi 3015 təsərrüfatı olan 32 azərbaycanlı kəndi dağıdılmış və sakinləri tərəfindən tərk olunmuşdu. 1908-ci ilin məlumatına görə bu kəndlərdə 10298 kişi, 8707 qadın, cəmi 19005 nəfər sakin olmuşdur. Quberniyanın Sürməli qəzasında 5493 təsərrüfatı olan kənd dağıdılmış və sakinləri tərəfindən tərk olunmuşdur. Yenə 1908-ci il məlumatına görə bu kəndlərdə 42347 nəfər/21889 kişi, 19458 qadın/yaşamışdır. Eçmiədzin qəzasında 5979 təsərrüfatı olan 84 kənd dağıdılmışdı. 1908-ci il məlumatına görə bu kəndlərdə 35784 nəfər/18967 kişi, 16658 qadın/yaşamışdır. İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında 668 təsərrüfatı olan 7 kənd dağılmışdı. Beləliklə, bütövlükdə quberniya üzrə 15155 təsərrüfatı olan 199 kənd dağıdılmış və işgəncələrə məruz qalmış sakinləri tərəfindən tərk edilmişdi. 1908-ci il məlumatına görə bu kəndlərdə 100626/53581 kişi, 47045 qadın/yaşamışdır. 10 il ərzində əhalinin 30 faiz artdığını nəzərə alsaq bu rəqəm 135000-ə çatır [1, 49-56; 11, 216-220].

Qeyd edək ki, tarixi fürsətdən yararlanan ermənilər 1918-ci ilin mayında tarixi etnik Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan adlı dövlət yaradıldığını elan etmişlər, lakin bu dövlətin paytaxtı yox idi. 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının Tiflisdə keçirilən iclasında İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi qərara alınmışdı (protokol №3). Bu məsələ üzrə səsvermədə 28 Şura üzvündən 20-si iştirak edirdi və onlardan 16-sı İrəvanın güzəşt edilməsinin lehinə, 1 nəfər əleyhinə səs vermiş, 3 nəfər bitərəf qalmışdı [14]. Qərbi Azərbaycan torpaqlarında dövlət quran ermənilər dövlət səviyyəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirməyə başladılar.

Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü 1918-ci ilin ortalarından başlayaraq geniş vüsət almışdır. 9-cu tümənin komandanı Rüştü paşa I Qafqaz Ordusu komandanlığına göndərdiyi 20 iyun 1918-ci il tarixli raportunda İrəvanın 10 km şərqindəki Ağcaqala kəndindən Şorbulaq yolu ilə İrəvana köç edən iyirmi müsəlman köçünün ermənilər tərəfindən məhv edildiyini xəbər verirdi [20]. 9-cu türk ordusunun komandanı Şövqü paşa Baş komandanlığa göndərdiyi 29 dekabr 1918-ci il tarixli teleqramda Yanun adlı ermənin tabeçiliyindəki 1200 nəfərlik bir silahlı qüvvə ilə Naxşıvanın 40 km şimalındakı Almalı mahalında 688 və bu kəndin 12 km şimal-qərbindəki Ağuş adlı yerdə 516 nəfəri qətlə yetirdiyi bildirilirdi [20, 120].

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məlumatına görə ancaq 1918-ci ilin yayı və payızı ərzində Zəngəzur qəzasında 105 azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, yandırılmış və məhv edilmişdi [2; 3; 4]. Hesablamalara görə bu dövr ərzində 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 794 qadın və uşaq yaralanmışdı. Cəmi 10068 adam öldürülmüş və şikəst edilmişdi. 50 min azərbaycanlı xilas olmaq üçün Zəngəzuru tərk etməli olmuşdu [5; 11; 13].

İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisi amansız terrora məruz qalmışdı. Bir daha qeyd edək ki, azərbaycanlılar yeni yaradılmış Ermənistan Respublikası əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edirdilər. İrəvan qəzasının özündə 1914-cü il məlumatına görə azərbaycanlılar ermənilərdən demək olar ki, iki dəfə artıq idilər [14; 31].

Yalnız 1919-cu ilin avqust-sentyabr aylarında İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında 62 kənd, Sürməli qəzasında 34 kənd dağıdılmışdı. Quberniyadan qaçan azərbaycanlıların sayı 100 min nəfəri aşırdı [6; 7; 12].

Erməni quldurlarının azərbaycanlı kəndlərinə basqınları sonrakı aylarda və illərdə də davam etmişdir. Təkcə 1920-ci il yanvarın 15-19-u arasında Zəngəzur qəzasında əhaliyə zülm edilmiş və daha 51 azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdı [8; 9; 10].

AXC dövrününün ilk qaçqınları 1918-ci ilin oktyabrında İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, 1919-cu ildə Zəngəzurun dağlıq hissəsindən və digər qonşu ərazilərdən 40 min nəfərədək əhali Cəbrayıl, Şuşa, Cavanşir qəzalarına və digər rayonlarda yerləşdirilmişdir. Qaçqınların kütləvi axınlarından biri Yeni Bəyazid, Üçkilsə və İrəvan qəzalarından olmuşdur.

«Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası» kitabında erməni müəllifinə istinadən yazılır: «1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı dövründə Ermənistanın indiki ərazisində yaşayan 575000 nəfər azərbaycanlının 565 mini qırılmış və qovulmuşdur [17, 35]. Bu rəqəmi Z.Korkodyan özünün «Sovet Ermənistanın əhalisi. 1831-1931» kitabında təsdiq edir: «1920-ci ildə sovet hökumə-

tinə daşnaklardan cəmi 10000 nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali qalmışdır. 1922-ci ildə 60000 qaçqın qayıtdıqdan sonra azərbaycanlılar burada 72596 nəfər təşkil etmişdir».

XIX-XX əsrlərdə İrəvan quberniyası əhalisinin etnik tərkibinin dəyişməsinə dair tədqiqatda yazıldığına görə 1918-1921-ci illərdə Ermənistan Respublikasının həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində 1918-ci ildəki 418 min azərbaycanlı və kürddən 1922-ci ilə 170 min nəfər qalmışdı [22; 23].

1926-cı il Ümümittifaq siyahıyaalınmalarına görə Ermənistan SSR əhalisini 878929 nəfər təşkil edirdi.. Əhalinin etnik tərkibi: ermənilər 743571 nəfər 85%, türklər və qaraqlar: azərbaycanlılar 83181-nəfər 10% olmuşdur [34]. Ermənilərin bu qədər artımı heç də təbii artım nəticəsində yox, ermənilərin kütləvi surətdə Osmanlı imperiyasından köçüb gəlməsi nəticəsində olmuşdur.

Burada adətən diqqətdən kənarda qalan bir faktı da qeyd etmək istərdik. Ermənistan Respublikasının Gürcüstanla 1918-ci ildə Borçalı uğrunda apardığı müharibə də orada yaşayan azərbaycanlı əhaliyə böyük itki vermişdi [32; 27].

XX yüzilliyin 20-ci illərində yeni qurulmuş sovet hakimiyyətinin hər yerində federasiyalaşdırma siyasəti həyata keçirildi. Ermənistanı müttəfiq respublikalardan biri etmək üçün Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistana yeni ərazilər bəxş edilmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində ermənipərəst yönüm, xristian təəssübkeşliyi müsəlman-türk xalqlarına qarşı ayrı-seçkilik siyasəti ögey münasibətlə səciyyələnirdi.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1920-ci ilin noyabrı) vəziyyətin dəyişəcəyinə olan ümidlər özünü doğrultmadı. Ermənistan SSR hökuməti də azərbaycanlılara münasibətdə daşnak hökumətinin siyasətini davam etdirməyə başladı.

Ermənistan SSR-in azərbaycanlılara qarşı ilk düşmənçilik addımlarından biri qaçqınlara münasibətdə özünü göstərdi. Erməni-daşnak hökumətinin soyqırım siyasəti nəticəsində oradan təxminən bir milyondan çox azərbaycanlı İranın sərhəd rayonlarına – Maku xanlığı və Culfaya, digər qismi isə Azərbaycan SSR-ə qaçmışdı. Qaçqın azərbaycanlılar, xüsusilə İrana pənah aparanlar ağır məhrumiyyətlərə düçar olmuşdu. Ermənistan SSR hökuməti zahirən azərbaycanlı qaçqınların doğma yerlərinə qayıtması üçün müəyyən tədbirlər görsə də, əslində bu işdə maraqlı deyildi. Təsadüfi deyil ki, İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilər boşaldılmış azərbaycanlı kəndlərində yerləşdirilirdi. Ermənistanın müdafiə nazirliyi hökumətə Zəngibasarda 25 min, Vedibasarda 60 min, Kərkibasarda 25 min, Dilican dairəsində 25 min, Qarakilsə dairəsində 25 min, Yeni Bayaziddə 10 min nəfər Türkiyədən gələn ermənini yerləşdirməyi təklif edirdi. Bu təklifin həyata keçirilməsinin nəticəsi idi ki, bilavasitə azərbaycanlılara məxsus olan kəndlərin əsasında 80 qarışıq azərbaycanlı – erməni məskəni yaranmışdı. Bu da azərbaycanlıların gələcəkdə də sıxışdırılması üçün şərait yaradılması demək idi [29].

Ermənistan hökuməti müxtəlif bəhanələr gətirərək Azərbaycan hökumətindən qaçqın azərbaycanlıların geri qayıtmasının qarşısını almaq üçün müraciətlər də ünvanlayırdı. Təbii ki, Azərbaycan hökumətində özünə yer etmiş ermənilər bu müraciətlərin reallaşdırılmasına çalışırdı. Yaxın Şərqə kömək Amerika komitəsinin nümayəndəsinə göndərilmiş 1921-ci il üçün məruzədə göstərilirdi ki, bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində 60000 nəfər İrəvan quberniyasından, 15000 nəfər Qars vilayətindən, 65000 nəfər Zəngəzur və digər yerlərdən olmaqla 140000 qaçqın var. Onlardan 40000 nəfər Azərbaycan SSR hüdudlarında yerləşdirilmiş, 25 %, yaxud 35000 nəfər aclıq və xəstəlikdən ölmüşdü. Ermənistan SSR qaçqın azərbaycanlıların geri qaytarılmasına mane olmaqla bərabər, orada qalmaqda davam edən azərbaycanlı kəndlərinin əhalisinin deportasiyasına da cəhd edirdi. 1927-ci ildə Ermənistanın Əştərək rayonundan 90, Sisiandan 190, Leninakandan 40 təsərrüfat Azərbaycana köçürülmüşdü. 1929-cu ildə Azərbaycan SSR-in qəzalarında və Naxçıvan MSSR-də Ermənistandan 1443 qaçqın var idi [28, 213-214].

Sovetlər İttifaqı tədricən möhkəmləndikcə respublikalararası münasibətlərdə qaçqınlıq problemi aradan qalxır. Belə halda Ermənistan SSR hökuməti azərbaycanlılara münasibətdə daha məkrli siyasətə əl atır.

Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi qəsdən sovet hökumətinə qarşı çıxışlara təhrik edilir, yaxud Türkiyənin xeyrinə fəaliyyətdə ittiham olunur, «qolçomaq» elan olunaraq məhv edilirdi [18].

Ermənistan SSR rəhbərliyi Stalin repressiyasının istiqamətini azərbaycanlılara qarşı yönəltməklə də onlara ağır itki verməyə nail ola bildi. Yalnız 1936-1937-ci illərdə Ermənistan SSR-də 50 min azərbaycanlının repressiya olunduğu bildirilir. 1920-1930-cu illərdə isə yüz mindən çox insan təqiblərə məruz qalmışdı [29].

Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların fiziki cəhətdən məhv edilməsi, sıxışdırılması, təqib və deportasiya olunması ilə birgə yaşayış məskənlərinin adları da dəyişdirilir, onların erməniləşdirilməsi prosesi həyata keçirilirdi [15]. Tarixi faktlardan aydın olur ki, məhz 1920-1930-cu illərdə Ermənistandakı azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin adlarının dəyişdirilməsinin bünövrəsi qoyulmuş [19], 1980-cı illərin sonlarında bu iş, əsasən, başa çatdırılmışdır.

Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə ermənilər İrəvan bölgəsində azərbaycanlı əhaliyə qarşı ağlasığmaz soyqırım cinayətləri törətmişdir. Bu dövrdə əhalinin demoqrafik durumu kəskin surətdə dəyişmişdir. Azərbaycanlıların sayı dəfələrlə azalmış, ermənilərin sayı xeyli artmışdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, f.394, siy.10, iş 80, v. 49-56.
2. ARDA, fond 970, siy.1, iş 166, v. 7.
3. ARDA, fond 970, siy.10, iş 161, v. 1-9.
4. ARDA, fond 970, siy.10, iş 80, v. 39-44.
5. ARDA, fond 970, siy.10, iş 810, v. 39-40.
6. ARDA, fond 894, siy.10, iş 80, v. 20-21.
7. ARDA, fond 894, siy.10, iş 81, v. 8.
8. ARDA, fond 2898, siy.1, iş 6, v. 34.
9. ARDA, fond 894, siy. 4, iş 119, v. 14-15.
10. ARDA, fond 897, siy. 1, iş 112, v. 27-28.
11. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1999, səh. 216-220.
12. Azərbaycan EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası 1989, №4, s.416.
13. Azərbaycan EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası 1989,№ 3, s.140-144.
14. Азербайджанская Республика. Документи и материалы 1918-1920 гг. Баку: , 1998, 616с.; Адрес-календарь Азербайджанской Республики 1920 г. Баку-1919, с.88.
15. Bayramov A.Ə. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şorayel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Bakı, 1996, 295 s.
16. Dünya Azərbaycanlıları: Tarix və müasirlik. III buraxılış, BDU, Bakı, 2009, s. 148.
17. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası.Bakı: Gənclik,1995, 464 s.
18. Ələkbərli Ə. Abbasqulu bəy Şadlinski. Bakı: Sabah, 1996, 320 s.
19. Həbib Rəhimoğlu. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı:Azərnəşr,1997,260 s.
20. Husamettin Yıldırım.Rus-türk-ermәni münasebetleri (1914-1918). Ankara, 1990, s.116.
21. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Çaşıoğlu, 2009, s.375.
22. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку: Нурлан, 2003, 353 с.
23. История Азербайджана по документам и материалом. Под ред. Акад. З.М.Бунятова. Баку: , 1990, 384 с.
24. Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис. 1916.
25. Məmmədov İ.S., Əsədov S.C. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992, 72 s.; Məmmədov İ.S. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2002, 700 s.
26. Məmmədov İ.S. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2002, 700 s.
27. Məmmədov S. Parçalanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi. Bakı: Azərnəşr, 1991, 66 s.
28. Мамедова Ш.П. Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Аззербайджане 1920-1930 гг. Баку: Адильоглы, 2004, 320 с.
29. Назим Мустафа. Репрессии против азербайджанцев на территории нынешний Армении в 1920-1930 гг. // Азербайджан и азербаджанцы. 2001, №7-8, с. 101-111; Yaddaşın bərpası. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin «Sərhəd» qəzetinin xüsusi buraxılışı. № 1 (il göstərilmir).
30. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавьказье конце XIX-начале XX века. ч. II, Баку: Шарг-Гарб, 1994, 336с., с. 89.
31. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавьказье конце XIX-начале XX века. ч. III, Баку: Шарг-Гарб, 1994, 336с., с. 89.
32. Сафаров Р.Ф. Изменение этнического состава населения Ираванской губернии в XIX начало – XX века. (етнодемографические и етнографическое исследование). Баку: Сада, 2009, 254 с.
33. Шопен И.И. Исторический памятник состояня Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.. 1852 г., с. 635-642.

34. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Отдель I. народность, родной язык, возраст, громотност. Т. XIV. Закавказская СФСР. М., 1929.

THE GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST AZERBAIJANIS IN 1918-1920, THE IMPACT OF DEMOGRAPHIC SITUATION IN ARMENIA
SUMMARY

The article highlights the genocide committed by Armenians against Azerbaijanis in 1918-1920. Describes targeted barbarism of the Armenian executioners, available goal bulding a future Armenian state on Azerbaijani lands.

ВЛИЯНИЕ ГЕНОЦИДА, СОВЕРШЕННОГО АРМЯНАМИ ПРОТИВ АЗЕРБАДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В 1918-1920 гг. НА ДЕМОГРАИФЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В ИРЕВАНСКОМ РЕГИОНЕ
РЕЗЮМЕ

В статье освещается геноцид совершенный армянами против азербайджанцев в 1918-1920-х годах, описиваеться целенаправленное варварство армянских палачей, имеиюшиемся целью создание будущего Армянского государства на азербайджанских землях.

T.ü.f.d. **Rəşad RÜSTƏMOV**

BAKI ŞƏHƏR DUMASI AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMINA QARŞI MÜQAVİMƏT MƏRKƏZİ KİMİ

Açar sözlər: tarix, soyqırım, siyasət, əhali, Azərbaycan.
Keywords: history, genocide, policy, population, Azerbaijan
Ключевые слова: история, геноцид, палитика, население, Азербайджан

1917-ci ilin Oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Qafqaz ərazisində fəaliyyət göstərən milli siyasi partiyalar Lenin başda olmaqla Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdi. Noyabrın 15-də Tiflisdə Cənubi Qafqazda ilk müstəqil hökumət Zaqafqaziya komissarlığı təşəkkül tapdı.

1918-ci ilin mart soyqırımı ərəfəsində Bakı qəzasında ikihakimiyyətlilik hökm sürürdü. 1917-ci il noyabrın 22-də İctimai Təşkilatları Komitəsinin buraxılması ilə Bakı Soveti yeganə siyasi hakimiyyət orqanına çevrildi. Şəhər Dumasına və onun icra orqanına yalnız şəhərin təsərrüfat həyatına rəhbərlik həvalə edildi.

1917-ci il oktyabrın 31-də Bakı Soveti özünü Bakı quberniyası və Dağıstan ərazisində qanunverici və inqilabi hakimiyyət elan etdi (1.s.51).

Bu dövrdə azərbaycanlıların ümummilli siyasi təşkilatı olan Türk-Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat partiyasının ümummilli siyasi təşkilat kimi təşəkkülü başa çatdı. Müsavat partiyası bu dövrdə Azərbaycanın ən iri partiyasına çevrildi. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün qəzalarında Müsavat partiyası öz təşkilatlarına malik idi.

Bolşeviklər iqtisadi və siyasi cəhətdən hələ də ciddi qüvvə olan Dumanın dərhal ləğvinə cürət etmirdilər. Digər tərəfdən mövcud iqtisadi və ərzaq böhranı şəraitində bolşeviklərin bütün məsuliyyəti öz üzərlərinə götürməkdən imtina etmələri onları Dumaya loyal münasibət göstərməyə vadar edirdi. Eyni zamanda bolşeviklər Şəhər Dumasının fəaliyyətini yalnız təsərrüfat məsələləri ilə məhdudlaşdırmağa çalışaraq onun siyasi məsələlərə müdaxilə etməsinin qarşısını almağa çalışırdılar.

Erməni və rus əhalisinin böyük bir hissəsi Bakı hərbi və fəhlə deputatları sovetinin ətrafında, azərbaycanlılar isə Şəhər Dumasının ətrafında sıx birləşmişdilər.

Bakı quberniyasını Sovet Rusiyasının ayrılmaz hissəsi elan etmiş Bakı Sovetinin bolşevik rəhbərliyi milli qüvvələrlə toqquşmanın labüd olduğunu başa düşərək qüvvələr toplayırdı.

Bakı şəhər duması isə özünümüstəqil Cənubi Qafqaz hökumətinin yerli orqanı elan etdi. Bu Cənubi Qafqaz hökuməti tərəfindən diyarda yaşayan xalqların müstəqil dövlət qurmaq ideyalarının dəstdəkləməsi ilə bağlı idi.

1917-ci il dekabrın 12-də Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsinin iclasında "inqilabi intizamı bərpa etmək üçün ən geniş səlahiyyətlərə malik olan" Hərbi-İnqilab Komitəsi yaradıldı. Bunun ardınca hərbi-inqilab məhkəmələrinin təşkili Mərkəzi Rusiyada olduğu kimi burada da hərbi diktatura rejiminin yaradılması istiqamətində atılan addım oldu. 1917-ci ilin dekabrında V.Lenin S.Şaumyanı Qafqaz üzrə xüsusi komissar təyin etdi. P.Caparidze isə onu Bakı Sovetinin sədri vəzifəsində əvəz etdi.

Milli Azərbaycan liderləri hakimiyyətin bir siyasi qüvvə əlində cəmləşməsinə mümkün qədər müqavimət göstərirdilər. Bu məqsədlə Müsavat Şəhər Duması, Bakı Soveti, kəndli ittifaqının, milli şuraların və demokratik partiyaların iştirakı ilə şəhərdə koalisiya hakimiyyətinin formalaşdırmaq ideyasının (2.1917, dekabr) həyata keçirilməsinə çalışırdı.

1917-ci ilin oktyabrda Bakı Dumasına Sovetinə keçirilən seçkilərdə Azərbaycan milli qüvvələrin lideri Fətəli xan Xoyski dumanın sədri seçildi.

Şəhər duması ilə Bakı Soveti arasında münasibətlər tədricən qarşıdurma xarakteri alırdı.

Rus Qafqaz ordusundan fərarilik tədricən kütləvi xaraktar alırdı. Əsgərlər cəbhəni bütöv hərbi hissələr şəklində tərk edirdilər. Bu hərbi hissələrin əsas istiqaməti Bakı idi. Bakıdan bu hərbi hissələr Həştərxana yollanmağa çalışırdılar. Bu əsgərlərin bir qismi Bakıda qalaraq bolşeviklərin təsiri altında olan Bakı qarnizonun əsgərlərinə qoşulurdular.

Bakı Sovetində bolşeviklərlə birlikdə həmçinin daşnaklar, sağ və sol eserlər də təmsil edilmişdilər. Sağ eserlər bir mənalı şəkildə bolşevikləri dəstdəkləyirdilər. Rus şovinizmi mövqeyindən çıxış edən sağ eserlər isə Bakı sovetini azərbaycanlıların getdikcə artan siyasi fəallığının qarşısını ala bilən yeganə qüvvə hesab edirdilər. Daşnaklar da həmçinin bir mənalı şəkildə Bakı sovetinin hakimiyyətini dəsdəkləyirdilər. Daşnakların Bakı sovetinin dəsdəkləməsinin əsas səbəbi bu orqanın bolşevik rəhbərliyinin, əsasən, erməni millətinin nümayəndələrindən ibarət olması və Xalq Komissarları Şurasının ilk dekretlərindən birinin Türkiyə Ermənistanı haqqında dekretinin verməsi olmuşdur. Bu dekretə əsasən Türkiyə ərazisində Ermənistan dövlətinin yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Sağ eserlərin nüfuzu Bakı limanında lövbər salmış Xəzər donanmasında xüsusilə qüvvətli idi. sağ eserlərin Bakı sovetinin hakimiyyətinin dəstdəkləməsi Xəzər donanmasını bu orqanın nəzarəti altına keçməsinə səbəb oldu.

Müvəqqəti hökumətin keçirtdiyi milliləşdirmə siyasəti rus Qafqaz ordusu tərkibində erməni və gürcü hərbi hissələrinin təşəkkülünə gətirib çıxartdı.

Bu, 1917-ci ilin Oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda erməni və gürcü milli qoşunlarının yaradılmasını asanlaşdırdı.

Bakı erməni milli şurasına rəhbərlik edən daşnaklar cəbhəni tərk edən erməni əsilli əsgərlərdən və Bakı ermənilərindən hərbi hissələr yaradaraq onlardan azərbaycanlılara qarşı istifadə etməyə çalışırdılar.

Daşnakların nəzarəti altında olan hərbi hissələr 4 min döyüşçüdən ibarət idi.

Tiflisdən Bakıya köçmüş Qafqaz Ordusu Diyar Sovetinin Hərbi-İnqilab Komitəsi Bakı Sovetinin hərbi qərargahına çevrildi. Qısa müddət ərzində Hərbi-İnqilab Komitəsi tərəfindən Bakıda Qırmızı Ordunun ilk hissələri - beynəlmiləl alay, bolşevik drujinası və süvari dəstə təşkil edildi. Xəzər donanmasına Bakı Sovetinin komissarı təyin edildi (3. s.54).

Bolşevik təbliğatı Bakı qarnizonu əsgərlərinin arasında böyük müvəffəqiyyət qazandı. Bakı qarnizonunun 6 min əsgəri Bakı hərbi və fəhlə deputatları sovetini dəstdəklədi. Erməni Avakov Bakı qarnizonun rəisi təyin edildi.

Bakı Şəhər duması azərbaycanlı əhalinin müdafiəsini təşkil etmək məqsədi ilə öz hərbi hissələrini yaranmaqa çalışırdı. Lakin azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissələrin təşkili bir sıra çətinliklərlə üzləşirdi. Belə ki, Rusiya dövləti tərkibində azərbaycanlılar hərbi xidmətdən azad olduqları üçün onların hərbi təcrübəsi yox idi. Bundan başqa erməni və gürcülərdən fərqli olaraq Rusiya ordusu tərkibində azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissələr yox idi.

Toqquşmanın başlaması üçün kiçik bir bəhanə lazım idi. "Evelina" gəmisi ilə əlaqədar hadisə belə bir bəhanə oldu. Məşhur Azərbaycan milyonçusu və ictimai xadimi H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyev Lənkəranda xidmət edərkən odlu silahla ehtiyatsız hərəkət etdiyinə görə həlak olmuşdu. Lənkəranda yerləşən müsəlman divizionunun zabitləri onun yasında iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdilər. Zabitlər Lənkərana "Evelina" gəmisində qayıtmalı idilər. Bu vaxt erməni və rus milli şuraları, Xəzər dənizçiləri, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir şayiə yayılmışdı ki, guya bu zabitlər Lənkəranda yerləşən azərbaycanlı hərbi dəstələrlə birlikdə Muğanın rus-malakan kəndlilərini məhv etmək əmri almışlar.

Azərbaycanlıların azadlıq hərəkatını yatırtmaq məqsədilə Bakı şəhəri və onun rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı (4. s.68). Bu komitənin tərkibinə S.Şaumyan, P.Caparidze, Q.Korqanov, N.Nərimanov, sol eser Suxartsev, sağ eser S.Saakyan və Məlik-Yolçiyan daxil idilər. Komitə Bakı şəhəri ərazisində özünü ali hərbi-siyasi hakimiyyət orqanı elan etdi.

Bakıda döyüşlər 3 gün – mart ayının 30, 31 və aprelin 1-dək davam etdi. Bu döyüşlər nəticəsində 12 min azərbaycanlı öldürüldü (5.s.71).

1918-ci ilin mart ayının 31-də Bakı Soveti Bakı Müsəlman Şurasına ultimatum verdi. Ultimatumun şərtləri bunlardan ibarət idi:

1. Bakı fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin hakimiyyətinin tanınması.
2. Vəhşi diviziya hissələrinin Bakıdan çıxarılması.
3. Bakı - Port-Petrovsk dəmiryolunun azad edilməsi (6, s.72).

Bütün bu şərtlər Bakı Müsəlman Şurası tərəfindən qəbul edildi.

1918-ci il mart ayının 30, 31 və aprelin 1-də Bakıda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi üçün real təhlükə olan azərbaycanlı əhalinin milli-azadlıq hərəkatı yatırıldı. Zaqafqaziya Seyminin yerli hakimiyyət orqanı olan Şəhər Duması buraxıldı (7.s.66).

Mart hadisələri haqqında S. Şaumyan Rusiya Xalq Komissarları Şurasına göndərdiyi məruzəsində qeyd edirdi ki, Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyəti uğrunda silahlı mübarizə özünün əsas dövrünə daxil olmuşdur. "Üç gün ərzində-martın 30, 31 və aprelin 1-də Bakıda ağır döyüşlər getmişdir. Bir tərəfdən Qırmızı Sovet Qvardiyası, bizim tərəfimizdən yaradılmış Qırmızı Beynəlxalq Ordu, Qırmızı donanma, erməni millətçi dəstələri vuruşurdu. Digər tərəfdən bir neçə rus zabitinin daxil olduğu müsəlman vəhşi diviziyası, Müsavat partiyasının rəhbərlik etdiyi silahlı müsəlmanlar vuruşurdular. Döyüşün nəticəsi bizim üçün çox gözəl oldu. Düşmənin məhvi tam idi. Biz onlara öz şərtlərimizi diktə etdik və bu şərtlər qəbul edildi (8. s.245-247).

1918-ci ilin mart hadisələri nəticəsində Bakıda hakimiyyət bolşevik-daşnak-sol eserlər Sovetinin əlində toplandı.

1918-ci il aprelin 19-da hakimiyyətin təşkilinə həsr edilmiş Bakı Sovetinin iclasında Şaumyan mart hadisələrini Sovet hakimiyyətinin qələbəsi kimi qələmə verdi. Şaumyan öz çıxışında qeyd edirdi: "Türkiyə protektoratı altında Azərbaycan muxtariyyətinə tərəfdar çıxan bəylər və xanlar nə qədərki, gec deyil, Bakı Sovetini darmadağın etməyə tələsirdilər". İclasda çıxış edən Bakı Sovetinin eser, menşevik və daşnaklardan ibarət olan deputatları bolşeviklərə tərəfdar çıxırdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən yaradılan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının ümumiləşdirici hesabatına əsasən 3 gün ərzində (30-31 mart, 1 aprel) Bakıda 12 min azərbaycanlı məhv edilmişdi (9. s.71).

Bakı qəzası ərazisində Sovet Rusiyasının qanunları fəaliyyət göstərməyə başladı.

1918-ci il aprelin sonunda banklar milliləşdirildi. 1918-ci ilin mayında balıq vətəgələri, iyun ayında neft sənayesi milliləşdirildi. Şəhər milisi Bakı Sovetinə tabe edildi. 1918-ci il iyunun 4-də Xəzər donanması milliləşdirildi (10. s.78).

Mart hadisələrindən sonrakı dövr Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda möhkəmlənməsi dövrü oldu. Sovet qoşunları aprelin 14-də Lənkəranı, aprelin 21-də Salyanı, aprelin 23-də Qubanı ələ keçirdi. Şamaxı şəhərində ermənilərdən ibarət cəza dəstəsi talanlar törədərək Şamaxını yandırdılar (11. s.75).

Sovet hakimiyyəti 1918-ci ildə bütün Bakı quberniyasına yayıldı.

1918-ci il aprel ayının 25-də Bakı Soveti Xalq Komissarları Şurası təşkil edildi. S.Şaumyan Xalq Komissarları Şurasının sədri və xarici işlər komissarı vəzifələrini tutdu (12. s.79).

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti. 1918-1920. Bakı: Elm, 1998, 335 səh.
2. "Каспий" (газета),
3. İbrahimov Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı: Azərnəşr, 1957, s.585.
4. Azərbaycan Respublikası DSPİHA 268-ci fond, Siyahı №10, iş 20.
5. Azərbaycan Cümhuriyyəti. 1918-1920. Bakı: Elm, 1998, 335 səh.
6. Yenə orada.
7. İbrahimov Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı: Azərnəşr, 1957, s.585.
8. Шаумян С.Г. Избранные произведения в двух томах, Том 2, М., Политиздат, 1978, 463 с.
9. Azərbaycan Cümhuriyyəti. 1918-1920. Bakı: Elm, 1998, 335 səh.
10. İbrahimov Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı: Azərnəşr, 1957, s.585.
11. Azərbaycan Cümhuriyyəti. 1918-1920. Bakı: Elm, 1998, 335 səh.
12. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX-начале XXв. Баку: Шарг-Гярб, II часть, 1994, 335 с.

BAKU CITY DUMA AS THE CENTER OF FIGHTING AGAINST THE GENOCIDE AZERBAIJANI PEOPLE
SUMMARY

The article written by Rashad Rüstəmov said about the confrontation between the Baku Soviet Workers and soldier deputies as a defender of the armenian community in Baku and Baku City Duman as the defender the interests of the Azerbaijani people.

The article also contain information about union between Dashnacs and Bolsheviks on the eve of March 1918.

БАКИНСКАЯ ГОРОДСКАЯ ДУМА КАК ЦЕНТР СОПРОТИВЛЕНИЯ ГЕНОЦИДУ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ
РЕЗЮМЕ

В статье Рашада Рустамова рассмотрен процесс противостояния Бакинского совета рабочих и военных депутатов, который выступал выразителем интересов армянского населения Баку, с одной стороны, и Бакинской городской думы, отстаивавшей интересы азербайджанского населения.

В статье рассказывается также о формировании союза между дашнаками и большевиками в преддверии марта 1918 года.

T.ü.f.d. **Aypara RÜSTƏMOVA**
AMEA Tarix İnstitutunun "Azərbaycan-Rusiya əlaqələri tarixi" şöbəsinin böyük elmi işçisi

ДУХОВНЫЙ ГЕНОЦИД АРМЯН ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Açar sözlər: genosid, mədəniyyət abidələri, kitabxana, erməni işğalı
Keywords: genocide, cultural monuments, libraries, Armenian occupation
Ключевые слова: геноцид, культурные памятники, библиотека, армянская оккупация

Обеспечение сохранности культурного наследия – долг народа, государства, человека. Культурное наследие каждого народа - это национальное богатство, часть материальной и духовной культуры, сформированное и сохраненное прошлыми поколениями, почитаемое и охраняемое потомками. В Азербайджанской Республике делается все возможное для сохранения уникальной национальной культуры.

В статье 77 Конституции Азербайджанской Республики указывается обязанность каждого гражданина охранять памятники истории и культуры – национальное богатство народа[1] Государство, зафиксировано в Конституции АР, гарантирует охрану памятников истории и культуры, обеспечивает создание, деятельность и развитие структур, необходимых для их научного изучения и пропаганды, создает условия для рационального использования памятников истории и культуры азербайджанского народа.

В Азербайджанской Республике принят ряд Законов, обеспечивающих охрану памятников истории и культуры: Закон «О культуре» (1998), «Об охране памятников истории и культуры» (1998), «О музеях» (2000), «О библиотечном деле» (1998), «Об основах градостроения» (2003), «Об архитектурной деятельности» (1998), «О национальном архивном фонде» (1999), «О правовой охране выражений азербайджанского фольклора» (2003), «О сохранении и развитии азербайджанского коврового искусства» (2004) и др. [2] Собрание законодательства Азербайджанской Республики от 30 апреля 1998 года, № 4, ст. 223; Сборник законодательства Азербайджанской Республики от 30 июня 1998 года, № 6, ст. 365; Сборник законодательства Азербайджанской Республики от 31 июля 1999 года, № 7, ст. 404; Собрание законодательства Азербайджанской Республики. 2000 год, № 6, ст. 396; Собрание законодательства Азербайджанской Республики от 28 февраля 2005 года, № 2, ст. 60.

В Азербайджанской Республике выработана стратегия пропаганды и охраны азербайджанской культуры и ценностей, что является залогом обеспечения национальной культурной безопасности.

В 1993 году Азербайджанская Республика ратифицировала Конвенцию ЮНЕСКО «Об охране всемирного культурного и природного наследия» (1972), в 1997 году - Европейскую культурную конвенцию (1954), в 1999 году - Конвенцию ЮНЕСКО «О мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности» (1970), в 2000 году - Конвенцию ЮНЕСКО «О защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта» (1954), в 2007 году - Конвенцию ЮНЕСКО «Об охране нематериального культурного наследия» (2003) [3].

Под государственную охрану взято 6308 исторических и культурных памятников [4].

Важно подчеркнуть, что в Баку по-прежнему действует Армянская церковь Святого Григория Просветителя, сохраненная, отреставрированная и охраняемая государством как архитектурный памятник [5].

Однако, армянские агрессоры, оккупировав 20% территории Азербайджанской Республики - Нагорный Карабах и прилегающие 7 районов, уничтожили сотни культурных учреждений, в том числе 927 библиотек, 808 дворцов, домов и клубов культуры, 85 музыкальных и художественных школ, 22 музея и музейных филиалов, 4 картинные галереи, 13 памятников истории и культуры мирового значения, 242 - национального и 434 - местного значения. В этом списке археологические памятники мирового значения:

1) 11-ти и 15-ти пролётные Худаферинские мосты (VII-XII вв.) в Джебраильском районе,
2) Гянджасарский и Худавендский храмы (XIII в.) в Кельбаджарском районе,
3) Усыпальница (XV в.) в селе Хачын Турбетли Агдамского района,
4) Азыхская пещера, расположенная на территории Физулинского района и представляющая собой одно из древнейших мест обитания человека,
5) Государственный историко-архитектурный заповедник Шуша.

Нанесен огромный ущерб нашей культуре. На оккупированных землях планомерно уничтожаются и увозятся в зарубежные страны памятники культуры, отражающие историю страны.

На оккупированных армянскими сепаратистами азербайджанских районах было разрушено и уничтожено 547 архитектурных памятников, 927 библиотек, 85 музыкальных школ, 12 монументальных памятников, 22 музея,4 картинные галереи, 10 культурных парков, 4 государственных театра и т.д. [6].

Вместе с тем пострадали архивы и библиотеки при этих учреждениях, безвозвратно утеряны и уничтожены редкие музейные экспонаты, рукописи, археологические памятники.

В Нагорном Карабахе разрушены многие города и населенные пункты, в т.ч. древний азербайджанский город Шуша, культурные, исторические и религиозные памятники которого подверглись варварскому разрушению и надругательству со стороны армянского населения. Историческая часть города Шуши еще в 1977 году была объявлена ЮНЕСКО международным историко-архитектурным заповедником [7]. Установленные в советское время в этом городе бронзовые бюсты композитору Узеиру Гаджибекову, поэтессе Хуршидбану Натаван и певцу Бюль-Бюлю были искорежены и выброшены на свалку. Во время поездки в 2010 году посла Азербайджанской республики в России Полада Бюльбюль оглу, известных представителей творческой интеллигенции Фархада Бадалбейли и Камала Абдуллы в Шушу посол позже в своем интервью рассказал об этом так: «Я навсегда запомнил миг, когда пришел в Шуше в дом своих предков. От Дома-музея Бюльбюля осталось, пожалуй, только название. Живущая поблизости соседка-армянка, узнав меня, подошла. Она старалась утешить меня. Как бы извиняясь, она спешила уверить в том, что будет заботиться о нашем доме» [8].

На видео-кадрах, запечатленных и продемонстрированных на азербайджанском телевидении было четко видно, как бюсты азербайджанских деятелей культуры, родом из Карабаха, были исковерканы пулями. Армянские агрессоры не ограничились бесчинствами против мирного азербайджанского населения, вандалы уничтожили сами свидетельства многовековой азербайджанской культуры.

В дальнейшем памятники азербайджанским деятелям культуры были проданы на металлолом в Грузию, азербайджанские граждане выкупили их. В настоящее время они выставлены во дворе Музея искусств в Баку. Оккупанты снесли также мавзолей визира Карабахского ханства, поэта XVIII века Молла Панах Вагифа, построенный в 1970-е годы, разрушен дом-музей Узеира Гаджибекова и оперного певца Азербайджана Бюль-Бюля (XIX в.) [9].

Огромный ущерб нанесен библиотекам. И это неспроста, ведь именно они являются хранителями истории, важным звеном в деле передачи культурного наследия будущим потомкам. На оккупированных территориях уничтожено 927 библиотек с 4,6 миллионным фондом книг и рукописей [10]. Приведём конкретные факты об этих библиотеках.

В 1992 году в Шушинском районе в централизованной системе библиотек функционировало 21 библиотеки, в которых работало 103 сотрудника. Общий книжный фонд составлял 200 тыс экземпляров книг. По официальным данным число читателей достигало 10 тыс человек. После оккупации Шуши армянскими агрессорами, редкие и представляющие исторический интерес книги были уничтожены. Среди них личные фонды и библиотеки Панах Али хана, Мир Мовсум Наввабa, а также библиотеки древних и средневековых мечетей селений Верхний и Нижний Гевхарага, Кочерли, Мердинли и др., книжные фонды из домов-музеев азербайджанских культурных деятелей.

В Лачинском районе в библиотеках на 1991 год числилось 843 тыс экземпляров книг, в т.ч. редких рукописей. Число читателей равнялось 20 тыс чел, в библиотечной системе

работало 199 человек. В 115 селах действовали новопостроенные или отремонтированные библиотеки. После оккупации Лачина 18 мая 1992 года армянскими оккупантами все 123 здания, отведенные на библиотеки были уничтожены вместе с книжным фондом.

В Кельбаджарском районе на 1992 год действовало 119 библиотек с фондом 600 тыс книг. Число читателей достигало 35 тыс чел. Число работников – 175 чел. После оккупации Кельбаджарского района армянскими агрессорами 2 апреля 1993 года все было уничтожены.

В Агдамском районе после армянской оккупации 23 июля 1993 года 107 библиотек с фондом 970 тыс экз были полностью уничтожены. В Джебраильском районе после оккупации армянскими агрессорами 23 августа 1993 года ими было уничтожено 78 библиотек с фондом 552400 экз книг.

Аналогичная ситуация произошла и после оккупации Физулинского района 23 августа 1993 года, в результате которого было уничтожено 89 библиотек с фондом 659 тыс книг.

В Губадлинском районе после армянской оккупации 31 августа 1993 года было уничтожено 84 библиотеки с фондом 600 тыс экз.

В Зангиланском районе после оккупации 29 октября 1993 года было уничтожено более 67 библиотек с фондом в 490 тыс экз книг. В Хаджалинском районе от рук армянских вандалов пострадало 89 библиотек с фондом в 400 тыс книг. После оккупации Хаджавендского района 2 октября 1992 года армянские боевики уничтожили 81 библиотеку с фондом 463 тыс книг. После оккупации Агдеринского района 7 июля 1993 года было разрушено 65 библиотек с фондом более 400 тыс книг.

Армянские боевики неоднократно нападали и на Газахский район, после оккупации в апреле 1990 года сел Верхний Эскипара, Нижний Эскипара, Бархударлы, Гызылхаджлы, Хейримли они уничтожили 8 библиотек с фондом 178 285 книг [11]. Dağıdılmış sərvətlər, məhv edilmiş kitabxanalar/Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. Bakı: 2012, s. 27.

Нанесение ущерба библиотекам Азербайджана со стороны Армении началось ещё с 1920-30 годов. Переход с арабской графики на латинскую стал большим ударом для библиотек Нагорного Карабаха. Все печатные издания на арабском алфавите как «панисламистская» литература были изъяты со стороны армян из фондов библиотек и сожжены. Не довольствуясь этим, армяне «хоронили» книги, закапывая их в землю. В течении 1920-30 годов из библиотек Нагорного Карабаха, из личных библиотек, из библиотеки мечети города Шуши было собрано и уничтожено свыше 30 тысяч экземпляров книг, относящиеся к разным областям науки и культуры, написанные на основании арабской графики [12].

Та же участь постигла библиотеки и в 40-е годы, когда в Азербайджане латинская графика была заменена кириллицей. Армяне обрели широкую возможность изъятия из библиотек Нагорного Карабаха книг, написанных на азербайджанском языке.

Одновременно были изъяты из библиотек произведения известных писателей, деятелей науки и культуры, которые были обвинены в «национализме», «пантюркизме», «панисламизме». Армянские националисты не отступили от своей идеологической диверсии и в последующие годы. Устраиваясь на работу в библиотеки, музеи и архивы республики армяне пытались изъять и присвоить себе или вообще вывести литературу и архивные документы об истории, этнографии и культуре Азербайджана, которые свидетельствовали о том, что Карабах и Зангезур были азербайджанскими землями. [13]

Духовному геноциду подверглась и Центральная Научная Библиотека Национальной Академии Наук Азербайджана (ЦНБ НАНА). Во время событий 1988 года руководитель отдела международного книгообмена ЦНБ НАНА, ярая шовинистка Лида Агаджанова в целях пропаганды событий вокруг Нагорно-Карабахской Автономной области посылала армянской диаспоре во Францию, США и Великобританию и другие страны экземпляры газеты «Коммунист» на армянском языке, «Советакан Карабах» и листовки националистической организации «Миацум» [14].

Очень жаль, что партийно-советское руководство в то время расценило должностное преступление с ее стороны как безалаберность, замяло это дело и ограничилось выговором. Другая работница, Валя Саркисян, являясь руководителем сектора межбиблиотечного кни-

гообмена, занималась распространением этих же материалов по библиотекам и организациям Советского Союза.

В 1989-90-х годах, продавая свои дома, армяне, покидающие Азербайджан, увезли с собой тысячи ценных книг. В 1989 году сотни читателей ЦНБ, армяне по национальности, вывезли из фондов библиотеки несколько сот книг. Научная значимость этих книг была гораздо дороже, чем стоимость, указанная на обложке. Например, сотрудница НПО Космических Исследований Раиса Андреевна Григорян вынесла из библиотеки 8 книг. Это «Ракетостроение», «Космос», «Космос. Океан» и др. книги. Другая читательница Института истории Нана Юрьевна Симонян взяла из библиотеки и не вернула книгу «Азербайджан в XIX веке». Лаборантка того же самого Института Алла Антоновна Арзуманян вывезла из республики книгу «Экономическое строительство в Азербайджане». Сотрудница Института Философии и Права Р.Н.Айрапетова вынесла из библиотек почти все учебники по педагогике и праву.

Сотрудники БГУ Зоя Гургеновна Ализаян не вернула в библиотеку книгу «Азербайджанская нефть», Анжела Григорьевна Акопян –«Колчеданные месторождения Большого Кавказа», сотрудник Института Языкознания В.Л.Гукасян вынес из фондов библиотеки книги об истории народов Закавказья, о хазарах, о зороастризме, тем самым нанеся большой урон фонду ЦНБ НАНА.

Нельзя умолчать ещё об одном вопиющем факте. Когда-то в фонде нашей библиотеки хранился полный комплект 46-томного «Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа (изд.1881-1929 гг.) Из фондов научных библиотек республики были изъяты целые тома и отдельные страницы из некоторых томов, касающиеся истории и культуры нашего народа, статистические данные о населении Азербайджана и т.д. Так, например из 11 выпуска были вырезаны страницы 161-181 – статья – «Бакинская губерния» [15] из 32 выпуска- страницы 16-63.- «Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении, Азербайджане» [16] из 34 выпуска страницы 182- 217 – «Зангезурский уезд Елизаветполской губернии». [17] и пр.

Обнародование этих данных вызвало гнев и осуждение у многих читателей в мире. Так, белорусский читатель в библиотеке Белорусской Академии наук также подтвердил факт уничтожения страниц в некоторых книгах и обвинил в этом армян [18]. Все это свидетельствует о том, что армяне продолжают проводить духовный геноцид, уничтожая неприглядные для них свидетельства в библиотеках мира.

Как видно из выше отмеченного, армянские агрессоры и сепаратисты нанесли огромный урон азербайджанскому культурному наследию, не пощадив даже памятники материальной культуры и библиотеки, что является истинным духовным геноцидом против азербайджанского народа.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Конституция Азербайджанской Республики http://www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_r.pdf.
2. Собрание законодательства Азербайджанской Республики от 30 апреля 1998 года, № 4, ст. 223; 1998 года, № 6, ст. 365; 1999 года, № 7, ст. 404; 2000 год, № 6, ст. 396; 2005 года, № 2, ст. 60.
3. Мартыненко И.Э. Международная и национальные правовые системы охраны историко-культурного наследия государств-участников СНГ. М.: Зерцало, 2012, с. 6-7;
4. Распоряжение Кабинета Министров АР от 2 августа 2001 года// Сайт Кабинета Министров АР. Постановления и распоряжения Кабинета Министров Азербайджанской Республики.http://new.zakon.az/site/index/?item=1359612182&parent=0923656209&curtree=cnt%20(%200923656209%20)
5. Гарегин II рассказал о годах, когда был священником Армянской церкви в Баку// http://www.1news.az/society/din/20100430022637055.html
6. Ermәni vandalizmi: Әsirlikdә olan Azәrbaycan abidәlәri http://www.armenianvandalism.az/
7. Ризван Гусейнов. Город Шуша - политический и исторический центр Карабаха. http://archive.li/mfAnM.
8. Полад Бюльбюль оглы ответил на вопросы армянской газеты// http://www.1news.az/politics/20100925011032169.html
9. Гусейнов Р.Н. «Город Шуша – политический и культурно исторический центр карабаха» //

Провинциальный город XVIII-XXI вв. (история, экология, экономика, культура и гостеприимство), Всероссийская научно-практическая конференция, посвященная 273-летней годовщине г. Кизляра. Дербент: 2008,стр.64-74.
10. Алекперова Н. Культура и политика. Баку: Азернешр, 2000, 288 с. с.53.
11. Dağıdılmış sərvətlər, məhv edilmiş kitabxanalar/Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. Bakı: 2012, s. 27.
12. Наджафов А. Из истории библиотечного дела Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской Республики (1923-1990 гг.). Баку: Сада, 2000, с. 207.
13. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (TDƏŞ) V sammitində İlham Əliyevin çıxışı.Azərbaycan qəzeti, 11 sentyabr, 2015-ci il.
14. А.С.Рустамова Библиотеки Азербайджана – объекты идеологической диверсии армян / Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку: Елм, 2003, 208 с.= Historical facts of Armenian' crimes in Azerbaijan. Baku: Elm, 2003, 208 c.
15. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, Изд.Упр.Кавказского учебного округа, 1891. вып.11.
16. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, Изд.Упр.Кавказского учебного округа, 1903. Вып. 32.
17. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, Изд. Упр. Кавказского учебного округа, 1904. Вып.34.
18. http://lehire.livejournal.com/

AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI MƏNƏVİ SOYQIRIM
XÜLASƏ

Məqalədə işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların tarixi- mədəniyyət abidələrininin Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələri tərəfindən mənəvi soyqırıma məruz qalması haqqında məlumatlar verilir. Eyni zamanda kitabxana binalarının məhv edilməsi, kitab fondlarının talan edilməsi ayrı-ayrı rayonlar üzrə konkret faktlarla məqalədə öz əksini tapmışdır.

MORAL GENOCIDE AGAINST THE AZERBAIJANI PEOPLE
SUMMARY

The article informs about moral genocide of historical and cultural monuments in occupied Daghlig Garabagh (Nagorno-Karabakh) and surrounding regions by the Republic of Armenia. At the same time, based on the specific facts for the individual regions the destruction of the libraries, plunder of book funds are reflected in the article.

S.e.ü.f.d. **Aynur BƏŞİROVA**
AMEA Tarix İnstitutunun "Ümumi tarix" şöbəsinin Amerikaşünaslıq bölməsinin rəhbəri

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ MƏTBUATDA AZƏRBAYCAN XALQININ MƏNFİ OBRAZININ FORMALAŞDIRILMASINDA ERMƏNİ TƏBLİĞATININ ROLU (NYU YORK TAYMS: 1989-1991-ci İLLƏR)

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Nyu York Tayms, Amerika mətbuatı, tarix
Keywords: Nagorno-Karabakh conflict, the New York Times, the American press, history
Ключевые слова: Нагорно-карабахский конфликт, Нью-Йорк Таймс, американская пресса, история

1988-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ermənilərin separatçı hərəkatının başlanması ilə bölgənin tədricən gərginlik ocaqlarından birinə çevrilməsi ilə respublika "*Nyu York Tayms"ın* xəbərlərində ilkin yerlərdən birini tutmağa başladı. Əgər 1985-88-cu illərdə "*Nyu York Tayms"da* Azərbaycanın adı çəkilən materiallarının sayı 42 idisə, 1998-1991-ci illərdə bu yazıların sayı 500-dən çox olmuşdur.

1988-ci il 24 fevral sayında qəzet Dağlıq Qarabağda baş vermiş hadisələr ilə bağlı iki xəbər dərc etmişdir. Moskva bürosunun müxbirləri Filip Taubmanın və Felisiti Barringerin eyni mövzuya həsr edilən yazılarının eyni sayda işıq üzü görməsi bir sıra suallar doğurmuşdu: "*Nyu York Tayms"ın* ilk xəbər günündən hadisəyə ciddi maraq göstərməsinin səbəbi nədir? Qəzet hansı siyasi mesajları ötürür? O, hadisəni necə çərçivələyir?

Birinci səhifədəki "Sovetlər cənubdakı erməni ərazilərində (?-AB) böyük narahatlıqlar olduqlarını yazırlar" sərlövhəli xəbərdə "Azərbaycan Respublikasında yerləşən, İranla sərhədə yaxın olan uzaq dağlıq zonada – Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində" "fevralın 11-də regionu Ermənistanla birləşməyə çağıran vərəqələr meydana çıxdığı vaxtdan etibarən ictimai asayişin pozulduğu" xəbər verilirdi [1]. Qeyd etmək ki, xəbərin 13 gündən sonra açıqlanması Sovet KİV-in hadisə barədə gec informasiya verməsi, xarici müxbirlərin münaqişə zonasına getməsinə qadağan qoyulması ilə bağlı idi [2]. Xəbərin mənbəyi *SİTA* və "*İzvestiya"* qəzetləri olsalar da, diqqəti cəlb edən cəhət müxbirin hadisənin baş verdiyi yerin coğrafiyasını cızmaq, bu zaman uzaq xaricə zəif maraq göstərən, Sovet İttifaqını vahid bir ərazi kimi qəbul edən ABŞ oxucusu üçün daha yaxın olan assosiasiyalara müraciət etməsidir. Ərazinin İran İslam Respublikası ilə həmsərhəd olması vacib bir amil kimi vurğulandığı halda, onun Azərbaycan Respublikası ərazisində olması faktı istisna edilməklə, Azərbaycan və azərbaycanlılar barədə heç bir məlumat verilmir. Əksinə, ermənilərin "digər Sovet etnik qruplarından fərqli olaraq, yəhudilər və almanlar kimi" Qərbə daha çox mühacirət etdikləri, son il ərzində 1000-dən artıq erməninin mühacirət üçün icazə alması, onların böyük qisminin ermənilərin sayının çox olduğu Los Ancelesə köçdüyü xəbər verilir [3]. Burada da müəllif oxucu üçün daha yaxın sayılan və başa düşülən fakta müraciət edir: ermənilər digər Sovet xalqları ilə deyil, yəhudilər və almanlarla assosiasiya olunaraq Amerikaya can atan xalq kimi çərçivələnir. Digər diqqət yetiriləsi cəhət "cənubdakı erməni əraziləri" söz birləşməsinin xəbərin sərlövhəsinə çıxarılması, münaqişə barədə xəbər verildiyi ilk gündən bu ərazilərin erməni əraziləri olması barədə mesajın oxucuya ünvanlanması idi. Bu xəbərdə Dağlıq Qarabağın "cənubdakı erməni əraziləri" kimi təqdim edilməsi faktın təhrif edilməsini və beləliklə də, xəbərə verilən üç mühüm tələbdən birincisinin – dəqiqliyin pozulmasını göstərir.

Qaynar xəbərdə ilk dəfə olaraq Dağlıq Qarabağ regionu aşağıdakı kimi çərçivələnir: "Bu quru, dağlıq ərazi sakinlərinin uzunömürlüyü, həmçinin qoyunçuluq, donuzçuluq, üzümçülük və tütünçülüyün istehsalı ilə tanınır. Onun əhalisinin 126 minini əsasən xristian ermənilər, 37 minini isə əsasən müsəlman azərbaycanlılar təşkil edir" [4].

"Dini notlarla müşayiət olan mübahisə" adlanan ikinci materialın sərlövhəsi, eləcə də "Ərazidə islam-xristian qarşıdurması yayılmağa başlayır" adlı yarımsərlövhə və ilk cümlə oxucuya münaqişənin dini xarakter daşıması barədə birmənalı mesajlar çatdırır: "Dağlıq Qarabağ regionu ortodoks xristianlığın mərkəzi sayılan Ermənistan (?-A.B.)və onunla sərhəd bölən, əsasən, müsəlmanlardan ibarət olan Azərbaycan Respublikası arasında uzun illər boyu gərginlik ocağı olmuşdur" [5].

Bu xəbərdə dini amilin qabardılaraq hadisənin təqdimatı üçün vacib istinad nöqtələrindən birinə çevrilməsi müəllifin müraciət etdiyi mənbə ilə birbaşa bağlıdır. Belə bir mənbə rolunu Kaliforniya Universitetinin Ermənistan və Yaxın Şərq tarixi üzrə professoru R.Hovanisyan oynayır. Onun təkcə dini deyil, həm də hadisənin tarixi kökləri barədə ilkin informasiya ötürməsi ictimai rəyin aşağıdakı kimi yanlış şəkildə formalaşmasına təkan verir: "Ermənistan 1920-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olanda Dağlıq Qarabağ digər iki ərazi: Naxçıvanski (?-A.B.) və Zəngəzur ilə birlikdə Azərbaycan tərəfindən Ermənistana verilmişdi. Lakin Ermənistanın qərbindəki islamçı türklər şərqdəki islamçı Azərbaycanın hesabına Ermənistanın ərazi genişlənməsinin əleyhinə çıxdılar"... "Stalin və digər sovet liderləri müsəlman Mərkəzi Asiya regionunu Sovet nəzarətinə keçirmək üçün Türkiyənin təsirindən asılı olduqlarından son nəticədə Türkiyə Transqafqaziyada üstünlük qazandı" [6]. Bu materialda Azərbaycan Respublikası ilk dəfə "islamçı" kimi təqdim edilir, onun təkcə Dağlıq Qarabağ regionunu deyil, həm də Naxçıvan diyarının da bir zamanlar Ermənistan SSR tərkibinə verməsi faktı vurğulanır. Bu xəbər birmənbəli xəbər olduğundan qeyd olunan informasiya nə təkzib edilir, nə də təsdiq olunur. Müəllifin mənbənin verdiyi məlumatları yoxlamaq üçün başqa bir mənbəyə müraciət etməməsi səbəbindən xəbərə verilən digər vacib tələb – balanslılıq pozulur.

Xəbər dəyərlərinin pozulmasının səbəbi informasiya mənbələrinin qeyri-proporsional iştirakı idi. "*Nyu York Tayms"ın* informasiya qıtlığı çəkən Moskva Bürosunun müxbirləri hadisələrin başlanğıcından Bakıya deyil, İrəvana və yaxud (Stepanakertə - A.B.) Xankəndinə zəng vururlar. Bu zaman onların informasiya mənbələri ilk günlər turistlər [7], daha sonra isə dissidentlər idi: "İnformasiyanın böyük bir qismi dissidentlər vasitəsilə dolayısı yolla Moskvadan İrəvana zənglər vasitəsilə alınır. Dissidentlər o qədər də etibarlı informasiya mənbələri sayılmırlar" [8].

Azərbaycandan fərqli olaraq, erməni mənbələri "*Nyu York Tayms"ın* Moskva bürosu ilə daim əlaqə saxlayır, onu xəbərlə təchiz edirdilər. Paytaxt Bakıdan Moskvaya heç bir xəbər ötürülmədiyi günlərdə "*Nyu York Tayms"* "Stepanakert sakinləri ilə əlaqə yarada bilmiş bir moskvalıdan" [9], "erməni nümayəndələrindən, Stepanakert sakinlərindən" [10] informasiya alır. Maraqlı cəhət informasiya mənbələrinin özlərinin yalnız "*Nyu York Tayms"ın* deyil, digər xarici KİV-in Moskva bürolarının əməkdaşları ilə əlaqə saxlamalarıdır. Müxbirlər yazırlar ki, İrəvandakı etiraz aksiyaları barədə videokaseti Moskvaya gətirən dissident jurnalist bu kasetin jurnalistlər arasında yayılması üçün onu ABŞ-ın "*ABC Nyus*" telekanalının Moskva bürosuna vermişdir [11].

1988-ci ildə təhlil olunan 140 materialın kontent analizi göstərir ki, qəzetin erməni və Azərbaycan mənbələrinə istinadı dördün birə nisbətindədir. Erməni mənbələri (Stepanakert – A.B.), İrəvan və ABŞ ermənilərinin geniş spektrini əhatə etdiyi halda, Azərbaycan mənbələrinin 90 faizini agentliklər və dövlət rəsmiləri təşkil edir. '*Nyu York Tayms'da* bu müddət ərzində yalnız iki ziyalıya: Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini V. Quliyevə [12] və akademik Z. Bünyadova [13] istinad edilir.

Qeyd edək ki, informasiya mənbəyinin kimliyi, mənbənin təqdimatı həmin mənbənin mənsub olduğu xalq haqqında oxucuya təqdimatlar verərək xalqın ümumi simasının formalaşması prosesində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan 3 şaxəyə bölünmüş erməni informasiya mənbələrinin pozitiv təqdimatı xüsusi qeyd edilməlidir. Xankəndi və İrəvan erməniləri "millətçi," "milli lider" kimi təqdim olunaraq [14], [15], Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin genişlənməsinə xidmət edərək oxucunun təfəkküründə Dağlıq Qarabağın birbaşa ermənilərlə assosiasiya olunmasına zəmin yaradır. ABŞ ermənilərinin təqdim olunması isə iki rakursdan verilərək oxucuya belə təqdim olunur: 1) ermənilər ABŞ vətəndaşları kimi; 2) ermənilər tarixi Ermənistanın vətəndaşları kimi.

"*Nyu York Tayms"ın* müxbirləri "məlumatların bir çox mənasız şayiələr kimi təsdiq olunmadığını" qeyd etsələr də [16], elə bu məlumatlar informasiya qıtlığı və qarşı tərəfin - Azərbaycan Respublikasının informasiya fəaliyyətsizliyi şəraitində qəzet səhifəsinə asanlıqla yol tapırdı. Bu isə öz növbəsində erməni təbliğatının "*Nyu York Tayms"ın* səhifələrində geniş yer alması ilə yanaşı, təbliğat kimi mühüm siyasi alətdən istifadə vasitəsilə informasiya müharibəsində ermənilərin bir sıra siyasi texnologiyaları uğurla həyata keçirmələri ilə nəticələnirdi. 1988-ci ilin materiallarının təhlili bu qəbildən olan 3 siyasi texnologiyanı üzə çıxarır:

1. Dini mənsubiyyətlə bağlı ikili standart tətbiq edərək dini qarşıdurmanın təbliği;
2. Baş verəcək hadisələrin zəminini əvvəlcədən hazırlayaraq onun gerçəkləşməsinə təkan vermək;
3. Xəbərin hadisəyə çevrilməsi və əksinə, xəbərin fakt olaraq tarixin arxivinə verilməsinə nail olaraq tarixin saxtalaşdırılması.

Bu prosesləri ayrı-ayrılıqda təhlil etdikdə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olur:

1. Dini mənsubiyyətə görə ikili standart tətbiq edərək dini qarşıdurmanın təşviqi;

Qeyd olunduğu kimi, din təkcə münaqişənin deyil, həm də ayrı-ayrılıqda hər iki xalqın təqdim olunmasında mühüm parametrlərdən biri kimi çıxış edir. Bir qədər əvvəl araşdırılan dini mənsubiyyətə yenidən müraciət edərək "xristian-müsəlman qarşıdurması" daxilində azərbaycanlıların təqdim olunması genişlənərək dəyişməsi tendensiyasını izləmək mümkündür. Bu genişlənmənin məqsədi oxucuya azərbaycanlıların təkcə müsəlman deyil, həm də *"şiə müsəlman"* olması faktını təlqin etməkdir: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında yaşayan 6.7 milyonluq xalq şiə müsəlmandır"[17]. "Xristianlar və müsəlmanlar. Bu iki qrup dini cəhətdən bölünmüşdür: ermənilər əsasən xristianlar, azərbaycanlılar isə şiə müsəlmanlardır. Münaqişənin tarixi Sovet İttifaqının yarandığı dövrə təsadüf edir"[18]. "İki millət dini cəhətdən bölünmüşlər: ermənilər əsasən xristianlar, azərbaycanlılar isə şiə müsəlmanlardır. Münaqişənin tarixi Sovet İttifaqının yarandığı dövrə təsadüf edir" [19].

Qəzet İslam dininə məxsus şiəliklə sünnilik arasında fərqləri açıqlayaraq azərbaycanlıların məhz şiə müsəlman olduqları üçün təhlükə törədə biləcəkləri fikrini önə çəkir. "Sovet müsəlmanlarının böyük qismi sünni təriqətinə aiddirlər ki, bu təriqət də əsasən, fundamentalist hərəkata qarşı çıxır. Moskva onilliklər boyu müəyyən uğurla cənub respublikalarını mümkün qədər dünyəviləşdirməyə çalışmışdır" [20]. Lakin: "Müsəlman dünyasında Azərbaycan İranda hakimiyyətdə olan şiə təriqətinin bir hissəsidir. Sovet rəsmiləri uzun illər islam fundamentalizminin İran azərbaycanlılarının dini və etnik qardaşlarına yayılacağından qorxmuşdur" [21]. Elə buna görə də: "Moskva üçün narahatlıq doğuran cəhətlərdən biri də islam fundamentalizmi üçün açıq olan şiə təriqətinə malik azərbaycanlıların münaqişəyə cəlb edilməsidir. Sovet rəsmiləri uzun illər fundamentalizmin sərhəddən yayılacağından qorxurdular" [22].

Qəzet din amilinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində mühüm rol oynadığını bildirərək belə bir ehtimal irəli sürür: "Azərbaycana Dağlıq Qarabağı güzəştə getməyi əmr etmək əsasən islamçı Azərbaycanda ehtirasları qızışdıracaq və digər respublikalarda millətçi etirazları gücləndirəcəkdir" [23]. "Azərbaycanlılar şiə müsəlmanlardır və belə bir ümumi inam var ki, Kommunist Partiyasının dinə qarşı apardığı kampaniyaya baxmayaraq, onların dini hissləri çox yüksəkdir" [24]. Dini mənsubiyyət amilin təqdimatında qəzetin ikili standarta əsaslandığını bu təqdimatda yalnız ermənilərin sadəcə xristian ermənilər kimi, azərbaycanlıların isə qatı fanatik şiə müsəlman kimi təqdim edilməsi faktı deyil, həm də erməni kilsəsi barədə dərc olunan materialların təhlili deməyə imkan verir. Əgər din azərbaycanlıların siyasi baxışlarına təsir edən mənfi bir amil kimi qiymətləndirilirsə, ermənilərin həyatında kilsənin rolu, onların ortodoks xristianlığa aid olmaları hər zaman pozitiv fakt kimi ön plana çəkir. "Erməni ortodoks kilsəsi hər yerdə erməniləri birləşdirən sosial şirənin əsas tərkib hissəsi" [25] kimi qeyd olunaraq onun Los Anceles [26], Nyu York [27] və Moskvadakı fəaliyyətindən, Dağlıq Qarabağ məsələsində tutduğu mövqedən söhbət açılır: "Kilsə Los Ancelesdəki erməni icmaları tərəfindən təşkil edilmiş nümayişlərin mərkəzində durur. Nyu York və başqa şəhərlərdə etirazçılar inanırdılar ki, onlar katolikosun xeyir-duasını alıblar". "Rus ortodoks, baptist və digər təriqətlərin kilsələri kimi erməni kilsəsi də dövlətin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. Qərb mütəxəssisləri və bir çox dindarlar belə hesab edirlər ki, kilsənin ali ruhaniləri DTK tərəfindən təyin edilir. Buna baxmayaraq, erməni dindarlarının böyük əksəriyyəti, hətta qərbdəkilər belə Eçmiədzində yerləşən erməni patriarxının və katolikosunun aliliyini qəbul edirlər. Erməni kilsəsi digər kilsələrdən fərqli olaraq, daha böyük maliyyə müstəqilliyinə malikdir"[28]. Erməni kilsəsinin belə bir müsbət imici yaradılandan sonra oxucuya məlumat verilir: "Dağlıq Qarabağdakı azərbaycanlı rəhbərlər əhalinin dörddə birinin ermənilər olmasına baxmayaraq, onlara kilsə tikməyə icazə verməyiblər" [29].

Dini təqdimatın möhkəmlənməsində xüsusi rol oynayan ABŞ erməniləri informasiya mənbəyi olaraq "*Nyu York Tayms"ın* müxbirlərinin onlara nə vaxt müraciət edəcəklərini gözləmir əksinə, özləri qəzetin məktublar və elanlar səhifələrinin imkanlarından bəhrələnirdilər. 1988-ci ildə "*Nyu York Tayms"da* Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı dərc olunan hər iki oxucu məktubunun müəllifi ABŞ erməniləridir. Məktub müəllifi bildirir ki, "İslam fundamentalizminin gündən-günə artmasını nəzərə alsaq, Kremlin ölkə sakinlərinin əksəriyyətinin rəhbərlik üçün Moskvaya deyil, Məkkəyə baxacaqları günlə üzləşəcəyi an uzaqda deyil" [30]. Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistanla birləşməsi komitəsi qəzetin 1988-ci il 11 mart sayının elanlar səhifəsini alaraq onu "Qarabağ ermənilərin-

dir" başlığı ilə çıxarmış, ABŞ ermənilərini əvvəl erməni kilsəsində dini mərasimə, sonra isə BMT-dəki Sovet İttifaqı missiyasının binası qarşısında dinc nümayiş keçirməyə çağırmışdı [31]. Elanlar səhifəsindən istifadə cavabsız qalmadı, qəzet növbəti nömrəsində bu nümayişdən fotoreportaj verdi, ermənilərin Dağlıq Qarabağla bağlı iddialarını bir daha oxucuya çatdırdı [32].

Yuxarıdakı misalları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, "*Nyu York Tayms"* dini təqdimatında ikili standartlardan çıxış edərək Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin "dini amilə söykəndiyini" bir daha qabardır, onu xristian həmrəyliyi məsələsi kimi oxucuya çatdıraraq dini qarşıdurmanı təşviq edir.

2. Baş verəcək hadisələrin zəminini əvvəlcədən hazırlayaraq onun gerçəkləşməsinə təkan vermək;

Bu texnologiyanın mahiyyəti oxucuda hələ baş verməmiş, amma verilməsi planlaşdırılan və ehtimal olunan hadisələr barədə əvvəlcədən rəy yaratmaq, bununla da hadisələrin təxmin edilən və arzu olunan çərçivəsini quraraq sonradan hadisə baş verdiyi təqdirdə onun çərçivələnməsini hazır çərçivə daxilində inkişaf etdirməkdir. Sumqayıt və Gəncə (keçmiş Kirovabad – A.B.) hadisələri bu siyasi texnologiyanın həyata keçirilməsinə bariz misaldır.

Sumqayıt hadisələri ərəfəsində dərc olunan materialları izləyərək iki tendensiyanı aşkara çıxarmaq olar: bunlardan birincisi İrəvan mitinqlərinin, digəri isə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində keçirilən mitinqlərin təqdim olunması ilə bağlıdır. İrəvandakı mitinqlər hər zaman sakit və dinc nümayiş kimi təqdim olunur və bu təqdimat dəyişmir: "Kaliforniyaya zəng edənlər paytaxtda geniş, lakin sakit nümayişlərin keçdiyini, polisin də bəzən nümayişçilərə qoşulduğunu xəbər verirdilər"[33]. "Videokaset ötən həftəki mitinqlərin sakit keçdiyini təsdiq edir" [34]. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki mitinqlərin isə xarakteri barədə informasiya Sumqayıt hadisələrindən bir qədər əvvəl dəyişməyə başlayır: "SİTA-nın xəbərində deyilir ki, milis nəfəri Xankəndi sakininin maşınına hücum edib və 60 erməni öldürülmüşdür. SİTA bunu da xəbər verir ki, rəsmi A. Katusev bütün bunların həqiqətə uyğun olmadığını bildirir" [35]. Şayiələr təsdiq olunmasa da, itkilər haqqında qeyri-səhih informasiya təchizatı məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir. Fevralın 27-dən etibarən bu şayiələr daha da genişlənərək hadisələrin zorakılıq kimi çərçivələnməsinə təkan verir. "Erməni Milli komitəsinin Qərb Sahilinin verdiyi məlumata görə, bu həftə Dağlıq Qarabağdakı mitinqlərdə ən azından 70 erməni öldürülmüş və uyğun olaraq çoxları yaralanmışdır" [36]. "Erməni apostol kilsəsinin dini lideri Arçibişop Torkom Manogian deyir ki, zorakılıq, dava, ölüm və Sovet tanklarının müsəlman Azərbaycana birləşdirilmiş Dağlıq Qarabağın erməni ərazisinə hərəkət etməsi barədə məlumatlar var. O demişdir ki, vəziyyət barədə Ermənistan kilsələrindəki mənbələrdən dünən telefon vasitəsilə məlumat almışdır" [37].

Əsasən, ABŞ ermənilərinin siyasi və dini qurumlarından qaynaqlanan informasiyaların heç biri təsdiq olunmasa da, onlar qarşıya qoyulmuş məqsədə xidmət edərək oxucuya ermənilərin Azərbaycan Respublikası ərazisində öldürüləcəyi barədə ilkin mesajlar ötürürdü. Məqsəd isə Azərbaycan Respublikası ərazisində ermənilərin gec-tez öldürüləcəyinə oxucunu hazırlamaq, baş verəcək istənilən qarşıdurmanın və ya çaxnaşmanın zorakılıq və itki çərçivəsində təqdim edilməsinə zəmin yaratmaqdır. Bu mesajlar bir neçə gündən sonra Sumqayıt hadisələrinin baş verməsi və bu hadisənin ermənilərə qarşı edilən zorakılıq və vəhşilik kimi çərçivələnməsi ilə gerçəkləşir.

Eyni siyasi texnologiya Gəncə hadisələri ərəfəsində tətbiq olunur. Bu dəfə də rəsmi olaraq heç bir zorakılıq barədə informasiya verilmədiyi, hadisələrin hələ başlanmadığı təqdirdə akademik A.D.Saxarov ABŞ-da bu ölkəyə səfəri zamanı bəyanat verərək Gəncədə 130 adamın öldürüldüyünü bildirir: "Saxarov bildirir ki, hökumətin göz yumması ilə artıq beş gündür ki, qətllər, zorlama davam edir, evlər yandırılır. Bu hadisə Azərbaycan SSR-in digər şəhərlərinə keçir. Gəncədə 130 adam öldürülmüşdür" [38]. Saxarovun bu bəyanatındakı məlumat təsdiq olunmasa da, təkrar olunaraq təbliğatın əsas qaydalarından birinin həyata keçirilməsinə kömək edir: yalan nə qədər çox təkrarlanarsa, bir o qədər tez həqiqət kimi qəbul edilməyə başlayar. "Təsdiq olunmamış məlumatlar itkilərin daha çox olduğunu, azından 130 erməninin azərbaycanlılarla qarşıdurmada Azərbaycan şəhəri Gəncədə öldürüldüyünü bildirir. Bu rəqəm bu gün Sovet insan hüquqları müdafiəçisi, hazırda ABŞ-da səfərdə olan A. Saxarovun bəyanatında səslənmişdir" [39].

Bu misallardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, baş verməsi planlaşdırılan hadisələr əvvəlcə mətbuata erməni mənbələrindən qaynaqlanan və təsdiq olunmayan şayiələr şəklində yol tapır və beləliklə,

gələcək hadisələrin, konkret olaraq zorakılığın və itkilərin obrazı çərçivələnir. Bu ilkin mesajlar sonradan hadisə baş verən zaman oxucunun hadisəni artıq hazır çərçivədə qəbul etməsinə zəmin yaradır.

Qeyd edək ki, S.Luryenin "Erməni siyasi mifologiyası və onun Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın xarici siyasətinə təsiri" əsərində bu texnologiyanın qaynağını təşkil edən erməni siyasi mifologiyası dərindən təhlil olunaraq tutarlı misallarla sübuta yetirilir. 1980-90-cı illərdə Ermənistanın siyasi həyatının tamamilə virtuallaşdığı və reallıqla heç bir əlaqəsi olmadığı qərarına gələn müəllif Ermənistanın "iqtisadi blokadası" barədə yalan informasiyaların bu blokada başlamazdan hələ bir neçə il əvvəl KİV-də mütəmadi olaraq yayıldığını, ağ yalanların dəhşət doğurduğunu yazır. Müəllif qeyd edir ki, KİV olmayan hadisələr barədə acı gerçəklik kimi yazdığı günlərdə - 1988-ci ilin noyabrında azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyası baş versə də, bu fakt mətbuatdan tamamilə gizlədildi. S. Luryenin araşdırmaları ümumiləşdirmə apararaq belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir: qeyd olunan siyasi texnologiya təkcə ABŞ mətbuatında deyil, həm də SSRİ KİV-də eyni uğurla tətbiq olunurdu (40).

3. ***Xəbərin hadisəyə çevrilməsi və əksinə, xəbərin fakt olaraq tarixin arxivinə verilməsinə nail olaraq tarixin saxtalaşdırılması.***

Sumqayıt və Gəncədə hadisələrinin çərçivələnməsinin təhlili tədqiqat üçün bir sıra suallar doğuraraq üçüncü siyasi texnologiyanın açıqlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu suallar aşağıdakılardır: doğrudan da mı, *"Nyu York Tayms"* bütövlükdə erməni mənbələrinin və təbliğatının təsiri altında idi və hadisələr yalnız birtərəfli qaydada təqdim olunurdu? Azərbaycanlıların itkiləri və Sumqayıt hadisələrinə təkan verən digər faktlar tamamilə unudulur, yoxsa ara-sıra xatırlanır?

Materialların təhlili göstərir ki, *"Nyu York Tayms"da* ilk itkilərin hansı tərəfdən olduğu dəfələrlə qeyd olunmuşdur: "Sovet prokurorluğu bu gün narazılıqlar başlayan ilk günlərdən etibarən iki azərbaycanlının ölümünü təsdiq etmişdir. BBC-nin Sovet radiosuna istinadən verdiyi xəbərə görə, prokuror A. Katusev demişdir ki, ölüm Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonunda olmuşdur. Bu, itkilər barədə ilk rəsmi təsdiq olunmuş məlumatdır". "Muradyan Dağlıq Qarabağda bu ayın əvvəllərində iki azərbaycanlının öldürüldüyünü və 19 nəfərin yaralandığını deyir" [41]. "Narazılıqların nəticəsi kimi Azərbaycanın Ağdam rayonunun iki sakini: 16 yaşlı Bəxtiyar Əliyev və 23 yaşlı Əli Hacıyev öldürülmüşdür" [42]. *"Nyu York Tayms"* belə bir fərziyyə irəli sürür ki, Sumqayıt hadisələrinin başlaması üçün "fevralın 28-də iki azərbaycanlının Ağdamda öldürülməsi xəbəri qığılcım" olmuşdur: "Bakıdan olan qeyri-rəsmi informasiyaya görə, Sumqayıtdakı çaxnaşmalar bu ayın əvvəlində ermənilərlə toqquşmada iki azərbaycanlının öldürülməsi və digərlərinin yaralanması xəbəri bazar günü açıqlandıqdan sonra baş vermişdir" [43]. "Sumqayıtda çaxnaşmalar başlamazdan bir neçə saat əvvəl rəsmi Azərbaycan radiosu Dağlıq Qarabağ yaxınlığında etnik qarşıdurmada iki azərbaycanlının öldürüldüyü barədə məlumat vermişdir. Belə hesab olunur ki, iki azərbaycanlının ölümü faktının açıqlanması Sumqayıt və Gəncədə zorakılığa səbəb olmuşdur [44]. "Ermənilərin tələbləri ilə alovlanan nümayişlər Ermənistan və Dağlıq Qarabağın böyük şəhər və qəsəbələrində nəhəng və dinc nümayişlərə gətirib çıxarsa da, Azərbaycandakı çaxnaşmalarda iki azərbaycanlı öldürüldü. Bu xəbər ictimaiyyətə açıqlananda Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda ermənilərə qarşı qətl, zorlama və qarmaqarışıqlıq başlandı" [45]. "İki azərbaycanlının ermənilər tərəfindən Dağlıq Qarabağda öldürülməsi xəbəri Azərbaycanın sənaye şəhəri Sumqayıtda çaxnaşmalara səbəb oldu. Sovet rəsmiləri 32 nəfərin öldüyünü bildirirlər. Onlardan 26-ı ermənidir. Ermənilər deyirlər ki, ölənlərin sayı qat-qat çoxdur" [46].

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, iyuna qədər Sumqayıt hadisələrindən yazarkən qəzet hadisələrin başvermə ardıcıllığını pozmur. Bu zaman fakt zənciri aşağıdakı ardıcıllıqla inkişaf etdirilir: Dağlıq Qarabağ və İrəvanda etiraz nümayişləri, Ağdamda iki azərbaycanlı gəncin ölümü və Sumqayıt hadisələri. Yuxarıdakı misallara əsasən, hər üç faktın neytrallıq, pozitivlik və neqativlik baxımından necə təqdim olunduğuna diqqət yetirək. İrəvandakı etiraz nümayişlərinin "dinc" keçməsi pozitiv, iki azərbaycanlının Ağdamda öldürülməsi faktı neytral, Sumqayıtda baş verən hadisələr isə zorakılıq kimi təqdim edilərək neqativ çalar daşıyır. Bu çərçivənin 3 aydan sonra tamamilə dəyişilməsi və fakt zənciri sırasından Ağdamdakı itkilərin çıxarılmasının səbəbini də məhz təqdimatın fərqli çalarlarının sonrakı inkişaf dinamikasında axtarmaq lazımdır. Belə ki erməni mənbələri Sumqayıtda baş verənləri erməni talanları kimi çərçivələyərək, onun tarixə "Sumqayıt poqromu" kimi düşməsinə nail olduqları bir zaman, Azərbaycan mənbələri münaqişənin ilk itkilərinin azərbaycanlı gənclər

olması faktını hadisəyə çevirə bilmirlər. Nəticədə bir qədər əvvəl qeyd olunan üç faktdan ikisi hadisəyə çevrilir, biri isə hadisəyə çevrilə bilməyərək fakt olaraq qalır, bir müddətdən sonra isə tarixin arxivinə verilir. Beləliklə, aşağıdakı xəbər mənzərəsi alınır: "Martdakı görüşdə Saxarov indi Azərbaycan Respublikasının bir hissəsi olan Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinə çağırırdı. Fevralda bu məsələ 100 minlərlə *dinc* ermənini paytaxt İrəvanın küçələrinə çıxarmış və Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda ermənilərinin *kütləvi qətlinə* səbəb olmuşdu" [47]. "Ərazi mübahisəsi üzrə qarışıqlıq fevralda 100 minlərlə ermənin *dinc* küçə nümayişlərinə çıxması ilə başlandı. Çaxnaşmalar həmin ay Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda başlandı, 32 adam öldürüldü. Onların əksəriyyəti ermənilərdir" [48]. "Narazılıqların yeni dalğası iki cənub respublikasında fevraldan sonra daha da ciddiləşmişdir. Fevralda Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda etnik çaxnaşma zamanı 36 nəfər öldürülmüşdür ki, onların da çoxu ermənilərdir" [49]. "Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi azərbaycanlıları qəzəbləndirə bilər. Narazılıqların kulminasiya nöqtəsində azərbaycanlı kütləsi Sumqayıt şəhərində qiyam etmiş, 32 nəfəri öldürmüşdür. Onların əksəriyyəti ermənilərdir" [50]. "Erməni millətçiliyinin qəfil püskürməsi Dağlıq Qarabağ üzərində nəzarətə sahib olmaq iddiası ilə üzə çıxaraq Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda antierməni çaxnaşmalara səbəb oldu. Nəticədə 32 nəfər öldürüldü" [51]. "Fevralda anklavın qanunvericiliyi Ermənistanla birləşmək barədə müraciət etdi ki, bu da İrəvanda böyük nümayişlərə və Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda dəhşətli partlayışa gətirib çıxartdı. Nəticədə 32 adam öldürüldü, onların əksəriyyəti küçədə və öz evlərində qətlə yetirilən etnik ermənilərdir" [52]. "Fevralda İrəvandakı dinc nümayişlər dayandırılan kimi erməni ehtirasları Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda antierməni qətlləri alovlandırdı. Ümumən 36 adam öldürülmüşdür ki, onların da əksəriyyəti ermənilərdir" [53]. "Bir həftədən sonra gərginlik zorakılıqla əvəz olundu. Erməni vəhşilikləri barədə şayiələrlə ayağa qalxan Sumqayıt azərbaycanlıları erməniləri öz evlərində öldürdülər" [54]. İyundan etibarən dərc olunan bütün yazılarda ilk itkilərin azərbaycanlılar olması, onların ermənilər tərəfindən öldürülməsi faktı "unudulur" və təkrarlanmır. Xəbər zəncirində yalnız "dinc Yerevan nümayişləri" və azərbaycanlıların buna cavab olaraq Sumqayıtda "talan" törətməsi faktı qalır. Xəbərin inkişafının iki tendensiyası – onun hadisəyə çevrilməsi və ya fakt kimi qalması siyasi texnologiya olaraq təbliğat amili üzərində qurularaq son nəticədə tarixin saxtalaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bu texnologiyanın həyata keçirilməsinin səbəbini təkcə "*Nyu York Tayms"ın* qərəzli münasibətində deyil, həm də daha çox dərəcədə Ermənistanın belə bir münasibətə təkan verən, fəal və məqsədyönlü informasiya təşviqatında axtarmaq lazımdır. Bu təşviqat Sovet informasiya agentliklərinin verdiyi bütün informasiyaları ilk gündən təkzib edərək, əvvəlcədən hazırlanmış çərçivəyə uyğun olaraq itkilərin qat-qat çox olduğunu bildirirdi. Bu zaman "ümumən etibarlı informasiya mənbəyi kimi qəbul edilən jurnalist S. Qriqoryants" [55], "Moskvadakı erməni kilsəsinə gəlmiş kimliyini açıqlamayan Sumqayıt ermənisi" [56] informasiya mənbəyi kimi çıxış edirdi. Hətta rəsmi olaraq Sumqayıtda ölənlərin sayının 32, onların 26-nın erməni olduğu bildiriləndə belə erməni mənbələri bu rəqəmin də həqiqətə uyğun olmadığını iddia edirdilər. "Rəsmi olaraq Sumqayıtda ölənlərin sayı 32, yaralananlarınsa 197-dir. Lakin ermənilər rəqəmlərin qat-qat çox olduğuna inanırlar" [57].

Qeyd edək ki, faktın özü yox, ermənilərin özlərinin tələfatın rəsmi rəqəmlərdən çox olmasına inanmaları faktı təkcə "*Nyu York Tayms"ın* xəbərlərində deyil, 1988-ci il boyu Reuters, AP kimi agentliklərin informasiyalarında da tez-tez təkrarlanır [58, 59, 60, 61] və heç bir mənbə ilə təkzib və ya təsdiq olunmayaraq informasiyanın dəqiqlik, balanslılıq kimi prinsiplərinin pozulmasına və Azərbaycan Respublikasının mənfi imicinin formalaşdırılmasına gətirib çıxarır. *"Nyu York Tayms"* Ermənistanın Ararat və Quqark rayonlarında azərbaycanlılara qarşı törədilmiş zorakılıqdan, Topxanada ermənilərin zavod tikmək niyyətlərinin Azərbaycan Respublikasında geniş nümayişlərə gətirib çıxardığından yazsa da [62], Azərbaycan mənbələrinin fəaliyyətsizliyi nəinki xəbərin hadisəyə çevrilməyərək fakt olaraq qalmasına, hətta noyabrda Bakıda başlanan çoxminlik nümayişlərin çərçivələnməsində də din amilinin qabardılmasına gətirib çıxarır. "*Nyu York Tayms" "İzvestiya"ya* istinadən bu nümayişlərdə "islamın yaşıl bayraqlarının" və Xomeyninin şəklinin qaldırıldığı barədə məlumat verir [63].

Beləliklə, 1988-ci il hadisələrlə zəngin olsa da, yuxarıda qeyd olunan siyasi texnologiyaların uğurlu tətbiqi son nəticədə Azərbaycanın mövzu kontekstində xatırlandığı materiallarda "*Nyu York Tayms"ın* hadisələri ermənipərəst mövqedən çərçivələməsinə gətirib çıxarır. Bir qədər əvvəl qeyd

olunduğu kimi, bu texnologiyaların əsas elementi təbliğat idi. Qərb müxbirlərinin hadisə baş verən regiona özlərinin vaxtında gedə bilməməsi, operativ reportaj hazırlamaq imkanlarından məhrum olmaları onları belə bir təbliğata həssas edirdi.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. A Dispute With Religious Overtones. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 24, 1988. p. A15 (1 page)
2. News Cut Off as Armenian Protests Continue. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 26, 1988. p. A6 (1 page)
3. Soviet Reports Major Unrest In Armenian Areas in South; Soviet Reports Major Unrest In Armenian Areas in South . *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 24, 1988. p. A1 (2 pages)
4. News Cut Off as Armenian Protests Continue. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 26, 1988. p. A6 (1 page)
5. İbid.
6. A Dispute With Religious Overtones. *By FELICITY BARRINGERSpecial to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 24, 1988. p. A15 (1 page)
7. Soviet Trying to Quell Ethnic Unrest. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 25, 1988. p. A6 (1 page)
8. News Cut Off as Armenian Protests Continue. *By PHILIP TAUBMANSpecial to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 26, 1988. p. A6 (1 page)
9. Soviet Trying to Quell Ethnic Unrest. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 25, 1988. p. A6 (1 page)
10. PROTEST LEADERS AGREE TO SUSPEND ARMENIAN UNREST; GORBACHEV GIVES PLEDGE Soviet Leader Is Said to Vow to Look at Grievances -Demonstrations Ease Armenian Nationalists Call Off Protests After Pledge by Gorbachev
11. Armenian Protests Reportedly Subside; Some nationalists doubt the Soviet leader's vow. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 29, 1988. p. A8 (1 page)
12. Behind the Armenian crisis, rising expectations and old enmities.; For Gorbachev, a Major Test of Change Explodes . *By FELICITY BARRINGER with BILL KELLER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 11, 1988. p. A1 (2 pages)
13. Armenian Capital Residents Are Said to Ignore Strike Call. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 22, 1988. p. A5 (1 page)
14. Armenian Protests Reportedly Subside; Some nationalists doubt the Soviet leader's vow. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 29, 1988. p. A8 (1 page)
15. Soviet Reports Deaths of 31 in Azerbaijan Rioting. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 5, 1988. p. 28 (1 page)
16. Soviet Armenians Mourn Their Dead; The unrest has raised questions about glasnost. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 9, 1988. p. A8 (1 page)
17. Azerbaijan AT A GLANCE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 3, 1988. p. A6 (1 page)
18. Unrest Appears Linked to Recent Nationalist Protests in the Region; Key Soviet Oil Center Is Reported Shaken by Riots The nationalist unrest has been the most serious since the 1920's. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 1, 1988. p. A1 (2 pages)
19. Soviet Reports Deaths in Rioting; Unofficial Toll in Azerbaijan Is 17. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 3, 1988. p. A6 (1 page)
20. Gorbachev Is Feeling the Heat From the South. *By PHILIP TAUBMAN.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 6, 1988. p. E3 (1 page)
21. Unrest Appears Linked to Recent Nationalist Protests in the Region; Key Soviet Oil Center Is Reported Shaken by Riots The nationalist unrest has been the most serious since the 1920's. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 1, 1988. p. A1 (2 pages)
22. Gorbachev Is Feeling the Heat From the South. *By PHILIP TAUBMAN.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 6, 1988. p. E3 (1 page)

23. Strike Ends in Armenia as Unrest Slows. *By BILL KELLER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 15, 1988. p. A3 (1 page)
24. Armenia and Its Neighbors Only Diverge. *By BILL KELLERYEREVAN. U.S.S.R..* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 11, 1988. p. E3 (1 page)
25. Armenian Forsakes the Liturgy to Tend His Flock. *By BILL KELLERSpecial to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 17, 1988. p. A4 (1 page)
26. For Armenians in U.S., an Issue of Solidarity. *Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 27, 1988. p. 6 (1 page)
27. Armenians Recall Republic at Parade. *By DENNIS HEVESI.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 5, 1988. p. 34 (1 page)
28. Armenian Forsakes the Liturgy to Tend His Flock. *By BILL KELLER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 17, 1988. p. A4 (1 page)
29. İbid.
30. Rise of Islam in Soviet Union Tests Gorbachev. *ROBERT H. TEMBECKJIAN.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 5, 1988. p. A16 (1 page)
31. Display Ad 67 -- No Title. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 11, 1988. p. D19 (1 page)
32. Armenian Unity Rally in New York. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 14, 1988. p. A3
33. For Armenians in U.S., an Issue of Solidarity. *Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 27, 1988. p. 6 (1 page)
34. Armenian Protests Reportedly Subside; Some nationalists doubt the Soviet leader's vow. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 29, 1988. p. A8 (1 page)
35. News Cut Off as Armenian Protests Continue. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 26, 1988. p. A6 (1 page)
36. For Armenians in U.S., an Issue of Solidarity. *Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 27, 1988. p. 6 (1 page)
37. İbid.
38. 130 Died, Sakharov Says. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 26, 1988. p. 6 (1 page)
39. SOVIET ARMY PUTS ARMENIAN CAPITAL UNDER ITS CONTROL; CURBS ON ETHNIC RIVALS Patrols, Curfews and Ban on Protests Imposed in Two Republics in the South MILITARY CONTROLS ARMENIAN CAPITAL .*By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 26, 1988. p. 1 (2 pages)
40. Svetlana Lurye. Армянская политическая мифология и ее влияние на формирование внешней политики Армении и Нагорного Карабаха. www.ethnopsyhology.narod.ru/svlourie/articles/arm-geopolit.htm.
41. Armenian Protests Reportedly Subside; Some nationalists doubt the Soviet leader's vow. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 29, 1988. p. A8 (1 page)
42. Behind the Armenian crisis, rising expectations and old enmities.; For Gorbachev, a Major Test of Change Explodes . *By FELICITY BARRINGER with BILL KELLERSpecial to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 11, 1988. p. A1 (2 pages)
43. Soviet Says It Used Troops to Quell Riots in South. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 2, 1988. p. A10 (1 page)
44. Soviet Armenians Mourn Their Dead; The unrest has raised questions about glasnost. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 9, 1988. p. A8 (1 page)
45. Pravda Writer Disavows Article on Armenia; Pravda Writer Disavows Article Criticizing Armenian Nationalists Such protests are almost never made public. . *By FELICITY BARRINGERSpecial to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 23, 1988. p. A1 (2 pages)
46. Months of Unrest Led to Leaders' Ousters. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 22, 1988. p. 13 (1 page)
47. Sakharov, in New Forum, Still Dissents; Sakharov, Given a Government Forum, Still Dissents The image of the official appearance is breathtaking. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 4, 1988. p. 1 (2 pages)
48. Pravda Reports Further Strikes By Armenians; Armenian Strikes Paralyze Disputed Soviet Region *By BILL KELLER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 11, 1988. p. 1 (2 pages)

49. STRIFE AGAIN GRIPS SOVIET ARMENIANS AND AZERBAIJANIS; STRIKE CRIPPLES YEREVAN Policeman Is Slain as Dispute Is Rekindled Over Status of Autonomous Region Unrest Again Grips Armenia and Azerbaijan *By BILL KELLER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 14, 1988. p. A1 (2 pages)
50. Armenian Legislature Backs Calls For Annexing Disputed Territory; ARMENIA ASSEMBLY BACKS PROTESTERS . *By BILL KELLER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 16, 1988. p. A1 (2 pages)
51. Armenians, Irate at Party Conference Results, Resume Wide Unrest. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 6, 1988. p. A6 (1 page)
52. Anger Alters the Chemistry of Armenian Protest. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 11, 1988. p. A2 (1 page)
53. Legislature in Armenian Enclave Votes to Secede From Azerbaijan. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 13, 1988. p. A2 (1 page)
54. SOVIET DISMISSES TWO PARTY CHIEFS IN TENSE REPUBLICS; ETHNIC UNREST A FACTOR Gorbachev Opportunity Seen in the New Armenian and Azerbaijani Protests Soviet Ousts Party Chiefs in 2 Republics . *By BILL KELLER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 22, 1988. p. 2 (2 pages)
55. Soviet Reports Deaths in Rioting; Unofficial Toll in Azerbaijan Is 17. *By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 3, 1988. p. A6 (1 page)
56. Soviet Armenians Mourn Their Dead; The unrest has raised questions about glasnost. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 9, 1988. p. A8 (1 page)
57. Pravda Writer Disavows Article on Armenia; Pravda Writer Disavows Article Criticizing Armenian Nationalists Such protests are almost never made public. *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 23, 1988. p. A1 (2 pages)
58. Armenian Strike Continues. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 30, 1988. p. A10 (1 page)
59. Azerbaijani City Shut By Armenian Strikers.New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 1, 1988. p. A15 (1 page)
60. Azerbaijan Violence Reported. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 12, 1988. p. 13 (1 page)
61. Soviet Court Sentences Man To Death in Armenian Riots. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 20, 1988. p. 16 (1 page)
62. İbid.
63. Tension Called High In Armenia Capital, With 1,400 Arrests; 1,400 Are Reportedly Arrested For Curfew Violations in Armenia *By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times.* New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 29, 1988. p. A1 (2 pages)

FORMING A NEGATIVE IMAGE OF AZERBAIJAN IN THE ARMENIAN PROPAGANDA IN THE FOREIGN PRESS (THE NEW YORK TIMES: IN 1989-1991 YEARS)

SUMMARY

A new wave of covering Azerbaijan in the US newspapers started in 1988 within the unrests in the Nagorno Karabakh region. This could be considered also as a starting point for imagemaking of Azerbaijan in the eve of significant political catakhlysms prior to the gaining of independence. The article studies the role of media in the formulation of the country's negative image, which was predominantly under the influence of armenians sources.

ФОРМИРОВАНИЕ НЕГАТИВНОГО ИМИДЖА АЗЕРБАЙДЖАНА В АРМЯНСКОЙ ПРОПАГАНДЫ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПРЕССЕ (THE NEW YORK TIMES: В 1989-1991 ГОДАХ)

РЕЗЮМЕ

В 1988 году, с началом Нагорно-Карабахского конфликта, освещение Азербайджана в Американской печати заняло заметное место. В статьи изучается роль медиа в формировании негативного имиджа страны, когда первая, находясь под влиянием армянских, источников нарушала баланс и в последствие превращалась в платформу для применения политических технологий.

Elnur NƏCİYEV
AMEA-nın Tarix İnstitutunun doktorantı

DENİKİNÇİLƏRİN VƏ ERMƏNİ DAŞNAKLARININ LƏNKƏRAN QƏZASINDA TÖRƏTDİYİ SOYQIRIM

Açar sözlər: Azərbaycan, Lənkəran, soyqırım, denikinçi, erməni daşnakları
Keywords: Azerbaijan, Lankaran, genocide, denikinites, armenian dashnaks
Ключевые слова: Азербайджан, Ленкорань, геноцид, деникинцы, армянские дашнаки

Böyük dövlətlərdən, xüsusilə Rusiyadan hərtərəfli kömək alan erməni cəlladları Azərbaycan və Şərqi Anadolu torpaqlarını aborigen əhalidən təmizləyərək "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmağa cəhd göstərmişlər. Bu məqsədlə həyata keçirilən soyqırımlar 1914-1919-cu illərdə bütün Azərbaycan torpaqlarını və Şərqi Anadolunu əhatə etmiş, yüz minlərlə dinc azərbaycanlı əhali xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir. Azərbaycanın və Şərqi Anadolunun türk-müsəlman əhalisinin məhv edilməsi qabaqcadan düşünülmüş ümumi plan əsasında, həm də vahid mərkəzdən idarə olunaraq həyata keçirilirdi [10, 7]. Bu baxımdan Azərbaycanın Lənkəran qəzası da erməni daşnaklarının denikinçilərlə birgə həyata keçirdiyi soyqırım aktından kənarda qalmamış və bu ərazidə də 1918-1919-cu illərdə kütləvi qətl və qarətlər həyata keçirilmişdir.

Həmin dövrdə Lənkəran mühüm strateji və yeyinti məhsulları istehsal edən bölgə idi. Bakının arxası və ingilislərin ağalıq etdikləri Qacar İranı ilə həmsərhəd idi. Lənkəran vasitəsilə Orta Asiya və Həştərxanla əlaqə saxlamaq, Sovet Rusiyasından məsləhət və kömək almaq mümkün idi. Bu baxımdan Lənkəranın əldə saxlanması istər bolşeviklər, istərsə də onların hamilik etdiyi erməni daşnakları üçün vacib idi. Bu məqsədlə Stepan Şaumyan milli qüvvələrin - Sultan bəy Qulubəyov, Aslan Talışinski və baron Osten-Sakerin 1917-ci ildə təşkil etdiyi milli alayı və Lənkəranda olan Dikaya diviziyanı tərk-silah etməklə, bölgəni tam şəkildə ələ keçirməyi planlaşdırırdı. Tam şəkildə ələ keçirmək isə etnik təmizləmə siyasəti kimi başa düşülməlidir. 1917-ci il dekabrın 20-də Lənkəran qəzası üzrə Müəssislər Məclisinə seçkilərin nəticələrinə görə Müsavat partiyasının 53910 səs topladığını [15, 237] nəzərə alsaq, bu, başa düşüləndir. Soyqırımın həyata keçirildiyi bütün Azərbaycan torpaqlarında olduğu kimi məqsəd həm də Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsini önləmək, onun mərkəzdə və əyalətlərdəki dayaqlarını zəiflətmək idi. Bu niyyətin reallaşdırılması üçün soyqırıma məruz qalan insanların etnik mənsubiyyətinə görə də fərq qoyulmadı, məhv edilməsi üçün müsəlman olması yetərli idi.

Lənkəran qəzasında erməni daşnakların vəhşiliyi 1917-ci ilin iyun ayının 19-da ilk dəfə olaraq özünü biruzə vermişdi. Həmin vaxtdan başlayaraq 1918-ci ilin may ayına qədərki bir müddət ərzində denikinçi komandan Şevkunovun quldur dəstəsinə rəhbərlik edən daşnak Akopyan və ermənipərəst eser Sinayev Lənkəranda Mir Əhməd xanının birmərtəbəli evini özlərinə qərargah etmişdilər. Onlar törətdikləri vəhşiliklərə belə haqq qazandırırlar ki, guya Lənkəran qəzasını qaçaq-quldurlardan qoruyurlar. Bu məqsədlə onlar dəfələrlə şəhər və kəndləri dənizdən top atəşinə tutmuşlar. O dövrü yerli camaat qaçhaqaç dövrü kimi yadda saxlayıb. Sakinlər əliyalın olduğundan, atışma başlayan kimi meşələrə üz tutub [12, 153]. Bunun qarşısını almaq üçün hərbçilərlə danışığa gedən Sütəmurdov kəndinin 13 ağsaqqalı hərbçilərlə belə bir şərt kəsiblər ki, dinc əhaliyə toxunmayacağı tədqirdə, əvəzində onlara lazım olan ərzaq veriləcəklər. Lakin bu təkliflərinə baxmayaraq, quldur dəstəsi iyun ayının 19-da həmin günahsız Sütəmurdov ağsaqqallarını qolları bağlı çayın dəhnəsinə apararaq, qılıncla başlarını kəsir, bədənlərini tikə - tikə etdirirlər. Onların hamısını dəhnədə basdırırlar. Bir neçə gündən sonra bir dəstə itin meyidlər ətrafında ulaşmasını eşidən camaat gəlib yoxlayır, bu qanlı faciəni görür. Sütəmurdovlular onların meyitlərini çıxarıb yeşiklərə dolduraraq gətirib kəndin məscidi qabağında dəfn edirlər. Həmin ağsaqqalların adlarını Sütəmurdov mollası 88 yaşlı Mir Cavadın Quranı içərisindəki qeydlərə istinadən İshaq Axundov öz əsərində qeyd etmişdir: 1. Alim Fazil axund – molla Həmid usta Məmmədəli oğlu, 2. Hacı baba Kərbəlayi Məhəmmədqulu oğlu, 3. Əli Nağı Məşədi Əbdül Hüseyn oğlu, 4. Xəlil Məşədiəliqulu oğlu, 5. İbrahimpaşa Məşədi Mikayıl bəy oğlu Kələntərov, 6. Kərbəlayi Əkbər Məhəmməd oğlu, 7. Kərbəlayi Hüseyn Əhməd oğlu, 8.Kər-

bəlayi Məlik Məşədi Bağır oğlu, 9. Mirsadığ Kərbəlayi Mir Tahir oğlu, 10. Xəlil Məhəmməd Hüseyn oğlu, 11. Abdulla Məhəmməd oğlu, 12. Səfər Baba oğlu, 13. Məhəmməd Rza Məşədi Əhməd oğlu [2, 8]. Denikinçilərin ermənilərin quldur dəstələri ilə birlikdə gördüyü işlər bununla yekunlaşmadı və 1918-ci ilə qədər geniş xarakter almağa başladı. Bu barədə Lənkəran əhalisinin yaşlı nəslinin qanlı xatirələri Hacı Mirhaşım Talışlının müəllifi olduğu "1918-ci il Lənkəran faciəsi" [14] adlı məqalədə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Hadisə şahidlərindən Lənkəranda ilk ali təhsilli ədəbiyyat müəllimi Teymur Şahverdiyev xatirələrini belə bölüşürdü: "1918-ci ilin mart ayı idi. "Kolaz"da Sütəmurdova gedirdim. Körpü hələ çəkilməmişdi. Su qırmızıya çalırdı. Diqqət verib gördüm ki, insan qanıdır. Suda xeyli cəsəd vardı" [14]. O illərin bir digər şahidi "Lenin" ordenli müəllim Əbülqasım Qasımov belə bir əhvalat danışırdı: "Heyva gül açan vaxtları (aprel-may ayları) idi. Şevkunovun quldur dəstəsi erməni daşnakları ilə birləşərək xeyli adamı qanına qəltan etmişdi. Hərbi paraxoddan şəhər top atəşinə tutulmuşdu. Lənkərana ticarət işinə gedən Məşədi Qasım, Məşədi Şirəli, Kərbəlayi Nurulla və Hacı Axund dava-qırğını görüb geri qayıtmışdılar. Bu vaxt mərmi məscidin bir tərəfini aparır. Abuzər Ağababa oğlu uşağı ilə həlak olmuşdular. Kərbəlayi Səfərəli Cabbar oğlunu buğda və düyü tayaları üstündə vurmuşdular. O, qışqırıb deyirmiş ki, məni öldürməyin, nə istəyirsinizsə, verim. Kərbəlayi Səfərəlinin yalvarışlarına əhəmiyyət verməyib evini də yandırmışdılar. Köməyinə gələn Kərbəlayi Güləliyə də aman verilməmiş, amansızcasına qətlə yetirmişdilər. Dərzi Musanın evinin ətrafında 8 nəfəri güllə ilə vurmuşdular. Uşaqlara, qadınlara belə rəhm edilməmişdi. Qaynar samavarı adamların belinə bağlayır, yeriməyə məcbur edirdilər. İki gün ərzində Gərmətükdə 7 nəfər öldürülmüşdü" [14]. Xəzər donanmasındakı rus matrosları da qırğına cəlb olundular. Onların sərəncamında olan "Aleksandr Jander" gəmisindən Qızılağacdan Astaraya qədər sahilə yaxın yaşayış məntəqələri top atəşinə tutuldu [4]. Mirhaşım Talışlı həmin anları belə xatırlayır: "Gərmətük camaatı kənd ağsaqqalı Hacı Ağabalanı matroslarla danışığa göndərirlər ki, qırğını dayandırsınlar. Rus dilini yaxşı bilən Hacı Ağabala ağ parçadan bayraq qaldırıb, dənizin sahilinə gəlir. Onlar rusların məqsədlərinin nə olmasını öyrənmək istəyirdilər. Onlar öyrənmək istəyirdilər ki, niyə bu camaatı qırırlar? Onların, yəni rus-erməni birləşmələrinin rəhbəri Şevkunov deyib ki, sizin hamınız bizim düşmənimizsiniz. Biz istəyirik ki, bu yerlərdən köçəsiniz" [13, 6].

Lənkəran qəzasında soyqırımların daha sistemli və ardıcıl olaraq aparılması üçün bəhanə 1918-ci ilin martın 24-də şəxsi heyəti müsəlmanlardan ibarət olan "Evelina" gəmisinin Bakıda bolşevik qüvvələri tərəfindən tərkisilah edilməsi oldu. Belə ki, 1918-ci il martın 17-də silahla davranışdan həlak olmuş Məhəmməd Tağıyevin (Azərbaycan milyonçusu H.Z.Tağıyevin oğlu) cənazəsini Lənkərandan Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi bolşevikləri, erməniləri təşvişə salmışdı. Mərhumu dəfn edən müsəlman dəstəsi "Evelina" gəmisi ilə Lənkərana geri qayıtmalı idi. Əlverişli məqamın yetişdiyini görən ermənilər gizli şəkildə rus Milli-Şurası, Xəzər matrosları, eser və menşevik partiyaları arasında guya "Evelina" ilə gedən zabitlərin Lənkəranda olan müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-malakan kəndlərini məhv etmək tapşırığı almaları barədə şayiə yaydılar [17, 104]. Bakıda olan bütün qeyri-müsəlman siyasi və hərbi qüvvələr "Evelina" gəmisinin tərk-silah edilməsi fikrini dəstəklədilər. Gəminin körpüdən aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsinin tərk-silah olunmasını tələb etdi. Müsəlman dəstəsinin rədd cavabına tüfənglərdən və pulemyotlardan atılan atəşlə cavab verildi. Gəmidəki silahlar bolşeviklər tərəfindən müsadirə olundu [11]. Bununla kifayətlənməyərək Şaumyanın sərəncamı və erməni milli şurasının göstərişi ilə Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nı tərksilah etmək üçün erməni fəhlələrindən təşkil olunan 280 nəfərlik silahlı dəstənin mövcud olduğu bolşevik-erməni ordusunu quru yol ilə Muğana, bir qismini də dəniz yolu ilə Lənkərana göndərildi [1, 73]. 1918-ci ilin aprelin 12-dən başlayaraq Lənkəran qəzasına basqın edən bu quldur dəstə yolboyu azğınlıq etməklə müsəlman kəndlərini talayaraq dağıdaraq yandırmış və Lənkəran əhalisinə divan tutmuşdur. Lənkəran qəzasında 40-dan çox kənd yandırılmış, yüzlərlə günahsız insan qətlə yetirilmişdi. Erməni daşnakları evlərə girib bəzən bütün ailəni məhv edirdilər. Hamilə qadınlara, qocalara belə rəhm edilmirdi. Bir gün ərzində Gərmətük kəndində 70-dək, Mamusta kəndində 30-dək, Kərgəlan kəndində 30-dək, Sütəmurdov kəndində 20-dən çox, Girdəni kəndində 20-dək günahsız insan soyqırımın qurbanı oldu [12, 153].

Bu qanlı hadisələrlə bağlı Mirhaşım Talışlı qeyd edir ki, erməni-rus əsgərləri Lənkəran qəzasında ən hörmətli və el arasında sayılıb seçilən ağsaqqalları ya öldürür, ya da ələ keçirib, işgəncələr

verirdilər. Lənkəranda tanınan Məşədi Qasımın, Məşədi Şirəlinin, Kərbəlayi Nurullanın, Hacı Axundun, Verevullu Mirməhəmməd xan Mirfərəculla bəy oğlu Talışxanov və yüzlərlə başqalarının taleyi belə, acınacaqlı olmuşdu. Şıxəkəran kəndinə hücum edən rus və erməni əsgərləri kəndi talan edərək, camaatın mal-qarasını və qiymətli ev əşyalarını ələ keçiriblər. Atışmada öldürülmüş ermənінin heyfini çıxan əsgərlər bir neçə kənd sakinini diri-diri yandırıblar. Bəzilərinin qulaq və burunlarını kəsir və gözlərini çıxarıblar. Kənd camaatı Mamusta ilə Xolmili arasındakı meşəyə çəkilib, bir neçə gün burada gizləniblər. Mamusta kəndində cavanları evlərə yığıb, od vurub yandırıblar. Hətta bir neçə mamustalı qılıncla doğranılaraq öldürülüb. Ermənilər Mamusta kəndinə od vurub yandırıblar. Qadınlar və uşaqlar isə Qoçasələ meşəsinə sığınıblar. Lənkəran şəhəri və ətraf kəndlərin əhalisi Osaküçə meşələrinə çəkilərək özlərini qorumaq üçün sığınacaq tapmışdılar. Ara sakitləşəndən sonra ev-eşiklərinə qayıtmış şəhər camaatı erməni vəhşiliyinin bir daha şahidi olmuşlar. Evlər top mərmisi ilə dağıdılmış, dükanlar qarət və talan edilmişdi. Öldürülmüş və dənizə atılmış insan cəsədləri üzərində erməni vəhşiliyinin və qəddarlığının bütün əlamətlərini görmək mümkün idi [13, 6].

Arxiv mənbələrinin birində qeyd edilir ki, "Osmanlı qoşunlarının Bakını azad etməsindən bir az əvvəl Lənkərana iki min nəfərlik erməni dəstəsi gələrək yerli əhaliyə divan tutmağa başladı. Onlar müsəlman yeməkxanalarına girib oradakıları təhqir edir, yediklərinin pulunu vermir, özlərini Osmanlı türklərindən qorumaq üçün onları səngər qazmağa məcbur edirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, erməni əsgərləri məhərrəmlik mərasimi verilən məscidlərə girib müsəlmanlara öz təziyyələrini keçirməyə mane olurdular. Müsəlman əhalisi dini ayinlərini icra etmək üçün məscidlərə yığışdıqları zaman ermənilər ora soxularaq müsəlmanları qarət edir, məscidi isə yandırmaq istəyirdilər. Ermənilər bu bölgədə yüzlərlə ev dağıtdı və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoydular". 1919-cu ilin avqustunda "Molokan qiyamı" yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu [3]. Lənkəran qəzasında noyabrın 1-də müsəlman cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymur bəy Bayraməlibəyov Bakıda olan türk ordusunun baş komandanı Nuru paşanın qəbulunda olub. O, Avetisovun (Türk ordusunun hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək ordunu başsız qoyub qaçan, türklərin qatı düşməni, Bakı cəbhəsinin keçmiş komandanı Avetisov sonralar Prişibdə öldürülmüşdü) quldur dəstəsinin özbaşınalığı haqqında ona məlumat vermiş və lənkəranlıların bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını ondan xahiş etdilər. Görüşdə Nuru paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirmişdi ki, türklər sizə hərtərəfli köməklik göstərəcək və adıçəkilən dəstənin bütün özbaşınalığının qarşısı alınacaqdır. Sonda Nuru paşa bildirmişdi ki, müsəlmanlara çatdırın ki, onlar çox da gözləməyəcəklər [19, 59].

Lənkəranda soyqırımların qarşısının alınması üçün 1918-ci il noyabrın 14-də görkəmli maarif xadimi Teymur bəy Bayraməlibəyov, Axund Molla Əli Tağızadə və Yusif Qəribzadə ilə birlikdə İrandakı Böyük Britaniya konsulu Hevelke ilə görüşdülər. Nümayəndələr Avetisovun başçılığı altında erməni silahlı dəstələrinin Muğanda və Lənkəranda dinc əhaliyə divan tutduğuna dair sənədləri Hevelkeyə təqdim etməklə, onlar konsula ingilis ordularının Azərbaycana gəlişi ilə erməni silahlı dəstələrinin qəddarlığının arta biləcəyi ehtimalını söylədilər. Nümayəndələr ingilis konsulundan erməni silahlı dəstələrinin hərəkətlərinin qarşısını almağa diqqət yetirməyi xahiş etdilər [9, 215-216]. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qəzada ermənilərin dinc əhaliyə qarşı qırğınları hələ də davam edirdi. Lənkəranda ermənilərin və denikinçi qüvvələrin törətdikləri qarətlərin, qırğınların qarşısını almaq məqsədilə 1918-ci il dekabrın 28-də Teymur bəy Bayraməlibəyovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Bakıda general Tomsonla görüşərək ermənilərin, "denikinçilərin qəzanı bərbad hala saldıqlarını, xüsusən azərbaycanlılara divan tutmaları haqqında ona məlumat verərək, qəzanın bu qüvvələrdən təmizlənməsini və onun Azərbaycanla yenidən birləşdirilməsi haqqında tədbirlər görülməsini xahiş etdilər" [9, 73-74]. T.Bayraməlibəyov "Azərbaycan" qəzetinin 18 noyabr 1918-ci il tarixli 39-cu sayında yazırdı: "Dəhşətlər, biabırçılıqlar törədən və cəzasız qalan Avetisovun hər gün qan tökən quldur dəstəsi buradan getməsə, yerli əhali, xüsusilə müsəlmanlar bundan sonra öz halal dədə-baba torpaqlarında rahat yaşaya bilməzlər" [5]. "Azərbaycan" qəzetinin "Lənkəran" sərlövhələri altında gedən məqalədə Teymur bəy Bayraməlibəyov dinc əhaliyə işgəncə verən və soyğunçuluqla məşğul olan ermənilərin simasızlığından danışaraq belə qeyd edirdi: "Yanvar ayının 22-də Hüseynəli Rzaəli oğlu bazarda Şəhab molla İsgəndər oğlunun dükanında əyləşərkən erməni əsgərləri dükanı əhatəyə alıb güllə atmağa başlamışlar. Bazarda güllə səsi eşidən ürəyi vahiməli, müsəlman

camaatı dükanlarını açıq qoyub qaçmağa üz qoydular. Fürsətdən istifadə edən silahlı erməni əsgərləri isə dükanları soyub aparmışlar. Erməni əsgərlərinin bu cür facianə işləri və gecələr müsəlman məhəllələrində oğurluq etmələri hələ də davam etməkdədir" [6].

"Azərbaycan" qəzetinin 14 mart 1919-cu il tarixli nömrəsində bu dövrdəki Lənkəran qəzasının ümumi vəziyyəti şərh edilərək qeyd olunur ki, "Mart hadisələrindən sonra (1918-ci il mart soyqırımı nəzərdə tutulur – red.) Lənkərana bolşeviklərlə bərabər erməni daşnakları da gəldilər. Bundan sonra erməni Avetisovun başçılığı ilə daşnak hərbi hissələri müsəlman kəndlərinin axırına çıxdılar. Olmazın zülmlər, əziyyətlər verdilər. Yollar kəsildi. Əhali şikayət etməyə bir yer tapmadı. Türklər Bakıya gəldikləri zaman Muğan ətrafının bolşevikləri ilə əlaqələri kəsildi. Buradakı sərsərilər "Muğan hökuməti" adı ilə dağıdıcı bir qurum düzəltməklə, müsəlmanları soymağa və qırmağa başladılar" [7]. "Azərbaycan" qəzetinin 18 may 1919-cu il tarixli 103-cü sayında "Lənkəranlıların fəryadı" adlı məqalədə qeyd edilir ki, "Artıq bir ildən çoxdur ki, Lənkəranın əsasən müsəlmanlardan ibarət olan əhalisi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparanların əlində yanır. Son günlərdə hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçmişdir. Ərazidə həbslər və Denikinin havadarlarına qarşı təqiblər başlanmışdır. Lənkəranda bolşeviklər partiyası ilə denikinçilər arasında böyük toqquşmalar baş verdiyindən, bazarda alış-veriş dayandırılmış, yerli tacirlərin – müsəlmanların malları yandırılmışdır" [8]. Beləliklə, iki ilə yaxın bir müddət ərzində Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri qırğınlara 1919-cu ilin yayında - Camal Paşanın komandanlığı ilə türk ordusunun və Azərbaycan Milli Ordusunun Lənkəran qəzasına daxil olduğu vaxtdan son qoyuldu. Nəticədə, qəzanın milli qüvvələrin əlinə keçməsi ilə, əhali qırğından, talanlardan xilas olmuş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edilmişdir.

Lənkəran qəzasında soyqırıma məruz qalan əhalinin sayı ilə bağlı dəqiq rəqəm olmasa da, müqayisə aparmaq üçün Lənkəran şəhərində müxtəlif illərə görə əhali sayına nəzər salmaq olar. "Qafqaz təqviminin 1916-cı il 1 yanvar tarixinə olan məlumatına görə Lənkəran şəhərinin 17801 nəfər əhalisi vardı. Şəhər əhalisinin əksəriyyətini də müsəlmanlar təşkil edirdi. 8700 nəfəri kişi, 6529 nəfəri qadın olmaqla şəhərdə 15229 nəfər müsəlman əhali yaşayırdı. Şəhərdə qeyri-müsəlmanlardan başqa 1874 nəfər rus, 550 nəfər erməni, 99 nəfər yəhudi, 49 nəfər digər avropalı xalqlardan olan əhali vardı [18]. 1926-cı il ümumittifaq siyahıyaalınmasına görə Lənkəran qəzasının şəhər əhalisinin sayının azalmasında azalma qeydə alınmışdır [16]. Şəhər əhalisinin sayında ötən 9 il ərzində 4966 nəfər azalma qeydə alınmışdı. Halbuki 1908-ci ildə şəhər əhalisinin sayı 10463 nəfərdən 1917-ci ilə qədər 17801 nəfərə qədər çatmışdı [2, 8]. Hətta Birinci Dünya müharibəsi illərində əhali sayı 7338 nəfərə qədər artım qeydə alınmışdı.

Məqalədə nəzərdən keçirilən faktlar ümumilikdə, 1918-1919-cu illərdə daşnak-bolşevik-denikinçi qüvvələrin Lənkəran qəzasında, xüsusilə də Lənkəran şəhərində qanlı soyqırım cinayətləri həyata keçirdiyini bir daha təsdiq edir. Bu soyqırımlar nəticəsində bölgənin əhalisi kütləvi şəkildə məhv edilmişdir. Bunu Lənkəran şəhərinin nümunəsində əsrin əvvəlində və 1926-cı il əhalinin kameral siyahıyaalınmasındakı ciddi say fərqinin olmasında müşayiət etmək mümkündür.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

17. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı: Nurlan, 2007, 163 s.
18. Axundov İ. S. Xatirələrimdə yaşayan Lənkəran. Bakı: İşıq, 1989, 108 s.
19. AR Prezidentinin İşlər İdarəsinin yanında Siyasi Sənədlər Arxivi, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 18
20. ARDA, f.100, siy. 2, iş 791, v.2
21. "Azərbaycan" qəzeti, 1918-ci il, 18 noyabr, №39.
22. "Azərbaycan" qəzeti, 1919-cu il, 29 yanvar, № 100
23. "Azərbaycan" qəzeti, 1919-cu il, 14 mart, № 101
24. "Azərbaycan" qəzeti, 1919-cu il, 18 may, № 103
25. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı: Nurlan, 2008, 696 s.
26. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. /AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu və Azərbaycan Respublikası Hərbi Prokurorluğunun birgə layihəsi. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 408 s.
27. İsgəndərov A.C. 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman soyqırımları. "Azərbaycan" qəzeti, 2005, 1-2 aprel.
28. Kərimov B.B. 1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri soyqırım //Bakı Universitetinin xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2012, № 2, s. 151-160.
29. Lənkəran-Astara bölgəsində 1918-ci il qırğınları. "Zaman" qəzeti, 2014, 1 iyul, s. 6.

30. Talışlı M., Əhədov E. 1918-ci il Lənkəran faciəsi. "Respublika" qəzeti, 2015, 13 mart, № 57
31. Беленький С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане (хроники событий). Баку: АЗГИЗ «а»,1927, 253 с.
32. Всесоюзная перепись населения 1926 года. М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928-29. Том 10. стр. 2-3. Том 11. стр. 2-3. Том 14. стр.5. Том 15. стр.6. Том 16. стр.4.
33. Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917–1920). М. : Флинта, 2011, 664 с.
34. Кавказский календарь на 1917. 1231 с., 868 стб. разд. паг., 1 карт.
35. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку: Красный Восток, 1927, 191 с.

GENOCIDE COMMITTED IN LENKORAN DISTRICT BY DENIKINITES AND ARMENIAN DASHNAKS

SUMMARY

The slaughters intentionally committed against our nation by Armenians in the beginning of the last century, left in our memory an indelible mark as one of the most bloody events in the history of Azerbaijan. Lankaran, as well as other districts of Azerbaijan were completely plundered by the Armenian gangster detached forces, and the innocent civilians were ruthlessly killed. During this purposeful robbery and slaughter people were brutally killed, with no mercy for the old and children. From the beginning of 1918 till august, 1919, as a result of this genocide, the Armenian and Russian formations killed more than two thousand people only in the territory of Lankaran.

ГЕНОЦИД СОВЕРШЕННЫЙ В ЛЕНКОРАНСКОМ УЕЗДЕ ДЕНИКИНЦАМИ И АРМЯНСКИМИ ДАШНАКАМИ

РЕЗЮМЕ

Бедствия, причиненные нашему народу армянами в начале прошлого столетия, оставили у нас в памяти неизгладимый след, как одно из самых кровавых событий в истории Азербайджана. Ленкорань, как и другие уезды Азербайджана, был полностью разграблен армянскими бандитскими отрядами, а мирное население беспощадно уничтожено. Во время этого целенаправленного грабежа и геноцида людей зверски убивали, не жалея ни стариков, ни молодых, ни детей. В результате этого геноцида с начала 1918 года по август 1919-го только на территории Ленкоранского уезда армянские и русские формирования лишили жизни более 2 тыс. человек.

Şöhrət MUSTAFAYEV
AMEA Tarix İnstitutunun dissertantı

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN TARİXİ AZƏRBAYCAN TORPAĞI - İRƏVAN XANLIĞI ƏRAZİSİNƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ SİYASƏTİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, Azərbaycanın tarixi torpaqları, etnik təmizləmə, miqrasiya siyasəti, kütləvi təmizləmə
Keywords: The Irevan khanate, historical lands of Azerbaijan, ethnic cleansing, immigration policy, mass destruction.
Ключевые слова: Иреванское ханство, исторические земли Азербайджана, этнические чистки, переселенческая политика, массовое уничтожение.

Bu məqalə tarixi Azərbaycan torpaqlarında ermənilərə aid dövlətin yaradılmasına qədər keçən tarixi prosesin araşdırılması məqsədi daşıyır. Bu çərçivədə son 200 ildə tarixi Azərbaycan torpaqlarına mərhələli olaraq ermənilərin köçürülməsi siyasətini və qədim Türk torpaqlarında xristian-ermənilərə aid dövlətin yaradılması ilə əlaqədar önəmli tarixi hadisələrə diqqət yetiriləcəkdir.

Son iki yüz il ərzində istər xarici, istərsə də Sovet tarixşünaslığında Azərbaycanın tarixi torpaqlarında müxtəlif etnik qruplara-xüsusilə, ermənilərə məxsus xəyali "dövlətlərin" varlığı sübut olunmağa çalışılmış və tarixin kökündən saxtalaşdırılmasına cəhd göstərilmişdir. Lakin bir şeyi unutmuşlar ki, nə qədər yazılı mənbələrdə tarixi saxtalaşdırmağa çalışsalarda, heç bir zaman həqiqiliyi şübhə doğurmayan daş salnamələrin saxtalaşdırılması mümkün olmayacaqdır. Belə ki, tarixdə silinməsi mümkün olmayan mənbələrlə tanış olduqda görərik ki, son iki yüz il öncəsinə qədər Cənubi Qafqazda, qədim Azərbaycan torpaqlarında ermənilərə məxsus dövlət və ya toplu şəkildə varlığını sürdürən idarəçilik üsulu olmamışdır. Qeyd olunan tarixi faktları zaman-zaman erməni tarixçiləri də etiraf etmək məcburiyyətində qalmışlar. XX əsrin əvvəlində erməni tarixçisi B. İşhanıyan yuxarıda söylənənləri təsdiq edərək yazır: "Ermənilərin əsas vətəni Kiçik Asiyadır, yəni Rusiya sərhədlərinin (XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının sərhədlərinə daxil edilən Azərbaycan torpaqları - Ş. M) xaricində və Cənubi Qafqazın bir neçə erməni kəndi xaricində son yüz ildə Qafqazın müxtəlif bölgələrinə gəlmişlər" [16,http://garabagh.net]. Digər bir erməni elm adamı A.M.Agopyan "Samvel" adlı əsərində ermənilərin tarixi haqqında aşağıdakıları deməkdədir: "Bizim tariximizdə xalq tamamən unudulmuşdur. Biz erməni kəndlisinin necə yaşadığını bilmirik. "Ağaları" ilə necə əlaqədə olduğunu, nə yeyib nə içdiklərini, nə cür paltar geyindiklərini bilmirik. Biz erməni sənətkarlarının nə ilə məşğul olduqlarını, erməni tacirlərin hansı ölkələrlə ticarət əlaqələri qurduqlarını da bilmirik. Bizim tariximiz bütün bunlar haqqında susur. Bizim tariximizdə, hətta xalqımızın ən əzəmətli gücü olan qadınlarımız haqqında da heç bir məlumat yoxdur. Beləliklə bizim quru tariximiz tarixçiyə çox az məlumat verməkdədir. Evangeliyadan (kilsə yazılarından) başqa bizim qədim ədəbiyyatımız yoxdur. Bizim qədim ədəbiyyatda yaşayış tərzlərimiz, adətlərimiz, ənənələrimiz, ailə və ictimai ələqələrin təsviri yoxdur" [14, 15-16].

Erməni tarixçilərinin belə öz əsərlərində etiraf etdiyi kimi XIX əsrin əvvəlində çar Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarını ilhaq etmə prosesinin başladığı dövrə qədər Azərbaycanın qədim əraziləri olan İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan torpaqlarında ermənilərin toplu halda yaşamalarına rast gəlinməmişdir. A.M. Agopyanın əsərində də qeyd olunduğu kimi Qafqazda erməni tarixi evangeliyadan ibarət olmuşdur ki, bu da erməni katolikosluğunun 1441-ci ildə Klikiya Sisdən Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisi olan, XVIII əsrdə isə İrəvan xanlığının sərhədləri içərisində yerləşən Üçkilsəyə (Eçmiədzin) köçürülməsindən sonra başlamışdır. Erməni katolikosluğunun Qaraqoyunlu ərazisinə köçürülməsindən sonra qriqoriyan kilsəsinin müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan türklərinə məxsus torpaqları ələ keçirməsinə və zaman-zaman erməniləri burada yerləşdirməsinə baxmayaraq, ermənilər Çuxursəd (İrəvan) bölgəsində say etibarilə həmişə azlıq təşkil etmişlər. XVI-XVII əsr mənbələrinə əsaslanaraq aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı İrəvan bölgəsində yaşayan azərbaycanlılar öz doğma yurdlarını kütləvi şəkildə tərk edərək qonşu məmləkətlərə sığınmışlar. Bu cür vəziyyətdə fürsətdən istifadə edən erməni kilsəsi boşalan torpaqları əlverişli qiymətlərə alaraq Osmanlı torpaqlarından kütləvi surətdə bu ərazilərə axışan erməniləri yerləşdirmişlər.

1590-cı ildə Osmanlı sərhədlərinə daxil olan İrəvan əyalətinin əhalisinin siyahıyaalınması zamanı tərtib olunan "Müfəssəl dəftər"də məlum olur ki, ermənilərin bölgəyə süni surətdə yerləşdirilməsi siyasəti ilə əlaqədar olaraq regionun demoqrafik vəziyyəti ermənilərin xeyrinə az da olsa dəyişmiş və müsəlman-türk əhalinin sayı azalaraq 67,5%-enmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlıların öz tarixi yurdlarından didərgin salınması və ermənilərlə əvəz olunması siyasəti XVII-XVIII əsrlərdə daha da surətlə aparılmış və 1728-ci il tarixli "İcmal dəftəri"nin məlumatına əsasən isə Azərbaycan türklərinin sayı 61,2%-ə qədər geriləmişdir [1, 71- 73].

Tarixdən məlum olduğu kimi, 1682-ci ildə çar Rusiyasında hakimiyyətə gələn I Pyotrun hakimiyyəti dövründə, ölkədə ərazilərin genişləndirilməsi və isti dənizlərə çıxış siyasəti daha da geniş vüsət almışdır. Belə ki, çar I Pyotr bu məqsədlərinə nail olmaq üçün ilk növbədə cənuba doğru irəliləmə siyasətini həyata keçirib etnik tərkibinin 70%-nin Azərbaycan türkləri olan ərazilərin demoqrafik vəziyyətinin dəyişdirilməsini zəruri hesab etmişdir. Regionda bu siyasəti gerçəkləşdirməyin ən optimal yolunun 800 il türklərlə bərabər yaşayan lakin xristian olan ermənilərin "köməyindən" istifadə etmək olduğunu I Pyotr və onun ətrafındakılar çox yaxşı analiz etmişlər. XVIII əsrdə çar Rusiyası bu siyasəti həyata keçirmək üçün iki istiqamətli siyasi xətt götürmüşdür: Birincisi, Qafqazda müsəlman türkləri öz doğma yurdlarından müxtəlif vasitələrlə başqa yerlərə köçürtmək idi; İkincisi isə erməniləri müxtəlif şirnikləndirici vədlərlə Cənubi Qafqazın müsəlman türklərindən boşaldılan tarixi Azərbaycan torpaqlarına İrəvana, Qarabağa və Naxçıvana köçürülməsi idi. XVIII əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının genişlənmə siyasəti 1738-ci ildə ilk dəfə çap olunan I Pyotrun vəsiyyətnaməsində də qeyd olunmuşdur. Bəhs olunan genişlənmə planına erməni silahlı qüvvələri də daxil olunmuş və onların imkanlarından maksimum istifadə olunmuşdur. Çar Rusiyasının ermənilərin böyük bir intizuyazımla dəstək verməsinin səbəbi isə bu gün olduğu kimi, qədim türk torpaqlarında "Böyük Ermənistan" xəyallarını gerçəkləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Lakin unutduqları bir şey var idi ki, böyük dövlətlər heç bir zaman öz tabeliyində əlavə bir güclü dövlət təşkilatlanmasına imkan verməzlər. Belə olduğunu da tarixi proseslərin sonrakı gedişi də sübut etmişdir. Belə ki, Çar Rusiyası erməniləri öz planlarına daxil edərək onlardan maksimum səviyyədə istifadə etmiş və lakin nəticədə "Böyük Ermənistan" xəyallarının həyata keçməsinə imkan verməmişdir. Bununla bərabər ermənilər Çar Rusiyasının dəstəyi ilə Türk dünyasını iki hissəyə parçalayaraq Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazisində bufer "erməni vilayəti"nin yaradılmasına nail olmuşlar. Azərbaycanın tarixi torpaqlarında "erməni vilayəti"nin yaradılmasından sonra 2 milyondan çox Azərbaycan türkü öz yurd-yuvalarını tərk etmək məcburiyyətində qalmış, xeyli hissəsi erməni çətələri tərəfindən öldürülmüş və qaçıb canlarını qurtaranlar isə Osmanlı dövlətinə sığınmışlar [5, 11]

I Pyotrun ölümündən sonra çar Rusiyasının cənuba doğru genişlənmə planı müvəqqəti olaraq zəifləmiş və 1762-ci ildə hakimiyyətə gələn II Yekaterina (1762-1796) ilə bərabər yenidən güclənmişdir. Təbii olaraq II Yekaterina öz işğalçılıq planları çərçivəsində erməniləri unutmamışdı və sələflərinin etdiyi kimi onları hər zaman genişlənmə planlarının mərkəzində saxlamışdır. 1768-1774-cü il Rusiya-Osmanlı müharibəsi zamanı general Suvorova "ermənilərin istiqlaliyyəti" haqqında layihə hazırlamasını əmr etmişdir. II Yekaterinanın ermənilərlə bağlı düşüncələrini dəstəkləyən generallar isə müxtəlif fikirlərlə genişlənmə siyasətində ermənilərin mövqeyinin möhkəmlənməsinə öz töhfələrini verməkdən çəkinməmişlər. Belə ki, 1783-cü ildə Prins Grigori Potyomkin II Yekaterinaya məktub yazaraq bildirmişdir ki: "Fürsət tapdığımızda Qarabağı dərhal ermənilərin nəzarətinə verərək Asiyada bir xristian dövləti qurmaq üçün lazım olanları edəcəyik".

XIX əsrin 30-cu illərindən əvvəl əhalisinin ən azı 65-70 %-ni Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyi Qərbi Azərbaycan torpaqlarının (bugünkü Ermənistan) Çar Rusiyasına ilhaqından sonra demoqrafik vəziyyət surətlə ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməyə başlanmışdır. Tarixi dövrün arxiv materialları, səyyahların xatirələri, xristian missionerlərin və erməni din adamlarının yazıları bizə bəhs olunan dövrə aid tarixi prosesləri obyektiv əsaslarla təhlil etməyə imkan verir.

II Yekaterinanın vəfatından sonra çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı (çar I Pavelin dövrü 1796-1801) sərhədlərinə daxil etməsi ilə bağlı fəaliyyətləri müvəqqəti olaraq səngidi. Lakin 1801-ci ildə çar I Aleksandr (1801-1825) hakimiyyətə gəldikdən sonra çar Rusiyasının cənuba doğru genişlənmə fəaliyyəti yenidən canlanmağa başladı. Çar Rusiyasının genişlənmə planlarının mərkəzində iki əsas qayə dayanırdı: 1. İsti dənizlərə enmə; 2. Müsəlman dövlətləri olan Qacarlar İranı ilə Osmanlı dövləti

arasına xristian-erməni əhalinin köçürülməsi və bufer zonanın yaradılması idi. Çar I Aleksandr iqtidara gəldikdən sonra genişlənmə planını surətlə həyata keçirmək üçün ciddi hazırlıqlara başladı və 1802-ci ildə Cənubi Qafqazda rus ordusunun baş komandanı K. F. Konrinqi gürcü əsilli P.D.Sisianovla əvəzlədi [1, 291]. Bu əvəzləmə tezliklə "öz bəhrəsini" verdi və 1801-ci ildə Gürcüstan, 1803-cü ildə Car-Balakən və 1804-cü ildə isə Gəncə xanlığı çar Rusiyası tərəfindən işğal edildi. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, böyük güclərin Azərbaycan torpaqları uğrunda apardıqları savaş 12 oktyabr 1813-cü ildə Qarabağın Gülüstan kəndində qədim Azərbaycan torpaqlarının 2 hissəyə parçalanması ilə nəticələndi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla Araz çayının şimal hissəsi çar Rusiyasına, cənub hissəsi isə İrana birləşdirildi. Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bölüşdürülməsinin 1-ci mərhələsi başa çatdı.

Tarix hər zaman sübut etmişdir ki, böyük güclər əldə etdiklərindən daha çoxuna nail olmağa çalışmışlar. Bununla əlaqədar olaraq istər çar Rusiyası, istərsə də İran 1813-cü il Gülüstan müqaviləsinin şərtlərindən razı qalmamışlar. Belə ki, onlar fürsət düşdükcə yeni ərazilər əldə etmək planlarını həyata keçirmək məqsədilə zaman-zaman İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına hücumlar təşkil etmişlər. 1826-cı ildə İran Cənubi Qafqazda çar Rusiyasının hərbi qüvvələrinin baş komandanı general Aleksey Yermolovun Gürcüstan tərəfindən İrəvan xanlığına qarşı başlatdığı hərbi müdaxilə planından ciddi dərəcədə narahat olmuş və əks-hücuma başlamaq üçün hazırlıqlara başlamışdı. 1825-ci ildə çar I Aleksandrın ölümündən və Dekabristlər üsyanın başlamasından istifadə edən İran şahzadəsi Abbas Mirzə 1826-cı ildə əks hücuma başlamışdır. Hərbi əməliyyatların nəticəsində Gülüstan müqaviləsi ilə Çar Rusiyasına ilhaq edilən şimali Azərbaycan torpaqları yenidən İranın nəzarətinə keçmişdir. Lakin general Yermolovun Paskeviçlə əvəzlənməsi və İranda nizami hərbi komandanlığın olmaması hadisələrin sonrakı gedişini rusların xeyrinə dəyişdirmişdir. Nəticədə tarixi Azərbaycan torpaqları ikinci dəfə parçalanma ilə üz-üzə qalmışdır. Belə ki, 1828-ci ilin 10 fevral tarixində Azərbaycan xalqının iradəsi növbəti dəfə nəzərə alınmadan qədim Azərbaycan torpaqları Araz çayı sərhəd olmaqla iki hissəyə parçalanmış oldu: İrəvan və Naxçıvan Xanlıqlarının ərazisi də daxil olmaqla Şimali Azərbaycan Çar Rusiyasına, Cənubi Azərbaycan isə İrana birləşdirildi. Azərbaycan xalqının tarixində min illər keçsə də, xatırlanacaq olan Türkmənçay müqaviləsindən sonra regionda bu gün də sönməyən münaqişə ocaqlarının əsasını qoyan kütləvi köçlər başladı. Belə ki, Şimal-qərbi Azərbaycanın aborigen əhalisi olan Azərbaycan türkləri müxtəlif vasitələrlə öz yurd yuvalarını tərk etməyə məcbur buraxılmış, yerlərinə isə ilk öncə Arazın cənubundan İrandan və sonra isə Osmanlı Türkiyəsindən ermənilər köçürülmüşdür. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycanın tarixi torpaqlarına ermənilərin köçürülməsi günümüzə qədər heç sönməyən münaqişə ocağının əsasını qoymuşdur.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, istər Gülüstan müqaviləsi, istərsə də Türkmənçay müqaviləsi imzalandığı zaman bölgənin yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərinə heç bir söz haqqı verilməmişdir.

Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan dərhal sonra ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına-İrəvana, Qarabağa və Naxçıvana köçürülməsi siyasəti başladıldı. Köçürmə siyasətinə Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsi ilə hüquqi çərçivə qazandırılmağa çalışıldı. Müqavilənin 15-ci maddəsində deyilirdi: "Cənubi Azərbaycanda yerləşən əhali (ermənilər nəzərdə tutulur Ş.M) istədikləri təqdirdə Rusiyaya köçə biləcəklər və bunlara şərait yaradılacaq" [17,].

Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan maddənin müqaviləyə qoyulmasında Rusiyanın ən zəngin erməni ailələrindən biri olan Lazaryanlar (Elazaryanlar) ailəsinin üzvü olan, 1815-ci ildə adına Moskvada erməni kolleci açılan [8, 92] Q.D. Lazaryev (Lazaryan) və Rusiyanın İrandakı səfiri olan A.S. Qriboyedovun böyük rolu olmuşdur. Bu maddənin müqavilədə öz əksini tapması sübut edir ki, erməni tarixçilərinin söylədiklərinin əksinə olaraq ermənilər Cənubi Qafqaza xüsusilə tarixi Azərbaycan torpaqlarına 1828-ci ildə məqsədli şəkildə köçürülüb.

Köçürülmə siyasəti, Türkmənçay müqaviləsinin qarşılıqlı olaraq təsdiq edilməsindən 1 gün sonra, Çar I Nikolayın fərmanı ilə 21 mart 1828-ci ildə xalqımızın tarixi bayramı olan Novruz bayramı günündə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində "erməni vilayəti"nin yaradılması zamanı başlamışdır. Bəhs olunan dövrlə bağlı baş vermiş hadisələri təhlil edən Rusiyalı elm adamı Nikolay Şavrov öz əsərində aşağıdakıları yazır: "Biz koloniyalaşmağa, Zaqafqaziyaya rusları deyil, digərlərini yerləşdi-

rərək başladıq. 1826-1828-ci il müharibələrindən sonra, 1828-1830-cu illər arasında iki ildə 40000 İran ermənisini və 84000 Türkiyə ermənisini, Gəncə və İrəvan vilayətləri ilə Tiflis vilayətinin Borçalı, Axaltsike və Axalkələki bölgələrində ən yaxşı dövlət ərazilərinin olduğu torpaqlara yerləşdidik. Yerləşmələr üçün 200000 desyatin dövlət ərazisi ayrılmış və 2 milyon rubl dəyərindəki şəxsi ərazi müsəlmanlardan satın alınmışdır. Gəncənin dağlıq ərazisi və Göyçə gölü sahilinə ermənilər yerləşdirildi. Qəbul etmək lazımdır ki, rəsmi olaraq yerləşdirilən 124000 ermənin xaricində qeyri-rəsmi yerləşdirilənlərlə bərabər 200000-ni keçməkdədir. Bu yüz ilin başında Zaqafqaziyada 1,3 milyon olan ermənilərin 1 milyondan çoxu müəyyən olunmuş rəsmi mənbələrlə təsdiq olunaraq bu ərazinin yerli xalqı olmayıb bizim tərəfimizdən köçürülərək yerləşdirilənlərdir" [15, 63"].

Müasir erməni tarixçisi G. A. Bournoutian isə Türkmənçay müqaviləsindən öncə ermənilərin İrəvan bölgəsində azınlıq olaraq yaşadıqlarını təsdiq edərək yazır: "Tələbin (ermənilərin köçürülməsinin Ş.M) yerinə gətirilməsi Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə daxil edilməsi ilə, Araz çayı boyunca həyata keçirilən bir əhali mübadiləsi başladı. Nəhayətində 30.000-dən çox ermənin böyük əksəriyyəti İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının birləşdirilməsi ilə rəsmən 1828-ci ildə qurulan Rus "erməni vilayəti"nə yerləşdirildi" [7, 193].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi siyasətinin layihəsi hələ 1827-ci ildə A.S. Qriboyedovun rəhbərliyi ilə hazırlanmışdı. Bu hazırlıq prosesi çərçivəsində həmin ilin may ayında general Paskeviç siyasətin uğurla başa çatdırılması üçün ermənilər arasında nüfuz sahibi olan Lazaryevi (Qazros Lazaryanı) öz sərəncamına götürərək hazırlıq işlərinə başlamışdı [1, 380]. O, 1827-ci ilin oktyabr 19-da Cənubi Azərbaycanın müxtəlif yerlərində dağınıq halda yaşayan ermənilər arasında köçürmə siyasəti ilə bağlı təbliğat işini aparmaq üçün 13 oktyabrda çar Rusiyasının hərbi hissələri tərəfindən zəbt olunan Təbriz şəhərinin komendantı təyin olunmuşdu [1, 381]. Ümumiyyətlə, köçürmə siyasətinə Lazaryevin xaricində, digər nüfuzlu ermənilər də rəhbərlik etmişlər. Bunların içərisində ən fəallardan biri də katolikos Nerses Aşderegli olmuşdur. O, 1 oktyabr 1827-ci il tarixində İrəvan xanlığının işğalından sonra özünü kral kimi aparmış "Böyük Ermənistan" xəyallarının gerçəkləşdiyi zamanın gəldiyini düşünmüşdür. Lakin, çar Rusiyasının regionla bağlı planları onun düşündüklərindən tam fərqli idi. Belə ki, Çar Rusiyasının planında "Böyük Ermənistan" dövlətinin qurulması yox, bufer bir erməni vilayətinin yaradılması var idi. Planlanan bu siyasəti başa düşən katolikos Nerses Aşderegli general Paskeviçin əmrlərinə qarşı çıxmağa başlamış və özünə bağlı xüsusi təyinatlı hərbi hissələr yaratmışdır. Təbii olaraq, Nersesin bu fəaliyyətləri çar Rusiyasının planları ilə üst-üstə düşməmişdi və 1828-ci ildə I Nikolayın əmri ilə o, sürgün edilmişdi. Katolikos Nersesin sürgünə göndərilməsi "Böyük Ermənistan" dövləti xəyalları ilə yaşayan ermənilərin ümidlərini söndürmüşdür [10, 30]. Cənubi Qafqaza ermənilərin köçürülmə siyasətinin 1-ci mərhələsi 1828-ci il 26 fevral-11 iyun tarixləri arasında həyata keçirilmişdir. Boş vədlərlə erməniləri inandıraraq öz yaşadıqları yerlərdən, xüsusilə Urmiya, Xoy, Salmas xanlıqlarından və kürdlərin çoxluq təşkil etdiyi Qərbi İran ərazisindən köçürülməsini təmin etməyə çalışan Lazaryev 30 mart 1828-ci ildə ermənilərə müraciətində deyirdi: "orada (Şimali Azərbaycanda) siz xristianların məskunlaşdırıldığı yeni vətən əldə edəcəksiniz. İranın müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların bir yerə cəmləşdiyini görəcəksiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İranı tərk edəcək, bundan sonra sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaqısınız, özü də həmişəlik" [1,. 386].

Lazaryev, üç ay yarım ərzində ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı hazırlamış olduğu statistik hesabatında göstərir ki, 8249 xristian – erməni ailəsi İrandan tarixi Azərbaycan torpaqları olan İrəvana, Naxçıvana və Qarabağa köçürülmüşdür, bu da ən azı 40 min nəfər deməkdir. O, köçürülmə işlərinə çar Rusiyasının xəzinəsindən 14000 manat qızıl, 400 manat gümüş pul xərcləndiyini öz hesabatında qeyd edir [3,].

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ilə Azərbaycanın şimal torpaqlarını tamamilə nəzarəti altına alan çar Rusiyasının növbəti hədəfində Osmanlı dövləti var idi. Təbii olaraq, Osmanlı dövləti də çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsindən narahat idi. Belə olduğu təqdirdə çar Rusiyası zaman itirmədən, yəni ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsinin 1-ci mərhələsinin başa çatmasından 3 gün sonra 1828-ci ilin iyunun 14-də Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyat-

lara başlamışdı. Çar Rusiyasının hərbi hissələri Balkan və Qafqaz cəbhələrindən irəliləyərək bir çox Osmanlı şəhərlərini işğal etdi. Ruslar Şərqi Anadoluda ermənilərin dəstəyi ilə Qars qalasını ələ keçirərək Ərzuruma qədər irəliləmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə başlamadan əvvəl ruslar ermənilərə xüsusi imtiyazlar və muxtariyyət vədləri verərək onlara köməklik göstərmələrini təklif etmişlər. Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilər isə bu təklifi böyük bir sevinclə qəbul etmiş və rus hərbi hissələrinə köməklikləri sayəsində Qars, Axısxa, Bəyazid və Ərzurum qalaları işğal olunmuşdur [26, 12]. Müharibənin nəticəsində çar Rusiyası qalib çıxaraq öz iradələrinə uyğun 2 /14 sentyabr 1829-cu il Ədirnə müqaviləsinin imzalanmasına nail olmuşlar. Ədirnə müqaviləsinin maddələri dolayısı ilə Azərbaycan xalqının tarixindən də təsirsiz ötüşməmişdir. Belə ki, bəhs olunan müqavilənin 13-cü maddəsində yazılır: "İki dövlət müharibə sırasında, davranış və hərəkətləri ilə digər tərəfə qatılmış olan vətəndaşlarını tamamən əfv edir və bunlardan, istədikləri yerlərə köçmək istəyənlərə 18 ay müddət verir" [18,http://www.edirnetarihi.com]. Bu maddəni açıqlasaq görərik ki, maddənin müqavilədə öz əksini tapmasının bir neçə səbəbi var idi. Bunlardan birincisi, Qafqazda müsəlman dünyası ilə həmsərhəd olan yeni bir xristian dövlətinin yaradılması üçün demoqrafik vəziyyətin xristianların xeyrinə dəyişdirməsi siyasəti idi. İkincisi isə, 1827-ci ilin 1 oktyabr tarixində İrəvan xanlığının çar Rusiyasına ilhaqından sonra çar Rusiyası Üçkilsə (Eçmiədzin) katolikosluğu vasitəsilə nəinki Osmanlı torpaqlarında yaşayan ermənilərin eyni zamanda İngiltərənin təsiri altında olan İraqdan İrana, oradan da Hindistana qədər və nəticədə bütün dünya ermənilərinin üzərində təsirini artırması idi [6, 407].

Osmanlı torpaqlarında yaşayan ermənilərin Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycan xalqının tarixi yurdları İrəvana, Naxçıvana və Qarabağa köçürülməsi siyasətinin 2-ci mərhələsinin başlanğıcını general Paskeviçin 10 oktyabr 1829-cu ildə çar I Nikolaya yazmış olduğu raportun tarixi ilə qəbul etmək olar. Paskeviç öz raportunda Ərzurum və Qarsda yaşayan 10 min ermənінin Gürcüstan və "erməni vilayəti"nə köçürdülərək yerləşdirilməsinə dair icazə istəyir. Çox keçmir ki, çar Rusiyasının hərbi naziri Çernişev Paskeviçə bildirir ki, imperator onun təklifini bəyənmişdir. Bundan xəbər tutan general Paskeviç dərhal fəaliyyətə başlayaraq ermənilərin köçürülməsi və köçürülən erməni ailələrinin məskunlaşdırılması işinə rəhbərlik etmək üçün xüsusi komitə yaratmışdır. Həmin komitənin fəaliyyətini tənzimləmək üçün 12 maddədən ibarət ümumi qaydalar müəyyənləşdirmişdir [1, 392]. Təbii olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövləti öz torpaqlarında dağınıq halda yaşayan ermənilərin toplanaraq sərhədlərinə bitişik ərazilərdə yığcam halda yerləşdirilməsindən narahat idi. Bununla əlaqədar olaraq Osmanlı Sultanı II Mahmud (1808-1839) ermənilərin köçürülməsinin qarşısını almaq üçün onların bütün xəyanətlərini bağışladı və 17 fevral 1830-cu ildə əfv fərmanı yayınladı [6,cilt. 13].

Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsində nəzərdə tutulan köçürmə siyasətinin başa çatdığı günə, yəni 3 aprel 1831-ci ilə qədər rəsmi mənbələrə görə 84000 erməni Osmanlı torpaqlarından köçürülərək İrəvan, Naxçıvan, Axılkələk və Axısxa bölgələrinə yerləşdirilmişlər [10, 29]. Müqavilənin digər şərtlərinə görə isə Osmanlı dövləti İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Çar Rusiyasına ilhaqını rəsmən tanımışdır [9, 57].

Həm İran, həm də Osmanlı torpaqlarından ermənilərin Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi zamanı general Paskeviçin göstərişi ilə alman mənşəli İvan İvanoviç Şopen tərəfindən 1829-1832-ci illər ərzində bölgənin kameral siyahıyaalınması tərtib olunmuşdur. Siyahıyaalmanın aparıldığı tarixlərin regionun çar Rusiyasına ilhaq olunması tarixi ilə eyni zamanda olması bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bölgədə azınlıq olaraq yaşayan xristian-ermənilərin sayının şişirdilməsi şübhəsizdir. Lakin Şopenin tərtib etdiyi statistik hesablamanı diqqətlə araşdırdıqda müəyyən olur ki, o, siyahıyaalma zamanı köçürülmə prosesindən əvvəl bölgədə dağınıq halda yaşayan ermənilərin sayı ilə bağlı təhriflərə yol versə də, nəticədə ermənilərin azınlıq olaraq regionda yaşadıqlarını təsdiq edir. Belə ki, Şopenin kameral siyahıyaalmasının nəticələrinə görə köçürülmə siyasətinin başlamasına qədər vilayətdə 81749 nəfər müsəlman-türk, 25151 nəfər isə erməni qeydə alınmışdır. Əlavə olaraq Şopen siyahıyaalmada ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə İrandan 35.560 nəfər, Türkiyədən isə 21666 nəfər və ümumilikdə 10631 erməni ailəsinin Azərbaycanın qərb torpaqlarına yaşayış məntəqələri üzrə yerləşdirildiyini qeyd edir [1, 399].

Tarixi dövrü araşdırdıqda xüsusilə diqqət edilməsi vacib olan məsələ ondan ibarət olmalıdır ki, ermənilərin İrəvana, Naxçıvana və Qarabağa köçürülməsi zamanı bölgənin aborigen əhalisi olan Azərbaycan türkləri öz yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur edilmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, 1828-ci ildən əvvəl bölgə əhalisinin 20%-ə qədərinin ermənilərdən ibarət olduğu halda 1832-ci ildə 55,5%-yüksəlmişdir. Bunun müqabilində silahlı erməni çətələri tərəfindən həyata keçirilən amansız qətliam və təqib siyasətindən canlarını qurtarmağa çalışan Azərbaycan türkləri isə öz yurdlarını tərk edərək qonşu Osmanlı və İran dövlətlərinə sığınmışlar.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi siyasəti müxtəlif dövrlərdə də mərhələ-mərhələ həyata keçirilmişdir. Belə ki, son iki əsrdə bəhs olunan coğrafiyada erməni çətələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş (1905, 1918, 1948-1953, 1988-1994) etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Azərbaycan xalqı ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Bölgənin demoqrafik tərkibinin xristian-ermənilərinin xeyrinə zorla dəyişdirilməsi prosesi gah gizli və açıq təxribatlarla, gah da süni yaradılan milli qırğınlar və müharibələr vasitəsilə aparılmışdır. Belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən, min illər boyu yaşadıqları yurd-yuvalarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məntəqələri dağıdılmışdır [4,117]**.** Erməni çətələrinin vandalizm hərəkətləri ilə bağlı tarixi həqiqətlər istər keçmişdə, istərsə də günümüzdə bəzən ermənilərin özləri tərəfindən də etiraf edilməkdədir. Belə ki, Erməni bolşeviklərinin liderlərindən olan O.A.Arutyunyan öz xatirələrində 1905 hadisələri haqqında yazır: "1905-ci ilin əvvəllərində daşnakların silahlı əsgərləri mavzeristlər "Azərbaycanlıları öldürə bildiyin qədər öldür, yağmala" şüarları ilə yoxetmə kampaniyası başlatmışdılar. Daşnaklar erməni kəndlərinə dağılaraq qətliam çıxışları etdilər. Kəndliləri əllərində silah ermənilərin "qürurunu və həyatını" qorumağa çağırdılar, erməniləri azərbaycanlılara qarşı silahlandırmaya çalışdılar. Daşnak çətələri azərbaycanlıları yağmaladılar, silahsız insanları öldürdülər və kəndlərini yandırdılar. Daşnakların silah məsələsində heç bir sıxıntıları yox idi. Erməni din adamları Xoren və Suren tərəfindən göndərilən nümayəndə heyəti Çar Rusiyasının Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun xüsusi icazəsi ilə silahlandırılmışdı. Daşnak mavzeristlərinin humbapeti (komandiri) Sumbat azərbaycanlıları necə qəddarlıqla öldürdüyünü fəxrlə ermənilərə danışdığının şahidi oldum" [11, 47]. Digər bir erməni A.A.Lalayan isə 1918-1920-ci illərdə daşnak erməni çətələrinin xalqımıza qarşı həyata keçirdikləri kütləvi qırğınlardan bəhs edərək öz məqaləsində yazır: "Daşnaklar 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlı əhalini yox etməyə çalışırdı. İki illik hakimiyyətləri dövründə daşnaklar Ermənistanda (tarixi Azərbaycan torpaqlarında Ş.M) yaşayan azərbaycanlıları öldürürdü, yağmalayırdı və kəndlərini, qəsəbələrini yandırırdı. 1920-ci ilin may ayında "müsəlmanlar bizim düşmənimizdir" şüarı ilə azərbaycanlıların məskunlaşdığı kəndləri bombaladı və silahsız xalqı qətl etdi" [12, 101]. Arxiv materiallarından da göründüyü kimi, ermənilərin özləri belə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı cinayətlərinin miqyasının getdikcə genişləndiyini etiraf etmək məcburiyyətində qalmışlar. Danılmaz faktdır ki, 29 may 1918-ci ildə qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan şəhəri daxil omaqla 9,5 kv.km-lik ərazidə xarici güclərin dəstəyi ilə Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra "Türksüz Ermənistan" siyasəti daha geniş miqyas almışdır. Belə ki, 1918-1920-ci illərdə erməni çətələri tərəfindən xalqımıza qarşı gerçəkləşdirilən kütləvi qırğınlar nəticəsində 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 azərbaycanlı yaşadığı halda, 1920-ci ilin sonlarında isə bu rəqəm 20 mindən aşağı olmuşdur [4, 117]. Həmin dövrdə indiki Ermənistan ərazisində yaşayan 575000 azərbaycanlı əhalinin 565000 nəfəri qətl edilmiş və ya didərgin salınmışdı [2, 85].

28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və bolşeviklərin qələbəsindən sonra Sovet Ermənistanının azərbaycanlılara qarşı deportasiya siyasəti "dostluq" və "beynəlmiləlçilik" pərdəsi altında davam etdirilmişdir. 1930-1937-ci illərdə müxtəlif bəhanələrlə, əslində isə milli və dini mənsubiyyətinə görə 50 minə yaxın azərbaycanlı indiki Ermənistanın sərhəd rayonlarından, ata yurdlarından Sibirə və Qazaxıstana sürgün edilmişlər [13, 127-138]. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər bu cür etnik təmizləmə və bölgənin demoqrafik vəziyyətinin dəyişdirilməsi siyasətinə hüquqi çərçivə qazandırmağı da unutmurdular. Belə ki, Sovet Ermənistanı rəhbərliyi öz sələflərinin davamı olaraq totalitar rejimin "xalqlar dostluğu" şüarının pərdəsi altında anti-Azərbaycan siyasətini davam etdirməkdən əl çəkməmişlər. II Dünya müharibəsindən sonra yaranmış vəziy-

yətdən istifadə edən ermənilər A.İ Mikoyanın dəstəyi ilə SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci ildə 754 saylı, "Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərarı qəbul etdirməyə nail olmuşlar. İ.V. Stalinin imzaladığı bu qərar azərbaycanlılar üçün gözlənilməz zərbə, açıq repressiya idi. Hər hansı bir səbəb göstərilmədən, tələsik verilən bu qərarda göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə könüllülük prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Qərarla tanış olduqda məlum olur ki, "könüllülük" ifadəsi qərara məqsədli şəkildə salınıb və ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi SSRİ Nazirlər Sovetinin vermiş olduğu etnik təmizləmə haqqında siyasi qərardır. Qərarın əsl məqsədi isə tarixi Azərbaycan torpaqlarının, indiki Ermənistan ərazisinin Azərbaycan türklərindən təmizləmək və erməni əhalinin üstünlüyünü təmin etmək idi. Qərara görə 1948-ci ildə 10 min nəfər, 1949-cu ildə 40 min nəfər, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Qəbul olunan qərarın 11-ci maddəsində aydın yazılır ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililərdən və yaşayış evlərindən xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər. İstər tariximizin yaxın keçmişinə aid olan bu hadisələrin canlı şahidlərindən, istərsə də arxiv sənədlərindən əldə etdiyimiz məlumatlardan məlum olur ki, 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-yə 34382 nəfər köçürülmüşdür. Ümumilikdə isə 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı tarixi torpaqlarımızdan zorla deportasiya edilmişdir. İ.V. Stalinin ölümündən sonra köçürmə siyasəti dayandırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1948-1953-cü illərdə tarixi yurdlarından Kür-Araz ovalığına zorla köçürülməyə məruz qalan on minlərlə azərbaycanlının taleyi acınacaqlı olmuşdur. Belə ki, köçürülənlərin 1/3-i iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilmədiyindən və eyni zamanda adi məişət şəraiti olmadığından aclıq və xəstəliklərdən həlak olmuşdurlar.

Azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından zorla köçürülməsi xaricdən gələn ermənilərin o torpaqlarda yerləşdirilməsi məqsədi daşımamış, əksinə daşnakların əzəli arzuları olan tək millətli Ermənistan dövləti yaratmaq siyasətinin nəticəsi olmuşdur. Lakin tam olaraq 1948-1953-cü illərdə buna nail ola bilmədilər. 50-ci illərin əvvəllərində öz məkrli niyyətlərinə nail ola bilməyən ermənilər yenə həmin illərin axırlarında çirkin niyyətli maşınlarını yenə işə saldılar. Bu mərhələnin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, üzdə "beynəlmiləlçilik" və "xalqlar dostluğu" şüarını irəli sürərək azərbaycanlıların Ermənistanda yaşayış və inkişaf imkanları əl altından məhdudlaşdırılırdı.

İntellektual qüvvələrə, ziyalılara qarşı törədilən mənəvi terror özünü birinci növbədə respublikada o dövrə qədər mövcud olan ali məktəblərin, texnikumların, mətbu orqanların kütləvi surətdə ləğv edilməsində açıq göstərdi. 30-cu illərdə X. Abovyan adına Yerevan Pedaqoji İnstitutunun dörd fakültəsində (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, tarix, coğrafiya, fizika və riyaziyyat) ibarət azərbaycanlı bölməsinin əyani və qiyabi şöbələri bağlandı. Onun yerində yalnız 1955-ci ildə 25 nəfərdən ibarət bir azərbaycanlı qrupu təşkil edildi. Ermənistanda müəllim kadrların hazırlanmasında mühüm rol oynayan, 1925-ci ildən təşkil edilmiş Yerevan Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu buna böyük ehtiyac olduğu halda ləğv edilib Azərbaycan SSR-nin Xanlar rayonuna köçürüldü.

Mənəvi terrorun konkret nəticələri bunlar olmuşdur: hər il Ermənistanda Azərbaycan dilində olan məktəblərin orta hesabla buraxdığı 500 məzun öz təhsillərini davam etdirmək üçün respublikada imkan olmadığından başqa respublikalara, xüsusilə Azərbaycanın ali məktəblərinə getmişlər. Sonrakı nəticəsi ondan ibarət olmuşdur ki, başqa ali məktəblərdə təhsil alan gənc mütəxəssislər öz doğma yerlərində işlə təmin edilmədiklərinə görə, yenidən Azərbaycana qayıtmalı və yaxud ümumiyyətlə Azərbaycanda qalmağa məcbur olmuşlar. Beləliklə, Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistandan) Azərbaycanın müxtəlif yerlərinə azərbaycanlıların yeni axını, köçü başlamışdır.

60-cı illərdə xalqımız yenidən tarixin sınağına çəkilmişdir. Erməni daşnaklarının dənizdən-dənizə "Böyük Ermənistan" niyyəti sönmək bilmirdi. Lakin bu zaman tanrı Azərbaycan xalqına yardımçı oldu. Daima mübarizələr alovundan alnıaçıq, üzüağ çıxan, o zamankı erməni əsilli rəhbərlərə qarşı ağlı, siyasi çevikliyi və intellekti ilə mübarizə apara biləcək böyük şəxsiyyət Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldi. 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-nin rəhbərliyinə keçməsi erməni çətələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirmək üçün hazırladıqları planları alt-üst etdi. Heydər Əliyev zəkası ermənilərin təxribat xarakterli planlarını ifşa

etdi. 60-cı illərdə gizli fəaliyyət göstərən ermənilərin "Qarabağ hərəkatı"nın iç üzü açıldı. O, zaman SSRİ Prokurorluğunun Baş İstintaq İdarəsi rəisinin birinci müavini V.İ.İlyuxin müsahibəsində Qarabağ hərəkatının tarixi haqqında olduqca dəqiq məlumat vermişdir: "Biz Qarabağ hərəkatının istintaqı ilə çox dərindən məşğul olmuşuq. Bu məlum hərəkatın fəaliyyəti çoxlarının başa düşdüyü kimi heç də günahsız deyildir". Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi nəticəsində xalqımız üçün hər zaman təhlükəli olan belə bir qurum ifşa olunaraq Sovet başbilənlərini "dostluq", "beynəlmiləlçilik" pərdəsi altında Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri çirkin niyyətlərdən çəkinməyə çağırmışdır. Təbii ki, bu da rəhbərlikdə təmsil olunan ermənipərəst Qorbaçov və ona dəstək verənlər tərəfindən müsbət qarşılana bilməzdi. 1985-ci ildə xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən erməni lobbi təşkilatlarının köməkliyi ilə SSRİ rəhbərliyinə gələn Qorbaçov "yenidənqurma" pərdəsi altında İttifaq daxilində etnik problemlər yaratmaq məqsədi ilə onun maraqlarına cavab verməyən insanları sıxışdırırdı. Təbii ki, proseslərin içərisində olan Azərbaycan övladı Heydər Əliyev rəhbərlikdə təmsil olunan ermənilərin təsiri altına düşən Qorbaçovun Qarabağda azərbaycanlılara qarşı apardığı etnik təmizləmə siyasətini qəbul etməyərək ona qarşı mübarizəyə qalxmış və buna görə də güclü təzyiqlərə məruz qalmışdır. Məhz buna görə 1988-ci ildə Heydər Əliyev bir neçə dəfə ölüm təhlükəsi qarşısında qalaraq tutduğu vəzifələrindən kənarlaşdırıldı və həmin ilin fevral ayından ermənilərin xroniki torpaq "xəstəliyi" yenidən baş qaldırdı. Fürsətdən istifadə edən DQMV-nin erməni deputatları Qorbaçovun "xeyir-duası" ilə növbədənkənar çağırılmış sessiyada Qarabağın Ermənistan SSR-yə birləşdirilməsinə dair bədnam qərar verdilər.

Hələ 1987-ci ilin noyabrında erməni akademiki Aqambekiyan Parisdə olarkən Fransanın "Humanite" qəzetinə verdiyi müsahibədə Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi barədə Qorbaçova bir məruzə təqdim etdiyini bildirmişdir. Onun bu müsahibəsindən məlum olmuşdur ki, SSRİ rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağ məsələsindən artıq xəbəri var idi. Aqambekiyan bilərəkdən bu sirri açıqlamaqla erməni diasporunu növbəti addım atmağa hazır olmalarını xəbərdar etmiş və eyni zamanda rəsmi Azərbaycanın da bu məsələyə münasibətini öyrənmək istəmişdir. Hadisələrin sonrakı gedişi təsdiq edir ki, Ermənistan tarixi torpaqlarımızın işğalı üçün himayədarlarının köməyi ilə hər bir şəraitə uyğun fəaliyyət planı hazırlamışdı. Hazırlanan fəaliyyət planının bir parçası olaraq qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ və Ermənistan SSR rəhbərliyi öz yurd-yuvalarından didərgin salınan azərbaycanlıların başına gətirilən insanlığa sığmayan vəhşiliklər hər vəchlə dünya ictimaiyyətindən gizlədilirdi. Törədilən vəhşiliklərə və ədalətsizliklərə dözə bilməyən Azərbaycan xalqı qətiyyətsiz respublika rəhbərliyinin və Moskva havadarlarının köməyi ilə öz qeyri-insani niyyətlərini həyata keçirmək istəyən erməni millətçilərinə qarşı mübarizə aparırdı. Haqq-ədalət axtaran xalq haqlı olaraq tələb edirdi ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların təhlükəsizliyi təmin edilsin, onlara muxtariyyət verilsin, əgər bu həyata keçməsə DQMV-ləğv edilsin. Bundan qorxuya düşən ermənilər 1988-ci ilin noyabrında azərbaycanlı əhalini sovet rəhbərlərinin gözü qarşısında Ermənistan hüquq-mühafizə orqanlarının, rayon rəhbərlərinin fəal iştirakı və köməyi ilə öz dədə-baba yurdlarından zorla qovdular, yüzlərlə yurddaşımız amansızlıqla qətlə yetirildilər. Dekabrın 1-də isə demək olar ki, bütün azərbaycanlılar min illər boyu yaşadıqları torpaqlardan, indiki Ermənistandan çıxarıldılar [19, http://www.karabakh.org].

Bu dövrdə baş verən hadisələrdən istifadə edən ermənilər müxtəlif üsullarla surətlə silahlanmaya doğru gedirdi. Lakin dövrün ermənipərəst və səriştəsiz rəhbərləri isə şəxsi maraqları naminə öz doğma yurdlarının müdafiəsinə qalxan azərbaycanlılara yalan vədlər verməklə məşğul olurdular. Məhz səriştəsiz siyasətin nəticəsi idi ki, erməni çətələri 1992-ci il 26 fevral tarixində Xocalı soyqırımını törətdilər, 20 % torpaqlarımızı işğal etdilər, yüz minlərlə azərbaycanlını yurd-yuvalarından didərgin saldılar, minlərlə qadını, qocanı, uşağı amansız qətlə yetirdilər. Nəticədə 1 milyondan artıq azərbaycanlı öz yurd-yuvalarını məcburi tərk edərək XX əsrdə dünyanın gözləri önündə qaçqına çevrildilər. Bu gün olduğu kimi, 20 il əvvəl də dünyada insan hüquq və azadlıqlarından danışan dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar isə heç bir təsir qüvvəsinə malik olmayan bəyanatların xaricində real addımlar atmadılar.

Son olaraq yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirib demək istərdim ki, tarix boyu yalnız etnik mənsubiyyətinə görə kütləvi qırğın və təqiblərə məruz qalan Azərbaycan xalqı digər xalqların arasında assimilyasiyaya məruz qalmamış və bu günə qədər öz dilini, dinini, mədəniyyətini və milli mənsu-

biyyətini itirməmişdir. Tarixin ağır sınaqlarından alnıaçıq çıxmağı bacaran Azərbaycan xalqı özünə əmindir ki, Ali baş komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə gec-tez ermənilər tərəfindən işğal olunmuş tarixi torpaqlarımızı işğaldan azad edəcək və tarixi ədalətsizliyə son qoyacaqdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. AMEA "İrəvan xanlığı" s. 399
2. Korkodyan Z. Sovet Ermənistanı əhalisi 1831-1931 s. 85. Bakı, 1985.
3. Mahmudov Y , Mustafa N. Tarixi adlara qarşı soyqırım" Bakı, 2006.
4. Mustafayev Ş. XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti "Diplomatiya aləmi jurnalı No7, 2004, s. 117

Türk dilində:

5. Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadoluda ermeni mezalimi 1906-1908, s. 12
6. Beydilli K. "1828-1829 Osmanlı Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya göçürülen ermeniler" cilt 13
7. G. A. Bournoutian G.A. "Ermeni tarihi" s. 193
8. Halil Ersin Avcı, "erməni məsələsinə objektif bakış" s. 92
9. A. N. Kurat A.N. Türkiyə və Rusiya s. 57
10. Toksoy N. Revanda son günlər s. 29

Rus dilində:

1. O. Arutyunyan O. Vospominaniya, s.47
2. Lalayan A.A. "Контрреволюционная Роль Партии Дашнакцутюн, Исторические
11. Записки, No 2, с. 101, 1928"
12. Преступления Армяниских террористических и бандитических формирований против человечество (XIX-XIX vv). Bakı 2002. s. 127-138
13. Raffi, "Samvel" s. 15-16
14. Şavrov N. "Novaya Uqroza Russkomu Delu u Zakavkazye:Predstavşaya Rasporyadka Mugani İnarodtsam, s. 63"

İnternet resursları:

1. http://garabagh.net
2. http://son.altayli.net
3. http://www.edirnetarihi.com
4. http://www.karabakh.org

THE POLICY OF RESETTLEMENT OF ARMENIANS ON THE HISTORICAL LANDS OF AZERBAIJAN - THE TERRITORY OF THE IRAVAN KHANATE IN THE XIX-XX CENTURIES AND ITS CONSEQUENCES
SUMMARY

The article deals with the policy of Armenians's resettlement to the historical lands of Azerbaijan - the territory of the Iravan Khanate in the XIX-XX centuries, as well as its consequences. After conquering the territory of Northern Azerbaijan, tsarist Russia embarked on the implementation of resettlement policy, in particular, the resettlement of Armenians from the Ottoman Empire and the Gajar State to historical Azerbaijani lands. The article analyzes on the basis of sources the consequences of this process, including the creation of an Armenian state in the primordial Azerbaijani territory, mass destruction and ethnic cleansing against Azerbaijanis.

ПОЛИТИКА ПЕРЕСЕЛЕНИЯ АРМЯН НА ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗЕМЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА – ТЕРРИТОРИЮ ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА – В XIX-XX ВЕКАХ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ
РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о политике переселения армян на исторические земли Азербайджана – территорию Иреванского ханства – в XIX-XX веках, а также ее последствиях. После завоевания территории Северного Азербайджана царская Россия приступила к осуществлению переселенческой политики, в частности переселению армян из Османской империи и Гаджарского государства на исторические азербайджанские земли. В статье на основе источников анализируются последствия данного процесса, включая создание армянского государства на исконной азербайджанской территории, акции массового уничтожения и этнические чистки против азербайджанцев.

Zöhrə FƏRƏCOVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

1905-1906-cı İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI KÜTLƏVİ QIRĞINLAR ("İRŞAD" QƏZETİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: soyqırım, Daşnaksütyun, çarizm, türk, mətbuat
Keywords: genocide, Dashnaktsyutyun, tsarism, Turk, press
Ключевые слова: геноцид, дашнакцутюн, турецкий, царизм, пресса

1905-ci ildə Rusiyada və onun istila etdiyi ölkələrdə baş verən gərgin siyasi hadisələr xalqımız üçün xüsusilə ağır oldu. Türk-müsəlman əhalisinin oyanışından, öz haqq və hüquqlarını tələb edəcəyindən ehtiyat edən çarizm Zaqafqaziyada hakimiyyətini qorumaq üçün milli münaqişəni alovlandırdı. Fürsətdən istifadə edən erməni millətçiləri, quldur Daşnaksütun partiyasının üzvləri məkrli planlarını qəddarlıqla həyata keçirməyə başladılar. Onlar qarşılarına çıxan türk, müsəlman olan hər kəsi – qocaları, cavanları, uşaqları, qadınları amansızlıqla qətlə yetirir, obalarını talan edir, evlərinə od vururdular. Sağ qalanlar doğma yurd yerlərini tərk etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, ictimai-siyasi xadim, publisist Əhməd bəy Ağaoğlunun böyük zəhmətinin və ümidlərinin bəhrəsi olan "İrşad" qəzeti məhz belə vaxtlarda mətbuat meydanında göründü. 1905-ci ilin 17 dekabrında nəşrə başlayan qəzet ilk saylarından doğma millət üçün əhəmiyyətli məsələləri daimi mövzularına çevirdi.

Erməni-türk münaqişəsi haqqında yazılara "İrşad"ın səhifələrində geniş yer verən irşadçılar bu məsələyə böyük həssaslıqla yanaşırdılar. Onlar hadisələrin səbəblərini və səbəbkarlarını o günlərin oxucularına tanıdarkən həm də tarix yazdıqlarını yaddan çıxarmırdılar. "İrşad"ın baş redaktoru Əhməd bəy Ağaoğlunun, Üzeyir Hacıbəylinin, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Nəriman Nərimanovun, Abdulla Surun, Ömər Faiq Nemanzadənin, Firudin bəy Köçərlinin və başqalarının bu qəzetdə dərc olunmuş yazılarında 1905-ci ilin martından başlayan, həmin ilin sonuna qədər artıq ağır faciələri göz önündə olan və səngimək bilməyən erməni-türk münaqişəsi barədə həqiqətlərə yer verməklə bərabər, problemdən çıxış yollarını da göstərməyə çalışırdılar.

XX əsrin əvvəllərində ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımda çarizmin müstəsna "xidmətləri" olduğunu da irşadçılar real faktlarla diqqətə çatdırırdılar. Hökumətdən hər cür yardım alan erməni qaniçənləri, Daşnaksütun partiyasının üzvləri heç nədən çəkinmirdilər. Ü.Hacıbəyli yazırdı: "Biz hökumətin ermənilər ilə bir yerdə müsəlmanları qırdığını görüb də belə güman ediyoruz ki, ermənilər hökuməti aldadıblar. Halbuki, ermənilərə aldanan biz özümüzük. Hökumət isə öz politikasını işlədir. Fəqət bizim yuxarıda zikr edilən gümanımıza səbəb əvvəla ermənilərin hiyləkarlıqlarının bizə yəqinliyi və saniyən hökumətin açıq-açıqdan tərəfdarlığıdır.

Çünki bizim xəyalımıza gəlmiyibdir ki, hökumət bizə xəyanət edə bilər... Sadədil müsəlmanlar!... İştə məlum olur ki, hökumət biz müsəlmanların sədaqətinə qarşı hər gunə xəyanət etməkdə heç bir şeydən çəkinmiyor. Buna dəlil odur ki, Şuşada olan zülm xüsusunda bizi danışmağa qoymuyorlar, dilimizi bağlıyorlar. Buna dəlil odur ki, Qafqazın bir guşəsi olan Qarabağın yepiskopu Aşot nam keşişin sözü ilə Qoloşçapovu Şuşaya göndərib də bütün Qafqazın Şeyxülislamının iltimasına qulaq verməyib, o zalımı geri çağırmıyorlar və müsəlman tərəfindən olan etiraz və protestləri biəncam qoyurlar... Dəlil çoxdur..." [11].

Ü.Hacıbəylinin "Şuşa qırğınına dair" adlı həmin məqaləsində təsvir edilən o dövr Qarabağının tarixi mənzərəsi olduqca acınacaqlıdır: "Görünür ki, Qarabağın müsəlmanları qətliama məhkum olubdurlar. Onları öldürürlər, yandırırlar, qarət edirlər. Bir dəm nəfəs almağa aman vermirlər.

Bu qətliamı icra etməyə göndərilmiş general Qoloşçapov vəzifeyi-zülmkaranəsini ifa etməkdə heç bir qüsur göstərmiyor. "Mədəniyyətli" ermənilər öz fikri-səqimlərini əmələ gətirməkdən ötrü yaxşı fürsət tapıbdırlar. Onlar iş görürlər. Gah provakatoru əldə alət ediyorlar, gah özləri provakatorun əlində alət olurlar və əksəriyyən provakator ilə bir yerdə iş görürlər" [11].

1906-cı ilin yanvarında artıq on bir aydır davam edən erməni-türk münaqişəsindən yazdığı "Kənddə müsibət" adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə çarizmin 1905-ci ilin Oktyabr manifestinin

ümidləri doğrultmadığını diqqətə çatdırırdı: "Oktyabrın 17-sindən sonra bu qırğınların təkrarına hərgiz inanmıyordunuz. Lakin Gəncə və Tiflis hadiseyi-ələməngizləri bizim fikrimizə müğayir olaraq müsibətlər üstünə təzədən ğəm və ələm artırdılar. Xarabaların, füqəraların ədədi dəxi artdı" [7].

Ü.Hacıbəyli haqlı olaraq yazırdı ki, erməni-türk münaqişəsi, onun dəhşətli nəticələri ümumilikdə Qafqaz regionu üçün böyük bəlaya çevrilmişdir: "Ağır bir daş olub Qafqazın başına düşmüş bu erməni-müsəlman qırğını böylə davam edəcəkdirsə, görünür ki, gözəl vətənimiz ölüm, itim, qan ocağı olub balaxir inqirazə üz qoyacaqdır. Qafqazda bu iğtişaş heç bir kəsi gərək şad etməsin. Bunun nəticələri bilaistisna hamıdan ötrü təhlükəlidir. Bu qanlı vuruşmaların son həlakətli günləri hamının diriligini zəhərliyəcəkdir. Bunu hər kəs özünə gərək yəqin etsin və yəqin edib də görsün ki, bütün Qafqaz əhlinin bu erməni-müsəlman qırğınına qarşı ümumiyyət etibarı ilə göstərdigi qeydsizlik nə fəlakətli nəticələrə səbəb oldu və olacaqdır" [12].

1906-cı ilin fevralında Tiflisdə erməni-müsəlman sülh məclisi toplandı. "İrşad" qəzetində dərc olunmuş yazılardan oxuyuruq ki, bundan sonra da qırğınlara son qoyulmadı, ermənilər yeni faciələr törətdilər. Həmin ilin mayında M.Ə.Rəsulzadə böyük təəssüflə bildirirdi: "Vətəni-məlufumuzu qara günlərə qoyan, ataları oğulsuz, balaları anasız, qardaşları bacısız, bacıları qardaşsız, arvadları dul, biçarə ailələri pərəsdarsız, abadanlıqları xarab qoyan, gözəl, münbit çöllərimizi xərabazara döndərən müfəttinlər ətraf və əknafda vüqu bulan hadisati-ittifaqiyyələrdən istifadə edib, yeni sakit, rahat olmuş vətənimizi dübarə bəlayi-əzimə giriftar etmək istəyirlər. ...Vaxtdır ki, Rusiyanın indiki, övzaini bilib, müttəfiqən, müttəhidən, cümlə millətləri bir əndazədə, bir mizanda, təhti-zülm və təzyiqdə saxlayan, kökü çürümüş istibdad hökumətinin əleyhinə durub, naili-məram olaq" [8].

"Sevindilərmi?" adlı məqaləsində Ü.Hacıbəyli bildirirdi: "O vaxt ki, bədbəxtlik üz verib Tiflis erməni-müsəlman "sülh və səlah" komisyonu məclisi açıldı və o vəqtlə öz tərəfgirlik və qərəzlərini bir yandan və cəbunluqlarını digər tərəfdən apaçıq bildirmək üçün Aşot kibi bir keşişin səlah dililə general Qoloşçapovu Qarabağa təyin etdilər - Qarabağın bütün müsəlmanları əndişəyə düşüb böylə bir möhlik binagüzarlığa qarşı hamısı bir adam kimi etiraz və protest etdilər" [13]. Müəllif Qarabağ müsəlmanlarının nümayəndələrini toplayıb Tiflisə yüyürdüklərini, canişin hüzuruna ərizələr göndərdiklərini, yalvarıb-yaxardıqlarını, lakin yarım milyona qədər əhlinin dad və fəryadına qulaq asan tapılmadığını yada salırdı. Nəticənin gözlənildiyi kimi, acınacaqlı olduğunu millətçilik gözlərini kor və qulaqlarını kar etmiş keşiş Aşot istəyinə çatdı. Qoloşçapov top və tüfəng ilə Qarabağa yollandı və oradakı müsəlmanların, onsuz da qara günlərini bir az da zülmətə qərq etməyə çalışdı. Ü.Hacıbəyli yazırdı: "Şuşadan çəkilmiş teleqramlar şəhərin müdhiş və təhlükəli halını bildirirlər agentstvonun müsəlman ziddinə yazan və müsəlman başına gələn zülmləri həmişə gizlətməgə çalışan Tiflis agenti dəxi insaf məqamına gəlməyə bilmiyib yazıyor ki, şəhərin müsəlman hissəsi topa tutulubdur. Xüsusi müxbirimiz Ağdamdan yazıyor ki, şəhərdən əvvəlcə on iki və sonra da igirmi top səsi eşidildi. Şəhər dörd tərəfdən yanmaqdadır!..." [13].

Görkəmli publisist erməni-müsəlman komissiyasının millətimiz üçün faydasız olduğunu diqqətə çatdırırdı: "O "vəkillər" bizə nə yaxşılıq etdilər, hansı ehtiyacatımıza çarə tapdılar, hansı dərdimizə dərman aradılar? General Livinski öz kazak "banda"silə erməni vəkillərinin əlilə bütün Qazax uyezdini çalıb-çapıb kor qoydular. Kişilərini qırıb, arvadlarına əl uzatdılar. İrəvan uyezdində müsəlmanlara olan çövri-cəfanın intəhası yox idi. Qonşuların həyasızlığı o yanda dursun, məmurlar dilsiz, bombasız müsəlmanları ayaq altına salıb insaf və ədaləti qoymuşdular palas altına. Gəncə uyezdində ikiüzlü məmurların rəftarı əhalini cana gətirmişdi. Qarabağda Xankəndi pristavı, Zəngəzur uçastoklarının qulluqçuları erməni provakatorların əli ilə müsəlmanın başına minlərcə pislik gətirirdilər. "Vəkillərimiz" isə bunun hamısını bilə-bilə, görə-görə, eşidə-eşidə kar və kor qalıb erməni vəkil ağalarının əmrinə müntəzir idilər ki, görək onlar nə buyuracaqlar, biz də bəli-bəli deyək! Əcəba, bu bizdən ötrü ağır bir rişxənd, bir istehza degilmi ki, öz müsəlman "vəkil"lərimizin rizalığı ilə bizə hər bir nagüvarlığı rəva görürlər?". Müəllif bir il qabaq, 1905-ci ilin may ayının 2-də İrəvanda bulvarda gəzən müsəlmanları atəşə tutub dörd-beşini öldürüldüyünü xatırladırdı. Həmin vaxt da "Sülh və islah" komisyonu bu cinayətə qarşı bir tədbir gördümü? Bəli, gördü: müsəlmanlara xəbər veriniz ki, sülh və müsalimət ilə dolansınlar!" [14].

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində erməni terrorunun Azərbaycanın əksər ərazilərini əhatə etdiyini "İrşad"ın səhifələrində yer alan yazılar da təsdiq edir. Şuşanın faciəli günlərini Ü.Hacıbəyli

belə təsvir edirdi: "Qarabağda, Şuşa şəhərində "sülh" olubdur. Hər kəs öz "işinə" məşğuldur. Məsələ: hakimin "işi" odur kimə hökm edib camaəti qırdırsın. Şuşa hakimi haman bu "işə" məşğuldur. Qoşunun "işi" odur ki, top və tüfəng atıb evləri darbadağın etsin. Şuşa qoşunu haman bu "işə" məşğuldur. Şəhər kişilərinin "işi" odur ki, evi-eşigi darbadağın olanda, qovm-qardaşı qırılanda əlini qoynuna qoyub naəlaclıqdan məzlum-məzlum durub baxsınlar. Şuşa şəhərinin kişiləri haman bu "işə" məşğuldurlar. Şəhərin arvadlarının "işi" odur ki, əri, qardaşı, oğlu öldürüləndə başını açıb, saçını yolub, şaxsey təpib ağız desinlər. Şuşa şəhərinin arvadları haman bu "işə" məşğuldurlar" [15].

Həmin günlərdə İrəvanda da vəziyyətin olduqca gərgin olduğunu öyrənirik: "İrəvanda dəxi "sülh və məsalət" bərqərardır, belə ki, hərçəndi müsəlmanlardan hər gün, günün günorta çağı bir-ikisini durduğu yerdə öldürürlərsə də, yenə də arada ədavət və düşmənçilik yoxdur. Buna da səbəb İrəvanın "sülh və saziş" komisyonu olubdur. Belə ki, bu komisyon bir gün keyfinin duru vaxtında söhbət üçün yığışıb deyibdir ki, gəliniz "barış oyunu" çıxaraq. Müsəlman camaəti bu "oyun"a uşaq kimi sevinib haman da bir "barışıq oyunu" çıxardıbdırlar və bir qədər zarafat və lətifə sözlərdən sonra dağılıb bunu qərar qoyubdurlar ki, əgər o tərəfin adamı bu tərəfin adamından birisini öldürsə, heç işiniz yoxdur. Qatili tapıb tənbihə etmək lazım degil, qoyun özü bilsin! Ona görə "barış oyunu"nun sabahı günü ermənilər də "atəşbazlıq oyunu" çıxardıb, bu "oyun"a bir qədər rəng vermək üçün o saət bir-iki müsəlmanı da vurub öldürdülər ki, hamının xoşuna gəlsin və hamı da oyundan razı qalsın... Əlbəttə, hamı razı qalıb "oyunbaz"lara afərin oxuyubdurlar... [15].

Azərbaycanın daha bir bölgəsində - Gəncədə baş verən hadisələri isə Ə.Ağaoğlu belə qələmə almışdır: "Biçarə Gəncə! Bu keçən ildə vaqe olan erməni-müsəlman iğtişaşı şəhər əhalisində əsla halət qoymayıb!" [1].

"Kömək məqamidir, qardaşlar!!" başlıqlı yazısında Ə.Ağaoğlu Qarabağ müsəlmanlarına zülm edildiyini bildirərək yazırdı: "Lakin ən böyük müsibət, ən yuzun yandırıcı cəfa və zülm Zəngəzur uyezdinin camaətinə oldu.

...Zəngəzur uyezdi dağıstan olduğundan dağlar arasında vaqe müsəlman kəndləri hər tərəfdən ermənilər ilə əhatə olunan şuriş əsnasında daşnaksütyunların və kazakların güllə və toplarından nə kömək gələcək yerləri oldu və nə qaçacaq bir məkanları" [2**]**. Zəngəzurda kəndlərin yerləyeksan olduğunu, bacaranların ailəsini götürüb İrəvan quberniyasına qaçdığını, bacarmayanların - qadın, uşaq, qoca, cavan - hər kəsin xəncərdən keçirildiyini, güllə qurbanı olduğunu qeyd edən Ə.Ağaoğlu qaçıb canlarını qurtaranların ölənlərə həsrət çəkdiklərini yazırdı. Çünki onlar birdəfəlik xilas olmuşdular, qalanlar isə hər dəqiqə, hər saniyə ölürdülər.Yurdlarını, evlərini, qohumlarının çoxunu itirən bu biçarələrin "daha ziraət etməgə də çarələri yoxdur" deyə bildirən Ə.Ağaoğlu haray çəkirdi: "...İştə bu gün, qardaşlar, kömək vəqtidir!! Və ən əvvəlinci kömək gərək Zəngəzur əhalisinə olsun" [2**]**. Ə.Ağaoğlu soydaşlarını bir-birinin dərdinə yanan, yardım göstərən ermənilərdən nümunə götürməyə səsləyirdi.

İrşadda "Nəql yazan" imzası ilə verilmiş "Nəql" adlı felyetonda da ermənilərin yerli əhalinin başına gətirdikləri bəlalardan bəhs olunur. Müəllif yazır ki, iki ilin ərzində lazımınca əkib-biçə bilməyən iki tayfaya da aclıq düşür, hər ikisi acından tələf olmamaq üçün qeyri vilayətlərdə yaşayan qohum-əqrabalarından yardım istəyirlər. Erməni tayfasının qohumları çox, həm də müftə göndərirlər. Amma müsəlmanların qohumları müxtəlif bəhanələrlə öz darda qalan qardaşlarına yardım göstərməkdən imtina edirlər. Camaatın seçdiyi başçılar naxələf çıxırlar. Məlum olur ki, "qara gün" üçün yığılıb onlara verilmiş pulları mənimsəyiblər. Başçılardan biri deyir ki, o puldan bir az özünə xərcləyib yanan evinin əvəzinə yenisini tikdirib, yerdə qalanı isə ev rütubət olduğundan çürüyüb, külə dönüb. Camaat bilir ki, Zəngəzurda yığılan pullar da çürüyüb. Çünki ora da çöl yeridir, rütubət ola bilər. Üzlərini Qəbələ şəhərinə tuturlar ki, oraya cəm olan pulları, ya da həmin pullara un alıb göndərsinlər. Oradan da heç bir cavab çıxmır. Amma onu da bilirlər ki, oradakı pul çürüməyib. Necə ola bilər ki, ali imarətlərdə saxlanan pul çürüsün. Bu əhvalatları eşidən türk-müsəlman qadın ümidini hər yerdən kəsir, əvvəl uşaqlarını, sonra da özünü çaya atıb, boğub öldürür [9].

1905-1906-cı illərdə ermənilərin həyata keçirdikləri kütləvi qırğından sağ çıxan türk-müsəlman əhalisinin aclıqdan, yoxsulluqdan məhv olması "İrşad"da dərc olunan bir sıra poeziya nümunələrində də əksini tapmışdır. Onların bir çoxunda özlərini millətin başbilənləri kimi göstərənlərin millətin bu ağır günlərində ortalıqda görünməmələrindən şikayətlənilir. Şair Hüseyn Tahirzadə Sisyani kədərlə yazırdı:

Başsız füqəra hər biri bir yanda şəramman
Yox mənzili-mavası, tamam hali-pərişan.
Aclıq ğəminə tab eyləsin, neyləsin əlan
Yox sanır edə əgninə, ya üstünə yorğan
Əlan buraxıbdır bizi bu dövlət, a Molla,
Millət balası çox çəkəcək zillət, a Molla

...Pərvanə-sifət şəmimə yanıb bir alışan yox,
Bu Zəngəzurun halını heç bir danışan yox,
Bəy-xanlarımız itkin olub, bircə nişan yox,
Dövlətlilərin sağlığına çünki güman yox.
Lənət belə əsrə, belə dünyaya, a Molla
Adət eləyib qəndiylə həm çaya, a Molla [5].

Milli birliyin olmamasının düşmənə məkrli planlarını asanlıqla həyata keçirməyə imkan verdiyini şair İbrahim Tahir Musayev də kədərlə bildirirdi:

Bilməm bu nə ğəflətdi müsəlman arasında
Dindaşları qalmış böylə tufan arasında
Övzae fələkdən bizi bir faciə aldı
Şimdi üzürük biz necə gör qan arasında
...Əhli-vətənə bitməz idi bunca cəfalar
Olsaydı məhəbbət bəy ilə xan arasında [6]

Ə.Ağaoğlunun "Qarabağın övza və əhvalı" məqaləsində XX əsrin əvvəllərində ermənilərin millətimizə necə dağlar çəkildiyi, böyük faciələr yaşatdıqları göstərilir. O, 1906-cı ilin sentyabrında doğulub böyüdüyü Şuşa şəhərinə gedən yolları erməni yaraqlılarının bağladığını kədərlə bildirirdi: "On yeddi gün Ağdamda qalıb Qarabağda olan əhvalatı və general Qoloşçapovun rəftar və əmalinə dürüst xəbərdarlıq hasil edib azim olduq.

O günədək Ağdam ilə şəhərin əlaqəsi bağlı idi demək olar. Fəqət sahib-mənsəblər və qoşun böyügləri gəlib-gedirdilər. Qeyrilər isə cürət edib Əsgərandan keçə bilmiyordular.

Şəhərə azim olmadan qəbaq general Qoloşçapova teleqraf ilə xəbər verdik və təhlükəni gözümüz qabağına alıb yola düşdük" [3].

Ə.Ağaoğlunun bu məqaləsində bir fakt da diqqətimizi cəlb edir: ermənilər Xocalını XX əsrin əvvəllərində də yerləyeksan etmişdilər. Müəllif yazırdı: "Yetişdik Xocalı deyilən postxanəyə. Bu postxanənin adı yovuqluqda bir il bundan əqdəm mövcud olan müsəlman kəndinin adından əxz olunub. Lakin bu gün həman kənddən bir əsər də qalmıyıb, yurtları böylə itmiş. Kəndi ermənilər talan etmişlər.

Yol ilə yaylaqdan enən müsəlman əyaləti gediyordular. Bunlar hər qədəmdə bizə ermənilərdən və kazaklardan şikayət ediyordular. Birisinin qoyununu əlindən almışlar, birisinin atını, birisinin dəvəsini. Hər qədəmdə min əziyyət görmüş. Və hər yerdə ermənilər kazaklar ilə iş görüyordular. Ermənilərin xəncər və bombalarından tənha sahib-mənsəblər və hökumət kişiləri degil, qoşun əhalisi də vahimə edib onlar ilə həmkar olmuşlar!" [3].

Ermənilərin tərəfində dayanan, yerli əhaliyə - türklərə zülm edən kazaklar Qarabağa necə gəlib çıxdıqları haqqında tarixi həqiqətləri də Ə.Ağaoğlu həmin məqaləsindən oxuyuruq: "...Şişə yolu dağların sağ tərəfilə keçir və keçidin də boğazı sağdan sola dutan bir uzun divarın arasından mürur ediyor. Bu divarı mərhum Qarabağ xanı Pənah xan təmir etmiş və məqsədi Şişəni düşmənlər tərəfindən mühafizət etmək imiş. Çünki boğazın iki tərəfində on-igirmi adam əgləşdigdə təmam bir qoşunun yolunu kəsə bilirlər.

İştə dəva əsnasında ermənilər buraya dəstələr göndərib yolu müsəlmanlara bağlamış idilər. General Qoloşçapov buna da kifayət edəməyib həman bu Əsgərana ermənilərə kömək və müsəlmanları Şişəyə müavinət etmək qəsdilə ...yüz kazak da göndərmişdi!" [3].

Ü.Hacıbəyli ermənilərin əsl simasını belə təsvir edirdi: "Əşi, ermənilərə nə var, onların politikası bax böylədir:

Bu gün lap insaniyyətdən dəm vuran "sosialistdir", sabah millətini mühafizə edən "nasyonalist"dir, birisi gün lap alçaq və dəni xuliqandır, o biri gün şeytan kimi provakatordur. Qərəz bu taifə-

nin işi böylədir ki, bu saət heç özləri də özlərindən baş açmıyorlar. Lakin əməllərinin hamısında ittifaqları vardır!" [16].

Ö.F.Nemanzadə "İrşad"da "Ümid" imzası ilə dərc olunan "Belədirmi?" adlı məqaləsində ermənilərin Daşnaksütun partiyasının məkrli məqsədlərini diqqətə çatdırırdı. Ü.Hacıbəyli felyetonunda həmin məqalədə irəli sürülən fikirlərə münasibətini bildirirdi: "Dünənki nömrəmizdə "Ümid" cənabları (Allah onun ümidini hasil eləyə!) "Belədirmi?" adında bir məqalə yazıb diyor ki, ay canım, ermənilər müəyyən və məlum bir niyyət ilə "daşnaksakan" kimi bir orqanizasiya qayırıb muradlarına çatmaq üçün iş görür. Bizim yazıçılarımız da onlara diyor ki, ay ermənilər, gəlin Allaha baxın, bu işdən əl çəkin, tüğyan eləmiyin... Heç görün dəxli varmı! Belədir, cənab "Ümid" doğru diyor. Misaliməşhurdur ki, "Quran oxumaqla donquz darıdan çıxmaz"..." [17].

1905-1906-cı ildə Zaqafqaziyada baş verənlərin əsl mahiyyətini Ü.Hacıbəyli belə ifadə edirdi: "Bu şuriş degil. Buna iğtişaş adı qoymaq olmaz. Bu davadır şərr baqaidə icra olunan bir müharibədir ki, burada bir tərəfin məqsədi digər tərəfi məhv və nabud, digər tərəf isə özünü axırıncı qan damcısını qalanadək müdafiə etməkdir" [11].

Hər cür hiyləyə əl atan ermənilər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində şayiə yayırdılar ki, guya onların sünnilərlə işləri yoxdur, bununla da müsəlmanlar arasında qarışıqlıq yaratmağa, onları bu yolla zəiflətməyə çalışırdılar. Bu cür yalanların ağır nəticələrini gözləri ilə görən görkəmli publisist Ömər Faiq Nemanzadə 1906-cı ildə "İrşad" qəzetində yazırdı: "Məəttələm ki, ermənilərin "bizim sünnülərlə işimiz yoxdur" deyən yalan və fitnələrinə inananlar nə cür camaat arasında qalırlar. Nə üçün "məcnunxanalara" getmirlər? Kimdir deyən ki, ermənilərin sünnülərlə işi yoxdur. Zəngəzur, Qazax mahalında ermənilərin viran etdikləri kəndlərin, şəhid etdikləri canların çoxu sünnü deyilmiydilər?" [10]. Ermənilərin yalanına inanan müsəlmanların sadəlöhlüyündən şikayətlənən görkəmli publisist yazırdı: "Mən qanmıram ki, erməni bir müsəlman öldürərkən deyir ki, sən şiəsən, ya sünnüsən? Noyabr vüqudatında bir erməni bir silahsız sünnünü öldürmək istəyəndə, sünnü canını qurtarmaq üçün erməniyə deyib ki, bəs sizin sünnilərlə işiniz yoxdur, axı... Bil ki, mən sünnüyəm, mənə dəymə! Erməni cavabında... biz sünnü-şiə bilmirik, müsəlmanların Qafqazda kökünü qazıyacağıq" [10]. Müəllif ermənilərin riyakarlığını, öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək üçün müsəlmanlar arasında təfriqə salmağa çalışdıqlarını və çox zaman buna müvəffəq olduqlarını təəssüflə diqqətə çatdırırdı.

Ə.Ağaoğlu iki ildir davam edən milli münaqişəni hansı tərəfin başlamasından asılı olmayaraq, həm türklərin, həm də ermənilərin bəlalara düçür olduqlarını görərək "Eşidin, müsəlmanlar və ermənilər!" adlı müraciət-məqaləsində yazmışdır: "...Burasını düşünməliyiz ki, hər bir müsəlman və erməni vilayəti xərabə olduqda həman Papa Denisovlar və Tirisovlar şad olub əl-ələ vurub diyorlar: "Haydı, qoçaqlar! Qırınız, öldürünüz, yandırınız! Bəlkə bu sayədə həm siz məhv olasınız və həm də Rusiyə üçün hürriyyət və azadəlik yolu bağlansın!!".

Rəvadırmı ki, bundan sonra biz bu gunə bədəfkar, şeytansifət adamların əlində əsbab və alət olaq!?

...Ayılın, ey Qafqaz övladları! Müsəlmanlar və ermənilər!" [4].

Dövrün acı həqiqətləri "İrşad" qəzetinin istər publisistik, istərsə də ədəbi-bədii nümunələrə geniş yer verilirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, bu mətbuat orqanının əsas məqsədi, ən müqəddəs vəzifəsi yalnız müxtəlif janrda yazılmış əsərlər vasitəsi ilə millətin başına gətirilən faciələr, erməni daşnaklarının qəddarlığı, çarizmin siyasi oyunları və digər problemlər haqqında oxucuları məlumatlandırmaq deyildi. "İrşad"ın baş redaktoru və onun məsləkdaşları ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri soyqırımın qarşısının alınması, sülh bağlanılması istiqamətində böyük işlər görürdülər. Ə.Ağaoğlu təkcə kəsərli sözü, qələmi ilə mübarizə aparmırdı. O, millətinin ağır günlərində "Difai" özünümüdafiə təşkilatı yaratdı. Bu təşkilat ermənilərin və çarizmin zülmlərindən cana doyan müsəlmanların haqqı uğrunda mübarizəyə qalxanları öz sıralarında birləşdirdi.

XX əsrin əvvəllərində baş verən faciələr elə həmin əsrdə dönə-dönə təkrar olundu. Hər dəfə soydaşlarımız ermənilər tərəfindən qətlə yetirildi, əsr götürüldü, torpaqlarımız işğal olundu. Tariximizdən dərs almamağımız XX əsrin sonlarında bizi növbəti faciələrlə üzləşdirdi. 1990-cı illərdə torpaqlarımızın 20 faizi işğal olundu. Həmin əsrin ilk illərində olduğu kimi, son illərində də günahsız insanlara qarşı ermənilər soyqırım törətdilər. Sağ qalanlar ata-baba yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Ağaoğlu: Mədrəsə və ruhaniyyə, İrşad qəzeti, 23 may 1906, № 120.
2. Ə.Ağaoğlu: Kömək məqamıdır, qardaşlar!!, İrşad qəzeti, 3 oktyabr 1906, № 232.
3. Ə.Ağaoğlu: Qarabağın övza və əhvalı, İrşad qəzeti, 25 sentyabr 1906, № 225.
4. Ə.Ağaoğlu: Eşidin müsəlmanlar və ermənilər!, İrşad qəzeti, 16 iyun 1906, № 141.
5. Hüseyn Tahirzadə Sisyani: Əşar, İrşad qəzeti, 1907, 31 may, №102.
6. İbrahim Tahir Musayev: Milli bir təranə, İrşad qəzeti, 10 may 1907, №86.
7. M.Ə.Rəsulzadə: Kənddə müsibət, İrşad qəzeti, 5 yanvar 1906, №15.
8. M.Ə.Rəsulzadə: Yenə də müsibət, İrşad" qəzeti, 31may 1906, №127.
9. Nəql yazan, Nəql, İrşad qəzeti, 6 may 1908, №63
10. Ö.F.Nemanzadə: Ümidvaram ki..., İrşad qəzeti, 14 fevral 1906, № 46.
11. Ü.Hacıbəyli: Şuşa qırğınına dair, İrşad qəzeti, 23 iyul 1906, № 172.
12. Ü.Hacıbəyli: Qeydsizliyin nəticəsi, İrşad" qəzeti, 19 iyul 1906, № 169.
13. Ü.Hacıbəyli: Sevindilərmi, İrşad qəzeti, 16 iyul 1906, № 166.
14. Ü.Hacıbəyli: Ordan burdan: Halımıza dair", "İrşad" qəzeti, 4 iyun 1906, № 130.
15. Ü.Hacıbəyli: Ordan burdan, İrşad qəzeti, 18 iyul 1906, № 168.
16. Ü.Hacıbəyli: Ordan burdan, İrşad qəzeti, 8 avqust 1906, № 186.
17. Ü.Hacıbəyli: Ordan-burdan, İrşad, 7 sentyabr 1906, № 210.

THE RESULTS OF ARMENIAN GENOCIDE OF 1905-1906 YEARS (ON THE BASE OF MATERIALS OF THE NEWSPAPER "IRSHAD"). SUMMARY

In 1905-1906 years Armenians committed genocide against Turkish-Muslim population. Armed Armenian troops committed murder of innocent people, burnt houses. Tragedies were not over with this. Those who survived after massacre were displaced from the places of living and faced torments and hunger.

There is wide information about these big tragedies – Armenian genocide and its results committed at the beginning of XX century both in publicistic articles and literary-art works published in the newspaper "Irshad".

РЕЗУЛЬТАТЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН 1905-1906 ГОДОВ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ «ИРШАД») РЕЗЮМЕ

В 1905-1906 годах армяне совершили геноцид против тюркско-усульманского населения. Вооруженные армянские отряды совершили убийство невинных людей, сожгли дома. Трагедии не завершились этим. Выжившие после резни, были вытеснены со своих мест проживания и сталкивались с мучениями и голодом.

Об этих больших трагедиях – армянском геноциде и его результатах, совершившихся в начале XX века, имеется обширная информация, как в публицистических статьях, так и в литературно-художественных произведениях, опубликованных в газете «Иршад».

Həlimə KAZIMOVA
AMEA Tarix İnstitutu "Qarabağ tarixi" şöbəsinin elmi işçisi

XOCALI SOYQIRIMI: RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞININ TƏHLİLİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: Xocalı soyqırımı, ermənilər, separatizm, Rusiya tarixşünaslığında, 366-cı alay, təcavüz
Keywords: Khojaly genocide, the Armenians, separatism, in Russian historiography, 366th regiment, aggression
Ключевые слова: Ходжалинский геноцид, армяне, сепаратизм, Российская историография, 366-й полк, агрессия

Xocalı soyqırımı bəşəriyyətin utancverici faciələrindən olmaqla azərbaycanlıların başına gətirilən ən qəddar tarixi mərhələdir. Müharibədə Azərbaycanın daha çox itki verən tərəf olmasına baxmayaraq, rusdilli tədqiqatçılar çox təhriflərə yol veriblər. Acınacaqlı hal bundan ibarətdir ki, dünya birliyi bu faciəni soyqırım kimi tanımamaqda israrlıdır. Türk-müsəlman birliyinə qarşı planlar böyük dövlətlər tərəfindən hazırlanıb, icra olunmaq üçün estafeti ermənilərə verilirdi. Cənubi Qafqazda əhali və etnik qruplar arasında təfriqə və qarışıqlıq salan erməni separatçıları daim öz havadarları tərəfindən böyük maliyyə, mənəvi və ən əsası hərbi dəstək alaraq terror, təcavüz və işğalçı planlarını həyata keçirmişlər.

Bəşəriyyət tarixində zəngin dövlətçilik və maddi-mədəniyyət nümunələri qoyan türk-müsəlman xalqları tarix boyu ətraf xalqların təcavüzünə məruz qalmışdırlar. Bu təcavüzlər nəticəsində zaman-zaman torpaqları istila olunmaqla qalmayaraq, öz vətənlərindən qovularaq soyqırıma məruz qalmışdırlar. Xalqlar arasında nifaq toxumu səpən SSRİ-nin Cənubi Qafqazda cərəyan edən hadisələrdə ikitərəfli mövqeyi, onların öz siyasi, ərazi və milli müqəddəratlarını həll etmək üçün real vəziyyətin yetişdiyini göstərirdi. SSRİ-nin əlaltıları olan ermənilər mərkəzi hökumətdəki dayaqlarına arxalanaraq Cənubi Qafqaza köçürüldüklərindən indiyə qədər tutduqları mövqedən uzaqlaşmamışdırlar. Belə ki onlar öz ərazilərini qonşu xalqların torpaqlarını işğal etməklə genişləndirməyə başlayırdılar. Ermənistanın qərəzli mövqeyinin nəticəsi idi ki, 80-ci illərdə qarışıq siyasi mərhələdə olan Azərbaycan xarici müdaxilələr səbəbindən dözülməz xaosla üz-üzə dayanmışdır. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Qərbi Azərbaycan və digər bölgələrinə XIX əsrdən köçürülən ermənilər məskunlaşdıqları bölgələrdə etnik təmizləmə və separatçılıqla məşğul olaraq qərəzli və məqsədli siyasət yeritməyə başlamışdılar. Cənubi Qafqaz böyük dövlətlərin siyasi məqsədlərinin çarpışdığı bölgə olduğundan ermənilər onlar üçün gizli planlarını reallaşdırmaq üçün daima əlverişli vasitə olmuşdurlar.

Əsrin sonlarında Ermənistanda, həmçinin Qarabağda gedən siyasi proseslər soyqırım və qırğınlara gətirib çıxardı. Beynəlxalq güclərdən hərbi və siyasi dəstək alan erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycan torpaqlarına əsassız ərazi iddiaları nəticəsində Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı ərazilər işğala məruz qaldı. İşğala məruz qalmış növbəti ərazilərimizdən biri Xocalı idi. Xocalı soyqırımına qədər ermənilər Dağlıq Qarabağda bir sıra kütləvi qətllər törətmiş olsalar da, dünyada insan hüquqlarını qoruyan "beynəlxalq təşkilatların" təzyiqi ilə qarşılaşmamış, əksinə həmin virtual güclərin müxtəlif istiqamətlərdə seyrçi mövqeyini müşahidə edərək daha da aqressivləşərək bəşəri cinayətlər törətməkdə maraqlı olmuşlar. 1992- ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda baş vermiş insanlığa qarşı törədilən hərbi cinayətin qəddarlıq səviyyəsi XX əsrin sonlarında bəşəri dəyərlərin məhvinə aparan bir soyqırım aktıdır. Birləşmiş hərbi qüvvələrin silahsız vətəndaşlara qarşı törədilmiş bu cinayəti nəticəsində rəsmi məlumatlara əsasən 613 nəfər qətlə yetirilmiş, 1275 nəfər əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdür, 25 uşaq hər iki valideyinini itirmiş, 130 uşaq hər iki valideyinindən birini itirmiş, 8 ailə isə tamamilə məhv edilmişdi.[1] Xocalı soyqırımı zamanı yerli əhaliyə edilən işgəncələrin səviyyəsi heç nə ilə ölçülə bilməz.

Xocalı soyqırımı ilə əlaqəli yerli və dünya miqyasında bir sıra kitablar, məqalələr və jurnallar çap olunmuşdur. Əsas bu nəşrlərin kəmiyyəti deyil, reallığa əsaslanan keyfiyyət göstəricisidir. Ermə-

[1] Хавва Мамедова. Ходжалы: Шехиды и Шахиды. Дом сказки, Баку., 2005, с. 20

ni faşistlərinin burada törətdikləri vəhşiliklər Xocalı qırğınını dünya tarixində faciəli qırğınlar siyahısına salmış, Azərbaycanın tarixinə qara mərhələ kimi düşmüşdü. Xocalı faciəsinin tədqiqi rusdilli tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini hansı prizmada tapması məqalənin hədəfidir. Rus müəlliflərinin əksəriyyəti Xocalıda dinc əhalinin başına gətirilən vəhşiliklər barədə ya ümumiyyətlə danışmır, biganə yanaşır, yada dezinformasiya yayırlar. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı rus tarixçiləri, siyasətçi və yazarları obyektiv və subyektiv mövqeləri ilə iki qrupa ayrılmışdılar. Birinci qrupa aid olan kəmiyyət etibarı ilə çoxluq təşkil edənlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun fonunda baş verən siyasi hadisələri araşdırmadan, erməni ədəbiyyatında olduğu kimi yazıblar. İkinci qrupda olanlar isə bəzən obyektivliyə yaxın mövqedə yer almışdırlar. Ancaq onların bəzilərinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Xocalı soyqırımı haqqında dedikləri obyektiv faktları sonrakı fikirlərində təkzib etmələri elmi-ictimai sahədə ikrah və hiddət yaratmışdır.

Xocalı soyqırımı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tərkib hissəsi olduğundan, bu münaqişəyə toxunan Aleksandr Qoryanin, Aleksandr Sevastyanov bununla bağlı mövqelərini bildirmişlər. Adları çəkilən müəlliflərin 2009-cu ildə Moskvada nəşr olunan "Ruslar-Azərbaycan və azərbaycanlılar" haqqında adlı müxtəsər kitabında erməni separatistlərinin qəddarlığa sığmayan cinayət və təxribatlarına kiçik şərhlər verməklə qənaətlənmişlər. Ancaq azərbaycanlıların erməni təxribatlarına qarşı hər hansı bir lakonik etirazını şərh etmiş olanda tarixçi yox-qərəzli şəxs qismində çıxış etmişdirlər. "*Biz bilirik ki, bütün müharibələr tarixində qəddarlıq olub. Lakin hər müharibədə təsadüf olmayan elə yırtıcılıq var ki, onun üzərindən sükutla keçmək mümkün deyil. Biz Dağlıq Qarabağın Xocalı şəhərində dinc əhaliyə qarşı qanlı divanı nəzərdə tuturuq* " [1]. Müəlliflər ölənlərin sayı haqqında məlumat verir. Göründüyü kimi, qəddarlıqla törədilən bu soyqırım haqqında çox qısa məlumat verilərək geniş şərhdən yan keçilmişdir. Üzərində ciddi zərbə izləri olan cəsədlərin əyani görüntüləri yerli və xarici müxbirlərin kameralarına düşməsəydi bu faciənin izləri bəşəriyyətə gizli qalardı.

Sankt-Peterburqda yaşayan milliyyətcə rus olan yazıçı Y. Pompeyev Dağlıq Qarabağla bağlı 1992-ci ildə Bakıda nəşr edilmiş "Qarabağın qan girdabı" və 2010-cu ildə Moskvada çap olunmuş "Qarabağ gündəliyi" adlı kitablarında bu hadisələr geniş əks olunub. Müəllif "Karabaxskiy dnevnik" adlı kitabının birinci səhifəsində "*1992-ci ilin əvəllində 366-cı sovet alayının Xocalının tutulmasında və əhaliyə divan tutulmasında rüsvayçı iştirakının,"*[2] xalq faciəsində rolunun bir tarixə çevrildiyini təəssüf hissi ilə qeyd edir. Yuri Pompeyev Xocalıda silahsız, adi vətəndaşların başına (1992-ci il fevral 25-26) gətirilən qırğınları Xatın və Sonqmi[3] faciələri ilə eyniləşdirir. Rusiyanın himayəsi ilə Qarabağda qanlı qırğına planlar düşünülmüş səpgidə hazırlanırmış. Bu qırğınlar Xankəndində Rusiyanın 366-cı alayının oradan çıxarılması ilə başlandı.[4] Onu da qeyd edim ki, bu polk 1985-ci ildə Stepanakertə yerləşdirilib. Bu alayda ştat üzrə 1800 hərbi qulluqçu, 100-ə yaxın hərbi texnika var idi.[5] Bu alayın sərəncamında olan ağır texnika vasitəsi ilə nəinki, Xocalı həm də Şuşa vaxtaşırı top və mərmi hücumuna məruz qalırdı. Müəllifin araşdırmasına əsasən canlı qüvvənin 80%-i ermənilərdən təşkil edilən bu alayın motoatıcı hissəsinin Qarabağda qalıb ermənilərə xidmət etməsi üçün İosif Ohanyan 1 milyon rubl gətirmişdi. Müəllif qeyd edir ki, Xocalı şəhəri başlarında general Ohanyan olmakla ermənilər və Rusiyanın 366 alayı tərəfindən tamamilə yandırılaraq, əhalisi vəhşicəsinə məhv edildi. [6] Bu qüvvələr və silahlar vasitəsi ilə yüzlərlə həmyerlimiz öldürülmüşdür. Müəllif Xocalıda öldürülənlərin tək günahının türk olmaları əlaqələndirir[7]. Azərbaycanda tarix boyu ermənilərin apardıqları bütün təxribat və təcavüzdən nəinki hər bir tədqiqatçı və siyasətçilərin, həmçinin sadə vətəndaşların məlumatı var. Ancaq baş verənlərə obyektiv münasibət hər tədqiqatçıda özünü biruzə vermir. Pompeyevin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutub nəşr etdirdiyi yuxarıda adlarını çəkdiyimiz kitabları dediklərimizə əyani sübutdür. O, "Qarabağın qan girdabından kitabını yazmaq istəyinin

---

[1] Александр Горянин, Александр Севастьянов. Русскому об Азербайджане и Азербайджанцах. М.,2009,стр. 45 http: vugar-seidov.azeris.co wp-content uploads/2010/07/

[2] Юрий Помпеев. **Карабахский дневник**. Канон+РООИ "Реабилитация" М., 2010, с. 5

[3] Юрий Помпеев. **Кровавый омут Карабаха. "** Азербайджан", Баку, 1992, с . 8

[4] Юрий Помпеев. **Карабахский дневник**. Канон+РООИ "Реабилитация" М., 2010, с 19

[5] Ziyyəddin Sultanov**. Xocalı faciəsi**, Bakı, 1993, s. 12

[6] Юрий Помпеев. **Карабахский дневник**. Канон+РООИ "Реабилитация" М., 2010, с 221

[7] Юрий Помпеев. "Хроника обьявленного. Уроки Ходжалы." Москва // **İRS**, с 10-15, №1 (43), 2010

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalının dinc əhalisinin başına gətirilən vəhşiliklərindən təsirləndiyindən əmələ gəldiyini qeyd edir. Burada Xocalı soyqırımından sonra yaralı və əsirləri götürməyə gedən ekipajın tərkibində olan jurnalistlər, həmçinin 366-cı alayın hərbçilərinin ifadələri də yer alıb. "Moskovskie novosti" qəzetinin müxbiri Viktoriya İvleva bildirir: "Xocalıda yalnız ölülər qalıb. Viktoriya İvleva Xocalıya hücum edən ikinci eşalonun tərkibində Xocalının yaxınlığında olarkən onlara buludu xatırladan nə isə bir qaraltının yaxınlaşdığını gördü. Həqiqətdə bu yarımçılpaq insan kütləsi idi. Rusiya Federasiyasının baş kəşfiyyat idarəsinin polkovniki V.R.Savalyevin (nəzərə çatdırmaq istəyirəm ki, o, Xocalı soyqırımı zamanı 366-cı motoatıcı alayın xüsusi şöbəsinin rəisi vəzifəsində olmuşdur) məlumatları ermənilərin cinayətlərini pərdələmək istəyənlərə adekvat cavabdır. V.R.Savalyev Xocalıda baş verən ağlasığmaz cinayətlərlə bağlı Kremlə, Müdafiə Nazirliyinə, Baş kəşfiyyat idarəsinə və digər aidiyatı qurumlara on doqquz səhifədən ibarət məxfi məlumat göndərmişdir. Buradakı ermənilərin bəşər humanizmliyinin əleyhinə törətdikləri qəddarlıq və vəhşiliklərdən təəccüblənərək qeyd edir. "Qoy azərbaycanlılar qanlı və amansız nəticələrin olmaması üçün bir tədbir görmədiyimə görə məni bağışlasınlar.[1] Erməni millətçilərinin yalan və riyakarlıqları, qəddarlıqları kimi heç bir çərçivəyə sığmırdıq. General İosif Ohanyanın əmri ilə "Sovet əsgəri" qəzetinin jurnalistlərinin şahidliyi ilə minlərlə silahsız dinc Xocalı sakinlərinin güllələbaran edilməsi, kiçik yaşlı uşaqların vəhşicəsinə zorlanaraq süngüyə keçirilməsi, meyitlərin gözlərinin çıxarılması haqqında verdiyi əmrləri sonradan doğruların bəyan edilməməsi üçün bu qəzetin bütün tirajlarının məhv edilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin qəzetin bir nömrəsini bərpa edib kopyasını çıxartmaq mümkün olmuşdur. Qarabağda azərbaycanlılara qarşı aparılan zorakılık və təmizləmə siyasətində 366-cı polkun ermənilərlə birgə iştirakını təsdiqləyən faktlardan biri də "Sovet əsgəri" qəzetinin bərpa edilmiş nömrəsində görmək mümkündür. Qvardiyanın baş leytenantı Viktor Şefçenko Xocalının qəhrəmanlarının birbaşa tankın kapotunun üstündə onlara kabab və içki qonaqlığı verməsindən, ermənilərin alayda insanlığa sığmayan özbaşınalığından danışır. 366-cı alayın komandir köməkçisinin "Mən bilirəm Rusiyada bizim üçün türmə kameraları çoxdan hazırdır. Siz burda yaşamırsınız, çox hadisələri bilmirsiniz və anlamırsınız[2] fikirləri həmin dövrdə bütün qanun və qaydaların ermənilərə tabe olduğunu və edilən yüzlərlə qanunsuz hadisələrdən xəbər verir. Soyqırım hadisəsindən sonra ruslara qarşı ermənilərin mövqeyi bunu deməyə imkan verir ki, "şanlı" 366-cı motoatıcı alay Qarabağdan çıxdığı vaxta kimi ermənilərə hər cür köməyin qarşılığında kef edib. 366-cı alayın zabitlərinin böyük əksəriyyəti ermənilər idi. İosif Ohanyan öz hərbiçiləri ilə əllərində Xankəndindən çıxarılan 366-cı alayın qalmış silahları ilə qələbələrini qeyd edirdilər. Onun etdiyi cinayətləri Ermənistan rəhbərliyi cavabsız qoymamışdır. Bu xaosa qarşı çıxan hərbçilər qaçmaqla xilas olublar.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında təhlil aparan müəlliflərdən biri Aleksandr Karavayevdir. Onun digər təhlil aparan müəlliflərdən fərqi Xocalı soyqırımının hazırki siyasi və elmi nöqteyi-nəzərdən dünyada və Rusiyada yeri və elmi-ictimai mühitə hansı səpkidə əks olunmasını analiz etməsidir. Müəllif bu barədə yazır: "Xocalı hadisəsi baş verən zaman Rusiyanın media məkanında erməni siyasətçiləri tərəfindən anti Azərbaycan fikirlər səslənmişdi".[3] Bu hadisələrin kökündə sosial, etnik, sözdə erməni kadrlarının sıxışdırılması hətta dini ayrıseçkilik səbəbinin olmasını uydururdular. Təbii ki, belə mühitdə hətta Xocalı kimi rezonans doğuran istisna hadisə öz müvafiq qiymətini ala bilməzdi. Rusiyanın istər elmi, istər media aləmində Azərbaycana qarşı fikir və münasibətdə müsbət mövqedə olanlar azlıq təşkil ediblər. Xocalı hadisəsinə siyasi gündəmdə müxtəlif prizmalarda yanaşılıb. Birincisi 25 il keçdiyi müddətdə Xocalı soyqırımı daim ermənilər tərəfindən informasiya müharibəsində əks-təbliğata məruz qalıb. İkincisi, bu barədə Azərbaycan Respublikasının rəsmi mövqeyi və yerli azərbaycanlılara qarşı törədilmiş Xocalı soyqırımını hərbi cinayət tərkibli olmasını bir çox dövlətlər və beynəlxalq təşkilatların qəbul etmələri. Üçüncüsü, bu faciə geosiyasi kompleksdə Qarabağ probleminin tənzimlənməsini çətinləşdirir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun gərgin mərhələsi olan Xocalıya siyasi nöqteyi-nəzərdən yanaşanlar, ilk növbədə bu problemin gündəmdə daha çox hansı konteksdə yer tutmasını nəzərə alırlar.

---

[1] Həvva Məmmədova. **Xocalı: şəhidlər, şahidlər.** Bakı, 2003,s. 142-145

[2] Юрий Помпеев. **Карабахский дневник**. Канон+РООИ "Реабилитация" М., 2010, с. 223

[3] Караваев А. Трагедия Ходжалы: анализ в контексте современной политики // «*İRS-Наследие*». Международный азербайджанский журнал, № 1(55), М.: 2012, с. 4-9, с .

Aleksandr Karavayev Xocalı soyqırımında birbaşa səbəbkar və günahkar kimi erməniləri və onların hazırkı prezidentlərini (Serj Sarkisyan), həmçinin SSRİ MK göstərir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın Qərbi Avropadakı tərəfdaşları və Rusiya bu məsələni (təqsirkarları) beynəlxalq hüquq müstəvisinə çıxartmağa hazır deyillər. Bu dövlətlər Xocalı soyqırımına görə ərazilərində fəaliyyət göstərən erməni diasporası və Ermənistanla münasibətləri gərginləşdirmək istəmirlər.[1] Aleksandr Karayev münasibətlərin bu səviyyədə olmasını belə açıqlayır: Xocalı faciəsinin Rusiya cəmiyyətində və media mühitində layiqincə qiymətləndirilməməsi siyasi cəhətdən ört-basdır edilməsi problemlərdən biridir. Bu birbaşa azərbaycanlı təbəqənin yenidənqurma illərində Moskvanın siyasi kübar cəmiyyətində tutduğu status və nüfuzu ilə əlaqəlidir. Ermənilərin daim rusların rəğbətini qazanmaları təkcə özlərinin "bacarıqlarından" irəli gəlmir. Həmdə SSRİ və RF rəhbərlərinin havadarlarının ermənilərin istənilən sahədə özbaşınalıqlarına göz yummasından və etdikləri cinayətlərdən məmnun qalmalarından yaranır.

Myalo Kseniya adlı müəllif "XX əsrin sonuncu müharibələri və Rusiya" adlı kitabında Xocalıda azərbaycanlıların başına gətirilən hadisələrdə özlərini təqsirkar hesab etməyən ermənilərin bu faciə ilə bağlı ağlasığmaz utopiyalarına təzadlı fikirlər bildirmişdir. Müəllif Qarabağda erməni separatçılarının birbaşa Ermənistandan hərbi yardım alması faktını yazdığı halda, 15 fevral 1992-ci ildə kəndin qərb hissəsindəki mövqedə yerləşən ermənilərin azərbaycanlıların çıxmağını tələb etdikdən sonra bu faciənin baş verməsində hansı qaranlıq məqamlardan danışır?[2] Daim xalqlar arasında nifaq və qərəz toxumu səpən bu toplum Xocalıdakı törədilən soyqırımı başqalarının üzərinə atacaq səviyyədədirlər. Onları müdafiə edən rusların himayəçiliyi tarix boyu özünü bu və ya digər səpkidə biruzə verib və verir. Qarabağ müharibəsi və onun ən faciəvi pilləsi olan Xocalı soyqırımı haqqında Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, erməni-rus əməkdaşlığının nəticəsində çıxan kitab və jurnallarda həqiqətə uyğun olmayan məlumatlara tez-tez rast gəlirik.

Digər bir müəllif Oleq Kuznetsov "Qarabağ münaqişəsinin mifləri haqqında həqiqət" və XX əsrdə transmilli erməni terrorçuluğunun tarixi" sərlövhəli kitablarında digər rus müəlliflərindən irəli gedərək Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bəzi qaranlıq məqamlarını "açmağa" çalışmışdır. Müəllif qeyd edir: Ermənilər 1992- ci il 25-26 fevralda silahlı erməni terror birlikləri olan "Arabo", "Aramo" və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin birləşmiş silahlı qüvvələrinin " Vətənpərvər dəstə" adlanan 23-cü dviziya qvardiyasının 366-cı motoatıcı alayının üzvlərinin köməklikləri ilə Xocalıda olan sadə müsəlman əhaliyə qarşı hücumda iştirak etmişdilər.[3] Müəllif bu hücum aktı zamanı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulmasını, burada soyqırıma məruz qalan əhalinin sayı haqqında, eyni zamanda erməni terror birlikləri, erməni separat qrupların özbaşınalığı haqqında obyektiv məlumat verir. Lakin bəzi məsələlərdəki fikirləri ilə razılaşmaq olmaz. Birinci, Kuznetsov 23 –cü qvardiyanın 366-cı alayının Rusiya Federasiyasına deyil MDB-nin birləşmiş silahlı qüvvəllərinə aid olduğunu ciddi cəhdlə vurğulayır.[4] İkinci, bu alayın Xocalıda ermənilərlə birlikdə törətdiyi aktı qiyam kimi qiymətləndirərək sanki bu alayın qanunsuzluqlarını ört-basdır etməyə çalışır. SSRİ süqut etdikdən sonra onun qanuni varisi olan RF həmin zaman bu soyqırımda iştirak edənləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etməmişdi. Müəllif bunu hadisənin SSRİ- nin parçalandığı bir dövrdə olduğu üçün, 366-cı alayın komandanlığının və baş zabitlərinin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün Rusiya Federasiyasının heç bir ciddi cəhd göstərməməsini hüquqi cəhətdən buna səlahiyyəti olmadığından irəli gəldiyini deyir.[5] Kuznetsovun bu mülahizələrindən bu nəticəyə gəlirik ki, Rusiya de-yure olmasada, de-fakto Dağlıq Qarabağ bölgəsində rus qvardiyalarının Azərbaycanda qanunazidd hərbi fəaliyyətinə görə birbaşa məsuliyyət daşıyır. 1992- ci ilin martında bu cinayəti gizləmək üçün MDB-nin birləşmiş silahlı qüvvələri bu alayı buraxaraq, zabit, gizir və əsgərləri xidmətdən uzaqlaşdırıldı. Rusiya Zaqafqaziyaya ermənilərin köçürülməsindən sonra burada olan hadisələrə tam nəzarəti ələ almaq

---

[1] Yenə orada

[2] Мяло Ксения. **Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы.** "Вече" М., 2002, с 70

[3] Кузнетсов.О.Ю. История транснационального армянского терроризма в XX столетии. Москва: "Şarq Qarb", 2015, 65 с.

[4] Yenə orada, 65-66 c.

[5] Yenə orada, 65 c.

üçün ermənilərdən istifadə etmişdilər. Öz növbəsində də ermənilərin Azərbaycanda atdıqları istənilən addım ilk növbədə Rusiya ilə müzakirə olunurdu. Rusiya Cənubi Qafqazda heç bir dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial və digər istiqamətlərdə inkişafını qəbul etməyib, etməyəcək də. Rusiyanın iqtisadi və coğrafi arenada nüfuzunun düşmə qorxusu onu bölgədəki bütün münaqişələrin səbəbkarı və dəstəkçisinə çevirir. Buna baxmayaraq Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmak üçün danışıqlar və təbliğatlar aparmaqdadır. "Xocalıya ədalət" devizi altında indiyə kimi, dünyaya təhrif olunmuş şəkildə çatdırılan Xocalı və Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri yeni istiqamət almışdır. Erməni lobbisi dünyadakı ictimai rəyi özlərinin xeyrinə dəyişdirmək istəsələrdə, Azərbaycan torpaqlarının işğalı bir milyona yaxın məcburi köçkünün öz doğma vətənlərindən qovulması və bu müharibədə azərbaycanlıların həddən artıq zərər çəkməsi faktı dünyaya bəllidir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

3. Александр Горянин, Александр Севастьянов. Русскому об Азербайджане и Азербайджанцах. М.,2009, стр. 45 http: vugar-seidov.azeris.co wp-content uploads/2010/07/
4. Həvva Məmmədova. Xocalı: şəhidlər, şahidlər. Yeni nəşrlər evi, Bakı, 2003, 197 s.
5. Кузнетсов О.Ю. История транснационального армянского терроризма в XX столетии. Москва: Şarq Qarb, 2015,412 с.
6. Ксения Мяло. Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы “Вече” М., 2002, 480,с.
7. Караваев А. Трагедия Ходжалы: анализ в контексте современной политики // «*İRS-Наследие*». Международный азербайджанский журнал, № 1(55), М.: 2012, с. 4-9, с .
8. Мамедова Хавва. Ходжалы: Шехиды и Шахиды. Дом сказки, Баку., 2005, 248 с.
9. Помпеев Юрий. Карабахский дневник. Канон+РООИ "Реабилитация" М., 2010, 416 с.
10. Помпеев Юрий. “Хроника обьявленного. Уроки Ходжалы.” Москва // İRS, с 10-15, №1 (43), 2010
11. Помпеев Юрий. Кровавый омут Карабаха. ” Азербайджан”, Баку, 1992, 208 с.
12. Sultanov Ziyyəddin. Xocalı faciəsi. Bakı: “İşık”, 1993, 54 s.

KHOJALY GENOCIDE: IN THE CONTEXT OF RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ANALYSIS
SUMMARY

Khojaly genocide, the shameful tragedy of humanity is also one of the bitterest historical period in the life of Azerbaijanis. Despite the fact that Azerbaijan was a side which had more casualties of war the Russian-speaking researchers have misrepresented the fact. It is annoying that the international community insists not to recognize this tragedy as genocide. The plans against Turkish and Muslim unities were prepared by the Superpowers and the estafet was given to the Armenians to be carried out. The Armenian separatists always carried out their terrorist, aggressive plans with the financial, spiritual and mainly military supports by the superpowers to throw dissents into confusion between the population and the ethnic groups in the South Caucasus.

ХОДЖАЛИНСКИЙ ГЕНОЦИД В КОНТЕКСТЕ АНАЛИЗА РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
РЕЗЮМЕ

Ходжалинский геноцид, будучи одной из самых позорных трагедий всего человечества, является жесточайшим испытанием, выпавшим на долю азербайджанского народа. Факт, что Азербайджан являлся стороной, понесшей наибольшие потери, часто игнорировался или подвергался искажениям некоторыми русскоязычными авторами. Вызывает глубокое сожаление и то обстоятельство, что мировое сообщество не собирается признать указанную трагедию как геноцид против азербайджанцев. Планы, составленные великими государствами и направленные против единения тюрко-мусульманского мира, осуществлялись и продолжают осуществляться армянскими шовинистическими кругами. Армянские сепаратисты, сеющие раскол и смуту между народами и этническими группами Южного Кавказа, получив в огромных размерах финансовую, нравственную и военную помощь, осуществили свои террористические, агрессивные и оккупационные планы.

S.ü.f.d., dos. **Fəridə QULİYEVA**
AMEA Memarlıq və İncəsənət
İnstitutu böyük elmi işçi

MİLLİ AKADEMİK TEATRIN SƏHNƏSİNDƏ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN VİZUAL HƏLLİ

Açar sözlər: Qarabağ, teatr, rəssam, səhnəqrafiya, tamaşa.
Keywords: Garabagh, theatre, artist, scenography, spectacle
Ключевые слова: Карабах, театр, художник, сценография, спектакль

Teatr tamaşalarının qonağı olan gənc nəsil Azərbaycan ərazisində yaranmış xanlıqların XVIII əsrin II yarısında hansı qarşılıqlı münasibətlərdə olduğundan, Vətənimizdə o zamandan meydana gələn parçalanma və birləşmə meyillərindən xəbər tutur və nəhayət bu gün yaşadığımız faciələrin kök səbəblərini təhlil etmək üçün kifayət qədər məlumat almaq imkanı tapır. AMDT-da nümayiş etdirilən "Qarabağnamə" (İlyas Əfəndiyevin "Hökmdar və qızı" pyesi əsasında) və "Xəcalət" (Hüseynbala Mirələmovun eyni adlı əsəri üzrə) tamaşaları bu vəzifənin öhdəsindən uğurla gəlir.

Bu gün gənclərimizə vətənpərvərlik və milli qeyrət hisslərini aşılamaqda Qarabağ problemi mövzusunda yazılan dram əsərlərinə böyük ehtiyac duyulduğu kimi, bu əsərlərin səhnələşdirilməsi də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bu vacib işin ərsəyə gəlməsində ciddi zəhmət və məsuliyyətli yanaşma tələb edən hər iki yaradıcılıq mərhələsi olduqca qiymətli və təqdirəlayiqdir.

Qarabağ ruhlu bu tamaşaların gedişində tamaşaçılar tərəfindən əsas ideyanın düzgün qavranılmasında, əsərdə cərəyan edən hadisələrin təsir gücünün artırılmasında səhnəqrafiyanın rolu da, demək olar ki, diqqətəlayiq və dəyərlidir.

Hələ 1996-cı ildə səhnələşdirilmiş olan "Qarabağnamə" tamaşası bu gün də mövzusunun aktuallığı səbəbindən AMDT-nın səhnəsində alqışlarla qarşılanır. Quruluşçu rejissor Mərahim Fərzəlibəyov səhnələşdirdiyi əsəri qısa, lakin dolğun bir ifadə ilə şərh edir: "*Bu tamaşa yeni nəslə "güc birlikdədir" prinsipini anladır*". Təcrübəli rejissor onu da xatırlayır ki, tamaşa elə ilk dəfə göstərildiyi vaxtdan bəri böyük əks-sədaya səbəb oldu: "*Heydər Əliyev bu tamaşaya baxandan sonra dedi:- "Nə qədər ki Qarabağ problemi var, "Qarabağnamə" əsəri milli teatrda getməlidir*" [3].

Tamaşa XVIII əsrin Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa (Pənahabad) şəhərində cərəyan etmiş tarixi hadisələrdən, tariximizin düşündürücü həqiqətlərindən və Qarabağ hakimi İbrahim Xəlilxanın ictimai-siyasi fəaliyyətindən, onun ailə-məişət həyatından bəhs edir. Həmin dövrdə əksərən Azərbaycan xanlıqları kimi tanınan inzibati vahidlərdən ibarət olan Cənubi Qafqaz ərazisini öz hakimiyyəti altında görmək istəyən güclənmiş Rusiya imperiyası və zəifləmiş qədim metropoliya - İran şahənşahlığı ilə məqbul münasibətlər qurmağa cəhd edən sadəlövh və tədbirsiz İbrahim xan digər tərəfdən də erməni fitnəkarlığının qurbanı olur.

Tamaşa Qarabağ xanlığının çal-çağırlı, zövq-səfalı vaxtlarının təsviri ilə başlayır. İbrahim xanın (*Kazım Abdullayev*) qızı Ağabəyimağa (*Məsmə Aslan qızı*) yaşanmaqda olan bu xoşbəxtliyi qoruyub saxlamaq qayəsi ilə, doğma Vətənin, ana torpağın firavanlığı və əmin-amanlığı naminə öz şəxsi sevgisindən keçir. Amma bu fədakarlığın qarşısında onun atası yerli iqtidar sahibi İbrahim xan heç də qızının bu fədakarlığından faydalana bilmir, nəticədə Qarabağın xoş gününü, xalqının dinc həyatını hifz edib saxlamağı bacarmır. Xoşbəxt xanlığı süquta çatdırmaqda tarixin labüd axarının şimaldan Qafqaza güclü bir imperiyanı gətirməsi ilə birgə xalqımızın əzəmət kölgəsinə sığınaraq ona "quyu qazmaqdan" çəkinməyən erməni işbazlarının "ənənəvi" xəyanəti öz işini görür. Əsərin diqqət mərkəzində saxladığı bu cərəyanlar tariximizə və bugünümüzə yığcam, lakin geniş əhatəli bir baxışla araşdırıcı bir nəzər salmağa sövq edir.

Qeyd olunan ideyanın və əsərdəki müstəqil hadisələrin tamaşaçılar tərəfindən düzgün qavranılmasında, təqdimatdakı mücərrəd həyat səhnələrinin təsirinin gücləndirilməsində səhnəqrafiyanın rolu böyük olmuşdur. Maraqlı səhnə tərtibatı, gözəl rəssam işi, zəngin Qarabağ mühiti üçün səciyyəvi olan əlvan geyimlər, aktyorların mükəmməl ifası, zövqlü musiqi tərtibatı – bütün bunların vəhdəti tamaşanın uğurunu artırmışdır. Tamaşanın quruluşçu rəssamı *İsmayıl Məmmədov*, geyim rəssamı *Ay-*

gün Mahmudova, işıq üzrə rəssam *Rafael Həsənov*, musiqi tərtibatçısı *Həmid Kazımzadədir*. Tamaşada 25-ə yaxın aktyor iştirak edir.

Müasir Azərbaycan səhnəqrafiyası üçün adiləşən fırlanan səhnə qurğusu, hadisələrə uyğunlaşdırılmış simvolik təsvirlərin əks olunduğu aşağı-yuxarı enib-qalxan planşet-lövhələrin tətbiqi, hadisələr zamanı xüsusi işıqlanma effektlərindən istifadə edilməsi tamaşa üçün xarakterikdir. Səhnə quruluşunda mizan tələblərinin rejissor tərəfindən səmərəli və harmonik şəkildə həll edilməsi və bu mizanın aktyorlar tərəfindən rahat həyata keçirilməsi, bir-birini əvəz edən süjet hadisələri üçün uyğun səhnə şəraitinin yaradılması münasib nizam üzrə aparılmışdır. Yaradıcı heyət əsas etibarı ilə müəllifin əsərdə qoyduğu ideyanı mümkün qədər doğru-düzgün çatdırmağa çalışmışdır. Burada səhnə mizanı təkcə aktyorların biri digəri ilə qarşılıqda deyil, səhnə dekorasiyasının elementlərini də öz ararlarında hansı nisbətdə yerləşməsini nizamlamışdır. "*Dekorasiya sözün əsl mənasında aktyor üçün plastik, tamaşaçı üçün isə obrazlı mühit yaradır*." [2, s. 132]. Bu baxımdan uğurla işlənilmiş səhnənin kompozisiyası həm tamaşanın ifası üçün, həm də tamaşaçıların tamaşa etmələri üçün kompleks qaydada hazır edilmiş − onun bütün tərkib elementləri və hissələrinin tamaşaçı tərəfindən bütöv tək bir vahid olaraq qəbul edilən, əsərin ana xəttini və vizual mənzərəsini maksimal dərəcədə reallıqla əks etdirən bir sistem halına salmışdır. Bu cür səhnə quruluşu pyesin, obrazlı şəkildə ifadə etsək, özəyini təşkil edən əsas məna yüklü momentlərini aşkar edib, onu ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik hissədən (epizod və detallardan) ayıraraq müəllif ideyasının geniş şəkildə və tam dolğunluğuyla tamaşaçıya çatdırmasına xidmət edir. Zalın hansı tərəfindən və ya nöqtəsindən baxılarsa baxılsın, pyesin əhəmiyyətli olan komponentləri diqqəti cəlb etmişdir. Səhnə tərtibatı tamaşaçı üçün şəffaf, aydın, yorucu olmayan bir mühit kimi təqdim olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, XX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycanın səhnəqrafiya tarixində pyesin batini mənasının açılması məqsədi qarşıya qoyulmuş, tamaşanın ideyasına əsasən pyesin bir mücərrəd "ümumi obraz"ı tapılaraq təqdim edilmiş və beləliklə, səhnəqrafiyanın artıq təşkilati-estetik deyil, eyni zamanda ideya-fəlsəfi xarakter daşıması da müşahidə olunmuşdur. Bu prinsip "Qarabağnamə" tamaşasının səhnəqrafiyasında da özünü büruzə verib.

Quruluşçu rəssam yüksək ustalıqla, pyesin struktur etibarı ilə nə qədər mürəkkəb olmasına baxmayaraq, verdiyi bədii tərtibatda tamaşanın əsl ideyasının anlaşılmasına maksimal dərəcədə yaxınlaşmışdır. Məhz ...yaxınlaşmışdır! Çünki təkcə dekorasiyada ideyanı pyesdə olduğu kimi, daha dəqiq desək "müəllifin düşündüyü kimi" tam ifadə etmək, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Teatr sintetik bir sənət növü olduğu üçün ideyanın tam açılmasında həm aktyor ifası, həm musiqi müşayiəti, həm də dekorasiya tərtibatının vəhdəti ciddi surətdə tələb olunur. Quruluşçu rəssam tamaşanın "ümumi obraz"ında yekunlaşmış olan əsər ideyasının təccəssümünü sanki dekorasiyanın bütün element və hissələrinin vahid kontekstində tapıb canlandıra bilmişdir. Tamaşa ideyasının qavranılması da kompleks xarakter daşıyır, çünki ideyanın mahiyyətini anlamaqdan ötrü rəssam-dekorator tamaşaçılarla birgə təfəkkür və elm, mənəviyyat və mədəniyyətin müxtəlif (fəlsəfi, siyasi, etik, estetik və s.) sahələrində çoxşaxəli məlumata, özünəməxsus dünyagörüşünə malik olmalıdır. Tamaşadan göründüyü kimi rəssamın əsərdəki olayların baş verdiyi dövr və məkan haqqında hərtərəfli tarixi məlumata malik olması nəticəsində "ümumi obraz" vizual baxımdan mükəmməl şəkildə təqdim edilmişdir. Quruluşçu rəssam səhnənin mərkəzi hissəsinin yuxarısında qızılı-qəhvəyi rəngli xəncər təsvirini təqdim edir. Bu təsvir tamaşanın sonuna kimi səhnədə iştirak edərək, məhz gərgin anlarda aşağı endirilərək konkret hadisələrin gərginliyini sanki semiotik bir kodla tamaşaçıya işarə edərək üst-üstə vurğulayır. "Qorxmazlıq və hünər" rəmzi olan, digər tərəfdən də "faciə və qan"a işarə edən, eyni zamanda müəyyən kəskin situasiyaları alleqorik tərzdə əks etdirən "xəncər" təsviri simvolik mənada çox düzgün və effektiv təqdim olunmuşdur.

Səhnədə fırlanan xüsusi qurğu hesabına, cərəyan edən hadisələr olduqca təsirli bir zövqlə dəyişir. Pərdə açılarkən arxa planda səhnənin yuxarı hissəsində 3 tağlı qapılar və onların yan tərəflərində mərkəzi səltənətin – Qədim İran şahənşahlığının simvolu olan qədim Persepolis sarayında (e.ə. 515-ci ildə Dara şah tərəfindən tikdirilmiş Təxti-Cəmşid sarayı) ornamental haşiyə rolunda çıxış edən əlisilahlı keşikçiləri əks etdirən relyef təsvirləri təqdim olunur. Əsərin ideyasına uyğun olaraq süjet boyu cərəyan edən İran dövlətinin tarixi əzəməti məhz bu təqdimat vasitəsi ilə çatdırılıb.

Səhnənin arxa planında yuxarıda tağlı qapıların sayının da üç olması simvolik xarakter daşıyır. Əvvəla "üç" rəqəmi – azlıqda ifadə olunmuş çoxluğu, mükəmməllik və optimallığı, sonsuzluq və İlahi qüdrəti bildirir. ...Zəifləyən İranla güclənən Rusiya qüdrətləri arasında baş vermiş hərbi-siyasi qarşıdurmada üçüncü məkanın, bu ikisinin ortasında qalmış məntəqənin – Cənubi Qafqazın müqəddəratı dəyişilmək məcburiyyətindədir ki, bu da tamaşanın əsas aparıcı süjet xəttini təşkil edir. Bu təlatümlü dəyişmələr vətəndaş üçün nə qədər ağrı-acı gətirmiş olsa da, bunu taleyin qisməti və tarixin ibrət dərsi kimi qarşılamaqdan savayı yol qalmır.

Tamaşada simvolik mənaların istiqamətləndirici əhəmiyyətə malik olması baxımından belə bir təqdimat təqdirəlayiqdir. Qeyd etməliyik ki, klassik tərifə görə simvollar yalnız xalqların, sosial qrupların və yaxud ictimai zümrələrin tarixi inkişafı prosesində formalaşmış qanunauyğun, ya da təsadüfi şərti düsturlardır. Lakin bu tamaşada simvol daha sərbəst şəkildə insanın müəyyən biliklər əsasında yaratdığı həndəsi və yaxud digər şərti forma ilə konkret mənanı ifadə edən, onları assosiativ qaydada əlaqələndirən abstrakt təsvirlər kimi izah edilməlidir.

Fırlanan qurğu üzərində də tamaşanın sonuna kimi 4 tağlı qapılar təqdim olunur. Burada da qapıların sayı simvolik məna kəsb edir. Belə ki, tamaşada dörd Azərbaycan xanının: İbrahim xan (*Qarabağ*), Kəlbəli xan (*Naxçıvan*), Məhəmməd xan (*İrəvan*) və Cavad xanın (*Gəncə*) birgə məşvərəti onu göstərir ki, ağır vəziyyətə düşmüş Cənubi Qafqazın tarixi taleyinin həlli, əsasən, bu dörd yerli əsilzadə hakimin boynuna düşür. Bunların arasında məhz Qarabağ xanının siyasi səhvinin ucbatından Rus imperiyasının mahir tələsinə düşməyinə etiraz edən digər xanlıqlar, xüsusən də Gəncə xanı Cavad xanın buna kəskin müxalifliyi, nəticədə mübarizəyə tək qoşulması, yenə də rəssam tərəfindən maraqlı bir təqdimatla ifadə olunur. Cavad xanın etiraz edib Qarabağ xanının iqamətgahından getməsindən sonra qapıların biri arxa plana çəkilir. Artıq xanlıqlar arasına pərakəndəlik düşməsi səhnə tərtibatı vasitəsi ilə də əyani şəkildə əks olunur.

Sözü gedən məşvərət zamanı üzərində Azərbaycan xanlıqlarını əks etdirən xəritə tədricən səhnəyə endirilir. Bu, tamaşaçıda bəhs edilən ərazilər haqqında tam təsəvvür yaradılmasına kömək edərək, tamaşanın ideyasının rahat qavranılmasına kömək edir.

General Sisianovun qərargahında cərəyan edən hadisə zamanı yuxarıdan enən planşet-lövhə üzərində Rus ordusuna xas hərbi geyimli təsvirin aşağı enməsi, Rusiya siyasətinin Azərbaycan torpaqlarını müstəmləkəyə çevirmək niyyətinin bir simvolu kimi təqdim edilib.

İşıqlanma effektinin sayəsində Qarabağ xanı İbrahim xanın xəyallarının pərdə arxasında canlanması səhnəsi tamaşaya xüsusi effekt vermişdir.

Səhnənin rəng həlli də uğurla təqdim olunub. Belə ki, qara rəngdən daha çox istifadə olunması baş verən hadisələrin gərginliyini, xəritədə xanlıqların qırmızı rəngdə təqdim olunması, qanlı döyüşlərin, qəhvəyi-qızılı, gümüşü rənglərdən istifadə torpaqlar uğrunda gedən silahlı mübarizəni ifadə etdirir.

Azərbaycan torpaqlarının əks olunduğu xəritə və üzərinə taxılmış xəncər təsvirinin tamaşanın afişası və dəvətnaməsində də istifadə edilməsi təqdirəlayiqdir.

Obrazların geyim tərtibatı da uğurlu hesab edilə bilər. XVIII əsrə məxsus milli geyimlərimiz tarixi-etnoqrafik nümunələrə uyğun olaraq düzgün biçimdə təqdim edilmişdir.

AMDT-da səhnələşdirilmiş "Xəcalət" (*Hüseynbala Mirələmov*un eyni adlı əsəri üzrə) tamaşasının quruluşçu rejissoru *Bəhram Osmanov*, quruluşçu rəssamı *İsmayıl Məmmədov*, bəstəkarı *Səyavuş Kərimi*dir. Tamaşada altı aktyor iştirak edir. İlk dəfə 2006-cı ildə səhnələşdirilmiş bu tamaşa bu gün də uğurla qarşılanır.

Tamaşada uşaqlıqdan bir yerdə böyümüş iki dost: Murad və Vətən Qarabağ savaşına da birgə getmiş, lakin sonradan onların həyat yolları gözəçarpan dərəcədə ayrılmışdır. Atəşkəs haqqında müqavilə imzalandıqdan təxminən 10 il sonra dostlar yenidən görüşürlər. Bu 10 il müddətində Vətən torpaq həsrəti ilə yanıb yaxılır, Murad isə Qarabağ döyüşləri dövründə müəmmalı üsulla əldə etdiyi sərmayə hesabına var-dövlət qazana bilib. İndi iki dost arasında doğma vətənin taleyinə, yolunda savaşdıqları torpağa münasibət mövzusunda fikir ayrılığı yaranıb.

Hadisə əvvəldən sona kimi eyni məkanda - ailəsi ilə birgə inşası yarımçıq qalmış xəstəxana binasına yığışmış Vətənin sığınacağında cərəyan edir.

"Qarabağnamə" tamaşasının quruluşçu rəssamı İsmayıl Məmmədov "Xəcalət" tamaşasında da səhnəqrafiyanın təcəssümü üçün səhnənin fırlanma üsulundan istifadə etmişdir. Lakin burada hadisə

eyni məkanda baş verdiyi üçün, məkan dəyişmir, sadəcə fırlanan səhnə bir qədər səmtini dəyişməklə cərəyan edən hadisələrə sanki müxtəlif bucaqlar altında baxmağa şərait yaradır.

Səhnənin tərtibatında inşası yarımçıq qalmış xəstəxananın uçuq-sökük, ala-yarımçıq suvanmış divarlarını xatırladan lövhələrdən istifadə edilib. Arxa planda yuxarıda – lövhələrin arxasında nərdivan, divara suvaq çəkmək üçün istifadə edilən taxta qurğular və s. görünməkdədir.

Ağır həyat şəraiti təəssüratı yaratmaq üçün səhnənin ön planının sağ və sol küncləri̇ndə zivədən (ipdən) qurudulmağa asılmış paltarlar təqdim olunur; ailəyə lazım olan bütün məişət şəraiti bir məkandadır – masa və oturacaqlar, çarpayı və s. Bütün bunlar yalnız pərdələr, şirma (üzərinə parça çəkilmiş çərçivələrdən ibarət bükülən arakəsmə) vasitəsi ilə bir-birindən ayrılır. Sıxıntılı çətin şəraitin içində divardan tar aləti və xəritə asılıb. Səhnəyə tətbiq edilmiş bu butaforiyalar doğma Vətən həsrəti ilə yanan sədaqətli və ləyaqətli vətəndaş olan Vətənlə onun sadə ailəsinin əhval-ruhiyyəsini artıq dərəcədə üzə çıxardır.

Səhnədə işıqlanma effektində sarı tonlardan istifadə edilməsi tamaşanın ruhuna tamamilə uyğundur. Sarı rəng tonları qəhrəmanların daima intizarda, ayrılıqda olmalarının, hicran dərdi çəkmələrinin ifadəsidir. Divar təsəvvürü yaradan lövhələrin üzərində qəhvəyi rəngin üstünlük təşkil etməsi isə yenə də məna açılışına yardımçı təsir göstərir. Belə ki, qəhvəyi rəng bilavasitə torpaq rəngi ilə uyğunlaşdırıla bilər və çox ehtimal ki, torpaq işğalının, ərazi bütövlüyü uğrunda gah şiddətlə, gah aramla davam edən müharibənin rəmzi mənasını çatdırır.

Səhnə tərtibatında vacib şərtlərdən və əsas məna daşıyıcı qüvvələrdən olan rəng, bu tamaşada insan xarakterlərinin, müxtəlif insan talelərinin tarixi hadisələr cərəyanında çarpazlaşdığı nöqtədə üzə çıxan ziddiyyətlər düyününün, pyes daxili dramatik dinamikanın təqdimində olduqca elastik və effektiv vasitə sayılaraq, hazırkı tamaşada da mürəkkəb psixoloji vəziyyətlərin açılmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Tamaşanın sonunda səhnə duman içində tam dərəcədə fırlanaraq yenə də əvvəlki vəziyyətində qərar tutur. Deməli, bütün çətinliklərə, əzab-iztiraba baxmadan baş qəhrəman Vətən öz əqidəsindən dönmür, Qarabağ diyarını Ulu Vətənə qaytarmaq savaşının əzmi ilə və yenidən onun səfalı ağuşunda yuva qurmaq arzusu ilə yaşayır. Bu kimi təqdimatlar quruluşçu rəssamın uğurlu tapıntısı hesab edilə bilər.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Quliyeva F.İ. Səhnəqrafiya resurslarının metodoloji təhlili. Bakı: Kövsər, 2015, 162 s.
2. Лотман Ю.М. Стихотворение раннего Пастернака и некоторые вопросы структурного изучения текста. «Труды по знаковым системам», т. 4, Тарту, ТГУ, 1969, 236 с.
1. 3.Мочалов Ю. Композиция сценического пространства (поэтика мизансцены). М., Просвещение, 1981, 239 с.
2. 4.http://musavat.com/news/olke/azdrama-qarabagname-ile-ne-deyir_96603.
3. 5. https://az.wikipedia.org/wiki/Qarab
4. 6. http://www.meclis.gov.az/?/az/qarabakh_content/2
5. 7. http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2016/noyabr/514546.htm

VISUAL SOLVING OF KARABAKH CONFLICT ON THE SCENE OF THE NATIONAL ACADEMIC THEATER
SUMMER

Today as there is great need of dramatic works written on theme of Garabagh problem to foster patriotism and national honour to our youths, also staging of these works is important equally. Both two creative stages are valuable and estimable, which require serious efforts and responsible approach on bringing up of this important work. Spectacles "Garabaghname" (on the basis of Ilyas Efendiyev's play "Lord and his daughter") and "Shame" (on Huseynbala Miralamov's same titled work), which are staged at ANDTH, cope with this task successfully.

Almost the role of scenography is also remarkable and valuable in perceiving the main idea properly by spectators during these spectacles about Garabagh and increasing influence of events happened during the work. Skill and achievements of incarnation of these spectacles by scenography means are analysed in the article.

ВИЗУАЛЬНАЯ РЕШЕНИЕ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА НА СЦЕНЕ НАЦИОНАЛЬНОГО АКАДЕМИЧЕСКОГО ТЕАТРА
РЕЗЮМЕ

Насколько остро ощущается для воспитания у сегодняшней молодёжи чувства патриотизма и национального достоинства большая нужда в написании драматических произведений, посвященных карабахской проблеме, в такой же мере имеет серьёзнейшее значение успешная постановка этих произведений. Реализация этой общественно важной работы требует серьезных усилий и ответственного подхода в каждом из указанных двух этапов литературно-сценического творчества заслуживает высокой оценки и признательности. Успешно поставленные и продемонстрированные на сцене Азерб. Нац. Драм. Театра спектакли «Карабах-наме» (по мотивам пьесы Ильяса Эфендиева «Правитель и его дочь») и «Стыд» (по одноименной пьесы Гусейнбала Мираламова) можно сказать достойно справляются с поставленной задачей.В правильном понимании театральными зрителями основной идеи сценических произведений, пронизанных духом Карабаха, в осмыслении событий, о которых повествуется в спектаклях, знаменательная и тончайшая роль принадлежит искусству сценографии, оптимальный подход к которому значительно повышает уровень визуально-смыслового восприятия произведений.

В статье анализируются конкретный опыт и достижения мастерства сценографического воплощения в ходе постановки указанных представлений.

Məhəbbət MƏMMƏDOVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

AZƏRBAYCANLILARA QARŞI DEPORTASİYA VƏ SOYQIRIM MƏSƏLƏLƏRİ: RƏSMİ SƏNƏDLƏRDƏ VƏ TARİX İNSTİTUTUNUN NƏŞRLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, fərman, 1918-ci il, soyqırım, 1948-1953-cü illər, deportasiya
Keywords: Azerbaijan Republic, decree, 1918 year, genocide, 1948-1953 years, deportation
Ключевые слова: Азербайджанская Республика, указ, 1918-й год, геноцид, 1948-1953-е годы, депортация

Son iki əsrdə Azərbaycan türklərinə qarşı ermənilər və onların himayədarları tərəfindən dəfələrlə soyqırım və deportasiya siyasəti həyata keçirilmişdir. Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından (1828) sonra ermənilərin çar hökuməti tərəfindən məqsədli şəkildə Cənubi Qafqaza – Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi, 1918-1920, 1921-1994-cü illərdə yerli azərbaycanlı əhali etnik təmizləmə və deportasiya siyasətinin qurbanı oldu. Çar Rusiyasının, Qərbin və Sovet imperiyasının Şimali Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq planları azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından köçürülməsi və soyqırıma məruz qalması ilə nəticələnirdi.

1905-1906, 1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində erməni millətçilərinin çar Rusiyası, ABŞ, İngiltərə, Fransa və Sovet Rusiyasının hərbi-siyasi yardımları nəticəsində bu bölgədə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirilmiş, yüzlərlə kənd dağıdılmş, yüz minlərlə insan öldürülmüş və doğma torpaqlarından sürgün edilmişdir. Bu qırğınlar nəticəsində onlarla kənd və yüzlərlə ailə yer üzündən silinmişdir.

1918-ci ilin mart-aprelində Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan və Lənkəranda ermənilər 30 mindən çox azərbaycanlını qətlə yetirmiş, 10 minlərlə insanı öz torpaqlarından qovmuşdur. Təkcə Bakı şəhəri və ətraf kəndlərdə 30 minə yaxın azərbaycanlı xüsusi qəddarlıqla öldürülüb, Şamaxıda 110 kənd dağıdılmış, 7 min nəfər (1653 qadın, 965 uşaq) məhv edilmişdir. Quba ərazisində 122, Qarabağın dağlıq hissəsində 150, Zəngəzurda 115, İrəvan quberniyasında 211, Qars əyalətində 92 kənd yerləyeksan olunmuş; əhali üzərində yaş və cinsə məhəl qoymadan qətliam həyata keçirilmişdir (4, 53-55; Bax: 5).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 1918-ci il 31 mart soyqırımı ilə bağlı çıxışında qeyd etmişdir ki, "1918-ci ilin mart-iyul aylarında erməni quldur dəstələri Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırım törətmişlər. Beş ay ərzində 50 mindən çox soydaşımız erməni faşizminin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Quba qəzasında, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında bizə qarşı soyqırım törədilmişdir" (4, 3).

Azərbaycan xalqına qarşı etnik təmizləmə və deportasiya siyasəti 1948-1953-cü illərdə də davam etmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı oldu. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olundu.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası – Respublika günü münasibətilə söylədiyi nitqində demişdir: "Azərbaycan xalqına bu dövrdə vurulan ən böyük zərbələrdən biri də 1947-1948-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı Sovet hakimiyyəti tərəfindən edilmiş ən böyük ədalətsizlikdir. Təəssüflər olsun ki, tarixçilərimiz və hamımız nədənsə bu hadisəyə o vaxtlar da və indi də, xüsusilə dövlət müstəqilliyimizi əldə edəndən sonra da doğru-düzgün qiymət verə bilməmişik." (3, 4).

Sovet imperiyasının süqutu ərəfəsində mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən və ermənipərəst siyasətindən yararlanan erməni daşnakları 1988-1993-cü illərdə Azərbaycan əhalisini etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinə məruz qoydu. 1988-1993-cü illərdə indiki Ermənistan ərazisindən və işğal olunmuş Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindən bir milyona yaxın azərbaycanlı öz dədə-baba torpaqlarından zorla qovuldu.

1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə bəşəriyyət tarixində ən böyük cinayət hadisəsi baş verdi. Azərbaycan Respublikasının Xocalı şəhərində erməni faşistləri və onların havadarı 366-cı rus motoatıcı alayının əsgərlərinin birbaşa iştirakı ilə azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırım aktı törədildi. Xocalı soyqırımı nəticəsində 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i qoca və qarı olmaqla, 613 Xocalı sakini qətlə yetirilib, 8 ailə tamamilə məhv edilib, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirib. Düşmən gülləsindən 76-sı uşaq olmaqla, 487 nəfər yaralanıb. 1275 nəfər əsir götürülüb. Girov götürülənlərdən 150 nəfərinin, o cümlədən 68 qadın və 26 uşağın taleyi bu günədək məlum deyil (9, 136-137; Bax: 6).

XX əsrdə Azərbaycan türklərinin başına gətirilən bu faciələr Sovet imperiyası dövründə ört-basdır edilmiş və gerçək həqiqətlər gizlədilmişdir. Yalnız Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra, xüsusilə H.Ə.Əliyev yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu qərarların gizli mahiyyəti açıqlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" (1) və 27 mart 1998-ci ildə "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanı (2) ilə həmin hadisələrə doğru tarixi-siyasi qiymət verilmiş və o zamankı SSRİ rəhbərlərinin cinayətkar siyasəti göstərilmişdir və həmin qərarların hüquqi-siyasi mahiyyəti beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanında deyilir: "Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır...

...Böyük Ermənistan yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerləyeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiya tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı fərman və sərəncamlarını nəzərə alan A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru AMEA-nın müxbir üzvü Y.M.Mahmudovun rəhbərliyi ilə bu səpkidə bir çox kitab və toplular nəşr etdirildi. Bu kitab və toplularda Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə, Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı: sənədlər toplusu: 3 cilddə, I cild., Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı: sənədlər toplusu: 3 cilddə, Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı. II cild, I kitab., və s. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım və deportasiya məsələləri arxiv sənədləri əsasında araşdırılaraq, bir neçə xarici dillərə tərcümə edilmiş və xarici oxuculara çatdırılmışdır. Bu toplu və əsərlərdə ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi vəhşiliklər, soyqırım, tarixi torpaqlarımızın işğal edilməsi, mədəni irsimizin vandalcasına ermənilər tərəfindən məhv edilməsi və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

XX əsrin əvvəllərində yaranmış Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində, bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi. Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi

soyqırım siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə - 1918-ci il Mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

1. 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, Azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın (2).

"1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il Fərmanının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu fərmanda deyilir: "Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən -min illər boyu yaşadıqları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrki Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə Dövlət Komissiyası yaradılsın.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin (1).

Bəşəriyyətin ən qanlı cinayətlərindən biri olan Xocalı soyqırımına siyasi və hüquqi qiymətin verilməsinə ilk növbədə Azərbaycan Milli Məclisində həyata keçirilmişdir.

1994-cü il 24 fevral tarixində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Xocalı soyqırımı (genosid) günü haqqında Qərarında Xocalı soyqırımını, soyqırım aktı kimi rəsmi olaraq qəbul etmişdir. Qərarda deyilir: "Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi erməni təcavüzkarları tərəfindən törədilmiş Xocalı soyqırımı haqqında Milli Məclisin Qaçqınlar və xaricdə yaşayan soydaşlarla əlaqə komissiyasının təklifini müzakirə edərək qərara alır:

1. 1992-ci il fevralın 26-da erməni təcavüzkarları tərəfindən törədilmiş, Azərbaycan xalqının milli faciələrindən və bəşər tarixinin qanlı səhifələrindən biri olan Xocalı hadisələri hər il fevralın 26-da "Xocalı soyqırımı günü" elan olunsun və bu barədə beynəlxalq təşkilatlara məlumat verilsin.

2. Xocalı hadisələri barəsində həqiqətin dünya xalqlarına çatdırılması və "Xocalı soyqırımı günü"nün beynəlxalq miqyasda keçirilməsi üçün dünya azərbaycanlılarına müraciət edilsin (8, 40; Bax:10).

AR MM bu qərarı əsasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 25 fevral 1997-ci il tarixli fərmanı ilə hər il fevral ayının 26-sı saat 17:00-da Azəbaycan Respublikası ərazisində Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan edildi (7, 167).

Rus hərbi qüvvələrinin köməyi ilə ermənilərin törətdiyi Xocalı Soyqırımının cinayət və soyqırım faktı olduğunun təsdiqi olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 24 fevral 2017-ci il tarixində Xocalı soyqırımının 25-ci illiyi ilə əlaqədar olaraq Qərar qəbul etmişdir. Qərarda deyilir: "1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki Xocalı şəhərində törədilmiş soyqırım aktının 25 ili tamam olur. Xocalı Azərbaycan xalqı üçün qəddarlıq və cəzasızlıq rəmzinə çevrilmişdir. Dinc əhalinin vəhşicəsinə kütləvi qırğını insanlığa qarşı ən ağır cinayətlərdən biri olmaqla, XX əsrin Xatın, Lidiçe, Babi Yar kimi dəhşətli faciələri ilə bir sırada dayanır.

Xocalı soyqırımı Ermənistan Respublikasının Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsinin gedişində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətlərinin ən dəhşətlisidir. Bundan əvvəl Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd Qazax rayonunun Bağanis Ayrım kəndinin, Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan İmarət Qərvənd, Tuğ, Səlakətin, Axullu, Xocavənd, Cəmilli, Nəbilər, Meşəli, Həsənabad, Kərkicahan, Qaybalı, Malıbəyli, Yuxarı və Aşağı Quşçular, Qaradağlı kəndlərinin, eləcə də Xocalı faciəsindən təqribən ay yarım sonra Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinin işğalı zamanı həmin yaşayış məntəqələri əhalisinin bir hissəsi qabaqcadan hazırlanmış plan əsasında xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, Qaradağlı kəndində 80 nəfərdən çox, Ağdaban kəndində 67 nəfər dinc azərbaycanlı, o cümlədən uşaqlar, qadınlar və qocalar işgəncə verilərək qəddarcasına öldürülmüş, onlarca adam girov götürülmüş, itkin düşmüş, kəndlər isə yandırılaraq yer üzündən silinmişdir.

Xocalı şəhərində əhalinin vəhşicəsinə kütləvi qırğını Dağlıq Qarabağ bölgəsinin işğalı üçün həyata keçirilən hərbi təcavüz zamanı doğma torpağının müdafiəsinə qalxmış xalqımızı sarsıtmaq və onun mübarizə əzmini qırmaq niyyəti ilə törədilmişdir. Dəhşətli cinayət əməli nəticəsində 613 nəfər dinc azərbaycanlı milli mənsubiyyətinə görə vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 487 nəfər şikəst edilmiş, 1275 sakin girov götürülərək amansız işgəncələrə məruz qalmışdır. Girov götürülənlərdən 150 nəfərin, o cümlədən 68 qadının və 26 uşağın taleyi bu günədək məlum deyildir.

Xocalı şəhərində törədilmiş cinayətlərin xarakteri və miqyası bu soyqırımı aktının BMT Baş Məclisinin 1948-ci il 9 dekabr tarixli 260 (III) saylı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş "Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiyada ifadə olunmuş tərifə tam uyğun gəldiyini sübut edir. Qabaqcadan planlaşdırılmış kütləvi və amansız qırğın aktı həmin ərazidə yaşayan insanları məhz azərbaycanlı olduqlarına görə tamamilə məhv etmək niyyəti ilə törədilmişdir. Azğınlaşmış cəlladlar insanların başlarının dərisini soymuş, müxtəlif əzalarını kəsmiş, körpə uşaqların gözlərini çıxarmış, hamilə qadınların qarınlarını yarmış, adamları diri-diri torpağa basdırmış və ya yandırmış, cəsədlərin bir qismini minalamışlar. Yanan şəhərdən qaçıb xilas olmaq istəyən insanlara aman verilməmiş, dinc sakinləri yollarda, meşələrdə pusqu quran erməni hərbçiləri xüsusi amansızlıqla qətlə yetirmişlər. Məlum olduğu kimi, məhdud coğrafi zonada oxşar əməllərin törədilməsi keçmiş Yuqoslaviya üçün Beynəlxalq Cinayət Tribunalı tərəfindən soyqırımı aktı kimi tövsif edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi yuxarıda şərh edilənləri nəzərə alaraq, qərara alır:

1. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan Respublikasının hərbi birləşmələri, Dağlıq Qarabağdakı erməni silahlı dəstələri və keçmiş sovet ordusunun 366-cı motoatıcı alayı tərəfindən Xocalı şəhərində azərbaycanlıların kütləvi qırğınının Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1994-cü il 24 fevral, 1995-ci il 24 fevral, 2007-ci il 27 fevral və 2012-ci il 24 fevral tarixli qərarları ilə soyqırımı (genosid) cinayəti kimi qiymətləndirilməsi bir daha təsdiq edilsin.

2. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, xarici ölkələrə səfərlər zamanı, o cümlədən beynəlxalq təşkilatların tədbirlərində iştirak edərkən son yüz ildən artıq dövrdə azərbaycanlıların məruz qaldıqları soyqırımı aktları, o cümlədən Xocalı faciəsi haqqında həqiqətlərin daha geniş yayılmasını təmin etsinlər, bu məqsədlə Milli Məclisin xarici ölkələrin parlamentləri ilə əlaqələr üzrə işçi qruplarının imkanlarından dolğun və səmərəli istifadə etsinlər.

3. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarına tövsiyə edilsin ki, Xocalı şəhərində soyqırım aktının törədilməsində iştirak etmiş şəxslərin müəyyən edilməsi və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün görülən tədbirləri davam etdirsinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət və qeyri-dövlət qurumlarına, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarına tövsiyə edilsin ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məlumatların geniş yayılması, yalançı erməni təbliğatının ifşa edilməsi üçün səylərini birləşdirsinlər.

5. Xarici ölkələrin parlamentlərinə, beynəlxalq parlament təşkilatlarına müraciət edilsin ki, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki Xocalı şəhərində azərbaycanlıların kütləvi qırğınını soyqırım cinayəti kimi tanısınlar (12).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev azərbaycanlıların soyqırımı ilə əlaqədar dəfələrlə xalqa müraciət etmiş, Xocalı faciəsini insanlığa qarşı ən qəddar və amansız kütləvi terror hadisələrindən biri kimi qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bu məsələ ilə əlaqədar xüsusi bəyanatlar və müraciətlər qəbul etmiş, beynəlxalq təşkilatlardan, dünya ölkələrinin parlamentlərindən və hökumətlərindən XIX-XX əsrlərdə erməni millətçiliyinin və onun havadarlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım cinayətlərini tanımağı, gələcəkdə bu cür cinayətlərin cəzasız qalmasının qarşısını almaqdan ötrü təsirli beynəlxalq hüquq mexanizmlərinin yaradılması işini tezliklə başa çatdırmağı, azərbaycanlılara qarşı yeni soyqırım cinayətlərinə yol verilməməsi üçün Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla ədalətli həllinə kömək göstərməyi xahiş etmişdir.

Xocalı soyqırımının dünya miqyasında tanıdılması sahəsində sistemli işin nəticəsidir ki, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı Parlament İttifaqının, Meksika, Pakistan, Çexiya, Peru, Kolumbiya, Panama, Honduras, Sudan, Qvatemala və Cibuti parlamentlərinin müvafiq sənədlərində Xocalıda törədilmiş kütləvi qətllərin soyqırım aktı olduğu təsdiq edilmişdir. Rumıniya, Bosniya və Herseqovina, Serbiya, İordaniya, Sloveniya, Şotlandiya parlamentləri, eləcə də Amerika Birləşmiş Ştatlarının 22 ştatının icra və qanunvericilik orqanları Xocalı faciəsini qətliam kimi qiymətləndirərək qətiyyətlə pisləmişlər.

Xocalı şəhidlərinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün dövlət tərəfindən bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Bakı şəhərində, ölkəmizin digər şəhər və rayonlarında Xocalı qurbanlarına abidələr ucaldılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin göstərişi ilə 6 fevral 2008-ci ildə Bakının Xətai rayonunda Xocalı faciəsinin qurbanlarının xatirəsinə heykəltəraşlar Aslan Rüstəmov, Mahmud Rüstəmov, Teymur Rüstəmov tərfindən abidə ucaldılmışdır.

Elə həmin ildə Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə "Xocalıya ədalət" Beynəlxalq Təbliğat və Məlumatlandırma Kompaniyası təşkil edildi.

Leyla xanım Əliyeva təşkil edilmiş bu beynəlxalq tədbirin əsas məqsədi ilə bağlı yazır: "Xocalıda törədilmiş soyqırım Azərbaycan tarixinin ən dəhşətli qara səhifələrindən biri kimi həmişəlik yazılmış faciədir. Bu qəsdən törədilmiş aksiya Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım aksiyası idi... Biz, sağ qalanlar bu faciə haqqında həqiqəti dünyaya çatdırmalı, baş vermiş hadisəyə beynəlxalq siyasi və hüquqi qiymət verilməsinə nail olmalıyıq..." (8, 77).

Leyla xanım Əliyevanın təşəbbüsü il yaradılan «Xocalıya ədalət» kampaniyasının keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2014-cü il fevralın 13-də «Xocalıya ədalət» kampaniyasının keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında sərəncam imzalamışdır (11).

Bundan əlavə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 dekabr 2009-cu il tarixli sərəncamı il XX əsrdə erməni-daşnak quldur dəstələrinin Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdikləri kütləvi etnik təmizləmə və təcavüz siyasəti nəticəsində soyqırım cinayətinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədi ilə Quba şəhərində «Soyqırım memorial kompleksi»nin yaradılması qərara alındı (7, 167).

Xocalı soyqırımı müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında mühüm yer tutur. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi bu soyqırımı aktı azərbaycanlıların sosial-siyasi həyatında dərin mənəvi və psixoloji iz buraxmışdır. Ermənilərin bu cinayətinin beynəlxalq ictimaiyyət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən soyqırım aktı kimi qəbul edilməsində istər dövlət səviyyəsində, istərsə də hər bir azərbaycan vətəndaşı tərəfindən lazımi addımlar atılmış və atılmaqdadır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

5. Azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublİkası Prezidentinin Fərmanı. Xalq qəzeti Bakı: 1997, 18 dekabr.
6. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı: Xalq qəzeti, 1998, 27 mart, № 80.
7. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Müqəddimənin müəllifi və məsul redaktor A.Ə.Paşayev, Bakı: Zərdabi LTD, 2013.
8. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Elmi redaktor və ön sözün müəllifi Yaqub Mahmudov. Bakı, 2016.
9. Arzumanlı V., Həbiboğlu V., Muxtarov K. 1918-ci il qırğınları. Tarixi araşdırmalar. Bakı: Öyrətmən, 1995.
10. Azerıs mark the khojaly massacre. foreignpolicynews.org
11. Bəhramov C., Hacıyev Q. Xocalı soyqırımı Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş 1918-ci il mart soyqırımının davamıdır. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Toplu. Bakı. 2016.
12. Əliyeva L. "Xocalıya ədalət" (Beynəlxalq erməni terroruna qarşı yeni strateji model). I cild. Bakı, 2014.
13. Əliyeva L. "Xocalıya ədalət" (Beynəlxalq erməni terroruna qarşı yeni strateji model). III cild. Bakı, 2014.
14. Xocalı soyqırımı (genosidi) günü haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı, 24 fevral 1994. (http://www.e-qanun.az/framework/
15. "Xocalıya ədalət" kampaniyasının keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 13 fevral 2014. http://www.president.az/articles/11014.
16. Xocalı soyqırımının 25 illiyi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasi Milli Məclisinin Qərari. 24 fevral 2017. http://azertag.az/
17. Xocalı soyqırımı. http://files.preslib.az/projects/khojali
18. Махмудов Я.М. Геноцид тюрко-мусульманского населении Азербайджана в 1918-1920 годах. Баку: ИПО Турхан, 2015, 100 с.

DEPORTATION AND GENOCIDE AGAINST AZERBAIJANIS: IN OFFICIAL DOCUMENTS AND PUBLICATIONS OF THE INSTITUTE OF HISTORY
SUMMARY

Such issues as the plans of tsarist Russia and the Soviet empire on creation of an Armenian state on the Azerbaijani lands, the move of Azerbaijanis from their historical lands and genocide against the Azerbaijanis has been illuminated in the article. Also the essense of such inhuman policy against Azerbaijanis carried out in stages has been elucidated and based on historical facts has been stated the expulsion from their native lands where they lived for thousands of years. The data about the works done by A.A.Bakikhanov Institute of History in relation with the afore-mentioned issues is reflected in the article as well.

ВОПРОСЫ ДЕПОРТАЦИИ И ГЕНОЦИДА ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА: В ОФИЦИАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТАХ И ПУБЛИКАЦИЯХ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ
РЕЗЮМЕ

В статье отслежены планы создания Царской Россией и Советским Союзом на Азербайджанских землях армянского государства, а также освещены вопросы выселения азербайджанцев из своих исторических земель и совершенных против них актов геноцида. Также исследована сущность античеловеческой политики, периодически осуществляемой против азербайджанцев и показана история изгнания азербайджанцев из родных этно-исторических земель, на которых они проживали в течение тысячелетий. В статье дается подробная информация и о проделанной Институтом Истории имени А.А. Бакиханова работе по данной тематике.

Hacı ABDULLA
AMEA Tarix İnstitutunun dissertantı

XIX–XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNİN DEMOQRAFİK DURUMUNDA DƏYİŞİKLİKLƏR

Açar sözlər: Zəngəzurun demoqrafiyası, ermənilərin köçürülməsi, çarizmin müstəmləkə siyasəti, Zəngəzurda soyqırım və deportasiya
Keywords: demography of Zangazur, relocation of Armenians, colonial policy of tsar regime, genocide and deportation in Zangazur
Ключевые слова: демография Зангезура, переселение армян, колониальная политика царского режима, геноцид и депортация в Зангезуре

XIX əsrin ilk otuzilliyində çar Rusiyası tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğalından sonra onun ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Zəngəzurun demoqrafik durumunda köklü dəyişikliklərin əsası qoyulmuşdu.

Xatırladaq ki, tarixi Zəngəzur mahalı 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının qəzalarından biri olmuş, indiki Ermənistan Respublikasının Gorus, Sisyan, Qafan, Mehri və Azərbaycan Respublikasının isə Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını - təxminən 7.892 kv. km ərazini əhatə etmişdi.

Çar Rusiyasının işğalları ərəfəsində və onun gedişində Qarabağ xanlığının, daha sonra isə əsasən Qarabağ əyalətinin tərkibində olmuş Zəngəzur bölgəsinin əhalisi haqqında XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlar son dərəcə kasaddır. Bu barədə məlumat verən ilk sistemli qaynaqlardan biri sayılan "Qarabağ əyalətinin təsviri"nə görə 1823-cü ildə Zəngəzur bölgəsinin əsas hissəsini özündə birləşdirmiş Sisyan mahalının xəzinə torpaqlarında 203, Bərgüşad mahalının belə torpaqlarında 146, Püsyan mahalında isə 887 ailə qeydə alınmışdı[14,412].

Bu qaynağın məlumatlarının səhihliyinə inanmaq bir qədər çətindir. Çünki xanlığın ləğvindən sonra sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu 1822-ci ildə müstəmləkəçi rejim tərəfindən Şuşadan, Qarabağdan qaçmağa vadar edilmiş, Qacarlar İranına qaçarkən yerli əhalinin bir hissəsini də özü ilə aparmışdı. Digər tərəfdən isə cəmisi 2 nəfər tərəfindən bütün Qarabağda bircə ildə əhali sayımının keyfiyyətli şəkildə keçirilməsinə inanmaq çox çətindir.

1828-1829-cu illərdə Qarabağ əyalətinə köçürülüb gətirilmiş 16-17 min nəfərlik erməni köçkünlərinin müəyyən hissəsinin Zəngəzurda yerləşdirilməsi ilə burada köklü demoqrafik dəyişikliklərin əsası qoyuldu. Doğrudur, Qacarlar səltənətinin Qaradağ, Gərməli, Xoy və Salmas bölgələrindən ermənilərin köçürülməsinədək də Zəngəzurun Mehri, Sisyan, Əhlətyan, Pirnəkan, Şinətağ və s. kəndlərində yerli xristian əhalisi yaşayırdı. Yeni gətirilən köçkünlər isə Zəngəzur bölgəsinin Bələk, Məzrə, Şələk, Qarakilsə, Əlili, Əngəlyurd, Quşçutəzəkənd, Qafan, Uz və b. kəndlərində məskunlaşdırıldı.

Bir qədər sonra bölgəyə az sayda rus əhalisi də köçürüldü. Onlar Sisyanın Bazarçay kəndində yerləşdi.

Erməni köçləri sonralar da davam etmişdir. Belə ki, 1874-cü ilin kameral siyahıyaalmalarına görə Zəngəzur qəzasının 168 xəzinə kəndindən artıq 42-i sırf erməni, 1-i rus, 5-i isə əhalinin qarışıq yaşadığı kəndlər idi. Yeni qəza xəzinə kəndlərinin az qala ⅓ hissəsinə yaxını qeyri-müsəlman kəndlərinin payına düşürdü. Həmin il qəzada qeydə alınmış 8563 həyətdə cəmi 20516 nəfər yaşayırdı.

1874-cü ilin məlumatına görə qəzadakı 138 sahibkar kəndindən 28-i erməni, 4-ü isə qarışıq əhalili kənd idi. 1884-1885-ci illərdə Cənubi Qafqaz xəzinə kəndlilərinin iqtisadi məişətinin öyrənilməsi üçün aparılmış tədqiqatların nəticəsinə görə isə Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur mahalının dörd sahəsində – Mehri, Qafan, Zəngəzur və Sisyan sahələrində 293 yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır ki, bunlardan da 49-u (16%-i) erməni, 1-i rus, 7-si (3%-i) isə qarışıq əhalili kəndlər idi[13,24-27].

XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında qəzada qeydə alınmış 10828 həyətdə birləşmiş 70015 nəfər əhalinin artıq 36%-ni ermənilər, 63%-ni isə müsəlmanlar təşkil edirdilər.

1886-cı il ailə siyahıyaalmalarına görə Zəngəzur qəzasında 123997 nəfər yaşayırdı. Onlardan 68560 nəfəri kişi, 55437 nəfəri isə qadın idi.

1890-cı ildə Zəngəzur qəzasında 75 kənd cəmiyyətində birləşmiş 326 kənddə 19447 həyət, 123997 nəfər əhali qeydə alınmışdır [10, 10-11].

Romanovlar səltənətinin bütün mövcudluğu dövründə aparılmış çoxsaylı və çoxçeşidli əhali və b. sayımlar içərisində ən mükəmməli, sistemlisi və daha çox məlumatvericiliyi ilə seçilən 1897-ci il əhali sayımının nəşr edilmiş nəticələrində də Zəngəzur qəzasının demoqrafik durumu haqqında maraqlı məlumatlar vardır [15].

Həmin qaynağın məlumatına görə, 1897-ci ildə ümumi ərazisi 38 782,5 kv. verst olan Yelizavetpol quberniyası 8 qəzaya bölünürdü. Quberniyanın üç qəzasının mərkəzi şəhər (Yelizavetpol, Nuxa və Şuşa), qalan qəzalarınınkı isə iri yaşayış məskənləri – "mesteçko" idi. Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus kəndi idi. Bu qəzanın ərazisi 6 829,7 kv. verst idi. Quberniyada qeydə alınmış 878 415 nəfər əhalidən 137 871 nəfəri Zəngəzur qəzasında yaşayırdı[15,1]. Hətta nisbətən az-çox sabit sayılan 1897-ci ildə bu qəzada qeydə alınmış əhali içərisində 1783 nəfər xarici dövlət təbəəsi və 1623 nəfər müvəqqəti məskunlaşmış əhali olmuşdur [15,1].

1897-ci ilin məlumatına görə qəza əhalisinin 73 013 nəfəri müsəlman, 63 622 nəfəri erməni, 1 006 nəfəri rus və ukraynalı, 9 nəfəri alman, 7 nəfəri dağıstanlı, 214 nəfəri isə digər xalqlar və etnik qrupların payına düşürdü [15, 2]. Düzdür, 1897-ci ildə ermənilərin də çox böyük əksəriyyəti artıq "yerli əhali" qrupuna aid edilirdi. Belə əhalinin ümumi sayı qəza üçün 134,6 min nəfərə bərabər idi.

Lakin bu qəzada diqqəti çəkən həm də odur ki, burada digər qəza, quberniya və dövlətlərdən olanların sayı xeyli çox idi. Beləki, Zəngəzur qəzasında Yelizavetpol quberniyasının digər qəzalarından olan 1 114 nəfər, imperiyanın digər quberniyalarından olan 933 nəfər və digər dövlətlərdən olan 1 239 nəfər qeydə alınmışdır. Sonuncu göstəriciyə görə Zəngəzur qəzası ancaq quberniya mərkəzinin yerləşdiyi Yelizavetpol qəzasından (3496 nəfər) geri qalırdı [15,2].

Deməli romanovlar Rusiyasının yürütdüyü milli-müstəmləkəçilik siyasətinə, kütləvi xristian köçürmələrinə baxmayaraq, qəza əhalisinin hələ də yarısından çoxunu – 52,96 %-ni yenə də müsəlmanlar təşkil edirdi. Çarizmin sevimlisi olan ermənilərin xüsusi çəkisi isə hələ də yarıdan az idi – 46,15 %.

1897-ci ilə aid başqa bir qaynağın, bir o qədər də etibarlı mənbə hesab olunmayan "Qafqaz təqvimi"nin məlumatına görə 1897-ci ildə bu qəzada yaşamış əhalinin ümumi sayı 142 064 nəfər olmuşdur [11, 30-31].

XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarında xarici havadarlarının muşquruğu ilə Anadoluda qaldırılmış erməni qiyamları Osmanlı hakimiyyəti tərəfindən qətiyyətlə yatırıldıqda Cənubi Qafqaza yeni erməni qaçqın kütlələri yönəlmiş və onların da əksər hissəsi yenə də Azərbaycan torpaqlarında – İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda, habelə Zəngəzurda yerləşmişdi.

XX əsrin əvvəllərində xristian imperiyasının hərtərəfli dəstəyi şəraitində Şimali Azərbaycanda kök salmış ermənilər "Qoy özümə yer eləyim, gör sənə neylərəm!" – prinsipini rəhbər tutaraq hakimiyyət orqanlarının cinayətkar fəaliyyətsizliyi, bəzi hallarda isə açıq-aşkar xristian təəssübkeşliyindən faydalanaraq, Quzey Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Qarabağ və b. bölgələri kimi Zəngəzurda da bu torpaqların tarixi sahibləri, aborigen sakinləri olan türk-müsəlman əhalisinə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdilər. 1905-1907-ci illərdə daşnak erməni quldurları Zəngəzurun Mollalar, Batman, Qalaboynu, Zurul, Pirdavud və s. onlarla kəndi xarabazara çevirib yüzlərlə dinc sakini qətlə yetirdilər.

Bu qanlı-qadalı illərdən sonra Zəngəzur qəzasının əhalisi təbii artım, inzibati-ərazi dəyişiklikləri və mexaniki artım hesabına artmaqda davam edərək, 1910-cu ildə 187 851 nəfərə, Birinci Cahan savaşı ərəfəsində isə 220 186 nəfərə çatmışdı [12, 118-120]. Bu dövrdə müsəlman əhalisi Zəngəzur qəzasında başlıca demoqrafik toplum olaraq qalmaqda idi. Beləki, onların sayı təxminən 132 min nəfər olduğu halda, ermənilərin sayı 87 min nəfər, rusların sayı isə cəmisi 1,7 min nəfər təşkil edirdi [12, 118-120].

1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında yaşayan əhali içərisində ermənilərin (99 308 nəfər) xüsusi çəkisi artıq 44 %-ə çatmış, azərbaycanlıların (1141 52 nəfər) xüsusi çəkisi isə 51 %-ə enmişdi [6, 265].

Amerika, Fransa, İngiltərə, Yunanıstan, Rusiyanın çox böyük səxavətlə silahlandırdığı general Andranik Ozanyanın komandanlığı altında erməni hərbi hissələri 1918-ci ilin yayında Zəngəzura daxil oldu, illərlə ermənilərlə qonşuluqda, bir çox halda eyni kənddə çəpər-çəpərə qonşuluqda yaşayan, hər cür hücuma tam hazırlıqsız olan günahsız müsəlman əhalinin qətl-qarətinə, dədə-baba yurdlarından zorla, silah gücünə çıxarılmasına başladı.

Gorus şəhərini mərkəz seçib özünü "Zəngəzur qubernatoru" elan etmiş Andranik Ozanyan qoşunlarının hücumları nəticəsində 115-dən çox türk-kürd kəndi yağmalayaraq dağıdıldı, 10 mindən çox dinc insan qətlə yetirildi[6, 268].

Plana görə Naxçıvandan Gəncəyə qədər bütün müsəlman əhali qırılıb, köçürülüb təmizlənməli, Tiflisdən köçüb Gəncədə yerləşmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Hökuməti beşikdəcə boğulmalı, Bakıda Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşevik-daşnak ordusu ilə birləşib bütün Şimali Azərbaycanı işğal etməli idi.

Andranik qoşunlarının Zəngəzurda törətdiyi qırğınların miqyasını o dövrün mətbuatından, yerli hakimiyyət nümayəndələrinin, ictimai xadimlərin teleqram və məktublarında, Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə İstintaq Komissiyasının hesabatından və AXC dövrünün arxiv sənədlərindən müəyyən etmək olar. Fövqəladə İstintaq Komissiyası 1918-1920-ci illərdə müsəlmanlara qarşı edilən zorakılıqlara dair 36 cildlik (3.500 səhifəlik) hesabat hazırlamışdır. Həmin hesabatın 80 səhifədən ibarət 2 cildi bilavasitə ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri qırğınlardan bəhs edir.

Bu qanlı qırğınlar nəticəsində, əsasən, qəzanın şərq bölgələrində yaşayan müsəlman əhalisinin xüsusi çəkisi xeyli azalıb 1918-1919-cu illərdə daşnak Ermənistanın təcavüzü nəticəsində qəzada 10 min nəfərədək müsəlman qətlə yetirildi.

Erməni vəhşiliyinin insan ağlına sığmayan nümunələrindən biri Qafana bitişik kəndlərdə törədildi. 1919-cu il dekabrın 1-də sübh çağı ermənilərin aldadıcı "Allahü əkbər" nidaları ilə üç istiqamətdə başlayan hücumlarında Oxçuda əvvəlcə kəndin ortasına toplaşan hər şeydən xəbərsiz əli silah tutan kişilər gülləyə qənaət etməkdən ötrü xəncərlə doğrandı, gürzlərlə başları əzildi, ardınca da məscidin içinə 400-dən çox qadın və uşaq doldurulub içəri qumbaralar atılıb sonra od vurub yandırıldı. Bu kəndin 1400 sakinindən yalnız 10-12 nəfər sağ qurtuldu, öldürülənlərin yalnız 133-nün kimliyini tanımaq mümkün oldu. Şabadindən cəmi 8 kişi, 7 qadın sağ çıxdı, Atqız kəndinin 4000 sakinindən yalnız 261 nəfəri mühasirədən sağ çıxa bildi, onların da 167-si Gığı dərəsindən Ordubada keçən qarlı, şaxtalı yollarda donub öldü. Çaylıda 900 müsəlman öldürüldü, tamamən mühasirəyə alınmış Mədən, Şəhərcik, Buğacıq, Mollalı, Həkəri, Keçi Sofulu, Kurud, Keçili, Əsgərli, Pirçevan, Zəngəzur qəzasının 3-cü sahəsinin (Qubadlı rayonu) Xocahandan Qaladərəsinə qədər ərazidəki 48 kəndin əhalisi amansızlıqla qətlə yetirildi, evləri tamamən yandırılıb, talan, qarət edildi. Qubadlının 1993-cü ilin 31 avqust işğalına qədər o kəndlərin bir çoxunun xarabalıqları dururdu, heç kəs oralarda yenidən məskən salmağa ürək etmirdi, insanlar o yerlərə gizli bir qorxu hissi ilə baxırdılar ki, qırılan insanların ruhları hələ də o kəndlərin xarabalıqları üzərində gecə-gündüz qorxunc inilti ilə haray çəkir. Bir çox kəndin isə yalnız adları arxiv sənədlərində qalıb.

General Andranikin davamçısı olan Qaregin Njde bu qanlı qırğın əmrini verəndən cəmi 1 həftə əvvəl-23 noyabrda Tiflisdə Ermənistan və Azərbaycanın baş nazirləri A.Xatisovla N.Usubbəyov arasında Amerika ordusunun baş qərargah polkovnikinin, Gürcüstan Xarici İşlər nazirinin iştirakı ilə sülh sazişi imzalanmışdı və dekabrın sonlarına ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya hökumətlərinin Qafqazdakı missiya başçılarının iştirakı ilə birgə sülh konfransının keçirilməsi barədə razılıq əldə olunmuşdu[1].

Zəngəzurda tökülən çox sayda günahsız qanın bir səbəbi də heç şübhəsiz, AXC Hökuməti və Parlamenti rəhbərliyinin dişsiz, tez aldanan, iradəsiz, çevik olmayan, cəsarətsiz hərəkətlərinin, qətiyyətsizliyinin, xalqın göylərə bülənd olan ah-naləsinin qulaqardına vurulmasının nəticəsi idi.

Arxivlərdə, son illər nəşr edilmiş kitablarda, o cümlədən AXC Parlamentinin iclas stenoqramlarında həmin qanlı günlərdə onlarla ziyalının, el-oba ağsaqqalının, Hökumət tərəfindən vəkil edilmiş Zəngəzur qaçqınlarına yardım komitəsi üzvlərinin imzaları ilə 1919-cu ilin noyabrından göndərilən xəbərdarlıq teleqramlarından, dekabrın ilk günlərindən - Njdenin hücumları başlanmazdan əvvəl və sonra birbaşa qırğın yerlərindən, erməni qətliamlarının tükürpədən gerçəkliklərinin əks olunduğu teleqramlar bunun sübutudur.

"Biz Oxçu-Şabadin və Gığı dərəsi sakinləri hər tərəfdən ermənilərlə əhatə olunmuşuq, onların bütün əməlləri və rəftarları bizə hücum etməyə hazırlaşdıqlarını açıq şəkildə sübut edir, onların köməyinə nizami qüvvələr gəlib. Onların top və pulemyotları var. Biz çıxılmaz vəziyyətdəyik, biz qorxuruq. Sizin ayaqlarınıza düşüb mərhəmət diləyirik və bizi xilas etməyinizi xahiş edirik. Bizə güllə və pulemyotu olan bir neçə zabit göndərin. Əgər göndərməsəniz, xəbər verin ki, biz vaxtında öz kəndlərimizi tərk edək, yoxsa biz bilirik ki, xilas ola bilməyəcəyik"[2, 18; 22;26].

"Silahının gücünü Zəngəzurun həmişə təqiblərə məruz qalmış, məzlum, bədbəxt müsəlman əhalisi üzərində sınayaraq cəzasız qalan ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri barədə hökumətə dəfələrlə xəbər verilmişdir. Zəngəzur müsəlmanlarının müdafiəsi üçün hökumət tərəfindən indiyədək heç bir real tədbir görülməmişdir. Hökumətin fəaliyyətsizliyindən əl-qolu açılan Zəngəzur erməniləri nizami hissələrin köməyi ilə birləşmiş Qarabağ qüvvələri kimi hərəkət edib bütün yolüstü müsəlman kəndlərini məhv etmək, Qarabağa daxil olaraq Əsgəranı tutmaq, Şuşanı almaq qərarına gəliblər. Bu qərar indi icra edilir….Xankəndində əhalinin müdafiəsi tapşırılan qarnizon əmr verilmədən müdafiəyə başlamağa cəsarət etmir…Cinayətkar ermənilərin hökmranlığına və belə biabırçı hadisələrə son qoymağı, Qarabağ və Zəngəzurun mühüm ehtiyaclarının həlli üçün bir dəqiqə vaxt ayırmağa sizdən sonuncu dəfə xahiş və tələb edirik, əks təqdirdə, hökumətin köməyini və icazəsini gözləmədən özünümüdafiə tədbirləri görməli olacağıq."

"Həlak olmuş Zəngəzur müsəlmanları sizə cansağlığı diləyirlər. Zəngəzurlular nə qədər ağlasalar da, onların iniltisi cavabsız qaldı, heç kəs onların köməyinə gəlmədi. Qadınların döşləri kəsilib, uşaqların başları kəsilib, bədənləri qan içindədir. Ermənilərin əllərinə düşən gözəl qızlar zorlanır. Zəngəzurda düşmənə müqavimət göstərmək üçün kişilər həddindən artıq azdır və onların kənardan köməyə bütün ümidlərini itiriblər" [3, 48].

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi isə 3 dekabrdan başlayaraq sağa-sola nota dalınca nota göndərməkdə idi.

Artıq Zəngəzur qəzası erməni nizami ordu hissələri tərəfindən xarabazara çevrilib 10 mindən çox müsəlman əhalisi məhv ediləndən, saysız teleqramlardan sonra nəhayət ki, 1920-ci il yanvarın 6-da keçirilən iclasda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsi "Zəngəzurun müsəlman kəndlərinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasının davam etməsinə qarşı tədbirlər görülməsinin zəruriliyi haqqında" Daxili İşlər Nazirliyinin məlumatını müzakirə edir. Qərara alınır ki, dinc əhaliyə qarşı ermənilərin bu hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görülsün və bu haqda müttəfiq qoşunlarının bölgədəki nümayəndəsinə məlumat verilsin. 12 yanvar 1920-ci ildə erməni daşnak generalı Dro 600 nəfərlik silahlı dəstə ilə Qubadlının Alyanlı obalarını mühasirəyə alıb bütün əhalini körpəsinə qədər məhv etməyi əmr etmişdi. 5 kənddən ibarət Alyanlı camaatı ətraf kəndlərdən kömək gələnə qədər ermənilərin qarşısını kəsmiş, xeyli erməni qırmışdılar. Burada uğur qazanmağın nəticəsiz olduğunu görən Dro yanvarın 22-də Dondarlıya hücum edib kəndi tamamən yandırdı, 19-25 yanvarda Qubadlının 48 kəndi tamamən məhv edildi, əhalisinin dağlarda gizlənə bilməyənləri amansızlıqla qətlə yetirildi, həmin kəndlərin bir çoxunun işğala qədər yalnız adı, insan sümükləri ilə dolu xarabalığı dururdu. Zəngəzur qəzasının rəisi Şəkinski raportlarında az qala hər gün tar-mar edilib tamamən yandırılan kəndləri adbaad Bakıya xəbər verirdi. Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik təmsilçisi Vəkilov isə erməni ordu hissələrinin bütün hücumları barədə raportları Müttəfiq Dövlətlərin Tiflisdəki Ali Komissarı albay Gaskelə təqdim edirdi. Hələ müsəlman qırğınları başlanmadan bir neçə ay qabaq Şuşa, Zəngəzurdan ermənilərin ciddi hazırlıq gördükləri barədə məlumatlar Gəncə və Bakıya, Tiflisə göndərilirdi. Ancaq nə fayda?!

Və Cəlil Sultanovun yanvarın 24-də Parlamentin sədrinə ünvanladığı teleqramda "Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmazsa Qarabağı xilas edin" sözlərini hansı ümidsizlik, xəyalqırıqlığı, qüssə, kədərlə yazdığını anlamaq çətin deyil. Həyəcanlı xəbərlər gəlməkdə, AXC Hökuməti isə sərəncamındakı sayca ermənilərdən az olmayan hərbi qüvvələri səfərbər etməklə vətəndaşlarını və torpaqlarını qorumaqdansa, diplomatik yazışmalara, bu hərbi-siyasi planların başında duran əcnəbilərə Ermənistan hökumətinin "yolverilməz hərəkətləri" barədə şikayətlər göndərməkdə davam edirdi. Əldə edilən "uğur" isə qan tökməkdən bezmiş, doymuş kimi görünən generallar Njde və Hamazaspın yerinə onlardan daha qəddar, döyüşkən generallar Dro, Qazaryan ilə əvəzlənməsi olmuşdu.

Artıq çox gec idi, daha əvvəlki Zəngəzur yox idi, olmayacaqdı. Bu qərar da hələ söz idi, ortada qətiyyət, birlik, siyasi iradə yox idi, ona görə də hərəkətə keçmək də xeyli vaxt apardı, artıq ruslar Qafqaza doğru hərəkətə keçmişdilər, 28 aprelə sayılı günlər qalırdı. N.Nərimanov başda olmaqla, Azərbaycan bolşeviklərinə Zəngəzur və Qarabağdan ağır miras buraxılmışdı, mövcud vəziyyət Zəngəzurun böyük bir hissəsinin Azərbaycandan qoparılmasına, Qarabağda erməni muxtariyyətinin yaradılmasına, əsrin sonlarında Azərbaycanın həmin faciələri bir daha yenidən daha ağır şəkildə yaşamasına təməl zəmin hazırladı

AXC –nin Baş naziri Fətəli xan Xoyskinin 4 fevral 1920-ci il tarixdə Ermənistanın Baş naziri Xatisova ünvanladığı teleqramda yazırdı ki, "Zəngəzur müsəlmanlarının tamamən yox edilməməsi üçün" Azərbaycan Ordusundan bir miqdar əsgəri qüvvə o bölgəyə göndərilmişdir və bu, 23 noyabr 1919-cu il anlaşmasına zidd deyildir. Nə qədər müti, qorxaq, qətiyyətsiz yanaşma!

Həmin sözügedən anlaşmadan sonra Ermənistan Respublikasının Hökumət qoşunları Dro komandanlığında qanlı qırğınları daha böyük vəhşiliklə davam etdirirdi. Öhdəsində 25 minlik silahlı qüvvəsi, xeyli top-tüfəngi, silah sursatı olan, 1-ci vəzifəsi vətəndaşlarının can, mal sağlığının qorunması, ərazilərinin mühafizəsi olan, 18 ay idi mövcud olan AXC rəhbərliyinin belə cəsarətsizliyi ürək ağrıdır, məyusluq doğurur... Axı may 1918-dən 28 aprel 1920-ci ilə qədər Ermənistana kənardan silah sursat yardımı, siyasi, diplomatik dəstək olsa da (Osmanlının AXC-yə yardımı daha böyük idi!), rus, ingilis, amerikan, fransız canlı qüvvəsi onların əvəzinə vuruşmurdu..

1918-ci ilə mayın 28-dən 1919-cu ilin mart ayına qədər düz dörd dəfə AXC - də hökumətin tərkibi dəyişdi. Amma ermənilər hələ 1918-ci ildə vaxt tapıb ABŞ-da "Ermənistanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə komitəsi" də yaratmışdılar.[4,126].

Acı təəssüflər olsun ki, 70 il sonra yenə də Qarabağ münaqişəsinin yeni mərhələsi başlarkən eyni proses cüzi fərqlərlə təkrar olundu və biz bir xalq olaraq bu tarixi imtahandan da üzüağ çıxa bilmədik. Tarixi hadisələrdən, başımıza gələn düşmən hiylə və fəsadlarından vaxtında və lazımi nəticə çıxarmadığımız üçündür ki, bu gün erməni təcavüzü qarşısında aciz qalmışıq, dünya ictimaiyyəti hələ də Ermənistanı təcavüzkar kimi tanımır. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Zəngəzur və Qarabağı zorla Ermənistana birləşdirmək təşəbbüsləri ilə 1988-ci ildən başlanan "miatsum" hərəkatının - Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək cəhdləri arasında çox böyük oxşarlıq vardır.

AXC-nin mübahisəsiz ərazisi 97297,67 kv.km, Azərbaycanla Ermənistan və Gürcüstan arasında mübahisəli ərazisi 16598,30 kv.km olmuşdur. AXC dövründə mübahisəli ərazilərlə birlikdə ölkə ərazisi 113895,97 kv.km idi. Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası, hətta öz mübahisəsiz ərazilərindən belə Moskvanın təzyiqi ilə müxtəlif dövrlərdə təqribən 10 min kv.km ərazisini Ermənistan və Gürcüstana verməyə məcbur edilmişdir [9, 50].

Eynilə, Zəngəzur torpaqlarının xeyli hissəsinin Azərbaycandan qoparılıb Ermənistana birləşdirilməsi 1920-1921-ci illərdə sovet Rusiyasının əli ilə reallaşdırıldı, Zəngəzurdan Azərbaycan-türk əhalisinin sonuncu nəfərədək qırılıb-qovulması və Ermənistan tərəfindən işğalı isə 1988-1993-cü illərdə çağdaş Rusiyanın hərtərəfli şəkildə dəstəklədiyi müasir daşnak quldurları tərəfindən həyata keçirildi [7].

Ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri qanlı qırğınlar, soyqırım və deportasiya erməni müəlliflərinin əsərlərində də faktlarla təsdiq və etiraf olunmuşdur.

Erməni tarixçilərinin özləri dəfələrlə mənsub olduqları xalqın etdiyi vəhşiliklərdən dəhşətə gəlmiş, bunu ikrahla ifadə etmişlər. O.Q.Adamyan yazırdı : "...Bizim tarixdə sivil millət kimi yaşamağa haqqımız yoxdur. Biz özgə torpaqlarını işğal etmişik..." Yaxud: "Ermənistanın müsəlman və rus kəndlərini onlar odla, qılıncla məhv etdilər... Daşnak ordusunun başında duran kimlər idi? Aram və Rubendən, Martiros və Pilosadək nadan, talançı, quldur xmbapetlər. Bu ordu silahsız müsəlmanlara divan tutmaqda, dinc əhalini çapıb talamaqda məharətli və cəsarətli idi..."[18] A.Lalayan: "Ermənistanda daşnak hökuməti özünün 30 aylıq hakimiyyətidövründə (may 1918 - noyabr 1920) azərbaycanlı əhalinin 60 faizini qırıb...Andranikin, Amazaspın və başqalarının başçılığı altında daşnak dəstələri türk (azərbaycan) qadınlarının, uşaqlarının, qoca və cavanların məhv edilməsi işində maksimum cəsurluq göstərmişlər. Daşnak dəstələri tərəfindən tutulmuş kəndlər canlı adamlardan təmizlənib azad edilmiş və eybəcər hala salınmış meyitlərlə dolu xarabalığa çevrilmişdir"[16, 36-37].

Bu siyasət XXI əsrin əvvəlində yenə də ən yüksək səviyyədə davam etməkdədir. Bu qeyri-insani "səmimi mədəni etiraf"ın müəllifi isə Ermənistanın indiki prezidenti Serj Sarkisyandır:- "biz azərbaycanlıların inanmadığı bir işi gördük, biz stereotipi dağıtdıq, dinc xalqa əl qaldırdıq."

Sovet Rusiyası tərəfindən xalqın iradəsi ziddinə Zəngəzurun ərazisinin yarıdan çoxunun zorla qoparılıb Ermənistana verilməsi rəsmən elan olunsa da, Azərbaycan rəhbərliyində narazılıqlar olduğundan qəzanın Ermənistan idarəçiliyinə keçməsi dərhal baş vermədi. AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 1921-ci il 12 yanvar tarixli iclasında "Zəngəzurun müsəlman hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili" haqqında qərar çıxarıldı. Qərarda Zəngəzur bölgəsini 2 yerə: Qərbi Zəngəzur qəzası və Şərqi - əhalisinin guya kürdlərdən ibarət olmasına görə Kürdüstan qəzasına bölmək təklif edilirdi. Kürdüstan qəzasının təşkili də növbəti bir səhv oldu. 1918-ci il mayın 29-da 9 min kvadrat kilometrlik Azərbaycan torpağında yaradılmış Ermənistan dövləti sonradan digər ərazilərin işğalına başladı: 1920-ci ilin dekabrından başlayaraq 10 il ərzində Moskvanın birbaşa köməyi ilə Zəngəzur qəzasından 405000 desyatin (4414,5 kv.km), Qazax qəzasından 535096 desyatin (5832,82 kv.km) , Naxçıvan MSSR-dən 657 kv.km, Cəbrayıl qəzasından Nüvədi, Eynəzir və Tuğut kəndlərini əhatə edən Azərbaycan torpaqları Ermənistan ərazisinə qatıldı. Sovet rejiminin sonrakı illərində də Ermənistan ərazisi Azərbaycan torpaqları hesabına daha da genişləndirildi və 29,743 kv. km-ə çatdırıldı.

1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında yaşayan 123085 azərbaycanlıdan yarısı deportasiyaya məruz qaldı. 1926-cı il siyahıyaalınma göstəricilərinə görə bölgədə müsəlmanların sayı heç 5 minə də çatmamışdı, yəni 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurdan qovulmuş azərbaycanlı qaçqının yalnız 5 min nəfəri öz vətəninə dönmüşdü[8].

Ötən əsrin əvvəllərində böyük güclərin cızdığı ssenari əsrin sonunda reallaşdırıldı; tarixi Zəngəzurun Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonları Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarla birlikdə Azərbaycandan qoparıldı, Vətən torpaqlarının itkiləri bu dəfə daha çox oldu.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrində də Ermənistanın işğalı tanınır və nəticələrinin aradan qaldırılmasının vacibliyi tələb edilir. Azərbaycan xalqı və onun hökuməti dünya güclərinin, böyük xristian dövlətlərinin hərbi - siyasi havadarlığı, fəal dəstəyi ilə reallaşdırılan bu təcavüz aktı ilə heç zaman barışmamışdır və barışmayacaqdır. Xalqımızın müvəqqəti itirilmiş torpaqlarımıza qayıdış ruhu güclüdür. Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev ötən ilki aprel döyüşlərində erməni qəsbkarlarına sübut etdi ki, işğalçılar məğlub ediləcək və böyük qələbəmiz uzaqda deyil. Prezidentin Cocuq Mərcanlı kəndinin bərpası ilə bağlı Sərəncamının da mahiyyətində bu durur və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda bərpa işlərinə və beləliklə, xalqımızın doğma yurd-yuvalarına böyük qayıdışı başlanacaq. Biz tarixçilər inanırıq ki, bu müdrik, qətiyyətli və cəsarətli siyasətin zəfər çalması nəticəsində xalqımız nəinki Qarabağdakı yurd yerlərinə, həmçinin gələcəkdə İrəvan, Zəngəzur və Göyçə ellərinə də qayıdacaq. Dövlətimizin başçısının ətrafında sıx birləşməklə biz bu qələbələrə hökmən nail olacağıq" [5].

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan" qəzeti, Erməni xisləti, 31 mart 2012-ci il
2. ARDA: f. 895, siy. 1, iş 299
3. ARDA. f. 897, siy. 1, iş 112
4. Arzumanlı V, Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. - Bakı: Qartal, 1998.
5. Mahmudov Yaqub: «Biz tarixçilər inanırıq ki, gün gələcək İrəvan, Zəngəzur, Göyçə ellərinə də qayıdacağıq», AZERTAG.AZ, 28.01.2017
6. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). (Yenidən işlənmiş təkrar – 2-ci nəşri). – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998
7. Nərimanoğlu H. Tarix təkrar olunur, www.qafqazinfo.az siyaset-2/tarix-tekrar-olunur-yaxuddeyisen. 03.04.2012
8. http://www.meclis.gov.az/?/az/stenoqram/301, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin V sessiyası iclasının protokolu № 34, 2012-ci il 24 fevral tarixli iclasın stenoqramı
9. Адрес-календаръ Азербайджанской Республики на 1920 г, Бакı 1920, 1-я ч.
10. Кавказский календарь на 1891 год. – Тифлис, 1890, отд. статистики
11. Кавказский календарь на 1900 год. – Тифлис, 1899, отд. III
12. Кавказский календарь на 1914 год. – Тифлис, 1913, отд. стат. IV
13. МИЭБГКЗК, т. IV, ч. I

14. Описание Карабахской провинции, составленное на 1823 г. по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис: 1866
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Изд. ЦСК МВД под редакцией Н.А.Тройницкого LXIII. Елисаветпольская губерния. – СПб, 1904.
16. "Revolyusionnıy Vostok" jurnalı, 1936, № 2-3

DEMOGRAPHIC CHANGES IN ZANGAZUR- NORTH AZERBAIJAN REGION IN THE XIX AND THE BEGINNING OF XX CENTURIES
SUMMARY

This article analyzes the demographic changes in Zangazur, which was a part of Azerbaijan in the XIX and the beginning of XX centuries. It also comparatively and analytically discusses the changes that occurred in the ethnic composition of the region in accordance with colonial policy of tsar Russia, which tried to relocate Armenians from Turkey and Iran to Caucasus to establish here Christian community.

Besides, tragic situation followed by planned genocide against Muslim Azerbaijanis and tsar deportation policy have been justified with facts and specific documents in the study. Finally, the historical and military-political situation that gave rise to the massacres committed in the provinces of Karabakh and Zangazur at the beginning of the XX century has been studied in the research paper.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЗАНГЕЗУРЕ – ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В 19 И В НАЧАЛЕ 20 ВЕКОВ
РЕЗЮМЕ

Статья анализирует демографические изменения в Зангезуре, который являлся частью Азербайджана в 19 и в начале 20 веков. Также в статье проводится сравнительное и аналитическое исследование изменений, происходящих в этническом составе региона в соответствии с колониальной политикой царской России, которая склонялась к переселению армян из Турции и Ирана на Кавказ с целью создания здесь христианской диаспоры. Более того, трагическая ситуация, последовавщая за планированным геноцидом против мусульман-азербайджанцев и депортационная политика отмечены в статье на основе фактов и конкретных документов. Помимо вышесказанного, в данной работе обсуждаются исторические и военно-политические ситуации, вызванные массовыми истреблениями в провинции Карабах и в Зангезуре в 19 и в начале 20 веков.

Ədalət MUSTAFAYEV

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINA QARŞI HƏRBİ TƏCAVÜZÜ VƏ SOYQIRIM SİYASƏTİ

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ərazi iddiaları, hərbi müdaxilə, silahlı birləşmələr, geosiyasi maraqlar

Keywords: The Nagorno-Karabakh conflict, territorial claims, military intervention, military and geopolitical interests

Ключевые слова: Конфликт по Нагорному Карабаху, территориальное претензия, военные нападения, вооруженные силы, геополитические интересы

XX əsrin sonlarına doğru geosiyasi dəyişikliklər zəminində baş verən siyasi proseslərdən məharətlə istifadə edən dünya erməni lobbisi və onların himayədarlarının sayəsində kriminallaşan Ermənistan cəmiyyətində Azərbaycan xalqına qarşı zorakı metodlardan istifadə edərək ən ağır cinayətləri həyata keçirməyi planlaşdırdılar. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibət bildirən SSRİ Müdafiə nazirinin sabiq müavini A.Çernavin SSRİ hakimiyyətinin yeritdiyi ikili siyasətə irad olaraq bildirirdi ki, "fövqəladə vəziyyətin, Azərbaycan SSR-in ərazisində olduğu kimi, Ermənistan SSR-də də tətbiqi vacibdir" [22]. Ermənistanda bir sıra hərbi hissələrin formalaşdırılması haqqında 1990-cı ildən etibarən məlumatlar açıqlanmağa başladı. Bunlardan EMO (Erməni Milli Ordusu), "Davud Sasunlu" silahlı birləşməsi, "Aydat" (Erməni məhkəməsi), Muş (Milli İttifaq) və digər silahlı birləşmələr hərbi qaydalara uyğun formalaşdırılmışdır. Onların tərkibindəki silahlı birləşmələr 50-700 nəfərlik dəstələri əhatə edirdi.Hərbi birləşmələr hər cür ağır zirehli texnikalarla silahlanmış, hətta 20-dən çox Mi-4 döyüş vertolyotuna malik idilər. Gümrüdə yerləşdirilmiş 127-ci diviziyanın müxtəlif təyinatlı xüsusi dəstələrinin və onların hərbi texnikasının, həmçinin Don və Kuban kazaklarından təşkil olunmuş dəstələrin ermənilər tərəfindən Azərbaycana qarşı hərbi müdaxilə etməsi daha çox diqqət çəkir. 1990-cı il yanvarın 24-də Fransa mətbuatında Ermənistana Livandan təyyarələrlə ağır silahlar, minaatanlar və avtomatlar daşınması haqqında məlumat verilirdi. Eyni zamanda qeyd olunur ki, hərbi texnikanın daşınma prosesi ermənilərin nəzarətində olmuş, həmin ərəfədə Ermənistan gömrük məntəqəsində bir nəfər də olsun rus əsgəri qalmamışdır[21, 463-464]. Belə ki, onlar xidmətdən məqsədli şəkildə, müvəqqəti olaraq uzaqlaşdırılmışdılar.

1991-ci ilin yanvarından etibarən SSRİ-də siyasi və iqtisadi sahələrdə vəziyyətin mürəkkəbləşməsi, siyasilərin hadisələrə münasibətində qeyri-müəyyənlik hökm sürürdü. M.S.Qorbaçovun tez-tez müxtəlif şəxslərlə, o cümlədən Tizyakov, Kryuçkov, Baklanov, Yazovla görüşməsi və onların bəzi məsələlərdə fikirlərinə münasibət, iqtisadiyyatın çökməsi, dövlətin uçuruma getməsi, yeni ittifaq müqaviləsinin imzalanması kimi məsələlərə münasibətinin öyrənilməsi heç bir effekt vermirdi [15, 9]. Yaranmış siyasi şəraitdən lazımınca yararlanan Ermənistan dövlət səviyyəsində Azərbaycana qarşı mənfi təbliğatın aparılmasında bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Rusiya Federasiyasının deputatlarından bir qismi də ermənilər tərəfindən müdafiə xarakterli çıxışlar ilə açıq şəkildə hadisələrə müdaxilə etməyə başlamışdılar. Rusiya Federasiyasının deputatları yalnız SSRİ ərazisində antiazərbaycan təbliğatla kifayətlənməyərək ABŞ və Qərb dövlətlərində də fəal iş aparırdılar. 1991-ci il oktyabrın 23-də Amerika konqresinin Helsinki komissiyasında DQMV ilə bağlı keçirilən görüşdə Yelena Bonner, Baronessa Kokk, RSFSR deputatlarından Kaqudayev, Şabad və Ermənistanın Amerikadakı daimi nümayəndəsi A.Arzumanyan iştirak edirdi[3]. Qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağın statusu barədə ermənilərin mövqeyinə uyğun müxtəlif təkliflər irəli sürən həmin deputatlar ermənilər tərəfindən maliyyələşdirilirdi. Üç dəfə Azərbaycanda - DQMV-də olmuş Baronessa Kokk problemin həlli üçün irəli sürdüyü 7 maddədən ibarət təklifin maddələrinin əksəriyyəti Azərbaycanın suverenliyinə müdaxilə xarakteri daşıyırdı. O, DQMV-yə BMT qüvvələrinin göndərilməsini və münaqişəyə beynəlxalq müdaxiləni artıraraq məsələnin BMT Təhlükəsizlik Şurasına çıxarılmasını tələb etməklə sözügedən ərazidə ermənilərin müstəqilləşməsinə doğru cəhdlər edirdi[3]. Ermənistanda antiazərbaycan-antitürk siyasətin yeridilməsi və müxtəlif istiqamətlərdən "vətənpərvərlik" hissinin müəyyən siyasi qüvvələr tərəfindən aşılanması haqqında kifayət qədər nümunələr göstərmək mümkündür. Hələ 1985-ci ilin noyabrında

Ermənistan universitetlərinin birində partiya təşkilat katibinin dediyi "erməni vətənpərvərliyi Rusiyanın sevgisi ilə bağlıdır və türk düşmənçiliyinə hesablanmışdır"[21, 463].

Qeyd etmək lazmdır ki, Azərbaycan Respublikası-Rusiya Federasiyası, Ermənistan Respublikası-Rusiya Federasiyası arasında müxtəlif səviyyəli danışıqların aparılması mütəmadi olsa da, münaqişədə hərbi qarşıdurma passiv mərhələdən aktiv mərhələyə keçməsi aydın hiss olunurdu. Dağlıq Qarabağı tamamilə azərbaycanlılardan təmizləmək siyasətini qarşılarına məqsəd qoyan supergüclərin hərbi və siyasi dəstəyinə arxayın olan ermənilər 1991-ci il sentyabrın 24-də Ağdərə rayonunun İmarət Qərvənd kəndini işğalından sonra, ərazilərin mütəmadi xarakter alan zəbtinə başladılar [16]. Onlardan bəziləri haqqında məlumat verməklə törədilən cinayətin ağırlığını qeyd etmək yerinə düşər: erməni hərbi təcavüzünün davamı olaraq Xocavəndin Qaradağlı kəndi 1992-ci ilin fevralın 17-də işğala məruz qaldı. Azərbaycanlıların azlıq təşkil etdiyi qeyri - bərabər döyüşdə ermənilər Qaradağlıda soyqırım törətdilər, 104 nəfəri əsir götürüb vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Əsir alınanlardan 68 nəfəri amansızlıqla öldürülmüş, böyük çətinliklə əsirlikdən azad olunanlardan bir qismi onlara verilmiş işgəncələrə dözməyərək vəfat etmişlər [8, 93].

Erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğala məruz qalan Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan ərazilərində törədilmiş cinayətin ağırlığına görə aşağıdakı məntəqələr xüsusilə fərqlənirdi. 1991-ci il dekabrın 15-də Əsgəran rayonunun Cəmilli, dekabrın 21-də Meşəli kəndi, 1992-ci il fevralın 11-də Şuşa rayonunun Malıbəyli və Quşçular kəndlərinin əhalisinə qarşı amansız divan tutmuş, ağlagəlməz cinayətlər törətmişlər [13, 147].

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Rusiya Federasiyasının 366-cı alayının köməkliyi ilə Xocalı qətliamı həyata keçirildi. Əslində, bu Azərbaycan xalqının əzmini qırmaq üçün həyata keçirilən soyqırım siyasəti idi, yəni Ermənistan Respublikasının imkanı çatsaydı bu qayda ilə bütün Azərbaycan xalqını məhv edəcəkdi. Məhz elə buna görə də, bu qətliam soyqırımdır. "Xocalı faciəsi dünya soyqırımları ilə bir sırada dayanan, erməni terrorizminin mahiyyətini bütövlükdə ortaya qoyan beynəlxalq cinayət faktıdır. Bu faktın dünyaya və Azərbaycanın taleyi olan gələcək nəsillərə çatdırılması üçün çox işlər görülməlidir. Dünya Xocalı soyqırımını bu qəbildən olan Xatun, Naqasaki kimi faciələrlə bir sırada qəbul etməlidir" [2, 9]. Eyni zamanda ermənilər Fərqanə hadisələrindən zərər çəkib, əzab-əziyyətlərə düçar olaraq Azərbaycanın Xocalı şəhərinə pənah gətirmiş Məhsəti türklərinə qarşı da ağır işgəncələr verməklə soyqırım törətmişlər [17, 387].

1992-ci ilin mayın 8-də qədim tarixə malik Şuşa şəhəri çox güclü silahlanmış erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olunaraq bütün mənəvi dəyərlər məhv edildi. Bütün muzeylər "...1992-ci ilin mayında Şuşanı işğal edən erməni vandalları tərəfindən dağıdılaraq yerlə yeksan edilmiş, onların eksponatları qarət olunub aparılmışdır" [12, 108]. Mövcud şəraitdə Respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin gərginliyi, yaranmış xaosdan istifadə edən böyük dövlətlərin himayəçiliyilə Ermənistan hərbi birləşmələrinin fürsətdən istifadə etməsi İran İslam Respublikasının "vasitəçilik missiyası" dövrünə təsadüf etməsi diqqət çəkir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Yaqub Məmmədov Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində İran İslam Respublikasının vasitəçiliyi ilə Ermənistanla Tehranda baş tutmuş danışıqlar haqqında fikir bildirərkən deyir: "İran bizi inandırmışdır ki, ermənilərlə danışmışıq, hücum etməyəcəklər. Bir də İran bizə hərbi kömək edəcəyini bildirirdi" [4]. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində balanslı mövqe nümayiş etdirən İran İslam Respublikasının geosiyasi maraqlarına önəm verən bəzi müəlliflər Azərbaycandan fərqli olaraq, Ermənistanla geosiyasi müttəfiqlik, Dağlıq Qarabağın xüsusi statusunda Tehranın maraqlı olmasını vuğulayırlar [20, 436]. Məhz, bu baxımdan, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində fəal "siyasət yeritməyə" cəhd edən İİR-in qeyri-müəyyən mövqeyi danılmazdır.

1992-ci il may ayının 15-də Azərbaycanda dövlət çevrilişinin baş verməsi, ictimai-siyasi vəziyyətin gərginləşməsi mayın 17-18-də Laçın rayonunun itirilməsi ilə davam etdi. Laçının işğalında ermənilər Qarabağ özünümüdafiə qüvvələrinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirən erməni mətbuatı cəfəng fikirlər səsləndirirlər [19, 672]. İyun ayında Azərbaycan ordusu əks-hücuma keçərək ermənilər üzərində üstünlüyü ələ ala bildilər. Əsasən, Dağlıq Qarabağın şimal ərazilərinə nəzarəti öz üzərinə götürən Azərbaycan ordusu, strateji cəhətdən əlverişli olan Ağdərə rayonunu az bir hissəsi istisna olmaqla, ermənilərdən təmizlədilər. Cəbhədə ermənilərin məğlubiyyətinə münasibət bildirən Mixail

Jiroxov yazır ki, "erməni komandanlığında elə vəziyyət yaranmışdır ki, nəticədə onlar pərakəndə halda qaçır və heç bir əmrə tabe olmurdular. Onları dayandırmaq və Stepanakertin (Xankəndi - Ə.M.) müdafiəsini təşkil etmək üçün heç bir imkan yox idi. Belə bir şəraitdə erməni rəhbərliyi Rusiya Federasiyası Prezidentinə hərbi cəhətdən kömək üçün müraciət etdi. Onların döyüş vertolyotları havaya qalxan zaman artıq onlara bir neçə zərbə vuruldu və bu əməliyyat Azərbaycanın əks- hücumu sayəsində faktik olaraq dəf edildi..." [18, 110]. Rusiya Federasiyasının ermənilərin revanş götürməsinə şərait yaratması və hərbi cəhətdən açıq müdaxiləsini təhlil edən müəllif münaqişənin gedişini belə şərh edir: "Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu praktik olaraq yeganə hadisədir ki, Rusiya tərəfi Qarabağda hərbi əməliyyatların gedişinə açıq şəkildə müdaxilə edir" [18, 110]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Rusiyanın münaqişədə, ilk dəfə olaraq, açıq şəkildə qoşulması fikri ilə razılaşmaq düzgün olmazdı. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin boşaldılmasında, Xocalı şəhərinin məhv edilməsində əsas texnika və hərbi qüvvə Rusiyaya məxsus 366-cı alayın hərbi birləşmələri idi.

Rusiya Federasiyasının təzyiqləri artırması və hərbi müdaxiləsinin dərinləşəcəyini ehtimal edən Azərbaycan Respublikası rəsmiləri məcburiyyət qarşısında qalaraq danışıqlara başladılar. 1992-ci il iyulun 9-da "...Azərbaycan tərəfi münaqişənin siyasi yolla həllinə dair danışıqlara, əsasən, cəbhənin cənub xəttində Mardakert (Ağdərə-Ə.M) - Sərsəng xətti boyu hücumu dayandırdı" [18, 111]. Bununla da, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Rusiya Federasiyasının müdaxiləsi ilə cəbhədə dönüş yarandı.

1993-cü il iyulun 23-də Ermənistan hərbi birləşmələrinin Ağdam rayonunun işğalından sonra BMT TŞ tərəfindən 853 saylı qətnamə qəbul edilərək hərbi əməlliyyatların dayandırılması və ermənilərin çıxarılması tələb olundu [9]. 14 maddədən ibarət 853 saylı qətnamə əvvəlki 822 saylı qətnamənin davamı kimi qiymətləndirilir [7]. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin o zamankı Baş qərargah rəisinin müavini polkovnik Aleksandr Vasyak Respublikanın Qazax-Gədəbəy istiqamətində cəbhə boyu Ermənistan tərəfinin "5,5 min nəfərlik canlı qüvvə, o cümlədən polkovnik Arakelyanın Armavirdən muzdla tutduğu 1000 kazak, bu müharibədə hələ tətbiq edilməyən "Uraqan" tipli reaktiv sistem,T-80 tipli 20 ədəd tank, çoxlu digər hərbi texnika" toplaması haqqında məlumat vermişdir. Digər tərəfdən, "düşmən, müvafiq olaraq, Goranboy, Tərtər və Beyləqan rayonları üzərinə hücum hazırlayır". Polkovnik A.Vasyak bildirirdi ki, "erməni tərəfinin bu cür hərəkətləri düzəldilməsi qeyrimümkün olan nəticələrə gətirib çıxara bilər, qonşu dövlətləri də bu münaqişəyə cəlb edə bilər" [1].

A.Vasyak tərəflərin malik olduqları qüvvələr nisbəti haqqında verdiyi məlumat göstərilirdi ki, Ermənistan silahlı qüvvələrində tankların sayına görə Azərbaycan silahlı birləşmələrindən 5,1 dəfə, top və minaatanların sayına görə 2,5 dəfə, PDM-lərin sayına görə isə 1,7 dəfə üstün idi. "Sırf hücum silahı olan tankların çoxluğu bir daha onu sübut edir ki, Ermənistan ordusu hərbi əməliyyatları qabaqcadan hazırlamışdır...." [1].

BMT TŞ-nin ardıcıl qəbul etdiyi qətnamələri "nəzərə almayan" Ermənistan hərbi hücumları davam etdirərək Qubadlı rayonunun işğalına başladı. 1993-cü il avqustun 31-də rayon bütünlüklə işğal olundu. "Bu təcavüzkar hücumda RF hərbi hissələrinin texnikası və əsgərləri də iştirak edirdi" [11, 278]. Bundan sonra, Təhlükəsizlik Şurasının 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 saylı qətnaməsi qəbul olundu. Təhlükəsizlik Şurası 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 saylı və 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 saylı qətnamələrini təsdiq edərək və 18 avqust 1993-cü ildə Təhlükəsizlik Şurası sədrinin Şuranın adından oxuduğu bəyanata əsaslanaraq, Təhlükəsizlik Şurası sədrinin adına ünvanlanmış 1 oktyabr 1993-cü il tarixli məktubunu nəzərdən keçirərək, 8 oktyabr 1993-cü ildə Moskvada yüksək səviyyədə keçirilən görüşləri və digər əsaslandırılmış faktlar gətirərək 3292 saylı iclasda yekdilliklə 874 saylı qətnaməni qəbul etdi [5, 8-9].

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibət bildirən İran rəhbərliyi Ayətulla Cənnəti bildirir: "...dünya ictimaiyyəti Azərbaycan Respublikasında bir milyon insanın acınacaqlı taleyinə laqeyiddir"[10]. Eyni zamanda İran İslam Respublikasının Bakıdakı səfiri Ermənistanın Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğalına münasibət bildirərkən deyir: "Ermənilər bilməlidirlər ki, hərbdə qalib çıxan heç də həmişə belə müzəffər qalmır və məğlub olan da düşdüyü vəziyyətlə həmişəlik qane olmur ... Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, ictimai və siyasi potensialını, həm də əhalisinin çoxluğunu neft və bu kimi digər yeraltı sərvət bolluğuna malik olduğunu nəzərə alsaq və çox güman, Azərbaycan xalqı yeni bir təkanverici hərəkətə gəlsə, Ermənistanın qazanaca-

ğı təkcə bu olacaqdır ki, öz qonşuları ilə sülh və sabitlik şəraitində yaşasın. Çox da böyük olmayan ötən vaxt ərzində neçə-neçə prezident, Ali Sovet sədri, baş nazir, müdafiə naziri dəyişmələrinin şahidi olmuşuq. Təkcə bir ildə Azərbaycan Respublikasında dörd müdafiə naziri dəyişib. Təbiidir ki, belə tez - tez baş verən hakimiyyət dəyişmələri və digər siyasi hadisələr uzunmüddətli bir iş üçün fərdlər hazırlanmasını istənilən nəticələrdən məhrum edir" [14]. Geosiyasi maraqlar baxımından İranın münaqişənin həlli yollarına müdaxiləsini böyük güclər heçə endirsə də, ağır vəziyyətdə olan Azərbaycan Respublikasından çox Ermənistan Respublikası ilə strateji əməkdaşlığa üstünlük verilməsi danılmaz faktlardır.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə hücumlarını davam etdirməsinin qarşısını almaq və ölkənin bütün təşkilatlarının gücünü səfərbər etmək üçün Prezident H.Əliyevin 2 noyabr 1993-cü il milli televiziya və radio ilə xalqa müraciəti, 4 noyabr 1993-cü il keçmiş beynəlmiləlçi döyüşçülərlə görüşü, 5 noyabr 1993-cü il Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclasında çıxışı, 17 noyabr 1993-cü il siyasi partiyaların və ictimai hərəkatların rəhbərləri ilə görüşü xalqda böyük inam yaradaraq yenidən toparlamaq üçün bir stimul verdi[6, 227-256].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası ərazisinə erməni hərbi müdaxiləsi və təcavüzkarlığı, həmçinin, beynəlxalq hüququn fəaliyyətsizliyi, dini dözümsüzlük, imperialist və geosiyasi maraqlar kontekstində müşayiət olunurdu. Hərbi müdaxiləni dayandıraraq strateji hədəflərə çatmaq, Respublikanın beynəlxalq nüfuzunu qaldıraraq işğal olunmuş ərazilərin bərpası prioritet məsələ kimi qarşıda durur.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Arifoğlu F. Ermənistan geniş miqyaslı yeni hücumlar hazırlayır. "Azərbaycan" qəz., 1993, 13 noyabr, № 221
2. Aşırlı A.A. Türkün Xocalı soyqırımı. Bakı: Nurlan, 2005, 152 s.
3. Beynəlxalq səviyyədə "təmsilçi". "Azadlıq" qəz., 1991, 1 noyabr, № 53
4. Bahadır X. Düyün açılacaqmı? "Azadlıq" qəz., 1995, 7 fevral
5. Ermənistanda aparılan etnik təmizləmə və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın 20 faiz ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış bir milyonadək qaçqın və məcburi köçkünlər haqqında məlumat (1988-2011). Bakı, 2012. 221 s.
6. Əliyev Heydər. Müstəqiliyimiz əbədidir /Buraxılışına məsul: Ramiz Mehdiyev, Hidayət Orucov. Bakı: Azərnəşr, 1997, 608 s.
7. Həsənli M. Təhlükəsizlik Şurası yeni qətnamə qəbul etmişdir. "Azərbaycan" qəz., 1993, 31 iyul, № 145
8. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011). Bakı: Letterpress, 2012, 912 s.
9. İyulun 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanın Azrbaycan barəsində təcavüzkar siyasətini kəskin şəkildə pisləyən 853 nömrəli qətnamə qəbul etmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik şurasının 853 nömrəli qətnaməsi. "Azərbaycan" qəz., 1993, 31 iyul,. № 145
10. Kazimirov Azərbaycanı günahlandırmır. "Səhər" qəz., 1993, 23 noyabr, № 218
11. Qubadlı: Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı. Bakı: Turxan NPB, 2013, 424 s.
12. Mahmudov Y, Mustafayev C. Şuşa-Pənahabad. Bakı: Təhsil, 2012, 152 s.
13. Soyqırım muzeyi / Red. hey.: h.ü.f.d. Vəliyev X., AMEA-nın müxbir üzvü, Mahmudov Y.M. Bakı:Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsi, 2017, 152 s.
14. "Vesti" yenə təxribatla məşğuldur. "Azərbaycan" qəz., 1993, 3 dekabr, № 234
15. Болдин. И.В. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М.С.Горбачева. М.: Республика, 1995, 447 с.
16. ГаджиевШ. Коммюнике-новое секретное оружие? Газ «Свобода», 1991,3 октября. № 4
17. Газыев Ю. Кто кого подвергал геноциду?. Баку, издательство Университет Хазар, 2011, 600 с.
18. Жирохов М.А. Меч и огонь Карабаха. Хроника незнаменитой войны. 1988-1994 / Москва, «Центрполиграф», 2012, 285 с.
19. Мелик-Шахназаров. А.А. Нагорный Карабах: факты против лжи. М.; Волшебный фонерь, 2009, 768с.
20. Нартов Н.А., Нартов В.Н. Геополитика. М.;Юнити-Дана: «Единство», 2007. 527 с.
21. Султанов Ч.А. Последний удар Империи. Баку, 20 января 1990 г. Баку: Нафта-Пресс,2004, 765 с.
22. Чернавин В.Н.: «Главное в жизни-правда и справедливост» Беседа с народным депутатом СССР, заместителем министр обороны СССР, главнокомондуюшим ВМФ, адмиралом флота, Героем Советского Союза. В. Самедов. Azərbaycan qəz., 1990, 18 may, № 17

THE POLICY OF MILITARY AGGRESSION AND GENOCIDE AGAINST THE REPUBLIC OF ARMENIA
SUMMARY

The article is unfounded territorial claims of Armenia against Azerbaijan, as well as large scale expansionist policy has been analyzed in terms of geopolitical interests. Armenia's aggressive military and political support of the great powers as a fact reflected in the realization of plans, carried out a policy of genocide against the Azerbaijani people. Despite the gravity of war crimes brought to the attention of the world's most influential organizations in the fulfillment of the decisions and resolutions.

ВОЕННАЯ АГРЕССИЯ И ПОЛИТИКА ГЕНОЦИДА АРМЕНИЯ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются наряду с безосновательными территориальными претензиями широкомасштабная оккупационная политика Армении против Азербайджанской Республики с точки зрения геополитических интересов. В результате военно-политической поддержки великих держав, реализация оккупационных планов армян фактически нашла свое отражение. Несмотря на всю тяжесть военных преступлений, было доведено до внимания мировой общественности невыполнение решений и резолюций авторитетных международных организаций.

Aynurə PAŞAYEVA
AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin doktorantı, elmi işçi

XOCALI SOYQIRIMININ 1992-ci İLDƏ NƏŞR OLUNAN AZƏRBAYCAN VƏ XARİCİ MƏTBUAT ORQANLARINDA İŞIQLANDIRILMASI

Açar sözlər: Xocalı, Azərbaycan, mətbuat, Tayms, Qarabağ, Tomas Qolts
Keywords: Khojaly, Azerbaijan, press, Times, Karabakh, Thomas Goltz
Ключевые слова: Ходжалы, Азербайджан, пресс,Таймс, Карабах, Томас Гольц

Mürəkkəb, lakin şərəfli inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan milli mətbuatı həmişə xalqımızın şanlı tarixinin güzgüsü olmuşdur. Azərbaycan xalqının milli dirçəliş yoluna qədəm qoyması, dövlət və dövlətçilik ideyalarının formalaşması, ictimai münasibətlərə hazırlanmasında milli mətbuatın rolu əvəzolunmazdır. Mətbuat yalnız informasiya yaymaq missiyasını həyata keçirmir, eyni zamanda o xalqı maarifləndirmək yolu ilə ictimai rəy yaradan orqandır. Lakin tarixin müəyyən dövrlərində Azərbaycan mətbuatının inkişafında ləngimələr müşahidə olunmuş, baş verən prosesləri obyektiv şəkildə işıqlandırmaqda çətinlik çəkmişdir.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Seyran Ohanyanın başçılığı ilə erməni silahlı dəstələri 366-cı motoatıcı alayla birlikdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisindəki yalnız azərbaycanlıların yaşadığı 57 yaşayış məntəqəsindən biri olan Xocalı şəhərini və yaxınlığında yerləşən hava limanını zəbt edərək yerli əhaliyə qarşı dəhşətli soyqırım törətdilər. Xocalı soyqırımı ilə bağlı mətbuatda informasiyaların hansı səviyyədə, nə cür işıqlandırılması, tarixi faktoqrafiya baxımından əhəmiyyətlilik dərəcəsini araşdırmaq məqalənin əsas qayəsini təşkil edir. Xocalı soyqırımı mövzusu 1992-ci ildə çap olunan yerli ("Azərbaycan", "Xalq", "Səhər" qəzetləri, "Azərbaycan" jurnalı), xarici (Krua l'Eveneman jurnalı (Paris), "The Sunday Times" (London), "Faynenşl Times" (London), "Times" (London), "İzvestiya" (Moskva), "Le Mond" (Paris), "İzvestiya" (Moskva) qəzetləri) və digər mətbuat orqanlarında öz əksini tapmışdır. 1992-ci ilin xarici və yerli mətbuatında yer alan məqalələrə istinad olunaraq Xocalı soyqırımı ilə bağlı statistik məlumatlar, ermənilərin soyqırımı həyata keçirməsi ilə bağlı gizli planları, erməni lobbisinin dəstəyi, jurnalistlərin verdiyi informasiyalarda yol verilən nöqsanlar, analoji faktlar, absurd erməni məlumatlarına qarşı cavablar tədqiqatın əsas araşdırma istiqamətlərini təşkil edir.

Əhalinin informasiyaya böyük ehtiyac duyduğu zamanda dövrün ən böyük xəbər agentliklərindən olan Azərinform hadisə ilə bağlı məlumat verməkdə çətinlik çəkirdi: "Xocalı ilə əlaqə 25 fevrala keçən gecə kəsildiyindən Xocalıda baş verən hadisələrin tam şəkli və soyqırımın həcmi dəqiq müəyyən olunmayıb. Azərinformun jurnalisti Z. Rüstəmov böyük möcüzə ilə canlarını qurtarıb qaçaraq Ağdama çatmış Xocalıdan olan məcburi köçkünlərlə danışıb. Onların dediklərinə görə Xocalıda çoxlu insan öldürülüb" (1, s. 41). Azərinformun 1992-ci il 26 fevral tarixli məlumatında konkret statistik məlumatlar yoxdur, ilkin rəy xarakterlidir, şahid dindirmələrinə əsaslanır. Digər tərəfdən dünyada sensasiyalı xəbər kimi qarşılanan Xocalı faciəsinin dolğun işıqlandırılmamasında, verilən statistik məlumatlarda jurnalistlərin qeyri-peşəkarlığı da özünü göstərirdi.

Ümumiyyətlə, son dövrlər Xocalı soyqırımının statistik göstəricilərinə görə "63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i qoca və qarı olmaqla, 613 Xocalı sakini qətlə yetirilib, 8 ailə tamamilə məhv edilib, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirib. Düşmən gülləsindən 76-sı uşaq olmaqla, 487 nəfər yaralanıb. 1275 nəfər əsir götürülüb. Girov götürülənlərdən 150 nəfərinin, o cümlədən 68 qadın və 26 uşağın taleyi bu günədək məlum deyil" (12). Mətbuatda Xocalı faciəsi haqqında məlumat ilk dəfə "Səhər" qəzetində işıqlandırılmışdır. "Səhər" qəzeti Xocalıda ölənlərin sayının 1000-dən çox, itkin düşənlərin sayının isə 15 nəfər olması ilə bağlı məlumat verirdi, bu da təbii ki hadisənin tam faciəsini əks etdirmirdi. "Səhər" qəzetinin 1992-ci il 27 fevral tarixli sayında Süleyman Qaradağlı "Xocalı işğal olundu" başlıqlı məqaləsində faciə ilə bağlı ilk məlumatı Azərbaycan Milli Ordusunun döyüşçüsü Şamil Sabiroğlunun telefon zəngi ilə bildirdiyini qeyd edir (13). Münaqişə zonasına ezam olunmuş repartyor Şamil Ələkbərov və Səriyyə Müslümovanın saya-

sində hadisə ilə bağlı xəbər bütün yerli ictimaiyyətə yayıldı. İlk dəfə jurnalistlər Çingiz Mustafayevin müşayiəti ilə faciəvi video çəkilişləri dünyaya yayımlamışdılar. Yerli qəzetlər içərisində publisist, şair Sabir Rüstəmxanlının baş redaktorluğu ilə çap olunan Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsinin mətbu orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti Xocalı faciəsinin işıqlandırılmasında aktivlik göstərmişdir.

Əlbəttə ki, hadisənin baş verdiyi zaman konkret statistik məlumat vermək mümkünsüzdür, ancaq dünyada sensasiyalı xəbər kimi qarşılanan Xocalı faciəsinin dolğun işıqlandırılmaması ölkədə Sovet xofunu yaşayan senzura nəzarəti idi. Verilən statistik məlumatlar, jurnalist qeyri-peşəkarlığı fakt xəbərlərdə özünü göstərir. Yaralının sayı 120 (Azərinform "Bakinskiy raboçi" 28 fevral 1992 (1), 100 ölü və 200 adam yaralı (Aydın Mehdiyev "Nezavisimaya Qazeta" 27 fevral, 1992 (19), 150 yaralı ("Azadlıq" 28 fevral 1992 (6), və s. kimi yalnız statistik məlumatlar və düşmən tərəfin hücumu haqqında informasiya, azərbaycanlıların döyüş taktikasındakı zəiflik, xəyanət, rəhbər başçıların spekulyativ fəaliyyəti pərdələnirdi. Həmin dövrdə dünya mətbuatında 2000 adamın itkin düşməsi ("Tayms", 2 mart 1992, (18), 1000 ölü, 4000 yaralı ("Vaşinqton post", 3 mart 1992 (5), qadın və uşaqların dərisinin soyulması, kişilərin başlarının kəsilməsi ("Tayms" qəzeti 3 mart 1992 (19), 1000-dən çox insanın vəhşicəsinə öldürülməsi ("Vaşinqton Tayms", 3 mart 1992 (3), Qarabağ müharibəsində ölkəni qorumağı bacarmayan ölkə prezidenti Ayaz Mütəllibovun günahlandırılması ("Nyu York Tayms", 3 mart 1992 (19), və s. kimi faktiki məlumatlar qəzetlərdə yer almışdı. Əlbəttə, bu ziddiyyətli xəbərlər zamanın konyunkturasının tələblərindən irəli gəlirdi.

Fransada nəşr olunan "Valer aktuel" jurnalı 14 mart 1992-ci il sayında hadisə haqqında məlumat verərək baş verən qırğınları təsdiq edir, ermənilərin işğal səbəblərini zirehli texnikanın üstün keyfiyyətləri ilə bağlayır: "Bu "muxtar regionda" erməni hərbi birləşmələri Yaxın Şərqdən gələnlərlə ən müasir hərbi texnikaya, o cümlədən vertolyotlara malikdirlər. ASALA-nın Livanda və Suriyada hərbi düşərgələri və silah-sursat anbarları var. Ermənilər Qarabağ azərbaycanlılarını məhv etmiş, 100-dən çox müsəlman kəndində qırğın törətmişlər" (7, s.187) . Bundan əlavə, Fransanın Le Mond qəzeti 1992-ci il 14 mart tarixli sayında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərini işıqlandırmaqla yanaşı erməni yönümlü mətbu orqanların yalanlarına arqumentlərlə cavab vermişdi: "Ağdamda olan xarici jurnalistlər Xocalıda qətlə yetirilmiş qadınlar və uşaqlar arasında başının dərisi soyulmuş, dırnaqları çıxarılmış üç meyit görmüşlər. Bu azərbaycanlıların təbliğatı deyil, reallıqdır" (7, s. 213).

1992-ci ilin bəzi məqalələrin headlaynları (xronika sərlövhəsi) cəlbedici görünsə də, məzmun baxımından daha çox müəllifin emosional mövqeyi, səbəbkarları təqsirləndirməkdə bir çəkingənliyi özünü biruzə verir. Tahir Aydınoğlunun 1992-ci ilin "Xalq" qəzetində çap olunan "Xocalı faciəsi, qatillər kimlərdir?" (14) adlı məqaləsində qatillər rus-erməni kimi səsləndirsə də, konkret olaraq göstərilmir. 1992-ci ilin fevral-mart aylarında çap olunan "Azərbaycan", "Xalq" və s. qəzetlərdə Xocalıya edilən maddi yardımlar barədə məlumatlar, bu yardımlara görə minnətdarlıq məktubları çap olunurdu.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, 1992-ci ildə Azərbaycan mətbuatının konkretlik və birbaşa ünvanlılıq funksiyasını tam formada yerinə yetirməməsi senzura qorxusu ilə bağlı idi. Bu proses 1998-ci ilə qədər davam etdi. Çünki Ümumilli Lider Heydər Əliyevin 1998-ci il avqustun 6-da imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" fərmanı kütləvi informasiya vasitələrinin sərbəst inkişafı, onların cəmiyyətin demokratikləşməsinə təsir edən qüdrətli vasitəyə çevrilməsi yolunda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm addım oldu.

70 il avtoritar Sovet rejiminin Qərb jurnalistika praktikasından uzaq düşmüş Azərbaycan mətbuatı ermənilərə qarşı "xalqlar dostluğu" tendensiyası təbliğatı ilə məşğul olan zaman erməni mətbuatı azərbaycanlılara qarşı özünküləşdirmə siyasəti haqqında artıq zəngin təcrübə qazanmışdı. Həmin dövrün mətbuatında erməni qüvvələrinin arxasında dayanan səbəblər aydınlaşdırılırdı. El Messanyan Qriqoriyan Beyrutda çıxan "Zartunk" ("Oyanma") qəzetində (1992-ci il 24 mart) "Bir erməni yardımı" yazısında dünyanın 24 ölkəsində zəngin erməni iş adamının hesabına maliyyələşən "Arsax yardım fondu"nu Xocalıda döyüşən qəhrəmanları üçün ayrıldığını qeyd edir: "Məlumatımız var ki, dünyanın 24 ölkəsində varlı və zəngin erməni iş adamları "Artsax yardım fondu" təsis ediblər. O fond həm də bizim gələcək nəsillərin taleyi üçündür... Londonda erməni iş adamı satdığı villasının dəyərini, Vaşinqtonda erməni biznesmeni Araz Süleyman öz ticarət mərkəzindən gələn illik gəlir-

ləri... Parisdə "Erməni ana dili" cəmiyyətinin üzvləri topladıqları ianələri... Xocalı qəhrəmanları üçün ayırdılar..." (4, s. 51).

"Azərbaycan" jurnalında (1992, №1-2) çap olunan Türkiyənin Ərzurum vilayətində səfirlik etmiş M.S. Mayevskinin "Erməni lobbisi ingilis barmağında" xatirələrində ermənilərin hələ XIX əsrin sonu qarətçilik, quldurluq əməlləri ilə Londonda ingilis konsulluğunda çalınan kapitallar hesabına güclənməsi erməni qüvvələrinin Vanda soyqırım planlarını aşkar edir: "Varlı adamların müəyyən məbləğdə pul verməsi, yazılı şəkildə tələb olunurdu, əgər həmin məbləğ ödənilməzsə, həmin şəxslər ölümlə hədələnirdilər. Həmin vaxt ərzində (1895-1896 – A.P.) bir neçə siyasi qətl edildi" (9, s.146). Hətta məqalədə Daşnaksütyun partiyası onlara maliyyə dəstəyi göstərməyən Jamharyanı Moskvada, İzmirdə yaşayan Türkiyə ermənisi "Haydad"ın təhdid məktubları ilə istədikləri pulu verməyən Balyozman Novorossiysk şəhərində öldürüldüyü qeyd etmişdi.

Azərbaycan və erməni mətbuatında yayılmış informasiyalar, absurd və doğru xəbər arasında analitik təhlillər "Nyu York Tayms" qəzetinin 3 mart 1992-ci il tarixli sayında öz əksini tapmışdır: "Dağlıq Qarabağın ikinci böyük Azərbaycan şəhəri olan Xocalının təpədən dırnağadək silahlanmış erməni hərbçiləri tərəfindən ötən çərşənbə axşamı işğal olunmasından sonra ermənilər azərbaycanlıların soyqırımını inkar etdilər. Azərbaycan 1000 nəfərin öldürüldüyünü deyir" (18, s. 3).

"Haydad", "Asala" erməni terror təşkilatlarının maliyyə dəstəyi ilə qurmaq istədikləri "Böyük Ermənistan"a xidmət üçün Xocalıya Avropadan gəlmiş erməni jurnalistləri ermənilərin öldürüldüyü barədə absurd xəbərlər yaymışdır. 1992-ci il fevral ayında Xocalı faciəsindən az sonra Xankəndinə dünyanın 32 ölkəsindən 47 nəfər erməni jurnalisti reportaj hazırlamaq üçün gəlir. Onların bir qismi polkovnik Y.Zarviqarovun ayırdığı zirehli maşınların gözlüklərindən, qərargah mərkəzlərindən hadisələri izləyir, qeydlər götürür, bəziləri də operativ çəkilişlər aparırdı. Dağılmış, viranə qalmış yerləri dünyaya göstərir və acı bir təəssüflə qeyd edirdilər: "... Azərbaycanlılar günahsız qırırlar..." kimi dilletant çıxışlarla dünya mətbuatı üçün informasiyalar yaymışdılar.

Dünya mətbuatında erməni jurnalistləri nə qədər absurd fikirlərə meyil etsələr də, bizim hadisələrlə bağlı ictimaiyyətdə obyektiv məlumatlar yayan mətbuat orqanları az deyildi. "Krua l'Eveneman" jurnalı (Paris) 25 fevral 1992-ci il, "Sandi Tayms" qəzeti (London) 1 mart 1992-ci il (16), "Faynenşl Tayms" qəzeti (London) 9 mart 1992-ci il, "Tayms qəzeti" (London) 4 mart 1992-ci il, "İzvestiya" (Moskva) 4 mart 1992-ci il, 13 mart 1992-ci il, "Faynenşl Tayms" qəzeti (London) 14 mart 1992-ci il, "Le Mond" qəzeti (Paris) 14 mart 1992-ci il, "Valer aktuel" jurnalı (Paris) 14 mart 1992-ci il sayları və s. (7).

Bu qəzetlərdə gedən yazılar janr etibari ilə xəbər, xəbər korrespondensiya, qısa reportajdır. 1992-ci il yerli mətbuatda "Xocalı" faciəsi ilə bağlı fakt xəbər üstünlük təşkil etsə də, sonrakı illərdə hadisə ilə bağlı analitik şərh önə keçdi. "Azərbaycan gəncləri" qəzetinin müxbiri Salatın Əsgərovanın "Unudulmaz cinayət" adlı məqaləsində erməni qaniçənlərinin Xocalıda törətdiyi cinayətdən bəhs olunur. Yazıda "erməni qatillərin südəmər uşaqların gözlərinin sərnizə (süngü) ilə çıxardıqları, kişiləri tikə-tikə doğradıqları, qız-gəlinlərə təcavüz etdikləri, onların qulaq və burunlarını kəsdikləri" qəzəb və nifrətlə qeyd edilir. Məqalə müəllifi Xocalı qurbanlarına yas tutduqlarını, bu cinayətin cəzasız qalmayacağına inandıqlarını yazır (11, s. 50).

Jurnalistlər analitik şərhlərində – yaralı, ölənlərlə bağlı statistik məlumatlarda üstünlük təşkil edir, hətta bəzən emosional dramatizm də müşahidə olunmaqdadır. "Sandi Tayms" qəzetindəki məlumat buna əyani misal ola bilər: "Tomas Qolts erməni əsgərlərinin törətdikləri qırğınlar barədə məlumat verən ilk reportyordur. Xocalı sadə Azərbaycan şəhəri olub. Lakin dinc dövrdə əkinçiliklə məşğul olan minlərlə azərbaycanlının evi olub. Ötən həftə şəhər yer üzündən silinib" (16, s.4).

Xocalı faciəsinin törədilmə səbəbləri də jurnalistləri 1992-ci il mətbuatında daha çox düşündürürdü. Əlbəttə ki, dövlətdə məsul vəzifə tutmuş şəxslərin biganəliyi də mətbuatda tənqid olunmuşdu. "Azərbaycan" qəzetinin 5 mart 1992-ci il sayında Teylor Fətişoğlu "Qanlı gecə" və ya Xocalı necə viran edildi" adlı məqaləsində yazırdı: "Alınan məlumatlar hər 15 dəqiqədən bir DİN növbətçisinə və gecə saat ikidə hökumət telefonu ilə Bakı İcra hakimiyyətinin başçısı Rüfət Ağayevin dövlət müşaviri Abbas Abbasovun, baş nazir, müavini Matvey Radayevə və başqa rəhbər işçilərin evlərinə çatdırıldı. Lakin nəticə olmadı" (15, s.1).

Xocalı faciəsinin törədilməsinə səbəb olan amil kimi bəzən jurnalistlər hadisənin mətbuatdan gizli qalmasını hesab edirdilər. R.Atayevanın "Laqeydlik, susmaq, genosid.." məqaləsində "əgər

Daşaltıda, Malıbəylidə və Azərbaycanın digər rayonlarında baş verən faciəni dünya xalqlarına vaxtında çatdırsaydıq, Xocalıda belə bir fəlakət olmazdı" (10, s.1).

Güclü silahlarla təmin edilmiş ermənilər, öz cəbhəmizdə rabitə, kəşfiyyat, döyüş texnikasının zəifliyi jurnalistlərin nəzərində məğlubiyyətin səbəbləri kimi göstərilir. "Xalq" qəzetində çap olunan "Uğursuzluqlar nədən doğur?" məqaləsində XTMD-nin üzvü, milis kiçik serjantı İlqar Cəfərov məğlubiyyətin səbəbini döyüş iştirakçısı kimi belə aydınlaşdırır: "Ən başlıcası XTMD milli Ordu, yerli milis, kəndin özünümüdafiə qüvvələrini idarə edən vahid komandanlıq yoxdur. Hamı özü üçün əməliyyat keçirir" (14, s. 4).

1992-ci ildə xarici KİV-lərdə yer alan informasiyalar bəşər tarixinin ən qanlı səhifələrindən olan Xocalı soyqırımı dəhşətlərini tam dolğunluğu ilə əks etdirməsə də, hər halda, dünya ictimaiyyətində faciənin miqyası haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq baxımından əhəmiyyətli idi. Çox təəssüflər olsun ki, "ATƏT çərçivəsində fəaliyyətlərini hələ davam etdirən Minsk Qrupu, 1994-ci ilin içində bir neçə mərhələdə elan edilən və rəsmi razılaşmaqla təmin olunmuş atəşkəs xaricində bu günə qədər problemin həllində konkret bir irəliləmə təmin edə bilməmişdir" (2, s.191). Beynəlxalq hüquq normalarına görə soyqırım anlayışına uyğun gələn bu faciə hələ də dünya mətbuatında "Xocalı qətliamı", bəzən "insanlıq əleyhinə cinayət" hadisəsi kimi qələmə verilir. Xarici mətbuatın reportyorları – Tomas Qolts (erməni əsgərlərinin törətdikləri qırğınlar barədə məlumat verən ilk reportyor, Sandi Tayms qəzeti), Violetta Parvanova (Nie qəzeti, Bolqarıstan), Mayor Leonid Kravest (İzvestiya qəzeti) faciənin törədildiyi zamanda informasiyanın tirajlanmasında aktivlik göstərmələrinə baxmayaraq, sonralar xarici mətbuatın bu faciəni xatırlamağa həvəsi olmamışdır. Ancaq həmin materialların araşdırılması, həqiqətlərimizin dünya miqyasında tanıdılması elmi tarixşünaslığımız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azİnform. Ходжалинский геноцид. "Бакинский рабочий" газета, 28 февраль 1992, s.1.
2. Bahadır Bumin Özarslan. Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı // Hacettepe HFD, 4(1) 2014, 187–214.
3. Brian Killen. Attrocity Reports Horrify Azerbaijan. "The Washington Times" newspaper, 3 march 1992.
4. El Messanyan Qriqoryan. Bir erməni yardımı. "Zartunk" qəzeti (Beyrut), 24 mart 1992, http://files.preslib.az/projects/khojali/azkhojali/gl1.pdf, s.51.
5. HIATT Fred. Killings Rife in Nagorno-Karabakh. "The Washington Post" newspaper, 3 march 1992.
6. Xaliq Bahadur. Doğrudanmı Xocalı işğal olunmuşdu?. "Azadlıq" qəzeti, 28 fevral 1992, s. 2.
7. Xocalı Soyqırımı. Bakı, Prezident kitabxanası. http://files.preslib.az/projects/khojali/azkhojali/gl1.pdf, 2012.
8. İlqar Cəfərov. Uğursuzluqlar nədən doğur? "Azərbaycan"qəzeti, 5 mart 1992, s.4.
9. M.S. Mayevski. Erməni lobbisi ingilis barmağında// "Azərbaycan" jurnalı, 1992, №1-2, s.142-150.
10. R. Atayeva. Laqeydlik, susmaq, genosid.. "Azərbaycan" qəzeti, 12 mart 1992, s.1.
11. R.R. Məmmədov Müstəqillik dövründə Avropada Azərbaycan diaspor mətbuatı və milli ideologiya məsələləri (Almaniya, Fransa, Türkiyə, İngiltərə). Fil.elm.dok..dis. Bakı: 2016.
12. Shahin Abbasov. Azerbaijan: Baku Presses Genocide Recognition Campaign for Khojaly. http://www.eurasianet.org/node/65060, 28 feburary 2012.
13. Süleyman Qaradağlı. Xocalıda işğal olundu. "Səhər" qəzeti, 27 fevral 1992, s.1.
14. Tahir Aydınoğlu. Xocalı faciəsi, qatillər kimlərdir? "Xalq" qəzeti, 3 mart, 1992, s. 1-3.
15. Teylor Fətişoğlu. "Qanlı gecə" və ya Xocalı necə viran edildi. "Azərbaycan"qəzeti, 5 mart 1992, s.1.
16. Thomas Goltz. Armenian Soldiers Massacre Hundreds of Fleeing Families. "The Sunday Times" newspaper, 1 march 1992.
17. Thomas Goltz. Corpses Litter Hills in Karabakh. "The Times" newspaper, 2 march 1992.
18. Thomas Goltz. Massacreby Armenians Being Reported. "The New York Times" newspaper, 3 march 1992.
19. Айдын Мехтиев. Нагорный Карабах: много крови и пушки. "Независимая газета", 27 февраль 1992, s. 3.

ELUCIDATION OF KHOJALY GENOCIDE IN AZERBAIJAN AND FOREIGN MEDIA OUTLETS PUBLISHED IN 1992

SUMMARY

Over the night from 25 to 26 February 1992 the Armenian armed forces committed Khojaly genocide against Khojaly population. Local ("Azerbaijan", "Khalq", "Sahar" newspapers, "Azerbaijan" journal) and international (Krua l'Eveneman journal (Paris), "Sunday Times" (London), "Financial Times" (London), the "Times" (London), "Izvestia" (Moscow), "Le Monde" (Paris), "Izvestia" (Moscow) newspapers) media outlets which published 1992 were about Khojaly tragedy. In 1992, the foreign and local press articles were about statistical information of Khojaly genocide, the secret plans of carrying out the genocide of the Armenian lobby, the shortcomings of journalists information, the analogical facts, the answers to the Armenian absurd information were main review directions in research. According to international law meets the definition of genocide in the world media this tragedy was known as "Khojaly massacre", sometimes as "crime against humanity". However, the investigation of the media materials, the promotion of our truth in the world is very great importance for our scientific history.

ХОДЖАЛИНСКИЙ ГЕНОЦИД В ИНОСТРАННОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ 1992 ГОДА

РЕЗЮМЕ

В ночь с 25 по 26 февраля 1992 года армянские бандитские группировки напали на азербайджанский город Ходжалы и зверски расправились с населением города. Об этом геноциде было написано как в местной азербайджанской периодической печати (в газетах "Азербайджан", "Халг", "Сехер", в журнале "Азербайджан"), так и в таких иностранных публикациях как журнал "Krua l'Eveneman" (Париж), в газетах "Sandi Tayms" (Лондон), "Faynenşl Tayms" (Лондон), "Tayms" (Лондон), "Известия" (Москва), "LeMond" (Париж) и др. В этих статьях были даны статистические сведения о геноциде, информация о секретных планах армян планировавших геноцид, о поддержке со стороны армянского лобби, о не точностях в информациях направленных мировому сообществу, были приведены аналогичные факты, а также проводилось опровержение абсурдных фактов представленных со стороны армян мировому сообществу. Хотя согласно мировым юридическим конвенциям это трагедия должна именноваться геноцидом, но до сих пор упоминается в мировом сообществе как "Ходжалинская резня" а иногда как "зверство против людей". Исследование этих материалов, и предоставление правды об этих событиях мировому сообществу является очень важным для нашей истории.

Фируза ХАЯТОВА
Диссертант Института Истории НАНА
Азербайджанский университет иностранных языков

ВТОРОЙ ОККУПАЦИОННЫЙ РЕЖИМ ВЕЛИКОБРИТАНИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И КРАХ НАДЕЖД АРМЯН В ОТНОШЕНИИ БАКУ

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, İngiltərə, Xəzər dənizi, Bakı, ermənilər
Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, the United Kingdom, the Caspian Sea, Baku, armenians
Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Великобритания, Каспий, Баку, армяне

4 (17) ноября 1918 года по Мудросскому соглашению британские оккупационные войска заняли Баку, 10 (23) декабря - Батум. В Тифлисе разместился штаб командующего британскими войсками на Южном Кавказе.

В.Томсон потребовал от азербайджанского правительства «очищения Баку к десяти часам утра» 17 ноября 1918 года, как от турецких, так и от азербайджанских войск. В документе говорилось: «Будет оккупирован только Баку с промыслами. Азербайджанские войска остаются везде, кроме района Баку. Азербайджан официально не признается, но представители Англии, Франции, Америки будут в сношении с фактическим его правительством. Все организации, правительственные, государственные, общественные учреждения продолжают функционировать на прежних основаниях, за исключением следующих: генерал Томсон объявляется генерал-губернатором города. Во главе городской милиции ставится англичанин. Городская Дума, Совет съездов могут быть реорганизованы... Принцип самоопределения народностей решается на мирной конференции, причем Азербайджан не будет исключен. В отряде будет Бичерахов с казаками, относительно действий которых генерал дает заверение, вооруженных армян не будет впущено в город».[1]

Томсон объявил город на военном положении и провозгласил себя генерал-губернатором Баку. Вскоре британские войска, численность которых достигала 30 тыс. человек, оккупировали весь Южный Кавказ.

В первом воззвании генерала В.М.Томсона после его прибытия в Баку к населению города слово «Азербайджан» даже не упоминалось. Из воззвания следовало, что англичане рассматривают Кавказ и Азербайджан как часть России, которую они считали своей союзницей. В нем подчеркивалось, что английские войска заняли Баку «с ведома и полного согласия нового русского правительства». М.Э.Расулзаде, характеризуя ситуацию в стране, указывал на «враждебность» и «упрямство» армянских организаций, сильно рассчитывавших на приход британцев.[2]

По оценке газеты «Азербайджан», союзники принимали необходимые меры по искоренению анархии и произвола, творимыми над мусульманами в «Шаумяно-большевистскую эпоху».[3]

По условиям договора, заключенного между азербайджанской делегацией и генералом В.И.Томсоном в Энзели, командование союзных войск обязывалось распространить свою власть только на Бакинскую губернию и не допустить в город Баку армянские вооруженные формирования. Через Баку Антанта намеревалась оказывать помощь белогвардейской армии Деникина в борьбе против большевиков. Томсон обещал возвратить всех беженцев, предварительно разоружив их, на свои места».[4]

---

[1] Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку: «ЕЛМ», 1998, с. 230-232.
[2] Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку: «ЕЛМ», 1998, с. 238-239.
[3] Азербайджан, 19 (6) ноября 1918.
[4]Азербайджан, 18 (5) ноября 1918 года.

Итак, 17 ноября в Баку вошли британские военные части.

Газета «Азербайджан» писала: «В воскресенье, 17 ноября. В 1 ч.дня прибыли в Баку союзные войска во главе с генералом Томсоном. К пассажирской пристани о-ва «Камво» первым подошел пароход «Президент Крюгер», на котором находился штаб союзных войск. За ним шел пароход «Орел». С пришедшего к пристани парохода «Президент Крюгер» сделана была сигнализация и спустя некоторое время показались выстроенные в ряд пароходы... Генерала Томсона со свитой встречали со стороны Азербайджанского правительства министр внутренних дел Б.хДжеваншир и и.о. министра иностранных дел А.х.Зиатханов, были также представители город. самоуправления, совета съезда нефтепромышленников, русского национального совета, проживающего в Азербайджане русского офицерства и пр. «Поздравляю вас с окончанием мировой войны. Заявляю вам, как командующий союзными англо-франко-американскими войсками, что мы прибыли сюда, чтобы согласно заключенному с Турцией условию, заменить турецкие войска, охранявшие до сего времени вашу территорию. Никакого намерения вмешиваться в ваши внутренние дела мы не имеем ни в настоящем, ни в будущем. Я надеюсь, что при нашей совместной работе все устроится, как нельзя лучше».[1] В ответ на все приветствия, Томсон заявил, что он очень доволен существующим в городе порядком и если так будет продолжаться и впредь, то едва ли потребуется от него какая-нибудь помощь.[2]

Британское оккупационное командование отказалось признать Азербайджанскую Республику, но представители Великобритании, Франции, США не отказывались от переговоров с правительством АДР. Все правительственные, государственные, общественные учреждения сохранялись и продолжали свою деятельность. Полковник Ф.П.Коккерель был назначен комиссаром полиции союзных держав в Баку. Общая численность английских войск в Баку составила 5 тыс. солдат. Представители Великобритании предложили реорганизовать Городскую Думу и др. организации. На счет независимости республики, отмечалось, что принцип самоопределения народностей решается на Мирной конференции, где будет решена и судьба Азербайджана. На счет Бичерахова и вооруженных армян азербайджанцев заверили, что их в город не пустят. Однако генерал Томсон в первую очередь освободил из тюрьмы армян, арестованных османскими войсками 15-17 сентября 1919 года и приступил в изучению размера материального ущерба, нанесенного армянам.[3]

Газета «Азербайджан» писала об этом так: «Согласно достигнутому соглашению между Азербайджанским правительством и представителем союзных войск в Энзели генералом Томсоном, союзные войска вступили в столицу Азербайджана; английские, французские и американские войска будут занимать только г. Баку временно, причем сосредотачивает в своих руках военную власть города сам генерал Томсон, не вмешиваясь в другие внутренние дела Азербайджана и его столицы; все правительственные и общественные учреждения, оставаясь на существующих началах будут функционировать по-прежнему; при этом было заявлено, что вопрос о самоопределении народов будет решен на всемирном конгрессе по одному принципу для всех областей и народов России. Во все периоды своей политической жизни и при всяких соотношениях сил воюющих держав мусульманские страны проявляли удивительную искренность и лояльность к победителям и побежденным, с которыми им приходилось сталкиваться. Великобритания, имеющая в составе своего государства более ста миллионов, деливших горе и радость одинаково со всеми гражданами Великобританской империи и не раз решавших боевое счастье на фронте сумеет сохранить за собой и симпатии Азербайджанских мусульман.

По тому же пути лояльности и честной политики шли азербайджанские тюрки, вступившие так недавно на путь самостоятельной политической жизни; за короткий период своего политического существования при самых неблагоприятных условиях государственного ус-

---

[1] Азербайджан, 18 (5) ноября 1918 года.

[2] Азербайджан, 18 (5) ноября 1918 года.

[3] Зограбян Э.А. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. (История геноцида нахичеванских армян). Ереван: Издательство ЕГУ, 2012, с. 140; Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. Баку, 1927, с. 31-33.

троения Азербайджан проявил все данные, необходимые для устройства самостоятельной жизни и дух государственности пустил широкие корни во всех слоях азербайджанского населения. Мы еще не знаем, какова будет окончательная воля азербайджанского учредительного собрания в решении его политической судьбы, но существующие условия политической конюктуры настоятельно требуют от политических руководителей Азербайджана сохранить существующий порядок в стране. Теперь, представители Англии, Франции и Америки, этих демократических стран, выступивших в защиту угнетенных народов, вступают впервые в пределы молодого Азербайджанского государства. Мы полагаем, что пребывание их в нашей столице не нарушит суверенных прав народов нашего, при дружном сотрудничестве генер. Томсона с Азербайджанским правительством. гарантией этому является испытанный такт английского солдата и доброжелательное отношение к ним азербайджанских граждан и правительства нашего».[1]

Британцы как противовес туркам в регионе поначалу проявили негативное отношение к азербайджанскому национальному движению как к союзнице Османской империи. Так, в начале ноября 1918 года на встрече азербайджанской делегации в составе Н. Усуббекова, А. Агаева и М. Рафиева с главнокомандующим британскими войсками в Иране генералом В. М. Томсоном в Энзели, последний категорически отказался признать азербайджанскую независимость: «не существует республики, родившейся согласно всеобщему желанию азербайджанского народа; имеется только правительство, организованное интригой турецкого командования». Выслушав возражения азербайджанских представителей, Томсон обещал по прибытии в Баку лично разобраться.[2]

Приказом генерала Томсона в городе Баку вводилось военное положение до того момента, когда «гражданская власть окажется настолько сильной, чтобы освободить войска от ответственности за поддержание общественного порядка». 19 ноября 1918 года генерал Томсон издал приказ о наказаниях за нарушение законов военного времени. [3]

Несмотря на все происки врагов, азербайджанские лидеры во главе с Ф.Х.Хойским продемонстрировали реализм в оценке политической ситуации и твердость в защите идеи национальной независимости. Азербайджанская сторона, проявив мудрость и рационализм, выразила готовность к созданию коалиционного правительства в стране. Так, 19 ноября 1918 года Национальный Совет принял «Закон об образовании азербайджанского парламента». Согласному этому закону всем национальным группам страны, в том числе армянам, были выделены специальные квоты в новом парламенте. Предлагался расчет: 1 депутат на каждые 25 тыс. населения. Таким образом, 120 депутатских мест в парламенте распределили следующим образом: мусульманское население получило – 80 мест, армяне - 21, русские - 10 и немцы, евреи, грузины и поляки - по одному.[4] Томсон старался уменьшить национальные трения, которые могли помешать британским планам в регионе.[5]

Армяне резко отрицательно относились к открытию Национального Парламента Азербайджанской Демократической Республики и всячески пытались воздействовать на Томсона.

Вместо 3 декабря, Парламент, не смотря на происки армян, все же открылся 7 декабря.[6] Томсон заявил: «В виду образования коалиционного Азербайджанского Правительства под председательством Ф.Х.Хойского, сим объявляю, что Союзное Командование будет оказывать полную поддержку этому Правительству, как единственной местной законной власти в пределах Азербайджана».[7]

---

[1]Азербайджан, 18 (5) ноября 1918 года.
[2] Балаев А, с. 230-231
[3] Azərbaycan Məclisi-məbusani təsisi haqqinda qanun// Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar).I cild.—Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998.(976 səh.), s. 24..
[4] Azərbaycan Məclisi-məbusani təsisi haqqinda qanun// Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar).I cild.—Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998.(976 səh.), s. 24.
[5] Раевский А. с .43-44.
[6] Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar).I cild.Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1998.(976 səh.), s.10.
[7] РаевскийА. с. 47.

М.Э.Расулзаде на втором заседании Парламента 10 декабря 1918 года в своем выступлении подчеркнул: «В Азербайджане не должно быть сынов и пасынков; армяне, русские, евреи, грузины, немцы, поляки и другие народы, оставаясь гражданами Азербайджанской Республики, должны пользоваться правами национально-культурной автономии».[1]

Английское командование арестовало и выслало за пределы Азербайджана пятерых руководителей «Кавказско-каспийского правительства» эсеров С.Саакяна, Я.Штерина, А.Валунца, дашнака А.Аракеляна и беспартийного А.Витоля. Арест армянских деятелей вызвал негодование армян. В отместку, с 24 декабря 1918 года была объявлена всеобщая забастовка в Баку, носящая сугубо политический, антиазербайджанский характер. В печатном органе стачечного комитета утверждалось, что «у Бакинского пролетариата три врага: голод, Азербайджан и сила, прибывшая извне». Однако, благодаря усилиям азербайджанского правительства главнокомандующий союзными войсками в Закавказье генерал Дж. Мильтон 22 января 1919 года в Баку во время встречи с премьер-министром Ф. Х. Хойским еще раз подтвердил, что «английское правительство признает правительство Азербайджана, как единственную легальную власть на территории Азербайджана, что эта власть будет поддержана союзным командованием всеми способами».[2]

С 29 ноября 1918 года все торговые суда Каспийского флота перешли в распоряжение британского командования. Для управления торговым флотом была учреждена компания «Английский морской транспорт» во главе с майором Брауном. Помимо Баку, по условиям Мудросского перемирия, британцы заняли Батум и установили контроль над Закавказской железной дорогой. Таким образом, реализовались планы Великобритании захватить важный стратегический плацдарм от Черного до Каспийского моря. Великобритании удалось осуществить еще одну мечту - взять под свой контроль Бакинскую нефтяную промышленность. С декабря 1918 по август 1919 года англичане вывезли из Баку без всяких акцизных сборов до 30 млн. пудов нефти на сумму 113,5 млн. рублей.[3]

Таким образом, в конце декабря 1918 года Азербайджанское правительство было признано английским командованием. С одной стороны это означало также крах планов армян и демонстрацию позиции Великобритании к «армянскому вопросу».

В декабре 1918 года на Южный Кавказ через Батумский порт из Салоник было переброшено 30-35 тыс. британских солдат. [4] Генерал Уоккер представил генералу Эрдели проект будущего устройства Южного Кавказа, который заключался в трех пунктах:

«1. Присоединение его к России в границах 1914 года с автономным управление в различных областях.

2. Признание самостоятельности образовавшихся республик с полным отделением их от России.

3. Образование соединенных штатов на Кавказе – с отделением от России или в конфедерации с ней».[5]

6 января 1919 года генерал Дж.Уоккер на встрече с министром иностранных дел Армении С.Тиграняном, дипломатическим представителем Армении в Грузии А.Джамаляном и представителем военного министра республики Гамазовым, вручил Тиграняну официальное письмо на имя премьер-министра республики Армения. В документе говорилось: «он прибыл в Закавказье как военный представитель Великобритании, подчиняющийся главе союзных государств и английскому главному командованию в Константинополе, и поддерживает непосредственную связь со следующими странами: Армянская…Грузинская республики, Батумская и Карская губернии. Подобные функции в отношении Азербайджанской и Северо-Кавказской республик имеет генерал-майор Томсон, командир английских войск в Баку».[6]

---

[1] Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). Icild.Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1998. (976 səh.), s. 39.

[2] БалаевА., с. 245-246.

[3] Азербайджанская Демократическая Республика. Баку: «Елм», 1998, с. 49-51.

[4] Деникин, Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. май-октябрь 1918 (Воспоминания. Мемуары), Минск, с. 254-257.

[5] Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. М. 1991, с. 90; Деникин, с. 256-257.

[6] Петросян Г. Отношения Республики Армения с Россией (1918 – 1920 гг.). Ереван: Издательство ЕГУ, 2012, с.174.

В.Томсон дал прямой приказ о выводе Армянского отдельного ударного отряда Андраника из Зангезура и затем о его роспуске. Надо отметить, что Андраник был командиром отряда армянских добровольцев в составе русских войск Кавказского фронта. Был смещен русским командованием из-за отсутствия дисциплина и агрессивного поведения в марте 1916 года. В январе 1918 года был назначен командиром дивизии Армянского армейского корпуса, провалил Эрзерумскую операцию, в апреле 1919 года окончательно распустил свой отряд. Надо отметить, что на все протесты и ноты Азербайджанского правительства в отношении бесчинств отрядов Андраника, Армянская республика официально отказывалось от какой-либо связи с ним.[1]

Кроме того, британское командование не разрешило Андранику Озаняну участвовать в возвращении беженцев, направиться в Алашкерт, Нахичеван или Карс.[2] В телеграмме, направленной Томсоном армянским лидерам в Гянджинском, Газахском и Джеванширском округах, указывалось немедленно прекратить бесчинства и мародерства в отношении азербайджанского населения: «Оповестить всех армян, чтобы тихо сидели по своим домам. В случае неподчинения вы будете непосредственно отвечать за пролитую кровь».[3]

Об отношении Великобритании к армянам свидетельствует множество фактов. Например, армяне не были признаны воюющей стороной в годы Первой мировой войны и не получили официального права на участие в конференции.[4]

Кроме того, когда подразделения Великобритании сошли на берег в Батуми 15 декабря 1918 года, они не предприняли жизненно важных мер для армян. Движение по железной дороге было налажено только к середине июля 1919 года. Более того, англичане ослабили армян, вывезя оружие из арсеналов Карса, потребовали от армян не увеличивать вооруженные силы Армении, а напротив, заменить их «хорошей жандармерией».

В начале декабря 1918 года генерал Томсон послал телеграмму лидерам армян, проживающим в Гянджинском, Казахском и Джаванширском уездах, с требованием прекратить противоправные дела и грабежи. Он приказал: «Уведомить всех армян: сидеть тихо по своим домам. Если они не подчинятся этому приказу, то будут отвечать за пролитую кровь и творимые беззакония».[5]

Мусульманское население Карабаха, находясь в собственной стране, терроризировалось «вооруженными до зубов регулярными войсками армянской республики!».[6]

Английский журналист Скотланд-Лиддел, находившийся эпицентре событий в 1919–1920 годы, отмечал, что Армения вечно ищет конфликты и как только находит, немедленно называет их «инструментом давления», и действительно это становится ей настоящим наказанием: «Армения несчастлива тем, что дашнакцутюнская партия там в силе. Это террористическая революционная организация, которая в течение многих лет преднамеренно побуждала армян к нападениям на мусульман. Понеся заслуженное возмездие от последних, они разглашали об этом, чтобы возбудить мировые симпатии к «бедным армянам... Для дашнаков убитый армянин является ценным. Если как следует использовать такой случай, то он может принести много выгод делу пропаганды».[7]

Газета «Азербайджан» писала: «Характерная политика дашнакцаканов до сего времени заключалась в их сепаратизме: никогда они не присоединялись своего голоса к голосу соседей, а вели свою сепаратную политику, опираясь то на Вороновых-Дашковых, то на социалистов, то на черносотенцев, то на большевиков и все время озираясь в стороны через головы своих

---

[1] Юсифзаде С.З. Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений. Баку: "Маариф", 1998, с.99.
[2]Асоян Т. М., Территориальные проблемы Республики Армении и британская политика (1918-1920 гг.), М., Альфа, 2005, с. 59, 103-113, 117, 146-148, 160, 163, 167
[3] Азербайджан, 1918, 3 декабря
[4] Петросян Г. Отношения Республики Армения с Россией (1918 – 1920 гг.). Ереван: Издательство ЕГУ, 2012, с. 109.
[5] «Азербайджан», 3 декабря 1918.
[6]«Азербайджан», 18 ноября (20) октября 1918.
[7]ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 81, л. 9–10.

соседей. Дашнацаканы, должно быть, остались верными себе и теперь: они, как бурбоны, «ничему не научились, но и ничего не забыли». Приведет ли эта политика к чему-нибудь хорошему армянский народ – мы в этом сомневаемся. Армянский народ должен предостеречь себя от новых затей партии, сыгравшей в его жизни самую отрицательную, самую гибельную роль. Сказано и неоднократно: на чужом несчастье нельзя устроить своего счастья. Судьба переменчива».[1]

Политика Великобритании на Кавказе, как и на Ближнем Востоке и в Передней Азии была направлена на превращение этих регионов в поле борьбы за обеспечение своих стратегических интересов. Армяне слишком поздно поняли, что были пешкой в руках британских властей.

CƏNUBİ QAFQAZDA İNGİLTƏRƏNİN İKİNCİ İŞĞAL REJİMİ VƏ ERMƏNİLƏRİN BAKIYLA BAĞLI PLANLARININ POZULMASI
XÜLASƏ

4 (17) noyabr 1918-ci il Mudros müqaviləsinə əsasən İngiltərə qoşunlarının Bakını işğal edərkən ermənilər hegemon planlarını həyata keçirmək üçün İngiltərənin dəstəyinə arxayın idilər. Müttəfiq tərəflər ilk öncə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımasalar da, işin gedişatını görəndən sonra 1918-ci il dekabrın sonu AXC hakimiyyətini yeganə yerli qanunverici hakimiyyət kimi tanıyır. Bu, eyni zamanda ermənilərin Bakıyla bağlı planlarının süquta uğraması demək idi.

THE SECOND BRITISH OCCUPATION REGIME IN THE SOUTH CAUCASUS AND THE COLLAPSE OF THE HOPES OF THE ARMENIANS AGAINST BAKU
SUMMARY

On November 4 (17), 1918 by Mudros agreement British troops occupied Baku, when the Armenians were counting on their support in its hegemonic plans. At first the Allied Command didn't recognize the authority of ADR, but making the situation, supported ADR Government as the only legitimate local authority and at the end of December, 1918 recognized independency of Azerbaijan government. It also meant the collapse of plans of Armenians and showed the position of the United Kingdom on "Armenian question".

[1] Азербайджан, 10 ноября (20 октября) 1918 года.

Самсон ДЖОДЖУА
Докторант Сохумского государственного университета (Грузия)

«АРМЯНСКИЙ ВОПРОС» НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ 1918-1921 гг.

Açar sözlər: "Böyük Ermənistan", Cənubi Qafqaz, Gürcüstan, Azərbaycan, daşnak partiyası
Keywords: "Greater Armenia", South Caucasus, Georgia,Azerbaijan, Dashnak Party
Ключевые слова: "Великвя Армения", Южный Кавказ, Грузия, Азербайджан, партия дашнаков

В начале XX столетия среди армянских идеологов "Великой Армении"[1]. особой популярности пользовалась идея воссоздания армянского государства включающие в себе те территории которые никогда не были частью их исторического народонаселения но апеллируя особенной культурной и политической значимостью их этноса упорно стремились включить в их состав большую часть Закавказья и Малой Азии. Особенно популярна было тогда (да и сейчас в некоторых маргинальных кругах многочисленной диаспоры в разных странах) мнение, что будущее Армении связано с воссозданием «Великой Армении» от моря до моря. Определенные «заслуги» в этом стремлении армянских политических деятелей принадлежит не только партии дашнаков но и разделяющих их мнение части армянских публицистов и историков, которые на протяжении долгого времени подкрашивали, возвеличивали а иной раз фальсифицировали историю своего народа, результатом такого рода деятельности стало формирование в сознании армянского народа этой идеи.

К сожалению оголтелый национализм и его неумеренная пропаганда во всех слоях армянского общества сыграло не самую лучшую роль в деле возрождения армянской государственности которая основывалось бы не на притязаниях чужих территории а на уважении и взаимопонимания соседних народов населяющих этот (закавказье) географически ареал, что в свою явилось причиной конфликтов в период первых республик (1918-1921гг)

Отметим одну особенность что амбициозность армянских радикалов подпитывалось не только шедростями тогдашней армянской буржуазии но и заинтересованностью России и других стран запада использовать эту возможность для своих геополитических целей.

Только что образованная армянская республика 1918 году начинает ничем не оправданную агрессивность против Грузии и Азербайджана но потерпев поражение и видя бесперспективность в одиночку осуществить свою экспансионисскую политику, тогдашнее правительство Армении устремляет свои взоры на Англию которая не прочь была использовать явившегося троянского коня в свих интересах и обещая передачи Армении оспариваемые ими территории, однако вскоре армянам пришлось разочароваться в своих союзниках, ибо Англия преследовала только свои интересы. Обеспокоенное этим руководство Армении пригласило на совещание командующего британскими вооруженными силами на Кавказе, Форестье-Уокера. 7 февраля 1919 года в Ереване на встречу с премьер-министром Армении, О. Качазнуни, который обращаясь к Форестье-Уокеру, заявил, что «…армянский народ разочарован отношением к себе союзников, что он ждал немедленной помощи после победы держав Согласия, тогда как за месяц пребывания английских войск на Кавказе, в действительности, ничего сделано для него не было»[2].

Заявление О. Качазнуни вызвало возмущение английского генерала, который в гневной форме ответил премьер-министру, что [3] «…многое из сказанного Министром показалось… крайне обидным… Какое основание имеет Министр утверждать, что англичане не помогают народу?.. Правительство Армении едва ли выбирает правильный путь для возбуждения симпатий утверждением, что народ разочарован и ничего не было сделано для него»[4]. В ультимативной форме Форестье-Уокер потребовал от О. Качазнуни в самом срочном порядке сделать в армянском парламенте заявление от имени правительства Армении о «помощи» [5]. оказанной англичанами армянскому народу, в противном случае он грозил подачей рапорта своему правительству о неблагодарном армянском народе [6].

На следующий день О. Качазнуни, выступая в парламенте, во всеуслышание заявлял о всех добродетелях «благородной» английской нации. «Рассказывать тупоголовым членам армянского парламента о преступной политике английских дипломатов… и о той роли, которую сыграла в этом вопросе партия «Дашнакцутюн» Качазнуни, конечно, не осмеливался» [7].

Армянские общественные деятели, напуганные позицией английского командования по вопросу расширения Армении, решили издавать газету на английском языке, но не в Ереване, а в Тбилиси, «центре армянской цивилизации». В первом номере этой еженедельной газеты [8] говорилось: «Сегодня мы впервые получили возможность обратиться к великому народу Британии на английском языке. Наши первые слова- это слова приветствия нашего народа в адрес союзнических держав… В течение многих веков политическое и социальное направление Армении было западным. Во время войны нашим лозунгом стали слова «За Великобританию, Францию и Америку! [9]. За справедливость и свободу!» Маленький, но верный союзник Великобритании - Армения - самым сердечным образом приветствует великую британскую нацию!" [10].

Газета всемерно старалась познакомить английского читателя с историей и культурой Армении. На ее страницах была напечатана серия статей А. дасяна «Армения, ее культура и чаяния», в которой, наряду с историей армянского народа, дана подборка цитат из высказывания общественно-политических и культурных деятелей Запада, где армяне противопоставлялись другим народам Кавказа и Ближнего Востока.[11].

«Армяне, - писал А. дасян, - принадлежат к индоевропейской расе человечества. По мнению объективных наблюдателей, они интеллектуально, морально и физически выше большинства окружающих их народностей – «англосаксы» Востока» [12].

Описывая тяжелое положение Армении, газета все надежды на возрождение страны возлагала на Англию, только они могут построить новую жизнь на нашей опустошенной земле, - писала «The Transcaucasian Post» [13]. Так армянская общественность Грузии заигривало перед Англией, надеясь, что они установят новые границы Армении, однако интересы в Азербайджане, связанные с возможностью контроля над бакинской нефтью, представлялись англичанам куда более значимыми, чем безумное расширение пределов Армении [14]. Их даже больше интересовала Грузия, на территории которой 30-тысячный английский экспедиционный корпус охранял трассу нефтепровода Баку-Батуми [15].

Руководители Армении начали осознавать, что Англия заняла Центральный Кавказ не для расширения Армении, а для решения своих геополитических задач. Армянский ученый Г. Галоян справедливо отмечает, что «армянский вопрос являлся составной частью общего плана держав раздела Азиатской Турции» [16].

К такому же заключению приходит и грузинский историк Г. Гамбашидзе, который пишет, что «в обострившихся на рубеже 1918-1919 годов международных отношениях европейские государства тесно связывали вопросы, касающиеся Грузии, Азербайджана и Армении, со своей захватнической политикой в отношении Ближнего Востока и с проблемами борьбы против социалистической революции в России» [17].

Известно, что целая система секретных соглашений военного времени, заключенная между Англией, Францией, Россией и Италией, не предусматривала не только создания «Великой Армении», но и самого существования независимой Армении. По соглашению марта-апреля 1915 года между Англией, Францией и Россией, последней оставались проливы и Константинополь. Это было сделано под сильным нажимом со стороны России, когда Англия и Франция опасались усиления прогерманской ориентации в Петербурге и потери России как союзника. Эта уступка не давала, однако, покоя ни Франции, ни Англии. Президент Франции Пуанкаре писал послу в России Палеологу, что обладание Константинополем выводит Россию в Средиземное море и, возможно, сделает ее великой морской державой [18]. Английский Премьер Грей признавался: «Ни нам, ни французам не нравилось это» [19].

26 марта 1915 года был заключен т.н. Лондонский договор между Англией, Францией и Италией [20]. Платой за свое вступление в войну на стороне Антанты Италия считала малоазийский вилайет Анталью, который и был ей отдан по Лондонскому договору. После

этого Англия и Франция открыли переговоры по определению границ своих будущих владений на Ближнем Востоке, однако, без участия России и Италии. В январе 1916 года представителями Англии и Франции был подписан проект раздела Турции. Согласно договору Сайкса-Пико Франции передавались территории Турции, на которые претендовала Россия [21]. Поэтому на переговорах в Петербурге, проходивших в марте-апреле 1916 года, вынудили Францию уступить России вилайет Хаккяри (Киркук) [22]. В зоне России оказывались вилайеты Ван, Битлис, Эрзерум, Трапезунд и большая часть Курдистана. К концу лета 1916 года русские войска уже занимали эти области [23].

После выхода России из войны территории, передаваемые России, стремилась получить Англия, однако, свои претензии на эти области высказывала и Франция. В связи с этим несоответствие соглашения Сайкса-Пико с новой обстановкой было очевидно [24]. В условиях начатой с новой силой дипломатической борьбы европейских государств за сферы влияния, руководители Армении пытались получить заверения Англии, расширения пределов Армении и требовали включения в ее состав семи турецких вилайетов. Дашнаки не подозревали, что за овладение на претендуемые ими территории велась острая дипломатическая борьба между Англией и Францией. В такой политической обстановке безусловно Англия никаких заверений дать Армении не могла и неуверенно указывала, что вопросы территорий определит Парижская мирная конференция [25].

О. Качазнуни, впоследствии касаясь политики Англии в отношении Армении, писал: «Англичане никакого различия не проявили. Как будто не знали или забыли, что мы их союзники. К грузинам и азербайджанцам проявили такое великодушие, которое явилось совершенно неожиданным непонятным. Конечно, мы остались недовольны англичанами нашли, что они неблагодарные…, а источников неблагодарности искать уж не стали» [26].

Все старания дашнакского правительства убедить англичан в бесспорности своих притязаний на Карабах, Ахалкалаки и Лори, оказались тщетными. Политика английского командования в этом вопросе была неуступчивой и твердой. Англичане просто приказывали дашнакам безоговорочно подчиняться решениям «союзнического» командования и признать азербайджанскую власть в Карабахе и грузинскую в Ахалкалаки, будущее же Лорийской нейтральной зоны определялось, согласно заверениям англичан, Парижской мирной конференцией.

Отношения правительств Армении и Грузии на проходившую в Париже конференцию и надежды на решение спорных армяно-грузинских вопросов были различными. Так, еще 21 ноября 1918 года в правительстве Грузии обсуждался вопрос о позиции грузинской делегации на Парижской мирной конференции, в секретном протоколе которой читаем: «Близость с армянами для нас необходима. Если мы, два христианских народа, не сможем договориться между собой, то это поставит под сомнение способность Грузии существовать самостоятельно и это обстоятельство создаст плохое впечатление в Европе. Мы должны поставить цель: соединить Армению – Турецкую и Российскую и постараться, чтобы политический центр Армении перешел в Турецкую Армению. Этим мы поможем армянам найти выход к Черному морю; если дело пойдет так, то Армения не будет теснить Грузию и тем самым легко решится вопрос обостренных армяно-грузинских отношений…» [27]. Таким образом как видно из приведенного документа, грузинская делегация в Париже, согласно решению правительства, должна была поддерживать домогательства руководителей Армении, чтобы они отказались от южных областей Грузии. Вместе с тем, руководители Грузии уступали Армении исторические территории Грузии, находящиеся в пределах Турции. Однако после начатой Армении войны против Грузии планы эти изменились и правительство Грузии стремилось от Парижской конференции получить политического признания страны и справедливого решения армяно-грузинского территориального вопроса, кроме того, было решено вести борьбу за мусульманскую Грузию [28], с целью ее присоединения.

Для защиты своих национальных интересов в послевоенном мире правительства как Армении так и Грузии послало в Париж [29] своих делегатов. Интересы армянского народа на конференции защищали две делегации, одна - армянская национальная, другая республиканская. Председателем армянской национальной делегации на Парижской мирной конференции

был – Погос Нубар Паша, армянскую республиканскую делегацию в Париже возглавлял Аметик Агаронян. [30]. Председателем грузинской делегации был Н. Чхеидзе[31].

Армянская делегация в Париже перед началом своей работы распространило среди политических деятелей Европейских государств книгу пропагандисского характера – написанное известными армянскими публицистами, где они пытались уверовать европейского читателя в том, что мол армянский народ - единственный носитель и хранитель европейской культуры, волей злого рока занесен между некультурными народами, с одной стороны грузинами, с другой турками и татарами, которые мешают армянскому народу исполнить свою великую историческую миссию просветителя Малой Азии и Закавказья[32].

Они (армяне) страдают за "трогательную верность своим великим союзникам. России, Франции, Англии, Италии, Америке, Японии, Греции, Сербии и Белгии", за них, "За этих великих своих союзников шел на свою голгофу этот маленький народ, "маленький союзник", который оставался верен даже и тогда, когда Великая Россия распалась"[33].

"Наши друзья - русские, англичане, французы говорили нам, - старайтесь ладить с татарами и грузинами, в крайнем случае с одними грузинами[34]. Но это оказалось свыше сил нашего народа, ибо между интересами этих двух народов лежала пропасть и пропасть эта называлась - ориентация. Измени армяне свою ориентацию, они бы приобрели сразу в Закавказье друзей, но тогда бы союзники имели в тылу только врагов"[35]. Так армяне пеклись за своих союзников, а теперь должнабыла наступить очередь этих союзников позаботиться о территориях маленького, но верного союзника - Армении.

Для удовлетворения своих поисков дошнаки обратились мирной конференции с письмом: "Армяне, обманутые и покинутые Грузинами и преданные татарами, соединившимися с Турками, после разгрома России и Брест-Литовского договора защищали этими (30000 солдат) войнскими частями фронт в течение 7 месяцев удерживали наступление турок... Лишившись Киликии, лишившись своих естественных гаваней Мерсини и Айса, армянский народ был бы обречен на увядание в своих горях, без сношении с Средиземным морем и, не имея возможности дышать, Армения лишилась бы своих легких. Жизнь и будущее армян на Средиземном море...". [36]. К письму была приложена карта "Великой Армении", изданная в Париже, в пределах проектируемой дошнаками Армении оказалась большая часть Турции с выходом на Черное и Средиземное море, в эту Армению входили также Ахалкалаки, борчалинский уезд дор. Храма, а также г. Гянджа. Ясно, что для органичивания этого нового армянского государства не был использован "излюбленный" армянами этнографический принцип и тем более схема построена не на исторической основе, так как Армения прекратившая политическое существование в 1045 году, таких границ не имела никогда. Ложность представленных армянской делегацией карты и статистических сведений сразу стала всем ясной и лишила фантастические планы армянской делегации всякого доверия в глазах французских, английских, и американских представителей. [37]. Плану создания "Великой Армении", по вине самых армян, переборщивщих в своих требованиях нависла угроза.

В период Парижской конференции Армения не получила ожидавшейся поддержки от англичан. Теперь взоры были обращены на США которые тоже не прочь были проникнуть и укрепить свои поциции на Кавказе

Для этой цели американцы использовали благодарную идею оказания помощи многострадальному армянскому народу. США начала использовать тему гуманитарной катастрофы 1915-1916 годов осуществленное османами во время первой мировой воины. [38]. По ироническому замечанию Г. Гувера, в 1919 году Армения была известна в Соединенных штатах почти как Англия. [39]. США выставляла себя в качестве друга и защитника армян, что порождало у последних соответствующие иллюзии по созданию "Великой Армении".

Для прикрытия своих планов Сенат американского конгресса 15февраля 1919 г. даже принял специальное постановление, по которому армянскому народу разрешалось создать... свободную национальную республику для защиты своих национальных прав [40]. А 23 мая Сенат выразил надежду, что "мирная конференция примет соответствующие меры для оказания помощи Армении и создания независимой республики"[41].

Вопрос о мандате над Арменией вызвал острые дебаты на Парижской конференции, во время которых отчетливо проявились противоречия между союзниками. [42]. По американским планам Армения должна была быть подвластна Лиге Наций, в создаваемую американцами Армению должны были войти Карс, Ардаган, Эрзерум, Киликииская область, Армении предоставлялось также воход к Черному морю и владеть Ахалкалакским и Ахалцихским районами[43].

Согласно планам США Грузия объединялась с Арменией, в создаваемую федерацию американские дипломаты вели и Азербайджан. Однако намерения США вызвала протест со стороны грузинской делегации, после чего американцы обещали, что они возьмут некоторые обязательства и по отношению к Грузии[44]. Таким образом представителям Англии и Франции на конференции пришлось отбивать упорные дипломатические атаки президента В. Вильсона. Тем не менее "Совет десяти" Парижской мирной конференции в составе глав правительств и министров иностранных дел Англии, США, Франции, Италии и двух делегатов от Японии, назначил в июле 1919 года американского полковника В. Гаскелля верховным комиссаром в Армении. Резолюция, принятая Советом, гласила: "...Всем представителям правительств Соединенных Штатов, Англии, Франции и Италии, находящимся в Армении, Грузии, Азербайджане и Константинополе, должно быть немедленно предложено вступить в сотрудничество с полковником Гаскеллем и оказывать ему поддержку"[45].

В. Гаскелль, как новый правитель Армении, действовал не только от имени своего правительства, но и правительств Англии, Франции и Италии. Это положение значительно упрочили позиции США в Армении и вообще на Кавказе. Англия безусловно сознавала важность происходящих собитий. Однако, обстоятельства складывалось на в ее пользу. Дело в том, что в начале мая официально стало известно о скором выводе из Центрального Кавказа и из других районов, английских войск. [46]. Поэтому Англия, уходя из Закавказья, пытался найти себе преемника из числа союзных государств, который заменил бы здесь своими войсками уходящие английские части. В международной обстановке того времени такими преемниками англичан в Центральном Кавказе могли быть США, Франция или Италия.

На претендуемых дашнаками грузинских территориях правительство Грузии в августе-сентябре 1919г. провело выборы. Как видно из первоисточников, из 35 тысяч избирателей Ахалцихского уезда в выборах участвовало 30 тысяч. Из них 24 тысячи проголосовало за грузинских социал-демократов, национально-демократическая партия получила 2500 голосов, Дашнакцутюн – около 3000. В Ахалкалаки проголосовало 21 687 человек, из них 13 тысяч отдали свои голоса социал-демократам, 7 – тысяч дашнаковцам. В связи с этим фактом газ. „Эртоба" писала: „Ереванское правительство уверяло страну, что Джавахети принадлежит Армении, что большинство армян не хочет оставаться с Грузией и тянется к Армении. Выборы доказали, что 2/3 населения этих областей плоть и Кровь Грузии... С этого момента Ереванское правительство должно отказаться от своих необоснованных претензий, должно понять, что его попытка присоединить Джавахети является непростительной авантюрой, которая может вызвать в этом крае пламя войны"[46].

Таким образом, победа грузинской социал-демократии не было просто победой на выборах, это означало победу грузинской стороны в своего рода плебисците. Казалось бы, после этого дашнаки одумаются, однако, увы, миф о „Великой Армении" оказался весьма живучим.

В письме, направленном в Париж председателю армянской делегации А. Агароняну, положение Армении описано следующим образом: „Несмотря на обращение Закавказских Республик с просьбой временно, до разрешения мирной конференции судьбы Закавказья оставить английские войска, эвакуация их всё же началась 15 августа и в настоящее время английские военные силы оставили пределы Закавказья, за исключением Батума. Из Армении все войска были выведены еще в начале лета.

Вследствие этого Полковник Гаскел, не имея в распоряжении реальных сил, лишен возможности провести в жизнь свои предначертания. Переговоры с Азербайджаном не привели пока ни к чему: Азербайджан не соглашается на выработанный Гаскелом совместно с Правительством (Армении – Г.М.) проект об учреждении Американского генерал-губернаторства, кроме Нахичеванского уезда и Шарура, еще Сурмалинского и Даралагяза, являющегося единственной связью с Занзегуром и за оставление в Занзегуре существующего положения.

Несмотря на предложение полковника Гаскела прекратить военные действия, курдо-татарские атаки всё же продолжаются на границах, в особенности в районах Игдыря и Сарыкамыша, где значительные курдские банды под руководством турецких и азербайджанских офицеров и аскеров совершают нападения на наши войска...

В апреле 1920г. в Италии, в Сан-Ремо заседал Верховный совет держав Антанты, который должен был разрешить противоречия между державами Антанты, обострившиеся в связи с новой расстановкой сил в мире. Разделив между собой сферы влияния на Ближнем и Среднем Востоке, Верховный совет официально предложил США взять мандат на Армению с сопредельными районами [47].

США конечно не могли не считаться с международной обстановкой и общественным мнением, они были готовы принять мандат на Армению и расширить ее пределы [48]. Вопрос мандата на Армению, всего Закавказья и Турции был последний раз обсужден на конгрессе США 24 мая 1920г. Обсуждение вопроса продлилось больше недели, подробно излагались доводы „за" и „против" мандата. Изменившаяся международная обстановка, в частности, разгром второго похода Антанты, занятие Красной Армией Северного Кавказа, установление Советской власти в Азербайджане, майское вооруженное восстание в Армении и др. – заставили американский конгресс трезво оценить свои возможности.

В конце концов, сенатор Маккормик выдвинул довод о слабости стратегических коммуникационных позиций США в Армении на случай обострения противоречия между США и другими государствами на Ближнем Востоке. „Каждый, – говорил он, – кто посмотрит на карту и увидит коммуникационные пункты Англии и Франции, тот скажет, что США в Армении не могли бы оказать сопротивления Франции или Англии"[49].

Учитывая изменившуюся обстановку в Закавказье, сенатор Смит заявил: „Я думал, 10 тыс. солдат было бы достаточно. Теперь я полагаю, что даже 100 тыс. солдат будет недостаточно для обеспечения там нашей безопасности, ибо мы будем против Советской России и против других воинствующих народов"[50].

Ссылаясь на доклад генерала Мосли о положении в Армении, сенатор Лодж сообщил, что „Северная Армения, которая была Российской Арменией, где находится их столица, кажется Эривань, находится в районе, где идут бои"[80]. При таких условиях, – заключал Томсон, – было бы безумием брать на себя эту новую неизвестную миссию, полную огромных опасностей"[51].

Конгресс США 1 июля 1920г. отклонил предложение президента о принятии США мандата на Армению. На призывы Вильсона, вспомнить о гуманизме, сенаторы ответили: „Не желаем ввязываться в европейские дела, хотя бы этого и требовали соображения гуманизма"[52].

После этого, по мнению Лиойд Джорджа, "независимое армянское государство превратилось в безнадежный проект"[53]. Тем не менее ни Англия, ни Франция не остановились перед принятием рокового для армении решения[54].

Между тем грузинские политические деятели продолжали в Париже вести дипломатическкую работу по признанию независиосоти республики де юре. Однако необоснованные территориальные претензии к Грузии, высказанные армянами на Парижской мирной конференции имело отрицательное влияние на стремление грузинских дипломатов. Позиция дашнаков в значительной мере помешало Грузии да и самой Армении вступить в лигу нации. Таким образом армяно-грузинский территориальный вопрос не был разрешен Парижской мирной конференции. Европейские державы и США, после разгрома добровольческой армии большевиками, опасались столкновения с новой, крепнушейся Советской Россией поэтому армяно-грузинский вопрос рассматривался ими в призме "Русского вопроса".

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Они стремились воссоздать государство Тиграна - Тигран II Великий – армянский царь (95-55 гг. до н.э.).
2. ЦГИАА, ф. 65, оп. №1, д. №12, л. 132.
3. На совещании при этой беседе присутствовали военный министр, генерал Ахвердов, министр иностранных дел С. Тигранян и министр просвещения Мелик-Карагезян, запись беседы сделана Мелик-Карагезяном.
4. ЦГИАА, ф. 65, оп. №1, д. №12, л. 132 (об.).

5. Имеется в виду экономическая (продовольственная) помощь.
6. И. Шахдин. Дашнакцутюн на службе русской белогвардейщины и английского командования на Кавказе. Заккнига, Тифлис, 1931, с. 42-43.
7. Там же, с. 43-44.
8. Эта газета называлась «The Transcaucasian Post» («Закавказская почта»), редактором ее был С. Меликян. В библиотеке ТГУ хранятся 8 номеров этой газеты.
9. Как видно, армяне уже не помнили роль России.
10. «The Transcaucasian Post», №1, 21.02.1919. Цитируется по книге: А. Ментешашвли. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии. 1917-1921 гг. Тб., 1987, с. 154.
11. [11] Как армянская, так и грузинская общественность издавала в Тбилиси газету на английском языке («The Georgian Messenger»), однако эта газета не ставила целью противопоставление грузин другим народам Кавказа.
12. The Transcaucasian Post, №1, 21.02.1919.
13. Там же.
14. Точку зрения английской дипломатии в армянском вопросе выразил капитан английской армии Роленсен, в частной беседе с армянскими военными он заявил: «Для чего вам вилайеты, если у вас нет войск занять свою теперешнюю территорию? Мусульмане не пропустят вас добровольно, а силы у вас нет… Мы не жандармы, чтобы для других наводить порядок… Трапезунд вам будет стоить больших денег, которых у вас нет. Если у вас есть ископаемые богатства, разрабатывайте их сами, а от нас материальной помощи не ждите!» (ЦГИАА, ф. 67, оп. №1, д. №149, л. 224).
15. Всего в Закавказье было 60 тысяч английских войск. В Грузии англичане занимали Тифлис, Кутаиси, Батуми, Сухуми, Поти, Кобулети, Самтредия, Хашури, Боржоми, Натанеби, Мцхета, Душети, Казбеги и Борчало. (См. Г.Л. Гамбашидзе. Агрессивная политика Англии и США в отношении Грузии и Закавказья (1919). Тб., 1964, с. 45).
16. Г. Галоян. Борьба за Советскую власть в Армении. М., 1957,с. 96.
17. Г.Л. Гамбашидзе. Агрессивная политика Англии и США..., с. 81 и далее.
18. E. Kedourie. England and the Middle East. (The destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921). London, 1956, p. 31.
19. Там же.
20. О. Качазнуни. Дашнакцутюн больше нечего делать! Тифлис, 1927, с. 31.
21. А. Ментешашвили. «Грузинская Демократическая Республика и Парижская мирная конференция». В журн. «Мацне», серия истории. Тб., 1992, №2, с. 162 (на груз. яз.).
22. Г.Р.Мархулия. Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 гг. Тб., 2007. с. 224.
23. Б.И. Штейн. Русский вопрос на Парижской мирной конференции. (1919-1920). М., 1942, с. 5).
24. Кариби (П. Гелеишвили). Красная книга. Тифлис, 1920, с. 12-13.
25. Г. Чальхушян. Красная книга. Ростов-на-Дону, 1919, с. 6.
26. Б.И. Штейн. Русский вопрос на Парижской мирной конференции. (1919-1920). М., 1942, с. 5).
27. Г. Чальхушян. Красная книга. с. 35.
28. Там же.
29. Доклад И.А. Джавахишвили Правительству Грузии. 1926 г. ЦГИАГ. ф., 476, оп., №1, д., №6, л.л. 81-111 (На груз. яз.); Ср.: Д. Бердзенишвили. "Ахалкалаки Джавахетский". в Жур., "Артануджи". №7, Тб., 1998, с. 68-69.; Ср.: Д.И. Кекелия. Территория и границы Грузии. Тб., 1996, с. 30 (На груз.яз.).
30. Г.Р. Мархулия. Об «Армянском вопросе» на Южном Кавказе. Вкн. «Исторические разыскания». Ежегодник. Т.VII, с. 268 и след.
31. Цитировано по кн. Г. Гамбашидзе. Из истории политики США в отношении Грузии 1918-1920 гг., Тб., 1960, с. 29.
32. Г.А. Галоян. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900-1922 г.г. Ереван, 1969, с. 285.
33. С.С. Степанян. Армения в политике и мпериалистической Германии (Конец 19, начало 20 века). Ереван, 1975, с. 196.
34. Об этом см. В.А. Гурко-Кряжин. Ближный Восток и державы. М., 1925.
35. Против этого выступало Англия, считая Грузию своей (См. Г. Гамбашидзе. Из истории политики США в отношении Грузии 1918-1920 гг. с. 30).
36. З.Д. Авалишвили. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки. Тб., 1990. с. 284 (на груз. яз.).
37. Г. Гамбашидзе. Из истории политики США в отношении Грузии 1918-1920 гг., с. 38.
38. Правительство Англии из-за внутренних и внешных причин вынуждено было оставить Центральный Кавказ. Об этих причинах см. А.И. Чохели. Политика Франции в отношении Грузии

1917-1921 гг., с. 125 и след.; Р. Цухишвили. Англо-грузинские взаимоотношения в 1918-1921 гг. Тб., 1995, с. 59 и след. (На груз. яз.).
39. ЦГИАА, ф. 66, оп. №1, д. №148, л. 50.
40. Г.Р.Мархулия. Армяно-грузинские взаимоотношения в 1018-1920 гг. Тб., 2007, с. 157
41. ЦГИАА, ф. 66, оп. №1, д. №176, л. 51.
42. Г.Р. Мархулия. Об «Армянском вопросе» на Южном Кавказе. Вкн. «Исторические разыскания». Ежегодник. Т.VII, с. 268 и след.
43. А. Бендианишвили. Национальный вопрос в Грузии в XIX-начале XXв., Тб., 1980, с. 243 (на груз. яз.).
44. Г.Р. Мархулия. Об «Армянском вопросе» на Южном Кавказе. Вкн. «Исторические разыскания». Ежегодник. Т.VII, с. 268 и след.
45. ЦГИАА, ф. 276, оп. №1, д. №119, л. 55.
46. Согласно принятой резолюции, Грузия и Азербайджан 16 июня 1919г. подписали военно-политический договор (Г. Р. Мархулия. Из истории.., с. 198.
47. Газ. *„Эртоба"*, №127, 12 июня 1919г.
48. А. Раевский. Английская интервенция и мусаватистское правительство, Баку, 1927, с. 115.
49. В. Н. Нозадзе. Борьба за независимость Грузии из-за Месхетии, Тб., 1989, с. 47 (на груз. яз.).
50. ЦГИАА, ф. 276, оп. №1, д. №119, л. 55.
51. На сетования Орландо, что Италия не получила подмандатную территорию Ллойд Джордж ответил: "Вы правы в тысячу раз". После чего и была предложена "подмандатна" Грузия. См. Д.Ю. Джоджуа. Грузино-итальянские взаимоотношения 1919-1921 гг. Тб., 1997, с. 48. (На груз. яз.).
52. Ф. Нитти, Европа без мира. М., 1923, с. 123 и след.
53. Н.Г. Вашакмадзе. Армяно-грузинские отношения и вопрос государственных границ в Европе 1919-1920 годах. В журн. «Гантиади», №3-4, Тб., 2000, с. 45 (на груз. яз.)
54. Г.Р.Мархулия. Армяно-грузинские взаимоотношения в 1018-1920 гг. Тб., 2007, с. 157
55. Цит. по кн. А. Ментешашвили. Октябрьская Революция и национально-освободительное движение в Грузии 1917-1921 гг., с. 156-157.

DOCTORAL CANDIDATE OF SOKHUMI STATE UNIVERSITY (GEORGIA) "THE ARMENIAN QUESTION" IN SOUTH CAUCASUS 1918-1921.
SUMMARY

After colossal theoretical, organizational, ideological-political work of many years the idea for necessity of reconstitution of Armenia within its ancient boundaries was adopted and accepted by the whole strata of Armenian society. Within the foundation of the mentioned aspiration the historical hatred towards Turkey and envy in Georgians was laid down. Namely the mentioned persuasions of Dashnak leaders of Armenia served as the reason for bloody conflicts having surrounded central Caucasus in the period of first republics.

For achievement of the purpose at the definite historical stage Armenian politicians managed to found political ally as Dashnak historical mission matched with the interests of Russia, European powers and USA.

All efforts of Dashnak government for convictions of the British in incontestability of their pretensions for Karabakh, Akhalkalaki and Lori appeared to be futile. Politics of English command in regard of the mentioned issue was obstinate and stable. The British were commanding the Dashnak to obey the decisions of "Inter-allied" command and recognize Azerbaijani authority in Karabakh, Georgian authority in Akhalkalaki and according to the British the future of Lori neutral zone has been defined by the World Conference of Paris.

In the period of Paris Conference Armenia has not enjoyed expected support of the British. The hope on USA has been appeared. The United States begin to search for new methods of penetration at Central Caucasus. For the mentioned purpose Americans have used the grateful idea of rendering the aid to long-suffering Armenian nation. The USA began to boost propagandistic sensation around i.e. "Armenian Issue in every possible way [38]. According to the ironical remark of G. Guver, in 1919 year Armenia was known in United States almost as England [39]. The USA has come forward as the friend and defender that generated the corresponding illusions for formation of "Great Armenia".

In such manner Armenian – Georgian and Armenian – Azerbaijani territorial issue was not solved by the World Conference of Paris. After defeat of voluntary Army by the Bolsheviks the European Powers and USA were afraid of conflict with new, consolidating Soviet Russia and therefore Armenian – Georgia issue has been reviewed within the prism of "Russian Issue".

Aygün ƏZİMOVA
AMEA Tarix İnstitutu

BAKIDAKI BOLŞEVİK-DAŞNAK REJİMİNİN LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNDƏ CİNAYƏTKAR ƏMƏLLƏRİ BOLŞEVİKLƏRİN XATİRƏLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Lənkəran soyqırımı, bolşevik-daşnak rejimi, bolşevik xatirələri, Bakı Soveti
Keywords: genocide in Lankaran, Dashnak-Bolshevik regime, memoirs of the Bolsheviks, Baku Council
Ключевые слова: геноцид в Лянкяране, дашнако-большевистский режим, воспоминания большевиков, Бакинский Совет

1918-ci ildə Azərbaycanın soyqırıma məruz qalan bölgələrindən biri, o vaxtkı Lənkəran qəzası idi. Həmin ilin mart-aprel aylarında və daha sonralar da qəzanın müsəlman əhalisi Bakı quberniyasının Şamaxı, Quba qəzaları kimi bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin cinayətkar əməlləri ilə üzləşdi. Lakin qəzanın müsəlman əhalisinin yaşadığı müsibətlər hələ 1917-ci ilin son rübündən başlamışdı. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin törətdiyi cinayətkar əməllər qəzada yerləşən rus ordusu əsgərlərinin və şovinist rus könüllü dəstələrinin eyni cür əməlləri ilə culğalaşmış oldu. Bir sözlə, Lənkəranın müsəlman əhalisi iki od arasında qalmışdı. Lənkəran qəzasının 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinin bölgədə bərqərar olmasına qədər davam edən müsibətli günləri barədə nə bilirik?

Məsələ burasındadır ki, Lənkəranda baş verən hadisələr və xüsusən soyqırım hərəkətləri haqqında məlumatları əldə etmək üçün mənbələr, digər bölgələrə nisbətən fərqli olaraq azlıq təşkil edir. Bunun isə bir sıra səbəbləri vardır. Əgər Bakıda, Şamaxıda, Qubada həyata keçirilən qırğınlar və talançılıq barədə AXC-nin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası (FTK) materillar toplamışdırsa, Lənkəran qəzasına aid belə məlumatlar yoxdur. Çünki bölgə üzün müddət Cümhuriyyətin nəzarətindən kənarda qalmış və komissiya bu bölgədə iş apara bilməmişdi. Beləliklə də, Lənkəranda soyqırımın nəticələrinin statistik göstəricisini qəti müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Digər tərəfdən isə, 1917-ci ildən 1918-ci ilin aprelinə kimi Bakıdakı müxtəlif mətbuat orqanlarında, eləcə də milli mətbuatda Lənkəranda baş verən hadisələr əks olunurdusa, mart soyqırımından sonra bolşevik rejimi tərəfindən milli mətbuat qadağan edildiyinə görə, 1918-ci ilin aprelindən sentyabr ayına qədərki dövrdə bölgədə baş verənlər barədə yalnız bolşevik və erməni mətbuatında xəbər verilə bilərdi. Əlbəttə ki, həmin məlumatlarda bölgənin müsəlman əhalisinin başına gətirilən müsibətlərin təsvirindən söhbət gedə bilməzdi. Bakı azad edildikdən sonrakı dövrdə, 1918-ci ilin oktyabrından AXC-nin əsas orqanı olan "Azərbaycan", eləcə də digər milli qəzetlərdə bu barədə məlumatlar verilməyə başlayır. Məsələn, lənkəranlı maarifçi Teymur bəy Bayraməlibəyovun "Azərbaycan" qəzetinə bölgədəki erməni və rus əsgərlərini özbaşınalığı barədə mütəmadi olaraq verdiyi məlumatları xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Lakin qəzada bolşevik-daşnaklarının zorakılıq əməllərinin bilavasitə əks olunduğu digər mənbə qrupu da vardır ki, bu da bolşeviklərin özlərinin xatirələridir. Artıq Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətinin və bu siyasəti həyata keçirməyə yönələn fəaliyyətin tarixi aşkara çıxması şəraitində, tarixi mətnlərin təhlilində müxtəlif metodların tətbiqi sayəsində həmin xatirələrin "yenidən oxunuşu" bir sıra faktların üzə çıxarılmasına imkan verir. Əlbəttə, ayrı-ayrılıqda hər hansı bir bolşevik xatirəsini mühüm mənbə kimi dəyərləndirmək olmaz. Lakin eyni hadisəni təsvir edən onlarla və bəzən yüzlərlə xatirənin ümumi təhlili nəticəsində əldə edilən faktoloji məlumatların etibarlılığından bəhs etmək olar. Hətta tədqiqatçılar tərəfindən şəxsi mənşəli (subyektiv) mənbələrin qarşılıqlı tənqidi metodundan istifadə edərək qeyd olunan üsulu kollektiv şahidlik metodu hesab etmək də təklif olunmuşdur [5, s.58]. Bir daha qeyd edirik ki, bolşeviklər Lənkəran bölgəsində Bakı Sovetinin, ya bolşeviklərin milli qırğınından bəhs etmirlər. Lakin tənqidi və müqayisəli təhlil baş verənlərin ümumi mənzərəsini canlandırır, hətta bir sıra faktları da üzə çıxarmağa kömək edir. Bu baxımdan 1931-1932-ci illərdə Azərbaycan Partiya tarixi İnstitutunun keçirdiyi Lənkəranda fəaliyyət göstərmiş bolşeviklərin xatirə gecələrinin stenoqramları daha əhəmiyyətli hesab oluna bilər [8, 9, 10]. Həmin tədbirlə dəvət olunan bolşeviklər, hansıların ki, sırasında soyqırım törədənlər də var idi,

öz çıxışlarında daşnak və rus şovinist millətçiləri ifşa edən "etiraf"lara yol verirdilər. Hər vəchlə özlərini həmin dövrdə sovet rejiminin düşməni kimi təqib olunan daşnaklardan uzaq tutmağa çalışan erməni bolşeviklərin xatirələrində bu cəhət daha qabarıq idi.

Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım, konkret olaraq da Lənkəran bölgəsində müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım cinayətkarlığı əməlləri şovinizm və milli düşmənçilik siyasətinin nəticəsi kimi həyata keçirilmişdi. Bu cür cinayətkarlığın həyata keçirilməsində mövcud ictimai-siyasi şəraitin rolu da inkar edilməzdir. Bu səbəbdən də, Lənkəran qəzasının ictimai-siyasi və sosial-milli mənzərəsini də nəzərə almaqla hadisələri şərh etmək lazım gəlir. Lənkəran qəzasında rus etnik amili hadisələrin necə cərəyan etməsində həlledici rol oynamış və soyqırım hərəkətlərinə də təsir etmişdi. Qeyd edildiyi kimi, qəzanın müsəlman əhalisi erməni hərbi dəstələri ilə yanaşı rus əsgərləri və rus kolonistlərinin yaratdıqları hərbi dəstələr tərəfindən də zorakılıqlara məruz qalmışdı.

Məlum olduğu kimi, qəzadakı ictimai-sosial və milli münasibətlərin digər ərazilərdəkindən bir sıra fərqləri var idi. Bu isə hadisələrin sonrakı inkişafına bilavasitə təsir etmişdi. Belə ki, vaxtilə çarizmin köçürmə siyasətinin nəticəsində buraya xeyli rus əhalisi yerləşdirilmişdi. Bəhs edilən dövrdə Lənkəran qəzasının 170 minə qədəri müsəlman, təqribən 16 minini ruslar (bu ad altında müxtəlif dini icmalardan olan rus və ukraynalı əhali nəzərdə tutulur ki, hətta onların özləri arasında da müəyyən ziddiyyətlər mövcud idi - A.Ə) təşkil edirdi. Ermənilər isə burada cüzi, əhalinin 2 faizini təşkil edirdilər [4, 177-178].

Fevral inqilabından sonra Lənkəran qəzasında Azərbaycan milli qüvvələrinin fəallığı artmış, yeni idarəçilik orqanlarında yerli müsəlman əhali geniş təmsil olunmağa başlamışdı. Qəzanın əksər yerlərində Azərbaycan milli demokratik hərəkatının aparıcı qüvvəsi olan Müsavat partiyasının özəkləri yaradılmış və qısa zamanda Lənkəran şəhər şöbəsi partiyanın ən güclü təşkilatlarından birinə çevrilmişdi [1, s.39]. 1917-ci ilin oktyabrınadək qəzada nisbi sakitlik hökm sürürdü. Baxmayaraq ki, Fevral inqilabından sonra burada sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin artması fonunda müsəlmanlar və ruslar arasında narazılıqlar baş qaldırmışdı. Lakin bunlar heç bir halda milli ziddiyyət hesab edilə bilməzdi. Məlum olduğu kimi, vaxtilə bölgənin ən məhsuldar torpaqları ruslara verilmişdi. Həmin ərazilərin məhsuldarlığı müəyyən mənada bu təsərrüfatları, o cümlədən elə müsəlman əhalinin də təsərrüfatlarını, mövcud iqtisadi böhran vəziyyətində qarətçilik hədəfinə çevirmişdi. Lakin rus əhalinin öyrəncəli olduğu imtiyazlı mövqe, daima hakimiyyət tərəfindən himayə olunmaları onları qəzada olan vəziyyət barədə hay-küy qaldırmalarına səbəb olmuşdu. Qarətçilik edənlər daha çox Arazdan cənubda yaşayan və bəhs edilən dövrdə xüsusən otlaqlardan məhrum vəziyyətdə qalaraq çətin vəziyyətə düşən şahsevənlər idi. Sırf iqtisadi amillərdən doğan qarətçilik bölgədə antimüsəlman əhval-ruhiyyəsi yaradırdı.

1917-ci ilin son rübündə rus ordusunun Qafqaz cəbhəsini tərk etməsi prosesi başlayandan sonra isə Lənkəran qəzasında da vəziyyət pisləşir. İranla sərhəddə xidmət edən rus ordusunun 4-cü sərhəd polku və 7-ci piyada alayı əsgərləri də öz mövqelərini tərk etməyə başlamışdı. Bu isə öz növbəsində şahsevən dəstələrinin Muğana, həm rus, həm müsəlman kəndlərinə qarətçilik yürüşlərin artmasına səbəb olurdu. Az qüvvə ilə sərhədlərin müdafiəsi çətinləşmişdi.

Digər tərəfdən isə, başqa bir proses də gedirdi. Buranı tərk edən əsgərlər əvəzinə Lənkəran qəzasından olan rus əsgərlər geri dönürdülər. Onlar dinc rus əhalisinə nisbətən müsəlmanlara qarşı ümumi daha sərt mövqedə idilər. Bolşevik xatirələrində cəbhədən geri dönən hərbçilərin indi öz tüfənglərini yerli əhaliyə-türklərə qarşı çevirmələri və bu səbəbdən də yerlilərin rus əhaliyə münasibətinin kökündən dəyişdiyi göstərilir [10, v.101].

Onu da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, qəzada baş verənlər xüsusən, erməni və rus mətbuatında həyəcanlı xəbərlər şəklində və açıq təxribatçılıq ruhu ilə təqdim edilirdi. Yalnız rus kəndlərinin hücumlara məruz qalmasından, hətta tamamilə məhv edilmək təhlükəsindən bəhs olunurdu. Şahsevənlər bir yana, qəzanın digər müsəlman kəndlərinin əhalisi də quldurluqda ittiham edilirdi.

Nəticədə isə, antimüsəlman təbliğat öz bəhrəsini verərək Bakıda Müvəqqəti Rus Milli Şurası yaradılmasını sürətləndirmişdi [16].Şəmkir hadisələri kimi, Lənkəran "xəbərləri"də Bakı Sovetinin artıq açıq görünməkdə olan antiazərbaycan siyasətinin reallaşması üçün ideoloji baza rolunu oynamaqda idi. Bakıda Rus-Qafqaz Cəmiyyəti və Müvəqqəti Rus Milli Şurası Lənkəranın rus əhalisinin müdafiəsi üçün Qafqaz Ordu komandanlığından hərbi qüvvə göndərilməsini xahiş edir,

şəhərdən könüllü dəstə toplamaq və maddi yardım etmək üçün çağırışlar edirdilər []. Bir sözlə, azərbaycanlılar tərəfindən ruslara qarşı heç bir milli düşmənçilik münasibəti olmadığı halda bütün Bakı quberniyasında açıq antimüsəlman əhval-ruhiyyəsi hökm sürürdü və nəticə etibarilə gələcəkdə törədiləcək soyqırım üçün ideoloji baza formalaşırdı. Qəzada "müsəlmanlar alayı rusları qıracaq", "müsəlmanlar xristianları qıracaq" kimi şayiələr yayılırdı. Bu şayiələrin yayılmasında ermənilərin rolu böyük idi.Aralarında ermənilər olan bəzi bolşeviklər özləri də, "Vəhşi diviziya" əleyhinə təbliğat apardıqlarını söyləyirdilər [10, v.101]. Sonradan hadisə şahidləri də ruslardan niyə onları qırmalarının səbəbini soruşanda onlar "ermənilər deyiblər ki, siz bizi qıracaqsınız" kimi sözlər işlətmişdilər. Bir sözlə, erməni təxribatı burada da öz işini görmüşdü.

Muğanda rusların maraqlarının müdafiəçisi rolunu Suxorukov öz üzərinə götürmüşdü. Suxorukov özü Lənkəranda müəllim idi. O, müsəlmanlara qarşı mövqeyini daha kəskin şəkildə göstərirdi. Onun bolşevik partiyasının Bakı Komitəsinə göndərdiyi məktub bu baxımdan maraq kəsb edir. Suxarukov bölgədə "rus əhalinin məhv edilmək təhlükəsindən", "müsəlman azğın vəhşilərindən" bəhs edirdi. Müsəlman əhalini "qaniçən", "vəhşi" kimi təqdim edirdi. [14,18] Qeyd etmək lazımdır ki, məktubu bir neçə qəzet öz səhifələrində çap etdirmişdi.

Qəzada rusların "özünümüdafiə" adı altında müxtəlif silahlı dəstələr yaranırdı. Bunlardan ən böyüyü Privolnı kəndindəki dəstə idi. Eləcə də Prişib və Nikolayevka kəndlərində kifayət qədər silahlanmış mütəşəkkil dəstələr yaranırdı [1, s.44]. Buradakı rus hərbi hissəsinin polkovniki İlyaşeviç qəza ruslarının mühafizəsini öz üzərinə götürmüşdü.

Təbii ki, ümumi qarətçilik təhlükəsi ilə yanaşı rusların təzyiqinə də məruz qalan müsəlman əhali, daha doğrusu onu müdafiə etməli olan milli qüvvələr təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə müvafiq addımlar atmağa məcbur idilər. Hələ sentyabr ayında buradakı Azərbaycan milli qüvvələri rusların silahlanması təhlükəsindən və qəzada hakimiyyətin qeyri-milli qüvvələrin əlinə keçməsindən narahat olaraq Ə.Əsədullayevin və M.Tağıyevin rəhbərlikləri altında "Tatar süvari dəstəsini" Lənkərana dəvət etdilər [1,s.42]. Eləcə də, könüllü milli dəstələr də təşkil olunurdu. Qəzada milis rəisi Minbaşıbəyov ciddi şəkildə asayişi bərpa etmək uğrunda mübarizə aparırdı. Bu işdə qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri Sultanbəy Qulubəyovun və Aslan bəy Talışınskinin xüsusi rolu var idi. Həmin dövrdə Qafqaz ordusunun tərxis olunmasından sonra, Cənubi Qafqazın hər yerində milli ordu hissələrinin yaranması prosesi gedirdi və hər yanda milli hissələr rus ordusunun tərk-silah edilməsi hesabına silahlandırılırdı. Azərbaycan milli qüvvələrinin yaradılması təşəbbüsləri də tamamilə qanunauyğun idi.

Bu səbəbdən idi ki, 1918-ci ilin yanvarın 19-da İrandan tərxis olunaraq Bakıya yönələn rus ordusunun silah sursatı ilə dolu "Milyutin" gəmisi Lənkəran limanında Sultanbəy Qulubəyovun köməyi ilə tərksilah edilmişdi [12]. Eləcə də, 4-cü və 7-ci sərhəd alayları da tərk-silah edilmişdi [1, s.43]. Baş verənlər rus əhalini narahat edirdi. Halbuki, rus əhalinin və onun hərbi birləşmələrinin müsəlmanlara qarşı aqressiv olmadıqları təqdirdə narahatlığa əsasları yox idi. Hətta Müsavat partiyası bu hadisədən dərhal sonra Lənkərana doktor Talışınski və Rzaqulu Həsənovdan ibarət nümayəndə heyətini göndərmiş, orada asayişin pozulmaması üçün tədbirlər görməsini tapşırmışdı [12]. Öz növbəsində Hümmət təşkilatı da məsələni müzakirə edərək Lənkərana təbliğatçılar göndərmişdi [13]. Lakin artıq güclü antimüsəlman əhval-ruhiyyəsinin hakim olduğu ictimai-siyasi mühitdə hadisələrin gedişatını dəyişmək cəhdləri çətinləşirdi. Əlalxüsus, bu məsələyə artıq erməni faktoru təsir edirdisə. Çünki bölgədəki bu cür, antimüsəlman əhval-ruhiyyəli vəziyyət daha böyük siyasi niyyətləri olan erməni və bolşevik dairələrinə əlverişli idi.

Hələ 1917-ci ilin noyabrın 2-dən Bakıda Sovetin ali hakimiyyətini elan edən bolşeviklər tamamilə buna nail olmaq istiqamətində iş görməyə başlamışdılar. Bakı şəhəri daxilində hakimiyyət səlahiyyətlərini artırmaqla yanaşı bolşevik rəhbərlik Bakı quberniyasında da ziddiyyətlərin "həlli"nə də nail olmağa çalışır.

Bolşeviklər üçün Lənkəran qəzası mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. O Azərbaycanın ən mühüm ərzaq rayonlarından biri, Bakının arxası və İranla həmsərhəd rayon idi. Lənkəran vasitəsi ilə Orta Asiya və Həştərxanla əlaqə yaratmaq, Sovet Rusiyasından rəhbərlik və kömək almaq mümkün idi. Buna görə də Lənkəranda sovet hakimiyyətinin qurulması onlar üçün mühüm siyasi və hərbi vəzifə idi [1, s.45].

Məhz bu vaxt da həm Şamaxı, həm Lənkəran qəzalarından rusların sıxışdırılması xəbərləri antiazərbaycan və antimüsəlman təbliğat vasitəsinə çevrilir. Rus əhalisinin millətçi qrupları Bakı Sovetinin hakimiyyətini alternativ rus hakimiyyəti hesab edir və bu səbəbdən də öz nümayəndələrini Bakıya göndərib əlavə hərbi qüvvə və silah tələb edirdilər. 1917-ci il dekabr ayının 12-də Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsinin və Bakı qarnizonu nümayəndələrinin təcili iclasında silahlı dəstə yaradılaraq Muğana göndərilməsi qərara alınmışdı [1, s.45].

Belə bir dəstək aldıqdan sonra Muğandakı rus əhalinin Bakıdan kömək almaq ümidləri daha da artır. Fevral ayında həm Bakı komitəsinə, həm Bakı Sovetinə bir neçə dəfə ardıcıl olaraq nümayəndə heyəti göndərilir [17]. Bunlar nəticəsiz qalmır.

Martın 14-də (köhnə stillə- 1 mart) Bakıdan Lənkərana gəmi ilə hərbi dəstə göndərilir. Gəmi birbaşa sahilə yan almır. Şəhərdən gəmiyə gələn nümayəndələr Cavad qəzasında müsəlmanların rusları qırdıqları həyacanlı və təxribatçı məlumat verirlər. Gələn hərbi qüvvələr Nikalayevka kəndində yerləşərək hücuma hazır vəziyyət alırlar. Martın 21-də (köhnə stillə-8 mart) isə İlyaşeviçin başçılıq etdiyi dəstə kəndə gələrək onlara qoşulur[16]. Bundan sonra qüvvələr ikiyə bölünərək bir hissəsinin Prişib kəndinə aparılması razılaşdırılır. Nikalayevkadan Prişibə doğru müsəlman kəndləri olduğundan, müsəlman əhali silahlı dəstəni oraya buraxmaq istəmir. Baş verən toqquşmadan istifadə edən rus əhali hücum edərək müsəlman kəndlərini yandırmağa başlayırlar. Privolnı kəndindən olan bolşevik Ponomaryov xatirələrində bunları təsvir edərək bildirirdi: Bakıda "vətəndaş müharibəsi olanda Muğanda siyasi deyil, ruslar və türklər arasında qatı milli xarakter daşıyan mübarizə gedirdi" [10, s.42].

Bu zaman rus əhali təcili olaraq Bakıya nümayəndə göndərir və Bakı Sovetindən kömək istəyir. Martın 25-də rus əhalinin nümayəndələri kimi Qrankin, İlyin, Çirkin, Suxorukov bir daha rus Muğandakı vəziyyəti diqqətə çatdırmaq üçün Bakıya göndərilir. Onlar burada Şaumyan və Caparidze ilə görüşə bilirlər[7, v.9].

Bakı Soveti rəhbərliyi lazımi dəstəni dərhal hazırlasa da, Bakıda mart hadisələrinə görə Lənkərana hücumu hələlik ləngiyir. Məhz sözügedən nümayəndə heyətinin qaldırdığı hay-küy bolşevik-daşnak rəhbərliyinə "Vəhşi diviziya"nın Lənkərana rusları qırmaq üçün getməsi barədə təxribatçı xəbəri yaymağa imkan vermişdi.

Martın 26-da Bakı Sovetinin mətbuat orqanında Lənkəranda vəziyyəti göstərən bir neçə məlumat yer alır. Bu məlumatlarda Muğanın rus kəndlərinin Rusiyada bolşevik hakimiyyəti tanıması və Bakı bolşevik komitəsinə nümayəndələr göndərərək yerli müsəlmanların zorakılığından müdafiə edilmələri üçün kömək xahiş etmələri qeyd olunurdu [17].

Lənkərana hücumdan əvvəl Bakı Soveti azərbaycanlı kəndlilər arasında təbliğat və təşviqatın gücləndirilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etmişdi [1, s.47]. Lakin göründüyü kimi, bu qərar əslində gözdən pərdə asmağa xidmət edirdi.

Lənkərana göndərilən dəstələr ora faktiki olaraq cəza dəstələri kimi gedirdilər. Lənkəran tutulduqdan sonra, "Bakinski raboçi" qəzetində Lənkərana göndərilən həmin dəstədən göndərilən məlumat yer almışdı. Məlumatda şəhərə hücum özünəməxsus şəkildə"əsaslandırılır"dı. Dəstənin yolda ikən, Lənkəranda erməni qırğını və rus əhaliyə qarşı təhlükənin olduğunu eşitdiyi və bu səbəbdən də "şəhərdə qırğının qarşısını almaq üçün" oraya getdiyi qeyd edirdi [15]. Əlbəttə, Lənkəranda erməni qırğınından söhbət gedə bilməzdi və bu yalnız təxribata haqq qazandırmaq cəhdi idi.

Lənkəran nümayəndə heyətinin istəyinə cavab olaraq, erməni-bolşevik hakimiyyətinin siyasi planlarına uyğun olaraq təqribən 300 nəfərə yaxın bir dəstəni "Aleksandr Jandr" gəmisi ilə Lənkərana göndərilir.Bununla yanaşı, Xəzər Hərbi Donanmasına aid bir hidroplan da göndərilmişdi. Bəzi xatirələrdə dəstə üzvlərinin 600 nəfər olduğu qeyd olunur [8,v.55] . Aprelin 25 və 26-da edilən hücumlar nəticəsində Lənkəran zəbt olunmuşdu[7, v.9]. Gəmidəki hərbi dəstə milli qüvvələrə mənəvi təsir etmək üçün, sınanmış vasitədən istifadə edərək Lənkəranı top atəşinə məruz qoymuşdu. Həmin vaxt digər istiqamətdən, Nikolayevka kəndi yaxınlığından rus qüvvələri də Lənkəran şəhərinə toplar atmağa başladılar [14]. Şəhər hər tərəfdən hücuma məruz qalmışdı.

Aleksandr Jandr gəmisi ilə göndərilən müxtəlif növdə kiçik hərbi qruplaşmaların daxil olduğu Xüsusi Birləşmiş Dəstə adlanan bu dəstənin komandiri Kaqramanov (kitablarda Qəhrəmanov kimi də qeyd olunur - A.Ə) adlı erməni hərbiçisi, komissarı isə Saratikov adlı bolşevik idi. Dəstə böyük əksə-

riyyətlə erməni qvardiyaçısı və əsgərlərindən ibarət idi. 28-30 nəfərlik pulemyotçunun daxil olduğu hissəyə Qriqori Arustamov rəhbərlik edirdi [10, v.138]. Bolşevik xatirələrində həmin dəstənin daşnaklardan təşkil olunduğu qeyd edilir [10, v. 73]. Q. Arustamovun pulemyotçu dəstəsi Mart qırğınında iştirak etmişdi [9, v.12]. Hadisələrin iştirakçıları olmuş bolşeviklərin demək olar ki, hər biri məhz Kaqramanovun daşnak olması və onun zorakılıq əməlləri barədə danışırdılar. Bolşeviklərin öz ifadələrindən aydın olur ki, Qırmızı qvardiya tərkibində gələn daşnak Kaqramanov açıq millətçilik xətti yeridir və bununla da, digərlərindən fərqlənirdi. Bu o qədər bariz idi ki, erməni bolşeviki Q.Arustamov bunu nəzərdə tutaraq qeyd edirdi: "Kaqramanov türk və ermənilər arasında ədavəti qızışdırıb ən yüksək həddə çatdırmaq məqsədi güdürdü" [10, v.138]. Digər tərəfdən bu sözlərlə o, həm də özünü təmizə çıxarmağa çalışırdı. Məlum olur ki, hələ Bakıda Mart hadisələri zamanı Kaqramanov öz zorakılığını kifayət qədər nümayiş etdirmişdi. Arustamov mart günlərində çox yerlərdə Kaqramanovun "izləri"nə rast gəldiyini,"həyətlərdəki quyularda doğranmış türk meyitlərini" gördüyünü bildirirdi[10, v.148]. Kaqramanovun özbaşınalıqları barədə Şaumyan və Caparidzeyə məlumat verilsə də, "o, geri çağırılacağı təqdirdə, düşmən sizi əzər" cavabını alınır. [33v.60]

Qeyd edək ki, Kaqramanov Bakıda təşkil olunan "beynəlmiləl" Qırmızı qvardiyanın xüsusi dəstəsinin rəisi idi [11, v.3]. Əlbəttə ki, bu xidmətlərinin nəticəsi idi ki, Kaqramanov sonradan Qafqaz Qırmızı Ordusunun kəşfiyyat komandasının rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdi [11, v.1].

Lənkəranda bolşevik-daşnak qüvvələrinə və millətçi rus hərbi birləşmələrinə ciddi müqavimət göstərilsə də, milli qüvvələr məğlub olmuşdu. Dərhal şəhərdə yeni, bolşevik sovet hakimiyyət orqanları yaradılmışdı. Lakin bu orqanlarda yalnız bolşeviklər deyil, eserlər də yer almşdı. Bolşeviklər sırasında isə Bakıda olduğu kimi ermənilər yenə də mühüm yer tuturdular. Əvvəlcə, özünü kifayət qədər göstərmiş eser Suxorukov, Matveev (sol eser), Kropotov (kadet)dan ibarət Müvəqqəti Lənkəran İnqilabi hökuməti adlı qurum yaradılır [9, v.15]. Aprelin 27-də Bakıda XKS yaradıldıqdan 2 gün sonra artıq Lənkəran qəzasında da Xalq Komissarları Soveti təşkil edilmişdi.

Uzun müddət qəzada milli qüvvələrin müqavimətini təşkil edən, qəza sədri Sultan bəy Qulubəyov, o cümlədən milli qüvvələrin bəzi zabitləri həbs edilərək Bakıya aparılmışdı [19]. Dərhal Müsavatın yerli şöbəsi və digər milli əhvali ruhiyyəli təşkilatlar ləğv edilmişdi [1, s.52].

Bundan sonra daşnak-bolşevik və onlara qoşulan rus millətçi hərbi dəstələri yaxınlıqdakı kəndlərin dinc əhalisinə divan tutulmağa başladılar. Kəndin 70 nəfərə yaxın sakini qətl edilmişdi. Canlı şahidlərin məlumatlarında yer alan Kərmətuk kəndindəki qırğın hadisəsi barədə bolşevik xatirələrində də az da olsa məlumat verilir. Bolşeviklərin özlərinin etirafına görə onlar kəndi heç bir əsas olmadan, yəni kənd əhalisinin müqavimət göstərmədiyi halda güclü top atəşinə tutmuşdular. Eləcə də onlar, məhz burada baş verənlərin bolşeviklərlə yerli əhali arasında münasibətlərdə uçuruma səbəb olduğunu göstərirdilər [10, v.141].

Qeyd edildiyi kimi, cəza dəstəsi gələn vaxt artıq İlyaşeviç müsəlmanlarla "mübarizə" aparırdı. Milli alayla onlar arasında döyüşlərdə rus kəndliləri sovetə kömək edirdilər. İlyaşeviçin dəstəsinin onlarla müsəlman kəndini məhv etdiyini bolşevik Ponomoryov qeyd edirdi [10, v.221].

Bir qədər sonra, aprelin sonu və may aylarında Bakıdan Lənkərana yenə də əlavə hərbi dəstələr göndərildi. Bolşeviklərin xatirələrində onlar I və II batalyonlar adlandırılır. Bu batalyonların hərəkətlərini təsvir edən bolşeviklərdən biri söyləyirdi ki, "onlar kimə gəldi atəş açırdılar, sanki dünyanın axırı idi" [9, v.16].

Bolşeviklər həmin dəstələrin birbaşa ermənilərdən təşkil edilməsini açıq qeyd etməsələr də, onların da xüsusən millətçilik əhval ruhiyyəsində olduğunu göstərir və qeyd edirdilər ki, "bu dəstələr inqilabi xətt yürütmürdülər və sonradan da Makarovun və Biçeraxovun dəstəsinə qoşuldular" [10, v.139]. Məlum olduğu kimi, Qafqaz Qırmızı Ordusunun erməni əsgərləri Bakıda məğlub olaraq kütləvi şəkildə Biçeraxova qoşulmuşdular.

Bolşevik-daşnak qüvvələri günahsız müsəlmanları öldürməklə yanaşı qəzada kütləvi qarətçilik həyata keçirmişdilər. Bu barədə az da olsa FTK-ya ifadə verən lənkəranlı şahidlərin məlumatları qalmışdır [6,s.484]. Həmin vaxt qəzada Hərbi istintaq işinə baxan bolşevik Faykovski bildirir ki, həbsxanalar dolu idi və əksəriyyəti də yoxsul adamlar idi [10,v.73]. Sonradan İsrafilbəyov buraya gələrkən, həbsxanada 300 nəfər günahsız müsəlmanın olması barədə məlumat almış və onların yalnız 200-nü buraxdıra bilmişdi [8, v.37].

Bolşevik xatirə gecəsinin iştirakçı olan S.Zaxaryan Lənkəranda olan vəziyyəti xarakterizə edərək, söyləyirdi ki,"burada sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında talanlar aparılırdı, quldurluqla mübarizə adı altında isə banditizm gücləndirilirdi [8, v.57].

Bu dəstələrdən əlavə olaraq qəzada dinc müsəlmanlara divan tutan digər bir birləşmə millətçi rus zabiti Şevkunovun dəstəsi idi. Hadisə şahidlərindən olan yerli sakinlərin sözlərinə görə həmin dəstə rəhbərləri sırasında erməni Akopyan və ermənipərəst eser Sinayev var idi[3, s153]. Şevkunov bolşeviklər gəldikdən sonra şəhər mühafizəsi üzrə komissar təyin edilmişdi [8, v.30] Onun dəstəsi Bakıdan göndərilən qüvvələrin əsasında burada yaşayan rus əhalidən də könüllülər daxil olmaqla təşkil olunmuşdu. Xatirələrdən aydın olur ki, Lənkəranda qırğınlar törətməkdə Şevkunov heç də erməni hərbçilərindən geri qalmırdı. Dəstənin quldurluq hərəkətlərini bolşeviklər öz xatirələrində göstərirdilər [8, v.53]. Bolşeviklərdən biri dəstənin üzvü Semyonu "cəllad" adlandırır [9,v.16]. Şevkunovun müsəlman qadınlara qarşı onların milli və insani hissiyyatlarının tapdanılması ilə müşayiət olunan münasibətini göstərən bolşeviklər, Şevkunovun onların başlarından ipək yaylıqlarını, üzərlərindən zinət əşyalarını çəkərək qarət etdiyini təsvir edirlər. Hətta dəstə üzvləri tərəfindən müsəlman qadınların oğurlanması kimi halları qeyd edirlər[5,s.156].

Şevkunovun dəstəsinin qəzanın Sütəmurdov kəndindəki azğınlığını da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Makarov adlı bolşevikin söylədiklərinə görə, Şevkunovun dəstəsi Sütəmurdov kəndinə yaxınlaşanda onun qarşısına kənd ağsaqqallarından ibarət 16 nəfərlik nümayəndə heyəti çıxmışdı[10,v.109]. Onlar kənddə silahlı dəstənin olmadığını bildirərək "aman" istəyirlər. Şevkunov öz adamlarını kənddəki vəziyyəti öyrənməyə göndərmişdi. Qorxuya düşən kənd camaatından kiminsə açdığı atəşdən qəzəblənən Şevkunov danışığa gələn kəndliləri güllələmək əmri vermişdi. Makarov soyuqqanlılıqla "biz onları qılınc ilə doğradıq" deyə etiraf edir [10, v.110].

Ümumiyyətlə, Şevkunovun özbaşınalığı o dərəcədə həddini aşmışdı ki, Bakı Soveti tərəfindən Lənkərana fövqəladə komissar kimi göndərilən M.İsrafilbəyov onun güllələnməsini tələb etmişdi [10,v.83]. Bəzi məlumatlarda Şevkunovun dəstə rəhbərliyindən kənarlaşdırılaraq onun yerinə erməni bolşeviki Arzumanovun təyin edildiyi, Tatyan familiyalı digər erməni bolşeviki isə sonuncuya köməkçi göndərildiyi qeyd edilir [8,v.77]. Bu həm də o demək idi ki, Şevkunovun dəstəsində kifayət qədər erməni əsgərləri olmalı idi ki, onlar bu təyinatlarla razılaşsınlar.

Qəzada aparılan cəza tədbirlərindən sonra, artıq müsəlman əhalinin "gözünün qorxduğunu" və sovet hakimiyyətini qəbul etməyə hazır vəziyyətdə olduğunu düşünən bolşevik hökuməti Hümmət partiyasının üzvü M.İsrafilbəylini Lənkərana fövqəladə komissar kimi göndərmişdi. Lakin burada əsas qərarları qəza komissarı F.Matfeyev və Lənkəran İMK-nın üzvü S.Zaxaryan qəbul edirdilər [1, s.49]. İsrafilbəyova qəzanın müsəlman əhalisini necə deyərlər, itaətə gətirmək tapşırığı verilmişdi. Onunla birlikdə Şəfi Əliyev, Baba Əlimanov, Əhməd Həşimov, Məmmədxan Məmmədov və. s bolşeviklər də qəzaya ezam edilmişdi [8, v.33]. Bakıda hakimiyyəti saxlamaq üçün orada ərzaq, ilk növbədə çörək problemi həll edilməli idi. Bu isə qəzanın müsəlman kəndlərinin taxılı hesabına ola bilərdı. Yaxınlaşan məhsul yığımına və Bakının bu yolla təminatına çalışan bolşevik-erməni hökuməti Lənkəran qəzasında sabitliyə nail olmalı idi. İsrafilbəylinin "missiyasının" əsl səbəbi də bu idi.

İsrafilbəyov qəzada acınacaqlı vəziyyətlə qarşılaşmışdı və vəziyyəti öz xatirələrində qeyd edirdi [8, v.11]. O, Lənkəran kəndlərini gəzərkən, hər yanda aclıqdan yollarda yıxılıb qalan, ot-alaqla qidalanan çoxsaylı kəndliləri görmüşdü. Məhz qəzadakı belə vəziyyət yerli milli özünümüdafiə dəstələrindən bəzilərinin rəhbərlərinin qaçqın camaatın öz yurd-yuvalarına qayıtması şərti ilə silahı yerə qoymağa razılıq verməsinə səbəb olmuşdu[8, s.14]. May ayı boyunca İsrafilbəyli qəza kəndlərində təbliğatla məşğul olur. Kəndli yığıncaqlarında onların sovet hakimiyyətini qəbul etmələri barədə razılıqlar da əldə olunur. Bu zaman isə məhz malakanlar müsəlmanlara hücumlar edərək bəzi qətillər törətməklə təxribatçılıq edirdilər [8, v.21]. Ümumiyyətlə, ermənilərdə olduğu kimi, həmin vaxt qəzadakı rus əhalidə də "türkdən, müsəlmandan bolşevik olmaz" kimi fikir mövcud idi. Hətta bu səbəbdən İsrafilbəyli onlar tərəfindən öldürülmək təhlükəsi ilə də qarşılaşmışdı [9, v.61].

Qəzadakı bolşevik-eser rəhbərlik İsrafilbəyovu çox da yaxına buraxmaq istəməmişdi. İsrafilbəyovun dediyi qəbul edilərsə, Bakıdan göndərilən dəstəsinin komissarı Saratikov onu həmin dəstənin "sovet əhval-ruhiyyəli olmaması" səbəbindən yaxına buraxmırdı [8, v.45]. Bu ifadə bir daha "beynəlmiləl" bolşevik dəstəsinin əsl simasını göstərirdi.

1918-ci ilin aprelindən avqustuna kimi Lənkəran bölgəsi Bakı Sovetinin hakimiyyəti altında qaldı [1, s.51]. Lakin qəzanın əksəriyyət təşkil edən müsəlman əhalisi, nə qədər kağız üzərində sovetlər yaradılsa da, bolşevik hakimiyyətinə dəstək vermədi. Bakıda bolşeviklərin uğursuz siyasəti isə qəzanın rus əhalisinin güclü və alternativ rus hakimiyyəti yaratmaq ümidi ilə eserlərə dəstək verməkdə davam etməsinə səbəb oldu. Son nəticədə Lənkəran qəzası AXC-nin burada hakimiyyəti qurulanadək antiazərbaycan qüvvələrlə yanaşı bir müddət antibolşeviklər üçün də meydan oldu.

1918-ci ilin sentyabrından sonra Lənkəran qəzasının müsəlman əhalisi yenidən erməni-daşnak hərbi qüvvələrinin zorakılığına məruz qalmışdı. Bakının azad edilməsindən sonra buradan qaçan, daşnak polkovniki Avetisovun rəhbərlik etdiyi həmin qüvvələrin törətdiyi cinayətkarlıq əməlləri isə Lənkəran ziyalısı T.Bayraməlibəyovun sayəsində mətbuat səhifələrinə çıxarılaraq tarixdə qaldı.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva V. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinin Lənkəran bölgəsində bərqərar edilməsi. Bakı, 2012.
2. Əlizadə N. Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərin sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı, 1963.
3. Kərimov B. 1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri soyqırım // Bakı Universitetinin xəbərləri.Humanitar elmlər seriyası. 2012, №2.
4. Кавказский календарь на 1917 г., вып.1, Тифлис, 1916 г.
5. Morozova M.O. Mugan region in 1918-1919/ Russkaya Starina 2015, vol(13) Is1 pfd www/ejurnal15.com
6. Рустамова-Тогиди С. Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009.
7. Воспоминания И. Гранкина о гражданской войны на Мугане и Ленкоране. 1917-1918 г. ARPİİSSA f,268, siy.23, iş 163.
8. Стенограмма вечера воспоминаний участников гражданской войны на Мугане и Ленкоране. 1932 г. ARPİİSSA f,456, siy.18, iş 29.
9. Стенограмма вечера воспоминаний участников гражданской войны на Мугане и Ленкоране. 1931 г. ARPİİSSA f. 456, siy.18, iş 30.
10. Стенограмма вечера воспоминаний участников гражданской войны на Мугане и Ленкоране. 1932 г. ARPİİSSA f,456, siy.18, iş 33.
11. Личные документы Каграманова Анастаса Осиповича…..ARPİİSSA f,276, siy.5, iş 24.
12. Açıq söz, 1918, 23 yanvar, №662.
13. Hümmət, 1918, 23 yanvar, №28.
14. Бакинский рабочий, 1918, 20 февраля, № 29.
15. Бакинский рабочий, 1918, 21 апреля, №71.
16. Баку, 1918, 17 февраля, №38.
17. Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района, 1918, 2 марта №56.
18. Наш голос 1918, 6 февраля, №25.
19. Знамя труда, 1918, 11 мая, № 4.
20. Знамя труда, 1918, 30 мая, № 56.

CRIMINAL ACTS OF THE BOLSHEVIK-DASHNAK REGIME (BAKU SOVIET) IN LANKARAN UYEZD IN THE MEMOIRS OF THE BOLSHEVIKS

SUMMARY

One of the regions of Azerbaijan where implemented the genocide of the Azerbaijani people was Lankaran uyezd. Unfortunately, due to the fact that this district remained for some time beyond the control of the government of the Azerbaijan Democratic Republic, the Extraordinary Investigation Commission, established to investigate the mass extermination of the Azerbaijani people was unable to gather enough information about the events in this region.

At the same time, the prohibition of the national press by the Bolshevik authorities prevented the reflection of materials concerning crimes against the Azerbaijani people on the pages of newspapers and magazines. However, the facts of the genocide of Azerbaijanis were reflected in the memories of eyewitnesses of those events. In the memoirs of the Bolsheviks, the bloody events in the villages of Karmyatyuk, Sutumuradov, and others survived in the memory of the people. In particular, in the memoirs of Bolshevik figures filled with appropriate "confessions" about criminal acts against Azerbaijanis. A comparative and critical analysis of these memories provides an opportunity to obtain significant information on the violent actions of the

Dashnak-Bolshevik military formations against the Muslim population of the Lankaran uyezd. In the memoirs of the Bolsheviks, the bloody events in the villages of Karmatyuk, Sutumuradov, and others survived in the memory of the people have been reflected. These memories are evidence of cruel punitive measures against the Muslim population of the Lankaran uyezd, committed by the Dashnak-Bolshevik armed formations, as well as nationalist-minded soldiers of the Russian army and detachments of Russian colonists.

ПРЕСТУПНЫЕ ДЕЯНИЯ ДАШНАКО-БОЛЬШЕВИСТСКОГО РЕЖИМА (БАКИНСКОГО СОВЕТА) В ЛЯНКЯРАНСКОМ УЕЗДЕ В ВОСПОМИНАНИЯХ БОЛЬШЕВИКОВ

РЕЗЮМЕ

Одним из регионов Азербайджана, где был осуществлен геноцид азербайджанского народа, являлся Лянкяранский уезд. К сожалению, вследствие того, что данный уезд определенное время оставался вне контроля со стороны правительства Азербайджанской Демократической Республики, Чрезвычайная Следственная Комиссия, созданная в целях расследования фактов массового истребления азербайджанского народа, не смогла собрать достаточно сведений о событиях в этом регионе. В то же время запрет национальной печати со стороны большевистской власти предотвратил отражение на страницах газет и журналов материалов относительно преступлений против азербайджанского народа.

Однако факты геноцида азербайджанцев нашли свое отражение в воспоминаниях очевидцев тех событий. В частности, в наполненных соответствующими «признаниями» воспоминаниях большевистских деятелей о преступных деяниях против азербайджанцев. Сравнительный и критический анализ этих воспоминаний дает возможность получить значительную информацию относительно насильственных действий дашнако-большевистских военных формирований в отношении мусульманского населения Лянкяранского уезда. В воспоминаниях большевиков нашли свое подтверждение сохранившиеся в народной памяти кровавые события в селениях Кярмятюк, Сутумурадов и др. Эти воспоминания являются свидетельствами жестоких карательных мер в отношении мусульманского населения Лянкяранского уезда, учиненных дашнако-большевистскими вооруженными формированиями, а также националистически настроенными солдатами русской армии и отрядами русских колонистов.

Nərmin XANMƏMMƏDOVA
AMEA Tarix İnstitutunun Azərbaycanın
Tarixi-demoqrafiyası şöbəsinin doktorantı

RUSİYA İMPERİYASININ QAFQAZ CƏBHƏSİ QAÇQINLARINA MÜNASİBƏTDƏ ETNO-KONFESSİONAL AYRI-SEÇKİLİK SİYASƏTİ (1914-1917-ci İLLƏR)

Açar sözlər: Rusiya imperiyası, Birinci dünya müharibəsi, Qafqaz cəbhəsi, Tatyana komitəsi, qaçqınlar
Keywords: The Russian Empire, the First world war, Caucasian front, Tatiana Committee, refugees
Ключевые слова: Российская империя, Первая мировая война, Кавказский фронт, Комитет Татьяны, беженцы

Qaçqınların XX əsrdə ilk kütləvi axını Birinci Dünya müharibəsi dövrünə təsadüf edir. Buna baxmayaraq bu problemin öyrənilməsinə maraq son dövrlərdə yaranmışdır. Qaçqınlıq tarixinə dair qaynaqlara gəldikdə bu sahə qismən əhatəlidir. Bu qəbil qaynaqlar arasında ilk növbədə "Qaçqınların təşkili üzrə xüsusi müşavirə"nin 1915-1917-ci illərə dair sənədləri, Tatyana komitəsinin arxivləri [8; 9; 11] mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin yazılmasında həmin sənədlərdən əlavə, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Milli Arxivinin fondlarından [1] da istifadə edilmişdir. Əsas məqsəd isə Birinci Dünya müharibəsi qaçqınlarına dair Rusiya imperiyasının siyasətində Qafqaz cəbhəsi qaçqınlarına, xüsusən müsəlman qaçqınlara qarşı yeritdiyi etnik ayrı-seçkiliyi aşkar etməkdir.

Birinci Dünya müharibəsi Rusiya dövlətinin taleyində xüsusi mərhələdir. Belə ki, bu savaş 3 milyondan artıq insanın həyatına son qoymuş, sosial ziddiyyətləri kəskinləşdirmiş, ölkəni inqilabi sarsıntılara və vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxarmışdı. Bu zaman Birinci Dünya müharibəsinin qurbanları, nəinki cəbhələrdə həlak olmuş əsgərlər, eləcə də minlərlə dinc sakinlər olmuş, onlara taleyin hökmü ilə qaçqınlıq nəsibi ilə barışmaq qalmışdı.

Birinci dünya müharibəsi qaçqınlarının ilk dalğası müharibə başlanar-başlanmaz dərhal hərbi əməliyyatların Qərb cəbhəsindən – Polşanın Suvalk quberniyasının müxtəlif yerlərindən gəldi. Qaçqınlar epizodik səciyyəli yardımları artıq 1914-cü ilin payızından etibarən almağa başlamışdılar. Onlar bu yardımları "Hərbi fəlakətlərdən zərər çəkənlərə müvəqqəti yardım göstərilməsi üzrə böyük knyaz qızı Tatyana Nikolayevna Komitəsi" haqqında 1914-cü il sentyabrın 14-də təsdiqlənmiş Əsasnaməyə görə alırdılar. Bu, Rusiyada "qaçqın işinin" təşkilinə dair ilk qanunverici akt idi. Təşkilindən 1915-ci ilin avqustuna kimi Tatyana komitəsinə onun sədri Aleksey Borisoviç Neydqart rəhbərlik etmişdi. Tatyana komitəsi Rusiyada qaçqınların müdafiəsi üzrə mərkəzi orqan olub, hökumət dəstəyindən və geniş dövlət subsidiyalarından yararlanır, özü də mədaxilin kiçik bir hissəsindən Ümumrusiya bağışlamaları və özəl ianələr verirdi. Komitə qaçqınlara yardım göstərilməsinə yerli inzibati idarəçiliyi və özünüidarə orqanlarını, Qırmızı Xaçı və Hərbi Nazirliyi, çoxsaylı xeyriyyə təşkilatlarını cəlb edirdi [8, 7-8].

Türkiyə ilə Rusiya arasındakı müharibənin gedişində Qafqaz cəbhəsində Sarıqamış məğlubiyyəti dönüş nöqtəsi oldu. Şərqi Anadolu və Qaradəniz sahili rus işğalçılarına açılarkən, bu bölgədə yaşayan türklər üçün təhlükəli günlər başladı. Müsəlman-türk əhali rusların və könüllü erməni dəstələrinin təcavüz və hücumlarına məruz qalmış, Qars, Ərdahan, Kağızman, Oltu, Artvin və s. bölgələrdə yüzlərlə kəndlər dağıdılmışdı. 1914-cü ilin noyabr ayının sonlarında, o cümlədən dekabr ayında getdikcə artan müsəlman-türk qaçqınlar fürsət olduqca bir tərəfdən Anadolunun içlərinə, digər tərəfdən də Qafqaza doğru qaçmağa səy göstərmişdilər. Dekabr ayının sonlarına doğru Qafqazda qaçqınların sayı daha da artmışdı və vəziyyətləri olduqca ağır idi.

Anadoluda türklərin yaşadığı bu fəlakətlər çar Rusiyasının müqavimətinə baxmayaraq çox keçmədən Azərbaycanda çıxan qəzetlər vasitəsilə xalqa çatdırıldı. Azərbaycan türkləri bir tərəfdən bu qətliamların qarşısını almağa çalışır, digər tərəfdən isə "Qardaş köməyi" şüarı ilə böyük bir yardım kampaniyasına başlamışdır. Bu yardımın ən böyük hissəsini isə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti öz üzərinə götürmüşdür. Yardım fəaliyyəti 2 mərhələdə həyata keçirilirdi. Birinci mərhələdə Azərbaycan və bütün Qafqazda fəaliyyət göstərmək nəzərdə tutulurdu. İkinci mərhələdə

isə döyüş bölgələrinə gedərək Rusiya işğalına məruz qalan Anadolunun şəhər və qəsəbələrinə yardım edilməli idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti qaçqınlara yardım etmək üçün 3 dəfə Rus çarından icazə istəmiş, hər dəfə rədd cavabı almışdır. Yalnız Rusiya Dövlət Dumasında Azərbaycan təmsilçisi Məhəmməd Yusif Cəfərovun köməkliyi ilə icazə alınmışdır [3].

1914-cü ilin dekabrında Peterburqda bütün Rusiya Müsəlman İctimai Cəmiyyətlərinin iclasında bu məsələ gündəmə gətirildi. Bu toplantıya Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti adından qatılan Mirzə Şəmsi Əsədullayev müsəlmanların yaşadığı fəlakəti dilə gətirərək, onların vəziyyətinin çox ağır olduğunu bildirmişdi. Günlər keçdikcə Qafqaza gələn müsəlman qaçqınların sayı daha da artırdı. Artıq Azərbaycan ictimaiyyəti bu məsələ ilə daha yaxından maraqlanmağa başlayarkən, digər tərəfdən Azərbaycan türk qəzetləri də xalqı yardıma çağırırdı [4, 80].

Qaçqınlara və müharibədən zərər çəkmişlərin hamısına yardım Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətində Cəmləşmişdi; o Ərzurum müsəlman qaçqın komitəsini təşkil etmişdi. Komitənin himayəsi altında olanların sayı 100 min nəfəri keçmişdi ki, onlardan təxminən 40 min nəfəri başlıca olaraq uşaqlardan, qadınlardan və qocalardan ibarət olan qaçqın idi. Bütün əmək qabiliyyətlilər dövlətə məxsus icbari işlərdə çalışırdılar. Onlar Qafqaz cəbhəsi qaçqınlarının yerbəyer edilməsi üzrə Şura tərəfindən müəyyənləşdirilmiş təqaüd alır, camaşır və geyimlə təmin olunurdular. Ehtiyac həddən artıq çox olduğundan, daha böyük həcmdə və bütün Qafqaz müsəlmanlarının qatıla biləcəyi şəkildə, sistemli çalışmaq lazım idi. Bunun üçün də hökumətdən rəsmi olaraq icazə alınmalı idi. Kömək etmək üçün hökumətdən rəsmi icazə alınmasından dərhal sonra, 26 yanvar 1915-ci ildə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətində bir toplantı keçirildi. Mirzə Əsədullayevin başçılığı ilə 9 nəfərdən ibarət yardım komitəsi seçildi. Yardım işini daha yaxşı təşkil etmək üçün İrəvan, Quba, Gəncə, Şamaxıda müsəlman qaçqınlara yardım komitələri təşkil edildi [5].

Yalnız qaçqınlar problemi açıq-aşkar kütləvi xarakter kəsb etməsindən sonra dövlət öz əvvəlki yaşayış yerlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmış insanların hüquq və mənafelərini müdafiə etməyə dair sistemli tədbirləri nəzərdə tutan işə başladı. Vəziyyətin mürəkkəbliyini və gerçək mühüm tələbatları nəzərə almaqla Nazirlər Şurasının 1915-ci il 24 iyul tarixli qərarı ilə cəbhələrdə qaçqınların təşkili üzrə baş müvəkkil institutu yaradılır. Daxili İşlər Nazirliyi nəzdində qaçqınların təşkili üzrə xüsusi şöbənin və quberniyalarda yerli komitələrin formalaşması elan olunur [10].

Ümumdövlət miqyasında "qaçqın işinin" nizamlanmasına dair işlərə 1915-ci il avqustun 30-da "Qaçqınların ehtiyaclarının təminatı haqqında" qanunun dərcindən sonra başlanıldı. Qanun qaçqın statusunu və onun hüquqlarını müəyyənləşdirirdi. Qanuna müvafiq olaraq qaçqın işlərinə rəhbərlik Daxili İşlər nazirinə və onun nəzdində yaradılmış Qaçqınların təşkili üzrə xüsusi müşavirəyə tapşırılırdı. 1915-ci ilin payızında qubernatorların (Fevral inqilabından sonra – Müvəqqəti hökumətin quberniya komissarlarının) şəxsi rəhbərliyi altında qaçqınların təşkili üzrə quberniya müşavirələri də yaradıldı. Petroqradda və Moskvada yuxarıda bəhs edilən müşavirələrə bənzər şəhər müşavirələri işinə başlamışdı [10].

Birgə kömək etmənin tədbirlərini aparmaq üçün Daxili İşlər naziri tərəfindən xüsusi iclas çağırılmışdır. Xüsusi iclasın üzvləri hökumət şurasından yeddi nəfər, dövlət dumasından da yeddi nəfər və bir o qədər adam Hərbi, Xarici İşlər, Daxili İşlər, Maliyyə, Maarif, Rabitə, Sənaye və Ticarət nazirliklərindən, torpaq baş idarəsindən, Tatyana komitəsindən, Rusiyanın qırmızı xaç komitəsindən, Qafqaz təmsilçilərindən, Ümumrusiya torpaq ittifaqı və şəhərlər ittifaqından daxil olmuşdur. Xüsusi iclasın müzakirəsinə daxil olan məsələlər: qaçqınların tələbatlarını ödəmək üçün kreditlərin ayrılması, onların qeydiyyatı, əvvəlki yerlərinə qaytarılması, mal-mülklərinin qaytarılması və eləcə də gələcək talelərini həll etməkdir. Eləcə də xüsusi iclas daşınan və daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi həyata keçirilməli idi. Qaçqınların məskunlaşması və onların gələcək taleyi şəhər ictimai cəmiyyətlərinin və torpaq müəssisələrinin üzərinə qoyulmuşdur. Şəhərlərdə və digər yerlərdə hansındakı vəziyyət torpaq komitələrinin üzərinə qoyulmayıb, yerli əhali quberniya, qəza və şəhər, lazım olduqda isə sahə yerli komitələri kömək edirdilər [7, 119].

Qanunla Rusiyaya gələn bütün qaçqınların ehtiyaclarını ödəmək üçün dövlət xəzinəsindən 25 milyon rubl ayrılması qərara alındı, "Qaçqınları yerləşdirmək üzrə Xüsusi Komitə" yaradıldı. Komitəyə xeyriyyə təşkilatlarından bir nəfər təmsilçi seçildi. "Qaçqınları yerləşdirmək üzrə Xüsusi Komitə"yə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin nümayəndəsinin daxil olması ilə, Qafqaz cəbhəsi

döyüşlərində zərər görən müsəlmanlara yardım etmək və qaçqın düşənləri yerləşdirmək üçün dövlət xəzinəsindən yardım almaq hüququ əldə edilmişdi. Ümumi işlər bölməsi üzrə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri adına Hesab bölməsindən qaçqınlara və Qafqaz cəbhəsində müharibədən zərər çəkmişlərə yardım etmək üçün Mirzə Şəmsi Əsədullayevə 60000 rubl göndərilir.

1915-ci ilin 7 oktyabrında Bakı Polismeysterinə qaçqın və ölənlərin sayı haqqında məlumat verilmişdir. Qafqaz cəbhəsində qaçqınlar və hərbi hərəkətlərdən zərər çəkmiş Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin məlumatına əsasən 1 apreldən-20 sentyabra qədər Qars sahəsində qaçqınların sayı 33141; 10 yaşdan yuxarı böyüklər-21641; 10 yaşdan kiçik uşaqlar-11500-ə qədər Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qars dəstəsi tərəfindən qeydə alınmışdır [2, 2].

Həmin sahənin müxtəlif dairələrində 14870 qaçqın qeydə alınmışdır. İrəvan quberniyasında 1100 nəfər, onlardan 100 nəfəri tam yetim uşaqlar, Tiflis quberniyasında 580 nəfər-onlardan 87 nəfəri yetim uşaqlar, Yelizavetpol quberniyasında 243 nəfər, onlardan 116 nəfəri yetim uşaqlar, Bakı şəhərində 58 nəfər, onlardan 50-si yetim uşaqlar qeydə alınmışdır. Həmçinin cəmiyyət tərəfindən müxtəlif növ işə düzəldilmiş qaçqınlar cəmiyyətin qeydiyyatına düşməmişdilər. Batumi sahəsinə gəlincə, Batumi hakimiyyətindən icazə olmadığı üçün Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Komitəsi həmin vaxta qədər qeydiyyata almaq imkanından məhrum edilmişdir. Batumi sahəsində qaçqınların və zərər çəkmiş müsəlmanların Tbilisi Gürcü Xeyriyyə Cəmiyyətinin məlumatlarından istifadə edərək 25000 insana qədər hesablanır. Beləliklə, bütün qaçqın və zərərçəkmiş müsəlmanların sayı 74999 nəfər müəyyən edilir [2,3].

Beləliklə, yalnız 1915-ci ilin sonundan etibarən Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti "Qafqaz cəbhəsi qaçqınlarını yerləşdirmək üzrə baş təmsilçilik" vasitəsilə dövlət xəzinəsindən ayrılmış vəsaitdən pay almağa başlamışdır. Ancaq alınan bu yardımlar ehtiyacı ödəyəcək dərəcədə deyildi. Xeyriyyə Cəmiyyətinin müsəlman qaçqınlarına 1917-ci il yanvarın 1-dək xərclədiyi 2 milyon 100 min rubldan yalnız müsəlman qaçqınlar üçün 125 min rublu dövlət xəzinəsindən almışdır.

Erməni qaçqınlarına gəlincə isə, müharibənin başladığı ilk günlərdən etibarən, Qafqazda dərc edilən qəzetlərdə, keçirilən toplantılarda onlar haqqında danışılır, erməni və rus cəmiyyətləri onlara yardımlar toplayırdılar.

Erməni qaçqınlarına kömək edən Bakı komitəsi öz işini Sarıqamış məğlubiyyətindən sonra qaçqınların Qafqaza üz tutması ilə başladı. Hələ qaçqın axını Bakıya çatmamış komitə Sarıqamış, Qars, Aleksandropol, İrəvan, Eçmiədzin, Naxçıvan bölgələrində fəaliyyətə başladı. Maddi yardımdan əlavə qeyd olunan ərazilərə qaçqınlara yardım üçün 10 vaqon un, 5 vaqon isti geyimlər, çay, şəkər və s. göndərilmişdi. Naxçıvan və Eçmiədzin rayonlarında 2 tibbi məntəqə də fəaliyyətə başladı. Komitə bu yardımı 1915-ci il iyulun ortalarına-qaçqınların yeni axınına-iyul böhranından sonra Vandan Bakıya gəlmələrinə kimi yerinə yetirdi. Gələn qaçqınlar Bakı şəhəri ətrafında "erməni qəsəbələri" adlandırdıqları ərazilərdə məskunlaşdırıldılar. Qaçqınlara gündəlik ehtiyacı ödəmək üçün 5-10 qəpik verilirdi. Eyni zamanda, onlar üçün xəstəxanalar, uşaq sığınacaqları açılır, mənzil və isti əşyalarla təmin edilirdilər [1, 10-11].

Şərqi Anadoluda ümumi qaçqın sayı 200000 nəfərə çatmışdır. Onlar Zaqafqaziyada, əsasən də Qars vilayətində, eləcə də Yelizavetpol və İrəvan quberniyasında yerləşirdilər. Qars vilayətində 1 avqust 1915-ci il tarixdə 52484 qaçqın qeydə alınıb, onlardan 26811 nəfər türk əsillidir [7,120-121].

1915-ci il 30 avqustda qəbul olunmuş qərardan sonra 1915-ci il noyabrda Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanası müəyyən olundu. Qafqaz vilayətinin qaçqınların təmini üzrə 5 noyabr 1915-ci il Qafqazda canişin tərəfindən təsdiq olunmuş qərarla səlahiyyətli nümayəndənin fəaliyyətinə-qaçqınların yerlə təminatı, tibbi-sanitar və təsərrüfat təminatını təşkil etmək daxil idi. Məsul nümayəndənin səlahiyyətlərinə bütün quberniyalar, Qafqaz canişinliyinin vilayət və nahiyələri, Türkiyə və İranın rus əsgərləri ilə tutulmuş rayonları tabe idi. Rus əsgərlərinin tutduğu hər bir quberniya, vilayət hətta, Türkiyə və İran ərazisinə belə səlahiyyətli nümayəndə öz nümayəndəsini göndərirdi.

Bütün imperiya çərçivəsində qaçqınlara və müharibədən zərərçəkmişlərə kömək həvalə olunmuş Rus Liberal Cəmiyyəti Zaqafqaziyada olan qaçqınların da qayğılarını öz üzərinə götürmüşdü. Artıq 1915-ci ilin əvvəllərində Petroqradda Rus erməni komitəsi yaradılmışdı və onun məqsədi rus cəmiyyətini erməni millətinin hazırki vəziyyəti ilə tanış etmək idi. Petroqrad şəhər duması Tolstoyun

təşəbbüsü ilə erməni qaçqınlara kömək məqsədilə 50000 rubl vəsaitin ayrılması və bir günlük müharibədən zərərçəkmiş ermənilərə yardım yığılmasını qəbul etdi[7, 124].

Erməni qaçqınlarına kömək eyni zamanda, Petroqradda Azad İqtisadi Cəmiyyət və Rus Texniki Cəmiyyət tərəfindən göstərilmişdir. Ən çox əhəmiyyətli kömək qaçqınlara Ümumrusiya Şəhərlər İtifaqından olunmuşdur. Bir çox erməni komitələrinin hesabatında qaçqınlara köməyin rus cəmiyyətləri tərəfindən edildiyi göstərilmişdir. Belə ki, Erməni Moskva komitəsinin 1 noyabr 1914-cü ildən 1 iyul 1915-ci ilədək olan hesabatında ayrı-ayrılıqda 40000 rublluq vəsaitlərin daxil olması göstərilir [6]. Daha sonra qubernator yazırdı ki, "mən müsəlman kəndlərinin işçi qüvvələrinin və mal-qaralarının rus və erməni kəndlərinin möhtac sakinlərinə yardım məqsədilə istifadə edilməsi vəzifəsinin uğurlu həllinə olduqca vacib əhəmiyyət verirəm" [6].

Çarizmin qaçqınlara dair siyasəti işğal olunmuş rayonların gələcək taleyinin müəyyənləşdirilməsi zamanı çarizm tərəfindən güdülən məqsədlərdən irəli gəlirdi. Çarizm Şərqi Anadoluda erməni torpaqlarının ilhaqını nəzərdə tuturdu. Buna uyğun olaraq "Müharibə hüququna görə Türkiyənin tutulmuş vilayətlərində hərbi-inzibati idarəçiliyin təşkili" təsbit edilmişdi [7, 130].

1916-cı ilin iyunun 5-də təsdiqlənmiş Müvəqqəti əsasnamə işğal edilmiş rayonlarda hərbi general-qubernatorun idarəsinin təşkilini nəzərdə tuturdu. Onun idarəetməsi altında olan ərazi Türkiyə ilə dövlət sərhədindən döyüşlər gedən bölgələrə kimi uzanan məkanı əhatə edirdi. General-qubernatorun sərəncamındakı bütün ərazi vilayətlərə, dairələrə və nahiyələrə bölünürdü ki, onların da idarə olunması müvafiq olaraq vilayət qubernatorlarına, dairə və nahiyə rəislərinə həvalə edilirdi. Şəhərlərdə və digər iri yaşayış məntəqələrində polis idarələri təsis olunurdu. [7, 131]

1915-ci ilin sentyabrında Tatyana komitəsi nəzdində Qaçqınların Qeydiyyatı üzrə Xüsusi Şöbə təsis olundu. Başda V.İ. Komarnitski olmaqla, Qaçqınların Qeydiyyatı üzrə Mərkəzi Ümumrusiya Bürosu Xüsusi şöbənin İcraiyyə komitəsinə çevrildi.

Qaçqınların birinci geniş sayımı (Cənubi Qafqazsız və digər yerlər üzrə natamam məlumatlarla) 1915-ci ilin dekabrın 20-də 2,7 milyon qaçqının olduğunu göstərdi; dəqiqləşdirilmiş qeydiyyat (yenə də Cənubi Qafqaz istisna olmaqla) 1916-cı ilin əvvəllərində 3 milyon, həmin ilin sonlarında isə 3,6 milyon nəfər qaçqın (buradan etibarən Cənubi Qafqaz da nəzərə alınır; orada sözügedən dövrdə 464 min qaçqın cəmləşmişdi ki, onlardan 145 min nəfər bilavasitə Türkiyə və İran ərazisində olmaqda idi), 1917-ci ilin yayında isə 3,8 milyondan artıq qaçqını aşkara çıxarmışdı [11, 47].

Qaçqınların yerləşdiyi rayonlarda onların qeydiyyat kartoçkalarını işləyən Tatyana komitəsinin statistika şöbəsinin bilgilərinə əsasən 1916-cı ilin sonunda Rusiyada himayədə olan 3,2 milyon qaçqının (Cənubi Qafqaz olmadan) milli tərkibi aşağıdakı qaydada idi: ruslar – 58,8%, polyaklar – 15,0%, latışlar – 10,0%, yəhudilər – 6,4%, litvalılar – 2,8%, digərləri (estonlar və başqaları) – 7,0%. Lakin Cənubi Qafqaz qaçqınları nəzərə alınmaqla (onlar 3,6 milyonluq ümumi qaçqın sayının demək olar 13%-ni təşkil edirdilər) rusların göstərilən payı 50%-dək enirdi. Beləliklə, çoxmillətli qaçqın kütləsi arasında qeyri-müsəlman əhalisi üstünlüyə malik idi. Büronun məlumatlarına əsasən 1917-ci ilin fevralın 1-i üçün bütün cəbhələrdə qaçqınların sayı 3200512 nəfər təşkil edirdi [11, 48].

Göründüyü kimi istər, "Qaçqınların ehtiyaclarının təmin edilməsi" haqqında qanun əsasında yaradılmış dövlət strukturlarının, istərsə də Tatyana komitəsinin fəaliyyəti Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinə tabe idi. Tatyana komitəsi müharibə gedən digər bölgələrdə dərhal yerli komitələrini açdığı halda, 1915-ci ilin sonlarına qədər Qafqazda olan müsəlman qaçqınları dövlət yardımından kənarda qalmışdı. Müsəlman qaçqınlara kömək yalnız müsəlman xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən olmuşdu.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA). fond 1, siy. 1, iş 1495, vərəq 10-11.
2. ARDTA. fond 1, siy. 1, iş 1497, vərəq 2-3.
3. Aran M.S. Qardaş köməyi //"Ergenekon yolu" jurnalı. 1951, №1
4. Aslan B. 1. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi". Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000, 395 s.
5. Газета "Баку", 30 января, 1915.
6. Газета "Баку", 20 июня, 1915.

7. Басилая Ш.И. Закавказье в годы первой мировой войны. Сухуми: Алашара, 1968, 362 с.
8. Комитет Е. И. В. Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914г. – январь 1916 г. Т. 1, Пг., 1916, 509 с.
9. Комитет Е. И. В. Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914г. – январь 1916 г. Т. 2, Пг., 1916, 309 с.
10. Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914-1917)// Вопросы истории, 1999, №8, с. 98-113.
11. Отчеть о деятельности особого отдела комитета Ей Императорского Высочества Великой Княжны Татианы Николаевны по регистрации беженцев в 1915г. Пг., 1916, 103 с.

THE ETHNO-CONFESSIONAL DISCRIMINATION POLICY OF RUSSIAN EMPIRE IN RELATION TO REFUGEES OF CAUCASIAN FRONT (1914-1917)

SUMMARY

During the First World War from the fronts refugees began to arrive in Russia. First aid to refugees in the state level began in 1914, but nevertheless, the Muslim refugees of the Caucasian front began to receive assistance from the end of 1915 and is not a significant amount. In this situation, the Muslim refugees received assistance only from the Muslim Charitable Society.

ЭТНО-КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ДИСКРИМИНАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ОТНОШЕНИИ БЕЖЕНЦЕВ КАВКАЗСКОГО ФРОНТА (1914-1917 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

Во время Первой мировой войны из фронтов беженцы начали прибывать в Россию. Первая помощь беженцам на государственном уровне началась в 1914 г., но, тем не менее, мусульманские беженцы Кавказского фронта начали получать помощь только с конца 1915 года и то в незначительном количестве. Мусульманские беженцы получали помощь только от мусульманских благотворительных обществ.

Fərahilə BABAYEVA-ŞÜKÜROVA
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu
"Qafqaz siyasəti" şöbəsinin elmi işçi

1991-1994-cü İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI HƏYATA KEÇİRDİYİ TERROR VƏ SOYQIRIMLARI

Açar sözlər: soyqırım, terror, münaqişə, işğal
Keywords: Genocide, terror, conflict, occupation
Ключевые слова: геноцид, террор, конфликт, оккупация

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu Milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı.Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Dağlıq Qarabağa qarşı iddiaları onların "Böyük Ermənistan" yaratmağa yönəlmiş strateji planlarının tərkib hissəsidir. Ona görə də ermənilər "ənənələrinə" sadiq qalaraq, həmişə əlverişli şərait yaranan kimi bu planın reallaşdırılması uğrunda mübarizəyə başlamışlar. İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. Azərbaycanın XIX-XXəsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarımızın zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir.(1) Azərbaycanın bölüşdürülməsindən sonra tarixi torpaqlarımızda ermənilərin kütləvi şəkildə məskunlaşdırılması, 1905-1906-cı və 1918-1920-ci illərdə çar Rusiyası və bolşeviklərin köməyi ilə erməni daşnaklarının törətdiyi qırğınlar, 1948-1953-cü illərdə soydaşlarımızın Ermənistandan deportasiyası, bütün bunların ardından 1980-ci ildə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni millətçilərinin ədavətə rəvac verən çıxışları, Topxana meşəsinin baltalanması, baltanın sonradan ermənilərin əllərində silaha çevrilərək Azərbaycan torpaqlarına və xalqına qarşı yönəlməsi və bunun nəticəsində 20 faiz torpaqlarımızın işğal edilməsi, işğal nəticəsində bir milyondan yuxarı vətəndaşlarımızın qaçqın vəziyyətinə salınması "Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan ermənilərin planlı və məkrli siyasətinin ardıcıl surətdə inkişafı idi.

Erməni millətçilərinin qarşılarına qoyduqları birinci vəzifə - Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıları öz ata-baba torpaqlarından çıxartmaq idi və buna nail oldular. İkinci vəzifə Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək idi və bunun üçün Azərbaycana qarşı açıq təcavüzə başladılar. Blokada bəhanəsi altında 1991-ci ilin yanvarında erməni hərbi birləşmələri yenidən Dağlıq Qarabağ ərazisində fəallaşdılar. Ermənistan dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində xalqımızın 20 minə yaxın övladı həlak oldu, 50 min adam yaralandı. 363 qadın erməni işğalçılarının əsirliyində qaldı. Bu illər ərzində ermənilər xalqımıza qarşı 32 terror aktı həyata keçirmişlər. Hələ 1989-cu ildə Tbilisi-Bakı, 1990-cı ildə Tbilisi-Ağdam-Şəmkir avtobusunda, 1991-ci ildə Moskva-Bakı sərnişin qatarında, 1992-ci ildə Türkmənistan-Bakı bərəsində, 1993-cü ildə dəmiryol vağzalında, 1994-cü ildə Bakı metrosunun "20 yanvar" stansiyasında terror aktlarını törətmişdilər (2, s. 236). 1991-ci il yanvarın 8-də Laçın-Şuşa yolunda "Molodyoj Azerbaydjana" qəzetinin əməkdaşı Salatın Əsgərova amansızcasına qətlə yetirildi (4). 1991-ci il mayın 30-da Mahaçqala dəmiryol şöbəsinin sahəsində Moskva-Bakı sərnişin qatarının axırıncı vaqonunda partlayış törətdilər. 15 nəfər sərnişin həlak oldu, 7 nəfər isə yaralandı. 1991-ci il iyulun 31-də 6 nömrəli Moskva- Bakı sürət sərnişin qatarında ermənilər yenidən güclü partlayış törətdilər. Hadisə nəticəsində 15 nəfər sərnişin həlak oldu, 19 nəfər ağır yaralandı (10, s.114). 1991-ci il sentyabrın 25-də Əsgəran rayonunun Ağbulaq kəndi ermənilər tərəfindən atəşə tutuldu. Nəticədə 2 milis işçisi, vilayət prokrorluğunun müstəntiqi, bir avtobus sürücüsü həlak oldu, bir sürücü isə yaralandı (5). 1991-ci ilin sonuna yaxın hələ də Azərbaycanda la-

zımi dərəcədə özünü müdafiə etmək üçün mütəşəkkil ordu yox idi. Bu fürsətdən ermənilər daha çox yararlanmağa başladılar. Belə ki, 1991-ci il sentyabrın 25-dən 26-a keçən gecə Kərkicahana hücum etdilər. Milis işçisi Ş. Cəfərov yaralandı. Həmin gecə "Alazan" tipli raketdən Şuşa atəşə tutuldu. Evlər, idarələr dağıdıldı. 1991-ci il avqustun 8-də Ermənistandakı axırıncı azərbaycanlı kəndi Nüvədi kəndinin sakinləri öz torpaqlarından qovuldular. Beləliklə 1988-1991-ci illər ərzində ermənilər tərəfindən 225 nəfər azərbaycanlı öldürüldü, 1154 nəfər yaralandı (6). 1992-ci il yanvarın 8-də ermənilər Bakı limanında dəhşətli partlayış törətdilər. 86 nəfər bu partlayışın qurbanı oldu. Meyitlər o dərəcədə güclü yanmışdı ki, onlardan yalnız ikisini tanımaq mümkün olmuşdu. Gəmi hərəkət cədvəlindən 2 saat əvvəl limana gəlmişdi. Erməni terrorçularının hesablamalarına görə gəmi açıq dənizdə partlamalı və bütün gəmidəki adamlar məhv olmalı idilər (11,s.242). Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar artıq müntəzəm xarakter almışdı. Azğınlaşan ermənilər növbəti hədəflərini Xocalıya yönəltmişdilər. Xocalı ermənilər üçün ən mühüm yer idi. Buranı onlar özləri üçün böyük bir maneə hesab edirdilər. Çünki Xocalı Dağlıq Qarabağda şose yolunun üstündə yerləşirdi. Hava yolu burada olmaqla bərabər, həm də dəmiryolu buranın içindən keçirdi. Buna görə də ermənilər Xocalını məhv etməyə çalışırdılar. 1992-ci il fevralın 26-da erməni quldurları 366 saylı rus alayının köməyi ilə Xocalı şəhərində misli görünməmiş qırğın törətdilər. Qaraqaya adlı yerdə meşədən çıxarkən pusquda durmuş erməni quldurları tərəfindən gülləbaran edildi. Beləliklə, 613 nəfər qətlə yetirildi. Onlardan 106-sı qadın, 83-ü azyaşlı uşaq, 70-dən çoxu ahıl, qoca olub. 56 nəfər xüsusi amansızlıqla diri-diri yandırıldı, başlarının dərisi soyuldu, gözləri çıxarıldı, başları kəsildi, hamilə qadınların qarnı süngü ilə deşildi (3, s.324).

Bu cinayəti ermənilər özləri belə təsdiq etmişlər. Erməni hakimiyyəti bu soyqırımı rədd etməyə çalışsa da, bunun dəhşətli bir cinayət olduğunu sübut edən, çoxsaylı və danılmaz faktlar mövcuddur. Xocalı soyqırımı ilə bağlı tarixi faktlardan danışan həmin dəhşətli günün canlı şahidi olan əslən erməni yazıçı-jurnalist Daud Xeyriyandır. O, erməni vəhşiliyini gözü ilə görən və bununla bağlı tarixi kitab yazan yazıçıdır. Erməni cinayətlərini özündə əks etdirən Xocalı soyqırımı dəhşətlərinin qeyd olunduğu, ən əsası müəllifi erməni olan "Во имя Креста" kitabından faktları təqdim edir. Həmin kitabın 19-cu səhifəsindən 76-cı səhifəsinə kimi ermənilərin Qarabağ müharibəsi illərində törətdiyi vəhşiliklərdən bəhs edilir. Kitabın daha çox əhəmiyyət kəsb edən hissəsindən biri də 62-ci və 63-cü səhifələrdə qeyd olunan Xocalı Soyqırımının törədilməsi və ermənilərin bir azyaşlı uşağı necə yandırmasından bəhs edən hissəsidir. Biz meyidləri daşıyıb, palçıqlı yola tökürdük ki, oradan keçə bilək. Ona görə mənim bütün paltarım, çəkmələrim və saçım belə qana bulaşmışdı. O zaman 1200 meyitdən körpü kimi istifadə edildi. Mən təxminən o qədər meyit gördüm. "…Mart ayının 2-də "Qaflan" adlı erməni qrupu (onlar meyitlərin yandırılması ilə məşğul idi) alçaq monqollardan (red- türkləri nəzərdə tutub) təxminən 2000-ə qədər meyit yığdı və onları ayrılıqda Xocalıdan bir neçə kilometr qərbdə yandırdı."

Kitabın ən dəhşətli və qan donduran hissələrindən biri də 10 yaşlı bir qızın başına gətirilən dəhşətli bir cinayətlə bağlı olan bölümdür.

Səhifə 63- də müəllif yazır: " Sonuncu yük maşınında təxminən 10 yaşlarında olan qız var idi. O, boynundan və əlindən yaralanmışdı. Yarası çox ağır idi. Amma o yavaş-yavaş nəfəs alırdı. Hava çox soyuq idi. Güclü şaxta var idi. Bu qədər yarasına baxmayaraq, uşaq hələ də yaşayırdı . Həyatımda heç vaxt unutmayacağım bir hadisə ilə rastlaşdım. Heç vaxt o uşağın ölümlə mübarizə aparan gözlərini unutmayacağam. Bir az keçdikdən sonra, Tiqranyan adlı əsgər onu qulağından tutaraq mazutlanmış leş yığınına tərəf sürüdü və daha sonra onları yandırdılar. Orada bir nəfər qışqıraraq kömək istəyirdi, yalvarırdı. O, qədər həyəcan keçirmişdim ki, yeriyə bilmirdim. Ancaq mən bütün müqəddəslər tərəfindən lənətlənmiş türkləri qırmaq və Şuşanı azad etmək istəyirdim. Ona görə də mən qayıtdım. Onlar isə özlərinin "Xaç naminə " yürüşlərini davam etdirdilər" (7).

Mən həm Azərbaycan vətəndaşı olaraq, həm bir tarixçi olaraq bu faktları oxuduqca düşündüm ki, ermənilər öz faktlarında etdikləri əməli təsdiq edərək yazırlar ki, martın 2-dək 2000 min meyit toplayaraq yandırıblar. (9,s.130) Bu fikir belə sual yarada bilər. Niyə məhz Xocalıda 613 nəfər insan qətlə yetirilib? Mən belə bir fikirə gəlirəm ki, həmin zaman Xocalı blokada vəziyyətində olduğundan və oraya daxil olmağın mümkün olmaması nəticəsində çıxardılan meyitlərin sayı qeydə alınmışdı. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda törədilmiş soyqırım isə bu qəbildən olan

cinayətlərdən ən dəhşətlilərindən biri idi və erməni terrorçuluğunun beynəlxalq terrorizmin ən iyrənc, ən əcaib forması olduğunu bir daha sübut etdi. Nəticə etibarı ilə bütün bu faktlardan aydın olur ki, Xocalı soyqırımı əvvəlcədən planlaşdırılmış və yaxşıca təşkil olunmuşdu. Mənşəyinə görə insanların tamamilə və ya qismən məhvinə yönəldiyindən bu etnik təmizləmə aktı müharibə cinayəti və ya insanlığa qarşı cinayət hesab edilməlidir.

Malıbəylinin işğalı və soyqırımı:

1992-ci il yanvarın 25-də Şuşa yaxınlığındakı Daşaltı kəndində uğursuz "Qanlı dərə" əməliyyatından sonra düşmən bizim həm psixoloji cəhətdən müharibəyə hazır olmadığımızı, həm də silah-sursat yoxluğumuzu sınaqdan keçirdi. Bu da qarşı tərəfə irəliləmək və məqsədinə çatmaq fürsəti verdi. Dağlıq Qarabağın ən iri yaşayış məntəqələrindən olan Malıbəyli, Aşağı və Yuxarı Quşçular kəndləri Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsinin dağətəyi ərazisində, rayon mərkəzindən 14 kilometr şimal-şərqdə, Xankəndi şəhərinin 2,5 kilometrliyində, Ağdam-Şuşa avtomobil yolundan 2 km aralıda yerləşirdi. Qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik Qarabağın türk obalarından olan Malıbəyli və Quşçular tarixən ticarət mərkəzi olmuş, burada karvansaralar, əttar, əllaf, baqqal dükanları, aşxanalar, çayxanalar, hamam, məscid, qala divarları, hətta kanalizasiya xətti də varmış. İşğal ərəfəsində kəndin 4 min nəfərə yaxın əhalisi var idi. Əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və tərəvəzçilik olub. Kənddə 2 orta məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi, klub, kinoqurğu, məişət evi, poçt-rabitə şöbəsi, ambulatoriya, minarəli məscid, çay daşlarından tikilmiş hamam kompleksi, tunc dövrünə aid kurqanlar var idi. XX əsrin əvvəllərində - 1909-cu ildə dövrünün ziyalısı Məmməd Qarayev Malıbəyli kəndində qızlar üçün əyalətdə ilk rus-tatar məktəbini açdırıb. Kəndin şimal-şərqində yaşı 300 ili çoxdan adlamış Səfəvi dövrünün yadigarı olan səkkizguşəli, çatma tağlı, iki günbəzdən və su hovuzundan ibarət hamam tikilisi də var idi (12). 1992 ci il fevralın 6-da Azərbaycan kəndləri olan Malıbəyli, Qaradağlı və Ağdaban ermənilər tərəfindən işğal edildi və onların əhalisi köçürüldü, və nəticədə ən azı 140 yaralı və 99 nəfər həlak olmuşdu (5).

Quşçuların işğalı və soyqırımı:

Malıbəylidən sonra gələn Quşçular kəndi eyniadlı çayın sahilində yerləşirdi. Quşçular oykonimi Qarabağda yaşamış türkdilli quşçu tayfalarının adı ilə bağlıdır. Aşağı və Yuxarı Quşçular və Malıbəyli kəndləri Xocalı rayonu ərazisində bir ada kimi idilər. Odur ki, erməni qüvvələri Xocalını işğal etmək üçün ilk növbədə Malıbəyli və Quşçular kəndlərini zəbt etdilər. Fevralın 10-da erməni birləşmiş hərbi hissələri 366-cı polkun silahları və canlı qüvvəsilə Quşçuları da hər tərəfdən atəşə tutdular. Quşçuları kəndin əhalisi mərdliklə qoruyurdu. Lakin kəndin müdafiə dəstələrinin silah-sursatı, ov tüfəngi də olmadığından düşmənin mühasirə halqası daralırdı. Düşmən Xocalı istiqamətində əhalini qırmaq və girov götürmək üçün güclü hazırlıq işləri görmüşdü. Malıbəylinin qadın, uşaq və qocaları da Quşçulara qaçmışdı. Fevralın 11-dən 12-nə keçən gecə kəndi tamamilə mühasirəyə alan 366-cı alay döyüşçüləri kəndin müdafiəçilərini və silahsız insanları qətlə yetirərək Malıbəylidən sonra Quşçuları işğal etdi.

Qaradağlının işğalı və soyqırımı:

Malıbəyli və Quşçuların işğalından 2-3 gün sonra ermənilər Dağlıq Qarabağın ən qədim və iri yaşayış məskənlərindən olan Qaradağlını mühasirəyə aldılar. Fevralın 15-də təpədən-dırnağa silahlanmış erməni-rus hərbi birləşmələri Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan ən iri yaşayış məntəqəsi olan Qaradağlıya hücum etdilər. Həmin gün ağır qurbanlar hesabına Qaradağlı əhalisi düşməni kəndə girməyə qoymadılar. Lakin fevralın 16-da səhər tezdən erməni terrorçuları daha böyük qüvvə ilə Qaradağlı kəndinə güclü atəş açdılar. Fevralın 17-si gecəsi də səhərə qədər döyüş getdi. Kəndi zəbt edə bilməyən düşmən qüvvələri Xankəndində yerləşən Rusiyanın 23-cü diviziyasının 366-cı motoatıcı alayının əsgər və zabit heyəti və xarici ölkələrdən gətirilmiş muzdlu qatillərlə birlikdə müxtəlif istiqamətlərdən Qaradağlı kəndinə həlledici hücuma keçdilər. Fevralın 17-də axşama yaxın müdafiəçilərin istehkam kimi seçdikləri kənd sovetinin binası da düşmən tərəfindən tutuldu. Axşama doğru Qaradağlı kəndi tamamilə süqut etdi. Kəndin hər 10 sakinindən biri amansızlıqla qətlə yetirilmiş, meyitlər səpəli halda qalmışdı. 104 kənd sakini və 15 nəfər xüsusi müdafiə dəstəsinin üzvləri əsir götürülmüşdü. Onların çoxu əsirlikdə öldürüldü. Qətlə yetirilən, əsir alınan və itkin düşənlərlə bərabər Qaradağlı kəndində 200 nəfərdən çox itki verildi. Ermənilər ölənləri silos quyularına doldurur, girovlara dəhşətli işgəncələr verirdilər. 1992-ci ilin əvvəllərindən

başlayaraq Ermənistan ordusu bir-birinin ardınca yuxarı Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan sonuncu yaşayış məntəqələrini də işğal etdi. Belə ki, fevral ayının 12-də Şuşanın Malıbəyli və Quşçular kəndləri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olundu. Fevralın 13-dən 17-dək Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə silahlı hücum zamanı 118 nəfər (uşaq, qadın, qoca) əsir götürülmüş, 33 nəfər ermənilər tərəfindən güllələnmiş, eyni zamanda öldürülən və yaralı halda olanları bir yerdə təsərrüfat quyusuna tökərək basdırmışlar. Əsir götürülənlərdən 68 nəfəri amansızlıqla öldürülmüş, 50 nəfəri isə böyük çətinliklə əsirlikdən azad edilmişdir. Azad olunanların 18 nəfəri aldıqları sağalmaz yaralardan sonra vəfat etmişdir. Əsirlikdə saxlanılanlara qarşı vəhşi, vandalizm hərəkətləri ilə davranılması, insanların başlarının kəsilməsi, diri-diri basdırılması, dişlərinin zorla çıxarılması, acsusuz saxlanılması, işgəncə verilərək öldürülməsi insanlığa qarşı törədilmiş ən ağır cinayət hadisəsi idi. Qaradağlı kəndində 2 ailənin hər birindən 4 nəfər öldürülmüş, 42 ailə öz başçısını itirmiş, 140-a yaxın uşaq yetim qalmışdır. Ümumilikdə, əhalisi ermənilər tərəfindən əsl soyqırıma məruz qalmış bu kənddə 91 nəfər, yəni kənd sakinlərinin hər 10 nəfərindən biri qətlə yetirilmişdir. (7).

Şuşanın işğalı – 1992-ci il mayın 8-nə keçən gecə erməni birləşmələri Şuşa şəhərinin işğalı ilə bağlı əməliyyat. Şuşa üzərinə hücum əməliyyatının məxfi adını ermənilər «dağlarda toy» adlandırırdılar. May ayının 9-da Şuşa şəhəri üzərindəki qələbələrini bayram etməyə başladılar. İşğal nəticəsində 1860 azərbaycanlı yaralandı, 480-i həlak oldu, 22 min nəfər öz yurdundan didərgin düşdü. Əsir götürülmüş 68 soydaşımızın taleyi barədə bu günə qədər məlumat yoxdur. 300 kvadrat kilometr ərazisi olan Şuşa şəhərində həmin dövrdə 24900 əhali yaşayıb (3, s.326)

Laçının işğalı - 1992-ci il may ayının 16-dan 17-nə keçən gecə Şuşa şəhərinin Turşsu deyilən ərazisindən və Ermənistanın Gorus rayonu istiqamətindən hücuma keçən erməni ordusu Laçını işğal edib. İşğal nəticəsində 63 min 341 Azərbaycan vətəndaşı öz yurdundan didərgin düşüb. Laçının işğalı zamanı 300-dən artıq hərbi və mülki şəxs həlak olub və itkin düşüb (6).

Nəticədə monoetnik dövlət yaratmağa nail olan Ermənistan silahlı qüvvələri ona himayədarlıq edən dövlətlərin köməyindən istifadə edərək Dağlıq Qarabağ bölgəsinin (4,4 min kvadrat kilometr) hüdudlarından kənarda yerləşən və onun ərazisindən 4 dəfə böyük olan Laçının işğalından sonra Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan bölgələrini işğal etdi. Bütün bu ərazilər ermənilər tərəfindən etnik təmizləməyə məruz qalmışdır. Hazırda Azərbaycan ərazisinin 20 faizdən çox hissəsi Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır. Eyni zamanda dövlət terrorizmi və soyqırımı siyasəti yeridən Ermənistan və işğal olunmuş ərazilərdəki separatçı rejim tərəfindən ümumilikdə, müxtəlif səpkili (sərnişin avtobuslarında, sərnişin və yük qatarlarında, Bakı Metropolitenində, hava nəqliyyatında, sərnişin daşıyan dəniz bərəsində, yaşayış məntəqələrində, mülki və dövlət obyektlərində) 373 terror aktı törədilmişdir ki, nəticədə 1200 nəfər həlak olmuş, 1705 nəfər yaralanmışdır. Bütün dövrlərdə olduğu kimi, ermənilərin həyata keçirdiyi bu işğalçılıq siyasəti kütləvi qırğınlarla müşayiət olunmuşdur. (13, s.187)

Türklər, azərbaycanlılar millət olaraq ermənilərə onların düşmənçiliyinə səbəb olacaq heç nə etməmişlər. Nə onların dövlətçiliyini dağıtmış, nə də soyqırıma məruz qoymuşlar. Etmədikləri halda 373 terror aktına məruz qalmışlar. Belə ki, 1988-1993-cü illərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 20 000 nəfərdən çox azərbaycanlı həlak olmuş, 100 000 nəfərdən çoxu yaralanmış, 50 000 nəfər isə müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil olmuşdur. Münaqişə dövründə 4853 nəfər itkin düşmüş, onlardan 1357 nəfəri əsirlikdən azad edilmiş, 783 nəfəri isə hələ də Ermənistanda əsirlikdədir. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin məlumatına görə, 439 nəfər əsirlikdə öldürülmüşdür.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il, № 690. "Azərbaycan qəzeti", 27 mart, 1998-ci il.
2. Abdullayev. Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin axırı – XX əsr). Bakı, 1998, s.320.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, VII c, Bakı: Elm, 2003, s.608
4. Bu gün Şuşanın işğalı günüdür, 8 may 2009, http://deyerler.org/28327-bu-ggn-eueandn-iedald-ggngdgr.html
5. Həsənov.Ə. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin mərhələləri. http://www.virtualkarabakh.az/read.php?lang=1&menu=26&id=1883#.WKwaulWLSM8

6. https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraba%C4%9F
7. Laçın,`Azərbaycan. http://wikimapia.org/7417313/az/La%C3%A7%C4%B1n-Az%C9%99rbaycan
8. Məcidli.M. Erməni vəhşiliyindən erməni danışır. 26.02.2016. www.femida.az/haber_19730-xeber/html
9. Mustafazadə. T. "Erməni məsələsi" ndən erməni terrorizminə. Bakı, 2016, s.130
10. Помпеев. Ю.А. Кровавый омут Карабаха. Сант-Петербург, 1993,. с.400
11. Салех Бей. «Армянство» Баку-Елм, 1994. Ст. 392.
12. Toğrul. Xocalıdan əvvəlki erməni cinayətləri: Malıbəyli, Quşçular, Qaradağlı faciələri. 12-02-2017. http://www.cebhe.info/xocalidan-evvelki-ermeni-cinayetleri
13. Zamanov M, Xudiyev N. Sonsuz erməni vandalizminin iç üzü . Bakı, 2007, səh. 188

TERROR AND GENOCIDES AGAINST AZERBAIJANIS BY ARMENIANS IN 1991-1994 YEARS
SUMMARY

As a nation, Turks and Azerbaijanis did not do anything to Armenians to cause their hostility. Neither destroyed their statehood, nor committed genocide. 373 terrorist attacks have been subjected. As a result of Armenian military aggression during 1988-1993 more than 20000 Azerbaijanis were killed, 100 000 wounded and 50000 were disabled with various injuries. During conflict 4853 people went missing, 1357 of them were released from captivity and 783 people still remain in captivity in Armenia. According to International Red Cross Committee reports, 439 people were killed in captivity.

ГЕНОЦИД И ТЕРРОР ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА СО СТОРОНЫ АРМЯН В 1991-1994-Е ГГ.
РЕЗЮМЕ

Турки и азербайджанцы не делали ничего такого, чтобы вызвать вражеское отношение армян. Не совершали ни геноцида, ни отнимали их государственность. И в случае того, что не сделали, были 373 раза жертвами. Так, с 1988-1993 года в результате военной агрессии Армении погибло свыше 20 000 азербайджанцев, свыше 100 00 были ранены, 50 000 получив ранения стали инвалидами. Во время конфликта 4853 людей пропали без вести, из них 1357 были освобождены из плена, 783 до сих пор в плену. По сведениям Международного комитета Красного Креста 439 были убиты в плену.

Gülnar QASIMLI
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Ədəbi tənqid şöbəsi, doktorant

ERMƏNİLƏRİN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLARIN MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ YAZILMIŞ POEMALARDA İFADƏSİ

Açar sözlər: türklərin soyqırımı, poema janrı, müstəqillik dövrü, erməni vəhşiliyi
Keywords: the genocide of the Turks, poem genre, period of independence, the Armenian atrocities
Ключевые слова: турок геноцида, поэма жанра, с момента обретения независимости, армянские зверства

Erməni separatizmi tarix boyu türk torpaqlarında qırğınlar törətməklə məşğul olmuşdur. Onların fəallaşması XX yüzillikdə daha çox müşahidə olundu. Ermənilər türksoylu ölkələrdən çırpışdırdıqları torpaqlarla özlərinə dövlət qurmağa da nail oldular. Bununla kifayətlənməyən ermənilər hər fürsət düşdükcə türklərin soyqırımını həyata keçirmişlər. Bu həqiqətlər elmi araşdırmalarla yanaşı bədii əsərlərdə də öz əksini tapmışdır. Eləcə də Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra yazılmış əsərlərdə həmin mövzu daha çox üstünlük təşkil etmişdir. Həmçinin poema janrında yazılmış əsərlərdə soyqırım və deportasiya mövzusuna kifayət qədər müraciət edilib.

İşlənilən mövzular ən müxtəlif tarixi dövrləri əhatə edir. İstər XX əsrin əvvəllərində, istər sovet dönəmində, istərsə də XX əsrin sonlarında ermənilərin türklərə, xüsusilə də Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirdikləri soyqırım siyasəti həmin poemalarda əsas mövzu kimi işlənilmişdir. Bir sıra poemalar isə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından deportasiyasını əks etdirir.

Ermənilərin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində törətdikləri soyqırım və buna cavab olaraq Osmanlıların Azərbaycana köməyə gəlməsi Nəriman Həsənzadənin "Nuru Paşa" poemasının əsasını təşkil edir. Həmin qırğınların əhatə dairəsi barədə tarixi qaynaqlarda da ətraflı məlumat verilmişdir: "1919-cu ilin yalnız son iki ayında Eçmiədzin və Sürməli qəzalarında daha 96 kənd dağıdılmış, İrəvan qəzasında isə Zəngibasardan başqa bütün kəndlər məhv edilmişdir. Erməni quldurları hətta Bakıda belə (1 mart 1918-ci il) 10 mindən çox azərbaycanlını qətlə yetirmiş, şəhərdə çoxlu bina və yaşayış evlərini talayıb yandırmışdır" (7. 9).

Bütün bu həqiqətlər N.Həsənzadənin poemasında da ifadəsini tapmışdır. Müəllif Nuru paşanın gəlişinin səbəbini, "Ermənінin xəyanəti – rusdan gəlir, farsdan gəlir. Bakı qətl meydanıdı"- misralarında göstərir. Şair XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə axıdılan günahsız qanların qarşısını almağa gələn xilaskarın missiyasını qabartmaq üçün onun gəlişinədək ölkəmizdə baş verən faciələrin böyüklüyünü təqdim edir: "Bir cəhənnəm səhnəsiydi, Şamaxı zəlzələsiydi, Şamaxıda qətl-qarət!" (1. 29) Bu qətl-qarətin qarşısını almaq və ermənilərə layiqli cəza vermək üçün nazirin qardaşı Nuru paşa Azərbaycana köməyə gəlir. Poemada erməni vəhşiliyinin bütün təfərrüatları ilə yanaşı iki qardaş türk dövlətinin bir-birinə arxa durması da diqqəti cəlb edir.

Bundan əlavə azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salınması və həmin qovhaqovlar zamanı ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri cinayətlərin bədii əksini Musa Urudun "Bu dəstə hara gedir", Cabir Novruzun "Şuşa yolu", Kəmaləddin Qədimin "Köç", Rizvan Nəsiboğlunun "Dörd yol" və s. poemalarında görmək olur. XX əsrin 50-ci illərində Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların deportasiyası Xasay Qərvəndlinin "Didərginlər" poemasında əhatəli şəklində öz əksini tapmışdır.

1988-ci ildə xalqımızın öz doğma torpaqlarından didərgin salınması barədə faktlara nəzər saldıqda ermənilərin cinayətləri ilə daha yaxından tanış olmaq olur: "Bu deportasiya əməliyyatı ilə Ermənistan dövləti 8 min kvadrat kilometr ərazidə (172 yaşayış məntəqəsi) yaşayan azərbaycanlı sakinləri tarixi torpaqlarından qovub. Ermənistan hökuməti tərəfindən həyata keçirilən deportasiya əməliyyatı zamanı 216 azərbaycanlı qətlə yetirilib..." (6. 4) Eləcə də, Musa Urudun "Bu dəstə hara gedir" poemasında həmvətənlərimizin öz dədə-baba torpaqlarından qovulmasının bədii təcəssümü əks olunub. Əsərin əvvəlində belə bir giriş verilib: "1988-ci ilin dekabr ayının 2-də erməni zülmündən baş götürüb qaçan 107 nəfər azərbaycanlı Zəngəzur silsiləsini aşaraq Şahbuza gəldi..." (2. 64)

Sonra poema "Etiraf" başlığıyla verilən qara gələn həmin yazın təsviri ilə başlayır. O yaz ermənilərin qəddarlığı sayəsində başsağlıqları bayramlıqlar oldu, nə bayram şirnisi bişdi, nə bayram tonqalı qalandı, əkin yerləri şumlanmaq əvəzinə yerimiz-yurdumuz əkildi.

Əsərin "Bu dəstə hara gedir" adıyla təqdim olunan hissəsində on səkkizinci ildən üzü bəri yetmiş ildə xalqımızın başına gətirilən bəlalardan, qırx yeddinci il köçürülməsindən bəhs edilir. Köçkünlərdən ibarət dəstə tanrıdan gileyli, haqdan bədgüman halda son nəfəsləriylə qurşaqdan yuxarı qarı olan dağları aşıb yola düzəlməyə məhkum edilmişdi. "Üzü didərginliyə" adıyla verilən hissədə "Hələ bilmirdilər ki, gedəcəyi yollarda xalı kimi dərd çiçəkləmişdi"- misralarında daşnakların yolda onlara yaşatdıqları işgəncələrə işarə edilir. Son bölüm isə "Didərgin qəbri" başlığıyla verilib. Həmin qəbir Narxanım ananın həm kar, həm də lal 35 yaşlı oğlu Fəxrəddinin qəbridir. Ana balasını xilas etməyə çalışsa da, çovğun, boran, yoxuş, yarğan erməni cəlladları ilə əlbir olub ona mane olurdu. Ana taqətdən düşüb qar üstə yıxılıb qalanda oğluna dəstədən geri qalmamağa, yoluna davam etməyə işarə edir. Lakin əlacsız qalan oğlu anasının əllərini toqqasıyla öz ayaqlarına bağlayıb dəstənin arxasınca sürünməyə başlayır. Ən təsirli epizodlardan biri kimi verilir ki, dağın zirvəsində, tanrıya ən yaxın yerdə partladı Fəxrəddinin ürəyi. Canlarını qurtarmağa çalışan qaçqınların onu dəfn etməsi səhnəsi çox acınacaqlıdır.

... Dırnaq-dırnaq eşdilər qarı,
Ovuc-ovuc qaşıdılar qarı.
Tapdılar torpağı,
bir dırnaq da qopmadı torpaq.
Əldən düşüb axır,
İki daş arasında dəfn elədilər.

Fəxrəddin o kəndin torpaqsız dəfn edilən ilk ölüsü oldu. Bu təsvir olunan müsibətlərin yaşanmasına səbəb ermənilərin türklərə qarşı torpaq iddiasının olmasıdır. Bu əsərdə 80-ci illərin sonlarında yurddaşlarımızın öz torpaqlarından qovulması təsvir edilirsə, başqa bir əsərdə bu köçün daha acınacaqlı davamından bəhs olunur.

Həmin əsər Kəmaləddin Qədimin "Köç" poemasıdır. Müəllif özü əsərin əvvəlində etiraf edir ki, "Bunlar bir nağıl deyil əziz oxucu! Bunları mən gözlərimlə gördüm, hiss etdim, duydum, canlı-canlı yaşadım..." (3. 4) Qaçqınlıq və köçkünlük həyatının bədii inikası 1992-2012-ci illərdə qələmə aldığı "Köç" poemasında ifadə olunmuşdur. Köç sözü bir çox mənalarda işlədilib, lakin ən əsası öz doğma torpaqlarından köçkün salınanlara aid edilib. Müəllif vurğulayır ki, köçün gətirdiyi fəlakətlər özünə şəhərcik yaradacaq qüdrətə malik oldu. Poemanın ən təsirli bölməsi "Tanrı Şuşadan köçür" adlı hissəsidir. Adamları köçüb gedən yurdda Tanrının da bir işi qalmır. Zaman keçir, amma problem həll olunmaqdansa daha da böyüyür. Birləşib vahid düşmənə qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə, düşməni evin içində gəzmək istəyinə qarşı müəllif etiraz edir. Poemada epizodik bir qoca surətinə rast gəlirik ki, o da haqq divanının olmamasından gileylənib ağı söyləyir. Bu işğalın yaşına baxanda kifayət qədər zaman kəsiyi görmək olur, lakin hələ ki, bunu cavan işğal adlandırmaq olar. Bir qədər də vaxt keçsə, ermənilərlə düşmənçiliyimiz uzunömürlü olduğu kimi, işğalın da tarixi uzun olacaq. Ona görə də şair, türk atlısını Cıdır düzündə at oynadan düşməni qovmaq üçün tələsməyə çağırır. Konkret bəlli olan düşmən var və ona qarşı məqsədyönlü mübarizə aparılmalıdır. Qarabağımız, Şuşamız işğalda olduqca, Vətən dediyimiz vətən sayılmaz, o adicə bir torpaq olar. Ərazi bütövlüyümüz bərpa olunmalıdır ki, Vətənə ürəklə vətən deyə bilək. Poemanın ümumi məzmununda narahatlıq və narazılıq nə qədər özünü göstərsə də, sonu xoş xəbərin gələcəyinə olan ümidlə bitir. Erməni xisləti nə qədər türkə qənim kəsilsə də, sonunda məğlub olacağına inam güclüdür.

Ermənilərin türkləri öz doğma torpaqlarından didərgin salmasının yekun mərhələsi Qarabağın işğalı oldu. Bu işğala və separatçıların cinayətlərinə qarşı çoxlu sayda əsərlər yazıldı. Rizvan Nəsiboğlunun "Dörd yol" poeması da Qarabağın illərdir ki, dörd yol ayrıcında qalmasına etiraz əlaməti olaraq qələmə alınıb. Dörd yolda dayanan şairin ruhu Qarabağ ağrısından aşsüzən kimi deşik-deşikdir. Erməni təcavüzü zamanı ev-eşiyindən qovulmuş insanlar, Qarabağ üçün vətən səngərlərində canını qurban edən igidlərimiz, namusunu uca tutub Kəlbəcər dağlarından qayaaşağı "uçan" qız-gəlinlərimiz ehtiramla yad olunur. Sağ qalanların isə uzun müddət yayda təndir, qışda buzxana olan vaqonlarda yaşamağa məhkum olmaqlarının səbəbini də erməni nankorluğu ilə bağlayır. Qeyd edilir ki, bu

fəlakət uşaqdan böyüyə hər kəsin həyatında özünü göstərdi. Müəllifin düşüncələri 1992-dən üzü bəri keçə bilmir, Xocalıda törədilən müsibətlər illərdir onun fikirlərini zəbt edib. Xocalı dərdini qanmayan dünyaya illərdi yalvarmağımızın əbəs olduğunu yada salır. "Doğma ocağına dönür bu yazı, - qaçqınlar, köçkünlər... yalandı! yalan!" (10. 90) kimi boş vədlərdən usandığımızı vurğulayır. Ona görə də, illərdi Qarabağ bu dörd yolun astanasından keçə bilmir. Mövzunun çoxşaxəliliyi digər əsərlərdə də özünü göstərir. Bu əsərlərdə təqdim olunan müsibətlərin günahkarları ermənilərdir.

Bunlarla yanaşı, erməni qəddarlığının qurbanı olmuş Azərbaycan qadınlarının da bədii obrazı poemalarda öz əksini tapmışdır. Onlara nümunə olaraq Məmməd İlqarın "Qaratel", Nəbi Xəzrinin "Salatın" poemalarını misal çəkə bilərik. Hər iki poemada türk qadınına qarşı erməni vəhşiliyinin bariz nümunəsini görürük.

Məmməd İlqarın "Qaratel" dastan-poemasında Qaratelin bioqrafik məlumatları ilə tanış oluruq. Onun təhsili, şəxsi həyatı barədə bilgilər verilir. Məlum olur ki, Yolçu dörd gündü Qazaxda Qaratelin döyüş yoldaşları ilə görüşüb onun haqqında məlumat toplayır. Ümumiyyətlə, əsərdə sənədli film səciyyəsi güclüdür. Bir çox tarixi olaylar dəqiqliyi ilə verilir. "1990-cı ilin 21 mart gecəsi Qazaxın Bağanıs Ayrım kəndi ermənilər tərəfindən yandırıldı". (4. 40) Həmin gecə əjdaha tanklar lovğa-lovğa yırğalanaraq körpələrin kül cəsədlərini də məhv edirdilər. O tankların qarşısında təkbaşına dayanan Şəminin qızı Qaratel olur. Yolçu 2000-ci ilin 14 iyununda Qazaxın Mərkəzi parkında Qarateli ölümündən əvvəl son dəfə görən Şikəst Vəli ilə görüşür. Şikəst Vəli də müəllifə Qaratelin və Mərdanın necə vurulmasını dəqiqliyinə qədər danışır. Vəli onu əsir tutub aparan ermənilərin ermənicə danışıqlarından başa düşür ki, Qaratel hələ də sağdır. "Mən Qarateli bu vaxta kimi ölmüş bilirdim. Amma indi eşidəndə ki, o hələ sağdı, həm də yaralı-yaralı döyüşür, heyrətə gəldim". (4. 132) Lakin sonrakı danışıqlardan anlayır ki, Qaratel əsir düşməmək üçün özü-özünü partladıb. Qaratel vətən üçün ölməyi əsir kimi yaşamaqdan daha şərəfli sayır. Poemada göstərilir ki, həm Qaratelin nəşini, həm də Şikəst Vəlini erməni əsirləri ilə dəyişirlər. O, 1992-ci ilin 14 iyununda şəhid olur. Dəfn üçün Bakıya gətirilir, şəhidlər xiyabanında torpağa tapşırılır. Onun qəbri üstə Azərbaycan Bayrağı Ordenli sözləri yazılıb. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı yazılmaması Yolçunu çox məyus edir.

Digər bir şəhid qadınımız haqqında Nəbi Xəzri 1991-ci ildə "Salatın" poemasını yazmışdır. "Ata, Qarabağa gedirəm yenə" başlıqlı hissədə Salatının öz atası ilə halallaşıb cəbhəyə getməsi bəlli olur. Bu bölümdə məlum olur ki, ata ilk övladının oğlan olmasını arzulayıb ki, adını Soltan qoysun. Lakin qızı doğulanda adını ona uyğunlaşdıraraq Salatın qoyur. Qarabağa yollanan Salatın atasını inandırır ki, ora hər dəfə son dəfə gedirmiş kimi getsəm də, yenə qayıdıram. O, körpə oğlunu atasına tapşırıb yola düşür. "Yaralı dağlar" bölümündə onun düşmən tərəfindən vurulması təsvir olunur. Kolluqlarda gizlənən ermənilər qadın və jurnalist olmasına baxmayaraq, maşını güllləyə tuturlar. Onu xilas etmək üçün bir əsgər sinəsini irəli versə də, artıq çox gec olur. Bu bir Azərbaycan qadınının ölümü olmaqla bitmir, həm də bir uşağın yetimliyinin əsası qoyulur. Sağlığında neçə-neçə şəhidi çiynində daşıyan gözəl özü də çiyinlər üstə şəhidlər xiyabanına yollanır. Sonuncu bölüm "Dədə Qorqudun səsini eşitdim" adlanır. Bu bölümdə əsas diqqət ona yönəldilir ki, dənizdən dənizə xülyası olan düşmənlərin cavabını verəcək qeyrətli övladlar həmişə doğulur. "Millət doğulanda doğulan qeyrət O, şəhid olanda bir də doğuldu". (5. 20) Göründüyü kimi, türkə qarşı çevrilmiş erməni xisləti varsa, onlara qarşı duruş gətirən türk vətəndaşları da var.

Müstəqillik illərində yazılmış poemalarda, eyni zamanda ermənilərin layiqli cavabını verən igidlərimizin də obrazlarına rast gəlmək olur. Belə qəhrəmanlardan biri də Mübariz İbrahimovdur. Onun döyüş yolundan bəhs edən poemalara Musa Ələkbərlinin "Mübarizlik dərsi" və Fəridə Ləmanın "Təəssüb" poemalarını misal gətirə bilərik.

Göründüyü kimi, ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi vəhşiliklər müstəqillik illərində yazılmış Azərbaycan poemalarının aparıcı mövzularından biridir. Bu poemalarda daşnakların həm torpaq iddiaları, həm də iddialarına çatmaq üçün törətdikləri vəhşiliklər oxucuya çatdırılır. Mövzunun vacibliyini nəzərə alaraq onun hərtərəfli işlənməsini təqdirəlayiq hal hesab edirəm.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri 7 cilddə, II cild. Bakı: Prometey, 2010.
2. Musa Urud. Üzü haqqa gedirəm. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999.

3. Kəmaləddin Qədim. Yaşamaqda nə varsa. Bakı: Vektor, 2012.
4. Məmməd İlqar. Qaratel. Bakı: Qələm, 2010.
5. Nəbi Xəzri. Salatın. Bakı: Gənclik, 1991.
6. Nərimanoğlu M, Bilal Ə. Türklərə qarşı törədilmiş erməni terrorunun qısa xronikası.
7. AEA Şərqşünaslıq İnstitutu. Erməni terrorizmi və cinayətləri: Azərbaycanda, Türkiyədə və dünyada. Bakı: Elm, 1994.
8. Xasay Qərvəndli. Didərginlər. Bakı: Pirsultan, 2003.
9. Rafiq Yusifoğlu. Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010.

THE REFLECTION OF GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST THE MUSLIM POPULATION IN THE POEMS WRITTEN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

SUMMARY

The article is about the verses written in the years of independence reflecting genocide of the Turks. The deportation of Azerbaijanis from their lands was reflected in both. They deal with the deportation of Azerbaijanis from theirnative lands.

ОТРАЖЕНИЕ ГЕНОЦИДОВ, УЧИННЕНЫХ АРМЯНАМИ ПРОТИВ ТЮРКСКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ПОЭМАХ, НАПИСАННЫХ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросу отражения темы геноцида тюрко-мусульманского населения в поэтических произведениях, написанных в годы независимости Азербайджана. В них, в частности, рассказывается и о депортации азербайджанцев с родных земель.

Нигяр ЭЙВАЗОВА
Институт Истории НАНА

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ АРМЯН НА ТЕРРИТОРИЮ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX ВЕКЕ

Açar sözlər: köçürmə, miqrasiya, ərazi, əhali,demoqrafik vəziyyət,Şimali Azərbaycan
Keywords: relocation, migration policy, territory, population,demografik situation, North Azərbaijan
Ключевые слова: переселение, миграция, территория, население, демографическое положение, Северный Азербайджан

Как известно, вопрос о переселении армян на территорию Азербайджана стал объектом особого внимания Российской империи ещё в XVIII веке во времена правления Петра Великого. Однако вплотную заняться претворением в жизнь этих своих замыслов царская Россия смогла лишь в первой трети XIX века в результате побед, одержанных ею в русско-каджарской 1826-1828 гг. и русско-османской 1828-1829 гг. войнах. За очень короткий срок после Туркменчайского (10 февраля 1828 г.) и Адрианопольского (2 сентября 1829 г.) договоров десять тысяч армянских семей из Анадолу и из территории Каджарской империи были переселены в Северный Азербайджан и поселены на исконно азербайджанских землях – в Гарабахе, Нахчыване, Иреване, Борчалы и т.д. Таким образом, именно руками российских колонизаторов был заложен фундамент многих сегодняшних наших проблем, возникших в результате оккупации наших земель армянскими агрессорами при поддержке их покровителей. Следует отметить,что особо интенсивно переселялись армяне на территорию бывшего Иреванского ханства. 1 октября 1827 г. русские войска захватили крепость Иреван, а в начале декабря того же года была оккупирована уже вся территория Иреванского ханства. Сразу же после подписания Туркменчайского договора генерал И.Ф.Паскевич отдал «Иреванскому временному управлению» распоряжения о массовом переселении и размещении на вновь завоеванных территориях армян из Ирана.В Инструкции генерала Паскевича полковнику Лазареву от 26 февраля 1828 г. особо подчеркивалась необходимость заселения армянами и др. христианами именно Иреванской и Нахчыванской провинций, что было продиктовано их стратегическим положением, так как территории бывшего Иреванского и бывшего Нахчыванского ханств непосредственно граничили с мусульманскими Каджарской и Османской империями. Перед царским правительством остро стояла задача «разбавления», притеснения и даже, по-возможности, вытеснения мусульманского населения из этих пограничных территорий. Однако природного русского населения для переселения на территорию новых завоеванных провинций не хватало. Поэтому для христианизации этих территорий использовались армяне. При этом, армянам-переселенцам обещали обеспечить их достаточным количеством «удобных земель, освободить их на 6 лет от налогов и на 3 года – от всех повинностей, а поселившимся в городах сулили помощь в любой сфере их деятельности». Для размещения переселенцев из Ирана в пределах Российской империи 29 февраля 1828 г. был создан Особый Комитет при Иреванском Временном Управлении. В состав Комитета входили штаб-офицер, два обер-офицера и два авторитетных представителя от христиан. В Инструкциях генерала Паскевича содержалось указание Комитету при размещении армян придерживаться принципа компактности их проживания и недопущения их смешивания с мусульманами» . Кроме того, Комитет обязан был проследить за тем, чтобы природно-географические условия их нового местожительства соответствовали местам их исхода с тем, чтобы избежать численных потерь в результате их адаптации к новым условиям жизни.

Второй этап размещения армян на исконно азербайджанских землях начался после победоносного завершения Россией русско-османской войны 1828-1829 гг. В четвертой статье Адрианопольского мирного договора, подписанного 2 сентября 1829 г., был поставлен вопрос о переселении христиан из Османской империи на территории Северного Азербайджана и

Грузии. И уже 29 декабря 1829 г. был создан Комитет по переселению христиан из Азиатской Турции .

Таким образом, используя политические и стратегические интересы России, армяне получили возможность создать себе «родину» на чужой территории. Поэтапно это выглядит так: Иреванское ханство «Иреванское Временное Управление», «Армянская область», «Иреванская губерния», «Восточная Армения», «Демократическая Армянская Республика», «Армянская ССР», «Армянская Республика».

Как сказал Гейдар Алиев, созданием Россией «Армянской области» – этого искусственного территориального деления, по сути, была заложена основа политики изгнания со своих земель и уничтожения азербайджанцев.

В связи с вышеизложенным, очень важным является вопрос о том, какие демографические изменения вызвало переселение армян на территорию бывшего Иреванского ханства, в т.ч. и в г. Иреван, какие этнические изменения произошли в связи с этим в составе населения.

Исторические корни и политическая подоплека многих этнических процессов на территории Азербайджана, в т.ч. и бывшего Иреванского ханства, центром которого являлся город Иреван, кроются именно в массовом переселении царизмом армян в пределы Северного Азербайджана с целью создать себе на территориях, населенных мусульманами, опору из единоверцев. Параллельно проводилась политика вытеснения азербайджанских тюрков с их исконных земель. История Иревана, оказавшего серьезнейшее сопротивление русским войскам в период их завоевания этого края, является ярким тому примером.

Национальный состав населения Иревана и соотношение проживающих в нём национальностей в XIX – начале XX вв. претерпели большие изменения, что явилось, как уже отмечалось, следствием периодического переселения армян из Ирана и Турции в Иреван и вытеснения азербайджанцев из Иревана в Иран.

Известно, что в период существования Иреванского ханства в г. Иреване насчитывалось 2400 семейств. Причём, азербайджанцы составляли 84,6%, армяне – 15%. По свидетельству другого источника, к 1828 г. в Иреванском ханстве было 87 тыс. азербайджанцев и 20 тыс. армян.

В ходе завоевания Российской империей часть азербайджанцев была истреблена, часть вынуждены были покинуть Иреван (известно, какое упорное сопротивление оказали иреванцы русским завоевателям). В результате этих обстоятельств и мощного притока армян к 1832 г. население города представляло собой следующую картину:

Таблица 1

Население Иревана к 1832 г. с указанием национального и полового состава

азербайджанцы			**армяне**						**итого**		
			коренных			**переселенных**					
муж.	**Жен.**	**Всего**	**муж.**	**Жен.**	**Всего**	**муж.**	**Жен.**	**Всего**	**муж.**	**Жен.**	**Всего**
3749	3582	7331	1220	1149	2369	928	835	1763	5897	5566	11463

Как видим, даже при таких неблагоприятных для азербайджанцев обстоятельствах, они составляли 65% население города. Удельный вес армян возрос до 35% (местные – 20%, переселенцы – 15%). В 1828-1929 годах в пределы Северного Азербайджана из Ирана переселились 40-45 тыс. армян (8249 семей). Из них в Иреване поселились 1715 армян (366 семей).

Почти в два раза больше армян переселились в Северный Азербайджан после русско-турецкой войны 1828-1829 годов. Число переселенцев из Османской империи достигало примерно 90 тыс. человек. Однако из них в Иреване было заселено 48 чел. (11 семей) . Выселившиеся из Турции армяне не захотели жить в городах, предпочитая, поселится в алах на юге и юго-западе оз. Гёйча. Здесь ими и был основан на месте села Кавар город Ново-Баязет .

В середине 50-х годов XIX века азербайджанцы по-прежнему составляли большинство населения Иревана, хотя их удельный вес несколько сократился, составив 52,6% жителей города. На те же годы армяне составляли 46,4% населения Иревана. Особый интерес вызывает расселение этносов внутри города. Так, побывавший в Иреване Х.Линч свидетельствовал: «Восточная часть населена татарами, а западная – армянами. В первой из них вы найдете мечети, а во второй – церкви».

И пограничная локализация армян в городе косвенно свидетельствует о том, что армяне – пришлый элемент.

Интересная картина этнического состава населения г. Иреван в 1829-1832 гг. и в 1880 г. По данным источника, в 1880 г. в города насчитывалось 6293 азербайджанца и 5975 армян. По сравнению с 1829-1832 гг. на 1038 чел. (14%), а численность армян увеличились на 1843 чел. (44,6%). Но и в 1880 г. азербайджанцы преобладают, составляя 50,6% населения города.

За период с 1880 по 1897 гг. население города резко увеличилось: с 12449 до 29006 чел. Однако прирост был обусловлен не только естественным приростом, ибо данные переписи 1897 г. свидетельствуют о том, что из 29.006 жителей города, родившихся в Иреване и уезде, составили всего 16.673 чел. Остальные 12.373 чел. были пришлыми.

По данным той же переписи по родному языку населения города распределялось следующим образом :

Таблица 2

Распределение населения г. Иреван по родному языку в 1897 г.

азербайджанский язык			армянский язык		
муж.	**жен.**	**всего**	**муж.**	**жен.**	**всего**
6940	5419	12359	7331	5192	12523

Характерной чертой армянской иммиграции было отсутствие каких- либо родственных связей с населением Иревана, Нахчывана, Карабаха. В страну переселились армяне, которые ни сами, ни их предки никогда не жили на территории Иревана, Нахчывана, Карабаха.

И.Шопен указывал, что в Иреванской провинции из 2.984 семей азербайджанцев осталось 847 или 28%, то есть их количество сократилось в три с половиной раза, эмигрировав в Иранское и Османское государства . Таким образом, результатом миграции армян на земли Северного Азербайджана в последней трети XIX века стало заметное уменьшение численности азербайджанского населения и заметное преобладание в отдельных регионах (Иреване, Нахчыване, Карабахе) армян. С ведома царских властей армяне стали менять географические названия местностей на армянские, т.е. по сути дела они сознательно шли на картографическую экспансию.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. VII – Т., 1870.
2. Акопян Т.Х. Очерк истории Еревана. - Ереван, 1977
3. Azərbaycan qəzeti., 27 mart,1998
4. Ерицов А.Д. Данные об армянском населении в России. Тифлис.,т.VII,1881.
5. Исмаил-заде Д.И. Население городов Закавказского края в XIX - начале XX в. - М., 1991.
6. История армянского народа, ч. I. – Ереван, 1951
7. Линч Х. Армения. Путевые очерки и этюды, т..I, - Тифлис, 1910
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. т. XXIV. Эриванская губерния. СПб., 1905
9. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сб. док. – Ереван, 1978.
10. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. I, - Тифлис, 1881.
11. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. – СПб., 1852
12. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. XII. Тифлис, 1901

XIX ƏSRDƏ ERMƏNILƏRIN ŞIMALI AZƏRBAYCANIN ƏRAZISINƏ KÖÇÜRÜLMƏSI TARIXINDƏN
XÜLASƏ

Məqalədə XIX əsrdə ermənilərin Şimali Azərbaycanın ərazisinə köçürülməsinin mərhələri nəzərdən keçirilmiş, bu prosesin ölkədəki etnik vəziyyətə təsiri təhlil edilmişdir. Şimali Azərbaycanı işğal edən Rusiya imperiyası tərəfindən məqsədyönlü şəkildə köçürülmə siyasətinin aparılması nəticəsində bölgədə ciddi demoqrafik dəyişiklliklər baş vermişdir.

FROM THE HISTORY OF THE ARMENIANS' RESETTLEMENT IN THE NINETEENTH CENTURY IN NORTHERN AZERBAIJAN
SUMMARY

The article reviews the stages of the Armenians' resettlement in the nineteenth century in the territory of Northern Azerbaijan and the influence of this process on ethnic condition in the country have been analyzed. as a result of deliberate resettlement policy by Russian Empire, which had occupied the North Azerbaijan, major demographic changes occurred in the region.

Д.ф.п.и. **Гахраман АГАЕВ**
Ведущий научный сотрудник,
Институт Археологии и Этнографии НАНА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МАССОВОГО ЗАХОРОНЕНИЯ В ГУБЕ

Açar sözlər: Quba, soyqırımı, məzarlıq, Şaumyan, Hamazasp, daşnaksutyun
Keywords: Guba, genocide, Guba mass grave, Shaumyan, Hamazasp, Dashnaktsutyun
Ключевые слова: Губа геноцид, захоронение, Шаумян, Амазасп, Дашнакцутюн

В начале XX века армяне, поддерживаемые царским правительством, на всех уровнях развязали межэтническую войну против азербайджанцев и других мусульманских народов Северного Азербайджана. Так было в 1905-1907 и 1918-1920 годах. После распада царской власти в России, положение на Южном Кавказе было недостаточно ясным. Местные власти толком не знали что делать: кого поддерживать и против кого вести борьбу. Временно были созданы «органы местной власти», вроде Закавказского комиссариата, Закавказского Сейма и т.д. В такой неразберихе вооруженные до зубов армянские банды, управляемые армянской церковью в Эчмиадзине, стремились уничтожить все мусульманское население в Северном Азербайджане. С этой целью армянские палачи проводили массовые убийства мирного населения в Баку, Шамахе, Нахчыване, Лянкяране и других городах и регионах Северного Азербайджана. Армянам оказывала всестороннюю помощь и новая – большевистско-коммунистическая власть России в лице Бакинского Совнаркома, руководимого членом и дашнакской и большевистской партий Степаном Шаумяном. Именно по его приказу вооруженные силы, состоящие из армян, были отправлены в Губинский уезд Азербайджана, где была осуществлена массовая резня мусульман и евреев.

Следы одного из этих кровавых преступлений совершенно случайно обнаружены в городе Губа.

В 2007 году в северной части города Губа, на правом берегу реки Гудиалчай, во время земляных работ случайно были найдены черепа и кости людей. 6-го апреля 2007 года Национальная Академия Наук Азербайджана была информирована об этом. По указанию руководства НАНА Институт Археологии и Этнографии в тот же день направил в город Губу двух научных сотрудников. Первоначально 4-х дневные исследования дали возможность сказать, что найденные здесь человеческие кости относятся к столетней давности и совсем не древние. Предполагалось, что эти останки имеют отношение к событиям 1918 года, когда карательные отряды Баксовнаркома, состоящие в основном из армян были отправлены в Губу, якобы для ведения борьбы против контрреволюционеров. Кстати, такие карательные отряды были отправлены и в другие подвластные Баксовнаркому регионы – Шамахы, Лянкяран и др., где армяне уничтожали на своем пути всех, не разбираясь ни в возрасте, ни в поле – и детей, и стариков, и женщин. Оправдывая свои бесчеловечные поступки, Степан Шаумян ее называет «гражданской войной», а на самом деле это было резней мусульман-азербайджанцев, это был геноцид. Данное утверждение подтверждает и сам Степан Шаумян: «У "Дашнакцутюн" имелось также около 3-4 тысяч национальных частей, которые были в нашем распоряжении. Участие последних придало отчасти гражданской войне характер национальной резни, но избежать этого не было возможности. ***Мы шли сознательно на это*** (выделение мое – Г.А.). Если бы они (Мусават) взяли бы верх в Баку, город был бы объявлен столицей Азербайджана» [5, 246]. Здесь, как говорят, комментарии излишни.

Армяне в марте 1918 года во всех регионах Азербайджана, в том числе и в Губе организовали массовое уничтожение мусульман. Случайное открытие массового захоронения в Губе служило поводом для всестороннего изучения и проведения обширного научного исследования здесь специалистами. Для этого Ученый Совет Института Археологии и Этнографии единогласно принял решение отправить в Губу специальную экспедицию для всестороннего исследования данного массового захоронения.

В течение более чем одного года – с июля 2007 года по сентябрь 2008 года в этом районе беспрерывно проводились широкомасштабные археологические исследования. В состав научной экспедиции были включены специалисты разных областей – археологи, этнографы, антропологи, нумизматы, эпиграфы, криминалисты.

Археологическими исследованиями было однозначно доказано, что захоронение относится к 1918 году, т.е. обнаруженные кости принадлежат местным жителям, убитым во время нападения армян на Губу с 1 по 9 мая 1918 года.

В своем докладе член Чрезвычайной Следственной Комиссии Новицкий пишет: «В город Губу дошла весть из Баку, что большой отряд войск, в основном состоящий из армян, с пушками и пулеметами направляется в город Губа. Некоторые из жителей оставив свое имущество, бежали в леса, но большинство осталось, так как не допускали мысли, что им со стороны отряда будет угрожать опасность» [3, N4].

1 мая 1918 года утром упомянутый отряд, окружив город, начал обстреливать его из пушек, пулеметов и орудий. Отряд беспрепятственно вступил в город. Армяне беспощадно убивали попадавшихся на улицах мужчин, женщин и детей. Врывались в дома и убивали целые семьи, не щадя грудных детей, которых зарубали кинжалами на грудях у матерей. За несколько дней было убито около двух тысяч человек. За этой резней – геноцидом мирных азербайджанцев стоял комиссар совета народных депутатов Степан Шаумян и его военный комиссар Карганов.

Археологическими исследованиями здесь были найдены две ямы (колодцы) – захоренения. Видимо армяне с 1-го по 9 мая 1918 г. в Губе зверски убивали местное мирное население без различия пола и возраста. Их раздевали догола и убивали с причинением огромной боли, обезглавливали, вырывали зубы, прокалывали глаза и т.д. В основном при убийстве применяли тупые и режущие орудия (нож, топор, кинжал, гвоздь, молоток и т.д.). Об этом свидетельствуют следы на черепах и костях убитых. На некоторых черепах имеются забитые в голову гвозди, а также следы от удара топором. После убийства, оставшихся в живых заставляли таскать тела погибших на берег реки Гудиалчай. Здесь их заставляли рыть ямы, в которые были брошены тела погибших. Тут были прорыты две ямы. Глубина первой ямы равнялась 4,5, а диаметр 5 метрам. Вторая яма была поменьше: глубина 2, а диаметр 2,5 метра. Видимо, для захоронения павших людей, в первой яме места было недостаточно, потому и понадобилось рытье второй ямы. Недалеко от этих ям имелся канал. Не исключено, что тела некоторых убитых людей были брошены в этот канал. Ими вполне могли оказаться живые свидетели этой резни, а именно рывшие указанные две ямы люди.

При исследовании не были обнаружены этнографические материалы –куски платьев, пуговиц, украшения и т.д., пули и гильзы огнестрельных оружий. Это лишний раз доказывает, что армяне-садисты при уничтожении этих людей стремились причинить им как можно больше боли. В этих массовых захоронениях при археологических раскопках было найдено более 400 останков людей, из них 211 черепов найдены в канале, а остальные в указанных ямах. Поскольку канал всегда был полноводным и действующим, можно полагать, что часть черепов и костей оттуда попала в реку Гудиалчай. Это дает основание утверждать, что там было убито и более 600 человек.

Количество человеческих останков в ямах было подсчитано приблизительно, ибо число обнаруженных в ямах останков определялись по количеству черепов. Найденные черепа и кости принадлежали детям и молодым людям в возрасте от 3 до 16-ти лет, женщинам разного возраста, пожилым мужчинам. Все обнаруженные останки свидетельствовали об убийстве их владельцев с особой жестокостью.

Исследования показали, что наряду с азербайджанцами были также жестоко убиты и захоронены представители других этнических групп, компактно проживающих в Губе – лезгин, евреев, татов, грызов, аварцев и др.

Общая площадь массового захоронения составляет 514 $м^2$. Раскопанный участок составляет 494 $м^2$. Приблизительно 20 $м^2$ участка на всякий случай оставлен для исследования с участием ученых из международных экспедиций [4].

Степан Шаумян сам лично отправил Амазаспа для уничтожения местного населения. Об этом упоминает представитель большевицкой партии Давид Геловани: «Отряд Амазаспа был отправлен в город Губу с карательной целью, по желанию комиссара Шаумяна, без ведома и согласия других комиссаров, что подбор войск и этот отряд был одержан тогдашним военным комиссаром Каргановым. Этот отряд состоял приблизительно из двух тысяч армян, являвшихся в основном членами террористической партии «Дашнакцутюн». Комиссаром отряда был назначен некто Ванунц и этот отряд получил название «каратель», который не преследовал политических целей» [1, 96]. Этот факт признавал сам Амазасп в своем обращении к губинцам, где он заявил: «Я прислан сюда, в Губу с карательным отрядом не для наведения порядка и установления советской власти, мне приказано было уничтожить всех мусульман от берегов Каспийского моря до Шахдага и жилища ваши сравнять с землей, как это было сделано в Ширване и в Шамахе» [2, 797].

Отряд Амазаспа до прибытия в г. Губу по пути следования нападал на мусульманские селения, поджигал их, громил, расхищал имущество жителей, не успевших бежать, убивал всех встречавшихся на пути, не щадя ни женщин, ни детей. Он разорил и поджог 122 села. Дома 380-ти семей были подожжены дотла ночью.

В г. Губе армянские палачи сожгли 259 домов, убили более 1000 младенцев, 2000 женщин. А в Губинском уезде было убито 16782 человек.

Часть из этих невинных, мирных людей покоятся в этом случайно обнаруженном захоронении.

Захоронение в Губе является убедительным доказательством тех зверств и преступлений, которые совершали армяне не только против азербайджанцев, но и других тюркских и мусульманских народов.

18 сентября 2009 года массовое захоронение посетил президент Азербайджана Ильхам Алиев. 30 декабря 2009 года президент издал указ о строительстве в Губе «Мемориального комплекса геноцида» [6]. Эту миссию выполнил Фонд Гейдара Алиева и здесь был создан большой современный Мемориальный Комплекс.

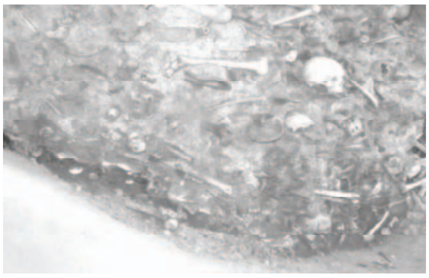
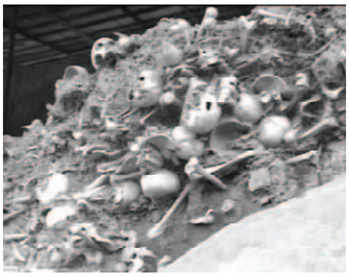

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный Архив Азербайджанской Республики, ф.100, д.2, л.96
2. Государственный Архив Азербайджанской Республики, ф.1061, д. 2, л.797
3. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия Истории, Философии и Права. 1989, №4
4. Научные исследования массового человеческого захоронения в Губе. Отчеты Института Археологии и Этнографии НАНА
5. Шаумян С.Г. Избранные произведения, Москва: 1978, т. 2, с. 246
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/Массовое_захоронение_в_городе_Куба

QUBA KÜTLƏVİ SOYQIRIMI MƏZARLIĞININ ARXEOLOJİ VƏ TARİXİ TƏDQİQİ XÜLASƏ

Ermənilərin və onlara havadar duranların 1905, 1918 və sonrakı illərdə Türk dünyasına qarşı törətdikləri soyqırımların canlı sübutu təsadüf nəticəsində Quba şəhərində aşkar edilmişdir. Tarixi və arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu kütləvi məzarlıq 1918-ci ilin may ayının 1-dən 9-a kimi Qubada yerli əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən vəhşiliklərin izləridir.

Bu vəhşilikləri törədən ermənilərin iç üzünü dünya ictimaiyyətinə bir daha tanıtmaq üçün H.Əliyev fondu tərəfindən həmin yerdə möhtəşəm soyqırımı kompleksi tikilmişdir.

ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL RESEARCH OF GUBA MASS GRAVE
SUMMARY

The living proof of the genocide committed by Armenians and their supporters in 1905, 1918 and in subsequent years against the Turkic World was discovered in Guba by accident. As a result of historical and archaeological research it was revealed that this mass grave is the trace of the atrocities committed by the Armenians against the local population in Guba from 1 to 9 may, 1918. In order to show the world community these atrocities visually Heydar Aliyev Foundation erected the Genocide Memorial Complex in the same place.

İkinci bölmə

1914-1920-ci İLLƏRDƏ ŞƏRQİ ANADOLU, URMİYA, SALMAS, XOY BÖLGƏLƏRİNDƏ TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLARI

AMEA-nın müxbir üzvü **Gövhər BAXŞƏLİYEVA**
AMEA akad Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru

İRAN TARİXÇİSİ TOHİD MƏLİKZADƏ DİLMƏQANİNİN "GÜNEY AZƏRBAYCAN BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ - SOYQIRIM" KİTABINDA DÖVRÜN MÜHÜM İCTİMAİ-SİYASİ HADİSƏLƏRİ FONUNDA AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI HAQQINDA

Açar sözləri: Tohid Məlikzadə Dilməqani, Güney Azərbaycan, soyqırım
Keywords: Tohid Melikzadeh Dilmeqani, South Azerbaijan, genocide
Ключевые слова: Тофик Меликзаде Дилмягани, Южный Азербайджан, геноцид

Müasir İran tarixçisi Tohid Məlikzadə Dilməqaninin "Güney Azərbaycan birinci dünya müharibəsi illərində - soyqırım" adlı kitabında 1914-1919-cu illərdə erməni-aysor qüvvələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımdan bəhs olunur. Müəllif əsəri yazarkən əsasən Osmanlı arxivlərindən istifadə etmişdir. Bundan başqa xatirələrdən, rəsmi məktublardan və həmin dövrə aid olan qəzet materiallarından da istifadə olunmuşdur. Kitab AMEA ak. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən farscadan tərcümə edilərək çap edilmişdir (Bakı, 2010, 259 səh.). Kitabda XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində baş vermiş mühüm ictimai-siyasi hadisələr tədqiq edilir. Müəllif kitabın yazılma səbəbini belə izah edir: "Mən doktorluq dərəcəsi almaq üçün təhsilimi xaricdə davam etdirməli oldum. Əlimə bir çox tarixçilərin xəbəri olmayan həm ruslara və osmanlılara, həm də ermənilərə və aysorlara aid çoxlu tutarlı mənbə keçdi. Buna görə də məsələnin müasir Azərbaycan tarixində əhəmiyyətini anlayaraq və bir qrup insanın avanturistliyi nəticəsində məzlumcasına şəhid olmuş yerlilərimin qarşısında borcumu yerinə yetirərək, gələcəkdə baş verə biləcək bu kimi hadisələrin təkrarlanmasının qarsısını almaq üçün, sağ qalanlara ibrət olsun deyə bu kitabı yazdım" (səh. 6).

Kitab ön söz və irili-xırdalı 151 bölmədən ibarətdir. Birinci dünya müharibəsi haqqında məlumatlarla oxucuları tanış edən müəllif onu bəşər tarixində dönüş nöqtəsi sayır. Belə ki, bu müharibə nəticəsində köhnə ictimai-siyasi quruluşlar yenisi ilə əvəz olundu, böyük imperiyalar dağıldı, yeni milli hökumətlər quruldu. Bu zaman Güney Azərbaycan əsas döyüş meydanından uzaq olsa da, mühüm geosiyasi mövqeyə malik olduğu üçün rus ordusunun tapdağı altında qaldı. Etnik azərbaycanlılardan ibarət əhali osmanlılara meyl etsə də, İranın xristian əhalisi-ermənilər və aysorlar ruslara və ingilislərə meyl edir, onlarla hərtərəfli tərəfdaşlıq edirdilər.

1909-cu ildə ruslar Təbrizdə Rusiyaya qarşı təhlükə yaranması bəhanəsi ilə Güney Azərbaycanı işğal etdilər. Osmanlı dövləti bununla razılaşa bilməzdi və rus qüvvələrinin çıxarılması haqda Qacar dövlətinə nota göndərdi. Lakin Rusiya qoşunların Güney Azərbaycandan çıxarmaqdan imtina etdi.

1915-ci ildə Güney Azərbaycanda rus və Osmanlı qüvvələri toqquşdu. Lakin Osmanlıların rusları bölgədən çıxarmaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi.

Bölgədə yaranmış çox mürəkkəb şəraitdə Osmanlı dövlətindən gəlmiş çoxsaylı xristian aysorlar (cilovlar) quldur erməni dəstələri ilə birləşərək yerli əhaliyə – azərbaycanlılara qarşı hücuma keçdilər. 3 gün Urmiyada qırğınlar törədərək, onlar 1918-ci ilin fevralında Güney Azərbaycanın qərbini işğal etdilər. Təqribən bir aydan sonra birləşmiş erməni – cilov dəstələri yenidən Urmiyada, Dilman və Köhnəşəhərdə qətliam törətdilər. Müəllifin yazdığına görə, "bir neçə ay ərzində 100 mindən çox azərbaycanlı şəhid oldu" (səh.5). Bu zaman Andranik cilovlara, daha sonra ingilislərə qoşularaq 25 min erməni ilə Xoya hücum etdi. Bu hücum azərbaycanlı mücahidlər və onların köməyinə gəlmiş Osmanlı ordusu tərəfindən dəf edildi. Bütövlükdə isə müəllifin yazdığına görə, birinci dünya müharibəsi illərində Güney Azərbaycanın təqribən 150 min əhalisi soyqırıma məruz qalmışdır. Urmiya, Xoy və Salmasın dağlıq və düzənlik ərazilərində bütün kəndlər və yaşayış məntəqələri yerlə yeksan olmuş əhalinin əkin sahələri tamamilə məhv edilmişdir. Bölgənin iqtisadiyyatı tənəzzülə uğramışdır.

Qanlı-qadalı illərin faciəvi hadisələrini çoxsaylı arxiv materialları əsasında ətraflı tədqiq edən müəllif ürək ağrısı ilə yazır: "XX əsrin əvvəllərində Arazın hər iki tayında azərbaycanlıların soyqırı-

mı faciəsi Rza xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə qaranlığa gömüldü, onun Azərbaycan turkləri ilə dərin düşmənçiliyi sayəsində unutduruldu. Şəhərlərin tarixi haqqında yazılan bir neçə kitab istisna olmaqla, heç bir müəllif tərəfindən heç bir kitabda bu mühüm mövzuya toxunulmadı. Beləliklə, sonrakı nəsillər cilovluq faciəsindən tamamilə xəbərsiz qaldı…".

Kitabın bir çox bölmələrində – "Cilovlar tərəfindən Urmiya əhalisinin qırdırılmasının başlanması", "Urmiya camaatının öldürülməsinə davam edilir", "Urmiyanın qorxunc gecələri", "Cilovların Köhnəşəhərə hücumu", "Cilovların Çəhriğə hücumu", "Urmiya əhalisinin soyqırıma uğradığı günlər", "Şəmsi 1298 (1918)-ci ilin yazında Azərbaycan əhalisinin soyqırıma uğraması haqqında bəzi sənədlər", "Cilovlar tərəfindən Salmasın yenidən işğal olunması və camaatın soyqırıma uğradılması", "Əsgərabad döyüşü – ermənilər və aysorlar tərəfindən müsəlmanların soyqırıma uğradılması", "Andranikin başçılığı ilə ermənilərin Xoya hücumu", "Urmiyada əhalinin qırğınının son həddi" və s. – Güney Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində azərbaycanlıların soyqırımı konkret tarixi materiallar əsasında ətraflı təsvir edilir. Kitabda şahidlərin dili ilə dəhşətli hadisələr təsvir edilir. Məsələn, "Azərbaycanlı şəhidlərin torpağa tapşırılması" bölümündə Urmiyada baş verən hadisələr və onların nəticələri belə canlandırılır: "Cəmadi əl-əvvəl ayının 14-ü (25 fevral 1918-ci il) camaat meyidləri basdırmağa başladı. Bu iki, üç gün ərzində basdırılmamış cənazələr üçün bir arabalı adam ayrıldı ki, evləri gəzərək olan bütün meyidlər yığılıb dəfn edilsin. Bu meyidlərin sayı çox olduğu, bazarın isə olmadığı üçün kəfənə tutulmadılar. Cənazələri basdırmaq bir neçə gün çəkdi. Bir gündə 200-ə qədər meyid basdırıldı. İmkanı olan şəxslər özləri ölülərini basdırırdılar.

Fransız xəstəxanalarına aparılmış yaralıların böyük bir qrupu gündə 10 nəfərə qədər olmaqla vəfat edirdilər. Bunların dəfn xərcini xeyriyyə ianə idarəsi çəkirdi" (səh. 133).

"Cilovların Köhnəşəhərə hücumu" bölümündə baş vermiş talan və qətliam haqqında oxuyuruq: "Cilovlar şəhərə girdilər, şəhər əhalisinin evlərini çapıb-talamağa başladılar. Bu dəhşətli hadisə zamanı Köhnəşəhər əhalisindən bir neçə yüz nəfər öldürüldü" (səh. 157). "Urmiyanın Qəhrəmanlı kəndinin əhalisinin cilovların əli ilə soyqırıma uğraması" bölümündə faciəvi hadisələr bütün təfərrüatı ilə verilir: "Günorta vaxtı silahlı qüvvələr kəndi tutdular və 334 nəfər sakini bütünlüklə qırdılar. Belə ki, kənddə bir canlı belə qalmadı. İki-üç il bu kəndin şəhidlərinin sümükləri küçələrdə, həyətlərdə, evlərdə düşüb qaldı. Hər bir seyrçinin gözləri qarşısında dəhşətli bir mənzərə canlandı. Bu kənd iki-üç il beləcə boş qaldı. Yaralıların və ölülərin arasında çökək-çuxurda sağ qalmış bir-neçə nəfər uşaq və qadının kəndi dirçəltməyə gücləri çatmırdı. Qadın, kişi, uşaqların və yaşlıların bir çoxu qırılmışdı.

Çərşənbə axşamı günü 23 cəmadi əs-sani (5 aprel 1918-ci il) Qəhrəmanlı əhalisinə qarşı soyqırım törədən silahlı qüvvələr qalib kimi Urmiya şəhərinə daxil oldular" (səh. 174).

Salmas və ətraf kəndlərdə baş verənlər haqda yazılır: "Sonda xristian silahlı qüvvələri Salmasa qayıtdılar. Qayıdarkən onlara hücum etdilər. Ağır döyüşdən və 120 top atdıqdan sonra yuxarıda adı çəkilən kəndlər dağıdıldı, camaatın çoxu qırıldı. Bu kəndlər də soyğuna və talana məruz qaldılar" (səh. 181). Yaxud: "Ciloların ordusu hər tərəfdən qaçanları gülləyə tuturdu. Şəhər ətrafı meyidlə dolu idi. Bir çox qadınlar öz südəmər körpələrini arxlara ataraq qaçırdılar. Sözün qısası o qaranlıq gecədə Dilməqan şəhəri və onun ətrafında qadın və uşaqların harayı göyə yüksəlirdi. Qaçanlar qaçdıqdan sonra şəhərdə əhalinin üçdə ikisi, qocalar qaldılar. Evlərin qapısını bağlayaraq oturub ölümü gözlədilər. Cilovlar bir sutka şəhər əhalisini qırdılar. Bütün bağlı qapıları qıraraq bir yerdə yüz nəfərin meyidini salırdılar. Uşağı ananın gözləri qarşısında, qardaşı qardaşın önündə öldürürdülər. Bəzilərini öldürdükdən sonra bədən üzvlərini kəsirdilər. Bəzilərini isə yandırırdılar. Bir evdə quyudan suçəkən qadını bir cilov südəmər körpəsi ilə birlikdə quyuya atdı.

Salmas və Urmiyanın kəndlərindən cilovlar və ermənilər divarları deşərək azərbaycanlı qadın və kişilərin başlarını oradan keçirir, ipə salır və bu ipi öküzə bağlayaraq bir dəfəyə başlarını üzürdülər. Günü bu gün də Salmasın kəndlərində bu hadisədə şəhid olmuş şəxslərin sümüklərinə rast gəlinir.

Salmas əhalisinin bir hissəsi cilovların məscidə hörmət göstərəcəklərini düşünərək məscidə pənah apardılar. Cilovlar Dilməqanı tutan kimi məscidə pənah aparanların hamısını pulemyota tutdular. Seyhun çayı kimi qanla doldurdular. Bu hadisədən sonra həmin məscidin adı Qanlı məscid qaldı.

3-cü gün (15 ordubehişt/ 4 may) hər tərəfdən yığdıqları 40 min müsəlman toplayaraq bazardan keçirtməklə Həftvan kəndinə və Sər qalasına apardılar. Ayaq yalın, başıaçıq orada saxladılar. Bir həf-

tə sonra onları başqa bölgələrə göndərdilər. Bu zaman insanların çoxu yollarda acından öldü. Xoy, Təbriz, Güneyə çatanlar isə ağrı-acıdan və aclıqdan həlak olurdular. Xoy və Təbrizdən Salmasa gedən yolun hər ağaclıq məsafəsində yüz ölü düşürdü" (səh. 193-194). "Əsgərabad döyüşü. Ermənilər və aysorlar tərəfindən müsəlmanların soyqırıma uğradılması" bölümündə burada baş verən hadisələr haqda yazılıb: "Bütün Əsgərabad sakinlərindən yalnız iki-üç nəfər meyidlərin altında gizlənərək silahlı qüvvələr getdikdən sonra salamat qalmışdılar. Bu şəxslərin dediklərinə görə kənd məscidində ölənlərin sayı o qədər çox idi ki, qan məscidin içindən çölə axırdı. Bağlarda gizlənməyə çalışanlar isə gülləyə tutularaq küçə və meydanlarda, bağlarda bütünlüklə aradan götürüldülər. Əsgərabad məzarlığa çevrildikdən sonra meyidlər aylarla orada-burada atılmış, üst-üstə qalaqlanmış halda qaldılar. Kənd camaatı itlərin və quşların yeminə çevrildi" (səh. 201).

Analoji hadisələr Xoy və Güney azərbaycanlıların yaşadığı digər kənd və qəsəbələrdə də baş vermişdir.

Kitabın müəllifi tədqiqat boyunca dəfələrdə eyni fikri vurğulayır: "Təəccüblü burasıdır ki, imkan daxilində bütün bu ürəkağrıdıcı hadisələrin üstünü ört-basdır edərək açıqlanmasına yol verməməyə çalışırdılar" (səh. 176). Məhz aparılan bu siyasətin nəticəsidir ki, Güney Azərbaycanda yerli əhaliyə qarşı baş vermiş dəhşətli hadisələr gizlədilmiş, xalqın yaddaşından silinməyə çalışmışdır.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, T.Məlikzadə Dilməqaninin kitabı zaman-zaman xalqımıza qarşı ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırım aktları tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbə və tədqiqat əsəridir.

ABOUT THE GENOCIDE AGAINST THE BACKGROUND OF THE MAJOR SOCIAL AND POLITICAL EVENTS OF THE TIME IN IRANIAN HISTORIAN TOHID MELIKZADEH DILMEQANI'S BOOK "SOUTH AZERBAIJAN DURING THE FIRST WORLD WAR - GENOCIDE"

SUMMARY

Based on modern Iranian historian Tohid Melikzadeh Dilmeqani's book "South Azerbaijan during the First World War – genocide", acts of genocide and mass plunders created in the years of the First World War in Urmia, Salmas, Khoy and other settlements of South Azerbaijan by bandit Armenian and Christian bands of Andranik and Petros against our people, are investigated in the article.

Tohid Melikzadeh Dilmeqani's book is appreciated as an indispensable source and research work in the studying history of the genocide acts created against Azerbaijanis from time to time and in the revealing of true facts.

ГЕНОЦИД НА ФОНЕ ВАЖНЕЙШИХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ ПО КНИГЕ ИРАНСКОГО ИСТОРИКА ТОХИДА МЕЛИКЗАДЕ ДИЛМЯГАНИ «ГЕНОЦИД В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается о зверствах армянских и других христианских отрядов под командованием Андраника и Петроса в Урмии, Салмасе, Хое и других городах.

Книга Тохида Меликзаде Дилмягани «Геноцид в Южном Азербайджане в период Первой мировой войны» неоценимый источник в изучении геноцида против азербайджанцев, содержащий уникальные факты и свидетельства, изобличающие деяния армян.

T.e.d., prof. **Şahin FƏRZƏLİYEV**
AMEA Tarix İnstitutu
«Mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq» şöbəsinin müdiri
F.ü.f.d., dos. **Eynulla MƏDƏTLİ**
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun elmi
işlər üzrə direktor müavini

I DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN URMİYA BÖLGƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNƏ QARŞI SOYQIRIMI İRAN MÜƏLLİFLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Güney Azərbaycan, Urmiya, türk – müsəlman əhali, soyqırım, farsdilli qaynaqlar, Rusiya, Qafqaz
Keywords: South Azerbaijan, Urmia, Turkish-Muslim peoples, genocide, Persian sources, Russian, Caucasus
Ключевые слова: Южный Азербайджан, тюрко-мусульманское население, геноцид, персоязычные источники, Россия, Кавказ

Biz bu məqaləmizin əsas hissəsinə – XX əsrin əvvəllərində Güney Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırım hadisələrinin təsvirinə başlamazdan əvvəl olduqca müxtəsər şəkildə iki əsr əvvələ qayıtmaq istərdik.

Rusiya çarı I Pyotr (1672-1725) hakimiyyətə gəldikdən sonra öz işğalçılıq siyasətini həyata keçirməyə başladı. Osmanlı və İsveç dövlətlərini məğlubiyyətə uğradan çar ictimai durumu dəyişdirmək üçün təcili addımlar atmağa başladı. Rusiya dövləti I Pyotr hakimiyyətinin sonunda artıq böyük Avropa dövlətlərindən birinə çevrildikdən sonra öz gələcək siyasətini həyata keçirməkdən ötrü gözünü Cənubi Qafqaz ərazisindəki torpaqlara dikdi. Onun öz övladlarına yazdığı «Vəsiyyətnamə»də oxuyuruq: «Elə tədbirlər görmək lazımdır ki, İran ölkəsi gün-gündən yoxsullaşsın və onun ticarəti tənəzzülə uğrasın… İran həmişə viranlığa və məhvə doğru getsin… Rusiya dövləti istədiyi vaxt kiçik bir təzyiqlə onu asanlıqla aradan qaldıra bilsin. Lakin Osmanlı dövlətinin qəti süqutundan əvvəl İranın biryolluq nəfəsini kəsmək uyğun deyildir. Gürcüstan və bütün Qafqaz ərazisi İranın həssas damarı sayılır. Rusiyanın istila neştərinin ucu ona çatan kimi İranın ürəyindən zəiflik qanı fısqırmağa başlayacaq və elə gücsüz olacaq ki, heç bir təcrübəli həkim də onu sağalda bilməyəcəkdir. Bundan sonra Osmanlı dövləti noxtalanmış bir dəvə kimi Rusiya padşahlarının əlində olacaq… Vaxtı itirmədən Gürcüstanı və bütün Qafqaz ərazilərini ələ keçirib, İran padşahını öz əlaltı adamınıza çevirməlisiniz. Bütün bunlardan sonra Hindistana doğru irəlilmək lazımdır» [9, 7-8].

I Pyotr İrana, xüsusilə də Qafqaz ərazisinə əl uzatmaq istəyən üçüncü Rusiya hökmdarı olmuşdur. O, Azərbaycanı Orta Şərqin qapısı sayırdı [8, 8]. I Pyotrun təcavüzkar siyasəti II Yekaterinanın çarlığı dövründə də ermənilərin yardımı ilə davam etmişdi [9, 8].

XIX əsrin əvvəllərində Qacarlar İranı və Rusiya arasında baş vermiş iki müharibə – 1804-1813-cü və 1826-1828-ci illər müharibələri Azərbaycanın iki yerə parçalanması ilə nəticələndi. Bu parçalanmanı son olaraq rəsmiləşdirən Türkmənçay (Türkmançay olmalıdır! – Ş.F.) müqaviləsi nəticəsində «eyni tarixi köklərə malik, tarixən eyni ərazidə yaşayan, vahid bir dildə danışan, eyni mədəniyyətə və həyat tərzinə malik bir xalq iki hissəyə ayrılmış oldu [2, 6]. Azərbaycan ərazisində erməni vilayəti yaradan rus məmurları belə əmələ əl atmaqdan ötrü Çar Rusiyası Senatının 21 mart 1828-ci il fərmanını əldə rəhbər tutmuşdular. Fərmanda deyilirdi: «10 fevral 1828-ci ildə Fars dövləti (Persiya) ilə bağlanmış traktat əsasında Rusiyaya birləşən Naxçıvan xanlığı bundan sonra bütün məsələlərdə Erməni vilayəti adlansın». Cənubi Qafqazda «Erməni vilayəti» yaradan Rusiya əmin idi ki, ermənilər onun sadiq dayaqları olacaqlar [10, 343-344].

Həqiqətən də belə olan torpaqsız ermənilər məhz rusların köməyi sayəsində bütün Xəzəryanı vilayətlərdə, həmçinin Gürcüstanda geniş torpaqlara malik oldular, onlar dəfələrlə dəhşətli soyqırım siyasəti yürütməyə cəhd etdilər, bu məqsəd uğrunda müəyyən «uğurlara» çatdılar, 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti əraziləri, habelə Şərqi Anadolu ilə yanaşı Güney Azərbaycanda da türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlar icra olunmağa başladı. Əsas məqsəd Qərb dövlətləri tərəfindən müsəl-

man türklərin yaşadıqları ərazilərdə və xüsusilə güclü türk dövləti olan Osmanlı dövlətinin qonşuluğunda özlərinə dayaq nöqtəsi kimi süni şəkildə erməni dövləti yaratmaq idi. Lakin ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükləri üçün burada hələlik dağınıq şəkildə yaşayırdılar. Buna görə də onlar məqsədlərinə çatmaq üçün Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadoluda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində də əhalinin əksəriyyətini soyqırıma məruz qoydular, türklərin yaşadıqları bütün bölgələrdə eyni taktika yeritdilər, yəni yerli türk əhalini soyqırıma məruz qoyaraq dənizdən-dənizə «Böyük Ermənistan» dövlətinin yaradılmasına şərait yaratmaq istiqamətində işlər aparmağa başladılar [8, 501].

I Dünya müharibəsinin (1914-1918) yaratdığı mürəkkəb şəraitdən istifadə edərək ermənilər qonşu xalqların hesabına özlərinə dövlət yaratmaq iddialarını gerçəkləşdirməyə başladılar. Bu sərsəm ideyanın həyata keçirilməsi üçün yeganə yol həmin ərazilərdə yaşayan yerli əhalinin məhv edilməsi idi [6, 97].

Ermənilərin Daşnaksütyun partiyası hələ əsrin başlanğıcında bu məqsəd uğrunda ciddi mübarizə zərurətini təlqin etməyə başladı. Səttarxanla düşmənçilik edən Davidyan 1908-ci il oktyabrın 22-də yazmışdır: «Bu gün hər dövrdən artıq mübariz olmalıyıq. Mübarizə meydanı geniş və inqilabi iş müqəddəsdir. Biz də inqilabi ruhun olduğunu əməldə göstərməliyik… Candan keçmək, candan keçmək və yenə də candan keçmək… Bu həmin şeydir ki, bugünkü şəraitdə hər bir digər amildən daha təsirlidir. Çox həssas bir şəraitdəyik və daşnak partiyasının üzərində böyük məsuliyyət vardır. Bizim sərhədimiz yoxdur. Harada inqilabi iş var, biz orada olmalıyıq» [7, 24].

Daşnaklar məhz inqilabi iş və fəaliyyət üçün o vaxtlar niyə Təbriz, Rəşt, Ənzəli, Qəzvin və Tehranı seçmişlər? «Ermənilər üçün sərhəd yoxdur» deyən erməni Yepremin üzv olduğu daşnak partiyasının xəyalı «Böyük Hayıstan» adlandırdığı Qara dəniz, Xəzər dənizi və Aralıq dənizi arası ərazilərə yönəlirdi. Yeprem qarşısına 3 məqsəd qoymuşdu:

1. Müsəlman Azərbaycan türklərini aradan qaldırmaq;
2. Cənubi Azərbaycanı və Gilanı, o cümlədən Xəzər dənizi sahili boyu Astara çayına qədər olan ərazini İrandan ayırıb Rusiya ərazisi tərkibinə qatmaq;
3. İranda ruspərəst adamı hakimiyyətə gətirmək [7, 24-25].

İndisə keçək mövzumuzun əsas hissəsinə:

XX əsrin əvvəllərində Güney Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırım hadisələrini izləmək üçün əlimizdə bir neçə dəyərli məxəz vardır:

1. Əhməd Kəsrəvi: «Azərbaycanın on səkkiz illiyi tarixi, yaxud qorxmaz və igid adamların taleyi;
2. Tohid Məlikzadə Dilməqani: «Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində»;
3. Səməd Sərdariniya: «Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı».
4. Rəhmətullah Tofiq. «Tarixi-Urmiyyə».

XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də Birinci Dünya müharibəsi illərində ərazisi 1907-ci il müqaviləsi ilə Rusiya və Britaniya imperatorluqları arasında təsir dairələrinə bölünmüş, müharibə illərində isə faktiki olaraq tərəflərin maraqlarının kəskin toqquşduğu Qacarlar dövlətində mərkəzi hakimiyyətin hədsiz zəifliyi və yerlərdəki baş verən proseslərə nüfuz edə bilməməsi, ölkədə baş alıb gedən hərc-mərclik şəraiti, xarici dövlətlərin qoşunlarının, cürbəcür missioner təşkilatlarının mövcudluğu, onların öz qurumları və dövlətlərinin maraqlarına uyğun fəaliyyətləri Azərbaycan əyalətlərinin əksər bölgələrdəki kimi, Urmiyada da erməni davakar millətçilərinin fəallaşmasına, onların öz himayədarlarına arxalanaraq, bölgədəki Azərbaycan türklərinə qarşı açıq-aşkar təcavüzkarlıq hərəkətlərinə yol açmışdı. Bu və ya buna bənzər hadisələr həm baş verdiyi zamanlarda, həm də ondan sonralar da İran tarixçilərinin diqqətindən kənarda qalmamışdı. İran tarixinin, bir sıra ümdə məsələlərinin ilk tədqiqatçılarından sayılan Əhməd Kəsəvi Təbrizinin tədqiqatlarında ilk dəfə həmin hadisələrdən bəhs edilmiş, təfsilatlı təhlil edilməsə də, hər halda Azərbaycanda, o cümlədən Təbriz, Xoy, Salmas, Zəncan, Urmiya, Maku və başqa məntəqələrdə Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən qanlı hadisələrdən bəhs edilmişdir [4].

Həmin hadisələr barəsində bir şahid olaraq Rəhmətullah xan Tofiqin qeydlərində Birinci Dünya müharibəsi illərində və ondan sonrakı illərdə baş verən acı hadisələr ətraflı yer almışdır. Doğulduğu, yaşadığı və müxtəlif xidməti vəzifələrdə çalışdığı Urmiyanın qısa tarixini yazması və adı çəkilən məsələləri ətraflı qələmə alması onun yüksək vətənpərvərlik mövqeyinin göstəricisidir və təqdirəlayiqdir [4].

Təqdim olunan məruzədə Rəhmətullah Tofiqin «Urmiyanın tarixçəsi» əsəri üzərində incələmələr apararaq, yeri gəldikcə, digər mənbə və ədəbiyyatlara da müraciət edəcəyik. Adını çəkdiyimiz əsərə İranın tanınmış tarixçisi XX əsr İran tarixinə, eləcə də Azərbaycan Respublikası ilə əlaqədar mövzulara dair tədqiqatların müəllifi Kavə Bayatın yazdığı ön sözdə qeyd olunur ki, Rəhmətullah Tofiqin qələmə aldığı yaddaş qeydləri olduqca diqqətçəkicidir.

Qeyd olunur ki, I Dünya müharibəsi başlayanda artıq xeyli əvvəldən Urmiyada yerləşmiş rus qoşunları Urmiyadan Osmanlılar üzərinə yürüşə başladılar, tezliklə bu şəhər və ətrafı müharibə meydanına çevrildi, rus qoşunları üçün davamlı olaraq Qafqazdan qüvvə və təchizatlar gətirilməyə başlandı. Demək olar ki, bölgənin idarəçiliyində bütün ixtiyar rusların əlinə keçdi. Urmiya hakimi Etimad-üd dövlə də felən rusların hakimiyyətinə tabe edilmişdi.

Urmiyanın məsihiləri (xristianlar İranda belə adlandırılır və burada aysorlar da nəzərdə tutulsa da, lakin söhbət, əsasən, ermənilərdən gedir – E.M.) rusların bölgəyə sahib olmasından sonra onların dəstəkçilərinə çevrildilər və məsihilərin müsəlmanlara qarşı bəslədikləri kin-küdurət açıq zorakılıqlara, zülmə və amansızlığa çevrilməyə başladı. 1333-cü hicrinin qışında ruslar Sarıqamışda, osmanlılar tərəfindən məğlubiyyətə uğradılar və türklərin əks-hücum təhlükəsini nəzərə alıb, Urmiyadan Qafqaza doğru çəkilməyə məcbur oldular. Bu zaman müsəlmanların qisas alacağından qorxan bir çox xristianlar onlarla bərabər Urmiyanı tərk etməli oldular [4, s.4].

Hicri 1334-cü ilin yazında Osmanlı dövləti rusları Azərbaycandan (İran Azərbaycanı), vurub çıxarmaq üçün Xəlil paşanın komandanlığında qoşun göndərdi və Xəlil paşa Urmiyaya daxil oldu və Urmiya əhalisini, ətraf məntəqələrdə yaşayan əhalini, İslam İttihad Partiyasına qoşulmağa çağırdı. Urmiya müctəhidi Hacı Mirzə Fəzlullah Osmanlı komandanlığına dəstək verərək xalqı ruslara qarşı cihada çağırdı. Ruslar bu vaxt qüvvələrini Salmasda cəmləşdirmişdilər. Amma bu zaman baş verən Van hadisələri türklərin ruslar üzərinə hücumunu dayandırdı.

Müəllif bu məsələ ilə əlaqədar qeyd edir ki, ermənilər şəhər hakimiyyəti ilə qarşıdurma və toqquşmalardan sonra Van şəhərini ələ keçirib Rusiyadan kömək gözləyirdilər [4, s. 5].

Bu arada ruslar da Qafqazdan əlavə qüvvələr gətirib geri çəkilməmişdən əvvəlki mövqelərinə tezliklə qayıtmağı məqsəd qoymuşdular. Tezliklə süvari Draqun hissələri, Miyandobu keçərək Mahabada daxil oldular.

Mahabad əhalisinin bir qismi osmanlılarla bir olub, ruslara qarşı çıxmışdılar və qarşıdurmalarda Rusiyanın oradakı konsulu da öldürülmüşdü. Bunu bəhanə edən ruslar bir neçə saat müddətində bu şəhərdə şiddətli qətliam törətdilər. Rusların idarəsində olan Gömrük idarəsinə, Amerika xeyriyyə təşkilatının binasına və Rusiya təbəəsi olan, hörmətli şəxs sayılan Mirzə Hacının evində sığınacaq tapanlardan savayı kimsəyə aman verilmir, qılıncdan keçirirdilər. Savucbulaqda da qətliam davam etdi, qaçıb qurtaranların evləri qarət edilirdi. Bundan sonra rus qoşunları Urmiyaya girdilər. Lakin əhalinin qəzəbindən qorxaraq burada qətliama cəsarət etmədilər, bir neçə mötəbər şəxsi həbs etdilər, lakin bir neçə gündən sonra da azad etdilər.

R.Tofiq yazır ki, ruslar geri qayıdanda məsihilər də onlarla bərabər geri döndülər «bizim malımızdır» deyə müsəlmanların mallarını əllərindən almağa başladılar. Tehrandan ezam olunan hökumət məmurunun başçılığı ilə məsihilərin tələblərini təmin etmək üçün komissiya quruldu. Urmiyaya göndərilən yerli hakimiyyət başçısı İmənud-dövlə əslində rusların və ermənilərin tələbi ilə hərəkət edirdi. Bir müddət sonra ruslar onların zamanında Xoy hakimi olan Etimad-üd dövləni Urmiyaya hakim təyin etdirdilər [4, s. 9].

R.Tofiq yazır ki, hicri təqvimi ilə 1335-əvvəllərində Rusiyada inqilab oldu, rejim dəyişildi, İran dövləti Urmiyaya yeni hakim-Müəzəzüd-dövləni təyin etdi, bundan sonra da rusların vətənlərinə qayıtmaq niyyətləri ortaya çıxanda ermənilər aysorlarla bərabər yenə təcavüzkalığa əl atdılar.

Müəzzəz-üd dövlə zamanında türk-müsəlman əhalinin baş bəlası olan Marşimun öz zalım partizan dəstələri ilə vandan Salmasa və oradan Urmiyaya qaçıb gəldi və şəhər ətrafındakı kəndlərdə yerləşdi, əhaliyə, kəndlərə çox zərər vurdu. Hökumət bir qrup məsihini qarət və qətldə günahlandırıb həbs etdi, lakin məsihilər böyük kütlə ilə gəlib həbsxananı dağıdıb, onları azad etdilər. Ruslar da pullarının bazarda qiymətdən düşməsindən çox narahat idilər, şəhərdə özbaşına hərəkətlər edir, qayda-qanuna məhəl qoymurdular.

Müəllif yazır ki, 15 ramazan 1335 tarixində rus «soldatları» bazarda bir iranlı kazakı öldürdülər, atışma başlandı, ruslar bazarı qarət edib qiymətli nə varsa gətirdikləri arabalara yığıb apardılar, sonra

bazara od vurdular, hər yeri külə döndərdilər [4, s. 10]. Bu zaman Urmiyada «Məsihilər komitəsi» təşkil edildi. Burada başda amerikalı Mister Şot, Marşimun, ağa Petros və bir neçə Urmiya məsihisi təmsil olunurdu. Komitə Salmas və Urmiya ətrafından bütün silahlı erməniləri və digər məsihiləri Urmiyaya gətirib şəhərə hücum etmək üçün onlara şərait yaratdı. Şəhər hakimi İclalmülk öz evinə getdi, qapısını bağlayıb evində oturdu. Müsəlmanlar ailələrini, mallarını və canlarını qorumaq üçün pərakəndə şəkildə vuruşmağa başladılar. Səhərisi gün məsihilər şəhəri topa tutdular. Məsihilər tələb etdilər ki, şəhərin ixtiyarı onlara verilməli, müsəlmanlar tərkisilah olmalıdırlar. Bundan sonra Salmas şəhəri də məsihilər tərəfindən mühasirəyə alındı.

Kitabın müəllifi R.Tofiq də şəhər müctəhidi Mirzə Mahmudun çağırışı ilə qətlə yetirilənlərin cənazələrinin evlərdən, küçələrdən yığılıb dəfn edilməsində iştirak etmişdir. O, qeyd edir ki, yüzlərlə adamın köməyi ilə qadın, uşaq, qoca, cavan olmaqla 10 min nəfərdən çox adamın cəsədi toplandı [4, s. 23].

Müəllif yazır: «Evlərdəki bu qanlı cəsədləri görəndə, bir Allah bilir ki, mənim nə qədər ağır və qəmli halım var idi və yəqin ki, ömrüm boyu bu acı səhnələri unuda bilməyəcəyəm. Ələ keçən, gözə görünən heç kəs sağ buraxılmamış, onların ev-eşikləri isə qarət edilmişdi.

Xoy şəhəri də bombarduman edilmiş, əhaliyə divan tutulmuşdu. Ümumən, bütün Azərbaycanda həyəcanlar yaşanırdı. Təbriz erməniləri Urmiyadakı hadisələrə görə öz taleləri üçün narahat idilər. Ermənilərin böyük xəlifəsi (keşişi, kilsə rəhbəri) hakim İclalmülkün məiyyətində Urmiyaya gəlib məsihilərə öyüd-nəsihət verdi. Lakin bu səmərə vermədi, çünki məsihi dəstələri İran hökumətinə tabe olmaq niyyətində deyildilər. Xəlifə Təbrizə qayıtdı, amma İclalmülk şəhərdə qaldı [4, s. 48].

Tofiq yazır ki, Səlahəddin paşanın komandanlığı ilə osmanlı qoşunlarının İrana daxil olması ilə bölgədə vəziyyət dəyişdi. Salmas yaxınlığında Petrosun başçılığı ilə məsihilər osmanlı qoşunu ilə döyüşə girdilər. Lakin sıxışdırılıb geri çəkilməyə məcbur oldular. Şəvvalın 21-də Kərimabadda ağır döyüşdə məsihilər şəhərdən çıxıb geri çəkilməyə qərar verdilər, Savucbulağa çəkilərkən onlar qarşılarına çıxan müsəlmanları öldürürdülər. 25 min məsihi at-arabaları və götürə bildikləri əşyaları ilə hərəkət edirdilər [4, s. 57]. Bir qrup Fransa kilsəsində sığınacaq tapdı, osmanlıların gəlişi ilə məsihilərin də təqibi başlandı. 22 şəvval 1336-da osmanlı qüvvələri Urmiyaya daxil oldular. Bəzi məsihilər var idi ki, yaxın olduqları müsəlmanların canlarını qorumuşdular. Əksinə bəziləri də vardı ki, yaxın qonşu və dost olduğu müsəlmanlara qarşı qəddarlıqda cilovlardan (quldur aysor dəstələri) və qafqazlılardan da irəli getmişdilər [4, s. 6].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Güney Azərbaycanda xristian dövləti yaradılması məqsədilə əsas qüvvələri ermənilər və Azərbaycanın qərb hissəsində sığınacaq tapmış aysorlar olan bir xristian ordusu yaradılmışdı. Bu ordunun yaradılma səbəbləri haqqında Urmiyadakı rus konsulu Nikitin öz xatirlərində yazır: «Aysor atıcıları 4 batalyon, erməni atıcıları 2 batalyon, 4 dağ topu, 300 atlı, bir birləşmiş batalyon və 1 teleqraf xidmətinə malik idilər… Bu qoşundan başqa çoxlu sayda aysor piyada qoşunu, fərari ermənilər və Urmiya ilə Salmasın xristian məzhəbli əhalisi də bu qoşunda iştirak edirdilər. Ali komandanlıq Klonel Sardini rus zabiti Kuzminə tapşırılmışdı. Onlara 3 fransız zabiti və 30-a qədər kiçik rütbəli zabit kömək edir» [5, 95].

Əlbəttə, xristian ordusunun təşkili çətinliklə başa gəlirdi, çünki kifayət qədər kadr yox idi, çünki polkovnik Klonel Şardini rus-yapon müharibəsi zamanı ciddi yaralar almışdı. Döyüş aparmaqdan ötrü hərbi sursat və ehtiyat hissələri zəruri idi. Nəhayət, rus əsgərləri komitəsinin başçısı Saltıkov ermənilərin qorunması və onlara yardım üçün bir qədər silah və ehtiyat sursat verməyə hazır olduğunu bildirdi [5, 98].

Bu vaxt xristian ordusuna qoşulmaq üçün İrəvan və Naxçıvandan bir dəstə erməni qaçıb Urmiya və Salmasa gəldilər. 6000 nəfərə qədər olan bu ermənilər «qaçaq ermənilər», yaxud «qaçqın ermənilər» adı ilə tanındı ki, başçıları Artuş, Hartun, Yəqurt, Hambarsun, Petros, Diçaq, Sumbat idilər. Beləliklə, aysor ordusu və Osmanlı cilolarından (Osmanlı ərazisindəki aysorlar «cilo» adlanırdılar – Ş.F. və E.M.) təşkil olunmuş xristian ordusu Azərbaycanın və bölgənin siyasi hərbi səhnəsinə daxil oldu, Azərbaycanın qərbi, Osmanlı sərhədi, Urmiyadan Araz çayına qədərki ərazi bütünlüklə rus, ingilis, fransız birləşmiş xristian qoşununun işğalına məruz qaldı. Bu cidd-cəhdin iki əsas məqsədi vardı: Bölgəni Azərbaycan türklərindən boşaltmaq və Haydat (Böyük Ermənistan) nəzəriyyəsinə əsaslanan bir xristian dövləti yaratmaq; Ümumi diqqəti Avropada gedən müharibədən yayındırıb Osmanlı dövlətinə qarşı yönəltmək [5, 98].

Bu hadisədən bir neçə gün sonra fransız əsilli müsyö Küjel tərəfindən elan olundu ki, silahlanmaq istəyən hər bir müsəlman xristian ordusuna müraciət etsin, onlar yaxşı at, dəbdəbəli yəhər, gözəl geyimlə təmin olunacaqlar. Lakin müsəlmanlardan bir nəfər belə fransızların təklifini qəbul etmədi [5, 98].

Ciloların komandirlərindən biri olan Petros belə bir bəyanat yaydı:

«Mənim aysor qardaşlarım!.. Mal-mülkümüz dağıdılmış, kilsələrimiz kürdlərin və türklərin əlinə keçmişdir… Minlərlə aysorumuz isə türklərin və kürdlərin xəncərindən qurtulmuşlar… Bilirsinizmi ki, Rusiya sizə ana öz balasına göstərdiyi kimi qayğı göstərir? Buna görə də sizin borcunuzdur ki, ona (Rusiyaya - Ş.F. və E.M.) qarşı sədaqətli olasınız. Hər gün rus millətinə dua edin… o cümlədən 6 aya yaxın bir müddətdə onları yedizdirib-içizdirən Urmiyadakı Amerika səfirliyini də unutmaq olmaz. Allahdan istəyin ki, anamız Rusiya öz qüdrətini əldən verməsin… Hamılıqla rus hərbi qüvvələrinə dua edin… Heç vaxt qorxma, həmişə qorxut, özünü qorxaq göstərməklə düşməni öz üzərinə qaldıra bilərsən. Düşmənçilik asan iş deyil… Öl, lakin «türklərə təslim olma» [5, 105-106].

Gördünüzmü xristian aysor və ermənilərin türklərə qarşı hiddətini. Gördünüzmü onların ruslara yaltaqlanmalarını?

Vəziyyətin belə gərgin bir vaxtında bir qrup azadlıqsevər adam Azərbaycanda ictimai vəziyyətə hərtərəfli nəzarət etmək üçün Urmiyada Azərbaycan Demokrat firqəsinin Urmiya şöbəsini açdılar. Lakin şəhərdə bərk ərzaq qıtlığı vardı. Xristianlar əhalinin ev-eşiyini qarət edirdilər [5, 107-110].

Qarət hələ nədir ki? Tezliklə yerlərdə müsəlman qırğını başlandı. Aysorlar ev sahiblərini öldürür, evin əşyalarını qarət edir, sonra yandırırdılar. Faciəvi qırğınlar Salmasda da təkrar olundu. O ərəfədə «general» Andronik başda olmaqla səkkiz min silahlı erməni Arazın o tayından (şimaldan) Xoy şəhərinə hücum edərək daha böyük qırğınlar törətdilər [5, 16].

Çar II Nikolayın devrilməsindən sonra işğalçı rus ordusu Güney Azərbaycanını tərk edib öz vətənlərinə qayıtdılar. Onlar geri çəkilərkən bir çox şəhərlərdə qırğınlar törətdilər.

Qeyd olunmalıdır ki, ruslar Güney Azərbaycanda olarkən burada yaşayan xristianlar onların himayəsinə arxalanaraq yerli əhaliyə divan tuturdular. Əhməd Kəsrəvi yazır: «Ruslar əhali ilə amansız davranır, assurilər (aysorlar-Ş.F.) və ermənilər onların köməyinə bel bağlayaraq hədd-hüdudsuz zülmkarlıq edirdilər… Onlar şəhər xaricində də istədikləri əməlləri həyata keçirirdilər. Qafqazdan qaçan bir dəstə erməni cilolarla əlbir olub quldurluğa qurşanır, onlara müqavimət göstərən adamları dərhal öldürürdülər..» [3, 710].

Güney Azərbaycanın o vaxtkı polis rəisi Abdulla Bəhrami öz xatirələrində yazır: «Bütün bu baş verənlərin daha dəhşətlisi və daha təhlükəlisi assurilərin hücum məsələsi idi. Ruslar Urmiya və Salması, həmçinin ətraf əraziləri boşaldıb öz ölkələrinə qayıtdıqdan sonra ingilislər həmin ərazilərin müdafiəsini müharibə vaxtı İrana sığınmış assurilərə tapşırdı. İngilislər habelə bir çox yeni silahı və rusların Urmiya gölü ətrafında yığılıb qalmış hərbi sursatlarını da assurilərə verdilər. Bununla da, qaniçən və vəhşi tayfa sayılan assurilər yaranmış fürsətdən istifadə edərək… özləri üçün kiçik bir dövlət yaratmaq həvəsinə düşdülər. Onlar Urmiyada mərkəzdən gəlmə bütün məmurları işdən qovub, şəhərin idarəsini birbaşa öz əllərinə keçirdilər. Assurilərin rəhbəri Marşimon öz atlıları ilə Salmas şəhərinə hücum edərək, oranı da öz nəzarətləri altında olan ərazilərə daxil etmək istəyirdi» [9, 20-21].

Deməк rus işğalı iflasa uğradı, əvəzində isə İngiltərə və Fransa Güney Azərbaycanın qərb vilayətlərində xristianlardan ibarət bir qoşunu asanlıqla rus silahlı qüvvələrinin əvəzi olaraq meydana çıxardılar. Ə. Kəsrəvi yazır: «Almaniyaya qarşı müharibədə hamıdan artıq israrlı olan İngiltərə ilə Fransa, Almaniya və müttəfiqlərinin məğlub olacağı vaxta qədər müharibəni davam etdirmək istəyirdilər… Məhz buna görə də qərara gəlmişdilər ki, İran və Osmanlı dövləti erməni və assurilərdən ibarət bir ordu yaradıb, onlardan ingilis və fransızların əlaltıları kimi istifadə etsinlər. Bu məqsədlə də onlar erməni və assurilərin başçıları, xüsusən assurilərin dini rəhbəri Marşimonla danışıqlar aparmış və lazımi şəraiti ona və ermənilərə yaratmışdılar… Bu işdə amerikalılar da onlarla əməkdaşlıq edirdilər» [3, 712].

Məlum olduğu kimi, bəhs olunan illərdə Güney Azərbaycanda aysorların bədnam rəhbəri yuxarıda adı dəfələrlə çəkilən Marşimon, ermənilərin rəhbərləri Arşak, Artus və başqaları, kürdlərin başçısı isə Simitqo (İsmayıl ağa) idi. İndi biz bu iki şəxs barədə müxtəsər məlumat vermək istərdik.

Güney Azərbaycanın qərb hissəsində məskunlaşmış olan İsmayıl ağa Simitqo, qardaşının Azərbaycan valisi Nizamüssəltənənin əmri ilə Təbrizdə öldürülməsindən sonra özünün şəkkak adlı tayfası

ilə gah dövlətlə əməkdaşlıq edir, gah da dövlətə qarşı çıxırdı. O, ruslar gələrkən onlara yaxınlaşdı, daha sonra osmanlılara qoşuldu. Ruslar gedərkən, xeyli miqdarda silah və hərbi sursat əldə edərək, bölgədə qüvvətləndi. Sonra xristianlarla əməkdaşlıq etdi. Xristianlar bir neçə gün kütləvi qırğın nəticəsində Urmiyanı ələ keçirdikdən sonra Marşimon bir dəstə cilo ilə Salmasa doğru yola düşdü. Onun məqsədi Salması tutmaq, Simitqo ilə görüşüb danışmaq və onu öz tərəfinə çəkmək idi [9, 46].

Bəli, Azərbaycan türklərinə düşmən olan iki tayfa nümayəndəsi: Kürd Simitqo və aysor Marşimonun maraqları uyğun gələn kimi birləşirdilər.

Marşimon Xosrovabad adlı aysor kəndinə gəldi, Simitqo ilə Köhnə şəhərdə görüşmək qərara alındı. Bu haqda Ə.Kəsrəvinin məlumatı daha müfəssəldir: İki rəhbər bir otaqda görüşürlər. Marşimon Simitqoya yenidən birləşməyi və Kürdüstan ərazisini tutaraq birgə sülh şəraitində yaşamağı təklif edərək deyir: «Biz ordu yaratmışıq, lakin atlılarımızın sayı azdır. Əgər siz də bizə qoşulsanız qüvvələrimiz çoxalar və gedib Təbrizi də ələ keçirərik». Lakin birdən-birə Simitqo eşiyə çıxıb faytona minmək istəyən Marşimona tüfəng atəşi açır, hər iki tayfa döyüşçüləri arasında atışma başlayır, can üstə olan Marşimon Simitqonun qardaşı Əli ağanın gülləsi ilə öldürülür. Marşimonun qətlə yetirilməsi on min nəfərdən çox insanın, xüsusilə də günahsız qadınların qətli ilə nəticələndi [9, 46-50].

Xristianların əli kürdlərə çatmadığı üçün onlar bunun acığını Urmiya müsəlmanlarından almaq qərarına gəldilər. Cilolar Marşimonun intiqamını almaq üçün hər tərəfdən şəhərin müsəlman məntəqələrinə hücum edib «qan-qan» deyə bağırdılar [9, 54-70].

Tezliklə Simitqo da öldürüldü [9, 149].

Və yeni qırğınlar başlandı. Bu dəfə araya soyqırımın başqa bir fəal iştirakçısı erməni Andronik çıxdı. Onun Xoya hücumunu təsvir edən Tohid Dilməqani yazır:

«Azərbaycan əyaləti olan və tarixi cəhətdən Azərbaycanın bir hissəsi sayılan İrəvan əyalətində – kiçik bir ərazidə dövlət yaradılması ilə razılaşmayan Andronik «Xəzər dənizindən Qara dənizə qədər «Böyük Ermənistan» yaratmaq istəyən ifratçı ermənilərdən idi. O, Azərbaycan və Anadolu türklərini qırmaqda ruslara böyük kömək etmişdi. O, öz qüvvələri ilə birgə Urmiya gölünün cənubuna çatıb orada ingilis qüvvələri ilə birləşmək fikrində idi» [5, 216-217].

Xoyda vəziyyət çox gərgin idi. Bu vaxt Osmanlıların 12-ci briqadası bu şəhərə doğru irəliləməyə başladı. Azərbaycan şəhəri olan Xoyu tutmaqdan ötrü Osmanlılarla ermənilər vuruşur, arada həmyerlilərimiz qırılırdı, 2 min nəfər azərbaycanlı şəhid oldu [5, 222].

Başqa yandan erməni Petros Urmiyanın cənubuna tərəf irəlilədi, tezliklə şəhəri tutdu. Urmiyanı işğal etmiş erməni və aysorların üzərinə hücum etmək üçün 4-cü Osmanlı korpusu hazır vəziyyətə gətirildi, xristianlar gecə vaxtı qarət etdikləri mallarla birgə Urmiyadan çıxıb getdilər [5, 233].

Osmanlı qüvvələri Urmiyaya girən kimi onlar Urmiya və Salmas qırğınında iştirak etmiş erməni və aysor mənşəli cinayətkarları taparaq edam etdilər.

Beləliklə, Güney Azərbaycanda 200 min azərbaycanlı vəhşicəsinə soyqırıma məruz qaldı. Bəlkə Osmanlı qoşunu Güney Azərbaycana daxil olmasaydı, bu torpaqlara gəlmə erməni və aysorlardan ibarət xristian qoşunu Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində yerli azərbaycanlıları tamamilə qırıb qurtarardı [8, 16].

XX əsrn əvvəllərində yazılmış və əllərində bayraq tutan əzabkeş həmvətən əsgərlərin xorla oxuduqları bir marşın aşağıdakı bəndi həmin illərdəki əhval-ruhiyyəni yaxşı əks etdirirdi:

«Ey vətənə bəzl eləyən nəqde-can,
Millətə dar üstdə verən imtahan,
Məhv ola müşkildi bu namü nişan,
Qanla şəfa tapdı bahare-vətən» [3, 682].

Sonda qeyd edilməlidir ki, bəhs edilən dövrdə Güney Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırım siyasəti sistemli şəkildə araşdırılmalı, mövcud tarixi sənədlər və materiallarla yanaşı, o dövrdə baş verən hadisələrə dövrün şahidlərinin xatirələrinə və ayrı-ayrı tarixçilərin tədqiqatlarına müraciət etməklə qiymət verilməli, erməni zalımlığı və riyakarlığı ifşa edilməlidir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda və İranda ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları yeni arxiv sənədlərində, Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər), II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2015.
2. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917). Bakı, 1989.
3. Kəsrəvi Əhməd. Azərbaycanın on səkkiz illiyi tarixi, yaxud qorxmaz və igid adamların taleyi, II cild, Tehran, 2537.
4. Rəhmətullah Tofiq. Tarixçeye-Urmiyyə. (Bax: Məcmeye-tarixe moasere-İran, Tehran, hicri 1382.
5. Məlikzadə Tohid Dilməqani. Güney Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində. Bakı, 2010.
6. Nəcəfli Güntəkin. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın Şərqi Anadolu və İranda ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları yeni arxiv sənədlərində, Azərbaycan və Şərqi Anadoluda …
7. Onullahi S.M. Erməni millətçiləri və İran. Bakı, 2002.
8. Səfəri Həsən. 1918-ci ildə Urmiyada azərbaycanlıların soyqırımı, Azərbaycan və Şərqi Anadoluda …
9. Sərdarniya Səməd. Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı. Bakı, 2006.
10. Мархулия Гурам. Переселение армян на Кавказ и их политика геноцида, Azərbaycan və Şərqi Anadoluda …

GENOCIDE OF AZERBAIJAN TURKS IN THE URMIA REGION OF SOUTHERN AZERBAIJAN IN THE YEARS OF THE WORLD WAR I IN THE WORKS OF IRANIAN AUTHORS

SUMMARY

During the First World War years, although the Qajar Iran had announced strict neutrality not to join any of the warring blocs, it actually turned into a bloody battleground soon after the war started. Iran which at the time was under the direct sphere of influence of empires of Great Britain and Russia was also right at the frontline with the neighboring Ottoman Empire. The local Armenians and Assyrians in the region of Urmiya used the support of Russians to inflict all kinds of massacres on Turkish-Muslim population of the country through ruthless killings and burning of residential places, as well as coercing many others to leave their homeland. These horrid atrocities have been clearly documented in works of many renowned Iranian historians including but not limted to A. Kasravi, S. Sardarniya, T. Malikzade, R.Tofig.

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРКОВ В ОБЛАСТИ УРМИЯ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИРАНСКИХ АВТОРОВ

РЕЗЮМЕ

Хотя в годы Первой мировой войны Каджарское государство Ирана не присоединилось ни к одному из воюющих государств, в действительности же с началом войны она превратилось в театр военных действий. К тому же, Иран, разделенный на сферы влияния со стороны Британии и Российской империи, являлся прифронтовой зоной войны России и османов, и местные армяне и айсоры в области Урмии, пользуясь попечительством русских, устраивали резню тюрко-мусульманского населения, убивая их с особой жестокостью, разграбляли их имущество, сжигали их дома, а оставшихся в живых вынуждали покидать свои места жительства. В произведениях ряда выдающихся иранских историков, в том числе А.Кесреви, С.Сардаринии, Т.Меликзаде, Р.Тофига, была разоблачена сущность армянской жестокости.

Prof.Dr. **Selma YEL**
Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Ankara

20 YÜZYILIN BÜYÜK SOYKIRIM TEŞEBBÜSLERİNDEN AHISKA TÜRKLERİNİN STALİN TARAFINDAN SÜRGÜN EDİLMESİ VE DEVAM EDEN VATANSIZLIK TRAJEDİSİ

Anahtar Kelimeler: Ahıska, Rusya, Stalin, Sürgün, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Amerika, soykırım, katliam, II. Dünya Savaşı, Fergana Olayları
Keywords: Ahiska, Russia, Stalin, Exile, Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan, America, genocide, massacre, II. World War, Fergana Events

Giriş: Ahıska, günümüzde Gürcistan sınırları içinde Kafkasya'nın güneybatısında bulunmakta olup, Türkiye'ye Türkgözü Sınır Kapısı üzerinden ulaşılmaktadır. Ardahan iline bağlı Posof ile Ahıska, Samtshe-Cavaheti, Gürcistan arası 34 Km'dir. Bu mesafe maşınla yaklaşık olarak 33 dakika sürmektedir. Beş yerleşim biriminden oluşan Ahıska bölgesinin, güneydoğusunda Ermenistan, güneybatısında Türkiye ile sınırdaş durumundadır. Ayrıca batısında da Gürcistan özerk cumhuriyeti olan Acaristan'la komşudur (15, s. 22; 17, s. 395). Ahıska bölgesi Gürcistan sınırları dâhilinde Mesketiya ve Cavaketi bölgesi olarak tanınmaktadır. Ahıska şehri ise "Akhaltskhe" olarak isimlendirilmiştir (15, s.22). Ahıska[1], 1578 yılını müteakiben Osmanlı Devleti hâkimiyetinde yaklaşık 250 yıl kaldıktan sonra, 1828 yılında Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmiş ve 1829 tarihli Edirne Antlaşması'yla Rusya'ya bırakılmıştır. 1917 yılı Rus Bolşevik ihtilalini müteakiben 5 Şubat 1918'de başlayan Osmanlı Kafkas askeri harekâtını müteakiben Ahıska halkı Lenin'in ilan etmiş olduğu dekretdeki self determination hakkından da faydalanarak Nisan 1918'de resmi olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanma müracaatında bulunmuşlardır. Müteakiben de Halit Paşa kumandasındaki XXXVII.Kafkas ve III.Tümen birlikleri Ahıska ve Ozurgetti Kutayiş ve Poti'yi ele geçirmekle görevlendirilmiştir (2; bkz: 21, s. 48). 4 Nisan 1918'de bu birlikler Ahıska'yı azad etmişlerdir. 15 Mayıs 1918'de Gürcistan bunu durumu kabul etmiştir (8, s. 41, 42). Osmanlı askeri harekâtı sonucunda 6 Ekim 1918 tarihinde 1828′deki sınırlara kadar ulaşılmış olduğu gibi aynı zamanda Azerbaycan'da Bakü, Dağıstan'da Derbend'e kadar Türk askeri hâkimiyeti tesis edilmiş durumdadır (21, s. 68-69). Ancak başta Almanya olmak üzere müttefiklerinin mütareke isteyeceklerinin belli, olmasıyla birlikte Osmanlı Devleti için de Kafkaslardaki bu olumlu süreç kısa süre sonra sona ermiştir.

İttihatçıların ülke yönetiminden ayrılarak yurt dışına kaçmasından sonra iktidara gelen Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, 21 Ekim 1918'de Brest-Litovski anlaşması haricinde işgal edilmiş bölgelerin tahliye edilmesini emretmiştir (21, s. 69-70). Bu şerait altında Ahıskalıların mücadelesi yeniden başlamış ve Ahıska Hükümet-i Muvakkat-i Millisi kurulmuştur (21, s. 91). Daha sonra bu geçici hükümet de 17 Ocak 1919'da Kars'ta 131 delege ile yapılan büyük bir kongre sonucunda kuruluşu ilan edilen Cenubi Garbi Kafkas Hükûmeti Muvakkat-i Milliye'ye katılma kararı almıştır (21, s. 131; 8, s. 43). Ancak bu durum da uzun sürmemiştir. İngiliz himayesindeki Ermeniler 12 Nisan 1919'da Kars'ta hükümet merkezini basarak hükümet başkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey ile Harbiye ve dâhiliye nazırlarını tutuklamışlar ve bu hükümete son vermişlerdir (21, s. 135-136; 8, s. 46) .Yeniden devletsiz ve korumasız kalan Ahıskalılar, bu süreçte yoğun şekilde Gürcü ve Ermenilerin saldırı ve zulmüne maruz kalmışlardır (konuyla ilgili bkz: 21, s. 115, 118; 18, s. 506-516). Ahıska 1921 yılında Türkiye ile yapılmış olan Kars anlaşması ile bu defa da SSCB hâkimiyetine girmiştir (10, s. 3-4).

[1] Ahıska, günümüzde Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer almakta olup, Gürcistan hâkimiyeti altındaki topraklarda yer alan, çok eski bir Türk yerleşim birimidir. Abastuban, Adigön, Aspinza, Ahılkelek, Azgur ve Hırtız adlı yerleşim birimleri ve bunlara bağlı 200 kadar köyü bulunmaktadır. Hali hazırda Ahıska, Türkiye sınırına 15 km. mesafede bulunmakta olup, Ardahan iline bağlı Posof ile sınır durumundadır. Posof Çayının iki yakasında yer alan Ahıska, karayolu ile Tiflis, Batum ve Türkiye'ye bağlıdır. Ahıska bölgesi, verimli toprakları ile sulak ve tarıma elverişlidir. Posof'ta olduğu gibi buralarda da yaylacılık geleneği devam ettirilmekte olup, ormanlık tepelerin aralarındaki yüksek ve bol otlu vadilerde hayvancılık yapılmaktadır. Çam ormanlarıyla kaplı dağlar arasındaki vadide bulunan Abastuban kaplıcaları sağlık sektörü için son derece önemlidir. Ayrıca Ahıska yakınındaki linyit yatakları da önemli bir gelir kaynağıdır. Bu hususta Bkz: Yunus Zeyrek, Ahıska'nın Tarihi, http://www.ahiska.org.tr/?page_id=1839, (01.03.2017'de erişildi)

Sovyet Rusya döneminde tüm diğer milletler de olduğu gibi Ahıskalılar da yoğun bir baskıya maruz kalmışlardır. Batum ve Acara bölgesine görünüşte de olsa bir muhtariyet hakkı tanınırken, Ahıska, Sovyet Gürcistan'ının insafına terkedilmiştir (22). Ahıska'da Stalin tarafından 1930'lu yıllarda başlatılan baskı ve şiddet döneminde binlerce aydın ve din adamı "Kemalist ve Pantürkist" oldukları suçlamasıyla tutuklanmışlardır. Akabinde bu Ahıskalılardan bir daha hiçbir haber alınamamıştır. Daha sonra Stalin'in de desteği ile Ahıska dâhilinde Gürcü şovenizmi daha da güçlenmeye başlamış ve Ahıska Türklerinin büyük bölümünün soyadları zorla ve baskıyla Gürcüce' ye çevrilmiştir. 1938'de Sovyet Anayasası'nın kabulünden sonra, Ahıska Türkleri daha çok Azerbaycan milleti, dilleri ise Azerice olarak resmi kayıt altında alınmaya başlamıştır Ancak uygulanan bu durumun pratikte, Ruslara bir fayda sağlamayacağı anlaşılmış olduğu için bu uygulamalardan vazgeçilmiştir. Ancak Ahıskalılara uygulanan zulüm bitmemiş, 1940 yılından itibaren bu defa da Ahıska Türklerinin resmi dili Gürcüceye çevrilmeye çalışılmıştır. Bu uygulamaların arkasındaki düşünce; Ahıskalılara ana dillerini unutturarak milli kimliklerinden uzaklaştırmaktır (11; bkz: 17, s. 399).II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte tüm Sovyet vatandaşı Türk ve Müslümanlar için hayat çok daha zorlaşmıştır. Eli silah tutan gençler silahaltına alınarak cephelerin en önüne, ölümcül mevzilere sevk edilmeye başlanmıştır.

Savaşın ilk günlerinde Alman askeri birliklerine karşı savaşan Sovyet askeri birlikleri ağır mağlubiyetler almaya, esir düşmeye başlamıştır. Bu esirler içinde yer alan Türk soylu Sovyet askerleri için şimdi de esaretin getirmiş olduğu çok kötü, tahammül edilemez boyuttaki yaşam mücadelesi başlamıştır. Bu ortam içinde Almanlar onlara tek bir seçenek sunmuşlardı ya Alman ordusu içinde teşkil edilecek lejyon alaylarında görev alarak hem Almanya'nın Rusya'ya karşı galip gelmesine yardım edecekler ya da sıradan esirler gibi soğuk ve açlıktan ölüme mahkûm olacaklar. Eğer lejyonlarda görev alırlarsa, kendi ülkelerinin ve milletlerinin bağımsızlığını kazanmasına hizmet etmiş olacakları da onlara söylenmektedir (20). Birçok Türk ve Müslüman asıllı Sovyet vatandaşı esir, daha çok hayatta kalabilmek için lejyon alaylarında yer almayı kabul etmiştir. Alman Lejyon alaylarında Sovyet Rusya'ya karşı olan muharebelerde zoraki olarak savaşmak durumunda kalan Türk asıllı askerlerin durumu, Almanya'nın mağlup olarak geri çekilmeye başlamasıyla birlikte I. Dünya Savaşı sonundaki duruma benzer bir mahiyet kazanmıştır (1, s. 205).Yani "Tarih Tekerrürden İbarettir "ifadesi, II. Dünya Savaşı sonlarında Kafkasya'da yaşanan hadiselerle yeniden doğrulanmıştır. Alman Ordularının işgal etmiş oldukları Sovyet topraklarından çekilmesi ile Müslüman halk aynı Osmanlı Ordusunun 1918'de Kafkasya'yı tahliye etmesi sonucunda yaşamış olduğu trajedinin benzeri ile karşı karşıya kalmıştır. Başta Devlet başkanı Stalin olmak üzere Sovyet yöneticileri ülkedeki bütün Müslüman-Türk asıllı halkı Almanların ve Türkiye'nin işbirlikçisi olarak gördükleri için nefret ve intikam duyguları ile hareket etmeye başlamışlardır. Kırım'dan çekilen Alman Ordularının ardından bölgeye giren Kızıl ordu Birlikleri, işbirlikçi oldukları iddiasıyla bölgedeki Müslüman halka ağır cezalar vermeye başlamış ve Kırım halkını bir gece içinde ana yurtlarından sürgün etmiştir[1].

Daha savaş bitmeden önce 1944 yılında Paris'in Almanlardan kurtarılmasından sonra buradaki Azerbaycan lejyonunun bir kısmı mahvedilmiş, diğer kısmı ise İngiliz-Amerikan kuvvetlerine teslim olmuştur (3). Müttefiklik hukuku gereğince bu lejyon askerlerinin de Sovyetlere teslim edilmiş olması ve lejyonlarda görev alanların büyük kısmına uygulanmış olduğu gibi vatana ihanetle cezalandırılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Âmâ en ağır bedeli Kırım, Ahıska Türkleri ödemek mecburiyetinde kalmıştır.

Ahıska Türklerinin Sürgün Edilmesi:

Çarlık Rusya'sından itibaren sınır yakınlarındaki bütün Türkler ve Müslümanlar potansiyel bir tehdit gibi algılanmaya başlanmış her zaman Osmanlı Devleti ile irtibatları kesilmeye çalışılmıştır.

[1] Bölgedeki Müslüman ahali öncelikle Sibirya'ya sürgün edilmiş ve stratejik bir bölge olan Kırım'da bir daha kendilerine karşı gelemeyecek şekilde Türk nüfus yok edilmeye çalışılmıştır. 18 Haziran 1944 günü Kırım Özerk Cumhuriyeti feshedilerek bölge doğrudan Moskova'ya bağlanmış, Türkçe şehir ve köy isimleri Rusça 'ya çevrilerek bölgede Tatar Türkçesi'ne yasak getirilmiştir. Aslında bu zulüm çok önceden başlamıştır. Yakuplu, s.19, "Arqumentı Faktı" Gazetesi'nin 1989 yılında yayınlamış olduğu yazısında: Stalinizmin genel kurbanlarının sayısının 1939'da 40 milyona kadar ulaştığını göstermektedir. 1939 yılında 1 Ocak (Yanvar) Gulak kampındaki 1,317195 esirden 830.491'unun Rus, 181.9050'sinin Ukraynalı, 44.785'inin Belarus, 24.894'ünün Tatar, 24.499'unun Özbek, 19.758'inin Yahudi,18.572'inin Alman, 17.123'ünün Qazax, 16.860'ının Polanyalı, 11.723'ünün Gürcü, 11.064'ünün Ermeni, 9352'unun Türkmen, 4874'ünün Başqurd, 4347'sinin Tacik, kalan 96.948'inin de 100'den çok milletin mensupları oldukları ifade edilmektedir.

Çar I. Petro (1782-1725) devrinden itibaren başlayan bu siyaset, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Çariçe II. Katarina'nın hâkimiyeti döneminde (1762-1796) daha tesirli bir şekilde takip edilmeye başlanmıştır. Yani, Rusya'nın Karabağ ve Revan bölgesindeki Azerbaycan Türklerine yönelik tehdit ve zorla göç ettirme planları aslında kendi yalanları olan önce Osmanlı Devleti ile sonra da Türkiye ile işbirliği yapılması tehdidi kapsamında yapılmıştır. Hatta Stalin'in 1939'da Boğazlar üzerinde hak talebinde bulunması, savaş sonrasında da Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı, Boğazlar 'da üs isteğini dikkat alırsak, aslında kendi tasavvurlarını gerçekleştirmek için bu sürgün kararını gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür (bkz: 19).

Bunun ilk adımı olarak Rusya İçişleri Halk Komiseri L. Beriya, 24 Temmuz 1944`de Stalin`e Sovyetlerin Gürcistan`daki sınırının düzeltilmesi ile ilgili olarak bir mektup yazmıştır. Bu mektupta Ahıska, Adigün, Aspindza, Ahılkelek ve Bogdanovka'da yaşayan yaklaşık 16.700 aileden oluşan Türk, Kürt, Hemşin halkının sürgün edilmeleri gerektiğini ve böylece bölgenin istenildiği gibi güvenli hale geleceğini yazmıştır (15, s. 53-54). Böylece de Ahıskalıların trajedisi başlamıştır. Stalin çok öncesinden itibaren bu fikirde olduğundan dolayı sürgün esnasında Türkiye'ye ilticaları önlemek için her türlü tedbirin alındığını da yine aynı mektuptan anlamak mümkündür. Stalin, daha sürgünden önce 1938 – 40 yıllarında sınırın korunmasını bahane ederek, Ahıska Türkiye ile komşu olduğu bölgeye Rus askerlerini yerleştirmeye başlamıştır (15, 52; 17, s. 399). Tahliye işlemleri için hazırlıklar 20 Eylül 1944 yılında başlatılmış ve 15 Kasım`a kadar devam ettirilmiştir. Öncelikle 15- 18 Kasım 1944'de Adigün, Aspinza, Ahıska, Ahılkelek ve Bogdanovka rayonlarında (bölgelerinde) sürgün işlemleri başlatılmış, Acaristan Özerk Cumhuriyeti`nde ise 25 – 25 Kasım tarihlerinde bu durum gerçekleştirilmiştir. Kaynaklara göre; 91.095 kişi bu süreçte tahliye edilerek meçhul istikametlere sürgün edilmişlerdir (15, s. 52). Sürgün edilenlerin yerlerine Ermeni ve Gürcüler yerleştirilecektir. L. Beria'dan Stalin'e yazıldığına göre; sürgün edilenlerin yerine 7 bin Gürcü'nün yerleştirildiğini bildirmektedir (15, s. 53-54; 8, s. 60). Aynen Revan bölgesinin Azerbaycan Türklerinden alınarak Ermenilerin iskân edilmesi örneğinde olduğu gibi.

Sovyetler Birliği Savunma Komitesi`nin Raporlarına göre, 14 Kasım 1944 günü Ahıska ve çevresinden 18.923'ü erkek, 27.399'u kadın, 45.984'ü ise 16 yaş altı çocuk toplam 92.307 kişi tahliye edilmiştir. Sürgünler, yük vagonları ile Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan`a sürgün edilmiş olarak ifade edilmiş olmasına rağmen, bu rakamların tam olarak gerçeği yansıttığını söylemek zordur. Zira bu rakamlar sadece sürgün günü evlerinde bulunan insanların toplamını ifade etmekte olup, cephede savaşan ve sefer yapanlar bu listeye dâhil edilmemiştir (15, s. 55-56; 13, s. 23).

Trajik olan şudur ki; bu sürgün esnasında birçok Ahıskalı, Rus gençleri ile birlikte vatan savunması için cephededir. Ahıskalı Türkler aslında Çarlık Rusya siyasetinde olduğu gibi SSCB döneminde de askerlikten men edilmişlerdir. Ancak bu durum İkinci Dünya Savaşının başlamasıyla değişmiştir. Ahıskalı Türklerin eli silah tutacak durumda olan 16 yaştan yukarı tüm gençleri Almanlarla savaşmaları için askere alınmışlardır. Resmi kaynaklara göre; bu bölgeden 40.000 kişinin askere alındığı ifade edilmektedir. Savaşa gönderilmiş olan Ahıskalılar aynen Kırımlı, Azerbaycanlı, Türkmenistanlılar gibi cephelerde en ön saflara yerleştirilmişlerdir. Bu sebeple cepheden geriye sadece 16.000 Ahıskalı dönmeyi başarabilmiştir. 24 bin Ahıskalı Türk, diğer Özbek, Kırımlı, Azerbaycanlı, Türkistanlı gibi savaşta hayatını kaybetmiştir (20; 17, s. 399). Aslında Stalin'in bu şekilde eli silah tutan gençleri bilinçli olarak bertaraf etmeyi planladığını ve böylece sürgün esnasında Ahıska ve Kırım halkının direnme ihtimalini bütünüyle ortadan kaldırmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Üstelik geride kalan eli silah tutamayan yaşlılar ve çocuklar, kızlar ve gelinler de Ahıska – Borcom demiryolunun inşaatında çalıştırılmışlardır. Demiryolu hattının inşaatı 1944 yılının Ekim ayına kadar devam etmiştir (15, s. 53). Kendi yaptıkları bu demir yolu ne yazık ki Ahıskalılar için ölüm yolu olacaktır.

SSCB'nin batı sınırlarının korunması amacı" adını taşıyan bu sürgünle, masum sivil halk köylerinden Amerikan arabalarıyla getirilerek, kendi elleri ile yapmış oldukları raylar üzerindeki hayvan taşınan yük vagonlarına toplanmışlardır. Her 8 – 10 aile bir vagona yerleştirilmiştir. Ahıskalıları taşıyan yük katarları Azerbaycan'a vasıl olduğunda durumdan haberdar olup, Ahıska halkının bu trajedisine mani olmak isteyen Azerbaycan yöneticileri, Sovyet yöneticilerinden Ahıska Türklerinin Azerbaycan`a yerleştirilmesini istemişlerse de, Stalin`in 14 Kasım tarihli sürgün kararını tartışmaya kimse

cesaret edememiştir. Azerbaycan`da bir kaç gün bekletilen vagonlar yeniden Orta Asya yolculuğuna devam etmiştir (15, s. 54; 17, s. 399; 13, s. 21).

Sürgün ile ilgili yaşadıklarını çoğu zaman belgelerle ispatlayamayacak durumda olan Ahıska sürgünleri, yaşadıkları zulmün, trajedinin günümüze kadar gelmiş canlı tanıklardır. Bu tanıklara göre; Amerikan yapımı "Sudabekr" (kamyonet tipli araba) arabalarla köylere dağılan askerler önce Stalin`in emrini okumuşlar ve daha sonra köylere 2 - 3 saatlik süre vererek yola çıkmak için hazır olmalarını istemişlerdir. Birkaç saat gibi kısa bir sürede atalarının kendilerine miras bırakmış olduğu topraklardan geride her türlü maddi ve manevi varlıklarını bırakarak yola çıkmaya zorlanan Ahıska Türkleri, yol güzergâhı üzerinde de birçok zorluğa ve zulme maruz kalmışlardır. Ahıskalı sivil halkı taşıyan kamyonlardan birisi de nehre düşürülmüştür. Sonra kargo vagonlarına yüklenen insanlar bitmez tükenmez sonu bilinmez bir yolculuğa başlamışlardır. Ellerinde sadece bir kaç günlük yiyecekleri bulunan sürgünlerden yaklaşık 20.bin Ahıskalı yolda soğuk vagonlarda hayatını kaybetmiştir (15, s. 55; 17, s. 399).

Bütün bu yaşananlara rağmen başta Stalin olmak üzere sürgün kararından sorumlu olan diğer yetkililer hala haklılıklarını savunmaktadırlar.28 Kasım 1944`te SSCB Halk İçişleri Komiseri Lavrantiy Beriya tarafından Sovyet Devlet Savunma Komitesi Başkanı J.T.V. Stalin`e, SSCB Halk Komiteleri Kurulu Başkanı V.M. Molotov`a ve Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi Başkanı G.M. Malenkov`a gönderilen mektupta, yapmış oldukları bu insanlık dışı sürgün için hala mazeretler bulmaya çalışmakta ve özellikle Ahıska Türkleri, Türkiye ile işbirliği yapmakla suçlanarak: "Türkiye`nin sınıra yakın kısmındaki nüfusla akrabalık bağları bulunan söz konusu halkın önemli bir çoğunluğu kaçakçılık yapmakta olup, muhaceret eğilimi gösteriyor ve Türkiye istihbarat mercileri için casus angaje etme ve çete grupları oluşturma kaynağı teşkil etmektedir" (15, s. 52; 5, s. 27, 33; 8, s. 54) denilmektedir.

Bu sürgüne maruz kalan Ahıska Türklerinden 85 yaşındaki Aslı İskanderova, Türkiye'de İstanbul'da Beylikdüzü'nde yaşamakta olup, bir kızı, iki oğlu İstanbul'da, bir kızı, bir oğlu ABD'de, bir oğlu Rusya'da, bir kızı ise Kuzey Kafkasya'da yaşamaktadır (4). Bu durum aslında Ahıskalıların hali hazırdaki durumlarını da çok iyi resmetmektedir. İskanderova, Ahıska'nın Sağan Köyü'nde doğmuştur. 1944'te binlerce Ahıska Türkü için zor günler başlamıştır. İskanderova o sırada 15 yaşında, 7. sınıf öğrencisidir. Üvey babası, annesi, gelinleri, iki küçük kız kardeşiyle yaşamaktadır. Üç kardeşi İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'ya karşı savaşmak üzere cepheye gitmiştir. Önce rivayet şeklinde duyulmasına rağmen kimsenin inanmak istemediği sürgün 14 Kasım günü gerçekleşmiştir. Askerler Türklerden köyü boşaltmalarını isterken, köye gelen Gürcüler evlerini talan etmeye hazırlanmışlardır. İskanderova sürgün edildikleri 14 Kasım 1944 yılını hiç unutmamış olup o günü şöyle anlatmaktadır:

"Yağmur vardı. Akşamüstü örtük arabalar geldi. Evi boşaltmamız için bize beş dakika zaman tanıdılar. Daha sürgün edilmeden Gürcüler de köye geldi. Evlerimizi talan ettiler, eşyalarımızı aldılar. Babamız 'Peynirsiz yapamam, biraz peynir alın' dedi. Gittim, bir tekne peyniri aldım. Bir asker aldı, bayır aşağı yuvarladı. Yanımıza bir iki yorgan alabildik sadece. Ambarımızda, dolu dolu peynir tenekelerimiz, atımız, arabamız, mallarımız vardı. Her şeyimizi bırakıp çıktık. Bir arabanın içine üç aileyi doldurdular. Kapıları üstümüze kapattılar. Hepimiz ağlıyoruz…(4)**"**[1]**.**

Ahıskalı Türkler, önce askeri araçlarla Batum'a bağlı Borcum Köyü'ne götürülmüşlerdir. Buradan da hayvan katarlarına nakledilerek günlerce sürecek zorlu ve meşakkatli bir yolculuğa başlamışlardır. İskanderova hatıralarında hala canlılığını muhafaza eden bu yolculuğu şöyle anlatmaktadır: ***"Tren soğuk, kirliydi, üstü açıktı. Yüzlerce insan vardı. Açlıktan ölmememiz için istasyonlarda sadece bir kova çorba veriyorlardı. Herkes kapabildiği kaseyle biraz içebiliyordu. Ural Dağları çok soğuktu. Ölenler oldu. Soğuktan yaralananlar*** *oldu. Ölenleri trenin içinden fırlatıyorlardı. Halamın kaynanası, bir komşumuz öldü"*(4).

Gerçekten de bu uzun yolculuk esnasında hastalık, bakımsızlık ve açlıktan birçok ölümler olmuştur. O kadar trajiktir ki, bu ölümler, vagonda dedesi ölmesine rağmen ilgili memurlara bunu haber vermeyenler vardır. Çünkü cesetler, vagondan atılmaktadır. Hâlbuki onlar gittikleri yerde en azından ona bir mezar yapabilmeyi umut etmektedirler (7). Sürgün mağdurlarının birçoğunun anası-

[1] Sürgün esnasında yaşananların sözlü tarih yöntemi ile çalışılması ile bkz; 5, s.34-44.

nın, babasının, kardeşinin, çocuğunun, eşinin mezarı belli değildir. Fertlerinin her birinin ayrı devletlerde mezarları olan aileler vardır (13, s. 22).Bundan daha büyük bir acı var mıdır?

İki ay süren uzun ve yorucu yolculuk sonunda sürgünler Özbekistan'a, Kazakistan'a ve Kırgızistan'a dağınık bir şekilde yerleştirilmişlerdir. Bunların 55500'ü Özbekistan'a, 29500'ü Kazakistan'a, 11000'iyse Kırgızistan'a yerleştirilmiştir. Özbekistan'a yerleştirilenler ülkenin 7 vilayetindeki 43 ilçeye dağıtılmış olup, Taşkent'e 13131 kişi, Semerkant'a 14946 kişi, Fergana'ya 8613 kişi ve Andican'a 6881 kişi yerleştirilmiştir. Kırgızistan'da ise 4995 kişi, Oş'a , 2017 kişi Talas'a ve Frunze'ye (Bişkek) olmak üzere yaklaşık 1819 kişi yerleştirilmiştir (10, s. 4).

Sürgün edilenler yolculuk boyunca banyo yapamamış, kir, pas içinde kalmışlar ve bitlenmişlerdir. Varış menzillerinde kendilerine nasıl davranıldığını bugün hala çok canlı bir şekilde hatırlayan İskanderova, bu durumu ***"Hepimizi çırılçıplak soydular. Banyoya soktular. Elbiselerimizi almışlar. Çıkamıyoruz. Elbiselerimiz bitlenmişti, dezenfekte ettikten sonra verdiler" diye anlatmakta ve şöyle devam etmektedir: "Eski bir Özbek okuluna koydular. Yıkık döküktü, topraktı. Yağmur yağardı, üstümüze akardı. Ne yapacağımızı bilemezdik. Bizi tarlaya götürdüler. Bir gün çalışıyorduk, bize yarım kilo un veriyorlardı. Komşu Özbeklerden kap kacak alıp çorba yapardık. Hiçbir şeyimiz yoktu. Çok zorluk çektik. Sonra Yankorğan Köyü'ne taşındık*** (4)*"*.[1]

Ailelerinin, evlatlarının ana ve babalarının yaşadıklarından habersiz Rus-Alman savaşında cephede Sovyet Rusya'nın galibiyeti için savaşan Ahıskalı askerlerden kaynaklara göre (25.000) kişinin hayatını kaybettiği ifade edilmektedir. Geriye dönmeyi başarabilenlerden birçok Ahıskalıya şeref madalyaları verilirken, 8 kişiye de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Kahramanları adı verilmiştir (15, s. 53). Aynı durum Kırımlılar, Azerbaycan ve Türkmenistanlılar için de geçerlidir (17, s. 399). Ancak dönüşlerine mutlu olamamışlardır, aksine cephelerden evlerine dönen Ahıska Türkeri'ni de farklı bir sarsıntı beklemektedir. Zira yuva bildikleri topraklarda, evlerinde artık başkaları yaşamaktadır, ailelerinin nerede olduğu hususunda kimse bir şey bilmemekte, bilen de bilgi vermemektedir. Kendileri vatan belledikleri Sovyet Rusya için savaşırken vatanın yöneticileri onların emanetlerini gözlerini kırpmaksızın ölüme göndermişlerdir. Akrabalarına ulaşmak için çaresiz bir arayışa girişen Ahıskalı gaziler, yol paralarını dahi kendileri karşılamak mecburiyetinde kalmışlardır. Birçoğu ailesini bulamazken, bulabilenler de diğer akrabaları gibi sıkıyönetim altına alınarak 12 yıl yaşadıkları köylerden dışarı çıkamadıkları bir tür açık hava hapishanesinde yaşamak mecburiyetinde kalmışlardır. Üstelik de gazilik unvanları ve madalyalarına el konularak her türlü askeri imtiyazdan faydalanmalarına mani olunmuştur (15, s. 55-56;13, s. 22).

Türkiye ne yapmaktadır bu olaylar yaşanırken? Ne yazık ki 1928'e kadar Anadolu'nun doğal uzantısı olan bu bölgede yaşayan Ahıskalıların maruz kaldığı mezalime ve maruz kaldıkları katliam benzeri sürgünden o günkü yöneticilerin de, medyanın da, Türk halkının da haberi olmamıştır (14). Stalin ve SSCB Devlet yetkilileri, Ahıska Türkleri sürgününü yıllarca gizlemişler, 1945'ten 1958'e kadar sürgünle ilgili haberlere çok sistemli bir şekilde sansür uygulamaya devam etmişlerdir. İngiliz yazar Robert Conquest, bu şaşırtıcı durumu şöyle ifade etmektedir:

"200 bin kişilik bir Türk Nüfusu yurtlarından top yekûn sürülüyor ve bu olay 1968'e kadar batı dünyasında duyulmuyor. Sanki İzlanda ya da Swaziland, yahut Kuveyt veya Alaska bütün nüfusu iz bırakmadan ortadan kayboluveriyor. Koca bir halk, yaşadıkları sınır boyu yurtlarından sürülüp binlerce mil ötelerdeki sıkı bir polis rejimi altında yaşamaya devam ediyor. Çünkü büyük kayıplara sebep olan operasyon! Dahası çeyrek asır boyunca, gelip geçen Sovyet liderleri tarafından titizlikle gizli tutulabiliyor!" (13, s. 28).

Sürgünün sonuçları:

Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan`a yerleştirilen halk, NKVD[2] tarafından sıkıyönetim altın-

[1] Babalarının hayatını kaybetmesinin ardından aile Savhoz Köyü'ne taşınmış ve İskanderova ve ailesi için yeni bir hayat başlamıştır. Evlenmiş, dört oğlu, üç kızı olmuş, tarla, ev sahibi olmuştur. Tam çocukları büyümüş, aile rahat bir nefes almışken, beklemedikleri yeni problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. İskanderova'nın, "Türk olduğumuz için Özbekler bize hep farklı bakıyordu. Bizi sevmiyorlardı" sözleriyle anlattığı bu durumu müteakiben, Özbekler ile Ahıska Türkleri arasında çatışmalar meydana gelmeye başlamıştır.

[2] "SSCB'deki ilk gizli güvenlik organizasyonun adı "Cheka"dır. 1922'de, Cheka yeniden yapılandırılmış OGPU adını almıştır. Mevcut baskı politikalarının bir sonucu olarak 1929-1933 yılları arasında 14.5 milyon kişi ölmüştür. 1934'te, OGPU, NKVD kısaltması altında yeniden yapılandırılmıştır (İç İşleri Halk Komiserliği). Stalin, NKVD'ye sadece kendisine karşı sorumlu

da yaşamaya zorlanmış ve mecburi iskânlar altı ay sonra biraz daha şiddete dönüştürülmüştür. Yaşadıkları köyden bir diğerine akrabalarını dahi ziyaret etme imkânları olmayıp, resmi görevlilerden izinler alınması gerekmektedir. İşsizlik, evsizlik, bulundukları bölge halkının dışlaması vb sıkıntının yanı sıra, Kafkasya`dan koparılmış olan Ahıska Türkleri ,Orta Asya çöllerine dayanamamışlardır. Hem ağır iş şartları, hem de iklime uyum sağlayamayan insanların çoğunun hastalıklara yakalanarak, bir kaç yıl içerisinde 30 ile 50 bin arasında insanın öldüğü ifade edilmektedir (15, s. 56; 17, s. 399). 10 Ocak 1945'ten-31 Aralık 1950 tarihine kadar Türk, Kürt, Hemşinlerden toplam 19.047 kişi hayatını kaybetmiştir. 1944-1956 yıllarında bakanlığın raporlarına göre; yaşanan zor sürgün günlerinden dolayı 28.000-30.000 kişi ölmüştür. Rasim Bayraktar, "Ahıska 21. Yüzyılda İnsanlık Dramı" kitabında 1945-1947 yıllarında 37.000 Ahıska Türkü'nün hastalıktan ve diğer nedenlerden öldüğünü belirtmektedir. Yunus Zeyrek "Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri" kitabında "açlık ve soğuktan 50.000 kişinin öldüğünü" belirtmektedir (13, s. 26).

Ahıskaların, Kırımlıların, Çeçenlerin sıkıyönetim altında 1956 yılına kadar devam eden zorlu hayatları esnasında yeni çocuklar doğarken, ölümler de devam etmiştir. Aynı ailenin fertleri yıllarca birbirlerini aramaya devam etmişlerdir. Dualar ve dilekler sonuç vermeye başlamış kendi halkına ve hatta kendi ailesine bile acımasız olan Stalin'in 5 Mart 1953 tarihinde ölümü ile Sovyetlerin başına Kruçev geçmiştir[1]. Kruçev, Stalin'in sürgün ettiği insanlar ve halklarla ilgili daha yumuşak olarak nitelendirilebilecek uygulamalara geçme kararı vermiştir. Bunun ilk tezahürlerinden birisi olarak 28 Nisan 1956 yılında verilen kararla Ahıska Türklerinin üzerindeki mecburi iskân kararı kaldırılmıştır. Fakat aynı kararın 1. maddesinde dolaşım yasağı kaldırılmış gibi gözüküyor olsa da, 2. Maddesine göre Ahıska ve Kırım Türklerinin yurtlarına geri dönme hakkı yoktur (15, s. 56; 13, s. 28-29). Bu kararı müteakiben Ahıskalıların bir kısmının bu defa kendi rızaları dâhilinde yeniden göç etmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Böylece, Özbekistan'daki Ahıska Türklerinin %30'dan fazlası Ahıska bölgesine yakın Azerbaycan, Kabartay-Balkar başta olmak üzere Kafkasya'nın değişik bölgelerine göç etmeyi tercih etmişlerdir. Bunun sebebinin, anayurtları olan Ahıska'ya yaklaşmak olduğunu düşünmek çok doğru bir tahmin olacaktır (17, s. 400). Ahıska'ya geri dönme cesareti gösteren 6-7 aile Ahıska bölgesinden çıkarılmış ve koruma tedbirleri en üst seviyeye çıkarılmıştır. Sovyetler Birliğinin farklı ülkelerle olan sınırlarında birkaç yüz metre olan ve daha önce Türkiye ile sınır uzaklığı 2-7 km olan tampon bölge, bu defa 78 km çıkarılarak yasak bölge ilan edilmiştir (13, s. 28-29).

olacağı sınırsız denetim vermiştir. Bu teşkilât, bir tarafta İçişleri Bakanlığı vazifesini yapmakta, öte yanda ise, Emniyet Genel Müdürlüğü (İstihbarat) , şehir polisi, sınır birlikleri, çalışma kampları idaresi ve ulaştırma sistemleri gibi görevleri organize etmekteydi. Başındaki Genrik Yagoda sert, disiplinli ve merhametsiz bir adamdır. Aralık 1934'den 1936'ya kadar halka yönelik sebebi bilinmeyen büyük bir tedhiş ve terör başlamıştır. İki yıl içinde Yagoda, milyonlarla ifade edilebilen insanları suçsuz yere çalışma kamplarına göndererek, ölümlerine sebep olmuştur. Soljentsin bu insanların suçlanma sebepleri olarak şunları söylemektedir: "Önderi küçük düşürmek… Kolhoz sistemine karşı olumsuz fikir sahibi olmak… Uygulanan terör metotlarına karşı olumsuz tavır almak… Stalin Anayasasına karşı olumsuz görüş sahibi olmak… Partinin politikasında eksiklik görmek… Partiye – tavsiyeler niteliğinde de olsa – eleştiriler yöneltmek… Troçki'ye sempati duymak… ABD'ye alâka beslemek." Bu suçlamalardan en az birinin bile işlenmiş olma ihtimali halinde söz konusu insan, en büyük suçlu sayılarak çalışma kamplarında eziyet ve ıstırapla ölüme mahkûm edilmiştir. Ancak bütün sadakatine rağmen Yağoda da Stalin tarafından yok edilmekten kurtulamamıştır, yargılanmış ve kurşuna dizilmiştir. Onun yerine yine uygulamaları ile onu aratmayan Yezhov getirilmiştir. Stalin'in güvendiği Leningrad parti şefi Sergei Kirov da muhtemelen Stalin tarafından öldürüldükten sonra Kirov'un ölümü bahane edilerek 1939 yılına kadar sürecek olan baskı ve terör saldırıları devam ettirilmiştir.1934'ün son ayında Kirov'un ölümüyle bağlantılı olduğu iddiasıyla yaklaşık bin kişi NKVD tarafından vurulmuştur. Binlerce kişi yine aynı şekilde NKVD tarafından yönetilen Sibirya'daki GULAG esir kamplarına gönderilmiştir. 1936'da terörün en yoğun olduğu baskının dayanılmaz boyuta vardığı süreç başlamıştır. NKVD tarafından milyonlarca kişi vurulmuştur. 1938'de Yezhov'un yerine Stalin'in yakın arkadaşı Laverti Beria getirilmiştir. Beria, NKVD'yi ve Yezhov'u tasfiye etmiş ve Yezhov idam edilmiştir.1946'da NKVD, KGB olarak günümüze kadar devam edecek şekilde yeniden organize edilmiştir. Ancak, görevleri ve yöntemleri Beria ve Stalin'in 1953'teki ölümüne kadar aynı kalmıştır. Nikita Khruschev zamanında, KGB, birçok ayrıcalıktan mahrum edilmiş ve terör halk üzerinde artık siyasi bir yöntem olarak kullanılamaz hale getirilmiştir. Ancak, eski SSCB halkının hafızasındaki kanlı anılar hala yaşamaya devam etmektedir" (9).

[1] "Nikita Kruşçev 1894 yılında Ukrayna'nın Rusya sınırındaki Kalinovka köyünde doğmuştur.1917 Bolşevik ihtilaline maden işçisi olarak destek vermiştir. İnatçı ve sert karakterinden dolayı iç harpte siyasi komiser olmuştur. Onun başkan olmasıyla birlikte Stalin'in katı uygulamalarına son verilmiş SSCB'de kısmi bir rahatlama olmuştur. Ortaylı bu hususta şöyle demektedir : "O soğuk harbin ısınmasını önleyen bir köy komünisti olarak anılmalı. Bu 50 yılda dünya değişti. Sovyetler Birliği daha çok değişti. Değişikliğin mimarı Gorbaçov'dan evvel Kruşçev'dir. Değişmeyen kalıntı yönleri de var.O kalıntıları her zaman dikkate almalı ve dış politikadaki denge oyunlarına ona göre girişmeliyiz (16)".

Ahıska'ya dönmelerinin engellenmesi üzerine Ahıska Türkleri için ana vatan, artık Türkiye olmuştur. 6 Nisan 1970'li yıllarda SSCB, vatanlarına dönüş konusunda eski katı durumunu sürdürürse de, Türkiye'ye iltica etmelerine izin verilebileceğini umut ederek, Moskova'daki Türk Büyükelçiliğine müracaat edeceklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca bir bildiri ile 1944 sürgünü hakkında tahkikat açılmasını ve sorumluların cezaya çarptırılmasını, vatanlarına dönüş izninin verilmesini, kaybolan ve zarara uğrayan malları için iki yüz milyon ruble tazminat ödenmesini talep ederken, bu isteklerinin karşılanmaması durumunda en azından Türkiye'ye iltica etmelerine müsaade edilmesini dile getirmişlerdir. Bu taleplerini müteakiben de M. Niyazov, İ. Kerimov, T. İlyasov ve Enver Odabaşov 1970 tarihinde Moskova'daki Türk Büyükelçiliğine müracaat ederek, iltica taleplerini iletmişlerdir (13, s. 29). Ancak bu talepler hep sonuçsuz kalmış SSCB Bu talepleri dikkate almamıştır. Ancak giderek güçlenen bu taleplere farklı bir şekilde karşılık verilmiştir.

1989 Haziran ayının ilk haftasında dünya ajansları, Özbekistan'da Ahıska Türkleri ile Özbekler arasında kardeşkanının dökülmesine yol açan büyük olayların patlak verdiğini, yüzlerce ölü ve yaralı olduğunu duyurmuşlardır. Sovyet yönetiminin "böl ve yönet" çalışmaları ne yazık ki yine sonuç vermiş, kardeş olan Özbekler, Ahıskalı mültecilere saldırmışlardır. Özbekler ve Ahıska Türkleri arasında çok kısa bir zamanda düşmanlık başlamıştır. Böylece 45 yıl bir arada yaşayan bu iki toplum arasında şiddetli çatışmalar baş göstermiştir. Özbekistan'ın her tarafında Ahıska Türkleri tehdit edilmeye başlanmış, işlerinden çıkarılmış ve sevilmeyen bir toplum olarak görülmüşlerdir. Ahıska Türkleri, bu kanlı haziranda yine kurbanlar vererek Özbekistan'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Savaş uçaklarıyla Rusya'nın iç kesimlerine, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'a taşınmışlardır. Bu insanlar arasında 45 yıl öncesinin evini obasını kaybetmeniz acısını yaşayanlar oldukça fazladır (23, s. 20; 17, s. 401).

1989 yılında Fergana olaylarından sonra Ahıska'ya dönüş duygu ve düşüncesi Ahıskalılar arasında çok daha fazla güçlenmiştir. Bunun sonucu olarak 1989-1991 yılları arasında 260 Ahıskalı aile Gürcistan'a yerleşmeye teşebbüs etmişlerse de, baskılar sonucunda Gürcistan'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Gürcistan Hükümetiyle yapılan görüşmelerde; Ahıska Türklerinin Gürcü ad ve soyadlarını kabul etmeleri halinde bu geri dönüşlere müsaade edileceği ifade edilmiştir (13, s. 38).

Sonuç:

"Cengiz Aytmatov'un Toprak Ana I kitabının atıf kısmındaki ifadeleri, aslında bu zoraki göç trajedisini büyük ölçüde ortaya koymaktadır. Kendi ailesi her ne kadar sürgüne maruz kalmamış olsa da, seçkin bir Kırgız Devlet adamı olan babası 1937'de tutuklanmış, 1938'de de kurşuna dizilmiştir "Baba, Törekul Aytmatov, bilmiyorum nerede gömülüsün, sana sunuyorum bunu. Ana, Nagima Aytmatov, sen büyüttün yetiştirdin dördümüzü, sana sunuyorum bunu." diyerek, romanını anne ve babasına ithaf ederken, aslında büyük ölçüde de sürgünlerde kolhozlarda, hapishanelerde ve Sibirya'nın soğuğunda hayatını kaybetmiş Stalin kurbanlarına atıfta bulunmaktadır " (12). Aymatof başta Kırım sürgünü olmak üzere SSCB döneminde yaşanmış olan bu sürgün ve katliamları büyük ölçüde romanlarına yansıtmış başarılı bir romancı olarak Tarihe ve milletine karşı sorumluluğunu bu şekilde yerine getirmiştir.

1991 yılı ile birlikte bütün esir Türk dünyası için yeni umutlar yeşermeye başlamış ve SSCB dağılmaya başlamıştır. Bu ortam içinde aynen 1917 Bolşevik devrimi sonrasında olduğu gibi başta Azerbaycan olmak üzere Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan için bağımsızlık umudu ortaya çıkmıştır. Kırım ve Ahıskalılar için de bu ana yurda dönüş umudunun ortaya çıkması manasına gelmektedir.

1999 yılında Gürcistan, Avrupa Konseyi "ne üye olurken, Ahıska Türklerinin geri dönüşleriyle ilgili yükümlülük üstlenmek zorunda kalmıştır. Gürcistan, bu yükümlülük kapsamında 1999'dan itibaren üç yıl içinde Ahıska Türklerinin anavatana dönüşlerini başlatacak ve 12 yıl içinde de yani 2011 yılında dönüş işlemini bitirmiş olacaktır. Ancak daha sonraki uygulamalar tamamen aksi istikamette olmuş ve Gürcistan geri dönüş taleplerini farklı mazeretlerle engelleme çabası içine girmiştir. Bu sonuçtan hareketle, Gürcistan'ın söz konusu dönüş meselesini en etkili bir şekilde çözmekten daha çok Avrupa Konseyine katılmak için bu talebi kabul etmek durumunda kaldığını söylemek mümkündür (6, s. 183).

Günümüzde Türk toplulukları içerisinde kendi yönetimi olmayan tek Türk topluluğu olan Ahıska Türklerinin kendi okulları ve yayın organları da yoktur. Ancak, Ahıska Türkleri asimile olmaları-

na mani olacak ve anavatana dönüşleri konusunda kendilerine yardımcı olacak bazı kültür merkezleri, dernekler ve cemiyetler teşkil ederek varlıklarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Ahıskalarılar, Türklüklerinden hiçbir şey kaybetmemiş ve bugüne kadar, kendi bünyelerinde, Türk adını ve kimliğini yaşatmayı başarmışlardır (17, s. 409).Ancak sonuç olarak kendi ata baba topraklarında yaşamak Ahıska Türklerinin de hakkıdır, bu sebeple Gürcistan'a dönüşleri: Gürcistan'ın hazırlayacağı kanun ve programlarla Avrupa Konseyi ile Türkiye'nin gözlemciliği altında daha fazla gecikmeden gerçekleştirilmelidir. Ahıska Türkleri, Ahıska ve çevresindeki 209 köyden sürülmüşlerdir. Yapılması gereken de gasp edilen hukukun iade edilmesi ve Ahıska Bölgesi'ne dönmelerine izin verilmesidir. Diğer taraftan, Gürcistan 29 Nisan 1999'da Avrupa Konseyi'ne üye olmuş ve Avrupa Konseyi'ne giriş şartı olarak Ahıska Türklerinin Gürcistan toplumuyla entegrasyonu ve anavatanlarına dönmelerine izin veren hukuki bir çerçeveyi kabul edeceğini ve Ahıska Türklerine Gürcistan vatandaşlığını elde etme hakkı tanıyacağını Avrupa Konseyi'ne giriş şartı olarak beyan etmiştir (Kütükçü, 2005). Bu çerçevede, Avrupa Konseyi dönüş sürecinin 2011 yılına kadar tamamlanmasını istemiştir. Gürcistan Parlamentosu 22 Haziran 2007'de Ahıska Türklerinin Ahıska'ya dönmesine yönelik yaptığı görüşmesinde: 134 lehte 14 aleyhte oyla Ahıska Türklerinin öz vatanı olan Ahıska'ya (Güney Gürcistan) dönemeyecekleri kararını almıştır. Şimdiye kadar önemli bir çalışma yapmayan Gürcistan önümüzdeki dört yıl içinde bu sürecin tamamlanmasının imkânsız olduğunu öne sürerek zaman uzatmak, zaman uzadıkça da Ahıska'ya döneceklerin sayısını azaltmak istemektedir (17, s. 406).

Sorunun çözümünü engelleyen faktörlerden en önemlisi Ermenistan faktörüdür. Ermenistan'dan gelen diplomatik baskı ve Ermeni diasporasının Ahıska Türklerinin gelişiyle bölgede sosyal huzursuzlukların baş göstereceğini ve etnik çatışmaların çıkacağını iddia etmesi sorunun çözümünü engelleyen en önemli etkendir. Zira 1956'da Stalin'in ölmesiyle birlikte, o dönem yapılan her türlü gayr-i insani durumu düzeltmek için bir takım düzenlemeler getirildi. Bunların arasında sürgün edilen toplulukların haklarının iade edilmesi ve vatanlarına geri döndürülmesi meselesi var. Şu an için sürgün edilen topluluklardan vatanlarına geri dönülmesine izin verilmeyen bir tek Ahıska Türkleri var. Çünkü Ahıska bölgesi halen Türkiye sınırında yer alıyor. Bir de Ahıska Türkleri sürgün edildikten sonra, o bölgeye Ermeniler yerleştiriliyor. Şimdi Ermeniler'in olduğu bir bölgeye Ahıska Türkleri'nin gitmesi durumunda bir etnik çatışmanın olmasında korkuluyor. Bir de; Gürcistan ve özelde bu bölgenin ekonomik problemleri var. Bu insanların geri gelmeisyle işsizliğin artacağı, ekonomik problemlerin çoğalacağı düşüncesi var. Bu yüzden dönüşlerine izin verilmiyor (7). — Ahıska Türklerinin geri dönememelerinin diğer önemli bir faktörü ise Türk ve Müslüman olmalarıdır. Gürcistan Ahıska Türklerinin geri dönüşlerini, ancak onların Gürcü dilini kabul etmeleri ve Gürcü soyadlarını almaları halinde mümkün olacağını belirtmektedir. Ahıska Bölgesi'nin geçmişte ve günümüzde Gürcistan'ın siyasi sınırları içinde olması nedeniyle sorun öncelikle Gürcistan'la ilgilidir. Rusya Federasyonu da Sovyetlerin her alanda varisliğini kabul etmiştir. Bu nedenle de sorunun çözümünde Rusya Federasyonu da aynı derecede sorumludur (Kütükçü, 2005). Kısacası, farklı ülkelerde yaşamak zorunda olan Ahıska Türklerinin sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitsel sorunlarının çözümü için ilgili devletler nezdinde girişimler yapılmalıdır. Ahıska Türklerinin anavatana dönüşü için yapılması gerekenler, en son yapılan, Bakü zirvesinde aşağıdaki şekilde belirlenmiştir: — Ahıska Türklerinin Ahıska'ya dönebilmeleri için Avrupa Konseyi, AGİT, Karadeniz İşbirliği Örgütü, Avrupa Parlamentosu ve BM nezdinde girişimler başlatılmalıdır. Ahıska Türklerinin yaşadıkları insan hakları ihlallerinin sona erdirilmesi için Uluslararası Af Örgütü, Helsinki İzleme Teşkilatı ve İsviçre Uluslararası Hukukçular Derneği nezdinde bilgilendirme ve destek arayışları sürdürülmelidir. — Ahıska Türklerinin dönüş hakları Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'yle yükümlenmiştir. Gürcistan, Ahıska Türklerinin dönüşü için taahhüt ettiği kanunu bir an önce çıkarmalıdır. Gürcistan'ın yükümlülüğünü yerine getirmesi için başta Türkiye ve Azerbaycan olmak üzere Avrupa Konseyi üyesi ülkeler nezdinde girişimde bulunulmalıdır. — Dönüş kanunu çıkarsa, hiçbir Ahıska Türkü göçe zorlanmamalı, dileyenlerin bulundukları ülkelerde veya başka ülkelere göç etmek isteyenlerin gittikleri ülkelerde, sosyal ve ekonomik şartları iyileştirilmelidir. Ahıska Türklerinin seslerinin duyulması için basın desteğine de ihtiyaç büyüktür. Bu çerçevede Ahıska Haber Ajansı oluşturulmalıdır. — Diasporada yaşayan Ahıska Türklerinin sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitsel sorunlarının çözümü için ilgili ülkeler nezdinde girişimler başlatılmalıdır. Rusya'nın Krasnador Bölgesi'nde Ahıska Türk-

leri, kimlik verilmediği için başka ülkelere seyahat etme haklarından mahrum bırakılmışlardır. Krasnador'da ayrıca Ahıska Türklerine çalışma izni de verilmemektedir (17, s. 406-407).

Bugün asimile olmaya direnerek var olma mücadelesi veren Ahıska Türklerinin yaşamakta oldukları bölge ve ülkeler aşağıdaki haritada görülmektedir.

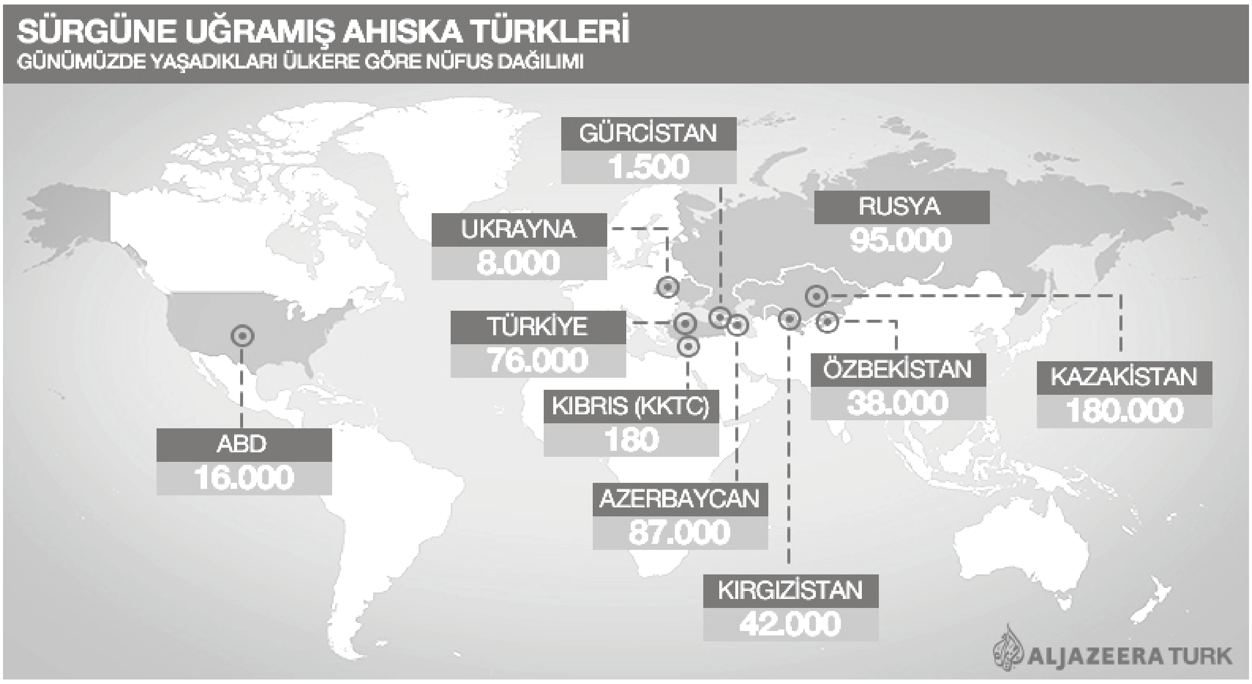

[1] "Birinci Dünya Savaş'nda Elviye-i Selase, Kafkasya ve Nahcivan'da Ermeni Mezalimi: Osmanlı Devleti'nin Askeri Faaliyet ve Yardımları (1918-199)" Azerbaycan ve Şarqi Anadolu'da Türk-Müselman Ahaliye Qarşı Soyqırımları (1914-1920-ci İller)", III.Beynelxalq Elmi Konfransın Materialları 07-10 aprel 2016-cı il, Şamaxı

KAYNAKÇA

1. Ahmet Çelik, "İkinci Dünya Savaşı Sürecinde (1939-1945) Muhalif Basın.
2. ATASE ARŞ.6/12054, Kls.4702, Dos., Fih.,10.
3. Azerbaycan Lejyonu", http://www.azerbaijans.com/content_1714_tr.html,(09.10.2016'da erişildi)
4. Ekinci, Burhan, "Ahıska Türklerinin 70 Yıllık Sürgünü", http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/ahiska-turklerinin-70-yillik-surgunu, (03.03.2017'de erişildi)
5. Fatima Devrisheva, Ahıska Türkleri (Sözlü Kültür Bağlamında), T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, ANK.2006
6. Ganiyeva, Salimya, " Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Göç Etmesi Ve Türk Vatandaşlığına Alınması İle ilgili Hukuki Sorunlar ", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 20, Sayı 1, Yıl 2012.
7. Hacı Mehmet Boyraz, Metin Erol; "Betül Durmaz İle Söyleşi Ahıska Türklerinin 70 Yıllık Sürgün Hikâyesi", http://bianet.org/biamag/toplum/160936-ahiska-turkleri-70-yillik-surgun-hikayesi, (03.03. 2017' de erişildi)
8. Hacılı, Asif, Axısqa Türkleri: Vatan Bilgisi, İST., 2009.
9. "History of the Cheka-NKVD-KGB-FSB",http://www.systemaspetsnaz.com/history-of-the-cheka-0gpu-nkvd-mgb-kgb-fsb.(05.03.2017'de erişildi)
10. İbrahim Hasanoğlu, "Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Journal of Turkish World Studies 16/1 Yaz-Summer, 2016.
11. Kukulov, Tahircan, *Ahıska Türklerinin Tarihine Bir Nazar*, Bakı, 1999.
12. Mehmet Doğan, "Toprak Ana'nın Mesajı", Yağmur Dergisi Sayı: 19 Nisan - Mayıs - Haziran 2003.
13. Mehmet Fatih ŞAHİN, Türk Dış Politikasında Ahıska Türkleri, T.C. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı,Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.
14. Neslihan Sultan Pala, "Bitmeyen Bir Sürgün Hikâyesi; Ahıska Türkleri",Milliyet,14 Kasım 1912.
15. Orkhan Faigov, Ahıskalı Türklerin Türk Basınında Sunum Biçimi 1944 Ahıska Sürgünü, 1989 Fergana Faciası, 2004 Krosnodar Göçü Ve 2010 Kırgızıstan Çatışması Örnek Olayları, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

16. ORTAYLI, İlber,"Sovyetlerin Kruşçev Dönemi", Milliyet,12.10.2014.
17. Rehman SEFEROV, Ayhan AKIŞ. "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış", Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 24 (2008), s.395.
18. Selma Yel, "Birinci Dünya Savaşı'nda Elviye-i Selase, Kafkasya ve Nahcivan'da Ermeni Mezalimi: Osmanlı Devleti'nin Askeri Faaliyet ve Yardımları (1918-1919)" Azerbaycan ve Şarqi Anadolu'da Türk Müselman Ahaliye Qarşı Soyqırımları (1914-1920-ci İller)", III.Beynelxalq Elmi Konfransın Materialları, 07-10 aprel 2016-cı il, Şamaxı.
19. Selma Yel, Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923-2008),Ankara, 2009.
20. Selma Yel," II.Dünya Savaşında Kafkasya'da Alman Lejyon Alaylari Ve Türkiye (Nahcivanli Abdurrahman Fatalibeyli), Tarih Ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu, 17-19 Kasım 2016. Nahcivan, Basılmamış Tebliğ.
21. Selma Yel, Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri, Ankara, 2002.
22. Yunus Zeyrek, Ahıska'nın Tarihi, http://www.ahiska.org.tr/?page_id=1839, (01.03.2017'de erişildi)
23. Yunus Zeyrek, "Tarihin Okunmamış Sayfası: Ahıska", Uluslararası SUÇLAR VE Tarih, Sayı, 5-6, 2008.

20 CENTURY GREAT GENOCIDE EXECUTION: THE EXILE OF Ahiska (Meskhetian) TURKS BY STALIN AND ONGOING VATANITY TRAGEDY

SUMMARY

Millions of lives have been lost in the first and second world war; losses that were impossible to compensate in material and spiritual dimension were experienced. In both battles, those who suffered as much as the soldiers fighting on the front and paid the price were generally civilian peoples. This victimization was particularly intensified by Stalin in the last days of the Second World War within the borders of Soviet Russia. Crimea, Karachay Turks and Volga Germans, Hamshens, Kurds, especially Ahiska Turks, have been torn from the lands they have lived for centuries and subjected to exile in a mass manner. Of these, perhaps the most violent repression and the risk of extinction were exposed to Ahiska Turks. Ahiska was occupied by Tsarist Russia in 1828 and left to Russia with the Edirne Treaty of 1829. In 1917 Ahiska joined the Ottoman State again with the collapse of Tsarist Russia and took place in the short term Southwest Caucasus Temporary Government after the Ottomans had completed the First World War with defeat. But it lost its independence again with the Moscow agreement signed between Turkey and Russia in 1921. Those who have been fighting for existence since that day, they have been exposed to the danger of total destruction together with the exile of 15-18 November 1944. Today, this mandatory exile continues, especially in Kazakhstan and Uzbekistan and they are continuing their existence with immigration made especially to Turkey, Azerbaijan and America under difficult circumstances with their own means. After the Fergana incidents, Azerbaijan's help to the stateless Ahiska Turks is extremely important. In spite of all the negativities they have experienced, Ahiska Turks struggle to return to Ahiska, which is in the borders of Georgia on the one hand, as the international legal background allows. In this presentation, it will be tried to discuss the results of the Ahıska eclipse and its dimensions as reflected in the day-to-day dimensions and to find the answers of these questions on the scientific grounds.

T.ü.e.d., prof. **Tofiq MUSTAFAZADƏ**
AMEA Tarix İnstitutunun
"Ümumi tarix" şöbəsinin müdiri

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN OSMANLI İMPERİYASINDA TÖRƏTDİYİ TERROR VƏ SOYQIRIM CİNAYƏTLƏRİ

Açar sözlər: terror, soyqırım, daşnaksütyun, Hnçak, erməni drujinaları, Xumba.
Keywords: terrorism, genocide, Dashnaktsutyun, Hunchak, Armenian squads, Khumba.
Ключевые слова: террор, геноцид, «Дашнакцутюн», «Гнчак», армянские дружины, Хумба.

Məlumdur ki, Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan ermənilər heç bir milli və dini ayrı-seçkiliyə məruz qalmamış, rahatca həyat sürərək təsərüfat və ticarətlə məşğul olmuşlar. Yalnız Osmanlı dövlətinin ərazilərini ələ keçirməyə çalışan Rusiya və bir sıra Avropa dövlətlərinin təhriki ilə onlar Osmanlı dövlətinə qarşı ayaqlanmağa başlamışlar.

XVI-XVII əsrlərdə dünyanın demək olar ki, ən qüdrətli dövləti olan Osmanlı imperiyası XVIII əsrdən başlayaraq bir sıra tarixi şərtlər üzündən durğunluq və geriləmə dövrünə qədəm qoymuşdur. Bunu fürsət bilən Avropa dövlətləri, ilk növbədə Rusiya bu dövlətin torpaqlarını ələ keçirmə uğrunda mübarizəyə başladılar və ortaya "Şərq məsələsi" adlı bir uydurma məsələni atdılar. Bu məsələnin həlli üçün Türkiyəyə qarşı bir neçə müharibə aparıldı. Rusiya işğalçı məqsədlərini asanlaşdırması üçün Osmanlı imperiyasının daxilində yaşayan dini və milli azlıqları mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəyə təhric edir və dəstəkləyirdi. Yunanlar və Balkanların slavyan xalqlarının çoxu xarici havadarlarının yardımı ilə XIX əsrin ortalarına kimi öz dövlətlərini qurdular. İndi imperiya daxilində qalan nisbətən çoxsaylı qeyri türk-xalqlarından biri Osmanlı dövlətinin müxtəlif ərazilərində səpələnmiş ermənilər idi. Buna görə Rusiya onlardan yararlanmağa çalışırdı.

1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsində Qafqaz korpusunun komandanı olan milliyətcə erməni Loris Melikov Ərzurumu işğal edən kimi yerli ermənilər arasında təbliğata başladı: xüsusi məmurlar, keşişlər göndərərək erməniləri "Xaç naminə" birləşməyə və Rusiya hökumətinə itaət etməyə çağırırdı. Müharibə dövründə Cənubi Qafqazda əsasən ermənilərdən və gürcülərdən ibarət 285 yüzlük (39200 nəfər) təşkil olunmuşdu [Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и освобождение Болгарии. Изд-во «Мысль», М., 1978, История дипломатии, т.II, M. - 1965, s.112]

Rus diplomatiyası "erməni müraciəti"ni əsas tutaraq rus qoşunlarının Ermənistanda qalması hədəsi ilə Türkiyəni San-Stefano sülh müqaviləsinə ermənilər barədə maddə salmağa razılıq verməyə məcbur etdi. 16-cı maddəyə görə Türkiyənin ermənilər yaşayan rayonlarının çoxunun Rusiyaya verilməsi ilə yanaşı, qalan "Ermənistan torpaqları"nda ermənilərin xeyrinə islahat keçirilməli və bu işə Rusiya nəzarət etməli idi [M.Kemal Öke. Ermeni meselesi (1914-1923). İstanbul, 1986, s.98; Сборник договоров России, c.168-169].

Digər böyük Avropa dövlətləri Rusiyanın hədsiz çox irəliləməsindən narahat oldular. Avstriya-Macarıstan və İngiltərənin təzyiqi ilə Rusiya San-Stefano sülhünün şərtlərinə yenidən baxılması üçün razılıq verdi [Сборник договоров России, c.181-206].

1878-ci il iyunun 13-dən iyulun 13-dək müddətdə Berlində İngiltərə, Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Rusiya, Fransa və İtaliya nümayəndələrinin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans keçirildi. Ermənilərin və onları dəstəkləyən sayı nəticəsində Berlin traktatına da ermənilərlə bağlı maddə salınmışdı. Lakin San-Stefano müqaviləsinin 16-cı maddəsi 61-ci maddə ilə əvəzləndi. "Ermənistan" termini artıq işlədilmir və sultanın boynuna ermənilər yaşayan vilayətlərdə dumanlı məzmunlu islahatlar keçirmək öhdəliyi qoyulurdu.

Beləliklə də erməni məsələsi Avropa siyasətinə daxil oldu [Борьян Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР. T.I, c.1, c.247].

Ermənilər və havadarları niyə əl-ayağa düşmüşdülər? Şərqi Anadoluda müsəlmanlar tərəfindən ermənilərə qarşı heç bir təzyiq olmadığı halda ermənilər müharibə dövründə türklərə etdikləri xəyanətə görə cəzalandırılacaqlarından qorxaraq Rusiyaya köçməyə başlamışdılar. Bu isə həm erməni millətçilərini, həm də onlardan bir alət kimi istifadə edən böyük gücləri narahat edirdi. Buna görə də

onlar ermənilərin köçünün qarşısını almaqdan ötrü Anadoluda yaşayan ermənilər üçün imtiyazlar əldə etməyə çalışırdılar.

Ermənilər üsyanı diplomatik dairələrin diqqətini cəlb etməyin bir vasitəsi hesab edərək üsyanlara hazırlaşmağa başladılar. Bunun üçün təşkilatlanırdılar. Bir çox cəmiyyət, gizli dərnək və siyasi partiyalar ilə bərabər silahlı üsyan hazırlayan təşkilatlar da yaradılırdı. Hələ XIX əsrin əvvəllərində Türkiyədə "Xilaskarlar və erməni icması" cəmiyyəti yaranmışdı [Наджафов Б. Лицо врага, ч.1. Баку, Элм, 1993s.47].

İnqilabçı partiya kimi yaranan ilk təşkilat isə "Armenekan" partiyası olmuşdur. Van mənşəli Portağalyan tərəfindən 1885-ci ildə yaradılmış və "Armeniya" qəzetinin adı ilə adlandırılmış bu cəmiyyət inqilab yolu ilə ermənilərin özünüidarəsinə nail olmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu [Kamuran Gürün. Ermeni dosyası.Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1983 s.129; 21, s.26; 7, s.53].

Armenakan partiyası erməni əhalisinin geniş dairələrini cəlb edə bilmədi və onun fəaliyyəti yalnız Türkiyənin bir neçə şərq vilayəti ilə (Van, Vaspurakan) məhdudlaşdı. Daha fəal və daha kütləvi Hnçak və Daşnaksütyun partiyalarının meydana gəlməsi ilə Armenakanın nüfuzu heç dərəcəsinə enir.

1887-ci ildə isə Qafqazlı ermənilərdən Avetis Nazarbeykan, sonradan evləndiyi Maro adında bir qadın və tərəfdarları "Hnçak" (Hnçak-zəng deməkdir) cəmiyyətini qurmuşdular. Partiyanın adı 1890-cı ildən, inqilabçı Hnçak partiyası" oldu [6, s.92]. Rəhbərliyi və üzvləri arasında çoxlu Rusiya ermənisi olan bu cəmiyyət Türkiyənin şərq hissəsini öz fəaliyyət meydanı seçmişdi. Siyasi məqsədi bölgəni Türkiyədən ayırıb Rusiya və İranda ermənilərin yaşadıqları torpaqlarla birləşdirərək müstəqil bir Ermənistan qurmaq idi [Малевиль Жорж Ди. Армянская трагедия 1915 года: (Пер. А.Кязимовой), Баку, 1990 s.79].

Şərqi Türkiyədə - Vanda partiyanın mərkəzi, Muş, Bitlis, Trabzon, İstanbul, İran, ABŞ və Cənubi Qafqazda filialları var idi [Наджафов Б. Лицо врага, ч.1. Баку, Элм, 1993 s.48].

İddia edilirdi ki, guya ermənilər milli və insan kimi varlıqları üçün təhlükə təşkil edən türk zülmünün altındadırlar. Belə bir tezis irəli sürülürdü ki, guya Türkiyə tədricən dağılacaqdır, buna görə də partiyanın inqilabi fəaliyyəti ilk növbədə türk hakimiyyətinə qarşı yönəlməli, ermənilərin milli müstəqilliklərinə nail olunmalıdır. Hnçak yaxın məqsədə çatmağın yolunu üsyanla, yəni zorakılıqla "Türkiyə Ermənistan"ındakı vəziyyəti dəyişmək, bütün erməniləri üsyana qaldırıb Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamamaqda görürdü. Hnçak partiyasının fəaliyyət vasitələri içərisində türk idarələrində xəfiyyələrə, "xainlərə", "qanmazlara" qarşı terror çox mühüm yer tuturdu [M.Kemal Öke. Ermeni meselesi (1914-1923). İstanbul, 1986 s.94-95].

Hnçakdan qopmuş olan bir qrup 1890-cı ildə Tiflisdə "Droşak"(ermənicə bayraq deməkdir) cəmiyyətini qurdular. Bu cəmiyyət sonradan "Daşnaksütyun" və ya "Erməni inqilabi cəmiyyətləri federasiyası" adını almışdır. Daşnak partiyasının liderləri X.Mikaelyan, S.Zavaryan, Rostom (St.Zorin) və b. idi. Mətbu orqanı Cenevrədə çıxan "Droşak" qəzeti idi. Milli erməni dövləti qurmaq "Daşnaksütyun"un minimum məqsədi idi. Maksimum məqsəd isə dənizdən dənizə: Adanadan Trabzona və Bakıya qədər uzanan "Böyük Ermənistan" yaratmaq idi. Partiyanın 1892-ci ildə Cenevrədə keçirilmiş I qurultayında "demokratik erməni respublikası" yaratmaq üçün erməniləri silahlandırmaq və təşkil etmək, terrorçuluq aktlarını həyata keçirmək və hökumət idarələrini dağıtmaq qərara alınmışdı [Дашнаки (Из материалов департамента полиции). Военно-исторический журнал, 1990 г.N № 8,9(Составитель и автор вступительной статьи Б.Гаибов). Перепечатка. Баку, 1990 s.9].

"Daşnaksütyun" partiyası daxilində sərt intizam və ciddi konspirasiya qoyulmuşdu. Partiyaya ümumi rəhbərliyi "ümumi yığıncaq" həyata keçirməli idi. Lakin ümumi yığıncaq çox gec-gec toplaşdığına görə cari rəhbərliyi icra orqanı olan "İttifaq Şurası" həyata keçirirdi [Дашнаки (Из материалов департамента полиции). Военно-исторический журнал, 1990 г., №8,9 (Составитель и автор вступительной статьи Б.Гаибов). Перепечатка. Баку. 1990, s.14-15].

Partiya çox mürəkkəb quruluşa malik olub dövlət mexanizmini xatırladırdı. İlk orqanlar 7-10 daşnakdan ibarət "xumba"lar idi.

Daşnaksütyun "Böyük Ermənistan"ı üsyan yolu ilə yaratmağı planlaşdırdığından birinci qurultayının qərarı ilə öz ordusunun təşkilinə başlamışdı. Hər əsgər (zinvor) toplanış zamanı ayda 30 rubl məvacib alırdı. 1905-1907-ci illərdə yaraqlıların sayı 100 min nəfərə çatdırılmışdı. Daşnaksütyun

çalışıb eyni zamanda Osmanlı sultanı və İran şahını öldürməyi, yaranacaq qarışıqlıqdan istifadə edərək "Böyük Ermənistan"ın müstəqilliyini elan etməyi planlaşdırırdı. Ermənilər şaha bombalar atmış, sultanın da yataq otağına bomba qoymuşdular [Кариби (Голейшвили П.) Красная книга.(Выдержка) «История Азербайджана по документам и публикациям» s.156]. Lakin, daşnakların mənfur əməlləri nəticə verməmişdi.

Terrorçu təşkilatlar Daşnaksütyun strukturasında müstəsna rol oynayırdılar. Bunlardan ilk növbədə "Hazırlayıcı terrorçu komitə"ni qeyd etmək lazımdır, 3 nəfərdən ibarət olan bu komitə yalnız ali İttifaq Şurasına tabe idi, terrorçu icra orqanlarının fəaliyyətinə rəhbərlik edirdi. Xüsusi təftiş orqanı "Vahimə təşkilatı" da var idi. "Deli"nin agentləri polis, mühafizə orqanları sıralarına daxil olurdular, oralarda pullu casuslar tuturdular [Дашнаки (Из материалов департамента полиции). Военно-исторический журнал, 1990 г.N № 8,9. (Составитель и автор вступительной статьи Б.Гаибов). Перепечатка. Баку, 1990 s.18].

Mayevski daşnakların 1896-cı ildə buraxdıqları bəyannamədən iqtibas gətirərək onları qeyri-normal, hipnoz altında hərəkət edən adamlar adlandırır. Bəyannamənin sonunda iddia olunurdu ki, "təkcə bir erməni qalsa belə erməni xalqını bürüyən inqilab ruhu sultan taxtını hədələyəcək" [Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса. Тифлис: Типография штаба Кавк. военного округа, 1915 г. Перепечатка. – Баку, Шур, 1993, s.20].

Göründüyü kimi, həm Hnçak, həm də Daşnaksütyun terroru əsas hərəkət vasitələrindən biri kimi qəbul edirdilər. Gürcü müəllifi Karibinin yazdığı kimi, erməni terrorçuları heç vaxt adından istifadə etdikləri xalq kütlələrinin mənafeyi ilə hesablaşmamışlar. Onlar dinc əhali arasında peyda olur, onları qiyama hazırlayırdılar, bombalar atır, yüksək vəzifəli türk məmurlarını öldürür, atışmaya başlayır və həmişə bədbəxt soydaşlarını vəhşiləşmiş yalançı inqilabçıların hərəkətləri üçün qonşu ermənilərdən intiqam almağa hazır olan müsəlman əhalisinin pəncəsinə ataraq aradan çıxardılar. Erməni terrorçuları xalq kütlələrinin təşkilatçısı olmayıb, dinc əhalini hadisələrə cəlb edib, ən faciəli anda onu taleyin öhdəsinə atan sadəcə kortəbii iğtişaş fermentləri idi [Кариби (Голейшвили П.) Красная книга. (Выдержка) «История Азербайджана по документам и публикациям», s.156].

Erməni millətçilərinin terrora belə müstəsna əhəmiyyət vermələrinin səbəbi "Ermənistan" saydıqları Şərqi Anadolu ərazisində erməni əhalisinin cüzi azlıq təşkil etməsi idi.

Saray müşaviri polkovnik Qryaznov 1895-ci ildə Türkiyədən yazırdı ki, 8 vilayətin (Bitlis, Ərzurum, Van, Sasun, Trabzon, Diyarbəkir, Hələb və Adana) 5,947 785 nəfər əhalisindən yalnız 847 041 nəfəri-14 faizə yaxın ermənilər təşkil edir [Саркисян Е.К. Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX в. и начала XX в. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР. 1972, s.31-32].

General Kuropatkin 1915-ci ilin martında "1914-1915-ci illər müharibəsinin nəticəsində Rusiyanın sərhədləri" adlı qeydində deyilirdi ki, hərbi tədqiqatçıların hesablamalarını daha çox etibarlı saymaq olar. Onlar bütün Asiya Türkiyəsində ermənilərin ümumi sayını 1 milyon 150 min nəfərdən yuxarı hesab etmirlər. Ermənilər 5 vilayətdə: Ərzurum, Bitlis, Van, Harput və Diyarbəkirdə nisbətən sıx yaşayırlar. Ancaq burada da ermənilər bütün əhalinin yalnız dörddə bir hissəsini təşkil edirlər, şərq vilayətlərinin bütün erməni əhalisinin 2/3 hissəsinin bu 5 vilayətdə cəmləşməsinə baxmayaraq, burada da ermənilər bütün əhalinin yalnız dörddə bir hissəsini təşkil edirlər [Саркисян Е.К.Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX в. и начала XX в. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР. 1972, s.32].

Erməni terroru və qiyamlarının qızışdırılması

Terror taktikasının seçilməsi nəticəsində 1880-ci ildən başlayaraq Türkiyənin ermənilər yaşayan rayonlarında qiyamlar, banditizm, qanlı üsyanlar baş verir.

1896-cı ilin iyununda rus diplomatı Mayevskinin dəstəyi ilə Daşnaksütyun partiyası tərəfindən Vanda kütləvi iğtişaşlar törədildi. Avqustun 26-da isə İstanbulda erməni quldur dəstəsi Osmanlı bankının binasını tutaraq girovlar götürüb erməni əhalisinin xeyrinə təxirə salmadan islahat keçirilməsini tələb etmiş, əks halda bank binasını partlatmaqla hədələmişdilər [Мустафаев Дж. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII-начало XIX в.). Баку, «Элм», 1989, с.83].

Danışıqlardan sonra Osmanlı bankının direktoru ser Edqar Vinsent rus səfirliyinin tərcüməçisi Maksimovun müşayiət ilə binaya daxil oldu. Avropa dövlətləri nümayəndələrinin, ilk növbədə rus səfirliyinin tərcüməçisi Maksimovun vasitəçiliyi ilə quldurlar öz toxunulmazlıqları haqqında təminat alıb "Jironda" adlı fransız gəmisində Türkiyəni tərk edib Marselə qaçdılar [Necla Başpin. Türk-ermeni ilişkileri. Abdülhamidin culusundan zamanımıza kadar. İstanbul-1970 s.56]. Ancaq bu hadisə ilə bağlı bütün Türkiyəni etiraz dalğası bürüdü və baş verən münaqişələrdə çoxlu günahsız türk və erməni həlak oldu.

J.Malevilin qeyd etdiyinə görə Daşnaksütyunun terrorçu qrupu tərəfindən gerçəkləşdirilən bu əməliyyat müasir tarixdə mülki əhalidən girovlar götürülməsi ilə həyata keçirilən ilk basqın idi [Малевиль Жорж Ди. Армянская трагедия 1915 года: (Пер. А.Кязимовой), Баку, 1990, с.83].

J.Malevil yazır ki, bundan dərhal sonra Anadolunun gah bu, gah da digər yerlərində, ancaq konkret plan üzrə üsyanlar baş verdi [Малевиль Жорж Ди. Армянская трагедия 1915 года: (Пер. А.Кязимовой), Баку, 1990, с.83]. 1901-ci il qışın əvvəllərində Andranikin quldur dəstəsi Muş yaxınlığında Surp-Arakel monastrını tutdu və onu kiçik qalaya çevirdi. Uzun müddət Sasun dağlarında quldur basqınları ilə məşğul oldu. 1904-cü ildə hökumət dəstələri Muş bölgəsindəki erməni quldurlarını sıxışdırdılar. Ancaq komitəçilər xarici dövlətlərin konsulluqlarının himayədarlığı ilə azad buraxdılar [Маевский. Записки генерального консула в Эрзеруме (1893-1903). В сб.: «Новая угроза русскому делу в Закавказье». Предстоящая распродажа Мугани иногородцам. Н.Н.Шаврова. (Перепечатка), Баку –Элм-1990, с.117].

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın "erməni məsələsi"ndə mövqeyi heç də həmişə sabit deyildi və siyasi konyunkturadan asılı olaraq dövlətin maraqlarına uyğun dəyişilirdi. XIX əsrin 90-cı illərində Rusiyanın ermənilər barədə siyasəti kəskin surətdə dəyişildi.

Hətta II Nikolayın (1894-1917) hakimiyyətinin ilk illərində Qafqazdakı qriqoriyan erməniləri zorla pravoslavlaşdırmaq siyasəti yürüdülürdü. Bununla bağlı çarizm ilə ermənilər arasında ziddiyyət yaranmışdı [Hüsamettin Yıldırım. Rus-türk-ermeni münasebetleri (1914-1918). Kök sosyal ve strateji araştırmalar serisi. Ankara,1990, s.34].

Ermənilərin ifrat tələbləri, Şimali Qafqaza qədər uzanan erməni dövləti qurmaq xülyaları artıq rus hakimiyyət orqanlarını qorxudurdu. 1904-cü ildə Rusiya Xarici İşlər naziri Labanov Rostovski deyirdi: «Biz ikinci Bolqarıstanı istəmirik». "Rusiyaya ermənilərsiz Ermənistan gərəkdir" [Борьян Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР. ч.1, Госиздат, М.-Л., 1928, s.33; 344, s.36].

Təsadüfi deyil ki, bəzi hallarda rus hərbçiləri daşnakların terrorçu əməllərinin qarşısını almaqda türklərə yardım edirdilər. Məsələn, 1904-cü ilin iyulunda Tumanın başçılıq etdiyi başlıca olaraq Türkiyə ermənilərindən ibarət olan 60 nəfərlik daşnak quldur dəstəsi Rusiyadan Türkiyəyə keçdikdə rus sərhəd mühafizə dəstəsinin komandanı bir neçə yüz kazakı onların dalınca göndərmiş, kazaklar türk jandarmları ilə birləşərək daşnak quldurlarını məhv etmişdilər. Rus hərbçilərinin Türkiyə ərazisində əməliyyat keçirmələri etiraza səbəb olacağından rus hərbçiləri öldürülmüş quldurların cəsədlərinə ip bağlayaraq Rusiya tərəfə sürüyüb gətirmişdilər [ЦК армянского революционного союза Дрощакистов. Б.М. 1904, s.2-3].

Birinci Dünya müharibəsi başlayandan sonra Antanta dövlətləri ermənilərdən bir maşa kimi istifadə etməyə başladılar.

Osmanlı dövləti müharibəyə qoşulduqdan sonra Qafqaz cəbhəsindəki qoşunların vəziyyətini yoxlamaq, erməniləri və gürcüləri Türkiyəyə qarşı mübarizəyə ruhlandırmaq üçün II Nikolay Cənubi Qafqaza səfər edir. II Nikolay Tiflisdə olduğu zaman V Gevorku qəbul etmiş və 15 dəqiqə davam edən söhbətdə bildirmişdi ki, "erməniləri işıqlı gələcək gözləyir və gələcəkdə Ermənistanın da Bolqarıstan kimi hərəkət edəcəyinə inanır". Türkiyə ermənilərinin nicatı yalnız onların türk hakimiyyətindən qəti olaraq xilas edilməsində və Böyük Rusiya Dövlətinin qüdrətli himayəsi altında muxtar Ermənistan yaradılmasındadır [Чалхушьян Г. Красная книга. Ростов-на-Дону. 1918 г. (Периздание) Ростов-на-Дону, 2008, s.33-34]. Türkiyə ilə hərbi əməliyyatlar başlar-başlamaz rus hakim dairələri ermənilərdən düşmənə qarşı əməliyyatlarda istifadə etməyə başladılar.

Qeyd edək ki, hələ Türkiyə müharibəyə qoşulmamış Sazonov nazirlər şurasının sədri Qoremıkinə 1914-cü il avqustun 30-da məktubunda yazırdı ki, "ermənilərlə, eləcə də kürdlərlə ən sıx əlaqələr saxlamaq lazımdır ki, Türkiyə ilə münasibətlər kəsilərsə, onlardan istənilən anda istifadə

etmək olsun" [Министерство иностранных дел. Сборник дипломатических документов. // Переговоры от 19 июля до 19 октября 1914 г., предшествовавшие войны с Турцией. Петроград, 1914, s.184].1914-cü il avqustun axırlarında, artıq Türkiyənin müharibəyə qoşulacağını yəqin edən Rusiya erməniləri silahlandırmağı qət etdi. Avqustun 26-da Sazonov Voronsov-Daşkova bu barədə konkret göstərişlər verdi: "Siz həzrətlərin indi erməniləri, kürdləri və aysorları silahlandırmağın hələ tez olduğu barədə fikrinizə tamamilə şərik olmaqla bərabər hesab edirəm ki, artıq indi bu xalqların dəstələrini təşkil etmək, onlara rəhbərlik etməyi həvalə etmək üçün etibarlı şəxsləri müəyyənləşdirmək, bununla bərabər həm Qafqazda, həm də İrandakı dəstələrimizin yanında lazımi silahları toplamaq gərəkdir" [Арутюнян А.О. Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван, Изд. «Айастан», 1971, s.56].

Boryan yazır ki, Rusiya və İstanbul erməniləri rus diplomatiyasının müti alətinə çevrildilər; bu rəhbərlər öz millətlərini satdılar və çar imperialist diplomatiyasının casuslarına çevrildilər; müharibənin əvvəlində onlar erməni millətini və onun fiziki mövcudluğunu deyil, imperialist dövlətlərinin işğalçı maraqlarını müdafiə edirdilər və bu orgiyada, ermənilər üçün faciəli olan siyasətdə həlledici rolu Daşnaksütyun partiyasının liderləri oynayırdılar [Борьян Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч.1, Госиздат, М.-Л., 1928, s.346].

Türkiyə ermənilərinin "azadlığı" məsələlərini rus silahı və rus çarizminin yardımı ilə əlaqələndirən və "sadəcə olaraq çarizmin agenturası" Daşnaksütyun olan [Лалаян А. Контрреволюционный «Дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг. // «Революционный Восток» (Орган научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем № 2 - 3 (36-37), М., 1936, сс. 76-99). См. «История Азербайджана по документам и публикациям…», Москва, s.89]. Daşnaksütyunun fikrincə İmperialist müharibəsi daşnakların fikrincə "erməni məsələsi"ni həll etmək, erməni kapitalı üçün "günəş altında yer" tutmaq vasitəsi olmalı idi. Daşnaklar erməniləri çarizmin mənafeləri və erməni kapitalı üçün top mərmisinə çevirməkdən ötrü əllərindən gələni edirdilər. Onlar müharibənin xarakterini və özlərinin bu müharibədə iştirak etmələrinin həqiqi məqsədini pərdələyərək "Türkiyədəki qardaşlarının azad edilməsi", "Türkiyə Ermənistanın müstəqilliyi" və başqa şüarlar irəli sürürdülər. Daşnaklar hər vasitə ilə türklər və ermənilər arasında nifaq salır, erməniləri türkləri qırmağa çağırırdılar. Türkiyəyə qarşı qiyam məsələsində hnçakçılar da geri qalmırdılar. "Daşnaksütyun"un İstanbul qarşıdakı hərbdə rusların yanında türklərə qarşı vuruşmaq qərara alınmışdı [Hüsamettin Yıldırım. Rus-türk-ermeni münasebetleri (1914-1918). Kök sosyal ve strateji araştırmalar serisi. Ankara, 1990, s.48].

Hnçak partiyası mərkəzinin 1914-cü ilin iyulun əvvəllərində Parisdə "Hnçak" qəzetində nəşr edilən bəyanatında deyilirdi ki, Hnçak komitəsi son siyasi durumdan istifadə edib cəng və ixtilal şeypuru çalaraq ixtilal qılıncını çəkib böyük savaşa qatılacaq rus qüvvələrinin bağlayışı olmaq etibarilə müttəfiqlərin zəfər qazanmalarına yardımçı olacaqdır [Ermeni komitelerinin ihtilal harketleri ve besledikleri emeller. Merkezi Yayımlar. Say.3. Hazırlayan Y.Parmaksızoğlu. İstanbul, 1987, s.68-69].

Daşnaksütyunun liderlərindən olmuş Ov. Kaçaznuni sonralar yazmışdı ki, 1914-cü ilin payızı ərzində Türkiyə hələ vuruşan dövlətlərin cərgəsinə daxil olmadığı bir zamanda Cənubi Qafqazda böyük hay-küylə və böyük səylə könüllü erməni drujinaları yaradılırdı, Daşnaksütyun partiyası da drujinaların təşkilində və onların keçirdikləri əməliyyatlarda fəal iştirak etdi [Качазнуни Ов. Дашнакцутюн. Больше нечего делать. Баку: Элм, 1990, с. 161. «Заккнига», 1927, s.10].

Rus çarının əmri ilə əvvəllər məhkum edilən və sürgünə göndərilən əfv edilib çarizmə xidmət üçün Cənubi Qafqaza dönürdülər. Sürgündən geri çağırılmış Osmanlı dövlətindən qaçmış bir çox erməni Qafqazda toplanan könüllü süvarilərə qatılmışdılar [Azmi Süslü, Fahrettin Kırzıoğlu ve Refet Yınanç, Yusif Hallaçoğlu. Türk tarihinde ermeniler (temel kitap).Levent ofset Matbaaçılık ve yayınçılık Ltd. Şti, Ankara 1995, s.165].

Katolikos V Gevork Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə başlayan kimi 1914-cü il noyabrın 8-də Voronsov-Daşkova müraciətlə bildirmişdi ki, indi ermənilərin Rusiya və qalibiyyətli rus qoşunları ilə birlikdə ümumi düşmənə qarşı birgə mübarizə üçün bütün qüvvələrini səfərbər edəcəkləri bir zamanda imperatorun adından Türkiyə ermənilərinə müraciət olunmalıdır. Müraciətdə erməni xalqına təlqin edilməlidir ki, Türkiyədəki ermənilərin vəziyyəti haqqındakı məsələni qəti həll etmək məqamı çatmışdır və Türkiyə Ermənistanının altı vilayəti (Van, Ərzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbəkir və Harput) və onun ayrılmaz hissəsi Kilikiyada bir üzvü vahid halında birləşmiş erməni xalqına "böyük

Rusiya tərəfindən muxtariyyət hədiyyə olunacaqdır" [Католикос Геворк наместнику на Кавказе Воронцову-Дашкову. Из письма 8 ноября 1914 г. Эчмиадзин.// «Геноцид армян в Османской империи…» (2-е изд.), док. 139 s., 275-276; 76, s.350]. Katolikosun müraciətinə cavab olaraq Rusiya Nazirlər Sovetinin sədri Qoremıkin bildirdi ki, bu tələblərin yerinə yetirilməsi üçün ermənilər rus hökumətinin lazım biləcəyi tədbirləri, görməyə, yəni əlverişli məqamda, Türkiyədə üsyan qaldırmağa hazır olmalıdır [Борьян Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч.1, Госиздат, М.-Л., 1928, s.352]. II Nikolay ermənilərə xüsusi müraciətlə xitab edərək "beş əsr zülm altında qalan ermənilər" üçün guya azadlıq saatını bəyan etdi və erməniləri Rusiya tərəfdən vuruşmağa dəvət etdi [Качазнуни Ов. Дашнакцутюн. Больше нечего делать. Баку–Элм, 1990, с. 161. «Заккнига», 1927, s.12].

Dünya müharibəsi başlayan kimi ermənilərin Osmanlı dövləti ərazisində quldur dəstələri təşkil edərək osmanlı ordusunda arxasında nəinki təxribat əməlləri törətməyə başladılar, eləcə də gəncləri cəbhələrdə vuruşan türk – müsəlman kəndlərinə basqınlar edərək dinc əhalini kütləvi surətdə qırmağa başladılar.

Müharibədə iştirak edən dövlətin ordusunun arxasında üsyan qaldırmaq isə nə demək idi? Təbii ki, qiyam etmiş ermənilər uğura ümid edə bilməzdilər və onlar Rusiyanın məqsədləri naminə ölümə gedirdilər. Boryan yazır ki, yalnız ağlını itirmiş adamlar bu əməlin ermənilər üçün fəlakətli nəticəsini anlaya bilməzdilər [Борьян Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч.1, Госиздат, М.-Л., 1928, s.352]. Antanta, ilk növbədə Rusiya ermənilərindən iki cür istifadə etməyi planlaşdırırdı: "Türkiyə ermənilərinə "azadlıq" və hətta "muxtariyyət" vəd etməklə onların Türkiyənin özündə türk hakimiyyətinə qarşı çıxışlarına nail olmaq; 7 vilayət və Kilikiya barədə vədlərlə ağıldan çıxarılmış Rusiya ermənilərindən cəza ekspedisiyaları, avanqard, kəşfiyyat və s. kimi istifadə etmək [A. Контрреволюционный «Дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг. // «Революционный Восток» (Орган научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем № 2 - 3 (36-37), М., 1936, s.81].

Rusiya baş komandanlığının rəsmi məlumatına görə Birinci Dünya müharibəsinin lap əvvəlində rus ordusunun tərkibində 300 min erməni əsgər və zabit vuruşurdu [Ermeni komitelerinin ihtilal harketleri ve besledikleri emeller. Merkezi Yayımlar. Say.3. Hazırlayan Y.Parmaksızoğlu. İstanbul, 1987, s.74]. ABŞ-da nəşr olunan "Hayastan" qəzeti 1914-cü ilin payızında yazırdı: "Bu dəqiqə rus bayrağı altında 80000 erməni əsgəri Avstriya və Almaniya cəbhəsində, 40000 erməni əsgəri də türklərə qarşı vuruşurlar. Dünyanın hər yerindən gələn erməni könüllüləri müttəfiqlərin zəfəri üçün Türkiyə-İran hüdudunda qanlarını tökürlər. Türk əsgərinin ruhi durumunu yaxşı bilən erməni fədailəri oradadırlar. Bunlar məmləkətin strateji əhəmiyyətli mövqelərini tanıdığından rus ordusunun öncüllərinə çox dəyərli xidmət göstərirlər" [Арутюнян А.О. Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван, Изд. «Айастан», 1971, 415, s.94-95].

Eyni zamanda hələ müharibənin başlanğıcında erməni milli bürosu car hakimiyyəti ilə ermənilərin könüllü dəstələri yaradılması barədə razılığa gəldi. Tiflisdə Voronsov-Daşkovla doktor Zavriyev, yepiskop Mesrop, Samson Arutuyunov və A.Xatisov arasında danışıqlarda Türkiyə ilə müharibə təqdirində daşnak hmbapellərinin, yəni drujinaçılarının başçılığı altında hərəsində 400 nəfər olmaqla dörd könüllü drujinanın yaradılması razılaşdırıldı [Лалаян А. Контрреволюционный «Дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг. // «Революционный Восток» (Орган научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем № 2 - 3 (36-37), М., 1936, s.94-95]. I drujinaya Andranik, II drujinaya Dro, III drujinaya Hamazasp, IV drujinaya Keri başçılıq edirdi. 1918-ci ildə isə Türkiyə ermənilərinin liderlərindən biri olan Poqos Nübarın sözlərinə görə drujinalardakı yaraqlıların sayı 40 min nəfərə çatmışdı [Шутова Р.Е. Армянский вопрос в российско-турецких отношениях (1911-1921 гг.). Владимир. 2007, s.34]. Sonralar, V, VI, VII drujinalar da təşkil olundu. Eyni zamanda II, III, IV və V dəstələrdən Ararat dəstəsi təşkil olundu. Ona Vartan başçılıq edirdi [Чалхушьян Г. Красная книга. Ростов-на-Дону. 1918 г. (Периздание) Ростов-на-Дону, 2008, s.57].

Bu erməni çətələri 1915-ci ilin yazı və yayında hücum edən rus ordusunun önündə gedərək Şərqi Anadolunun müsəlman əhalisinə qarşı xüsusi amansızlıqları ilə fərqlənirdilər [Шутова Р.Е. Армянский вопрос в российско-турецких отношениях (1911-1921 гг.). Владимир. 2007, s.34].

1915-ci ilin yanvarında Vardanın və Avçaryanın başçılığı ilə iki yeni drujina təşkil olundu [Шутова Р.Е. Армянский вопрос в российско-турецких отношениях (1911-1921 гг.). Владимир. 2007, s.34].

Çar hökuməti isə üsyanın faydasını və nəticəsini yaxşı anlayırdı, tutmaq istədiyi ərazilərdən ermənilərin köçürməyində planlaşdırırdı və buna görə də ermənilərə səxavətlə islahat vədləri verirdi.

Cənubi Qafqazda Rusiya ilə Türkiyə arasında hərbi əməliyyatlar gah bir tərəfin, gah da digər tərəfin üstünlüyü ilə gedirdi. 800 min nəfərlik türk ordusu dərhal bir neçə cəbhədə mübarizə aparmalı oldu. Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar türklərin Batum bölgəsinə girməsi ilə başladı. Baş komandan vəkili Ənvər paşanın özünün komandanlıq etdiyi 90 minlik III ordu Həsənqalada yaxşı mövqe tutmuşdu [Liman fon Sanders. (Bandırma). Türk ordusunun bugünkü durumu. 13 aralık 1917 // "Birinci dünya savaşı sırasında Türkiyede bulunan alman generallarının raporları. Hazırlayanı Akdes Nimet Kurat. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayınlar: 23, seri III, sayı B.3. Ankara-1966, s.18]. Köprüköydə rus ordusu ilə rastlaşan III türk ordusunun IX və X korpusları rusları noyabrın 11-də geri çəkilməyə məcbur etdi. Bu müvəffəqiyyət Ənvər paşanı böyük və cürətli bir hücum əməliyyatı təşkil etməyə ruhlandırdı. O, rusları Qars və Sarıqamış ətrafında darmadağın etmək istəyirdi. Döyüş dekabrın 22-də başlandı. Ərdəhan türklərin əlinə keçdi. Rus hökuməti təlaş keçirirdi və müttəfiqlərdən Qafqaz cəbhəsində rusların yükünü yüngülləşdirmək üçün Osmanlı qüvvələrinin diqqətini ayrı səmtə cəlb etməyi xahiş etdi.

Ancaq dağ keçidlərində osmanlı əsgərlərinin bir çoxu şaxtadan və aclıqdan həlak oldu. Bundan sonra Suriya valisi Camal paşa Misiri tutmaq üçün susuz Sinay səhrasından bir korpusu Süveyş kanalına doğru göndərdi. Əvvəlcədən xəbər tutan ingilislər osmanlıları durdurdular [Лорд Кинросс. Рассвет и упадок Османской империи. Москва, "Кроон-Пресс", 1999, s.659]. Türkiyənin belə ağır durumunda erməni xəyanəti daha da vüsət aldı. 1915-ci ilin martın əvvəllərində birinci erməni drujinası Vana, 1916-cı ilin aprelində isə Bitlisə daxil olmuşdur. İkinci drujina İqdır-Bəyazid-Berkri-Van marşrutu üzrə hərəkət edirdi. Üçüncü drujina Alaşkert vadisinə göndərilmişdi. Dördüncü drujina Sarıqamış rayonunda general İstominin göstərişlərini yerinə yetirirdi [Арутюнян А.О. Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван, Изд. «Айастан», 1971, s.300-302]. Osmanlı ordusuna çağırılmış ermənilər silah və hərbi sursatla fərar edir, ermənilər fəal gücü müharibədə olan kənd və qəsəbələrdə qətllər törədir, evləri, tarlaları yandırır, heyvanları öldürür, bu yolla türkləri cəbhəni tərk etməyə məcbur etmək, cəbhədən dönən yaralı, şikəst əsgərləri öldürmək, əsgəri nəqliyyat yollarını ələ keçirir, ermənilərdən və bəzi tayfalardan könüllü və ya zorla dəstələr təşkil edərək cəbhə arxasında Osmanlı ordusuna zərbə vurur, Antanta dövlətlərinin xeyrinə casusluq edir, tutacaqları kəndləri, hətta kilsələri və sairəni yandırıb günahı müsəlmanların üstünə yıxır, müsəlmanların əhval-ruhiyyəsini sarsıdacaq təbliğat aparır, ələ keçirdikləri yerlərdə erməni hakimiyyətini qurmağa çalışırdılar [Арутюнян А.О. Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван, Изд. «Айастан», 1971, s.70]. Beləcə drujinaçılar və komitəçilər Zeytunda (Süleyman–Maraş), Qeysəriyyədə, Bitlisdə, Sivasda, Trabzonda, Ankarada, Adanada, Urfada, İzmir-Adapazarında, Xudavəndigarda (Bursa), Musa dağında və başqa yerlərdə təsəvvürə gəlməz vəhşiliklər törətdilər. Drujinaçılar və komitəçilər onlara qoşulmayan erməniləri və digər qeyri-türk ünsürləri də öldürməkdən çəkinmirdilər. Erməni komitələri və drujinaları sonralar mühüm qüvvəyə çevrilərək Rusiyadan asılı olmayan hərbi və siyasi xətt yeritməyə çalışırdılar. Bu ona səbəb oldu ki, rus hökumətində "erməni məsələsi"nin həllində Rusiyanın rolunu daha ehtiyatla qiymətləndirməyə başladılar. Erməni xadimləri içərisində separatçılığa açıq meyil rus hakimiyyət dairələrini Rusiyanın qəyyumluğu altında ermənilər yaşayan torpaqların birləşdirilməsi perspektivinə şübhə ilə yanaşmağa vadar etdi.

Ancaq mərkəzi rus hakimiyyəti "erməni məsələsi"ndə nə qədər ehtiyatla mövqe tutsa da, Qafqazdakı hərbi və mülki administrasiya əvvəlki tək öz ermənipərəst mövqeyindən "qabağa gedərək" Şərqi Türkiyədə erməni dövlətinin yaradılması ideyasını müdafiə edirdi [Раздел Азиатской Турции (по секретным документам бывшего министерства иностранных дел). Под ред. Е.А.Адамова. М., 1924, s.36].

Qeyd edək ki, rus hökumətinin ermənipərəst siyasətindən bir çox Rusiya rəsmiləri də narazı idilər və bu siyasət 1915-ci il iyulun 30-da nazirlər şurasının iclasında şura üzvlərinin çoxu tərəfindən tənqid olundu. Onlar qeyd edirdilər ki, rus ordusunun Qafqaz cəbhəsindəki əməliyyatları Voronsov-

Daşkovun ermənilərə rəğbətinə əsaslanan siyasi mülahizələrə uyğun aparılır. İmperatorun dövlət katibi P.A.Xaritonov vurğuladı ki, xəritəyə hətta səthi baxışdan görmək olur ki, qoşunların hərəkətləri başlıca olaraq ermənilər yaşayan torpaqlara yönəlir. Vəziyyət onsuz da ağır olduğu bir zamanda Rusiya Ermənistanı yaratmaqdan ötrü risk edəcək. Xaritonov əlavə etdi ki, ordunun Qafqazda erməni əhalisinin mənafelərinə uyğun irəliləyişi Dövlət Dumasında da mənfi reaksiyaya səbəb olur. Nazirlər şurasının sədri İ.L.Qoremıkin söylədi ki, Ermənistanın yaradılması müharibədən sonrakı dövrdə Şərqdə müxtəlif mürəkkəbliklərin mənbəyinə çevriləcək. Dövlət şurasının üzvü, torpaq quruculuğu və əkinçilik naziri: Krivoşein isə bildirdi ki, "Qafqaz hakimiyyət" orqanları erməni maraqları naminə rus maraqlarını qurban verməyə hazırdırlar [Шутова Р.Е. Армянский вопрос в российско-турецких отношениях (1911-1921 гг.). Владимир. 2007, s.35-36].

Osmanlı hökuməti getdikcə artan erməni qiyamlarının qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə məcbur oldu. 1915-ci il aprelin 24-də Daxili İşlər naziri Tələt paşa vilayətlərə və mütəssərifliklərə erməni komitə mərkəzlərinin bağlanması, əmlaklarının müsadirə edilməsi, komitə liderləri və fəal iğtişaşçıların həbs olunması haqqında əmrlər göndərdi [Kamuran Gürün. Ermeni dosyası. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1983, s.34]. Bu əmrlərə uyğun olaraq 500-ü daşnak, 500-ü hnçakçı və qalanlar ramkavarçı olmaqla 1800 nəfərin həbs edildiyi məlumdur [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110, s.35].

Üçüncü ordu komandanlığının 20 aprel 1915-ci il tarixdə verdiyi məlumatında rusların Rusiyadakı bir çox müsəlmanın pərişan halda Osmanlı hüdudlarına qovuşduğu bildirilir və buna görə də həm üsyanların qarşısını almaq, həm də ruslardan əvəzini çıxmaq üçün erməniləri və ailələrini ya Rusiyaya qovmaq, ya da Anadolunun müxtəlif yerlərinə dağıtmaq məsləhət görülürdü [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110, s.37-38].

1915-ci il mayın 15-də osmanlı hökuməti deportasiya haqqında qanun ("Sevq ve iskan") qəbul etdi, dekabrın 1-də isə məclis bu qanunu təsdiq etdi [Марукян А.Ц. Проблема геноцида армян в современной геноцидологии. 2010. (Ереван) Изд. РАУ, s.35-37].

1915-ci il mayın 23-də Tələt paşa 4-cü ordu komandanlığına teleqram göndərərək Ərzurum, Van və Bitlisdən ermənilərin çıxarılıb Mosul vilayətinin cənubuna, Zor və Urfa sancağına sürgün edilmələrini, Adana, Hələb və Maraşdan sürgün edilən ermənilərin isə Suriyanın şərqinə, o cümlədən Hələb vilayətinin şərq və cənub-şərq bölgələrinə yerləşdirilməsini əmr etdi [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110 s.40]. Ancaq, bu ərəfədə Van şəhəri ruslar tərəfindən ələ keçirilmiş və təqribən 30 min müsəlman qətlə yetirilmişdi [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110s.39]. Buna görə də təbii ki, Van vilayətindəki erməniləri sürgün etmək mümkün olmadı.

Sürgün edilən ermənilər getdikləri yerlərdə şəraitə görə ya mövcud kənd və qəsəbələrdə tikiləcək evlərə, ya da hökumətin müəyyənləşdirdiyi yerlərdə yeni salınan kəndlərə yerləşdiriləcəkdi. Yerləşmə yerləri bir-birindən 25 km məsafədən yaxın olmamalı idi. Osmanlı hökuməti köç etdirilənlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün tədbirləri görməyə çalışırdı. Hər qafiləyə bir mühafizə dəstəsi təhkim olunurdu. Bildirilirdi ki, əgər səlahiyyətli şəxslərin məsuliyyətsizliyi üzündən hər hansı qafilə basqına məruz qalacaqsa, cavabdehlər məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunacaqlar [Kamuran Gürün. Ermeni dosyası. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1983, s.103]. Tələt paşanın 28 avqust 1915-ci il tarixli Ərzuruma göndərdiyi teleqramda deyilirdi ki, piyada yola çıxan ermənilər ən yaxındakı dəmir yol stansiyasına aparılmalı, baxımsız qadın və yetimlər stansiyaya yaxın yerlərdə yerləşdirilməli, kasıblara pulsuz ərzaq paylanmalı, yeni doğulmuş uşaqların ehtiyacları ödənilməli, köçkünlərdən rüşvət alanlar məsuliyyətə cəlb olunmalı, qafilədəki qadınlara təcavüz edənlər dərhal məhkəməyə verilməlidirlər [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110, s.103].

Sürgün katolik və protestant ermənilərə şamil olunmadı. Eyni zamanda cəbhə bölgəsindən kənarda yaşayan ermənilər də köç etdirilməmişdir. Məsələn, İzmirdə 150 komitəçi istisna olmaqla heç bir erməni sürgün edilməmişdi [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110,s.71].

Xəstələr, missionerlərin təşkil etdikləri uşaq evlərində olan ermənilər də sürgün edilmirdi [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110, s.79].

Orduya çağırılmış erməniləri sədaqəti şübhə doğurduğundan 2 iyul 1915-ci il tarixli sultan fərmanı ilə ermənilər döyüşən ordudan çıxarılıb işçi taborlarına göndərildilər [Корсун Н.Г. Первая мировая война на Кавказском фронте. М., 1946.(Оперативно-стратегический очерк), М., Военное издательство, 1946, s.14]. 1915-ci ildən 1917-ci ilə kimi davam edən köçürmə zamanı ermənilər öz əmlakları və heyvanlarını da aparırdılar.

Bir çox erməni və ermənipərəst yazarların köçürmə əsnasında 1 milyon və daha çox erməninin həlak olması haqqında iddiaları heç bir dəlilə söykənmir. Hətta rus hərbi tarixçisi Korsunun yazdığına görə 1 milyonadək adam köçürülmüş, kürdlərin məskunlaşdığı ərazilərdən keçərkən ermənilərə hücumlar olunmuşdu. Bunun və başlıcası da xəstəlik epidemiyalarının nəticəsində köçürülənlərin təxminən yarısı tələf olmuşdu [Корсун Н.Г. Первая мировая война на Кавказском фронте. М., 1946. (Оперативно-стратегический очерк), М., Военное издательство, 1946, s.14].

Köçürülənlər arasında tələfat olmuşdur, ancaq qat-qat az ölçüdə. Əvvəla unudulmamalıdır ki, dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyədəki ermənilərin sayı 1300 mini aşmırdı. Türkiyə ermənilərindən böyük bir hissəsi hələ sürgün qərarından əvvəl ruslarla əməkdaşlıq etdiklərinə görə türklərin haqlı cəzasına məruz qalacaqlarından qorxaraq Rusiya hüdudlarına Cənubi Qafqaza köçmüşdü. 1915-ci ilin oktyabr ayında İngiltərə lordlar palatasının iclasında Türkiyə ermənilərinin külli miqdarda Eçmiədzin və İrəvan qəzalarına gəldikləri, 160 minə qədərinin İqdir nə Eçmiədzin ətrafında yerləşdirildikləri söylənilmişdi [Hikmet Özdemir. Kemal Çiçek, Onur Turan, Ramazan Çalık, Yusif Hallaç oğlu. Ermeniler. Sürgün ve göç. Ankara, TTK Basımevi, 4. Baskı, 2010, s.93].

Erməni müəllifi Hovanisyan 1918-ci ilin sonunda Ermənistanda təqribən 500 min köçkünün olduğunu yazır [Hovhannisyan Nikolay. Ermeni soykırımı. Ermenikırım. (Nedenler, eylem, sonuclar). Çeviren Attilla Tuğyan. İstanbul. 2005, s.96]. Mötəbər mənbələrə görə sürgün Qərbi Anadoluda 27200, İstanbul və Ədirnədə 164000, Suriya, Fələstin və Bağdadda 204700 erməniyə şamil edilməmişdi [Hikmet Özdemir. Kemal Çiçek, Onur Turan, Ramazan Çalık, Yusif Hallaç oğlu. Ermeniler. Sürgün ve göç. Ankara, TTK Basımevi, 4. Baskı, 2010, s.96].

23 yanvar 1919-cu il tarixində A.Ahoronyanın imzası ilə Parisdəki Erməni Milli nümayəndə heyətinə göndərilən məktubda Türkiyə Ermənistanında müharibə ərəfəsində 900 min erməninin yaşadığı, onların bir qisminin hərb zaman həlak olduğu, 585 minin isə hələ də Qafqazda olub yardıma möhtac olduqları yazılmışdır [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110. 24, s.254-255]. 50-60 min erməni uşağı isə yetimxanalara və ya baxılmaq üçün müsəlman ailələrə verilmişdi [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110, s.288]. Üstəlik İstanbulda və cəbhə bölgəsindən kənarda yaşayan ermənilərin köçürülməyi də nəzərə alınmalıdır.

Türkiyənin tanınmış tarixçiləri sürgün dövrünün mötəbər mənbələrinə (vilayət, şəhər və qəsəbələrdən köçürülənlər haqqında valilərin raportları) əsaslanaraq toplam 438758 erməninin köçürüldüyünü yazırlar [Hikmet Özdemir. Kemal Çiçek, Onur Turan, Ramazan Çalık, Yusif Hallaç oğlu. Ermeniler. Sürgün ve göç. Ankara, TTK Basımevi, 4.Baskı, 2010, s.90-92]. Bunların 382148-i təyin olunmuş yerə çatmışdı. 1916-cı ilin fevralında sürgünün icrası dayandırıldıqdan sonra yolda olan erməni qafilələri olduqları yerlərdə yerləşdirilmişdilər.

Göründüyü kimi Türkiyədə yaşayan təqribən 1300000 erməninin az qismi (438.758 nəfər) yaşadıqları yerlərdən sürgün edilmişdilər. Dünya müharibəsi illərində, xüsusən də Qara dəniz və Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilər düşmənlə, yəni ruslarla əməkdaşlıq etdiklərindən türklər tərəfindən haqlı cəzaya məruz qalacaqlarından qorxaraq Osmanlı torpaqlarını tərk edib Rusiya hüdudlarına qaçmışdılar. Rus ordusu Şərqi Anadoludan geri çəkilərkən onun arxasınca gedən ermənilərdən 80 mini yol şərtlərindən və kürd basqınları nəticəsində həlak olmuşdur [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110, 315].

Castin və Karolin Makkartilər haqlı olaraq yazırlar ki, əslində I dünya müharibəsi illərində Anadoluda 2,5 mln türk-müsəlman və cəmi 600 min erməni həlak olmuşdur [Джастин Маккарти. Каролин Маккарти. Тюрки. Армяне. Руководство по армянскому вопросу / пер. с англ.Баку,

1996, s.83]. Ancaq Avropa və Amerikaya "ya Petroqraddan, ya Afinadan, ya da müharibəyə qoşulmasını işləyən ABŞ səfirindən məlumatlar getdiyindən hər şeydə osmanlılar günahlandırılmış, türklərin itkiləri barədə susulmuşdur. Ermənilər arasında ən çox tələfat köçürüldükləri yerlərdə aclıqdan, xəstəliklərdən, başlıca olaraq o zaman geniş yayılmış epidemiyalardan olmuşdur. Bu isə təbiidir. Müqayisə üçün deyək ki, Osmanlı ordusu müharibə dövründə cəbhələrdə 325-500 min nəfər itirmişdisə, xəstəliklərdən 388 min nəfər itirmişdi [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110.s.305]. Köç əsnasında kürdlərlə toqquşmalarda və basqınlarda həlak olan aclıqdan, yorğunluqdan tələf olan ermənilərin sayı 10-15 min arasında olmuşdur [Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110, s.313]. 350-500 min erməni isə hərb meydanından – Şərqi Anadoludan və Qara dəniz regionundan Qafqaza köç etmişdir. 400-500 min ermənin Osmanlı dövləti ərazilərində qaldığı nəzərə alınarsa I Dünya müharibəsi dövründə cəmi 200 minə yaxın ermənin tələf olduğunu söyləmək olar ki, bunun da çox böyük hissəsi xəstəliklərdən, epidemiyalardan, digər qismi cəbhələrdə türklərə qarşı vuruşaraq həlak olmuş, çox cüzi bir hissəsi isə köç əsnasında tələf olmuşdur [Hikmet Özdemir. Kemal Çiçek, Onur Turan, Ramazan Çalık, Yusif Hallaç oğlu. Ermeniler. Sürgün ve göç. Ankara, TTK Basımevi, 4.Baskı, 2010, 190].

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azmi Süslü, Fahrettin Kırzıoğlu ve Refet Yınanç, Yusif Hallaçoğlu. Türk tarihinde ermeniler (temel kitap). Levent ofset Matbaaçılık ve yayınçılık Ltd. Şti, Ankara 1995, s.165
2. Ermeni komitelerinin ihtilal harketleri ve besledikleri emeller. Merkezi Yayımlar. Say.3. Hazırlayan Y.Parmaksızoğlu. İstanbul, 1987, s.68-69
3. Hikmet Özdemir. Kemal Çiçek, Onur Turan, Ramazan Çalık, Yusif Hallaç oğlu.Ermeniler. Sürgün ve göç. Ankara, TTK Basımevi, 4.Baskı, 2010, s.93
4. Hovhannisyan Nikolay. Ermeni soykırımı. Ermenikırım (Nedenler, eylem, sonuclar). Çeviren Attilla Tuğyan. İstanbul, 2005, s.96
5. Hüsamettin Yıldırım. Rus-türk-ermeni münasebetleri (1914-1918). Kök sosyal ve strateji araştırmalar serisi. Ankara, 1990, s.34
6. Kamuran Gürün. Ermeni dosyası.Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s.34
7. Kemal Çiçek. Ermenilerin zorunlu göçü. 1915-1917. Ankara, Sarı yıldız ofset. TTK yayınları. XVI, Dizi-Sayı.110, s.35
8. Kemal M. Öke. Ermeni meselesi (1914-1923). İstanbul, 1986, s.98; Сборник договоров России, с.168-169
9. Necla Başpin. Türk-ermeni ilişkileri. Abdülhamidin culusundan zamanımıza kadar. İstanbul-1970, s.56
10. Арутюнян А.О. Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван, Изд. «Айастан», 1971, s.56
11. Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и освобождение Болгарии. Изд-во «Мысль», М., 1978, История дипломатии, т.II, М. 1965, s.112
12. Борьян Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР. Т.I с.1, с.247].
13. Дашнаки (Из материалов департамента полиции). Военно-исторический журнал, 1990 г. №8,9 (Составитель и автор вступительной статьи Б.Гаибов). Перепечатка. Баку, 1990, s.9
14. Джастин Маккарти. Каролин Маккарти. Тюрки. Армяне. Руководство по армянскому вопросу / пер. с англ. Баку, 1996, s.83
15. Кариби (Голейшвили П.) Красная книга (Выдержка) «История Азербайджана по документам и публикациям», s.156
16. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн. Больше нечего делать. Баку: Элм, 1990, с. 161. «Заккнига», 1927, s.10
17. Католикос Геворк наместнику на Кавказе Воронцову-Дашкову. Из письма 8 ноября 1914 г. Эчмиадзин // «Геноцид армян в Османской империи…» (2-е изд.), док. 139, s.275-276; 76, s.350
18. Корсун Н.Г. Первая мировая война на Кавказском фронте. М., 1946. (Оперативно-стратегический очерк), М., Военное издательство, 1946, s.14
19. Контрреволюционный А. «Дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг. // «Революционный Восток» (Орган научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем № 2 - 3 (36-37), М., 1936, s.81].
20. Лалаян А. Контрреволюционный «Дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг. // «Революционный Восток» (Орган научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем № 2 - 3 (36-37), М., 1936, сс. 76-99. См. «История Азербайджана по документам и публикациям…». Москва, s.89

21. Лорд Кинросс. Рассвет и упадок Османской империи. Москва, Кроон-Пресс,1999, s.659
22. Малевиль Жорж Ди. Армянская трагедия 1915 года: (Пер. А.Кязимовой), Баку, 1990, s.79
23. Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса. Тифлис: Типография штаба Кавк. военного округа, 1915 г. Перепечатка. – Баку Шур, 1993, s.20
24. Марукян А.Ц. Проблема геноцида армян в современной геноцидологии. 2010. (Ереван) Изд. РАУ, s.35-37
25. Мустафаев Дж. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII-начало XIX в.). Баку: Элм, 1989, с.83
26. Наджафов Б. Лицо врага, ч.1. Баку: Элм, 1993, s.47.
27. Сборник договоров России, с.181-206].
28. Саркисян Е.К. Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX в. и начала XX в. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР. 1972, s.31-32
29. Раздел Азиатской Турции (по секретным документам бывшего министерства иностранных дел). Под ред. Е.А.Адамова. М., 1924, s.36
30. ЦК армянского революционного союза Дрощакистов. Б.М. 1904, s.2-3].
31. Чалхушьян Г. Красная книга. Ростов-на-Дону. 1918 г. (Периздание) Ростов-на-Дону, 2008, s.33-34
32. Шутова Р.Е. Армянский вопрос в российско-турецких отношениях (1911-1921 гг.). Владимир. 2007, s.34

THE TERRORISM AND GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS IN OTTOMAN EMPIRE IN THE END OF THE NINETEENTH CENTURY – THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

SUMMARY

Being the most powerful state in the world in XV-XVI centuries Ottoman Empire because of a number of historical conditions, has entered a period of stagnation and decline. Taking advantage of this, European states, primarily Russia began to struggle for lands of this state and put forward the fiction issue "Eastern question". Russia in order to facilitate the aggressive goals promoted and supported the struggle of religious and national minorities against central power living in the Ottoman Empire. Many Greeks and Slavic peoples of the Balkans, with the assistance of foreign patrons set up their own state by the middle of the nineteenth century. Armenians were scattered in various areas. Therefore, Russia was trying to take advantage of them. Still, in 1885, "Armenakon", then "Hunchak" and "Dashnaktsutyun" party was established. The latter two parties since the 90s of the nineteenth century committed a series of terrorist acts in Turkey. After the beginning of World War I, thousands of Armenians who came to their senses on the promises of "Greater Armenia" joined the Russian army and began to take part in military operations against Turkey. At the same time they attacked the Turkish villages and killed civilians. Seeing that the situation is very tragical Ottoman government saw the way of salvation in arresting them, but when it did not give any benefit they transferred Armenians from the frontline regions to Mesopotamia.

ПРЕСТУПЛЕНИЯ ТЕРРОРА И ГЕНОЦИДА, СОВЕРШЕННЫЕ АРМЯНАМИ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Европейские страны, включая и Россию, пользуясь тем, что Османская империя в начале XVIII века вступила в период застоя и отставания, развернули борьбу за овладение ее землями. Так в международных отношениях появился пресловутый «восточный вопрос». Россия использовала проживающие в Османской империи религиозные и национальные меньшинства, в том числе армян, в целях реализации своих захватнических планов. Она подстрекала их на борьбу против центральной власти и оказывала им всяческую поддержку. С помощью европейских держав армяне стали укрепляться организационно и создавать свои партии: в 1885 году - "Арменакан", позже "Гнчак" и "Дашнакцутюн". Начиная с 90-х годов XX века, последние две партии совершили в Турции серию террористических актов.

С началом Первой мировой войны сотни тысяч армян, вступив в ряды русской армии, стали участвовать в военных операциях против Османского государства. Дашнаки и гнчаковцы начали нападать на турецкие селения, боеспособные жители которых сражались на фронте, и истреблять мирное население. Спасительный выход из этого трагического положения Османское правительство видело сперва в арестах армянских комитетчиков, а затем, убедившись в том, что подобные шаги не возымели никакого действия, оно решило переселить армян из фронтовых областей в Месопотамию.

Prof. Dr. **Hasan Tahsin FENDOĞLU**
Hacettepe Üniversitesi Hukuk
Fakültesi Dekan V. Ankara

ERMENİ PROJESİNİN ORTAYA KONULMASI VE ERMENİLERİN TÜRK VE MÜSLÜMANLARA KARŞI SOYKIRIMI

Anahtar kelimeler: Ermeni, soykırım, Anadolu, Doğu Anadolu, vatana ihanet, mezarlık, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Bakü, Nahcivan.
Keywords: Armenian, genocide, Anatolia, Eastern Anatolia, treason, cemetery, South Caucasus, Azerbaijan, Baku, Nakhichevan.

Giriş. Günümüzde Ermenilerin Türkiye aleyhine faaliyetleri sonucunda güç devletleri tarafından Türkler hiç yapmadıkları bir şeyle suçlanmakta ve yapmadıkları bir şeyi kabule zorlanmaktadırlar. Oysa ki, Ermeniler 20. Yüzyılın başlarından Türk ve Müslüman ahaliye karşı soykırımlar yapmaktadırlar ve bu hâlen sürmektedir. Ama Ermenileri destekleyen güçler 1914-1918 yılları arasında Ermenilerin Türk ve Müslüman ahaliye karşı yaptığı soykırımlar sonucunda Doğu Anadolu ve Kafkasya'dan 1,200,000 Türk ve Müslümanın göçmen durumuna düşmesi, 1,000,000 Kafkasya Müslümanlarından Anadoluya gelen 130.000 sivilin hayatını kaybetmesi, yolda salgın hastalık, açlık, sefalet ve Ermeni çeteleri yüzünden kırılanlar tahmini olarak eklendiğinde ölü miktarının 2,5–3 milyon Müslüman Türkü arasında değişmekte[1] olduğu hakkında susmağı tercih ediyorlar. Ermenilerin Türk ve Müslüman ahaliye yaptıkları soykırımın hangi güçlerin desteği ile ve nasıl yapılmasının nedenlerinin araştırılması ve bunun hükuki acıdan değerlendirilmesi için ilk önce Ermeni projesinin ortaya konulmasında misyonerlerin rölünü, bir Anti-Türk imajının nasıl geliştiğini aydınlatmak gerekir.

Osmanlı İmparatorluğundaki millet sistemine göre, Müslüman olanlar millet-i hâkime adını taşırlardı; gayrimüslimler ise Ermeni Milleti, Yahudi Milleti gibi isimler altında toplanırlardı[2]. 19. yüzyılda Amerikan misyonerler, Ortodoks olan Ermenilerin, kendileri gibi Protestan yapmak yönündeki çabaları sonucunda İstanbul'da bulunan Ermeniler için, 1834 yılında, ilk kez Türkçe Protestan ayini yapmayı başardılar.

Misyonerlerin faaliyeti. 1810 yılında üç kilisenin temsilcileri tarafından **Massachussetts**'de kurulan[3] ve Amerikan Protestanlarının misyoner örgütü olan **American Board of Commissioners for Foreign Missions** (ABCFM)[4] 1818'deki yıllık toplantısında Osmanlı Devleti'nde misyon istasyonları kurulması için çalışmalar yapılmasını kararlaştırmış ve 5 Ocak 1820 tarihinde **Plinty Fisk ve Levi Parsons** adlı iki misyoner, bu istasyonların açılması için gerekli hazırlık çalışmalarını yapmak üzere Osmanlı topraklarına gönderilmişti.[5] Fisk, 1820'lerde Beyrut, Kudüs, Şam ve Antakya gibi bölgeleri gezerek Türkler, Araplar, Kürtler, Dürziler, Maruniler, Rumlar ve Ermeniler hakkında detaylı bilgi topladı. Board misyonerleri, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde Ermeni ulusal bilincinin oluşumunu teşvik ve tahrik etmişler, gelişmeleri ABD ve Avrupa kamuoyuna mübalağa ile aktarmışlardır.[6] Misyonerlerin görev yaptığı merkezler arasında planlama yapılır, Osmanlı coğrafyası iş bölümü için misyonlara ayrılırdı. Örneğin Anadolu toprakları Batı Türkiye misyonu, Doğu Türkiye misyonu, Orta Türkiye misyonu gibi bölümlere ayrılırdı. Batı Türkiye misyonunun merkezi İstanbul,

[1] Hüdavendigar Onur: Milleti Sadıkadan Hayk'ın Çocuklarına, İstanbul, 1999, s.126.
[2] Sonyel, Salahi R., "Tanzimat and its Effects on the non-muslim Subjects of the Ottoman Empire", Uluslararası sempozyum, Ankara 1989, TTKY, Ankara 1994, s. 373-378.
[3] Köprülü, Orhan, "Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri", Belleten, C. LI, Ağustos, 1987, Sy. 200, ss. 927-945, s. 936.
[4] ABCFM konusunda detay için bkz. Moore, John Hammond, America Looks At Turkey, 1876-1909, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Doctorate Dissertation). Virginia University 1961, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, s. 90-95.
[5] Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, A Thesis in History, The Pennsylvania State University, Submitted For The Degree of Doctor of of Philosophy, 1959, 3; Köprülü, "Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri", 939; detay için bk. Vahapoğlu, M. Hidayet, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), Ankara 1990, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No. 109, 21-25.
[6] Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, 5 Mayıs 1312/ 5 Zilhicce 1313, BOA, C.II, s. 254. Osmanlıyı asıl tahrip edenler Ermenilerdir; ibid, s. 313. 1890 sonrasında Ermeni isyanlarını Batıya misyonerler çarpıtarak anlatıyorlardı.

Orta Türkiye misyonunun merkezi Antep, Doğu Türkiye misyonunun merkezi ise Harput idi. Misyonların kuruluşunda Ermenilere olan ilginin dominantlığı devam ediyordu.[1] Protestan Misyonerler, Ermeni milliyetçiliği taleplerini bazen gizli bazen de açıkça teşvik ediyorlardı.[2] Misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetlerine 1880'den sonra ivme verildi. Merkezi Türkiye Misyonu, önceleri Ayntab, Maraş, Adana ve Haçin'i kapsarken daha sonra görev alanı genişletilerek Halep, Antakya, Tarsus ve Urfa şehirleri de misyonun görev alanına dâhil edildi.

Evangelistler. Protestan (Evangelical) Hareketler Osmanlı'da, çalkantılı bir zaman olan 1831 yılında etkin olarak başladı.[3] Bu dönemde ABD, İstanbul'da elçilik ve bir misyon, 1834 yılında Trabzon ve Bursa misyonları açıldı.[4] 1857'de ABD misyonerlerine yardım için İngiliz Kilisesi harekete geçmiş ve Turkish Missions Aid Society isimli cemiyeti kurmuştu.[5] 1869 yılına gelindiğinde, İmparatorluğun 21 ayrı merkezinde misyonlar kurulmuştu ve bu misyonlarda görevli olan 41 misyoner ve bunlara yardımcı olan Ermeniler çalışıyordu. I. Dünya Savaşı'na girerken Protestan misyonerlerin doktorlarıyla birlikte dokuz hastane, 426 okul ve devam eden 25000 öğrencileri vardı.[6] Kanaatimize göre de görünürde bir sivil toplum örgütü olan Board'ın Amerikan ve İngiliz hükümetiyle çok yakın çalıştığı açıktır.[7]

Ermeni ulusal bilincinin oluşumu. Amerikan misyonerleri, Ermenilerin yaşadığı tüm bölgelerde açtıkları okullarda verdikleri eğitimle **Ermeni ulusal bilincinin** oluşumuna katkıda bulundular ve İmparatorluktan bağımsız kalmayı en çok hak ettiğine inandıkları bu halkla ilgili her türlü gelişmeyi ABD ve Avrupa kamuoyuna dezenformasyon yoluyla aktardılar. Böylece ABD ve İngiltere'de çok fazla kimsenin haberdar olmadığı Ermenilerle ilgili gelişmeler, kamuoyunda daha fazla yankı bulmaya başladı. 1890'ların başından itibaren ağırlık kazanan **Ermeni isyanları** ve Osmanlı devletinin bunlara tepkileri de yine misyonerler tarafından dünya kamuoyuna çarpıtılarak aktarıldı. 6 Ocak 1893'de **Ankara çevresinde oturan Ermeni isyancılar, daha sonra Merzifon ve Amasya'da isyan eden Ermeniler**, Osmanlı-ABD ilişkilerini de olumsuz yönde etkilediler.[8]

Osmanlı Hükümeti, Amerikan ve İngiliz konsoloslarının Orta ve Doğu Anadolu illerindeki bu tür faaliyetlerinden de haberdar idi ve kontrol edilmesi gerektiğini biliyordu.[9] Babıali, Protestan Misyonerlerinin asıl amaçlarının Din veya Mezhep olmayıp, Ermeni çocuklarını eğiterek Devletten bölmeye münhasır olduğunun farkındaydı[10].

Müslümanların Hristiyanlaştırılması. Protestanların gizli faaliyetleri aynı zamanda Müslüman unsurlar üzerinde yapılan hesaplara da yönelikti. Babıali gerçi bunları yakından izliyordu[11], ama fazla bir şey yapamıyordu. Misyonerlerin, Dersim (Tunceli) ve Osmanlı coğrafyasında bulunan bazı Müslümanlara Protestan Mezhebini kabul ettirmesi üzerine bu olayla ilgili olarak Nusret Paşa görevlendirilmişti[12]. Sivas civarındaki bazı İslam ve Bektaşi ahalisinin Protestanlık mezhebine geçmekte oldukları belirtilmektedir[13].

II. Abdülhamit dönemi. Ermenilerle Türkler arasında ilk kez ciddi bir kriz II. Abdülhamit döneminde başladı; 1894 ve 1895'de Türk-Ermeni iç sorunu yaşandı; bu durum, Batı literatürüne Ermeni katliamı olarak geçirildi. ABD Senatosu 3.12.1894'de Ermeni katliamı iddiası ile ilgili bir kararı

---

[1] Gordon, Leland James, Ph. D., Prof. Of Economics, Denison University, *American Relations with Turkey 1830-1930,* An Economic Interpretation, University of Pennsylvania Press, 1932, s. 224; Tozlu, Necmettin, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları", Yeni Türkiye, Ankara 1999, 701 Osmanlı Özel Sayısı, s. 331.

[2] Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, 224; bkz. Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları", 764-776.

[3] Cyrus Hamlin, Among The Turks, New York, Robert Carter and Brothers Press, 1878, s. 30.

[4] Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 221.

[5] Türk Misyonlarına Yardım Derneği için bkz. Kocabaşoğlu, Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 73. Anglikan Kilisesi ile tartışmalar için bkz. Abdülaziz Çaviş, Anglikan Kilisesine Cevap, Çeviren M. Akif Ersoy, DİBY, Ank. 1973; H.T. Fendoğlu, "Özel Hayatın Gizliliğinin Korunması", Türkiye Günlüğü Dergisi, S. XXIV, Güz, 1993, ss. 100-108.

[6] Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, 9.

[7] Bkz. Kocabaşoğlu, U., Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 8.

[8] Trask, The Relations of the United States and Turkey*, s.* 11.

[9] Bkz. BOA, Y.PRK.ASK., 24 Za 1313, D. No. 111, G. no. 30.

[10] BOA, Y.PRK.UM., 25 N 1311 h., D. No. 29, G. No. 58.

[11] Protestanların gizli faaliyetleri hakkında Abdurrahman Efendi'nin ihbarı ile ifadesini kapsayan zabıt için bkz. BOA, Y.PRK.BŞK., 12 Ca 1309, D. No. 24, G. No. 55.

[12] BOA, Y.PRK.BŞK., 27 M 1308, D. No. 19, G. No. 27.

[13] BOA, Y.PRK.ASK., 27 R 1305 h., D. No. 43, G. No. 104.

kabul etti[1]. Dezenformasyon bombardımanı başladı. Türk kavramı, yapılan propagandalar sonucunda, katliam, gizem, Türk hamamı ve peçeli kadınlar anlamlarını içermeye başlamıştı. "Konuşulmaz Türk" isimli yalanlara dayalı bir kitap, Türklerin Ermeni soykırımı yaptığını iddia eden yapıtlardan biriydi. Osmanlı İmparatorluğu için artık, "Hasta Adam" veya "Şark Sorunu"[2] kavramı daha sıkı kullanılıyordu[3]. "Türk barbarlıkları", "binlerce insan vahşice katledildi" gibi yalan gazete başlıkları ve terimler bu çabalar sonucunda ortaya çıktı ve sadece icat edildiği ABD'de değil, tüm Batıda yoğun olarak kullanıldı. Osmanlı-ABD ilişkisi genelde samimi olarak sürdüğü halde ilk defa olarak, 1894 senesindeki Ermeni olayları nedeniyle ABD kamuoyu, hermönötik bir körlükle, Türk düşmanı kesilmiştir[4]. 1860-1914 yılları arasındaki Amerikan okulları nedeniyle doğan Türk-Amerikan çatışmasına yeni bir çatışma konusu daha eklenmişti; ABD'ye göç eden gayrimüslim Osmanlı vatandaşları olan **Rum, Ermeni ve Lübnan**'lı Hıristiyanların Türkler aleyhine yaptıkları propaganda sonucunda Anti-Türk imajı gelişti[5].

Amerikan okulları. Osmanlı ülkesinde misyonerlerin açtığı okullar[6] da faaliyetteydiler. Ayrıca misyonerler Osmanlı Coğrafyasının değişik yörelerine en büyük matbaaları kurmuşlar, harıl harıl çalışıyorlardı. Onlar evlerde de eğitim-öğretim faaliyetini rahatça sürdürüyorlardı[7]. Ne yazık ki **Osmanlı hükümeti, misyonerlerin açtığı bu okulları siyasete bulaşmama kaydıyla serbest bırakmıştı**.

Osmanlı Devletinde Amerikalı misyonerlerin yönetimindeki kiliselerin de önemli rolü vardı[8].

Niçin Ermeniler? ABD misyonerlerinin önem verdikleri, insan gücü ve diğer konularda en çok yatırım yaptıkları alan Osmanlı coğrafyasıydı. Misyonerlerin hedef kitlesi, -Hristiyanlaştıramadıkları için- Türkler değil, azınlıklar özellikle Ermenilerdi.[9] Protestan Misyonerlerin amacı, Ermenileri Türklerden ayırmak, Ermenilerin Batılı değerlere ulaşmalarını sağlamak,[10] kendilerine kutsal kitabın bilgisini iletmekti. Müslümanları Hıristiyanlaştırmak zor oluyordu, 1861'e kadar sadece 23 Müslüman vaftiz edilmişti. Ama Ermeniler üzerinden bu coğrafyada yer edinmek mümkündü. Bu nedenle Ermeni misyonunun diğer misyonlardan çok ayrı bir özelliği vardı. Batı, Osmanlı'da, kendi burjuvazisine aracılık rolü için Ermenileri seçmişti. Protestan Okulları, adeta, Ermenilerin suç işledikten sonra sığındıkları bir sığınak görevi görüyordu. Örneğin Merzifon'da Devlete karşı isyan eden ve katliam yapan Ermeniler, Merzifon kolej binasına sığınmışlardı. 1895 tarihli Harput olayları Maraş olayları da aynı biçimde olmuştu.[11]

---

[1] Detay için bkz.Gordon, American Relations with Turkey, 1830-1930, *s.* 24-34.

[2] Doğu Sorunu; bkz. Hamlin, R., Among The Turks, s. 29.

[3] *Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, s. 2; Gordon, Leland James, Ph. D., Prof. Of Economics, Denison University, American Relations with Turkey 1830-1930, An Economic Interpretation, University of Pennsylvania Press, 1932; s. 3; Bkz. Everett D. Wheeler, The Duty of the United States of America to American Citizens in Turkey, New York, Chicago, and Toronto, 1896, ss. 20-21 (Tamamı 41 sayfalık bir çalışma broşür (pamphlet).*

[4] Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 1, 11; Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s.16. *Avrupa'nın hasta adamı sözü, 1853 de İngiltere'nin St. Petesburg'da bulunan büyükelçisi ile toplantı yapan Rus Çarı tarafından söylenmiş bir sözdür. Çar, "Kollarımız arasında hasta bir adam var, çok hasta. Size açıkça söylemeliyim ki, gereken bütün tedbirleri almadan önce onu günün birinde kaybetmemiz büyük bir felaket olacaktır." Demiş ve Avrupa'nın hasta adamının (Osmanlı'nın) mirasını paylaşma konusunda anlaşmışlardır.* Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, s. 228.

[5] Örneğin Anadolu'da zuhura gelen karışıklıkta bir Amerikan misyonerinin ölmesi ve müesseselerin hasara uğraması üzerine Amerika'nın Osmanlı Devleti'nden istediği tazminata dair Amerika'nın İstanbul Elçisi Mister Anjel'in Amerika gazetelerine verdiği beyanat için bkz. BOA., Y.EE, 25 Ca 1316 hicri, D. No. 136, G. no. 96.

[6] BOA, Y.PRK.UM., 10 R 1312, D. No. 30, G. no. 85; DH. MUİ, 29 Ş 1328 h., D. No. 127, G. No. 18; DH.MUİ, 28 Ş 1327, D. No. 9/2, G. No. 6; DH, İD, 30 Ca 1332, D. No. 163, G. No. 44; DH, İD, 12 R 1329 h, D. No. 117, G. no. 35; DH. İD., 14 C 1331 h., D. No. 30/2, G. No. 44; DH, İD, 29 C 1329h., D. No. 30/1, G. No. 38; DH.UMVM, 06 L 1333, D. No. 106, G. no. 7; Y.MTV, 5 S 1322, D. No. 259, G. No. 28; DH. MUİ, 29 Ş 1328h., D. No. 127, G. No. 16; MV., 05 N 1335, D. No. 257, G. No. 99; MV, 27 R 1328 h., D. No. 139, G. No. 116; DH, İD, 01 S 1330 h., D. No. 117, g. No. 82; DH.İD, 06 Ca 1331, D. No. 163, G. No. 13; DH, MUİ, 25 S 1328 h., D. No. 72, G. No. 11; DH.İD, 03 B 1331, D. No. 154, G. no. 7; DH. İD, 10 Za 1330, D. No. 30/2, G. No. 19; DH. İD, 23 Ş 1330 h., D. No. 114/2, G No. 11; DH.İD, 25 Za 1330, D. No. 163, G. No. 4; MV, 26 Z 1331 h., D. No. 230, G. No. 116; DH. İD, 24 N 1328, D. No. 117, G. No. 5; DH.MUİ, 18 B 1328, D. No. 116, G. no. 11; Y.PRK.AZN., 29 N 1316, D.No. 20, G. No. 5

[7] Örneğin Konya'da Protestan misyoneri olan Ermeni'nin evlerde eğitim-öğretim yaptığı konusunda bkz. BOA, Y. PRK. UM, 25 M 1313 h., D. No. 32, G. No. 74.

[8] Robert Daniel, American Philantrophy in the Near East 1820-1960, Athens, Ohio University Press, 1970, s. 94.

[9] Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, 223.

[10] Trask, The Relations of the United States and Turkey, 10.

[11] Bu konudaki belgeler için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, C. II, s. 427.

Ermeniler ve petrol bölgeleri. 19. Yy. sonlarında Osmanlının petrol bölgeleri olan Bağdat, Musul, Süleymaniye ve Bakü civarına atanan misyonerler, "bir damla kan, bir damla petrol" esasına göre çalışırlar, Ortadoğu ve Azerbaycan Petrolleri ile özel bir ilgi kurarlardı. Zaten Osmanlı'ya gelen yabancı ülke temsilcileri, genellikle misyonerlerden seçilmiş olurlardı. Yerli endüstriyi baltalamak konusunda azınlık okulları ile birlikte çalışan yabancılar, kendi menfaatlerine karşı gördükleri bürokratları gözden düşürebiliyorlardı.

Ermenilerin Müslümanlara karşı soykırımı. Amerikalılar, Ermenilerin muzır faaliyetlerine yardım ediyorlardı.[1] Amerika'da oturan Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu aleyhine çalışmak üzere organize olmuşlardı.[2] Amerika'da oturan Tarsus'lu Grepos Galinçiyan'ın gönderdiği mektuptan anlaşıldığına göre; Ermeniler İstanbul'a iki yüz teneke dinamit ruhu getirmişlerdir; bununla İstanbul'u, Hükümet Binası olan Yıldız'ı ateşe verecekler ve çeşitli terör faaliyetlerinde bulunacaklardır.[3] Arşivlere göre, bazı Ermeniler, Laz, Gürcü ve Kürt kıyafetini giyerek çeşitli yerlerde Müslüman ahaliyi katletmişler, böylece nüfus çoğunluğunu sağlamaya ve bir Hristiyan Hükümeti kurmaya çalışmak istemişlerdir.[4]

İhanet ve tehcir. Tehcir, Osmanlı Devleti'nin ayaklanmaya karşı koyma harekâtıdır. 1915 yılında ve Osmanlı Devletinin I. Dünya Savaşında Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya ile savaş halinde bulunduğu bir zamanda, Ermenilerin bağımsızlık isteği ile ayaklanma başlatmaları, düşmanla işbirliğinden kaçınmamaları ve savaş zamanında **vatana ihanet suçunu** işlemeleri üzerine tehcir yapılmıştır. Ermenilerin Müslüman halka karşı katliamlar yapmaları, Müslüman halkın kendini savunması, intikam veya zararla karşılık eylemlerini kapsamasıdır. Sonuç olarak tehcir, Osmanlı Devletinin gerekli ve orantılı önlemleri alması ve uygulaması çerçevesinde planlanmış ve icra edilmiştir. Bu sırada, silahlı bir çatışmada yararlanılabilecek bütün erkek bireyleri orduda silah altında ve çeşitli cephelerde savaşmakta olan Müslüman sivil halk, kendisine karşı girişilen Ermeni katliamlarına karşı kendi imkânlarıyla kendini savunmaya çalışmıştır.

Çökmekte olan devlet otoritesinin zaaf içinde bulunduğu mahallerde, bunu fırsat bilen gasp, soygun, adam öldürme amaçlı Ermeni çeteleri etkin olmuştur. Düşmanla işbirliği içinde hareket eden silahlı Ermenilerden kurulu çetelerin, savunmasız ve masum sivil **Türk ve Müslüman halka yönelik etnik temizlik ve soykırımları** olmuştur.

Osmanlı Devleti, içinde bulunulan bütün dış ve iç elverişsiz koşullara rağmen, bu bozgunculuğa karşı gerekli tüm önlemleri almaya ve uygulamaya çalışmıştır. İdarî önlemlerden biri de, ülke içinde toplu göç ettirme (**tehcir - mass relocation**) uygulaması olmuştur. 1915'de cereyan eden, özünde Ermenilerin Müslümanları öldürme sürecidir. Osmanlı Devleti bir yandan ayaklanmaya ve katliamlara karşı koymaya çalışmış, idari önlem olarak da yaygın bir "tehcir" uygulamıştır. Türkiye, gerek Ermenistan, gerek uluslararası toplumun diğer üyeleri ile olan ilişkilerinde, gereğine göre, "karşılıklılık" (reciprocity), "misilleme" (retaliation) ve "zararla karşılık" (reprisal) kavramlarını uygulamaktadır. Öte yandan **Ermenistan işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmezse,** diplomatik ilişkilerin kurulması mümkün olamaz.

Ermeniler, kendi iddialarına karşıt tüm görüş ve değerlendirme sahiplerini, baskı, tehdit, terör vb. yöntemlerle susturmaktadırlar. ABD Kongresi'nde zaman zaman gündeme getirilmesine çalışılan Ermeni soykırımı konulu tasarıya karşı çıkan **J.C. Hurewitz, Halil İnalcık, Avigdor Levy, Stanford Shaw, Bernard Lewis, Heath Lowry, Justin McCarthy ve Roderick Davison** gibi profesörlerin önemli bir bölümü sessizleştirilmişlerdir.

Ermeni sorununun uluslararasılaştırılması. Ermeni sorunu, uluslararası platforma **ilk** olarak 1877-78 **Ayastefanos** Ateşkesi ile taşınmış ve aynı yıl yapılan **Berlin Antlaşması** ile de önemli bir ilerleme kaydetmişti. I. Dünya Savaşı'na kadar, kendi sorunlarına uluslararası alanda destek arayan ve bir ölçüde bunu sağlayan Ermeniler, bu savaş sırasında Çarlık Rusya'sına dayanarak, bağımsız bir Ermenistan kurmanın peşine düşmüşlerdi. Rusya'da Çarlık yönetimi bir Sosyalist İhtilal ile devrilince de, Osmanlı yönetimine karşı savaşı sürdürerek, bu amaçlarına ulaşmak istemişlerdi. **Paris Konfe-**

[1] "Ermenilerin muzır faaliyetlerine Amerikalıların yardımı" için bkz. BOA, Y.PRK.AZJ., 23 Za 1306 h., D. No. 15, G. no. 50.
[2] BOA, Y. PRK. EŞA., 03.N.1310 hicri, Dosya no: 17, Gömlek no. 19 "Amerika'da oturan Ermeniler'in durumu".
[3] BOA, Y.PRK.AZJ, 29 Ca 1325, D. No. 52, G. no. 80.
[4] BOA, Y. PRK. BŞK, 28 Ca 1313, D. No. 44, G. No. 13.

ransı toplanınca, Ermeni liderleri bu konferansa bir memorandum sunarak, kendileri için bağımsız bir Ermenistan kurulmasını önerdiler. **Büyük Ermenistan** adını verdikleri bu hayali ülkeye, "Altı Doğu İli" olarak adlandırılan Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum; Karadeniz'de Trabzon, Güneydoğuda ise Maraş, Cebelibereket (Hassa-Dörtyol çevresi) Adana ile beraber İskenderun Limanı dâhildi. Bu illerin kendilerine verilmesini istediler. Ermeni ileri gelenleri, kendilerince haklı buldukları uydurma istatistiki bilgilere dayanarak bu illerin tarihi, coğrafi ve nüfus bakımından Ermenilere ait olduğunu kanıtlamaya çalıştılar. Ermenilerin bu istekleri, Lozan Konferansı öncesine kadar Batılı devletlerin desteğini gördü. Çünkü bu devletler için, Anadolu'da kurulacak bir Ermeni devleti, gelecekte bölgedeki ekonomik çıkarlarının korunması açısından, onların ileri karakolu olarak görevini yapacaktı.[1]

1877-78 Osmanlı-Rus savaşının ardından imzalanan **Ayastefanos Anlaşması'nın** Osmanlı Devleti'nce kabullenilmek zorunda kalınan **16.** maddesi şöyleydi: "*Ermenistan'da Rus askerinin istilası altında bulunup Osmanlı Devleti'ne verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane ilişkilerinde karışıklıklara yol açabileceğinden, Osmanlı Devleti Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve* ***Ermenilerin*** *Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder"*. Anlaşmanın bu hükmü esas itibariyle bağımsızlık kazanmak isteyen Ermenileri tam anlamıyla tatmin etmemiş olsa dahi Ermeni sorununun tarihte ilk kez bir uluslararası belgeye yansıması ve "Ermenistan" diye bir bölgenin varlığından söz etmesi açısından büyük önem taşımaktaydı. Keza 1878 yılında toplanan **Berlin Kongresi** sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması'nın **61.** maddesi ise Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesi yerine şu hükmü getirmiştir: *"Osmanlı Hükümeti, halkı Ermeni olan eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini garanti etmeyi taahhüt eder ve bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir"*. Berlin Antlaşması'nın bu hükmü ile Türk – Ermeni ilişkilerine yabancı güçlerin müdahale edebilme hakkı tanınmış olmaktaydı.[2]

Ocak 1919 Paris Barış Konferansında Ermeniler, Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bölgede tam bağımsız bir devlet kurmak ve ABD mandasında olmak istediler. ABD başkanı **Wilson**, Ermenilerin büyük bir devletin mandasına girme isteğine olumlu bakıyordu. Doğu Anadolu'ya bir komisyon gönderilmesi kararlaştırıldı. General **Harbord** başkanlığındaki komisyon Doğu Anadolu'yu gezdi ve raporunda Ermenilerin hiçbir zaman hiçbir yerde çoğunluk olmadıklarını bildirdi. Bu durum karşısında ABD, haklı olarak, Ermenilerin manda önerisini reddetti.[3]

Ermeni isyanı. Birinci Dünya Savaşında **Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler** tekrar ayaklanmışlardı[4]. Osmanlı hükümeti bu durum karşısında önce Ermeni Patriği ile Ermeni toplumunun milletvekilleri ve diğer önde gelenlerine Ermenilerin Müslümanları arkadan vurmaya ve katletmeye devam etmeleri halinde gerekli önlemleri alacağını bildirmekle yetinmiş bu sonuç vermeyince, **24 Nisan 1915** tarihinde Ermeni Komiteleri'ni kapatarak yöneticilerinden **235** kişiyi devlet aleyhine faaliyette bulunmak suçundan tutuklanmıştır.[5]

Ermenilerin yaptığı saldırı ve soykırımları. Bu dönemde Ermeni saldırı ve katliamları bitmek tükenmek bilmiyordu. 1914 Aralık ayında Ermeniler Van'ı ele geçirip katliam yaptılar. Bitlis, Elaziz, Diyarbakır, Halep, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Sivas, Maraş, İskenderun, Mersin, Adana'da da isyan edip katliam yaptılar, kadınlara tecavüz ettiler. Erzurum'da öldürülenlerin sayısı sekiz bin olarak

---

[1] Arşiv belgelerine göre, Ermeniler durumu böyle değerlendiriyorlardı. Yurt dışında bulunan ileri gelen bir Ermeni, yazdığı mektupta *"Şark meselesinin birincisi Ermeni meselesidir"* diyordu (21 Eylül 1312), Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, C. II, s. 442. *"Avrupa hükümetleri iyi bilirler ki Ermeni meselesi kendileri hakkında hayat ve memat derecesinde bir meseledir",* ibid, "Bir Ermeni Mektubundan), s. 265. Bu konuda ayrıca bk. www.metu.edu.tr. (01. 02. 2001).

[2] www.ermenisorunu.gen.tr. (01. 02. 2001).

[3] Ergün Aybars, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, C. I, s. 88. Detay için bkz. Uçar, Ahmet, Amerikan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri 1818-1930, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1988.

[4] Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 211. Rusya Ermenileri için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, C. II, s. 360, 372, 371, 373, 384.

[5] www.ermenisorunu.gen.tr. (01. 02. 2001). Ermeni diasporasının "Ermeni Soykırımı" diye adlandırdığı Ermeni tehciri ile ilgili BOA'ndeki arşiv belgeleri yayımlanmıştır. I. Dünya Savaşı esnasında ileri sürüldüğüne göre, bir milyon kadar Müslüman Osmanlı vatandaşı, üç yüz bin kadar Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşı hayatını kaybetmiştir.

hesaplanmaktadır. Üstelik bütün bu isyan, saldırı ve soykırımlar Birinci Dünya Savaşı esnasında ihanet şeklinde oluyordu.[1]

Doğu cephesinde Ermeni asıllı vatandaşlarının ihanetine uğrayan Osmanlı Hükümeti ülke bütünlüğüne karşı yöneltilen bu faaliyetlerin engellenmesi amacıyla Ermeni komitelerini kapatmış ve liderlerini tutuklamış, Doğu Anadolu'da savaş bölgesi hattı içinde kalan Ermenileri, Ermeni İsyanından 7 ay sonra, 27 Mayıs 1915 tarihli bir Kanun çerçevesinde İmparatorluğun güneyinde bulunan savaş dışı bölgelerine (Suriye'ye) sevk etmiştir (tehcir).

Tehcir uygulaması Ermeni çevreleri ve hasım devletlerce "Ermeni katliamı" olarak adlandırılmış ve Osmanlılara karşı büyük bir propaganda kampanyası başlatılmıştır. Oysa tehcir güvenlik nedenleriyle belirli bir grubun belirli bir yerde ikamete mecbur edilmesi uygulamasından ibarettir. Savaş halinde düşman ile işbirliği yaptığı sabit olmuş ve üstelik bu işbirliğini bir iftihar vesilesi olarak gören toplulukların zararlı faaliyetlerinin önlenmesi bakımından belirli bir yerde ikamete mecbur edilmesinin devletin en doğal haklarından biridir. Bu önlem ülkesinin güvenliği ve toprak bütünlüğü açısından benzer tehlikelerle karşılaşan tüm devletlerin başvurduğu bir uygulamadır. Başta ABD olmak üzere İkinci Dünya Savaşı'nda bile çok sayıda devlet tarafından aynı önleme başvurulmuştur.[2]

Ermeniler Anadolu'yu mezarlığa çevirdiler. 1914-1920 yılları arasındaki savaşlar, insanlık tarihinin en feci savaşları arasındadır. Bu savaşlar sonunda Van, Bitlis ve Erzincan gibi şehirler harabe yığınına dönmüş, binlerce köy yok olmuştur.[3]. Savaştan önce çok büyük miktarda en modern silahları depolayan Ermeniler, hemen çetelerini kurdular ve öncelikle telgrafların tellerini kestiler. Ruslar, öncü birlik olan bu çetelere askeri eğitim de veriyorlardı. 1915 Mayıs ayında Doğu Anadolu bir iç savaşın tam ortasındaydı. Birinci Dünya Savaşını ve Rus işgalini fırsata çevirerek isyan eden Ermeniler, Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi, ellerindeki en modern silahlarla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin şehirlerinde isyan edip, çok sayıda Müslümanı öldürdüler, cephanelikleri ve Devlet dairelerini ateşe verdiler.[4] Ermeniler Van'da büyük bir katliam yaptılar, kadınlara tecavüz ettiler, camileri yakıp-yıktılar ve kentte bulabildikleri herkesi öldürdüler. Ermeniler Doğu Anadolu'dan çekildiklerinde, bölgenin büyük bölümü mezarlığa dönmüştü.[5]

Güney Kafkasyada Ermenilerin Türk ve Müslümanlara yaptığı soykırımlar. Güney Kafkasya'da da Ermeniler, Türk ve Müslümanlara karşı son derece dehşet verici, çok feci çileler çektirmişlerdir. Azerbaycan'da, özellikle Bakü, Kars, Nahcivan ve Erivan'da bulunan Türkler öldürüldü, evleri yıkıldı, on binlerce insan evsiz bırakıldı.[6]

1918-1920'li yıllarda Taşnak tüfengçilerin Ermenistanda yaşayan 575 bin Azerbaycanlıdan 565 binini katledilmiş veya silah gücüne göçmek zorunda bırakılmıştı. 4 Haziran 1918 yılında Batum Anlaşmasının imzalanmasına kadar geri çekilen Ermenilerin kadın, çocuk demeden Türk Müslüman nüfusu katlederek, cesetlerinin beden azalarını baltayla doğradıklarına, Batum Anlaşması imzalandıktan sonra Andranik'in binlerce eşkiya çetesiyle Gence, İrevan, Ordubad, İran'da Azerbaycan Türklerinin soykırımını yaptıklarına ait arşiv belgeleri mevcuttur. Şahtahtı, Zengezur, Nahçıvan, Iğdır, Serdarabad ve çevresindeki yüzlerce köylerde Ermeniler Azerbaycan Türklerini katletmiş, Andranik ve Bapu'nun eşkiya çeteleri köyleri yağmalamış, yakmış, hayvanlarını almış, halkını katletmiş, göçmek zorunda bırakmışlar. "İrevan kazasının 64 köy ve 17 köy civarı mıntıkadan oluşan Vedibasar bölgesinin nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri teşkil ediyor ve tüm İrevan guberniyasında olduğu gibi Vedibasar ahalisi de 1918 yılının baharında Ermenilerin vahşetini kendi userlerinde hiss etmişlerdi. Ermeniler çeşitli bahanelerle İrevan guberniyasına ceza desteleri göndererek, onlarla köyü yakmış ve ahalisini kılınçtan geçirmiş, kadın ve çocuklara bile acımamıştılar". Ermeniler 1918 Yılında 400'den fazla köyü kılınctan geçirmiş ve yakmışlar. 1919 yılının Haziran ayında Ermenilerin İrevan bölgesinde Müslümanlara karşı yaptıkları vahşete son verilmesi talebiyle Azerbaycan Türkleri Doğu cephesi ordu komutanlığından yardım istemişlerdi. 1919 yılının 4 Haziran tarihin-

[1] Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 218, 222, 223, 229, 231, 232, 265.
[2] Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 215; www.ermenisorunu.gen.tr. (01. 02. 2001).
[3] Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 189.
[4] Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 198-202.
[5] Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 204, 209, 225.
[6] Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 235-241, 243, .

de F.H. Giyasbeyovun İrevandakı diplomatik temsilcisı Tekinski'ye gönderdiyi şifreli telegraf'da İtilaf Devletlerin temsilcilerinin de dahil olacağı İrevan guberniyası, Araz Cumhuriyeti ve Karabağ'da Ermenilerin Müslüman nüfusa karşı yaptıkları soykırımları ile ilgili Fevkalade Meclisin Tahkikat Komisyonu kurulmasını ve bu işe Azerbaycan Parlamentosunun 10 milyon ayırmayı öngördüğü, İrevan Milli Şurasının elde etmiş olduğu tüm dosyaların cabuk hazırlanmasını istediği belirtiliyordu. Ermeniler 1919 yılının Temmuz ayında Iğdır'da 12 köyü viran etmiş, vahşileşmiş Ermeni eşkiya çeteleri Araz Nehri civarında kadın ve çocuklar olmakla Azerbaycan Türklerinin beden azalarını kesmekle Müslüman halkın katliamını yapmış, kadınlara saldır-mış ve tecavüz etmiş, canlı canlı yakmış, Kars, Sarıkamış, Iğdır civarında Türk Müslüman ahalinin soykırımını yapmış, sivil ahalini katlederek Araz nehrine tökmüşlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri bakanı M.İ.Ceferov'un 1919 Eylül ayında Müttefik Devletlerin Güney Kafkasya Yüksek Komiseri albay Haskele yazdığı mektupta Ermenilerin Novobayazit, Sürmeli ve Eçmiedzin kazaları topraklarında sivil Müslüman ahaliye karşı yapılan mezalimin devam etdiği belirtilirdi. [1]

Sevr Andlaşmasını geçersiz kılan ve Türkiye Cumhuriyetini kuran **24 Temmuz 1923** tarihli **Lozan Andlaşmasında** ise Ermeniler hakkında hiçbir hüküm yer almamaktadır. Esasen, Lozan Andlaşmasından önce 16 Mart 1921'de SSCB ile imzalanan **Moskova Anlaşması** Türk-Rus sınırını çizmiş, bu sınır Kafkasya'da Erivan merkez olarak kurulan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarafından da 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşması ile kabul edilmiştir. Ermeni toprak talepleri böylece tarihe gömülmüştür.

Yunan isyanının başladığı 1821'den Büyük Taarruzun bittiği 1922'ye kadar geçen yüzyıl içinde Balkanlar'da ve Kafkasya'da yapılan savaşlarda ölen Türk ve Müslüman sivillerin sayısı 5 milyondur.[2] Bu rakamlar, çok daha kısa zamana sığmış olması bir yana bırakılırsa, Yahudi soykırımı ve İsrail'e göçten bile vahim bir katliam ve sürgün olgusunun Türklerin başına geldiğini gösteriyor. Balkanlar ve Kafkasya'da yaşayan Türk ve Müslümanların öldürülüp sürülmesinin ardında, bu toprakların Hıristiyanlara iade edilmesi politikası yatmaktadır. Savaşlarda yerinden edilen sivil halkın savaş sonunda eski yerine dönmesi kuralken, Türk ve Müslümanların geriye dönüşü hiçbir anlaşmaya girmedi. Türklerin Balkanlar ve Kafkasya'dan sökülüp atılmasında, Bosna-Hersek'te 1991-95 arasında vuku bulan ve 'etnik temizlik' denen yöntem izlendi. Yerleşim yerlerine saldıran Ermeni çeteleri, sivil nüfusu öldürüyor, kadınların ırzına geçiyor, yaralıların ve ölülerin uzuvlarını kesiyordu. Türk ve Müslümanlar toplu mezarlara gömüyor, modern silahlar altında tüm varlıklarını geride bırakıyor, ölülerini yollara saçarak kaçmaya çalışıyorlardı.

SONUÇ:

Böylece, kaynakların incelenmesi Amerikan ve Batılı misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetinin sonuçu olarak Ermeni projesinin ortaya konulmasını ve Ermenilerin kendilerine bir devlet oluşturmasına hukuki acıdan destek sağlamak için Osmanlı Devleti topraklarındaki iddiada bulundukları bölgelerde coğunlık oluşturmak amacıyla Türk ve Müslüman nufusa karşı soykırımını gerçekleştirmesi kanaatına varabilinir. Ne yazık ki, Ermenilerin Türk ve Müslümanlara yaptığı ve yapmakta devam ettiği soykırımlar uluslararası alanda hâlen hukuki acıdan değerlendirilmemiştir.

THE FORWARDING OF THE ARMENIAN PROJECT AND THE GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST THE TURK-MUSLIM POPULATION

SUMMARY

During the First World War, Armenians and their followers returned cities like Van, Bitlis and Erzincan to ruin and destroyed thousands of villages. The Armenians, who stored the most modern weapons in large quantities before the war, immediately established their gangs and started terrorist activities. The Armenians rebelled during the First World War and the Russian occupation and killed

[1] İrade Memmedova. "1917 - 1921'li Yıllarda Ermenilerin İrevan Bölgesinde, Kars, Kağızman ve Erzurum'da Yaptıkları Faaliyetler" 19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar, 5–7 Ocak 2015 Uluslararası Sempozyum, Bildiriler, İstanbul, 2015, s. 682-686.

[2] Justin McCarthy, Death and Exile, Darwin Press, Princeton, 1995, s. 339. Bu kitap Türkçeye çevrilmiştir; Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922), Çeviren Fatma Sarıkaya, Raportör Prof. Dr. Mehmet Öz, TTK Yayını, Ankara 2012, İ-XVIII+1-402 sayfa.

many Turks in Anatolia and especially the Eastern and Southeastern Anatolia regions with the most modern weapons in their hands, and they fired arsenals and government apartments. According to the archives, some Armenians have slaughtered a Muslim aphrodisiac in various places wearing Laz, Georgian and Kurdish clothes, so they want to try to secure the majority of the population. During this period, the Armenian attacks and massacres were not over. In December 1914 Armenians revolted in Van, then in Erzurum and Sivas, attacked and committed genocide. The Armenians made a massive genocide in Van, raped the women, burned and destroyed the mosques and killed everything they could find in the city. When the Armenians withdrew from Eastern Anatolia, most of the region had returned to the graveyard. In the South Caucasus, too, the Armenians have suffered terribly and terribly atrocities against Turks and Muslims. Turks in Azerbaijan, Baku, Kars, Nakhichevan and Yerevan were killed, their houses were demolished, tens of thousands were left homeless.

Д.и.н., проф. **Хаджи Мурад ДОНОГО**
Дагестанский государственный объединенный музей Махачкала, Дагестан

МУХАДЖИРЫ ДАГЕСТАНА В ТУРЦИИ

Keywords: Dagestan, Turkey, muhajirs, Tsarist government.
Ключевые слова: Дагестан, Турция, мухаджиры, царское правительство

Соперничество (1514–1864) за власть над Северным Кавказом между шахским Ираном, султанской Турцией и царской Россией завершилось насильственным присоединением всего Северного Кавказа к Российскому государству, повлекшим за собой колонизацию и частичную депортацию народов этого региона.

В условиях, когда вооруженным путем отстаивать свою независимость было невозможным, поскольку против народов Дагестана и всего Северного Кавказа стояла огромная Российская империя, единственным средством, «меньшим злом» для многих горцев казалось переселение в Турцию, в «страну единоверцев», султан которой в то время являлся халифом всех мусульман. Однако, мухаджирство (эмиграция) горцев не было связано лишь с религиозными убеждениями горцев: большая часть из них переселялась в Турцию вопреки их желанию – под давлением царских войск, под влиянием эмиссаров из Турции и т.д. Россия и Турция были заинтересованы в эмиграции горцев: первая желала «очистить» Кавказ от непокорного населения и заселить эти территории казаками, вторая получала закаленных в войне с Россией воинов и дешевую рабочую силу.

Эмиграционные процессы из Дагестана в Турцию существовали задолго до начала русско-кавказской войны. «Однако, этот процесс не носил политического характера, эмиграция происходила из-за экономических (поиски лучшей жизни) или духовных (желание повысить уровень исламского образования) стремлений дагестанцев. В этих случаях эмиграция носила добровольный характер: в любое время эмигранты могли вернуться на свою родину» [4, с. 16].

Эмиграцию дагестанцев в Османскую империю можно условно разделить на несколько периодов или этапов:

I-й период XV– начало XIX века.

II-й период – начало XIX в. – до 1859 г.

III-й период – 1859–1877 гг.

IV-й период – 1877–1893 гг.

V-й период – 1893–1905 гг.

VI-й период – 1905–1917 гг.

VII-й период – 1917–1922 гг.

VIII-й период. Эмиграция в Турцию части военнопленных в годы Великой Отечественной войны с Германией.

Дагестанцы в основном пользовались при переселении сухопутным маршрутом: через Азербайджан или Грузию добирались до турецких городов: Карс, Эрзерум, Муш; и реже – через порты – Одесса, Поти, Батуми, Новороссийск, и прибывали в турецкие города-порты: Стамбул, Трабзон, Самсун.

Царское правительство постаралось, чтобы Турция выделяла горцам-эмигрантам районы для поселения подальше от своих границ, так как опасалось, что «может сделаться вредным не только во время войны, но и во время мира…» [1, с. 1011].

Выселенным мухаджирам давали документ о том, что они отпущены в Мекку на паломничество, при этом от мухаджиров бралась подписка, что они больше не вернутся на свою родину [2, с. 16]. Такая форма выселения была выработана царским правительством с целью, чтобы, во-первых, скрыть перед Европой свое истинное лицо, во-вторых, – избежать противодействия Турции массовому переселению «паломников» в ее пределы, так как «по

правилам веротерпимости турецкое правительство не могло ничего возражать против этой меры…» [1, с. 1012].

В 1874 году, готовясь к войне с Турцией, царское правительство отправило генерала Р.А.Фадеева в Стамбул, где он встречался с сыном Шамиля – Гази-Мухаммадом и Мусой Кундуховым. Фадеев от имени Российского правительства предложил им создать на границе с Афганистаном автономное государство, подчиненное русскому царю. В это государство предполагалось переселить мусульман с Кавказа за счет царской казны. Цель этого мероприятия: 1) обезопасить свой тыл; 2) создать антибританское государство с целью противостояния британскому колониализму; 3) переселение горцев, эмигрировавших ранее в Турцию, подальше от российских границ. Гази-Мухаммад и Муса Кундухов отвергли эти предложения [5, с. 78].

Говоря о численности всех переселившихся (или выселенных) северокавказцев необходимо иметь в виду, что многие из них эмигрировали нелегально, и не попали в статистику, то есть не получили загранпаспортов, не выполняли процедур, связанных с официальным переселением. Что касается официальной статистики, то в большинстве случаев цифры занижались с целью скрыть от Европы и общественного мнения подлинные масштабы переселения. Кроме того, зачастую на целую семью выдавался один паспорт (на главу семьи), и в статистику заносился как один человек. Также не все архивные документы уцелели.Таким образом, установить точное количество переселившихся (официально и не официально) северокавказцев крайне затруднительно. Точное количество официально и нелегально эмигрировавших дагестанцев также невозможно установить. Относительно официально эмигрировавших дагестанцев в дагестанских архивах имеются сведения только с 1859 по 1861 гг. – переселилось 702 человека, в 1863–1869 гг. – 1.603 человека [6, с. 150], в 1872 году – 120 семей; в 1873 году –179 семей. Со второй половины XIX в. до 1920-х годов из Дагестана официально и нелегально переселилось примерно 20–25 тысяч человек, или около 5 тысяч семей.

Между Россией и Турцией в начале 60-х годов XIX века было заключено специальное соглашение по вопросам эмиграции, где правительство Турции выдвигало ряд условий России, главными из которых были: переселение начинать только с мая 1864 года; направлять их малыми партиями; переселять ежегодно не более 5 тысяч семейств; переселение производить в течение 10 лет. Россия не выполнила ни одного пункта этого договора, так как была заинтересована в быстром исполнении колонизации Кавказа. Помимо чисто военных интересов, Турция мечтала извлечь из северокавказских мухаджиров и другие выгоды – турецкое правительство мечтало о поселении части горцев на пограничной с Россией полосе, образовав, таким образом, «буфер» между Турцией и Россией. Часть горцев планировалось поселить среди подвластных турецкому султану христианских народов Балканского полуострова, чтобы мухаджиры-горцы стали «постоянными представителями» турецкого режима для этих народов. Султан Турции стремился заселить кавказскими переселенцами пустые малозаселенные места империи и получить в их лице дешевую рабочую силу в европейских и азиатских провинциях.

Известны случаи, когда северокавказцы противостояли друг другу: одни воевали на стороне России, другие – на стороне Турции, например, во время Русско-турецкой войны 1877 г.

Дагестанцы в основном были расселены на территории Турции: в Карсском, Мушском, Сивасском, Токатском, Кайсерийском, Стамбульском, Измирском, Бурсинском вилаетах, часть в Сирии, Ираке, Иордании, Египте, Саудовской Аравии. Эдирне, Ялова, Гелиболу, Гюнейкёй, Султание, Эсадие, Чанаккале, Бига, Бандырма, Бурса, Армуткёй, Балыкесир, Измир, Адапазары и т.д. были заселены горцами из Северного Кавказа для охраны подступов к столице Османской империи и всех путей, ведущих к ней. В местах их расселения, климат которых отличался от кавказского, горцы умирали сотнями от разного рода эпидемических болезней. Некоторые представители дагестанской интеллигенции и духовенства были против эмиграции своих сородичей, предупреждали их об опасности [3, с. 2].

После окончательного утверждения своей власти на Кавказе, царское правительство делало в некоторых случаях исключения: кавказское начальство считало полезным возвращение нескольких семейств на свои прежние места, мотивируя этот шаг тем, что «бедственное

положение, в каком возвратились» эти люди на свою родину и просьба их «о дозволении, как милости, остаться жить здесь, – могут служить наглядным предостережением для мечтающих о переселении в Турцию жителей здешних селений» [7, с. 14].

В 1920-1930-е гг. на территории современной Турции находилось более 50 селений, где компактно проживали представители различных дагестанских народов.

Представители народов Дагестана, как правило, располагались селениями близко друг от друга, или проживали вместе в одном селении. В целом, в отличие от дагестанской общины в Сирии, часть дагестанцев в Турции сохранила язык, культуру, традиции. Это обусловлено большим количеством дагестанцев в Турции, наличием населенных пунктов, где компактно проживают выходцы из Дагестана той или иной национальности.

Дагестанская диаспора в Турции издавала два журнала на турецком языке (в городах Ялова и Стамбуле), в г. Стамбуле с 1977 года функционирует «Фонд Шамиля», в распоряжении которого находятся библиотека, читальный зал и т.д.

Со слов дагестанцев-старожилов, проживающих в Турции, в настоящее время на территории Турции проживают более 80 тысяч дагестанцев.

Главной проблемой дагестанской, да и всей северокавказской общины в Турции является поиск путей сохранения этносов в условиях усиления ассимиляционных процессов. Проблема репатриации желающих вернуться на свою историческую родину дагестанцев пока еще далека от решения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. АКАК. Тифлис, 1904. Т. XII.
2. Берже А.П. Выселение горцев с Кавказа в 1858-1865 гг. // Русская Старина. Т. XXXIII. СПб, 1882.
3. Каяев Али. Почему дагестанцы эмигрируют? // ДжаридатДагистан. № 5. Темир-Хан-Шура, 1913 (на араб. яз.).
4. Магомеддадаев А. М. Эмиграция дагестанцев в Османскую империю. – Махачкала, 2000.
5. Нихад Барзадж. Эмиграция черкесов. - Аман. 1987 (на араб. яз.).
6. РФ ИИАЭ ДНЦ РАН. Ф. 1. Оп. 1. Д. 150.
7. ЦГА РД. Ф. 126. Оп. 3. Д. 100.

DAĞISTAN MÜHACİRLƏRİ TÜRKİYƏDƏ
XÜLASƏ

Məqalədə çarizmin müstəmləkə siyasəti nəticəsində və sovetlər dövründə osmanlı imperiyasına köçürülmüş mühacirlərin taleyi açıqlanır.

MUHAJIRS FROM DAGESTAN IN TURKEY
SUMMARY

The article elucidates the fate of muhajirs, who were settled in the Ottoman Empire as a result of colonial policy of the tsarist government and under the Soviets, up today

Prof. Dr. **Ömer TURAN**
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü,
ANKARA Tarih Bölümü Başkanı

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA VAN'DA ERMENİ KATLİAMI

Anahtar Kelimeler: Türk-Ermeni İlişkileri, Birinci Dünya Savaşı, Ermeni Milliyetçiliği, Sözlü Tarih, Van.
Keywords: Turkish-Armenian Relations, The First World War, Armenian Nationalism, Oral History, Van.

Ondokuzuncu Yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Ermeni milliyetçiliği hareketi Bulgar bağımsızlığını örnek almıştır. Bulgar bağımsızlığı hareketinin takip ettiği stratejiyi uygulayarak onlar gibi muvaffak olmak istemişlerdir. Bilindiği gibi, az sayıdaki Panslavist Bulgar ihtilalci, gerçekleştirdikleri eylemlerle Türklerle Bulgarları birbirlerine düşürmüşler, Bulgar halkının pek desteklemediği 1876 Bulgar Ayaklanmasına girişmişlerdir. Ayaklanma esnasında ve sonrasında yaşananlar MacGahan ve Schuyler gibi gazeteciler ve bazı misyonerler tarafından bir Bulgar katliamı şeklinde Batı kamuoyuna yansıtılmıştır. İngiltere'de Liberal Parti Başkanı Gladstone yayınladığı broşürler ve düzenlediği mitinglerle iş başındaki Disraeli hükümetini baskı altına almış, Türkleri destekleyemez duruma getirmiştir. Bu şartlarda Rusya "mazlum Bulgarları korumak" gerekçesiyle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı başlatmış, savaşın sonunda Bulgaristan Prensliği kurulmuştur.[1]

Aynı yoldan gitmek isteyen Ermeniler, Bulgarlarla karşılaştırıldığında şartların daha çok lehlerine olduğunu düşünmüşlerdir. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinde, Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde Ermenilerin korunması, Ermeniler lehine reformlar yapılması ve antlaşmayı imzalayan büyük devletlerin reformların yapılmasını takip etmeleri hükmü yer almaktadır. Ermeniler bu durumu kendileri lehlerine bir müdahalenin gerçekleşmesinin daha kolay olacağı şeklinde değerlendirmişlerdir. Bu müdahaleyi temin etmek için 1887 yılında Cenevre'de Hınçak, 1890 yılında Tiflis'te Taşnak ihtilalci örgütlerini kurmuş, mümkün olduğu kadar büyük ölçekte kanlı eylemler gerçekleştirmişlerdir.[2]

Ermeniler Berlin Antlaşması'nı imzalayan büyük devletlerin tamamından destek beklemekle birlikte en çok Rusya'ya güvenmektedirler. Çünkü Rusya Ortodoks Hristiyanların koruyucusudur. Hakimiyeti altına aldığı Eçmiyazin'deki Ermeni Katogikosluğu vasıtasıyla Ermeni kiliselerini ve toplumunu yönlendirebilmektedir. Rusya ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'na sınırdır. 1801 yılından bu yana Kafkasların güneyinde adım adım ilerlemekte, Kafkasya'da hakimiyet alanını genişletmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz iki ihtilalci Ermeni örgütü de Rusya Ermenileri tarafından kurulmuştur. Yaptıkları şey Ermeniliğe hizmet görünümünde Rusya'ya alan açmaktır.[3]

Bir Hınçak ihtilalcisi Amerikan misyonerlerin İstanbul'da kurdukları Robert College'in müdürü Cyrus Hamlin'e stratejilerini şöyle anlatmıştır: "Hınçak çeteleri Türkleri ve Kürtleri öldürmek fırsatı arayacaklar, onların köylerini yakacaklar ve sonra dağlara kaçacaklar. Bunun üzerine tahrik edilmiş Müslümanlar savunmasız Ermenilere barbarca saldıracaklar. Rusya da insanlık ve Hristiyanlık uygarlığı adına, ülkeye girecek ve ele geçirecek... Biz Ermeniler özgürlük istiyoruz. Avrupa Bulgar dehşetine kulak verdi ve Bulgaristan'a özgürlük sağladı. Milyonlarca kadın ve çocuğun acı

---

[1] Bu konuda geniş bilgi için bk. David Harris, *Britain and Bulgarian Horrors of 1876,* University of Chicago Press, Chicago, 1939; Walter G. Withwein, *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878,* AMS Press, New York, 1966; Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria, 1878-1908,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s.47-55.

[2] Ermeni milliyetçiliği ve Ermeni milliyetçiliğini temsil eden örgütler konusunda geniş bilgi için bk. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement; the Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, California University Press, Berkeley, 1963; Anahide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912),* Zoryan Institute, Cambridge, 1984; Justin McCarthy, *Turks and Armenians: Nationalism and Conflict in the Ottoman Empire,* Turco-Tatar Press, Madison, 2015.

[3] Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmeye başlaması ve güneye yayılmada Ermenilerden yararlanması konusunda Rus ve Ermeni kaynaklarına dayalı yeni bir çalışma için bk. Tofiq Mustafazade, *Avropa Diplomatiyasında "Ermeni Meselesi" veya Türkiyeni Bölüşdürmek Planı,* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, 2015, s.18-76.

haykırışları ve kanlarının akmasıyla bizim de sesimizi duyacaktır. Kesinlikle istiyoruz. Bunları yapacağız."[1]

Ermenilerin 1894-1896 yılları arasında Doğu Anadolu'da gerçekleştirdikleri ayaklanmaları ve katliamları bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Gerçekten planladıkları şekilde hareket ederek yüzyıllardır birlikte yaşayan Ermenileri, Türkleri ve Kürtleri birbirine düşürmüş, çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine ve çok daha fazla sayıda insanın acı çekmesine sebep olmuşlardır. Ancak bekledikleri müdahale bir türlü gelmemiştir. Ermeni ihtilalciler Birinci Dünya Savaşı'nı hedeflerine ulaşabilmek için bir altın fırsat olarak görmüşlerdir. Bu meyanda tamamen Rusya için çalışarak sonunda mükafatlandırılmayı beklemişlerdir. Bazı Ermeniler gönüllü taburlar oluşturup Ruslarla birlikte Türklere karşı savaşırlarken, bazı Ermeniler de cephe gerisinde isyanlar çıkararak cephe gerisinde Türk sivil ahaliye katliamlar yapmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinden başlayan bu tür eylemleri, Milli Mücadele'nin kazanılıp Doğu Anadolu'nun Türk hakimiyetine sokulduğu 1920 sonlarına kadar devam etmiştir.[2] Bunların içerisinde bilhassa savaşın başlangıcında vuku bulan ve tehcir kararının alınmasında amil olan Van civarında gerçekleştirilen katliamlar bilhassa dikkate layıktır.

Ermeni ihtilalciler kurulacak bir Ermenistan'ın başkenti olarak gördükleri Van'da söz konusu isyanı gerçekleştirmeden önce uzun bir hazırlık dönemi geçirmişlerdir. Tehdidle korkutmak ve korkmayanları öldürmek suretiyle şehirdeki Ermeniler üzerinde tam bir kontrol tesis etmişlerdir. Ermeni ihtilalciler 1905 yılında Akdamar adasındaki manastırı basarak kendilerine itaat etmeyen Akdamar Manastırı Vekili Arsen Vartabed'i öldürmüşlerdir. Tahmin edileceği gibi yerine kendilerine itiraz etmeyecek bir Taşnakçı seçilmiştir. 1872 yılından beri Van'da faaliyet gösteren ve Ermenileri çok iyi bilen Amerikan misyonerler, 1907 yılı faaliyet raporlarında, komitecilerin şehirdeki ve köylerdeki Ermenileri kontrolleri altına aldıklarını yazmışlardır.[3] Ermeni ihtilalciler aynı şekilde kendilerine tabi olmayan Van şehrinin belediye başkanı Bedros Kapamacıyan'ı 1912 yılında öldürmüşlerdir. İran yoluyla Rusya'dan getirdikleri silah ve cephaneleri, yer altında mahzenlerde saklamış, cinayet işleyen komitecileri de buralarda barındırmışlardır.[4] Büyük Caminin yanındaki bir mahzenden kale dibindeki eski şehre kadar uzanan tüneller kazarak yer altından irtibat ve nakliyatı gerçekleştirmişlerdir. Üstünün çökmesi sonucunda tünellerden biri askerler tarafından farkedilmiştir.[5]

1914 sonbaharından beri bölgede, 1915 Martı'ndan itibaren Van vilayetinde isyan halinde olan Ermeniler, Sarıkamış'tan sonra 1915 Baharında Rus ordusunun güneye doğru indiğini öğrenerek 20 Nisan'da Van şehrinde isyanı başlatmışlardır.[6] Bu günlerde asker cepheye sürüldüğü için şehirde az sayıda jandarma bulunmaktadır. Ellerindeki üstün silahlarla savaşan Ermenilere karşı yetersiz kalırlar. Ermeniler Hamitağa kışlasını havaya uçururlar, pek çok asker ve polisi öldürürler. Daha sonra Nurşin Camii'ne ve Hacı Naci Hoca'nın camisine bomba atarlar. Postahanede telefon dairesinin altına bomba yerleştirirler. Hafız Hoca'yı oğlu ile havaya uçururlar. Kadınlara tecavüz edip çocukları vururlar. Jandarma ve halk Ermenilerle 29 gün çarpışırlar. İsyancılar, jandarma ve halkı kaleye çekilmeye mecbur bırakırlar. Burada da uzun süre dayanamayacaklarını gören ve Rus ordusunun yaklaşmakta olduğunu haber alan Van valisi Cevdet Bey, daha fazla insan kaybı olmasın diye şehri terketme emri verir. Bu şekilde şehri terkedenlerden Bekir Yörük, Ruslar gelmeden fırtınalı ve yağmurlu bir günde 50 gemi göç ettiklerini anlatır. 250 kişilik bir kafilede 60 kişi ölmüştür. Kimisi Ermeni

---

1 William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902,* Second Edition, Alfred A. Knopf, New York, s.157-158.

2 Bu katliamlara ilişkin belgelerin yanı sıra görgü şahitlerin ifadeleri de çok değerlidir. Bu ifadelerin bir kısmı için bk. Azmi Süslü, Gülay Öğün, Törehan Serdar, *Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları,* ; *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920),* (Bundan sonra kısaca VBMK), Sadeleştiren: M. Fahrettin Kırzıoğlu, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği, Ankara, 1970; Gürsoy Solmaz, *Tanıkların Diliyle Ermeni Vahşeti,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001; Ergünöz Akçora, "Yaşayanların Dilinden Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1990, s.87-116. Ermeni mezalimi konusundaki hatıralara daha geniş bir perspektiften bakan değerli bir çalışma için bk. Mustafa Kemal Mirzeler, "Narrating the Memories of Ermeni Mezalimi", *Middle East Critique,* Vol.23, Issue 2, 2014, s.225-240.

3 *The Ninethy-Seventh Annual Report of ABCFM Presented at the Meeting Held at Cleveland, Ohio, Oct.9-11, 1907,* Boston, 1908, s.81.

4 Salih Taşçı'nın anlatısı, VBMK, s.25.

5 Muhammet Resit Güleser'in anlatısı, VBMK s.19.

6 Ermenilerin 1915 baharında gerçekleştirdikleri Van ayaklanması konusunda geniş bilgi için bk. Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, Ömer Turan, *The Armenian Rebellion of Van*, University of Utah Press, Salt Lake City, Utah, 2006.

çetelerinden, kimisi kolera, hastalık, açlık ve soğuktan. Yörük'ün amcasını ve ailesini, çocuklarını ve iki torununu balta ile parçalamışlardır. Kafile göç ettikten sonra da kalanları öldürürler.[1]

Ermenilerin Van'da kalan kadınlara yaptıkları katliamı Van'dan Bitlis'e kaçan Yörük şöyle anlatmaktadır: "Biz Bitlis'te iken Vali Vekili Ömer Bey vardı. Ona, Van'ın durumu hakkında devamlı rapor gelirdi. Rusların durumunu burada takip ederdik. Bir gün Mansur Çavuş Bitlis'e geldi. Bu Halepli idi. Nurşin Camii'nin yanında otururlardı. Geldi, hüngür hüngür ağlayarak anlattı. Dedi 'Kumandan, üçüncü günüydü Van'a girdik. Kadınlar, başları örtülü duruyorlardı. Sıra, sıra dizilmişler. Bir de baktık ki, kadınları kazıklara oturtmuşlar. Şehid olmuşlar. Bunları büyük acı içinde çıkardık ve defnettik. Asker bütün işi bıraktı bunları gömmekle uğraştı. Bir yere gittik; yine kadınlar çok kötü bir durumda, her taraf kan revan içinde, bütün namuslarını kirletmişler sonra da öldürmüşler.'"[2]

Ermenilerin şehri ele geçirdikten sonra kalan sivillere reva gördükleri katliam ve zulme dair pek çok şehadet bulunmaktadır. İbrahim Sargın, Ermenilerin şehirde bir miktar kadın bırakarak kalan Müslümanların tamamını kestiklerini anlatır: Ermeniler kadınlara ve kızlara tecavüz etmiş, çocuk ve yaşlı demeden kalanları öldürmüşlerdir. Şehirde Rus hükümeti kurulduktan sonra bu kadınlar Ermenileri Ruslara şikayet etmişlerdir. Kadınlar Ruslara daha fazla güvenmişlerdir. Rus ordusu çekilirken Ermeniler onlardan aldıkları silahlarla katliamlarına devam etmişlerdir. Hatta daha zalim olmuşlardır.[3]

İbrahim Sargın, Van yakınındaki Zeve'de şahit olduğu katliamın da görgü şahididir: Rusların Çaldıran'a geldiğini öğrenen Derebey köyü ahalisi Van'a doğru yola çıkarlar. Hakis, Zorava, Şıh Ömer, Şıhkara, Şıhayne, Hıdır ve Güllü köyleri de kafileye katılır. Yolda karşılaştıkları Ermenilerden Van'ın artık Rusların işgalinde olduğunu, şehirde kalan bütün Müslümanların kesildiğini öğrenerek Zeve köyüne gelirler. 2000 kişiden fazladırlar. Gemi tedarik ederek canlarını kurtarmak düşüncesindedirler. 500 kişilik bir nüfusa sahip olan Zeveliler gelenlere yardımcı olmaya çalışırlar. Ordu bozulunca 8-9 Zeveli askerler de perişan bir halde köye dönerler. Üçüncü gün Ermenilerin rastladıklarını öldürerek geldiklerini öğrenirler. Ellerindeki 60 silah ve 2 sandık cephaneye ve gelen 8-9 askerin beraberindeki silaha güvenerek kaçmayıp direnmeye karar verirler. Nitekim Ermeniler köyü üç taraftan çevirerek gelirler. Köydekiler cephaneleri bitene kadar çarpışırlar. Sonunda Ermeniler mevzilerdeki Türkleri öldürerek köye girerler. Köyü yakarlar. Köydeki 2000-3000 kişi bir o tarafa bir bu tarafa kaçışmaya çalışır. Ermeniler kadın, çocuk demeden herkesi öldürürler. Kadınların bir kısmı kendilerini suya atarlar, bir kısmı otları ateşe vererek kendilerini ateşe atarlar. Kalanları da Ermeniler atarlar. Köyden birkaç kişi sağ kalır.[4]

Van şehrinin civarındaki kasaba ve köylerde de katliamlar gerçekleştirilmiştir. Erciş civarında Ermeni zulmüne karşı birleşmek için gençler ve eli silah tutan yaşlılar dağa çıkarlar. Ermenilerin Erciş'i ateşe verdiklerini; Karayusuf Camisi'ni, Kanlı Şükrü'nün evini birçok binayı içindeki çoluk çocukla yaktıklarını öğrenirler. Gerisini Mehmet Hatunoğlu'ndan dinleyelim: "Aramızdan cüretli gençler seçilip olayları öğrenmek için gece şehre girdik. Gördüklerimi anlatamam, o kadar korkunç ki. Pulur (şimdiki Çınarlı mahallesi) yolu ile Erciş-Egans (Erciş) arasına her elli metrede bir kazık çakmışlar ve camiden topladıkları yaşlıları bu kazıklara oturtmuşlardı. Hepsi kanlar içinde ölmüşlerdi. O sırada Çavuşoğullarının büyük samanlığına girdik, orada kanlar içinde doğranmış insanları gördük. Çoğu tanıdık ve akrabalarımızdı. Balta, kürek ve satırlarla vurularak şehid edilmişlerdi. İmam Haydar'ın da başına bir sepet geçirmiş, kazığa oturtmuşlardı. Sağ kimse yoktu. Tabii sonradan öğrendik ki Sultan Hatun yani Ermeni yanında hizmetkar olarak çalışan Kıçe Nene dediğimiz kadın sağ kurtulmuş, ancak şuurunu kısmen kaybetmişti."[5]

Van'dan kaçarak canını ve namusunu kurtaranlardan Hacı Cemal Çuvaç, ailesiyle muhacirliğe çıktıklarında 18 kişi olduklarını, sadece babasının ve kendisinin dönebildiğini, diğerlerinin hep yollarda öldüklerini, Diyarbakır üzerinden Siverek ve Urfa'ya gittiklerini, orada üç sene kaldıklarını, döndüklerinde Van ve İslam köylerini yanmış, yıkılmış bulduklarını anlatır.[6] Şeyh Cemal Talay'ın

---

[1] Bekir Yörük'ün anlatısı, VBMK, s.72-73.
[2] Bekir Yörük anlatısı, VBMK, s.74.
[3] İbrahim Sargın'ın anlatısı, VBMK, s.38.
[4] İbrahim Sargın'ın anlatısı, VBMK, s.34-39.
[5] Mehmet Hatunoğlu, VBMK, s.82.
[6] Hacı Cemal Çuvaş'ın anlatımı, VBMK, s.46.

anlattıkları daha çarpıcıdır: "Ailemiz muhacirliğe 23 kişilik bir kafile halinde çıktık. Bitlis, Urfa yollarında ailemizin çoğunluğunu kaybettik. Van'a ancak iki kişi olarak döndük. Muhacerette ilk durağımız Bitlis idi; 11 günde vardık oraya. Sonra Siirt'e gittik, orada akrabalarımız vardı, bir-iki ay kaldık. Rus'un yaklaşması haberi üzerine tekrar yola koyulduk. Diyarbakır'a gidiyorduk. 250 kişilik kafile idik. Yollarda susuzluktan, açlıktan perişan olduk. Oradak Kurtalan'a vardık. Diyarbakır'a gittik. Kebir köyüne indik. Fakar sıcaktan dolayı kalamadık. Tekrar Van'a dönmek üzere yola çıktık. Zoh (Kurtalan)'a geldiğimizde, Rus'un tekrar Van'a girdiğini öğrenince Siirt'e gittik. 1332 baharında da Bağdat'a gittik. İngilizlerin oralarda ilerlemesi üzerine Mardin'e geldik. 1333'te Urfa'ya geldik. Urfa'ya giren Fransızlar Halep Ermenileri'ni şehre getirerek Müslümanlara eziyete başladılar. 22 gün harbettik. Sonuç malum yenildiler. Nihayet 20 Mayıs 1331'de ayrıldığımız Van'a, Ekim 1337'de 23 kişilik aileden ayakta kalabilen iki kardeş dönebildik."[1]

KAYNAKLAR

1. Ergünöz AKÇORA, "Yaşayanların Dilinden Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1990.
2. David HARRIS, *Britain and Bulgarian Horrors of 1876,* University of Chicago Press, Chicago, 1939.
3. *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920),* Sadeleştiren: M. Fahrettin Kırzıoğlu, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği, Ankara, 1970.
4. Justin McCARTHY, Esat ARSLAN, Cemalettin TAŞKIRAN, Ömer TURAN, *The Armenian Rebellion of Van*, University of Utah Press, Salt Lake City, Utah, 2006.
5. Justin McCARTHY, *Turks and Armenians: Nationalism and Conflict in the Ottoman Empire,* Turco-Tatar Press, Madison, 2015.
6. Anahide Ter MINASSIAN, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912),* Zoryan Institute, Cambridge, 1984.
7. Louise NALBANDIAN, *The Armenian Revolutionary Movement; the Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, California University Press, Berkeley, 1963.
8. *The Ninethy-Seventh Annual Report of ABCFM Presented at the Meeting Held at Cleveland, Ohio, Oct.9-11, 1907,* Boston, 1908.
9. William L. LANGER, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902,* Second Edition, Alfred A. Knopf, New York, s.157-158.
10. Mustafa Kemal MİRZELER, "Narrating the Memories of Ermeni Mezalimi", *Middle East Critique,* Vol.23, Issue 2, 2014, s.225-240.
11. Tofiq MUSTAFAZADE, *Avropa Diplomatiyasında "Ermeni Meselesi" veya Türkiyeni Bölüşdürmek Planı,* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, 2015.
12. Gürsoy SOLMAZ, *Tanıkların Diliyle Ermeni Vahşeti,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
13. Azmi SÜSLÜ, Gülay ÖĞÜN, Törehan SERDAR, *Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları, Gazilerle Mülakat,* Van yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1994.
14. Ömer TURAN, *The Turkish Minority in Bulgaria, 1878-1908,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.
15. Walter G. WITHWEIN, *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878,* AMS Press, New York, 1966.

ARMENIAN MASSACRES OF VAN DURING THE FIRST WORLD WAR
SUMMARY

The Armenian nationalism movement which appeared in the last quarter of the Nineteenth Century took example of Bulgarian independence. Like Bulgarian revolutionaries, they organized revolts, massacred people in order to get autonomy and independence through the intervention of the Great Powers. The Armenian revolts of 1890s could not receive the anticipated support. The Armenian revolutionaries planned to serve Russians and expected to be awarded by them during the First World War. They massacred the Turks at any opportunity in Eastern Anatolia during the First World War and National Struggle. The Armenian Rebellion at Van revolt and massacres which took place at the beginning of the First World War, was an important reason for the Armenian replacement decision by the Turkish government. Therefore basing on the testimonies of the eye witnesses, massacres of the Turkish people by the Armenians during Van revolt will be presented.

[1] Şeyh Cemal Talay'ın anlatımı, VBMK, s.24.

Professor Dr. **Arshi KHAN**
Department of Political Science
Aligarh Muslim University Aligarh-India

REVISITING SOME QUESTIONS CONCERNING THE OTTOMAN ARMENIAN—SHIFT FROM *MILLET* TO REBELLION

The *Osmanli Devlet*, generally known as the Ottoman Empire in the Western world, is historically known for endorsing the principle and policy of pluralism and civilisational integration of different religious communities in its areas of influence. The *Osmanli* rulers were more interested in resolving conflicts and the questions of disputes through peaceful methods by such as tolerance of socio-cultural values and their accommodation in political domain of powers. Being a multi-national *Devlet* in its nature and response, the political and economic settings were quite favourable to non-Muslim nationalities. The problem of conflicts, violence, distrust and rebellion started with the unjust intervention of western powers and the Czars. These interventions were neither aimed at suggesting useful reforms in the *Devlet* nor to create Armenians as a peaceful community but to find out the ways and means to disrupt the political, economic and social order with the Ottoman territories which were favourable to imperialist and colonial objectives of the European powers whose intentions were guided by their own religious wars (Catholic versus Protestant), missionary zeal, Machiavellian conception of usurpation of foreign territories and the economic interests of commercial classes supported by western writers on the pretext of private property as one of the natural rights advocated by John Locke, John Stuart Mill and Jean Jack Rousseau. The western political forces in the form of the representatives of the tyranny of majority as Nation, which opposed their own traditional institutions of knowledge and restraints, were also very much against Muslims in those periods which were apparent in their policies and actions against the Ottomans in the Balkans, Cyprus, and Armenians. Even they joined hands with Russian during the beginning of the First World War to disrupt the *Devlet* and to make Muslims fight against Muslims in the Arab world in 1916. Their policies developed distrust and conflicts between the Anatolian Turks and the Armenians and between the Armenians and the Azeri Turks.

Doç. Dr. **Sebahattin ŞİMŞİR**
Balıkesir Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Balıkesir - TÜRKİYE

TÜRKLERE ANADOLU'NUN KAPILARINI AÇAN MALAZGİRD VE CİVARINDA ERMENİLERİN YAPTIĞI SOY KIRIMLAR

Anahtar kelimeler: soykırım, Sarıkamış savaşı, Doğu Anadolu, Malazgirt kazası, Muş kazası.
Keywords: genocide, Sarigamish war, Eastern Anatolia, Malazgird Accident, Mus Accident

Ruslara karşı alınan Sarıkamış mağlubiyetinden sonra Türk ordusu yeniden takviye edilmeye başlamıştır. Ruslar Türk ordusunun bu takviyeleri almasının önüne geçmek istemişler ve bunun için de Malazgirt – Muş cihetinde büyük bir çevirme hareketi başlatmışlardır. Fakat bu abluka hareketi "sağ cenah" hareketi denilen darbe hareketi ile karşılaşmış ve başarılı olamamışlardır (8, s.124).

Rusların Mart 1915 sonlarında Velibaba boğazını tutması üzerine muharebe büyümüş ve 29.3.1915 tarihinde Velibaba köyüne kadar gelmişlerdir. Buradaki olayları Rus Generali Maslofski "Umumi Harpte Kafkas Cephesi" adlı eserinde şu şekilde anlatmıştır; "*12 Nisan – 14 Nisan tarihlerinde Van'da Ermeni isyanı başlamıştır. Ermeniler Van'daki küçük Jandarma kıtasını katl ve tard etmişlerdir. Bunun üzerine Türkler Kazım Beyin 5. Mürettep fırkasını Van'a göndermişlerdir. İç kale ve şehirdeki Ermenileri muhasara eylemişlerdir. Van vakasına dair haner alındıktan sonra Ermenilerin yardımına koşmak üzere General Turihin ve daha sonra da General Nikoleyef kuvvetlerinin sevk edilmesine karar verilmiş ve sevk edilmişlerdir* (8, 125).

Bu gelişmelerden sonra, 21 Nisan 1915 tarihinde Van vilayetindeki Ermeniler bankayı, Duyun-ı Umumiye ve postahaneyi de yakarak isyan etmişlerdir. Bu günleri Aziz Samih *Büyük Harpte Kafkas Cephesi* adlı eserinde şöyle nakletmiştir; "*Ermeni ekseriyeti olan yerlerde çekilmek isteyen memurların, memur ailelerinin ve masum çocukların kanları ile dereler boyandı. 23 Nisan'da isyan devam etti. Her taraftan Van'a mümkün olan kuvvet ve birkaç toptan başka Türkleri savunacak bir kuvvet yoktu. Ancak kuzeydeki Rus baskını ve harekâtı gittikçe artarken onlarla birleşip Türkleri katletmek isteyen Ermeniler daha öneki planları gereği Van'daki isyanları ve kıyamları başlamıştır. Görülüyor ki Rusların bu hareketleri Türk milleti için tehlike teşkil etmiştir"* (8, 125-6).

Ruslar, 24 Nisan'da Dilman istikametinde harekâta devam etmişlerdir. Ama, 27 – 28 Nisan'a kadar Çoruh havzasını Türk Ordusu korumaya devam etmiştir. Rusların bu dönemdeki planlarını General Moslofski şöyle izah etmiştir; "*IV. Kolorduyu Malazgirt Van Gölü hattına alıp I. Kolordu ile bir hizaya getirmektir. Böylece güney ve kuzey kuvvetleri birleşecek, Türk kuvvetlerinin de arkası tamamen kesilmiş ve imha edilmiş olacaktır"* (8, 126).

Türk Ordusu bu durumu iyi tahmin ettiğinden Rus ordusuna karşı büyük bir gayretle karşı koymaya devam etmiştir. Dilman civarında 28 Nisan'da I. Kuvve-i Seferiye de Rus ordularına hücum etmiştir. Rusların buradan geri çekilmesini temin etmiş ve Dilman istikametine yürüyerek bu cephenin kuvvetlenmesini düşünmüştür. Ertesi gün, yani 29 Nisan'da taarruz tekrarlanmış ise de fazla ilerlemek mümkün olmadığı gibi, ağır kayıplar verildiği gibi daha önce alınan yerler de kaybedilmiş, 2.500 civarında da şehit verilmiştir. Şüphesiz bu durum, yani Dilman mağlubiyeti güneydeki Ermenilerin Van'da çıkardıkları isyanı da körüklemiştir (8, s. 216). Bir müddet sonra da I. Kuvve-i Seferiye bir çok müşkülatlardan sonra Bitlis'e çekilebilmiştir.

Dilman mağlubiyeti sorası Van'ın düşman işgaline uğraması bir hayli endişe yaratmasına rağmen gerekli tedbirler alınmamıştır. Nitekim, 31 Mayıs'ta Malazgird'in güneyindeki Türk ordusu mağlup olmuş, ardından da Malazgird işgal edilmiştir. Yörenin Ruslar tarafından işgal edilmeye başlaması, Ermenileri daha da cesaretlendirmiş ve Türkleri tamamen imha için harekete geçmişlerdir. Nitekim, sadece Van'da 20.000'in üzerinde Müslümanın katledilmiştir (8. s. 196).

Ermenilerin Bitlis, Van, Muş, Erzurum, Bayezit, Zeytun, Sivas bölgelerinde ki isyanları üzerine Osmanlı Devleti bazı önlemlerin alınmasını bir zorunluluk olarak görmüştür bu zorunluluk devletin "meşru savunma" ve "varlığı" ile alakalı idi. (12, s. 21-2) Zaten, Tehcir'de arkadan vurulma endişesi ile karşılaşılınca çıkarılması elzem olmuştur. Bu hususta Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazır'ı Talat Paşa'ya 2 Mayıs 1915 tarihinde şu mektubu göndermiştir; "*Van gölü etrafında ve Van valiliğin-*

ce bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır haldedirler. Bu toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre, Rusların 20 Nisan 1915'de kendi sınırları içindeki Müslümanları, sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine döndürmek, yahut bu Ermeni ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygununun seçilmesiyle yapılmasını rica ederim".

Van'ın Rus işgaline uğramasından sonra, şehirdeki Türklerinde burayı terketmesi üzerine Ermeniler adeta bütün dünyaya "Hayalimiz Hakikat oluyor" diye birçok bildiri yayınlamalarına da sebep olmuştur.

Dilman'da zafer kazanan Rusların ikinci adımı II. Tortum muharebeleri olmuş, ama bu kez başarılı olamamışlardır. Ama, Dilman'daki başarılarından istifade ederek Ermeni çeteleriyle beraber Van gölünün kuzeyinden ve güneyinden ilerleyerek, Malazgird, Kop, Patnos ve Adilcevaz'ı işgal etmişlerdir. Bundan sonra da mücadele 3. Ordu'nun sağ cenahına geçmiştir.

Malazgird muharebesi olarak adlandırılan bu safhada Ruslar, 11 Temmuz'da asıl taarruza geçmişlerdir. 23 Temmuz'dan itibaren başlayan Türk ordusunun taarruzu karşısında Rus ordusu panik halinde geri çekilirken, 66. Tümen Kazak süvarilerine ağır kayıplar verdirmiş, neticede de Ruslar Malazgird'e çekilmeye başlamışlardır. Ruslar 26 Temmuz'da Malazgirt ovasını tamamen boşalttıkları gibi, 31 Temmuz 1915 tarihinde de kontrollerini kaybetmişlerdir (8. s. 129)

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde görev yapan General Yudeniç mevcut kuvvete General Turukhin'in Kazak Tugayı'nı da ilâve etmiş ve bu subaya Van'a doğru ilerlemesini emretmiştir. 8 Mayıs 1915'te Ermeniler Van ve çevresine genel bir saldırı başlatmıştı. Ruslar bu durumdan yararlanarak iki koldan Malazgirt ve Van üzerine ilerlemişler (2, s.19), Van İhtiyat Süvari Alayını yenerek 11 Mayıs 1915'te Muradiye'yi işgal etmişlerdir. Tutak'tan gelen diğer Rus kuvvetleri de 12 Mayıs'ta Patnos ve Erciş'i işgal etmiştir. 17 Mayıs'ta Osmanlı ahalisi Van'ı boşaltmış, aynı gün gelen Ermeniler vilâyetin Müslüman mahallelerini ateşe vermişler ve kontrolü ele geçirmişlerdi (3. s. 605).

Ruslar işgal ettikleri yerlere Ermenilerden yönetici tayin etmişlerdir (4, s. 182). Van Vilâyeti, işgal edildikten sonra teşkiline başlanan "Savaş Hukukuna Göre İşgal Edilen Türk Bölgelerinin Askeri Genel Valiliği" sınırları içerisinde yönetilmeye başlanmıştır (5, s.248). Ancak Ermeni taşkınlıklarının devam etmesi üzerine, Van'daki Rus Kıtaları Komutanı General Nikolayev, Kafkas Orduları Komutanına çektiği telgrafta Ermenilerin taşkınlıklarını şu şekilde belirtmişti: "Ermeni gönüllüleri çalınmış ganimetleri götürürken bunları önlemeye memur Rus askerlerine Ermeniler tarafından ateş edilmiştir. Bundan başka gönüllüler de devamlı yağma yapmakta ve her türlü cinayetleri işlemekten zevk almaktadırlar. Bu çoğalan cinayetlere son vermek maksadıyla Van'da Divan-ı Harp kurulmuştur. Bunlara mani olmak için ayrıca disiplin birlikleri teşkiline lüzum görülmüştür" (6, s.27).

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ile birlikte Rusya'da eğitilen Ermeniler, Kafkas Cephesi'nde Rus Orduları ile birlikte 3. Ordu'ya karşı savaşırken, seferberlik esnasında Rusya'ya kaçamayan bir kısım Osmanlı Ermenileri ise özellikle Doğu Anadolu başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde cephe gerisindeki masum Türklere karşı toplu katliam ve mezalim faaliyetlerine başlamışlardır. Ermeniler bu faaliyetleri ile Osmanlı Ordusunu arkadan vurmak suretiyle zayıflatmayı ve bölgedeki Türk nüfusunu toplu katliamlarla azınlık durumuna düşürmeyi hedeflemişlerdir. Ruslar ile Doğu Anadolu'ya giren Ermeniler ise Rusların vermiş oldukları silah ve teçhizatla Türk yerleşim bölgelerini yağmalayarak Türklere karşı başlattıkları soylırımı devam ettirmişlerdir. Ayrıca Rus Orduları içerisindeki Ermeniler Erzurum'un doğusundaki bölgelerden başlayarak güzergâhlarında bulunan bütün Ermeni köylerindeki Ermeni ailelerini Rusya'ya nakletmişler ve eli silah tutanları ise Rus silahları ile donatarak Köprüköy, Karakilise, Hasankale, Micingert, Eleşkirt, Narman, Oltu, Tortum, Hınıs, Malazgirt gibi kaza ve köylerde soykırımlar gerçekleştirmeleri yönünde örgütlemişlerdir. (7, s. 271)

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında, 14 Teşrin-i Sani 1330 tarihinde Rusların Osmanlı sınırını geçmeleri üzerine Kürmuson'dan Malazgird'e kadar olan sahaları dolaşan Muhacirin'den Konyalı Hasip'in gözlemleri şöyledir;

Ruslar tarafından istilaya uğrayan mahaller ahali-i İslâmiyyesi hakkında Rus ve Ermeni çetelerinin yekdiğerine müsabaka edercesine yaptıkları mezalim öyle bir mezalim ki, hamlini henüz vaz'

etmemiş kadınlara karınlarından çocukları çıkarılmak bu hale ba'is Bayezidli Ermeni çete reisi Soron, Erzurum mebus-ı sabıkı Padırmacıyan Karkin başlarında bulunan 1200 kadar Ermeni çete efradıyla İslam köylerini dolaşıyor. Güzel kadınların namusunu lekedar ettikten sonra çirkin olanları gûnâ-gûn mezalim ile öldürüyorlardı. Bu miyanda Kavak karyeli Keleş Ağa'nın gelini öldürüldükten başka, oğulları ve diğer ailesi kazığa çakılmak suretiyle itlaf olunmuştur. 28 Nisan'da Malazigrd'in sükutunda, ailemle merkeze bir buçuk saat mesafede Yaramış namında bir Çerkes karyesinde bulunuyordum. Rusların ani hücumu üzerine ne karye ahalisi ve ne de ailemi halas etmek müyesser olmadı. Yalnız olarak Ahlat'a tabi Hulik namında bir Çerkez karyesine firar edebildim. Akıbeti orada intizar ediyorum. 23 Mayıs tarihinde buralar da sukût etti. Bu karye ahalisi nefsini kurtarabildi ise de diğer bir Çerkez karyesi olan Ağcaviran ahalisi kendilerini ve hayvanatlarını kurtaramadılar. Yirmi – otuz bin lira raddesinde bulunan bu iki karyenin bilumum mevaşi ve eşya-yı beytiyyeleri götürüldükten sonra Ağcaviran karyesinden Musa ve Sadullah Beylerle on nefer refiki elleri bağlanarak Malazigrt'e sevk ve ifadeleri alındıktan sonra Ermenilere teslim edildi. Gözleri oyulmak suretiyle Kire denilen mahalde itlaf olundular (1. s. 81; 9, s. 187).

23 Mayıs 1332 tarihinde Bitlis Mültecilerinden Hacı Ahmet oğlu Yunus Çavuş'da şu bilgileri vermiştir;

Malazgird Kazası dahilinde Beküren karyesinde ailesiyle birlikte ikamet etmekte olan Berber İlyas ve mahdumu Şevket'i iki zevcesiyle bir kerimesini bikrini izale sırasında rica etmekte olan valide ve ebeveynini yine Malazgird'e tabi Dolabaş karyeli Mardiros ve karye-i mezküreli Cendi ve Harabe-i Kasimi karyeli Kelekçi Simon ve Kala kasabalı Mardovak'ın ve biraderi Kanîi Görk (?) karyesinde ikamet eden Serop ve sekiz nefer Kazak atlısıyla mezburelerin fiil-i şeni icrasından sonra kerimesinin boynunda olan ve kıymeti yirmi iki guruştan ibaret bulunan bir rub'iye altınını çıkarmağa bile tenezzül değil, fazâyihi göstermek için merkum Mardovak'ın Konstantin namında bir Kazağa "Omuz küreği kılıcını ver! Altunu bak ne suretle çıkaracağım" demesi üzerine, merkum Kazak kılıcını kendisine verir. Bi-çare kadının boynundaki altun insaniyete değil, hayvanat-ı vahşiyyenin kabul edemeyeceği bir surette mezbûrenin boynunu kılınçla kat' ve mezkûr rub'iye altınını Kazağa ihda ve diğer peder validesini de "ver i'lamına bakayım" diyerek, elinden kağıdı alacağı sırada diğer bir Kazak kılınçla merk'umun kellesini uçuruyor. Gayet müstehziyane bir tavırla "ne tez öldü" gibi garâ'ib gösteriyordu. Alem-i beşeriyyet bu gibi fezâyiha acaba ne diyecek ve tarih bunu ne suretle kaydedecektir? (1, 83).

Devamında ise; "Bu dehşet-engiz fecayi bi-çare, masum İslamlara reva görülüyor. Rusla ve Ermeniler alem-i İslamiyyetden hiss-i intikam almak istiyor ve yine Malazgird'de merbut Ada karyesi ahalisinden ve mahkeme-i bidâyet azasından Hüseyin Bey ve Meclis idare azasından Şamil Beylere kendi hizmetçileri Ermeniler tarafından fiil-i şeni icrasından sonra merkumları aileleri huzuruyla ve işkence eylemek suretiyle Şamil Bey'i itlaf, Hüseyin ve Abdullah Bey ailelerini de mugayir-i insaniyyet olarak ırzlarına tasallut etmişler. Henüz sinn-i rüşde vasıl olmayan bir sabiyye kız çocuğunun bikrini ba'de'l-izale kendisini katleylemişlerdir.

Yine bu cümleden olmak üzere Malazgird'de yüzbaşı mütekaidlerinden merhum Mirliva İbrahim Paşa'nın biraderi Ahmet Beyin hanesine müsafir olarak ailesine; "Bizim âdâtda mestur olmak yokdur. Her kadın serbest olmak ve açık bulunmak ve bize bu suretle hizmet etmek lazımdır" yolundaki ifadelerine karşı; "Biz bu adete riayet edemeyiz" cevabında bulunmuşlarsa da; "Bu adeti kabul eder ve bizlere sakilik ederseniz hayatınızdan emin olabilirsiniz" kabul olunmadığı halde kendi hareketlerinde muhtar olduklarını ve her türlü ef'ali icra edeceklerini suret-i katiyyede ifham ve hatta bu sırada Rus zabitlerinden birisi büyük kerimesine fi'l-i şeni icra eylediklerini mezbureler gayet acı ve müteessriane bir surette ifadatta bulunmuşlardır (1, 84).

Ermenilerin Ruslarla birlikte yaptıkları soykırımları anlatan Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki 5 N.1334 (6.VII.1916) tarihli bir başka vesikada da şu dikkat çekici bilgiler yer almıştır; "Rus işgali sırasında Ermeni ve Rusların, Siirt'in merkez kazasıyla Garzan, Sason kazalarında, Muş, Malazgird, Bulanık, Hınıs, Pasinler, Eleşkird ovalarında, Tifnik, Karaköy, Talori dağlarında, Van, Bitlis, Genç, Dutak ve Maçka'da bütün kaza, köy ve mahallerde Müslümanları yok etmek amacıyla yağma ve katliama giriştikleri; köyleri ateşe vererek insanları samanlığa doldurup canlı canlı yaktıkları; bazı çocuk ve erkeklerin kol ve bacaklarını kesip canlı ateşe attıkları, kız çocuklarına ve kadınlara tecavüz

ettikleri, hastaları dipçiklerle öldürdükleri; insanların üzerinden atla geçip kılıçtan geçirdikleri, muhacirlerin üzerinde şarapnel patlattıkları, mal sahiplerinin mallarını ellerinden zorla alıp, vermeyenleri öldürünceye kadar dövdükleri ve hapse mahkum ettikleri, ayrıca bazı yerlerdeki camileri kiliseye çevirdikleri hakkında katliamdan kurtulan ahalinin durumunun araştırılmasıyla görevlendirilen memurların tahkikatı" (1. s. 118-9).

Siirt Sabit Jandarma Tabur Kumandanı Nazım Nazmi ve Belediye Reisi Sabri'nin 17 Haziran 1332 tarihli Bitlis Vilayet-i Celilesine gönderdiği yazıda ise; "Muhacirin-i mazlumeye ne türlü yardım edilse bir derin yaranın kanlarını durdurmak kabilinden sathî bir tedbir olacağını, bunların esaslı tedavilerinin bir ihtimâm-ı kat'i dahilinde bir rub' asırla ancak mümkün bulunacağını, hele Muş, Malazgird, Bulanık, Hınıs, Pasinler, Eleşkird ovaları gibi dünyanın en münbit ve nahsuldar ve vâsi' ovalarını sinesinde taşıyıp bir yeşil cennet ıtlâkına gerçekten kesb-i istihkâk etmek kabiliyyetini haiz iken Rus istilasına uğradığı günden beri yangın haberlerinden, insan kemiklerinden, kan kokusundan başka bir âsâr-ı hayat ve saadeti kalmayan bu kişver-i mübarekin faal ve müsmir bir asırda bile eski hayat ve lüledarını(?) ahzedemeyeceğini ve Ruslardaki kabiliyyet-i tahrib ve imhanın gerçekten dahiyane (!) ve emsalsiz (!) bulunduğunu şurada arz etmekten kendimizi alamadık (1, s. 120).

Alemdar oğlu Besim ise bir hayli uzun olan ve poliste verdiği ifadesinde Malazgird ve yöresinde yaşadıklarını şöyle belirtmiştir: "Aşiretimiz Bulanık ve Malazgird kazaları karyelerinden hemen hemen yüz karyeyi işgal edecek kadar büyük bir aşiret idi. Biz rü'esa, Bulanık kazasına tabi Tortop (Tırtop) karyesinde ikamet ederdik. Ruslar muharebe ilanından bir müddet sonra, bizim mıntıkamıza dahil oldular. Fakat taarruz ve istilaları pek batî olarak devam ettiği için insan ve ağnam ve mevaşiçe büyük zayiata uğramaksızın geriye çekilebiliyorduk. Ailelerimizi hatt-ı harbin iyice arkasındaki köylerde bulundurarak harbe devam ediyorduk. Fakat Ruslar Mayıs 1331'de evvelki taarruzlarıyla kabil-i kıyas olmayan şedid ve seri bir taarruza başladılar. Hatta aşiretin reisi olduğum halde ailem eşrafından amcam Ömer Ağa'nın dört yaşındaki Mehmet, üç yaşındaki Haydar, sekiz yaşındaki Fatıma, altı yaşındaki Sabriye ve amcam oğlu Yüzbaşı Fethullah Ağa'nın biraderi Bahaüddin ve Hakim ve zevcesi Meyro ve kızı Saliha ve diğer kızı Hayza ve Bahaüddin'in zevcesi Perişan ve kerimesi onbir yaşında Zümrete ve diğer kerimesi dokuz yaşında Rahime ve oğlu altı yaşındaki Fettah'ı Kazakların kılıçlarından kurtaramadım. Ruslar zaten en ziyade bizi, rüesayı imha etmek istiyorlardı. Rüesanın yıkılan yakılan hanelerinde bu kinin âsâr-ı tahribiyyesini anlamak pek mümkindir. Köylünün, mesela iki gözden ibaret hanesinin bir tarafını yakmışlarsa diğer tarafı kalmıştır. Fakat rüesanın hanelerinin değil, hatta samanlıkların bile duvarlarını bırakmamışlardır.... Rusların 1331 Şubat taarruzunda, bakiyye-i halkımız bu sıralarda Muş ovasında bulunuyordu. Bilinmez nasıl oldu. Birkaç gün içinde Rusları kol kol, Talori dağlarına, Bitlis boğazına, Genç merkezine dayanmış gördük. Hülasaten diyebilirim ki, aşiretimiz yüz köyünü, milyonlarca lira döken servet-i umumiyesini bu muharebede gaib ettiği gibi, yirmi bin kişi de insan zâyi' etmiştir. Bu zâyi'at-ı harbin ilcâ'atıyla değil, Kazak ve Ermeni çeteleri zulümlerinin birer netice-i feci'asıdır. Muharebedeki ölümler elbette kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar için değildi. Halbuki yirmi bin telefâtın, hemen hemen on dokuz bin kişilik kısmını bu mazlumlar teşkil ediyor" (1., s. 125).

Hersan mahalleli Hatipzade Molla Hamza bin Molla İbrahim verdiği ifade de, "hanesinde misafireten mukim bulunan Malazgird'in Tendürek karyeli Fakı Mehmed iki oğlu, iki kızı ve refikası, yine Ermeni çeteleri tarafından Hersan mahallesinde telgraf müdürlerinden Resul Efendi, hanesinde paçalanmıştır" (1, s. 219).

Aynı evrakta yer alan Malazgird'in Şirvanşeyh karyeli Rabia bint-i Hacı'da ifadesinde; "Pederi Hacı ve validesi Saray ve biraderinin zevcesi Leyla, biraderi on yaşındaki Sabri ve memedeki biraderi Şebab ve halası Horzi ve hemşiresi Cemile, Ermeni çeteleri tarafından katledilmiştir" (1, s. 224).

Tatargazi köyünden Safiye, Diyarbakır'a gitmek üzere Bitlis'ten geçtiği sırada Ermeniler tarafından kaçırılmıştır. Bu hanımın eşi Süleyman, 8 yaşındaki kızı Ümetullah ve yeni doğmuş olan diğer bir kızı, Ermeniler tarafından parçalanmıştır. Oğlu Abdülkerim ise kaçırılmış ve malları yağma edilmiştir.

Yine Tatargazi köyünden, Memi Kızı Saliha'nın, Bitlis'ten geçişleri sırasında erkek kardeşleri Hami ve Hamza ile dokuz yaşındaki oğlu Salih ve altı yaşındaki Sabit, dört yaşındaki Sultan Ermeniler tarafından kılıçtan geçirilmiştir.

Aynı köyden, Abdülgafur kızı Elmas'ın oğlu Said, Ruslar tarafından götürülmüş, kocası ise Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

Malazgird'in Şirvan Şeyh köyünden Hacı kızı Rabia'nın, babası Hacı, annesi Seray ve gelini Leyla, 10 yaşındaki erkek kardeşi Sabri ve yeni doğmuş olan erkek kardeşi Şebab, halası Horzi ve kız kardeşi Cemile, Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdir. Ayrıca, Şebab kızı Nuran'ın babası Şebab'da Ermeniler tarafından öldürülmüştür (10. s. 59-61).

Tüm bu olaylardan sonra, Rus ordusunda Ermeniler, kendilerinden nefret edilen kişiler durumundadırlar. Bunlar savaş sırasında genellikle geriye kaçıp, köylerde istirahat ederler ve yalandan hasta olurlar. Kendi kendilerini vururlar, fakat yağma fırsatını kaçırmazlar. Düşman geri çekildiğinde, ilerleyip ellerine geçen tüfek, bomba vesaireyi toplayıp saklarlar. Gerek Türk, gerekse Rus cenazelerini soyarlar. … Gerek şehir, gerekse köylerde halktan, özellikle Müslümanlardan aldıkları malların parasını vermezler, ücra yerlerde ve köylerde her zaman namusa tecavüz ederler. Bunların köylerdeki tavır ve hareketleri insanlığa sığmaz (11.s. 83).

Ermenilerin bu hareketleri, Müslüman Türklere karşı duydukları kinden çok, yaratılışlarından kaynaklanmaktadır. Rus ordusundaki yolsuzlukların tamamını Ermeniler yapmışlardır. Meydana gelen kavga, hırsızlık, öldürme, fuhuş gibi olayların failleri mutlaka Ermenilerdir. Ruslar da bu düşüncededir. Herhangi bir Rus'a, hatta Kazak'a Türk ile Ermeni mukayese ettirilse, Türk'ü daha ılımlı, medenî ve saygıdeğer bulur. Ermenilerin bu hallerinden bıkmış olan Kazakla, şayet bir Ermeni'ye tenha bir yerde rastlar ve yakalanmayacaklarına da akılları keserse hemen öldürürler. Rus ordusunda Ermeniler hakkında, istisnasız şu şekilde lanet okunduğunu duyarsınız: "Ermeniler cehenneme" (11, s. 85).

Evet, son cümle olarak, tarih Türk'ün sabrını ölçmek için öyle bir komşu bahşetmiş ki, tanıştığımız günden beri her türlü musibeti sayelerinde yaşadık. Malımızı, ırzımızı, göz yaşımızı, kanımızı ve canımızı dahi aldılar, lakin insanlıktan nasipleri olmadığı için de bir türlü doymadılar. Şehit ve gazilerimizi dua ile selamlayarak sözlerimi bitiriyorum.

KAYNAKLAR

1. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi. I. 1906 -1918*, Ankara, 1995.
2. BALKAN, Süvari Albay Recep, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı*, Yayına Hazırlayan: Kerime Şahiner, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
3. ÖĞÜN, Tuncay, "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, S.462, Yıl: 39, Ekim 2001.
4. KARDAŞ, Abdülaziz, "I. Dünya Savaşı Döneminde Van'ın İşgali ve Kurtuluşu (1915 -1918), *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* , Y. 3, S. 10, Mart 2015.
5. YILDIRIM, Hüsamettin, (1990), "Rusların Van Üzerindeki Emelleri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van 2-5 Nisan 1990, Van.
6. SÜSLÜ, Azmi, (1987), *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara.
7. YÜKSEL Mevlüt, "I. Dünya Savaşında Erzurum'un ilk işgal Günleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Erzurum 2008.
8. AKÇORA, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896 – 1916)*, İstanbul, 1994.
9. Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, (Çev: Cengiz Aydın), İstanbul, 2001.
10. TURAN, İlter, *Ermeni ve Rus Mezalimi (1914 – 1916)*, Ankara, 1996.
11. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914 – 1918*, C. 2, Genel Kurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 2005.
12. KÜRŞAT, Cengiz, "Ermeni Terörü", *Ottoman Archıves Yıldız Collectıon The Armenıan Questıon*, İstanbul, 1989.

OPENING THE GATES OF ANATOLIA TO THE TURKS OF GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AROUND MALAZGIRD
SUMMARY

Sarigamish war (January 1915) to the defeat of the Ottoman army from carrying out genocide against the Armenians in the Turkish-Muslim population has created favorable conditions. Help the Armenians of Eastern Anatolia and other regions of the Russian armed forces, such as the ruins of the village of Malazgird and mush them into accidents, has killed hundreds of civilians. The article Malazgird by the Armenians and Turks by Armenians around Mus bloody massacres carried out against the Muslim population has been submitted.

Nihat BÜYÜKBAŞ
Atatürk Araştırma Merkezi Başkan Yardımcısı

EĞİTİMLİ İNSAN KAYNAKLARIMIZIN XX.YÜZYILDA TÜRK-MÜSLÜMAN HALKLARINA KARŞI YAPILAN SOYKIRIMLARI ANLATMA VE PROPAGANDA YÖNTEMLERİMİZ

Anahtar Kelimeler: Soykırım, eğitim, propaganda
Keywords: Genocide, Education, Propaganda.

I.Dünya savaşı ile birlikte başkaldıran Ermenilerin gücü Osmanlı'nın eğitim faaliyetlerindeki tutumu ile yakından ilgilidir. Altı yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu döneminde, etkili insan yetiştirme düzenini oluşturulamaması sonucu her alanda milli, eğitimli insan kaynakları problemini yaşadığını görmekteyiz. Bu sorunu tarih yazımı ve öğretiminden de görmekteyiz. Çünkü Etkili eğitim sistemleri, ülke sınırları içerisinde yaşayan tüm vatandaşları ortak bir ülkü etrafında aynı amaca yönelik hizmet eder hale getirebilir. Milli ve manevi değerleri tüm insanlarının benimseyeceği bir misyon haline dönüştürebilir. Formal veya informal olarak organize edilen tüm eğitim faaliyetleri, bir yandan ortak vatandaşlık bilinci amacına hizmet ederken, diğer yandan dünyada üretilen tüm değer, kültür, sanat birikimini ve bilimsel düşünme yeterliklerini kazandırdığı oranda nitelikli insan kaynağı geliştirmeye hizmet eder. Yetiştirilen insan kaynakları devletin devamlılığından ve karşılaştığı tehlikeleri de çağın argümanlarıyla bertaraf etme yeterliliğine sahip olurlar.

Osmanlı'nın kendi değerleri üzerine inşa edemediği insan yetiştirme düzenini batılı ülkeler, Osmanlı toprakları üzerinde kurduğu okullar aracılığıyla kendi değerlerini başarıyla uyguladılar. Kendi değerlerine uygun insan kaynağı yetiştirmenin ötesinde Ermeniler gibi ayrılıkçı toplulukları da militarize ederek, Osmanlı'ya karşı birer kanlı katil konumuna getirmişlerdir. Öyleki Osmanlı'nın yıkılışına giden sürecin en önemli faktörü yabancı okullarda ve Osmanlı'nın onların sistemini taklit ederek kurduğu okullarda yetişen insan kaynakları olmuştur.

Ermeni milliyetçiliğinin doğuş ve yükselişinde kiliseleri kadar okulları da etkili olmuştur. Ermeni gençleri cemaat okullarında Fransız devriminin milliyet ilkesi ile tanışmışlardır. Derslerde kendilerine, "Ermenistan coğrafyası, yüceleştirilmiş edebiyatı ve efsaneleştirilmiş tarihleri öğretilmiştir. Ayrıca okutulan derslerin içeriğine bakıldığında Ermeni gençlerinin nasıl tahrik edildiği ve nasıl Türk düşmanı olarak yetiştirildiği açıkça anlaşılabilir. Özetle söylemek gerekirse Ermeni gençlerinin milli bilinç kazanmalarında, Ermeni olaylarının fikri hazırlık ve aksiyon safhalarında bu kurumlar önemli rol oynamışlardır (4,s.133).

Osmanlı yönetim sistemi, Türk topluluklarının bilimsel bilgi üretme, bilgiyi yeni nesillere aktarma, yönettiği insan topluluklarını ülkenin milli çıkarlarına uygun değiştirip dönüştürme, Osmanlı vatandaşı yetiştirme politikasına uygun bir insan yetiştirme düzeni oluşturmamıştır veya oluşturamamıştır. Bir kısım tarihçilerin aksine Osmanlı topluluğunun bütün milletleri eşit ve insan haklarına uygun kendi dilleri ve dinleri ile eğitim öğretim serbestliği, Osmanlı'nın çöküşe götüren en önemli faktördür. Yabancı eğitim felsefesi ile şekillenmiş insan kaynaklarının ürettiği düzenin dil, din, mezhep farklılıklarını körükleyerek çatışmalı bir coğrafyanın oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu gün coğrafyamızda yaşadığımız ayrıştırıcı, çatıştırıcı sosyal yapının temellerini yüzyıllar önce insan yetiştirme düzenlerinden aramak gerekir.

Öte yandan Ermeni toplulukları gibi azınlıklarda eğitim serbestliğinde kendi ideolojilerine uygun yetiştirdikleri insan kaynaklarının geliştirdiği yazı dili, propaganda tekniği, yabancı dil öğretme yöntemleri ile de tüm dünyaya kendi tezlerini ve Türk düşmanlığını başarı ile propaganda etmişlerdir. Osmanlı Devleti toprakları üzerinde açılmış olan yabancı okullar bu devletin geleceği üzerinde rol oynayan önemli müesseseler olmuşlardır(8, s.46). Bu da tabii ki gelecekte Osmanlı devletinde Ermeniler tarafından Türk ve Müslüman ahaliye karşı soykırımlarının gerçekleştirilmesine neden oldu.

Özellikle 19. Yüzyıl ortalarından başlayarak eğitim yoluyla militan yetiştirme, ermeni milliyetçiliğini yayma, tarihlerinde hiçbir zaman sahip olmadıkları toprak ve yurtları edinmek amacıyla, Os-

manlı'nın engin hoşgörü ikliminden yararlanarak sinsi, sistemli ve bilinçli olarak eğitimi kullandılar. Batının gelişmiş eğitim, öğrenme, öğretme yöntemlerinden sınırsız bir şekilde yararlanmışlardır.

Ermeni azınlığın soykırımlar yapacak kadar militan yetiştiren eğitim kurumlarını şüphesiz kendi imkânları ile kurmamışlardır. Örneğin Amerika'nın Doğu Anadolu misyonunun merkezi olan Harput'ta 1875 yılında açtıkları Ermenistan koleji (Armenia Colleega), Bab-ı Ali'nin itirazı üzerine ismi Fırat Koleji olarak değiştirilip açılmıştır (4, s.36, 8, s.55). Fırat Koleji yıllarca Ermenilerin bağımsız devlet kurma ideolojisine uygun insan kaynakları yetiştirme misyonunun yanısıra, bölgede yaşayan Kürt ve Alevi topluluklarına dil ve mezhep ayrışmasını körükleme amaçlı eğitimler, halka yönelik propaganda faaliyetlerini başarıyla yürütmüştür. 19.Yüzyılın ikinci yarısında attıkları ayrıştırıcı tohumlarla Anadolu coğrafyasını hala problemli alan olarak bölücü faaliyetlerin merkezine dönüştürdüklerini de belirtmemiz gerekir.

Türklere kendilerinin yaptığı soykırım girişimlerini, tehcir uygulamasını da kullanarak "soykırımı Türklerin yaptığı" imajını başarı ile yayarak batıdaki lobileri etkilediler. İsyan, ihtilal, inkılap gibi sosyal olayların tarihi bir seyri, fikri bir hazırlık safhası, bir aksiyon veya patlama safhası ve nihayet bir durulma, bir sükun safhası vardır (6, s.23-24). Tüm bu fikri hazırlığının kaynağının azınlıkların eğitim hedeflerinin, eğitim felsefesinin modern eğitim kurumlarıyla sistemleştirilmesi sonucu yetiştirilen insan kaynakları ile mümkündür.

Kafkas coğrafyasında yaşayan Müslüman Türk Milletleri, yüzyılımızın başına kadar Çarlık Rusyası'nın, sonrasında Marksist ideolojiyi eğitim yoluyla hakim kılma çabası içine giren Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında yaşamıştır. Ermeni azınlığı serbest Osmanlı coğrafyasında sistemli, bilinçli, Avrupa ve ABD destekli eğitim kurumları vasıtasıyla bağımsız devlet olma ideolojisine uygun insan yetiştirirken, yeryüzünde ilk medeniyetlerin kurucuları olan Türkler, Rus ve Sovyet ideolojisine uygun, onların tarihi değerleri ve kültür emperyalizmi altında değişip dönüşüyorlardı. Türk dünyasının insan kaynakları, Anadolu topraklarında Avrupalılaştırılmaya uğraşırken, Kafkas coğrafyasındaki soydaşlarımız Ruslaştırılıyordu. Bunun sonucu Azerbaycan Türkleri'nin 90'lı yıllarının başında Guba'da, Hocalı'da uğradığı soykırımı ve Karabağ'da hala yaşadığı soykırım ve esareti dünyaya doğru anlatacak, Ermenilerin saptırıcı propaganda ile oluşturduğu algıyı tersine çevirecek bir grup milli tarihçi dışında insan kaynağına sahip olamadı.

Batılı eğitim felsefesi ile şekillenmiş elitimiz, Ermenilerin Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da yaptıkları soykırımlarını belgeleyen toplu mezarları bilimsel yetkinlikte tanımlayamadı. Ermenilerin Türk ve Müslüman ahaliye yaptığı soykırımı etkili bir şekilde propaganda edememiştir. Batının bilimsel tekeli ve bilim adamlarını tanımlama yetkinliği Türk dünyasının haklı davasını anlatmasına imkân tanımamıştır. Bilimsel araştırma ve yayımlardaki batılı referans kaynaklarının büyük oranda önyargılı ve ermeni yanlısı tutumu da haklı davamızı refere etmekte alıkoymuştur.

Ermenilerin Anadolu ve Azerbaycan topraklarında yaptıkları soykırımın dünya devletlerince görülmemesinin ve etkili bir propaganda ile soykırımı Türkler yaptı imajının oluşmasının altında yatan gerçekleri anlayabilmemiz için propaganda, eğitim kültürü ve iletişim kavramlarının yetişmiş insan kaynakları boyutuyla da teşhir etmemiz gerekir.

Propaganda, XVIII. yüzyılda siyasi anlamlar üreten, düşünce ve algılamaları yönlendiren, toplumsal değer ve sembolleri üreten stratejiler bütünü haline geldi (2, s.77). XIX. yüzyılının ikinci yarısında sert bir rekabete dönüşen sömürgecilik yarışında dönemin büyük güçlerinin kontrol alanlarını genişletmek ve korumak amacıyla halkı yönlendirme ve çıkarları doğrultusunda bir kamuoyu yaratmak işlevine döndü. Sessiz ve etkili bir silah olarak ilk kez sistematik ve düzenli bir biçimde kullanmaya başlandı. Bununla propaganda yetkinliği büyük ve önemli bir siyasal güç olarak ortaya çıkmıştır (10, s.258). Kitle iletişim teknolojilerinin de gelişmesiyle propaganda, toplumsal, siyasal ve ekonomik yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (9, s.4, 11, s.8).

Aynı yüzyılın sonlarından itibaren yazılı medyanın hem hacim hem de ehemmiyet açısından gelişme göstermesi ile beraber gazeteler propaganda aracı haline gelmiş, bu süreçte en sık kullanılan propaganda türü ise düşmanı gözden düşürmek amacına yönelik ve genel olarak katliam, sürgün, isyan, soykırım, eziyet iddialarına dayanan vahşet hikâyelerini yayınlamak şeklinde olmuştur. Bu tarz faaliyetlerin sürdürülmesinde öncü rolü oynayan basın, böylece hem iktidarların hem de muhaliflerin veya otoriteye başkaldıranların söylemlerini kamuoyuna aktarması sebebiyle tarih çalışmala-

rının önemli kaynakları arasına girmiştir. Propaganda malzemesi üreten ve propagandaya maruz kalan her iki kesim açısından stratejik parametre olarak, eğitimli insan kaynakları olduğunun altını çizmemiz gerekir.

I. Dünya Savaşı sonrasında azınlıkların bölücü faaliyetlerini açıktan destekleyen İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi'nin 4., 7., 11. ve 24. maddeleri ile Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında kendi çıkarlarına hizmet edecek bağımsız bir Ermeni devleti kurmayı tasarlamışlardır. Büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalama aşamalarının en kritik zaman diliminde gerek Ermenileri destekleyerek Türkiye üzerinde bir manda tesis etmek isteyen ABD, gerekse ABD'nin çatısı altına sığınarak bağımsız Ermenistan ideasını gerçekleştirmek isteyen Ermeniler, basını çıkarları uğrunda etkili bir araç olarak kullanmıştır. Bu anlamda ABD basını da Ermenilerin Türkler tarafından katledildikleri iddialarına dayanan yayınlar yaparak kamuoyunu ve hükümeti önemli ölçüde etkilemiştir.

Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren misyonerler yolu ile Ermenilerle temasa geçmiş olan ABD'nin ilgisi ve bu ilgiye paralel olarak Amerikan basınındaki Ermeni propagandası da 1915 yılından sonra giderek yoğunlaşmıştır. Basında yer alan haberler incelendiğinde Mondros Mütarekesi ile artış gösteren propaganda içerikli yazıların Paris Barış Konferansı ve Sevr Antlaşması sürecinde en üst dereceye çıktığı ve mevcut durumun Kâzım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun başarılı Doğu harekâtı sonrasında 2-3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması'na kadar devam ettiği gözlemlenecektir (3, s.15).

Ermenilerin Türklere karşı yaptığı soykırımın, "Türkler soykırım yaptı" sloganına dönüşmesinde gazete yayımlarının yanısıra, bölgemizdeki misyoner okullarında yetişen, "eğitimli" Ermeni elitinin, Avrupa ve Amerika gibi ülkelerin yayın organlarına gönderdikleri çarpıtıcı yazıların önemli etkisi olduğu görülmektedir. Bu yazıların yanısıra, bu kesimin yaptığı sözlü propaganda bilgilerine dayalı çeşitli kesimlerce yazılan kitap, dergi, şiir, roman, hikâye ve çeşitli ülkelerde bilimsel araştırma sonucu olmaktan çok, ideolojik kaygılarla yazılmış makaleler oluşturuldu. Bilimsel yetkinlikten uzak bu kitap ve makaleler yıllarca elden ele dolaştırılarak, batılı ülkelerin ermeni sempatizanı elit kesimi kolaylıkla kendi tezlerine inandırmışlardır. Tüm tarihlerini "Türk düşmanlığı" sloganları üzerine sabitleyen bu kesim 24 Nisan 1915 tarihinin 90. yıldönümü vasıtasıyla dünya kamuoyunda oluşturmaya çalıştıkları "Türk düşmanlığı" ve "karalama kampanyaları" bunun önemli göstergelerindendir. Bugün dünyada sözde Ermeni soykırımı iddialarını içeren binlerce yazı, makale ve kitabın kaynak olarak gösterdikleri, yapıtlardan biri İngilizlerin Almanlara yönelik hazırlamış oldukları Mavi Kitap'ı *(7)* göstermek mümkündür ki, İngiltere'nin, bu kitabın dönemin dış politikası nedeniyle Almanya'ya yönelik olumsuz propaganda aracı olarak ve bilerek hazırlandığını itiraf ettiği de malûmdur.

İkincisi Amerika Birleşik Devletleri'nin I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul Büyükelçisi olarak görev yapmış olan Morgenthau'nun, "Büyükelçi Morgenthau'nun Hikâyesi-Ambassador Morgenthau's Story" adlı eseridir. Üçüncüsü, Avusturya asıllı Alman misyonerlerinden Johannes Lepsius'un kaleme aldığı ve savaş sonrasında Ermenileri kazanmayı hedefleyen "Almanya ve Ermeniler-Deutchland und Armenien" adlı kitaptır. İddiaların temelinin üçüncü dayanağı ise, Aram Andonian'ın kaleme aldığı Naim Bey'in hatıralarıdır (5, s.3). Bu eserde yeralan hatıra, Talat Paşa'nın telgrafları vs, tamamen çarpıtılarak, resmi emirle bir vahşetin işlediğini yazarak, masa başında uydurulan soykırım hikayelerine dönüştürülmüştür.

Tüm gösterilenler bir Ermeni propogandası. Ne yazık ki, Osmanlı devletinde Ermenilerin Türk Müslümanlara yaptıkları soykırımları Ermeniler gibi propaganda eden insan kaynakları yetiştirilememiştir. Hatta Ermenileri Türk Müslüman ahalıye karşı yapmış oldukları soykırım ile ilgi çok sayıda arşiv materyalleri ve anıtların olmasına rağmen bunlar başarılı şekilde propagandaya dönüştürülememiştir.

SONUÇ

Türklerde tarih yazımı ve öğretimi, insan yetiştirme düzeni, eğitim sistemi organize etme, yetişmiş insan kaynakları ile yerli, etkili propaganda yapma yeterliklerinin yeterince oluşmadığını görmekteyiz.

Bunun en önemli nedeni gerek Kafkas coğrafyasında, gerekse Anadolu'da bağımsız, yerli, insan kaynakları yetiştirme sistemsizliğidir. Kafkas coğrafyasında Türk dünyasının hanedanlıktan modern devlet yönetimine geçemeyip, bazen ideolojik bazen de din kökenli mezhep ayrışmalarına maruz kalıp esaretini yitirmeleridir. Türk devletlerinin bağımsız kaldığı dönemlerde de, bilimsel kültür, araştırma ve bilimsel bilgi biriktirememe sorunu nedeniyle kendi değerlerini üretememiştir. Rus ve batı dünyasının sahip olduğu bilimler akademisi benzeri kurumların oluşmamasını da bu kültürel yoksunlukla açıklayabiliriz.

Öte yandan, Selçuklu'nun güçlü ilim irfan bakiyesi üstüne kurulan Osmanlı Devletinin, kuruluş, yükselme ve genişleme devirlerini müteakip, gerileme sürecini durdurma arayışına yönelmiştir. Bu yönelişle Tanzimat'la birlikte çareyi Batılılaşmakta ararken, tüm vatandaşlarını kapsayacak, düzenli bir eğitim organizasyonu girişimini, yerli bilgi birikimi yerine batı kaynaklı değişimlere endekslemiştir. Bu tutum Osmanlı'yı batılı yapmadığı gibi, kendi değerleri üzerine inşa eden bir medeniyetin gelişimi imkânını da sağlamamıştır.

Buna karşın yine bu dönem, Rus-Kırım Savaşı sonrası Osmanlı'nın desteğini sağladığı batılı ülkelerin ve özellikle Fransa'nın eğitim sistemi dayatmasına maruz kalmıştır. Bu dayatma sonucu batı eğitim sistemini taklit etmekle kalmayıp, azınlıklara sağladığı okul açma, kendi dili ve diniyle eğitim serbestliği Osmanlı için sonun başlangıcı olmuştur. Bu serbestlikte yararlanan Osmanlı'nın sadık tebaası Ermeniler, kendi dilinde ve dininde yeni neslini bağımsız Ermenistan vizyonuyla, batının çağdaş eğitim modeli ile militanlaştırarak Türklere soykırım yapacak düzeye taşımıştır.

Yüzyıla yakın bir süreçte devam eden Ermeni eğitim faaliyetleri, 20.Yüzyılın başlarında semeresini fazlasıyla vermiştir. Bu dönemde yetişen iyi eğitimli insan kaynakları bir yandan Osmanlı'ya birinci dünya savaşına giden ortamda, devleti iç karışıklıklar, isyanlar ve ihanetlerle uğraşır duruma getirmiştir. Diğer yandan yaptıkları, ihanet, soykırım, düşmanla işbirliği faaliyetlerini kendi mağduriyetlerine dönüştürerek, gazete, kitap, şiir, roman ve hikayelerle güzel sanatlar kılıfı ile başarı ile propaganda etmişlerdir. Türkler ise Ermenilerin Türk Müslümanlara yapmış olduğu soykırımı iyi bir propagandaya dönüştirememiş, bu dönemde Türk Müslüman ahaliye yapılan vahşet ve soykırımlara tanık olmuş, batılı, amerikan, rus, ermeni ve diger subay ve görevlilerin resmi raporlarını, hatıralarını propaganda amacı ile yayınlata ve ya kitab halinde basarak tüm dünyada yayınlatmağı başaramamışlar ve ya buna önem vermemişlerdi.

Diğer tarafdan Ermenilere havadarlık yapan batılı devletler, Rusya ve Amerika Ermenilerin Türk Müslüman ahaliye yaptıkları ve halen yapmakta devam ettikleri soykırımlarını görmezden gelmiş, bunları duymak istememiş, kendi basın organlarında yayınlatmaktan imtina etmişler. Hatta şimdi bile bu ülkelerde Ermenilerin Türk Müslüman ahaliye karşı yaptıkları vahşet ve soykırımlarını yansıtan makale, kitab basmak çok zor veya basılması mümkün değildir. Türkiye, Azerbaycan ve diğer Türk devletlerinde Ermenilerin Türk Müslüman ahaliye yaptıkları soykırımları yansıtan çok sayıda senetler toplusu, kitab, makale yazılmış, belgeseller çekilmiştir. Önemli olan günümüzde Ermenilerin 20. yızyılın başlarından başlayarak başlayan ve halen süren Türk Müslüman ahaliye yaptıkları soykırımlarının tüm dünyaya iletilmesi, kitab, makale ve belgesellerin çeşitli dillere çevrilerek yayınlatılması ve bu alanda propagandaların güçlendirilmesidir. Bunun için tüm anlatma ve propaganda yöntemlerinden yararlanmak gerekir.

KAYNAKÇA

1. Alan, Gülbadi, Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Protestan Okulları, TTK, Ankara 2015. Şişman, Adnan, age.
2. Avşar, Servet, Milli Mücadelede Propaganda Faaliyetleri (1918-1923), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel üniversitesi Sosyal Bililer Enstitüsü, Isparta, 2010.
3. Kul, Hazel, Mondros'tan Gümrü'ye ABD BASININDA ERMENİ MESELESİ(1918-1920), KTÜ, Sosyal Bilimler Enst. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014.
4. Muezzinoğlu, Ersin, Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü, Tarihte Türkler ve Ermeniler TTK, 9.C, Ankara 2014, s.129-145.
5. Orel,Şinasi and Süreyya Yuca, The Talât Pasha "Telegrams": Historical Fact or Armenian Fiction (Talat Paşa Telgrafları: Ermeni Kurgusunun Tarihi Gerçeği) (Nicosia, Cyprus: K. Rustem, 1986), ss. 2-4
6. Süslü, Azmi, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, s.23-24

7. Şahin, Enis, Bir Ermeni Propaganda Klasiği: " Mavi Kitap (Bleu Book), http://www.2023.gen.tr/Arsiv/nisan05/3.htm
8. Şişman, Adnan, XX.Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.
9. Torun, Aytül Tamer, "Medya ve Tarih Yazımı: Birinci Dünya Savaşı'nda Propaganda Aracı Olarak Basın ve Gazeteciler", Algı, İllüzyon, Gerçeklik, (Ed.: Esra Keloğlu İşler), İmge Yayınevi, Ankara, 2016, s. 17-72.
10. Yaman,Ömer Miraç, Bir İktidar Aracı olarak Propaganda, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007, s. 65; Qualter, a.g.m., s. 258.
11. Yılmaz,Nail, Kamuoyunu Etkilemede Propagandanın Rolü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, s. 8.

THE METHODS OF INTERPRETATION AND PROPAGANDA OF THE GENOCIDES AGAINST TURKISH-MUSLIM PEOPLE IN THE 20TH CENTURY BY EDUCATED HUMAN RESOURCES SUMMARY

The training process directed and guided by effective education systems and trained human resources can make all citizens living in the borders of the country serve the same purpose around a common ideal with accurate history writing and effective history teaching. National and spiritual values can turn into a mission that all people will embrace. On the other hand, all educational activities organized as formal or informal serve a common citizenship purpose. Moreover, they can contribute to the creation of a positive affirmation for the nation by effectively telling the world about its own values, cultures and occupations and genocides that it has been exposed to on issues they are right about.

At the beginning of the century, human resources raised by the Ottoman Empire did not effectively explain the Armenian genocide they faced, and the Armenians who grew up in the missionary schools operating in the Ottoman geography were able to create a perception that the massacre was carried out against them.

When the genocide we went through in the Anatolian geography was not managed to be expressed with historical records and an effective propaganda, the world didn't hear or our human resources could not handle the Armenian genocide effectively against the Muslim Turks in Quba, Hocali and Karabagh in the Azerbaijani territories at the end of the century, with Armenian independence.

In this study, it will be discussed why our human resources could not explain the genocide committed by Armenians towards Muslims at the beginning and end of the century and after all the perception created by Armenians who were raised in the missionary schools in the Ottoman geography by making the genocide allegation a material for propaganda by means of books, magazines, articles, poetry, novels and stories.

Д.и.н., профессор **Ия ДЖИЧОНАИЯ**
Сохумский государственный университет

АРМЯНСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Açar sözlər: tarix, Qarabağ, siyasət, imperiya
Keywords: история, Карабах, политика, империя
Ключевые слова: история, Карабах, политика, империя

На основе исторических документов и материалов наглядно видно, что новые поиски армян «своих исторических территории» для создания нового армянского государства начинается в период правления в России Петра I. Так как Петр стремился создать на Южном Кавказе объединенное армяно-грузинское царство, на худой конец самостоятельное армянское образование.

Екатерина II продолжила и вслед за Петром зазывала армян Османской империи и Ирана в Россию, обещая за это различные грамоты. Так возникла армянская область на Южном Кавказе, в исторических областях Грузии и Азербайджана.

Российская империя стремилась созданием грузино-армянского федеративного государства создать буферное сильное христианское государство против Персии и Османской державы, Однако прошло время, и Россия изменила свое отношение к этому вопросу, наоборот упразднив грузинскую государственность. Речи о создании Армении не было, однако армяне стали большим козырем в руках Российской империи. Им по-прежнему обещали создание Армении на определенных территориях, это было необходимо России в своих завоевательных целях против Османской империи. В последующем армяне стали также привлекательны и для западных стран, так как и они имели свои планы по отношению к Османской Турции.

Так армяне стали геополитической игрушкой в руках держав, а армянские умы, поверив в обещания, стали усиленно заботиться о своей истории, сочинять различные исторические опусы, где «доказывали» свои права на претендуемые территории. Фантазия у них разыгралась до того, что будущая Армения, якобы, должна омываться тремя морями. Так возник «армянский вопрос» в Османской империи, переросший впоследствии в угрозу территориальной целостности турецкого государства. Понятие «армянский вопрос», начиная со второй половины XIX в., постепенно внедрилось в мировое общественное сознание. Однако в действительности ни для одного государства «армянский вопрос» никогда не являлся вопросом, хотя он, главным содержанием которого являются претензии на земли соседних народов и государств, и ныне волнует армянскую общественность.

Отвоеванную у Ирана часть Азербайджана армяне сочли «Восточной Арменией», а живших в Турции армян приняли за «Западную Армению», грузинские же исторические области были объявлены «Северной Арменией». Таким образом, целью армян было объединение «Восточной Армении», т.е. земель Северного Азербайджана, с землями Восточной Турции и Южной Грузии и создание «Великого армянского государства». Эта сформулированная на фантазиях армянская цель была на руку как Российской империи, так и западноевропейским странам.

После Адрианопольского договора Османское правительство было занято подавлением восстания Мехмета Али. За время этой борьбы умер султан Махмуд II, и на престол 1 июля 1839 г. взошел Абдул Гамид. 3 ноября того же года был зачитан манифест султана, объявивший начало реформ, получивших название «Танзимата». Суть манифеста заключалась в том, что для рационального управления великой державой требуется принятие некоторых новых законов. Главными из них станут законы, направленные на обеспечение защиты жизни, чести и имущества подданных; упорядочение налоговой системы, порядка отправления воинской повинности и установление сроков солдатской службы. Султан особо подчеркивал, что намечаемые реформы в одинаковой мере касаются все подданных, независимо от вероисповедания.

В 1853 г. католики получили разрешение на ремонт одной из церквей в Бейтлахиме. Это вызвало протесты православной церкви и ее покровительницы России. Стали настойчивее требования Франции восстановить ее прежние привилегии в отношении святынь. Высокая Порта, поручив изучение вопроса специальной комиссии, пришла к решению возложить обязанности по уходу за христианскими святынями, которые никак не могли поделить между собой две церкви, на мусульман. Русский царь направил в Константинополь со специальной миссией своего министра морского флота, генерал-губернатора Финляндии, командующего Балтийским флотом адмирала князя Меньшикова, который 28 февраля 1853 г. предъявил султанскому двору ультимативное требование решить вопрос о святынях в пользу России и дать твердые гарантии соблюдения привилегий православной церкви в Турции. [1].

Целью России являлся раздел территории «больного человека», как называли Османскую империю, что было согласовано с английским послом в Петербурге сэром Гамильтоном Сеймуром. [2]. Высокая Порта отвергла претензии России, считая, что признание ее покровительства над православной церковью означало бы узаконение и закрепление за нею этого права. Князь Меньшиков, объявив о прекращении политических отношений с Османской империей, 12 мая вместе со всем посольством покинул Стамбул. Это событие послужило поводом для начала Крымской войны.

Османская империя объявила войну России 4 октября 1853 г., и войска под командованием Абдулкерима паши начали действия в направлении Гюмрю и Ахиски. 14 октября они потерпели поражение и отошли за реку Арпачай. 1 декабря в битве при Башгедиклере турки также потерпели поражение и отошли в Карс. Русские окружили город. Война на Востоке свелась после этого к обороне Карса. Падение Севастополя 9 сентября ускорило предпринятые Александром II, вступившим на русский престол 2 марта 1855 г. после смерти Николая I, действия по скорейшему заключению мира. Желая как-то компенсировать поражение России, он приказал перейти в наступление на Карс, которое началось 29 сентября. 15 тысяч защитников крепости успешно отразили приступ 40 тысяч русских, нанеся им потери в живой силе, исчисляющиеся более 7 тыс. человек. Но начавшийся среди оборонявшихся голод вынудил их 25 ноября 1885 г. сдать крепость.

1 февраля 1856 г. в Вене был подписан протокол, проложивший путь к мирным переговорам. 4-ый пункт документа оговаривал включение в грядущий мирный договор положения об уравнивании в правах христианских подданных Османской империи с мусульманами. Устанавливались срок и место созыва мирной конференции - в течение 3 недель в Париже.

Опубликовав манифест о реформе до начала Парижской конференции, Турция стремилась показать, что это ее собственная инициатива. Более того, в подписанном 30 марта 1856 г. мирном договоре отмечалось, что державам вручен документ о реформе в Османской империи, что вовсе не означает вмешательства держав во внутренние дела Турции. Однако все это было лишь соблюдением внешних приличий. Истина заключалась в том, что право покровительства христианам признавалось теперь не только за Россией, но и за всеми другими державами. Вместе с тем нельзя утверждать, что манифест о реформе встретил одобрение немусульман, живших в Турции.

Основными уступками, даруемыми немусульманам в угоду Европе, были признание за ними прав занимать чиновничьи должности и поступать в гражданские и военные учебные заведения, разрешать наследственные споры в патриаршествах, издавать уголовные и торговые законы помимо официального на языке меньшинств, быть представленными в местных собраниях двумя депутатами от каждой общины и, наконец, признание за иностранцами права на собственность. Полученное патриаршествами хотя бы и ограниченное право наказания ущемляло правовую независимость государства.

После подписания Парижского договора четыре великие державы **(Россия, Англия, Франция, Австрия)** под видом защиты интересов религиозных меньшинств стали неприкрыто вмешиваться во внутренние дела Османской империи. Первое подобное вмешательство состоялось 27 мая 1860 г. в связи с новыми беспорядками в Ливане. До 500 маронитов осуществили нападение на друзскую деревню. В ответ друзы во главе с Саит беем из рода

Джанбулатов предприняли ответное нападение на маронитские поселения. Конфликт разросся. Османское правительство незамедлительно направило в Ливан для восстановления порядка своего министра иностранных дел Кечеджизаде Фуат бея. Франция, не дожидаясь результатов миссии министра, начала приготовления к военному вмешательству, другие державы, не желая оставаться в стороне, предложили свою помощь Турции в облегчении условий для осуществления реформ. 3 августа 1860 г. Франция, Англия, Австрия, Пруссия и Россия при участии Турции подписали совместный протокол об оказании Османскому правительству военной помощи. Франция отправила в Ливан 7-тысячную военную экспедицию, другие державы ограничились направлением к ливанским берегам своих военных кораблей: 5 французских, 5 английских, 2 русских, 1 австрийский корабль прибыли в Бейрут.

Развивавшиеся в то время процессы и сопровождавшие их события свидетельствуют о том, что ни Россия, ни какая бы то ни было другая держава не проявляли ни малейшего интереса к армянской общине в Турции. Усилия России были направлены на то, чтобы стать признанной покровительницей греко-православной церкви в Турции и через это получить право вмешательства во внутренние дела Османской империи; Франция по тем же соображениям выступала в роли защитницы турецких католиков.

На фоне происходивших событий стали проявляться некоторые изменения и вместе с тем какие-то волнения и в армянской общине, мирно проживавшей здесь с 1461 г.

«Эта община **(армянская)** обеспечивала функционирование повседневной турецкой жизни. С давних времен турки, привыкшие больше управлять, чем служить, уступили им все отрасли промышленности. В результате все банкиры, купцы и механики в Турции были армянами. Вместе с тем, между ними и мусульманами существовали психологическое сходство и единство интересов. Являясь испокон века соседями, они имели одинаковые чувства и обычаи, поэтому армяне легко уживались с турками и, обеспечив свою безопасность, заняли и продолжали занимать влиятельную позицию в обществе. Трудно было найти хотя бы одного пашу или высокопоставленного чиновника, не задолжавшего армянину. И самый неимущий крестьянин обращался за кредитами к армянам, чтобы приобрести семена для посева. Османец и дня не мог прожить без армянина. Это было настолько ясно, что русские, желавшие погубить Турцию, стали привлекать на свою сторону эту общину. В 1828 г., захватив Эрзурум, они вовлекли армян в свои репрессивные действия, и поэтому армяне были вынуждены покинуть родные места, когда русские отошли назад» [4].

Эти строки, подтверждающие благополучное положение и нормальную жизнь армян в Турции того времени, опубликованы, как видно из подстрочного примечания, в 1857 г. в Нью-Йорке. В таком случае, почему и откуда возникли упомянутые волнения в этой общине?

Следуя поставленной цели в феврале 1862 г. армянское население Вана выступило с оружием в руках против турецких властей. Бои между армянами и турецкой полицией приобрели широкий размах. На помощь повстанцам города поспешило армянское население окрестных сел. Повстанцы захватили Ванскую крепость и закрепились в ней. Только после вмешательства войсковых частей армяне подчинились властям.

Летом 1862 г. крупное восстание вспыхнуло в Зейтуне, который стал одним из центров армянских банд. Султанское правительство обратило на Зейтун особое внимание в середине XIX века. Опасаясь того, что эта провинция может стать одним из очагов армянского сепаратизма, султанское правительство сразу же подавило выступление армян. Однако в многочисленных органах армянской периодической печати были опубликованы статьи, посвященные героическому Зейтунскому восстанию, так как эта прапаганда могла послужить примером для жителей других областей Турции. Так армяне ковали себе беду.

Спустя год после Зейтунских событий, в 1863 г., произошли выступления среди армянского крестьянства провинции Муш, а в 1865 г. - в провинции Чарсанджак. Поднявшиеся там против местных феодалов крестьяне направили делегации в Константинополь, прося Высокую Порту облегчить свое положение. Однако главной целью было создание самостоятельной «Великой Армении», а не улучшение их положения, поэтому делегаты были арестованы, выступления крестьян подавлены.

В 1862 г., после введения принципов «танзимата», армянская община в Турции стала пользоваться еще большими правами: была создана собственная Ассамблея, которая управляла делами общины и выступала от имени нации ("миллет") в сношениях с государством. Как проницательно замечает Жорж де Малевил: "Эта система великодушного поощрения... была опасна для самих благодетелей, поскольку содержала в зародыше дискриминацию противоположного характера. В действительности отдельные "нации" (в данном случае – армяне), обладающие собственным частным правом, специальной налоговой системой, имеющие официальное представительство, поддерживаемое тайно или открыто посольствами зарубежных держав, к которым эти нации этнически относились, находились в привилегированном положении по сравнению с арабским или турецким населением империи, обязанным проходить военную службу и не имеющим иного "защитника", кроме ослабленного султана" [5].

В записках генерального консула России в Эрзеруме и Ване генерала Маевского недвусмысленно сказано: "...Все рассказы о бедственном положении армян в Турции до 1895 года следует считать слишком преувеличенными и раздутыми. **Им жилось здесь не хуже, чем в других местах**. Грабежи и разбои, о которых столько кричали армянские агитаторы, практиковались здесь в гораздо меньших размерах, чем на Кавказе. Угон скота был таким же явлением, как конокрадство в различных районах России. А личная и имущественная безопасность в тех областях, где авторитет турецкой администрации был достаточно силен, была обеспечена даже в большей степени, чем хотя бы в соседней с Турцией Елизаветпольской губернии" [6].

Далее, касаясь более подробно положения различных слоев армян в Турции, он же указывает, что "жалобы на угнетенное положение армян в Турции никоим образом не могут быть отнесены на долю армян-горожан, всегда пользовавшихся достаточной степенью свободы, безопасности и благополучия. Общественное положение их, во всех отношениях, было больше, чем удовлетворительное"[7].

Что касается армянского крестьянства в Турции, то и оно было достаточно зажиточно и социально защищено. Была налажена система орошения полей, выращивание хлеба приносило неплохие доходы и обеспечивало крестьянам вполне безбедное существование. "Смело можно утверждать, что турецкие армяне-сельчане всегда были обеспечены значительным достатком продовольственных средств, и материальное их благосостояние было выше благосостояния хотя бы русских крестьян в средней полосе России".

Приведем еще свидетельство на ту же тему прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкеля, который так описывает положение турецких армян: "...Подавляющая масса армян, разделенных между Турцией и Персией, ничем не реагировали против мусульманского владычества, т.к. жилось армянам отнюдь не хуже, нежели другим подданным султана и шаха. Армяне быстро проникли в правящие и финансовые сферы своих завоевателей, захватив в свои руки почти всю торговлю и кредит... Ни турки, ни персы не вмешивались в армянское обычное право и порядок самоуправления мелкой земской единицы"[8].

Если какой-то антагонизм между турками и армянами и имел место в то время, то он был вызван отнюдь не притеснениями властей и не религиозным фанатизмом, а тем, что "по отношению к отсталым массам мусульманского населения армянская городская буржуазия выступала в виде представителей капитала, носящего в условиях Турции хищнический, преимущественно ростовщический характер"[9].

Летом 1875 г. в Боснии и Герцеговине вспыхнули восстания против турецкого господства. [10]. В 1876 г. взялся за оружие болгарский народ. [11]. В том же году Сербия и Черногория объявили войну Турции, стремясь добиться полной независимости. Вступивший на престол султан Абдул Гамид принял суровые меры. Царское правительство, исходя из интересов своей внешней политики, выступило в роли защитника восставших. Турецкий султан отверг требования Александра II о прекращении войны против болгар. В апреле 1877 г. Россия объявила войну Турции. [12].

Военные действия развернулись на Балканах, которые стали главным театром войны, и на Кавказском фронте. Кавказский корпус русской армии под командованием генерала Лорис-Меликова в течение 1877 г. занял Карс, Ардаган, Олтиси, Алашкерт, Баязет, Батуми. 8 февраля 1878 г. русские войска заняли город Эрзерум [13]. Армяне всячески содействовали русским войскам. В начале января 1878 г. русские войска вступили в Адрианополь, находившийся всего в 30 километрах от Константинополя.

После сдачи Плевны на Западном фронте, открывшей путь русским на Стамбул, турки запросили мира, и 31 января 1878 г. был подписан Адрианопольский договор, положивший конец войне. Условия мира были подтверждены Сан-Стефанским договором. Среди статей договора нет ни одной, касающейся армян.

Известно, что после отмены решения об участии в войне армяне развили бурную деятельность, о чем свидетельствуют, к примеру, коротко изложенные Эсатом Урасом факты, почерпнутые из работ армянских авторов (Саруханa, Лео, Вартаняна, Томаяна). [14]. Перед завершением войны стамбульское патриаршество направило в министерства иностранных дел великих держав свои претензии. Российские армяне обратились к русскому правительству с просьбой оказать помощь армянам в Турции. С началом Адрианопольских переговоров и приостановлением боевых действий тайно было созвано Армянское национальное собрание, на котором было принято решение направить через Эчмиадзин русскому царю меморандум. По свидетельству Саруханa, царю была предъявлена просьба, состоящая из трех пунктов:

1. Присоединение к России объединенных в Араратском иле территорий, простирающихся до Евфрата.

2. Если не будет аннексий, то обеспечение предоставления армянам таких же привилегий, которые предоставлены болгарам.

3. Пребывание войск на захваченных территориях до завершения реформы.

В имеющихся в нашем распоряжении источниках нет подтверждения сказанному. Аннексия Россией восточных районов Турции не отвечала армянским интересам и если подобная возможность и была высказана, то, скорее всего, для подкрепления других просьб. На армянском собрании одновременно было принято решение обратиться к царю через русского посла с просьбой обеспечить участие армянской делегации на переговорах в Адрианополе. В книге Лео «Документы армянского вопроса», выпущенной в 1916 г. в Тифлисе, приводится этот документ, принятый 1 (13) февраля 1878 г. и требующий распространения на армян прав, предоставленных христианам Фраким. Из этой книги также явствует, что каталикос не обращался к русским с предложением о присоединении восточных турецких земель к России, что с учетом основной линии армянской церкви более логично.

И все же, несмотря на все попытки, в Адрианопольский договор армянская тема не проникла. В ходе Сан-Стефанских переговоров патриарх посетил русскую резиденцию и лично просил командующего, великого князя Николая включить в договор пункт об армянах (во всех армянских источниках отмечено посещение штаба Николая, но нет сведений о личном участии в этом мероприятии самого каталикоса) [15]. На этот раз усилия армянской церкви увенчались успехом. 16 статья Сан-Стефанского договора посвящена армянам. В ней отмечается, что Османская империя обязуется осуществить соответствующие местным условиям реформы в заселенных армянами населенных пунктах Восточной Анатолии и что оккупированные территории будут освобождены после проведения реформы. Армяне, по этому условию, автономии не получали.

Если бы перечень вилайетов, подпадавших под условия реформы, не был пересмотрен и изменен на Берлинском конгрессе, то, видимо, не только Батум, Карс и Ардаган, но и Эрзурум с прилегающей территорией не был бы возвращен Турции, и проживающие в этих вилайетах армяне оказались бы под российским протекторатом. Были бы они довольны подобным решением вопроса - это другой вопрос. Даже Россия не сомневалась в том, что условия Сан-Стефанского мирного договора будут пересмотрены. Не случайно, подписанный основной документ даже был назван предварительным. И действительно, как только текст договора был обнародован, против него выступили Австрия и Англия, естественно, к ним присоединилась и

Франция. Наконец, по инициативе Бисмарка было принято решение о созыве конгресса в Берлине, который начал свою работу 13 июня, а 13 июля был подписан Берлинский договор. В промежутке между подписанием 3 марта Сан-Стефанского договора и началом работы Берлинского конгресса 13 июня армяне не бездействовали. [16].

17 марта 1878 г. патриарх посетил английского посла Лейерда, в телеграмме которого изложена беседа с патриархом, просившего сохранить ее в тайне от Османского правительства. Патриарх заявил, что не имеет претензий к турецкому правлению в прошлом и предпочитает оставаться под османской властью, чем присоединиться к России. Было принято даже решение, продолжал он, послать армян на военную службу, но успехи русских и известие о передаче России некоторых восточных илей изменили настроение. Теперь армяне очень недовольны им за то, что сначала он занял антирусскую позицию, и его могут побить камнями (этот доклад Лейерда - достаточно убедительный документ, сводящий на нет все притязания армян, [132-133], ценный тем более, что содержит откровенные признания патриарха). Продолжая признания, патриарх сообщил, что армяне готовы бороться за свои права, требуют таких же привилегий, которые предоставлены другим христианским народам, и если они не добьются выполнения требования с помощью Европы, то обратятся к России и будут бороться до тех пор, пока Россия не присоединит их к себе. Патриарх настаивал на оказании помощи армянам в получении автономии. Лейерд в ходе беседы задал патриарху вопрос, что тот подразумевает под понятием «Армения». Из ответа следовало, что Армения должна будет включить в себя Ванский и Сивасский пашалыки (губернаторства), большую часть Диярбекира, старое Киликийское царство. На замечание Лейерда, что большую часть населения указанных территорий составляют мусульмане, патриарх, подтвердив это, добавил, что и мусульмане не довольны существующими порядками и поэтому здесь будет установлено христианское правление. Лейерд выразил сомнение в возможности осуществления столь грандиозного плана. Патриарх вновь повторил, что в случае равнодушия к требованиям армян они восстанут против правительства и будут добиваться присоединения всей указанной территории к России [17].

Этот важный документ полностью вскрывает намерения армян. Искать иных причин для обьяснения вспыхнувших затем армянских восстаний, имея в своем распоряжении свидетельство патриарха Нерсеса, излишнее дело, на наш взгляд.

В своих выводах Лейерд отмечает, что вокруг армян разыгрывается серьезная интрига, и создание автономной Армении в конечном счете приведет к захвату ее Россией и выходу русских к границам Сирии, что вряд ли отвечает интересам Англии. Во втором донесении Лейерд пишет о том, что очень влиятельный правительственный чиновник армянского происхождения строго конфиденциально сообщил ему о том, что армянские лидеры готовят предложения об автономии Армении, которые будут обнародованы в Берлине, и если их требования будут отвергнуты, то они готовы продолжать свои действия до победного конца [18]. И действительно, армяне вынесли на конгресс свою справку. Судя по сохранившейся информации, уже в то время была разработана и вторая приведшая к большому кровопролитию часть армянского плана - общенациональное восстание.

Патриаршество проявляло активность не только в самом Стамбуле. Его подрывная деятельность разворачивалась и в столицах стран-участниц Берлинского конгресса. Бывший патриарх [19] Хримян и архиепископ Хорен Нарбей были направлены в Париж и Лондон. Нарбей затем посетил Петербург и был принят царем. Египетский армянин Нубар паша (отец руководителя армянской делегации на Севрской и Лозаннской конференциях) присоединился к эмиссарам патриаршества. В Париже эта троица посетила английского посла во Франции лорда Ланса [20]. Патриарх намеревался лично принять участие в работе Берлинского конгресса, но, не получив разрешения, направил в Берлин курсировавших по Европе Хримяна и Нарбея, которые прибыли к месту назначения 13 июня. Армянские делегаты вручили конгрессу армянский проект создания на территории Турции самостоятельного государства Армении. Общий совет создается следующим образом: Каждая ильче выбирает двух представителей, по одному от мусульманской и христианской общин. Собравшись в санджаке, они

избирают таким же образом двух представителей от санджака. Правом избирать и быть избранными пользуются:

1. Достигший 25 лет получатель доходов или дееспособный налогоплательщик независимо от размера выплачиваемой им подати.

2. Священнослужители и монахи всех конфессий.

3. Преподаватели и школьные учителя.

Главы церквей признаваемых религий (по одному от каждой церкви) входят в совет. Совет ежегодно собирается в центре иля, утверждает бюджет и определяет размер и порядок налогообложения. Губернатор докладывает совету о состоянии финансов. Порядок налогообложения и сбор податей меняется с ростом благосостояния населения. Один раз в пять лет губернатор и совет в соответствии с указанным порядком определяет сумму ежегодных отчислений в государственную казну. Не позже чем через три месяца после подписания договора начинается осуществление положений данного устава под наблюдением международной комиссии, созданной государствами-гарантами. К проекту прилагается также статистическая справка о численности и составе населения. Эрзурумский и Ванский или остаются вне территорий, подлежащих передаче России по Санстефанскому договору. Густонаселенные поселения этих илей - Байбурт, Эрзинджан, Малазгирт, Муш, Битлис, Ван - насчитывают, по справке, 2066000 человек. Если вычесть из этой цифры 366000, численность населения отходящих к России районов, остается 1700000 человек.

Патриарх 30 июня вновь посетил английского посла в Стамбуле и, сообщив ему о вручении армянского проекта конгрессу, просил поддержать его [22]. Решение Берлинского конгресса, принятое не в том виде и не в том объеме, которых ждали армяне, было определено позицией Англии. 4 июня 1878 г. между английским послом Лейердом и турецким министром иностранных дел Саффетом пашой был заключен договор, состоящий из двух статей. Англия обязывалась оказать Турции военную поддержку, если Россия вознамерится захватить, кроме Батума, Карса и Ардагана, и другие районы Анатолии. Взамен Турция должна была осуществить реформы в восточных вилайетах и для облегчения осуществления английской военной миссии передавала Кипр Англии. Договор должен был быть ратифицирован в течение месяца. Гарантом реформы в восточных вилайетах становилась Англия. Россия, отодвинутая на второй план, стала проводить политику, направленную на срыв реформы, ослабление доверия армян к англичанам и возобновление своего влияния на них. Армянское обращение на Берлинском конгрессе впервые было упомянуто на заседании от 4 июля 1878 г. (конгресс работал в течение 31 дня, состоялось 20 заседаний). Однако обсуждалось не само обращение, а п. 16 Сан-Стефанского договора. Английский делегат лорд Солсбери потребовал не увязывать русско-турецкий договор с вопросом о реформе.

6 июня состоялось второе обсуждение, а 8 июня п. 16 договора был заменен новым текстом. Он вошел ст. 61 в Берлинский договор и гласил следующее: «Османское правительство обязуется незамедлительно с учетом местных условий осуществить необходимые реформы в вилайетах, населенных армянами, обеспечить их безопасность от стороны курдов и черкесов и по мере необходимости информировать великие державы о принятых мерах, а державы в свою очередь гарантируют осуществление контроля за проведением реформы». По Берлинскому договору, Батум, Карс и Ардаган отходили под опеку России, а Баязет возвращался Турции. Было принято решение об объявлении Батума открытым портом. Котур передавался Ирану.[23].

Стоит здесь остановиться и на ст. 62 Берлинского договора. Этой статьей утверждались обязательная свобода совести, беспрепятственное претворение в жизнь желания поменять веру или церковь без последствий - для иных гражданских прав, право на свидетельство в судах без различий в вероисповедании; консульства держав в Османской империи облечались правом защиты религиозных организаций и общин. Ясно, что эта статья давала и армянам дополнительные права. 10 июля патриарх в очередной раз посетил английского посла. Учитывая возможности средств коммуникации того времени, можно предположить, что сведений о решениях Берлинского конгресса в Стамбул к этому времени поступить не могло. Патриарх

заявил, что армяне, не имея возможности заставить Берлинский конгресс принять армянский проект, вправе рассчитывать хотя бы на покровительство держав, и потребовал включения в договор соответствующего пункта [24].

Несмотря на все старания, армяне покинули Берлин, не добившись поддержки. По некоторым сведениям, армяне, покидая Берлин, выразили протест. Они заявили, что их требования остались без внимания и что они сделали соответствующие выводы из преподанного им урока. Армяне не добились в Берлине автономии, однако «армянский вопрос» с этого времени стал дежурным поводом для вмешательства извне во внутренние дела Османской империи и занял свое место в международной политике. Уже во время работы Берлинского конгресса среди армян Стамбула стали пропагандироваться прорусские настроения. [25].

Впоследствии, по итогам состоявшегося в 1878 г. Берлинского конгресса Россия была лишена значительной части своих приобретений, в частности г. Баязет с Алашкертской долиной был возвращен Турции. Чтобы иметь постоянный предлог для вмешательства во внутренние дела Турции, западно-европейские державы настояли на включении в текст Берлинского трактата ст. 61, согласно которой во Фракии, Македонии, Албании, на Крите, а также в областях, населенных армянами, Турция обязывалась провести реформу местного самоуправления, уравняв в правах христиан с мусульманами. При этом, в отличие от Сан-Стефанского договора, согласно которому контроль за проведением реформы должен был осуществляться одной Россией, теперь эти функции возлагались на шесть держав - участниц конгресса [26].

Эта статья впоследствии послужила важным отправным пунктом для националистических претензий армянской буржуазии вкупе с духовенством. "Опершись на Россию и привязавшись к 61-й ст. Берлинского договора относительно балканских христиан, верхи армянские стали вести пропаганду во всех государствах против Турции о необходимости освобождения турецких армян и образования особого армянского государства по образцу Болгарии"[27]. Надо сразу же сказать, что эти надежды армянских националистов относились скорее к области иллюзий, ибо ни западноевропейские державы, ни тем более Россия не собирались всерьез выступать за создание независимого армянского государства. Так, Англия, Франция и Германия ориентировались на то, чтобы прибрать к рукам обширные владения на Ближнем Востоке, входившие тогда в состав Османской империи. В политико-дипломатических западноевропейских кругах Османскую империю в то время лицемерно называли "больным человеком", подразумевая при этом, что "больной" безнадежен, и, следовательно, надо заранее позаботиться о дележе наследства. А "армянский вопрос" раздувался ими исключительно для того, чтобы иметь повод для вмешательства в турецкие дела и при каждом удобном случае сталкивать на этой почве Россию с Турцией.

Армянские националисты были не удовлетворены результатами Берлинского конгресса, т.к., по их мнению, великие державы сделали далеко не все от них зависящее, чтобы обеспечить права армян, проживающих в Турции. Возглавлявший делегацию от армянской общины М.Хримян, вернувшись с конгресса, описывал события, развернувшиеся там, следующим образом: все тянулись к котлу с кашей, однако она досталась лишь тем, у кого были "железные черпаки", а армяне, поскольку они были с "бумажными черпаками", остались ни с чем. Исходя из этого, М.Хримян с его единомышленниками после конгресса начали пропагандировать идею "железного черпака", т.е. вооруженной борьбы.

Таким образом, именно эта армянская инициатива послужила причиной включения в Сан-Стефанский договор ст.16, согласно которой Турция обязывалась провести в тех вилайетах, где компактно проживали армяне, реформы, предоставляющие им самоуправление [28].

Эта армянская инициатива привела, естественно, к значительному обострению отношений между султанским правительством и армянской общиной в Турции – зерна вражды и недоверия были посеяны.

Впоследствии, как указывалось выше, по итогам состоявшегося в 1878 г. Берлинского конгресса Россия была лишена значительной части своих приобретений, в частности г. Баязет с Алашкертской долиной был возвращен Турции. При этом, в отличие от Сан-Стефанского

договора, согласно которому контроль за проведением реформы должен был осуществляться одной Россией, теперь эти функции возлагались на шесть держав – участниц конгресса [29]. Однако державы не торопились с решением "армянского вопроса".

Армяне почувствоваше определенную важность своего существования попытались извлечь свои выгоды из сложившегося международного положения. Теперь вдохновителям армянского народа необходимо было создание определенной политической силы, на основе которых они сумели бы организоваться в политическую силу и начать свою дипломатическую игру. Именно с этого времени появились первые армянские политические партии, целью которых было вовлечение в дипломатическую борьбу с великими державами и создание армянского политического пространства на определенных территориях турецкого государства. Однако созданные армянские националистические партии и организации были скорее террористическими бандам, нежели партиями, о чем свидетельствовали последующие события. Безусловно, Турция не могла ни понять и ни простить такие маневры армян.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Кургинян, Е. А. Борьба англо-австро-венгерской группировки против России в период между Сан-Стефанским миром и Берлинским конгрессом. - УЗМОПИ, т. 189, вып. 9, 1967.
2. К. Гюрюн К. Армянское досье. Перевод с турецкого И.Ахундова. Баку, 1993, с.44.
3. Там же, с. 45.
4. C. Oscanyan. The Sultan and His People. N. Y., 1957, p. 353-354.
5. В.Л.Величко. Кавказ Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990,с.107-108.
6. Б.Наджафов. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в. Баку, 1999, с.120.
7. Там же.с.86.
8. Там же.с. 79-80.
9. Скотланд-Лидделл. Война с мусульманами. Армяне опять нападают. Цит. по: История Азербайджана по документам и публикациям, с.7.
10. А.Шумов.История Сербии и Черногории. Босния, Герцеговина, Македония, Словения, Хорватия.М.,2009, с.287.
11. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 1-3. М., 1961-1967,с.95.
12. М.Н.Покровский. Дипломатия и войны царской России. М., 1929, с.81.
13. Армяне безусловно и этот город считали своим.
14. Ю.А.Петросян. Младотурецкое движение. Вторая половина XIX в. начало XX в. М., 1971,с.54.
15. К.Гюрюн.Армянское досье. с.69.
16. Создавались разные организации целью которого было возбуждение армянского народа против Турции.
17. К.Гюрюн.Армянское досье. 1993, с.69.
18. Наджафов. Лицо Врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в. Баку, 1994,с. 77.
19. К.Гюрюн.Армянское досье. с.69.
20. Там же,с.70.
21. Там же, с.71.
22. Там же.
23. В.И.Адо. Берлинский конгресс 1878 г. и помещичье буржуазное мнение России. - ИЗИИ, АН СССР, 69, 1961,с. 55.
24. А.Дебидур. Дипломатическая история Европы. Т. I-II. М., 1947, 146.
25. К.Б.Виноградов. Позиция европейских держав в начале балканского кризиса 70-х гг. XIX в. М., 1974,с.89.
26. Дж.Оруэлл. Заметки о национализме. Журн. Урал, 1989, N 11, с.7.
27. Там же, с.8.
28. Ф.Мартенс. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными государствами, т.XII, СПб., 1898, с. 116 и след.
29. В. Гурко-Кряжин. Армянский вопрос. БСЭ., т. III, м.,1926, с. 7.

THE ARMENIAN MOVEMENTS IN THE OTTOMAN EMPIRE
SUMMARY

On the basis of historical documents and materials it is evident that for formation of new Armenian state the new searches of Armenians for "their historical territories" begins in period of governing of Peter I in Russia, as well as at Sothern Caucasus Peter was striving for formation of united Armenian-Georgian kingdom and at worst independent Armenian formation.

OSMANLI İMPERİYASINDA ERMƏNİ HƏRƏKƏTİ
XÜLASƏ

Məqalə tarixi sənədlər və arxiv materialları əsasında təhlil olunmuşdur. Belə ki, məqalə osmanlı imperiyasında ermənilərin təcavüzkar siyasətindən bəhs olunur. O cümlədən Cənubi Qafqazda - gürcüstan və Azərbaycanın tarixi rayonlarında - Ermənistan siyasətindən bəhs olunur.

Fil.ü.f.d. **Nailə ƏSKƏR**
AMEA Folklor İnstitutu

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞƏRQİ ANADOLUDA SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMLAR

Açar sözlər: Qars, türk, erməni, rus, Ağbaba, mübadilə, Ərdahan, Batum
Keywords: Kars, Turkish, Armenian, Russian, Ağbaba, Ardahan, Batum
Ключевые слова: Карс, турок, армянин, русский, Агбаба, обмен, Ардаган, Батум

XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının zəifləməsi Şərqi Anadolunun taleyində böyük fəlakətlərə səbəb oldu. 1828-1829-cu illər rus-türk savaşında Poti, Anapa, Axıska və Axılkələk Osmanlı dövlətinin əlindən çıxdı. Bu ərazidə "yerli türk əhalisinə qarşı mürtəce imperiya siyasəti yeridilir, türklərin xeyli hissəsi Türkiyəyə köçürülür, Cavaxet tərəfləri, demək olar ki, tam boşalır. Bu torpaqların Qars, Bəyazid mühacirləri hesabına kütləvi şəkildə ermənilləşdirilməsinə başlanır. İlk vaxtlar otuz min, 1828-1829-cu illərdə isə bütövlükdə yüz mindən çox erməni Axıskaya yerləşdirilir" (8, 15).

Rusiyanın əsas məqsədi, Pyotrun vəsiyyət etdiyi kimi "isti dənizlərə çıxmaq", yəni İstanbulu və boğazları ələ keçirmək, yaxud Rusiyanın nəzarəti altına almaq idi. Bunun üçün 24 aprel 1877-ci ildə Rusiya "slavyan qardaşlarını əsarətdən qurtarmaq" bəhanəsi ilə Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Müharibəyə ciddi hazırlaşan ruslar Qars, Şərqi Bəyazid və Ərdahan istiqamətində hücuma başlayaraq əvvəlcə Şərqi Bəyazidi, sonra isə Ərdahanı ələ keçirdilər. Bir aylıq mühasirədən sonra Qars da 1877-ci ilin 18 noyabrında düşmənə təslim oldu. Nəticədə Osmanlı dövləti ağır şərtləri olan San-Stefano sülh müqaviləsini imzalamaq məcburiyyətində qaldı. 31 mart 1878-ci ildə imzalanmış müqavilənin 13-cü maddəsinə görə "Osmanlı dövləti 1 milyon 410 min rubl məbləğində olan hərbi təzminatın bir hissəsinin əvəzinə Ərdahan, Qars, Batum və Bəyazid vilayətləri ilə Dobrucanı Rusiyaya verməyi qəbul etdi" (2, 20).

Beləliklə, cənub-qərbi Qafqazın böyük bir hissəsində, eləcə də Ağbabada və Çıldırda 40 illik rus ağalığı dövrü başladı. Çarizm "rus ərazi nizamnaməsini" bəhanə edərək torpaq mülkiyyətini ləğv etdi, əhaliyə məxsus torpaqlar dövlət mülkiyyəti elan olundu. Yerli əhalinin böyük bir qisminin Osmanlı dövlətinə köçməsinə nail olan ruslar Qarsa və ətraf yerlərə xoxol, duxobor, molokan icmalarını, alman, eston, yunan, erməni, yezidi, assuri kimi qeyri-müsəlman ünsürləri yerləşdirməyə başladılar (10, 553).

1905-ci ildə Rusiyanın Yaponiyaya məğlub olmasından sonra bu bölgədə də oyanış başladı. Azərbaycanda və Krımda çap olunan qəzet və jurnallar bu ərazilərə də yayıldı. Uzun müddət "Qurani-Kərim"dən başqa heç bir ədəbiyyatın buraxılmadığı cənub-qərbi Qafqazda milli oyanış vüsət aldı. 1906-cı ildə Qarsda Difai Partiyasının, 1909-cu ildə isə İslam Nəşri-Maarif Cəmiyyətinin şöbələri açıldı (8, 16).

1914-cü ildə I Dünya müharibəsi, həmin ilin noyabrında Rusiya ilə Türkiyə arasında ilk toqquşmalar başlandı. 1915-ci ilin yanvarında Ərdahanı zəbt edən ruslar üç ay ərzində Qars və Ərdahanda 40 mindən çox adamı qətlə yetirdilər, Çıldır-Gölə əhalisini isə aclığa məhkum etdilər. Buna göz yummayan Bakıdakı İslam Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi çardan rəsmi icazə alaraq apreldə əraziyə gəldi. 1917-ci ilə qədər fəaliyyət göstərən şöbə təxminən 22 min türkü ölümün pəncəsindən xilas etdi (1, 65-68).

7 noyabr 1917-ci ildə Rusiyada hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçdi. 1918-ci ilin martında bolşeviklərin imzaladığı Brest-Litovsk müqaviləsinə görə, ruslar "Əlviyeyi-səlasə" (üç sancaq) kimi tanınan Qars, Ərdahan və Batum bölgələrini yenidən Osmanlı dövlətinə verməli idi. Lakin bu müqaviləni tanımaq istəməyən daşnaklar Qars-Axıska-Şörəyel yörəsində, Ərzincan və Ərzurumda qırğına girişdilər. Onlar 1918-ci ilin mart-aprel aylarında 55 gün ərzində Qars, Sarıqamış və Qağızman qəzalarında yerli əhalini qılıncdan keçirdilər, Şörəyel və Zarşatda (Arpaçayda) dəmiryolu və şose kənarındakı kəndlərdə 20000-dən artıq türkü beşikdəki uşağa qədər məhv etdilər (7, 28).

Türk hərbi qüvvələri bu cinayətlərə seyrçi qala bilməzdi. Ona görə 1918-ci ilin fevralında şərq cəbhəsi açıldı. Həmin ilin mart-aprel aylarında Ərzurum, Sarıqamış və Qars türk ordusunun nəzarəti altına alındı.

Brest-Litovsk müqaviləsinə görə xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi məqsədilə 1918-ci ilin 14 iyulunda Qars, Ərdahan və Batumda referendum keçirildi. Referendumda iştirak edən 87048 nəfərdən 85129-u Türkiyəyə birləşmənin lehinə, 1693 nəfəri isə əleyhinə səs verdi. Bu üç vilayət və onların tərkibində Ağbaba, Çıldır, Axıska, Axılkələk və Naxçıvan Osmanlı dövlətinə birləşməli idi (4, 17).

Sovet hökuməti və ermənilər bu referendumu kəskin tənqid etdilər. Ermənilərin törətdiyi soyqırımlar görünməmiş dərəcədə şiddətləndi, Bakını, Qarabağı, Şamaxını, Qubanı və digər əraziləri bürüdü. Qafqaz İslam Ordusu bu soyqırımın qarşısını almaq üçün sürətlə irəliləyərək 1918-ci ilin 15 sentyabrında Bakıya daxil oldu və müsəlman əhalini kütləvi qırğından qurtörətdtardı. Lakin qərb cəbhəsindəki uğursuzluqlar və müttəfiqlərin məğlubiyyəti Türkiyəni 10 oktyabr 1918-ci ildə Mudros müqaviləsini imzalamağa məcbur etdi. Müqavilənin şərtlərinə görə, türk ordusunu Qafqazdan geri, 1914-cü il sərhədlərinə çəkməli, Ərdahan, Qars, Batum, Axıska, Axılkələk, Ağbaba, Şörəyel və Naxçıvanı boşaltmalı idi.

Ordunun "Əlviyeyi-səlasə"dən çəkilməsi bu ərazidə yaşayan müsəlman əhalini yenidən taleyin ümidinə buraxmaq idi. Daha əvvəl rus, gürcü və erməni soyqırım və soyğunlarını yaşamış yerli əhali özünü qorumaq üçün fəaliyyətə başladı. Bu məqsədlə 29 oktyabr 1918-ci ildə Axıska hökuməti-müvəqqətəsi, həmin il noyabrın 3-də Araz-Türk hökuməti, noyabrın 5-də isə Qars İslam Şurası adlanan müvəqqəti hökumətin yarandığını elan etdi (11, 35).

Noyabrın 30-da Qars İslam Şurasının çağırışı ilə Ordubad, Naxçıvan, Qəmərli, Sürməli, Ağbaba, Şörəyel, Çıldır, Axıska və Axılkələk bölgələrini təmsil edən 60 nəfər, ikinci dəfə isə müxtəlif ərazilərdən daha 10 nəfər şəxs millət vəkili statusu ilə Qars konqresinə toplaşdı. Konqres Axıska hökuməti-müvəqqətəsi, Araz-Türk hökuməti və Qars İslam Şurası adından qətnamə qəbul etdi. "Batumdan Ordubada və Ağrı dağından Azqura qədər əhalinin əksəriyyəti türk və müsəlman olan yerlərdən Osmanlı ordusu çəkilən vaxt idarə və yurd qoruması işlərinə baxmaq üçün mərkəzi Qars olmaqla Milli Şura hökuməti qurulması yekdilliklə qərara alındı" (11, 69). Xalqı silahlı müdafiəyə hazırlamaq və xarici əlaqələri genişləndirmək üçün qərarlar da qəbul edildi. Cahangiroğlu İbrahim bəy Milli Şura hökumətinin başçısı, Kəpənəkçi Emin ağa isə onun müavini seçildi.

1918-ci ilin dekabrında türk ordusu Axıska və Axılkələkdən çəkildi. Həmin ayın 4-5-də gürcülər Axıskanı, ermənilər Axılkələyi, dekabrın 8-də isə ingilislər Batumu işğal etdilər.

Milli Şura hökumətinin çağırışı ilə 1919-cu il yanvarın 3-dən 5-dək I Ərdahan konqresi toplandı, vəziyyəti müzakirə edərək ən qısa müddətdə yeni konqres çağırmaq, təşkilatlanmaq və silahlanmaq barədə qərarlar qəbul etdi (11, 79).

II Ərdahan konqresi 20 bölgənin təmsilçilərinin iştirakı ilə 7-9 yanvarda toplanaraq əlavə qərarlar qəbul etdi. Bundan bir həftə sonra − 17-18 yanvarda Qarsda çağırılan konqres Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının qurulduğunu elan etdi. Konqresdə 18 maddəlik konstitusiya qəbul olundu. Cahangiroğlu İbrahim bəy yenidən hökumət başçısı, Çıldırlı Əsəd bəy isə parlament sədri seçildi, 9 nazir, 4 dövlət idarəsi müdiri təyin olundu. Konstitusiya türk dilini rəsmi dövlət dili elan etdi, ağ, yaşıl, qara zəmin üzərində ay-ulduz olan dövlət bayrağını təsdiq etdi. Batumda çıxan "Sədayi-millət" qəzeti isə dövlətin rəsmi mətbu orqanı oldu.

Türk ordusu 25 yanvar 1919-cu ildə Qarsdan çəkildi. Özünü Milli Şura hökumətinin varisi elan edən Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti qısa müddət ərzində türk ordusundan könüllü olaraq qalan əsgər və zabitlər, habelə yerli gənclər hesabına 8000 nəfərlik ordu qurdu.

İngilis hərbi valisi Tempeley, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Türkiyə Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasını tanıdılar. Lakin buna baxmayaraq, Ermənistan və Gürcüstanın hərbi təcavüzləri daha da artdı. Ordu pis silahlansa da, dinc xalqı kütləvi qırğınlardan qoruya bildi. Belə ağır şəraitdə Batumdan Ordubada qədər 40000 kvadrat kilometr ərazisi və 1 milyon 700 min nəfərdən çox əhalisi olan 34 vilayət və qəzadan ibarət bu türk respublikası təxminən 6 ay yaşadı.

12 aprel 1919-cu ildə ingilislər Qarsı işğal etdilər. İngilis komandanı general Tomsonun dekreti ilə parlament və hökumət buraxıldı və onun bütün üzvləri həbs olundu. Cahangiroğlu İbrahim bəy Malta adasına sürgün olundu, Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası və hökuməti süqut etdi (11, 156-159). İngilislər Qarsın idarəsini erməni qüvvələrinə verdilər. Ərdahan və Posof isə gürcü işğalına məruz qaldı. AXC bu işğalı pisləyərək Gürcüstana, Ermənistana, Qafqazdakı ingilis komandanlığına, 1919-cu ilin avqustunda isə Paris sülh konfransının sədrinə öz kəskin etirazını bildirdi: "Qars vilayə-

tinin belə acı taleyinə Azərbaycan Cümhuriyyəti seyrçi kimi biganə yanaşa bilməz və yanaşmamalıdır" (3, 111-115).

Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti yıxıldıqdan sonra Batumdan Naxçıvana qədər olan ərazidə yaşayan müsəlman əhali məhəlli Milli Şuralar şəklində təşkilatlanaraq mübarizəni davam etdirdi. Cəmi on iki Milli Şura, o cümlədən Ağbaba və Çıldır Milli Şuraları quruldu. Çıldır Milli Şurası Kamil ağanın başçılığı ilə fəaliyyət göstərirdi. Ağbaba Milli Şurasının başçısı Qars Milli Şura hökumətinin üzvü Məhəmməd ağa idi. O, əhali arasında böyük nüfuz sahibi idi. Onun səyi nəticəsində Ağbaba Milli Şurası nəzdində xalq ordusu yaradıldı, Ağbaba və Şörəyel camaatı 1918-1920-ci illərdə erməni qırğınlarından və talanlardan qurtuldu. Məhəmməd ağa İstanbula gedərək minbaşı Məhmət Əli bəyin rəhbərliyi altında bir alayın Ağbabaya göndərilməsinə nail oldu.

Andranikin atlı dəstələri Ağbabaya hücum edərkən atılan topun səsindən burada nizami türk əsgəri olduğunu anlayaraq dərhal istiqamətlərini dəyişib cənuba yönəldilər. Yolüstü Düzkənd, Şiştəpə və İlanlı kəndlərində qarşılarına çıxan insanlara divan tutdular. Ağbabanın 32 kəndinin taleyini düşünən Məhəmməd ağa ermənilərlə mütəmadi sülh danışıqları aparırdı. Danışıqlarda həmişə şəxsən özü və müşaviri qaraçantalı Hacı Əmrah iştirak edirdi. Onların erməni lideri Vağarşakla keçirdiyi danışıqlar çox səmərəli oldu və ermənilərin fəaliyyətini xeyli məhdudlaşdırdı.

Qars yenidən ermənilərin əlinə keçdikdən sonra soyqırım bütün bölgəni bürüdü. Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti üzvlərinin əmlakı müsadirə olundu, sərvəti talandı. "Erməni hökuməti Oltuda, Gölədə, Sarıqamışda və Qaraqurddakı müsəlmanları özünə tabe olmağa məcbur edirdi. Qars ətrafında 70, Qağızman ətrafında 50 kənd və bütün Gölə ermənilər tərəfindən viran qoyuldu. Ölənlərin və yaralananların sayı on minlərlə idi. 15 mindən çox insan evsiz-eşiksiz qaldı" (9, 79). Bu qırğınların əsas bəhanəsi Qars Milli Şurasına bağlı türklərin İrəvandakı məclisə keçirilən millət vəkili seçkilərinə səs verməkdən imtina etmələri idi. Ermənilər yerli milli şuraların buraxılmasını tələb edirdilər. Bununla əlaqədar 1919-cu ilin dekabrından 1920-ci ilin fevralınadək erməni vəhşilikləri daha intensiv şəkil aldı.

General Osipyanın quldur dəstələrinin zülmündən qaçan 500-dən artıq çıldırlı və göləli müsəlman soyuqdan donaraq öldü. 2 yanvar 1920-ci ildə Qars-Gümrü dəmiryolu kənarındakı Şahnalar kəndinə hücum edən ermənilər bu kənddə 500-dən çox qadını, uşağı və qocanı qətlə yetirdilər. Qırğından qaçan 200-ə yaxın adam isə şaxtalı havada donaraq həlak oldu (3, 99).

AXC Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistan hökumətinə qırğınları dayandırmaq üçün nota verdi. Notanın surəti İngiltərə, Fransa və İtaliya missiyalarına da göndərildi, habelə Batumda çıxan "İslam Gürcüstan" qəzetinin 4 mart 1920-ci il tarixli nömrəsində dərc olundu (3, 104). Türk ordusunun komandanı Kazım Qarabəkir paşa da 22 mart 1920-ci il tarixində erməni hərbi komandanlığına soyqırımlara son qoyulması tələbi ilə nota göndərdi (13, 217).

Elə bu vaxt artıq qalib dövlətlər Osmanlı torpaqlarını işğal etməyə başlamışdılar. 16 mart 1920-ci ildə İstanbul işğal olundu və şəhərdə fövqəladə hal elan edildi, bütün hərbi və mülki idarələr nəzarətə alındı. Həmin vaxt Anadoluda olan Mustafa Kamal işğalçı qüvvələrə qarşı vuruşmaq üçün qeyri-adi səlahiyyətləri olan bir məclisin Ankarada toplanması qərarını bütün vilayətlərə elan etdi. 23 aprel 1920-ci ildə 120 millət vəkilinin iştirakı ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi açıldı. Mustafa Kamal paşa məclis sədri seçildi. TBMM hökumət qurmaq və qanunlar qəbul etmək səlahiyyətlərini öz üzərinə götürdü (11, 197-199).

Bu zaman ermənilər Şərqi Anadolunu ələ keçirmək üçün hərbi təcavüzü genişləndirib 12 avqustda Oltunun bəzi kəndlərini tutdular. 13 sentyabrda isə Şərqi Bəyaziddəki türk qüvvələrinə hücum etdilər. Bu vəziyyət qarşısında türk ordusu hərəkətə keçdi. Kazım Qarabəkir paşanın başçılıq etdiyi şərq ordusu 29 sentyabrda Sarıqamışı, 30 sentyabrda Göləni, 30 oktyabrda Qarsı, 7 noyabrda Gümrünü düşməndən azad etdi (14, 192-193).

17 noyabr 1920-ci ildə ermənilər sülh danışıqlarına razı oldular. Gümrüdə başlayan müzakirələr 2-3 dekabr 1920-ci ildə imzalanan Gümrü müqaviləsi ilə başa çatdı (12, 17-29). Müqaviləyə görə 1877-1878-ci illər türk-rus savaşı zamanı itirilmiş Qars, Sarıqamış, Qulp, Qağızman, Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İranın 1828-ci ildə ruslara verdiyi İğdır (Sürməli) Türkiyə torpaqlarına qatıldı.

Bolşevik təhlükəsindən qorxan gürcülər də sülh danışıqlarına girərək 23 fevralda Çıldırın qərb hissəsini, Ərdahanı, Artvini və Batumu Türkiyəyə qaytardı. Türk ordusu martın 7-də Axıskanı, 11-də Batumu, 14-də isə Axılkələyi azad etdi.

Bu hadisələr vaxtı bolşeviklər Qafqazda hakimiyyəti ələ almışdılar. Türkiyə 1921-ci ilin 16 martında Moskva sazişini imzaladı. Bu sazişə görə Batum, Axıska, Axılkələk və Acarıstan bölgələri Rusiyaya güzəştə gedildi, Naxçıvana Azərbaycan daxilində muxtariyyət verildi, Ağbaba nahiyəsinin böyük bir hissəsi isə Rusiya tərəfindən ilhaq edildi. 13 oktyabr 1921-ci ildə bağlanan Qars müqaviləsi ilə Moskva sazişi rəsmiləşdi, sərhədlər bugünkü vəziyyətində qəbul olundu (14, 39-47).

Bu müqavilədən ən çox zərər çəkən, şübhəsiz ki, pərən-pərən düşən Ağbaba əhalisi oldu. 1877-ci il müharibəsindən əvvəl Qarsın tərkibində Ağbabanın ümumi ərazisi 1100 kvadrat kilometrdən artıq idi. Müqavilə şərtinə görə Ağbaba parçalandı. Ağbabanın Ermənistanda qalan ərazisində 1930-cu ildə Amasiya və Qızılqoç (sonrakı adı: Qukasyan) rayonları yaradıldı. Ağbabanın mərkəzi qismi Amasiya rayonunun payına düşdü. Amasiyadakı 32 kənddən 8-nin, yəni Mumuxan, Qoncalı, Ördəkli, Sınıx, Söyüdlü, Seldağılan, Mustuqlu, Bağçalı kəndlərinin əhalisi 1920-ci illərin əvvəllərində ellikcə Türkiyəyə köç etdi (6, 8-9). Rayonun Qızıldaş, Qıdaşen, Xançallı, Qızılkilsə, Bozqala kəndləri 1930-1940-cı illər repressiyaları zamanı xarabalığa çevrildi (5, 37). 1988-ci ildə isə Ağbabanın azərbaycanlılar yaşayan axırıncı 19 kəndi də bütünlüklə deportasiyaya məruz qaldı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. − Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
2. Çelik F. Kars İli Tarihi. Kars, 1943, 50 s.
3. Dünya konfransının Sədr cənablarına // Azərbaycan SSR EA Tarix, Fəlsəfə, Hüquq Institutunun Xəbərləri, 1989, №4. S. 111-115.
4. Erim N. Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, c. I. Ankara, 1953, 708 s.
5. Ələkbərli Ə. Qədim Türk – Oğuz yurdu "Ermənistan". Bakı: Sabah, 1994, 203 s.
6. Əsgərov B. Ağbabada qalan izlər. − Bakı: Nurlan, 2001, 204 s.
7. Gökdemir A.E. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti. – Ankara, 1998, 289 s.
8. Hacılı A. Qəribəm bu vətəndə. Bakı: Gənclik, 1992, 216. s.
9. Kırzıoğlu F. Kars Ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920). Ankara, 1999, 136 s.
10. Kırzıoğlu F. Kars Tarihi. İstanbul, 1953, 517 s.
11. Kurat A.N. Üç Sancak: Kars, Batum, Ardahan. Ankara: 1970.
12. Soysal İ. Türkiyenin Siyasal Andlaşmaları. (1920-1945). cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, 696 s.
13. Tansel S. MMC, III. Ankara, 1973, 271 s.
14. Yerasimos S. Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye. İstanbul: Gözlem, 1979, 660 s.

THE POLITICAL SITUATION IN THE EARLY XXTH CENTURY AND THE ARMENIAN MASSACRES IN EASTERN ANATOLIA
SUMMARY

According to the outcomes of the Ottoman Army 93, the Ottoman Army withdrew from Selas Elvin-I and these land as a compensation were given to Russians. Covering a large portion of Southwest Caucasus Batum, Kars, Akhaltsikhe, Ardahan and in Akhbaba, began the transfer of 40 years of Russian captivity. In 1914 Russian-Ottoman conflicts started again. The Turkish population had to organize against Russian, Armenian and Georgian atrocities. The population had suffered from a hard and tormentous life by the time The South-West Caucasian republic was founded. At last this land was rescured by the Turkish Army. Turkey signed the Moscow treaty in March 16, 1921. According to this treaty Batumi, Akhaltsikhe, Ahilkelek and Adjara regions were given to Russians and Nakhchivan was given status of autonomy within Azerbaijan, while large part of Akhbaba was given to Russia.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА И ГЕНОЦИД, ОСУЩЕСТВЛЕННЫЙ АРМЯНАМИ
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается политическая ситуация в Восточной Анатолии в период Первой мировой войны и геноцид, осуществленный армянами против тюркского населения данного региона. Отмечается, что по результатам советско-турецкого Московского договора 1921 года территории Батуми, Ахалциха, Ахалкалаки и Аджарии остались в составе Грузии, а Нахчыван получил статус автономной области в составе Азербайджана.

Dr. **Turgay Bülent GÖKTÜRK,**
Süheyla GÖKTÜRK
Doğu Akdeniz Üniversitesi Gazimagusa/KKTC

KIBRIS'TA TÜRKLERE KARŞI YAPILAN KATLİAMLAR VE KANLI NOEL

Keywords: Cyprus, Genocide, Bloody Christmas, ENOSIS, EOKA

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin çeşitli evrelerinde dünyanın bütün kıtalarında soykırım, katliam, sürgün ve zorunlu yer değiştirme ve iskan (tehcir) olayları gerçekleştirilmiştir. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda devletler, etnik veya ulusal gruplar tarafından kendi amaçlarını gerçekleştirmek için sistemli olarak yaygın bir şekilde soykırım uygulanmıştır. Siyasal bilimci ve demograf J. Rummel 19. ve 20. yüzyılda gerçekleşen soykırımlarda, mevcut iktidarlar tarafından çeşitli teknikler kullanılarak öldürülen insan sayısının 170 milyon olduğunu belirtmektedir[1].

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme ve parçalanma döneminde 1821-1920 yıları arasında, tarihçi Justin McCarty, 5 milyon Türk'ün öldürüldüğünü; 5 milyon 300 binin üzerinde Müslüman-Türk'ün Anadolu'ya göç zorunda bırakıldığını, yaptığı araştırmalar sonucunda tespit etmiştir[2].

Maalesef Kıbrıs Türk halkı da dünya insanlık tarihinin bu en kanlı katliamlarından nasibini almıştır. Kıbrıs Türk halkı 1804-1974 döneminde Rumların insanlık suçlarına, yaygın bir soykırıma, katliamlara ve zorunlu göçlere maruz kalmıştır.

SOYKIRIM HEDEFİ İÇİN GEREKÇE

Tarihçi Chalk ve sosyolog Jonassohn, soykırımın hedefine ulaşması için dört tip gerekçenin bulunduğunu ileri sürmüşler ve bu gerekçeleri, potansiyel ve gerçek tehdidin yok edilmesi; gerçek ve potansiyel düşmanların arasını açmak amacıyla terörü yaymak; ekonomik refah düzeyini yükseltmek; bir inanç, bir teori ve bir ideolojinin yayılması amacıyla yaratılan fiili durumların oluşması şeklinde sıralamışlardır[3].

Belirtilen gerekçeler ışığında Rum-Yunan ikilisinin Türklere karşı gerçekleştirdikleri eylemlerin tamamen soykırım olduğunu net olarak belirtebiliriz. Rumlar Türkleri, Megalo İdea[4] hedefinin önemli bir halkası olan Kıbrıs adasının Yunanistan'a ilhak (ENOSİS) edilebilmesinin hedefi önünde potansiyel ve gerçek bir tehdit olarak görmüşler ve bu tehdidi ortadan kaldırmak için Türk halkını planlı yok etme eylemlerini uygulamışlar, silahlı eylemler başta olmak üzere ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarda fiili durumlar yaratmışlardır. Dolayısıyla bir eylemin soykırım hedefine ulaşabilmesi için gereken gerekçeleri yaratmışlardır[5].

KIBRIS'TA TÜRKLERE YAPILAN KATLİAMLAR

Rum-Yunan ikilisine göre Kıbrıs Türk halkı daha 1800'lerin başından itibaren başlatılan ENOSİS mücadelesinin başlıca hedefi olmuştur. Kıbrıs'ta Türk varlığına son vermedikçe ENOSİS hedefine ulaşamayacaklarının bilincinde olan Kıbrıslı Rumlar, Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlayarak her fırsatta Türklere saldırmışlar, katliam yapmışlardır. Rum-Yunan ikilisi süreç içinde Türklere saldırılarını hazırladıkları planlar çerçevesinde sistematik olarak gerçekleştirmişlerdir. Bu amaçla 1804 yılında Türklerin ilk katledilmelerinden 1974 barış Harekatı'na kadar yüzlerce Kıbrıslı Türk katledilmiştir. Yüz yetmiş yılı aşkın bir süre Kıbrıs Türk halkına uygulanan katliam eylemlerin-

---

1 Sefa M. Yürükel, **Batı Tarihinde İnsanlık Suçları**, Marmara Grubu Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul, 2004, s.6.

2 Gündüz Aktan, **"Türkler Büyük Kayıplarının Yasını Tutmamıştır"**, , Tarihte Türklere Yapılan Katliamlar-Panel, Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara, Şubat 2005, s.8.

3 Yürükel, **a.g.e**., s.22.

4 "Megali İdea (Büyük Ülkü)" eski Bizans İmparatorluğu içindeki topraklarda, yani Yunanistan, Girit, Rodos, Kıbrıs ve Anadolu toprakları üzerinde başkenti İstanbul olması düşünülen, Büyük Yunanistan'ı kurma ülküsüdür. Turgay Bülent Göktürk, **Türkiye'nin 1974 Öncesi Kıbrıs Politikaları, Vizyonu ve Uygulamaları**, Gazimagusa, 2014, s.5.

5 Ahmet Zeki Bulunç, "**Kıbrıs'ta Rumların Enosis Mücadelesinde İşledikleri Katliamlar ve İnsanlık Suçları**", Yakın Tarihimizde Türklere Karşı İşlenen Katliam ve Sürgünler Sempozyum Kitabı, Ankara, 2006, s. 47.

de masum ve savunmasız insanlar yollardan toplanarak öldürülmüş, yaşlı, kadın-erkek, çocuk-bebek demeden kurşuna dizilmiş, toplu mezarlara gömülmüş, ekonomik, kültürel bütün soykırım türlerine tabi tutulmuşlardır[1].

İngiliz Egemenliği Döneminde Rumların Gerçekleştirdiği Terör ve Katliamlar

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme ve güç kaybetme döneminde 77-78 Türk-Rus Harbi nedeniyle 4 Haziran 1878 yılında İngiltere ile imzalanan "Savunma Anlaşması" gereğince egemenliği Osmanlığı İmparatorluğu'nda kalması koşuluyla Kıbrıs adasının yönetiminin İngiltere'ye kira ile devredilmesinden sonra Rumlar adada ön plana çıkmaya başlamıştır. Rum Ortodoks Kilisesi'nin öncülüğünde, Yunanistan'ın yönlendirmesiyle Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı (ENOSİS) mücadelesi açıkça başlatılmıştır. İngiliz Profesör Beckingham'a göre; "*Rumlar, Ada'nın İngiltere yönetimine bırakılmasını Yunanistan'a katılma yolunda atılmış ilk adım olarak hoş karşıladılar*[2]". 1878 yazında Ada'nın ilk İngiliz Yüksek Komiseri Sir Garnet Wolseley, Larnaka Limanı'na ayak basar basmaz, kendisini karşılayan Rum Ortodoks Kilisesi Başpiskoposu Wolseley'e "hoşgeldiniz" derken, konuşmasının en önemli bölümünü şu sözler oluşturuyordu*: "Biz bu yönetim değişikliğini hoş karşılıyoruz, çünkü İngiltere'nin, daha önce Yunan Adaları'nı verdiği gibi Kıbrıs'ı da Yunanistan'a, Anavatanımız'a bırakacağından eminiz"*[3]. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1878 yılında Kıbrıs'ın yönetimini geçici olarak İngiltere'ye devretmesinden sonra Rum katliamları için ortam daha uygun hale gelmiştir. Türk varlığı Kıbrıs'ta devam ettiği sürece Enosis hayalinin gerçekleşmesi olanağı bulunmayacağını gören Rumlar, İngiliz Yönetimi'nin ilk yıllarından itibaren okullarında ve kiliselerinde açıkça Türk düşmanlığı aşıladılar[4].

1912 yılı Ada'da Rumların taşkınlıklarının arttığı ve Türklere karşı ölümle sonuçlanan saldırıların gerçekleştiği bir yıl oldu. Bunun temel nedeni de, Trablusgarp Savaşı ile Balkan Savaşı'nda Türklerin aldığı yenilgiler idi. Trablusgarp savaşının yaralarını sarmadan Balkan ülkelerinin saldırısına uğrayan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu zor durumunu fırsat bilen Kıbrıs Rumları, Mayıs 1912'de yeni tahriklere başvurdular. Bir yandan Osmanlı ordularının gerilemesini sevinç gösterileri ile kutlayıp Türkleri rencide ederken, bir yandan da Enosis eylemlerini yoğunlaştırdılar. Mayıs ayının sonlarına doğru bir Cuma günü "*Enosis ve Yaşasın Yunanistan"* sloganları atarak Hamit Mandraları'nda (bugünkü Hamitköy) oturan Türklere saldırdılar[5]. 5 kişinin öldürüldüğü, 100'den fazla kişinin de yaralandığı 1912 olaylarının Kıbrıs tarihinde ayrı bir önemi vardır.

Bu gelişmeleri izleyen günlerde, 3 Temmuz 1912 tarihinde, Rumlardan oluşan 5000-6000 kişilik bir grup, Rum Ortodoks Kilisesi'nin de desteğiyle ENOSİS'i gerçekleştirmek için harekete geçerek, Türklere karşı, Kıbrıs'ın otuz beş yerinde terörü hedefleyen olaylar çıkardılar. Rumlar yaptıkları bu saldırılarda, Türklere ait iş yerlerini, camileri ve evleri yakıp yıktılar, 4 Türk'ü katlettiler, 100'ün üzerinde Türk'ü de ağır şekilde yaraladılar[6].

Yunan isyanının 100. yıldönümü olan 25 Mart 1921'de 500 kilisede toplanan Rumlar ilk ENOSİS Plebisitini yaparak ilhak yönünde bir kararı onaylamışlar ve İngiliz Yönetimine başvurarak ENOSİS istemişler, on yıl sonra 17 Ekim 1931'de de ENOSİS için ayaklanmışlardır[7]. 1800'lü yıllar-

[1] Bulunç, **a.g.e.,** s.47.
[2] Ahmet An, "Kıbrıs Türkleri-1", **Yeni Kıbrıs**, Ekim 1998, s.20.
[3] Şükrü S. Gürel, **Kıbrıs Tarihi 1878-1960**, Kaynak Yay., Ankara, 1984.s. 41.; Harid Fedai, **Kıbrıs'ta Masum Millet Olayı**, KKTC Turizm ve Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1986, s.199.; Ahmet Gazioğlu, **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) Enosis Çemberinde Türkler**, Lefkoşa, 1996, s. 31; ORR. C. W. J. **Cyprus Under British Rule**, London, 1918 ve 1972, s.160.
[4] Enosis fikrinin Rum çocuklarına nasıl aşılandığını bir Rum yazar olan Tenekides şöyle açıklıyor: "*Rum okulları Helen düşüncesini yaymak amacı ile kullanılıyordu. Rum öğretmenler çiçeklerle çerçevelenmiş Yunanistan'la birleşmelerini temsil eden armağanları Vali'nin kasabaları ziyareti sırasında verirken mızraklı bir alay gibi sıraya sokulan öğrenciler önceden öğretilmiş olan 'Yaşasın enosis' çığlıkları atıyordu".* Menter Şahinler, **Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Siyaseti**, Rumeli Kültür ve Dayanışma Derneği yay., İstanbul, 1979, s. 111.
[5] Nuri Köstüklü, *"***Balkan Harbi Sırasında Kıbrıs Türkleri'ne Yapılan Baskılar ve Kıbrıs Mevlevihanesi'nin Faaliyetleri***"*, Kıbrıs Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, 1996, s.349-350.
[6] Yürükel, **a.g.e.**, s.119.
[7] 1931 Ayaklanması için ayrıntılı bilgi; Turgay Bülent Göktürk, **Enosis'in Doğuşu ve Düşünceden Eyleme Geçişi, 1931 İsyanı**, Lefkoşa, 2009,

dan beri süren yoğun ENOSİS propagandası, nihayet 1931 yılında fiili ve silahlı bir ayaklanmaya dönüşmüştür. Dikkat edilmesi gereken nokta, Rum İsyanı'nın, Kıbrıs'ın sömürge idaresinden kurtulup bağımsızlığını kazanması amacıyla değil; Megalo İdea peşinde koşan yayılmacı Yunanistan'a ilhak edilmesi için yapılmış olmasıdır. Yunan Konsolosu'nun kışkırtmalarıyla "Milli Kurtuluşumuz Yunanistan'la birleşmektir" diyen Papaz Nikodimos'un peşine takılan Rumlar, "ilhak" sloganları atarak hükümet binalarını ve Vali konağını yakmaları yanında 7 kişiyi de öldürdüler ve 67 kişiyi de yaraladılar[1].

Aldığı sert önlemlerle isyanı bastıran, 400 kişiyi tutuklayan, isyanın ele başlarını adadan süren İngiliz yönetimi; milli tarihlerin okutulmasını yasaklamış, basına sansür uygulamış, siyasi faaliyetleri ve milli bayrakların çekilmesini yasaklamış, yasama meclisi niteliğindeki Kavanin Meclisi'ni de kapatmıştır. İsyana katılmayan Kıbrıs Türkleri de sömürge yönetimi tarafından cezalandırılmış, temsilcileri Kavanin Meclisi'nden uzaklaştırılmış, konan tüm yasaklamalara Türkler de muhatap olmuştur. Böylece Türk halkı, sömürge yönetiminin haksız baskısına bir daha maruz kalmıştır[2].

EOKA Dönemi

Türk halkını yok edip, Adayı Yunanistan'a bağlamak için kurulmuş bir terör örgütü olan EOKA için Kıbrıs'ta başlayan yeni açılım döneminin baş organizatörü, Başpiskopos Makarios III idi. Göreve geldiğinde danışmanlarıyla çizdiği yol haritası kapsamında, uluslararası alanda konunun Birleşmiş Milletler (BM)'e yansıtılması için enerji harcayan Makarios, içeride de amaçlarına uygun hareket edecek bir Rum Gençlik Teşkilatı oluşturma çabasına girdi. Bu maksatla Yunanistan'da bir yeraltı örgütü kuran eski Yunan subayı Georgios Grivas'ı aynı özelliklere sahip bir Rum Gençlik Örgütü (PEON) kurması için Kıbrıs'a davet etti[3]. Grivas'ın, 1951'de Başpiskopos'un direktifleri doğrultusunda kurduğu PEON, yine Başpiskopos'un önderliğinde ve emirleri doğrultusunda iki yıl faaliyette bulundu. Haziran 1953'de İngiliz Yönetimi tarafından "*muzır ve tahrik edici hareketlerinden dolayı"* kapatıldı. Kapatılmasının ardından faaliyetlerini bir yeraltı örgütü olarak sürdüren PEON, daha sonra 1955 yılında kurulan EOKA Terör Örgütü'nün de çekirdeğini oluşturdu[4].

ENOSİS örgütlenmesini tamamlayan Rum-Yunan ikilisi ENOSİS startejisini uygulamaya koymuş ve bizzat Yunan Dışişleri Bakanı Stefanoplus'un direktifiyle EOKA; 1 Nisan 1955'de ilk bombalarını patlatarak resmen eyleme başlamıştır. Eylem yaptığı dönemde yüzlerce Türkün yanı sıra, 100 İngiliz ve yüzlerce Rum'u katleden EOKA militanları, 30 Türk köyünü yakıp yıkarak burada yaşayan Türklerin göç etmesine neden olmuşlardır.

1955-1959 Dönemi Katliamları

EOKA'nın amacı, önce İngilizleri adadan atmak, ardından da kitlesel bir imha hareketiyle Türk halkını yok ederek adayı Yunanistan'a bağlamaktı. Ancak, İngilizlerin adadan ayrılması beklenmeden, ENOSİS stratejilerine uygun olarak 21 Haziran 1955'den itibaren ENOSİS'in önünde gerçek engel olarak gördükleri Türklere yönelik saldırılar başlatılmıştır. Vasilya, Litrangomi, İnönü ve Aytotro köylerine yapılan planlanmış ve önceden programlanmış saldırılar sonunda çok sayıda Kıbrıslı Türk katledilmiştir.

Türlerle Rumların yaşadığı karma köylerden biri olan Vasilya köyünden diğer bir köye gelin götüren Türk gençleri 14 Mart 1956 tarihinde Kilise çanlarının çalmaya başlamasıyla birlikte Rumla-

---

[1] Bulunç, a.g.e., s.50.

[2] Harid Fedai, **Kıbrıs'ta Masum Millet Olayı**, KKTC Turizm ve Kültür Bakanlığı Yay. İstanbul, 1986, s. 175-177.

[3] Megali İdea doğrultusunda Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamak amacıyla kurulan EOKA Terör Örgütü'nün lideri olan Grivas emekli bir Yunan yarbayıdır. 23 Mayıs 1898'de Kıbrıs'ta Trikomo köyünde orta tabakadan bir ailenin çocuğu olarak doğan ve 1914 yılına kadar ailesinin diğer üyeleri gibi Ada'da Türk tebaası olarak bulunan Yorgos Theodoros Grivas, müracaat eden her on kişiden birinin kabul edildiği "Ümit Verenlerin Okulu" olarak bilinen Atina'daki Helen Kraliyet Askeri Akademisi'ne girmiş, ateşli bir Yunan milliyetçisidir. Kıbrıs'ta işlediği cinayetler sonrasında Yunan Genelkurmayı tarafından Korgeneral rütbesiyle ödüllendirilmiş, ordusuz bir general olan ve Yunan Kralı tarafından Üstün Cesaret ve Üstün Hizmet madalyalarıyla taltif edilen Grivas, Anadolu'nun Yunanlılarca işgal edildiği dönemde Yunan Ordusu'nda teğmen olarak görev yapmıştır. "Cennetle Cehennem birleşirse ve su ile ateş yan yana gelebilirse ancak o zaman Türklerle dost olabiliriz" diyen ve bütün ömrünü Kıbrıs'ı kana bulamaya ve masum insanları katletmeye adamış olan Grivas, 27 Ocak 1974'de Leymosun'da ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ü. Haluk Bayülken, **Cyprus Question and The United Nations**, MSB Yay., Ankara, 1983, s.7.

[4] EOKA=Enodiki Organosis Kibrion Agonisdon, Kıbrıs Mücadelecileri İlhakçı Teşkilatı.

rın saldırısına uğramıştır. Kıbrıslı Türklere, çocuk, genç, yaşlı, kadın-erkek gözetilmeden her fırsatta saldırılmış, katliam yapılmıştır.

Mustafa Ahmet Beyaz ve eşi, 9 Kasım 1957 tarihinde köylerine giderken yolda öldürülmüştür.

Mevleviler'e ait Kırklar Tekkesi Şeyhi 6 Temmuz 1958 günü Rum teröristlerce öldürülmüştür.

İnönü (Sinde) köy otobüsü, EOKA teröristlerinin 1958 yılında kurdukları pusuda otomatik silahlarla taranmış ve yedi Türk yolcu katledilmiştir.

EOKA'nın fiilen faaliyete geçtiği 1 Nisan 1955- 1958 tarihleri arasında yüzlerce Türk öldürülmüş, 28 köyden 1334 Türk, göç etmek zorunda kalmıştır[1].

KIBRIS CUMHURİYETİ DÖNEMİ

1960 yılında İngiliz Yönetiminin yerine kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Makarios, Türk ve Rum toplumlarının siyasal eşitliğine ve ortak egemenlik haklarına dayalı Kıbrıs Cumhuriyeti'ni yaratan anlaşmalara imza attıktan sonra, imzaların mürekkebi kurumadan, aşamadığı Türk direnmesine kindar bir göndermede bulunarak, "*Cumhuriyet, bizim için Enosis'e sıçrama tahtasıdır"* diyordu[2].

Henüz Cumhuriyet'in ilanının üzerinden bir aydan az bir zaman geçmeden bu kez de *New York Herald Tribune* gazetesine yaptığı açıklamada "*İlhak davası ölmemiştir. İlhakın unutulmuş olduğunu söyleyemem*"[3] ifadeleriyle EOKA militanlarını övmüş; Türklere verilen haklar nedeniyle devletin yönetilemediğini, devlet sisteminin fonksiyonel hale getirilebilmesi için Anayasa'da Türklere verilen hakların kaldırılmasını, Garanti ve İttifak Antlaşmaları'nın feshedilmesini istemiştir. Zaten 1950 yılında Kıbrıs Ortodoks Kilisesi Başpiskoposu olarak seçildiğinde, "*Ulusal bağımsızlığımızın doğuşu için çalışacağıma ve Kıbrıs'ı anavatan Yunanistan'a ilhak etme siyasetimizden hiçbir zaman vazgeçmeyeceğime kutsal kitap üzerine and içerim"*[4] diyerek Enosis yemini etmiş ve bu maksatla, günahsız insanları acımasızca öldüren bir terör örgütünün kurulmasını sağlamış bir din adamının, kilise başpiskoposunun, ayrı dinlere sahip iki toplumdan oluşan bağımsız bir devletin yönetiminin en üst noktasına, cumhurbaşkanlığına getirilmesi, üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur.

Kanlı Noel'in Başlangıcı ve 1963-1974 Dönemi Rum Katliamları

Türkleri imha ederek Kıbrıs'ı Yunanistan'a ilhak etme girişimi 1963 yılında Akritas Planı ile uygulamaya konmuştur. Rum yayın organı Patris gazetesinde 21 Nisan 1966 tarihinde yayınlanarak ortaya çıkan çok gizli kodlu Akritas Planı'na göre Kıbrıs Türk halkı ani bir saldırı ile tamamıyla yok edilecek ve Ada Yunanistan'a bağlanacaktı. Akritas Planı'nı, Cumhurbaşkanı Makarios, Akritas kod adlı İçişleri Bakanı Yorgacis, Temsilciler Meclisi Başkanı Klerides ve GKRY'nin 2003- 2008 yıllarında Başkanlığını yapan, o günkü Çalışma Bakanı Papadopulos hazırladılar, fiilen yönettiler ve yönlendirdiler[5].

Cumhuriyet ilanını Enosis'e giden yolda bir atlama taşı olarak gördüğünü açıkça ifade eden Makarios, zaman geçirmeden hazırlıklara girişti. Bu hazırlıkların neler olduğunu, o dönemde Kıbrıs Ordusu görevinde bulunan Yunan General George Karayannis'in Atina'daki *Ethnikos Kryx* gazetesinde, 13 Haziran 1965 tarihinde yayımlanan açıklamalarından öğreniyoruz. Karayannis'in açıklamasındaki;

"*Makarios, 1960 yılının Ağustos ayında (Anlaşmaların imzalandığı günlerde) aşağıdakileri uygulama kararı aldı:*

Kıbrıslı Rumları muharebeye hazırlık amacıyla gizlice silahlandırmak, anayasa'da değişiklik yaparak Cumhurbaşkanı Muavini'nin veto yetkisini ortadan kaldırmak, muharebeye hazırlanmak için gizli bir plan hazırlatmak.

---

[1] Bulunç, **a.g.e.,** s.53.

[2] Ahmet Tolgay, ***Fırtına ve Şafak***, KTMD Yayını No:8, 1998, Lefkoşa, s. 77.

[3] **New York Herald Tribune**, 27 Eylül 1960; ***Kıbrıs'ta Barışa Engel ENOSİS***, KTFD Enformasyon Dairesi Belge Yayınları No:10, Eylül 1982, s.11.

[4] **A.g.e**., s.10; **Cyprus Problem: Why No Solution**, 1997, Public Relation Dept. of the TRNC Ministry of Foreign Affairs and Defence, Nicosia,1997, s. 21.

[5] Bulunç, **a.g.e**., s. 54.

Kıbrıslı Rumlar böylece muharebeye hazırlandılar ve kurulan gizli örgütün adı daha sonra 'Rum Milli Muhafız Ordusu' adını aldı. Türklerin Anayasa'da değişiklik yapılmasını reddetmeleri üzerine, Makarios gizli planını yürürlüğe koydu ve Rumların Türklere karşı saldırıları, Aralık 1963'de başlatıldı[1]*."*

ifadelerinden de anladığımız gibi, Başpiskopos Cumhuriyetin ilanından itibaren, ortaklığı yıkmak ve Enosis'i gerçekleştirmek adına gizli örgüt kurulması emrini vermiş ve daha sonra adının "Akritas Planı" olduğunu öğrendiğimiz Türkleri yok etme planını hazırlatmıştı. 21 Aralık 1963'de de bu planı yürürlüğe koyarak Türklere karşı silahlı saldırıyı başlatmıştı.

Akritas Planı'na göre oluşturulan paramiliter Rum kuvvetleri'nin elemanları, 21 Aralık Cumartesi gününün ilk saatlerinde, sabaha karşı 02.00'de, Lefkoşa'nın Türk mahallesi olan Tahtakale semtinde, evlerine dönmekte olan iki arabadaki Türklerin kimliklerini kontrol etmek istediler. Kendilerinin polis olduğunu söyleyen sivil kıyafetli ve silahlı Rumlar, arabadakilerin inmelerini ve aranmak için sıraya girmelerini zor kullanarak emrettiler. Kadınlarının erkekler tarafından elle aranmasına izin vermek istemeyen Türkler ile Rumlar arasında tartışma çıktı. Bu sırada bir Türk kadını, kendini polis olarak tanıtan Rumlardan birini tanıdı ve O'nun polis değil, Olimpiakos Futbol Kulübü'nden Yanni adlı bir Rum olduğunu bağırarak duyurdu. Bunun üzerine paniğe kapılan Rumlar, ateş etmeye başladı. Açılan ateş sırasında durdurulan araçta bulunan iki kişi can verdi, dört kişi de yaralandı. Bu olaydan bir saat sonra başıbozuk Rum askerleri Türk kamu binalarına ateş açtı. Daha sonraki günlerde de özellikle Lefkoşa'nın Dereboyu ve Küçük Kaymaklı mahallesindeki Türk evlerine karşı Rum taarruzları başladı ve Kıbrıs tarihinde "*Kanlı Noel*" olarak anılan olaylar tüm Kıbrıs'a yayıldı. Böylece Akritas Planı gereğince Türklerin yok edilmesi harekatı başlamış oldu.[2].

Plana göre başlatılan Rum saldırıları, "eski bir EOKA tedhişçisi (teröristi) olan Kıbrıs Cumhuriyeti İçişleri Bakanı Polikarpos Yorgacis'in özel ofisinden yönetilmekteydi[3]. GKRY Başkanı Papadopulos'un Akritas Örgütü'nün Başkan yardımcısı olarak üst düzeyde sorumluluk yüklendiği Akritas Planı uygulaması, sonuçları itibarıyla 20. yüzyılın önde gelen soykırım ve ağır insanlık suçlarından biridir. Bu planın uygulamaya konmasıyla Türkler 103 köyden göç ederek Ada'nın % 3'lük bölümüne sığınmışlar on bir yıl ağır bir kuşatma ve ambargo altında yaşamışlardır. Türklerin terk ettiği köyler ve evler yakılıp yıkılmış, 500'ü aşkın Türk katledilmiştir. Aralık 1963-Temmuz 1974 döneminde Türkler yollardan toplanarak, köyler basılarak, kadın, erkek, genç-yaşlı, çocuk-bebek ayırımı yapılmadan kurşuna dizilmişler, toplu mezarlara canlı canlı gömülmüşler, hastanelerdeki Türk hastaların kanları çekilerek öldürülmüşlerdir[4].

Kanlı Noel'de hapishanelerde bulunan Türk tutuklular çok ağır işkencelere tabi tutulmuşlar ve bir kısmı katledilmiştir. Rum-Yunan askerleri Aralık 1963-1964 tarihleri arasında kadın ve çocukların da dahil olduğu yüzlerce Türkü tutuklamışlar ve hapishanelerdeki Türk mahkumlar yanında bu Türklere de işkence yapmışlar, bir kısmını öldürmüşler, işkenceler sonucu bazılarını da sakat bırakmışlar, Rum mahkumları silahlandırmışlar, Türk mahkumları koğuşlardan alarak hücrelerde kapalı tutmuşlardır[5].

Rum katliamlarını yaşayan ve anılarını kitaplaştıran Gibbons, Ayvasıl (Ayios Vasilios) köyü katliamı hakkındaki gözlemlerini şöyle ifade etmektedir:

"*Silah sesleri duyuldu; tüfek dipçikleri ile kilitli kapıları kırdılar; insanlar sokaklara sürüklendi; 70 yaşında bir Türk, kırılan ön kapısının sesiyle uyandı. Sendeleyerek yatak odasından çıktığında, bir sürü silahlı gençle karşılaştı. "Çocuğun var mı?" diye sordular. Şaşkın bir biçimde "Evet" dedi. "Dışarı gönder" diye emrettiler. 19 ve 17 yaşlarındaki iki oğlu ve 10 yaşındaki kız torunu aceleyle giyinip, silahlı adamların peşinden dışarı çıktılar. Çiftlik duvarının dibine dizildikten sonra, silahlı adamlar tarafından makineli tüfek ateşiyle öldürüldüler. Başka bir evde, 13 yaşında bir erkek çocuk elleri dizlerinin arkasına bağlanıp yere yıkıldı. Ev talan edildi ve talancılar çocuğu tekmeleyip ırzına geçip, sonra da bir tabancayla başının arkasından vurdular. O gece Ayios Vasilios'ta toplam olarak*

---

[1] İrfan Kaya Güler, Ertan Efegil, **Avrupa Birliği Kıskacında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını),** Ankara, 2001, Önsöz, s. IX.
[2] **BCA**.030.01.64.394.29.
[3] Harry Scott Gibbons, **The Genocide Files**, Charles Bravos Publishers, London, 1997, s. 66.
[4] Bulunç, **a.g.e.,** s. 55.
[5] Bulunç**, a.g.e.,** s. 56.

12 Türk katledildi. Diğerleri toplandı, itilip kakılarak oradaki Türklerin yanına sığınmak üzere Skylloura yoluna çıkarıldı. Gecelikleri, pijamaları ve çıplak ayaklarıyla soğukta sendeleyerek ilerlemeye başladılar. Rumlar karanlıkta arkalarından ateş ediyorlardı. Silahlı adamların dikkati Türk evlerine çevrildi. Evleri yağmalayıp tahrip ettiler, yorulduklarında da ateşe verdiler. Aynı yörede, tek kalmış çiftlik evlerinde dokuz Türk daha öldürüldü[1]*."*

Gibbons'un anılarında belirttiği diğer bir katliam olayı 208 Türk'ün yaşadığı Lefkoşa'nın Mathiati Köyü'nde gerçekleştirildi: *"(...) İlk dakikalarda üç Türk ciddi olarak yaralandı. Türkler beyaz, küçük evlerinden sokağa fırladıklarında, küfreden ve çığlıklarla gülen kalabalık, bunları yol boyunca iteklemeye ve tekmelemeye başladı. Dipçik darbeleriyle yerlere yıkılan dehşete kapılmış Türkler sokaklarda sürüklenirken kalabalık, evlere doluşup, ocaklardan yanan kütükleri çekip perde ve yatakları yakmaya başladı. Gürültüyle uyanıp ağlamaya başlayan emzikli bebeleri sıkıca tutmuş, çoğu gecelikli ve ayakları çıplak olan kadınlar, yürüyebilen ve pantolon veya mavi çizgili pijamalarının paçalarını tutmuş çocuklarıyla birlikte, yaralılarını sürükleyen Türkler alevler içindeki sokaklarda itilip kakılıyorlardı. Rum gençler histerik bir biçimde evlere ateş ediyor, kısılmış sesleriyle çılgıncasına bağırıyorlardı. Ateşler evlerin bir kısmını bütünüyle kaplamadan gruplar halinde içlerine doluşup eşya ve tabak-çanağı kırmağa, değerli eşyaları kapıp ceplerine doldurmaya başladılar. Evlerin gerisinden gelen çılgınca sesler saldırganların dikkatini Türklerin hayvanlarına çekti. Ahırlara doluşup sağlam inekleri, keçi ve koyunları makineli tüfekle taradılar. Tavukları havaya atıp, gıdaklar ve çırpınırlarken ateş ediyorlardı. Kalabalık kana susamış bir çılgınlık içinde bağrışıyordu. Türkler, donmuş, açık yol boyunca sürüklenip köyden çıkarıldılar. Azap içinde, tamamıyla Türklerin oturduğu bir sonraki köyün, Kochatis'in yakınlarında bırakıldılar. Kochatis köyünün Türkleri komşularına yardım etmek için evlerinden fırlarken kalabalık ateş etme, yakma ve yağmalama çılgınlığına devam etmek üzere Mathiati'ye geri döndü*[2]*."*

Kanlı Noel saldırılarında önemli ilk kitle katliamlarından biri de bir Türk yerleşim birimi olan ve 800 kadar Türk'ün yaşadığı Küçük Kaymaklı'da yapılmıştır. Bu katliam sırasında öldürülen çok sayıdaki Türkün arasında eli ayağı tutmayan (engelli) bir Türk genci ile başından vurularak öldürülen 70 yaşındaki bir imam da bulunuyordu. Lefkoşa'da Küçük Kaymaklı ve yüzün üstünde Türk ailesinin yaşadığı Çağlayan bölgelerine yapılan katliam saldırıları sırasında binlerce Türk evi boşaltılmıştır. Küçükkaymaklı köyü tamamen yakılıp yılmıştır. Küçük Kaymaklı'dan göç etmek zorunda kalan Türkler hemen yakındaki Hamit Köye sığınmışlar ve orada Türkiye'den Kızılay'ın gönderdiği çadırlarla oluşturulan "çadır mahallesinde" yıllarca yaşamışlardır.

Kanlı Noel soykırımının bir simgesi haline gelen ve dünya kamuoyunda büyük infial yaratan Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı'nda görevli Binbaşı Dr. Nihat İlhan'ın çocukları ve eşi barbar Rum saldırılarında canlarını kurtarmak için saklandıkları banyo küveti içinde kurşunlanarak öldürülmüşlerdir. 24 Aralık Salı gününde de Rumların saldırıları bütün şiddetiyle devam ederken Kumsal bölgesinin ölü bölge olarak düşünülerek savunmasız bırakılması üzerine, uzun zamandır bu bölgede Türklerle yaşayan ve Türkleştiği zannedilen Avrağami isimli Ermeni asıllı bir Rum'un bu bölgede Türk direnişi olmadığını Rumlara haber vermesiyle Rum katliamları başlar. Terezepulos kod isimli bir Yunan subayının komutasındaki 150'den fazla Rum, Kumsal bölgesine gelirler ve İrfan Bey Sokak, 2 numarada oturmakta olan KTAK doktoru Binbaşı Nihat İlhan'ın 37 yaşındaki eşi Mürüvet İlhan, çocukları Murat, Kutsi ve Hakan saklandıkları küvetin içinde Rumlar tarafından katledilir ve dünya basını bu olayı anında bütün dünyaya yansıtır[3];

Gibbons, kitabında Kumsal katliamı hakkındaki gözlemlerini şöyle ifade etmektedir:

"Silahlı adamlar kapıları kırdılar; dipçikleyerek, döverek, yumruklayarak ve küfrederek Türk evlerine doluştular. Kumsal'dan geri çekiliş başladı. Bir kere daha, Naziler'in saldırısı altında bozguna uğrayan Avrupa'da olduğu gibi aileler, şaşırmış, dehşete düşmüş bir halde kulaklarında tüfeklerin gürültüsü ve makinelilerin takırtısının yankısıyla evlerinden soğuk sokaklara döküldüler. Kayıp düşerek, birbirlerine tutunarak koşmaya başladılar. Sokakta bir kadının "Allah rızası için birisi yardım etmeyecek mi?" diyen çığlığı yankılandı. Kumsal'ın Türk sakinlerinin 159'u o gece kaçamadı.

---

[1] Harry Scott Gibbons, **Peace Without Honour**, Ankara, 1969, s.73.
[2] Gibbons,1969, **a.g.e.,** s. 31.
[3] **Daily Mail**, 28 Aralık 1963

Banyodaki dört kişi ve ev sahibesinden başka dört kişi daha o gece öldürüldü; 150'si rehin alındı. Rehinelerden bir kısmını bir daha gören olmadı[1]*."*

Rum barbarlığının, vahşetinin ve işledikleri insanlık suçlarının çarpıcı örneklerinden biri de Rum bölgesinde bulunan devlet hastanesinde tedavi gören hastaların kanlarının alınması ve katliam harekatında yaralanarak hastanelere kaldırılan Türklerin kan yerine su verilmesi suretiyle öldürülmeleridir. Bu arada hastanede çalışan bir hastabakıcı ve tedavi gören genç bir Türk öğretmen de hastaneye gelen silahlı Rumlar tarafından, Türk Başhemşire'nin odasında vurularak öldürülmüştür[2].

İtalyan gazeteci Giorgia'nın 1964'de yapılan Rum katliamlarına ilişkin gözlemleri de çarpıcıdır: "*Şu anda Türklerin köylerinden göçlerine şahit oluyoruz. Rum terörü acımasız; binlerce kişi evlerini, topraklarını, sürülerini terk ediyor. Bu sefer Helenlik laflarının ve Plato'nun bütününü bu barbarca ve kudurmuş davranışları gizlemesi imkansız. Türk köylerinde akşam üstü saat dörtte sokağa çıkma yasağı yürürlüğe giriyor. Tehditler, silah sesleri ve kundakçılık girişimleri karanlık basar basmaz başlıyor. Ne kadın, ne de çocuğun gözetilmediği Noel katliamından sonra, herhangi bir mukavemet imkansız gözüküyor*[3]*."*

Lefkoşa'nın Ayios Sozomenos köyündeki olaylar hakkında, *Time* muhabiri Robert Ball ise gözlemlerini şöyle dile getirmektedir: *"En şiddetli çarpışma, Rumların yumru yumru zeytin ağaçlarının örtüsünden yararlanarak taarruz ettikleri köyün batı kıyısında olmaktaydı. Dokuz Türk'ün sığındığı kerpiç evin bir penceresi bir roketatar mermisiyle uçurulmuş, ikinci katı da kurşun delikleriyle tam anlamıyla kevgire dönmüştü. Umutsuzluk içinde dere yatağına doğru, kaçmaya çalışan bir Türk çoban, kapıdan birkaç adım ötede vuruldu. Bir diğeri ise eline geçirdiği bir yabayla Yunan mevzilerine tek başına, nafile bir taarruza kalktı, hemen öldürüldü*[4]*."*

Akritas Planı ile Rum-Yunan ikilisinin Kıbrıs'ta başlattığı soykırım harekatı, soykırım tanımları bağlamında bütün türleri içeren bir niteliktedir. Kıbrıs Türk halkının 21 Aralık 1963-20 Temmuz 1974 tarihleri arasında geçen on bir yıl içerisinde yaşam koşulları ağırlaşarak bir varoluş ve direniş mücadelesi vermiştir. Bu dönemde Ada'daki Türk nüfusun yarısı göçmen olarak sınıflandırılmıştı. Silah zoruyla göç ettikleri köylerine ve terk ettikleri evlerine dönmeleri imkansız olan on binlerce Türk, on bir yıl boyunca insanlık dışı koşullarda ve Rum ablukası ile ambargosu altında göçmen kamplarında, çadır kentlerde yaşamıştır. Rum saldırıları sonucunda boşaltılan 103 köyün ve terk edilen binlerce evin büyük bir çoğunluğu bombalanmış veya kundaklanma sonucunda tamamıyla veya kısmen tahrip edilmiş, yağmaya uğramış ve içinde yaşanamayacak bir duruma getirilmiştir[5].

Ada'nın %3'lük kısmına sıkıştırılmış olan Türk halkının gidebileceği hiçbir yer yoktu, iskan edilebilecekleri ev yoktu. Türk memurların tamamı işlerinden atılmış ve Rumların yanında çalışanlar kovulmuş, tarımla uğraşanlar topraklarından koparılmıştı. Türkiye, Kızılay vasıtasıyla, Türklere temel gıda maddeleri yardımında bulunarak, her aileye belirli miktarda un, pirinç, kuru fasulye, şeker, yağ ve diğer elzem maddeleri yardım olarak, bu on bir yıl boyunca gönderdi. Türkiye'nin gönderdiği yardımları BM görevlileri Rumların denetiminde Türk bölgelerine ulaştırdı. Rumlar Türkiye'den gelen yardımları silah arama bahanesi ile kasaları kırarak açıyor, gıda malzemelerini yerlere boşaltıyor ve bundan sonra kamyonlara yüklenmesine izin veriyorlardı. Bu arada gelen yardımların yarısı tahrip oluyor ya da çalınıyordu.

Türk bölgelerinden çıkıp başka yerleşim yerlerine seyahat eden Türkler yollara

kurulmuş barikatlarda ve yerleşim yerlerine giriş çıkış noktalarında saatlerce bekletilerek, insanelık dışı tahkir edici aramalara tabi tutuluyorlardı. Bu aramalarda Türklerin üzerlerindeki paralar ve değerli eşyaları alınıyor, yüzlercesi çıktıkları bölgelere bir daha geri dönmüyor ya da gidecekleri yerlere hiç varamıyorlardı. Rum polisinin hazırladığı uydurma "arananlar" listesinde isimleri olduğu gerekçesiyle çok sayıda Türk yollardan alınarak sorgusuz sualsiz tutuklanıyor ve infaza maruz kalıyordu. Bu şekilde 700'ü aşkın Türk yollardan alınarak öldürülmüş ve kayıplar listesindeki yerlerini almıştır.

---

[1] Gibbons, 1969, **a.g.e.**, s. 76.
[2] Gibbons, 1997, **a.g.e.**, ss. 66-68.
[3] Giorgio Bocca, **İl Giorno**, 14 Ocak 1964.
[4] Robert Ball, **Time**, 14 Şubat 1964.
[5] Harry Scott Gibbons, **Kıbrıs'ta Soykırım**, Near East Publıshıng, Çev. Alparslan Yılmaz, Ankara, 2003, s. 293.

Rum köylerine yakın ve sınır olan Türk köylerinin otlaklarına Rum çobanlar sürekli zehir atıyorlar ve hayvanların ölmesini sağlıyorlardı. Ayrıca tarlalarında çalışan Türk köylüleri kadın çocuk demeden öldürüyorlardı. Türk bölgelerine giren araçların akaryakıt depoları Rumlarca kontrol edilerek dört litreden fazla olan depoları boşaltılarak el konuyordu.

Rumlar belirtilen soykırım uygulamalarıyla Türkleri işsiz, gelirsiz, yavaş fakat kesin bir sefalete doğru sürükleyen bir strateji uygulayarak Kıbrıs'ta Türk varlığını eritmeyi hedeflemişlerdi. Bu uygulamalar yanında Grivas ve emrindeki EOKA teröristleri küçük ve savunması daha zor olan Türk bölgelerini yok etmek amacıyla sistemli ve programlı bir şekilde kanlı saldırılar düzenliyordu[1].

SONUÇ

Bilinsin ki sadece EOKA Terör Örgütü için onurlu(!) olan ve maalesef halen bayram olarak kutlanan o günler; tüm insanlık için; küvetlerin içine doldurarak katlettikleri bebeklerle, tecavüz ettikleri savunmasız kadınlarla, mağaralara sürdükleri biçare yaşlılarla, onlarca toplu mezara doldurdukları sivillere yaptıkları katliamlarla, bugün halen kanıtları olan; belge, fotoğraflar ve filmlerde acı ile anılmaktadır.

Rum liderlerinin ve müttefikleri Yunanistan'ın, AB üyeliği arkasına sığınarak yüzlerce insanın kanlarını döktüğü günleri, yani soykırıma başlama kararı aldıkları 1 Nisan gününü, bir bayram yapmaları, Kıbrıs Türkleri, diğer tüm Türkler ve de tüm insanlık için kabul edilemez bir durumdur.

Bizim burada anlattıklarımız, kesinlikle düşmanlık yaratmak amacı gütmemektedir. Bulunduğumuz coğrafya zorunlu da olsa, Rumlarla komşu olarak yaşamayı gerektirmektedir. Ancak, bu zorunluluk, geçmişte bize yapılanları unutmamıza bir gerekçe olamaz. Aynı şekilde bu zorunluluk, Rum yönetiminin bugün bile topraklarımız üzerinde besledikleri emelleri görmememiz için bir neden olamaz. Geçmişte yapılanları bileceğiz ki bugün ki özgürlüğün kıymetini daha iyi anlayalım ve daha güçlü sahip çıkalım. Bunun için geçmişte yaşananları özellikle gençlerimize her fırsatta anlatmalıyız. Unutmayalım ki "Tarihlerini bilmeyenlerin coğrafyalarını başkaları çizer".

KAYNAKLAR

I. ARŞİV KAYNAKLARI

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri
TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Kıbrıs Türk Milli Arşivi
İngiltere Foreign Arşivi (Rauf R. Denktaş ile Ahmet C. Gazioğlu'nun kişisel arşivi ve Dr. Gürhan Yellice'nin kişisel dijital arşivi)
A. Foreign Office Files and Correspondence
B. Colonial Office Correspondence

II. SÜRELİ YAYINLAR

Daily Mail
İl Giorno
New York Herald Tribune
The Times

III. İNCELEME YAPITLAR VE ANILAR

A. KİTAPLAR

Alasya, Fikret, **Kıbrıs ve Rum-Yunan Emelleri**, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı yay. Ankara, 1992.

Bayülken, Ü.Haluk, **Cyprus Question and The United Nations**, MSB Yay., Ankara, 1983.

Bölükbaşı, Süha, **The Cyprus Dispute and the United Nations: Peaceful Non-Settlement between 1954 and 1996**, International Journal of Middle East Studies, Vol. 30, No.3, Ağustos 1998.

Clerides, Glafkos, **My Deposition**, August 1989.

Cyprus Problem: Why No Solution, 1997, Public Relation Dept. of the TRNC Ministry of Foreign Affairs and Defence, Nicosia, 1997

[1] Bulunç, **a.g.e.**, s. 59.

Çay, Abdulhaluk, **Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1989.
Dr. Fazıl Küçük ve arkadaşları tarafından hazırlanan notlar, **Kıbrıs'ta Türk Davası ve Rum Vahşeti**, Lefkoşa, 1999.
Fedai, Harid, **Kıbrıs'ta Masum Millet Olayı**, KKTC Turizm ve Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1986.
Gazioğlu, Ahmet C., **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) Enosis Çemberinde Türkler**, Lefkoşa, 1996.
Gazioğlu, Ahmet C., **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs III: Enosis'e Karşı Taksim ve Eşit Egemenlik**, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (Cyrep), Lefkoşa, 1998.
Gazioğlu, Ahmet C., **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs Son İki Yıl (1958-60) Enosis Çemberinden Kıbrıs Cumhuriyeti'ne**, Ankara, 2000.
Gazioğlu, Ahmet C., **Kıbrıs'ta Cumhuriyet Yılları ve Ortaklığın Sonu 1960-1964**, Ankara, 2003.
Gazioğlu, Ahmet C., **Kıbrıs'ta Soykırım Yılı 1964 ve Enosis'in Ayak Sesleri**, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), Ankara, 2007.
Gibbons, Harry Scott, **The Genocide Files**, London, 1997.
Gibbons, Harry Scott, **Kıbrıs'ta Soykırım**, Lefkoşa, 2003.
Gibbons, Harry Scott, **Peace Without Honour**, Ankara, 1969.
Göktürk, Turgay Bülent, **Enosis'in Doğuşu ve Düşünceden Eyleme Geçişi, 1931 İsyanı**, Lefkoşa, 2009.
Göktürk, Turgay Bülent, **Türkiye'nin 1974 Öncesi Kıbrıs Politikaları, Vizyonu ve Uygulamaları**, Gazimagusa, 2014.
Grivas, Georgios, **EOKA Mücadele Tarihi (1955-1959),** Lefkoşa, 1972.
Güler, İrfan Kaya, Ertan Efegil, **Avrupa Birliği Kıskacında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını),** Ankara, 2001.
Gürel, Şükrü S., **Kıbrıs Tarihi 1878-1960**, Kaynak Yay., Ankara, 1984.
KTFD Enformasyon Dairesi, **Kıbrıs'ta Barışa Engel ENOSİS**, KTFD Enformasyon Dairesi Belge Yayınları No:10, Eylül 1982.
KKTC Enformasyon Dairesi, **Akritas Örgütü ve Planları**, KKTC Enformasyon Dairesi Yayını, Lefkoşa, 1991.
Şahinler, Menter, **Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Siyaseti**, Rumeli Kültür ve Dayanışma Derneği yay., İstanbul, 1979.
Tolgay, Ahmet**, Kanlı Noel-Kıbrıs Türkü'nün Ateşle Sınavı**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1993.
Tolgay, Ahmet, **Fırtına ve Şafak**, KTMD Yayını No:8, Lefkoşa, 1998.
Yürükel, Sefa M., **Batı Tarihinde İnsanlık Suçları**, Marmara Grubu Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul, 2004

B. MAKALELER

Aktan, Gündüz, **"Türkler Büyük Kayıplarının Yasını Tutmamıştır",** Tarihte Türklere Yapılan Katliamlar-Panel, Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara, Şubat 2005.
An, Ahmet, "**Kıbrıs Türkleri-1**", Yeni Kıbrıs, Ekim 1998.
Bulunç, Ahmet Zeki, "**Kıbrıs'ta Rumların Enosis Mücadelesinde İşledikleri Katliamlar ve İnsanlık Suçları**", Yakın Tarihimizde Türklere Karşı İşlenen Katliam ve Sürgünler Sempozyum Kitabı, Ankara, 2006.
Keser, Ulvi, "**21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve Bugüne Yansımaları**", ÇTTAD, XI/23, (2011/Güz), s. 97.
Köstüklü, Nuri,**"Balkan Harbi Sırasında Kıbrıs Türkleri'ne Yapılan Baskılar ve Kıbrıs Mevlevihanesi'nin Faaliyetleri"**, Kıbrıs Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, 1996, 349-350.

IV. SÖZLÜ TARİH KAYNAKLARI

KKTC Kurucu Cumhurbaşkanı merhum Rauf R. Denktaş ile muhtelif tarihlerde, son olarak 22 Nisan 2011 tarihinde Lefkoşa'daki çalışma ofisinde yapılan görüşmeler.

TMT Derneği Başkanı Yılmaz Bora ile 27 Temmuz 2011 tarihinde Lefkoşa'daki TMT Derneği'nde yapılan görüşme.

Mücahitler Derneği Başkanı Vural Türkmen ile 27 Temmuz 2011 tarihinde Lefkoşa'daki Mücahitler Derneği'nde yapılan görüşme.

Eski TMT Mensubu ve Kıbrıs Türk Cemiyeti Genel Sekreteri ve 1964 Londra Konferansı'nda Denktaş'ın Basın Müşavirliğini yapmış olan Ahmet C. Gazioğlu ile 7 Kasım 2013 tarihinde Lefkoşa'daki çalışma ofisinde yapılan görüşme.

EKLER: KANLI NOEL SOYKIRIM FOTOĞRAFLARI

GENOCIDE AGAINST TURKS IN CYPRUS AND BLOODY CHRISTMAS
SUMMARY

In all continents of the world genocide, massacre, exile, forced displacement and settlement had happened during all stages of human history. According to historian Justin McCarty during Ottoman Empire's regression and disintegration, about 5 million Turks had died, over 5 million 300 Muslim-Turks forced to migrate to Anatolia. Unfortunately Turkish Cypriot people get one's share of that bloodiest massacre which are never seen during history of humanity in the world. Turkish Cypriot people exposed to Greeks' crimes against humanity, widespread genocide, massacres and forced migration in the period of 1804-1974. In these massacres until 1963 bloody Christmas forms the subject of our study. However, the information and events which are presented in this study are just some examples of humanity crimes committed by the Greeks in Cyprus. Nevertheless, even those limited examples are enough to put forth the terrible dimensions of the Greek genocide.

B.e.i. **Həsən SƏFƏRİ**
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq
İnstitutunun Cənubi Azərbaycan şöbəsi

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİYİ SOYQIRIM CANLI ŞAHİDLƏRİN QEYDLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, Urmiya, Salmas, erməni, "Böyük Ermənistan", soyqırım.
Keywords: South Azerbaijan, Urmia, Salmas, Armenia, Great Armenia, genocide
Ключевые слова: Южный Азербайджан, Урмия, Салмас, Армения, "Великая Армения", геноцид

Ermənilər I Dünya müharibəsinin meydana gətirdiyi şəraitdən istifadə edərək, türklərə və azərbaycanlılara qarşı Arazdan şimalda Azərbaycan əraziləri, eləcə də Şərqi Anadolu ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda da soyqırım törətmişlər. 1918-ci ildə aysorları da özlərinə birləşdirən ermənilərin Urmiya və Salmas məntəqələri başda olmaqla Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım, ermənilərin Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa və Rusiyasının himayədarlığında müasir Azərbaycan Respublikası ərazisi, eləcə də Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırım planlarının tərkib hissəsi idi. Bunda məqsəd isə Xəzər dənizin sahillərindən Cənubi və Şimali Azərbaycanın, eləcə də Şərqi Anadolunun böyük hissəsini əhatə etməklə Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinədək olan böyük bir ərazidə "Böyük Ermənistan" (1, s. 58) dövlətinin təşkili idi. Lakin həmin ərazilər türk-müsəlman əhalinin ərazisi olduğu üçün dağınıq halında köçüb gəlmiş ermənilər azlıq təşkil edirdilər. Ona görə də erməni siyasi terror təşkilatları öz himayədarlarının rəhbərliyi altında tarixi Azərbaycan torpaqlarında və Şərqi Anadolu ərazisində yerli əhalini etnik təmizləmə yolu ilə məhv edərək, demoqrafik dəyişikliyə nail olmaqla azlıqda olan ermənilərə "dövlət" təşkil etməyə çalışdılar. Bu mənfur planın nəticəsində 1918-ci ildə təkcə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 200 minədək azərbaycanlı soyqırımın qurbanı oldu.

Ermənilərin aysorları da özlərinə birləşdirərək Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində törətdiyi soyqırım tarixi mənbələr və sənədlərlə yanaş, canlı şahidlərin xatirələri, eləcə də qeydlərində də öz əksini tapıb.

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində hələ soyqırıma hazırlıq getdiyi dövrdən soyqırımın davam edib sona çatdığı dövrədək Urmiyada İran Xarici İşlər Nazirliyinin kargüzarı kimi fəaliyyət göstərən Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə gündəlik baş verən hadisələri İran mərkəzi hakimiyyətinə hesabat kimi yazıb göndərmişdir. Onun qeydlərində ermənilərin azərbaycanlıları soyqırıma məruz qoyduğu hadisələrlə yanaşı İran mərkəzi hakimiyyətinin göstərişi ilə yaradılan komissiyanın hesabatının nəticələri də öz əksini tapıb. Komissiyanın hesabatında dəyən xəsarət və tələfat barədə yazılıb: "Şəhərin bəzi məhəllələrinə, eləcə də bəzi kəndlərə dəyən xəsarət və can itkisinin hələ də hesablanmamasına baxmayaraq, I Dünya müharibəsi başlayandan indiyə kimi sadəcə qeydə alınan və hesablama vərəqələrində göstərilən can itkisi 160 min nəfər, xəsarət isə təxminən 160 kror tümən idi... Xəsarət və insan tələfatı qeydə alınmayan məntəqələr də hesablanarsa, dəyən maddi xəsarət 200 kror tümən, insan itkisi isə 200 min nəfər olur." (2. s. 230)

Mötəmidəlvüzarə 1918-ci il fevral ayının 24-də baş verən hadisələri belə şərh edir: Səhər tezdən hökumət qərargahına gəldim. Raportlara uyğun olaraq gecə çox dəhşətli hadisələrin baş verdiyi məlum oldu. Cilolar və başqaları (ermənilər – H.S.) bir neçə küçəyə hücum edib, evlərə soxulub, olmazın cinayətlər törədiblər. Günahsız əhalinin bütün əmlakını talayıblar. Təxminən beş yüz evi yandırıb, kişiləri, qadınları və uşaqları qətlə yetiriblər. Heç bir dövrdə tayı-bərabəri görünməmiş vəhşiliklər törədiblər. Heç bir dində qadın, uşaq və qocaların kütləvi şəkildə qətliam edilməsinə göstəriş verilməyib. Nə qadınlara, nə qocalara, nə də uşaqlara rəhm etmədilər. Küçələrdə qorxularından qaçıb bir yerə toplaşan günahsız uşaqları və qadınları atəş açaraq qətliam etdilər. Şəhərdə elə bir küçə yox idi ki, orada günahsız əhalinin cəsədləri gözə çarpmasın...". (2. S. 17)

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində törədilən soyqırımda erməniləri himayə edib təşkilatlandıran rəsmi şəxslərdən biri də bir neçə il öncədən Urmiyada çar Rusiyası tərəfindən konsul göndərilən B.Nikitin idi. O xatirələrində bu gün erməniləri dəstəkləyən dövlətlərin missioner təşkilatlarının

həmin dövrdə azərbaycanlıların soyqırımına zəmin yaratmaları məsələsini faş etmişdir. B.Nikitin xatirələrində yazır: "Missionerlərin fəaliyyətinin şahidi idim. Keşiş öz əməl və davranışında fədakarlıq göstərməli, Şərq ölkələrində dağınıq şəkildə yaşayan xristianların əxlaq səviyyəsini yüksək tutmalıdır. Bunların zahirən gördükləri işlər bu olmalıdır. Lakin təəssüflə etiraf etməliyəm ki, burada keşişlər üzərinə düşən vəzifənin əksinə hərəkət edir, vicdan və ədalətdən uzaq əməllərdə konsulun da onları himayə etməsini tələb edirdilər. Himayələri altına aldıqları şəxslərdən qoşun dəstələri təşkil edirdilər. Əlbəttə, dinlə siyasəti qarışdırmaq xoş nəticə ilə sonuçlanmır. Mən təsdiq edirəm ki, bu keşişlər davamlı olaraq müsəlmanlarla xristianlar arasında çox dərin xəndək qazır və xristianlara fərq qoyurdular" (3, s. 218). B.Nikitin azərbaycanlıları soyqırıma məruz qoyan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrini rus zabitləri və Qərb dövlətlərinin rəsmiləri ilə təşkilatlandırıb silahlandırmaları barədə də ətraflı məlumat verir.

Soyqırımdan bir neçə il sonra yenidən Urmiyaya qayıdan B.Nikitin himayə etdikləri ermənilərin necə acınacaqlı vəhşiliklər törətdiklərinin şahidi olur. O, Urmiyanın yaxınlığında yerləşən qəsəbə tipli böyük Əsgərabad kəndində gördüyünü, kənddə ölülərin kütləvi məzarlıqda paltarlı şəkildə basdırıldığını və cənazələrin sümüklərinin hələ çürüməmiş paltarlarla torpaq altından çıxaraq hüznlü mənzərə meydana gətirdiyini yazır. (3, s. 313)

Urmiyada azərbaycanlılara qarşı aysorları da özlərinə birləşdirən ermənilərin törətdiyi soyqırımın canlı şahidlərindən biri də Rəhmətullah Tofiqdir. O öz qeydlərində Urmiyada azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırımda gördüklərini qeydə alıb. R. Tofiq 1918-ci il fevral ayının 22-dən başlayaraq 3 gün davam edən soyqırımın birinci mərhələsində erməni silahlı dəstələri tərəfindən bütün ailə üzvlərinin hamısı bir yerdə öz evlərində öldürülən ailələrin basdırılmasını üzərinə götürənlərdən biri olduğunu yazır. R.Tofiq erməni-aysor silahlı dəsətələrinin girdiyi evlərdə bir nəfəri də sağ buraxmadığı öz gözləri ilə gördüyünü belə qələmə alıb: "Evlərdə gördüyüm bu qanlı cəsədlər mənə elə pis təsir etdi ki, ömrümün sonunadək yadımdan çıxmayacaq. Vəziyyətdən belə başa düşülürdü ki, xristianlar qapısını sındırdıqları hər bir evdə ilk öncə yalvarıb aman diləməyə həyətə çıxan ev sahibini öldürüb, bu səsə otaqdan çıxmağa çalışan ev qadını və evdə qorxudan kürsünün ətrafında yorğan altında gizlənən bütün uşaqları yerindəcə güllələyib öldürmüşlər. Hər kimsə o gün mənim kimi həmin evlərə daxil olsaydı bütün ailə üzvlərinin evin müəyyən yerlərində qətlə yetirildiyini gözləri ilə görərdi..." (4, s. 24).

R.Tofiq Urmiyada ilaxır çərşənbədə törədilən soyqırımı isə belə təsvir edir: "Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrin başçıları tərəfindən 12 saat müddətinə şəhərdə günahsız əhalinin qətliamına göstəriş verildi. Çərşənbə günü səhər tezdən 12 min nəfər xristian silahlısı müsəlmanların məhəllələrinə hücuma keçdilər. Bəhanə axtaran ermənilər də cilolarla birlikdə evlərə daxil olur, qapıları sındırır və damlara çıxaraq heç bir müqavimət göstərməyən günahsız uşaqları, qızları, qadınları və kişiləri otaqlarında, dəhlizlərində və qorxusundan çıxdıqları damlarda güllələyib öldürürdülər. Bu gün, həqiqətən, böyük faciə baş verib. Nə sığınacaq var, nə də qaçmaq imkanı. Əhali bu küçədən başqa küçəyə və ya bir damdan başqa dama qaçır. Xristianlar on dəqiqə sonra həmin küçəyə və ya dama çatıb günahsız əhalini qətliam edirlər. Sanki Urmiyada qiyamət baş verib. Uşaqlarını qan içində görən qadınların çığırtısı və naləsi bir-birinə qarışmışdı. Dəhşətli vəziyyəti təsvir etməyə söz qadir deyil". (4. s.36)

Urmiyada 1918-ci il ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımda 9 yaşı olan Əli Dehqan da gördüklərini canlı şahid kimi qələmə almışdı. O, bu barədə xatirələrindən ilaxır çərşənbədə törədilən soyqırımda başlarına gələnlər barədə yazır: "Çərşənbə axşamı günü səhər tezdən yuxudan durub gördük ki, atam evdə deyil. Anam səhər yeməyi hazırladı. Gördük qapı möhkəm döyülür. Evin qulluqçusu gəlib anama dedi ki, bir qrup qaçaq ermənilərdir. Deyirlər qapını tez açın, yoxsa sındıracağıq. Anam tez çadrasını örtdü və bizi də (dörd qardaş – böyüyü 10 yaşında, kiçiyi isə 4 yaşında) götürüb tez dama çıxdı. Qulluqçuya dedi ki, qapını aç, yoxsa sındıracaqlar. Dama çıxanda Günəş təzə çıxmışdı. Gördük ki, dam uşaqlarının əlindən tutub bir damdan o biri dama qaçaraq ağlayan qadınlarla doludur. Onlar çarəsiz halda hara qaçacaqlarını belə bilmirdilər. Biz öz evimizin damında bir tərəfdə dayanmışdıq və nə edəcəyimizi bilmirdik. Anamız qəti qərara gələ bilmirdi. Bu vaxt evin qapısı açıldı və bir neçə nəfər qaçaq erməni evə daxil oldu. Onlar evin bütün qiymətli əşyalarını evdən yığıb həyətə tökürdülər. Xüsusilə biz çıraqların sınma səsini eşidirdik. Az

müddətdə evin bütün əşyalarını qarət edib, evi xarabaya çevirdilər. Onlar gedəndən sonra cilolar evə daxil oldular. Evdə heç nə qalmadığını gördükdə xidmətçidən tövlənin yolunu soruşub dedilər ki, bilirik bunların yaxşı atları var. Tövləyə gedərkən onların biri damda bizim yanımızda olan böyük qardaşımı hədəfə alıb güllə ilə vurmaq istədi. Anam tez başa düşüb ağlayaraq özünü uşağın üstünə atdı. Nədənsə ancaq atları aparmaqla kifayətləndilər... Nahardan sonra şəhərdə bir az sakitlik yarandı. Xristianlar sanki müdafiəsiz əhalini qətliam edib talamaqdan yorulub bir az istirahətə başlamışdılar. Ona görə biz evimizə yollandıq. Damdan evə enəndə gördük ki, pəncərələrin şüşələri sınıb, evin hər şeyini talayıb aparıblar. Sanki heç burada yaşayış olmayıb. (5, 717-520)

Urmiyada 1918-ci il ermənilərin törətdiyi soyqırımla bağlı xatirələrini qələmə alan digər canlı şahidlərindən biri də Həbibullah Mədənidir. O xatirələrini Həqqu xatirələri adı ilə qələmə alıb. Xatirələrində o ermənilərin qanlı cinayətlərindən sonra Osmanlı ordusunun Cənubi Azərbaycana və Urmiyaya daxil olmasını və sağ qalan əhalinin ölümdən qurtardıqları üçün onları necə sevinc göz yaşları ilə qarşıladığını belə qələmə almışdır: "Sonrakı gün günün çıxmasından iki saat keçməmiş bir qrup Osmanlı əsgəri şəhərə daxil oldu. Əhali – böyük, kiçik, qadın, uşaq onları görən kimi tez evlərindən bayıra axışıb onların atlarının qarşısına qaçıb, onlarla əl verib görüşürdülər. Bu səhnə o qədər həyəcanlı idi ki, sanki adamın bir əzizi qəriblikdən səfərdən qayıdıb. Əhali bu mənzərəni görməkdən özlərindən asılı olmayaraq ağlayırdılar" (6, s. 95).

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci il ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımın canlı şahidi olan digər müəlliflərdən biri də Qulamxan Hişmətdir. O çalışıb gördüklərini xatirə formasından çox sistemli tarix əsəri kimi təqdim etsin. Ona görə də Urmiya, Salmas və Xoy bölgələrində baş verən hadisələri işıqlandırıb. Hadisələrə canlı şahid olan Qulamxan Hişmət törədilən soyqırımın mərhələlərində tələfatın təxmini sayını da qeyd edib. O təkcə 1918-ci il ilaxır çərşənbə günü Urmiyada başlayan iki günlük qətliamda on-on iki min nəfərin soyqırıma məruz qaldığını qeyd edib (7, s. 63).

Urmiya və Salmas bölgələrində azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən soyqırıma məruz qalma məsələlərini canlı şahid kimi təsvir edənlərdən biri də adı məlum olmayan "Mənim qanlı keçmişin və ya Salmas dünyanı oda çəkən müharibədə" əsərinin müəllifidir. Bu canlı şahid Salmasın birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin hücumu qarşısında necə müdafiəsiz qaldığını göndərilən yardımların da müdafiəyə yaramadığını bütün xırdalıqları ilə təsvir etmişdir. Müəllif Salmas bölgəsinin Köhnəşəhər şəhərinin erməni-aysor silahlı dəstəsinin hücumuna müqavimət göstərdiyi, lakin ermənilərin daha çox silahlanması ilə bağlı yenildiyini və sağ qalan az sayda əhalinin, eləcə də yaralıların qaçmağa məcbur olduğu belə təsvir edir: müqavimət göstərənlər əgər bir az da dayansa idilər hamısı öləcəkdi. Çarəsiz qalaraq bütün var-dövlətlərini buraxıb ailələrini götürərək Köhnəşəhəri gecə ilə boşaltdılar. Səhərə yaxın yarıcan insanlar çox ağır vəziyyətdə Dilmana daxil oldular. Şəhəri müdafiə zamanı yaralanan və son nəfəslərini çəkən gənclərin vəziyyəti isə ürəkağrıdıcı idi..." (8, s. 601).

Urmiya, Salmas və Xoy bölgələrində azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırımın canlı şahidi olan, gördüyü və eşitdiyi hadisələri qeydə alan şəxslərdən biri də Mirzə Əbülqasım Əminəşşəri Xoyidir.

Əminəşşəri Xoyi Dilman şəhərində erməni və aysorların hücumu qarşısında çarəsiz qalan əhalinin məscidin onlar tərəfindən hücuma məruz qalmayacağını zənn edib ora pənah aparmışdılar. Lakin ermənilər və aysorlar məscidə sığınan əhalini kütləvi şəkildə hamısını güllələyib, uşaq, qadın, kişi bir nəfəri belə sağ buraxmadılar. Məsciddən qan arx kimi axırdı (9, s.12). Əminəşşəri Xoyi, həmçinin Urmiyanın imam cüməsi Hacı Möhsün ağanın başına gələnləri onun dilindən eşidərək qələmə alıb. O yazır: günahsız əhalinin evinə hücum hamısını öldürəndə bir çox qadın, uşaq və s. onun imam cümə olduğu ermənilərin onun evinə hücum etməyəcəyini düşünüb oraya pənah gətirmişdilər. Ermənilərlə aysorlar evə daxil olub, bütün insanları güllələyir, hətta imam cümənin yataq xəstəsi olan həyat yoldaşını da güllələyirlər. Özünü isə 3 nəfərlə birlikdə əsir götürüb Xosroabada aparırmışlar. Yolda gedəkən əsirlərin birini arxadan güllələdilər, daha sonra digərini isə öldürdülər. Növbə mənə çatanda onların qoşununda olan bir həkim məni tanıdı və onların əlindən alıb, məni qurtardı (9, s.12-13).

Hadisələrin digər canlı şahidi olan urmiyalı həkim və şair Məxfi Əfşarda bu bölgədə baş verən soyqırım hadisəsini gündəlik qeydlər şəklində qələmə almışdır. O 1918-ci cümə axşamı fevral ayının 20-də Urmiyada hələ kütləvi soyqırımın başlamasından 2 gün öncə Urmiya bölgəsinin kəndlərində

əhalinin qətl və qarətə məruz qaldığını gördüyünü qeyd edir. O yazır: "Şəhərin ətrafındakı kəndlərdən insanlar ağlaya-ağlaya şəhərə qaçmışdılar. Onlar deyirdilər ki, cilolar (aysorlar) və qaçaq ermənilər kəndlərdə əhalini talayır və onları qətliama məruz qoyurlar. Əksər kəndləri yandırıblar, kəndlilərin qalanı isə qadın və uşaqlarını götürüb, dağa və çölə qaçıblar. Gələn xəbərlərdən məlum oldu ki, vilayətin kəndlərində on mindən çox qadın, kişi və uşaq onlar tərəfindən qətliam edilib" (10, s.159).

Məxfi Əfşar Urmiyada 1918-ci il fevral ayının 22-dən başlanan soyqırımı isə belə təsvir edir: "Gecə yarısından 3 saat keçirdi, qəflətən atəş səsləri ilə yanaşı, əhalinin yalvarma və "ya Hüseyn" səsləri eşidildi. Deyirlər, Bazarbaşı məhəlləsində cilo silahlı dəstələri (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri – H.S.) misli görünməmiş qətl və qarət törədib, yüzlərlə insanı öldürüblər. Daha sonra top səsləri eşidildi. Topların səsindən evlər titrəyirdi. Pəncərə şüşələrinin əksəri isə sınırdı. Deyirlər, silahlı dəstələr Göytəpə kəndində yerləşdirdikləri toplarını şəhərətrafına gətirib, Hezaran və Bazarbaşı məhəlləsini davamlı atəşə tutublar. Neçə evin dağıldığı, neçə qadın, kişi və uşağın öldüyü məlum deyil. Qəflətən axşam vaxtından 4 saat keçmiş Gömrük sarayında toplaşan silahlı dəstələr (birləşmiş erməni-aysorlar silahlı dəstəsi – H.S) atəş açmağa başladı. Gecənin qaranlığında küçədə, yollarda və damda kimləri görürdülərsə dərhal atış açıb, öldürürdülər. Mən özüm evin yuxarı hissəsində kiçik pəncərədən baxıb görürdüm ki, onlar hətta it və pişiyə də atəş açırlar. Atəş açılan ikinci yer isə qəddar Petrosun evi istiqamətindən idi. Əsgərxan və Mehdiəlqədəm məhəllələrində dəhşətli vəziyyət hakim idi. Digər atəş mərkəzləri isə xristianlığı yayan şəxslərin (missionerlər nəzərdə tutulur – *H.S.*) evlərinin istiqaməti və Minarə məscidinin yaxınlığı idi. Əzazəddövlənin evini mərkəzə çevirmişdilər… (10, s. 161).

Məhəllənin əhalisi üç atəş mərkəzinin arasında qalmışdı və özümüzü müdafiə etmək üçün bir dənə də tüfəngimiz yox idi.

Nəhayət, bütün uşaqları zirzəmiyə toplayıb çarəsizlikdən və qorxularının azalması məqsədilə dua oxumağa vadar etdim. Şənbə günü səhər məlum oldu ki, xristianlar Petrosun göstərişi ilə bir neçə topu Cühudlar dağının başına çəkib və oradan şəhəri atəşə tutublar. Deyilənə görə, 2000-dən artıq günahsız insan öldürülüb, min nəfərə yaxın adam isə bu qarışıqlıqda ciddi xəsarət alıb. Mən nahara yaxın özümə cəsarət verib evin yuxarı hissəsindəki deşikdən Qarasandıq qəbiristanlığı və meydanına, eləcə də Gömrüyün qarşısına baxdım. Küçəyə hər addımdan bir təxminən 200-ə yaxın cəsəd səpələnmişdi" (10, s. 162).

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəfli G. Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918). (ATASE sənədləri əsasında), Bakı: "Azərbaycan Tarixçiləri" İB, 2015, 112 s.
2. رحمت الله خان معتمدالوزاره، ارومیه در محاربه عالم سوز، به کوشش کاوه بیات، نشر پژوه شیرازه، تهران 1379، 585 ص.
3. خاطرات و سفرنامه مسیو ب. نیکیتین کنسول سابق روس در ایران، ترجمه: ترجمه علیمحمد فره وشی، تهران، چاپ اوا 1326، چاپ دوم 2536، انتشارات کانون معرفت، 325 ص.
4. رحمت الله توفیق، تاریخچه ارومیه، یادداشتهایی از سالهای جنگ اول جهانی و آشوب بعد از آن، انتشارات شیرازه، چاپ اول 1382، 162 ص.
5. علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا، تهران، چاپ اول 1348، 1017 ص
6. قاسم اشرفی، غارتگران- وقایع خونین اورمیه در جنگ جهانی اول، نشر اختر، تبریز 1387، 264 ص.
7. غلام خان حشمت، مویه های شهر غریب، انتشارات یاز، اورمیه، 1387، ص. 232
8. تحولات غرب آذربایجان به روایت اسناد مجلس شورای اسلامی، دوره های سوم تا پنجم، به کوشش علی ططری، رحیم نیکبخت، تهران،1390 ، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 735ص.
9. میرزه امین الشرع خویی، تاریخ تهاجمات و جنایات ارامنه، اسماعیل سیمیتقو و سردار ماکو در آذربایجان، به کوشش علی صدرایی خویی، 1385، 46 ص.
10. مجتبی آزادی، تاریخ قتل عام مسلمانان آذربایجان توسط جلوها، ارومیه، 1369، انتشارات حسام الدین چلبی، 254 ص.

THE GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS IN SOUTH AZERBAIJAN IN THE RECORDS OF WITNESSES

SUMMARY

In 1918 Armeniana committed genocide againstthe Azerbaijanis in the Azerbaijani lands located in north of Aras river and the Eastern Anatolia, as well as in South Azerbaijan. Only in the western part of South

Azerbaijan, 200 thousand Azerbaijanis were victims of genocide. The fact of thegenocide is reflectedin the memories and records of those who witnessed prove the horrible genocide committed against Azerbaijanis.

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ, СОВЕРШЕННЫЙ АРМЯНАМИ, В ЗАПИСЯХ СВИДЕТЕЛЕЙ

РЕЗЮМЕ

В 1918 году на территории к северу от реки Аракс, и в Северном Азербайджане и в Восточной Анатолии, а также в Южном Азербайджане армяне совершили геноцид против азербайджанцев. Только в западной части Южного Азербайджана 200 тысяч азербайджанцев стали жертвами геноцида, совершенный армянами. Данный факт геноцида отражаются в воспоминаниях и записях людей, которые были свидетелем кровавых событий тех времен. Записи живых свидетелей доказывают факт ужасного геносида против азербайджанцев, совершенный армянами.

Д.с.н. **Марина ИЗОРИЯ**
Ассоциированый профессор
Еврорегионального университета (Грузия)

АРМЯНСКИЙ МЯТЕЖ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ГЕНОЦИД ЛАЗОВ

Açar sözlər: soyqırım, qiyam, sərhəd, müttəfiq
Keywords: genocide, rebellion, border, ally, army, ordu
Ключевые слова: геноцид, мятеж, граница, союзник, армия

10 января должно стать трагической датой в истории грузинского народа. В этот день 100 лет назад русская армия начала Эрзерумскую наступательную операцию. По итогам Эрзерумской операции и начавшей немного позже Трабзонской операции линия фронта продвинулась примерно на 300-400 километров к югу и западу и русская армия заняла Эрзерум, Ризе, Трабзон, а также огромную полосу между этими городами.

Зимняя кампания 1915/1916 годов на Кавказском фронте началась в непростых условиях. Тревожные известия поступали от командования англо-французских войск, высадившихся в феврале 1915 г. на Галлиполийском полуострове (Дарданельская операция). Здесь союзники России, несмотря на все их усилия, не смогли добиться успеха и сломить сопротивление турок. Тогда британцы и французы принимают решение в течение декабря 1915 г. эвакуировать все войска с захваченных ими плацдармов, всего лишь предварительно уведомив об этом Петроград.

Эта информация не стала неожиданностью для главнокомандующего войсками Кавказского фронта великого князя Николая Николаевича и его штаба, так как армейская разведка с сентября 1915 г. начала фиксировать рост численности турецких резервов. Уже в конце 1915 г. русскому командованию стало понятно, что началась переброска войск из района черноморских проливов на восток, для проведения серии наступательных операций против главных сил Кавказской армии.

Учитывая возрастающую опасность, в Тифлисе было принято решение перейти в наступление и разбить противника прежде, чем он завершит перегруппировку.

Эрзерумская операция состояла из трёх этапов: 1) Кеприкейское сражение, 2) подготовка к штурму Эрзерума, 3) штурм Эрзерума.

Кеприкейское сражение [28 декабря 1915 г. (10 января 1916 г.) – 12(25) января 1916 г.). Главные силы 3-й турецкой армии (свыше 80 тыс. чел., 150 орудий; Махмуд Камиль-паша), прикрывавшие Эрзерум, оборонялись на 100-километровом приграничном горном укреплённом рубеже. Фланги ее опирались на труднодоступные зимой горные хребты, обеспечивавшие от обходов. Учитывая эти обстоятельства, командование русской Кавказской армией решило начать операцию в дни рождественских праздников, в конце декабря 1915 г., когда турки меньше всего ожидали наступления. Согласно разработанному плану, первым, 28 декабря 1915 г. перешел в наступление 2-й Туркестанский армейский корпус. Частям корпуса была поставлена задача: овладеть горным массивом Гей-даг. Выполнить эту задачу корпус смог только после осуществления прорыва на участке соседней армейской ударной группы, когда противостоявший ей 10-й турецкий корпус 4 января начал отход по всему фронту. Туркестанцы овладели позицией у селения Кизил-килиса на подступах к форту Кара-гюбек, преграждавшему доступ в проход Гурджи-богаз. Проход этот выводил в тыл основной эрзерумской укрепленной позиции на хребте Деве-бойну.

1-й Кавказский корпус и ударная армейская группа перешли в наступление 30 декабря (12 января 1916 г.). Последняя наступала двумя колоннами. Основная колонна генерал-лейтенанта Н.М. Воробьева (12 батальонов, 13 сотен и 50 орудий), сосредоточившаяся в районе селений Хошаб и Сонамер, наносила главный удар в направлении селений Маслагат и Кепри-кей с задачей сбить турок с южных отрогов горного хребта Чахир-баба и выйти в тыл

их главным силам, оборонявшимся в Пассинской долине и южнее против перешедшего в наступление 1-го Кавказского корпуса. Справа действия колонны Воробьева обеспечивались колонной генерал-майора Ф.М. Волошина-Петриченко (12 батальонов, 1 сотня, 18 орудий), которая, двигаясь по хребту Чахир-баба, должна была овладеть его вершинами.

Турки расценили упорство атак русских войск в Пассинской долине как доказательство того, что в ней наносится главный удар и для его парирования сосредоточили все свои свободные резервы. Установив, что турецкие резервы передвинуты на второстепенный участок, русское командование усилило из армейского резерва колонну Воробьева (8 батальонами) и 1-й Кавказский корпус (4 батальонами).

В ночь на 1(14) января 1916 г. колонна Воробьева и 1-й Кавказский корпус перешли в решительное наступление на ольтинском и эрзерумском направлениях. Наступление ударной группы, преодолевавшей горные высоты, проходило в тяжелейших условиях. Снежный буран дул наступающим войскам в лицо, солдаты пробивали себе путь в глубоком снегу, для чего приходилось отрывать траншеи, и местами тащили на себе артиллерию.

В ночь на 3(16) января в обозначавшийся на фронте колонны Воробьева прорыв была направлена Сибирская казачья бригада для взрыва моста на р. Араке у Кепри-кей, что разобщило бы турок, действовавших по обоим берегам этой реки, но начавшаяся ночью сильная метель и отсутствие проводников не позволили бригаде выполнить задачу.

Колонна Воробьева, прорвав фронт противника у Карабыих, направилась в тыл турецких войск, сражавшихся в Пассинской долине. Это заставило турок в ночь на 4 января начать поспешный отход к Эрзеруму, бросая и сжигая свои склады.

Сибирская казачья бригада преследовала турок. 5(18) января бригада нанесла им конными атаками большие потери и захватила до 1500 пленных четырнадцати различных полков, принадлежавших восьми различным пехотным дивизиям. Для русского командования, данный факт стал доказательством, что турки отступают в полном беспорядке.

В зоне русской оккупации оказались десятки сел населенных грузинами-мусульманами (преимущественно лазами). И если от регулярной российской армии мирное население, как правило, не страдало, то этого нельзя сказать об отношении к мирным жителям со стороны двигавшихся за фронтом русской армии отрядов армянских боевиков.

7(20) января русские авангарды подошли к Деве-бойну. Основам задача – нанести туркам короткий удар и выбить их с позиций, приспособленных к зимовке, – была блестяще выполнена. Главные силы противника без боя бросили сильно укреплённую тыловую позицию у Кепри-кей и склады с большими запасами топлива, фуража и продовольствия.

На этом этапе операции русские войска потеряли 1369 убитыми и 7380 ранеными и обмороженными, захватили в плен 4851 турецких солдат и офицеров и 12 орудий.

Командование русской Кавказской армии, учтя разгром турецких сил под Кепри-кей, приняло решение не дать 3-й турецкой армии оправиться и без промедления штурмовать Эрзерум.Начало штурма крепости было намечено в ночь на 30 января. Основные 11 крепостных фортов Эрзерума располагались на хребте Деве- бойну в две линии. Подступы к городу с севера через проход Гурджи-богаз обеспечивались двумя фортами, такое же число фортов обеспечивало крепость от обхода с юга через хребет Палантекен. Вся укреплённая позиция имела протяжение до 40 км. Наиболее слабо был укреплён промежуток в 10 км между фортами Тафта и Чобан-деде; перед этим участком находился труднопроходимый хребет Карга-базар, не занятый турками.

Оборона растянутой линий укреплений Эрзерума, вооружённых 300-ми устаревших орудий, требовала большого гарнизона. Турецкое командование полагало, что сил, отступивших 9, 10 и 11-го корпусов, достаточно для обороны Эрзерума.

Командование Кавказской армии во главе с генерал-лейтенантом Н.Н. Юденичем, руководствуясь произведёнными ещё в мирное время рекогносцировками Эрзерума, своевременно разработало детальный план штурма Эрзерумского укрепрайона.

Первым делом для штурма Эрзерума доставили из крепости Карс на автомобилях и фургонах 16 тяжёлых орудий и выдвинули (смотри схему) правое крыло 2-го Туркестанского

корпуса к р. Чорох, а 4-го Кавказского – к селению Хныс-кала, чем обеспечили фланги главных сил, готовившихся к штурму. Далее, 2-му Туркестанскому корпусу (29 батальонов, 17 сотен, 50 орудий), обеспечивая свой правый фланг и тыл силами 11 батальонов, 14 орудий и 13 сотен, надлежало наступать через хребет Думлу-даг, проход Гурджи-богаз в Эрзерумскую равнину, а Донской пешей бригаде генерала Волошина-Петриченко (4 батальона, 1 сотня и 2 орудия) атаковать от хребта Карга-базар долиной Кечксу правый фланг и тыл 10-го турецкого корпуса, одновременно связывая туркестанцев с действовавшей южнее 4-й Кавказской стрелковой дивизией генерала Воробьева (16 батальонов, 5 сотен и 36 орудий). Эта дивизия наступала тремя колоннами через хребет Карга-базар, занесённый глубоким снегом, в промежуток между фортами Тафта и Чобан-деде получила задачу выйти в тыл туркам, оборонявшим Гурджи-богаз и Деве-бойну.

1-й Кавказский корпус (24 батальона, 11 дружин, 15 сотен и 60 орудий), подготовивший штурмовые лестницы, атаковал турецкую позицию от форта Дала-гез до фортов на хребте Палантекен четырьмя колоннами. Армейский резерв – 66-я пехотная дивизия (16 батальонов) – сосредоточился в Гасан-кала; там же находился и штаб командующего армией. Армейская конница (30 сотен с 12 орудиями) группировалась в районе Кепри-кей. Артиллерийский участок (16 осадных орудий, 18 полевых гаубиц и 1 ополченческая дружина) в районе с. Гюльджас подготовлял атаку фортов Далан-гез н Чобан-Деде. Всего для штурма предназначалось 78 батальонов, 12 ополченческих дружин, 180 орудий (из них 16 осадных), 54 сотни, 4 роты саперов.

Русские войска перешли в наступление в 20 часов 29 января (11 февраля) и уже на следующий день после ожесточенного штыкового боя заняли форты Кара-гюбек и Далан-гез. Первый форт прикрывал вход в ущелье Гурджи-богаз, второй контролировал (в северном и южном направлениях) подступы к основной позиции Деве-бойну. Турки правильно оценили важное значение форта Далан-гез, прикрывавшего подступы к командующему над окружающей местностью форту Чобан-деде, и, чтобы возвратить Далан-гез, произвели восемь безрезультатных контратак.

1(14) февраля передовые армейские части овладели фортом Тафта, получив тем самым доступ в Эрзерумскую равнину с севера. Туда же в этот день спустились полки 4-й Кавказской стрелковой дивизии, прорвавшие фронт турок севернее форта Чобан-деде.

Несмотря на сопротивление 10-го турецкого корпуса, который пытался задержать наступление русских войск, противник начал оставлять позиции в районе Деве-бойну (под прикрытием арьергардов 9-го корпуса). Разгадав лишь на четвёртый день штурма план русских, турецкое командование начало с фронта Деве-бойну перебрасывать 34-ю пехотную дивизию 11-го корпуса для ликвидации прорыва фронта в северном секторе обороны. Однако русские войска, развивая успех и тесня турецкие части, вышли с севера на тыловые коммуникации 3-й турецкой армии, в которой после понесённых потерь оставалось не более 20 000 человек.

3(16) февраля русские войска ворвались в Эрзерум. Турки были отброшены к западу. Русская конница, выдвинутая для преследования, захватила позже в плен остатки 34-й пехотной дивизии 11-го турецкого корпуса. При штурме крепости и в ходе преследования противника взято 9 знамён, 311 орудий, большие запасы боеприпасов и продовольствия, а также свыше 8 000 пленных. Потери русских войск за этот период составили: 970 убитых, 7265 раненых и обмороженных.

Согласно официальным турецким данным общие потери 3-й турецкой армии составили почти 35 500 человек (почти 22 тыс. в ходе Кеприкейского сражении, свыше 9 тыс. в боях за Эрзерум и при отступлении свыше 4 тыс.).

По подсчетам русского командования в плен попали 235 офицеров и 12 753 солдат.

В результате операции турки потеряли важный узел коммуникаций и свою основную базу снабжения – крепость Эрзерум и были отброшены на 70–100 км к западу. Оперативное положение русских войск на Кавказском ТВД существенно улучшилось. Успех Эрзерумской операции в значительной мере определялся правильным выбором направления главного удара, тщательной подготовкой операции, а также широким манёвром силами и средствами.

После Эрзерумской и Трабзонской операций стремясь «расчистить выход к морю» для так называемой «великой Армении» армянские боевики-дашнаки бросились уничтожать расположенные между плоскогорьями Восточной Турции и Черноморским побережьем турецкие и грузинские села. При этом оправдывая свою дикую жестокость пред русскими и западными союзниками армяне переставляли уничтожение мирного мусульманского населения «возмездием» за якобы имевшие место до этого «зверства над армянами в Османской империи в 1915 г.».

Действительно, есть масса документов, которые свидетельствуют о том, что не Османская Империя виновата в том, что произошло с армянами, а в первую очередь армянские террористы. Отдельные эксцессы во время депортации армян из прифронтовой зоны в Сирию не идут ни в какое сравнение зверства армян по отношению к неармянскому населению после того, как «под защитой русских штыков» они получили такую возможность.

Сегодня открывается все больше страшных свидетельств армянских зверств на Востоке Турции в 1916-1918 гг., когда эту территорию заняла русская армия. При этом от армянского террора и массовых убийств, организованных армянскими боевиками страдало не только мирное турецкое население, но и представители других народов в частности курсы, черкесы, арабы и грузины-мусульмане (лазы, аджарцы, шавшы, имерхевцы и т.д.).

Последние желательно помнить всем грузинским патриотам, которые в последние время, почему-то начинаюn подыгрывать армянской антитурецкой пропаганде. По свидетельствам этнографов, грузинский язык и его диалекты (в частности лазский) на территории Турции 100-110 лет назад был гораздо больше распространены, чем сегодня. Однако, к сожалению многих сел грузин-мусульман уже нет как таковых. Их во время первой мировой войны уничтожили армянские боевики вместе с соседями - турками и курдами.

Но здесь было одно невыгодное для грузин обстоятельство. Если турецкое и курдское население в основном жило «на открытых местностях» предполагавших быстроту обнаружения опасности и имело больше шансов своевременно эвакуироваться от армянских боевиков вслед за уходящей турецкой армией, а также больше имели шансов рассчитывать на защиту русского командования, то лазам и другим грузинам-мусульманам, жившим в горно-лесистой труднодоступной местности эвакуироваться и найти защиту было намного труднее. Особенно если армянские боевики специально устраивали засады на горных дорогах «перехватывая» колонны с беженцами, а также нападали на затерянные в горных лесах села неожиданно, предварительно окружив их со всех сторон.

Аналогичную тактику армянские боевики предпринимали и до этого в 1915 г. против восставших аджарцев, уничтожая целые аджарские деревни. Напомним также, что в советский период факты уничтожения армянами аджарских деревень сознательно замалчивались, а соответствующие документы уничтожались, чтобы не противоречить официальному мифу «о дружбе армянского и грузинского народов». А ведь это был самый натуральный геноцид уникальной грузинской этнической общности.

Еще более страшной была судьба этнографических групп грузин, живших южнее и юго-западнее Аджарии, многие из которых просто не пережили геноцида со стороны армянских террористов. Ведь аджарцев хотя бы пусть плохо – но иногда защищало то, что они были подданными Российской империи и могли пожаловаться русским. Лазы в большинстве своем были подданными Османской империи и в своих зверствах по отношению к лазам армянские боевики, как правило, никаких ограничений не знали.

Позднее во время абхазкой войны 1992-1993 гг. армянские боевики повторили свой геноцид по отношению к самому близкому к лазам грузинскому этносу – мегрелам в Абхазии (последних не спасло то, что они в отличие от лазов являются христианами - «христиане» - армяне убивали их не с меньшими зверствами). Из-за армянского геноцида территория проживания лазо-мегрельского субэтноса грузинского народа в 20-м столетии сократилась примерно наполовину. Тысячи лазов и мегрелов погибли и сотни тысяч – стали беженцами.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

[1] Г.Р. Мархулия. 100-летие геноцида лазов армянскими боевиками: сознательно забытые страницы истории. http://kavkazplus.com/news.php?id=2298#.WLhWSn20kdU
[2] Корсун Н. Г. Эрзерумская операция. — М.: Воениздат НКО СССР, 1938. — 170 с.
[3] Масловский Е.В. Мировая война на кавказском фронте, 1914—1917 г.: стратегический очерк. — М. :Вече, 2015. — 544 с.
[4] Г.Р.Мархулия В Грузии исследуют армянский терроризм против лазов». http://irevanaz.com/rus/index.php?newsid=3266

ARMENIAN MUTINY AND GENOCIDE OF MANHOLES IN THE OTTOMAN EMPIRE
SUMMARY

January 10 shall become tragic date in the history of the Georgian people. This day 100 years ago the Russian army began the Erzurum offensive transaction. On the basis of historical documents and materials.

OSMANLI İMPERİYASINDA ERMƏNİ QİYAMI VƏ MANHOLES SOYQIRIMI
XÜLASƏ

Məqalədə 10 Yanvar gürcü xalqının tarixində faciəvi tarix anılmağından bəhs olunur. Həmçinin məqalədə 100 il əvvəl Rusiya ordusunun Erzurum hücum əməliyyatından və nəticələrindən bəbs olunur. Məqalə tarixi sənədlər və arxiv materialları əsasında araşdırılmışdır.

T.ü.f.d., dos. **Ramilə DADAŞOVA**
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu Qafqaz siyasəti şöbəsinin müdiri

AZƏRBAYCANLILARIN VƏ TÜRKLƏRİN SOYQIRIMI İLƏ NƏTİCƏLƏNƏN QLOBAL TƏHLÜKƏLİ ERMƏNİ TERRORLARI

Açar sözlər: soyqırım, günahsız insanlar, erməni terror təşkilatları, kütləvi qırğınlar, deportasiyalar
Keywords: genocide, innocent people, armenian terrorist organizations, mass destruction, deportations
Ключевые слова: геноцид, невинные люди, армянские террористические организации, массового уничтожения, депортация

Təcavüz, hərbi cinayət, genosid, rasizm, insanlar üzərində qeyri-qanuni təcrübələrin həyata keçirilməsi, əzab, quletmə, quldurluq, gəmiçiliyə qarşı qeyri-qanuni hərəkətlər, hava gəmilərinin saxlanılması, onlara qarşı terror, diplomatik şəxslərin saxlanılması, mülki vətəndaşların girov götürülməsi, ətraf mühitə zərər vurulması, insan hüquqlarının pozulması – bunlar terror aktlarıdır(10, s.43). Bu göstərilənlərin hamısını ermənilər Azərbaycan torpaqlarında və kənarlarda azərbaycanlılara, Azərbaycanın Quba mahalında yaşayan dağ yəhudilərinə, Türkiyədə, Şərqi Anadoluda, Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Salmas, Xoy, Qarabağ, Təbriz bölgələrində, Özbəkistanda, Şimali Qafqazda, Volqaboyunda və digər ölkələrdə türklərə və digər xalqlara qarşı dəfələrlə tətbiq etmişlər və etməkdədirlər. Adları sadalanan yerlərdə on minlərlə dinc insanlar, o cümlədən günahsız körpələr, qadınlar və yaşlı insanlar məhz etnik mənsubiyyətinə görə məhv edilmişlər.

Ermənistanda terrorizmin dövlət səviyyəsində dəstəklənməsi və cəzasız qalmasının nəticəsi olaraq azərbaycanlılar, türklər tarixən erməni terrorizminə məruz qalmış, yüz minlərlə azərbaycanlı tarixi yurdlarından terror yolu ilə qovulmuşlar. 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1992-ci illərdə indiki Ermənistan torpaqlarında (indiki Ermənistanın ərazisinin 82 faizi terror yolu ilə Azərbaycandan qopardılmışdır) azərbaycanlılara qarşı terror və xüsusi qəddarlıqla etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilmişdir. Təkcə 1988-1992-ci illərdə indiki Ermənistan torpaqlarından 250 mindən çox azərbaycanlı öz əzəli torpaqlarından qaçqın düşdü. 1988-1993-cü illərdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf yeddi rayonunu işğal etməsi nəticəsində 700 minə yaxın azərbaycanlı məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Alman araşdırmaçı E. Feyql ermənilərin məqsədlərinə çatmaq üçün həmişə bir metod olaraq terrordan istifadə etdiyini təsdiq edir(16). Yalnız XX əsrin son 90 ilində ermənilər terror yolu ilə azərbaycanlılara qarşı 86 soyqırım həyata keçirmişlər. Ermənilər 1991-ci il dekabrın 15-də Cəmilli, dekabrın 24-də Meşəli, dekabrın 28-də Kərkicahan, 1992-ci il yanvarın 18-19-da Nəbilər kəndini, fevralın 12-nə keçən gecə Malıbəyli və Quşçular kəndlərini yandırdılar. Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə əsrin böyük faciəsi olan Xocalı soyqırımı baş verdi. Ermənilər Xankəndindəki Rusiyaya məxsus 366-cı motoatıcı alayının iştirakı ilə Xocalını işğal etdilər. 613 nəfər vəhşicəsinə işgəncələrlə qətlə yetirildi, 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir alındı, 8 ailə məhv edildi, şəhər yandırıldı, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq bir valideynini itirdi. Öldürülənlərdən 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri uşaq idi.

Ermənilərin törətdikləri terror hadisələrinin genosidlə nəticələnməsinə tarixdə çox rast gəlinir.

1885-ci ildə Vanda Avetist Nazarbekyan və digər şovinist ermənilər tərəfindən marksizm prinsipləri adı altında yaradılan, simvolları zəng olan "Hnçak" (Zəng) partiyasının əsas məqsədi Türkiyənin Anadolu bölgəsini, Rus və İran Ermənistanları adlandırdıqları əraziləri birləşdirərək «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq idi(12, s.13). Təkcə 1890-1892-ci illərdə "Hnçak" terror təşkilatı 65 min silahsız müsəlmanı, türkü və kürdü məhv etdi.

1890-cı ildə Tiflisdə yaradılan "Daşnaksütyun" partiyasının məqsədi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan və Türkiyənin Anadolu torpaqlarında "Böyük Ermənistan" qurmaq idi. 1980-1982-ci illər ərzində Avstriya, Danimarka və Portuqaliyada türk diplomatlarını qətlə yetirən "Erməni "soyqırımı"nın intiqamçılar"» qrupu, məxfi terror qrupu DRO və onun bölmələri: DRO-8, DRO-88, DRO-888, DRO-8888 yaradıldı. Daşnakların hazırda bu istiqamətdə fəaliyyəti davam edir. Qeyd etmək lazımdr ki, Daşnaksütyun partiyası hazırda Ermənistanda "Erməni İnqilab Federasiyası" adı altında fəaliyyət göstərir(7). Aqasi Enokyan yazır ki, Erməni İnqilab Federasiyası Daşnaksütyun

partiyasından olan millətçi-sosialistlər bütün erməni torpaqlarının birləşdirilməsi və erməni xalqının bütün tarixi düşmənlərini cəzalandırmağı nəzərdə tutur... Daşnaksütyunun xarici siyasətinin yeganə məqsədi tarixi ədaləti bərpa etmək və bütün erməni torpaqlarının qaytarılmasıdır. Danışıqlar güzəştlə yox, güc tətbiq etməklə ola bilər(11, s.116).

1975-ci ildə Beyrutda Akopyan tərəfindən yaradılan "Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu" - ASALA, "Erməni gizli azadlıq ordusu"- ASOA, 1973-cü ildə yaradılan "Erməni "soyqırımı"nın intiqamçıları" qrupu və başqa terrorçu təşkilatlar 1975-ci ildən başlayaraq 50-dən çox Türkiyə vətəndaşını, xüsusən də səfirləri, diplomatları, onların qohumlarını qətlə yetirmişlər(9, s.14). 1981-ci ildə Fransada yaşayan erməni gəncləri tərəfindən yaradılan "Orli qrupu"1987-ci ilədək dünyanın müxtəlif hava limanlarında 10-dan artıq terror aktı həyata keçirmişdir(15).

Erik Feyql 1984-cü ildə "Erməni gizli azadlıq ordusu" terror təşkilatı tərəfindən faciəli surətdə qətlə yetirilən dostu Erdoğan Özenin xatirəsinə ithaf etdiyi əsərdə 1973-1994-cü illərdə ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən 34 türk diplomatının adını çəkir(16, s.1-2). 1980-ci ildə ASALA birgə terror aksiyaları həyata keçirmək üçün PKK terror təşkilatı ilə razılığa gəlmiş, 1993-cü il avqustun 28-də açıqlanan bəyanatında "pantürkist neft borusu" (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) ilə bağlı layihənin həyata keçirilməsinə imkan verməyəcəyini bildirmişdi(6, s.139; 16).

2001-ci ilin fevralında ASALA tərəfindən yaradılan "Geqaron"un məqsədi Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ərazilərində türk mənşəli siyasi lider, diplomat və biznesmenlərə qarşı terror aktlarının keçirilməsidir. 1991-ci ildə Fransada yaradılan "Erməni azadlıq hərəkatı"(AOD)terror fəaliyyətini ASALA ilə sıx əlaqədə həyata keçirir. 1979-cu ildə yaradılan ASALA-nın tərkib hissəsi sayılan "Erməni azadlıq cəbhəsi" Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə terrorçular hazırlayır. 1972-ci ildə Vyanada "Daşnaksütyun" partiyasının qurultayı zamanı yaradılan "Erməni soyqırımı ədalət komandosları"nın məqsədi erməni əsilli gənc Livan vətəndaşlarını hərbi birləşmələrdə cəmləşdirmək, türklər və azərbaycanlılara qarşı qanlı terror aksiyaları təşkil etməkdir(15).

Diplomatların oğurlanması ilə məşğul olan «Gənc ermənilər ittifaqı» 1990-cı ildə Fransada yaradılmışdır. 1991-ci ildə İsveçrədə həbsdə olan erməni terrorçularının azad olunmasına çalışan "9 iyun qrupu" yaradıldı. Avropanın bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərən "İsveçrə qrupu" Fransa, İtaliya və Yunanıstanda keçirilmiş 4 terror aktının məsuliyyətini öz üzərinə götürdü. ABŞ, Kanada və Qərbi Avropada fəaliyyət göstərən "Demokratik cəbhə"nin başlıca məqsədi - türk dövlətinin parçalanmasıdır. 1981-ci ildə Parisdə yaradılan "İntiharçılar eskadronu" həmin ildə Türkiyənin Fransadakı baş konsulluğunun zəbt edilməsində iştirak etmiş, nəticədə qrupun 4 nümayəndəsi, həmçinin keçmiş rəhbəri Yan Kaşkayan həbs edilmişdir. Hazırda qrupa rəhbərliyi Vaşqen Sakasaslenyan həyata keçirir. 1988-ci ildə Moskvada yaradılan "Erməni birliyi"nin ASALA ilə sıx əlaqələri vardır. Təşkilat keçmiş sovet məkanında terrorçuların fəaliyyəti üçün onları saxta sənədlərlə təmin edir, Qarabağa silah və muzdluların ötürülməsində iştirak edir(15). 2001-ci il aprel ayının 29-da, əsasən, Ermənistan, Suriya və Livan vətəndaşlarından ibarət olan Ermənistan Müdafiə Birliyi tərəfindən yaradılan «Apostol»un məqsədi Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində terror aktlarının keçirilməsidir(15).

Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyanın lideri olduğu "Qarabağ" antiazərbaycan komitəsi erməni mənşəli antiazərbaycan, antihökumət ruhlu vətəndaşlardan istifadə edərək, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində erməni əhali arasında separatçı hərəkat yaratdı, terrorçu qruplaşmalar yaratmaqla Ermənistandan azərbaycanlı əhali terror yolu ilə deportasiya edildi, Dağlıq Qarabağda kütləvi terror aksiyaları həyata keçirildi. XX əsrin yalnız son 10 ilində Azərbaycanda erməni terrorçuları tərəfindən yalnız nəqliyyatda 4 terror aktı həyata keçirilmiş, bu zaman ölənlərin sayı 68 nəfər, yaralananların sayı 132 nəfər olmuşdur. Sərnişin və yük qatarlarında 8 terror aktı törədilmiş, nəticədə 14 nəfər ölmüş, 125 nəfər yaralanmışdır. Bakı metropolitenində 3 terror aktı qeydə alınmış, nəticədə onlarla insan ölmüş, yüzlərlə insan yaralanmışdır. Hava nəqliyyatında 3 terror aktı törədilmiş, nəticədə 104 nəfər həlak olmuşdur. Krasnovodsk-Bakı sərnişin daşıyan dəniz bərəsində törədilən terror aktı zamanı 25 nəfər həlak olmuş, 88 nəfər ağır yaralanmışdır. Ermənilər yaşayış məntəqələrində və mülki obyektlərdə 337 terror aktı törətmişlər, nəticədə 881 nəfər ölmüş, 1239 nəfər yaralanmışdır. Mülki və dövlət obyektlərinə qarşı 8 terror aktı törədilmişdir. Nəticədə 10 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır, Azərbaycanın iqtisadiyyatına külli miqdarda zərər dəymişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin faktlar əsasında hazırladığı "Erməni

cinayətləri (Sənədlər əsasında)" adlı kitabda erməni terrorizminin acı nəticələri(5, s.128-159), Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin "Dağlıq Qarabağ: hadisələrin xronikası" (1988-1994-cü illər) adlı kitabda ermənilərin Azərbaycan xalqına və Konstitusiya quruluşuna qarşı törətdiyi terror aktları, təxribat, silahlı separatizm və hərbi təcavüz aktları təfsilatı ilə göstərilmişdir(3).

Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları İnstitutunun Ekspert Şurasının apardığı tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində - Laçının Zabux kəndində "Kürd konqresi", "Xalq azadlıq cəbhəsi", Xocavəndin Qırmızı bazar ərazisində "Hizbullah", Zəngilanın Mincivan qəsəbəsində "Həmas" yerləşir, 1998-ci ildən Ermənistanın Razdan şəhərində "Nüvə bürosu" qeyri-rəsmi təşkilatı, 1997-ci ildən "Yak-mak metalis", 1998-ci ildən "Akopyan" nüvə məsələləri ilə məşğul olan şirkətləri, Dağlıq Qarabağ ərazisində məxfi elmi-tədqiqat laboratoriyaları təşkil edilmişdir. ASALA terror təşkilatının Xəlfəli (Şuşa), Kiş (Xocavənd), Əskəran yaşayış məntəqəsində təlim düşərgəsi yaradılmışdır. "Əl-Qaidə"nin "Vanquards" analitik qrupuna Levon Mikaelyan başçılıq edir(8, s.111-112). Dağlıq Qarabağda erməni terrorizmi dörd istiqamətdə fəaliyyət göstərir: nüvə terrorizmi (Həsənriz, Ağdaban, Kurapatkin, Xanabad), bioloji terrorizm (Kiş, Aşağı Veysəlli, İstisu), kimyəvi terrorizm (Havuslu, Vejnəli), kompüter terrorizmi (Şuşa və Xankəndi). 2000-ci il dekabrın 14-də qəbul edilən Ermənistanın nüvə proqramının 4-cü maddəsində Kəlbəcərin Başalıbel, Şuşanın Göytala, Laçının Mixidərə, Malxələf, Aşağı Fərəcan yaşayış məntəqələri Ermənistanın nüvə zonalarına aid edilmişdir(2, 7-ci c., s.356). A.Enokyan millətinin iç üzünü açaraq göstərir ki, Ermənistanda Dağlıq Qarabağ problemindən daxili siyasətdə məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edirlər. A.Enokyan hazırda Ermənistanda fəaliyyət göstərən "Daşnaksütyun" partiyasından olan millətçi-sosialistlərin əsas məqsədlərinin güc tətbiq etməklə "bütün erməni torpaqlarının qaytarılması", tarixi düşmənləri cəzalandırmaq olduğunu qeyd edir, R.Koçaryanın hakimiyyətdə olmasını onun Qarabağ vətəndaşı olması ilə əlaqədar qeyri-qanuni hesab edir(11).

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi müdafiə edən BMT-nin, Helsinki Yekun Aktının prinsiplərinə əsaslanaraq xarici siyasət həyata keçirən Azərbaycan demokratik, sülhsevər dövlət kimi, BMT-nin 1996-cı il Beynəlxalq terrorizmlə mübarizə tədbirləri haqqında konvensiyasına və bu barədə olan digər konvensiyalara qoşulmuşdur. Lakin Azərbaycan ərazilərinin Ermənistanın işğalı altında olması onun bəzi öhdəlikləri həyata keçirməsinə imkan vermir. Belə öhdəliklərdən biri "Avropada adi silahlı qüvvələr barədə" müqavilədir. Ermənistan ATƏT və Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının üzvü olan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda hökumət tərəfindən nəzarət altında olmayan ağır texnika ilə təchiz edilmiş hərbi qruplaşmalar saxlayır(14, s.341-343). Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında Avropada adi silahlı qüvvələr barədə müqavilənin səmərəliliyini yüksəltməyin vacibliyini, işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında qeyri-qanuni xarici silahların yerləşdirilməsinin təhlükəsizliyi, həmçinin müqavilə iştirakçılarının təhlükəsizliyini pozduğunu dünya dövlətlərinin nəzərinə çatdırdı(1, 5-ci c., s.429).

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki, qlobal təhlükəli terrorçu təşkilatlar olan "Armenakan", "Hnçak", "Daşnaksütyun", "Daşnaksütyun" partiyasının fəaliyyətinə qərar verdiyi "Nemezis", "Erməni "soyqırımı"nın intiqamçıları" qrupu, Məxfi terror qrupu DRO və onun DRO-8, DRO-88, DRO-888, DRO-8888 adlı gizli bölmələri, "Erməni gizli azadlıq ordusu" (ASOA), "Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu" (ASALA), ASALA tərəfindən yaradılan "Gereqon", "Erməni azadlıq hərəkatı" (AOD), "Erməni azadlıq cəbhəsi", "Erməni soyqırımı ədalət komandosları", "Erməni birliyi", "Demokratik cəbhə", "Apostol" türk dövlətlərini parçalamaq məqsədilə dünyanın müxtəlif yerlərində türk dövlət xadimlərinə, ziyalılarına, diplomatlara və digər günahsız insanlara qarşı terror aksiyaları həyata keçirmişlər. Azərbaycanın torpaqları hesabına Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra isə Dağlıq Qarabağda antihökumət, antiazərbaycan ruhlu təbliğatla eyni adlı problem ortaya atılmış və terrorçu Ermənistan dövləti bu istiqamətdə məqsədyönlü siyasət həyata keçirmiş və keçirməkdədir. Qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nda rəhbər vəzifələrdə işləmiş, Xankəndi və digər yaşayış məntəqələrindən 1 milyondan çox azərbaycanlının kütləvi surətdə öz doğma yurdlarından məcburi qovulması və minlərlə insanın qətlə yetirilməsinə şərait yaradan, erməni quldur dəstələrini zəruri vəsaitlərlə təmin edən R.Koçaryan, indi isə S.Sarkisyan hökuməti azərbaycanlılara qarşı kütləvi terror aksiyalarını Ermənistanda dövlət səviyyəsində davam etdirir. Cəbrayıl, Zəngilan, Füzulinin işğalını erməni terrorçuları R.Koçaryan,

S.Sarkisyan, S.Ohanyan, S.Babayan, A.Qukosyan təşkil etmişlər(4, s.128-129). Lakin minlərlə insanın qətlində iştirak edən R.Koçaryanın (1999-2007-ci illər), indi isə S.Sarkisyanın Ermənistanın prezidenti olması Beynəlxalq Məhkəməni narahat etmir. S.Ohanyan isə hazırda Ermənistanın müdafiə naziridir. 2008-ci ilin fevralında Ermənistanın prezidenti seçilmiş Serj Sarkisyan öz karyerasına "DQR özünümüdafiə qüvvələri komitəsinin" sədri kimi başlamışdı. 1993-cü ildə Ermənistanın müdafiə naziri, sonra isə baş naziri olmuşdu. 1994-cü ildən 1997-ci ilə qədər "DQR-ın birinci prezidenti" olan Robert Koçaryan sonralar Ermənistanın baş naziri, 1998-ci ildən 2008-ci ilə qədər prezidenti olmuşdu. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ermənistanın indiki de-yure əsas orqanları "DQR-ın" bayrağı altında de-fakto orqanları olmuşdur(13, s.138). Bu terrorçular Ermənistan tərəfindən mükafatlanaraq vəzifəyə keçirilmişlər(13, s.139). Ermənistan dövlət aparatı öz ətrafında terrorçuları birləşdirir. 1996-cı ildə "Dro" adlı terrorçu təşkilatda fəaliyyətinə görə həbs edilən Vaqan Oqanesyan R.Koçaryanın təşəbbüsü ilə həbsdən azad edilərək Ermənistan prezidentinin müşaviri oldu. Bakı metrosunun "20 Yanvar", "28 May-Gənclik", "Ulduz-N.Nərimanov", stansiyalarında törədilən partlayışlarda fəal iştirak edən Ermənistan terrorçu təşkilatı "ASALA" terrorçularından Davidyan, Melkonyan R.Koçaryan tərəfindən Qarabağda səhra komandirləri vəzifəsinə təyin edildi, Xocavəndin işğalı zamanı erməni terrorçusu Melkonyana ölümündən sonra milli qəhrəman adı verilməklə yanaşı, Müdafiə Nazirliyinin diversiya mərkəzlərindən birinə onun adı verildi. 1990-cı il iyulun 11-də Tərtərdən Kəlbəcərə sərnişin aparan avtobus və xalq təsərrüfatı malları daşıyan maşın karvanına qarşı terror aksiyası keçirmiş, dinc sakinləri qətlə yetirmiş Ayriyon Arkadi Abramoviç və Babayan Samvel həbs edilsə də, 1992-ci ilin iyulunda Samvel Babayan azərbaycanlı girov və əsirlərlə dəyişdirilmiş, 1993-1999-cu illərdə qondarma "DQR"-nın müdafiə naziri olmuşdu.

Ermənistan hökumət səviyyəsində terrorçuluğu həyata keçirən bir dövlətdir və deyilənlərdən də aydın oldu ki, erməni terrorizmi hər dəfə türklərin, azərbaycanlıların, yəhudilərin, özbəklərin kütləvi surətdə qırılması, soyqırımlarla nəticələnmişdir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 5 cilddə, V c., Bakı: Göytürk, 1999, 492 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, VII c., Bakı: Elm, 2003, 676 s.
3. Dağlıq Qarabağ: hadisələrin xronikası (1988-1994-cü illər). Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi. Bakı: Vətən, 2005, 108 s.
4. Erməni cinayətləri (sənədlər əsasında). Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi. I c., Bakı: Vətən, 2004, 164 s.
5. Ermənistanda aparılan etnik təmizləmə və Ermənistan silahıl qüvvələri tərəfindən Azərbayanın 20 faiz ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış bir milyonadək qaçqın və məcburi köçkünlər haqqında məlumat (1988-2005-ci illər). Bakı, iyul 2005, 153 s.
6. Erməni terroru-Armenian terror – Армянский террор. Bakı: Vətən, 2005, 168s.
7. Ermənistan Respublikası (məlumat-sorğu kitabçası). Qafqaz Etno-siyasi Araşdırmalar Mərkəzi, "Bölgə" silsiləsindən I buraxılış, Bakı, 2006, 77s.
8. Əliyev H.H. Dağlıq Qarabağ həqiqətləri. Bakı: Renessans, 2005, 140s.
9. Qaffarov T.B. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı: Tural-Ə, 2001, 330 s.
10. Аль-Обейд А.С. Угрозы терроризма и борьба с ним // Азия и Африка, 2004, № 4, с.36-43
11. Енокян А. Армения: противоречивые подходы к урегулированию Карабахского конфликта // Центральная Азия и Кавказ, 2002, № 1, с.115-121
12. Преступления Армянских террористических и бандитских формирований против человечества (Х1Х-ХХ1 вв.). Краткая хронологическая энциклопедия. Институт по правам человека Национальной Академии Наук Азербайджана, Баку: Элм, 2002, 396 с.
13. Сборник документов ООН по армяно-азербайджанскому нагорно-карабахскому конфликту, Баку, Министерство Иностранных Дел, 2009, 368 с.
14. Выступление министра иностранных дел Азербайджана на заседании Совета Североатлантического сотрудничества в Брюселе 3 декабря 1993 года, Документ S/26852, Совет Безопасности. Официальнее отчеты сорок восьмой год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, 415 с.
15. Erməni terrorizmi. http://az.wikipedia.org/wiki/Erm%C9%99ni_terrorizmi"
16. Erich Feigl. Armenian Mythomania. Armenian Extremism: Its Causes and Historical Context, 2007, www.google.az

ARMENIAN TERRORISM IS A GLOBAL THREAT THAT LED TO THE TURKISH AND AZERBAIJANI GENOCIDE

SUMMARY

In Armenia Azerbaijanis and Turks have historically been subjected to Armenian terrorism as a result of the level of state support for terrorism and impunity in Armenia, hundreds of thousands Azerbaijanis driven from their homes by terror. The armenian terrorist organizations have repeatedly committed the genocide of Azerbaijanis in Azerbaijan and outside Azerbaijan, Mountain Jews in Guba region of Azerbaijan, Turks, Azerbaijanis, Kurds and other peoples in Turkey, Eastern Anatolia, Urmia, Salmas, Khoy, Karabakh, Tabriz, Uzbekistan, North Caucasus, the Volga region and in other regions. Tens of thousands of civilians, including innocent children, women and elderly people, were killed only because of their ethnicity. Armenia is the level of government responsible for terrorism, and each time the terror committed by Armenians led to genocide, mass killings of Turks, Azerbaijanis, Jews, Uzbeks, Kurds and other peoples.

АРМЯНСКИЙ ТЕРРОРИЗМ ПРЕДСТАВЛЯЕТ СОБОЙ ГЛОБАЛЬНУЮ УГРОЗУ, КОТОРАЯ ПРИВЕЛА К ТУРЕЦКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГЕНОЦИДА

РЕЗЮМЕ

В Армении азербайджанцы и турки исторически были подвергнуты армянского терроризма в результате уровень государственной поддержки терроризма и безнаказанности, сотен тысяч азербайджанцы изгнаны из своих домов с помощью террора. Армянские террористические организации неоднократно совершали геноцид азербайджанцы в территории Азербайджана и за пределами Азербайджана, горских евреев в Губинском районе Азербайджана, турки, азербайджанцы, курды и другие народы в Турции, Восточной Анатолии, Урмии, Салмасе, Хой, Карабахе, Тебризе, Узбекистане, Северном Кавказе, Поволжье и в других регионах. Десятки тысяч мирных жителей, в том числе невинных детей, женщин и стариков, были убиты только из-за их этнической принадлежности. Армения является уровень правительства ответственный за терроризм и каждый раз терроры, совершенных армянами привели к геноциду, массовые убийства турки, азербайджанцы, евреи, узбеки, курды и других народов.

k.e.i. **Sevinc MƏMMƏDOVA**
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu

1917-ci İL URMİYA SOYQIRIMI AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA
("Beyrəqi-Ədalət" jurnalının məqalələri əsasında)

Açar sözlər: Azərbaycan, Urmiya, inqilab, jurnal, qarət, faciə
Keywords: Azerbaijan, Urmia, revolution, journal, robbery, tragedy
Ключевые слова: Азербайджан, Урмия, революция, журнал, грабеж, трагедия

XX əsrin əvvəllərində imperialist dövlətlərin nüfuz dairəsinə bölünmüş İranda ictimai-siyasi vəziyyət çox mürəkkəb idi. I Dünya müharibəsi zamanı İran bitərəfliyini elan etsə də, ərazisinin şimalı rus qoşunları, qərbi alman-türk, cənub hissəsi isə ingilis qoşunları tərəfindən zəbt edilmişdi. Müharibənin gedişində İranın ərazisi bu imperialist dövlətlərin maraqlarına uyğun toqquşma meydanına çevrilmişdi. Toqquşmaların çoxu xristian dövlətlərin bir-biri ilə münaqişəsindən yaranmışdı. Məsələn, Osmanlıların Xuzistanda Britaniya qüvvələri ilə apardığı müharibələri, Kürdüstan və Azərbaycanda Rusiya qüvvələrinin toqquşmaları, ölkənin cənubunda İngiltərənin hərbi əməliyyatları, qərbində Rusiya ordusunun İranın şimalına, mərkəzinə və qərbinə olan yürüşləri sadə iranlıları əsl qurbanlara çevirirdi. Bu illər ərzində İranda çox az yer tapılardı ki, baş verən müsibətlərdən kənarda qalsın.

Müharibənin sonuna yaxın 1917-ci ildə Rusiyada Fevral burjua inqilabı baş verdi, inqilab nəticəsində çar hakimiyyəti devrildi və Rusiyada 300 ildən artıq ağalıq etmiş Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Çar hakimiyyətinin devrilməsi ilə Rusiyada Müvəqqəti hökumət quruldu. "Demokratiya, qardaşlıq və dostluq" kimi şüarları irəli sürən yeni Müvəqqəti hökumətə qarşı İran xalqında böyük inam yarandı. Lakin bütün bu şüarların hamısı yazı üzərində qalırdı. 1917-ci il Fevral burjua inqilabından sonra nəzarətsiz qalan rus əsgərləri İranın şimalında Urmiya, Xoy, Salmasda özbaşınalıq edib, əhaliyə divan tuturdular. Zaman keçdikcə ermənilər də ruslarla birləşib öz mənfur əməllərini həyata keçirirdilər. Müharibənin ilk illərində Osmanlı dövlətində və Rusiyada yaşayan ermənilər ruslarla birləşib osmanlılara qarşı vuruşurdular. I Dünya müharibəsinin sonuna yaxın Osmanlı dövlətinin cəbhədəki uğursuz əməliyyatları ermənilərin daha da fəallaşmasına səbəb oldu. Ermənilər dinc müsəlmanlara qarşı Şərqi Anadoluda, Şimali və Cənubi Azərbaycanda kütləvi qırğınlar həyata keçirməyə başladılar.

1917-ci ilin yazında rus əsgərlərinin Urmiyada törətdiyi qırğınlar sonradan cənubi Azərbaycanda ermənilər və aysorlar tərəfindən dinc müsəlman əhalisinə qarşı törədiləcək soyqırımlara yol açdı. Cənubi Azərbaycan vilayətləri içərisində ruslar ən çox Urmiyaya üstünlük verirdilər. Çünki Urmiya vilayəti o dövrdə coğrafi mövqeyinə və strateji əhəmiyyətinə görə qonşu vilayətlərdən üstün idi. Bölgənin belə əhəmiyyətli olması xüsusilə rus-türk müharibəsindən məlum idi. Qafqaz cəbhəsində Rusiya qüvvələri osmanlıların hücumlarının qarşısını alıb yenidən Azərbaycanı ələ keçirməklə əvvəlki mövqelərini geri qaytardılar. Qafqaz regionuna yol tapmaq və Qafqazı əhatə edən ərazilərə sahib olmaq üçün Urmiyaya nəzarət vacib idi. Qeyd olunan bu mühüm xüsusiyyətlər Urmiyanı İranın başqa vilayətlərindən fərqləndirirdi.

Ruslar Urmiyada bütün hakimiyyəti rus hərbi komandanları və konsulu Vasili Nikitinin rəhbərliyi altında əllərində saxlayırdılar. 1917-ci ilin yazında Müvəqqəti hökumətin tam nəzarətindən çıxan rus əsgərləri Cənubi Azərbaycanda gözlənilmədən dinc əhaliyə qarşı qırğınlar törətdilər. İlk faciə Urmiya vilayətində başladığından Urmiyada və onun ətrafında baş verən hadisələr vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Urmiya faciəsi Xoy və Salmas hadisələrindən də dəhşətli və ağır olmuşdu.

Əsrin əvvəllərində İranda aclıq və ərzaq qıtlığı hökm sürürdü. Bu zaman özlərinə və atlarına yem tapa bilməyən rus əsgərləri sadə xalqı qarət edirdilər. Urmiyada rus əsgərlərinin dinc əhaliyə qarşı ilk təcavüzü 1917-ci ilin yazından başladı. Bir dəstə əsgər kəndlilərdən ərzaq almaq bəhanəsi ilə şəhərə daxil oldu. Əsgərlər əvvəlcə İran kazaklarından bir neçəsini, daha sonra 2-3 nəfər şəhər əhalisini qətlə yetirdilər. Get-gedə şəhərdə iğtişaş artır və əsgərlərin sayı çoxalırdı. Rusların zülmün-

dən qorxub camaatın gizləndiyindən istifadə edən əsgərlər dükanları zəbt etmiş, bazarlara od vurmuş, əhalinin buğda, arpa anbarlarını yandırmış, təqribən gecə saat 4-ə qədər şəhəri talan etmişdilər. Urmiyada baş verən dəhşətlər ətraf kəndlərə yayılırdı. Bu dəhşətli xəbərləri eşidən ətraf kəndlərin camaatı haraya pənah aparacaqlarını belə bilmirdilər. 3 gün gecə-gündüz baş verən qarət o zamankı hesablamalara görə 20 milyon tümən (400 milyon manat) miqdarında hesablanmışdır. Dəhşətli xəbər vəliəhdə çatan kimi Həşmətölsəltənə və Məcallulmülk vəliəhd tərəfindən general konsul Vasili Nikitinin yanına göndərildi. General konsul baş verən hadisəni pisləmiş və əsgərlərin cəzalanacağını bildirmişdir. (9, s.62) Urmiyada baş verən hadisələrə ilk münasibəti Azərbaycan Demokratik Partiyası bildirdi. Baş verən özbaşınalıqlara mərkəz Tehran biganə qalsa da, Azərbaycan Demokrat Firqəsi hadisələri nəzarətdə saxlayırdı. Firqənin Urmiya bölməsi nizam-intizam yaratmaq, asayişi, birliyi qorumaq və rusların pis əməllərinin qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirirdi. (2, s.85)

Urmiyada dinc əhalinin kütləvi surətdə qırılması xəbəri Şimali Azərbaycana çatdıqda İran hökumətindən fərqli olaraq Azərbaycan ziyalıları baş verən hadisələrə biganə qalmayıb əllərindən gələn köməkliyi Urmiya camaatına göstərmişlər. Faciə baş verdikdən bir müddət sonra vəziyyəti dəqiq öyrənmək üçün Bakı Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyəti Urmiyaya komissiya ezam etdi. Əsası 1905-ci ildə qoyulmuş Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti 1916-1917-ci illərdə fəaliyyət istiqamətini dəyişərək Güney Qafqazdan Şərqi Anadoluya, daha sonra Urmiyaya yönəltdi. Kimsəsiz uşaqların Bakıya, Şəkiyə, Gəncəyə və Şuşaya gətirilməsi işini təşkil etdi. (9, s.72).

Azərbaycanda xeyriyyə cəmiyyətləri ilə yanaşı mətbuat da Urmiya faciəsinə biganə qalmırdı. ADP-nin mətbu orqanı olan "Təcəddüd" qəzetində Urmiya hadisələri haqqında məlumatlar tez-tez yazılırdı. Faciə ilə bağlı yazılan məlumatları Azərbaycan mətbuatında "Beyrəqi-Ədalət" jurnalı işıqlandırırdı. "Beyrəqi-Ədalət" jurnalı həftəlik ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi jurnal olmaqla Bakıda azərbaycan və fars dillərində çap olunurdu. Jurnal Bakıda neft sənayesində çalışan iranlı mühacir fəhlələrin birliyindən yaranan İran "Ədalət" partiyasının mətbu orqanı idi. Jurnalın yay aylarında nəşr olunan saylarına nəzər saldıqda Urmiya faciəsinin nə qədər ağrılı olduğunun şahidi oluruq. Faciə mətbuatda işıqlandırılmaqla yanaşı "Ədalət" partiyasının iclaslarında da müzakirə olunan məsələlər içərisinə salınmışdı. 1917-ci il iyun ayının 12-də Urmiya faciəsi ilə bağlı partiyanın iclası keçirilmiş və rus əsgərlərinin törətdiyi qırğınlara etiraz olaraq Çorni qorodda firqənin 1 günlük tətil etməsi qərara alınmışdı. (1)

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Hadi də Urmiya hadisələrinə laqeyd qalmır və 1917-ci ilin iyul ayında "Beyrəqi-Ədalət" jurnalında faciə ilə bağlı qələmə aldığı məqaləni çap etdirir. Məqalədə əsas diqqəti çəkən məqam M.Hadinin məqalənin adını "Ayı dostluğu" adlandırmasıdır. İran və Rusiya dövlətləri arasında olan "dostluğun" görünməyən tərəfləri bu məqalədə geniş şərhlə verilmişdir. Məqalənin "Ayı dostluğu" başlığı ilə nəşr edilməsi təsadüfi deyildi. Rusları özlərinə dost-qardaş bilən sadə Urmiyalılar 1911-ci ildə inqilab yatırıldıqdan sonra da İranı tərk etməyən rus qoşunlarına həmişə diqqət-qayğı göstərmişlər. Onlar heç zaman belə fəlakətlə üzləşəcəklərini təsəvvür belə etmirdilər.

"Beyrəqi-Ədalət" jurnalında çap olunan məqalələr Təbriz qəzetlərinə istinad edirdi. Bu da təsadüfi deyildi. Mərkəz Tehran Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələrə laqeyd qalsa da, Təbriz mətbuatı faciəni daim nəzarətdə saxlayırdı. Məhəmməd Hadi Təbrizin "Kilide Necat" qəzetinə istinad edərək yazırdı: "Guya sadə dil və avam rus əsgərlərinin" bir qismi və bir neçə nəfər xuliqanlar qonaq olduqları gözəl və abad Urmiya şəhərinə vəhşiyanə hücum ediblər. Xalqın qorxudan evlərində gizlənmələrindən istifadə edib bazarları, mağazaları qarət edib, səhərdən ta gecəyədək təqribən 20 saat şəhəri talamışlar. Sonra od vurub yandırmış və bu yolla şəhərdə bədbəxtlik törətmişlər. İranın behişti olmağa layiq şəhəri dağıntıya düçar edərək oranı Qars və Ərdahan, Anadolu faciəsindən əziyyət çəkənlərin halına düçar etmişlər. Xəbəri eşidən ətraf kəndlərdə yaşayan xristianlar da öz "qardaşlarına" qoşulmuşlar. Bu saat Urmiya və ətrafda qətliam şiddət və hiddətlə hökmfərmandır. Amerika konsulunun təsdiqinə görə 3 gün gecə-gündüz talanlar nəticəsində ziyan 400 milyon manatı ötmüşdür.

Xəbər verildiyi kimi rus qoşunları geri çəkilib Kirmanşaha daxil olduqları zaman zülm və təzyiqlərini aşaraq əhaliyə təcavüz etmişlər. Biçarə əhali bu vaxta kimi bu qədər zülm görməmişdir. Bu barədə səfarət vasitəsilə dövlət işçilərinin tədbir görmələri lazımdır." (6)

Urmiyanın ardınca dinc əhaliyə qarşı böyük qırğınlar Həmədanda başladı. Rus əsgərlərinin Həmədanda törətdiyi faciə ətraf ərazilərə yayılırdı. Bu dəhşətli xəbəri eşidən Qəzvin camaatı böyük təşviş içində qalaraq Urmiya hadisəsinin təkrarlanmaması üçün rus siyasi xadimləri ilə danışıqlar aparmağa başladılar. Lakin danışıqlar heç bir nəticə vermədi. Həmədandan Qəzvinə gələn rus qoşunu Qəzvinin şimal-şərqindəki kəndləri dağıdıb viran qoydular. 1917-ci il Ramazan ayının 28-də 200 nəfərə yaxın rus əsgərləri qarətlərə başladı. 178 dükan qarət edildi və ələ keçirilən qənimətlər bir gecənin içində şəhərdən arabalar vasitəsilə çıxarıldı. Həmin gecə bir dənə də olsun erməni hücrələrinə əl dəyilməmişdir. Sabahı ayın 29-da bütün idarələrin rəisləri konsul ilə bərabər gəlib vəziyyəti yoxladılar. Günorta vaxtı konsul, qoşun rəisi, məhəlli komitə üzvləri və yerli idarələrin rəislərindən ibarət bir komitə və şəhərdə asayişi qorumaq üçün müvəqqəti dəstə yarandı.

Bütün camaat şah məscidinə yığılmış, xüsusən də şura edib idarə rəisləri vasitəsilə təhlükəsizliyin bərpa edilməsini dövlətdən rica etməyə qərar verdilər.(5) Urmiya hadisələrinin İrana və ətraf bölgələrə necə təsir etməsi Əhməd Əmirovun məqaləsində daha geniş şərhlə verilmişdir. Müəllif məqalədə təkcə Urmiya faciəsini deyil, həmçinin İranda baş verən qardaş qırğınlarını, dəhşətli yanğınları, İran daxilində baş verən faciələri qələmə almışdır. Müəllif oxucularına müraciətlə yazır: "Əziz oxucularım nəzərinizi İrandakı qanlı hadisələrə, qırğınlara və hələ də yanğını sönməyən şəhərlərə cəlb edirəm! Oraları görmək üçün Qafqaz dağlarının yuxarısına çıxıb, oradan lazımınca o müdhiş mənzərələri seyr edək. İlk əvvəl nəzərə çarpan bir aydan çox davam edən Urmiya yanğınıdır.

Görürsünüzmü nə qədər güclü yanğın? Qərb tərəfi tamam tüstü bürümüş, sanki gün qürub etmiş heç nə görünmür. Yalnız yanğının işığından bəzi şeylər görünür. Şərqi şimalda yanğına baxın! Ora Gilan səmtinin mərkəzi mötəbər Rəşt şəhəridir. Rəşt şəhəri ilə yanaşı Həmədan şəhəri də xarabazara dönmüşdür." (3)

Dövrün İran mətbuatı ilə tanış olduqda görürük ki, rus əsgərləri təkcə İranın şimalında deyil, mərkəz Tehranda və ətraf şəhərlərdə də qarətlər törədirdilər. Tehranın "Fars" qəzetində nəşr olunmuş "İranımız nə haldadır?" məqaləsi də o dövrdə İrandakı vəziyyətin nə qədər ağrılı, acılı olduğunu bizlərə çatdırırdı. "Fars" qəzetinə istinadən "Beyrəqi-Ədalət" jurnalında yazılırdı:"Rusiya Müvəqqəti hökuməti tərəfindən Tehrandakı rus əsgərlərinə komandan Beturski təyin olunmuşdur. Rus əsgərləri təkcə Urmiyada deyil, Kirmanşahda, Rəştdə və Tehranda da qarət, talan törədirlər. Bir qrup əsgər bazara daxil olmuş və mal almaq bəhanəsilə bazarda sakitliyi pozmuşlar. Dükanları dağıdıb, qarət edib xeyli qənimətlə geri çəkilmişlər. Camaatın narahatlığını görən polis məmurları baş verənlərə biganə qalmayıb bazarda sakitlik yaratmışlar." (4)

1917-ci ilin payızında Rusiyanın daxilində yenidən qarışıqlıq yarandı. 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada yenidən inqilab baş verdi və hakimiyyətə bolşeviklər gəldi. Oktyabr çevrilişi İran üçün sanki "siyasi möcüzə" oldu. Hakimiyyətə gələn bolşeviklərin xarici siyasətinin mühüm prinsipləri ilk dəfə 1917-ci il noyabrın 8-də II Ümumrusiya Sovetlər qurultayının qəbul etdiyi sülh haqqındakı dekretdə ifadə olunmuşdu. Yeni rejim "...müharibə edən bütün xalqlara və onların hökumətlərinə ədalətli, demokratik sülh bağlamaq üçün dərhal danışığa başlamağı..." təklif etdi. 1917-ci ilin dekabr ayının 23-də Sovet Rusiyası hərbi hissələrinin İrandan çıxarılması haqqında qərar qəbul edildi və qoşunların çıxarılma prosesi 1918-ci ilin yanvar ayından başlamış mart ayına qədər davam etdi. Rus qoşunları İranı tərk etdikdən sonra İranda rus hakimiyyətinin ağalığına son qoyuldu (7, s.124). Bu dəyişikliklər rus qoşunlarının geri çəkilməsi ilə xaricilərin müdaxilə dövrünün başa çatacağına ümid bəsləyən sadə İran xalqını ruhlandırdı. Lakin hadisələr tamam başqa inkişaf edirdi. Müvəqqəti hökumət çar Rusiyası zamanı bağlanmış müqavilələri ləğv edərək rus əsgərlərinin İranın şimalından geri çəkilməsinə qərar verdi.

1917-ci ildə rusların Urmiyada törətdiyi qırğınlar sonradan erməni, aysor qüvvələrinin bu ərazilərdə yeni faciələr törətməsinə yol açdı. Bir zülmdən qurtarmamış ikinci faciəyə düçar olan urmiyalılar nə qədər qurbanlar verdilər. Rusların özbaşınalığı zamanı minlərlə sadə, əliyalın, günahsız urmiyalı qətlə yetirildi.

Urmiya faciəsindən 1 əsr keçsə də, hər dəfə yeni sənədlər, arxiv materialları aşkarlanır və faciənin necə ağrılı olduğunun bir daha şahidi oluruq.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBIYYAT

1. Çorni qorodda fəalların mitinqi. // "Beyrəqi-Ədalət" jurnalı 31 iyul 1917 № 4.
2. Dilməqani T.M. Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində-soyqırım. Bakı: 2010.
3. Əhməd Əmirov. İran yanır.// "Beyrəqi-Ədalət" jurnalı 31 iyul 1917 №4.
4. İranımız nə haldadır? //"Beyrəqi-Ədalət" jurnalı 31 iyul 1917 № 4.
5. Qəzvində qarət. //"Beyrəqi-Ədalət" jurnalı 31 iyul 1917 №4.
6. Məhəmməd Hadi. Ayı dostluğu.// "Beyrəqi-Ədalət" jurnalı 14 iyul 1917 №3.
7. دکتر ایرج ذوقی. ایران و قدرتهای بزرگ 1900-1925. (تاریخ روابط سیاسی). تهران 1368
8. رحمت الله خان معتمد الوزاره. ارومیه در محاربه عالم سوز. به کوشش کاوه بیات. تهران-1389
9. محمد مجد. قحطی بزرگ. (1917-1919-ش/1296-1298). موسسه مطالعات وپژوهشهای سیاسی. تهران-1382.

THE URMIA GENOCIDE OF 1917 IN THE AZERBAIJANI PRESS (BASED ON THE ARTICLES OF THE JOURNAL "BEYREGI-ADALAT")

SUMMARY

During World War I, Iran was conquered by Russia. The Russian army, left unattended after the February Revolution, plundered the peaceful population of Urmia. As a result of the genocide of Urmia, a thousand civilians were killed. It was an atrocious and bloody extermination of innocent people. The Adalat Party did not remain indifferent to this event. Even this genocide is very often illuminated in the journal "Beyregi-Adalat")

ГЕНОЦИД 1917 ГОДА В УРМИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ПРЕССЕ (НА ОСНОВЕ СТАТЕЙ ЖУРНАЛА "БЕЙРЕГИ-АДАЛЯТ")

РЕЗЮМЕ

Во время I Мировой войны северные районы Ирана были оккупированы Россией. После начала развала русской армии в результате Февральской революции солдаты начали совершать грабежи и разбои против мирного населения Урмии. В результате геноцида в Урмии погибло тысячи мирных жителей. Это было жестокое и кровавое истребление невинных людей. Партия "Адалят" не осталась безразличной к этим событием. Эти события подробно освещались на страницах журнала "Бейреги-Адалят"

Şahin ƏHMƏDOV
Azərbaycan Respublikasi Xarici İşlər Nazirliyi

URMİYA BÖLGƏSİ VƏ ƏTRAFINDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏDİLƏN SOYQIRIMLAR ZAMANI AZƏRBAYCAN ERMƏNİLƏRİ YEPARXİYASININ FƏALİYYƏTİ VƏ HAZIRDA İRANDA HƏMİN DÖVR HADİSƏLƏRİNİN İNFORMASİYA MODELİ

Açar sözlər: soyqırım, Urmiya, ermənilər, missionerlər, yeparxiya, daşnak, informasiya modeli
Keywords: genocide, Urmiya, Armenian, missioner, yeparkhy, dashnak, information method
Ключевые слова: геноцид, Урмия, армян, миссионер, Епархия, дашнак, способ информации

İndiki inzibati ərazi bölgüləri ilə İranın Şərqi və Qərbi Azərbaycan vilayətlərində 1914-1918-ci illərdə baş verən siyasi proseslər erməni və assurilərin Urmiya, Salmas, Dilməqan, Köhnəşəhr və Xoy şəhərləri, eləcə də ətraf digər bölgələrdə 150 mindən çox (bəzi mənbələrdə daha çox olduğu göstərilir) Azərbaycan türkünü soyqırıma uğratması ilə nəticələnmiş, bu qırğınlarda Osmanlı, Qafqaz və İran erməniləri əlbir olmuşlar. Mərkəzi hökumətin qarşısını ala bilmədiyi qırğınlar 1918-ci ildə Osmanlı qoşunun İrana girməsi ilə dayanmış, erməni və assurilər öz planlarını sonadək gerçəkləşdirə bilməmişlər.

Qeyd etdiyimiz hadisələrin gedişində rol oynayan Azərbaycan erməniləri Yeparxiyası mərkəzi Təbriz şəhərində yerləşməklə hadisələrin baş verdiyi bütün ərazilərdə fəaliyyət göstərirdi. Erməni mənbələrinə görə 1914-cü ildə Osmanlı ordusunun İrana girməsi ilə Qərbi Azərbaycandan böyük sayda erməni və assuri Naxçıvana və Dərələyəzin kəndlərinə qaçmış, həmin dövrdə Yeparxiya İran dövləti, Qafqaz erməniləri və Rusiyadan yardımlar alaraq bu ermənilərə kömək göstərmiş, Osmanlı ordusunun İrandan çıxması ilə onlar yenidən Qərbi Azərbaycana qayıtmasını təşkil etmiş, Osmanlı ərazisindən Salmasa gələn on minlərlə erməniyə yardım göstərərək yerləşməsini təmin etmişdir (5, səh. 98-99). 1915-ci ildə Təbrizdə Yeparxiyanın nəzdində fəaliyyət göstərən Müqəddəs Serkis kilsəsində daş kitabə qoyulmuş, bu kitabənin 1896, 1909 və 1912-ci illərdə Osmanlıda "ermənilərin azadlığı yolunda şəhid olmuş" şəxslərə aid olduğu qeyd olunmuşdur (5, səh. 130). Göründüyü kimi, artıq Yeparxiya türk-erməni düşmənçiliyinin təbliğində rol almağa başlamışdır. 1918-ci ildə bu hadisələri zamanı yaranmış fürsətdən istifadə edərək Mərəndin Sar və Mucəmar kəndləri erməniləri də bu kəndlərin müsəlman əhalisinə qarşı qırğınlar törətmiş, Qaradağın Hacəlili tayfası bu qırğının qarşısını alaraq erməniləri məğlub etmişdir. Bu hadisə həm Yeparxiya, həm də Rusiyanın konsulunun etiraz bildirməsi ilə müşayiət olunmuş, bu kəndlərin erməniləri aparılan danışıqlarla azərbaycanlılar tərəfindən bağışlanmış, Yeparxiya bu ermənilərin Təbrizə köçürülməsini təşkil etmiş, eyni zamanda ermənilərin həmin kəndlərdə əmlak iddialarını irəli sürmüş və dövlət bu iddiaların təmin olunacağını bildirmişdir (8, səh. 155-156). Bu məsələdə Yeparxiyanın azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədən erməniləri müdafiə etməsi onun oxşar hadisələrə rəvac verməsinin digər göstəricisidir. Nüfuzlu və ermənilərin bölgədəki rəsmi (dini) qurumu olan Yeparxiya rəhbərliyinin 1918-ci ildə Urmiyaya toplaşan erməni və assuri silahlıları ilə görüşləri olmuş (11, səh. 47-48), lakin Yeparxiyanın qırğınların qarşısını almaq üçün ciddi tələb etməsi yerinə, daim erməniləri müdafiə edən mövqe sərgiləməsi, daşnak ideologiyasına xidmət etməsi ermənilərə öz niyyətlərini gerçəkləşdirmək cəhdlərində kömək olmuşdur. Yeparxiya soyqırım törədildikdən sonra da dövlət qarşısında tələblər qaldıraraq Qərbi Azərbaycana geri qayıdan ermənilərin yerləşməsinə kömək etmiş, ermənilərə pulsuz buğda verilməsinə və s. nail olmuşdur (3, səh. 295-299; 5, səh. 101).

Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımlar dövründə Yeparxiyaya Nerses Məlik Tanqyan (Zəngəzur doğumlu, Eçmiədzin, Şuşa və Bakıda təhsil almış) rəhbərlik etmiş, Rusiya dövləti, Qafqaz və Osmanlı erməniləri ilə əlaqəli fəaliyyət göstərmiş, xidmətlərinə görə Eçmiədzin kilsəsi tərəfindən baş yepiskop dərəcəsi verilmiş, onun 40 ilə yaxın (1912-1948) fəaliyyəti dövründə, (5, səh. 97-99) həmçinin ingilis kəşfiyyatı ilə əlaqələri olmuş və İranın da bir hissəsini əhatə edən "Böyük Ermənistan"ın yaradılması yolunda daşnakları himayə etmiş, 1940-cı illərdə daşnaklara aid böyük sayda silah-sursatın Təbrizdəki erməni məktəbi və kilsəsində gizlədilməsinə yardım etmişdir. Bu

cəhətdən onun İranda böyük bir şəxsiyyət kimi tanıdılması (4, səh. 86) özlüyündə ziddiyətli bir məqamdır. Yuxarıdakı misallardan da göründüyü kimi Yeparxiya bu dövrdə nəinki neytral mövqe nümayiş etdirmiş, hətta gizli şəkildə ermənilərin yerli əhaliyə və Osmanlıya qarşı fəaliyyətini dəstəkləmişdir.

Bir müsəlman dövlətində yerli əhaliyə qarşı soyqırım törətmiş xristian dini azlığa qarşı heç bir cəza tədbiri görülməməsi, əksinə Yeparxiyanın ermənilərin müdafiəsi üçün dövlət qurumları qarşısında tələblər irəli sürə bilməsi, bu tələblərin bir hissəsinin yerinə yetirilməsinə nail olması, bölgədən qaçan erməni və asssurilərin qısa müddətdə geri qayıtması, Rza şah Pəhləvi hakimiyyətinin ilk illərində onların bütövlükdə əfv edilməsi (2, səh. 540) İranı öz aralarında şimal-cənub nüfuz dairələrinə bölən Rusiya və İngiltərə erməniləri açıq şəkildə müdafiə etməsindən irəli gəlirdi. Buna digər nümunə olaraq bir Urmiya sakininin qırğınlar dayandıqdan sonra ailəsinin başına gələnlər barədə şikayəti diqqəti çəkir. Belə ki, o, ermənilərin törətdiyi qırğınlar zamanı atası Məcidossəltənə Əfşarın onlara qarşı mübarizə apardığını, sülh əldə olunduqdan sonra ermənilərin ingilis komandanlığına şikayət edərək atasını həbs etdirdiyi və əmlaklarının müsadirə olunduğu, özlərinin Urmiyaya gəlməsinə icazə verilmədiyini bildirir (3, səh. 428-435). Bu səbəblərdən Qərbi Azərbaycanda mərkəzi dövlətin öz nəzarətini bərpa etməsindən sonra qırğınların qarşısı alınsa da, bu heç də əhalinin problemlərinin tam həlli demək deyildi. Soyqırım vaxtı Tehran, Təbriz və digər şəhərlərə səpələnən Qərbi Azərbaycan türkləri geri qayıtdığı zaman qaçqınlıq dövründə ermənilərin mənimsədiyi əmlaklarını geri almaq üçün illərlə dövlət qurumlarına ayaq döymüş, hətta bir sıra hallarda yerli dövlət qurumlarının onların şikayətlərini təmin etməməsi ilə üzləşmişlər (3, səh. 440-442).

Müasir dövrdə İranda Azərbaycan türklərinin soyqırımı barədə araşdırmalarda müxtəlif ziddiyətli yanaşma metodları görünməkdədir. İran ermənilərinin həmin hadisələri müasir dövrdə təqdimetmə modelində bütün bu hadisələrin tamamilə təhrif edilərək və ustalıqla İran mühitinə uyğunlaşdırılaraq Osmanlı ordusunun yerli əhaliyə köməyə gəlməsini işğalçı siyasət adlandırır, 1918-ci ildə osmanlıların Xoy, Maku və digər bölgələrdə ermənilərə və assurilərə qarşı guya "soyqırım" törətməsi (5, səh. 100-112; 9, səh. 493) və bölgəyə pantürkizm ideologiyası gətirməsi fikirləri təbliğ olunur. 2013-cü ildə Türkiyənin Urmiyadakı baş konsulunun 1918-ci ildə Salmasda şəhid olan Osmanlı əsgərləri üçün abidə ucaltmaq təklifi İranın erməni diasporası tərəfindən böyük etirazla qarşılanmış (13) və abidənin ucaldılması təklifi qəbul olunmamışdır. İrandakı erməni diasporası, kilsə və yeparxiyalarının müəyyən metodlarla bu təbliğatı indi də davam etdirir (Təbrizdə Müqəddəs Şuğaqat kilsəsi ətrafındakı qəbristanlıqda 1918-ci ildə Xoy şəhərində ermənilərin Osmanlı tərəfindən "soyqırım"a uğradılması iddiasını əks etdirən abidə qoyulmuş (14)), İran ermənilərinin və eləcə də onların hamilərinin KİV-lərində daim bu mövzuda təbliğat aparılmaqdadır (13,15, 16).

Bəzi tarixi araşdırmalarda yalnız ABŞ, Rusiya, Fransa və İngiltərənin siyasətinin səbəb olduğu qırğınlardan danışılaraq ermənilərin adının çəkilməməsi və ya onların rolunun arxa plana salınması müşahidə olunur. Əlbəttə ki, bu soyqırımda xarici güclərin təsiri çox olmuşdur. Xristianlıq amili səbəbindən Təbriz və Urmiyada fəaliyyət göstərən konsulluqlar və missioner təşkilatlar erməniləri və assuriləri öz məqsədlərini həyata keçirməkdə önə çıxarmış, Qərbi Azərbaycanda Almaniya, Fransa, ABŞ, Rusiya və İngiltərə missionerləri fəal iş aparmış, xristianlığın müxtəlif təriqətləri (ABŞ protetant, Fransa və Almaniya katolik, Rusiya provaslavlıq və s) yayılmış, Urmiyada erməni və assurilər üçün məktəblər, xəstəxanalar, əczaxanalar açılmış, qəzetlər və nəşriyyat evləri təsis edilmiş, Mahabadda xəstəxana tikilmiş, Salmasda isə bir mərkəz yaradılmışdı (2, səh. 476-477; 3, 6, səh. 76-77; 9, səh. 49-59; 10, səh. 371-391). Həmin dövrdə İranda ən çox missioner məktəbi və bu məktəblərə cəlb olunan şagirdlər Azərbaycan bölgəsində olmuş, bu şagirdlərin əksəriyyəti assurilər və ermənilər olmuşdur. 1839-cu ildə Urmiya şəhərində 12 xristian məktəbi olmuş, 1895-ci ildə bu say 117 məktəbə çatdırılmışdı ki, bu məktəblərdə 3 mindən çox şagird təhsil alırdı. Həmin vaxt ABŞ, Rusiya, İngiltərə və digərləri İranın Azərbaycan bölgəsində ermənilərin rəhbərliyi ilə ticari-iqtisadi müəssisələr yaratmış və ya ermənilərin rəhbər olduğu ticari-iqtisadi müəssisələri dəstəkləmişdir. Birinci dünya müharibəsinin gedişində Osmanlıya qarşı İngiltərə, Fransa və Rusiya tərəfindən silahlandırılan erməni və assurilər tezliklə bu silahları Azərbaycan türklərinə qarşı yönəldərək himayəsində olduqları dövlətlərin maraqları uğrunda bölgədə xristian dövləti və ya muxtariyyəti qurmağa cəhd göstərdilər (6, səh. 76-77, 166-178; 7, səh. 1-12; 10, səh. 390; 11, səh. 14). Bütün bunlar Qərbi Azərbaycan Vi-

layətin Azərbaycan türkləri olan əhalisi üçün böyük faciə ilə nəticələndi. Lakin bütün bunlarla yanaşı, tarixi mənbələrə görə həmin illərdə Urmiya şəhərində yaşayan 2 min nəfər ermənin hamısının daşnak olduğu, 1918-ci ildə bu bölgədə azərbaycanlılara qarşı qırğının əsasən onlar tərəfindən törədildiyi, Qafqazdan O.Andranikin başçılığı ilə daşnak qüvvələrinin Xoya hücumu, onların Urmiya və Osmanlı daşnakları ilə birləşmə cəhdləri məlumdur. Yəni həmin illərdə Şərqi Anadolu, Naxçıvan, İrəvan, Quba, Bakı, Şamaxı, Zəngəzur və digərlərində yüzminlərlə azərbaycanlıya qarşı törədilən soyqırımlarda türk düşmənçiliyi üstündə qurulan daşnak ideologiyasının xüsusi təsiri vardır.

İranda aparılan bir sıra elmi araşdırmalarda təbliğ olunan "Böyük Ermənistan" iddiaları, hadisələrin bilərəkdən və ya bilməyərəkdən təhrifli formada verilməsi halları ermənilərin törətdikləri soyqırımlar barədə tarixi gerçəklikləri ört-basdır etməyə kömək edir. İran tarixşünaslığında Qərbi Azərbaycanda bir sıra bölgələrin tarixinin qondarma faktlarla ermənilərlə bağlanması ermənilərin özlərini bölgənin qədim xalqı kimi təbliğ etməyə fürsət verir, bu isə öz növbəsində hadisələrə ayrı bir mahiyyət qazandırır. Halbuki, həmin vaxt Qərbi Azərbaycan bölgəsində ermənilərin əksəriyyətini Qafqaz və Osmanlıdan gəlmə ermənilər təşkil edirdi (2, səh. 495; 11, səh. 14). Buna digər nümunə Mərəndin Sar və Mucəmar kəndlərində baş verənlərin yalnış araşdırılmasıdır. Ətraf bölgə əhalisinə qarşı qırğınlar törədən Sar və Mucəmar kəndi ermənilərini məğlub etmiş Qaradağın Hacəlilu tayfası barədə məlumatlarda bu hadisələr düzgün işıqlandırılmadan həmin tayfanın sadəcə bu kəndlərə qarşı qarətçilik hücumlarında günahlandırılması görünür (1, səh. 310). Digər bir mənbədə bu hadisə Hacəlilu tayfasının Sar və Mucəmar kəndləri ermənilərini qarət etdiyi, bunun qarətçilik məqsədi və ya ermənilərin Məşrutə hərəkatına kömək etməsi ehtimalından irəli gəldiyini (8, səh. 155-156) bildirilməklə oxşar mövqe sərgilənir.

Soyqırımın hədəfi olan Azərbaycan türklərinin daha çox müsəlmanlar kimi ifadə edilməsi, hadisələrə islam-xristian qarşıdurması baxımından yanaşılması S.Sərdarinyanın "Arazın hər iki tayında müsəlmanların qətliamı", M.Azadinin "Azərbaycan müsəlmanlarının cilolar tərəfindən qətliamı" əsərləri və digərlərində özünü göstərir. Lakin hadisələrin gedişində İ.Smitkonun rəhbərlik etdiyi qüvvələrin də erməni və assurilərlə bir cəbhədə mövqe tutması, sonra isə özünün törətdiyi qırğınlar acı həqiqətləri ortaya çıxarır. Yalnız assurilərin rəhbəri Marşimunun İ.Smitko tərəfindən öldürülməsindən sonra assuri-erməni birliyi Smitkoya qarşı hücuma başladı. Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqazda ermənilər tərəfindən həmin yerlərdə yaşayan digər etniklər də daxil olmaqla bütövlükdə azərbaycanlıların soyqırıma uğradılması baş vermiş, Qərbi Azərbaycanda isə soyqırımın əsas hədəfi Azərbaycan türkləri olmuşdur.

Erməni və assurilərin törətdikləri soyqırımların arxasında mərkəzi hökumətin zəifləməsi, I dünya müharibəsinin gedişində beynəlxalq siyasi durumdan yararlanan xarici güclərin Qərbi Azərbaycanda xristian dövləti və ya muxtariyyəti yaratmaq cəhdləri, bölgədəki ermənilərin xarici güclərin missionerlik fəaliyyətləri ilə 60 ildən artıq müddətdə siyasi-iqtisadi dəstəklənməsi və bölgədə azərbaycanlılara qarşı düşmənlik toxumu səpən daşnak ideologiyasının güclənməsi kimi bir sıra amillər vardı. Həmin dövrdə Azərbaycan erməniləri Yeparxiyası bu dövrdə daşnak ideologiyasına xidmət edərək düşmənçiliyin təbliğində yer almışdır. Müasir dövrdə İranda münaqişənin informasiya modelində bəzi yanaşmalar tarixi gerçəkliklərin düzgün əks olunmamasına səbəb olur, eləcə də İran ermənilərinin bu hadisələr barədə təbliğatları tarixi həqiqətlərin ört-basdır edilməsinə xidmət edir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBIYYAT

1. B.Xamaçi, "Şərqi Azərbaycanın coğrafi lüğəti", 1370-ci il, Tehran, "Suruş" nəşriyyatı, 532 s.
2. Ə.Dehqan, "Zərdüşt ölkəsi, Rzaiyyənin təbii, siyasi, mədəni, ictimai və tarixi vəziyyəti", 1348-ci il. "İbn Sina" nəşriyyatı, 1017 s.
3. Ə.Tətəri, R.Nikbəxt, "Azərbaycanın qərbində baş verənlər: Milli Şura Məclisi sənədlərinin dili ilə. III-V dövrlər", Tehran, 1390-cı il, 735 s.
4. J.Lazaryan, "İran erməniləri ensiklopediyası", 1388-ci il, Tehran, "Hirmənd" nəçriyyatı, 528 s.
5. L.Melkomyan, "Erməni soyqırımı", 1394-cü il, Tehran, "Aniş" nəşri, 516 s.
6. M.Azadi, "Urmiya (tarix, mədəniyyət, turizm məlumatları)", 1389-cu il, Urmiya, "Hüsaməddin Çələbi" nəşriyyatı, 302 s.
7. M.Azadi, "Azərbaycan müsəlmanlarının cilovlar tərəfindən qətliamı", 1389-cu il, Urmiya, "Hüsaməddin Çələbi" nəşriyyatı, 254 s.

8. N.Sedği, "Müasir dövrdə Arasbaran (Qaradağ), ictimai-siyasi tarixi", 1388-ci il, Təbriz, "Əxtər" nəşriyyatı, s. 220
9. P.Əğlmənd, "Qərbi Azərbaycanın elmi və mədəni şəxsiyyətləri", 1385-ci il, Urmiya
10. R.Nikbəxt, "İran milli kimliyinin möhkəmlənməsində Azərbaycanın rolu", 1387-ci il, Tehran, 1360 s.
11. R.Tofiq, "Urmiyanın tarixçəsi (I dünya müharibəsi illərindən və ondan sonrakı qarışıqlıqlardan qeydlər)", 1393-cü il, Tehran, "Pərdise Daneş" nəşri, 183 s.
12. T.M.Dilməqani "Türkiyə ordusunun gizli hesabatı, 1927-ci il" (türk dilindən tərcümə)

İnternet saytları

13.http://www.vank.ir/fa/2012-08-07-06-23-26/117-ارومیه-در-ترکیه-کنسول-حدناشناسی-و-سابقه-بی-گستاخی.html
14. http://www.paymanonline.com/article.aspx?id=0B6EBFC5-1A8E-4819-80EA-A7CB5813ECDD
15. http://www.paymanonline.com/article.aspx?id=DE7F8F8E-59C0-4E3E-8EDC-88BD996183F5
16.http://www.azariha.org/مقالات-بایگانی/item/1286-ترکی-پان-های-دروغ-و-جیلولوق

THE ACTIVITIES OF THE AZERBAIJANI ARMENIANS YEPARKHY (PRELACY) DURING THE GENOCIDE COMMITTED TO AZERBAIJANIS IN AND AROUND THE URMIYA REGION, AS WELL AS THE INFORMATION METHOD OF THE EVENTS OF THAT PERIOD AT THE MOMENT IN IRAN

SUMMARY

In 1918 Armenians and assyrians have committed genocide acts against Azerbaijanis living in Urmiya, Salmas, Dilmegan, Kohnesehr, Xoy and other regions by the protection of the foreign forces and Azerbaijanian Armenians' Yeparkhy (Prelacy) also had an active role in the progress of these events. Presently the method of information on genocide of Azerbaijanians by Iranian Armenians serves for distortion of historical realities.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ АРМЯН «ЙЕПАРХИ» ВО ВРЕМЯ СОВЕРШЕНИЯ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦАМ В УРМИЙСКОМ КРАЕ И ВОКРУГ НЕГО, А ТАКЖЕ ИНФОРМАЦИОННЫЙ МЕТОД СОБЫТИЙ ТОГО ПЕРИОДА В НАСТОЯЩИЙ МОМЕНТ В ИРАНЕ

РЕЗЮМЕ

В 1918 армяни и ассирийцы совершили акт геноцида против азербайджанцев, проживающих в Урмии, Салмас, Дилмеган, Кохнешехр, Хой и других регионах под защитой иностранных сил и Епархия армян из Азербайджана также имели активную роль в ходе этих событий. В настоящее время метод информации о геноциде азербайджанцев со стороны иранских армян служит для искажения исторических реалий.

Xaqani İSMAYIL
Xəzər Universitetinin doktorantı,
"Təhsil problemləri" qəzetinin əməkdaşı

ERMƏNİLƏRİN XRİSTİANLARA QARŞI TÖRƏTDİYİ SOYQIRIM VƏ SİYASİ TERROR AKTLARI

Açar sözlər: Qars, rus, yunan, gürcü, alman, xristian, erməni, daşnaklar, terror, soyqırım, Böyük Ermənistan
Keywords: Kars, Russian, Greek, Georgian, German, Christian, Armenian, Dashnaks, terror, genocide, The Greater Armenia
Ключевые слова: Карс, русский, грек, грузин, немец, христианин, армянин, дашнаки, террор, геноцид, Великая Армения

Qarsda rus və yunanlara qarşı soyqırım olayları (1919-1920).

Cənubi-Qərbi Qafqazın etnik mənzərəsi 1920-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XİN nümayəndəsi A.Şepotyevin hazırladığı rəsmi məruzəyə görə belə idi: "Cənubi-Qərbi Qafqazın ərazisində yaşayan cəmi 730000 nəfərdən, Cavahetiya istisna olmaqla, 56,3%-i müsəlman, qeyri-müsəlmanlar sırasında isə: ermənilər (əsasən şəhərlərdə) 26%, gürcülər 3%, ruslar, qaraçılar və yunanlar birgə 15% təşkil edir. Ayrı-ayrı vilayətlərə gəldikdə isə, Batum Vilayətində: müsəlmanlar 70%, ermənilər 12,5%, gürcülər 7%, yunanlar və başqaları 3,5%, ruslar 7%; Qars Vilayətində: müsəlmanlar 49,5%, ermənilər 29%, gürcülər 0,3%, ruslar 19,3%; Axalsıx qəzasında: müsəlmanlar 75%, ermənilər 14,1%, gürcülər 10,5%-dir" [1, s. 59].

30 oktyabr 1918-ci il təslimçi Mudros Barış andlaşması gərəyincə Osmanlı ordusu İran, Qafqaz və Doğu Anadoludan çəkilmək məcburiyyətində qaldığından Qars bölgəsində də hakimiyyətsizlik yarandı və yerli əhali tərəfindən Qars Vilayətində bu hakimiyyət boşluğunu aradan qaldırmaq üçün 17/18 Ocak (yanvar) 1919-cu ildə demokratik əsaslarla "Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti" quruldu. Dərhal işə başlayan nazirlər kabineti Qars valisi vəzifəsinə İğdırlı Mehmet bəy (Araslı) Ali bəy oğlunu təyin etdi [2: s.41].

Bu seçimi tanımaq istəməyən "... İngilislər 12000 nəfərlik şotlandiyalı və yeni zelandiyalı əsgərlə parlamentə hücum etdilər. İki nəfəri öldürdülər. Ərzurumda bulunan Xarici İşlər naziri Fəxrəddin Ərdoğanla Batumdan qaçan daxili işlər naziri Ali Rza Atamandan başqa hamını Malta Adasına sürgün etdilər. Mehmet bəy Ali bəy oğlu da bunların içərisindəydi..." [2: s.42].

MALTA SÜRGÜNLƏRİ. İngilislər Qars Parlamentini basaraq tutduqları hökumət üzvlərindən 12 nəfəri silah gücü ilə Qayabaşı dəmiryolu stansiyasına qədər piyada olaraq aparıb Gümrüyə yollamaq üçün qatara mindirdilər. Tutduqlarını Ordu caddəsindən (prospekt –X.İ.) dəmiryolu stansiyasına qədər piyada aparmaqda ingilislərin niyyəti o bölgə əhalisinin öncüllərini gözdən salmaqla xalqa gözdağı vermək idi. Sonralar İstanbula, oradan da 28 aprel 1919-cu ildə Prenses Ena adlı bir vapurla (bərə –X.İ.) Maltaya göndərdilər..." [2: s.57].

Sürgün olunanlar sırasına ermənilərin donosları əsasında Qars yönətimində (Parlamentində) təmsil olunan bəzi digər xalqların nümayəndələri də salınmışdı:

Ad Sürgün dönəmi Sürgün № Vəzifəsi
Matvey Radjinski 2 iyun 1919 2725 Rus Şura üzvü
Pavlo Camusev 2 iyun 1919 2714 Rum (Yunan) Şura üzvü
Stefani Vafiades 2 iyun 1919 2726 Yunan Şura üzvü, Sosial
Yardım naziri [2: s.57].

Qarsda İngilis işğalçılarının hərbi-siyasi dəstəyi ilə qurulan erməni hökuməti isə yerli xalqlara (müsəlman və xristian) qarşı sözün əsl mənasında soyqırım, talanlar və deportasiya həyata keçirməyə başladı. Bu məsələlərlə ilgili aşağıdakı arxiv sənədlərindən bəzi məqamlara diqqət edək: "Daşnaklar qeyri-erməni əhalinin ermənilərdən azı 3 dəfə artıq olduğu Qars Vilayətində müvəffəqiyyətlə Erməni Respublikası yaratmaq üçün qanlı yol seçdilər...

Moskva hadisələrindən (Oktyabr Bolşevik Çevrilişi –X.İ.) sonra ruslar və yunanlar etibarsız ünsürlərə aid edildilər. Talanlar və zorakılıq başlandı. Çox adam öldürüldü və həbs edildi, qadınlar zorlandı..." [3, s.59].

Sənəddə daşnakların qətliam və zorakılığının tüğyan etdiyi Qars vilayətinin rus kəndləri olaraq Blaqodarnoye, Novoselim, Vladiqars, Novopetrovkanın adı çəkilir.

"Blaqodarnoye kəndində bir neçə adam öldürülmüş, hakimiyyət tərəfindən təqib olunanların çoxu qaçıb dağılmışdır; Novoselimdə 15 qadın zorlanmış və kəndxuda öldürülmüşdür; Novopetrovka kəndində günün günortaçağı 4 kişi öldürülmüş, bir qadın və onun 10 yaşlı qızı zorlandıqdan sonra döşləri və cinsi orqanları kəsilmişdir…" [3, s.60].

Yuxarıdakı sitat və məlumatlar Qars vilayəti Rus Milli Şurasının üzvü, Nümayəndə-müvəkkilin RSFSR-in Gürcüstandakı Səlahiyyətli Nümayəndəsinə ünvanladığı 9 iyul 1920-ci il tarixli müraciətindən götürülmüşdür. O, həmçinin xahiş edir ki, Qars vilayəti əhalisinin həyatını qurtarmaq üçün mümkün tədbirlər görülsün və tezliklə rusların bu faciəli durumdan xilas olaraq Şimali Qafqaza getməsində Rusiya hökuməti onlara kömək göstərsin [3, s.58-61].

{Qeyd edək ki, bu unikal arxiv sənədi haqda ilk bilgini tarix elmləri namizədi Vaqif Ağayev vermişdir. O, sənədin məzmunu iki dildə dərc etdirərkən ruscasını "9 iyul 1920-ci il" tarixi ilə təqdim etsə də, azərbaycancasının sonunda və ümumilikdə sənədə şərh verərkən sənədin yazılma tarixini səhvən "9 iyun 1920-ci il" olaraq göstərmişdir [3, s.58, s. 61]. Biz isə bu sənədi arxivdən əldə edərək, müəyyənləşdirdik ki, göstərilmiş tarixlərdən "9 iyul 1920-ci il" doğrudur və sənəd əslindən götürülmüş fotosurətdən ibarətdir, əsli, çox böyük ehtimalla aidiyyatı üzrə Rusiya XİN-in fondlarında saxlanılır və əyanilik üçün sənədin fotosurətini ilk dəfə öz kitabımızda yayınladıq [4, s.365-368]. Bundan başqa, yuxarıdakı sənəddəki faciəli hadisələr, Vaqif Ağayevin təqdimatına görə 1919-cu ildə baş vermiş kimi təqdim olunsa da [3, s.61], aşağıda diqqətə çatdıracağımız digər 3 arxiv sənədinin məzmunu təsdiq edir ki, həmin müdhiş hadisələr 1919-cu ildə başlasa da ən azı 1920-ci ilin ortalarınadək davam etmişdir.}

Qars vilayətindəki rusların və başqa xalqların erməni hökuməti tərəfindən qətliam, talan və deportasiyaya məruz qalmaları Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Arxivində saxlanan bir sənəddə də öz əksini tapmışdır. Dövrümüzdə türk araşdırmaçısı M.Pərinçək tərəfindən üzə çıxarılan [5, s.6] bu sənəd S. M. Kirovun Rusiya Xarici İşlər naziri Çiçerinə 29 iyun 1920-ci il tarixində göndərdiyi 94 saylı teleqramdır. Həmin teleqramda erməni daşnaklarının hakimiyyətdə olduqları Qars vilayətində və Aleksandropolda (Gümrü –X.İ.) müsəlmanlara və ruslara qarşı qətliam və köçə zorlama (deportasiyaya məruz qoyma) fəaliyyətlərindən bəhs olunur: " Qars vilayətinin otuz min rus əhalisindən yalnız on beş mini qalıb, qalanları canını qurtarmaq üçün Türkiyəyə və ya Rusiyaya qaçıb, ya da (erməni hökuməti tərəfindən) öldürülüb..." [6, s.196-197]. Sənəddə, həmçinin Tuxurtsk bölgəsindəki 15 müsəlman kəndinin də ermənilər tərəfindən qılıncdan keçirildiyi ifadə olunur [6, s.197].

Qarsda Erməni hökumətinin fəaliyyəti dönəmində müsəlmanlara və xristianlara qarşı soyqırım və köçə zorlama fəaliyyətlərini sübut edəcək növbəti arxiv sənədlərini isə Türkiyə arxivlərindən əldə etdiyimiz bəlgələri tədqiq edərkən bulduq. Bu sənədlərdən biri Qars və civarındakı müsəlman və rus (malakan) kəndlərinə ermənilərin hücumu [7, s.374], digəri isə yenə də həmin vilayətdəki Novoselim rus kəndi və civarındakı müsəlman kəndləri əhalisinin ermənilər tərəfindən silahlı təcavüzə, talanlara uğradılması [8, s.377-378] haqqındadır. Bu sənədlərdən biri – 25.05.1920-ci il tarixli bəlgədə top və makinalı tüfənglərlə (pulemyot) silahlanmış erməni dəstəsinin Qarsın müsəlman və malakan (rus) kəndlərinə hücum çəkərək onları zülmə və talanlara məruz qoyduğu və müsəlmanlardan başqa, hətta malakan kəndlərinin də sərhəddəki Türk komandanlığına müraciət edərək yardım istədikləri bildirilir. İkincisi – 9.06.1920-ci il tarixli bəlgədə isə ermənilər tərəfindən Novoselim rus kəndi və onun ətrafında yerləşən Karaçayır, İğdır, Kırkpınar və Cavlah müsəlman kəndlərinin yağmalanaraq 10 nəfərin öldürüldüyü, Yedikilise və Asbuğa sakinlərinin də kütləvi qırğınlara məruz qaldığı ifadə olunur.

Başqa sözlə, yuxarıda nəzərə çatdırdığımız 4 arxiv sənədindəki faktlar bir-biri ilə səsləşərək, Qars Vilayətində 1919-1920-ci illərdə mövcud olmuş Erməni hakimiyyətinin rəsmi hərbi birləşmələri tərəfindən orada yaşayan müsəlmanlardan başqa, xristianların (rus və yunanların) da, bugünkü beynəlxalq hüquq meyarları ilə desək, soyqırıma, etnik "təmizləməyə" məruz qaldıqlarını təsdiq edir.

Gürcülərin soyqırımı.

Ermənilərin xristianlara qarşı törətdikləri soyqırım aktlarının növbəti səhifəsi gürcülərlə bağlıdır.

Erməni terrorçu təşkilatı Daşnaksütyunun yaraqlı dəstələri hələ ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq gürcülərə qarşı silahlı təcavüz, terror və etnik "təmizləmə" siyasəti aparmaqda idi: 21 noyabr 1905-ci il tarixində Tiflisin dinc sakinləri erməni saqqallıları tərəfindən görünməmiş qanlı və amansız qırğınlara məruz qalmışdı. Gürcü kəndlilərini və Tiflisdəki məhəllələri qırıb-"təmizləyərək" burada erməni gəlmələrini yerləşdirmək istəyirdilər. Uşaq, qadın, qoca və əlillərə də aman vermirdilər. Rəsmi mənbələrə görə qətl edilən Tiflis sakinləri sırasında xeyli sayda azərbaycanlılar da var idi [9, s.42].

1918-ci ilin noyabrında isə ermənilər dövrün müasir silahları ilə, xüsusən də toplarla silahlanaraq Axalkələk və Axalsıx bölgələrinə hücuma keçib, oradakı gürcüləri "təmizləyərək" (Axalkələk və Borçalıya da iddia etməklə) yeni etnik sərhədlərlə 1919-cu ilin yazında açılmalı olan Paris Sülh Konfrasına hazırlaşırdılar [9, s.101-102].

XX yüzilliyin əvvəllərində Gürcüstanda nəşr olunan "Ertoba" qəzetində daşnakların Axalkələkdə törətdikləri vəhşiliklərə toxunan, "Cavaxeli" ləqəbli imza ilə yayınlanmış "Qana bulaşmış əllər" məqaləsində Xospiy kəndinin əhalisinin, həm də Poladaşvili soyadlı gürcü ailəsinin tamam qırılmasından bəhs edilirdi. Bu cinayət aktı 10 may 1918-ci ildə Gürcüstan Milli Şurasının iclasında da dartışıldı. Həmin məsələ ilə bağlı Ermənistan Milli Şurasına ünvanlanan müraciət isə cavabsız qaldı [10, s. 14-15].

Gürcüstan daxilində erməniləri silahlandırma [10, s. 24] və Tiflisdə, üstəlik Gürcüstanın başqa bölgələrində (bundan başqa, Ukraynada, Donda və b. yerlərdə) ermənilərin səfərbərliyini keçirmə (həm də bu səfərbərliklər Tiflisdən idarə olunurdu) kimi addımları daşnakların daha böyük iddialara malik olduqlarından xəbər verirdi [10, s. 27]...

Daşnakların ərazi iştahının mücəssəmələrindən olan "Qafqaz poçtu" adlı ingilisdilli erməni qəzeti o dönəmlərdə yazırdı: "... qabaqlar Tiflis ermənilərə məxsus idi və yalnız millətçilik tədbirlərindən sonra şəhər Gürcü hökumətinin əlinə keçdi" [10, s. 27]... Bu kimi iddiaların sonucunda Gürcüstan hökumətinin çarəsi tükənərək, öz ərazilərində Ermənistan (yəqin ki, Erməni –X.İ.) Milli Şurasının fəaliyyətinə qadağa qoydu [10, s. 28].

1918 və 1920-ci illərdə gürcülərə qarşı həm pərdələnmiş təcavüz, həm də aşkar işğalçı müharibə siyasəti yürüdən erməni millətçiləri XX yüzilliyin sonuna doğru öz "xaç qardaşları"na qarşı yeni bir xəyanət səhifəsi də yazdılar.

Tanınmış gürcü alimləri Bondo Arveladze və Teymuraz Mibçuaninin Gürcüstan Baş Prokurorluğunda saxlanan cildlərlə istintaq materiallarına əsaslanan araşdırmaları çağdaş dövrdə ermənilərin gürcülərə qarşı müdhiş hərbi cinayətlər törətdiyini hadisələrin bütün mənzərəsi ilə ortaya qoyur. "Marşal Baqramyan adına erməni batalyonu"nun Abxaziyada gürcülərə qarşı qanlı fəaliyyətləri [11, s.10] haqda zəruri məlumat üçün həmin hadisələrlə bağlı zərərçəkənlərin və ya şahidlərin dilindən bəzi epizodları diqqətə çatdırmaq istərdik: Şahid Kvaratsxeliya İndiko Teodorovnanın (1932-ci il doğumlu; Qulripşi bölgəsi, Pşavi kəndi) ifadəsindən: "...29 sentyabr 1993-cü ildə silahlı ermənilər bizim kəndə girdilər və həmin gün gürcü evlərini talayaraq yandırdılar. 29 sentyabrda, elə birinci gün, ermənilər bizim qonşu 41 yaşlı Kvaşilava Valerini, 70 yaşlı Gegeçkori Tsatanı, Gegeçkori Tsatanın qaynı, Qulripşi bölgəsinin Lata kəndindən olan 70 yaşlı Kvaratsxeliyanı, 80 yaşlı Çikovani Maşonu, Çikovani Maşonun gəlini 55 yaşlı Nanulini (ərinin basdırıldığı məzarlıqda doğradılar); 80 yaşlı Sxuluxiya Vladimiri; 60 yaşlı Latariya Biçikonu və onun qardaşı 55 yaşlı Latariya Givini; 65 yaşlı Samuşiya Valerini; qardaş və bacı –70 yaşlı Bebiya Ketonu və 68 yaşlı Bebiya Revazı (Suxumi bölgəsi, Şrom kəndi); Zemo Pşavidən olan Samuşiya Lidanı qardaşı – Samuşiya Mişikonun evində öldürdülər; 70 yaşlı Çemiya Tinanı və Çemiya Lyubanı öldürdülər; 40 yaşlı Q.J. və onun 14 yaşlı qızı L.Ş. , 13 yaşlı qızı L.Ş. ermənilər və çeçenlər tərəfindən zorlanmış, sonra isə Samuşiya Moqelinin ailəsində öldürülmüşlər. 29 sentyabrda bu ailədədə 15 nəfər öldürülmüşdü – 55 yaşlı Vladimir Samuşiya, onun bacısı 65 yaşlı Samuşiya, 38 yaşlı Leyla Samuşiya, 67 yaşlı Samuşiya Xuta və onun arvadı 60 yaşlı Samuşiya Raya. Bu ailədə soyadlarını bilmədiyim, Suxumidən olan iki qadın da öldürülmüşdü. Şoniya Joranın ailəsində Qulripşi ilçəsinin Maçara

kəndindən olan iki nəfəri – 80 yaşlı ərlə onun 70 yaşlı arvadını öldürmüşdülər. Kardava Şotanı isə öz həyətində öldürdülər. Onun 80 yaşı, oğlununsa 50 yaşı vardı, Darsaniya Taras 80 yaşında, Kvaratsxeliya 65 yaşında, Çxetiani Qedevan da 65 yaşındaydı. Çxetiani Qedevanın ailəsində 60-65 yaşlarında olan, Suxumi bölgəsinin Odişi kəndindən gəlmiş şəxs və Drandadan gəlmiş üçü birgə, biri də tək olan şəxslər də öldürülmüşdü..." [11, s.13-14].

Şahid Kvartsxava Qvadi Cemaloviçin (1967-cu il doğumlu; Qulripşi bölgəsi, Merxeuli kəndi) ifadəsindən: "...Mən çoxlu ölüm və talan faktları bilirəm, hansı ki onları Labrı kolxozunun sədri Avelyan Ardaş Arutyunovişin başçılığı ilə ermənilər törətmişdir. Avelyanın göstərişi ilə ermənilər 70-ə qədər gürcünü mənim babam Kvaratsxeliya Borisin evinə toplamışdılar ki, guya Zuqdidiyə köçürəcəklər. Camaat da ora əşyaları ilə toplaşmışdı. Ancaq ermənilər onların əşyalarını əllərindən aldılar, adını-soyadını bilmədiyim 16 yaşlı gürcü qızını isə 6 nəfər erməni zorladı. Bu qızı bir rus qadın müdafiə etdi. Ancaq ermənilər o rus qadını öldürdülər. Qrup Avelyan Ardaş tərəfindən göndərilmişdi. Mən həmçinin bilirəm ki, ermənilər Çxetiani Qedevanı, Kvaratsxeliya Şalikonu, Kvaratsxeliya Kikini və Suxumdan olan 50 yaşlı bir nəfəri də öldürdülər. Mən onu da bilirəm ki, ata-oğul Darsaliya Kukuri və Tarası da öldürdülər. Onları öz evlərində öldürdükdən sonra evi yandırdılar. Bundan başqa, 14 oktyabrda Myasnikov kəndindən olan Giorqadzeni erməni məktəbinin yanında öldürdülər. Ermənilər dedilər ki, Giorqadze abxazlara qarşı mübarizə aparırdı. Merxeuli kəndindəki gürcü evlərini abxazlar, Pşavi kəndindəkiləri isə ermənilər yandırırdı [11, s.17-18].

Şahid Siçinava Eter Aleksandrovnanın (1942-ci il doğumlu; Qulripşi bölgəsi, Pşavi kəndi) ifadəsindən: "...Adını yada sala bilmədiyim 7-ci sinif şagirdini öz evlərinin balkonundaca güllələdilər. Y.J. və onun 7-ci sinif şagirdi olan bacısını güllələməmişdən qabaq zorladılar. Qatil və zorlayanlar Oçamçir bölgəsinin Labrı kəndindən olan ermənilər idi. Onlara bizimlə üzbəüz qonşuluqda yaşayan ermənilər də kömək edirdilər, onların soyadı Qasparyan idi..." [11, s.18-19].

Şahid Samuşiya Domenti İoseboviçin (1931-ci il doğumlu; Qulripşi bölgəsi, Pşavi kəndi) ifadəsindən: "...30 sentyabr 1993-cü ildə silahlı ermənilər bizim kəndə girdilər, gürcüləri və onların ailələrini soydular, sonra da evlərini yandırdılar. Onlar daxil olan kimi 1930-cu il doğumlu Samuşiya Valerianı, Suxum bölgəsinin Şrom kəndindən gəlmiş 55 yaşlı Qadeliya Yurini, 75 yaşlı Zarandiya Çuçanı, 50 yaşlı Samuşiya Volodyanı, onun bacısı 65 yaşlı Samuşiya Lenanı, 65 yaşlı Samuşiya Xutanı, 30 yaşlı Samuşiya Lamaranı, onun bacısı 32 yaşlı Samuşiya Leylanı, 70 yaşlı Çemiya Tinanı... (şahid bundan sonra daha 33 nəfər öldürülmüş şəxsin adını çəkir: 32 gürcü, 1 nəfəri yunan qadın. Bu şəxslərin sırasında 45 yaşlı Tsutsumiya Murman və onun 8-9 yaşlarında oğlu da vardır – X.İ.) öldürdülər. Onların çoxu tabutsuz şəkildə həyətlərindəcə basdırılıblar. Bir çoxları isə öz evlərindəcə yandırılıblar. Məsələn, Darsaliya Kukuri və onun atası, Muşni Şeliya, Valeri Abşilava və onunla birgə iki nəfər –ancaq onları tanımırdım.

Bizim kənddə 50 ev vardı. Ancaq indi hamısı yandırılıb...

Ermənilər bizdən hər şeyimizi aldılar, kimdə nə vardısa. Bütün gənc qadınları zorladılar. Bütün qadınları lüt soyundurdular və onlarda qızıl əşyalar axtardılar. Zorladıqları gənc qadınların adlarını çəkmək istəmirəm –bu alçaldıcıdır..." [11, s.19-21].

Şahid Kobaliya Lyuda Şalvovnanın (1957-ci il doğumlu; Qulripşi bölgəsi) ifadəsindən: "Ermənilər abxazlardan pis idilər. Bizimlə savaşmaq məqsədilə öz batalyonlarını yaratdılar. Bütünlüklə bizim kəndi yandırdılar, mənim evimi də həmçinin" [11, s.23].

Şahid Dolidze Teymuraz Şalvoviçin (1955-ci il doğumlu; Qulripşi bölgəsi, Dranda kəndi) ifadəsindən: "Dranda kəndində bütün gürcülərin evləri yandırıldı... Məndə olan bilgiyə görə, bütün hərbi əməliyyatlarda Topalyanın əsasını qoyduğu Baqramyan adına batalyon fəal iştirak edirdi. Topalyan yaşayış yerlərini və qonşuları yaxşı tanıyırdı" [11, s.24].

Şahid Qulua Avtandil Mamantoviçin (1928-ci il doğumlu; Pşavi kəndi) ifadəsindən: "Ermənilərə təkqollu, avtomat silahlı, yaxasından iri gümüş xaç asılmış cavan bir şəxs başçılıq edirdi... Bəzilərinin şapqalarında yazılmışdı: "İ.X.Baqramyan adına batalyon"... [11, s.30].

Şahid Kvaratsxeliya Lindqar Nikolayeviçin (1937-ci il doğumlu; Qulripşi bölgəsi, Qanaxleba kəndi) ifadəsindən: "Daha çox ermənilər fəallıq edirdilər. Onların içərisində bizim kəndin erməniləri də var idi, hansı ki, gürcüləri öldürür və zorlayırdılar" [11, s.34].

Sayı-hesabı bilinməyən yuxarıdakı qəbildən olan hadisələr Suxumi şəhərini və Suxumi [11, s.46-55], Qali bölgələrini də əhatə etmişdir [11, s.55-65]. Bu olayların "qəhrəmanları"nın – Baqramyan adına batalyon üzvlərinin də tam olmayan siyahısı bəlli olmuşdur [11, s.66-69]...

1918-ci ildə İstanbulda "Böyük Ermənistan"ın bir fantastik xəritəsi nəşr olunmuşdu. Guya tarixi xəritə idi. O xəritədə "Böyük Ermənistan"ın sınırları Qara dənizdən Xəzər dənizinədək (Batum, Axalsıx, Msxeta, Tiflis də daxil olmaqla), Samsundan Aralıq dənizinə və Selevkiyanın quzey hissəsinədək çox böyük əraziləri əhatə edir. Həmin xəritədə Gürcüstana ensiz bir nahiyə ayrılmışdı [11, s.74]. Görəsən Baqramyan adına erməni batalyonunun {yeri gəlmişkən, bu, əslində diviziya idi, 2000-dək üzvü vardı – [11, s.69]} gürcüləri soyqırıma uğratmağa və etnik "təmizləməyə" yönələn fəaliyyəti "gələcək" "Böyük Ermənistan"ın ərazi parçalarını hazırlamaq məqsədindənmi qaynaqlanır?!.. –Təəssüf ki, bəli: 27 sentyabr 1993-cü il tarixində və gürcü qadınlarına, uşaqlarına qarşı hiyləgərcəsinə qırğın törətdikləri başqa günlərdə yaraqlı ermənilər qışqıraraq deyirmişlər: "Abxaziya sizin idi, indi oldu bizim –Abxaziya kiçik Ermənistandır, Böyük Ermənistanın qərb sahilləridir" [11, s.100].

Əlbəttə, Bondo Arveladzenin timsalında gürcü ziyalıları o hadisələr zamanı susmamış, hətta o dönəmdə Ermənistan Prezidenti vəzifəsini daşımış Robert Koçaryana və bütün ermənilərin katolikosu İkinci Qareginə məktubla müraciət edərək onların Ermənistan və erməni xalqı adından gürcü xalqından rəsmən üzr istəməsini tələb etmişlər [11, s.85-86].

Bu da təsadüfi deyil ki, Rusiyanın Gürcüstana və ümumilikdə Qafqaza yeni basqı dalğası fonunda ermənilərin təcavüzkarlıq ruhu daha da havalanmış və bir erməni keşişinin deyimində açıq, həyasızcasına ifadə olunduğu kimi ("İki erməni dövlətinin olmasından məmnunam, ancaq üçüncüsü də lazımdır – Cavahetiya".) – [12, s.13], hər cür beynəlxalq normaları və sərhəd bütünlüyü prinsiplərini pozmaqdan qürur duyma eyforiyasına qapılmaq durumundadır.

Ermənilərin Gürcüstanın indiki Samtsxe-Cavahetiya mahalında və başqa bölgələrində törətdikləri vəhşiliklər-təcavüz, terror və bölücülük fəaliyyətləri haqda müasir Gürcü mətbuatı saysız-hesabsız faktlar dolu məqalələr yayınlamaqdadır. Bu fəaliyyətləri və çağdaş erməni iddialarının yönlərinə aydınlıq gətirən Gürcüstanda dərc olunmuş faktiki məqalələrdən ibarət topluda günümüzdəki erməni-gürcü konfliktlərinə dair mənzərə daha gerçəkçi bir şəkildə üzə çıxır [13].

Qafqaz almanlarına qarşı siyasi terror və onların deportasiyası.

Erməni millətçilərinin xristianlara qarşı qanlı fəaliyyətləri sırasında almanlara qarşı həyata keçirdikləri siyasi terror səhifələri də mühüm yer tutur.

Ötən əsrin əvvəlində indiki Göygöl (keçmiş: Xanlar, daha öncə isə: Helenendorf) rayonu ərazisində yaşamış almanlara qarşı daşnakların həyata keçirdiyi siyasi terror yaxın illərədək ictimaiyyətə gizli qalan tarix səhifələrindən olub.

1907-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində Daşnaksütyun partiyasının üzvlərinə qarşı açılmış cinayət işi barədə şəhər pristavının köməkçisinin imzaladığı sənəddə qeyd olunur ki, 1905-ci ildən 1907-ci ilin avqustunadək Daşnaksütyun partiyasının yerli təşkilatının rəhbəri Koryun silahdaşları Arutyunov qardaşları ilə birlikdə Helenendorf (Göygöl, keçmiş: Xanlar) almanlarını partiyanın xəzinəsinə xərac verməyə məcbur ediblər, o cümlədən şərab istehsalçıları olan Fohrer və Hurrdan hərəyə 30 min rubl pul tələb ediblər. Hurr bu məbləği ödəyə bilmədiyi üçün partiyanın yerli təşkilatının qərarı ilə qətlə yetirilib [14, s.27].

1920-ci ildə sovetləşmənin başlamasından sonra ermənilər yenə mərkəzdəki havadarlarının köməyi ilə almanları sıxışdırmağa başlayırlar. Bu dövrdə rayonda onlarla alman «antisovet fəaliyyəti»ndə günahlandırılaraq «NKVD»-dəki erməni cəlladların əli ilə güllələnir, digərləri (o cümlədən Helenendorfun əsasını qoymuş Hummellərin bir çoxu) Sibirə sürgün edilir [15, s.13]. Ermənilərin mənfur davranışı almanları o həddə çatdırır ki, 1934-cü il mayın 14-də onlar Helenendorf klubunun divarlarına «Ermənilər qaniçəndirlər, onlar kəndlilərin son damla qanına qədər sorurlar» şüarları yapışdırırlar [16, s.46].

Şəmkir rayonunda isə əhalinin təqribən 10%-ni təşkil etmələrinə baxmayaraq, ermənilər Kremldəki havadarlarının himayəsi ilə əksər rəhbər vəzifələri ələ keçirib Çar Rusiyası dönəmindən orada məskunlaşmış almanlara qarşı təzyiq göstərmələri haqda almanların 20 oktyabr 1940-cı il tarixində Azərbaycan KP MK-nın katibi M.C.Bağırova ünvanladığı şikayət məktubu Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanmaqdadır [16, s.78].

«Ermənilərə qarşı almanların münasibəti həbs olunmuş onlarla alman haqqında aparılmış istintaqa dair sənədlərdə də özünü büruzə verməkdədir. Bu sənədlərin çoxunda ictimai həyatın əksər sahələrində almanlar ermənilərin onları sıxışdırdığını bildirirdilər...» [16, s.81].

Nəhayət, İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə 1941-ci ilin oktyabrın 8-də Stalinin imzaladığı qərara əsasən Qafqaz almanları Qazaxıstan çöllərinə sürgün edilərək Stalinin sağ əli olan Mikoyanın səyləri nəticəsində onların yerinə təkcə Ermənistandan deyil, İrandan da yüzlərlə erməni ailəsi köçürülür. Göygöldə almanların yerinə köçürülən ermənilər oradakı alman qəbiristanlığına da sahib çıxmağa çalışaraq bir sıra qəbirlərin baş daşlarını da «erməniləşdirmişdilər» [15, s.13].

Ermənilərin almanlara qarşı növbəti terrorçu fəaliyyəti Gürcüstan ərazisində baş vermişdir. Tarixi qaynaqlardan bəlli olduğu kimi, 1918-ci ilin yayından Gürcüstanın dəvəti ilə Tiflisdə general Fon Kressin komandanlığı altında alman hərbi missiyası yerləşirdi. Gürcüstan Almaniyanı öz müstəqilliyinə qarant hesab edir və o səbəbdən də alman qüvvələrinin bu bölgədən çıxıb getmələrini istəmirdi. Almanları təhdid yolu ilə bölgədən çıxmağa vadar etmək üçün ermənilər 1918-ci ilin dekabrın ortalarında terrora əl atdılar: onlar yalnız və yalnız alman zabitlərinin və rezidensiyalarının yerləşdiyi "Palas" otelini gizlicə atəşə verdilər [17, s.37]. Əsli Almaniyanın Göte İnstitutunda qorunan "Mənim Qafqaz missiyam" adlı kitabında bu faktları oxucuların diqqətinə çatdıran general Fon Kress daha sonra yazır: "Dekabrın 23-də alman qüvvələrinin Gürcüstanın paytaxtını sonuncu tərk edən Qafqaz Yeqer polku Tiflisdən çıxdığı günün sabahı güclü erməni ordu hissələri müharibə elan etmədən Gürcüstan sərhədlərini keçərək Tiflisin 40 kilometrliyinədək irəlilədilər.

Ermənilər Tiflisi tutmaq üçün öz uyğun saatlarını gözləyirdilər ki, ingilislərin köməyi ilə Qafqazda ağalığı öz əllərinə alsınlar..." [17, s.37].

Fon Kress və gürcü müəllifləri qeyd edirlər ki, ermənilər o hücum zamanı Tiflis yaxınlığındakı alman koloniyasının mövcud olduğu Katerinenfeldə (indiki: Bolnisi) soxuldular... Ancaq bu olaylarda almanların itkilərə uğrayıb-uğramadığı haqda bilgi verilməməsi təəssüf doğurur...

Yuxarıda təqdim olunan tarixi faktlar təsdiq edir ki, xüsusən də son iki yüz il ərzində erməni millətçiləri təkcə türklərə, müsəlmanlara deyil, həmçinin guya təəssüblərini çəkdikləri din qardaşları xristianlara qarşı da soyqırım, etnik "təmizləmə", siyasi terror aktlarına əl atmaqdan çəkinməmiş, bu vasitələrlə "Böyük Ermənistan" yaratmaq ənənəsinə sadiq qalaraq onun yeni-yeni ərazi parçalarını əldə etməyi qarşılarına ciddi şəkildə məqsəd qoymuşlar.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBIYYAT

1. А. Щепотьев. О спорных кавказских территориях о которых претендуют Азербайджанские тюрки. Известия АН Азерб.ССР Серия Истории, Философии и Права, №2, Издательство Баку: «Элм», 1990.
2. Ziya Zakir Acar. Aras Türk Cumhuriyeti., 2013, ISBN: 978-605-89440-5-3,"İlkay Ofset", Ankara,78 s.
3. "Azərbaycan diplomatiyası" (müstəqil elmi-kütləvi jurnal), Bakı: Azərbaycan, 1993, 81 s.
4. Xaqani İsmayıl. "Erməni məsələsi" və türk-müsəlman soyqırımı, Bakı: Nərgiz, 2012, 508 s.
5. Ася Гаджизаде. Российские архивы доказывают, что «геноцид армян» – это международный обман. Баку, газ. «Бакинский рабочий», 16.04.2011,
6. «Армянский вопрос в 120 документах из Российских государственных архивов», I изд., Москва, 2011, 256 стр. – II изд., издательство Баку: Азернешр, 2012, (документ № 90: Из телеграммы одного из виднейших большевистских лидеров Кирова С.М. от 29 июня 1920 г.), 264 с.
7. T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERI GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 34. Arşiv belgelerine göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni mezalimi [Armenian violense and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives], III (1919-1920)., Ankara, 1997, (XXXI+475) s., [belge № 43: Ermenilerin Kars ve civarındakı İslam ve Malakan köylerine tecavüz ettikleri].
8. T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERI GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 34. Arşiv belgelerine göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni mezalimi [Armenian violense and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives], III (1919-1920)., Ankara, 1997, (XXXI+475) s., [belge №46: Novoselim civarındakı köylere Ermenilerce yapılan mezalim].
9. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX – XXI вв.), Баку: Элм, 2002, 396 с.
10. Şota Vadaçkoriya. "Gürcüstan siyasi fikrində gürcü-erməni münasibətləri məsələləri 1918-1920", gürcücədən tərcümə, ISBN 9952-29-042-X, Bakı: MBM MMC mətbəəsi, 2006, 80 s.

11. Бондо Арвеладзе, Теймураз Мибчуани. Армянский батальон имени Баграмяна и этночистка грузин в Абхазии. Перевод с грузинского. – Тбилиси. Универсал, 2009, 110 с.
12. Orxan Güneyli. Qarşıda Ermənistan-Gürcüstan qarşıdurması. Bakı: Türküstan qəzeti, 17-23 may 2009.
13. Armenian treason and Georgia, 1-st book, Baku, 2008, 72 pages. (Compiler and translator from Georgian language: Nariman Aliyev; translator into English: Afag İsmayilova; name of publishing house has not been shown).
14. Abbas Seyidov. Yelenendorf-Yeleneno-Xanlar/Helenendorf-Heleneno-Chanlar/Еленендорф-Еленено-Ханлар/Helenendorf-Heleneno-Khanlar, (Azərbaycan, alman, rus və ingilis dillərində), Bakı: Elm, 2007, 286 s.
15. Vüqar Orxan. Erməni terrorunun qatı açılmamış izləri. "525-ci qəzet", Bakı, 16.09.2006.
16. Джафарли Мамед Шамсаддин оглы. Политический террор и судьбы Азербайджанских немцев», код: 023; ISBN -5-7225-0074-7, Баку, (типография: "A4-Ofset", İstanbul), 1998, 316 с.+ 1 карта-схема.
17. General der Artillerie a. D Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein. Meine Mission im Kaukasus. München 13, 12. Oktober 1943, 43 p. (Copyright © Goethe-Institut 2005).

THE ACTS OF POLITICAL TERROR AND GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST CHRISTIANS

SUMMARY

The author highlighted the tragic page of history of the Armenian political terror, ethnic "cleansing" and massacres committed by Armenians and directed against civilians (against the Russian, Georgian, German, Greek) relating to XX century. The author presents new facts to the attention of his readers and also highlights the bloody events occurred during the Armenian government established by military intervention of Great Britain in the province of Kars in 1919-1920.

Based on the materials found in the archives of Azerbaijan, Turkey and Russia, ably demonstrates all the basic details of dirty crimes, cases of mass executions and etc., other inhumane acts directed against the civilian population in the Russian and Greek villages of that time - Kars province. In the article are analyzed the facts of genocide and political terror against the Georgian people in 1918-1920 and 1993-1994, against the German people living in the Caucasus committed by Armenian nationalists in the first half of the XX century. Successfully proving the readiness of Armenians, who introduce themselves as the truest followers of Christianity in the world to trample all valuable qualities of Christians in the name of a mythical illusion called "Greater Armenia", author also using some historical facts effectively, professionally demonstrates the willingness of the Armenian nationalists to achieve their occupational goals at all costs.

АКТЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО ТЕРРОРА И ГЕНОЦИДА СОВЕРШЁННЫЕ АРМЯНАМИ ПРОТИВ ХРИСТИАН

РЕЗЮМЕ

В статье автор осветил трагическую страницу истории армянского политического террора, этнической "чистки" и массовых убийств совершённых армянами и направленных против мирного населения (против русских, грузин, немцев, греков), относящуюся XX веку. Автор представляет новые факты к вниманию его читателей и также освещает кровавые события случившиеся во время армянского правительства созданного с помощью военной интервенции Великобритании в провинции Карс в 1919-1920 годах. Опираясь на материалы, находящиеся в архивах Азербайджана, Турции и России, умело демонстрирует все основные детали грязных злодеяний, случаи массовых уничтожений и т.д. других нечеловеческих поступков направленных против мирного населения в русских и грецких селах Карской провинции. В статье подвергаются анализу акты геноцида и факты политического террора против грузинского народа в 1918-1920 и 1993-1994 годах, против Кавказских немцев учинённые армянскими националистами в первой половине XX века. Автор, успешно доказывающий на самом деле готовность армян представляющих себя как верных приверженцев христианства в мире растоптать все ценные достоинства христиан во имя мифической иллюзии по имени "Великая Армения", также с помощью исторических свидетельств профессионально показывает готовность армянских националистов на всё ради достижения своих оккупационных целей.

Nigar CAMALOVA
AMEA Tarix İnstitutu, kiçik elmi işçi

QARS REGİONUNDA SOYQIRIMI

Açar sözlər: Soyqırımı, Qars, Azərbaycan, türk-müsəlman, erməni
Keywords: Genocide, Kars, Azerbaijan, the Turkish-Muslim, Armenian
Ключевые слова: геноцид, Карс, Азербайджан, турецко-мусульманина, армянин

1918-1920 – ci illərdə ermənilər demək olar ki, bütün Cənubi Qafqazda, Cənubi Azərbaycanda olduğu kimi, Qars regionunda da azərbaycanlı-türk xalqına qarşı soyqırımları həyata keçirmişlər. Qars sözünün mənası "Qarsaq" adlı çöl tülküsünün adından götürülmüşdür. Qars e.ə.130-127-ci illər arasında Qafqaz dağlarının şimalından gələrək bu ərazidə yerləşən Bulqar türklərinin Velentur boyunun Qarsaq tayfalarından gəlməkdədir. Qarsaq tülküsü bu tayfanın totemi olduğundan tayfa da Qarsaq adını almışdır. Qars hazırda Türkiyə Respublikasının şərqində vilayətdir. (11) Birinci Dünya müharibəsi dövründə Qafqaz cəbhəsinin açılması Qars regionunu da müharibə meydanına çevirdi. Tarix boyu bu cür siyasi qarışıqlıqlardan istifadə edən ermənilər yenidən türk xalqına qarşı soyqırım-larına başladılar. Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də ermənilərin məqsədi yerli xalqların (azərbaycanlıların) sayını azaltmaq və başqasının (Azərbaycanın) torpağında özlərinə dövlət qurmaq idi.

Beləliklə, Qars regionu da ermənilərin soyqırımı hədəfləri sırasına daxil oldu. Bəhs edilən dövrdə regionda azərbaycanlı-türk əhalisinin sayı ermənilərdən çox idi. "Kars vilayətinin əksəriyyəti müsəlmandır. Bu vilayətin təxminən - 364 min camaatı var. Hərbdən əvvəl mövcud statistika məcrübi ilə bu vilayət səkənəsinin 55 faizi türk və müsəlman, 20-30 faizi erməni, mütəbaqisi rus, rum və sairədir." (3, s. 620)

1918-ci ilin martından Qafqaz cəbhəsində vəziyyət Türkiyənin lehinə dəyişdi. Belə olduqda geri çəkilən rus ordusunun tərkibindəki ermənilər yol boyu qarşılarına çıxan azərbaycanlı-türk əhalini qırır, kəndləri yandırırdılar. Bu vaxt Qafqazda siyasi hakimiyyət Zaqafqaziya Seyminin əlində idi. Qarsdakı vəziyyət Seymin Müsəlman fraksiyasının 1918-ci il aprelin 15-də keçirilmiş iclasında müzakirə edildi. Yetərli say olmadığından məsələnin müzakirəsi növbəti iclaslardan birinə saxlanılır. İclasda Ə.Qantəmirov bildirirdi ki, yunan qaçqınlarının sözlərinə görə Türk ordusunun hücumu nəticəsində geri çəkilən erməni hərbi dəstələri qarşılarına çıxan bütün müsəlman kəndləri yer üzündən silirlər. Yunanlar bildirirlər ki, gərək qeyri-insani əsəblərin olsun ki, bu cəhənnəm əzablarına, ağıllarını itirmiş qadın və uşaqların ürəkparçalayan nalələrinə, köməksiz qocaların hönkürtülərinə dözə biləsən. Qars vilayətində erməni kapitan Movsesyanın və general Areşevin vəhşicəsinə qəddarlığı hökm sürür. Hazırda bütün Qars vilayəti nəhəng qəbiristanlığa çevrilmişdir. (5, s. 12; 61.)

Lakin Seymin növbəti iclaslarında Qarsdakı soyqırımı məsələsi müzakirə olunmur. 26 may 1918-ci ildə isə Seym dağılır.

Qarsdakı müsəlman əhalisinin soyqırımı xüsusi amansızlıqla davam edirdi. "25 aprel 1918-ci ildə Qarsın şərqindəki Subatan kəndində 570 gənc, yaşlı müsəlmanı balta və bıçaqla, odda yandıraraq öldürdülər. Maqasto və Alaca kəndlərindən 100-dən artıq qadın və uşaq da eyni şəkildə qətlə yetirildi. Təknəli, Hacıxəlil, Qalaköy, Xaraba, Daqor, Milanlı, Ketak kəndlərinin xalqı tamamilə yox edil-di." (4, s. 247)

1918-ci il Brest sülhünə görə, Batum vilayəti, Ərdəhan və Qars Türkiyəyə keçməli idi. (6, s. 270; 289) Bu müqaviləni əsas tutan Osmanlı dövləti əraziləri işğalçı erməni-rus dəstələrindən xilas etmək üçün hücuma keçdilər. Osmanlı dövlətinin hərbi hissələrinin Qafqaza doğru irəliləməsi Qarsdakı soyqırımın qarşısını ala bilərdi. 1918-ci il aprelin sonu, mayın əvvəlində türk qoşunları bütün Qars vilayətini erməni qoşun hissələrindən azad etdi. (8, s. 8)

1918-ci il mayın 15-də günün sonuna yaxın türk qoşunları Aleksandropolu tutdular. Qazandığı hərbi müvəffəqiyyətlər Batum danışıqlarında Türkyənin xeyrinə oldu. 1 iyun 1918-ci ildə erməni hərbi hissələri müqaviməti dayandırdılar, iyunun 4-də Batumda yeni yaranmış müstəqil Zaqafqaziya respublikaları sülh və dostluq haqqında Türkiyə ilə müqavilə imzaladılar. Beləliklə, daşnak Ermənistanın Qars vilayətinə olan iddiasından əl çəkməsi hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirildi. Batum müqaviləsinə əsasən, Qars, Ərdəhan və Batumun, həmçinin Axalsıx və Axalkalakinin Türkiyəyə keçdiyi təsdiq edilirdi. (6, s. 269)

Türklərin bölgədə olması Qarsdakı soyqırımların qarşısını nisbətən aldı. Lakin bu uzun çəkmədi. 1918-ci il oktyabrın 30-da Türkiyənin Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətini rəsmiləşdirən Mudros sülhü imzalandı. Sülhün şərtlərinə görə Türk qoşunları Qarsı tərk etməli idi. Müqavilənin şərtlərini yerinə yetirən Osmanlı öz qoşunlarını geri çəkdi. Beləliklə, Qarsın yerli müsəlman əhalisi müdafiəsiz qaldı. Bundan istifadə edən ermənilər yenidən Qarsda soyqırımlara başladılar. Bu dəfə Qars əhalisi çıxış yolu kimi Qars ərazisində dövlət yaradaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə kömək üçün müraciət etdilər.

1918-ci il sentyabrın 27-də Qarsda Müsəlman Milli Komitəsi (Milli Şura) yaradıldı. Milli Şura 1918-ci il dekabrın 1-dəki iclasında " Cənub - Qərbi Qafqaz respublikasının yaradılması haqqında" qərar qəbul etdi. (8, s. 11; 13) Yeni yaradılmış dövlətin ərazisinə Qars və Batum vilayətləri, Axalsıx, Axalkələk, Şərur, Naxçıvan, Sürməli qəzaları və İrəvan qəzasının cənub-şərq hissəsi daxil edilmişdi. (8, s. 13)

Türklər bu ərazini tərk etdikdən sonra bölgəyə ingilis qoşunları yerləşdirildi. Rusiya-Türkiyə sərhədləri boyunca Qarsa gələn Harbord 1919-cu il sentyabrın 28-də İstanbula göndərdiyi məlumatda yol boyu türklərin onlara böyük xeyirxahlıq göstərdiyini və bu yerlərdə az miqdarda erməni əhalisi olduğunu yazırdı. O qeyd edirdi ki, sərhəd boyunca tez-tez ermənilər tərəfindən yurd-yuvalarından didərgin salınmış müsəlman köç karvanları ilə rastlaşır. (6, s. 447)

1919-cu ilin aprelinə olan məlumata görə Qars regionunda ermənilər tərəfindən iri və xırda buynuzlu mal-qaranın və atlarının böyük bir hissəsi talan edilmiş, onlarla kənd tamamilə məhv edilmiş, minlərlə dinc sakin qətlə yetirilmişdir. (Bax:1, s. 91-92)

Qars hökuməti kömək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəsmilərinə teleqramlar, məktublar göndərərək buradakı türk-müsəlman əhalisinə qarşı yönəldilmiş soyqırımların qarşısının alınmasını xahiş edirdilər. 1918-ci ilin noyabrında Cənub-Qərbi Qafqazın müsəlman əhalisi daşnak qırğınlarından xilas olmaq üçün kömək məqsədilə ilk dəfə olaraq ADR-ə üz tutdu. (8, s. 12)

Qars vilayəti nümayəndələrinin Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirinə məktub yazaraq bildirirdilər ki, Qars vilayətindəki qanlı hadisələrlə əlaqədar on minlərlə insan öz yurdlarından didərgin salınmışlar və tezliklə kömək olmazsa onlar aclıqdan ölmək təhlükəsi ilə üzləşəcəklər. (1, s. 71)

1918-ci il aprelin 12-də Britaniya hərbçiləri Qars hökümətinin üzvlərinin, o cümlədən 35 parlament üzvünü həbs etdilər. Qars hökümətinin həbs olunmuş üzvləri əvvəlcə mühafizə ilə Batuma göndərildilər. Lakin çox keçmədən onlardan 11 nəfəri Britaniya hərbi idarəsi tərəfindən girov kimi Malta adasına sürgün edildi. Bunların sırasına baş nazir İbrahim bəy Cahangirov, hərbi nazir Həsən bəy Cahangirov, ərzaq naziri Yusif Yusifov, polis komissarı Musa Salam oğlu, Poçt-Teleqraf İdarəsinin müdiri Müxlis bəy Əlibəyzadə, hüquq işləri üzrə müşavir Kərbəlayı Əziz bəy Cahangirov, mühacirlər komissiyasının üzvləri Matvey Raçinski, Pavel Çamuşev, Stefan Vafiadi və Malileyev daxil idilər. (8, s. 26)

1919-cu ilin əvvəllərində Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti Azərbaycan Respublikasının İstanbuldakı diplomatik nümayəndəsinə məktub yazaraq onlara yardım edilməsini xahiş etdilər. "Türkiyənin Qars bölgəsindən qoşunlarını çıxarması ilə təhlükəsizliyimizi təmin etmək məqsədilə Cənub – Qərbi Qafqaz hökuməti yaratdıq. Lakin 12 may 1335-ci ildə bu dövləti İngilislər işğal etdilər və hökumət üzvülərini Maltaya apardılar. Biz 11 aydır ki, burdayıq. Heç kim bizimlə maraqlanmır və bizimlə əlaqə yaratmır. Buna görə də biz müstəqil Azərbaycan hökumətindən bizim vəziyyətimizə diqqət göstərmələrini və lazımı addımların atılmasını xahiş edirik." (1, s. 310)

Azərbaycan Respublikası hökuməti məsələyə dərhal reaksiya verir və 1919-cu ilin aprelində Qars vilayətinin hökumət üzvlərinin həbsi ilə bağlı Britaniyanın Bakıdakı baş qərargahına etiraz məktubu yazır: "Azərbaycan hökuməti bu ərazinin (Qars əyalətinin – A.N.) gürcülər və ermənilər arasında parçalanmasına və bölüşdürülməsinə etiraz etməkdə israrlıdır və Britaniya komandanlığından xahiş edir ki, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının işğalçı hərəkətlərini dayandırsın, xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinə uyğun olaraq əhalinin azadlıq əldə etməsinə imkan yaratsın." (1, s.93)

AXC hökuməti yenə də bir neçə dəfə ingilislərə müraciət edərək Qars rəsmilərinin buraxılmasını tələb etdilər. Lakin bunun müsbət nəticəsi olmadı.

Ermənilər Qars vilayətinə daxil olraq orada qanlı qırğınlar törədirdilər. Qars Müsəlman Milli Şurası ermənilərin bu hərəkəti ilə bağlı Tiflisə teleqramlar göndərərək bu dəhşətli hadisələrin şahidi olmaq istəmədiklərini, əgər kömək gəlməzsə Qarsı tərk etməyə məcbur olacaqlarını söyləyirdilər. (1, s.125)

31 yanvar 1920-ci ildə erməni generalı Osepyan əmr verdi ki, Qars vilayətinin 46 müsəlman kəndində 22 saat müddətində erməni hakimiyyəti qəbul edilsin. (1, s.353)

Bu müddət çox az idi. 22 saat müddətində erməni hakimiyyətini qəbul etməyən müsəlmanlar ya öldürülməli, ya da öz yurd-yuvalarını tərk etməli idilər. Azərbaycan Respublikasının Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsinin Britaniya hökumətinin Qafqazda ali komissarına məktubunda deyilirdi: "Qars vilayətinin Tiflisdəki nümayəndəsi Zeynalovun məlumatı Qars Milli Şurasının göndərdiyi teleqramlarla üst-üstə düşür. Bölgədəki erməni komandanı (generalı) Osepyan Zaruşad bölgəsinin 46 kəndinin əhalisinə odlu silahla öldürülməklə təhdid edərək erməni hakimiyyətinin qəbul etmək barədə əmr (göstəriş) verib. Əmri həyata keçirmək üçün 22 saat vaxt verilmişdi. Bu müddətdə heç əhali əmrlə tanış ola bilməzdilər. Əmri oxuyan əhali də erməni hakimiyyətini qəbul etmirdi və problemi sülh yolu ilə həll etmək istəyirdilər. Tərkibində Qars Milli Şurası, Amerika missiyası və Azərbaycan hökuməti üzvülərindən ibarət komissiya təşkil etmək istəyirdilər. Lakin Osepyan müharibəyə başladı. Keçaberq və Məscidli kəndləri yandırıldı. Hazırda erməni ordusu Çaldır və Zaruşad sahələrində, Ərdahan və Qars vilayətlərində hərbi əməliyyatlar aparır. Şoragəl və Ağbabin sahələri ermənilərin hücum təhlükəsi altındadır. Erməni hakimiyyətinin bu cür təcavüzkar hərəkəti Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri arasında dinc əhaliyə qarşı güc tətbiq olunmaması haqqında razılaşmaya ziddir. Bütün bunları nəzərə alaraq siz qəti qərar qəbul edəsiniz ki, erməni ordusu tərəfindən heç bir səbəbsiz (günahı olmadan) müsəlman əhalisinin qırılması dayandırılsın." (1, s.360)

Osepyanın əmrindəki vaxt sona çatan kimi fevralın 1-də erməni ordusu Qars vilayətinə daxil olaraq əhalini qılıncdan keçirməyə başladılar. Qars vilayəti Müsəlman Milli Şurasının Şoragəl sahəsi sədrinin Azərbaycan Respublikasının Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsinə göndərdiyi 3 fevral tarixli teleqramında deyilirdi: "Fevralın 1-də səhər tezdən general Osepyan Zaruşad bölgəsində müsəlman əhalisinə qarşı hərbi əməliyyata başlayıb. 2 müsəlman kəndi Keçaberk və Məscidli külə çevrilib. Bir neçə ailədən ibarət olan bu kəndlərin müsəlman əhalisi ağ bayraq qaldırmalarına baxmayaraq öldürüldülər. İndi Ərdəhan vilayətinin Çaldır sahəsində və Qars vilayətinin Zaruşad sahəsində dəhşətli qırğınlar gedir. Həmçinin, Qars vilayətinin Şoragəl və Ağbabin sahələri hücum təhlükəsi altındadır. Şura çox xahiş edir ki, Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan hökumətini xəbərdar etsinlər, həmçinin Müttəfiq dövlətlərdən xahiş edir ki, Qars vilayətindəki müsəlmanların məhv edilməsinin qarşısını almaq barədə tədbir görsünlər." (1, s.355)

Qarsdakı soyqırımla bağlı Tiflisdəki Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələri də xəbərdarlıq edilirdilər. Tiflisdəki Qars Müsəlman Milli Şurasının nümayəndəsi Zeynalov Qars vilayətində ermənilərin müsəlmanlara qarşı soyqırımı həyata keçirdiyini ingilis nümayəndəsi Uodropa teleqramla bildirirdi. (1, s.358)

Fransız hərbi missiyasının rəhbəri polkovnik de-Nonankara, italiyan hərbi missiyasının rəhbəri polkovnik Qabbaya və Britaniyanın Ali komissarı Uodropa Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirinin 5 fevral 1920-ci il tarixli teleqramında deyilirdi: "Sizə Qars vilayətində erməni ordularının müsəlmanları qırması barədə 26 fevral notasının nüsxəsini göndərirəm. Ermənilərin etirazına və bugünədək xeyli azərbaycanlının qırılmasına baxmayaraq mənim hökumətim buna etiraz edir və azərbaycan xalqının tərəfindədir. Azərbaycan xalqı buna qəzəblənə, Azərbaycan hökuməti buna qarışa bilər və Qars vilayətindəki müsəlmanların qırılmasına biganə qala bilməz. Ona görə də xahiş edirəm ki, bütün lazımi tədbirlər görərək müsəlmanların ermənilər tərəfindən qırılmasını dayandırasınız. Azərbaycan hökuməti lazım bilir ki, Qars vilayətinə İngiltərə, Fransa, İtaliya və Azərbaycan hökumətinin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya göndərilsin. Ona görə ki, baş verənlər dəqiqliklə araşdırılsın, günahkarlar cəzalandırılsın, yerli əhalinin arzularını öyrənilsin." (1, s.359)

Azərbaycan hökumətinin İngiltərə, Fransa, İtaliya və Azərbaycan hökumətinin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya yaradılması haqqındakı təklifi qəbul edildi. Belə qərara gəlindi ki, Qafqaz məsələsi Sülh konfransında həll olunanadək Qars vilayəti bundan sonra erməni və müsəlman qarışıq komissiyası tərəfindən idarə olunacaq. 9 nəfərdən ibarət komissiya yaradıldı. Lakin bir həftə sonra 19 apreldə erməni ordusu Qars vilayətinə daxil oldu və bu komissiyanı dağıtdılar, Qars vilayətinin mərkəzi hakimiyyətini öz əllərinə aldı və ətraf əraziləri ələ keçirməyə başladılar. Növbəti gün 20 apreldə müsəlmanlar ilk qurbanlarını verdilər: Baş-Gədiklər stansiyasında 7 müsəlman qatar vaqonundan çıxarılaraq ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi. (1, s. 396)

Qarsdakı məsələlər AXC parlamentində də müzakirəyə çıxarıldı. Parlamentin 9 mart 1920-ci ildə keçirilmiş 132-ci iclasında Şəfi bəy Rüstəmbəyov çıxış edərək bildirirdi: "Biz görürük ki, erməni hökuməti özünün tutduğu məsləkdən ayrılmayır. Öz xaniman söndürən siyasətini təqibdə davam

edir. Şimdi də Kars vilayəti müsəlmanlarını qırmağa, onların köylərini dağıtmağa başlamışdır. Oradan hər gün alınmaqda olan xəbərlərdən anlaşılır ki, Ermənistan sistematik bir üsul ilə öz planını icra edir. O istədiyi yerləri müsəlmanlardan təmizləmək siyasətini güdür. Bunu İrəvan quberniyasında və Bayazid qəzasında icra etdi. Bu kimi planını hazırda Kars vilayətində icra etməkdədir. Bu saat Kars vilayəti müsəlmanları başsız qalmışlardır. Adamları yoxdur ki, fəryadlarını Avropaya bildirsinlər. Soyuğun altında, açıq havada, səhralarda qırılıb tələf olmaqdadırlar. Ermənistanda onların təşkilatsızlıqlarından istifadə edirlər. Biz, onlara qardaşlıq əlimizi uzatmalıyıq. Biz, buna görə, parlamentdə hökumətə bir sual verdik, hökumətin nə kimi kömək fikrində olduğunu bilmək istərik." (3, s. 619)

Nəsib bəy Yusifbəyli məlumat verirdi: "Ermənilər Karsı, Sarı Qamışı, Ərdahanı işğal edib, əksəriyyəti müsəlman olan yerlərə nüfuz yetirməyə başladılar. Oraya gələn məmurlar əksəriyyətlə özlərini dövlət nümayəndəsi kimi aparırdılar. Dövlət nümayəndəsi adını daşıyanlar dəxi həqiqətlər göstərmədilər. Əksəriyyəti müsəlman olan yerlərdən onları çıxmağa məcbur etdilər. Ermənilər Kars, Ərdahan və Kars ətrafı yerlərdə qaldılar. Kars vilayəti əhalisi adi həyatla yaşayırdılar onların üzərinə dəfələrlə hücum etmək istədilər. Bunlar 28 fevrala qədər böylə yaşadılar. Ermənilər Ağbaba və Karsın bəzi yerlərinə nüfuz yetirməyib, əhalini təhti-idarələrinə alamadılar. Böylə hərəkətlərlə erməni hökuməti bütün dünyaya bildirmək istəyirdi ki, Kars əhalisi Ermənistanı tanımışdır..... Fevralın əvvəllərində ilk teleqraf gəldi: Erməni hökuməti qərar vermişdir ki, o yerlər ki, erməniyə tabe olmayır, top ilə alsınlar. ...Erməni qoşunları 24 ədəd müsəlman kəndlərini yer ilə yeksan edib, orada əhalini təmamən kəsmişlərdir.Uşaqları belə tonqala basmışlardır. Övrətlər də tələf edilmişdir, yerdə qalanlar da, qaçan qaçmışdır. " (3, s. 620-621)

Erməni general Osipyan yerli əhaliyə əmr göndərir ki, tabe olsunlar. Camaat da cavab verir ki, etibarlı adamların gəlməsini və danışıqlar aparılaraq bir qərara gəlməsini istəmişlər. Lakin Osipyan onlara qulaq asmadı. Müsəlman yaşayan kəndlərə (Viyanovka, Nəbdəvan, Qızıl Kilsə, Köyərçin, Qazançı, Balıqlı, Qaranamaz və b.) basqınlar edərək ümumilikdə 24 kəndi dağıtmışdır. AXC hökuməti çıxış yolu kimi bir komissiya yaradılması və əminamanlığı təmin etmək üçün Qars bölgəsinə göndərilməsini lazım bildilər. Erməni tərəfinə və Londona bu haqda məlumat verilmişdir. Lakin rəsmi cavab alınmamışdır. (Bax: 3, s. 621-623)

Parlamentin 132-ci iclasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə haqlı olaraq Qarsdakı müsəlmanların soyqırımlara məruz qalmasında Ermənistan rəsmi dairələrini günahlandırırdı: "Bu günlərdə Parisdəki Poqos Nubar paşadan gələn məlumatı oxuduq. Bu məlumatdan anlaşılır ki, vahid Ermənistan məsələsi həll edilmək üzrədir. Bu barədə tədabir ittixaz edilməkdə olduğunu da xəbər verirlər. Fəqət, biz bilirik ki, Kars tərəfinə vahid Ermənistanın mərkəzi kimi baxırlar. Bu xəbərləri Karsdan gələn xəbərlərlə müqayisə etsək, anlaşılır ki, bu son hərəkət süni bir Ermənistan düzəltmək məqsədindən ibarətdir. Onlar, kağızlarda verilən diplomatik cəvablara müzakirə əsnasında Kars vilayətində erməni əksəriyyəti təşkil etmək istəyirlər. Bu mənanı buradan çıxarmaq məncə o qədər də müşkül deyildir." (3, s. 625)

Aşağıdakı sənəd Qarsdakı, elecə də Azərbaycanın digər regionlarında ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımlarının Ermənistan rəsmi dairələri tərəfindən planlı şəkildə həyata keçirilirməsinə əsas verən faktlardandır. RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin 29 dekabr 1917 -ci il tarixli "Türkiyə Ermənistanı haqqında" dekretində elan edilirdi ki, Rusiyanın Fəhlə və Kəndli hökuməti Rusiya tərəfindən işğal edilmiş "Türkiyə Ermənistanı" ermənilərinin tam müstəqilliyə qədər azad sürətdə öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu müdafiə edir. Dekretin mühüm bəndlərinin həyata keçirilməsində "Türkiyə Ermənistanı" əhalisinə hər cür yardım etmək Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti komissar S.Şaumyana tapşırılırdı. (8, s. 7) S.Şaumyan erməni idi. Deməli o hər addımında erməniləri dəstəkləyəcəkdi.

Qarsdan olan qaçqınlara xeyriyyə qurumları da yardım göstərirdilər. İrəvan quberniyası və Qars vilayətindən qaçqın düşmüş türk-müsəlman əhaliyə yardım məqsədilə 1919-cu ilin noyabrında Himayədarlıq Nazirliyinin nümayəndəsi yol boyu ağır vəziyyətdə olan qaçqınları yeməklə təmin etmək üçün Tiflisə ezam edildi. Azərbaycanlı qaçqınlar iki yerdə - Aşağı Seral stansiyasında və Tiflisdən 300 verst aralıda yaradılmış qaçqın düşərgələrində yeməklə təmin olunurdular. Himayədarlıq Nazirliyi qaçqınlarla bağlı fəaliyyətini 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalına və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər davam etdirmişdir. (6, s. 459)

Himayədarıq Nazirliyi Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə Qars əyalətindən qaçqın düşərək Bakıda məskunlaşan 700 nəfərin gündəlik çörəklə təminatını öz üzərinə götürmüşdü. Höku-

mət 1919-cu ilin noyabrından 1920 il yanvarın 1-dək olan dövrdə buna 526.19 5 manat məbləğində pul xərcləmişdi. (7, s. 100)

Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Azərbaycanın bir sıra yaşayış məntəqələrində fəaliyyət göstərmiş "Qardaş köməyi" təşkilatının toplusunda əsasən, Qars vilayəti ətrafında zərər çəkmiş müsəlman qaçqınlarının həyatına həsr olunmuş məqalələr dərc edilirdi. Toplunun əsas mühərrirləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Firidun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, Abdulla Şaiq, Şəfiqə xanım Əfəndizadə idi. (7, s. 140)

Qarsdakı soyqırımlar 1921-ci ilədək davam etdi. Ermənilərin qırğınları nəticəsində Qars ərazisində 205 min müsəlmandan 50 mini qaldı. (1, s. 423)

Təkcə 1919-cu ilin əvvəlində Qarsda 9 millət vəkili qətl edildi. (10, s.28)

1921-ci il martın 16-da Moskvada Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında dostluq və qardaşlıq haqqında müqavilə imzalandı.... Müqavilə Türkiyənin şimal-şərq sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin edirdi. Birinci maddəyə uyğun olaraq SSRİ ilə Türkiyə arasında şimal-şərqi sərhəd müəyyən edildi. Bu sərhəd Ərdahan və Qars sancaqlarının şimalındakı inzibati sərhəddən – Arpaçayın və Araz çayının Talveçi üzrə Aşağı Qarasuyun mənsəbinədək olan sahədən keçirdi. 1921-ci il sentyabrın 26-da Qarsda Zaqafqaziya – Türkiyə konfransı açıldı. Konfransın işi Zaqafqaziya respublikaları ilə Türkiyə arasında dostluq haqqında müqavilənin imzalanması ilə başa çatdı. Məzmununa görə Qars müqaviləsi Moskva müqaviləsi ilə eyni idi. (9)

Bu gün Ərzurum, Qars. Van, Bitlis, Muş, Sivas. Ankara bölgələrində ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş türklərin 100-ə yaxın kütləvi məzarlığı mövcuddur. Bunların beşində minlərcə insanın skletləri tapılmışdır. (7, s. 379)

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə. II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. Bakı 2011
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-1920. Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. İki cilddə. I c. Bakı 1998
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-1920. Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. İki cilddə. II c. Bakı 1998
4. Arşiv belgeleriyle ermeni faaliyetleri. 1914-1918. 8 ciltde. I c. Ankara 2005.
5. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyasi və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, 1918-ci il. Bakı 2006
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. I c. Bakı 2004
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. II c. Bakı 2005
8. Haciyev Aydın. Qars ve Araz – Türk respublikalarının tarixində. Bakı 1994
9. Hacıyev İsmayıl. Qars müqaviləsi və Naxçıvanın taleyi. http://old.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=34078&type=1
10. Nəcəfli Güntəkin. Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan bölgələrində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlar (1918-1920). Bakı, "Turxan", 2014
11. www.kars.gov.tr

GENOCIDE IN THE REGION OF KARS
SUMMARY

In the article genocide committed by Armenians in Kars region, the measures taken to prevent the genocide of the Azerbaijan Democratic Republic government and charitable societies, the negative impact of the World War I in the Caucasus front was widely elucidated. The document collections, in a number of scientific literature and articles have been used for writting of the article. A number of documents used in the article were brought to the scientific literature for the first time.

ГЕНОЦИД В КАРСКОМ РЕГИОНЕ
РЕЗЮМЕ

В статье широко освещен геноцид, совершенный армянами в Карском районе, меры, принятых правительством Азербайджанской Демократической Республики и благотворительных обществ для предотвращения геноцида, отрицательное влияние Первой мировой войны на Кавказском фронте. Для написания статьи были использованы сборники документов, ряд научных публикаций и статей. Ряд документов, использованных в статье, впервые были приведены в научной литературе.

Üçüncü bölmə

XX ƏSRDƏ QAFQAZ, VOLQABOYU VƏ MƏRKƏZİ ASİYA XALQLARINA QARŞI SOYQIRIMLARI VƏ DEPORTASİYALAR

Д.и.н., проф. **Иоганн РАУ**
Научный форум по международной безопасности при Академии штабных офицеров Бундесвера (Гамбург) и Академии защиты Отечества (Вена)

РОССИЙСКИЕ НЕМЦЫ: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ, КОЛОНИЗАЦИИ И ДЕПОРТАЦИИ

Açar sözlər: müstəmləkəçilik, deportasiya, Rusiya almanları, yazıçılar, dövlət xadimləri
Keywords: colonization, deportation, history of Russian Germans, writers, state figures
Ключевые слова: колонизация, депортация, история Российских немцев, писатели, государственные деятели.

С конца восемнадцатого и до середины девятнадцатого возникло множество поселений немцев в Российской империи. Целый ряд их возник в среднем и южном Поволжье между 1763-67 годами. С 1787 года поселения немцев появляются при содействии Александра I (император 1804 - 1809) на Украине. Последующие властители России способствовали их появлению в Бессарабии, в Крыму и на Кавказе. (1)

С началом 1763 года по городам немецких микрогосударств ходили глашатаи, приглашавшие от имени императорского Дома желающих переселиться в Россию на свободные земли и на весьма выгодных условиях: дорога будет им оплачена российской казной, они въедут в уже готовые дома, получают бесплатно землю, беспроцентную ссуду, не будут призываться на воинскую службу, не платить налогов и торговать беспошлинно. Любой когда либо хозяйствовавший человек, да и не хозяйствовавший, понимал - условия сказочные, да и гарантирует сама императрица - Екатерина II. (2)

О внешнем виде типичного дома немца-колониста можно прочесть у Гоголя при описании дома Собакевича: "...посреди виднелся деревянный дом с мезонином, красной крышей и тёмно-серыми или лучше, дикими стенами, - дом вроде тех, как у нас строят для военных поселений и немецких колонистов" (3). Более подробно создание домов для переселяющихся немцев описано у Игоря Плеве: "С ранней весны 1764 в местах, определённых под первые пять колоний, работали бригады плотников из различных близлежащих русских сёл. Так, на строительстве домов в колонии Шиллинг (Сосновка) было задействовано 60 плотников из государственных крестьян села Новые Бураны. Дома в колонии Антон (Севостьяновка) строили 27 человек из Керенского уезда. ... К 1768 году было построено 3453 дома, и в течении того же года ещё 998 домов" (4)

Приглашённым предоставлялась свобода вероисповеданий, они могли из перечисленных местностей поселиться там, где пожелают, самостоятельно решать общие дела своих поселений, получали в полное владение на семью тридцать десятин земли бесплатно, с правом передачи по наследству, но без права продажи. Проезд колонистов до места проживания оплачивала русская казна. На время переезда семье переселенца предоставлялись так называемые "кормовые" деньги (около 20 рублей). Каждая семья получала крупную ссуду в 200 рублей, две лошади при стоимости каждой от 8 до 9 рублей и одну корову стоимостью от 5 до 6 рублей. Сточки зрения среднего русского крестьянина это были громадные суммы: ведь только за одни "кормовые" деньги можно было бы купить не менее 3 коров! Местные власти отвечали за обеспечение прибывших орудиями труда, семенами, предметами домашнего обихода и кухонную утварь, вплоть до ложек! (Немец, очевидно, такие списки составлял). Там, где климатические и почвенные условия позволяли разводить сады, переселенцам выдавались саженцы плодовых деревьев (5).

Исследователь Гурко отмечал:" В то время как русский крестьянин ежегодно десятками тысяч переселялся в далёкие тундры Сибири, наши западные окраины ... наводняются немецким пришельцем, мирно, но стойко и неуклонно отодвигающий наши этнографические границы к востоку" (6) В эти же времена десятки тысяч россиян вообще покидали Российскую империю (старообрядцы и др.). В годы Первой мировой войны Германия не оставляла вне

поля зрения немецких колонистов в России. Сотрудники министерства иностранных дел подготовили для министра доклад, в котором два миллиона немцев-колонистов были выделены как этническая группа с самым высоким уровнем рождаемости в Европе (7)

Невольно вспоминается озвученная примерно в 1906 году провидческая этническая стратегия египетских братьев-мусульман: они тогда утверждали, что можно исламизировать Европу безо всяких войн, а через "животы наших женщин", т.е. путем высокой деторождаемости у традиционных семей мусульман, а это в настоящее время и происходит во всей Западной Европе.

Не обижали немцев - переселенцев в Российской империи и сто лет спустя. При графе Михаиле Сперанском в 1839 году переселения немцев продолжались. И вот как описывает результаты их колонист Богдан Богданович Шульцвейн, имевший тридцать тысяч десятин земли: "Мой дет, видите ли, переселился при графе Сперанском, около сорока лет назад; мы пешком пришли сюда, с котомками, дед и отец мой несли старые саксонские сапоги за плечами ... на днях купил я землю ... съездил потом на Дон принанять степи для нагула овец ... места стало уж нам, колонистам, мало ... Так-то-с, не удивляйтесь! Наши кое-кто уже в Крыму ищут земель, на Амур послали депутатов присмотреться насчёт занятия земель под колонии ... У меня семьдесят пять тысяч голов овцы в разных местах ... У меня и свои корабли теперь тут есть. Два года уже как завёл. Сам на своих судах и шерсть с своих овец прямо в Бельгию отправляю" (8). В этих словах колониста не упоминается ни о государственной помощи, ни о выгодных кредитах. И получается, что эта крестьянская семья - финансовые гении, за сорок лет поднявшиеся от нуля к миллионному состоянию

Одно из первых автономных образований России - Немцев Поволжья трудовая коммуна /Автономная область немцев Поволжья, столица г. Маркс, ранее Баронск, Ектериненштадт/ была создана в 1918 году по личному указанию В. Ленина и просуществовала до 1924 года.

Немцев Поволжья Автономная Советская Социалистическая Республика (столица г. Энгельс /прежде - Покровск/) была создана 19.12.1924 в составе РСФСР и расформирована Сталиным 28.8.1941 г., а население (более 610 000 человек) депортировано в 24 часа в грузовых вагонах частично в Сибирь, частично в республики Средней Азии (в основном - в Казахстан) и другие места. По ходу депортации и в первые месяцы по прибытию на новые места, чаще всего непригодные для проживания, около 300 000 депортированных погибло от голода, холода, болезней, связанных, как правило с истощением. Многие были просто убиты как "фрицы", как "враги народа", а многие девушки и женщины - изнасилованы (нередко за кусок хлеба).

Молодые мужчины, служившие в СА, были изъяты со службы, несмотря на их заслуги и отправлены в Трудовые армии на самые физически тяжёлые работы (шахты, лесоповал, строительство ж.д. и др.) так же приведших к гибели многих. До 1956 года советские немцы стояли под комендантским учётом, должны были каждые полмесяца отмечаться комендатуре и только с разрешения коменданта. До 1963 года немцев целенаправленно отсеивали при поступлении в московские, ленинградские и киевские вузы. Рождаемость у немцев была большой (крепкие традиционные семьи, большая религиозность), местами сравнимая с таковой у местного мусульманского населения, и к началу XXI века более полутора советских немцев вернулись на свою историческую родину. Примерно 250 000 остались в Казахстане и столько же в России. Часть немцев, в основном сель хозяйственные рабочие вернулись в Россию и Казахстан. По данным Радиокомитета Казахстана, в республику вернулось не менее 9. 000 человек в северные регионы страны.

Немецкие автономные районы и ныне имеются в Новосибирской и Омской областях, в Алтайском крае. В семидесятых годах прошлого века была предпринята попытка создания автономного образования немцев в весьма живописном Балкашинском районе на севере Целиногадской области, но протесты казахского населения области и страны были настолько интенсивны и широки, что партийное руководство республики и союза отказались от этого плана. Так что 1986 год не был первым годом массового протеста казахского населения.

2. Русско-немецкие и русские писатели и историки о привилегированных немцах России.

Первую заметную работу о положении привилегированных немцев в России, вышедшую в свет в 1844 году, написал российский немец, путешественник и литератор, друг А.С. Пушкина Филипп Вигель, от которого и идёт выражение "Россия захвачена немцами". У Александра Герцена (его мать - немка Луиза Гаак) в статье "Русские немцы и немецкие русские" у него есть слова "правительствующая у нас Германия". Это из отрывка: "Собственно немецкая часть правительствующей у нас Германии имеет чрезвычайное единство во всех семнадцати или восемнадцати степенях табели о рангах. Скромно начинаясь подмастерьями, мастерами, гезелями, аптекарями, немцами при детях, она быстро всползает по отлогой для неё лестнице - до немцах при России, до ручных Нессельроде, цепных Кляйнмихелей, ...Беккендорфов, ... Адлербергов". В "Былое и думы", в главе LVII : "Немцы в эмиграции" автор вспоминает и известного тогда немецкого политика Руге: "Руге писал мне, что Россия один грубый материал, дикий и неустроенный, которого сила, слава и красота только оттого и происходят, что германский гений ей придал свой образ и подобие". А Руге, считавший русскую "высокую" культуру привнесенной немцами, был прогрессивный, по тем временам, человек, бывший младогегельянец, политик и публицист, сотоварищ Маркса в издании "Немецко-французского ежегодника "/1844/, позднее -радикальный демократ и член Франкфуртского парламента /1848 - 1849/, после разгона парламента эигрировавший в Англию. В этой же работе (глава ХХУ1) Герцен даёт неприглядное описание немцев на государственной службе "нечто лемуровское, долговязое, нерасторопное, тянущееся. У них мозг действует медленно, не сразу схватывает и долго работает, чтоб дойти до какого-нибудь заключения".

Немцев-администраторов на русской государственной службе и дух немецкого чиновничества критикует и Ф.М. Достоевский. Вот описание одного из губернаторов-немцев: "Андрей Антонович фон Лемке относился к тому фаворизированному (породой) племени, которого числится по календарю несколько сот тысяч и которое, может и само не знает, что составляет в ней всею своей массой один строго организованный союз. И, уж разумеется, союз не предумышленный и не выдуманный, а существующий в целом племени сам по себе, без слов и без договору, как нечто нравственно обязательное, и состоящий во взаимной поддержке всех членов этого племени одного другим всегда, везде и при каких бы то ни было обстоятельствах. Андрей Антонович имел честь воспитываться в одном из тех высших русских учебных заведениях, которые пополняются юношеством из более одарённых связями или богатством семейств ...учился довольно туго ... карьера его устроилась. Он всё служил по видным местам, и всё под начальством соплеменников ... умел войти и показаться, умел глубокомысленно выслушать и замолчать, схватил несколько весьма приличных осанок, даже мог сказать речь, даже имел некоторые отрывки и кончики мыслей, схватил лоск новейшего необходимого либерализма" (Ф.М. Достоевский. "Бесы", часть вторая. Глава четвёртая.).

Изрядно досталось российским немцам и в книг не историка, немца Михаила Константиновича Лемке (9) Лемке указывает на то, что простой народ знал немцев, главным образом с "начальственной" стороны, как наполнявших управленческую административную и государственную прослойку. Немцев-колонистов он знал в меньшей степени, поскольку те жили отдельными селениями. Указывал Лемке и на то, что "Романовы-Гольштейн- Готторты "не одарены умом и сердцем".

Историк Евгений Тарле в своей монографии "Наполеон" прямо указывал на Россию как на "вотчину семьи Голдьштейн-Готторпов, присвоивших себе боярскую фамилию вымерших Романовых"(10).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. См.: Dralle L. Die Deutschen in Ostmittelß und Osteuropf. Ein Jahrtausend europäischen Geschichte. Darmstadt 1991.
2. См.: Гергенрёдер Игорь. Донесение от обиженных. Edita Gelsen Verlag 2012.
3. Гоголь Н.В. Мёртвые души. Глава пятая.
4. Igor Pleve. Einwanderung in das Wolgagebiet: 1764 - 1767 Göttingen 1999, S. 44-45.
5. См.: там же, S. 32, 45, 46.
6. Гурко В.И. Устои народного хозяйства России. Сб., 1902, стр. 56).

7. Уткин А.И. Первая мировая война. Москва 2001, Издательство "Алгоритм", стр. 222.
8. Данилевский Г.П. Беглые в Новороссии. Воля. Княжна Тараканова. Москва 1983, издательство "Правда", стр. 25-26, 29.
9. Лемке М.К. 250 дней в царской ставке (25 сентября 1915 - 2 июля 1916). Петербург 1920, Государственное издательство.
10. Тарле Е.В. "Наполеон". Ростов - на - Дону 1996, "Феникс", стр. 306.

RUSİYA ALMANLARI: TARİXİN, MÜSTƏMLƏKƏÇİLİYİN VƏ DEPORTASİYANIN BƏZİ ASPEKTLƏRİ
XÜLASƏ

Məqalədə Rusiya almanlarının tarixi, coğrafiyası, görkəmli yazıçıları və dövlət xadimləri haqqında məlumat verilir. Müəllif bu məsələləri geniş xronoloji çərçivədə araşdırır.

RUSSIAN GERMANS: SOME ASPECTS OF HISTORY, COLONIZATION AND DEPORTATION
SUMMARY

The article provides with information about history, geography, famous writers and public figures of the Russian Germans. The author elucidates these issues in a broader historical context.

Д.и.н., доц. **Аскер ПАНЕШ**
Адыгейский республиканский
институт гуманитарных исследований

АДЫГИ В XX ВЕКЕ: ПЕРЕД ЛИЦОМ СОЦИАЛЬНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ АЛЬТЕРНАТИВ

Açar sözlər: Adıqlar,Rusiya, təkamül, inqilabi proses, Şimali Qafqaz, adaptasiya
Keywords: Adygs, Russia, evolution, revolutionary process, North Caucasus, adaptation
Ключевые слова: Адыги, Россия, эволюция, революционный процесс, Северный Кавказ, адаптация.

С окончанием Кавказской войны в 1864 г. на Северо-Западном Кавказе начался в целом сложный и противоречивый процесс инкорпорации адыгов в социально-экономическую и политическую систему Российской империи. Многолетняя и неравная борьба адыгов за свою политическую самостоятельность сопровождалась разрушением и трансформацией традиционной общественной организации. Происходившая на этом фоне смена цивилизационных ориентиров стала оказывать все более значительное влияние на основные параметры социокультурного развития адыгов.

С включением адыгов в состав России возникла масса сложнейших задач, связанных с освоением новой территории, интенсивно втягивавшейся в орбиту общеимперских административных, хозяйственных и культурных связей [1,с.255]. Весьма неоднозначным являлось восприятие адыгами своего нового статуса. Пережив трагедию войны, они оказались перед лицом социальных и национальных альтернатив. Им суждено было пройти сложный путь адаптации к новым историческим условиям.

Серьезное влияние на образ жизни и сознание адыгов продолжало оказывать массовый исход коренного населения в пределы Османской империи. К числу основных причин, обусловивших эту трагедию, историки относят: колонизаторскую политику Российской империи, превратившей Северный Кавказ в арену широких военных действий, делавших невозможным дальнейшее проживание на этой территории коренных этнических групп; стремление правящих кругов Турции с помощью кавказских переселенцев освоить малозаселенные земли страны; происки Англии и Франции, имевших на Северо-Западном Кавказе свои политические планы [2,с.19].

Новые реалии в социально-политической жизни адыгов сложились в 60-70-х гг. XIX в. в связи с проведением общегосударственных реформ. Они коснулись земельной и административной сферы, получили свободу зависимые сословия, была преобразована судебная система. Эти нововведения внесли значительные изменения в этносоциальный и социокультурный быт адыгов. Потребовались немалые усилия для структурной адаптации к новым условиям общинной и общеэтнической жизни.

Помимо экономических целей реформы были призваны изменить этнический и культурный мир коренного адыгского населения. Решение этой сложнейшей задачи требовало от российских властей особого подхода. На практике это означало смену порядка общественных связей адыгов, разрушение традиционной модели общества и поведенческих стереотипов. Массовая миграция, переселение с гор на равнины, разрушение хозяйственных связей, разделение по военным округам и ряд других факторов кардинально меняли условия жизни адыгов. Сложное переплетение конкретно-исторических факторов обусловили противоречивый характер интеграции адыгов в российское общество.

Оценивая сложившееся положение адыгов Кубанской области в конце XIX – начале XX в., следует отметить весьма низкий потенциал социально-политической мобилизации. Отсутствие социальных перспектив и приниженность основной массы населения также влияли на уровень социальной мобильности. К новым хозяйственным реалиям Северо-Западного Кавказа следует также отнести мозаичность социально-экономического структурирования террито-

рии Кубанской области. Весьма неравномерным было соотношение контуров социально- экономических укладов и этнических групп населения. Довольно сложную картину представляла социально-классовая и этническая стратификация населения. Характеризуя процесс интеграции адыгов в российское общество, следует также учитывать потенциал социально-классовых, культурно-религиозных и этнических факторов и форм конфликтности. Немаловажным фактором являлся и реальный социально-политический статус традиционных элит.

Февральская революция и последовавшее за ней крушение Российской империи оказало значительное влияние на ход мировой истории. Страна «оказалась перед выбором между конструктивным ходом развития и дальнейшим усугублением противостояния в обществе, чреватым перспективой Гражданской войны» [3,с.75]. В революционный процесс постепенно втягивались окраины страны. Обострилось политическое положение и в Кубанской области. Весьма точную характеристику политических настроений адыгов в период Февральской революции дает С. Сиюхов. «Чувство политического и национального самосознания, - пишет он, - так было придавлено и пришиблено в течение десятилетий тяжелым царским гнетом, что создавалось впечатление о полной потере этого чувства. Свободолюбивого черкеса не было! Можно было видеть в одном случае человека, совершенно равнодушного и безразличного к политическим вопросам и к происходящим событиям…» [4,с.298].

Российские революции 1917 г. оцениваются в историографии как исторические феномены. Изучение особенностей их преломления в истории адыгов Кубанской области является одной из актуальных задач исторической науки.

Советские революционные преобразования привели к слому старой общественно-политической системы. Социалистическое строительство затронуло практически все стороны хозяйственной, политической и социокультурной жизни адыгов. В этих условиях адыгский социум встал перед необходимостью выработки новых адаптационных стратегий в хозяйственной, политической и культурной сферах бытия. Этот процесс был сложным. Важную исследовательскую задачу составляет изучение конкретных путей и механизмов сложных трансформационных процессов периода в истории адыгов, наступившего после 1917 г.

Крушение прежнего государственного порядка и системы колониального управления после Февральской революции поставило народы перед необходимостью выбора дальнейшего пути развития. В этот период наблюдается фактическая автономность протекания общественно-политических процессов в Кубанской области. В условиях государственно-политической неустойчивости зарождались идеи горской независимости и единства. В мае 1917 г. был создан Союз объединенных горцев Кавказа, сыгравший определенную роль в формировании концепции и целей национально-государственного строительства. Неоднозначно оценивается Республика объединенных горцев Кавказа, провозглашенная в мае 1918 г. - нереализованная альтернатива или политическая иллюзия?

В условиях Гражданской войны адыгское население Кубанской области оказалось вовлеченным в сферу обострения противоречий. Изменились условия их жизни, возникла угроза применения методов устрашения как со стороны защитников старого строя, так и со стороны новой власти. Дело доходило до уничтожения не только политических или военных противников, но и мирного населения. Подобная политика и практика нашла проявление в форме «белого» и «красного» террора [5,с.183]. Немаловажным фактором, воздействовавшим на выбор форм и методов борьбы, была острота Гражданской войны в России. Она и порождала неоправданно жесткие меры по отношению к противникам. Применение террора было направлено на деморализацию противника. Та и другая сторона стремились запугать население, привлечь на свою сторону колеблющихся, захватить или удержать власть. Формы, средства и методы осуществления террора зависели от конкретных обстоятельств.

Неоднозначно протекало решение вопросов национально-государственного устройства после окончания гражданской войны на Северном Кавказе. Образованная в 1922 г. Адыгейская автономная область заняла определенное положение в складывающейся системе межнациональных отношений в регионе.

Каковы же были итоги революционного периода для адыгов? Характеризуя социальное

содержание преобразований, следует сказать о судьбе традиционных элит. Немаловажную роль в общественно-политических процессах революционного времени сыграла просвещенная национальная элита. И наконец, в этот период формируется слой советской этнической элиты у западных адыгов. Изучение социальных корней и механизмов его восхождения, а также политический опыт новой элиты также составляют важную исследовательскую задачу.

Новые социально-политические реалии в жизни адыгов начали складываться в эпоху сплошной коллективизации, начавшейся в начале 1930-х годов. Особенности этого процесса и его динамика в региональном масштабе и в пределах этносоциальных ареалов внутри Адыгеи требуют отдельного изучения. Недостаточно изучены также механизмы, причины, направленность и масштабы репрессий в ходе коллективизации среди адыгов. Отдельную исследовательскую тему составляют спецпереселенцы.

В условиях коллективизации менялся облик традиционной адыгейской деревни. Станицы, хутора и колхозы стали основными формами хозяйственной и социальной организации местного населения. Весьма сложным являлся процесс адаптации крестьянства Адыгеи к условиям колхозной жизни. Определенные трудности испытывали крестьяне, осваивая новые формы трудовой и социальной практики.

В последнее десятилетие в исследовательской практике историков Северного Кавказа прочное место заняло изучение особенностей советского строительства. При этом местный партийно-государственный аппарат рассматривается как основной источник и интерпретатор информации о политических и общественных процессах в СССР. Наметился также дискурс в изучении вопросов соотношения целей общественного переустройства и социально-экономической стабилизации.

Заслуживает пристального внимания проблема организации системы просвещения и образования в Адыгее. Важнейшим аспектом этого вопроса является эволюция отношения власти к системе ценностей и соционормативной системе традиционной культуры.

Важной в научном отношении задачей является выявление масштабов обновления и глубины преемственности в ходе социалистического строительства в Адыгее. Интересна точка зрения, представляющая процесс социалистического строительства как форсированную этатизацию всех сторон общественной и хозяйственной жизни Адыгеи.

С окончанием советского периода своей истории адыги столкнулись с социокультурными новациями, связанными, в частности, с ревитализацией и актуализацией традиционных элементов политической культуры и идеологии.

В рамках небольшой статьи мы попытались лишь обозначить основные направления исследовательской практики, связанной с изучением истории адыгов XX в. Отдельные темы и сюжеты советского прошлого адыгов требуют отдельного и скрупулезного изучения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Шеуджен Э. А. Адыги (Черкесы), XIX век: опыт применения историко-антропологического подхода. Майкоп, 2015.
2. Кудаева С. Г. Огнем и железом. Вынужденное переселение адыгов в Османскую империю (20-70-е гг. XIX в.). Майкоп, 1998.
3. Почешхов Н. А. Социально-экономические и военно-политические проблемы в северо-западных районах Юга Европейской России в период Гражданской войны (1917-1921 гг.). Ростов-на-Дону, 2006.
4. СефербийСиюхов. Избранное. Составление, предисловие и комментарии к текстам Р. Х. Хашхожевой. Нальчик, 1997.
5. Почешхов Н. А. Указ.соч.

ADIQLAR XX ƏSRDƏ: SOSİAL VƏ MİLLİ ALTERNATİVLƏRLƏ QARŞI-QARŞIYA
XÜLASƏ

Məqalədə 20-ci əsrdə adıqların tarixində başlıca problemləri və onların Şimali Qafqaz tarixşünaslığında şərhi nəzərdən keçirilir. Rusiya imperiyasına qatıldıqdan sonra adıq xalqının sosial və mədəni həyatındakı təkamül göstərilir. Sosializmə keçid dövründə adıqların tarixi prosesindəki xüsusiyyətlər nəzərdən keçirilir.

ADYGS IN THE XX CENTURY: IN THE FACE OF SOCIAL AND NATIONAL ALTERNATIVES
SUMMARY

The article attempts to consider the main problems of the history of the Adygs in the 20th century and their interpretation in the North Caucasian historiography. The evolution of the socio-normative Adyg system is shown in the context of their incorporation into the Russian Empire. The peculiarities of the Adygs' historical process in the period of socialist transformations are considered.

T.ü.e.d. **Qabil ƏLİYEV**
Bakı Dövlət Universitetinin professoru

DAĞLI XALQLARIN DENİKİNÇİ QÜVVƏLƏRİN VƏ QIRMIZI ORDUNUN QƏTL VƏ QARƏTLƏRİNƏ QARŞI MÜBARİZƏSİNƏ CƏNUBİ QAFQAZDAN YARDIMLAR (1919-1920-ci İLLƏR)

Açar sözlər: Şimali Qafqaz, Könüllü Ordu, Qırmızı Ordu, qətl və qarətlər, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Gürcüstan Respublikası, yardımlar
Key words: the North Caucasus, the Volunteer Army, the Red Army, murders and robberies, the Republic of Azerbaijan, the Republic of Georgia, assistance
Ключевые слова: Северный Кавказ, Добровольческая Армия, Красная Армия, убийства и грабежи, Азербайджанская Республика, Грузинская Республика, помощь

1919-cu ilin yazında Dağıstan əhalisinin öz taleyini Azərbaycanla bağlamaq üçün addımlar atması denikinçi qüvvələrin bölgədə fəallaşmasına, təxribatçılıq fəaliyyətinin güclənməsinə səbəb oldu. Yerli əhalinin rəğbətini qazanmaq üçün Dağıstana yerli özünüidarəçilik veriləcəyi vəd edildi, Könüllü Ordunun bölgədə başlıca vəzifəsinin bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmaq olduğu bildirildi. Yüksəkrütbəli dağlı zabitlərinin Şimali Qafqazın müsəlman bölgələrinin idarəsinə cəlb edilməsi isə zabit heyətinin mövqeyində dəyişiklik yaratdı.

Belə bir şəraitdə mayın 12-də P.Kotsevin başçılıq etdiyi Dağlı Respublikası hökuməti istefa verdi. Parlament zabitlərin təzyiqi ilə yeni hökumətin təşkilini general H.M.Xəlilova tapşırdı [1, 223-224]. General Xəlilov Denikinin nümayəndəsi ilə danışıqlara girdi və Dağlı Respublikası hökumətini buraxdı. Mayın sonunda Dağıstan Könüllü Ordu tərəfindən müqavimətsiz tutuldu.

Denikinin "Ağ" ordusu 1919-cu il mayın sonunda bütün Şimali Qafqazın işğalını başa çatdırdıqdan sonra Dağlı Respublikası hökumətinin və parlamentinin üzvlərinə Bakıda sığınacaq verildi. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti, bundan əlavə, Dağıstan qaçqınlarına yardım göstərilməsi üçün 1 milyon manat vəsait ayırdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dağlı Respublikasındakı diplomatik nümayəndəsi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev iyunun 7-də Dağıstanda baş verən hadisələr haqqında Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatda Denikinin bölgədə cəmi 1 mindən azacıq çox hərbi qüvvəyə malik olduğunu bildirdi və yerli əhalinin arzusunu nəzərə alıb, Port-Petrovska qədərki ərazini Azərbaycana birləşdirmək üçün hərəkətə keçməyə çağırırdı [1, 259]. Britaniya hökumətinin iyunun 11-də bəyan etdiyi demarkasiya xəttinə görə də Könüllü Ordu Port-Petrovskdan 5 mil cənubda dayanmalı idi [1, 266-267].

Azərbaycan hökuməti Dərbəndi və demarkasiya xəttinə qədərki Dağıstan ərazisini denikinçilərdən təmizləmək üçün dərhal diplomatik və hərbi hazırlığa başladı [2, 333-335]. Lakin Denikin ordusu Cənubi Dağıstanı tərk etməkdən qəti boyun qaçırdığı üçün avqustun 4-də Britaniya hökuməti demarkasiya xəttini Dağıstanın cənub sərhədinə çəkərək, bölgəni bütünlüklə Könüllü Ordunun təsir dairəsinə aid etdi. Azərbaycan hökuməti yaranmış mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq, Dağıstanın birləşdirilməsi ilə bağlı hazırlığı dayandırmalı oldu.

Zaqatala quberniyası əhalisi 1919-cu il iyunun 15-də xüsusi mitinq keçirərək Denikinin qaragüruhçu qüvvələrinin demokratik Dağlı Respublikasını işğal etməsini kəskin şəkildə pislədi. Zaqatala əhalisi adından Azərbaycan hökumətinə göndərilən teleqramda bildirilirdi ki, yaşından asılı olmayaraq bütün əhali öz sinəsini qabağa verərək doğma vətəni məkrli düşməndən qorumağa qalxacaqdır [3, siy. 10, iş 108, v. 5].

Denikinin Könüllü Ordusu Dağıstanı işğal etdikdən sonra Bakıda vəziyyət çox gərginləşdi. Xalq denikinçilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün "Yardım alayları" təşkil etməyə başladı. İşçilər, ziyalılar, bazarda çalışanlar bu özünümüdafiə dəstələrinə yazıldı. "Yardım alayı"nın birinin üzvü olmuş əməkdar müəllim Məhərrəm Sultanov öz xatirəsində yazmışdı: "Yardım alayları" özünümüdafiə məqsədilə qurulmuş yarımhərbi dəstələr idi. Bir yandan, Bakını şimaldan təhdid edən Denikin təhlükəsinə qarşı mübarizə aparmaq, digər tərəfdən, 1918-ci il Mart hadisələrinin təkrar olunmaması üçün yerli əhali ailəsini qorumaq məqsədilə yaradılmışdı" [4, 299].

Kazım Qarabəkir paşanın xatirələrinə görə Bakıdan 26 sentyabr 1919-cu ildə Batum-Trabzon yolu ilə iki nümayəndə: Qafqaz İttihad firqəsindən Ağasadıq Əhmədzadə və Nuru paşanın həbsdən qaçmasına yardım etmiş Təməl bəy Odabaşızadə Ərzuruma onun yanına gəlmişdilər. Onların məqsədi Azərbaycana Denikin ordusu hücum edərsə, Osmanlı qüvvələrinin kömək edib-etməyəcəyini öyrənmək idi [5, c.I, s.52,355].

Erməni müəllif S.Afanasiyan da Fransa Xarici İşlər nazirliyinin arxivində saxlanılan sənədlərə istinad edərək Azərbaycan ordusunun tərkibində olan türk zabitlərin bir çoxunun Qafqaz dağlarında ruslara qarşı savaşan üsyançılara yardım etmək üçün Dağıstana getdiyini qeyd etmişdir. Həmin mənbəyə görə 1919-cu ilin sentyabrında Gürcüstan və Azərbaycan ikinci dəfə Ərzuruma Mustafa Kamal paşanın yanına iki zabit göndərmiş, Dağıstanın dini rəhbəri Uzun Hacıya yardım göstərilməsini xahiş etmişdilər [6, 104].

Azərbaycan hökuməti bu dövrdə Şimali Qafqazda Denikin qüvvələrinə qarşı müqavimət hərəkatına da hər cür yardım göstərməkdə davam edirdi. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin müavini Vəkilovun Azərbaycan hökuməti başçısına göndərdiyi 16 sentyabr 1919-cu il tarixli məxfi teleqramda bildirilirdi ki, Tiflisdə müxtəlif dağlı qrupları toplaşaraq birləşməyi qərara almışlar, 12 nəfərdən ibarət Dağlı Komitəsi seçmişlər. Əhməd bəy Salikovun başçılıq etdiyi bu Komitəyə təcili maliyyə yardımı lazımdır. Pul olmadığına görə Komitə Ə.Qantemiri Dağıstana ezam edə bilmir [3, siy. 10, iş 112, vər. 68].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Müdafiə Komitəsi 1919-cu il sentyabrın 16-da keçirilən təcili iclasında Dağlı Komitəsinin sədri Əhməd bəy Salikova məxfi xərclər üçün 500 min manat verilməsini qərara aldı [4, siy. 10, iş 86, vər. 57]. Azərbaycan Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərov 1919-cu il sentyabrın 17-də Tiflisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinə şifrəli teleqramla bildirdi ki, Azərbaycan hökuməti Dağlı Komitəsinin sədri Ə.Salikova çatdırmaq üçün 500 min manat pulu yola salmışdır [3, siy. 10, iş 86, vər. 60].

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi 1919-cu ilin dekabr ayında Xarici İşlər nazirinə göndərdiyi teleqramda məlumat vermişdi ki, Dağlı Komitəsinin pula böyük ehtiyacı olduğu üçün xarici əlaqələrə məsul olan V.Cabaqiyevin xahişi ilə ona 250 min manat pul vermişdir. Diplomatik nümayəndə dağlılara yardım üçün Azərbaycan hökumətinin ayırdığı 3 milyon manat vəsaitdən həmin məbləği onun hesabına köçürməyi xahiş edirdi [3, siy. 10, iş 86, vər. 69].

AXC-nin Kuban hökuməti yanındakı diplomatik nümayəndəsi Cəfər bəy Rüstəmbəyov 1919-cu il oktyabrın 18-də göndərdiyi məlumatda Taqanroq şəhərində Denikinin Könüllü Ordusu komandanlığı yanında Britaniya Hərbi Missiyasının rəisi Xolminlə görüşü və ingilis nümayəndənin Azərbaycanın Dağıstandakı üsyançılara yardım göstərməsinə etirazından bəhs etmişdi. Görüş zamanı ingilis nümayəndəsi Dağıstanda Ənvər paşaya aid qüvvələrin Könüllü Orduya qarşı vuruşduğunu bildirmiş, azərbaycanlı diplomat isə Dağıstanda türk və azərbaycanlıların öz hökumətlərinin xəbəri olmadan könüllü surətdə döyüşlərdə iştirak etdiklərini qeyd etmişdi. Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi Könüllü Ordunun Dağıstandan çəkilməsini tələb etmiş və bildirmişdi ki, belə olan təqdirdə Azərbaycan hökuməti Dağıstanda bolşevizmin yayılmasına imkan verməyəcəkdir. Bu görüşdən sonra Xolmen Dağıstanda vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün xüsusi ingilis missiyası göndərmişdi [3, siy. 10, iş 99, v. 18].

Dağıstana göndərilmiş polkovnik Rolsonun başçılıq etdiyi missiya bir müddətdən sonra Taqanroqa qayıtmış və Britaniya Hərbi Missiyasında Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin iştirakı ilə toplantı keçirilmişdi. Polkovnik Rolsonun Dağıstandan gətirdiyi sənədlər əsasında Britaniya Hərbi Missiyası buradakı üsyançıların Həştərxan bolşevikləri ilə əlaqə saxladığını irəli sürmüş, general Denikinin də Azərbaycan hökumətinin Dağıstan üsyançılarına yardım etməsi haqqında dəqiq məlumatı olduğunu qeyd etmişdi [3, siy. 10, iş 99, v. 20].

Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi isə öz növbəsində Dağıstan üsyançılarına hökumət səviyyəsində fəal yardım edilmədiyini bildirmişdi. Azərbaycan hökumətinin Bakının müdafiəsinin gücləndirilməsi və Yalamada böyük qarnizon saxlanılması tədbirlərinin şimaldan gözlənilən təcavüzü dəf etmək üçün görüldüyünü qeyd etmişdi [3, siy. 10, iş 99, v. 20].

Azərbaycan Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov 1919-cu il sentyabrın 24-də Tiflisə – Cənubi Qafqazın ali komissarı Haskelə teleqram göndərərək, Dağıstanda general Denikinin ordusunun işğalçı siya-

sətinə qarşı bir aydan artıq xalq üsyanının davam etdiyini bildirdi. Denikinin ordusunun sahilboyu kəndləri, Dərbənd şəhərini dəniz gəmilərindən toplarla atəşə tutduğunu, dinc əhalinin təlaş içində Azərbaycana qaçmağa məcbur olduğunu qeyd etdi və bu qırğının dayandırılması, Könüllü Ordunun Dağıstandan çəkilməsi üçün Haskelin işə qarışmasını xahiş etdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 77].

Azərbaycan Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərov 1919-cu il sentyabrın 30-da Cənubi Qafqazdakı Böyük Britaniya Baş komissarı O.Vardropa teleqram göndərərək Dağıstanda Denikinin ordu hissələrinin işğalı nəticəsində yaranmış ağır vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün üç variantda çıxış yolu göstərdi. Azərbaycanlı diplomatın təklifinə görə Denikinin ordu hissələri Vladiqafqaz-Petrovsk dəmir yolu xəttindən 5 mil cənubdakı demarkasiya xəttinə çəkildikdən və Dağıstan ərazisi azad edildikdən sonra: birinci variant – Dağıstan vilayətinin idarəsi müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikası hökumətinə verilir, Azərbaycan tərəfi də öz üzərinə öhdəlik götürür ki, general Denikin ordusunun arxasına Dağıstan tərəfindən bolşeviklərin zərbə vurmasına imkan verməyəcəkdir. İkinci variant – Dağıstan əhalisinə imkan yaradılır ki, müttəfiq dövlətlərin nəzarəti altında öz hakimiyyət orqanlarını təşkil etsin. Üçüncü variant – Dağıstanda Britaniya və ya Amerika general-qubernatorunun idarəçiliyi altında xüsusi general-qubernatorluq yaradılır [3, siy. 10, iş 112, vər. 65]. Bu təkliflər göstərir ki, Azərbaycan hökuməti Dağıstanın işğaldan azad edilməsi və vəziyyətin normallaşması üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdı.

Azərbaycan Milli Ordusunun Xaçmazdakı hərbi hissəsinin rəisi polkovnik Xan Naxçıvanski Baş qərargaha göndərdiyi 13 oktyabr 1919-cu il tarixli raportda Dərbənd istiqamətində dağıstanlıların 5 minlik hərbi qüvvələrinin cəmləşdiyi, həmin qüvvələrə türk ordusunun polkovniki Kazım bəyin başçılıq etdiyi haqqında məlumat verdi. Raportda bu dəstəyə yardım üçün oktyabrın 10-da 15 gürcü zabitin 2 top və bir neçə pulemyot gətirib verdiyi də qeyd edilirdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 93].

Oktyabrın 20-də dağlı qüvvələri Dərbəndi mühasirəyə aldı. Dağlı hərbi qüvvələrinin topçu və pulemyotçuları türk və gürcülərdən ibarət idi. Oktyabrın 30-na kimi davam edən döyüşlərdə 200-ə qədər denikinçi məhv edildi. Yerli əhali Petrovskdan zirehli qatarın Dərbəndə tərəf irəliləməsinə mane olmaq üçün dəmiryolu xəttini dağıtdı [3, siy. 10, iş 112, vər. 94]. Temir-xan-şuraya hücum edən dağlı üsyançılara türk zabiti Nüsrət bəy başçılıq edirdi. Onun dəstəsi oktyabrın 30-da şəhərə hücum edərkən 18 nəfər dağlı əsgəri denikinçilərdən qaçaraq üsyançılara qoşuldu. Üsyançı qüvvələrinə 34 türk zabiti rəhbərlik edirdi. Üsyançıların silah-sursatla təchizinə türk zabiti Xəlil bəy nəzarət edirdi. Oktyabrın sonunda Bakıdan Dağıstan üsyançılarına qoşulmaq üçün daha 100 nəfər türk əsgəri və zabiti yola salındı [3, siy. 10, iş 112, vər. 95].

Dağıstanda 1919-cu ilin payızında denikinçilərə qarşı mübarizə aparan yerli üsyançı dəstələrin və general Kereselidzenin başçılıq etdiyi gürcü könüllü dəstəsinin bütün xərclərini Azərbaycan hökuməti ödəyirdi. Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Yusifbəyov Gürcüstan hökumət başçısına göndərdiyi məktubda Dağıstan cəbhəsinə indiyə qədər 30 milyon manat xərcləndiyi və bundan sonra da hər ay 10 milyon manat vəsait ayrılacağı bildirilirdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 98].

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi 1920-ci il yanvarın 4-də Xarici İşlər nazirinə göndərdiyi məxfi teleqramda Gürcüstan Xarici İşlər naziri Y.Gegeçkori ilə bir gün əvvəl görüşdüyünü bildirdi. Gürcü nazir Dağıstanda Denikinin Könüllü Ordusuna qarşı Nuru paşanın başçılıq etdiyi hərbi dəstənin bolşeviklərlə birlikdə mübarizə apardığını və Gürcüstan hökumətinin bolşeviklərlə əməkdaşlıqdan rahatsız olduğunu qeyd etdi. Gürcüstan tərəfi Şimalı Qafqaza – Vladiqafqaza və Dağıstana birgə hərbi qüvvə yeritməyi, orada həm Könüllü Orduya, həm də bolşeviklərə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağı təklif etdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 70].

Azərbaycan Xarici İşlər naziri 1920-ci il yanvarın 8-də Tiflisdəki diplomatik nümayəndəyə teleqramla bildirdi ki, Azərbaycan hökuməti mühüm strateji məntəqə kimi Dağıstanı tutmağı zəruri hesab edir. Azərbaycan tərəfi Tiflisdəki diplomatik nümayəndə vasitəsilə Şimali Qafqazla bağlı Gürcüstan hökumətinin mövqeyini dəqiqləşdirmək istəyirdi [3, siy. 10, iş 99, v. 25].

Azərbaycan hökuməti Şimaldan təhlükənin güclənməsi ilə əlaqədar 1920-ci il yanvarın 12-də 1029 saylı qərarla nazirlik və idarələrin Bakıdan Gəncəyə köçürülməsinə hazırlıqlara başladı. Gəncə qubernatoru 1920-ci il fevralın 4-də məlumat vermişdi ki, nazirlik və idarələrin Gəncədə yerləşdirilməsi üçün Gəncə şəhər başçısına müvafiq tapşırıq verilmişdir [3, siy. 10, iş 99, v. 4].

Lakin 1920-ci ilin ilk aylarında Denikinçi qüvvələrin Sovet Rusiyasının Qırmızı ordusuna məğlub olması Şimali Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyətdə ciddi dəyişikliyə səbəb oldu. Şimali Qafqaz Müdafiə Şurasının Bakıdakı nümayəndəsi Əli bəy Taxo-Qodi 1920-ci il fevralın 22-də Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə rəsmən müraciət edərək, Nuru paşaya və Dağıstandakı digər türk hərbçilərinə maliyyə vəsaiti göndərilməsini dayandırmağı və Dağıstandakı bütün türk zabitləri Azərbaycana geri çağırmağı xahiş etdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 72]. Müdafiə Şurasının nümayəndəsi belə hesab edirdi ki, Sovet Rusiyası ilə danışıqlara girməklə Dağıstanın müstəqilliyini qoruya biləcəklər. Dağıstanda türk zabitlərin olması faktının bolşeviklərlə danışıqlara mane olacağı güman edilirdi.

Martın 12-də Nuru paşa Şimali Qafqaz Müdafiə Şurasını bolşeviklərlə əlaqə saxlamaqla təqsirləndirib Levaşadan və Qasımkənddən qovdu. Bu toqquşma zamanı Müdafiə Şurasının üzvü Qazıbəyov öldürüldü, həmçinin Müdafiə Şurasının daha bir neçə üzvü də həbs edildi. Müdafiə Şurasının Bakıdakı nümayəndəsi bu hadisələri Dağıstanda Nuru paşanın hakimiyyəti ələ keçirməsi kimi dəyərləndirdi, Sovet ordusunun onun ölkəsinə hücum etməsi üçün bəhanə olacağını bildirdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 72].

Şimali Qafqaz Müdafiə Şurasının Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Əli bəy Taxo-Qodi 1920-ci il martın 15-də Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə bəyanat verdi ki, iki həftə öncə Dağıstan ordusunun komandanı Nuru paşa ilə Dağıstanda ali xalq hakimiyyəti olan Müdafiə Şurası üzvləri arasında toqquşma olmuşdur. Məclis kəndində baş verən bu toqquşma zamanı Müdafiə Şurasının iki hərbçisi öldürülmüşdür. Bunun Dağıstanda vətəndaş müharibəsi başlanmasına gətirib çıxarmaması üçün Müdafiə Şurasının nümayəndəsi Azərbaycan hökumətindən xahiş etdi ki, Nuru paşanı geri çağırsın və ona maliyyə yardımı göndərilməsini dayandırsın [3, siy. 10, iş 112, vər. 71].

Azərbaycan Xarici İşlər naziri 1920-ci il martın 19-da Şimali Qafqaz Müdafiə Şurasının diplomatik nümayəndəsinə cavab verdi ki, Azərbaycan hökuməti həmişə Dağlı Respublikasının müstəqilliyini tanımış və bütün mümkün vasitələrlə ona yardım etmişdir və indi də dağlı xalqlara hər cür yardım göstərməyə hazırdır. Lakin Nuru paşa Azərbaycan hökumətinin nümayəndəsi kimi Dağıstana göndərilməmişdir. Ona görə də onu rəsmən geri çağıra bilməz [3, siy. 10, iş 112, vər. 74].

1920-ci ilin mart ayında Dağıstanda müsəlman bolşeviklərin başçısı Qazıbəyovun Nuru paşanın dəstəsində olan şəxslər tərəfindən öldürülməsindən sonra vəziyyət ciddi surətdə dəyişdi. Dağıstan əhalisinin bolşeviklərə rəğbət bəsləyən hissəsinin qəzəbindən qorunmaq üçün Nuru paşa gizlənməyə məcbur oldu. Kazım Qarabəkir paşa öz xatirələrində bununla bağlı yazmışdı ki, Nuru paşanın Dağıstanda vəziyyəti ağırlaşmışdır: səbəbi əslən çərkəz olan türk zabiti Kazım əfəndinin Dağıstanın qumuq türklərindən olan bir bolşevik rəisini öldürməsidir. 1920-ci ilin mart ayında Dağıstanda döyüşən türk zabitlərinin bolşevik əleyhdarı olmaları Denikinə qarşı mübarizə aparan yerli əhalinin narazılığına səbəb olmuş, nəticədə baş verən toqquşmada bir neçə türk zabiti öldürülmüşdü. Bu məlumatı 1920-ci il aprelin 5-də Bakıdan çıxmış və aprelin 9-da Trabzona çatmış türk topçu mülazimi İbrahim əfəndi bildirmişdi [5, c.I, s.682-683].

İngilis nümayəndəsi admiral F. de Robekin 1920-ci il aprelin 6-da lord Kerzona göndərdiyi məktubda həmin günlərdə Dağıstanda vəziyyətlə bağlı bildirilmişdi ki, burada üç qüvvə: Türkiyə tərəfdarları, bolşeviklər və milliyyətçilər bir-birinə qarşı mübarizə aparırlar [7, 242].

1920-ci il aprelin 5-də Bakıdan ayrılıb Trabzona qayıtmış topçu zabit İbrahim əfəndinin məlumatına görə on gün əvvəl Dağıstandan Bakıya gəlmiş Xəlil paşa aprelin 1-də Bakıdan Qarabağa yola düşmüşdü. Nuru paşa isə hələ də Dağıstanda mübarizəni davam etdirməkdə idi [113, c.I, s.680].

Kazım Qarabəkir paşa öz xatirələrində bununla bağlı yazmışdı ki, Xəlil paşa Qarabağın müsəlman əhalisinin xahişi ilə aprelin 1-də bu regiona erməni təcavüzünü dəf etmək üçün getmişdir [5, c.I, s.686]. 1920-ci il martın sonunda Qarabağda ermənilərin qiyam qaldırmasını Böyük Britaniya hökuməti Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü olduğunu yaxşı başa düşürdü. Lord Kerzon 1920-ci il aprelin 11-də O.Vardropa bildirmişdi ki, onu ziyarətə gəlmiş erməni nümayəndələri Boqos Nübar paşanı və Aqoronyanı azərbaycanlılara qarşı vuruşmağa başladıqları üçün tənqid etmişdir. İngilis hökuməti ermənilərin türklərə qarşı mübarizə üçün verilən silahlarla qonşusu üzərinə hücum etməsindən narazı qalmışdı [7, 242].

1920-ci il aprelin 4-nə kimi Qırmızı ordu hissələri Şimalı Qafqazın böyük bir hissəsini Denikin qüvvələrindən təmizlədi. Qırmızı Ordu hissələri Dağıstanda Petrovskdan 50 km cənubda Buynaksk

stansiyasına, Vladiqafqazdan cənubda Gürcüstan hüdudundakı Kazbek keçidinə, Qara dəniz sahili boyunda Tuapsedən 20 km şimala qədər irəlilədi. Bu zaman Dərbəndi və ətraf əraziləri Dağıstan milli qüvvələri öz nəzarətlərində saxlamaqda davam edirdilər və bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmaq əzmində idilər. Dağıstanın mərkəzində isə bunun əksinə olaraq, yerli əhali Denikin qüvvələrinə qarşı mübarizə aparır və bolşeviklərlə birgə hərəkət edirdi.

Denikinin nəzarətində olan Xəzər hərbi donanmasının Petrovskdakı bolşevik qüvvələrini dənizdən bombalaması ciddi bir nəticə vermədi [5, c.I, s.672]. Qırmızı ordu birlikləri sürətlə irəliləyərək bütün Dağıstanı ələ keçirdi.

1920-ci ilin mart-aprel aylarında Sovet Rusiyası Denikin ordusunu təqib edərək Şimali Qafqazın böyük bir hissəsini ələ keçirdi və Qırmızı ordunun Azərbaycana, ardınca da bütün Cənubi Qafqaza yolu açıldı.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку: Изд-во «Азербайджан», 1998, 632 с.
2. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (Документы и материалы). Баку, Азербайджан, 1998,440 с.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 894 saylı – AXC Daxili İşlər Nazirliyinin fondu
4. Süleymanov M.F. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Azərnəşr, 1989, 376 s.
5. Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz. C.1, İstanbul, 2008, 660 s.
6. Afanasian S. Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan istiqlaldan sovet rejiminin qurulduğu dönəmə qədər. 1917-1923. Bakı: Qanun, 2012, 288 s.
7. Ulubelen. İngiliz gizli belgelerinde Türkiye. İstanbul: Çağdaş yayınları, 1982, 310s.

SUPPORT TO THE MOUNTAIN PEOPLES IN THE FIGHT AGAINST THE MASSACRE AND PLUNDER OF THE DENIKIN AND BOLSHEVIST FORCES FROM THE SOUTH CAUCASUS (1919-1920s)

SUMMARY

The peaceful population of the North Caucasus was subjected to punitive actions by the Denikin forces in the 1919-1920s, advocating a "united and indivisible Russia". Soviet Russia, similarly, tried to establish its authority in this region by means of strict measures. During that difficult period, the Azerbaijani and Georgian Republics assisted by all possible means the national liberation movement of the North Caucasian peoples.

ПОМОЩЬ ГОРСКИМ НАРОДАМ В БОРЬБЕ С РЕЗНЕЙ И ГРАБЕЖАМИ ДЕНИКИНСКИХ И БОЛЬШЕВИСТСКИХ СИЛ ИЗ ЮЖНОГО КАВКАЗА (1919-1920 гг.)

РЕЗЮМЕ

В 1919-1920-е годы мирное население Северного Кавказа столкнулось с карательными действиям выступающих за "единую и неделимую Россию" деникинских сил и Советской России. Эти силы, старавшиеся подчинить Кавказ своей власти, стремились достичь цели посредством массовых убийств и грабежей местного горского населения. В этот тяжелейший период Азербайджанская и Грузинская республики оказывали помощь национально-освободительному движению народов Северного Кавказа всеми доступными средствами.

Д.и.н., проф. **Аскербий КОЙЧУЕВ**
Карачаево-Черкесский государственный университет

ДЕПОРТИРОВАЛИ ТРУДОЛЮБИВЫЙ, МУЖЕСТВЕННЫЙ БЕЗВИННЫЙ КАРАЧАЕВСКИЙ НАРОД

Keywords: the USSR, deportation, Karachais, 1943 year
Ключевые слова: СССР, депортация, карачаевцы, 1943 год

Сегодня нас отделяют от дня Великой Победы советского народа в Великой Отечественной войне более 70 лет. Однако сколько бы времени ни прошло, эта победа продолжает оставаться величайшим событием всех народов СССР. Великая Отечественная война есть и навсегда останется Священной войной во имя жизни и свободы Отечества, примером высокого героизма и мужества народа, его терпения и самосознания. Победа во Второй мировой войне – гордость нашей истории, великое испытание лучших качеств нашего многонационального народа, нравственная вершина единения всех народов СССР. Очень логичны и закономерны для многонационального государства, проявляющиеся сегодня тенденции осмыслить роль различных народов в Великой Отечественной войне, узнать правду, восстановить справедливость, укрепить историческую память народов СССР.

Вторая мировая война была самой тяжёлой из всех воин, когда-либо пережитых нашей страной. В неё было втянуто 61 государство, 80 % населения земного шара, военные действия велись на территории 40 государств с населением 1 млрд. 700 млн. человек. Почти 80 % населения планеты.[1]. В армии воюющих стран было призвано 110 млн. человек.

Вторая мировая война унесла жизни 50 млн. человек. Общие прямые людские потери советского народа за годы войны составили почти в 27 млн. человек. Из них 11 420 200 человек являются потери Советских вооружённых сил, а остальное мирное население СССР. Из 13,6 млн. человек всех потерь Германии свыше 10 млн. они потеряли на советско-германском фронте [2].

Вероломное нападение фашистской Германии на СССР в Карачаевской автономной области, как и во всей стране, вызвало всеобщий гнев и возмущение. В первый же день войны заявления о добровольной отправке на фронт с области подали 1000 человек [3]. Все они были охвачены глубоким чувством патриотизма, ответственности за судьбу Родины, выражали готовность защищать ее, не щадя сил и жизни. Ушли на фронт только за один год более 50 процентов партийной и около 80 процентов комсомольской организаций Карачая. Семьи у горцев Карачая были многодетные. Многие семьи послали на войну защищать Родину от 1до 10 детей. Так, например, 10 сыновей послал на фронт Байтоков Аубекир из аула Верхняя Мара. По нашим данным, этот факт был единственным в СССР. По **7** сыновей послали на фронт: Блимготов Джумалииз этого же аула, Хасанов Къази-Магомет из аулаХурзук, По 6 сыновей послалисемьи: Джашаккуевых из аула Каменномост, Баевых из аула Учку-лан, Джуккаевых и Деккушевых из аула Новый Карачай, Узденовых, Гербековых и Суюнчевых из аула Джёгетей, Хачировых из аула Верхняя Мара. По 5 сыновей послали семьи: Магулаевых из аула Верхняя Теберда, Каппущевых из аула Учкулан, Ижаевых из аула Учкекен, Доюновых из аула Сарытюз, Бытдаевых из аула Джегута, Сериковых из станицы Зеленчукской, Тамбиева Аубекира из аула Терезе [4] и т. д**.** Это далеко не полный перечень. Невозможно перечислить всех тех, кто послал на фронт с одной семьи по 4, 3, 2 сына или дочь. На наш взгляд, это является ярким проявлением любви и преданности к Родине, а не предательства её.

С 22- июня 1941 года - по ноябрь 1943 года 80-тысячный карачаевский народ послал на войну 15 тысяч 600 своих сыновей и дочерей, а еще 2 тысячи были направлены в тыловые части Красной Армии и в рабочие батальоны[5].

В ответ на призыв ГКО с первых же дней начался перевод промышленности на военный лад и в Карачае. Каждому предприятию было определено задание, менялся его профиль. Места ушедших на фронт мужчин в шахтах, в промышленности и сельском хозяйстве заняли старики, женщины и подростки.

Трудящиеся Карачая собрали средства на строительство авиаэскадрильей самолетов «Северокавказский комсомолец», «Комсомолец Карачая», на строительство танковой колонны «Ставропольский колхозник». Население Малокарачаевского района собрало деньги на строительство авиаэскадрильи боевых самолетов «Колхозник Карачая» более 2 млн. рублей. За что получило благодарность от Верховного главнокомандующего. На формирование добровольческой кавалерийской дивизии Доватора Карачай послал около 500 человек добровольцев на лошадях карачаевской породы с полным снаряжением, кроме того для их вооружения было собрано 6 млн. рублей. Карачаевцы приняли самое активное участие в подписке: на государственные военные займы СССР и на Первую, Вторую, Третью денежно-вещевые лотереи. Только за период с осени 1941 по 2 ноября 1943 года, денежные поступления в фонд обороны от трудящихся Карачая составили более 50 млн. рублей. По ценам того времени на эту сумму можно было построить более 375 танков.

Трудящиеся Карачая горячо поддержали фронтовиков продуктами питания. По неполным данным, за два года ими было собрано и отправлено для воинов Красной Армии 620 центнеров зерна, 760 тонн картофеля, 542 центнера мяса, десятки центнеров животного, топлённого и подсолнечного масла и сыра. Было отправлено 44 тонны фруктов, 34 тонны овощей, 50 тысяч литров сока. Также отправили: муки, много голов крупного рогатого скота, овец и коз, 214 пудов меда, 2 556 кг. шиповника [6] и т. д.

Кроме того, трудящиеся Карачая оказывали большую помощь жителям территорий, освобождённых от немецкой оккупации, разоренной и ограбленной фашистами. Так, колхозники области организовали сбор и отправку муки, пшеницы, кукурузы и других продуктов жителям блокадного Ленинграда и населению Тульской области[7].

Здесь следует отметить, что когда освободили от немецко-фашистской оккупации территорию КАО колхозники и колхозницы Нагорного Карабаха Азербайджанской ССР в 1943 г. оказали братскую помощь для освобождённого г. Микоян-Шахара и Карачаевской области, отправив более 52 тонны пшеницы, около 8 тонн ячменя, 1600 кг проса, 3200 кг гороха, 2500 кг полбы, 16 голов крупного рогатого и 46 голов мелкогорогатого скота, много свиней, кур, картофеля, лука, сыра, масла, лоби, яиц и 435 рублей деньгами. Было также отправлено 500 предметов одежды и обуви, выделен полный комплект оборудования для детских яслей. Также имеются сведения об оказании помощи Азербайджанским государственным университетом Карачаевскому педагогическому институту, отправив 1000 томов книг для пополнения книжного фонда библиотеки [8].

В условиях осенних и зимних холодов огромное значение имела помощь трудящихся фронтовикам сбором теплых вещей. По неполным данным, начиная с осени 1941 по июль 1943 г. (за не полных два года), трудящимися области было отправлено: 558пар валенок, 975 полушубков, 3219шапок-ушанок, 1709стеганых брюк, 218 кавалерийских бурок, сотни башлыков, 2769пар носков и перчаток, 577 белья и много других тёплых вещей[9].

Таким образом, трудящиеся Карачая внесли весомый вклад в создание крепкого организованного тыла, в обеспечение фронта всем необходимым. Сотни, тысячи наших земляков: от подростков до глубоких стариков своим мирным трудом ковали Победу в тылу сначала на родной земле, а потом в условиях депортации.

Многие из них находились в западнях приграничных районах и на рассвете 22 июня 1941 года приняли первый бой с фашистами. Участниками жестоких кровопролитных боёв на Западной границе были тысячи посланцев Карачаевской автономной области, в том числе 15 сынов Карачая были участниками героической обороны Брестской крепости. Большинство из них погибли геройски, защищая рубежи нашей страны. Остальные были вынуждены отступать в тыл в Белорусские и Украинские леса.

В тылу врага, вместе с представителями других народов, покрыли бессмертной славой свои имена многие войны-карачаевцы. Только на территории Белоруссии 5 карачаевцев создали партизанские отряды и стали их командирами. Это легендарный командир 121-го партизанского полка капитан Осман Касаев, Герой Советского Союза, командир 830– партизанского отряда Аскер Бархозов, командиры партизанских отрядов герои РФ**:** Кичибатыр Хаир-

кизов и Юнус Каракетов. На территории Украины и Словакии ещё 2 отважных сына Карачая воевали командирами партизанских отрядов. Мужественно сражался под Ровно на Украине, выполняя задание Генштаба Красной Армии, в сотрудничестве с легендарным разведчиком Николаем Кузнецовым, командир партизанского отряда особого назначения капитан Дугербий Узденов, Герой Российской Федерации. В 1944 г. бежал с вражеского плена, собрал партизанский отряд на территории Словакии и мужественно сражался с фашистами Герой РФ ХарунЧочуев. Таким образом 7 отважных командиров партизанских отрядов карачаевской национальности, создав партизанские отряды, воевали с фашистам и на оккупированной территории СССР и Европы. Кроме многомиллионных по численности народов: русских, украинцев, белорусов, ни у одного народа СССР и Европы не было подобного. На наш взгляд, это тоже является ярким проявлением любви и преданности Родине, мужества и отваги [10].

Смело громили фашистов: летчик Солтан Биджиев, Герой РФ, воевавший в эскадрилье под командованием впоследствии летчика - космонавта генерала Г.Т. Берегового, полковник Аскер Бадахов, грудь которого украшала 31награда, в том числе орден Суворова. Повторили бессмертный подвиг Михаила Корницкого карачаевцы Гусеин Гусеинов, и ХызырХачиров, партийный билет которого, обагренный кровью, хранится в музее Краснознаменного Северного военного флота в г. Мурманске. Солтан Магометов был участником четырёх войн с белофиннами и Великой Отечественной войны, войны в Сирии и Афганистане, четырежды раненный, который вырос от рядового до генерал-полковника, известного военного дипломата. Немало подвигов на счету командира разведки кавалерийской дивизии майора Хамзата Бадахова, Героя РФ, летчика - истребителя Джанибека Голаева, Героя РФ. Стало легендарным имя «всадника в броне» командира танковой бригады Харуна Богатырева, Героя Советского Союза, который получил 7 ранения и четырежды горел в танках. Незабываемые подвиги совершили Герои Российской Федерации: Абдулла Ижаев, сержант, командир отделения разведки, Магомет Гербеков, младший сержант, командир отделения. Подлинным интернационалистом – подпольщиком показал себя на Пражской земле бывший помощник областного прокурора Борис Казиев, который был казнен гестаповцами в Праге. Выполнял задание партизан, перенеся зверские пытки в концлагере, не выдал товарищей, за что был повешен фашистами Борис Хапаев. Среди мужественных защитников Родины было немало сынов Карачая, которые за свои ратные подвиги были удостоены многих боевых наград. Это гвардии полковник Магомет Деккушев, капитан Сафар Кубанов, гвардии капитан, командир полковой разведки Таубий Курджиев, командир полка, гвардии полковник, кавалер шести боевых орденов Ахмат Боташев. Участник войны с финнами, в первые дни войны защитник Западной границы, позже Донбасса, Харькова, участник Курско-Орловской битвы капитан Могомет Боташев, после войны председатель Карачаево-Черкесского облисполкома и многие другие.

Около 200 девушек-горянок нашей области ушли добровольно на фронт и сражались с немецко-фашистскими захватчиками[11].

Таким же образом тысячи сынов Карачая мужественно боролись, защищали столицу Родины Москву, обороняли блокадный Ленинград, участвовали в Сталинградской, Курско-Орловской битвах, защищали родной Кавказ, штурмовали Сиваш и Сапун-гору в Крыму, форсировали Днепр, освобождали Украину, Белоруссию, Прибалтийские республики, Польшу, Чехословакию, Румынию, Югославию, Венгрию, Австрию, штурмовали Рейхстаг, помогали громить Квантунскую армию Японии.

Сыны и дочери Карачая вписали незабываемые строки в историю Великой Отечественной войны против фашизма. 9 тысяч человек или более 55 % посланцев Карачая погибли на фронте. По данным профессора Хаджи-Мурата Ибрагимбейли, к званию Героя Советского Союза было представлено 24 карачаевца. Их дела прошли штабы полков, дивизий, армий, но застопорились в канцеляриях фронтов по причине их принадлежности к репрессированному народу. Из них на сегодня звание героя Советского Союза или РФ получили лишь 11 карачаевцев. Остальные 13 человек до сих пор не получили заслуженную высокую награду Родины. Если учесть только 11 человек - Героев Советского Союза и Российской Федерации и то, что численность карачаевцев на июнь 1941 года составляла не более 80 тысяч человек, разделив

общую численность народа на 11 героев, то получается, что на каждого героя приходилось по 7 272 человек [12]. Это самый высокий показатель по СССР. Нас охватывает чувство гордости за народ, который выдвинул из своей среды таких патриотов и защитников Родины.

Во второй мировой войне советский народ и его вооружённые силы одержали действительно великую Победу, значение которой ни понизить, ни перечеркнуть никому не позволено. Настоящее и будущие поколения людей вправе гордиться содеянным многонациональным советским народом в Великой Отечественной войне.

Наш долг - историков, писателей, журналистов, чтобы о подвиге и силе мужества, стойкости, терпении, мудрости, верности и патриотизме наших народов знали все поколения молодёжи, чтобы подвиг ни одного человека не остался бы безымянным, наш долг, чтобы нынешнее поколение знало о подвиге своих дедов и гордились ими.

В то время, когда труженики тыла Карачая совершали трудовой подвиг, его посланцы показывали образцы воинской отваги и мужества на фронтах Великой Отечественной войны и в партизанских отрядах. 2 ноября 1943 г. из Карачаевской автономной области было депортировано на 36 эшелонах 78827 человек, 18 068 семей.

Обвинение карачаевского народа в измене и последовавшая его депортация была на руку М. Суслову, первому секретарю Ставропольского крайкома КПСС (тогда Карачаевская автономная область входила в состав Ставропольского края), так как это снимало с него вину за развал партизанского движения на Ставрополье, поскольку основные силы этого движения должны были базироваться и действовать на территории КАО. Суслов - начальник штаба партизанского движения в крае, вместо того, чтобы руководить партизанским движением, спасал свою жизнь в г. Кизляре.В 1943 г. после освобождения территории края от фашистов комиссия из Москвы, расследовавшая причины провала партизанского движения, должна была его арестовать. Тут совпали интересы Берии и Суслова. Суслов переложил вину за развал партизанского движения со своих плеч на весь карачаевский народ, якобы они не поддержали партизанское движение, а Берии был нужен повод выселить карачаевцев из курортной зоны - Тебердинского и Кубанского ущелья, чтобы эти земли передать Грузии, что впоследствии и было сделано. Об этом пишут исследователи Рой Медведев и Дмитрий Ермаков: «Всё происходило тайно, без огласки» в развернувшейся подготовительной работе М.А. Суслов оказывал посильную поддержку ведомству Л.П. Берии в сборе фальшивых обвинений и свидетельств «преступлений» карачаевцев против советской власти. Была организована и пропагандистская компания в поддержку вершимого насилия и произвола. При участии Суслова была создана легенда о массовом предательстве»[13].

Таким образом, Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12 октября 1943 г. явился лишь формальным основанием, юридически прикрывающим произвол и придающим видимость законности депортации народа, вопрос о которой был давно предрешён сталинско-бериевской кликой [14].

Потери численности населения за годы депортации, без учета 9 тысяч погибших на фронте, составили 27 212 человек или 34,5% депортированной численности населения. 70 % человеческих потерь на высылке составляли дети – потенциальные продолжатели генофонда народа. Чем измерить моральный, культурный и психологический ущерб нанесённый безвинному карачаевскому народу? 34,5 % это огромные потери, даже если сравнить с тем, что в годы Великой Отечественной войны, потери численности населения СССР составили 5%, а фашистской Германии 13% ее населения[15].

На депортации людские потери были большие, но каково же было положение тех, кто живым вернулся на свою историческую родину в 1957 г.? Об этом красноречиво говорят итоги проведенного социологического опроса мнения людей, переживших депортацию.

«В результате депортации произошли резкие изменения среды обитания, уклада жизни и питания карачаевцев. Климат Карачая характеризуют горный воздух и чистая вода, умеренная среднегодовая температура, обширные леса, большое количество минеральных источников. Эти природные условия вкупе с полноценным мясо-молочным и мучным питанием, квалифицированным медико-санитарным обслуживанием, служили основой известного долгожительства карачаевцев.

Места же их выселения представляют зону с резко континентальным климатом, с большими суточными колебаниями температуры, суровыми зимами до - 40° С, летней жарой до 40-50°. С повышенной запыленностью, частыми ветрами, отсутствием чистой питьевой воды[16]. Питание переселенцев в общепринятом смысле, особенно вначале, было крайне ограничено. Люди ели коренья и листья трав, жмых, мерзлый картофель, макуху, люцерну, крапиву, вареную кожу стертой обуви и т. д. Это подтверждается в докладной записке начальника ГУЛАГа наркому внутренних дел, где он подчёркивает, что более 70% карачаевцев прибыло к местам расселения без продуктов питания[17]. Жёсткие условия проживания в местах ссылки, отсутствие элементарных социально-бытовых условий, массовый голод, частые вспышки инфекционных болезней, тяжелый женский и детский труд, постоянное нервно-эмоциональное напряжение ссыльных, репрессивный характер надзора за народом - повлекли за собой массовый смерть среди карачаевцев, ослабление генофонда и здоровья выживших. На эти обстоятельства указали: 86,5%, опрошенных респондентов…

Более 90 % людей, переживших ссылку, страдают хроническими заболеваниями. Из числа опрошенных 72,7% отметили наличие сердечно-сосудистых заболеваний, 73,7% - органов пищеварения, 46,2% - органов дыхания. По данным архива ЗАГС КЧР, смертность карачаевцев в возрасте 40-50 лет от сердечно-сосудистых заболеваний превышает в 2-3 раза смертность среди других народов республики[18].

Несмотря на это, спецпереселенцы своим старательным и упорным трудом даже в невыносимых условиях ГУЛАГА внесли в восстановление и развитие экономики СССР свой достойный вклад. За выдающие достижения в выращивании сахарной свеклы девушки – карачаевки 17-18 лет: Нузула Кубанова, Патия Шидкова, Тамара Абдуллаева, были награждены двумя орденами Ленина каждая, стали Героями Социалистического Труда; Кроме того были награждены высшей государственной наградой СССР - орденами Ленина ещё 20 карачаевцев: на сахарной свекле - Хапаева Мариям, Боташева Аминат, Узденова Б.Х., Гаджаева Супият, Гербеков Солтан, Абайханов Магомет, Джарашдиева Маруа, Умарова Фаитима; за рекордный урожай хлопка – Ижаева Маруа; за получение высокого урожая при выращивании табака – Абайханова Патия, Хапаева Раиса; за высокие надой молока – Джатдоева Каракыз, Эбзеева Софья, за получение высокого ежесуточного привеса (922 гр.) нагульного скота - Семенов Тинибек; за высокие показатели в животноводстве - Салпагаров Али, Лайпанова Асият, Умарова Фатима, Эрикенова Балбу, Лайпанова Загимат, Хапчаев Хасан, Хубиев Кожай. Сотни передовиков производства – карачаевцы стали кавалерами орденов Трудового Красного знамени, Знак Почёта, были награждены медалями [19].

После возвращения на историческую родину депортированных народов прошло 60 лет. Принять «Закон о реабилитации репрессированных народов».

Однако, некоторые так называемые «учёные», ссылаясь на вымышленные Берией и Сусловым источники, продолжают шельмовать по настоящее время карачаевцев и другие репрессированные народы.

Некоторые люди со стороны могут подумать: «Была депортация. Ну и ладно. Прошло сколько времени, пора бы и забыть». Так могут думать только те, кто не был в этой шкуре. Эту трагедию и вспомнить страшно и забыть невозможно. К великому сожалению, «друзья народа» и не дают забыть. Шлейф бедствий и страданий депортированных народов продолжается и сегодня.

Народная боль не улеглась, память о пережитом ещё гнетёт. И пока не всё сделано для духовного возрождения депортированных народов, никто из нас, какой национальности он не был бы, не может чувствовать ни уют, ни комфорт, живя в едином государстве с ними.

Свое выступление я хочу завершить стихами великого поэта Кайсына Кулиева из поэмы «Завещание», который сам пережил все ужасы депортации:

Такой беды, какую мы познали,
Ни близким не желаю, ни чужим,
Я говорю живым из дальней дали:
«Всесилен разум! Свет непобедим!»
Живые да услышат!

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Люченко Д.С. Основные итоги и уроки второй мировой войны //Великая
2. Победа. Итоги и уроки. Материалы научно-практической конференции, посвящённой 68- летию Победы. Санкт-Петербург - Пушкин. 2006. С. 223 -224.
3. Там же.
4. Ибрагимбейли Х.М. Крах гитлеровского оккупационного режима // Народный подвиг в битве за Кавказ. М. 1980. С.280.
5. 4.Койчуев А.Д. Карачаевская автономная область В годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Ростов-на-Дону. 1998. С. 470-473.
6. Центральный архив министерства обороны (ЦАМО). Ф. 23. Оп. 525. Д.80. Л. 34.
7. Койчуев А.Д. Карачаевская автономная область в годы Великой Отечественной войны. С.305-312.
8. Государственный архив новейшей истории КАО (ГАНИ КАО). Ф. 378. Оп.3. Д.18. Л. 3.
9. ГАНИ КАО. Ф. 45. Оп.2. Д.107. Л. 80.
10. Алиева С.К. Материальная и финансовая помощь тыла – фронту. Карачаевск. КЧГУ. 2008. С.94-113.
11. Койчуев А.Д. Вклад репрессированных народов в СССР в победу в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг. Советские немцы, карачаевцы, калмыки, чеченцы, ингуши, балкарцы. Коллективная монография. Т.1. 575 с.129-140., 142- 144.
12. Вклад карачаевского народа в победу в Великой Отечественной войне. 1941-1945. Материалы Карачаево-Черкесской научно-теоретической конференции, посвященной 65 - летию Победы. Черкесск-Карачаевск. 2011. С. 228-230.
13. Медведев Р., Ермаков Д. «Серый кардинал». М. 1982. С. 70-72.
14. Карачаевцы. Выселение и возвращение. 1943-1957. Материалы и документы республиканской комиссии по реабилитации карачаевского народа. Черкесск. 1993. С.15.
15. Там же.
16. Международная медицинская энциклопедия. Т. I. 1991. С. 39.
17. Центральный государственный архив новейшей истории Российской Федерации (ЦГАНИРФ). Ф. 9479. Оп.I. Д. 198. Л. 143; Там же. Ф. 9479. Оп. 1, Д. 203.Л. 207.
18. Карачаевцы: выселение и возвращение 1943-1957. С. 18-20.
19. Койчуев А.Д.50 лет депортации карачаевского народа // Репрессированные народы: история и современность. Материалы II -Всероссийской научной конференции. Карачаевск. КЧГПУ. 2010. С. 21-23.
20. Койчуев А.Д. Карачаевская автономная область в годы Великой Отечественной войны. С. 468.

THE LABOROUS, MANLY AND INNOCENT KARACHAI PEOPLE WERE DEPORTED

SUMMARY

During the Great Patriotic War of 1941-1945, the Karachai people courageously fought for the liberation of their homeland from the fascist invaders. However, the Soviet leadership subjected the innocent Karachai people to the horrors of deportation, which will never be erased from the people's memory.

Д.и.н., проф. **Кахрамон РАДЖАБОВ**
Институт истории АН
Республики Узбекистан, г.Ташкент

ПОЛИТИКА ГЕНОЦИДА СОВЕТСКОГО РЕЖИМА В УЗБЕКИСТАНЕ И РЕПРЕССИРОВАНИЕ МАКСУДА ШЕЙХЗАДЕ

Açar sözlər: repressiyalar, partiya, ziyalılar, katib
Keywords: repression, the party intelligentsia, Secretary
Ключевые слова: репрессии, партия, интеллигенция, секретарь

Тоталитарны й советский режим не принимал инакомыслия ни в каком проявлении. Выдвинутый В. Лениным лозунг «Кто не с нами, тот против нас» последовательно, со всей беспощадностью осуществлялся на практике И. Сталиным. Если в начале репрессии осуществлялись по отношению к противникам существующего строя, то начиная с 30-х годов стали проводиться массовые репрессии против народа.

Во второй половине 20-х и начале 30-х годов XX века в Узбекистане было сфабриковано несколько громких дел, получивших названия: «группа восемнадцати», «иногамовщина», «касымовщина», «бадриддиновщина» и др., в результате которых были арестованы и репрессированы множество представителей национальной интеллигенции во главе с Мунавваром Кары.

Вопрос о «группе восемнадцати» рассматривался на IV пленуме (19—22 ноября 1925 г.) ЦК Компартии Узбекистана, на заседании особой комиссии Средазбюро ЦК ВКП(б) (21-22 ноября 1925 г.) и на II съезде Компартии Узбекистана (22—30 ноября 1925 г.). Группа из 18 человек, в которую входили члены правительства Узбекистана, руководители областей и крупных хозяйств, в письменном виде обратились к пленуму ЦК Компартии Узбекистана и Средазбюро[1].

Мухтар Саиджанов (секретарь Зарафшанского ок-ружкома), Рахмат Рафиков (нарком внутренних дел), Инамджан Хидиралиев (нарком водно-земельных дел), М. Урунходжаев, Р. Музаффаров, Б. Максумов и другие национальные руководящие работники в своем заявлении охарактеризовали сложившуюся обстановку в республике, когда вся власть фактически была сосредоточена в руках председателя Средазбюро ЦК ВКП(б) И.А. Зеленского и ответственного секретаря Компартии Узбекистана В. Иванова. Требование о ликвидации Средазбюро, считавшегося чрезвычайным органом Москвы, который игнорировал мнение местного руководства, не считался с ним, прозвучало как гром среди ясного неба. В случае, если их требования не будут удовлетворены, национальные руководители просили освободить их от занимаемых должностей и направить в Москву, в распоряжение ЦК ВКП(б). Еще в 1920 г. с подобными требованиями (ликвидировать Турккомиссию, вывести из Туркестана части Красной армии и т.д.) к Ленину обращался председатель ЦИК Туркестана Т. Рыскунов. Действия «группы восемнадцати» поддержал глава правительства Ф. Ходжаев, который официально не входил в состав группы, но был ее вдохновителем[2].

Однако Средазбюро не только отвергло справедливые требования национальных руководителей (позднее к этой группе присоединились и другие ответственные работники), но и сфальсифицировало их сущность. Как официально утверждала Компартия, «группа восемнадцати» выступает против проведения в республике земельно-водной реформы и отстаивает интересы богатых. В действительности же эти руководители отстаивали интересы узбекского народа. В конце 1925 г. по требованию Средазбюро они были освобождены от занимаемых должностей[3].

---

[1] Архив Аппарата Президента Республики Узбекистан, ф.58, оп.1, д.63, л.20.
[2] Ўн саккизлар иши. Дело восемнадцати (Архив ҳужжатларининг изоҳли тўплами). (На русском и узбекском языках). Нашрга тайёрловчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи: Қ.К.Ражабов. –Тошкент: "Akademiya", 2012. –Б. 3-32.
[3] Политические и социальные процессы в Узбекистане в 20-30-е годы XX века (На примере архивных документов и других материалов). (На русском и узбекском языках). Масъул муҳаррир ҳамда нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва

Понятие «иногамовщина» было связано с именем Рахима Ахунджановича Иногамова (1902—1938), работавшего наркомом просвещения (1925—1926) и заведующим отделом печати ЦК партии Узбекистана.

В своей брошюре «Интеллигенция Узбекистана» (1926) он раскрыл причины неприятия узбекским народом октябрьского переворота. В других своих статьях и выступлениях Иногамов открыто высказывался о силовом давлении на руководство республики со стороны Средазбюро ЦК ВКП(б) и СредазЭКОСО. Он стоял у истоков деятельности самаркандского общества узбекских писателей «Кызыл калам».

Средазбюро ЦК ВКП(б) и ЦК Компартии Узбекистана обвинили Р. Иногамова в антибольшевизме, назвав его взгляды и поддержавших их лиц «иногамовщиной», и противопоставили им всю партийную организацию республики. 12 декабря 1926 г. на бюро и пленуме исполкома ЦК партии республики «иногамовскую группировку» официально обвинили в мелкобуржуазном уклоне и национализме. Р. Иногамов был снят с должности[1].

III съезд Компартии Узбекистана (ноябрь 1927 г.) счел Р. Иногамова разгромленным «в идейном отношении» и направил его на работу в один из отдаленных кишлаков Кашкадарьинского округа. 30 мая 1930 г. в газете «Правда Востока» было опубликовано его «открытое письмо», в котором он якобы отрекался от своих ошибок[2].

В 1934 г. он, как и многие его сподвижники, был репрессирован и расстрелян. Так в Узбекистане коммунистической идеологией была одержана первая победа над свободомыслящими национальными руководителями.

Начав с отстранения от занимаемых должностей в системе просвещения идейного разгрома национальных руководящих работников, с конца 20-х годов советский режим приступил к их физическому уничтожению. Показательным примером могут служить репрессии, осуществленные в органах Верховного суда Узбекистана. После IV съезда Компартии Узбекистана (17 февраля—2 марта 1929 г.) под давлением Центра в республике был запущен карательный механизм.

В марте 1929 г. был снят с должности и арестован председатель Верховного суда Узбекской ССР Сагдулла Касымов, который работал в этой должности с 1926 г. С 26 марта по 24 июня 1930 г. выездная сессия Верховного суда СССР вела в Самарканде процесс над Сагдуллой Касымовым и шестью его сторонниками. Вместе с С. Касымовым виновными были признаны бывший прокурор Верховного суда Узбекской ССР Бадриддин Шарипов, бывший судья старого Ташкента Мирсоат Мирзакиров, бывший судья Мирзачульского района Ибрагим Ходжаев, бывший член коллегии адвокатов Спиридонов, видные предприниматели Насритдин Алимов и Самигджанов. Карательные органы из Центра (председатель суда Васильев-Южин и прокурор Р. Катанян) намеренно придали процессу политический характер. С. Касымова и его сторонников обвинили в поддержке «басмачей», связях с членами «контрреволюционных националистических организаций» и защите исламской религии. Это движение получило название «касымовщина». В действительности же С. Касымов и Б. Шарипов в период своей служебной деятельности по мере своих возможностей старались защищать интересы коренного населения. В процессе следствия и суда С. Касымов не побоялся открыто заявить о том, что Верховный суд СССР попирает суверенные права и национальные интересы Узбекистана.

На протяжении трех месяцев, пока длился процесс, в печати постоянно публиковались статьи, которые фальсифицировали его истинную суть. 22 июня С. Касымов, Б. Шарипов, Н. Алимов, Спиридонов были приговорены к расстрелу, остальные — к 10 годам лишения свободы. Их имущество было конфисковано в пользу государства[3].

Вскоре возникло очередное дело — «бадриддиновщина». С 5 мая по 15 июня 1932 г. выездная сессия военной коллегии Верховного суда СССР вела в Ташкенте судебный процесс

шарҳлар муаллифи: Қ.Ражабов. –Тошкент: "Navro'z", 2014. –Б. 3-27.

[1] Ражабов Қ. Оммавий қатағон сиёсати //"Turkiston", 2001 йил 24 октябрь.

[2] «Правда Востока», 30 мая 1930 года.

[3] *Катанян Р.* Против Касымова – против касымовщины (Речь государственного обвинителя по делу судебных работников Узбекистана). –Ташкент: Узгиз, 1931. –С. 123.

над Шамсуддином Бадриддиновым и пятью его сторонниками. В 1929 г. Ш. Бадриддинов работал окружным прокурором в Фергане, а затем прокурором Верховного суда. В 1931 г. он и его сторонники были арестованы. Ш. Бадриддинов обвинялся в связях с членами организации «Миллий Иттиход» и «басмачами», а также с Мунавваром Кары и С. Касымовым. Процесс вновь вел прокурор Р. Катанян. Ш. Бадриддинов был приговорен к расстрелу, однако позже приговор был заменен 10 годами лишения свободы. Его сторонники — Мухаммаджан Ходжаев, Абдурахман Рахманов, Махмудхан Ахмаджанов, Мухитдин Садиханов, Ибрагимджан Мусаханов были приговорены к длительным срокам лишения свободы и погибли в лагерях[1].

Наряду с репрессиями в судебных органах советский режим проводил карательные акции против интеллигенции, работавшей в системе просвещения.

5 ноября 1929 г. в Ташкенте была арестована группа из 38 человек во главе с Мунавваром Кары Абдурашидхановым. Вскоре число арестованных достигло 87. Им было предъявлено обвинение в создании подпольных национальных организаций «Миллий Иттиход» и «Миллий Истиклол», ставивших своей задачей обретение Узбекистаном независимости. Позднее следствие было перенесено в Москву. Это свидетельствовало о том, что советский режим рьяно приступил к разоблачению «национализма» узбекской интеллигенции.

Как было записано в материалах следствия, в Ташкенте в 1919 г. была тайно создана организация «Миллий Иттиход», которую возглавил Мунаввар Кары. С 1920 г. филиалы этой организации были образованы в Фергане, Самарканде, Бухаре и Хорезме. В октябре 1920 г. Мунаввар Кары стал работать в назирате просвещения Бухары, в связи с чем региональный центр организации был перемещен из Ташкента в Бухару. Приход в организацию в Бухаре Ахмада Заки Валиди (декабрь 1920 г.) еще более активизировал деятельность организации. Члены «Миллий Иттиход» установили связи с руководителями освободительного движения и осуществляли идейное руководство движением[2].

В конце 1924 г. центр организации вновь переместился в Ташкент. После образования Узбекской ССР в 1925 г. на основе этой организации была создана организация «Миллий Истиклол». К этому времени многие местные коммунисты, работавшие в советских органах на руководящих должностях, были ее тайными членами. Важную роль в ее деятельности играли Файзулла Ходжаев и А. Фитрат. Однако в конце 20-х годов, когда усилился репрессивный режим, «Миллий Истиклол» почти прекратила свою политическую деятельность.

25 апреля 1931 г. 15 наиболее активных членов организации, такие, как Мунаввар Кары, Салимхан Тил-ляханов, Сайд Ахрори, Гулям Икрамов, Мирхалил Каримов, Наджимитдин Шерахмедов, Талибджан Мусабаев, Асадулла Ходжаханов, Усманходжа Тухтаходжаев, Исраилджан Ибрагимов, Тангрикулходжи Максудов, Хасан Кары Хани, Зайнуддин Кары Насритдинов, Мулла Гайбулла Дадамухамедов, Абдуллабек Мусабеков, были приговорены к расстрелу, остальные 72 человека — к длительным срокам лишения свободы. Однако никто из них из заключения не вернулся.

В августе 1930 г. была арестована группа руководящих работников комиссариата народного просвещения, среди которых были комиссар просвещения Маннон Рамзи (Абдуллаев; 1896—1938), его заместитель, известный поэт (псевдоним — Бату) Махмуд Хадиев (1904-1938), а также Олтой — Боис Кариев (1903— 1976), Насыр Саиди и др. Их обвинили в том, что они отравляли систему просвещения «ядом национализма», и приговорили к 10 годам лишения свободы. Этот процесс был назван «проявлением касымовщины на фронте просвещения»[3].

В 1930 г. в результате «чистки» были арестованы и осуждены многие руководящие работники Государственного банка. Были рассмотрены и другие судебные дела.

Все эти действия были направлены на ликвидацию видных национальных руководящих работников и интеллигенции Узбекистана, на укрепление тоталитарного режима, в плену которого томились целые народы.

---

[1] *Катанян Р.* Бадреддиновщина. –Ташкент-Самарканд: Узгиз, 1932. –С. 14.
[2] Смотрите: Архив Узбекистана, П – 33391. Т.1-20. Т. 20. Л. 1-59.
[3] *Боту.* Танланган асарлар. –Тошкент: "Шарқ", 2004. –Б. 18-19.

В этот период, в результате усиления административно-командных методов управления, тоталитарного режима, нарушения законности стали обычным явлением. Как и по всей стране, в Узбекистане политические репрессии достигли своего пика в 1937-1938 гг. Наряду с видными государственными и общественными деятелями, партийными и хозяйственными руководителями, интеллигенцией, священнослужителями и военными было репрессировано множество рабочих и колхозников.

Волна политических репрессий захлестнула республику. По приговору Верховного суда СССР были расстреляны: председатель СНК Узбекистана Ф. Ходжаев, его последующие преемники Абдулла Каримов, Султан Сегизбаев, первый секретарь ЦК Компартии республики Акмаль Икрамов, народный комиссар финансов Акбар Исламов, наркомзем Рустам Исламов, наркомпрос Касым Сорокин, наркомвнутторг Мухитдин Турсунходжаев, наркомздрав Карим Абдуллаев, секретари ЦК Компартии Узбекистана Садык Балта-баев, И. Худайкулов, А. Цехер, заведующие отделами Мумин Усманов, Курбан Берегин, Мирмуслим Шермухамедов, Камол Шарипов, секретари Каракалпакского обкома Давлат Ризаев, Камидджан Алимов, секретари ЛКСМ Узбекистана Исраил Артыков, Ф. Тарасов, а также ответственные работники Рахим Иногамов, Мухтар Саиджанов, Ата Ходжаев, Сагдулла Турсунходжаев, Султанбек Ходжанов, Убайдуллаходжа Асадуллаходжаев, Ташпулатбек Нарбутабеков, Миркамил Миршарапов, Муинджан Аминов, Муса Саиджанов, Мукаммил Бурханов, Абдулхай Таджиев, Усманхан Эшанходжаев, Джура Турабеков, Нишанбек Мавлянбеков, Д. Манджара, областные, городские и районные руководящие работники республики, большое количество хозяйственных работников и др.

В 1937—1939 гг. правящим режимом были сначала арестованы, а затем расстреляны занимавшие в 20-х годах ответственные посты в Туркестанской республике Турар Рыскулов, Кайгусыз Атабаев, Назир Туракулов, Санджар Асфандияров, Абдулла Рахимбаев, Надирбай Айтаков и др. Политическая элита Узбекистана обвинялась в «национализме и борьбе против советской власти, а также в подготовке вооруженного восстания».

Массовым репрессиям были подвергнуты все слои общества Узбекистана. Так, были репрессированы и расстреляны лучшие представители узбекской национальной интеллигенции. 4 октября 1938 г. в окрестностях Ташкента были расстреляны А. Фитрат, А. Чулпан и Абдулла Кадыри[1].

В числе репрессированных поэтов, писателей и ученых были: Усман Насыр, Маннон Рамзи, Эльбек — Машрик Юнусов, Басит Кариев, Миянбузрук Салихов, Ашурали Захири, Зия Сайд — Касым Салихов, Мухаммадшариф Суфизаде, Исхакхан Ибрат, Тавалло — Туляган Ходжамёров, Гази Алим Юнусов, Гази Юнусов, Гулям Зафари, Атаджан Хашимов, Пулат Салиев, Каюм Рамазанов, Шакир Сулейман, Анкабай Худайбахтиев и др.

В водоворот репрессий попали вернувшиеся на родину после учебы в Германии и других странах Абдувахаб Муради, Султан Джаббар, Салих Мухаммад, Хайриниса Маджидханова и множество других представителей интеллигенции, которых приговорили к расстрелу, объявив «германскими шпионами». Из тех, кто учился в Германии и был репрессирован, уцелела только Марьям Султанмурадова из Хорезма, которой удалось вернуться домой после 15-летнего заключения. В многолетнем заключении была и Собира Халдарова, первая заведующая женотделом из узбечек, внесшая огромный вклад в их раскрепощение.

За 1937—1939 гг. в Узбекистане по сфальсифицированным обвинениям было арестовано более 41 тыс. человек, из них более 37 тыс. были осуждены, 6920 человек приговорены к расстрелу. Репрессии получили огромный размах: всего с 1937 по 1953 г. в Узбекистане «тройкой» НКВД (народный комиссариат внутренних дел) было осуждено более 100 тыс. человек, из которых 13 тыс. расстреляны. В 1936—1940 гг. только из государственных и общественных деятелей, писателей, поэтов и ученых было арестовано 5758 человек, 4811 из которых были казнены. Эти сведения наглядно подтверждают масштабы и беспощадность красного террора, развязанного властями против народа.

---

[1] *Алимова Д., Каримов Х., Акилов К., Раджабов К., Алимов И., Маврулов А.* История Узбекистана (1917 – 1991 гг.). 2-ое издание. –Ташкент: «Шарк», 2005. –С. 205 – 206.

В осуществлении красного террора зловещую роль сыграли присланные из Центра в Узбекистан народный комиссар внутренних дел Д.З. Апресян, его заместитель Л.И. Леонов-Немировский, народный комиссар внутренних дел Таджикистана Н.А. Загвоздин, чекисты Тригулов, Акджигитов и др. Советский режим точно так же расправился со своими доверенными лицами, ликвидировав их в те же годы[1].

Таким образом, в конце 30-х годов в Узбекистане господство тоталитарного режима достигло своего пика. Попирая принципы демократии и неприкосновенности личности, коммунисты с корнем выкорчевали саму возможность инакомыслия.

Тоталитарный режим уничтожил не только тысячи борцов, которые пожертвовали собой ради интересов народа, но и десятки тысяч невинных людей. Советская власть и в последующие годы продолжала вести репрессивную политику, которая принесла населению много горя и страданий. Однако в сердце народа никогда не гасли стремление к независимости и мечты о свободе Отечества.

После окончания войны по Узбекистану вновь прошла очередная сокрушительная волна репрессий. Если репрессии 30-х годов были направлены в основном против представителей партийных, советских, хозяйственных и военных кадров, то репрессии конца 40-х и начала 50-х годов коснулись в основном деятелей науки и культуры.

Партийные органы республики, опираясь на указания Центра, выступили против представителей интеллигенции, чьи взгляды и творчество не соответствовали коммунистической идеологии. Их обвинили в национализме. Писатели и поэты, создававшие исторические произведения, в которых события происходили в средние века и дооктябрьский период, упрекались в идеализации прошлого и рабском преклонении перед «феодальной» культурой. В этом были обвинены Айбек, Абдулла Каххар, М. Бабаев, У. Рашидов, Миртемир, Шейхзаде и другие узбекские писатели. Серьезные обвинения в «национальной ограниченности» прозвучали в адрес редакции журналов «Шарк Юлдузи» и «Звезда Востока»[2].

Создатели опер, балетов и музыкальных драм «Фархад и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Тахир и Зухра», «Алпамыш», «Гуляндом», использовавшие легендарные фольклорные сюжеты, обвинялись в пропаганде «вредных» идей. Деятельность многих концертных организаций и музыкальных театров критиковали за пропаганду «старой архаической музыки и тоскливые, надрывные образцы макомов». Партия безапелляционно утверждала, что «музыкальное искусство Узбекистана отстает от жизни, не служит полностью цели и задачам воспитания узбекского народа в коммунистическом духе».

В августе 1951 г. в республиканской печати появилась статья «Об идеологическом подстрекательстве в творчестве отдельных литераторов», в которой были необоснованно названы «националистами» Тураб Тула, Миртемир, Сабир Абдулла, Хабиби. Затем появилась статья «В стороне от задач узбекской советской литературы», которая обвиняла «в серьезных идеологических ошибках и подстрекательстве» Айбека, Х. Зарипова, Х. Якубова, И. Султана и др.

В 1951 г. писатели и поэты Саид Ахмад, Миркарим Осим, Мирзакалон Исмаили, Максуд Шейхзаде, Шукрулло, Шухрат (Гулям Алимов), Хамид Сулейман и другие были обвинены в «антисоветской националистической деятельности» и репрессированы. Их приговорили к 25 годам лишения свободы.

21—22 февраля 1952 г. проходил X пленум Компартии Узбекистана, на котором рассматривался вопрос «Состояние идеологической работы в республике и меры, направленные на ее улучшение»[3]. Своими решениями пленум нанес непоправимый ущерб развитию узбекской литературы и искусства, творческой свободе национальной интеллигенции. Самые талантливые национальные писатели, творческие работники были названы «националистами», «пантюркистами», «космополитами». Произведения фольклора, особенно эпос «Алпамыш», были

---

[1] История Узбекистана (1917 – 1991 гг.). 2-ое издание. –С. 206 – 207.

[2] *Ражабов Қ., Қандов Б., Ражабова С.* Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари (Энг қадимги даврлардан бугунги кунгача). Тўлдирилган ва қайта ишланган 6-нашри. –Тошкент: "O'zbekiston", 2015. –Б. 224 – 226.

[3] «Правда Востока», 24 февраля 1952 года.

объявлены по своему характеру «вредными», антинародными, потому что они якобы идеализируют прошлое. Пленум обвинил в идеологических ошибках не только деятелей культуры, но и ученых в области общественных наук. Они были названы так: «лица, совершенно не соответствующие занимаемой должности по своим политическим и деловым качествам». Песни на стихи Тураба Тулы и Максуда Шейхзаде были отнесены к разряду «безыдейных и безнравственных».[1]

В середине 80-х годов начался новый этап беззакония и репрессий. Теперь гонениям подверглась не только творческая, но, главным образом, национальная научно-производственная и политическая интеллигенция, представители которой понимали порочность существующей социально-экономической системы, ущемлявшей национальные интересы республики.

К этому времени наиболее четко обнаружились несостоятельность легенд о замечательных завоеваниях социализма и его неоспоримых социально-экономических, политических, идейных и моральных преимуществах. Как только чуть-чуть ослаб идеологический прессинг, появилась возможность называть вещи и явления своими именами. Однако, система явно сопротивлялась. Неверно выявлялась основная причина бедственного состояния экономики. Считалось, что если плохо идет дело, значит не те кадры, плох их стиль работы, не овладели прогрессивными методами управления, недостаточно ведется воспитательная работа, низка трудовая дисциплина и т.д. В поисках виноватых Центр встал на не раз проверенный путь «завинчивания гаек», превратив Узбекистан в полигон новых репрессий. В республику были направлены различного рода функционеры, т.н. «кадровый десант», который, заняв ключевые позиции в партийных, советских и судебных органах, развязал настоящий террор. Было сфабриковано в 1987 г., так называемое «хлопковое дело», опорочены сотни тысяч честных людей и республика в целом. Карательная команда, прибывшая из Центра, занялась «разоблачением» многих честных и порядочных работников, добиваясь их ареста, в результате чего были сломаны судьбы многих людей. В ходе дела из 57,5 тыс. номенклатурных работников 74% были сняты и перемещены, 250 депутатов отозваны, 70 тыс. человек арестованы, ряд лиц расстреляны, некоторые покончили с собой.[2]

Максуд Шейхзаде (1908 – 1967), который являлся заслуженным деятелем искусства в Узбекистане, был любимым поэтом азербайджанского и узбекского народов, а также два раза подвергся репрессии в годы советского правительства.

Максуд Шейхзаде (Максуд Шейхиев) родился 25 октября (по новому счету 7 ноября) 1908 года в городе Тифлис (нынешний Тбилиси). Как пишет Шейхзаде, его отец Майсумбек окончил фельдшерскую школу в Тифлисе. Мать поэта Фатимаханым также окончила женскую гимназию в Тифлисе. Они поженились во время учебы в Тифлисе. После рождения первого ребенка – Максуда за короткий срок они переехали в город Акташ Арешского уезда Елизаветской губернии[3]. Итак, детство поэта прошло в исторической области Ганджи, являвшейся родиной Низами.

Первое стихотворение Максуда Шейхзаде под названием «Гирмизи аскар нагмаси» было опубликовано 12 декабря 1921 года в Баку в газете «Коммунист». В это время ему было 13 лет[4].

Максуд Шейхзаде, окончивший университет в Баку в 1925 году, поехав в Дагестанскую АССР, работал учителем в Дербендской тюркской (азербайджанской) школе первой степени и в Буйнакском образовательном и воспитательном техникуме. В результате его активного вмешательства в социальные процессы Дербенда он был взят под наблюдение сотрудников спецслужбы советского государства. В июне – июле 1927 года 19-летний Максуд Шейхзаде, Эдхем Физий и Мамед Файзий были арестованы. Суд, произошедший 6 декабря 1927 года, приказал отправить этих троих лиц в «политическую стройку» под руководством ОГПУ. Пос-

[1] История Узбекистана (1917 – 1991 гг.). 2-ое издание. –С. 273 – 274.
[2] История Узбекистана. –Ташкент: «Университет», 2002. –С. 148.
[3] В официальных источниках неправильно пишется о рождении Максуда Шейхзаде в городе Акташ. До переезда в Ташкент имя поэта было Максуд Шейхиев.
[4] *Каримов Н.* Мақсуд Шайхзода (Маърифий-биографик роман). –Тошкент: "Sharq", 2010. –Б. 16.

ле недовольного заявления М.Шейхзаде Специальный совет при коллегии ОГПУ пересмотрел дело буйнакских писателей и приказал арестовать Э.Файзия на три года с условием отправления в концлагерь, а М.Шейхзаде отправить в трехлетнюю ссылку. Согласно приказу, Шейхзаде должен был отправиться в ссылку в другие города кроме Москвы, Тифлиса и Баку[1].

Максуд Шейхзаде выбрал в качестве города ссылки город Ташкент и после девятимесячного ареста в Махачкале 20-летний молодой азербайджанский юноша прибывает в последние дни февраля 1928 года в один из центральных городов узбекского края, в Ташкент. Последующая жизнь Максуда Шейхзаде тесно связалась с Узбекистаном и узбекским народом.

Максуд Шейхзаде начал писать стихи и дастаны на узбекском языке. Он был не только знаменитым поэтом, но и оставил незаменимый след в истории культуры Узбекистана в качестве известного драматурга, мудрого литературоведа, умелого переводчика и педагога. Он написал трагедию «Джалалиддин Мангуберды» в годы Второй мировой войны. Он создал отличные исследования о творчестве великого узбекского поэта Алишера Навои. В 1941 году он написал монографию «Гениальный поэт». Однако его бурная деятельность была вновь остановлена чекистами.

Максуд Шейхзаде 31 января 1952 года был выведен из состава общества на собрании Общества писателей Узбекистана под руководством Уйгуна[2].

20 сентября 1952 года Максуд Шейхзаде был арестован в Ташкенте сотрудниками Министерства государственной безопасности (МГБ), а также был обвинен за «идеализацию феодального прошлого восточных народов и пропаганду буржуазной националистской идеологии». Кроме того, его обвинили за утверждение Джалалиддина Мангуберды узбекским национальным героем в своем произведении.

Ташкентский областной суд, происходивший 12 – 14 января 1953 года вышел приказ о наказании Максуда Шейхзаде арестом на 25 лет и после окончания ареста о лишении его права избрания и голоса в течение 5 лет, а также о конфискации в пользу государства всего его имущества. Свое наказание Максуд Шейхзаде проходит в одном из лагерей Иркутской области. Председателем Комитета государственной безопасности при Совете Министров Узбекской ССР генералом-майором Бизовым и секретарем 2-ой степени государственной юстиции прокурора Узбекской ССР Яцковским 7 июня 1954 года был утвержден указ о прекращении «уголовного дела» Максуда Шейхзаде и об его освобождении. Максуд Шейхзаде вышел из тюрьмы, вернулся в Ташкент и принялся за бурное творчество.

Максуд Шейхзаде в 1961 году написал трагедию «Мирзо Улугбек» и в 1964 году – сценрий для фильма «Звезда Улугбека» режиссёра Латифа Файзиева[3]. Поэт в своем лирическом дастане «Ташкентнаме» (1957) писал так:

Умрим бино бўлди Озарбайжонда,
Кечди болалигим у гул маконда.
Низомий ватани, Ганжа ўлкаси.
Ўлкамга тўлдирди шеър ҳавосин,
Кур шаҳрин мулойим, тинч музикаси
Кўнглимда уйғотди куйлаш ҳавасин.
Лекин шоирликнинг нозик толеи
Кулди Сирдарёнинг ҳавзаларида,
Ўзбек қуёшининг чин оталиги
Акс этди мастоба косаларида.
Ҳазрат Навоийнинг ўпиб қўлини
Ўзбек водийсида отимни сурдим,

---

[1] *Каримов Н.* Мақсуд Шайхзода. –Б. 32-34.

[2] *Каримов Н.* Адабиёт ва тарихий жараён (Адабий-танқидий мақолалар). –Тошкент: "Mumtoz so'z", 2017. –Б. 382.

[3] Максуд Шейхзаде не дожив до 59 лет 19 февраля 1967 года скончался из-за тяжелой болезни в Ташкенте. Он похоронен в Чигатайском кладбище города. После обретения независимости Республики Узбекистан Максуд Шейхзаде в 2001 году был награжден орденом «Буюк хизматлари учун».

Ижод карвонининг узоқ йўлини –
Азиз йўлдошлар-ла ўтолдим, юрдим...
Шарқи-жанубдаги шавкатли пойтахт,
Тошкент, сен ўзингсан азим поэма...
Мен ўзбек шеърининг тўққиз вазнида
Сенинг достонингни оҳангга солдим,
Қиссага кескинлик бермоқ жазмида
Бахши бисотидан ўлчовлар олдим...
Тошкент тақдирида келажак аён,
Дилда келажакни туйганимдандир.
Куйладим ўн саккиз бобда – қўшиқда,
Ва "Тошкентнома"га қўйдим сўнг нуқта[1].

GENOCIDE POLICY OF THE SOVIET REGIME IN UZBEKISTAN AND REPRESSION OF MAKSUD SHAYKHZADEH

SUMMARY

The article examines the genocide committed by the Bolsheviks against prominent statesmen and representatives of the Uzbek intelligentsia during the Stalinist totalitarian regime.

[1] Мақсуд Шайхзода. Тошкентнома (Лирик поэма). –Тошкент: ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1958. –Б. 69-71.

Д.и.н., проф. **Шохистахон УЛЬЖАЕВА**
Академик международной академии
«Турон» и «Античный мир».

ИСТОРИЯ ГЕНОЦИДА ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ В XX ВЕКЕ В СМИ (НА ПРИМЕРЕ ИНТЕРНЕТ МАТЕРИАЛОВ)

Açar sözlər: Türk-müsəlman xalqları, KİV, Azərbaycan torpaqları, erməni genosidi
Keywords: Turk-Muslim peoples, mass media, Azerbaijani lands, Armenian genocide
Ключевые слова: Турко-мусульманские народы, СМИ, Азербайджанские земли, армянский геноцид

История геноцида тюрко-мусульманских народов в XX веке в СМИ освещены во многих интернет страницах.

На сайте Азербайджанских новостей история геноцида разделеные на несколько этапов:

1) Массовые погромы азербайджанского народа в 1905-1906 годах; 2) Геноцид азербайджанского народа в 1917-1920 годах; 3) Депортация азербайджанцев со своих исторических земель – территории Армянской ССР в 1948-1953 годах; 4) Завершение депортации азербайджанцев со своих исторических земель – территории Республики Армении в 1988-1991 годах; 5) Оккупация азербайджанских земель Арменией, геноцид и этнические чистки против азербайджанцев в 1991-1994 годах[1].

На страницах «Общие сведения об истории Азербайджана» анализируется истории начало почви для подготовки к геноциду с наиболле давных истории: «На основании Гюлюстанского (1813) и Туркменчайского (1828) договоров, Азербайджан был разделен между двумя империями: Северный Азербайджан был присоединен к России, а Южный - к управляемому Гаджарами Иранскому шахству. Таким образом, в последующей истории Азербайджана появились новые понятия: "Северный (или Российский) Азербайджан" и "Южный (или Иранский) Азербайджан".

Для создания себе поддержки на Южном Кавказе Россия стала в массовом порядке переселять на захваченные азербайджанские земли, в частности, горные районы Карабаха, территории бывших Эриванских и Нахичеванских ханств, армянское население из соседних регионов. На землях Западного Азербайджана - бывших территориях Эриванского и Нахичеванского ханств, граничащих с Турцией, срочным образом и с определенной целью была создана так называемая "Армянская область". Именно так на земле Азербайджана была заложена основа для создания будущего армянского государства.

Эти коварные планы должны были дать свои плоды для в будущем для создания горячой точки войны между двумя народами[2].

Кроме того, в 1836 году Россия ликвидировала независимую албанскую христианскую церковь и отдала ее в подчинение армянской григорианской церкви. Таким образом, были созданы еще более благоприятные условия для григорианизации и армянизации христианских албан, являющихся древнейшим населением Азербайджана. Была заложена основа для новых территориальных притязаний армян к азербайджанцам. Не удовлетворившись всем этим, царская Россия прибегла к еще более грязной политике: вооружив армян, подняла их против тюрко-мусульманского населения, следствием чего явились массовые резни азербайджанцев практически на всей оккупирован-

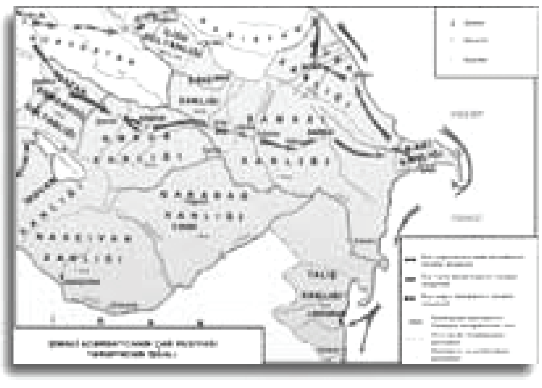

1 http://www.1news.az/politics/20170131043620157.html
2 http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_r.html

ной русскими территории. Так началась эпоха геноцида азербайджанцев и всего тюрко-мусульманского народа Южного Кавказа[1].

Борьба за свободу в Северном Азербайджане завершилась невиданными трагедиями. В марте 1918 года захватившее власть дашнако-большевистское правительство С. Шаумяна осуществило безжалостный геноцид против азербайджанского народа. Братская Турция протянула Азербайджану руку помощи и спасла азербайджанское население от поголовной резни, осуществлявшейся армянами. Победило освободительное движение и 28 мая 1918 года была создана первая на Востоке демократическая республика в Северном Азербайджане - Азербайджанская Демократическая Республика. Азербайджанская Демократическая Республика, будучи первой парламентарной республикой в истории Азербайджана являлась, в то же время, примером демократического, правового и мирового государства всего Востока, в том числе тюрко-исламского мира[2].

Царская Россия прибегла к еще более грязной политике: вооружив армян, подняла их против тюрко-мусульманского населения, следствием чего явились массовые резни азербайджанцев практически на всей оккупированной русскими территории. Так началась эпоха геноцида азербайджанцев и всего тюрко-мусульманского народа Южного Кавказа.

Борьба за свободу в Северном Азербайджане завершилась невиданными трагедиями. В марте 1918 года захватившее власть дашнако-большевистское правительство С. Шаумяна осуществило безжалостный геноцид против азербайджанского народа. Братская Турция протянула Азербайджану руку помощи и спасла азербайджанское население от поголовной резни, осуществлявшейся армянами. Победило освободительное движение и 28 мая 1918 года была создана первая на Востоке демократическая республика в Северном Азербайджане – Азербайджанская Демократическая Республика. Азербайджанская Демократическая Республика, будучи первой парламентарной республикой в истории Азербайджана являлась, в то же время, примером демократического, правового и мирового государства всего Востока, в том числе тюрко-исламского мира.

На сайте освещена история советизации в этом регионе. Там говорится: Сразу после советской оккупации начался процесс уничтожения системы независимого государственного правления, созданный в период существования Азербайджанской Демократической Республики. Повсюду в стране властвовал "красный террор". Всякий, кто мог сопротивляться укреплению большевистского режима, сразу же уничтожался как "враг народа", "контрреволюционер" или "диверсант".

Таким образом, после мартовского геноцида 1918 года начался новый виток геноцида азербайджанского народа. Разница была в том, что в этот раз были уничтожены избранные люди нации - выдающиеся государственные деятели Азербайджанской Демократической Республики, генералы и офицеры Национальной армии, передовая интеллигенция, религиозные деятели, руководители партий, политические деятели, известные ученые. Большевистско-дашнакский режим на этот раз обдуманно уничтожал всю передовую часть народа, дабы оставить народ без лидеров. В действительности этот геноцид был еще более ужасен, чем тот, что был осуществлен в марте 1918 года[3].

На одном сайте говорится, что «Армяне в начале XX века совершили геноцид не только азербайджанского, но и турецкого народов, сказал председатель Управления мусульман Кавказа (УМК) шейхульислам Гаджи Аллахшукюр Пашазаде в понедельник на мероприятии, посвященном 31 марта - Дню геноцида азербайджанцев[4]».

В результате целенаправленной политики этнической чистки, геноцида и депортации азербайджанцев, проводимой в последние два столетия армянскими националистами и их пособниками, азербайджанский народ столкнулся с тяжелыми испытаниями. Эта политика еще более активизировалась в 1918-20 годах. Геноцид был совершен 31 марта 1918 года, когда

---

[1] http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_r.html
[2] http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_r.html
[3] http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_r.html
[4] http://www.trend.az/azerbaijan/politics/2378065.html

армянами были разрушены сотни городов и сел Азербайджана, в том числе превращены в руины 150 азербайджанских сел в Карабахе, было совершено невиданное кровопролитие в Шуше. Было убито более 700 тысяч азербайджанцев, в том числе около 30 тысяч в Баку и ближайших селах, сожжены и разрушены мечети, школы[1].

На сайте **Главное управление полиции города Баку история геноцида азербайджанского народа отмечается, что, «**С 1998 года 31 марта отмечается в Азербайджанской Республике на государственном уровне как день геноцида азербайджанцев. Массовая резня азербайджанцев армянскими фашистами, подвержение их репрессии, высылка и изгнание с родных земель в XX веке являются одной из самых трагических и страшных страниц нашей истории.

В 1917-1918 годах армяне, воспользовавшись событиями, произошедшими в России, попытались достичь своих ненавистных намерений под флагом большевизма. Во главе со Степаном Шаумяном, выступающим с позиции «классовой борьбы» и «классовости» против национального мира и единства, бакинские большевики избрали путь «Преобразования Бакинского Совета в основной центр и цитадель гражданской войны в Азербайджане». Они вместе с дашнаками в конце марта (30-31-го) 1918 года организовали национальную резню под названием борьбы против «антисоветского мятежа», «контрреволюции[2]».

Примерно 7 тысяч армянских солдат были приведены в Баку с разных фронтов. Более того, 70% армии из 10-12 тыс. человек, созданной под названием «Красная Гвардия», состояло из армян. Согласно предварительной договоренности, большевистско-армянская коалиция вдоль фронта перешла в атаку. Вечером 30 марта в Баку послышались первые звуки открытого огня. Вооруженные с ног до головы армянские солдаты, совершая нападения на дома мусульман, зверски убивали их, не щадили детей и пожилых. Это было национальным геноцидом против мусульман, особенно азербайджанцев, предательским заговором против национальной независимости Азербайджана. Во время геноцида было убито более 12 тысяч (в некоторых документах 15 тысяч) невинных азербайджанцев. В совершении этого геноцида особы отличились вооруженные отряды дашнаков, а также отряд «Красной Гвардии» во главе с А. Микояном. Нариман Нариманов говорил о резне, учиненной армянами: «Дашнаки не пощадили даже большевиков мусульман. Совершили все возможные преступления против мусульман. Не смогли спастись не только мужчины, но и беременные женщины[3]».

Эта страница дает общую информацию резню армянских дашнаков на территории Азербайджана. Следует отметить, что попытка совершения резни в Баку была предпринята еще в январе 1918 года. Арест командира мусульманского корпуса генерала Талышинского вызвало серьезный гнев тюркского мусульманского населения города. Воспользовавшиеся этим армяне предприняли попытку совершить вооруженное столкновение. Однако в результате усилий Н.Нариманова и других план совершения резни в январе не состоялся. Они смогли осуществить ненавистные намерения в марте. С.Шаумян на собрании Бакинского Совета сообщил, что эта организация должна стать главной фортификацией гражданской войны в Закавказье. А поводом для начала столкновения стал приход 48 военных, организовавших доставку тела сына Гаджи Зейналабдина Тагиева Магомеда на корабле «Эвелина» из Ленкорани в Баку. Армяне распустили слух о том, что эти офицеры получили указ разгромить малаканские села в Мугане. Ссылающийся на это Шаумян отдал приказ на разоружение офицеров на корабле. А возражающее против этого местное население, выйдя на улицы, выразило свой протест против разоружения офицеров. Таким образом, начался геноцид в отношении мирного населения. В отчете следственной комиссии, организованной в период Азербайджанской Демократической Республики, число умерших во время этих событий указано более 20 тысяч человек[4].

Кроме того, на этой статье освещается историческая география геноцида азербайджанского народа. «Во время мартовского геноцида только в Баку было убито более 12 тысяч человек. Эти зверства большевистско-дашнакских отрядов не остановились на Баку. Они продолжили геноцид

---

[1] http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_r.html
[2] http://www.bakupolice.gov.az/?preview/ru/news/view/86/
[3] http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_r.html
[4] http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_r.html

в Губе, Шамахе, Кюрдамире, Сальяне и Ленкорани. Отряды с. Лалаянса учинили расправу над населением Шамахи. При помощи местных армянских и русско-малаканских сел лишь в марте армянским войском были разгромлены 58 деревень. Было убито примерно 8 тысяч человек, из которых 1653 человек были женщины, а 965 – дети. В Шамахе, население которого в 1918 году составляло 15 тысяч человек, в 1921 году снизилось приблизительно до 1700 человек[1]».

Имеется множество архивного материала, доказывающего учинение резни армянами в марте и апреле 1918 года в Шамахе и соседних деревнях. Данные, собранные в аналитических материалах, состоящих из 925 страниц, 7 томов о геноциде, совершенном армянами в городе Шамаха и соседних деревнях, в очередной раз показывают совершенные армянами преступления и расправы. Отметим, что согласно документу, подготовленному отмеченной нами Следственной Комиссии, Бакинским Советом в Шамаху было отправлено 15 машин, а в середине марта 60 машин, полных оружия, и 2000 армянских солдат[2].

В Губе события происходили в том же направлении. Командир отряда дашнаков Хамазасп, посланный в Губу в апреле, сообщил: «Я – герой и защитник армянского народа… Мне было приказано уничтожить всех мусульман на территории от Каспийского моря до Шахдага». Отряды дашнаков под его командованием сожгли в Губе 122 деревни. А местные жители были мученически убиты. Выкалывая людям глаза, армяне делали из них «амулеты». Во время геноцида армянскими националистами было убито примерно 30 тысяч человек[3].

Армяне пытались оккупировать весь Азербайджан. На этот раз, объединившись с армянами, проживающими в Карабахе, готовились атаковать Гянджу. Однако в мае 1918 создание Азербайджанской Демократической Республики, поддержка Азербайджана Османской Турцией разрушил все планы захватчиков.

Кроме таких информаций, на глобальном пространстве имеются книги по истории геноцида азербайджанского народа. Например, в книге «Геноцид и депортация азербайджанцев» можем найти колоссальные информации по этой истории[4].

Из вышеуказанных материалов можем сделать выводы, что еще можно обогатить с новыми материалами интернет страницы по истории геноцида азербайджанского народа. Это может нам дать шанс определить глубокие корни геноцида на международной арене. Многие народы разных континентов могут ознакомиться объективной историей Азербайджанского народа. По этой теме можно исследовать и другие страницы глобального мира. На эту тему можно написать солидную книгу.

KİV-LƏRDƏ XX ƏSRDƏ TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNİN SOYQIRIMININ TARİXİ (İNTERNET MATERİALLARI ƏSASINDA) XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın internet resursları əsasında 1918-ci ildə Bakı quberniyasının Bakı, Quba və Şamaxı qəzalarında bolşevik-daşnak silahlı birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı haqqında məlumat verilir.

THE HISTORY OF THE GENOCIDE OF TURKIC-MUSLIM PEOPLES IN THE 20TH CENTURY IN THE MEDIA (USING THE INTERNET MATERIALS). SUMMARY

The article, based on Internet resources in Azerbaijan, provides us with information about the genocide created against the Azerbaijanis in 1918, by Bolshevik-Dashnak armed forces in Baku, Guba, Shamakhy uyezds of Baku province.

---

[1] http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_r.html
[2] http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_r.html
[3] http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_r.html
[4] http://files.preslib.az/site/soyqirim/31mart_ru.pdf или см: Президентская библиотека. Управление делами Президента Азербайджанской Республики.

Д.и.н., проф. **Хаджи-Мурат САБАНЧИЕВ**
Кабардино-Балкарский государственный университет, г. Нальчик

ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА И ЕЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Keywords: deportations, the USSR, the peoples of the Caucasus, fabricated accusations
Ключевые слова: депортации, СССР, народы Кавказа, сфабрикованные обвинения

Политическим преступлением сталинского режима было решение о выселении в годы Великой Отечественной войны 15 народов СССР из родных мест в отдаленные районы страны. В их числе оказались и народы Северного Кавказа – карачаевцы, калмыки, чеченцы, ингуши и балкарцы, подвергшиеся тотальной этнической депортации.

Причины депортации народов кроются в природе сталинской тоталитарной системы. Развитие страны и региона в предвоенные годы было сложным и противоречивым. Советская модернизация, особенно сложно проходившая в национальных автономиях Северного Кавказа, неоднозначно воспринималась горскими народами. Движущими мотивами недовольства были крайности коллективизации, гонения на ислам и пренебрежение традиционными народными обычаями. Только в Кабардино-Балкарии по политическим мотивам было арестовано 17 тыс. граждан, из них 9 547 привлечено к уголовной ответственности, в том числе 2 184 человека расстреляны. Стремление народов региона к сохранению этнической и религиозной самобытности аккумулировали традиционалистские и националистические настроения, принявшие среди части населения антисоветскую форму и проявившиеся в годы Великой Отечественной войны. Тоталитарный режим нашел в этом коньюктурное объяснение репрессий и насильственного решения проблем этнополитической жизни.

Депортации народов Северного Кавказа отличались от депортаций народов, происходивших в военное или предвоенное время в СССР и за рубежом. В подавляющем большинстве случаев народы, в чьей лояльности власть сомневалась, выселялись перед началом военных действий, а народы Кавказа выселяются после того, как фронт откатился далеко на запад, когда он был за Днепром, и новые военные действия Кавказу не угрожали. Причины депортации ряда тюркских и мусульманских народов Кавказа и Крыма были обусловлены подготовкой власти к возможному театру военных действий на юге Союза ССР. И. Сталин рассчитывал после победоносного завершения Великой Отечественной войны установить контроль над Черноморскими проливами и отобрать у Турции часть территории, сначала захваченной Российской империей в период I Мировой войны у Османской империи, а затем уступленных ей в 1921 году. Проживание этнически, конфессионально и по языку близких туркам народов вблизи южных границ СССР было нежелательно. Основной мерой стали так называемые пограничные зачистки – выселение «неблагонадежных» народов из пограничных районов будущего театра военных действий [1, с. 54-55]. Конфессиональная принадлежность калмыков-буддистов здесь выступает как показатель отношения верховной власти к регионам, условно говоря, «буферной зоны», где политическое, идеологическое и иное влияние признаков доминирующего историко-культурного типа наиболее слабо. Территория Калмыкии – это безлюдная, открытая степь, самое возможное место нападения на военные транспорты [2, с. 110].

Выселению народов предшествовала определенная идеологическая подготовка и сбор информации о положении дел в различных районах страны. Обычно давалась заведомо ложная информация, для убедительности содержащая незначительную долю правды, сдобренная изрядной клеветой на опальный народ. Сообщения поступали по параллельным каналам: партийно-государственному, военному, госбезопасности. В августе 1941 г. И. Сталин получил шифротелеграмму от военных с предложением о немедленном выселении немецкого населения, проживавшего в районах Поволжья, среди которого якобы имелись десятки тысяч диверсантов и шпионов, которые по сигналу из Германии должны были произвести взрывы в

районах Поволжья. 25 августа И. Сталин наложил на эту телеграмму резолюцию: «Тов. Берия. Надо выселить с треском», а 26 августа было принято соответствующее постановление Политбюро. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 г. все советские немцы были депортированы на Восток.

За небольшим исключением аналогично развивались события, связанные с депортацией населения с территории Северного Кавказа. Здесь первоначальные обвинения исходили от органов НКВД-НКГБ, партийных инстанций Ставрополья, автономии Калмыкии, Чечено-Ингушетии и Кабардино-Балкарии. Донесения из республик с фальсифицированной негативной оценкой поведения населения сыграли роковую роль при вынесении приговора целым народам. Заведомо ложная информация нужна была, чтобы скрыть свою беспомощность и снять с себя ответственность за ряд грубейших просчетов и неудач в борьбе с оккупантами. В ход шли, как правило, оговоры, фальсификации, применялся принцип групповой ответственности одних людей за поступки других. Нарком внутренних дел СССР Л.П. Берия исходящие документы складывал в особую папку для вождя народов и с готовым проектом представлял Сталину, которому принадлежало право окончательного решения.

Первыми на Северном Кавказе депортации были подвергнуты карачаевцы. Официально против них было выдвинуто обвинение в измене и бандитизме отдельных лиц и групп этой национальности. На основании Указа ПВС СССР от 12 октября 1943 г. и постановления Совета Народных Комиссаров СССР от 14 октября 1943 г. все карачаевцы подлежали переселению в Казахскую и Киргизскую ССР. 2 ноября 1943 г. из Карачаевской автономной области было выслано 69 267 чел. (14 774 семей). 424 карачаевца были выявлены в соседних областях и также выселены.

В конце 1980-х гг. по требованию народных депутатов было предпринято официальное расследование предъявленных карачаевцам обвинений. В ответе заместителя председателя КГБ СССР В.А. Пономарева от 21 июня 1990 г. указывалось, что к уголовной ответственности за измену Родине были привлечены 270 карачаевцев. Однако жестокий удар обрушился не только на предателей, но и на весь карачаевский народ.

В том же 1943 г. обвинение, основанное на якобы имевших место проявлениях бандитизма и предательства, было выдвинуто против калмыков. В основу обвинения были положены донесения секретаря Калмыцкого обкома партии по военным вопросам П.Ф. Касаткина и двух местных наркомов (внутренних дел и госбезопасности) – А.А. Жукова и А.П. Михайлова. Так возник повод к ликвидации Калмыцкой АССР Указом ПВС СССР от 27 декабря 1943 года. На следующий день было принято постановление СНК СССР за подписью В.М. Молотова о депортации калмыков в Алтайский и Красноярский края, Омскую и Новосибирскую области. В момент прибытия на спецпоселение было учтено 93 062 калмыка, среди которых 65% было стариков и детей до 16 лет. В пути следования эшелонов умерли 1640 чел., в том числе 642 ребенка и 736 стариков. Госпитализированы в пути следования и на станциях разгрузки были 1010 человек.

Те же причины служили предлогом для выселения чеченцев, ингушей и балкарцев в 1944 г., когда война приближалась к победоносному завершению. Депортацию чеченцев и ингушей инициировала «Докладная записка о положении в районах Чечено-Ингушской АССР», составленная в октябре 1943 г. группой оперативных работников во главе с заместителем наркома внутренних дел СССР Б.З. Кобуловым. В документе рассматривался широкий круг вопросов, в том числе, участие чеченцев и ингушей в Великой Отечественной войне и в вооруженных антисоветских выступлениях. 31 января 1944 г. судьба этих народов была решена окончтельно: согласно постановлению ГКО за № 5073 они подлежали депортации в Казахскую и Киргизскую ССР.

Операция по выселению чеченцев и ингушей была начата на рассвете 23 февраля 1944 года. В ней приняли участие 100 тыс. офицеров и бойцов войск НКВД и 19 тыс. оперативных работников. К 29 февраля 1944 г. было выселено и погружено в эшелоны 478 479 чел., в том числе 387 229 чеченцев и 91 250 ингушей. В пути следования умерли 1272 человека[3, с. 139-177].

В горных районах, куда из-за большого снегопада и бездорожья доступ был затруднен, все еще оставалось местное население. На сборный пункт в чеченском ауле Хайбах свезли больных и немощных жителей нескольких аулов для отправки на станцию. Из-за невозможности транспортировки они были сожжены заживо в конюшне, а пытавшиеся спастись – расстреляны войсками НКВД[4, с. 555].

24 февраля 1944 г., в самый разгар операции по выселению чеченцев и ингушей, Л. Берия получил справку «О состоянии балкарских районов Кабардино-Балкарии» за подписью первого секретаря Кабардино-Балкарского обкома ВКП(б) З.Д. Кумехова, наркома внутренних дел КБАССР К.П. Бзиава и наркома госбезопасности республики С.И. Филатова. В нем авторы поставили вопрос о выселении балкарцев за пределы КБАССР. На основании донесения Л. Берия в тот же день обратился сходатайством к И. Сталину о необходимости депортации. Сталин поддержал эту инициативу, и Берия начал активную подготовку депортации балкарцев. 26 февраля он издал приказ НКВД СССР «О мероприятиях по выселению из Кабардино-Балкарской АССР балкарского населения». В нем определялись необходимые для выселения балкарцев силы и средства, а также намечалась схема управления войсками. Днем начала операции приказом устанавливалось 10 марта 1944 г., однако затем сроки были передвинуты на 8 марта.

Одним из основных аргументов для обоснования решения о выселении балкарского народа явились события в Черекском ущелье Кабардино-Балкарии. С 27 ноября по 5 декабря 1942 г. здесь, под предлогом борьбы с бандитизмом, сводным отрядом внутренних войск было расстреляно более 700 мирных жителей (в том числе 155 детей в возрасте до 16 лет) и сожжено 519 домов с имуществом и хозяйственными постройками. Согласно международному гуманитарному праву, гражданское мирное население не может являться объектом военного нападения. Следовательно, Черекская трагедия –не только грубейшее нарушение его норм, но и военное преступление. Сразу после освобождения Кабардино-Балкарии от немцев карательная акция отряда НКВД была документально оформлена как злодеяния фашистов и их пособников. Тем самым была подготовлена документальная база депортации балкарского народа.

5 марта ГКО принял постановление о выселении всего балкарского населения Кабардино-Балкарии в Казахскую (25 тыс. чел.) и Киргизскую ССР (15 тысяч). Окончательный документ, Указ ПВС СССР об упразднении автономии и переселении балкарцев в Казахстан и Киргизию, появился ровно через месяц после депортации – 8 апреля 1944 года.

9 марта операция была закончена: в Казахстан и Киргизию было отправлено 37 713 чел., в основном дети, женщины и старики. За 18 дней в пути умерло 307 человек. С учетом дополнительно отселенных общее количество депортированных балкарцев составило 38 053 человека[5, с. 11-18].

Всего с Северного Кавказа было переселено в восточные районы страны 608 749 карачаевцев, чеченцев, ингушей, балкарцев и 96 113 калмыков.

Летом 1944 г. из Крыма были выселены татары, и в это же время из Грузии с турецкой границы депортировались турки-месхетинцы, курды и армяне-мусульмане. Сроки и очередность «зачистки территории» между Каспийским и Черным морями показывают, что каток массовых депортаций накатывался с северо-востока на запад и юго-запад. Бросается в глаза, что наказывались в первую очередь те народы, которые проживали на стратегически важных территориях Крыма и Кавказа.

Народы Северного Кавказа были представлены в Красной Армии в равном процентном соотношении с другими народами страны. Выселение происходило в то время, когда десятки тысяч представителей репрессированных народов находились в рядах воюющей Красной Армии. За годы войны добровольно ушли в армию и были призваны 15 600 карачаевцев, 20 082 калмыка, 27 500 чеченцев и ингушей, более 10 тыс. балкарцев. Половина из них погибла, защищая Родину. Воины-северокавказцы в числе первых встретили врага на западной границе СССР, став участниками героической обороны Брестской крепости. Сыны Кавказа и Калмыкии защищали Москву и Ленинград, принимали участие во всех крупных операциях Великой Отечественной войны, участвовали в партизанском движении на Украине и в Белоруссии, в

антифашистском сопротивлении в Европе, в освобождении народов Европы от гитлеровского ига. Многие из них дошли до Берлина. Героями Советского Союза стали 5 чеченцев, 2 карачаевца, 8 калмыков, 2 балкарца. Многие были представлены к званию Героя, но не получили его как представители репрессированных народов. Значительная часть воинов – представителей депортированных народов – отмечена правительственными наградами. Плечом к плечу со всеми они храбро сражались на фронтах Великой Отечественной войны и внесли значительный вклад в разгром врага. К 50-летию Победы звание Героя России было присвоено 9 карачаевцам, 4 чеченцам и 4 ингушам[6].

Когда подавляющая часть мужского населения находилась на фронте, обвинение целых народов в пособничестве оккупантам выглядело абсурдно: из общего числа высланных балкарцев 52% составляли дети, 30% – женщины и 18% – мужчины. Такое же соотношение у карачаевцев и калмыков. Мужчины – это вернувшиеся с войны инвалиды, старики, инвалиды детства, оставленные по брони советские и партийные работники, сотрудники госбезопасности и внутренних дел. Таким образом, жертвами депортации оказались дети, женщины и старики. Следовательно, «пособничество оккупантам» – это не причина, а повод, и повод надуманный. Ведь вся чудовищность сталинизма в том и состоит, что миллионы его жертв пострадали совершенно безвинно.

Депортация в отношении целых народов и этнических групп не имеет юридических оснований. В правовой системе Советского Союза не было нормативного положения, предусматривавшего коллективную ответственность народа и применение меры наказания по национальному признаку. Репрессии против северокавказского населения, исходя из представлений о «коллективной вине», не могут быть оправданы и с точки зрения современных политических стандартов Совета Европы, отрицающих «этнические чистки».

Депортация северокавказских народов повлекла за собой масштабное физическое уничтожение этносов, насильственное разрушение всей структуры их политического, социально-экономического и культурного развития. В дороге и в местах высылки от голода, холода, бытовой неустроенности и эпидемических заболеваний репрессированные народы потеряли от трети до половины своей численности [7, с. 274-294]. Им был нанесен огромный морально-политический и материальный ущерб. Дома, угодья, сотни тысяч голов скота, хозяйственная утварь, домашняя обстановка, ценности, одежда и все нажитое и накопленное несколькими поколениями предков было конфисковано государством. Сотни поселений были полностью заброшены, и регион некогда высокопродуктивного животноводческого производства в экономическом плане практически перестал существовать.

Одним из тяжелых последствий депортаций народов Северного Кавказа в конце 1943 – первой половине 1944 г. является полная ликвидация существовавших национально-государственных автономных образований карачаевцев, калмыков, чеченцев, ингушей и балкарцев. Она сопровождалась существенными изменениями административно-политического деления Центрального Кавказа и Предкавказья. С ликвидацией Карачаевской автономной области ее территория была разделена между Ставропольским и Краснодарским краями. Высокогорная область Карачая вошла в состав Грузинской ССР, для чего была изменена граница между РСФСР и Грузией. Указом ПВС СССР от 27 декабря 1943 г. Калмыцкая автономная область как национально-государственное образование прекратила свое существование, а ее территория была включена в состав Астраханской, Ростовской, Сталинградской областей и Ставропольского края. С ликвидацией Чечено-Ингушской АССР на большей ее части была образована Грозненская область РСФСР, а оставшиеся территории переданы Северо-Осетинской АССР, Дагестанской АССР и Грузинской ССР.

Указ ПВС СССР от 8 апреля 1944 г. узаконил ликвидацию автономии балкарского народа и разделение его этнической территории. Пункт 4 Указа, вопреки Конституциям РСФСР и КБАССР, проводил новую границу между РСФСР и Грузинской ССР, которая расширялась за счет земель Балкарии.

Целью перекройки границ было сделать в будущем невозможным восстановление государственности «наказанных» народов. Чтобы искоренить саму память о них, последовали распоряжения о переименовании населенных пунктов. Даже история была подвергнута этнической «чистке».

Права личности, провозглашенные в Конституции СССР 1936 г., в том числе возможность иметь равные права «независимо от национальности и расы... во всех областях хозяйственной, государственной, культурной и общественно-политической жизни», были нарушены. Депортация нанесла большой урон национальной культуре, дальнейшее развитие которой было насильственно прервано и отброшено назад. Для абсолютного большинства детей спецпереселенцев было затруднено получение даже школьного образования. А высшее и среднее специальное образование стало практически невозможным. Ссылка вычеркнула депортированные народы Северного Кавказа из общественно-политической и культурной жизни страны. Переселенцы лишились возможности заниматься изучением своей литературы, истории, языков. Прекратили свое существование театры, творческие коллективы, было запрещено издавать любые книги на родном языке, прекращена вся научная деятельность. Балкарцы, карачаевцы, калмыки, чеченцы и ингуши изымались из списка народов страны и мира, из справочников и энциклопедий. Это нанесло огромный ущерб национальному сознанию и самосознанию. В годы ссылки в значительной степени был утрачен фольклор, многие элементы материальной и художественной культуры. Конфискованные семейные реликвии, являющиеся материальным воплощением национальной духовно-художественной культуры, были утрачены не просто для каждой отдельной семьи, но и для народа в целом.

Нравственные страдания честно и мужественно выполнивших свой воинский долг солдат и офицеров носили особенно глубокий характер. После депортации их народов они уже не повышались в звании, как правило, не награждались, а если и получали награду, то заниженную. По национальному признаку были приостановлены наградные дела фронтовиков о присвоении звания Героя Советского Союза. Демобилизованным воинам предписывалось выехать в места ссылки их родных, где они становились на учет как спецпереселенцы со всеми вытекавшими из этого ограничениями.

В целом депортация северокавказских народов имела самые трагические последствия в этногосударственном, этнокультурном, этнонациональном и иных аспектах. Практически исчезли государственность, национальные школы, периодическая печать, книгоиздание, театр. Была подорвана жизнеспособность народов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Сабанчиев Х.-М.А. Проблемы депортации народов Крыма и Кавказа в 40-х гг. XX в.в международном контексте //Известия Кабардино-Балкарского государственного университета. Т. IV, № 4. 2014. С. 54-58.
2. Сабанчиев Х.-М.А. Депортация народов Северного Кавказа в 40- х гг. XX в. //Вопросы истории. 2013. № 11. С. 104-114.
3. Алиев И.И. Этнические репрессии. М.: «Радио-Софт», 2008. 472 с.
4. История Чечни с древнейших времен до наших дней. В 2-х т. Т. 2. Грозный, 2008. 832 с.
5. Сабанчиев Х.-М.А. Были сосланы навечно. Депортация и реабилитация балкарского народа. Нальчик: «Эльбрус», 2004. 160 с.
6. Вклад репрессированных народов СССР в Победу в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 1. Элиста, 2010. 580 с.
7. Эдиев Д.М. Демографические потери депортированных народов СССР. Ставрополь: Изд-во СтГАУ «Агрус», 2003. 336 с.

ŞİMALİ QAFQAZ XALQLARININ DEPORTASİYASI VƏ ONUN SOSİAL-SİYASİ ASPEKTLƏRİ

Müharibə illərində Qafqaz xalqlarının deportasiyası onlar üçün etnodövlət, etnomədəni və etnomilli aspektlərdə çox ağır nəticələnmişdir. Faktiki olaraq onların dövlətçiliyi ləğv edilmiş,dövrü mətbuatlarının , kitab çapı işinin, teatrlarının fəaliyyəti dayandırılmışdır. Xalqın inkişafına böyük zərbə vurulmuşdur. Bu Stalin rejiminin ən böyük cinayəti idi.

DEPORTATION OF THE NORTH CAUCASIAN PEOPLES AND ITS SOCIO-POLITICAL CONSEQUENCES

SUMMARY

The deportation of the North Caucasian peoples during the Great Patriotic War had the most tragic consequences in the ethno-social, ethno-cultural, ethno-national and other aspects. Almost the statehood, national schools, periodicals, book publishing, and theater had disappeared. The viability of the peoples was undermined. This was a true crime of the Stalin regime.

T.e.d. **Zemfira HACIYEVA**
AMEA RH Mərkəzi Aparatının
"Azərbaycanda Elmi İrsin toplanması və
sistemləşdirilməsi" Mərkəzinin rəhbəri

"Xalqı hər zaman mənəviyyat
birləşdirir, çünki digər dəyərlərlə
müqayisədə mənəvi dəyərlər hər şeydən üstündür".
Heydər Əliyev

XX ƏSRİN ƏVVƏLİNDƏ ERMƏNİLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZDA ƏRAZİ İDDİALARININ QANLI NƏTİCƏLƏRİ

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, soyqırımı, çar Rusiyası
Keywords: South Caucasus, Azerbaijan, genocide, Tsarist Russia
Ключевые слова: Южный Кавказ, Азербайджан, геноцид, царская Россия

Azərbaycanın, bu qədim bölgənin, mədəni-siyasi mübarizələrin mərkəzində qərar tutmağa meyilli olması onun enişli-yoxuşlu tarixindən xəbər verir. Müxtəlif xalqların və millətlərin bu bölgədə özünəməxsus rəngarəng çalarlı nişanələri var. Urartunun daşüstü salnamələri, atəşgahlar, çox qədim məscidlər və kilsələrin varlığı bu ərazilərdə hansı dəyişikliklərin, təcavüzlərin, qanlı soyqırımların baş verdiyini, bu faciələrə sinə gərmiş səbirli insanlarının arxada qoyduğu ən ağır və canüzücü mərhələlərinin olduğunu göstərir.

Soyqırım (yunancadan **genos** nəsil, qəbilə və latınca caedo öldürürəm), etnik, irqi, dini və ya milli qrupun düşünülmüş sistematik şəkildə tam və ya qismən məhv edilməsi deməkdir və azərbaycanlılar öz doğma vətənlərində bu dəhşətli soyqırıma dəfələrlə məruz qalmışlar.

Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti Azərbaycan-erməni xalqları arasında etnik qarşıdurmaların yaranmasında mühüm rol oynadı. Çar hökuməti azərbaycanlıların Çar Rusiyasının müstəmləkə hakimiyyətindən narazılığını, eyni halda ermənilərin etnik düşmənçiliyə yönəlmiş qiyamçı hərəkətlərini dəstəkləyərək hər iki tərəfi oyuna çəkdi deyə bilərik, ancaq tarixi mənbələrə müraciət etdikdə ermənilərin Rusiyanı belə öz oyunlarına çəkdiklərinin şahidi oluruq.

İki əsr boyunca Azərbaycan xalqı dəfələrlə ermənilər tərəfindən törədilən qanlı qətliamlara məruz qalmış, zaman-zaman yerli əhali öz dədə-baba yurdundan məcburi sürgün edilmişdi. Rus İmperiyası və İran arasında bağlanmış Gülüstan (1813), Türkmənçay (1828) müqavilələri, daha sonra Rusiya və Osmanlı imperiyası arasında Edirne (1829) sazişinə əsasən Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Bunun ardınca yerli Azərbaycan xanlıqlarının, həmçinin Rusiya İmperiyasının Qafqaz sərdarlığına daxil olan gürcü çarlığının ləğv edilmə prosesi başlandı.

İrəvan, qismən Naxçıvan xanlıqları ərazisində Rusiya çarının 21 mart 1828-ci il fərmanına əsasən müsəlmanlara məxsus əraziləri xristianlaşdırmaq məqsədi ilə "Erməni vilayəti", xristianların [2] xanədan nüfuzunu qaldırmaq, tabe olmayan əcnəbi, etnik və dini cəhətdən yad mühitdə Rusiya imperiyasına etibarlı dayaq mərkəzi yaradıldı.

Bu məqsədlərin reallaşması üçün Rusiya imperiyası XIX əsrin ilk üçilliyində Türkiyə və İranda yaşayan ermənilərin Şimali Azərbaycana kütləvi köçürülmə prosesini başlatdı. Nəticədə XIX əsrin ilk üçilliyində regionda 51 300 erməni var idisə (bu da əhalinin 9.4% təşkil edirdi), 1916-cı ildə bu rəqəm 1 208 615 nəfərə qədər artdı 33% sakin [3].

N.Şavrovun ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan ərazilərinə yerləşdirilməsi haqqında növbəti statistik məlumatları bundan ibarətdir: 1828-ci ildən 1830-cu ilə qədər Şimali Azərbaycana 40 min erməni İrandan, 84 min Osmanlı imperiyasından köçürülmüşdür. XIX əsrin axırlarına bu göstəricilər yuxarıya doğru yüksəldi [9, 63-64].

Rusiya hökuməti müsəlman ərazilərində öz nüfuzunu gücləndirmək üçün ermənilərdən istifadə edib. Birinci Pyotrun hakimiyyəti dövründən ermənilər Rusiyanın İran və Türkiyəyə qarşı geostrateji planının etibarlı dayaq nöqtəsi hesab edilirdi.

1905-1906-cı illər soyqırım hadisələrinin şahidi Luidci Villari "Romanovun hiyləgər niyyətini" birmənalı vurğulayaraq onun siyasətinin Yaxın və Orta Şərq ərazilərinə Türkiyədən və İrandan köçürülmüş əhalidən faydalı alət kimi istifadə edəcəyini təsdiqləyir. Ermənilərə rus ordusunda, dövlət idarələrində yüksək hərbi rütbələr, həmçinin imperiyanın müxtəlif sahələrində kommersiya müstəmləkələri həvalə edilmişdi. Birinci Pyotrun məsləkdaşlarının oxşar siyasəti davam etdirmələri nəticəsində erməni immiqrantların sayı artmaqda davam edirdi [12, 145].

Tadeuş Svetoxovski bildirir ki, ermənilər rus hökumətinin himayəsindən istifadə edərək, qısa müddətə regionda iqtisadi cəhətdən mühüm lingləri [11, 39] öz əllərinə keçirdilər: Bakı vilayətinə aid olan şirkətlərin 29%-dən artıq ermənilərə məxsus olduğu halda, azərbaycanlılar yalnız 18% [8, 25] -ə sahib idilər. İqtisadiyyatın mühüm sahələri: balıqçılıq, tütün istehsalı, digər ticarət və sahibkarlıq müəssisələri ermənilərin əlində cəmlənmişdi. Digər tərəfdən, Odri Olstadtın qeyd etdiyini nəzərə alsaq bütün bunlara baxmayaraq, azərbaycanlılar Bakının, bütünlükdə Azərbaycanın sərvətlərinə nəzarət edirdi.

Lakin çox çətin siyasi dövrlə siyasi ayrı-seçkiliyi özündə ehtiva edən müşahidələrə rəğmən erməni köçkünlərinin yoğun axını azərbaycanlıların onsuz da gərgin durumunun, narazılığının yüksəlişini sürətləndirdi. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, varlı etnik azlıqlarından ibarət ermənilər rusların xüsusi himayəsində imperiya qanunlarının onlara verdiyi çoxsaylı imtiyazlara malik idilər.

Azərbaycanlılara (ümumilikdə bütün müsəlmanlara) dövlət orqanlarında işləmələri qadağan edildiyinə görə inzibati və məhkəmə aparatında ermənilərin xidmətlərə cəlb edilməsinə üstünlük verilirdi. XIX əsrdə Azərbaycanda başlamış neft bumu çoxsaylı erməni, həmçinin azərbaycanlı (İran daxil olmaqla) və digər dünyanın bir çox ölkələrindən əməkçi miqrantlarının Bakıya axın etməsinə səbəb oldu və çoxsaylı erməni neft-mədən sənayesi milyonçuları peyda oldu (Mantaşev, Qukasov, s.). İqtisadi rəqabətin gərginləşməsi nəticəsində, xüsusi ilə kəndlərdə çoxsaylı toqquşmalar baş verdi [10, 40].

Rusiya sərdarı Qriqori Qolitsin yaranmış çətin vəziyyəti yumşaltmaq üçün müsəlmanları inzibati və dövlət aparatına cəlb etməyə başladı. Erməni kilsəsinin mülkünü müsadirə etdiyi üçün 1903-cü ildə erməni terrorçu birləşmələri Qriqori Qolitsına qarşı sui-qəsd törətdilər. Bu hadisələr ermənilərlə ruslar arasında gərginliyi artırdı və rus böyük dövlət doktrinasının nəşrləri qısa müddət ərzində ermənilərə qarşı yönəldi. Vasili Veliçko müsəlmanların inkişaf etməsinin tərəfdarı idi. Onun fikrincə, bu, yaranmış gərgin vəziyyəti stabilləşdirər [2] və yerli əhali ilə ruslar arasında yaxın mehriban münasibət yaradar.

Müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, 1904-cü ilin dekabrında Bakı neft mədənlərində çar hökumətini narahat edən azərbaycanlı, rus və ermənilərin iştirakı ilə güclü toqquşma baş verdi. Bütün hadisələrdən yana rusların ermənilərə etibarı yenidən bərpa edildi və 1905-ci ildə sərdar vəzifəsinə erməni kilsəsinin əmlakını geri qaytaran, açıq-aşkar türklərə qarşı öz siyasi baxışını ortaya qoyan ermənipərəst Vorontsov-Daşkov təyin edildi.

1903-1905-ci illərdə iki xalq arasındakı gərginlik fonunda Rusiyada da sosial-siyasi vəziyyət gərginləşdi, daha sonra bu hadisə 1905-1907-ci il inqilabının baş verməsinə səbəb, həmçinin böyük sənaye şəhəri olan Bakıda fəhlə sinfinin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı yaranan inqilabi əhval-ruhiyyəni gücləndirdi. Rusiyanın son dərəcə təhlükəli müstəmləkə siyasəti yerli Azərbaycan əhalisi arasında böyük narazılığa səbəb oldu. Cənubi Qafqazda etnik qruplar arası münasibətləri daha da gərginləşdirdi.

Britaniya diplomatik mənbələrinin verdiyi məlumatlarda deyilirdi ki, «rus hökuməti iki xalq arasında ədalətli tərəfsiz administrativ mövqeyini ortaya qoyub vəziyyəti stabilləşdirmək əvəzinə «parçala və hökm sür» siyasətini seçdi», nəticədə müvafiq vəzifələrə ermənilər təyin olunduğu üçün yerli müsəlman əhali bilərəkdən əsas məsələlərin həllindən uzaqlaşdırıldı, yerli əhali ermənilər tərəfindən tətbiq edilən korrupsiya və cərimələrə məruz qaldılar. Bir müddət sonra rus hökuməti erməni inqilabi cəmiyyətlərinin fəaliyyətinin artması səbəbindən öz siyasətlərini dəyişdi [под термином «армянские революционные общества» в первую очередь имелся в виду «Дашнакцутюн».18 Kenneth Bourne, Cameron Watt (ed). British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print, Volume 3, Russia 1905—1906, p.185-186]. Əksər mənbələr qırğınların həyata keçməsində çar hökumətini günahlandırır və hesab edirdi ki, çar

hökuməti vaxtında nizamlayıcı tədbirlər həyata keçirsəydi qırğınların qabağı alınardı. Nəticə etibarı ilə Rus hakimiyyətinin hadisələrin qəsdən bu nöqtəyə gəlməsinin tərəfdarı olması açıq-aydın izlənilir.

İtaliyalı diplomat, jurnalist, səyahətçi L.Villari yazirdı: "Rusiya hökuməti tatarlara ermənilərin hücum edəcəyi [13, 195] barədə məlumat vermişdi. Onun sözlərinə görə 400 nəfər gətlə yetirilənlərdən 126-sı erməni, 218-i tatar-azərbaycanlı idi. O, həmçinin bu cinayətlərin arxasında polisin dayandığını vurğulayırdı".

Beləliklə, bütün mənbələr çar qurumlarının təhrikçiliyi və çar hökumətinin siyasəti nəticəsində bu dəhşətli qanlı soyqırımın əsas günahkarlarının ruslar olduğunu təsdiqləyir. Eyni zamanda faktlar soyqırımın ilk günlərində ermənilərin silahlı müqavimətə tam hazır olduqlarını, tez bir zamanda yaranmış vəziyyətə uyğunlaşaraq nəinki Bakıda, Cənubi Qafqazın digər bölgələrində belə hadisələrin gedişatını nəzarətdə saxladıqlarını təsdiqləyir.

M.S. Ordubadi XX əsrin əvvəllərində baş vermiş erməni-müsəlman davasına aid müxtəlif bölgələrdən gələn məlumatlardan istifadə edərək yazdığı əsərində münaqişənin məzmunu və gedişi haqqında çox dəyərli faktları ortaya qoymuşdur. Bu əsər o dövrdə hadisələrin şahidi olmuş müəlliflər tərəfindən faktların dəqiq təqdimi, lakonik şərhi ilə seçilir. Səbəbləri göstərməklə, nəticəni oxucunun mühakiməsinə buraxan müəllif hadisələrə müdaxilə etməmək üçün 350-dən çox müxbir məktublarından, dövri mətbuat və stenoqramlardan istifadə etmiş, azərbaycanlıların soyqırımının səbəbkarlarının ermənilər olduğunu diqqətə çatdırır və onların adlarını qeyd edir: Avetis Avetisov, Qriqor Tiyunov və onların dostları [6]. M.S.Ordubadinin yazdığı məlumata istinad edərək quberniya məmuru Takayşvilinin azərbaycanlıların çağırışına əsasən onlara köməyə kazak dəstəsini göndərdiyini, lakin onların ermənilər tərəfindən gülləboran edildiyi aydınlaşır. Erməni və azərbaycanlılar arasında amansız qanlı döyüşlər baş verdi.

Hökumət üsyançılarla sülh danışıqları aparmaq əvəzinə qoşun yeridir, qəzəblənmiş ermənilər kilsənin zəngindən sonra amansızcasına azərbaycanlılarla yanaşı rus hərbi kazarmalarına hücum etdilər. Hücumlar Balaxanı neft mədənlərinə qədər yönəlir.

Qruplara bölünmüş ermənilər müəssisələri yandırır, dükanları qarət edirdilər. Rusiya qəzetləri isə azərbaycanlıların ermənilərə məxsus neft yataqlarına hücum etdiklərini yazırdılar. Bunun müəyyən səbəbləri var idi. V.Veliçkonun qeyd etdiyi kimi, "sülhsevər xristianların fonunda (yəni ermənilər) rus cəmiyyətində azərbaycanlıların tərbiyəsiz, vəhşi və bütün hallarda etibarsız xalq olduğu fikrinin formalaşması ermənilərin xeyrinə idi" [2].

Soyqırımın başlıca və ən mühüm səbəbkarı erməni inqilab federasiyası "Daşnaksütun" partiyası ilə Rusiya hökumət nümayəndələrinin birgə fəaliyyəti idi.

1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmış "Daşnaksütun" partiyasının başlıca "müqəddəs" vəzifələrindən biri terror yolu ilə qədim tarixi Azərbaycan ərazilərində "itirilmiş müstəqil Ermənistan dövlətinin yaradılması" idi.

""Daşnaksütun" partiyasının erməni inqilabçı xadimlərinin ortaya çıxmasına qədər Zaqafqaziyada sülh və sabitlik hökm sürürdü. Burada indiyə qədər erməni-tatar soyqırımı kimi qanlı qorxunc dəhşətli hadisələr baş verməmişdi... Daşnaklar muxtar Ermənistan ərazisi yaratmaq moizələri ilə gəlib Zaqafqazya vilayətlərinə milli düşmənçilik və ədavət toxumu səpti [4, 49-50].

Polşa əsilli tanınmış amerikan alimi Tadeuş Svetoxovskiy qeyd edirdi ki, ermənilər daha bilikli və çox əlverişli mövqelərə malik idi. Onlar mütəşəkkil təşkil olunmuş "Daşnaksütun" partiyası ətrafında sıx birləşmiş silahlı mübarizədən geniş istifadə edən sosialist partiyasıdır [1, 290].

O dövrdə Azərbaycanda çap olunan "Həyat" qəzetinin mövqeyi ermənilərin muxtariyyət əldə etmək istədiklərinin əsas səbəbini azərbaycanlıların Qafqazda digər xalqlara nisbətən daha çoxsaylı xalq olduğuna görə onlara qarşı yönəlmişdi. Azərbaycanlılar yenildiyi təqdirdə Cənubi Qafqazda heç bir qrup ermənilər qarşısında tab gətirə bilməyəcəkdi.

Rusiyanın Qafqazdakı nümayəndəsi Vorontsov-Daşkov törədilmiş qətliamlarda Daşnaksütun partiyasının məsuliyyət daşıdığını boynuna almağa məcbur oldu. O qeyd edirdi ki, daşnaklar dəstələr yaradıb müsəlmanların üstünə hücum edirdilər, əksər hallarda bütöv bir kəndi tamamilə məhv edirlər.

Vorontsov-Daşkov zorakılıqların qarşısının alınmasını əmr etdi. 1905-ci il 14 sentyabrda Duma meydanında sülh müqaviləsi bağlamaq üçün azərbaycanlılar tərəfdən quberniya qazısı Mir Məmməd-

kərim ağa Mir Cəfərzadə, ermənilər adından isə qriqoriyan keşişi, general-qubernator S.A.Fadeev çıxış etdilər. Qırğınlardan təngə gəlmiş insanlar böyük məmnuniyyətlə dini liderlərinin sülh təklifini bəyəndilər.

1905-ci il Bakı Fevral hadisələri haqqında əsər yazmış britaniyalı Ceyms Henri "Tayms" müxbirinin fikirlərini şərh edərək ermənilərin günahkar olduğunu bildirir. "Mən çoxsaylı rus və gürcü şəhadətnamələrinə qərəzsiz diqqət yetirdikdə bu ittihamların doğru olduğundan əmin oldum".

Maraqlıdır ki, Bakıda ruslarla xaricilərin düşmənçilik hərəkatının başlanması və davam etməsinə ermənilərin cavabdeh olması barədə ümumi fikirləri üst-üstə düşür.

Hadisələrin digər şahidi erməni İ.Əlibəyov yazırdı: "Erməni xalqı üçün artıq sirr deyil ki, Daşnaksütun partiyası erməni-tatar soyqırımının əsas səbəbkarıdır, dəfələrlə bilərəkdən təxribat törədiblər. "Fidayev" dəstələri qonşu tatar əhalisinə qarşı hücumlar etmişdir, tatarlar öz növbəsində ermənilərə qarşı vuruşurdular.

Daşnaksütun partiyasının əsas məqsədi yalnız ermənilərdən ibarət kompakt ərazi yaradaraq gələcəkdə muxtar Ermənistanın əsasını qoymaq səyləri ilə izah edilirdi".

Soyqırım dəhşətli taun, qasırğa kimi yoluna çıxan hər şeyi məhv edib çoxsaylı günahsız insanların həyatına son qoydu.

Beləliklə, yüz il ərzində ermənilərin apardığı siyasət nəticəsində Azərbaycanda onların sayı 24 dəfə artdı. Əgər XIX əsrdə onlar 10000 nəfər idilərsə, XX əsrin əvvəlinə onların sayı 20000 nəfərə qədər artdı.

Süni demoqrafiya prosesləri ilə eyni zamanda ermənilər "guya Kiçik Asiyada mövcud olmuş (Qafqaz xaricində) IV, VI, XI [7] əsrlərdə itirdikləri dövlətlərini yaratmağa" can atırdılar. Nəticədə, 1500 il müddətində öz dövlətləri olmayan ermənilər, XIX-XX əsrlərdə qədim Azərbaycan ərazilərində özlərinə lider rolunda çıxış edən erməni triadası: qriqorian kilsəsi, "Daşnaksütun" partiyası, zəngin və çoxsaylı erməni diasporunun müştərək fəaliyyətilə dövlət yaratmaq qərarına gəlmişlər.

Beləliklə, 1828-ci ildən 1918-ci ilə qədərki tarixi hadisələr Erməni dövlətçiliyinin yaranmasına qədər "Erməni vilayəti"nin yaranmasının ilk mərhələsi sayılır.

Tarixin şahidi olduğu hadisələr, ermənilərin Qafqaza köçürülməsi siyasəti "Qafqazı qana buladı". Saray müşaviri V.F. Mayevski yazırdı: Daşnaksütun və ona bənzər cəmiyyətlər Türkiyədə, həmçinin Qafqazda [5] erməni xalqının fəlakətinin əsas mənbələri sayılır.

Məlumdur ki, Daşnaksütyun partiyasının yaradıcısı və liderlərindən biri olan O. Kaçaznuni 1923-cü ildə bütün səmimiyyəti ilə söyləmişdi: "zalım taleyinə acı-acı şikayətlənmək və bədbəxtçiliklərimizin səbəbini digərlərində axtarmaq – biz ermənilərin milli psixologiyasının xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir".

1905-1906, 1918, 1992-ci illərdə baş vermiş hadisələrdə həddən ziyadə oxşarlıqlar mövcuddur. Qərb və rus mətbuatı bu hadisələrdə hər zaman olduğu kimi indidə, ümumi dini tellər ilə bağlı olan ermənilərə rəğbətini nümayiş etdirir.

Xristian təəssübkeşliyindən doğan "erməni məsələsi" müəyyən xarici siyasi dairələrin marağına uyğun gəldiyi üçün artıq siyasi möhtəkirlik alətinə çevrilib.

Beləliklə, uzunmüddətli məqsədli fəaliyyətlər, habelə 1918-ci ildə yaranmış əlverişli tarixi şəraitin məntiqli nəticəsi tarixin özü qədər qədim Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan İrəvanda Ermənistan dövləti yaradılmasına gətirib çıxartdı.

II Dünya müharibəsindən sonra sovet hökumətinin xeyli sayda erməni mühacirini Qərbi Azərbaycanda məskunlaşdırması, 1948-1953 və 1988-ci illərin deportasiyaları və soyqırım siyasəti nəhayətdə, Ermənistan Respublikasında Azərbaycan-türk varlığına son qoydu, "Şərgi-Ermənistan"nın yerdə qalan hissəsi və ya Qarabağ uğrunda "əzabkeş erməni xalqının mübarizəsi" isə Azərbaycan ərazilərinin 20%-nin işğalı ilə tamamlandı.

Bir sözlə XX əsrdən etibarən ermənilər "Ermənistan krallığı"nı yaratmaqdan ötrü Cənubi Qafqazda separatizm, terrorizm fəlakəti yayan dağıdıcı qüvvəyə çevrildilər. Xəstə təxəyyüldən doğan iddiaların kənar müdafiəçiləri bütün dövrlərdə, xüsusilə son iki yüzillikdə hadisələrin gedişatına açıq və gizli təsir göstərdi, hətta çarizmi yıxıb-dağıtmış əski sovet dövləti və indiki Rusiya dövləti Rusiya İmperiyasının müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Svietoxovski T. Cənubi Qafqazın, xüsusən də Azərbaycanın tədqiqi üzrə mütəxəssis. "1905-1920-ci illərdə Azərbaycan Rusiyanın tərkibində. Müsəlman cəmiyyətində milli eyniliyin qurulması" adlı monoqrafiyanı dərc edib. (English, Russian, Azerbaijan, 1905-1920-ci illər. The shaping of a National İdentity in a Muslim Community; Cambrige University Press, 1985- p.290)
2. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Публицистические сочинения. Том 1, СПб., 1904.
3. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999, гл. VI
4. Кариби. Красная книга. Тифлис, 1920, с.49-50
5. Маевский В. Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса. Тифлис, 1915.
6. Ордубади Мамед Саид. История возникновения армяно-мусульманского конфликта на Кавказе. Баку, 1911. Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər (sənələr). 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991
7. Саркисян Г.Х., Худаверян К.С., Юзбашян К.Н. Потомки Хайка. Ереван, 1998, гл.VI и VII
8. Сеидзаде Д.В. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века. Баку, 1978, с.25
9. Шавров Николай. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911,с.63-64
10. Altstadt Audrey. The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule. Hoover Institution Press, Stanford, 1993, p.40
11. Swietochowski Tadeusz. Russian Azerbaijan, 1905–1920. The Shaping of a National Identity in a Muslim Community. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. p.39
12. Villari Luigi. Fire and Sword in the Caucasus. London: T. F. Unwin, 1906, p,145.
13. Villari, Chapter "Nakhitchevan And The May Massacres", p.195 (1876-1959)
14. http://www.armenianhouse.org/villari/caucasus/fire-and-sword.html

THE BLOODY RESULTS OF ARMENIANS TERRITORIAL CLAIMS IN THE SOUTH CAUCASUS AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY THE
SUMMARY

At the beginning of the 20th century the Armenian Dashnaks, who took advantage of the situation created as a result of the criminal colonial national policy pursued by Romanov's Russia, committed yet another criminal acts on the original Azerbaijani lands with the goal of clearing these lands of their real owners – the Azerbaijani Turks.

As a result of mass slaughter and large-scale pogroms, thousands of Azerbaijanis were killed, hundreds of Azerbaijani villages were plundered and wiped out by Armenian barbarians in Baku, Shusha, Zangazur, Irevan, Nakhchivan, Ganja and other regions in 1905-1906.

КРОВАВАЯ РЕЗУЛЬТАТЫ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ПРЕТЕНЗИЙ АРМЯН НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА
РЕЗЮМЕ

В начале XX столетия дашнаки-армяне, воспользовавшие ситуацией, сложившейся в результате преступной колониальной – национальной политики, проводимой романовской Россией, совершили очередные преступные деяния на исконных азербайджанских землях с целью очистить эти земли от их настоящих владельцев – азербайджанских тюрков.

В результате массовых резней и широкомасштабных погромов были уничтожены тысячи азербайджанцев, разграблены и стерты с лица земли сотни азербайджанских деревень армянскими варварами в Баку, Шуше, Зангезуре, Иреване, Нахчыване, Гяндже и в других регионах в 1905-1906 гг.

К.и.н., проф **Марем ДОЛГИЕВА**
Ингушский государственный университет, и.о. зав. отделом новой и новейшей истории Ингушетии научно-исследовательского института им. Ч.Э. Ахриева г. Магас, Республика Ингушетия.

РОЛЬ ИНГУШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ПО ВОЗВРАЩЕНИЮ НАРОДА ИЗ ДЕПОРТАЦИИ 1945-1957 ГГ.

Keywords: deportation of peoples, Ingush, Chechens, Kazakhstan, intellectuals
Ключевые слова: депортация народов, ингуши, чеченцы, Казахстан, интеллигенция

История ингушского народа – одна из самых трагических: ингуши вынуждены были постоянно вести борьбу за выживание. Их подвергали переселению в Османскую империю вместе с другими горцами Северного Кавказа в 1865 г. На протяжении всего XX века они пережили ряд войн и социальных потрясений, в том числе депортацию, в результате которой погибла половина населения, а также этническую чистку ингушей с территории Пригородного района и г. Владикавказ в 1992 г. и т.д. Ингушская интеллигенция и духовные лица преследовались в разные исторические периоды.

Но самым тяжелым и страшным периодом в судьбе народа был век кровопролитий и сталинско-бериевской экзекуции. Страна советов, в чьи идеалы так свято верили все народы, стала для них тюремным лагерем, в котором покалечены тысячи и тысячи человеческих судеб [2, С. 27].

В период, когда шла Великая Отечественная война и лучшие сыны Ингушетии воевали на всех фронтах, проявляя мужество и стойкость, сталинско-бериевское руководство приняло решение депортировать ингушей и чеченцев в Казахстан и Среднюю Азию.

Всех ингушей и чеченцев объявили изменниками Родины, предателями, «врагами народа» обвинив в сотрудничестве с врагом. Однако доподлинно известно, что территория Чечено-Ингушской АССР в годы войны не была оккупирована. В ходе Малгобекской оборонительной операции, враг был остановлен на подступах к Ингушетии.

Под таким выдуманным поводом ингушей и чеченцев депортировали с родной земли, где с незапамятных времен жили и умирали их предки и это «можно с полным правом назвать геноцидом» [3. С.100].

Операция под кодовым названием «Чечевица» началась на рассвете 23 февраля 1944 г., в день Красной Армии и Военно-Морского флота. Этот день был властями выбран не случайно, во-первых, в праздничный день легче было собрать людей и во - вторых руководство страны получало удовольствие выселяя целые народы в праздничные дни, (балкарцев 8 марта, ингушей и чеченцев 23 февраля, 6-7 ноября карачаевцев).

Спецоперация по выселению народа длилась два часа. На сборы давали 20 минут, а затем всех погрузили в заранее подготовленные «студебеккеры» [7,] и доставили к железнодорожным вокзалам, где стояли готовые составы. Вагоны, в которых везли депортируемых, были приспособлены для перевозки скота, они продувались со всех сторон.

В рапорте начальника ОСП ГУЛАГа НКВД СССР Мальцева на имя заместителя НКВД СССР Чернышева говорилось: «В связи с недостатком продовольствия и теплой одежды у спецпереселенцев, плохим отоплением вагонов и медленным передвижением среди спецпереселенцев наблюдаются случаи заболеваний» [4, С. 66].

По официальным данным в пути следования ингуши и чеченцы потеряли до полутора тысяч человек. Ингуши потеряли более 9% населения [11, С. 31].

Поголовному и принудительному переселению подверглись все без исключения, участники войн, независимо от занимаемого служебного положения, представители советской партноменклатуры, работники силовых структур, среди которых были старики, женщины и дети. Вместе с республикой и народом их участь разделила творческая, научная интеллигенция и религиозные деятели.

Профессиональный состав ингушской интеллигенции состоял в основном из сотрудников научно-исследовательских учреждений, учителей, писателей и поэтов, государственных слу-

жащих, работников культурно-просветительных учреждений и хозяйственных организаций, врачей и среднего медицинского персонала и т.д.

Основная масса интеллигенции была мобилизована в Советскую Армию, сражалась на различных фронтах Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., о чем свидетельствуют архивные источники и награды, полученные в годы пребывания на фронте. Несмотря на это, они были отозваны с фронтов и отправлены в след своему народу, оказались рассеянными на территории Казахстана и Киргизии.

Находясь в постоянном напряжении от собственного бессилья и безысходности, видя, как гибнет народ, от неслыханного произвола государства национальная интеллигенция была доведена до предела. Наблюдалась чрезмерно ранняя смертность среди ингушей. Особенно высок процент смертности среди представителей интеллигенции, которые испытали на себе весь ад ужасов советского террора [1, С.171].

По данным, приведенным исследователем Л.Я. Арапхановой, за первые 20 месяцев ссылки погибли 62 579 ингушей и чеченцев [1, С.168].

Представители ингушской интеллигенции с большим трудом устраивались в депортации на работу по специальности. Многих из них увольняли с работы без объяснения причин.

Даже самые высокообразованные из них не имели возможность трудоустроиться в соответствии с образованием и опытом. Не было возможности карьерного роста, выполняемая работа зачастую была просто унизительной и без гарантий постоянства [2, С.27].

Из материалов устных историй известно, что Хава Мурцаловна Куркиева, выпускница Горского désинститута, ставшая затем аспиранткой Ингушского НИИ краеведения, которая в депортации потеряла родителей и детей, собрав все свои силы, стала искать работу. В конце концов, была принята учительницей биологии в местную школу. Директор и все другие учителя в отличие от нее были без высшего образования. Вместо поздравительных и напутственных слов директор сказал Хаве:

- Вы только не забывайте, товарищ Куркиева, почему вас сюда привезли.

На что она ответила:

- Кто нас привез, товарищ директор, тот и увезет [5, С.504].

Все тринадцать лет ссылки эти люди, насильно выселенные из родных мест и заброшенные в отдаленные города и поселки Казахской ССР, и Киргизии, никогда не теряли надежду на восстановление справедливости к своему народу. Некоторые представители ингушской интеллигенции, не страшась репрессивных последствий, настойчиво обращались с письменными заявлениями в адрес разных руководителей верховной власти страны с целью, чтобы восстановить справедливость в отношении ингушей.

В тяжелые годы депортации зарождается ингушское и чеченское национальное движение. Движущей силой этого движения были представители интеллигенции ингушей и чеченцев.

Известно, что многие представители депортированных народов отправляли в Москву огромное количество писем с просьбой вернуть их на свою историческую родину. Ингушская интеллигенция в этом вопросе проявляла особую активность.

Известные ингушские писатели Джемалдин Яндиев, Идрис Базоркин, Хаджибикар Муталиев, Багаудин Зязиков и другие отправляли письма в Москву. Были обращения и от простых тружеников, от участников войн. По мнению исследователя Магомеда Адамовича Матиева, решающую роль сыграли обращения более грамотной и организованной части населения – интеллигенции, которая к тому же лучше владела языком партноменклатуры [10, С.25].

Особенно активизировалась деятельность интеллигенции после смерти Сталина. У депортированных народов появилась надежда на возвращение. Целыми делегациями они стали выезжать в Москву. Известно, что ингушская и чеченская делегации несколько раз были в Москве.

Начало работы XX съезда, а также его решения открыли простор для широкого потока писем в центральные органы партии, власти, а также лично к различным партийным и государственным деятелям. В связи, с чем секретариат ЦК КПСС вынужден был принять специальное Постановление «О письмах чеченцев, ингушей, балкарцев, карачаевцев, калмыков и немцев» [9, С. 351.].

Не отставляла мысль о возвращении ингушей на свою родину патриарха ингушской литературы Идриса Базоркина. Он едва ли не первым поднимает свой голос в защиту обездоленных.

В конце 1953 – начале 1954 гг. он пишет свое знаменитое «Письмо к руководству Советского Союза». Этот многостраничный документ убедительное свидетельство исторической правды, которая развенчивает измышления фальсификаторов этого периода истории ингушей и других репрессированных народов, которые были созданы под воздействием сталинско-бериевской пропаганды. Было много других обращений, в создании которых И. Базоркин принимал самое непосредственное участие.

С нашей точки зрения, это обращение представляет собой, по сути, важнейший и, к сожалению, недостаточно изученный исторический документ. В нем каждая выстраданная автором строка является убедительным аргументом, доказывающим несостоятельность любых попыток найти «причины» депортации целого народа. Этот период в деятельности И. М. Базоркина оценивается в «Истории Ингушетии» следующим образом: «В Казахстане и Киргизии начинается национальное движение за возвращение на Родину. Неформальным лидером этого движения стал писатель Идрис Муртузович Базоркин работавший в то время главным администратором Киргизского театра оперы и балета…» [6, С.531]. Авторитет литератора основывался не только на признании его таланта, но и моральных качеств писателя, основу которых составляли лучшие традиции народа, воспринятый им патриотизм и дружба народов. И в этот напряженный период общественной деятельности он не переставал творить и накапливать материал для своих будущих произведений. Было много других обращений, в создании которых И. Базоркин принимал самое непосредственное участие.

С просьбой донести до руководства страны объективную информацию о положении дел, внять голосу разума и обратить внимание на незаслуженное наказание ингушей к писателю, депутату Верховного Совета СССР Н.С.Тихонову в 1956 г. обратились представители ингушской интеллигенции. Это было знаменитое «письмо 13-ти» в Президиум Центрального комитета КПСС, среди них были бывший директор НИИ, кандидат филологических наук Д. Мальсагов, бывший председатель Союза советских писателей ЧИАССР Д. Яндиев, члены Союза писателей И. Базоркин и Б. Зязиков и другие [1, С.185].

Представители интеллигенции писали письма на имя руководителя государства Н.С. Хрущева с просьбой ингушам разрешить вернуться на историческую родину и другие документы, направлявшиеся в различные инстанции В июне 1956 г. объединенная чечено-ингушская делегация в Кремле встретилась с А.Микояном. В ходе этой встречи обсуждались вопросы возвращения депортированных народов на свою родину. В составе делегации из 19 человек, на приеме у А. И. Микояна в 1956 г. среди представителей двух депортированных народов были женщины, известные участницы движения – Жанетта Зязикова, Эсет Ташухаджиева, Мадина Созеркоевна Мальсагова, Албагочиева Марета (врач), Тутаева Иза (врач), Дахкильгова, Льянова… Одна из них была еще студенткой.

Жена известного общественно-политического деятеля Идриса Зязикова Жанетт Ярычевна Хантыгова подготовила девочку Зязикову и отправила в Москву с командой футболистов из Киргизии, чтобы она отвезла письмо, которое потом передадут в Кремль.

Не вызывает сомнения, что подобные инициативы ингушской интеллигенции оказали определенное позитивное влияние на принятие руководством страны решения о восстановлении Чечено-Ингушской республики

В 1957 г. 9 января был принят указ «О восстановлении ЧИАССР и упразднении Грозненской области». В тот же день вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР «О восстановлении ЧИАССР в составе РСФСР». Ингуши и чеченцы стали возвращаться на свою историческую родину. И в этом процессе интеллигенция внесла свою лепту. В качестве врача эшелон с репатриантами сопровождала Мальсагова Мадина Созеркоевна. Она окончила медицинский институт во Фрунзе и была одной из первых дипломированных терапевтов среди ингушек [5, С. 571].

К весне и лету 1957 года усилился поток ингушей и чеченцев, возвращающихся в родные места. Власти чинили разные преграды и препятствия для возвращающихся на родину ингушей и чеченцев, временно прекращая выезд депортированных. В связи с этим наиболее передовая часть населения выходили на демонстрацию с требованием отправить их на Родину.

В отношении ингушей справедливость была восстановлена не до конца, ряд исторически принадлежавших ингушам земли остались в составе СОАССР.

Мирится с таким положением дел ингуши не желали, в связи с этим многочисленная ингушская делегация выехала в Москву для встречи с руководством страны. Неоценимую помощь в организации встреч с представителями властей оказал доцент МГУ – востоковед Нурдин Ахриев. В результате его поддержки ингушские делегаты были приняты Председателем Президиума Верховного Совета РСФСР Ясновым [10, С.26].

Как известно из источников ингушам объяснили, что вопрос Пригородного района и части Владикавказа был согласован с представителями оргкомитета по восстановлению ЧИАССР. Выступивший против такого решения видный общественно-политический деятель Ингушетии А-Г. Д. Тангиев был исключен из состава Оргкомитета.

Несмотря на все эти сложности, ингушский и чеченский народы выстояли, выдержали в этих тяжелейших условиях, сохранили свои нравственные и культурные ценности, вернулись на историческую родину, и в этом большая заслуга была представителей интеллигенции.

Представители ингушской интеллигенции, в основном, давали верную оценку совер-шившегося геноцида по отношению к народу. Они продолжали поднимать свой голос в защиту прав ингушского народа и после возвращения из ссылки, требуя завершения реабилитации ингушей. Территориальная же реабилитация так и не состоялась, хотя законодательная база для этого у России имеется. Исторические земли ингушей, Пригородный район и часть Малгобекского района и Владикавказ так и остались в составе РСО Алания.

Следовательно, одним из факторов, усугубляющих напряженность на Северном Кавказе, является проблема не полной реабилитации репрессированных народов – ингушей, чеченцев, карачаевцев, балкарцев, курдов, чеченцев – акинцев и т.д.

Для разрешения проблем, связанных с депортацией народов сегодня необходимо реализовать Закон «О реабилитации репрессированных народов» принятый благодаря деятельности интеллигенции всех депортированных народов, 26 апреля 1991 года,

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Арапханова Л.Я. Спецпереселенцы. История массовых репрессий и депортация ингушей в XX в. Москва, «Андалус», 2004. с.319
2. Арапханова Л.Я. Политическая элита ингушей в условиях репрессивной политики Советского государства//Сборник статей МГУ, Школа-2005, «Социально-политическая мысль», 2005
3. Акиева П.Х. Правовой аспект осени 92-го//Сб-к статей 70 лет депортации ингушского народа, Отв.ред. А.Д. Яндиев, Магас, 2014. с.428
4. Белая книга. Из истории выселения чеченцев и ингушей. 1944-1957 гг. Воспоминания, архивные материалы, фотодокументы. Грозный-Алма-Ата. 1991.
5. Гешаев М. Знаменитые ингуши. Кн.1. Магас. 2003. с.504
6. История Ингушетии. Коллективная монография // Отв. ред. Н.Д.Кодзоев, 4-ое издание, Ростов-на-Дону, Южный издательский дом, 2013. с.600
7. Интернет-ресурс, http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/176100 (дата обращения 3.03.2017)
8. Интернет-ресурс http://nacmuzeychr.ru/589-rol-zhenshchiny-v-usloviyakh-deportatsii (дата обращения 3.03.2017)
9. Ингуши: депортация, возвращение, реабилитация, 1944-2004: Документы, материалы, комментарии / Авт.-сост. Я.С. Патиев. – Магас, 2004.
10. Матиев М.А.К вопросу о роли интеллигенции в деле восстановления ингушской государственности//Сб-к. докладов международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию IIсъезда ингушского народа. Магас.2015. с.207
11. Некрич А. Наказанные народы // Родина. 1990. №6. С. 31

THE ROLE OF THE INGUSH INTELLIGENTSIA RETURN FROM EXILE OF THE PEOPLE 1945-1957 GG.

SUMMARY

The article deals with one of the most tragic periods in the history of the Ingush and Chechen people associated with their resettlement in Kazakhstan and Central Asia. The purpose of this article to show what role in the life of deported peoples played Ingush intelligentsia. Thanks to the tireless work, the insistent appeals to the leadership of the country's intellectuals, deported peoples returned to their homeland, to preserve their national identity.

Д.ф.в арткритицизме. **Исмет ЗААТОВ**
Ведущий научный сотрудник
Института истории им. Ш. Марджани Академии наук
Республики Татарстан Российской Федерации

КРЫМСКОТАТАРСКОЕ СЦЕНИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО И ДЕПОРТАЦИЯ

Açar sözlər: Krım tatarlarının deportasiyası, SSRİ, xüsusi köçürülmələr, NKVD (Daxili İşlər Üzrə Xalq Kommissarlığı)
Keywords: deportation of the Crimean Tatars, the USSR, special settlements, the NKVD (People's Commissariat of Internal Affairs (from 1935 to 1946; since 1946 - Ministry of Internal Affairs, MVD).
Ключевые слова: депортация крымских татар, СССР, спецпоселения, НКВД

Поголовное выселение с исторической родины крымских татар 18 мая 1944г., наряду с утерей национальной государственности, является самой трагической страницей в истории крымскотатарского народа.

Согласно постановлению ГКО № 5859 «О крымских татарах» от 11 мая 1944г. Крымских татар жителей южных районов Крыма выслали в северные, а северных районов в южные регионы СССР. Спецпереселенцам запрещалось покидать территорию спецпоселения. Все спецпереселенцы обязаны были еженедельно отмечаться у коменданта. Несанкционированное покидание пределов места поселения в первый раз наказывался пятидневным арестом, а повторное нарушение рассматривалось как "побег с места ссылки" и каралось 20-ю годами заключения. Эти меры регулировались постановлением Совета Народных Комиссаров СССР за № 35 от 8 января 1945 года. По данным НКВД из Крыма были депортированы 44006 семей крымских татар в количестве 191088 человек. По оценкам советских официальных органов число погибших крымских татар в ходе выселения составляет 15 – 25 % (в вагоне заболела и умерла родная сестра автора данной статьи Саиде). В «Исторической справке», составленной активистами крымскотатарского национального движения на основе материалов проведенной ими переписи, численность выселенных крымских татар составляла 238 тыс. человек, из которых с мая1944 по январь 1946 года от голода, холода, болезней, невыносимых условий в местах депортации умерло 110 тыс. человек (46,2%).

На фронтах были изданы специальные приказы об увольнении из армии и отправки в спецпоселения воюющих крымских татар. Исключение было сделано лишь для старших офицеров, которые подверглись высылке уже после окончания войны. По официальным сведениям в 1949 году в местах депортации насчитывалось 8995 крымских татар - участников войны, в том числе 524 офицера и 1392 сержанта, 11000 крымских татар призвали в трудовую армию. Заместитель наркома внутренних дел Узбекской ССР Меерсообщал наркому внутренних дел СССР Чернышеву, что в июле 1944 года в Наманганской области болели до 40% спецпереселенцев, а в Пахтакорском районе Самаркандской области среди них наблюдалось "поголовное заболевание малярией". Согласно официальной статистике, с мая по ноябрь 1944 года, от болезней и истощения в Узбекистане умерли 10 тыс. 105 спецпереселенцев из Крыма.

С целью уничтожения памяти о многовековом проживании в Крыму, сформировавшегося на Крымском полуострове крымскотатарского этноса и окончательной ликвидации культурного наследия народа были сожжены все книги на крымскотатарском языке, включая древние рукописи и труды Ленина - Сталина, снесены мечети, мусульманские кладбища, переименованы крымскотатарские населенные пункты Крыма. В местах депортации народ был лишен школ, книг, прессы на родном языке, всех институтов национальной культуры но, несмотря на все это, сумел сберечь свои традиции, обычаи, язык, веру, культуру.

В деле сохранения крымскотатарской культуры в депортации огромную роль сыграли деятели национальной культуры и крымскотатарские мастера искусств. До войны в Крымской АССР функционировали Крымский государственный татарский драматический театр, Крымский государственный татарский театр оперы и балета, Крымский республиканский

ансамбль песни, музыки и пляски крымских татар, Татарский хор Крымского республиканского радиокомитета, Ансамбль татарских народных инструментов Крымского республиканского радиокомитета. В городах и селах действовали сотни любительских крымскотатарских музыкальных и театральных коллективов. Крымскотатарские профессиональные творческие коллективы 26 июня 1941 г., должны были принять участие в торжественном открытии Дней культуры Крымской АССР в Татарской АССР. Год готовилась концертная программа, были приобретены билеты до Казани, развешаны афиши (1, с. 9). Но 22 июня в четыре утра фашистская Германия бомбила крымский Севастополь и началась война. В первый же дни войны артисты крымскотатарских сценических коллективов призывного возраста были призваны в действующую армию и отправлены на фронт (2,с.13). Остальные крымскотатарские артисты были включены в состав фронтовых концертных бригад выступавших перед советскими бойцами в воинских частях, в госпиталях и на передовой (3, с. 106 – 108). За два дня до вступления немецких войск в Симферополь, 30 октября 1941 года в столице Крымской АССР Симферополе, в экстренном порядке были собраны все творческие работники республики. Перед ними выступили второй секретарь Крымского обкома ВКП (б) Меньщиков и начальник Управления по делам искусства при Совете народных комиссаров Крымской АССР Амет Камилев (4, с. 164), объявившие о том, что Красная армия и органы советской власти вынуждены временно оставить Симферополь и Крым. Всем было предложено на свое усмотрение устраивать свою жизнь (5). Управление искусств уже было эвакуировано в Краснодар. Почти все творческие работники Крыма, за исключением некоторых актеров Крымского государственного русского драматического театра имени Горького и других сценических коллективов автономии еврейской национальности, эвакуированных ранее в Среднюю Азию, остались в брошенном городе. 7 ноября фашисты при помощи директора Крымского государственного русского драматического театра Станислава Адамовича Томского собрали в здании театра всех оставшихся в городе актеров театров и артистов других творческих коллективов и объявили, что уклоняющиеся от работы артисты русского и крымскотатарского театров, будут караться оккупационными властями по законам военного времени, потребовав при этом незамедлительного возобновления деятельности обоих театров (3, с. 15).

По требованию оккупационных властей, из репертуара театров были исключены пьесы пропагандировавшие межклассовый антагонизм и классовую борьбу, а также прославлявшие большевизм и коммунистический строй. В годы оккупации на симферопольской сцене продолжала ставиться русская и частично европейская классика, музыкальные спектакли на основе крымских и восточных легенд, комедии и музыкальные пьесы из народной жизни. Периодически в оккупированном Симферополе предпринимались попытки наладить работу украинской и армянской театральных трупп, а также грузинского сценического коллектива.

К примеру, 2 июня 1942 года труппа украинского музыкально-драматического театра поставила оперу «Запорожец за Дунаем» (1, с. 22). В газете «АзатКърым» за 16 февраля 1943 года, в рубрике «Театр» также сообщалось о постановке украинской труппой спектакля Н.В. Гоголя «Майысгеджеси» («Майская ночь» - И.З.). Художником – постановщиком спектакля был участник подпольной группы крымского театра Барышев.

Так по сообщению газеты «АзатКърым» от 7 октября 1942 года армянская театральная труппа играла на сцене Симферопольского театра музыкальную пьесу У.Гаджибекова «Буолмазса, о олсун» (1, с. 23). Крымскотатарский драматический коллектив и музыкальный ансамбль из города Сакъ (Саки) под руководством Усеина эфенди давал концерты в концлагерях советским военнопленным. Об этом сообщалось в той же газете 20 октября 1942 года.

Большое внимание оккупационные власти уделяли крымскому русскому театру. Это особое внимание к театру и к материальному обеспечению работающих в нем артистов было оговорено в специальном приказе оккупационного Штаба пропаганды «Крым» (6, с. 105),(7). Согласно этого приказа, от крымского русского театра требовалась сверх интенсивная творческая работа. По требованиям Штаба, труппа Симферопольского театра должна была через каждые четырнадцать дней выпускать не менее одного премьерного спектакля. За одиннадцать дней в промежуток с 25 мая по 5июня 1943 года в Симферопольском театре состоялись премьеры три-

надцати спектаклей к ряду. Буквально через неделю, в течении семи дней с 12 по 18 в этом же театре прошло пять спектаклей для военнослужащих и гражданских лиц, два спектакля для военнослужащих и имеющих пропуска для ходьбы в запрещенное время и один спектакль для молодежи города. Впрочем, творческая деятельность Симферопольского театра этим не ограничивалась. Было сыграно три спектакля перед раненными солдатами вермахта в госпиталях и один в «Солдатском доме». Артистами театра также были отработаны два спектакля на выезде в Севастополе и проведены две творческие встречи с их участием (6, с. 105) (9).

Активная деятельность отдела культуры Штаба по проведению организационных мероприятий в сфере налаживания работы зрелищных предприятий Крыма, привело к оживлению русских театральных коллективов и других городов полуострова. Усиление руководства и изменение в кадровом составе Ялтинского театра имени А.П. Чехова привело к увеличению постановок спектаклей и увеличению его посещаемости и доходов. Посещение зрелищных предприятий и музеев Крыма в годы оккупации для населения, и в том числе для военнослужащих оккупационных войск было платным (10,с. 49). Труппа Ялтинского русского театра активно обслуживала дома отдыха и санатории, в которых до 14 мая 1943 года ялтинским артистам удалось организовать тридцать два выступления перед отдыхающими в них солдатами вермахта. Две художественные труппы были созданы и в Алуште, выступавшие перед солдатами ежедневно. Также планировалось в те дни, открытие театра и в Алупке (6, с.105), (11). Все это дало оккупантам основание утверждать, что «русская культура не уничтожена, а напротив, немецкие солдаты смотрят русские спектакли и слушают русскую музыку» (6, с. 106).

Преференциальный подход Штаба пропаганды к деятельности крымского русского театра и наоборот дискриминационный к работе крымскотатарского театра в начальной стадии оккупации, отмечают в своих работах и некоторые московские исследователи (12, с.12).

Тем временем, располагавшимся в Сочи Советом народных комиссаров Крымской АССР, в ускоренном порядке стали предприниматься первые шаги по возвращению из эвакуации артистов крымских театров и ансамблей с целью восстановлению сети зрелищных учреждений искусств Крыма. По распоряжению председателя правительства Крымской АССР в эвакуации Исмаила Сейфуллаева было подготовлено и принято следующее: «Постановление СНК Крымской АССР № 66 от 23 сентября 1943 г. г. Сочи.

«О созыве артистов Крымского государственного театра имени М. Горького, Севастопольского театра им. Луначарского и Ансамбля песни и пляски крымских татар».

23 октября 1943 г. жандармы на мотоциклах, с собаками, под конвоем стали свозить в театральный двор артистов крымскотатарского театра за отказ подчиниться жандармы угрожали расстрелом. Артистам объявили, что их в качестве «остарбайтеров» вывозят из Крыма (5). Их повезли в Херсон, оттуда в Николаев, а затем в Одессу. Во время остановки перед Николаевом нескольким молодым актерам удалось бежать и вернуться обратно в Симферополь (13, с. 15) (14). Была вывезена почти половина состава крымскотатарского театра. Остальные артисты театра и ансамбля песни и пляски тогда продолжали работу в Симферополе.

Штат восстанавливаемого в Краснодаре Ансамбля песни и пляски крымских татар составил 44 штатные единицы. Уведомления об отзыве в Краснодар были отправлены шестнадцати бывшим работникам ансамбля. К середине ноября удалось прибыть для продолжения работы в ансамбле только лишь четырем крымскотатарским артистам. Окончательно решить вопрос с пополнением творческого состава ансамбля предполагалось по возвращению в Крым.

В плане начальника Управления по делам искусств при СНККр. АССР Молоденкова было указано, что весь объем работы по налаживанию репетиционной и творческой работы создаваемой эстрадно-концертной группы и татарского хора замыкался на деятельности бывшего директора русского театра Арбенина и бывшего художественного руководителя Ансамбля песни и пляски крымских татар Шерфединова. В этом плане не упоминался Ансамбль песни и пляски крымских татар, хотя его воссоздание в тексте постановления Сейфуллаева отдельным пунктом. Вместо него фигурировал Хор крымских татар. Причиной этому послужила невозможность на тот момент собрать в Краснодаре артистов балета ансамбля ввиду нахождения одной их части в оккупированном Симферополе, а другой их части на территории Румынии (15).

В годы оккупации в Крымскотатарском театре действовала антифашистская подпольная группа. Участниками театрального подполья стали композитор и дирижер оркестра, заместитель заведующего музыкальной часть крымскотатарского театра, руководитель крымскотатарской театральной подпольной группы АбибуллаКаври, актер и режиссер крымскотатарского театра, выпускник ГИТИСа Али Теминдар, актер крымскотатарского театра Решад Асанов, актер крымскотатарского театра Эдем Неметуллаев. В борьбе против фашистов им помогали солистка театра, певица СабриеЭреджепова, заведующий музыкальной частью театра, композитор Ильяс Бахшиш и другие крымскотатарские артисты. Каври, Теминдар и Асанов были схвачены и расстреляны гитлеровцами в 1943 г. (8, с. 78 - 81).Сыгранный 23 января 1944 года благотворительный спектакль У. Гаджибекова «Аршин мал алан» (выручка от него предназначалась малоимущим горожанам), стал последним спектаклем, сыгранным артистами крымскотатарского театра в Крыму вплоть до воссоздания Крымскотатарского музыкально-драматического театра в 1990 году.

Начальник Управления по делам искусств при СНК Крымской АССР Молоденков, с целью организации скорейшего становления деятельности Ансамбля песни и пляски крымских татар в своем письме за № 80/и от 3 февраля 1944 года к начальнику Управления по делам искусств при Совете Народных Комиссаров РСФСР Н.Н. Беспалову, ссылаясь на приказ предусматривающий восстановление Ансамбля песни и пляски крымских татар Комитета по делам искусств Совета Народных Комиссаров СССР, просит начальника российского управления обеспечить ансамбль песни и пляски всеми необходимыми материалами (16). 4 февраля 1944 года Молоденков шлет письмо за № 81/и председателю Комитета по делам искусств Совета Народных Комиссаров СССР Храпченко. В нем, он, ссылаясь на текст о восстановления Ансамбля песни и пляски крымских татар приказа Комитета по делам искусств при СНК СССР также просит свое союзное руководство оказать всемерную поддержку в его восстановлении (17).

Тем временем угнанная фашистами труппа крымскотатарского театра поездом из Одессы через города Кишинев — Унгены – Яссы — Бухарест проследовала в административный центр румынской Добруджи город Констанцу. На тот момент, в Добрудже насчитывалось более 300 крымскотатарских сел, издавалось несколько крымскотатарских газет и журналов, действовали крымскотатарские любительские театральные группы, фольклорные ансамбли, студенческие ассоциации, функционировала стройная сеть объединения крымскотатарских национальных обществ (18, с. 74). Спустя месяц после прибытия в Румынию, актеры крымскотатарского театра, несмотря на отсутствие театрального реквизита, начали подготовку к концерту для соотечественников и местных властей. На средства крымскотатарского «Комитета помощи прибывшим из Крыма» для артистов были приобретены необходимые музыкальные инструменты и пошиты сценические костюмы. Театром руководили И. Бахшиш и М. Велиджанов. Первое представление артистов крымскотатарского театра в виде большого концерта, состоялся в конце марта 1944 года в Констанце, в зале «Транулис» («Фантазия»), второй в концертном зале «Экстраверал». Выступления артистов театра, продолжались начиная с конца осени 1943 года по май 1944 года в городах Констанца, Меджидия, селах Асанша (н. Валулуи Траян), Азаплар (н. Татару), Текирголь (н. Эйфория) и других населенных пунктах Добруджи.

7 апреля 1944 г. датируется последний отчет Управления по делам искусств перед Крымским обкомом партии о состояние дел в Ансамбле песни и пляски крымских татар из Краснодара (21). 13 апреля 1944 г. был освобожден Симферополь и Ансамбль песни и пляски крымских татар во второй половине апреля 1944 года приступил к работе в Симферополе (19). 26 апреля 1944 г. Молоденков направляет начальнику Управления по делам искусств при Совете Народных Комиссаров РСФСР Беспалову справку первой отчетности о состоянии дел в учреждениях искусств Крымской АССР, в которой был отдельно выделен Крымский государственный ансамбль песни и пляски крымских татар впервые вновь упоминался Крымский государственный татарский драматический театр(20).

Видимость нарочито предпринимаемых тогда советской властью попыток восстановления крымскотатарских учреждений искусства на самом деле выглядела, как камуфляж готовящегося поголовного выселения из Крыма крымскотатарского народа. По всему Крыму развернулась компания очищения полуострова от внутренних врагов и ненадежных элементов,

проводимая сотрудниками «СМЕРШ» Главного управления контрразведки и органов НКВД. Согласно донесения Л. Берии от 1 мая 1944 года на имя И. Сталина в ходе «фильтрации» в Крыму было арестовано 4206 человек «антисоветского элемента» (22, с. 87). На имя Берии 7 мая 1944 года была направлена докладная о ходе подготовительных работ к проведению операции переселения крымскотатарского народа с территории Крымской АССР. В докладной оговаривалось выделение для этих целей 2000 грузовиков и 1500 тонн бензина приблизительно к 15 мая, а подготовительную работу по проведению операции считалось возможным закончить к 18 – 20 мая. К подготовке проведения операции приступили сразу же после освобождения Крыма (23, с. 120, 121). Десятого мая 1944 года Берия направил Сталину письмо в котором просил разрешения на начало операции по выселению крымских татар из Крыма, предварительно подготовив проект постановления Государственного Комитета Обороны. 11 мая 1944 года под грифом Совершенно секретно Государственным комитетом обороны было принято постановление ГОКО № 5859 «О крымских татарах». Первый пункт постановления начинался со слов: - «Всех татар выселить с территории Крыма…» (23, с. 123).

В эти дни в зале Крымской филармонии состоялся первый большой концерт крымскотатарских мастеров искусств после освобождения Крыма от немецко-фашистских захватчиков на котором было исполнено вокальное произведение погибшего от рук захватчиков крымскотатарского композитора - подпольщика А. Каври «Яреге мектюп» («Письмо к любимой»). Песня посвящалась памяти всех замученных фашистами в годы оккупации крымчан. Исполнила песню солистка Ансамбля песни и пляски крымских татар Эдие Топчи (24, с. 3). В 17:00 часов 17 мая в кабинет первого секретаря Крымского обкома партии были вызваны председатель Прзидиума Верховного Совета Крымской АССР А. Менбариев и председатель Совета народных Комиссаров Крымской АССР И. Сейфуллаев, где Кобуловым им было зачитано Постановление ГКО от 11 мая 1944 г. (22, с. 96). 18 мая к 6 часам утра все артисты Ансамбля песни и пляски крымских татар были свезены на товарную станцию Симферополя и вместе со своим народом отправлены в Среднюю Азию. В их эшелоне был и товарный вагон бывшего руководства Крымской АССР.

20 августа 1944 г. советскими военными, вступившими на территорию Румынии был закрыт «Комитет помощи прибывшим из Крыма» в Констанце. Сотрудники НКВД начали прочесывать крымскотатарские села в поисках советских граждан. По всей Констанце были вывешены объявления о том, что советские граждане, желающие вернуться в Советский Союз, должны зарегистрироваться в советской военной комендатуре (14). До этого, в Констанцу приезжали представители крымскотатарской диаспоры из Турции и, объясняя артистам, что скоро советские войска займут Румынию, а их репрессируют, предлагали им выехать с ними в Турцию. При выборе коллективом окончательного решения по этому поводу определяющую роль сыграло мнение СеитхалилаОсманова и Ильяса Бахшиша. Напомнив всем об отцах и матерях, братьях и сестрах, оставшихся в Крыму, они смогли уговорить артистов решиться на возвращение в Союз. Всем вывезенным из Крыма в Констанцу артистам военный комендант города объявил, что они в статусе репатриантов возвращаются на родину, в Крым, где будут восстанавливать театр(13). В тот момент никто из крымскотатарских артистов, находившихся в Румынии, толком не знал, что крымские татары уже были высланы из Крыма. 27 октября 1944 года за оказание помощи беженцам из Крыма был арестован лидер крымскотатарской диаспоры в Румынии и большой друг артистов крымскотатарского театра, адвокат Неджип Хаджи Фазыл. После долгих допросов и пыток его расстреляли (1, с.123). Помимо него румынскими «секуристами» в период с 1948 по 1959 годы за помощь крымскотатарским артистам были замучены до смерти еще 16 активистов крымскотатарского движения Добруджи (25, с. 247 – 258). Трое были приговорены к пожизненному заключению (26, с. 59). Один к 20, один к 15 одиннадцать к срокам от 7 до 12, шестьдесят к срокам от 1 до 5 лет лишения свободы (25, с. 223, 224, 231).

В середине ноября 1944 г. труппу Крымскотатарского театра из Констанцы через Черна воду на судне доставили в украинский порт Измаил, а оттуда бричками в советский проверочно – фильтрационный лагерь города Болград. После длившихся несколько месяцев допросов в Болгра-

де из всей труппы арестовали только троих. Директора театра Муртазу Велиджанова, художественного руководителя театра ИбадуллуГрабова, и бывшую работницу театра Эмине Бекирову.

По воспоминаниям артистки театра РемзиеБаккал, после завершения допросов, труппе объявили: «Да, теперь вы уезжаете, но не в Крым, а туда, где уже находится весь ваш народ-изменник. Ваше место там будет пожизненно» - и, приставив к товарному вагону, в который погрузили артистов, конвоиров, отправили в Среднюю Азию. Вагон оказался полным вшей. Все в вагоне моментально, как вспоминают обе артистки, завшивели и, по этой причине, платья на себе никто всю дорогу, которая длилась полтора месяца, не менял. В туалет, видимость которого была наспех сооружена в углу товарного вагона, старался никто не ходить. Ждали остановок. Путь их пролегал в февральскую стужу через Саратов и Казахстанские степи (8,с.121). 18 марта 1945 г. их путь окончился на таджикской станции Исписар, всех спецпереселенцев - артистов распределили по баракам и им надолго пришлось сменить концертные перчатки на рукавицы грузчиков урановой рудыв карьерах.Девятью месяцами раньше театральной труппы в Узбекскую ССР были доставлены артисты бывшего ансамбля песни и пляски крымских татар.

Как известно крымскотатарских артистов призывали на фронт в два этапа, в начале войны в июне - июле 1941 года до прихода немцев и после освобождения Крыма в июне - мае 1944 года. Всего на фронтах Великой Отечественной войны воевало 19 крымскотатарских артистов, также сосланных после окончания войны в места депортации.

В 1948 г. параллельно с репрессиями против крымскотатарских активистов в Румынии, возобновились гонения против крымскотатарских артистов в местах депортации. Несколько десятков деятелей крымскотатарского сценического искусства было арестовано и осуждено на двадцатилетний тюремный срок в Таджикской и Узбекской ССР.

28 апреля 1956 г. вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР №135/42 (с грифом «без опубликования в печати») — о снятии с депортированных народов режима спецпоселения. Но этот указ не снимал с крымских татар обвинения в измене родине и оставлял в силе запрет на возвращение в Крым. Вместе с этим в 1957 г. в Тащкенте был создан государственный татарский ансамбль песни танца «Хайтарма» (называть крымскотатарским было запрещено). В отличие от других депортированных народов, которые тогда вернулись на родину и восстановили свои национальные автономные государственные образования, крымские татары были лишены этого права. Активная деятельность крымскотатарского национального движения вынудило руководство СССР принять Указ Президиума Верховного Совета от 5 сентября 1967 года «О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму». Он признал необоснованность огульных обвинений в адрес крымских татар, но не решил главного вопроса – возвращения народа в Крым. В течение 1970 – 1980 гг. советские власти предпринимали различные шаги по пресечению активного возвращения крымских татар на Родину, сотни активистов крымскотатарского национального движения были осуждены к различным срокам тюремного заключения.Крымскотатарским музыкантам было запрещено озвучивать в своих песенных и музыкальных произведениях озвучивать слово Крым.

Декларация Верховного Совета СССР от 14 ноября 1989 г «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению и обеспечению их прав» и Постановление Совета Министров СССР от 11 июля 1990 г. "О первоочередных мерах по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар в Крымскую область» дали импульс к массовому возвращению крымских татар на историческую родину.В 1989 г. в Крыму был воссоздан Крымскотатарский музыкально – драматический театр, в 1990 г. созданКрымскотатарский фольклорный ансамбль «Къырым», в 1991 г. в Крым был переведен Ансамбль песни и танца крымских татар «Хайтарма», созданы десятки любительских крымскотатарских сценических коллективов, десятки мастеров крымскотатарского сценического искусства работают в Крымской государственной филармонии и в Государственном академическом музыкальном театре Республики Крым, преподают в Крымскомуниверситете культуры искусств и туризма, в Симферопольском музыкальном училище им. П. И. Чайковского, кафедре музыкального воспитания Крымского инженерно – педагогического университета и других высших учебных заведений Крыма. Количество занятых в

профессиональном сценическом искусстве Крыма крымских татар увеличилось по сравнению с додепортационном периодом в среднем в три - четыре раза.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Заатов И. А. Крымскотатарское сценическое искусство в материалах архивов и оккупационной прессы 1941 – 1944 гг. – Симферополь: Доля, 2015. – 348 с.
2. Гани Мурат. Театр санъаты мызын саифелерден. Ташкент. Издательство Гафура Гуляма. 1991.
3. Сабрие Эреджепова. Меним энишли ве ёкъ ушлыёлларым. Акъмесджит. «Таврия» нешрияты. 1991.
4. Велиев А. Боевые офицеры. II том. На русском языке (перевод с крымскотатарского Э. Велиевой). – Симферополь: НАТА. – 2013.
5. «Голос Крыма» № 62 от 22 декабря 2000г. Роза Аирчинская. Мелодия для Арзы.
6. Романько О.В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941-1944) / О.В. Романько. – М.: Вече, 2011.
7. Романько О.В. Мусульманські кмітети на території Криму (1941-1944) та політична діяльність кримськотатарського національного руху під час німецької окупації.//Таврический центр военной истории. Научно – исследовательская лабаратория «Крым во Второй мировой войне 1939 – 1945 гг.». Научное творчество крымских исследователей. Сборник основных научных докладов 2 - го и 3 – го симпозиумов молодых учених. Орджоникидзе – Феодосия, 2013 г. Симферополь «ДИАЙПИ» 2013.
8. Заатов Исмет. Антифашистская деятельность актеров Крымскотатарського театра (1942 – 1943 гг.) // Сборник материалов научно – практической конференции «Участие крымских татар в Великой Отечественной войне 1941 – 1944 гг.». Симферополь. 2015 г.
9. ГААРК. Ф. П – 156. Оп 1. Д 26. Л. 17, 19.
10. Щеколдин С.Г. О чем молчат львы: Крым. Алупка. 1941-1944. – Симферополь, 2009.
11. ГААРК. Ф. П – 156. Оп 1. Д. 26. Л. 19.
12. Шемьи – заде А. Бльшая ложь о крымских татарах как информационное сопровождение репрессий против народа / АйдынШем. – Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2011.
13. 99. Мурад Гани. Полвека в искусстве. – Ташкент. 1990 г.
14. 104. Голос Крыма. № 52 от 22.12.2000 г. Мелодия для Арзы. Роза Аирчинская (И.Бахшиш «Моя автобиография»).
15. ГААРК. Ф. Р – 3076. Оп. 1. Д. 46. Л. 9.
16. ГААРК. Ф. Р – 3076. Оп. 1. Д. 50. Л. 14.
17. ГААРК. Ф. Р – 3076. Оп. 1. Д. 50. Л. 14.
18. Mustecip Ulkusal. Kırım Yolunda Biromür. Ankara. 1999.
19. ГААРК. Ф. Р – 3076. Оп. 1. Д. 50. Л. 62.
20. ГААРК. Ф. Р – 3076. Оп. 1. Д. 50. Л. 77.
21. ГААРК. Ф. Р – 3076. Оп. 1. Д. 50. Л. 41.
22. Бекирова Гульнара. Крымские татары. 1941 – 1991 (Опыт политической истории) / Том 1. – Симферополь: издательский дом «Тезис», 2008.
23. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, грекі, німці. Документи. Факти. Свідчення (1917 – 1991) / Упоряд.: Ю. Білуха, Ольга Власенко. – К.: Муз. Україна, 2004.
24. Алиев Ф. Музыка санатымыздасилинмез из къалдыргъанбестекяр // Янъыдюнья. – 2010. – Декабрь 3.
25. Constantin Ionaєcu. Rezistenta Anticomunista Din Dobrogea. Constanta. 2000.
26. Ali Osman Bekmambet. Keşken Kunler. Bucureşti. 2002.

KRIM TATARLARININ SƏHNƏ MƏDƏNIYYƏTİ VƏ DEPORTASİYA
XÜLASƏ

1944-cü il mayın 18-də Krım tatarlarının doğma yurd-yuvalarından kütləvi deportasiyası milli dövlətçiliyin itirilməsi ilə bərabər, həm də bu xalqın tarixində ən faciəli səhifədir.

CRIMEAN-TATAR THEATRICAL ART AND DEPORTATION
SUMMARY

The mass deportation of the Crimean Tatars from the historical homeland on May 18, 1944, along with the loss of national statehood, is the most tragic page in the history of the Crimean Tatar people.

Д.и.н. **Аббаз ОСМАЕВ**
Чеченский государственный ниверситет, КНИИ РАН
Д.и.н., проф. **Вахид АКАЕВ**
Главный научный сотрудник КНИИ РАН, академик АНЧР, эксперт РАН

ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ КАК ПРОИЗВОЛ И БЕЗЗАКОНИЕ (К 73-ЛЕТИЮ СО ДНЯ ДЕПОРТАЦИИ ЧЕЧЕНЦЕВ И ИНГУШЕЙ)

Keywords: the USSR, the Stalinist-Beria regime, deportation, Chechens, Ingush
Ключевые слова: СССР, сталинско-бериевский режим, депортация, чеченцы, ингуши

В СССР частичной или полной депортации подверглись представители 61 национальности, в числе которых балкарцы, греки, ингуши, иранцы, калмыки, карачаевцы, корейцы, крымские татары, курды, китайцы, турки-месхетинцы, поволжские немцы, финны, чеченцы и др., жившие компактно на своих территориях. По мнению некоторых экспертов, депортация народов представляла собой превентивную меру, осуществленную в целях «укрепления обороноспособности государства».

Полагаем, что это слишком поверхностное и крайне неудовлетворительное объяснение. Совершенно не ясно, какая была необходимость депортировать народы, когда фашистов с территории Северного Кавказа погнали далеко на запад. Однако в предпраздничные или в праздничные дни были изгнаны со своих исторических территорий карачаевцы (2-5 ноября 1943 г.), калмыки (28-29 декабря 1943), чеченцы и ингуши (23 февраля 1944 г.), балкарцы (8-9 мая 1944 г.).

А.И.Микоян, соратник И.В. Сталина, в своих воспоминаниях о депортации народов писал: «Удручающее впечатление на меня произвело то, что Сталин добился выселения целых народов — чеченцев, ингушей, калмыков, карачаевцев, балкар, кабардинцев, немцев Поволжья и других — с их исконных земель в европейских районах и в Закавказье, а также татар из Крыма, греков из Закавказья уже после того, как немцы были изгнаны с территорий, где проживали эти народы. Я возражал против этого. Но Сталин объяснял это тем, что эти народы были нелояльными к Советской власти, сочувствовали немецким фашистам. Я не понимал, как можно было обвинять целые народы чуть ли не в измене, ведь там же есть партийные организации, коммунисты, масса крестьян, советская интеллигенция! Наконец, было много мобилизовано в армию, воевали на фронте, многие представители этих народов получили звания Героев Советского Союза! Но Сталин был упрям. И он настоял на выселении всех до единого с обжитых этими народами мест… В течение суток-двое загружались вагоны и отправлялись в другие места. Была такая высокая организованность в этом деле, которую, конечно, нужно было бы применять в другом деле, а не в таком позорном» [8].

23 февраля текущего года исполнилось 73 года депортации чеченского народа – черной даты совершения антинародного, государственного преступления сталинско-бериевским режимом. Вопреки государственным решениям, осуждающим репрессии людей, депортации народов, принятые накануне развала СССР, предпринимаются попытки подвергнуть их ревизии, возложить вину на наказанные народы, обвиняя их в несовершенных ими преступлениях.

1. **Правовая абсурдность сталинских обвинений в адрес чеченцев:** Чеченцы и ингуши были навечно изгнаны 23 февраля 1944 года со своей исторической территории. Но перед этой трагедией власть осуществляет некоторые «законодательные» акции. По утверждению Р.И Хасбулатова, «17 октября 1943 года появляется секретное Постановление Совнаркома СССР о депортации чеченцев, ингушей, калмыков и карачаевцев» [14, с. 422]. Между тем это постановление не введено в научный оборот. **7 марта 1944 года,** появляется Указ Президиума Верховного Совета СССР «О ликвидации Чечено-Ингушской АССР и об административном устройстве ее территории». Совершив сначала насилие над народами, верховная власть стра-

ны его узаконивает. Позже, 25 июня 1946 года Президиум Верховного Совета РСФСР (И. Власов) принимает Закон «Об упразднении Чечено-Ингушской АССР и о преобразовании Крымской АССР в Крымскую область».

Эти «законодательные нормы» государства далеки от юридического совершенства и имеют антиконституционный характер. Так, в соответствии со статьей 127 Конституции СССР 1936 года гражданам страны обеспечивалась неприкосновенность личности и никто не мог быть подвергнут аресту иначе, как по постановлению суда или с санкции прокурора. А статья 128 обеспечивала неприкосновенность жилища граждан и тайну переписки. Однако само государство, нарушая эти, казалось бы, незыблемые конституционные нормы, депортировало сотни тысяч чеченцев в Среднюю Азию и Казахстан, подвергая аресту, лишая имущества, собственности, не вынося при этом прокурорские санкции и постановления судов.

Официальные причины депортации народов не проясняет суть этого преступления. В связи с этим, думается, в научном поиске перспективна идея А. Бугаева о том, что «**кроме официально артикулированных причин депортации существуют и неофициальные причины, но они не озвучены и не осмыслены** [1, с. 88-91]. Но логически они следуют из геополитического контекста, а также стратегии войны СССР против фашистской Германии, ее союзника Турции, с которой у неё имелась общая граница.

Совокупность обвинений сталинского режима в адрес чеченского народа аккумулированы в Указе Президиума Верховного Совета СССР «О ликвидации Чечено-Ингушской АССР и об административном устройстве ее территории» от 7 марта 1944 года. В нем целому народу инкриминируется предательство Родины, сотрудничество с фашистскими оккупантами, вступление в отряды диверсантов и разведчиков, создание по указке немцев вооруженных банд для борьбы против советской власти, уклонение от честного труда, совершение бандитских налетов на хозяйства соседних областей, грабежи и убийства советских людей. Закон Президиума Верховного Совета РСФСР от 25 июня 1946 года выдвигает более конкретное обвинение - многие чеченцы и крымские татары вели борьбу против частей Красной Армии.

В совокупности все вышеперечисленные обвинения составили чудовищную клевету, сочиненную Л.Берия и его окружением, для изгнания чеченцев, ингушей, карачаевцев с территорий их исторического проживания.

Предпримем поэтапный анализ каждого выдвинутого государственного обвинения. В первом обвинении заявляется, что «многие чеченцы изменили Родине, переходили на сторону фашистских оккупантов». Но в связи с такой формулировкой возникает вопрос: «многие чеченцы» - это сколько? Десять, сто, тысячи, десять тысяч …? Сколько же было всего чеченцев, изменивших Родине, чтобы затем депортировать весь их народ? Более того, территория Чечни никогда не была оккупирована и к 1943 году немцы были изгнаны с Северного Кавказа. Миф НКВД о предательстве родины чеченцами - намеренная ложь. Чеченцы не были под немецкой оккупацией, поэтому число предателей среди них было значительно меньше, чем на оккупированных территориях. И эта тема, с нашей точки зрения, требует своего развития.

Согласно второму обвинению - чеченцы вступали в отряды диверсантов и разведчиков, создавали вооруженные банды для борьбы против советской власти. Однако никто нигде не публикует сведения о том, кто конкретно из числа чеченцев вступил в отряды немецких диверсантов и разведчиков. И сколько же их было? Но странно другое. **Искусственно созданные НКВД** «банды» для определенных целей со временем этим же ведомством были «сданы», ликвидированы и попадают в статистику предателей родины. Однако этот вопрос никогда не ставился и не обсуждался, полагаю, что настало время получить на него ответ. А для этого должны быть полностью раскрыты архивные материалы НКВД.

В третьем обвинении утверждается, что чеченцы совершали налеты на колхозы соседних областей, совершали грабежи и убийства советских людей. Но чеченский народ их не совершал. Эти преступления, имеющие уголовный характер, совершали отдельные личности и такого рода явления происходили по всей стране. Такие преступления происходили и в блокадном Ленинграде. Так, М.В. Зефиров пишет, что с июля 1941 по сентябрь 1942 года здесь орудовали расхитители соцсобственности спекулянты, воры, у которых изъяли арсенал

оружия, каким можно было вооружить полдивизии. Кроме того, питерские сыщики в это время арестовали 1246 «шпионов и диверсантов», осуждены 31740 человек. К высшей мере наказания были приговорены 536 чел., то есть каждого шестого [6, с. 380-381]. Этот автор считает, что «такая жестокость даже в условиях блокады, без сомнения, являлась неоправданной, тем более, что наверняка значительную часть дел, особенно политических, «шили», что называется из воздуха» [там же, с. 381].

В качестве четвертого обвинения, выдвинутого сталинско-бериевским режимом было утверждение - многие чеченцы вели борьбу против Красной Армии. А это обвинение возникло задним числом, через два года и пять месяцев после депортации чеченцев. И всё-таки хотелось бы узнать: сколько же чеченцев и где конкретно воевали против частей Красной Армии? Не секрет, что чеченцы и ингуши батальонами, полками во власовской армии не служили.

2. Осуждение Н.С. Хрущевым сталинской политики депортации народов: Официальная критика депортации народов была начата на XX съезде КПСС. Н.С. Хрущев в своем докладе, посвященном развенчанию культа личности Сталина, заявил: «Советский Союз по праву считается образцом многонационального государства, ибо у нас на деле обеспечены равноправие и дружба всех народов, населяющих нашу великую Родину. Тем более вопиющими являются действия, инициатором которых был Сталин и которые представляют собой грубое попрание основных ленинских принципов национальной политики Советского государства. Речь идет о массовом выселении со своих родных мест целых народов, в том числе всех коммунистов и комсомольцев без каких бы то ни было исключений. Причем такого рода выселение никак не диктовалось военными соображениями.

Так, уже в конце 1943 года, когда на фронтах Великой Отечественной войны определился прочный перелом в ходе войны в пользу Советского Союза, принято было и осуществлено решение о выселении с занимаемой территории всех карачаевцев. В этот же период, в конце декабря 1943 года, точно такая же участь постигла все население Калмыцкой автономной республики. В феврале 1944 года выселены были со своих родных мест все чеченцы и ингуши, а Чечено-Ингушская автономная республика ликвидирована. В мае 1944 года с территории Кабардино-Балкарской автономной республики выселены были в отдаленные места все балкарцы, а сама республика переименована в Кабардинскую автономную республику. Украинцы избежали этой участи потому, что их слишком много и некуда было выслать. А то он бы и их выселил. В сознании не только марксиста-ленинца, но и всякого здравомыслящего человека не укладывается такое положение – как можно возлагать ответственность за враждебные действия отдельных лиц или групп на целые народы, включая женщин, детей, стариков, коммунистов и комсомольцев, и подвергать их массовым репрессиям, лишениям и страданиям» [5].

После XX съезда КПСС наступил переломный момент в официальной политике, осуществляемой государством в отношении репрессированных народов. Почти все они были возвращены в места их прежнего проживания, воссозданы национально-государственные образования, начался процесс их социально-экономического, культурного развития. Но он не был гладким, однозначным, его сопровождали коллизии, часто связанные с тяжелыми последствиями депортации.

Через 46 лет после депортации - 26 апреля 1991 года – государство принимает Закон РСФСР «О реабилитации репрессированных народов». В преамбуле этого закона впервые в советской законодательной практике было отмечено, что репрессированные народы подвергались «геноциду и клеветническим нападкам». В первой статье закона констатируется, что «репрессивные акты против этих народов признаны незаконными и преступными» [11, с. 74].

Существуют попытки блокирования данного закона и в соответствии с ним полная реабилитация депортированных народов, особенного чеченского, не осуществлена. Для этого исполнительная и законодательная ветви власти субъектов депортированных народов могли бы выйти на федеральный уровень с рядом конкретных предложений о неукоснительном исполнении на государственном уровне, зафиксированных в нем важных для народов реабилитационных мер.

3. Современные фальсификаторы истории депортации народов: Среди отечественных исследователей большое внимание изучению проблем депортации народов, в том числе и чеченцев, уделяет Н.Ф. Бугай. Им выявлен значительный корпус документов по репрессированным народам. Но его точки зрения в том, что причина выселения чеченцев и других народов – «превентивная мера военного времени, примененная к «неблагонадежным этносам» [3, с. 173], думается, далеко не бесспорна. Возникает вопрос, по каким критериям определялась в прошлом и определяется сегодня благонадежность и неблагонадежность этносов? И почему же эта мера была применена к некоторым народам именно тогда, когда в этом не было военной, политической необходимости? Другая позиция, процитированного автора в том, что он не желает признать депортацию народов преступлением сталинско-бериевского режима, но делит народы СССР на «благонадежных и неблагонадежных». Видимо, такая классификация им обнаружена в документах НКВД, к которым он имел доступ раньше, чем обычный исследователь. Но в чем же состояла неблагонадежность чеченского народа, территория которого не была оккупирована, а все обвинения, выдвинутые против него не выдерживают элементарной критики. Субъективизм в политике, тем более в науке, всегда опасен.

До сих пор нет основательного осмысления провокационной деятельности вечно ищущего НКВД, осуществлявшего масштабные репрессии в отношении населения ЧИАССР. А.Авторханов утверждает, что только по одному прокурорскому ордеру в 1937-1938 годы были арестованы 14 тыс. человек и на всех них распространялось решение одного заочного суда – «чрезвычайной тройки НКВД ЧИ АССР» [15, с. 76]. В ходе этой «генеральной операции» (выражение А.Авторханова) по изъятию антисоветских элементов одни были расстреляны, а другие сосланы. Через 50-лет преобладающее большинство из них было реабилитировано, однако этот факт Н.Ф.Бугай в своих регулярно издаваемых книгах игнорирует. Но он делает вывод о том, что «проводимые чекистские операции не приводили к стабилизации обстановки и в начале 40-х годов». Отсюда напрашивается логический вывод о том, что у власти не оставалась иной меры, кроме как поголовного выселения народов.

Ссылаясь на сведения Н.Ф. Бугая, некритически выявленные им из архивов, фальсификатор истории И. Пыхалов причину депортации чеченцев видит в том, что «в годы войны чеченцы и ингуши совершили преступления, причем гораздо серьезные, чем история с пресловутым белым конем, якобы подаренным чеченскими старейшинами Гитлеру» [10, с. 23]. Между тем, «гораздо серьезные преступления» совершенные чеченцами у И. Пыхалова не выходят за рамки тех обвинений, которые были официально сформулированы властью. А они российским законом признаны антиконституционными и преступными. Его высказывание о дарении «чеченскими старейшинами Гитлеру белого коня» - бессовестная ложь, намеренная клевета. Сей неосталинист, пытаясь оправдать правомерность изгнания Сталиным и Берией чеченцев, часто ссылается на фальсифицированные НКВД архивные документы.

П. Смирнов доказывает, что депортация народов, в том числе чеченцев и ингушей, явилась способом борьбы с «пятой колонной» в годы Великой Отечественной войны [12]. Это абсурдное утверждение не соответствует действительности, оно - перенос западных терминологических новшеств на реальность советского периода, когда вопрос об искусственно реанимируемой автором пятой колонны вообще не стоял на повестке дня. Он никак не может определиться в содержании феномена «депортация», ставя дилемму: преступление или наказание? [13, с. 41]. Игнорируя Декларацию Верховного Совета СССР «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав», а также Закон РСФСР «О реабилитации репрессированных народов, он пытается искусственными манипуляциями свести преступную депортацию к наказанию народов. Автор этого правового кульбита является кандидатом исторических наук, полковником внутренних войск МВД России.

А.Мартиросян, написавший апологетический труд о Берии, клеветнически утверждает, что многочисленные представители депортированных народов, в том числе чеченцев и ингушей, совершили особо массовые всевозможные злодейские преступления в годы ВОВ с одобрения едва ли не абсолютного большинства самих же этих народов [7, с. 217]. Далее сей

автор пишет: «Если бы Комитет Обороны СССР и лично Верховный Главнокомандующий И.Сталин решили бы поступить с этими негодяями и преступниками в строгом соответствии с действовавшим тогда уголовным законодательством и с учетом специфики военного времени, то к стенке пришлось бы ставить практически все мужское поголовье этих народов». Но «гуманное» советское руководство избирает депортацию, которую автор считает куда более мягким, принципиально далеким от понятия геноцида путем [там же, с. 218].

Эта позиция фальсификатора А. Мартиросяна получила поддержку у его прямого последователя некоего А. Самсонова, который пишет: «В результате в годы тяжелейшей войны республику охватила эпидемия массового предательства. Чеченцы и ингуши полностью заслужили своё наказание. Причём надо отметить, что по законам военного времени Москва могла покарать многие тысячи бандитов, предателей и их пособников намного жестче, вплоть до расстрела и длительных сроков тюремного заключения. Однако мы в очередной раз видим пример гуманизма и великодушия сталинского правительства. Чеченцев и ингушей выселили, отправили на перевоспитание» [11].

В современной российской историографии идет процесс оправдания репрессий, депортаций, а Закон о реабилитации репрессированных народов не реализован в полной мере. За последние 20 лет издано столько литературы, оправдывающих насилие над народами, что ничего подобного не было даже в сталинский период.

Недавно появилась книга «Вайнахи и имперская власть», в которой дается следующее объяснение депортации: «Решение о депортации чеченцев и ингушей, спровоцированное и обоснованное конкретными обстоятельствами места и времени, было лишь экстремальной попыткой справиться с проблемой, возникшей задолго не только во Второй мировой войны, но и до прихода к власти большевиков: высокая внутренняя устойчивость этноса, его «неудобность», способность противостоять имперской ассимиляции и «абсорбции», но и советской «автономизации» социальных и этнических общностей; высокий уровень открытого противостояния и готовность идти насильственное обострение конфликта» [4, с. 681].

Получается, что депортация была спровоцирована (но кем?), она лишь экстремальная попытка справиться с проблемой, возникшей до советской власти, это и набор индивидуально-этнических специфических психологических свойств, присущих чеченцам. К числу таких свойств относятся: высокая внутренняя устойчивость этноса, противостояние империи и советской власти, политике ассимиляции, готовность идти на насильственное обострение конфликта. Получается, что у чеченцев, изображенных в качестве перманентных бунтарей, не оставалось никаких шансов, чтобы не быть депортированными.

Важно отметить и то, что современные неосталинисты и необериевцы, следуя старому мышлению и «поводками», полностью игнорируют государственные законы России, в которых даны объективные и нравственно-гуманистические оценки репрессиям, осуществленным в отношении людей и целых народов. Их позиция имеет антигосударственный характер, поскольку направлена против принятых государством решений и обладает очевидными признаками экстремизма.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бугаев А. Почему И. Сталин выселял народы? Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. - 2009. - № 3а.
2. Бугай Н.Ф. Депортация народов – репрессивная мера государственной политики в сфере национальных отношений. 20-40-е годы // Крайности истории и крайности историков. – М., 1997.
3. Бугай Н.Ф., Гонов А.М. Кавказ: народы в эшелонах (20-60-е годы). – М.: ИНСАН, 1998. – 368 с.
4. Вайнахи и имперская власть: проблема Чечни и Ингушетии во внутренней политике России и СССР (начало XIX - середина XX в.). – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – 1094 с.
5. Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 3.
6. Зефиров М.В. Все для фронта?: Как на самом деле ковалась победа. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА; Владимир: ВКТ, 2009. – 407 с.
7. Мартиросян А. Сто мифов о Берии. От славы к проклятиям. 1941-1953 гг. – М.: Вече. 2010. – 384 с.

8. Микоян А. И. Так было. – Москва: Вагриус, 1999. — 612 с.
9. Пыхалов И. Кавказские орлы третьего рейха // Отечество. – 2002. - № 4; Он же. За что Сталин выселял народы? Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездие? – М.: Яуза-пресс, 2008. – 480 с.
10. Реабилитация народов России. Сборник документов. – М.: «ИНСАН», 2000. – 448 с.
11. Самсонов Александр. Миф о несправедливости выселения чеченцев и ингушей в 1944 году // http://topwar.ru/40198-mif-o-nespravedlivosti-viseleniya-chechencev-i-ingushey-v-1944-godu.html
12. Смирнов Павел. Депортация как способ борьбы с «пятой колонной» в годы Великой Отечественной войны // http://www.chekist.ru/article/1558
13. Смирнов П.А. Депортация: преступление или наказание? // На боевом посту. - 1995. - № 10.
14. Хасбулатов Руслан. Чужие (Историко-политический очерк о чеченцах и их государственности). Кремль и российско-чеченская война. – М.: ИД «Грааль», 2003. – 508 с.
15. Уралов Александр (А. Авторханов). Убийство чечено-ингушского народа. Народо-убийство в СССР. – М.: СП «Вся Москва», 1991. – 80 с.

DEPORTATION OF PEOPLES AS ARBITRARINESS AND LAWLESSNESS (ON THE 73RD ANNIVERSARY OF THE DEPORTATION OF CHECHENS AND INGUSHS)
SUMMARY

In modern Russian historiography there is a process of justifying repression, deportations, and the Law on the Rehabilitation of Repressed Peoples is not fully realized. This is completely unacceptable. The Chechen-Ingush people, like other peoples of the Caucasus, were deported on a fabricated charge and there is no justification for this.

*Д.ф.н., проф.***Каха КЕЦБАИЯ**
Тбилисский государственный
университет им. Ив. Джавахишвили (Грузия)

ФИЛОСОФИЯ АРМЯНСКОГО ЭТНОНАЦИОНАЛЬНОГО ЭКЛЕКТИЗМА

Açar sözlər: etno-milli eklektisizm, fəlsəfə, Daşnaksütyun, Böyük Ermənistan, erməni millətçiliyi
Keywords: ethno-national eclecticism, philosophy, Dashnaktsutyun, Greater Armenia, Armenian nationalism
Ключевые слова: этно-национальный эклектизм, философия, Дашнаксутюн, Великая Армения, армянский национализм

В грузинской историографии проблема армянского «националистического движения» или политики армян против мирного населения соседних народов и государств в первой четверти XX столетия до сих пор изучена слабо. Ещё меньше исследован круг вопросов, связанных с формированием, условиями возникновения военизированных формирований и подразделений армянского националистического движения, официально именовавшегося «Дашнакцутюном».

В Грузии вопросы создания, целей и основных этапов деятельности «Дашнакцутюна» не являлись предметом специальных исследований вплоть до последнего времени, в то время как изучение истории армянского националистического движения представляется нам важным и актуальным. Актуальность исследования этого вопроса подтверждается новыми проявлениями армянского национализма и их агрессивными действиями против соседних государств.

Наличие кризисной ситуации во всех взаимосвязанных сферах общественного бытия не могло не отразиться на крайнем осложнении межнациональных отношений. Насильственная преступность армянских бандформирований, обусловленная армянской национальной идеей создания «Великой Армении» из исторических территорий Грузии, Азербайджана и Турции, стала крайне распространенной, фальшивой идеологией.

В начале лета 1914 г. Турция еще не воевала, но готовилась к войне. В это время в Закавказье стали множиться отряды добровольцев. В соответствии с решением своего Генерального совета, собравшегося за несколько недель до описываемых событий в Эрзуруме, партия «Дашнакцутюн» приняла участие в создании и вооружении групп, заняв, по существу, враждебную Турции позицию. Летом 1914 г. были сформированы отряды армянских добровольцев, воевавшие с турками. «Другого быть не могло. За предыдущую примерно четверть века армянское общество воспитывалось в определенном психологическом духе, зарождение которого было необходимо»[1].

Когда начались военные действия, депутат меджлиса от Эрзурума Гаро Пастырмаджан во главе всех армян, офицеров и солдат 3 Армии, перешел к противнику, России. Вскоре он во главе этих сил начал жечь села и безжалостно вырезать мирное мусульманское население. Вот что пишет Рафаэль де Ногаль: «В ответ на эту резню, вполне естественно, официальные турецкие круги разоружили не успевших бежать армянских солдат и жандармов и направили их на дорожные работы и в обоз. Не могущее быть оправданным предательство армянских соединений, резня, учиненная армянами в Башкале, Сарае и Баязете, вызвали беспокойство у турок и опасения, что армяне, находящиеся во внутренних вилайетах, в Эрзуруме и Ване, поднимут восстание и ударят по ним стыла. Спустя несколько недель после моего прибытия эти опасения оправдались. Армяне Ванского вилайета в массовом порядке выступили против нашей экспедиции в Иране»[2].

Вот что пишет Филипп Прайс: «С началом войны армяне этих районов (имеются в виду восточные вилайеты) установили тайные связи с русскими властями на Кавказе и начали нелегально вербовать в турецких вилайетах добровольцев для русской армии»[3].

---

[1]О.Качазнуни. Дашнакцутюн больше нечего делать.
[2] R. de Zara. Mustafa Kemal, Dictateur. Paris, 1936, p. 159-160.
[3]M.P.Price. A. History of Turkey. London, 1956, p. 91.

«Заявив о своем гражданском долге, армяне тут же начали сотрудничать с врагом, - пишет Филипп де Зара, - Подобное лицемерие, конечно же, очень далеко от верности долгу. Однако невыполнение христианскими подданными султана самого священного гражданского долга не воспринималось европейцами с осуждением, ибо Европа, требуя то независимости, то автономии для армян, поощряла их на предательство. Вместе с тем, кто может осудить турок за то, что они, по действующим во всем мире законам, сочли сотрудничество с врагом ничем иным, как изменой родине?.. Создающие смуту внутри страны комитеты способствовали успеху наступления русских войск, нападали на отступавшие турецкие войска, грабили обозы, создавали партизанские банды. В восточных вилайетах дезертирство приняло массовый характер, из армянских дезертиров было сформировано множество полков под командой русских офицеров. Там и тут вспыхивали восстания. В Россию бежали два армянина-депутата турецкого парламента. Издания, призывавшие к мести, учили армян пытать турок, заставить плакать турецких матерей. Преступления армян не вызывают никаких сомнений»[1].

Накануне Первой мировой войны младотурки попытались склонить армян к активному выступлению на стороне Турции. Однако желание Турции объявить войну России армяне восприняли как авантюру. Спасение же Турции они видели в соблюдении ею строгого нейтралитета. Такое заявление армян было расценено младотурками как измена интересам и идеалам Турецкой империи[2].

Дашнакские лидеры отлично сознавали, что мирным путем никогда не достигнуть своих целей в Турции – для этого просто не было необходимых предпосылок. Поэтому в 1914 г., когда началась война, и особенно весной 1915 г., когда развернулось контрнаступление русской армии, они решили проводить в жизнь свою тактику "освобождения пустого места". Эмиссары "Дашнакцутюна", стоявшие во главе вооруженных банд, подняли восстание армянского населения в Ванском вилайете, оказавшемся как раз в эпицентре развернувшихся боевых действий. Во время русского наступления на южном участке турецкого фронта эти добровольцы учинили беспощадную резню мирного турецкого населения. Занятые дашнакскими отрядами турецкие деревни "освобождались" от живых людей и превращались в развалины, наполненные обезображенными жертвами[3]. Один из дашнакских головорезов следующим образом описывал свои "подвиги": "Я уничтожил турецкое население в Басар-Гечаре, не разбираясь ни в чем, но иногда жалеешь пули. Самое верное средство против этих собак – это то, чтобы после боя собрать всех уцелевших, переполнить колодцы ими и сверху добить тяжелыми камнями, чтобы их не стало больше на свете. Я так и поступил: собрал всех мужчин и детей и покончил с ними, заполнив камнями колодцы, куда они до этого были мною брошены".[4]

Турецкое правительство, видя подобные действия дашнакских "героев" и зная царский план "решения" армянского вопроса, в апреле 1915 г. принимает решение о депортации армян, проживающих в Турции.

Россия, выступавшая как „освободительница народов" от османского ига, требовала, в частности, проведения реформ в тех областях Турции, где компактно проживали армяне. В конце Первой мировой войны Россия оккупировала большую часть Восточной Анатолии. По соглашению между странами Антанты, эти территории должны были перейти под протекторат России. Однако после захвата власти в России большевиками, 20 ноября 1917 г., Петроградский Совнарком провозгласил: „Мы заявляем, что договор о разделе Турции и „отнятии" у нее „Армении" порван и уничтожен. Как только прекратятся военные действия, армянам будет обеспечено право свободно определить свою судьбу".[5]

Декларация была согласована с Германией. На практике она означала отказ от защиты турецких армян. Такое решение большевиков диктовалось (как позже выяснилось, ошибочно)

---

[1]C.Price. The Rebirth of Turkey, p. 86-87
[2]С. С. Степанян. Армения в политике империалистической Германии (конец XIX-начало XX века.). Ереван, 1975, с. 110.
[3]А. Лалаян. Контрреволюционный "Дашнакцутюн" и Империалистическая война 1914-1918 гг. В сб.: История Азербайджана по Документам и публикациям. Баку: Элм, 1990, с. 100 (Далее История Азербайджана...).
[4]Там же.
[5]Образование Союза Советских Социалистических Республик. М., Наука, 1972, с. 24.

тем, что будто турецкий лидер М. Кемаль намерен встать в авангарде борьбы угнетенных народов Востока против мирового империализма.

Большевистский переворот в России и их политика в отношении „армянского вопроса“ повергла дашнаков в смятенье, а армянская общественность ломала голову над тем, как ей быть дальше. «…Армянская нация показала, что она способна жертвовать людьми. Но жертвы людьми недостаточно. Нужны жертвы финансовые. Момент, к которому мы приближаемся – критический в истории Армении. Вопрос ставится и решается совершенно определенно. Быть или не быть Армении“.[1]

Руководители дашнаков каждый раз кормили армянский народ иллюзиями, внушая им несбыточные надежды образования „Великой Армении“ и заверяя в том, что «Дашнакцутюн» в этом деле поддерживают могучие силы, ссылаясь то на Россию, то на Англию и Францию. Интересы этих держав, несомненно, сходились на „армянском вопросе“, но интерес этот вовсе не означал готовности оказать реальную широкомасштабную помощь, без которой планы «Дашнакцутюна» были обречены на провал. Советской же Россией национальные интересы армян были принесены в жертву классовым «идеалам», поэтому надежды на Россию теперь были уже невелики, хотя армяне и просили у Советского правительства "оставить хотя бы часть русских войск в Армении"[2]. Касаясь этого вопроса, представители армянской общественности с горечью писали: „Вывод русских войск из Армении – означает возвращение завоеванной с таким трудом Армении туркам. Правда, декрет[3] говорит о "немедленном образовании армянской народной милиции". Но ведь наивно думать, что армяне могут своими силами создать армию, способную противостоять германо-туркам. Даже если мы допустим, что все снаряжение русской армии будет передано грузинской национальной милиции в Лазистане и армянской – в Армении, и то силы будут колоссально неравны… Это одно. Другое касается границ. Декрет ничего не говорит о границах. Но комиссар по делам национальностей г. Джугашвили сообщил кое-что в дополнение к декрету. Он сказал, что границы Армении будут определены представителями армянского народа по соглашению с представителями мирных мусульманских и иных округов совместно с чрезвычайным временным комиссаром по делам Кавказа. Тут, следовательно, речь идет только о той территории, которая была до большевистской революции занята русскими войсками. Об этнографических границах Армении речи нет. О Киликии, следовательно, тоже. Очень возможно, что при этих условиях Армения, если даже ей удастся получить независимость, не получит никакого выхода в море, даже в Черное».[4]

Как видно из приведенного материала, подогреваемый дашнаками миф о «Великой Армении» стал национальной идеей всего армянского народа. Однако недостаток возможностей реализовать свои грандиозные планы вынуждал армян обратить свои взоры теперь уже к Советской России. Но Советское правительство не поддерживало дашнаков, оставшихся верными союзническому долгу перед Антантой и их интересам.

Провозглашение независимости Грузии вызвало взрыв негодования среди дашнаков[5], армянских большевиков, да и всей армянской общественности[6]. Оно было расценено как предательство интересов армянского народа. Так, большевик Шаумян следующим образом расценивал провозглашение независимости Грузии: "Объявление независимости Грузии свидетельствует о новом преступлении меньшевиков. Это новая попытка предательства по отношению к соседнему с Грузией армянскому народу, невероятнейшее, бесстыднейшее предательство".[7]

---

[1]Армянский вестник. М., 1918, 1 января, с. 1.
[2]Армянский Вестник. М.,1918, 2 февраля, с. 1.
[3]Имеется в виду специальный декрет Советского правительства, посвященный т.н. "Турецкой Армении". См. Е. М. Жуков. СССР и Турция. (1917-1979), М., 1981, с. 15.
[4]Армянский вестник. 1918.I.1. с.1.
[5]См.: Б.А. Борьян. Армения, международная дипломатия и СССР. М., 1929, ч. II, с. 58.
[6]См.: Д.Чумбуридзе. Грузино-армянские взаимоотношения в 1918-1921 гг. И Грузинская общественная мысль. Тб. 1999, с.16 и след. (на груз. Яз.)
[7]С.Г. Шаумян. Избранные произведения. М.,1958, т. 2, с. 263.

Такое отношение к провозглашению независимости Грузии армянских политических партий и общественности объясняется турецким ультиматумом 26 мая 1918 г. и отношением к нему представленных в Закавказском Сейме партий. В турецком ультиматуме требовалось немедленное отторжение в пользу Османской империи Нахчыванского уезда, исключая Ордубад, половины Шарур-Даралагязского уезда, всего Сурмалинского уезда, Эчмиадзинского уезда, половины Эриванского уезда, большей части Александропольского уезда и всего Ахалкалакского округа[1].

В Закавказском Сейме разгорелась острая борьба по вопросу об отношении к ультиматуму. Мусаватисты стояли за его безоговорочное принятие, дашнаки частично отвергали турецкие требования, грузинские меньшевики же за счет уступки определенных территорий Грузии (которых дашнаки считали своими) добивались выгодных для себя условий мира с Турцией. Эти разногласия "по вопросу о войне и мире"[2] между партиями, представленными в Сейме, и привели к распаду Закавказской республики, после чего грузинский национальный совет провозгласил Грузию независимой республикой[3].

По мнению дашнаков, грузинские меньшевики объявили Грузию отдельной республикой только для того, чтобы начать с Турцией сепаратные переговоры и избавиться от турецких захватчиков отдачей им всей Армении[4]. Однако общеизвестно, что в планы Турции входило установление контроля над всем Кавказом, в том числе и Грузией. Провозглашение независимости Грузии, так негативно воспринятое дашнаками, вынудило турецкое правительство внести существенные коррективы в своих планы по отношению к Армении. Так, во время подписания Батумского соглашения глава турецкой делегации Халил-бей заявил: "Оттоманское имперское правительство управляло своими чувствами с большим спокойствием и поручило мне подписать документ, признающий существование армянского правительства".[5]

С началом процесса распада Российской империи начали обнажаться скрытые моменты напряженности в межнациональных отношениях. Вновь проснувшиеся национальная вражда и ненависть армян к соседним народам, возникшие на почве необдуманных и легковесных лозунгов о создания «Великой Армении», доведенные до абсурда, стали причиной многих тяжких преступлений, террора и массового уничтожения мирного населения с целью очищения территории от не-армян и создания моноэтнического армянского геополитического пространства. При этом следует отметить, что оно было относительно массовое явление, слагающееся из совокупности преступных посягательств, направленных против лиц другой национальности, а также преступных посягательств на права, законные интересы местного населения.

Создание новой Армении из исторических грузинских и азербайджанских областей и влияние армянской пропаганды на общественное сознание граждан Грузии и Азербайджана остались на периферии научного исследования. Нашим обществам в те времена не удалось сохранить историческую память граждан применительно к своим историческим территориям, наоборот, произошла трансформация массового сознания. Тогда как тотальное уничтожение населения стало наиболее эффективным, быстрым, возможно, удобным способом для армян добиться своего желаемого результата.

Насилие всегда играло и продолжает играть большую, фундаментальную роль в жизни армянского общества. И в этом нет ничего случайного: практически вся история Армении насыщена самыми разнообразными методами насилия. «Многогранность» этого явления ставит ученых самых разных областей знаний перед необходимостью обращаться к проблеме его изучения и объяснения. Международные отношения не остались в стороне от этого армянско-

---

[1]Е. К. Саркисян. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, 1962, с. 362.
[2]Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с. 330.
[3]Н. Жордания по этому поводу якобы заявил одному из лидеров "Дашнакцутюна", что "Если армяне тонут, то грузины не обязаны тонуть вместе с ними" (Центральный Государственный исторический архив Армении. Ф. 190/507, оп. 1. Д. №23, л. 101. далее ЦГИАА).
[4]Е. К. Саркисян. Экспансионистская политика.., с. 363.
[5]ЦГИАА. ф. 200, оп.,1,д. №74, лл. 40-41.

го феномена, которое используется сегодня в качестве средства для достижения политических целей. Применение насилия, очищение территорий от не-армян являются неотъемлемыми атрибутами армянской политики, которая представляет собой сферу довольно многообразную, постоянно обновляемую и во многом непредсказуемую.

Войны, акты агрессии, этнических чисток, политических убийств, репрессий по отношению к противникам отмечены во все периоды армянской истории. Сегодняшняя Армения – доказательство того, что она не может жить в бесконфликтном мире. Политическое насилие со стороны современной Армении принимает более скрытые и неоднозначные формы, становится более ожесточенным и затяжным. Именно поэтому этот армянский феномен требует постоянных исследований под углом зрения конкретной исторической эпохи.

Так, мартовские события 1918 г. в Баку стали продолжением армянами кровавой цепи событий. В течение нескольких дней мирное мусульманское – азербайджанское население города и его окрестностей подверглось невиданной и страшной карательной акции – резне, избиению, пленению, грабежам, одним словом уничтожению всего и вся, со стороны люто бесчинствующих большевистско-дашнакских вооруженных сил. Начавшиеся, на первый взгляд, со случайного инцидента с пароходом «Эвелина», или же провокационного обстрела небольшого отряда Красной Армии, исполнители которого так и остались неизвестны, мартовские события, безусловно, имели глубокие корни и причины.

Одна из первых масштабных операций армянских формирований по этнической чистке территории Закавказья от азербайджанцев была осуществлена в Эриванской губернии. С 17 по 21 февраля 1918 года регулярные армянские вооруженные формирования под командованием полковника Пирумова, применив артиллерию, стерли с лица земли в этой губернии 21 азербайджанское село.[1] В целом же, в период с начала 1917 года по март 1918 года в Эриванской губернии было разграблено и уничтожено 197 азербайджанских сел.[2]

Ужасающие масштабы зверств в отношении азербайджанцев не оставили безучастными ни одну из политических сил, действовавших в то время в городе, не говоря о гражданском населении и представителях других наций. Меньшевистская газета «Наш голос» так описывала картину тех дней: «Всюду трупы – искореженные, изуродованные, обезображенные… Сильно пострадала мечеть «Тазапир» от артиллерийских обстрелов… Широкие массы исполнены гнева и ненависти, перерастающих в чувство яростного мщения, с которым не так-то легко будет справиться».[3] Не питавшая никаких симпатий к азербайджанцам и партии «Мусават», эта газета также квалифицировала мартовские события как национальную резню, за что сразу была закрыта постановлением т.н. «Комитета революционной обороны», «ввиду появившихся в ней не отвечающих действительности оценке событий и явно тенденциозных статей».[4]

Все азербайджанцы – члены различных политических партий левого толка и идейные союзники большевиков понимали и признавали, что под предлогом борьбы с мусаватистами дашнако-большевистские отряды фактически вели целенаправленное уничтожение мирного азербайджанского населения. Азербайджанский большевик С.М. Эфендиев подчеркивал, что во время мартовских событий «дашнаки уничтожали не только мусаватистов, но всех мусульман вообще… Ход событий создал такое положение, при котором товарищи, стоявшие во главе Совета – Шаумян, Джапаридзе и другие сами стали узниками дашнаков»[5].

Нариман Нариманов в письме Шаумяну и Джапаридзе, подчеркивал, что «эти события запятнали и очернили Советскую власть»[6], а газета азербайджанской организации «Гуммет» писала: «Мы, оставаясь большевиками, не позволим в то же время, чтобы напрасно пролитая кровь мусульманской бедноты осталась без последствий. Всеми силами мы будем стараться выяснить все те подлости, которые были совершены по отношению к мусульманам»[7].

---

[1]Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1919, 7 марта 1918 г., с.5, в уках. кн. Айдына Бабаева. С.11.
[2]Айдын Бабаев. Указ.раб., с.11.
[3]Наш голос (Баку), 1918 г., 24 марта.
[4]Известия Бакинского Совета (Баку), 1918 г., 9 апреля.
[5]Жизнь национальностей (Москва), 1919 г., 6 июля.
[6]Нариманов Н. Избранные произведения, Баку, 1989, т. II, с. 123.
[7]Гуммет (Баку), 1918 г., 3 апреля.

Бакинский Совет, в чьих руках оказалась реальная власть, сразу распустил городскую Думу, возглавляемую Фатали Ханом Хойским, ликвидировав тем самым последний оппозиционный Совету орган в Баку. Как бы открещиваясь от позора и ответственности за пролитую мусульманскую кровь и одновременно избавляясь уже от единственного конкурента в борьбе за власть, большевики устранили Армянский национальный совет от управления, проармянские газеты были закрыты, а вооруженные формирования дашнаков были частично разоружены, частично влились в состав Красной Армии.[1]

Через пять месяцев после трагических мартовских событий, в тяжелейших и сложнейших политических условиях, в силу невероятных усилий и огромной воли, применив всю мощь своих политических, организаторских, дипломатических талантов, видные представители азербайджанской национальной элиты, руководители партии «Мусават», совместно с вооруженными силами Азербайджана, при решительной поддержке турецких войск – Кавказской Исламской Армии, 15 сентября 1918 г. освободили Баку от так называемых сил «Диктатуры Центрокаспия».

Армянская идеология на протяжении веков была сформирована армянскими историками на ложной исторической основе. Эта ложная идеология стала основной доктриной армянского народа. Присвоение культурного достояния грузинского и азербайджанского народов порождено стремлением к возвеличению армянского народа в глазах мирового сообщества. Многие ученые посвятили этому армянскому феномену свои исследования, отмечая, что суть его зачастую остается неуловимой: «никто не представляет себе в точности, что же это такое: его смысл ускользает, не поддается определению». Армянская идея обратилась против тех народов, которые приютили армян, идеологи которых пытаются преподносить собственную ложь и демагогию как историческую правду.

В период Первой Азербайджанской Республики (АДР) в 1918-1920 годах, Армения развязала захватническую войну против Азербайджана и опустошила Зангезур. В этом уезде армянскими вооруженными формированиями было уничтожено 115 азербайджанских деревень. Более того, в течение двух лет в нагорной и низменной частях Карабаха армянскими карателями из террористической организации «Дашнакцутюн» было полностью уничтожено 150 азербайджанских деревень, вырезаны 40 000 азербайджанцев. Историческим преступлением было и нападение Армении на Грузию в декабре 1918 года.

Очень важно понять: почему на протяжении истории армянское общество стремится к этническому расширению своего пространства за счет территорий соседних народов и государств? Осознает ли оно свои интересы и понимает ли, где начинаются чужие?

Политика армянских националистических партий и армянского государства по отношению к Грузии и Азербайджану всегда оборачивалась кровавыми последствиями. Но, к великому сожалению, безнаказанность рождает новые преступления, очевидцами которых мы являемся и сегодня.

PHILOSOPHY OF THE ARMENIAN ETHNO-NATIONAL ECLECTICISM
SUMMARY

In the Georgian historiography the problem of Armenian "nationalist movement" or policy of Armenians against civilians the neighboring people and the states in the first quarter of the XX century is still studied poorly. The circle of the questions connected with forming, origin conditions the molitary formations and divisions of the Armenian nationalist movement which officially was hereinafter referred to as Dashnaktsutyun is even less researched.

In Georgia questions of creation, the purposes and the main stages of activities of Dashnaktsutyun weren't a subject of special researches up to the last time while studying of history of the Armenian nationalist movement is represented to us important and urgent. Relevance of a research of this question is confirmed by new manifestations of the Armenian nationalism and their aggressive actions against the neighboring states.

---

[1] Бакинский рабочий (Баку), 1918 г., 20 апреля

Availability of a crisis situation in all interconnected spheres of social being couldn't but be reflected in an extreme complication of the international relations. The violent crime of the Armenian bands caused Armenian national the ideas of creation of "Great Armenia" from historical Georgia of the territory of Azerbaijan and Turkey became extremely widespread, false ideology. The Armenian ideology throughout centuries has been created by the Armenian historians on a false historical basis. This false ideology became the main doctrine of all Armenian people, assignment of cultural property of the Georgian and Azerbaijani people is generated by aspiration of glorification of the Armenian people and representation to own nation in the opinion of the world community of a certain awareness of "former greatness" at least in the past of the distressful Armenian people.

It is considered to be that populism as the phenomenon, it is exclusively characteristic of a political deyatelya. However it became political weapon for the whole Armenian people. Many scientists have devoted to this Armenian phenomenon the researches, noting that the essence of this phenomenon remains imperceptible: "nobody imagines in accuracy what is it: its sense escapes, doesn't give in to definition". Having arisen as the Armenian idea, it became people's movement in fight against those people which have sheltered them, it changed and appeared in political arena as "a new course", the new action in compliance to modern times, but an essence remains the same – demagogy, is presented to the world community as the historical truth.

T.ü.f.d., dos. **Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA**
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının «Tarix» kafedrasının müdiri

QAFQAZDA ERMƏNİ DÖVLƏTİNİN YARANMASI

Açar sözlər: dövlət, Rusiya, Qafqaz, erməni, ərazi, Osmanlı imperiyası, Seym, İrəvan
Keywords: government, Russia, Caucasus, armenians, Ottoman Empire, territory, Seım, Erivan
Ключевые слова: государство, Россия, Кавказ, армяне, территория, Османская Империя, Сейм, Эриван

Qafqazın XIX yüzilliyin əvvəllərində xarici dövlətlərin rəqabət və müharibə meydanına çevrilməsi Rusiya imperiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi ilə müşayiət olundu. Dini və etnik amillərdən ənənəvi vasitə kimi istifadə olunması bu prosesdə də istisna deyildi. Xəzər hövzəsini ələ keçirmək, cənubda sərhədlərini genişləndirmək əzmində olan Rusiya geniş müsəlman əhatəsində xristian amilindən, xristian etnik azlığından yararlandı. İmperator sarayı ilə iddialı əlaqələr təcrübəsi olan ermənilər də bu fürsətdə aktiv xidmət göstərib, yönəldici rol oynadılar. İşğalını həmin dövr üçün maksimal coğrafi hüdudlarda yekunlaşdırmaq məcburiyyətində qalan Rusiya tutduğu yeni ərazilərdə möhkəmlənmək siyasəti yürüdürdü. Kütləvi köçürmə, inzibati ərazi müəyyənləşdirilməsi bölgənin etnik inkişaf prosesini kəskin təsirə məruz qoydu. İşğal ərazilərinə əksəriyyəti İran və Osmanlı torpaqlarından köçürülən ermənilər yerləşdirilirdi. Ermənilərin köçürülmə işlərinə, yerləşdirilmə məntəqələrinin təyinatına məhz ermənilərin başçılıq etməsinə baxmayaraq, Rusiya imperiyasının cənub ucqarında, müsəlman dövlətləri ilə sərhəddə əhalisinin 95%-nin müsəlman olduğu İrəvan torpağının müsəlman vilayəti kimi qalması etibarlı təminat deyildi. 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsinin ilk döyüşünün İrəvan, Eçmiədzin (Üçmüəzzin) yaxınlığında baş verdiyinin və 1826-1828-ci illər 2-ci Rusiya-İran müharibəsinin Şimali Azərbaycanda son döyüşünün yenə də İrəvan qalası uğrunda olduğunu nəzərə alsaq, onda Rusiya imperiyasının ciddi əhəmiyyət verdiyi strateji ərazinin- İrəvan qalasının alınması şərəfinə Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı İ.F.Paskeviçə çar fərmanı ilə «Erivanski» adı əlavəsinin verilməsinin mənası aydın olur. General Türkmənçay müqaviləsi (1828, 10 fevral) bağlanandan az sonra ermənilər üçün lütfkarlıqla «başlıca olaraq İrəvan, Naxçıvan vilayətlərində və qismən Qarabağda yerləşdirilsin, bir sıra müsəlman kəndləri dindaşlarının ən çox məskunlaşdığı yerlərə köçürülsün» göstərişini verir. Köçürmələr nəticəsində bölgənin uğradığı demoqrafik dəyişikliyi, getdikcə sayca çoxaldılan erməni kütləsinin sonradan özünü yerli sayması və bütün etnoqrafik mənzərənin mənbə göstəricilərini kənara qoyub, sırf məntiqi sual qoyaq: əgər İrəvan erməni torpağı idisə, I Pyotr dövründən Rusiyada real nicat dayağı görən ermənilər niyə ilk gündən döyüşsüz, müqavimətsiz qalanı ruslara təslim etmədilər. Axı məhz onlar rus süngüsünün təntənəsini səbirsizliklə gözləyirdilər. Yalnız 23 il sonra qalanın cüzi erməni əhalisi fürsət tapıb müsəlman çoxluğuna xəyanət edərək ruslara qala darvazasını açmış və bütün sonrakı uğurları üçün yardımçı, sonra isə aparıcı rol oynamışlar. Kahin H.Şahxatunyanın tərtib etdiyi siyahıda xronoloji ardıcıllıqla 49 azərbaycanlı hakimin 1441-ci ildən 1828-ci ilədək idarə etdiyi İrəvan xanlığı Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra çar I Nikolayın 1828-ci il 21 mart tarixli fərmanına əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində «Erməni vilayəti» yaradıldı. Bununla, Osmanlı imperiyası ilə Rusiya işğalı altında olan digər müsəlman torpaqları arasında «xristian zolağı» gerçəkləşdi.

İrəvan və Naxçıvan əyalətlərindən ibarət «Erməni vilayəti»nin yaradılması ilə ermənilərin Cənubi Qafqazda ərazi bazası təmin edildi. Bununla belə çar hökuməti əraziyə erməniləri kütləvi yerləşdirməsinə baxmayaraq, yenə də yerli müsəlman (azərbaycanlı) əhalinin üstünlüyü faktorunu nəzərə almaq məcburiyyətində qaldı. Vilayət idarəçiliyində 2 asessordan (iclasçıdan) biri azərbaycanlı, digəri erməni icmasından idi. Əgər kütləvi köçürmə ərəfəsində bölgə əhalisinin 76,24%-ni müsəlmanlar (azərbaycanlılar), 23,45%-ni ermənilər təşkil edirdisə, 1829-32-ci illərdə tədqiqatçı İ.İ.Şopenin rəsmən həyata keçirdiyi siyahıyaalmaya görə burada əhalinin 49,71%-i müsəlmanlar (azərbaycanlılar), 15,29%-i köçürməyədək yaşayan ermənilər, 21,62%-i İrandan, 13,17%-i Türkiyə ərazisindən köçürülmüş ermənilər idi.Yəni «Erməni vilayəti» adlandırılan əraziyə 1829-32-ci illər göstəricisinə görə İran və Türkiyədən köçürülmüş ermənilər əhalinin 34,79%-ni təşkil edirdi (1, c.1, s.317).

Qafqaz müsəlmanlarının əzəli tarixi-coğrafi yaşayış məskənləri Rusiya hökuməti tərəfindən tətbiq edilən, mütəmadi dəyişdirilən və etnosiyasi məqsəd güdən yerli idarəçilik formalarına tabe edilirdi. 1840-cı il 10 aprel tarixli «Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar» qanunu ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərkibində növbəti bölüşdürülməsi həyata keçdi. «Erməni vilayəti»nin ləğv edilməsilə, İrəvan və Naxçıvan əyalətləri qəzalara çevrildi, Gürcü-İmeret quberniyasına tabe edildi. 1849-cu il iyunun 9-da keçmiş «Erməni vilayəti» və Aleksandropol (Gümrü) qəzası əsasında İrəvan quberniyası yaradıldı. İnzibati ərazi bölgüsünə görə İrəvan quberniyası İrəvan, Eçmiədzin, Aleksandropol, Novobayazid, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan, Sürməli qəzalarından ibarət idi (1, c.2, s.53). Quberniya əhalisinin etnik tərkibini ermənilərin xeyrinə dəyişmək siyasəti XX yüzilliyin əvvəlləri də daxil olmaqla ardıcıl həyata keçirilmişdir. Buna baxmayaraq, quberniyada azərbaycanlı əhalinin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olmuşdur. Azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən davamlı sıxışdırmalar, deportasiya, zorakılıqlar, qırğınlar onların İrəvan əhalisinin etnik tərkibində əsas yer tutmasının qarşısını ala bilməmişdir. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların sayı 33,35% (1, c.2, s.53) idi. Həmin məlumata görə İrəvan qəzasında isə nisbət göstəricisində azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi: 48,1% azərbaycanlılar; 45,21% ermənilər (1, c.2, s.51).

Birinci Dünya müharibəsi dövründə İrəvan quberniyasının qəzalarında ehtiyat hissələr və könüllü dəstələr yerləşdirilmişdi. Rusiyanın Osmanlı dövləti ilə cəbhə meydanında ermənilər aktiv hərəkət xətti seçmiş, strateji planlarını reallaşdırmaq yönündə geniş müstəvidə (siyasi, ideoloji, hərbi və s.) ciddi-cəhdlə səy göstərirdilər. Müharibədən erməni dövlətinin «doğulacağı»na şübhə etməyən erməni rəhbərləri Rusiya imperiyasına böyük ümid bəsləyirdilər: «Heç bir konkret qarantiyamız olmadan inanırdıq ki, çar hökuməti sədaqətimizin, səy və köməyimizin haqqı, mükafatı kimi, bizə Qafqazda öz müqəddəratımızı təyin etmək üçün *nəsə* verəcək». Ermənilərin Qafqazda dövlət yaratmaq iddiası O.Kaçaznuninin ifadəsindən göründüyü kimi yalnız *xidmət haqqı* məzmunu daşıyırdı. Cənubi Qafqazı işğal zamanı Valaxiya və Moldova knyazlıqları statusunda bir erməni knyazlığı yaratmaq əzmi gündəmdə olsa da, hətta II Nikolay hakimiyyəti də erməni xəyalını həqiqət etmədi. 1915-18-ci illərdə İran və Türkiyədən gətirilmiş ermənilər azərbaycanlı kəndlərində məskunlaşdırılmışdı.

Mütləqiyyət rejiminin devrilməsi ilə İrəvan quberniyasında yaradılan yerli idarəetmə qurumlarında daşnaklar üstünlüyü ələ aldılar. Sentyabrın sonlarında Tiflisdə çağırılan «Erməni milli müşavirəsi»ndə erməni milli şurası təşkil edildi. İrəvan quberniyasının mərkəzində və qəzalarında da erməni milli şuralarının təşkil olunmasına başlandı. Quberniyada Müsəlman Milli Şurası da fəaliyyət göstərirdi. Sonralar Zaqafqaziya Seymi Müsəlman fraksiyasının üzvü olmuş Mir Hidayət Seyidov İrəvan quberniyası Müsəlman Milli Şurasının sədri idi.

İmperiyanın dağılması şəraitində Rusiya müsəlmanları milli-məhəlli muxtariyyət idarəçiliyinə üstünlük verdilər. Bu zaman «Azərbaycan muxtariyyəti artıq siyasi bir proqram şəklində meydana atıldı» (M.-Ə.Rəsulzadə). «Azərbaycan muxtariyyəti»nin əhatə edəcəyi əraziyə aydınlıq gətirən M.-Ə.Rəsulzadə 1917-ci ilin dekabrında yazırdı: «Bu gün Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs olunuyorsa həmən *İrəvan, Gəncə və Bakü quberniyaları ilə sair Zaqafqaziya uyezd və mahallarından bəhs olunuyor deməkdir*» (10). Bu muxtariyyətin qarşısını almaq məqsədilə adı çəkilən bütün quberniyaların ərazilərində erməni siyasi-hərbi qüvvələrinin müsəlman əhaliyə qarşı amansız zorakılığı, qanlı əməlləri davamlı prosesə çevrildi. Qafqaz cəbhəsindən rus hərbi hissələrinin geri çağırılması daşnakların mövqeyini daha da gücləndirdi. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qanlı divan tutuldu. Quberniyadan Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərdə daşnaklar və sazişçilərin üstünlüyü təmin edildi. Artıq Zaqafqaziya Seymində ermənilər Cənubi Qafqazı təmsil edən 3-cü etnik qüvvə kimi mövqe sahibi idilər. Osmanlı dövlətinə münasibətdə düşmən mövqeyində dayanan ermənilərin Bakıda, sonradan qəzalarda törətdikləri müsəlman qırğınlarının İrəvan quberniyasında da amansız şəkil aldığı Seymin Müsəlman fraksiyasında müzakirə mövzusu olmuşdur. 1918-ci il aprelin 10-da Seymin müsəlman fraksiyalarının bircə iclası M.H.Seyidovun məruzəsi ilə açılmışdır. Məruzəçi bildirmişdir ki, 2 ay əvvəl İrəvan quberniyasında sistemli şəkildə başlamış qırğın fasiləsiz davam edir və yenicə alınmış teleqramlardan bəlli olur ki, son günlər daha da kəskinləşmişdir. Erməni hərbi hissələri tərəfindən müsəlmanların qırılmasından başlıca məqsədin erməni qaçqınları üçün ərazini təmizləyib erməni muxtariyyətinə kompakt tam ərazi yaradılmasının olduğu göstərilirdi (14, s.94). Digər çıxış edənlər taleyin ümidinə qalmış 80 min müsəlman qaçqına konkret yardım tədbirləri axtar-

mağa çalışmışlar. 5 bənddən ibarət tələblə hökumətə sorğu ilə müraciət etmək, İrəvan quberniyasındakı müsəlmanların həyatını, mal-mülkünü mühafizə etmək məsələsini qəti şəkildə hökumət başçısı Çxenkeli ilə danışmaq qərara alındı. Müsəlmanlara yardım göstərmək üçün xüsusi komissiyanın göndərilməsi, müsəlman qaçqınların öz yerlərinə qaytarılması, təcili ərzaq yardımı göstərilməsi, azğın erməni hərbi hissələrini ləğv etmək, vəziyyəti və qaçqınların sayını araşdırıb müvafiq əlavə pul ayrılması tələblərə daxil idi (14, s.95). Bu məsələlərin müzakirəsi Osmanlı hökuməti ilə Zaqafqaziya Seymi nümayəndələri arasında Trabzonda danışıqların getdiyi dövrə təsadüf edir. Seym Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrini qəbul etmədiyindən Trabzon konfransında (14 mart-14 aprel 1918-ci il) danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi.

Danışıqlarda ermənilərin ərazi muxtariyyəti iddiası da müzakirə olunmuşdur. Gürcülər Batum limanının onlarda qalması şərtilə erməniləri ərazi muxtariyyəti iddiasından çəkindirməyə, ermənilər isə Osmanlı ərazisindən qaçmış ermənilərin öz yerlərinə qaytarılması və onlara muxtariyyət verilməsi şərtilə Batum məsələsində gürcülərə təzyiq göstərəcəklərini vəd edirdilər. İstər Trabzon, istərsə də Batum (11 may - 4 iyun 1918-ci il) konfransları gedişatında ermənilər iddialı ərazilərdə etnik təmizləmə siyasəti yürüdürdülər. Qars vilayətində erməni hərbi hissələri və silahlı qaçqınları irəliləyən türk qoşunları qarşısında geri çəkilərkən yollarında müsəlman kəndlərini yer üzündən silir, oddan-qılıncdan keçirirdilər. Seymin müsəlman fraksiyalarının aprelin 15-dəki birgə iclasında A.X.Qantəmirovun məlumatına görə 82-dən çox müsəlman kəndi təsvirəgəlməz talana məruz qalmış, bütün Qars vilayəti nəhəng qəbiristanlığı xatırladır (14, s.96).

Seymin müsəlman fraksiyasının 1 may tarixli iclası Trabzon sülh konfransının üzvü M.-H.Hacınskinin məruzəsinə həsr olunmuşdu (14, s.97-100). Cənubi Qafqazın siyasi quruluşu ilə bağlı Ənvər Paşanın mövqeyini aydınlaşdıran məruzəçi bildirmişdir ki, üç əsas hissələr: Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın ümumi federasiya təşkil edərək Türkiyə ilə sıx ittifaqda olması nəzərdə tutulmuşdur. Müştərək qurum baş tutmazsa, müstəqil Azərbaycan variantı da müzakirə olunmuşdur. Ermənistanın müstəqilliyinə münasibət bildirmiş Ənvər Paşa erməni xalqının ingilis-rus siyasəti naminə türklər əleyhinə fitnə-fəsadlarını dayandırarsa, Türkiyənin müstəqil erməni dövlətinin təşkili əleyhinə olmadığını söyləmişdir (14, s.100).

Sonrakı müzakirələr zamanı da Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın Şimali Qafqazla birlikdə konfederasiyası ideyası hərtərəfli dəstəklənmişdir (14, s.101).

Seymin müsəlman üzvləri son iclaslarında Gürcüstanın müstəqilliyi bəyan ediləcəyi təqdirdə Azərbaycanın da müvafiq addım atacağı qərarına gəlmişdilər (14, s.114).

Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması beynəlxalq qarşıdurma münasibətləri müstəvisində gerçəkliyini tapan məsələ olmuşdur. Brest-Litovsk müqaviləsi ilə geri aldığı ərazilərə Cənubi Qafqaz Seymi ilə müharibədə hərb yolu ilə sahib olan Osmanlı dövlətinin Batum danışıqlarında mövqeyi daha da sərtləşdi. Batum konfransının ilk iclasında Osmanlı dövləti 14-21 aprel 1918-ci il tarixində Cənubi Qafqaz Seymi ilə aparılmış müharibənin nəticələrindən çıxış edərək yeni tələblər irəli sürmüşdü: Tiflis quberniyasının Ahısqa və Axalkələk qəzaları; İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərli (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, həmçinin Qars-Aleksandropol-Culfa dəmir yolu. Osmanlı dövlətinin bu tələbləri Seymin nümayəndə heyətində fikir ayrılığını dərinləşdirdi, "mövqelərin qütbləşməsi, xarici güclərə meyillənmənin qüvvətlənməsi baş verdi" (1, c.1, s.246). Elə bu səbəbdən, iki həftədən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşə təqdim etdiyi ultimatuma cavab almamışdı. Seymin gürcü nümayəndələri Almaniyanın himayəsində ayrıca dövlət yaratmağı qərara aldılar. Gürcü fraksiyası Batumda Almaniya nümayəndəliyi ilə gizli danışıqlar aparırdı. Batumda və Tiflisdə cərəyan edən hadisələr haqqında məlumatlı olan sədr-əzəm Tələt paşa Xəlil bəy Menteşəyə göndərdiyi 25 may tarixli teleqramında bildirirdi: "Son şifrənizi Məclis-i Umumidə oxuduq və uzun-uzadı müzakirə etdik. Son ərz etdiyim şəkildə ittifaq hasil oldu. Yəni dərhal ultimatum vermək və qəbul etmədikləri təkliflərimizi qüvvə ilə qəbul etdirmək.

Əgər gürcülər ayrı və müstəqil bir hökumət təşkil edərlərsə, ayrıca müzakirə edərik. Şimali və Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının ayrıca müstəqil bir hökumət təşkil etməsi, dərəcəyi-istiqlal və

irtibatlarının təyini sonradan düşünülür. Gürcülərlə müsəlmanların erməni məsələsi həll edildikdən sonra birləşmələri imkanı vardır. Zat-ı dövlətləri indidən bu cəhətə çalışa bilərsiniz…" Elə həmin gün Tələt paşa tərəfindən Xəlil bəyə göndərilən növbəti teleqramda deyilirdi: "Gürcülərlə və müsəlmanlarla ayrı-ayrı dostluq müqavilələri bağlamaq daha üstün tutulur. Sonradan ordumuz intizamı təmin və hökuməti təşkil etmək üçün gedər. Və hökumət təşəkkül etdikdən sonra Dövlət-i Aliyyə ilə münasibətini təyin edərik".(11) Tələt paşa erməni dövlətinin yaradılmasının gələcəkdə Türkiyə üçün yarada biləcəyi problemləri öncədən görürdü və elə buna görə də erməni dövlətinin yaradılmasına imkan vermək istəmirdi: "…Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyən tərəfdar deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqin Bolqarıstanına çevriləcəkdir. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanacaq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla əcəmlərlə birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər. Bu səbəbdən mümkün olsa, çibanı kökündən təmizləmək ən xeyirli iş olacaqdır. Bu mümkün olmadığı təqdirdə Ermənistanın çox zəif və yaşamayacaq şəkildə təşəkkül etməsi zəruridir…".(11)

Ənvər paşa da eyni mövqedən çıxış edirdi: "Xəlil bəyin teleqramından anlaşıldığına görə ermənilər bizdən kaybetdikləri ərazilərə müqabil Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına aid ərazidən bir qisim almaq istəyirlərmiş və müsəlmanlar da buna muvafakat edəcəklərmiş. Məncə bu tamamilə yanlışdır. Əgər bu gün Qafqazda beş-altı yüz min əhalisi olan və kafi miqdarda əraziyə malik kiçik bir Ermənistan təşəkkül edərsə, gələcəkdə əmrləri Amerikadan alaraq, o tərəfdən gələn ermənilərlə bu hökumət milyonlarla əhaliyə sahib olacaqdır. **Və bizim üçün şərqdə bir Bolqarıstan daha yaranar ki, bu da bizim üçün Rusiyadan daha zərərli bir düşmən olar. Çünki ermənilərin bütün mənafe və əməlləri bizim məmləkətimizdədir.** Dolayısıyla, bu təhlükəni indidən ortadan qaldırmaq üçün ermənilərin kiçik bir hökumət halında belə təşəkkül etməməsini və müsəlmanlarla gürcülər arasında, bizim qüvvətlərimizin yardımı və təsirinin ən çox olduğu bu dövrdə bölüşdürülməsini, müsəlmanların ermənilərə heç bir haqq və ərazi verməmələrini təmin etməyi və bununla yanaşı, bu gün ermənilərin əlində olan müsəlmanların yaşadıqları İrəvan kimi məntəqənin belə müsəlmanlar tərəfindən işğal edilərək, bu surətlə müsəlmanlar yaşayan yerlərin ermənilərin əlindən qurtarılmasına xüsusilə cəhd göstərilməsini üstün tuturam. Mənafeyimizə ən çox uyğun olan bu şəkil gerçəkləşməzsə, onda ermənilərə də bir mövcudiyyət verilməsi qaçılmaz olar. Belə olan təqdirdə, ermənilərin gələcəkdə vücud bularaq yaşamayacaq surətdə olduqca çox zəif bir halda bırakılmalarına çalışmaq lazımdır. Həm hökumətimizin, həm də Qafqazdakı müsəlmanların indiki və gələcəkdəki mənafeləri ancaq bu surətlə təhlükədən qurtarıla bilər…".(11)

Tələt və Ənvər paşalardan fərqli olaraq Xəlil bəy və Vehip paşa ermənilərin istəyini və real vəziyyəti nəzərə aldıqlarını bildirirdilər. Xəlil bəy Tələt paşaya göndərdiyi 28 may 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramında yazırdı:

"…Vehib paşa həzrətləri … Gümrüdə beş min evdən yalnız iki yüz evin müsəlman olduğunu və Aleksandropol sancağında iki yüz əlli min erməni bulunduğunu və bizə ilhaqdan sonra nə yolda idarə edilə biləcəyində çaşqın bulunduğunu söylədi. Yüzdə səksən beşi erməni olan Axalkələk qəzasıyla digər yerlərlə bərabər olduqca dağlıq və sarb bir məmləkətdə dörd yüz minə yaxın erməni başımıza alıyoruz deməkdir. İnşaallah sonunu xeyirli etsin. Rus ermənilərinin bizimkilərin tərbiyəçisi və müəllimi olduğunu da nəzəri-diqqətə alıram. Hərhalda çox xətalı bir yolu təqib etməkdə olduğumuzda israr edirəm. Ermənilərin Bolqarıstana bənzədilməsi fərqli müqayisədir. Bolqarıstan Avropada və İstanbul yolunun üzərindədir. Böyük Slavyan ailəsinin cüzi və böyük bir siyasət pişdarıdır və bizi İstanbula doğru sıxışdıraraq arxasını böyük xristian dövlətlərinə istinad etdirmişdir. Asiyada və böyük türk dövlət və millətlərin əhatəsində qalacaq olan ermənilərin qonşularına tabe olmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Bu günkü yarım tədbir həm bizi, həm də Qafqazı yakacakdır və bəlkə məsələni daha da çətinliyə yuvarlayacaqdır…"(11). 1918-ci il mayın 28-də ermənilər müstəqil dövlət yaratdıqlarını bəyan etdikdə belə, azərbaycanlıların hansı addımı atacaqlarından narahat idilər. Azərbaycanın müstəqil dövlət olacağı yaxud Osmanlı dövləti ilə ilhaqı seçimini güman edən ermənilər təşviş içində Azərbaycan Milli Şurasının qərarını gözləmiş və nəticədən daha artıq şadyanalıq keçirən onlar olmuşdur.

Zaqafqaziya Seyminin keçmiş müsəlman üzvlərinin fövqəladə 27 may tarixli iclasında Batumdan qayıdan Nəsib bəy Yusifbəyli məruzə edərək Türkiyə nümayəndə heyətinin mövqeyini bildir-

mişdir (14, s.117-118). Türkiyənin Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin saxlanmasında qəti qərarlı olduğu və gənc dövlətin möhkəmlənməsi, güclənməsi işində öz köməyini göstərməyə hazır olduğu türk nümayəndə heyəti adından iclas iştirakçılarına çatdırıldı. Türkiyə nümayəndə heyətinin fikrincə, Cənubi Qafqazın güclənməsinin ən başlıca təminatının buradakı xalqların həmrəyliyi, birliyi olduğu, buna nail olmaq üçün *azərbaycanlılar tərəfindən ermənilərə bir sıra ərazi güzəşti edilməsinin zəruri olduğu göstərilmişdir.*

Beləliklə, 1918-ci il mayın sonunda Zaqafqaziya Seyminin üzvləri müştərək mövqe nümayiş etdirmək iqtidarında deyildilər. *Regionla maraqlı xarici qüvvələrin təzyiqləri qarşısında öz mənafelərini uzlaşdırmağa cəhd göstərən yerli, siyasi qüvvələrin hakimiyyət təmsilçilərinin tam sərbəst qərar vermək imkanları məhdud olduğu kimi, öz xalqlarının müqəddəratı baxımından real şəraitdə yetərli gücə (hərbi, siyasi, maliyyə-iqtisadi) malik ola bilməmələri, bu səbəbdən xarici himayəyə möhtac məcburiyyətində dayaq qüvvə seçimi, birgə fəaliyyəti çıxılmaz hala gətirmişdi.*

Rusiyanın bolşevik hakimiyyətinin Qafqazı, xüsusən də Bakını ciddi-cəhdlə əldə saxlamaq siyasəti, Böyük Britaniya hərbi qüvvələrinin regiona – Xəzər hövzəsinə israrlı müdaxilə səyləri, Almaniya-Osmanlı münasibətlərində gərginlik, Cənubi Qafqaz Seymi ilə Osmanlı dövləti arasında müharibə səviyyəsinə çatan siyasi-hərbi qarşıdurma, Gürcüstanda Almaniya təsirinin güclənməsi şəraitində Seymin Azərbaycandan olan təmsilçiləri bolşevik-daşnak qüvvələrinin Bakıda və digər qəzalarda müsəlmanlara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınların qarşısını almaq zərurəti ilə Osmanlı dövlətini yeganə nicat yeri görürdülər. Ermənilərin vaxtilə köçürülərək yerləşdirildikləri bir sıra ərazilərin Osmanlı dövlətinə güzəştə gedilməsi nəticəsində mövqelərinin güclənəcəyi qənaətində idilər. Ermənilərin «ingilis-rus siyasəti naminə türklərə qarşı fitnə-fəsadlara son qoyacaqları» şərtilə müstəqil dövlət yaratmalarına Türkiyənin razılıq verməsi Azərbaycan təmsilçilərinin dəstəkləmək seçimini müəyyənləşdirdi.

Rusiya imperiyasının köçürmələri və himayəsi nəticəsində Cənubi Qafqazda erməni varlığı real, hesaba alınmalı faktora çevrildi. Cənubi Qafqazda marağı olan bütün xarici dövlətlər bu regionda onların nüfuzu altında sabit vahid idarəçilik formasına üstünlük verirdilər. Bu layihənin baş tutmasında başlıca əngələ çevrilən erməni separatizmi fərqli forma və məzmunda mütəmadi olaraq ümumi vəziyyəti çıxılmaz böhran həddinə çatdırırdı. Ermənilərin dağıdıcı mövqeyini təcrid etmək məqsədilə Osmanlı dövləti nəzarəti altına aldığı Eçmiədzin və Aleksandropol (Gümrü) ərazilərinin müqabilində İrəvanın siyasi mərkəz kimi yaradılacaq erməni dövlətinə keçməsini məqbul saydı. Bu addımı «tarixi zərurət, qaçılmaz bəla» kimi qəbul edən Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il mayın 29-da Tiflisdə, 19 nəfərin adı göstərilən sayca 3-cü iclasında İrəvanı ermənilərə güzəştə getdi (14, s.130). İclasın açılışında Şura üzvü F.Xoyski Şura nümayəndələrinin Erməni Milli Şurasının nümayəndələri ilə Azərbaycan və *Erməni federasiyası* ərazilərinin sərhədlərinə dair danışıqlarının nəticələri haqqında məruzə edir. Məruzəni bitirərkən F.Xoyski bildirir ki, Erməni federasiyasının yaradılması üçün onlara siyasi mərkəz lazımdır, Aleksandropolun Türkiyəyə keçməsindən sonra belə mərkəz yalnız İrəvan ola bilər, ona görə də İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi qaçılmazdır.

Məsələ ilə bağlı Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxzülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov çıxış edərək İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsini tarixi zərurət, qaçılmaz bəla adlandırırlar. Məsələyə dair səsvermənin nəticələri protokolda belə qeyd olunmuşdur: 28 ümumi saydan 3 bitərəf olmaqla İrəvanın güzəşti lehinə 16 səs, əleyhinə 1 səs verilmişdir.

Protokolda təsbit olunmuş ifadəyə görə erməni dövlətinin Erməni federasiyası formasında yaradılacağının nəzərdə tutulduğu diqqətə alınmalıdır. İrəvanın güzəştə gedilməsinə dair səsvermədən dərhal sonra ermənilərlə konfederasiya təşkil etmək haqqında məsələnin müzakirəsinə keçilmişdir. Qısa fikir mübadiləsindən sonra bu məsələ də səsverməyə qoyulmuş və Azərbaycanla Ermənistanın gələcəkdə konfederasiya tipli quruluş qaydası yekdilliklə qəbul olunmuşdur (14, s.131).

Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan sonra erməni Milli Şurası Tiflisdə Ermənistan (Ararat) Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Onun ərazisi Osmanlı dövləti ilə bağladığı müqaviləyə görə 10 min kv.km müəyyən edilirdi. Ermənilər tərəfindən O.R.Kaçaznuni, A.Xatisyan və M.Papacanovun imzaladıqları 14 maddədən ibarət Batum müqaviləsinə əsasən Eçmiədzin və Aleksandropol Türkiyəyə keçir, Türkiyə Aleksandropol-Culfa dəmiryolundan istifadə etmək hüququ alırdı. Ararat Respublikasının sərhədi İrəvan yaxınlığından keçirdi, ixtiyarında cəmi 6 km-lik dəmir yolu qalmışdı (1, c.1,

s.248). Erməni hökuməti də gürcü hökuməti kimi öz ərazisində yaşayan müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini, azad inkişafını təmin etmək, ana dilində təhsil almaq, dini ayinlərin sərbəst icrasına şərait yaratmaq haqqında təəhhüd götürürdü.

İrəvanın ermənilərə güzəşt edildiyi gün, mayın 29-da hökumət başçısı F.Xoyski Batumda olan Xarici İşlər naziri M.H.Hacınskiyə yazırdı: «Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəyə son verəcəklər. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik». İrəvan quberniyasının da daxil olması mütləq sayılan Azərbaycan muxtariyyəti artıq müstəqil dövlət kimi bəyan ediləndə İrəvandan məhrum olur. Bu məhrumiyyətlə barışmaq istəməyən əslən İrəvandan olan Şura üzvləri Mir Hidayət Seyidovun, Bağır Rzayevin və Nəriman bəy Nərimanbəyovun imzaladıqları İrəvan şəhərinin Erməni Respublikasına güzəştə gedilməsinə dair etirazı Milli Şuranın 1 iyun tarixli növbəti, 4-cü iclasında səsləndirildi (14, s.132). Milli Şura protesti müzakirə olunmadan iclas protokoluna əlavə etməyi qərara aldı. Elə həmin iclasda Şura üzvləri İrəvan şəhərinin Erməni Federasiyasına güzəşt edilməsi məsələsi və qaçqınlara yardımın təşkili ilə əlaqədar İrəvana nümayəndə heyətinin göndərilməsinin zəruriliyi məsələsini qaldırırlar. Təklif qəbul olunur və nümayəndə heyətinin tərkibinə M.H.Seyidov, M.Rzayev, M.Y.Cəfərov seçilirlər (14, s.133).

Müsəlman Milli Şurasının növbəti, 5-ci iclasında Şura sədrinin müavini M.H.Seyidov sədrlik edir. 7 iyun tarixli bu iclasda İrəvanla bağlı məsələ yenidən qızğın müzakirə doğurur. Hökumət başçısı F. Xoyski hökumət nümayəndələrinin Erməni Milli Şurasının nümayəndələri ilə İrəvana dəmiryolunun açılmasına, erməni və müsəlman Milli Şuralarının Bakı hadisələrinə, Bakının bolşeviklərdən azad olunmasına münasibətlərinə dair aparılan danışıqlar haqqında məlumat vermişdir. İrəvana dəmiryolunun açılması və dəmiryol xəttinin müsəlman əhalili ərazidən keçən hissəsində hərəkətin təhlükəsizliyini təmin etmək haqqında məsələnin həlli hökumətə həvalə olunmuşdur. Milli Şuranın 1 iyun tarixli qərarına əsasən İrəvana nümayəndələrin göndərilməsinə dair məsələ qızğın müzakirə doğurmuş, İrəvan quberniyasının nümayəndəsi Rzayev belə bəyan etmişdi ki, "Mən əminəm ki, İrəvan quberniyasına sizlərdən heç kim getməyəcəkdir, oraya biz, irəvanlılar, mən və Seyidov gedəcəyik, amma bir şeyi sizdən xahiş edirik: öz müstəqil Azərbaycanınızı yaradıb, bizi, Ermənistan Respublikası ərazisində qalanları yaddan çıxartmayın". Belə bəyanatın əsassız olmadığını İrəvandan alınan həyəcanlı məlumatlar bir daha təsdiqlədi. Bir həftə ötməmiş, iyunun 13-də, artıq Azərbaycan Milli Şurası kimi göstərilən Şuranın növbəti, 6-cı iclasında İbrahim ağa Vəkilov İrəvandakı vəziyyət barəsində məruzə edir, müsəlman qaçqınların halını Şura üzvlərinə çatdıraraq aclıq çəkənlərə 150000 rubl ayrılmasını təklif edir. Natiqin təsirli nitqindən bəlli olur ki, qəzalarda sərgərdan qaçqınların sayı 150000-ə çatmış, onların arasında müxtəlif epidemiyalar tüğyan edir, hər gün aclıqdan ölüm halları baş verir. Buna görə də natiq ərzaq, geyim və təsərrüfat malları ilə təcili yardım göstərmək lazım olduğunu söyləyib, zərərçəkənlərin sayını bildirmiş və 206 dağıdılmış kəndləri sadalamışdır. İclas 3 bənddən ibarət qərar qəbul etmişdir: 1) Qaçqınlara paylamaq üçün nəğd olan bütün pul vəsaitini dərhal nümayəndələr vasitəsilə İrəvan mahalına göndərmək; 2) Erməni Şurasından onun sərəncamında olan təchizat ehtiyatlarından imkan daxilində aclıq çəkən müsəlmanlara ayrılmasını xahiş etmək; 3) İrəvan qaçqınlarına, hətta borc olaraq ərzaq yardımı göstərilməsi xahişi ilə türk qoşunları komandanına müraciət etmək; müsəlmanları doğma kəndlərinə qaytarmaq üçün ciddi sərəncamlar verməsini xahiş etmək. Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Gəncəyə köçməklə yaranmış hakimiyyət gərginliyi şəraitində məsuliyyətli qərarlar qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Azərbaycan Milli Şurası buraxılır və «bütün hüquq və səlahiyyətini» F. Xoyskinin sədrliyi altında təşkil edilən hökumətə həvalə edir.

İlk dövlətlərarası müqaviləni imzalamaq Cümhuriyyətin birinci hökumətinin fəaliyyəti dövrünə təsadüf edir. Zaqafqaziya Seyminin nümayəndələri ilə Osmanlı dövləti arasında Batumda gedən danışıqlar iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə yenicə müstəqilliyini bəyan etmiş üç Cənubi Qafqaz respublikaları arasında «sülh və dostluq» haqqında müqavilələrin imzalanması ilə nəticələndi. Erməni nümayəndələri tərəfindən imzalanmış müqavilə ilə keçmiş İrəvan quberniyasının 2 qəzası (Eçmiədzin aə Aleksandropol) Osmanlı dövlətinə keçdi. İrəvanın erməni idarəçiliyinə keçməsi isə sırf siyasi mərkəzə ehtiyac səbəbindən əsaslandırılırdı. Yəni Azərbaycan Cümhuriyyəti xadimləri – Azərbaycan Milli Şurasının üzvləri İrəvan quberniyasını, o cümlədən İrəvan şəhərini Azərbaycan dövlətinin ərazisi hesab edirdilər. Təbii ki, Azərbaycan xanlıqları olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yaradılmış İrəvan quberniyası Rusiya imperiyası devrildikdən sonra öz müqəddəratını təyin edən

xalqların iradəsinə uyğun həllini tapmalı idi. Belə ki, bu xanlıqların yerli və əzəli əhalisi olan azərbaycanlılar mütləqiyyət rejiminin kütləvi köçürərək yerləşdirdiyi erməniləri öz ərazilərində vətəndaş kimi görürdülər və imperiyanın tətbiq etmiş olduğu inzibati ərazi bölgüsünü mütləq saymaq məcburiyyətində də deyildilər. Yalnız Cənubi Qafqazda kompakt yerləşdirilmiş və muxtariyyət əldə etmək israrı ilə yerlə əhalini kütləvi qırğına məruz qoyan ermənilərin zorakı siyasətinin qarşısını almaq üçün hərbi gücə malik olmadığı mövcud zaman və şəraitdə diplomatik manevr yolunu seçdilər. Faktiki olaraq erməni hərbi hissələrinin azğın əməllərinin cəngində olan İrəvanı (bax. Seymin bütün müsəlman fraksiyalarının birgə iclasının protokolu. 10 aprel 1918-ci il) «qaçılmaz bəla» kimi ermənilərə güzəştə getməklə digər Azərbaycan ərazilərini, o cümlədən Qarabağı əldə saxlamaq qərarına gəldilər. Erməni federasiyası kimi nəzərdə tutulan dövlətin – Ararat respublikasının hökuməti 1918-ci il iyunun 20-də Tiflisdən İrəvana köçdükdən sonra İrəvanda və Azərbaycanın digər tarixi torpaqlarında yerli əhaliyə qarşı qırğınların miqyası artdı.

Ermənilərin özləri üçün siyasi mərkəz kimi İrəvan şəhərini nəzərdə tutmadıqları 1918-ci il 21 iyun tarixli sənəddən ehtimal oluna bilər. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.-Y.Cəfərov Xarici İşlər naziri M.H.Hacinskiyə göndərdiyi məxfi məlumatında bildirirdi ki, Gürcüstan Respublikasının hökumət başçısı keçmiş ZFDR-nın (Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikası) əmlakının bölüşdürülməsi məsələsinin Azərbaycanla separat həll edilməli olduğunu söyləmişdir. Mövqeyini belə əsaslandırmışdır ki, «ermənilər artıq öz hissələrini alıblar və elə yerlərdə cəmləşdiriblər ki, sonradan Türkiyənin əlinə keçmişdir və bu məsələdə Gürcüstanın Azərbaycana və Ermənistana münasibəti fərqlidir». ZFDR buraxılan kimi əmlak hissəsini əldə etməklə yerləşdirmək çevikliyi ilə erməni hökumətinin təşkili və İrəvana köçməsi prosesi arasında zaman uyğunsuzluğu təəssüratı yaranır. İyunun 22-də M.H.Hacinski M.Y.Cəfərova, təcili teleqram göndərib ərazi sərhədlərini təyin etmək üçün birgə komissiya təşkil etmək təklifini erməni hökumətinə, əgər hələ yaradılmayıbsa, erməni Milli Şurasına bildirməyi tapşırmışdı. Artıq 2 gün əvvəl erməni hökuməti İrəvana köçmüşdü. Nəzərdə tutulmuş İstanbul konfransında iştirak etmək üçün gürcü və erməni nümayəndələri azərbaycanlılardan bir həftə əvvəl İstanbula gəlmişdilər. M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan M.H.Hacınskiyə göndərdiyi məktubda yazırdı ki, ermənilər orada qızğın türkpərəst təbliğat aparırlar, Ənvər paşanın fikrincə almanlar da ermənilərin hakimiyyət sürmələri haqqında mənfi fikirdədirlər.

Xarici ölkələrdə özləri haqqında rəğbətli rəy yaratmaqla məşğul olan ermənilər Cənubi Qafqazda sahib olduqları ərazilərlə kifayətlənməyib müsəlman kəndlərini məhv edirdilər. Andranik qoşunlarını İrəvan və Yelizavetvol quberniyası sərhədlərinə cəmləşdirir və Zəngəzur qəzası tərəfdən Gorusa yaxınlaşırdı. Belə bir şəraitdə, iyulun 31-də Azərbaycan hökumətinin başçısı F.Xoyski İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadəyə yazırdı: «Bütünlüklə Bakı məsələsi ilə məşğul olduğumuzdan hələlik qətiyyətli hərəkət edə bilmirik, amma elə ki, Allah qoysa, bu əməliyyat başa çatdı, onda, əminik ki, bu fitnəkar erməni hərəkatını da ləğv edərik». Azərbaycanın sərhədləri göstərilmiş xəritəni hər vasitə ilə müdafiə etməyi tapşıran F.Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə yazırdı ki, «əgər ermənilər Qarabağa iddia ilə çıxış etsələr, o zaman İrəvanı və Qazax qəzasının bir hissəsini onlara güzəştə getməkdən imtina edin». Bəlli olur ki, belə bir şərtlə edilmiş güzəşt şifahi razılaşma əsasında baş vermişdir. Amma real vəziyyət ondan ibarət idi ki, Batum müqaviləsindən düz iki ay sonra, avqustun 4-də M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan bildirirdi ki, ermənilər tələb etdikləri sərhədlər üzrə layihə və xəritəni Ənvər paşaya təqdim etmişlər. Türkiyədən Sürməli, Naxçıvan, Axalkələki, Eçmiədzin və İrəvan, gürcülərdən Borçalı, Azərbaycandan Qazax, Qarabağ, Zəngəzur, Ordubad qəzalarını tələb edirdilər.

Cənubi Qafqazın müstəqilliyini bəyan etmiş hər üç respublikasının nümayəndələri öz ərazi layihələri ilə Osmanlı dövlətinin rəsmiləri ilə danışıqlar aparırdı. Bu məsələlər ilə xüsusi olaraq Ənvər paşa məşğul olurdu. Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, Osmanlı dövlətinin maraqları təmin olunmaqla və Qafqazdakı müsəlman əhalinin mənafeyini nəzərə almaq şərtilə sərhəd ərazilərinin mübadilələri güzəşti əsasında Cənubi Qafqazda dinc, stabil siyasi şərait yaratmaq Ənvər paşanın aparıcı mövqeyi olubdur. Bu məqsədlə erməni və gürcülərlə sərhədlər məsələsini qaldırmayıb, onlarla mübahisə etməməyi azərbaycanlılara tövsiyə edən paşa Borçalı vasitəsilə Türkiyə üçün dəhliz açılmasını nəzərdə tutaraq Borçalı və Tiflis sancaqlarının mühüm hissəsini gürcülərə verib onlarla ittifaq bağlamağı daha sərfəli hesab edirdi. Qazax qəzasının bir hissəsinin ermənilərə keçməsini məqbul bilmirdi. Ermənilərə bir qədər yer verməyin onların iştahasını qızışdırmaq imkanını vermək olduğunu

söyləyən Ənvər paşa Borçalının cənub hissəsindən keçməklə erməni dövlətinin sərhədi ilə keçmiş İrəvan quberniyası sərhədinin uyğun gələcəyini qeyd edirdi. *Ənvər paşa və digər Osmanlı rəsmiləri ermənilərin saxta iddialarını qəbul etdirmək yönündə qızğın fəaliyyətləri qarşısında aciz olduqları üçün deyil, daha mühüm strateji məsələlər baxımından çıxış edirdilər.* Bu mənada **Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaranmasına imkan vermək Osmanlı dövlətinin taktiki manevrlərindən sayıla bilər.** 1918-ci il sentyabrın ortalarında M.Ə.Rəsulzadə M.H.Hacınskiyə göndərdiyi məlumatında bildirirdi ki, «əgər Ənvər paşanın fikri qəbul olunarsa, onda Ermənistan haqqında tamamilə danışa bilməyəcəyik. Mümkündür ki, ermənilər müstəqillikdən imtina edərək Azərbaycanda qalmaq və başqa bir formanı qəbul etmək istəyəcəklər». M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, müsəlmanlardan ibarət Borçalını tərk edib, əvəzində ermənilərdən ibarət ərazi əldə etmək Azərbaycanda erməni elementini artırmaq, müsəlmanları isə azaltmaq demək olardı. Böyük hissəsi müsəlmanlardan ibarət olduğu üçün Dərələyəzi tərk etməyin qətiyyən mümkün olmadığını Ənvər paşanın diqqətinə çatdırmış, cavabında paşa «əgər belədirsə, onda Dərələyəzi də güzəştə getmək lazım deyildir» söyləmişdir. «Türkləri verib erməniləri almağı müvəffəqiyyət» saymayan M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan hökumətinə öz nöqteyi-nəzərində israr etməyi tövsiyə edirdi.

Paradoksal görünsə də, gerçəkləşən erməni dövləti bolşeviklərin deyil, Osmanlı hökumətinin həyata keçirdiyi, həm də Türkiyədə deyil, Cənubi Qafqazda baş tutan layihə oldu. Cənubi Qafqazın siyasi müqəddəratı ilə bağlı hələ I Dünya müharibəsi illərində müxtəlif layihələr hazırlanmış, təkliflər irəli sürülmüşdü. Gürcülərin təqdim etdiyi layihədə bir sıra ərazilər müqabilində İrəvanın bir hissəsinin də Osmanlı dövlətinə keçməsi nəzərdə tutulurdu. 1918-ci ilin yazında Osmanlı hökuməti həmin İrəvanın erməni dövlətinin paytaxtı olmasını və Qafqazda erməni dövlətinin yaranmasını reallığa çevirdi. Beləliklə, uzun əsrlər itirilmiş dövlətçiliyini, həm də Qafqazda olmayan dövlətçiliyini ermənilər tarixi düşmən adlandırdıqları türklərin, özü də Osmanlı türklərinin əli ilə əldə etdi. Hələ I Dünya savaşında Rusiya mütləqiyyətinə xidmətləri müqabilində Qafqazda «nəsə» əldə etməyə əmin olmayan ermənilər Osmanlı dövlətinin razılığı ilə 1918-ci ilin mayında arzularına çatdılar. «Türkiyə Ermənistanı» uğrunda canfəşanlıq edən mərkəzi sovet hakimiyyəti bu layihəni Qafqaz üçün heç də məqbul bilməmişdi. Hətta Moskva Erməni Milli Komitəsi bu xəbəri böyük təşvişlə qarşılamışdı. «Kiçik xalqın müstəqilliyini elan edərək Rusiyadan könüllü ayrılmasını quraşdırmağın yolverilməz olduğu» bildirilirdi**.** (13, f.71, s.33, iş.60, v.5-7) Bu hərəkət ümumrusiya işinə xəyanət kimi qiymətləndirilirdi. Mətbuatın verdiyi məlumata görə Moskva Erməni Milli Komitəsi digər dövlətlərin iradəsini nəzərə almadan erməni dövlətinin yaradılması cəhdinə qarşı etirazını bildirmişdir (13, f.71, s.33, iş.60, v.5-7). Mətndən bəlli olduğu kimi, «Fəhlə-kəndli Rusiya hökuməti» nəzərdə tutulurdu. Məlumatda diqqəti cəlb edən məsələ erməni dövlətinin ərazisi ilə bağlıdır: Zaqafqaziyanın dağlıq hissəsindəki ərazilər Ermənistan adlandırılaraq, Erməni Milli Şurasının Türkiyə ilə, Ermənistanın müstəqilliyini tanıyan sülh müqaviləsi bağladığı bildirilirdi (13, f.71, s.33, iş.60, v.5-7).

Cənubi Qafqazın bir hissəsinə «Ermənistan» adı verilərək qurulan bu dövlətin ilkin rəsmi sənədlərdə adı «Ararat Respublikası» kimi göstərilmişdir. «Erməni Federasiyası» ifadəsi də ilkin sənədlərdə yer almışdır (4, f.970, s.1, iş.1, v.51). Məsələnin belə formada həlli Rusiya erməniləri tərəfindən də birmənalı qarşılanmamışdı. Mətbuatın yazdığına görə Almaniya diplomatiyasının yetirməsi sayılan «Müstəqil Ermənistan» və onun müvəqqəti hökuməti ermənilər arasında çox tanınmış deyildi.

Ayrılıqda Ermənistanın heç cür yaşamaq qabiliyyətinin olmayacağına əmin olduqlarını söyləyən Erməni Milli Komitəsinin görkəmli üzvlərindən biri bildirmişdi ki, «geniş erməni kütlələri ayrılmaq tərəfdarı deyildir. Əksinə, onlarda istənilən rus hakimiyyəti tərəfə çox möhkəm meyil vardır». (13, f.71, s.33, iş.1724, v.63)

Rus mətbuatının yazdığına görə bütün iri rus şəhərlərində ermənilərin yığıncağı keçirilir və «hər yerdə erməni məsələsinin nəzərdə tutulan və Türkiyənin həyata keçirdiyi formada həllinə ermənilərin kəskin mənfi münasibətini ifadə edən qətnamələr çıxarılırdı». Böyük dövlətlərin dəstəyi ilə Türkiyədə «erməni məsələsi»nin belə həllini erməni xalqının böyük faciəsi sayaraq Daşnaksütyun partiyasını dönə-dönə lənətləyirdilər. Dağ massivlərindən, sərt iqlimə malik, olduqca yoxsul ərazidən ibarət Ermənistan dövlətinin fiksiya olduğunu deyir, «12400 kvadratverst»lik yeri «dövlət ərazisi» hesab etmirdilər. «Müstəqil Ermənistanın yaradılması» «erməni məsələsini beynəlxalq masştabdan məhrum etmək» sayılırdı. (13, f.71, s.33, iş.1724, v.33) «Ararat Respublikası»na ermənilər tərəfindən

belə münasibət məntiqi suallar doğurur və bir daha Qafqazın ermənilərin qədim vətəni olmadığını təsdiqləyir. Dövlət üçün verilmiş ərazinin əlverişsizliyi, qeyri-münbitliyi və s. vətən torpağını müəyyənləşdirə bilməz. Bütün halları, vəziyyəti ilə vətənində yaranmış milli dövlətinə münasibət seçim məzmunu daşımamalıdır. Qafqazda erməni muxtariyyətinə nail olmaq ümidi ilə və digər məqsədləri naminə dünya müharibəsində Rusiya hökumətinin xidmətində olan ermənilər artıq «Türkiyə Ermənistanı»ndan əlavə, Qafqazda da dövlətə malik olub, sonralar əraziləri birləşdirmək niyyətində idilər. Türkiyənin əli ilə alınmış «Ararat Respublikası» isə onların strateji planları ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Sonralar Qafqazda özlərinə saxta tarix düzəldən ermənilər gürcülərlə ərazi davasında «real yerləşmə» prinsipini irəli sürdü. Gürcülər isə «tarixilik prinsipi»ndən çıxış edirdilər. Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Cənubi Qafqazın əksər strateji bölgələrinə yerləşdirilmiş ermənilər üçün «real yerləşmə» prinsipi sərfəli idi. Bu prinsipi qəbul edəcəkləri halda gürcü qəzeti «Ertoba»nın yazdığına görə paytaxtları Tiflis Gürcüstanın dövlət sərhədlərinin yaxınlığında qala bilərdi (13**,** f.71, s.33, iş.1724, v.50).

XX yüzilliyin əvvəllərində ərazi iddiasında «tarixilik» prinsipini məqbul bilməyən ermənilər elmi-ideoloji sahədə bir əsrlik hazırlıq işi aparaRaq saxtalaşdırılmış tarixi beynəlxalq ictimaiyyətə qəbul etdirmək yönündə «bütün cəbhə boyu» hücuma keçdilər.

«Türkiyə Ermənistanı» dekreti əvvəlcə Brest-Litovsk müqaviləsi, XX yüzilliyin 20-ci illərində Mustafa Kamalın başçılıq etdiyi milli-azadlıq mücadiləsinin qələbəsi və Sovet Rusiyası ilə yaratdığı əməkdaşlıq sayəsində tətbiqi məzmun ala bilmədi. Onu gerçəkləşdirmək tapşırılmış S.Şaumyan nəinki «Türkiyə Ermənistanı» muxtariyyətini, nəinki Qafqazda, heç Bakıda belə sovet hakimiyyətini təmin edə bilmədi. Bununla belə, xarici siyasətində, Türkiyəyə münasibətdə erməni xalqının müqəddəratına «biganə qalmayan» sovet dövləti ərazi iddiasını uzun müddət qüvvədə saxladı. Ermənilərin isə bu gün də dövlət səviyyəsində Türkiyə ərazilərinə iddiaları öz qüvvəsini açıq şəkildə atributiv məzmun kimi saxlamaqda davam edir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası, iki cilddə, Bakı, 2004-2005
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabat), iki cilddə, Bakı, 1998
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi
5. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər, Bakı, 1960
6. «Bakinskiy raboçiy» qəzeti
7. Bolşevistskoe rukovodstvo. Perepiska. 1912-1927. Sənədlər toplusu, Moskva, 1996
8. Dekretı Sovetskoy vlasti, Moskva, 1957, c.I
9. Dokumentı vneşney politiki SSSR, c.I, Moskva, 1957
10. Əhmədova F. Qafqazda "Azərbaycan" istilahına dair. Azərbaycan tarixi Muzeyi-2006, Bakı, s.72
11. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922), Bakı: Azərnəşr, 2011, 474 s.
12. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı, 1996
13. Rusiya dövlət sosial-siyasi tarix arxivi (RDSSTA).
14. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları 1918-ci il, Bakı, 2006, 216s.

THE ESTABLISHMENT OF THE ARMENIAN STATE IN THE CAUCASUS
SUMMARY

Qafqazda erməni dövlətinin yaranmasını şərtləndirən amillər təhlil edilmişdir. Qafqazda ermənilərin əhali faktoruna çevrilməsi XIX əsrin başlanğıcında Rusiyanın regiona köçürmə siyasəti müstəvisində təqdim edilir. Erməni siyasi-ictimai qüvvələri ilə Rusiya hakimiyyətinin münasibətləri çərçivəsində regionda inzibati-ərazi dəyişikliyi şərh edilir. Birinci dünya müharibəsinin, Rusiyada mütləqiyyət rejiminin devrilməsinin təsiri ilə Qafqazda erməni siyasi-hərbi qüvvələrinin fəallaşmasından bəhs edilmişdir. Zaqafqaziya Seymi ilə Osmanlı dövləti arasında münasibətlər kontekstində Qafqazda ermənilərin siyasi müqəddəratının müəyyənləşdirilməsi məsələsi araşdırılmışdır. Müəllifin qənaətinə görə Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması beynəlxalq qarşıdurma münasibətləri müstəvisində Osmanlı dövlətinin regionda hərbi üstünlüyü şəraitində gerçəkliyini tapan məsələ olmuşdur.

СОЗДАНИЕ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА НА КАВКАЗЕ
РЕЗЮМЕ

Были проанализированы факторы, обусловливающие создание армянского государства на Кавказе. Превращение армян в кавказское население представлено как результат политики переселения России в начале XIX века. Административно-территориальные изменения в регионе комментируются в рамках отношений Российской власти с армянскими общественно-политическими силами.

Рассказывается об активизации армянских военно-политических сил на Кавказе под влиянием Первой мировой войны и свержения монархического режима в России. В контексте отношений Закавказского Сейма с Османским государством был изучена политическая история армян на Кавказе. По мнению автора, армянское государство на Кавказе было создано в условиях военного преимущества Османского государства в регионе в период международного противостояния.

Д.и.н., проф. **Кахабер ПИПИЯ**
Сухумский Государственный Университет (Грузия)

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Keywords: *Armenian issue, Russian Empire, Ottoman Empire, foreign policy, aggressive purposes*
Açar sözlər: *erməni məsələsi, Rusiya imperiyası, Osmanlı imperiyası, xarici siyasət, işğalçı məqsədlər*
Ключевые слова: *армянский вопрос, Российская империя, Османская империя,, внешняя политика, агрессивные намерения*

Во второй половине XVIII столетия Российская Империя планировала создать в Закавказье объединенное армяно-грузинское царство, на худой конец самостоятельное армянское образование. Поэтому Екатерина II , вслед за Петром, зазывала армян Османской Турции и Ирана в Россию, обещая за это различные грамоты. Тем самым, Российская империя стремилась создать сильное буферное христианское государство против Ирана и Османской Турции. Однако со временем Россия изменило свое отношение к этому вопросу, упразднив в 1801 году грузинскую государственность. Однако, армяне по-прежнему оставались большим козырем в руках Российской империи и их продолжали кормить обещаниями о создании государства на определенных территориях. Это было необходимо России в завоевательных целях против Османской империи. В последующем армяне стали привлекательны и для западных стран, так как и они имели свои планы по отношению к Османской Турции.

Так армяне стали геополитическим мячом, а армянские умы, поверив в обещания, стали усиленно заботится о своей истории, писали различные исторические опусы, где «доказывали» свои права на претендуемые территории. У них так разыгралась фантазия, что будущая Армения должна была омываться тремя морями. Так, возник «армянский вопрос», переросший впоследствии в армянскую угрозу. Начиная со второй половины XIX в. понятие «армянский вопрос» постепенно внедрилось в мировое общественное сознание. Главным содержанием данного вопроса были претензии на земли соседних народов и государств.

Так завоеванное Российской империей азербайджанское Иреванское ханство армяне сочли «Восточной Арменией», а территории Восточной Анатолии Османской Турции, где жили армяне, приняли за «Западную Армению». Таким образом, целью армян было объединение «Восточной Армении», т.е. земель азербайджанского Иреванского ханства, с землями Восточной Анатолии и создания Великого Армянского государства. Эта, сформулированная на фантазиях армянская цель, была на руку, как Российской империи, так и Западно-Европейским странам.

После Адрианопольского договора 1829 года османское правительство было занято подавлением восстания Мехмета Али. За время этой борьбы умер султан Махмуд II и на престол 1 июля 1839 г. взошел Абдул Гамид. 3 ноября того же года был зачитан манифест султана, объявивший начало реформ, получивших название танзимата. Суть манифеста заключалась в том, что для рационального управления великой державой требуется принятие некоторых новых законов. Главными из них станут законы, направленные на обеспечение защиты жизни, чести и имущества подданных, упорядочение налоговой системы, порядка отправления воинской повинности и установление сроков солдатской службы. Султан особо подчеркивал, что намеченные реформы в одинаковой мере касаются все подданных независимо от вероисповедания.

В 1853 г. католики получили разрешение на ремонт одной из церквей в Бейтлахиме. Это вызвало протесты православной церкви и ее покровительницы России. Стали настойчивее требования Франции восстановить ее прежние привилегии в отношении святынь.

Высокая Порта, поручив изучение вопроса специальной комиссии, пришла к решению возложить обязанности по уходу за христианскими святынями, которые никак не могли поделить между собой две церкви, на мусульман. Русский царь направил в Константинополь со специальной миссией своего министра морского флота, генерал губернатора Финляндии, командующего Балтийским флотом адмирала князя Меньшикова, который 28 февраля 1853 г.

предъявил султанскому двору ультимативное требование решить вопрос о святынях в пользу России и дать твердые гарантии соблюдения привилегий православной церкви в Турции.[1] Целью России являлся раздел территории «больного человека», как называли Османскую империю, что было согласовано с английским послом в Петербурге сэром Гамильтоном Сеймуром.[2]

Высокая Порта отвергла претензии России, считая, что признание ее покровительства над православной церковью означало бы узаконение и закрепление за нею этого права. Князь Меньшиков, объявив о прекращении политических отношений с Османской империей, 12 мая вместе совсем посольством покинул Стамбул. Это событие послужило поводом для начала Крымской войны.

Османская империя объявила войну России 4 октября 1853 г. Войска под командованием Абдулкерима паши начали действия в направлении Гюмрю и Ахыски. 14 октября они потерпели поражение и отошли за реку Арпачай. 1 декабря в битве при Башгедиклере турки также потерпели поражение и отошли в Карс. Русские окружили город. Война на Востоке свелась после этого к обороне Карса. Падение Севастополя 9 сентября 1855 года ускорило предпринятые Александром II (вступил на русский престол 2 марта 1855 г., после смерти Николая I) действия по скорейшему заключению мира. Желая как-то компенсировать поражение России, он приказал перейти к наступлению на Карс, которое началось 29 сентября. 15 тысяч защитников крепости успешно отразили приступ 40 тысяч русских, нанеся им потери в живой силе, исчисляющиеся более 7 тыс. человек. Но, начавшийся среди оборонявшихся голод, вынудил их 25 ноября 1885 г. сдать крепость.

1 февраля 1856 г. в Вене был подписан протокол, проложивший путь к мирным переговорам. 4-ый пункт документа оговаривал включение в грядущий мирный договор положения об уравнивании в правах христианских подданных Османской империи с мусульманами. Устанавливался срок и место созыва мирной конференции - в течение 3 недель в Париже. 18 февраля 1856 г. султанское правительство обнародовало манифест о реформе.

Опубликовав манифест о реформе до начала Парижской конференции, Турция стремилась показать, что это ее собственная инициатива. Более того, в подписанном 30 марта 1856 г. мирном договоре отмечалось, что державам вручен документ о реформах в Османской империи, что вовсе не означает вмешательство держав во внутренние дела Турции. Однако все это было лишь соблюдением внешних приличий. Истина заключалась в том, что право покровительства христианам признавалось теперь не только за Россией, но и за всеми другими державами. Вместе с тем, нельзя утверждать, что манифест о реформе встретил одобрение у немусульман, живших в Турции.

Основными уступками, даруемыми немусульманам в угоду Европе, были признание за ними прав занимать чиновничьи должности и поступать в гражданские и военные учебные заведения, разрешать наследственные споры в патриаршествах, издавать уголовные и торговые законы помимо официального на языке меньшинств, быть представленными в местных собраниях двумя депутатами от каждой общины и, наконец, признание за иностранцами права на собственность.

После подписания Парижского договора четыре великие державы (Россия, Англия, Франция, Австрия), под видом защиты интересов религиозных меньшинств, стали неприкрыто вмешиваться во внутренние дела Османской империи.

Развивавшиеся в то время процессы и сопровождавшие их события свидетельствуют о том, что ни Россия, никакая другая держава не проявляли ни малейшего интереса к армянской общине в Турции. Усилия России были направлены на то, чтобы стать признанной покровительницей греко-православной церкви в Турции и через это получить право вмешательства во внутренние дела Османской империи; Франция по тем же соображениям выступала в роли защитницы турецких католиков. На фоне происходивших событий стали проявляться некоторые изменения и вместе с тем какие-то волнения и в армянской общине, мирно проживавшей

[1] К у р г и н я н, Е. А. Борьба англо-австро-венгерской группировки против России в период между Сан-Стефанским миром и Берлинским конгрессом. - УЗМОПИ, т. 189, вып. 9, 1967.

[2]К. Гюрюн К. Армянское досье. Перевод с турецкого. Баку, 1993, с.44.

здесь с 1461 г.

«Эта община **(армянская)** обеспечивала функционирование повседневной турецкой жизни. С давних времен турки, привыкшие больше управлять, чем служить, уступили им все отрасли промышленности. В результате все банкиры, купцы и механики в Турции были армянами. Вместе с тем, между ними и мусульманами существовали психологическое сходство и единство интересов. Являясь испокон века соседями, они имели одинаковые чувства и обычаи, поэтому армяне легко уживались с турками и, обеспечив свою безопасность, заняли и продолжали занимать влиятельную позицию в обществе. Трудно было найти хотя бы одного пашу или высокопоставленного чиновника, не задолжавшего армянину. И самый неимущий крестьянин обращался за кредитами к армянам, чтобы приобрести семена для посева. Османец и дня не мог прожить без армянина. Это было настолько ясно, что русские, желавшие погубить Турцию, стали привлекать на свою сторону эту общину. В 1828 г., захватив Эрзерум, они вовлекли армян в свои репрессивные действия, и поэтому армяне были вынуждены покинуть родные места, когда русские отошли назад»[1].

Эти строки, подтверждающие благополучное положение и нормальную жизнь армян в Турции того времени, опубликованы, как видно из подстрочного примечания, в 1857 г. в Нью-Йорке. В таком случае, почему и откуда возникли упомянутые волнения в этой общине?

Так, следуя поставленной цели в феврале 1862 г. армянское население Вана выступило с оружием в руках против турецких властей. Бои между армянами и турецкой полицией приобрели широкий размах. На помощь повстанцам города поспешило армянское население окрестных сел. Повстанцы захватили Ванскую крепость и закрепились в ней. Только после вмешательства войсковых частей армяне подчинились властям.

Летом 1862 г. крупное восстание вспыхнуло в Зейтуне, который стал одним из центров армянских банд. Султанское правительство обратило на Зейтун особое внимание в середине XIX века. Опасаясь того, что эта провинция может стать одним из очагов армянского сепаратизма Султанское правительство сразу же подавило выступление армян, однако в многочисленных органах армянской периодической печати были опубликованы статьи, посвященные героическому Зейтунскому восстанию, так как эта пропаганда могла послужить примером для жителей других областей Турции. Так армяне ковали себе беду.

Спустя год после Зейтунских событий, в 1863 г., произошли выступления среди армянского крестьянства провинции Муш, а в 1865 г. - в провинции Чарсанджак. Поднявшиеся там против местных феодалов крестьяне направили делегации в Константинополь, прося Высокую Порту облегчить свое положение. Однако главной целью было создание самостоятельной Великой Армении, а не улучшение их положения, поэтому делегаты были арестованы, выступления крестьян подавлены.

Таким образом, в 1862 г., после введения принципов «танзимата», армянская община в Турции стала пользоваться еще большими правами: была создана собственная Ассамблея, которая управляла делами общины и выступала от имени нации ("миллет") в сношениях с государством. Как проницательно замечает Жорж де Малевил: "Эта система великодушного поощрения... была опасна для самих благодетелей, поскольку содержала в зародыше дискриминацию противоположного характера. В действительности отдельные "нации" (в данном случае – армяне), обладающие собственным частным правом, специальной налоговой системой, имеющие официальное представительство, поддерживаемое тайно или открыто посольствами зарубежных держав, к которым эти нации этнически относились, находились в привилегированном положении по сравнению с арабским или турецким населением империи, обязанным проходить военную службу и не имеющим иного "защитника", кроме ослабленного султана"[2].

В записках генерального консула России в Эрзеруме и Ване генерала Маевского недвусмысленно сказано: "...Все рассказы о бедственном положении армян в Турции до 1895

[1]C. Oscanyan.The Sultan and His People.N. Y., 1957, p. 353-354.
[2]В.Л.Величко. Кавказ Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990,с.107-108.

года следует считать слишком преувеличенными и раздутыми. Им жилось здесь не хуже, чем в других местах. Грабежи и разбои, о которых столько кричали армянские агитаторы, практиковались здесь в гораздо меньших размерах, чем на Кавказе. Угон скота был таким же явлением, как конокрадство в различных районах России. А личная и имущественная безопасность в тех областях, где авторитет турецкой администрации был достаточно силен, была обеспечена даже в большей степени, чем хотя бы в соседней с Турцией Елизаветпольской губернии" [1].

Далее, касаясь более подробно положения различных слоев армян в Турции, он же указывает, что "жалобы на угнетенное положение армян в Турции никоим образом не могут быть отнесены на долю армян-горожан, всегда пользовавшихся достаточной степенью свободы, безопасности и благополучия. Общественное положение их, во всех отношениях, было больше, чем удовлетворительное" [2].

Что касается армянского крестьянства в Турции, то и оно было достаточно зажиточно и социально защищено. Была налажена система орошения полей, выращивание хлеба приносило неплохие доходы и обеспечивало крестьянам вполне безбедное существование. "Смело можно утверждать, что турецкие армяне-сельчане всегда были обеспечены значительным достатком продовольственных средств, и материальное их благосостояние было выше благосостояния хотя бы русских крестьян в средней полосе России". Приведем еще свидетельство на ту же тему прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкеля, который так описывает положение турецких армян: "...Подавляющая масса армян, разделенных между Турцией и Персией, ничем не реагировали против мусульманского владычества, т.к. жалось армянам отнюдь не хуже, нежели другим подданным султана и шаха армяне быстро проникли в правящие и финансовые сферы своих завоевателей, захватив в свои руки почти всю торговлю и кредит... Ни турки, ни персы не вмешивались в армянское обычное право и порядок самоуправления мелкой земской единицы" [3].

Если какой-то антагонизм между турками и армянами и имел место в то время, то он был вызван отнюдь не притеснениями властей и не религиозным фанатизмом, а тем, что "по отношению к отсталым массам мусульманского населения армянская городская буржуазия выступала в виде представителей капитала, носящего в условиях Турции хищнический, преимущественно ростовщический характер" [4].

Летом 1875 г. в Боснии и Герцеговине вспыхнули восстания против турецкого господства.[5] В 1876 г. взялся за оружие болгарский народ.[6] В том же году Сербия и Черногория объявили войну Турции, стремясь добиться полной независимости. Вступивший на престол султан Абдул Гамид, принял суровые меры. Широкие слои русского общества требовали протянуть руку помощи братскому народу и освободить его от султанского режима. Царское правительство, исходя из интересов своей внешней политики, выступило в роли защитника восставших. Турецкий султан отверг требования Александра II о прекращении войны против болгар. В апреле 1877 г. Россия объявила войну Турции.[7]

Военные действия развернулись на Балканах, которые стали главным театром войны, и на Кавказском фронте. Кавказский корпус русской армии под командованием генерала Лорис-Меликова в течение 1877 г. занял Карс, Ардаган, Олтиси, Алашкерт, Баязет, Батуми и ряд других территорий, которые армяне считали Западной Арменией, в силу своего обитания там. 8 февраля 1878 г. русские войска заняли город Эрзерум.[8]

В развернувшихся военных действиях активное участие принял армянский народ. Видя в

---

[1] Б.Наджафов. Лицо врага.История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в. Баку, 1999, с.120.
[2] Там же.с.86.
[3] Там же.с. 79-80.
[4] Скотланд-Лидделл. Война с мусульманами. Армяне опять нападают. Цит. по: История Азербайджана по документам и публикациям, с.7.
[5] А.Шумов.История Сербии и Черногории. Босния, Герцеговина, Македония, Словения, Хорватия.М.,2009, с.287.
[6] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 1-3. М., 1961-1967,с.95.
[7] М.Н.Покровский. Дипломатия и войны царской России. М., 1929, с.81.
[8] Армяне безусловно и этот город считали своим.

России своего избавителя и создателя новой Армении, армяне всячески содействовали русским войскам.

Действующие на Балканах главные силы русской армии одержали решающие победы. Сломив сопротивление противника, они заняли множество крепостей, городов и в начале января 1878 г. вступили в Адрианополь, находившийся всего в 30 километрах от Константинополя.

После сдачи Плевны на Западном фронте, открывшей путь русским на Стамбул, турки запросили мира. 31 января 1878 г. был подписан Адрианопольский договор, положивший конец войне. Среди статей договора не было ни одной, касающейся армян.

Известно, что после отмены решения об участии в войне, армяне развили бурную деятельность, о чем свидетельствуют, к примеру, коротко изложенные Эсатом Урасом факты, почерпнутые из работ армянских авторов (Саруханa, Лео, Вартаняна, Томаяна).[1] Перед завершением войны стамбульское патриаршество направило в министерства иностранных дел великих держав свои претензии. Российские армяне обратились к русскому правительству с просьбой оказать помощь армянам в Турции.

С началом Адрианопольских переговоров и приостановлением боевых действий тайно было созвано Армянское национальное собрание, на котором было принято решение направить через Эчмиадзин русскому царю меморандум. По свидетельству Сарухана, царю была предъявлена просьба, состоящая из трех пунктов и двух возможных вариантов решения.

1. Присоединение к России объединенных в Араратском иле территорий, простирающихся до Евфрата.

2. Если не будет аннексий, то обеспечение представления армянам таких же привилегий, которые предоставлены болгарам.

3. Пребывание войск на захваченных территориях до завершения реформы.

В имеющихся в нашем распоряжении источниках нет подтверждения сказанному. Аннексия Россией восточных районов Турции не отвечала армянским интересам и если подобная возможность и была высказана, то, скорее всего, для подкрепления других просьб. На армянском собрании одновременно было принято решение обратиться к царю через русского посла с просьбой обеспечить участие армянской делегации на переговорах в Адрианополе. В книге Лео «Документы армянского вопроса», выпущенной в 1916 г. в Тифлисе, приводится этот документ, принятый 1 (13) февраля 1878 г. и требующий распространения на армян прав, предоставленных христианам Фракии. Из этой книги также явствует, что католикос не обращался к русским с предложением о присоединении восточных турецких земель к России, что с учетом основной линии армянской церкви более логично.

И, все же, несмотря на все попытки, в Адрианопольский договор армянская тема не проникла. В ходе Сан-Стефанских переговоров патриарх посетил русскую резиденцию и лично просил командующего, великого князя Николая включить в договор пункт об армянах (во всех армянских источниках отмечено посещение штаба Николая, но нет сведений о личном участии в этом мероприятии самого католикоса).[2]

На этот раз усилия армянской церкви увенчались успехом. 16 статья Сан-Стефанского договора была посвящена армянам. В ней отмечается, что Османская империя обязуется осуществить соответствующие местным условиям реформы в заселенных армянами населенных пунктах Восточной Анатолии и что оккупированные территории будут освобождены после проведения реформы.

Армяне, по этому условию, автономии не получали. Если бы перечень вилайетов, подпадавших под условия реформы, не был пересмотрен и изменен на Берлинском конгрессе, то, видимо, не только Батум, Карс и Ардаган, но и Эрзерум с прилегающей территорией не был бы возвращен Турции, и проживающие в этих вилайетах армяне оказались бы под Российским протекторатом. Были бы они довольны подобным решением вопроса - это другой

[1]Ю.А.Петросян. Младотурецкое движение. Вторая половина XIX в. начало XX в. М., 1971,с.54.
[2]К.Гюрюн.Армянское досье. с.69.

вопрос. Даже Россия не сомневалась в том, что условия Сан-Стефанского мирного договора будут пересмотрены. Не случайно подписанный основной документ даже был назван предварительным. И действительно, как только текст договора был обнародован, против него выступили Австрия и Англия, естественно, к ним присоединилась и Франция. Наконец, по инициативе Бисмарка было принято решение о созыве конгресса в Берлине, который начал свою работу 13 июня, а 13 июля был подписан Берлинский договор. В промежутке между подписанием 3 марта Сан-Стефанского договора и началом работы Берлинского конгресса 13 июня армяне не бездействовали.[1]

17 марта 1878 г. патриарх посетил английского посла Лейерда, в телеграмме которого изложена беседа с патриархом, просившего сохранить ее втайне от Османского правительства. Патриарх заявил, что не имеет претензий к турецкому правлению в прошлом и предпочитает оставаться под османской властью, чем присоединиться к России. Было принято даже решение, продолжал он, послать армян на военную службу, но успехи русских и известие о передаче России некоторых восточных илей изменили настроение. Теперь армяне очень недовольны им за то, что сначала он занял антирусскую позицию и его могут побить камнями (этот доклад Лейерда достаточно убедительный документ, сводящий на нет все притязания армян, [132-133]. Он тем более ценный, что содержит откровенные признания патриарха). Продолжая признания, патриарх сообщил, что армяне готовы бороться за свои права, требуют таких же привилегий, которые предоставлены другим христианским народам, и если они не добьются выполнения требования с помощью Европы, то обратятся к России и будут бороться до тех пор, пока Россия не присоединит их к себе. Патриарх настаивал на оказании помощи армянам в получении автономии. Лейерд в ходе беседы задал патриарху вопрос, что тот подразумевает под понятием «Армения». Из ответа следовало, что Армения должна будет включить в себя Ванский и Сивасский пашалыки (губернаторства), большую часть Диярбекира, старое Киликийское царство. На замечание Лейерда, что большую часть населения указанных территорий составляют мусульмане, патриарх, подтвердив это, добавил, что и мусульмане недовольны существующими порядками и поэтому здесь будет установлено христианское правление. Лейерд выразил сомнение в возможности осуществления столь грандиозного плана. Патриарх вновь повторил, что в случае равнодушия к требованиям армян, они восстанут против правительства и будут добиваться присоединения всей указанной территории к России[2].

Этот важный документ полностью вскрывает намерения армян. Искать иных причин для объяснения вспыхнувших затем армянских восстаний, имея в своем распоряжении свидетельство патриарха Нерсеса, излишнее дело, на наш взгляд.

В своих выводах Лейерд отмечает, что вокруг армян разыгрывается серьезная интрига, и создание автономной Армении, в конечном счете, приведет к захвату ее Россией и выходу русских к границам Сирии, что вряд ли отвечает интересам Англии.

Во втором донесении Лейерд пишет о том, что очень влиятельный правительственный чиновник армянского происхождения строго конфиденциально сообщил ему о том, что армянские лидеры готовят предложения об автономии Армении, которые будут обнародованы в Берлине, и если их требования будут отвергнуты, то они готовы продолжать свои действия до победного конца[3]. И действительно, армяне вынесли на конгресс свою справку. Судя по сохранившейся информации, уже в то время была разработана и вторая, приведшая к большому кровопролитию, часть армянского плана - общенациональное восстание.

Патриаршество проявляло активность не только в самом Стамбуле. Его подрывная деятельность разворачивалась и в столицах стран-участниц Берлинского конгресса. Бывший патриарх[4] Хримян и архиепископ Хорен Нарбей были направлены в Париж и Лондон. Нарбей

[1]Создавались разные организации целью которого было возбуждение армянского народа против Турции.
[2] К.Гюрюн.Армянское досье. 1993, с.69.
[3] Наджафов. Лицо Врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в. Баку, 1994,с. 77.
[4] К.Гюрюн.Армянское досье. с.69.

затем посетил Петербург и был принят царем. Египетский армянин Нубар паша (отец руководителя армянской делегации на Севрской и Лозаннской конференциях) также присоединился к эмиссарам патриаршества. В Париже эта троица посетила английского посла во Франции лорда Ланса. Патриарх намеревался лично принять участие в работе Берлинского конгресса, но, не получив разрешения, направил в Берлин курсировавших по Европе Хримяна и Нарбея, которые прибыли к месту назначения 13 июня. Армянские делегаты вручили конгрессу армянский проект создания на территории Турции самостоятельного государства Армении.

Армяне, почувствовавшие определенную важность своего существования, попытались извлечь свои выгоды из сложившегося международного положения. Теперь вдохновителям армянского народа необходимо было создание определенной политической силы, на основе которых они сумели бы организоваться в политическую силу и начать свою дипломатическую игру. Именно с этого времени появились первые армянские политические партии, целью которых было вовлечение в дипломатическую борьбу с великими державами и создания армянского политического пространства на определенных территориях. Однако созданные армянские националистические партии и организации были скорее террористическими бандформированиями, нежели партиями. Кроме того, армяне в этой игре держав оказались геополитическим «мячом» в их геополитических целях.

THE ARMENIAN ISSUE IN THE FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE
SUMMARY

In the article is researched how in the second half of the 18th century the Russian Empire planned to create a united Armenian-Georgian kingdom, at worst independent Armenian formation in the Caucasus, and how after Peter the Great Catherine II continued to call the Armenians of Ottoman Turkey and Iran to Russia, promising various diplomas for this. So, an Armenian region had emerged in the South Caucasus. In the article also the author illuminates that in this way the Russian Empire sought to create a strong buffer - Christian state against Iran and Ottoman Turkey.

RUSİYA İMPERİYASININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ
XÜLASƏ

Məqalədə XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyasının Qafqazda necə erməni-gürcü çarlığı, yaxud heç olmasa erməni qurumu yaratmaq planları, eləcə də I Pyotrdan sonra II Yekaterinanın Osmanlı Türkiyəsindən və İrandan ermənilərı müxtəlif diplomlar verməklə Rusiyaya çağırması tədqiq olunur. Beləliklə, Cənubi Qafqazda erməni regionu yaranıb. Müəllif məqalədə Rusiya imperiyasının bu yolla İran və Osmanlı Türkiyəsinə qarşı güclü bufer - xristian dövləti yaratmaq istəyini işıqlandırır.

К.и.н., доц. **Саид-Хасан Мусхаджиев**
Кафедра истории государства
и права Майкопский государственный
технологический университет (МГТУ) г. Майкоп

ХАЙБАХ – СИМВОЛ ТРАГЕДИИ ЧЕЧЕНСКОГО НАРОДА (ФЕВРАЛЬ 1944 г.)

Açar sözlər: SSRİ, Xaybax, deportasiya, çeçen xalqı, repressiya.
Keywords: the USSR, Khaybakh, deportations, Chechen people, repressions.
Ключевые слова: СССР, Хайбах, депортации, чеченский народ, репрессии.

В истории Второй мировой войны есть символы страшной трагедии народов, ставших уроком всему человечеству, что война не есть только сцена мужества и героизма, а очень часто становится театром невиданных по своей жестокости и масштабам человеческих жертв и трагедий. Весь мир знает, что Холокост стал крупнейшей этнополитической трагедией в истории мировой цивилизации – истребление несколько миллион евреев в фашистских концлагерях и других гитлеровских «фабриках смерти», видимо, неслучайно было обозначено библейским термином «holocaustum», что в переводе означает «всесожжение».

В разгар войны, 22 марта 1943 года, белорусская деревня Хатынь перестала существовать, теперь ее нет ни на одной географической карте. Накануне партизаны обстреляли военную автоколонну, был убит немецкий офицер. В таких случаях каратели Третьего Рейха всегда проводили репрессии против мирных жителей, стремясь таким образом вселить страх среди населения в завоёванных районах. Ничего не знавших о происшедшем людей загнали в сарай, взрослые, которые вскоре поняли, что их ожидает, пытались спасти детей, но их расстреливали при попытке к бегству. Только троим удалось бежать. Вскоре после того, как сарай подожгли, его стены рухнули, обгоревшие, охваченные огнем люди все-таки пытались скрыться, но их расстреливали в упор. В огне сгорели 149 жителей деревни, из них 75 детей младше 16 лет.Из взрослых жителей деревни уцелел только 56-летний кузнец Иосиф Каминский. Придя в сознание, обгоревший и израненный, он нашел среди трупов односельчан тело своего сына. Это трагическое событие и положено в основу единственной скульптуры мемориального комплекса Хатынь**.**[4]

Хатынь — символ мученичества белорусского народа, потерявшего в годы войны каждого четвертого жителя страны. И в то же время — свидетельство бережного отношения к национальной памяти, являющейся по праву важнейшим фундаментом идентичности.

«Населенного пункта Хайбах в Чечено-Ингушской АССР нет»

В феврале 1944 году в конюшне колхоза им. Л. Бериячеченского селения Хайбахбыли заживо сожжены около 700 человек, но в отличии от Хатыни, где зверствовал враг, исповедующий нацистскую идеологию, преступление в горах советской Чечено- Ингушетии было совершено по указанию руководства советского НКВД. Старики, женщины и дети высокогорного аула Хайбах не могли спуститься с гор в связи с отсутствием нормальных дорог и резким ухудшением погоды и тем самым срывали планы депортации.

Депортация народов в СССР стала радикальной формой политических репрессий, которая отличалась масштабностью, внесудебным характером, немалыми жертвами и этнической дискриминацией. Беспочвенно обвинив целые народы в военное время в сотрудничестве и симпатиях к фашистской Германии, были лишены национальных автономий такие народы как немцы, калмыки, карачаевцы, балкарцы, чеченцы, ингуши и крымские татары.

О том, что же произошло в чеченском Хайбахе, одним из первых поведалруководитель поискового центра «Подвиг» Международного союза ветеранов войн и вооруженных сил, возглавивший в 1990 году чрезвычайную комиссию по расследованию геноцида в Хайбахе, Степан Кашурко: « В СССР эта трагедия была засекречена. След ее обнаружился на Украине, у города Новгорода-Северского. В половодье берег Десны обнажил останки кавалеристов в

кавказских бурках. Разведчики 2-го гвардейского Кавказского кавалерийского корпуса погибли 12 марта 1943 года, выполняя в тылу врага особое задание генерала Рокоссовского. У одного из них в непромокаемом пакете были смертный медальон, фотокарточка, вырезка из армейской газеты и письмо матери в Хайбах. Это был командир взвода Бексултан Газоев.

Сообщаю о герое на родину. Ответ из Грозного: «Населенного пункта Хайбах в Чечено-Ингушской АССР нет». Но в письме матери Газоев указал адрес: Хайбах, Галанчожский район, Начхоевский сельсовет…»[3].

Чеченскому Хайбаху, спустя почти ровно год, суждено было повторить трагическую судьбу белорусской Хатыни, но в отличии, от белорусской деревни в горах Чечено- Ингушетии не было фашистских захватчиков. Долгое время открытое упоминание об этой трагедии находилось под строжайшим запретом. Советская цензура и курс «строителей светлого будущего» не допускала гласности в освещении кровавых преступлений тоталитарного режима.

Однако, очевидцы и живые свидетели этой трагедии, не переставали надеяться, что рано или поздно правда об этом станет известна во имя памяти безвинно убиенных и во имя торжества справедливости на земле. Одним из таких очевидцев оказался высокопоставленный советский работник ДзияудинГабисовичМальсагов (1913 – 1994гг.), который в те годы занимал должность первого заместителя наркома юстиции Чечено-Ингушской АССР. В период депортации в Казахстане он получил должность первого заместителя председателя Талды-Курганского областного суда. Несмотря на всю опасность, которая грозила его карьере и личной жизни, он нашёл в себе гражданское мужество написать в январе 1945 года письмо о Хайбахскойтрагедии И.В. Сталину. В феврале того же года его за это письмо уволили с работы и предупредили, что в случае повторного письма его убьют.

После разоблачения культа личности и начала «политической оттепели» Д. Мальсагов вернулся на службу в советскую судебную систему. В июле 1956 года в Алма-Ату приехал Н.С. Хрущёв. Мальсагову удалось во время совещания Н. С. Хрущёва с партактивом республики в оперном театре лично в руки передать ему письмо, в котором была подробно описана трагедия в Хайбахе.

«Секретарю ЦК КПСС тов. Н.С. Хрущеву. Члена КПСС Мальсагова Дзияудина Габисовича заявление.

Будучи заместителем Наркома юстиции Чечено-Ингушской АССР, 20.02.1944 года я был вызван на совещание в служебный вагон Берия… Слепцовскую Грозненской области, откуда направили нас в горный Галанчожский район для выполнения заданий по выселению чеченцев, где на их глазах совершались чудовищные зверства. Когда я стал сопротивляться этим зверствам, командующий операцией по выселению в данном районе сказал мне, что это все делается по указанию Берия, Серова, Круглова, последние двое были ответственными за операцию в горных районах и руководители непосредственно…» [1, С. 13].

Началось негласное расследование комиссией, во главе которого поставили ответственного работника ЦК КПСС Вадима Степановича Тикунова. В комиссию вошли работники ЦК КПСС, Совета Министров СССР и прокуратуры. «Из записки заведующего сектором отдела административных органов ЦК КПСС В.Тикунова и сотрудника Главной военной прокуратуры Г. Дорофеева от 31 октября 1956 года.

…Переселение из высокогорного Галанчожского района осложнялось отсутствием дорог, в силу чего сообщение между населенными пунктами возможно было лишь на верховых и вьюченых лошадях.

По заявлению т. Мальсагова и других бывших жителей Галанчожского района, необходимых средств для перевозки через горы детей, больных и престарелых людей подготовлено не было, а имевшиеся у населения лошади и буйволы в день переселение были изъяты. В связи с этим жители должны были совершить двух-трехсуточный переход по заснеженным горным тропам. Собранным на хуторе Хайбахой жителям сельсовета представители НКВД объявили, что все больные и престарелые должны остаться на месте для лечения и перевозки в

плоскостные районы. По свидетельству очевидцев, значительное число граждан, в основном женщины с детьми, беременные, больные и старики, были отделены от бывшей колонны.

После увода переселяемых солдаты завели оставленных жителей в большой колхозный сарай и подожгли его, а находившихся там людей стали расстреливать из автоматов и пулеметов.

Когда сотрудники НКВД покинули Хайбахой, спустившиеся с гор чеченцы, вместе с некоторыми жителями окрестных хуторов, родственники которых были убиты в сарае, приступили к погребению останков погибших, зарывая их в неглубоких ямах недалеко от места, где стоял сарай. Чеченец Гаев Джандар, 1883 года рождения, в заявлении указывает:«В Хайбахое людей загнали в скотный большой сарай, сарай заперли и стали его обстреливать. После такого обстрела сарай обложили сеном со всех сторон, подожгли. Люди в сарае сгорели, сарай обрушился на трупы. Это мы, то есть я, мой брат и другие, видели своими глазами. Думаю, что в сарае погибло не менее 300 человек. Много обгорелых костей было в сарае…

Из моих родных, из нашего дома погибли в том сарае в Хайбохое мои старшие два брата Гаевы Тута и Хату, их жены, жена сына Хату и его внук».

«…Больше того, Указом Президиума Верховного Совета СССР от 8 марта 1944 года Берия иКобулов В., а также товарищи Серов И.А., Круглов С.Н. за образцовое выполнение задания были награждены орденами Суворова I степени, которыми по статусу должно награждаться командование фронтов и армий за победу в боях в масштабе фронтовой или армейской операции, в которой с меньшими силами был разгромлен численно превосходящий противник, и за другие полководческие заслуги. Одновременно орденами Кутузова I и II степеней были награждены 33 других сотрудника НКВД».

«…После выселения чеченцев и ингушей, – писал Тикунов, – во многих населенных пунктах, и особенно в горных районах, были разрушены и уничтожены все жилые помещения. Безжалостно были уничтожены многие памятники древней культуры, представлявшие большую историческую ценность».Выйдя за рамки официального поручения, став честным свидетелем огромной трагедии вайнахов, В. Тикунов написал ещё и личную записку Первому секретарю ЦК КПСС Хрущёву, в которой отмечал «…после бесед с коммунистами и беспартийными стариками и молодыми чеченцами и ингушами об их переселении у меня остался тяжёлый осадок от допущенной в прошлом несправедливости к целому народу» [1,С.14- 17].

Расследование длилось 6 месяцев, удалось обнаружить большое количество документов, были допрошены более 100 свидетелей, тщательно засвидетельствованы места и факты преступлений. Однако результаты работы комиссии в итоге оказались засекречены и никогда в период существования СССР не были опубликованы. Всё же следует отметить, огромную историческую заслугу работы этой комиссии, выводы которой смогли переломить психологическую атмосферу в высших эшелонах власти (среди её представителей было немало участников и организаторов проведении депортации) в пользу разрешения народам – спецпереселенцам вернуться на историческую родину.

Не прошло и двух месяцев после работы этой комиссии как в декабре 1956г. был создан оргкомитет по восстановлению Чечено - Ингушетии. 9 января 1957 г. были приняты указы Президиума Верховного Совета СССР «О восстановлении Чечено-Ингушской АССР в составе РСФСР», «О преобразовании Черкесской автономной области в Карачаево-Черкесскую автономную область» и «О преобразовании Кабардинской АССР в Кабардино-Балкарскую АССР». В целях «создания необходимых условий для национального развития» балкарского, карачаевского, чеченского и ингушского народов Президиум Верховного Совета СССР восстановил их национальные автономии. Отмечалась необходимость установить границы и административно-территориальное устройство Чечено-Ингушской АССР и Карачаево-Черкесской АО, утвердить Организационный комитет Чечено-Ингушской АССР, на который возлагалось впредь до выборов Верховного Совета АССР «руководство хозяйственным и культурным строительством на территории республики». Указы Президиума Верховного Совета СССР 1943–1944 гг. о выселении балкарцев, карачаевцев, чеченцев и ингушей и ликвидации их

автономий, а также статья 2 указа от 16 июля 1956 г., запрещавшая им возвращаться на прежнее местожительство, были признаны утратившими силу [2, С.48-67].

Восстановление национальной автономии не помогло восстановлению подлинной правды о Хайбахской трагедии, которая подразумевала бы собой придание широкой огласке имён организаторов и участников этого чудовищного преступления. К такому преступлению по правовым нормам XX столетия не мог быть применён срок давности. Курс по разоблачению преступлений сталинской системы и преодолению последствий тоталитаризма оказался прерванным. Период «оттепели» так и вошёл в историю как время больших надежд и серьёзных разочарований.

Начало социально- политических преобразований в СССР в период «перестройки» стало сигналом для преодоления тяжёлого исторического груза незавершённых расследований преступлений прошлого. В августе 1990 года была создана Чрезвычайная комиссия в составе Кашурко С.С. (председатель), Мальсагова Д.Г., Цакаева Р.У., прокурора Урус-Мартановского района, члена Президиума ВС ЧИАССР, Ахильгова С.Х., члена оргкомитета по восстановлению ингушской автономии, Гаева С. Д., учителя средней школы.

Спустя 46 лет после даты трагедии и 34 года со времени первого расследования, Дзияудин Мальсагов вот уже второй раз выступал в качестве главного свидетеля трагедии.

«С целью определения более точного места захоронения до начала раскопок была выслушана информация бывшего сотрудника Минюста ЧИАССР Мальсагова Д.Г., который пояснил, что 27 февраля 1944 года во время выселения чеченцев и ингушей с территории Чечено-Ингушской АССР, он находился в с. Хайбах. По его приезду в селе уже находились воинские подразделения, которыми командовал генерал-лейтенант

М. Гвешиани. Населению с. Хайбах окрестных сел, в основном людям преклонного возраста, детям, говорили о том, что их хотят переселить на равнину. Попросили собраться около конюшни, а затем зайти в нее, погреться от холода, что и сделали собравшиеся. Когда люди зашли в помещение конюшни, по приказу генерала Гвешиани солдаты закрыли ворота и подожгли конюшню. Внутри конюшни возникла паника, люди пытались выбежать, спастись от огня, но стоявшие вблизи солдаты стали в них стрелять. Всего было сожжено и расстреляно 650-750 человек.

После ухода военных подразделений, оставшиеся в живых жители окрестных сел, сошлись к месту события и стали вытаскивать сгоревшие трупы, переносить их через овраг с ручьем и на возвышенном месте закапывать в землю. Были захоронены трупы 120-150 человек»[1,С.26-27].

Хайбах - это миллионы жертв, убитых без вины, замученных без объяснений, изгнанных без права на возвращение сталинским режимом, для которого нормами стали чудовищная жестокость, неприкрытое беззаконие и безграничная подлость. Хайбах - это символ трагедии для каждого вайнаха, который не имеет международного признания как еврейский Холокост. Хайбах - это близнец по несчастью белорусской Хатыни в горах Кавказа, если к мемориальному комплексу в белорусской деревне не прекращается людской поток, осуждающих преступления фашизма, то в высокогорный аул, вычеркнутый из географических карт в 1944 году, только недавно начали прокладывать дорогу. Остаётся верить, что новая дорога станет маршрутом к вечной памяти людей, приговорённых к ссылке, но убитых и сожжённых из-за ухудшений погодных условий и плохих дорог.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гаев С., Хадисов М., Чагаева Т. Хайбах: следствие продолжается.// из-во «Книга», Грозный, 1994.
2. Кринко Е.Ф. Черкасов А.А. Из истории восстановления автономий репрессированных народов Северного Кавказа в условиях «оттепели»// Новый исторический вестник. 2014. Вып.39 С.48-67.
3. Саралиев А. Хайбах – аул, которого нет //газета Республика. Грозный, 1994. №17
https://tonkosti.ru

XAYBAX ÇEÇEN XALQININ FACİƏSİNİN SİMVOLUDUR
(FEVRAL 1944)
XÜLASƏ

Böyük Vətən müharibəsi dövründə çeçenlər də daxil olmaqla bütövlükdə xalqlar faşistlərə kömək etməkdə ittiham edilərək saxta hökmlərlə repressiya olunublar. Sovet rəhbərliyinin həyata keçirdiyi deportasiya öz miqyasına, qanunsuzluğuna, qurbanlarının sayına və etnik ayrı-seçkiliyinə görə fərqlənən siyasi repressiyanın radikal forması idi.

KHAYBAKH IS A SYMBOL OF TRAGEDY OF CHECHEN PEOPLE
(FEVRUARY 1944 YEAR)
SUMMARY

During the Great Patriotic War, on a fabricated charge in aiding the fascists, entire nations were repressed, including Chechens. The Soviet leadership implemented the deportation of the peoples, which became a radical form of political repression that differed in scale, extrajudicial nature, considerable victims and ethnic discrimination.

Д.и.н., проф. **Нодар ДАРСАНИЯ**
Сухумский Государственный университет (Грузия)

КАК ПОТЕРПЕЛ КРАХ ПЛАН О «ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ»

К началу 1890 г. уже почти во всех районах и крупных населенных пунктах сельской местности, где расселялись турецкие армяне, появились агитаторы, как правило, члены "Дашнакцутюна" и "Гнчака", которые развернули бешеную агитацию против турок, "турецкого засилья" и стали, не покладая рук, готовить почву для провокаций, террористических актов и других насильственных действий. "В течение нескольких лет тайные общества распространяются по всей Армении, пропагандируются пороки и недостатки турецкой администрации, а в армянском народе пробуждаются идеи национальности и независимости"[1]. Действия различных партий, комитетов и прочих армянских националистических организаций были мало согласованы, однако в одном они всегда совпадали: устроить кровопролитие, поднять шум и... вовремя ускользнуть. "Вся их деятельность основана на создании небылиц о неслыханных жестокостях, которые могли бы вызвать симпатий к армянам и антипатии к туркам"[2].

В конце 1895 года положение резко изменилось. Труды армянских вожаков на поприще раздражения мусульман против армян имели в результате антиармянское движение курдов. Начиная с 1897 года, там, где армяне курдов не распаляют, совместная жизнь обеих народностей исподволь вошла в свою обычную колею. Там же, где анархическая деятельность армянских вожаков продолжается, злобное настроение курдов не утихает, угрожая турецкой администрации всякого рода, по армянским делам, новыми осложнениями"[3].По свидетельству другого очевидца, армяне "местами сами стали нападать на турок и курдов, чтобы вызвать резню"[4].

Заметим здесь, что подобная тактика весьма типична для армянских националистов; напасть первыми, взрывать, грабить, убивать представителей власти, чтобы вызвать этим ответные действия, а там уже вопить во весь голос, на весь мир о "геноциде" и "беззащитных" армянах, которых истребляют якобы "озверевшие фанатики".

Немалую роль в провокациях "Дашнакцутюна" сыграли "пиджачники", т.е. затронутые поверхностно образованием, нахватавшиеся где-то услышанных идей молодые люди, которые быстро впитывали ядовитые подстрекательские лозунги своих главарей.

"...Националистические партии "Гнчак" и "Дашнакцутюн", обосновавшись в русском Закавказье, высылают в Турцию пропагандистов и агитаторов, организуют повстанческие отряды, выступления которых имеют целью не столько реальные боевые успехи (для победной борьбы с турецким правительством у армян явно не хватало сил), сколько привлечение внимания великих держав к событиям в Армении"[5].

Первое вооруженное выступление армян произошло 18 июня 1890 г. в Эрзеруме. Поскольку при этом были жертвы, пострадало несколько армян (также как и представителей турецкой администрации), оно послужило отправным пунктом для всеобщей вакханалии армянских националистов: повсюду в восточных вилайетах стали лихорадочными темпами создаваться вооруженные повстанческие отряды, широко распространялись антиправительственные листовки. Вслед за событиями в Эрзеруме произошли кровопролитные столк-новения в Алашкерте, Чаршанджаке, Хотрджуре и Ване. Опять не обошлось без жертв, и это обстоятельство больше всего обрадовало армянских националистов. Как же! Возник повод кричать на весь мир о "мучениях", "жертвах" и "притеснениях"! Вот что, например, писала по этому поводу газета "Гнчак": "Мы не можем не признаться, что это явление (т.е. кровопролитие.) нас радует. Радует, потому что оно служит доказательством пробуждения армянского народа"[6]

---

[1] История партии Гнчак (1887–1962). Бейрут, 1962. т. I. С. 90.
[2]Дж.С.Киракосян. Младотурки перед судом истории. Ереван, 1986, с.110.
[3]А.Лалаян А. Контрреволюционный "Дашнакцутюн" и империалистическая война 1914–1918 гг. Ж. Революционный Восток, 1936, № 2–3, В сб.: История Азербайджана... с. 128
[4]Малевил Жорж. Армянская трагедия 1915 года. – Баку: Элм, 1990, с.99.
[5]Дарбинян А. Армения в дни национального освобождения, Воспоминания (1890–1940),Париж, 1947, с.8
[6]Гнчак", 1890, №3

Через месяц после столкновений в Эрзеруме гнчакисты организовали с провокационной целью демонстрацию в Константинополе, в ходе которой армянский патриарх Ашигян должен был вручить требования "Гнчака" от имени армянских общины Абдул Гамиду. Как и все демонстрации, организованные армянскими националистами, она закончилась побоищем - армянские провокаторы напали на представителей власти и военных, охранявших дворец, в результате чего опять были жертвы с обеих сторон, Эта манифестация (в Кум-Капы) стала еще одним поводом для армянских националистов кричать о "турецких зверствах" и апеллировать к Европе. Так, виток за витком усиливалась межнациональная напряженность и вражда между армянами и турками, до сих пор мирно сосуществовавшими.

Как мы увидим дальше, тайная и явная борьба великих держав за контроль над Ближним Востоком и Закавказьем явилась на протяжении целого века дестабилизирующей силой. В этой большой игре вопрос об "армянской независимости" являлся мелкой разменной монетой, которую партнеры поочередно бросали на кон.

Двойственным было отношение армянских националистических кругов к царской России и проводимой ею политике на Кавказе. С одной стороны, они видели в России естественного союзника в борьбе с Турцией, турецкими властями, учитывая соперничество этих держав в Закавказском регионе. Используя демагогически идею об объединении усилий "христианских народов" (т.е. русского и армянского) в борьбе против "жестоких мусульман", вожди армянских националистов стремились вызвать дальнейшее ослабление Турции, терпевшей неоднократные поражения в войнах с Россией, чтобы осуществить собственные националистические планы создания на основе бывших турецких вилайетов, отошедших России, армянского государства, хотя бы на автономных началах, наподобие Царства Польского или Болгарии.

Вместе с тем армяне, конечно, понимали, что царское правительство, утверждая власть самодержавия на Кавказе под знаменем так называемой "русской идеи", не будет в восторге от их сепаратистских по существу проектов автономии. Вынужденные считаться с могуществом России и, не решаясь бросить открытый вызов самодержавию, армянские националисты вели двойную игру: с одной стороны, они всячески заискивали перед российскими властями и чиновниками, низкопоклонствовали перед ними, стремились усыпить их бдительность; с другой стороны, они также искали заступничества у западноевропейских держав, которые соперничали с Россией, в частности, из-за раздела сфер влияния на Ближнем и Среднем Востоке. Политические организации армян действовали в то время на территории России и Турции, находя активную поддержку и получая инструкции от своих центров в Лондоне, Лозанне, Женеве.

Российское правительство в течение второй половины XIX в. частично игнорировало, а частично умышленно допускало, считая выгодным, тесные подпольные связи армянских националистических организаций в Турции, России и за рубежом. Из России фактически беспрепятственно переправлялись в Турцию оружие, боеприпасы, деньги, туда же просачивались, легально и нелегально "армяне-добровольцы", сеявшие националистические сепаратистские идеи. Можно понять умысел российских властей, использовавших армянский национализм в своем старинном противоборстве с Турцией из-за Закавказья. Однако этот расчет основывался лишь на ближайшей политической выгоде. Однако планам российского правительства, как вскоре выяснилось, не хватало дальновидности. Воспитание армянской молодежи в революционном (а точнее, в национально-сепаратистском) духе, создание сети политических организаций, действовавших нередко под флагом социалистических идей, все это превратило определенные силы армянского населения Закавказья (люмпены, мелкая буржуазия, студенты) в "горючий материал", создало взрывоопасную обстановку в регионе. И если первоначально сепаратистские устремления армян были направлены против Турции, то, как мы увидим в дальнейшем, после провала своих попыток там они нашли новый объект – российское самодержавие.

Когда начались военные действия на Кавказском фронте Первой мировой войны депутат меджлиса от Эрзерума Гаро Пастырмаджан во главе всех армян, офицеров и солдат 3 Армии, перешел на сторону противника, России. Вскоре он во главе этих сил начал сжигать села и безжалостно вырезать мирное мусульманское население. Вот что пишет Рафаэль де Ногаль:

«В ответ на эту резню, вполне естественно, официальные турецкие круги разоружили не успевших бежать армянских солдат и жандармов и направили их на дорожные работы и в обоз. Не могущее быть оправданным предательство армянских соединений, резня, учиненная армянами в Башкале, Сарае и Баязете, вызвали беспокойство у турок и опасения, что армяне, находящиеся во внутренних вилайетах, в Эрзеруме и Ване, поднимут восстание и ударят по ним с тыла. Спустя несколько недель после моего прибытия эти опасения оправдались. Армяне Ванского вилайета в массовом порядке выступили против нашей экспедиции в Иране»[1].

Армянская сторона совершенно по- другому представляет начавшееся события: «В годы Первой мировой войны осуществлялся геноцид армян со стороны младотурецкого правительства Османской Турции в отместку за участие последних в войне на стороне России. В советской и зарубежной литературе поведение армян оценивается как жертвенное, безынициативное, пассивное, ни слова не говорится об их сопротивлении, самооборонительных боях в Западной Армении, в которых армяне смогли самоорганизоваться и даже нанесли карателям ощутимый урон. Это имело место в Баку, Харберде, в Тароне, Сасуне, Еозгате, Шапин – Гарахисаре и в Киликии. До геноцида 1915 г. в области Тарон насчитывалось 700 армянских сел, два поселка городского типа и пять городов с коренным армянским населением в 180 тыс. человек. Насилия против армянского населения Тарона начались 15 мая 1915 г., когда в Мушскую долину вторглись вооруженные курды из Буланухского, Алашкертского, Манцикертского, Хнусского и Вардинского уездов, которые недавно вместе с частями регулярной турецкой армии истребили 25-ти тысячное армянское население Хнусского уезда.»[2] Однако армянский автор ничего не говорит о том, чем были вызваны действия турецкой стороны.

А вот, что пишет Филипп Прайс: «С началом войны армяне этих районов (имеются в виду восточные вилайеты) установили тайные связи с русскими властями на Кавказе и начали нелегально вербовать в турецких вилайетах добровольцев для русской армии»[3].

Заявив о своем гражданском долге, армяне тут же начали сотрудничать с врагом, - пишет Филипп де Зара, - Подобное лицемерие, конечно же, очень далеко от верности долгу. Однако невыполнение христианскими подданными султана самого священного гражданского долга не воспринималось европейцами с осуждением, ибо Европа, требуя то независимости, то автономии для армян, поощряла их на предательство. Вместе с тем, кто может осудить турок за то, что они, по действующим во всем мире законам, сочли сотрудничество с врагом ничем иным, как изменой родине? Создающие смуту внутри страны комитеты способствовали успеху наступления русских войск, нападали на отступавшие турецкие войска, грабили обозы, создавали партизанские банды. В восточных вилайетах дезертирство приняло массовый характер, из армянских дезертиров было сформировано множество полков под командой русских офицеров. Там и тут вспыхивали восстания. В Россию бежали два армянина-депутата турецкого парламента. Издания, призывавшие к мести, учили армян пытать турок, заставить плакать турецких матерей. Преступления армян не вызывают никаких сомнений»[4].

В апреле 1915 г. первый турецкий экспедиционный корпус столкнулся с русскими и 1 мая с частью Ванского жандармского соединения перешел в наступление в направлении Дильмана, но понес большие потери и вынужден был отступить. Не сумев остановить наступление русских войск, поддержанное армянскими повстанцами, корпус оставил Ван и через горы на южном побережье озера Ван отошел в сторону Битлиса»[5].

В это же время, в апреле 1915 года в результате нападения армянской банды на деревню Абаага были зверски убиты сотни человек. Приводимая рядом исследователей цифра - 10 000 убитых мусульман, относится к категории приблизительных.[6]

---

[1] R. de Zara. Mustafa Kemal, Dictateur. Paris, 1936, p. 159-160.
[2]С.М Степанянц. Сопротивление армян геноциду в годы первой мировой войны. М.,1998,с.5.
[3]M.P.Price. A. History of Turkey. London, 1956, p. 91.
[4]C.Price. The Rebirth of Turkey, p. 86-87
[5]A.I.Sabis. Harp Hatiralanm.Cilt 2.Ankara, 1951, s. 218, 219, 205.
[6]Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XX вв.), Под ред. Р. Мустафаева, Баку, 2002, с.47-48.

Тем временем 20 апреля губернатор Вана телеграфировал командующему 3 Армии: «Восставшие армяне ведут огонь по ближайшим полицейским постам и мусульманским домам. Ведется ответный огонь. Во вчерашних боях вокруг села Аталан, длившихся до самого вечера, уничтожена значительная часть восставших. Отбита телеграфная линия в Геваше, связь восстановлена. Сегодня перерезаны телеграфные провода в Башкале, Хавасоре, Мемортки, Шерсате. Начаты восстановительные работы. В городе идут ожесточенные бои. Восстание носит всеобщий характер. Прошу выслать пополнение и артиллерию»[1].

24 апреля губернатор вновь обращается в министерство внутренних дел: «До настоящего времени в район со стороны прибыло до 4000 армян. Бандиты перекрыли дороги, нападают и жгут окрестные деревни, воспрепятствовать этому не имеем возможности. Много женщин и детей остались без пристанища. Разместить их в поселениях кочевых племен было бы неверно, да и невозможно. Можно ли начать их эвакуацию в западные вилайеты?»[2].

6 мая 1915 года боевики армянской террористической организации "Дашнакцутюн", руководимые некими Арамом и Варелом, учинили в турецком городе Ван резню мусульман с целью создания моноэтнической территории. Это был очередной этап систематически проводимой армянскими террористическими организациями политики по созданию "этнически чистых зон". Согласно фактам, приводимым в исследовании академиков Дж. Алиева и Б. Будагова, армянские террористы в Ванской области истребили 3000 мирных жителей[3].

8 мая армяне перешли в наступление и стали сжигать мусульманские кварталы. Губернатор Джевдет бей приказал всем покинуть Ван. 17 мая турецкие войска оставили город, армяне после этого сожгли опустевшие мусульманские районы города. Русские заняли Ван. Все окрестные мусульманские села были объяты пламенем. Согласно русскому дипломату генералу Г. Маевскому, несмотря на то, что армянская пропаганда всячески обвиняла турок в жестокости, он был свидетелем обратного: все кровавые события тех лет спровоцированы и осуществлены армянскими бандами[4].

9 мая 1915 года в турецком городе Битлис в результате бесчинств армянских бандформирований погибло 123 человека. Среди погибших было много детей и женщин. Согласно исследователю Рафаэлю де Ногалесу, одним из руководителей зверских убийств мирных мусульман, поджогов их деревень в тот период являлся депутат Османской Ассамблеи, член армянской террористической организации "Дашнакцутюн" Гаро Пастырмаджан. "Они убивали всех мирных мусульман, попадающих им под руку", - отмечает историк Ногалес. Повсеместно осуществлялись смертные приговоры организации "Дашнакцутюн", которая, по мнению исследователей, никогда не предлагала реальной политической программы, указывая своим исполнителям только на методы борьбы. Эти методы, основанные на насилии, трактовались следующим образом: "прибегать к любым способам, чтобы вооружать людей, ...поощрять столкновения и терроризировать правительственных чиновников, ...грабить и разрушать государственные учреждения, ...для достижения цели дозволено все - пропаганда, террор, мятежи".[5]

Турецкое правительство, видя подобные действия дашнакских "героев" и зная царский план "решения" армянского вопроса, в апреле 1915г. принимает решение о всеобщей депортации армян, проживающих в Турции.

В любой воюющей стране лица, действующие в пользу врага или просто подрывающие мощь государства, считаются изменниками родины и наказываются в соответствии с законами военного времени. Османское правительство, к примеру, имело юридическое право расстрелять всех участников зейтунского восстания, начавшегося после объявления войны, и

---

[1]К.Гюрюн. Армянское Досье. С. 174.
[2]Там же.
[3]Дж. Алиев, Б. Будагов. Турки и армяне: "геноцид" исторической правды. Журн. "Азербайджан и азербайджанцы" №№ 5-6, 2002; Ж. Малевил. Армянская трагедия 1915 года. 1990.
[4]Э. Файгл. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины. 2000; V. Quliyev.Azerbaycandaermanizulmu. 1999
[5] Rafael de Nogales. For years beneath the Crescent.1926; http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/eiTnenikatliamlistesi.htm; История - это причина армянского терроризма. СписокЛ. Микучадзе. Газ. "Эхо", 23 октября 2002.

всех тех, кто помогал им и обеспечивал восставших едой, одеждой оружием, боеприпасами. Но оно не прибегло к этой мере наказания, ограничилось переселением.[1]

Таким образом, лидеры "Дашнакцутюна", мечтавшие о захвате части Турции для реализации своего плана " Великой Армении от моря до моря" своими преступными действиями спровоцировали османские власти на адекватные меры. Дележ шкуры неубитого медведя оказался преждевременным. По иронии судьбы, Россия после революционного взрыва 1917 года вышла из войны, русская армия оставила захваченные территории, вместе с ними новые сотни тысяч армян перебрались в Закавказье и расселились на грузинских и азербайджанских землях.

20 ноября 1917 г. Петроградский Совнарком провозгласил: «Мы заявляем, что договор о разделе Турции и „отнятии" у нее «Армении» порван и уничтожен. Как только прекратятся военные действия, армянам будет обеспечено право свободно определить свою судьбу".[2]

Большевистский переворот в России и их политика в отношении „армянского вопроса" повергла дашнаков (бывших так близко к заветной цели) в смятенье. Руководители дашнаков каждый раз кормили армянский народ иллюзиями, внушая им несбыточные надежды образования „Великой Армении" и заверяя в том, что «Дашнакцутюн» в этом деле поддерживают могучие силы, ссылаясь то на Россию, то на Англию и Францию. Интересы этих держав, несомненно, сходились на „армянском вопросе", но интерес этот вовсе не означал еще готовность оказать реальную всестороннюю и широкомасштабную помощь, без которой планы «Дашнакцутюна» были обречены на провал.

Между тем, Грузия 26 мая 1918 г. провозгласила восстановление независимости. Провозглашение независимости Грузии вызвало взрыв негодования среди дашнаков[3], армянских большевиков, да и всей армянской общественности[4]. Оно было расценено как предательство интересов армянского народа. Так, большевик Шаумян следующим образом расценивал провозглашение независимости Грузии: "Объявление независимости Грузии, свидетельствует о новом преступлении меньшевиков. Это новая попытка предательства по отношению к соседнему с Грузией армянскому народу, невероятнейшее, бесстыднейшее предательство".[5]

По мнению дашнаков, грузинские меньшевики объявили Грузию отдельной республикой только для того, чтобы начать с Турцией сепаратные переговоры и избавиться от турецких захватчиков отдачей им всей Армении[6].

Провозглашение независимости Грузии, так негативно воспринятое дашнаками, вынудило турецкое правительство внести существенные коррективы в своих планах по отношению к Армении. Так, во время подписания Батумского соглашения глава турецкой делегации Халил-бей заявил: "Оттоманское имперское правительство управляло своими чувствами с большим спокойствием и поручило мне подписать документ, признающий существование армянского правительства".[7]

Дашнакские лидеры, давно мечтавшие стать хозяевами независимого армянского государства, пришли в восторг от "щедрости" младотурков[8]. 28 мая 1918 г. центральный армянский национальный совет в Тифлисе объявил Армению независимой республикой и дашнакское правительство 17 июня неохотно выехало в азербайджанский город Иреван, который стал новой столицей нового государства, состоящей из грузинских и азербайджанских земель.

---

[1]Гюрюн
[2]Образование Союза Советских Социалистических Республик. М., Наука, 1972, с. 24.
[3]См.: Б.А. Борьян. Армения, международная дипломатия и СССР. М., 1929, ч. II, с. 58.
[4]См.: Д.Чумбуридзе.Грузино-Армянские взаимоотношения в 1918-1921 гг. И Грузинская общественная мысль. Тб. 1999, с.16 и след. (на груз. Яз.)
[5]С.Г. Шаумян. Избранные произведения. М.,1958, т. 2, с. 263.
[6]Е. К. Саркисян. Экспансионистская политика.., с. 363.
[7]ЦГИАА. ф. 200, оп.,1,д. №74, лл. 40-41.
[8]В Стамбуле представителям дашнакского правительства Энвер-паша заявил: «Турецкие министры две недели думали - создать Армению или нет, и, наконец решили создать, потому что так было выгодно как для армян, так и для турок". (Е. К. Саркисян. Експансионистская.., с. 401).

После провозглашения 28 мая 1918 года Азербайджанской Демократической Республики одним из начальных шагов его правительства явилась уступка 29 мая 1918 г. города Иревана (Ереван), провозгласившей независимость, но не имевшей своего политического центра, Республике Армения. Территория Армянской республики свелась практически к Иреванскому и Эчмиадзинскому уезду с 400 тыс. жителей. В дальнейшем всяческими средствами осуществлялась политика изменения демографии Иревана, Зангезурских земель в пользу армян.

Внешняя политика Азербайджана в этот период была ориентирована на развитие дружественных и добрососедских отношений с Арменией. К сожалению, вынашивающее аннексионистские планы дашнакское правительство Армении, заявило претензии на входившие в состав азербайджанского государства Нахичевань, Зангезур и Карабах, что стало причиной кровопролитной войны с Азербайджаном в 1918-1920 гг. По имеющимся сведениям, только за лето 1918 г. в Зангезуре было уничтожено 115 азербайджанских сел, убито свыше 7 тыс. человек и 50 тыс. азербайджанцев покинули пределы Зангезура.

В марте-июле 1920 г. произошли столкновения с дашнаками в Карабахе, в особенности, Шуше, Нахичевани, Ордубаде. Бои развернулись в Ханкенди, Тертере, Аскеране, Зангезурском, Джебраильском, Нахичеванском, Гянджинском уездах, где были уничтожены десятки азербайджанских сел.

Дашнаками была развязана также война против Грузии. Так «армянский вопрос» со своими угрозами переместился на Южный Кавказ, и здесь армянами была пролита кровь азербайджанцев и грузин.

В 1920 г. после поражения основных сил Деникина на Армению надвигалась новая война с Турцией. Турция потребовала от Армении отказаться от Севрского договора[1], а значит, и от определенных территорий.

Осенью 1920 г. между Турцией и Арменией начались военные действия. Руководство большевиков сочувствовало Турции, так как Армения считалось форпостом Антанты. Страны Антанты в свою очередь не решались помочь Армении.

В конце ноября 1920 г. турки настояли на декларации Армении об отказе от Севрского договора[2]. Оставалась надежда на Советскую Россию. 29 ноября 1920 г. в Армении была установлена Советская власть. Турция таким развитием событий осталась довольна.

Таким образом, политика армянской националистической партии "Дашнакцутюн" потерпела крах. Стремление к созданию "Великой Армении от моря и до моря" принесло неисчислимые бедствия прежде всего самому армянскому народу.

AS A FAILED PLAN OF "GREAT ARMENIA"
SUMMARY

The first armed performance of Armenians happened on June 18, 1890 in Erzurum. As at the same time there were victims, several Armenians suffered (also as well as representatives of the Turkish administration), it served as a starting point for a general bacchanalia of the Armenian nationalists: everywhere in east vilayets the armed insurgent groups began feverish rates to be created, antigovernmental leaflets were widely distributed. After events in Erzurum there were bloody collisions in Alashkert, Charshandzhake, Hotrdzhure and Vane. Again it wasn't without the victims, and this circumstance has most of all pleased the Armenian nationalists. Thus! There was an occasion to shout for the whole world of "tortures", "victims" and

[1]Севрский договор был подписан 10 августа 1920 года и предусматривал отделение от Турции Сирии, Ливана, Палестины и Ирака (Ирак и Палестина достались Англии, а Сирия и Ливан – Франции). Разделу подвергалась и "собственно Турция". В различных юридических формах (прямая анексия, передача под управление, "автономия" и т.п.) от Турции отторгались: В пользу Греции – Измир с обширными прилегающими районами и почти вся турецкая территория в Европе, за исключением Стамбула; В пользу Франции – Киликия и соседние округа в южной Анатолии. В пользу Дашнакской Армении часть восточных провинций Анатолии; в пользу "автономного" Курдистана – часть юго-восточной Анатолии. Кроме того, в Анатолии создавались сферы влияния Франции и Италии. (Всемирная история. М., 1961, т. VIII, с. 117).

[2]Документы внешней политики СССР. М.,1959, ч. III, с. 674.

"oppressions"! Here what was written, for example, about it by the Gnchak newspaper: "We can't but be recognized that this phenomenon (i.e. bloodshed.) pleases us. Pleases because it serves as the proof of awakening of the Armenian people".

Thus, the leaders ofDashnaktsutyun dreaming of capture of a part of Turkey for implementation of the plan" Great Armenia from the sea to the sea" led to eviction of the Armenian population of Turkey. Sharing of a skin of not killed of a bear was premature. On a twist of fate, Russia after revolutionary explosion of 1917 dropped out of the war, the Russian army left the taken territories, together with them new hundreds of thousands of Armenians moved to Transcaucasia and were settled on the Georgian and Azerbaijani lands.

Д.и.н., проф. **Гурам МАРХУЛИЯ**
Сохумской Государственный университет (Грузия)

ПРЕСТУПЛЕНИЯ БАГРАМЯНОВЦЕВ ПРОТИВ ГРУЗИНСКОГО НАРОДА В АБХАЗИИ

*«Их (армян) хитрость довольно брезглива,
низость довольно невыносима, а подлость
достойна сожаления.»*
граф Де-Шолье

Планета Земля подобна многоквартирному жилому дому в котором все жильцы –народы – коренные, и каждому народу досталась своя квартира – страна. Однако только армяне пытаются найти свое жилище там, где никогда не имели. В Абхазию основная масса армян переселяется в XIX веке, начиная с 30-х годов вплоть до начала XX века, хотя были случай компактного переселения и в период советской власти.

В период распада Советского Союза в среде абхазского народа усилилось чувство неопределённости. Это лишило простого абхазского человека духовных опор своего существования, в результате чего абхазский народ получил культурную травму, которая помешала им реально оценить политическую ситуацию. И абхазы начали готовиться к борьбе против собственной страны. Простые абхазы еще сомневались в правильности взятого курса, но Москва получила интеллектуальную монополию на лидеров абхазского народа. Это означало, что абхазы временно забыли, что Российская империя выселила почти половину абхазского народа в Османскую империю. Единственным народом, вставшим тогда на защиту абхазов, был грузинский. Но абхазам было приказано об этом не помнить. Наоборот, определенные силы активировали в абхазах чувство скептицизма, нигилизма и духовного отчуждения от грузинского народа .

Союзником абхазов в борьбе с собственной страной, кроме России, выступило и армянское население, пинком изгнанное в 1915 году из Османской империи за коварство, предательство и вооруженный бунт в тылу воюющей армии. Этот «богобоязненный народ» был принят в Грузии с хлебом и солью, им были переданы лучшие земли во всех уголках Грузии, в том числе, в Абхазии. Тогда никто и подумать не мог, что этот пришлый элемент поднимет оружие против того народа, который дал им приют. Увы, изменить своим национальным традициям армяне не могли. Французский путешественник граф Де-Шолье как-то писал: «Их (армян) хитрость довольно брезглива, низость довольно невыносима, а подлость достойна сожаления.» И действительно на протяжении истории грузинскому народу пришлось неоднократно испытать на себе подлость и коварство армянских поступков, чуть позже и абхазы испытают всю «нежность» армянской национальной политики.

Процесс обновления армянского общества, вызванный необходимостью дальнейшего исторического развития и расширения армянской цивилизации, обусловил пересмотр ряда методических подходов к новым национальным требованиям. Новый подход, с учетом исторических традиций, помог им освободиться от морали, которая стала считаться пустой наукой, а национальные цели не требовали сентиментализма. Кроме того, это давало возможность выйти из духовного тупика, оздоровить экономическую и политическую жизнь армянского общества и, при возможности, в новых географических пространствах изменить свою антропологическую форму, терпящую катастрофу.

Под именем истории и во имя истории армянского самосознания десятилетиями разрабатывалась история и предыстория о невыносимости жизни в Абахзии, о притеснении "древнего армянского народа" неблагодарными грузинами. Армяне были призваны одновременно жить в двух мирах: в царстве необходимой подлости и царстве новой под-

лости, нося в душе постоянную загадку нравов, призывающую к постоянно новому подвигу, с дури надеясь, что это изменит этико-антропологическую конструкцию индивидуальной и коллективной идентичности. Следует отметить, что армяне героически прошли путь социальной эволюции, однако никаких изменений в антропологической и духовной форме не наблюдается,. Оно и понятно: "древние гены" не приспособлены к изменению!

Из исторического прошлого грузинского народа знаем, что если армянин, соприкоснувшийся с кое-каким образованием, прошедший хотя бы начальную школу, приобретает в высшей степени высокое мнение о политическом значении армянской нации, вообще у них проявляется замечательное тщеславие, заносчивый тон, большое самомнение и какая-то особая уверенность в том, что если армяне в настоящее время не играют большой политической роли, то в будущем, армянская нация возродится почему-то на территории Грузии, и непременно займет подобающее для нее политическое положение.

Когда граждане твоего государства выступают против тебя нужно на это как-то реагировать. Нужно это оценить и принять соответствующее решение. Одно только замалчивание деятельности в Абхазии организации «Крунк» и действий ее детища - «Батальона Баграмяна» является оскорблением по отношению к тем героям, которые пожертвовали своей жизнью за Абхазию. О роли армян в происходящих там событиях всем нам хорошо известно. В период развала Советского Союза в Абхазии под руководством врача Альберта Топаляна была создана благотворительная организация «Крунк». Однако о благотворительности этой организации никто не помнит. Это было всего лишь прикрытием, и со дня своего основания организация «Крунк» избрала сепаратистскую позицию и начала активно бороться против грузинской государственности. Поэтому абхазы и оценили его по достоинству: В Верховном Совете Ардзинба сперва выдвинул Топаляна в качестве депутата, а затем - заместителя председателя. В 1992 году в Абхазии проживало свыше 76 тысяч армян. Большинство из них боялось открыто проявлять лояльность к организации «Крунк» и сепаратистам. Создание «Крунка» и анти-грузинские настроения среди части армян породили в грузинском обществе сначала удивление, затем возмущение, что проявилось в отношении к армянам во время войны, хотя до анти-армянских эксцессов среди грузинского общества к сожалению дело не дошло.

Руководство сепаратистов по достоинству оценило активность армян, и по указу Владислава Ардзинбы от 9 февраля 1993 года был создан «Армянский батальон имени Баграмяна».Первым клятву верности абхазам дал Альберт Топалян. В батальоне объединились молодые армяне, проживавшие, в основном, в Гагринском, Гудаутском районах и в Ткварчельской зоне. Указанный батальон, согласно очевидцам, оценке Генеральной прокуратуры Грузии, органов безопасности, разведки отличался особой жестокостью и принимал участие в геноциде и этнических чистках в отношении грузин. В финансовом и хо-зяйственном плане батальону имени Баграмяна помогали представители армянской общины России.[1]

Жестокость боевиков батальона имени Баграмяна во время абхазской войны лежит камнем на истории грузинского и армянского народов, но в течение 25 лет армянские официальные лица не дали оценку этому факту. Быть же в позе страуса нам грузинам надоело и многие ученые и общественные деятели, которые до сих пор очень осторожно касались грузино-армянских отношений, решили назвать факты своими именами.

Серги Саджая (член творческого Союза писателей Грузии и Абхазской академии) вспоминает: «Создание батальона Баграмяна было последним этапом заговора против грузин, который готовился несколько десятков лет назад. Батальон назвали именем Баграмяна не случайно. У скрытой армянской агрессии против грузин на северо-западе Грузии

[1] http://forum.bakililar.az/index.php?/topic/77668-темур-мжавия-«армянский-батальон-отличался-особой-жестокостью-и-прини/

длинная история. Для примера могу рассказать о случившемся в Сухумском и Гульрипшском районах. Предлогом для поселения армян на территорию Абхазии стала нехватка рабочих рук. Табаководство объявили приоритетным и почему-то посчитали, что грузины не справятся с ним. Для развития этого производства отрезали участки земли у грузин и роздали армянам. Они начали работать, но стали на этих участках сажать шелковичные деревья, якобы для развития шелководства. За каждое посаженное дерево армянам платили премии. Когда сажали шелковицу, там уже нельзя было разводить табак и им давали новые земли для табака. Один-два года армяне ухаживали за шелковичными червями, помогали развитию шелководства, потом на участках стали ставить хижины. Прошло несколько лет и шелковичные деревья сменились цитрусовыми плантациями; в хижинах поселились. Так и остались у армян земли, данные им для табаководства. Так и оказались в армянском окружении Сухуми и грузинское население. Такая целенаправленная политика полностью изменила демографическую ситуацию и в этом большая доля вины лежит на грузинских партийных работниках. Это был планомерный шаг для создания «Великой Армении» и в этом меня навсегда убедил один случай. В 70-ые годы мы с двоюродным братом решили поехать в Москву. Тогда ездил поезд Ереван-Москва. Билеты мы не достали и попросили проводницу взять нас без билета. Проводница предложила нам международный вагон. Сели. Мой брат грек, я тоже с материнской стороны грек, и мы стали разговаривать по-гречески. Вдруг к нам вошел мужчина из соседнего купе, одетый в спортивный костюм, вы не грузины ? – спросил и пригласил в свое купе. Я ничего не ответил, меня заинтересовали его мысли… Он выложил армянские деликатесы, накрыл на стол, немного и выпили… Одним словом, после стаканчика-второго у нашего хозяина развязался язык. Спросил, как дела в Абхазии, не ущемляют ли грузины. Я сказал, что есть небольшие проблемы, но ничего такого… Успокоил нас, мол еще немного и в Абхазии вообще не будет грузин и Абхазия скоро станет частью «великой Армении» ; в западной Грузии уже стоят на этом пути, но здесь мегрелы , мол, им мешают и против мегрелов такие эпитеты использовал, что не стоит их повторять. Наш хозяин в общем ознакомил нас с планом, по которому армяне вместе с Россией собирались изгнать из Абхазии грузин и абхазов. После беседы с ним я убедился, арменизация Абхазии была частью государственной политики России. Россию это устраивало, так как армяне всегда считались стратегическими союзниками российской империи. План изгнания грузин из Абхазии был разработан еще в 60-е годы. Между прочим, это сказал нам Баграмян. Так происходила мировоззренческая и идеологическая подготовка армянского населения, создалось еще общественное движение «Журавль», позже же, известный своей жестокостью батальон имени Баграмяна.

«Батальон имени Баграмяна совершил множество жестоких преступлений. Война была уже окончена, когда грузинские партизаны взяли в плен армянина. Он начал плакать и причитать. Грузины его пожалели и собирались его отпустить, но увидели на груди у него пакет. Открыли и нашли в нем глаза, вырванные у грузин, отрезанные уши и нос. Он оказался членом баграмяновского батальона. Абхазы за каждого убитого грузина армянам платили по сто долларов и для доказательства они должны были представить какой-нибудь орган убитого…Очевидец подобного Герман Беселия случайно остался жив. Только в его селе абхазы и армяне убили 67 человек.»[1]

«Многие не хотели оставлять свои дома. У кого-то были лежачие больные в доме. Армянская группа вошла в село Мерхеули. Когда начали расстреливать грузинское население, моя соседка успела спрятаться в стог сена. Армяне заметили это, крепко связали стог веревкой, зажгли огонь и издалека наблюдали. На глазах у всего села старой женщине отрубили топором голову… Вот так жестоко они обращались с грузинами».

---

[1] Нодар Натадзе. (http://www.apsny.ge/analytics/1159298868.php)

В генеральной прокуратуре хранится 200 томов материалов о преступлениях, совершенных против грузинского мирного населения во время абхазской войны. Самые жуткие преступления совершил баграмяновский батальон. Как говорят люди, изучающие эти документы, преступления отрядов Гелаева и Басаева не сравнить с «подвигами» баграмяновцев. Сожженная в стоге сена и обезглавленная женщины, и кровь детей на совести баграмяновского батальона.[1]

Ключевой чертой армянского героизма как формы идентификации и их социального действия является освобождение территории от простого безоружного населения, убийство женщин, стариков, детей. Такова заповедь их героизма. Так, после войны в селах Гальского района они с особой жестокостью обходились с местным грузинским населением, не жалея никого. По сути, армяне повторяли содеянные в азербайджанских селах и городах преступления.

Хотим отметить, что абхазы, как кавказский народ, никогда не имел склонности жить в чужом доме, объявлять чужое своим не есть абхазская традиция. В отличие от армян, которые в первые послевоенные дни с особым рвением грабили и занимали грузинские дома, считая их уже своими. До поры, до времени абхазы не подозревали в действиях армян чего-то опасного для себя, полагая, что это временное явление. Однако вскоре из Армении в Абхазию потоком пошли новые «абхазские армяне». С течением времени у них стали проявляться новые потребности, они стали вытеснять абхазов из экономической, а потом и политической жизни. Как гром среди не ясного абхазского неба стало заявление «Крунка» о предоставлении армянам культурной автономии в Абхазии. В результате в абхазском обществе появились новые трения. Многие абхазы уже задумываются: разве мы воевали против Грузии ради создания еще одного армянского государства?

Однако остановить процесс арменизации Абхазии уже невозможно. Численность армян в Абхазии с каждым годом лишь увеличивается за счет десятков тысяч их соплеменников, бегущих из нищей Армении. Сегодня в оккупированной Абхазии больше армянских школ нежели абхазских. Не трудно представить, какое будущее ожидает абхазов в русско-армянской среде. А потому же не удивительно, что определенная часть абхазов пока осторожно, но все же желает общения с Грузией. Нас, грузин, это не может не радовать. Мы надеемся, что не далек тот час, когда мы помиримся и вместе будем строить независимое грузинское государство. Но вот куда тогда денутся армяне, для которых примирение двух братских народов смерти подобно?

ABXAZIYADA GÜRCÜ XALQINA QARŞI BAGRAMYAN CINAYƏT XÜLASƏ

Məqalədə Abxaziyada gürcü xalqına qarşı Bagramyan cinayətindən geniş bəhs olunur. Sovet rəhbərliyinin həyata keçirdiyi deportasiya öz miqyasına, qanunsuzluğuna, qurbanlarının sayına və etnik ayrı-seçkiliyinə görə fərqlənən siyasi repressiyanın radikal forması idi. Məqalədə əsasən arxiv və mənbə materialları əsasında təqiq edilmişdir.

CRIME OF MEMBERS OF BAGRAMYAN BATTALION AGAINST THE GEORGIAN PEOPLE IN ABKHAZIA SUMMARY

It deprived the simple Abkhazian person of spiritual support of the existence therefore the Abkhazian people had got a cultural injury which prevented them to assess a political situation really. And Abkhazians began to prepare for fight against own country. Simple Abkhazians still doubted correctness the course taken, but Moscow received intellectual monopoly for leaders of the Abkhazian people.

[1] Герман Бесселия. http://www.apsny.ge/analytics/1159298868.php)

К.и.н., доц. **Рабадан СУЛТАНБЕКОВ**
Кафедра истории ДГПУ (г. Махачкала)

РЕПРЕССИИ В ОТНОШЕНИИ МУСУЛЬМАНСКОГО ДУХОВЕНСТВА ДАГЕСТАНА В 20-30-е гг.

Açar sözlər: Sovet hakimiyyəti, müsəlman din xadimləri, repressiyalar, ictimai münaqişə, qolçomaqlar, kollektivləşmə, vəqflər
Keywords: Soviet power, the Muslim clergy, repression, social conflict, the kulaks, collectivization, the Awqaf
Ключевые слова: Советская власть, мусульманское духовенство, репрессии, социальный конфликт, кулачество, коллективизация, вакуфы

После революции в отношении представителей мусульманского духовенства Советская власть проводила противоречивую политику. На словах и в декларациях она якобы проявляла лояльность к чувствам верующих, что видно, например, из обращения Совнаркома РСФСР к трудящимся мусульманам России и Востока от 20 ноября 1917 г.: «Отныне ваши верования и обычаи, ваши национальные и культурные учреждения объявляются свободными и неприкосновенными... Знайте, что ваши права, как и права всех народов России, охраняются всей мощью революции...» [1, с. 113].

Антирелигиозная и атеистическая работа в Дагестане имела свои особенности, связанные с поздним установлением советской власти, отсутствием национальных кадров, массовыми антисоветскими восстаниями, а также огромным влиянием мусульманского духовенства на массы.

Антисоветское выступление религиозного деятеля Нажмутдина Гоцинского в Нагорном Дагестане и противостояние Али-Хаджи Акушинского, привели к ответным мерам правительства республики в отношении мусульманского духовенства и распространения ислама. В октябре 1921 г., когда Ревком ДАССР издал приказ «Об изъятии из ведения шариатских судов уголовных дел» [2, с. 35], что было естественным для светского государства. Следующим значительным шагом были постановления Дагобкома РКП от 23 октября и Дагревкома от 26 октября 1921 г., которые объявляли о том, что «духовенство всех религиозных культов лишается избирательных прав» [2, с. 36].

Основной тон атеистической работе советского государства задавали Политбюро ЦК РКП (б) - ВКП (б) и его структуры - Агитационно-пропагандистский отдел (АПО) и Комиссия по отделению церкви от государства (КОМОТЦЕРГОС), больше известная как Антирелигиозная комиссия. Они курировали идеологическую работу в СССР, в т. ч. и среди мусульман. Только 11 января 1922 г. и 27 марта 1923 г. Антирелигиозная комиссия (дважды за полтора года) обсудила вопрос о разработке и рассылке на места специального циркуляра о пропаганде среди мусульман[4,л.4;10], учитывающего их религиозные и национальные особенности.

Вопросы агитационно-пропагандистской работы Дагестанским обкомом партии только в 1927 году обсуждались три раза: 19-25 марта, 23 октября, а также 12 - 19 ноября. Руководство Дагестанской АССР внимание своих активистов больше обращало на противопоставление «прогрессивного» духовенства «реакционному».

Противоречия между духовенством и Советской властью обострились, когда мусульманские школы начали заменяться светскими. Тогда шейх А. Акушинский не выдержал и, выступая на сходе джамаата с. Акуша в 1926 г., сказал: «Нам мусульманам не нужны светские школы... Если допустить мусульманских детей в светские школы, то через три года они совершенно забудут про Бога и веру и станут как русские безбожники» [5, с. 50].

26 октября 1926г. дагестанский обком партии утвердил инструкцию Наркомпроса ДАССР «О регулировании преподавания мусульманского вероучения». В соответствии с инструкцией изучение Корана допускалось только в медресе и школах при мечетях, которые надлежало регистрировать. На преподавателей их накладывался налог как на лиц «свободных профессий [6, л. 206.].

Только за год (февраль 1926 -февраль 1927 г.) в 11 округах число медресе уменьшилось на 26%, учащихся - на 19%, примечетских школ - на 13%, учащихся в них - на 9%. В том же году светских школ было 356, учащихся в них -2828 [7, С.192.].

В отчете VI съезду Советов (в 1927г.) дагестанское правительство сообщало: «Сопротивление арабского духовенства и арабско-религиозной школы надломилось и пошло на убыль. Число религиозных школ сокращается[8].

Особая роль в проведении атеистической пропаганды в СССР принадлежит Союзу воинствующих безбожников (СВБ) (1922 - 1947), бессменным руководителем которого был известный публицист и партийный деятель Емельян Ярославский. Деятельность СВБ от начала до конца шла под лозунгом «Борьба против религии - борьба за социализм».

Первые ячейки Союза воинствующих безбожников начали создаваться в Дагестанской АССР в 1928 году, а 20 - 22 мая 1929 года состоялся первый съезд Дагестанского Совета Союза воинствующих безбожников. Первые ячейки безбожников в Дагестане объединяли только коммунистов и комсомольцев, формально для количества зачислялись и беспартийные активисты, а в учебных заведениях в них принимали курсами и группами студентов и учащихся. По официальным данным в 1932 году в Дагестане числились 843 ячейки СВБ, объединявшие свыше 40 тысяч членов, а на 1 октября 1940 г. насчитывалось 798 ячеек СВБ, в которые входили около 20 тысяч членов[9, с. 141.].

23 января 1927 г. было принято Постановление Президиума ЦИК и СНК ДАССР «О национализации вакуфного имущества», в котором отмечалось: «Все вакуфные имущества, находящиеся во владении, пользовании и распоряжении различных религиозных установлений Дагестана (мечети, медресе и пр.), объявить национальным достоянием…»[10,л.45].

Постановление об изъятии вакуфного имущества стало инструкцией, в результате применения которой в короткие сроки в 23 аулах Буйнакского района было изъято: 1941 руб. 25 коп. деньгами, 599 десятин пахотной земли, 335 десятин сенокосной земли, 3 870 пудов пшеницы, 73 пуда пшеничной муки, 2 675 пудов кукурузы, 47 пудов 30 фунтов ячменя, 2 169 голов крупного и мелкого рогатого скота, 20 аршин бязи, 1,5 десятин фруктовых садов, 2 дома, 1 мельница [11]. Всего по республике к сентябрю 1927 г. в фонд кресткомов было изъято 3 267 десятка пахотной земли, 143 дес. виноградных садов, 63 га огородов, 1099 дес. сенокосов, 10 452 пуда зерна, 196 голов КРС, 5 082 барана и т. д. [11].

Изъятие вакуфов и передача их кресткомам была одним из рычагов антирелигиозной деятельности органов государственной власти. В октябре 1927 г. А. Акушинский выступил в мечети, где в присутствии большого числа верующих заявил: «Советская власть начинает наступление на мусульманскую веру. Нам всем необходимо начать открытую борьбу с ней. Вакуфы и закаты необходимо скрывать и не сдавать в кресткомы, т. к. по шариату они принадлежали мечетям» [12, с. 50].

28 апреля 1927 г. ЦИК и СНК ДАССР приняли постановление «Об упразднении шариатских судов», в соответствии с которым, «1. Окружные шариатские суды на территории ДССР со дня опубликования настоящего постановления считать упраздненными. 3.Лиц, продолжающих после опубликования настоящего постановления осуществлять функции шариатских судов, привлекать к уголовной ответственности…» [13, л.46].

Таким образом, противостояние между органами государственной власти и духовенством усиливалось, и Председатель ДагЦИКа Н. Самурскийпо этому поводу указывал: «Мы не можем примириться с контрреволюционной агитацией некоторой части реакционно настроенного духовенства. Мы не можем допустить, чтобы в дальнейшем культурном развитии нашего хозяйства нам мешало духовенство. Нам нужно вырвать у духовенства последние зубы, чтобы оно не могло произвести ни звука» [14, л.56].

Эти и подобные заявления и действия представителей Советской власти, а также конфискация имущества вызывали ответную реакцию духовенства. Судя по докладу К. Мамедбекова, с апреля 1927 по февраль 1928 г. органами ОГПУ по республике было зарегистрировано около 150 массовых выступлений духовенства, направленных против изъятия вакуфов [15, л.5.], что является наглядным свидетельством остроты социальных конфликтов в обществе.

Антирелигиозные меры властей, направленные на скорейшее закрытие мечетей и изъятие вакфов и закята, совпали с насильственными мерами по коллективизации, поэтому антиколхозные выступления крестьян охватили десятки дагестанских аулов. В Цумадинском районе в начале 1930 года восстание охватило аулы Асах, Генух, Кидеро, Мокок, Тлясута, Хукри, Цибари, Шапик, Шаури и другие. Возглавил бунт шариатский совет во главе с Вали Даглаевым. На Дидойском участке выступления крестьян против насаждения колхозов и увеличения государственных налогов 12 марта 1930 г. переросли в вооружённые восстания и продолжались до конца месяца. В Гумбетовском районе вдохновителем антиколхозного восстания был объявлен шейх Абдулла Магома Султанов-Ингишинский из аула Ингиши. В ходе восстания в ряде населённых пунктах были ликвидированы сельские советы, распущены колхозы, восстановлены шариатские суды.

Антиколхозными мятежами были охвачены и десятки других аулов [16, с.166 – 170]. 20 марта 1930 года погромы колхоза и сельского совета учинили жители кумыкского селения Доргели Буйнакского округа [17, с. 45.].

Наиболее крупными антисоветскими выступлениями конца 1920-х-начала 30-х годов были выступления под руководством шейха Штульского и Хновское восстание, охватившие почти весь Южный Дагестан.

Шейх Штульский объясняя причины выступления, в декларации на имя председателя Дагестанского ОГПУ К.Мамедбекова, писал: «Вам хорошо известно, что в последнее время проведение мероприятий советской власти, при неумелом руководстве на местах вызвало массовое возмущение населения…,что в конечном итоге привело к разорению крестьянских хозяйств, а также массовые гонения на религию и религиозных деятелей» [18, с. 31.].

Кроме того, в обществе искусственно нагнеталась социальная напряженность, чему способствовало увеличение числа «безбожников». В начале 30-х годов начали закрывать мечети и отдавать их под склады кре-сткомам или под клубы. Так, в докладной записке члена Дагобкома ВКП (б) Д. Ибрагимова в апреле 1930 г. относительно Лакского района сообщалось: «В селении Кунды одна из квартальных мечетей была уступлена под ликпункт. Ликпункт открыт не был, вместо ликпункта устроили клуб. Комсомольцы и пионеры устраивали танцы, репетиции к спектаклям. Отсюда пошла провокация: «Нам обещали открыть ликпункт, обучать грамоте и знанию взрослых, вместо этого мечеть... осквернили, изгадили и т. п.» [19, л. 19.]. В селении Уркарах Дахадаевского района в мечети был устроен батрачком [20, л.33.].

Антирелигиозная борьба в конце 20-х годов не ограничивалась пропагандой, тогда же начались репрессии. Так, в октябре 1929 г. по «делу Али-Хаджи Акушинского» уголовному преследованию были подвергнуты 64 человека в Даргинском округе [21, с. 77]. Наибольшим авторитетом среди верующих после смерти шейха А. Акушинского пользовался шейх Гасан Кахибский, который, несмотря на все предостережения, также не избежал репрессий.

Самые активные и влиятельные дагестанские алимы и шейхи прошли через сталинские лагеря. Так, в 1927 г. был арестован и осуждён на 9 лет шейх накшбандийского тариката Мухаммад-Хаджи Дейбукский. Более 6 лет он находился в советских лагерях, известных под названием «СЛОН» (Соловецкие лагеря особого назначения), а затем ему разрешили «вольное поселение» в Астрахани. В 1929 г. арестовали и на 5 лет сослали в Архангельскую область шейха Абдулвагаба-хаджи Дыдымова Аксайского.

По мере появления затруднений при проведении общесоюзных программ по коллективизации крестьянских хозяйств и культурной революции руководство СССР перекладывало вину за промахи в работе на «враждебные» социалистическому строительству элементы. Постановлением Политбюро ЦК ВКП (б) от 24 января 1929 года религиозные организации были объявлены единственными легально действующими контрреволюционными организациями, имеющими влияние на массы, а постановление ЦИК и СНК СССР «О борьбе с контрреволюционными элементами в руководящих органах религиозных объединений», принятое 11 февраля 1930 года, требовало от местных властей ужесточения мер при регистрации религиозных объединений и исключения из них «кулаков, лишенцев и иных враждебных для советской власти лиц»[22,с.46].

Самые авторитетные религиозные деятели подлежали либо ссылке, либо физическому истреблению. По обвинению в антисоветской деятельности в 1928 г. в районы Усольска (ныне г. Сыктывкар), Сольвычегодска, Котласа Архангельской области было сослано из Дагестана более 800 служителей культа. Крупное уголовное дело № 06599 было сфабриковано в 1928 г. ОГПУ против шейха Али-Хаджи Акушинского и его «контрреволюционной группы» из 66 человек. Советская карательная машина не пощадила и наиболее активных сторонников советской власти. Абусупьян Акаев (Казанищенский) был выслан решением суда 14 декабря 1929 г. и умер в 1931 году в лагере ГУЛАГа под г. Котлас. По приговору тройки НКВД 23 декабря 1937 г. был расстрелян и Хасан Кахибский. Али Каяев был дважды репрессирован и умер в ссылке в Казахстане в 1943 г.[23,с.502]

Представителей духовенства репрессировали и как участников анти-

колхозных восстаний. Многие служители культов, опасаясь репрессий, публично заявляли об отказе исполнять религиозные обязанности, но и это не спасало их от карательных органов государства. По далеко не полным данным, с начала 1930 года по октябрь 1933 года в ДАССР было репрессировано 1212 служителя мусульманского культа. Обвинения против них были стандартными - «за антисоветскую и контрреволюционную деятельность». Они были осуждены по ст. 58 УК РСФСР, сосланы на поселение в Сибирь, Соловки, Казахстан и в Астрахань.

Эффект от репрессий был очевидный: если в 1932 г. мечеть в с. Дзи-лебки посещали 425 человек, то в 1933 г. - 150 [24, с. 104]. То же самое наблюдалось по всей республике. Кроме того, по сведениям ОГПУ, к 1933 г. из 1469 мулл 941 (или 64,1 %) бросили службу из-за боязни репрессий [25, с. 105]. В Президиум Верховного Совета ДАССР постоянно поступали обращения «О ходатайстве граждан районов республики о закрытии мечетей». В этот период было уничтожено богатое арабоязычное духовное наследие горцев в виде книг, арабских рукописей, писем и т. д., хранить которые было небезопасно.

Наиболее жестким репрессиям мусульманское духовенство подвергалось в начале 30-х годов. Боясь преследований, многие верующие перестали посещать мечети. Сами мечети закрывались, здания отдавались под склады крестьянским и бедняцким комитетам или же под клубные учреждения, где комсомольцы устраивали увеселительные мероприятия. Экспроприация собственности у мечетей с целью ее перераспределения привела к значительному социальному напряжению и конфликтам в обществе. Представители духовенства, недовольные мероприятиями Советской власти, преследовали комсомольцев и коммунистов. Официальная идеология интерпретировала это как классовый антагонизм. Советская власть репрессивными методами целенаправленно вытравливала из общественного сознания традиционные для местных народов исламские идеологию и культуру, что привело к пагубным социальным последствиям.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Декреты Советской власти. Т. I (25 октября 1917г. - 16 марта 1918 г.). - М., 1957.
2. Власть и мусульманская религия в Дагестане (1917-1991): документы и материалы / сост. Какагасанов Г.И., Бутаев М.Д., Амирханова М.М. -Махачкала, 2007.
3. Там же
4. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 60. Д. 158. Л. 4; Ф. 89. Оп. 4. Д. 115. Л. 10.
5. Из сводок Дагестанского отдела ОГПУ «О взаимоотношениях власти и мусульманского духовенства в Дагестане» // Власть и мусульманская религия в Дагестане (1917-1991) Документы и материалы / сост.: Какагасанов Г.И., Бутаев М.Д., Амирханова М.М. - Махачкала, 2007.
6. ЦГА РД. Ф. р-800. Оп.2. Д.7. Л. 206.
7. История Дагестана. Т.2. М.,2005.
8. Там же
9. Власть и мусульманская религия в Дагестане (1917-1991).
10. ЦГА РД.Ф. р-800.Оп.2. Д.9. Л.45.
11. Сведения об изъятии вакуфного имущества в Буйнакском районе Дагестанской АССР // Газета

«Красный Дагестан». - 1927. - 14 апреля. -№ 86.
12. Из сводок Дагестанского отдела ОГПУ «О взаимоотношениях власти и мусульманского духовенства в Дагестане» // Власть и мусульманская религия в Дагестане (1917-1991) Документы и материалы / сост.: Какагасанов Г.И., Бутаев М.Д., Амирханова М.М. - Махачкала, 2007.
13. ЦГА РД.Ф. р-800.Оп.2. Д.9. Л.46.
14. Там же. Л.56.
15. ЦГА РД. Ф. 1-п. Оп. 1. Д. 1260. Л. 5.
16. Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане (1927 - 1940 гг.). Документы и материалы / Сост. Какагасанов Г.И. - Махачкала, 2007.
17. См.: Сулейманов С.И. Из истории чекистских органов Дагестана (Документальные очерки истории 1920-1945 гг.). - Махачкала, 2000. - С. 45.
18. Адухов М.Д., Муцалханов М.С., Махмудов Х.М. Дагестан в 30-50-е годы. Махачкала, 2003.
19. ЦГА РД. Ф. 1-п. Оп. 1. Д. 1358. Л. 19.
20. Из спецсводки Даготдела ДГПУ о политическом положении в Дахадаевском районе ДАССР // ЦГА РД. Ф. 800-р. Оп. 2. Д. 26. л. 33.
21. Власть и мусульманская религия в Дагестане (1917-1991).
22. См.: Одинцов М.И. Государство и церковь в России. XX век. - М., 1994.
23. См.: ЦК РКП (б) - ВКП (б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918 - 1933 гг. - М,, 2005.
24. Власть и мусульманская религия в Дагестане (1917-1991).
25. Там же

20-30-CU ILLƏRDƏ DAĞISTANIN MÜSƏLMAN DIN XADIMLƏRINƏ QARŞI HƏYATA KEÇIRILMIŞ REPRESSIYALAR

XÜLASƏ

Məqalədə 20-30-cu illərdə Dağıstanın müsəlman din xadimlərinə qarşı repressiyaların həyata keçirilmə yolları və metodlarından bəhs olunur.

REPRESSIONS AGAINST THE MUSLIM CLERICS OF DAGESTAN IN THE 20-30 YEARS

SUMMARY

This paper traces the ways and methods of repression of Muslim clerics by the Soviet authorities in the 20-30s of the XX century. Repression viewed through the prism of social conflict.

К.и.н., **Миляуша ГАЙНАНОВА**
Институт истории им. Ш.Марджани
АН РТ, г. Казань, Татарстан, РФ
К.и.н., **Марина ИМАШЕВА**
Астраханский филиал ФГБОУ ВПО
«Саратовская государственная юридическая академия»,
г. Астрахань, РФ

АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ СТОЛКНОВЕНИЯ В ВОСПРИЯТИИ ТАТАРСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Açar sözlər: erməni-azərbaycanlı toqquşmaları, ictimai fikir, ümumrusiya müsəlman hərəkatı, tatar burjuaziyasının nümayəndələri.
Keywords: Armenian-Azerbaijani conflicts, public thought, All-Russian Muslim movement, representatives of Tatar bourgeoisie.
Ключевые слова: армяно-азербайджанские столкновения, общественная мысль, общероссийское мусульманское движение, представители татарской буржуазии.

Татаро-азербайджанская интеллигенция играла ведущую роль в процессе становления мусульманского движения в стране. Столкновения в Закавказье между армянами и азербайджанцами не оставила равнодушным татарскую общественную мысль. Многие видные представители азербайджанской и татарской интеллигенции, в том числе и великий идейный вдохновитель всех тюрок России Исмаил-Бей Гаспринский высказались по поводу печальных событий. Речи выступавших были наполнены глубоким переживанием создавшейся на Кавказе ситуации, выражалась готовность встать на защиту интересов и жизней братьев-азербайджанцев. В итоге общероссийский мусульманский съезд выносит резолюцию «О протесте действий против мусульман в Закавказской области».

К концу XIX – начале XX вв. тюрко-мусульманском мир Российской империи окончательно сформировался. Россия в процессе более чем 500 летнего периода включила в свой состав территории населенные различными тюркскими народами, начиная с татар Поволжья и заканчивая азербайджанским народам Закавказья и тюркскими народами Средней Азии. Попав в орбиту геополитических интересов Российской империи, тюрки-мусульмане сумели сохранить свою конфессиональную, национальную идентичность. А в начале XX века поставили перед собой и перед властями вопрос о необходимости этноконфессионального единения. Ведущую роль в этом процессе заняли азербайджанская и татарская буржуазия-интеллигенция в силу того, что эти две нации сумели достичь стадия развития буржуазной нации и накопить достаточный интеллектуальный и финансовый потенциал. По их инициативе была создана партия «Иттифак-аль-Муслимин» , развивались тесные контакты, торгово-экономического и культурно-просветительного характера. Признанными лидерами этого движения были азербайджанские деятели и меценаты А. Топчибашев, З.А. Тагиев, М.Т. Алиев и др., в течение десятилетий бок о бок сотрудничавшие и в коммерческих и в общественных делах с татарской буржуазией и интеллигенцией.

Само царское правительство подталкивало российские тюркские народы к объединению. В исторической традиции и официальных документах России в отношении всех тюркских народов огромной страны на протяжении столетий использовался термин «татары», под которым подразумевались и собственно татары (жившие в Средневолжских и приуральских губерниях), и узбеки («хивинские», «бухарские» татары), и азербайджанцы («кавказские татары») и другие народы. Все тюрки Империи воспринимали свою этническую идентичность и в моменты острых социальных, этнических или конфессиональных конфликтов старались выступать единым фронтом.

Именно в этот период происходит идейное и организационное оформление общероссийского мусульманского движения – создание партии «Идтифак-аль-Муслимин». Общеизвестно, что у истоков этой организации стояли татарские и азербайджанские промышленники, видные деятели тюркской культуры и ислама.

Ведущая роль татарско-азербайджанской интеллигенции в процессе становления мусульманского движения в стране, признавалась безоговорочно. Если тюрки Средней Азии, Северного Кавказа, Сибири, Алтая, а также башкиры и чуваши еще жили своей традиционной патриархальной жизнью, то такие народы как казанские татары и азербайджанцы были на пути к индустриальному обществу. И на кожевенных фабриках Казани и на нефтяных промыслах Баку уже начинал формироваться свой слой буржуазии и рабочий класс [6, с.6].

Уже в то время выдающиеся мыслители отмечали ведущую роль лидеров российского мусульманства – тюрок. По мнению выдающегося татарского общественного деятеля начала XX века, Юсуфа Акчуры, тюркские народы, находившиеся в наибольшем взаимодействии с Европой, первыми среди мусульман восприняли новые веяния европейской мысли. Он вполне справедливо отмечал, что «среди тюркских народов эти идеи, особенно национальную идею, восприняли турки, крымские татары, казанские татары и азербайджанцы»[3, s. 12-13].

Татарская и азербайджанская буржуазия составила самую активную часть общероссийского мусульманского движения. 16-21 августа 1906 г. проходил III Всероссийский съезд партии «Иттифак-аль-Муслимин», в котором приняли участие самые выдающиеся представители татарской финансовой, политической и интеллектуальной элиты: И.Гаспринский, С.Алкин, Г.Ибрагим, Г. Баруди, Г.Апанай, Ю.Акчура, С.Максуди, А.Максуди, Г.Исхаки и другие тюрко-мусульманские лидеры Российской Империи. Но единогласно председателем представительного собрания (на нем присутствовали представители от 17 регионов империи со значительным мусульманским населением), был избран азербайджанский миллионер Алимардан-бек Топчибашев.

После татарской делегации (представленной сразу 6 регионами России – Казанской, Оренбургской, Уфимской, Астраханской, Самарской губерниями), азербайджанская делегация была самой многочисленной. От Астраханской же губернии, в числе четырех заявленных делегатов-татар, на самом деле двое – Мустафа Лутфи Измайлов и Хусаин (Гусейн) Хаятов были азербайджанцами. Не случайно Юсуф Акчура отмечал: «Казанские татары и азербайджанцы всегда тесно контактировали и работали на благо своей нации» [3, s. 14].

На этом съезде впервые была затронута проблема армяно-азербайджанских столкновений на Кавказе. Столкновения в Закавказье между армянами и азербайджанцами, которых в Российской Империи в то время называли закавказскими татарами, не оставила равнодушным татарскую общественную мысль. Многие видные представители азербайджанской и татарской интеллигенции, в том числе и великий идейный вдохновитель всех тюрок России Исмаил-Бей Гаспринский высказались по поводу печальных событий. Речи выступавших были наполнены глубоким переживанием создавшейся на Кавказе ситуации, выражалась готовность встать на защиту интересов и жизней братьев-азербайджанцев. В итоге общероссийский мусульманский съезд выносит резолюцию «О протесте действий против мусульман в Закавказской области».

В резолюции, в частности, говорилось: «С глубоким огорчением Всероссийский мусульманский съезд выслушал сообщение о продолжающихся столкновениях армян с мусульманами в Закавказье. Наши братья в Шуше и в уездах делались жертвами действительно несправедливых и пристрастных в отношении мусульман распоряжений и действий генерала Голощапова. Протестуя против таких действий, съезд надеется, что Наместник Его Величества на Кавказе граф Воронцов-Дашков, во внимание к справедливым жалобам мусульман города Шуши и уездов, удалит не только генерала Голощапова, но и всех долженствующих лиц, сеющих и поддерживающих своими пристрастными действиями рознь между двумя народами, веками и жившими в мире. Вместе с тем съезд считает своим долгом обратиться к духовным и светским представителям обоих народов взять в свои руки дело взаимного примирения Закавказских мусульман с армянами…» [8, с. 32].

Таким образом, мы видим, что участники Мусульманского съезда пытались предотвратить кровопролитие и сохранить мир. Последовательно данной позиции придерживался председатель Алимардан-бек Топчибашев и другие видные азербайджанские делегаты.

Вопрос о притеснениях азербайджанцев на III съезде продемонстрировал единство идейных установок российских мусульман. Один из татарских делегатов, Адиле Айда, вспоми-

нала: «Как и на предыдущих съездах, на III съезде мусульман царил дух единения, т.е. чувство тюркского единства, сознание того, что все тюркские народы России (помимо тех, которые не являлись мусульманами), носящие разные названия, составляют единую семью…После длительного выступления председателя съезда Алимардана Топчибашева делегаты-сунниты со слезами на глазах обнимались с азербайджанскими делегатами-шиитами» [1, с. 55-56].

Начиная с 1906 г. лидеры российских мусульман активно (насколько это позволили царские власти) работают в Государственной Думе. Ограничительные рамки избирательных законов 1905-1907 гг., а также непосредственное участие центральной и региональной администраций в процессе регулирования избирательных кампаний привели к тому, что за весь период существования дореволюционной Думы в российский парламент было избрано 79 депутатов-мусульман – 25 депутатов в Думу 1-го созыва, 37 мусульман во вторую, 10 – в третью и 7 – в четвертую Думу [7].

Поскольку отдельные депутаты избирались дважды и более, то интересы мусульманского населения страны представляли всего 67 персон, объединившихся в самостоятельную мусульманскую фракцию. Архивные материалы и публицистика того времени свидетельствуют, что как сами мусульмане, так и не мусульмане рассматривали мусульманскую фракцию в качестве «национальной группы», хотя она и возникла на почве общей религиозной идентичности. Именно «национальной группой» делал фракцию национальный состав – подавляющее большинство были татарами и азербайджанцами - Волго-Уральский регион (татарский) в четырех Думах был представлен 40, Туркестан и Степной край – 16, Кавказ (в основном азербайджанцы) и Крым — 23 депутатами [7].

В условиях, когда мусульмане отдельных регионов были лишены возможности посылать в Думу своих избранников, миссию по защите их интересов, по озвучиванию их пожеланий и требований брали на себя мусульмане иных регионов и областей империи, прежде всего, Волго-Уральского региона и Кавказа. Этим можно объяснить стремление мусульманских депутатов действовать в общеимперском парламенте консолидировано.

В это время Ю. Акчура являлся одним из деятельнейших депутатов мусульманской фракции, он сдружился со своими коллегами – Мамед Таги Алиевым, Алимарданом Топчибашевым, Исмаилом Зейналом Тагиевым. Единым фронтом татары и азербайджанцы боролись за этноконфессиональные права российских мусульман, отстаивали право мусульман на образование. Именно в этот период Юсуф Акчура основательно знакомится с проблемой этнического гнета последовательно проводимого в отношении азербайджанцев.

В целом ряде своих работ этот яркий представитель татарской интеллектуальной мысли затрагивает вопрос армян. Он пишет следующее: «Христианские бунтовщики всячески притесняют мусульман, доводят этот терпеливый народ до белого каления. Затем правительство вместо того, чтобы преследовать смутьянов, начинает поощрять мусульманское население к ответным действиям. Мусульмане же, сначала лишь защищаясь, потом увлекшись, переходят в наступление и совершают погром. Христиане же в своих статьях делают упор на результат событий, а не на причины, их вызвавшие. Если бы армяне, которые во всех османских провинциях сейчас занимают важные позиции в торговле, финансовой деятельности, промышленности и сельском хозяйстве – одним словом, во всех сферах экономики, продолжали оставаться жить в пределах горной местности на востоке Анатолии, смогли бы они достичь своего счастья и богатства?» [2, s. 20-39].

Не оставили татарские интеллектуалы в стороне и ситуацию, сложившуюся в начале XX века в Османской Империи (в границах которой, также как и в России тюрки соседствовали с христианскими народами).

Другой видный татарский деятель и просветитель Фатих Карими (жил в Оренбурге. В 1937 году репрессирован и приговорен к смертной казни советской властью как турецкий шпион) в своей работе «Истанбул мәктуплары» (Стамбульские письма) писал, как его поражает и огорчает то, что почти все магазины в Стамбуле принадлежат грекам и армянам, отели и рестораны – грекам, книгоиздательское и газетное дело – тоже в руках не турецкой буржуазии. Турецкие школы учебниками снабжают, в основном, армяне, они же изготавливают эти учебники [5, с. 20].

Карими был искренне возмущен тем, что у турецкого народа, можно сказать, отсутствует периодическая печать. Армянские, греческие, еврейские и даже арабские газеты, все они служат идеалам своих наций, своим интересам. Их ориентиры и цели всем известны и они двигаются очень уверенно и решительно. Лишь у турецкой прессы нет известного и точного ориентира, у нее нет идеала...[5, с. 374-375].

Ю.Акчура тоже в своих статьях описывая социально-политическое положение турецкого общества указывал, что, хотя в Турции нет заводов, а следовательно, и нет заводских рабочих, есть грузчики, железнодорожники и почтовики, которые пытались несколько раз бастовать. Уже сейчас в парламенте есть несколько депутатов социалистов от армянской партии «Дашнакцутюн». Лишь оттого, что среди турецкой интеллигенции мало людей, получивших общественно-политический опыт и знания, правящим слоем в стране до сих пор остается военная верхушка. Я думаю, что очень скоро это дело армяне, евреи, болгары возьмут в свои руки не только среди христиан, но, может быть, и среди всех граждан османского государства [4].

Таким образом, татарские деятели пытались объединить свои усилия в борьбе за независимость тюркских народов, сохранить язык, культуру. Татары в начале XX века не отделяли свою судьбу от судеб своих братьев тюрок-мусульман, прежде всего, азербайджанцев. Их глубоко волновали события в Закавказье, этнический и конфессиональный гнет направленный против азербайджанского народа. Красной нитью в трудах татарских деятелей проходит идея тюркского единства.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Айда Адиле. Садри Максуди Арсал. М., 1996. – 359 с.
2. Акчура Й. Иске «Шураи өммəттə чыккан мəкалəлəремнəн. – Истанбул, 1913.
3. Akçura Yusuf. Türkçülük ve dış Türkler. – İstanbul: Toker yayınları, 1990. - 360 s.
4. Вакыт. – 1909. – № 434.
5. Карими Фатих. Истанбул мəктуплары. Оренбург, 1913. – 384 с.
6. Мухаметдинов Р.Ф. Нация и революция. Казань: «Иман», 2000. – 150 с.
7. Усманова Д. Мусульманская фракция Государственной Думы России // Наш мир. – 29 мая 2009 г.
8. Фахрутдинов Р.Р. Материалы и документы по истории общественно-политического движения среди татар (1905-1907 гг.). Казань: Изд-во Казан.пед.института, 1992. – 127 с.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİ-AZƏRBAYCAN TOQQUŞMALARININ TATAR İCTİMAİ FİKRİNDƏ QAVRANMASI
XÜLASƏ

Məqalədə XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında yaşayan türk-müsəlman aləminin tam formalaşması, tatar və azərbaycan burjuaziyasının ümumrusiya müsəlman hərəkatında fəal iştirakı və bu hərəkatda tatar elitasının fəaliyyəti, müsəlmanların Dumada təmsil olunması və s. məsələlər işıqlandırılır

ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICTS IN THE PERCEPTION OF TATAR PUBLIC THOUGHT IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY
ABSTRACT

The article covers the complete formation of the Turkic-Muslim world in the Russian Empire at the end of the nineteenth and early twentieth century, the active participation of representatives of Tatar and Azerbaijani bourgeoisie in All-Russian Muslim movement, the active participation of Tatar elite in this movement, the representation of Muslims in the Duma and other issues.

К.ф.н. **Борис ХАРСИЕВ**
Ингушский научно-исследовательский
институт гуманитарных наук им. Ч.Ахриева
Республика Ингушетия, г. Малгобек

РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА БОЛЬШЕВИЗМА НА КАВКАЗЕ В XX В.: ИСТРЕБЛЕНИЕ МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И ДЕПОРТАЦИЯ ИНГУШСКОГО НАРОДА

Açar sözlər: Qafqazın dinc inkişafı, hüquq sahəsində səlahiyyət, bolşeviklərin aqressiv səyləri, məcburi sürgün olunma, genosid siyasəti.

Keywords: Peaceful Caucasus development, competence of the legal field, the aggressive aspirations of the Bolsheviks, forced eviction, the policy of genocide.

Ключевые слова: Мирное развитие Кавказа, компетентность в правовой сфере, агрессивные устремления большевиков, принудительное выселение, политика геноцида.

Глобальные проблемы единого мирового цивилизационного пространства выдвинули на первый план потребности гуманитарного исследования различных регионов и народов [6. с.137].

По своей географии Кавказ является историческим «мостом» между Западом и Востоком, перекрестком враждебных, а иногда и взаимоисключающих цивилизаций.

Основные проблемы мирного развития Большого Кавказа возникли вследствие влияния враждебной среды на его народы.

Истории Кавказа в XX веке, буквально пропитана кровью невинных жертв политического насилия.

После Октябрьской революции 1917 года и прихода большевиков, во главе с В.И. Лениным, к власти в России ключевым понятием советской идеологии стала «диктатура пролетариата»**.** Термин этот, введенный Марксом в 1852 г., не был достаточно разработан, в России он употреблялся как метафора, без придания ему конституционного значения. По мере обострения обстановки упор делался на слове «диктатура»**,** и метафора использовалась для оправдания жестоко насилия.

Десятков тысяч жителей Азербайджана 1918 - 1920 годы были принесены в жертву агрессивным устремлениям большевиков, которые умело используя национальные и религиозные факторы, сеяли ненависть и вражду между народами Кавказа.

Геноцид азербайджанцев был осуществлен по прямому указанию главы Бакинского Совета и чрезвычайного комиссара по делам Кавказа Степана Шаумяна, который, тем самым, выступил в роли главного организатора этого ужасного преступления.

Наряду с Баку, массовые убийства по указанию Шаумяна происходили и в других регионах Азербайджана. В частности, Степан Лалаян (Лалаев) и Татевос Амирян (Амиров) возглавляли истребление азербайджанцев в Шамахе. «Дашнакский палач Амазасп, учинивший геноцид населения Губы, также действовал в соответствии с указаниями Шаумяна»[1].

Исходя их поставленных задач, глава Бакинского Совета, всеми силами пытавшийся воспрепятствовать созданию независимого азербайджанского государства.

В эти дни газета «Азербайджан» пишет следующее: «Принцип самоопределения народностей, признанный для всех и непризнанный лишь для мусульман…»[1].

Красная социалистическая армия под лозунгами борьбы за «светлое будущее» «проливала кровь» десятков тысяч мирных граждан – мусульманского населения Баку, Шамахи, Ленкорани, Кубы и Дагестана, разрушила и разграбила сотни населенных пунктов.

«События 1918 г., когда были изгнаны, истреблены и терроризированы сотни тысяч азербайджанцев в разных городах и уездах Азербайджана, представляли собой политику геноцида, которую проводил Бакинский совет, наполовину состоящий из армян» [3. с11].

Отношение Сталина к мусульманским народам зависело от того, насколько мешала или нет, с его точки зрения, та или иная нация его планам.

О том, что дело обстояло именно так, свидетельствует отношение к нациям в период его пребывания на посту наркома по делам национальностей.

Из письма Сталина, посланного С. Шаумяну в мае 1918 года, опубликованного в газете «Правда» 20-IV-1963 года: «По отношению к дагестанскому народу и прочим бандам, мешающим продвижению поездов с Северного Кавказа, нужно быть особенно беспощадным: нужно предать огню ряд аулов, выжечь дотла, чтобы неповадно было делать набеги на поезда».

Цель «кровавого» террора не сводилась к организации нормальной социальной жизни бывших подданных Российской Империи. Красный террор преследовал цели уничтожения мусульманского населения, его устрашения, а также перекраивания границ территории проживания народов.

Как потенциальные противники коммунистической идеологии, мусульмане Кавказа фактически были объявлены вне закона. Все это делалось под лозунгами «социализма», «свободы, равенства и братства»…

Десятки тысяч мирных, безоружных представителей тюрко-мусульманского населения – азербайджанские тюрки, лезгины, татары, представители других национальностей, вне зависимости от пола и возраста, включая детей, женщин, стариков, были беспощадно уничтожены только по причине своей религиозной и этнической принадлежности.

«Великий новатор» И. Сталин, возглавивший Советское государство после смерти В. Ленина, знал, как не допустить интеграцию кавказских горцев и кому поручить главные роли в новом управлении Кавказом.

Для продвижения своих политических интересов страна советов провоцировала на Кавказе столкновение между российским (христианским) и арабо-исламским типами культуры, находящими своё выражение в уникальных мировоззренческих моделях. Способы привнесения российским, а затем и советским, государством моделей, включающих представления о государстве, общественном устройстве, этических ценностях на окраинах государства, составляли важную часть политического управления страной советов.

В отличие от советской власти царская Россия никогда не декларировала равноправность отношений с горцами Кавказа. Колониальная экспансия, основанная на идеологии вседозволенности победителей и зависимости побежденных, не могла предполагать таких отношений с порабощенными народностями, а тоталитарная сталинская система не допускала, лицемерно провозглашая равноправие народов СССР.

«В годы Великой Октябрьской революции земельный вопрос, декларированный большевиками в пользу порабощенных народов, сыграл решающую роль для поддержки ингушами Советской власти на Северном Кавказе»[7, с.5]. Поверив обещаниям большевистских вождей, ингуши, преданно сражавшиеся за советскую власть, но как только большевистская власть укрепилась на Кавказе, ингуши первыми в истории СССР поплатились за преданность и заслуги перед ней.

В 30-х годах под жесткий контроль попадает духовенство и наиболее уважаемые общественные деятели, основная часть которых расстреляна в годы репрессий. Среди них - лучшие представители народа, признанные обладатели высоких духовно-нравственных ценностей, личности, достойные подражания.

1 июля 1933 года постановлением ВЦИК «О включении города Орджоникидзе в состав Осетинской АО», у ингушей отбирают столицу национальной автономии, а 15 января 1934 года Президиум ВЦИК ликвидируют Ингушскую автономную область.

Ликвидация национальной автономии ингушей преследовала цели столкнуть ингушский народ с самостоятельного пути этнического развития.

В 1934 году на коллективную жалобу Киров со свойственной ему бесцеремонностью, грубостью и цинизмом ответил, что казаки и горцы являются прирожденными контрреволюционерами-антисоветчиками и их надо проучить. В другой раз тот же Киров заявил, что «Кавказ нужен нам нефтью и продовольствием» - демонстрируя сущность большевистской социалистической политики»[6,с.81].

К 1937 году почти вся революционная интеллигенция края оказалась истребленной или заточенной в тюрьмы и каторги, а представительства северокавказских народов в Москве были распущены.

Репрессии народов СССР стали условиями существования тоталитарной власти. Заклятый тезис об обострении классовой борьбы, к началу 40-х готов прошлого века, Сталиным был перенесен на плоскость национальной политики.

Сталинизм, как наивысшая политическая модель тоталитаризма мог существовать только на кровавом классовом, этническом и ином антагонизме. Декларируя псевдонаучные идеи коммунистических ценностей, на самом деле сталинизм развил ненависть между классами и народами, объявляя врагами советского общества, то одних, то других.

Фактор перманентной конфликтности, умело провоцируемый спецслужбами, влиял на принятие решений и формирование способов достижения целей в государственном пространстве СССР.

Депортация населения, а по существу – геноцид народов СССР, становится одной из главных составных частей сталинских репрессий.

Органы госбезопасности были сориентированы на сбор информации пригодной для репрессий. Мнимая идеологическая неблагонадежность, а вернее клеймо мнимой идеологической неблагонадежности, от которого зависела судьба «подданых» режима, по усмотрению вождя и его «опричены», стало главным показателем вины, а значит и репрессий от имени великого народа, ломавших человеческие судьбы.

В 1943 – 1944 гг. были обвинены в коллаборационизме и повергнуты массовому выселению в Казахстан и Среднюю Азию: ингуши, чеченцы, балкарцы, карачаевцы, калмыки, крымские татары, ногайцы, турки-месхетинцы и другие народы СССР.

Постепенно в советской России сложился особый тип карательной идеологии, оправдывавшей насилия уже над целыми народами. Правда, через годы идеология насилия, в конечном счете, станет одной из важнейших причин развала советского строя.

29 января 1944 года Л. Берия утвердил «Инструкцию о порядке проведения выселения чеченцев и ингушей».

17 февраля 1944 года Л. Берия доложил И. Сталину, что подготовка операции заканчивается и что на учет как подлежащие переселению взято 459 486 чел., включая проживающих во Владикавказе и Дагестане.

Правда, в этом списке не было свыше двух десятков тысяч военнослужащих ингушской и чеченской национальности демобилизованных в Красную армию на защиту отечества.

20 февраля 1944 года, вместе с И. Серовым, Б. Кобуловым и С. Мамуловым, в Грозный прибыл Л. Берия и лично руководил операцией, в которой были задействованы небывало крупные силы - до 19 тыс. оперативных работников НКВД, НКГБ и «СМЕРШ». И около 100 тыс. офицеров и бойцов войск НКВД, стянутых со всей страны для участия в операции под кодовым названием «чечевица», по выселению ингушей и чеченцев.

Несмотря на эти меры, в ходе операции по выселению было арестовано: 2016 человек.

Подготовительную работу по насильственным депортациям народов СССР осуществляли органы ОГПУ-НКВД-КГБ и ряда других силовых ведомств.

Огульное обвинение «за пособничестве врагу» не могло иметь под собой реальных оснований, так как, территория Ингушетии и Чечни не была под оккупацией, а на подступах к городу Малгобек, северной окраине Ингушетии, немцы были остановлены жестоким сопротивлением.

Снег, выпавший в горах, затормозил выселение из горных районов. В частности, в Горных районах республики из-за снегопада депортация растянулась до 2 марта.

Тем не менее, за 1-й день (23 февраля) было выселено 333 739 чел., из них 176 950 погружено в вагоны. К 1 марта было отправлено 478 479 чел., из них 387 229 чеченцев и 91 250 ингушей.

Из ингушей и чеченцев никто не вправе был оставаться, поэтому в ряде сел войска НКВД фактически ликвидировали мирное население, в том числе и таким варварским способом как сожжение живых людей (с. Таргим, с. Хайбах в горных районах).

Подавляющее большинство ингушей и чеченцев были направлены в Казахстан. Районами сосредоточения депортированных граждан из Чечено-Ингушетии стали Акмолинская, Павлодарская, Северо-Казахстанская, Карагандинская, Восточно-Казахстанская, Семипалатинс-

кая области и т.д. «В качестве ареалов концентрации ингушей выделялись северные области Казахстана…»[5.154].

По пути в ссылку, умерло тысячи людей, совершено не учтенных статистикой. Трупы умерших, конвоиры ссыльных просто выбрасывали в придорожный снег.

Постепенно в места спецпереселения прибывали демобилизованные с фронта солдаты и офицеры и проживавшие в различных городах СССР ингуши и чеченцы. Осужденные, находившиеся в исправительных учреждениях (тюрьмах, лагерях) на территории Северного Кавказа были переброшены в Карагандинские лагеря.

«По сведениям отдела спецпереселений НКВД СССР, за период только с 1944 по 1948 год, в местах ссылки умерли 144 704 человека, в том числе: в Казахстане – 101 036 человек.

В Узбекистане - за шесть месяцев 1944 года 16 052 человека, в 1945 году 13 883 человека»[2].

«Определяющими особенностями депортаций как репрессии являются их административный (внесудебный) характер и их списочность, направленность не на конкретное лицо, не на индивидуального гражданина, а на целую группу лиц, подчас весьма многочисленную и отвечающую заданным сверху критериям»[5,1].

После выселения ингушей и чеченцев в местах их прежнего проживания стали усиленно стирать память о народах, отменялись все ингушские названия, их заменили осетинскими или русскими. Уполномоченные властями вандалы стали уничтожать, не жалея взрывчатки, средневековые памятники архитектуры, башни, склепы, замки и т.п., сравнивать с землей кладбища, изымались надгробные камни, переписывалась история, изменялась национальная топонимика, уничтожались редкие архивные документы, связанные с историей[4,с.26].

Депортация находилась вне компетенции правового поля советского судопроизводства. Насильственное выселение ингушей и чеченцев, как и других народов СССР, предполагала депортацию не части населения, а практически всей массы народа по национальному признаку. Сталинская выселение народов Кавказа, является актом прямого геноцида.

В 1960 году в США вышла книга Роберта Конквеста под названием «Советские депортации народов». Автор этой книги рассматривает этнические депортации военного времени в СССР, как естественное продолжение колониальной политики царской России. Р.Конквест дал первый и реалистичный материал содержащий хронологию и статистику депортации «наказанных народов». «Он же сделал и напрашивающийся обобщающий вывод о том, что привилегированными народами, в наибольшей степени «выигравшими» от депортации, стали осетины на Кавказе и украинцы в Крыму». Связь между вспышками принудительных миграций и историческими катаклизмами является достаточно очевидной.

9 января 1957 года подписан Указ Президиума Верховного Совета РСФСР «О восстановлении Чечено-Ингушской АССР и упразднении Грозненской области». В частности, в нем устанавливается: «3. Считать утратившими силу Указ Президиума Верховного Совета СССР от 7 марта 1944 года «О ликвидации Чечено-Ингушской АССР и об административном устройстве её территории» и статью 2. Указа от 16 июля 1956 года в части запрещения чеченцам и ингушам возвращаться на прежнее местожительство».

Со смертью Сталина тоталитарная система не перестала существовать. Либеральная модернизация была абсолютно неприемлемой и губительной для тоталитаризма.

Антиконституционный характер действий советского государства в отношении репрессированных народов и в период ссылки, и после частичного возвращения на Родину хорошо известен. Не смотря на принятый в 1991 году закон «О Реабилитации репрессированных народов» эти действия не получили должной политической оценки и не достигли ожидаемых результатов.

Смерть Сталина и последовавшая за ней хрущевская оттепель лишь частично решили проблему репрессированных народов, особенно ингушей. Ярое противодействие возвращению ингушей в свои дома в городе Орджоникидзе и села Пригородного и части Малгобекского районов до настоящего времени оказывают руководители Северной Осетии, используя для этого все властные полномочия.

Разумеется, при таком отношении к законам государства руководства страны, они просто не могут работать, что и происходит в целом по стране и в особенности на Северном Кавказе.

Президент Российской Федерации В.В. Путин при всех своих стремлениях выправить ситуацию на Кавказе постоянно натыкаться на сопротивление сил противодействующих выполнению федеральных законов и Конституции РФ при решении Ингушского вопроса.

«Абсолютно ясно, что для дальнейшего цивилизованного развития Кавказа необходим твердый мир, и в первую очередь, мир между народами Кавказа»[6. с.139].

Считаем, что сегодня еще сохраняется идеальная возможность для интеграции народов Кавказа под эгидой единого кавказского «дома» в одно безграничное культурное пространство.

Пришло время великим державам переосмыслить кавказскую национальную политику, выстроенную на принципах геноцида и насилия к народам, политику, в которой дискриминационный диктат возведен в ранг правомерности, а понятия право и законность - в статус вельможной милости, не обладающей, впрочем, императивным значением.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Газета Азербайджан 19 сентября 1918 г.
2. Журнал «Вопросы истории». 1990. № 7.
3. Сборник документов. Гражданская война в России и мусульмане.с. 11. М., 2014.
4. Катышева М. Седой пепел истории // Вайнах сегодня. 1996. № 1.
5. Полян П. История и география принудительных миграции в СССР. М. 2001.
6. Харсиев Б.М-Г. Кавказский излом. Назрань 2010.
7. Харсиев Б.М-Г.Условия возникновения и развала ингушской государственности советского периода. ГБУ. Ученые записки ингушского научно-исследовательского института им. Ч. Ахриева. Серия: Этнология. Выпуск II. Магас 2012.

XX ƏSRDƏ BOLŞEVIKLƏRIN QAFQAZDA REPRESSIYA SIYASƏTI: AZƏRBAYCANIN MÜSƏLMAN ƏHALISININ MƏHV EDILMƏSI VƏ INQUŞ XALQININ DEPORTASIYASI

XÜLASƏ

1918-1920-ci illərdə on minlərlə azərbaycanlı milli və dini amillərdən bacarıqla istifadə edən və Qafqaz xalqları arasında nifrət və düşmənçilik toxumu səpən bolşeviklərin aqressiv cəhdlərinin qurbanı olub.

THE REPRESSIVE POLICY OF BOLSHEVISM IN THE CAUCASUS IN THE XX CENTURY: EXTERMINATION OF THE MUSLIM POPULATION OF AZERBAIJAN AND DEPORTATION OF THE INGUSH PEOPLE

ABSTRACT

Tens of thousands of residents of Azerbaijan 1918 - 1920 years have been sacrificed to the aggressive aspirations of the Bolsheviks, who cleverly using national and religious factors, sow hatred and enmity between the peoples of the Caucasus.

К.ф.н **Лемка АГИЕВА**
Ингушский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук им. Ч.Э.Ахриева

К ВОПРОСУ О ДЕПОРТАЦИИ ИНГУШЕЙ

Keywords: deportation, the USSR, Ingush, Stalinist system, ethnocide
Ключевые слова: депортация, СССР, ингуши, сталинская система, этноцид

Для начала необходимо определиться с самими понятиями относительно категорий «депортация» и «репрессия». Депортация – это плановое, добровольно-принудительное переселение, ссылка, изгнание людей из определенной части неперспективных, населенных пунктов на более благоприятные или освободившиеся земли. Репрессия – это подавление, карательная мера, наказание, насильственное выселение народа в форме наказания со своей исторической родины государственными органами [1].

Репрессивная политика Советского государства по отношению к своим гражданам, когда миллионы людей стали жертвами политического произвола по политическим, религиозным, социально-классовым и иным мотивам, - составная часть сталинско-советской практики социалистического государства. Репрессированные народы рассматривали не только как врагов, но и как трудовой ресурс, нередко квалифицированный, поскольку переселение народов – это не только их удаление с территорий, на которых они проживали, но и способ освоения новых территорий на окраинах государства. Политика Сталина в этом отношении была сверх рациональной.

В основе депортации лежала совершенно гнусная по своему коварству цель: не только переселить народы в соответствии с условиями военного времени, но и расколоть эти этнические общности, разбить этнос на многочисленные осколки с последующей фатально неизбежной ассимиляцией. Им предъявлялись чудовищные обвинения в измене Родины, вступление в отряды диверсантов, создании вооруженных банд для борьбы против Советской власти. Все эти обвинения, перечеркивали мужество и героизм тысячей ингушей сражавшихся до последней капли крови с фашистскими захватчиками.

Массовые репрессии 20-50-х гг. XX столетия являются одной из недостаточно исследованных страниц истории России. Сталинская репрессия по признаку принадлежности к этнической группе – «враждебной этнокультурной однородности», чуждой партийно-советской власти и народу – стали одним из наиболее человеконенавистнических проявлений большевизма. Идеологическим обоснованием перманентных репрессий явилась сталинская теория об « обострении классовой борьбы по мере продвижения к социализму». Очевидно, что репрессивная политика по отношению к «государствообразующим» (союзообразующим) народам – доминантному русскому и титульным народам союзных республик – по определению не могла проявляться в форме их тотальной депортации. Применительно же к целому ряду национальных меньшинств, не имевшим союзных республик, концепция борьбы с «врагами народа» трансформировалась в расовую теорию о «народах-врагах». ЕЕ практическое осуществление в полной мере подпадает под определение геноцида и этноцида [2].

Под этнические репрессии попали корейцы (1937 г.); немцы Поволжья (1941 г.); калмыки (1943 г.); крымские татары, болгары, греки, армяне, чеченцы, ингуши, балкарцы, карачаевцы (1944 г.), а также турки-месхетинцы, курды, иранцы, чехи, румыны, венгры, поляки, финны и другие этнические группы. Под определение «репрессированные» попадают 15 народов, 11 из которых были депортированы с Российской территории.

Почему переброска сотен тысяч людей стала надежным инструментом сталинской национальной политики? Чем можно оправдать эту безумную жестокость? Долгое время ответом было только молчание. Только в 80-х годах двадцатого столетия в мрачные тайники проник луч света. Множество документов было опубликовано в периодической печати. Но это были лишь фрагменты. Позже профессор Н.Ф. Бугай выявил в архивах КГБ и МВД целый

комплекс документов СНК, Президиума Верховного Совета ГКО Народного Комиссариата внутренних дел, раскрывающих истинный характер депортации, а также ее чудовищные масштабы.

Это первое в российской историографии издание, в котором представлены подлинные документы, раскрывающие о депортации советских немцев, калмыков, карачаевцев, ингушей, чеченцев, балкарцев, крымских татар, корейцев, греков, болгар, армян, поляков, литовцев, латышей, эстонцев. Сборник содержит инструкции наркома внутренних дел СССР Л. Берия о выселении, его же приказы о переселении народов с четкими предписаниями, сколько, в каком направлении, в какой срок, в каком сопровождении переселить людей, с перечислением ответственных лиц.

Его же записки на имя Сталина о том, как идет депортация; справки НКВД и оперативные донесения чекистов на имя Сталина и Берии о спецпереселенцах; докладные записки краевых управлений НКВД о хозяйственном устройстве и моральном состоянии спецпереселенцев [3].

Такая «избирательность» выселения народов не проходит бесследно. Это не только не способствует укреплению дружбы и братских взаимоотношений между народностями, а наоборот, порождает чувство безысходности и отчужденности, вызывает обиду и взаимное неприятие, как правило, с национальной окраской, со всеми вытекающими негативными последствиями [4]. Как утверждает профессор А. Агаев, «репрессии тридцатых годов, как, впрочем, предшествовавших им и последующих лет, дискредитировали Советскую страну в глазах всей мировой общественности» [5].

Геноцид народов Северного Кавказа 1944 года был великим позором для великой страны. Многие народы в эти годы оказались в тисках двух страшных сил – немецкого фашизма и сталинизма. Так, 23-24 февраля 1944 г. выслали 578497 человек, из них 91250 ингушей. Эта депортация своей жестокостью и бесчеловечностью нанесла тяжелую незаживающую рану для ингушского народа. Некоторые не перенесли долгую дорогу в вагонах-товарняках для скота и резкую перемену климата и умерли кто в дороге, кто по приезду на места поселения. Найти последнее пристанище своей жизни в родном краю мечтали многие, но не всем довелось.

В статье В. Ткаченко есть такие строки: «…Есть одна из неразгаданных до конца тайн человеческой души: почему тяжело не только жить, сколько умирать на чужбине? Отчего рвется сердце покинувшего Родину по печальной необходимости? Почему на взлете жизни рвется его сердце в отчий край, на полузабытую, щемяще родную землю? Не на чужбине – дома найти последний приют и последнее успокоение: чужбина Родиной не станет» [6]. Говоря о выселении, нельзя забывать о разрушении уникальной самобытной жизни народа со своими особенностями, традициями и укладом хозяйства, быта, общения.

Много раз уже описаны все ужасы спецпереселения, которое унесло много жизней: люди умирали от разных болезней, погибали под колесами вагонов и т.д.

Вспоминая день народного бедствия, насильственного выселения невинного народа – 23 февраля 1944 года ингушка Ф.М. Мусаева говорила: «…Надо же какую дату выбрали для расправы? И за что? С одной только улицы моего села Базоркина ушли на фронт 51 человек, а уцелели только двое…[7].Но они все были лишены заслуженных наград и званий и с легкой руки Сталина прозваны врагами народа и когда 9 мая 1945 года вся страна ликовала, празднуя Победу, ингуши («враги народа»), проливавшие кровь за Родину, за Победу, вынуждены были находиться вдали от своих домов, погибать от голода и холода в Казахстане и Средней Азии.

В товарных (скотских) вагонах люди ехали 13-24 и более суток. Каждый вагон был битком набит людьми как скот. От жуткого холода, голода и болезней в дороге начали умирать люди. Трупы отбирали солдаты и выносили на остановках, не объясняя куда, т.е. их просто выбрасывали вдоль железной дороги. Некоторым удавалось на скорую руку завалить снегом, щебнем, шлаком и или просто кусками льда умершего близкого человека. Когда кто-то на минуту задерживался для того чтобы прочитать отходную молитву, их там же пристреливали. По всей длине железной дороги, были выкинуты человеческие тела, и часто на

глазах близких людей голодные волки и собаки откапывали еле прикрытое снегом тело и растерзывали на глазах. Не все выдерживали такое «зрелище» и сходили с ума.

Наверное, трудно найти сегодня на земле более несчастных, оскорбленных, чем выселенные тогда люди, более униженных. Оторванные от Родины, от безысходности и бесправия, ингуши влачили жалкое существование. Кроме того, в иноэтнической среде отдельный этнос, пришедший, причем насильственным путем, переживает мучительный конфликт двух противоположных, абсолютно разных по своей психологии национально-культурных систем.

С одной стороны, необходимо было выжить физически в новой среде, подготовить к новым условиям детей своих, да и вообще морально выстоять перед обрушившейся несправедливостью, попранием всяких норм нравственности.

С другой стороны, законы человеческих взаимоотношений, народная культура диктовала свое: войти и принять чужое; забыть, неизвестно на какой срок о своем, узкоэтническом, поскольку характеристика, данная народу и сопровождавшая его до мест выселения, глубоко засела в головах депортированных.

Что помогло выжить обреченным на вымирание людям? Каждый, кто побывал в депортации, а затем сумел вернуться на Родину, по-своему ответит на этот вопрос. Однозначно одно. Только необыкновенная жизнестойкость, взаимовыручка, сострадание и милосердие помогли ингушскому народу не только выжить, но и сохранить свой генофонд, свое национальное лицо, свой язык, свою культуру, свою самобытность. Но главным составляющим также является, пожалуй, мотив людского сострадания и сопереживания, с которым встретили спецпереселенцев простые казахстанцы. О примерах такого рода могут рассказать практически в каждой семье.

Автор термина «Геноцид» польский ученый Рафаил Лемкин писал: «Вообще говоря, геноцид не обязательно является прямым уничтожением нации, за исключением тех случаев, когда производится массовое убийство всех ее членов. Этот термин, предназначается, скорее, для обозначения скоординированного плана разного рода действий, направленных на уничтожение важнейших основ жизни национальных групп с целью упразднения самих этих групп. Назначение такого плана могло бы быть разрушение политических и социальных институтов, культуры, языка, национальных чувств, религии и экономической жизни национальных групп и уничтожение личной безопасности, свободы, здоровья, достоинства и даже жизней отдельных личностей, принадлежащих к таким группам…» [8].

Большой вред нанес человеческой личности, их психике и национальному самосознанию интеллектуальный геноцид. В условиях политического геноцида человеческая личность была вычеркнута из системы координат и изувечено культовой идеологией и жестокостью комендантского режима НКВД.

В Указе Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г., говорилось, что ингуши, чеченцы, калмыки и другие народы высланы навечно и уход их с мест поселения без ведома органов МВД карается каторжными работами сроком до 20 лет [9]. Однозначно, переселение народов, в частности ингушского, и его последствия тяжело отразились на социально-бытовом, экономическом и культурном развитии этих этносов.

История депортации – это история неисчислимых страданий и бедствий, личных трагедий ни в чем неповинных людей. Неожиданно лишившись своей территории, государственной самостоятельности, возможности жить компактно со своим этносом, ингуши оказались в политической, этнокультурной и расовой изоляции. В это самое смутное время, главной задачей являлась задача сохранения народа. Имеется в виду не только физическое его сохранение, а сохранении ингушского народа как этноса, сохранение его самобытности, его языка. Необходимо было морально выстоять перед обрушившейся несправедливостью, попранием всяких норм нравственности, неизвестно на какой срок.

К тому же, с момента выселения ингушей стали тщательно и последовательно исчезать следы исторической памяти их проживания на Кавказе. Уничтожались памятники материальной культуры – (башни, склепы), кладбища, надгробные памятники использовались как строительный материал, одновременно уничтожалась и топонимика. Многие населенные пункты,

реки и горы были переименованы и до сих пор некоторые исторические наименования не восстановлены. Репрессия и депортация привели к потере огромных экономических и людских ресурсов, осложнению межнациональных отношений, опустению гор, были заброшены и разрушены села, огромное количество пахотных земель. Депортация спутала естественным образом упорядоченную веками этническую карту Ингушетии, создав ранее неизвестные этнические проблемы. Цель тотального ограбления ингушей и захвата их земель и культурного наследия была полностью реализована.

26 февраля 1944 года в ингушском селе Яндиево (ныне Дачное) на вопрос вернутся ли ингуши когда-нибудь обратно на родину, Берия взял горсть песка и, бросив на землю, сказал: «вот так развеется этот народ по стране и больше они не увидят Кавказ.

Во второй половине 80-х годов XX века в стране произошли крупные перемены в общественно-политической жизни. В частности, были признаны несправедливыми законы о депортации целых народов Советского Союза.

Для реабилитации репрессированных народов и жертв политических репрессий парламентами СССР и Российской Федерации были приняты следующие нормативные акты: Декларация ВС СССР «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственной депортации и обеспечение их прав» от 14 ноября 1989 года. Постановление ВС СССР от 7 марта 1991 года «Об отмене репрессированных актов против народов, подвергшихся насильственной депортации»; Закон «О реабилитации жертв политических репрессий» от 14 декабря 1991 года.

26 апреля 1991 году был принят Закон о реабилитации репрессированных народов, который предусматривает полную реабилитацию – политическую, территориальную, социальную, культурную. Закон «Об образовании Ингушской Республики в составе Российской Федерации от 4 июня 1992 года. Репрессивные акты против народов признаны незаконными преступными и антиконституционными. Репрессированные народы полностью реабилитированы, в том числе и в территориальном отношении, за исключением немцев Поволжья, которые решили уехать на свою историческую родину – Германию и ингушей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Курбанов М.Р., Курбанов Ж.М. Народы Дагестана: история депортации и репрессий. Махачкала, 2009. с. 4.
2. Севрюкова Е.В. Это прошлое еще не ушло. В кн. Геноцид. 20 лет ожидания справедливости. Назрань, 2012. с. 7.
3. Альманах писательского и журналистского расследования. Шпион. № 2. М., 1993. с. 73-74.
4. Курбанов М.Р., Курбанов Ж.М. Указ. Раб.с. 107.
5. Агаев А.Г. Концепция национального развития лезгинского народа. Махачкала, 1924.
6. Ткаченко В. Родина дана нам одна и до самой смерти. Правда. 1987. 21 августа.
7. Журнал «Наша жизнь». 1990. Май, с. 30.
8. Военные преступления. М., 2000. с. 120.
9. Репрессированные народы России. Чеченцы и ингуши. (Документы, факты, комментарии). М., 1994.

ON THE ISSUE OF DEPORTATION OF THE INGUSH
SUMMARY

The repressive policy of the Soviet state towards its citizens, when millions of people were victims of political arbitrariness on political, religious, social, class and other grounds, was an integral part of the Stalinist-Soviet practice of the socialist state.

С.н.с. **Тамара ЯНДИЕВА**
Ингушский государственный университет,
научно-исследовательского института им. Ч. Э.Ахриева,
г. Магас, Республика Ингушетия

ДЕПОРТАЦИЯ В СУДЬБАХ УЧАСТНИКОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Keywords: total deportation tragedy, Soviet, demobilized from the front, and prisoners.
Ключевые слова: тотальная депортация, трагедия, спецпереселенцы, демобилизованные с фронта, спецконтингент.

История ингушского народа знает немало горьких страниц, но в этом ряду особенной является величайшая трагедия, начавшаяся 23 февраля 1944 года тотальная депортация ингушского и чеченского народов. 73 года прошло с того дня, за это время родилось и выросло несколько поколений. Однако последствия этой чудовищной акции мы помнили, и будем помнить всегда.

Более 680 тыс. граждан Северо-Кавказского региона, принадлежавших к различным национальностям, в принудительном порядке выселялись в Казахстан и республики Средней Азии, а также отдельные области и края Российской Федерации [1], из них 69 964 карачаевца, 478 479 граждан чеченской и ингушской национальности, более 39 тыс. калмыков, остальные -представители других национальностей (русские, немцы, кабардинцы, аварцы, адыгейцы, черкесы, осетины, грузины и др.[2].

31 января 1944 г. Государственный комитет обороны утвердил постановление о выселении ингушей и чеченцев в Казахскую и Киргизскую ССР, тем самым полностью проигнорировав статью 15 Конституции ЧИАССР 1937 года, которая устанавливала, что «Территория Чечено-Ингушской АССР не может быть изменяема без согласия Чечено-Ингушской АССР».

К выселению чеченцев ингушей руководство СССР готовилось тщательно, по этому поводу 17 февраля 1944 года Л.Берия докладывает Сталину «Подготовка операции по выселению чеченцев и ингушей заканчивается. После уточнения взято на учет подлежащих переселению 456 486 чел., включая проживающих в районе Дагестана, граничащих с Чечено-Ингушетией и в г. Владикавказе [3].

Для проведения операции по выселению были привлечены «9 руководящих работников из числа чеченцев и ингушей… И 40 республиканских партийных и советских работников из чеченцев и ингушей нами прикреплены к 24 районам, с задачей подобрать из местного актива по каждому населенному пункту 2-3 человека для агитации. Была проведена беседа с наиболее влиятельными в Чечено-Ингушетии высшими духовными лицами Б.Арсановым, А-Г. Яндаровым и А.Гайсумовым они призывались оказать помощь через мулл и других местных авторитетов» [4].

Для проведения операции по выселению чеченцев и ингушей в Чечено- Ингушетию стягивались войска под прикрытием военных учений. Операция намечалась на 23 февраля 1944 года. Ее проведению было посвящено специальное решение СНК и Чечено-Ингушского обкома ВКП (б) «Об обеспечении подготовки тактических учений войсковых частей Северо-Кавказского Военного округа в горных условиях».

В целях обеспечения перевозок Наркомату путей сообщения СССР предписывалось с 23 января по 13 марта 1944 года поставить по 350 крытых вагонов, с 24 по 28 февраля - по 400 вагонов, с 4 по 13 марта - по 100 вагонов ежедневно. Всего формировалось 152 маршрута по 100 вагонов в каждом, а в целом 14200 вагонов и 1 тыс. платформ. Предусматривалось, что спецпереселенцы смогут брать по 500 кг. груза (домашние вещи) на семью [5].

Для проведения операции 20 февраля 1944 года в специальном поезде в Грозный прибыл нарком внутренних дел СССР Берия и его заместители генералы Б.З.Кабулов, И.А.Серов, С.К.

Мамулов. Через два дня на места были направлены дополнительные силы для обеспечения операции в количестве 6778 человек [6].

Во время переселения страшным мукам были подвергнуты переселенцы. Воспоминания спецпереселенки Мустабиевой Салихат Османовны 1917 года рождения проживавшей на момент выселения в селе Яндырка, Назрановского района ЧИАССР: «На рассвете 23 февраля наше село, было полностью оцеплено солдатами. Все мужское население было собрано в центр села на сход, якобы с целью сообщения некой важной информации. Все дома в селе были окружены военными людьми. Нам было дано указание, собраться в течение 15-20 минут. Мы в панике не могли нечего понять для чего все это нужно. Один солдат шепотом, чтоб не слышали другие, мне сказал: «Вас всех выселяют в Казахстан» И посоветовал, чтоб я по возможности больше взяла еды и теплой одежды, и дал мне два куска мыла. Я собрала все, что могла за 20 минут и много ли унесешь в ручную, да еще с четырьмя малолетними детьми. Под конвоем привели нас в центр села, где погрузили в автомашины и отправили на железнодорожную станцию Назрань. Затем всех нас погрузили в товарные вагоны, устланные соломой, без окон, наверху были лишь маленькие отверстия, закрытые решетками, продуваемые со всех сторон. Повезли нас в неизвестном направлении.

В дороге от невыносимо тяжелых условий умирали люди. Мои дети остались живы только из-за того, что я взяла кукурузы, эта кукуруза спасла жизнь многим людям. На 18-ый день нас высадили на станции Калкаман Павлодарской области Казахстана. На улице было очень холодно, температура доходила до минус сорока градусов. Мы не были приспособлены к таким холодам, и поэтому в первое время погибло очень много людей от холода и голода. Местное население нас приняло очень настороженно, скорее враждебно. Они смотрели на нас подозрительно со стороны. А когда они поняли, что мы не представляем для них ни какой опасности. Что привезены были несчастные люди, старики, женщины и дети, так как мужчины в основном были еще на фронтах Великой Отечественной войны, то они стали понемногу забирать нас к себе домой, из-за сострадания. Впоследствии они нам говорили, почему они нас встретили так. Им было сообщено якобы мы дикари, людоеды и от нас надо держаться подальше.

Во время выселения по дороге меня и мою семью разлучили с моими родителями, братьями и сестрами. У моих родителей было 13 детей. Родителей, братьев и сестер разбросали по разным областям и районам Казахстана. По прибытию на место ссылки я хотела их найти, но перемещаться, даже из одного района в другой, строго запрещалось.

Нарушение предписания переселенцу грозило 20-ю годами лишения свободы. И к большому моему несчастью больше я своих родных так и не увидела, все они остались лежать в Казахстанской земле. Как выяснилось позже, все они умерли впервые годы высылки. Осталась одна сестра, которую я нашла спустя 7 лет. Ей было тогда 17 лет. Когда она осталась одна ее приютила казахская бабушка. Она к ней относилась очень хорошо. Затем она вышла замуж за её сына, который вернулся с фронта после войны. Но и ей не было суждено вернуться на Родину, она умерла в 1967 году. Ее дети, у нее их было семеро, рассказывают, что она очень сильно скучала по сестре и по Родине. Они считают, что она и умерла от этой тоски.

Моя дочь - семилетняя Айна тоже умерла в Казахстане. Зимой в пургу на руках, в тяжелом состоянии, пешком я ее несла в районную больницу, которая находилась в 20 километрах от нашего населенного пункта. Когда к вечеру я пришла в больницу, то обнаружила, что на спине я несла уже мертвую свою дочь, а я думала, у нее жар спал, и поэтому она заснула у меня на спине. Нести обратно ее домой у меня не было сил. И я в растерянности сидела в приемном покое, и тут ко мне подошла одна казашка и предложила похоронить ее там. Она помогла мне по мусульманский произвести похоронный обряд, дала саван, чтобы обвернуть девочку. Ее муж помог мне похоронить мою девочку на их кладбище. А затем на второй день я вернулась домой.

И лишь в 1964 году мне и моим оставшимся в живых детям посчастливилось вернуться на Родину и увидеть свою землю. Память о своих родных, которых остались лежать на казахской земле, меня очень часто возвращала на чужбину» [7]

Операция по выселению ингушского и чеченского народов длилась несколько дней. 29 февраля Берия сообщает в Государственный комитет обороны товарищу Сталину: « Выселены и погружены в железнодорожные эшелоны 478479 человек, в том числе 91250 ингушей. Погружено 177 эшелонов, из которых 157 эшелонов уже отправлены к месту нового поселения...» [8]

7 марта 1944 Чечено-Ингушская АССР была ликвидирована. Тех, кого не смогли вывезти (больных, стариков), расстреливали или сжигали живьём. «….во время выселения-женщины, дети и мужчины в кол. 95 чел., были помещены в конюшни, сараи и их предали сожжению… около 40 человек были сожжены из-за того, что они слабые и могут умереть по дороге» [9]

Однако выселение продолжалось. Все военнослужащие подлежали увольнению из армии. Акция охватила ингушей и чеченцев, уволенных из рядов Красной Армии (после февраля 1944 г.). По фронтам были изданы специальные приказы, «направлять всех чеченцев, ингушей в распоряжение УНКВД Талды-Курганской области Казахской ССР» [10] Воины Красной Армии ингушской национальности воевавшие на всех фронтах Великой Отечественной войны показывающие образцы мужества и отваги были сняты в фронтов в то время, когда был предрешен исход войны, когда Красная Армия взяла инициативу в свои руки изгнала фашистов со своей Родины, освобождая Европу шла на Берлин. Для солдат это было вдвойне тяжело. Они мечтали о Победе, а их, и их близких и родных объявляют врагами народа и депортируют.

Офицеры и бойцы Красной Армии, направляют заявления в НКВД СССР с возмущением и ходатайствуют об освобождении из спецпоселения своих родственников. При рассмотрении заявления предлагалось «устанавливать через командование части, будет ли заявитель оставлен на службе в Красной Армии и при отсутствии компрометирующих материалов на его родственников-спецпереселенцев (жену, детей, родителей, несовершеннолетних братьев и сестер) освобождать последних из спецпоселения, в персональном порядке, без права на возвращение на Северный Кавказ» [11]

Зная о предстоящей депортации, некоторые командиры Красной Армии хотели уберечь своих воинов, храбро сражавшихся на фронтах Великой Отечественной войны, от репрессий органов НКВД и шли на риск, меняя в анкетах их национальную принадлежность.

Таким образом, Багаудин Накастхоев стал Богданом Некстроев, Дзяудин Джамалдинович Гайтукиев стал Николаем Дмитриевич, Хамзат Гусиевич Орцханов стал Виктором Григорьевичем, Михаил Горнакиевич Булгучев в анкете записан как калмык, Багаудин Абазович Келигов – грузином, Хаваж Кациев – осетином и таким образом этот список можно продолжить. Многие воины, не смотря на указ их демобилизовать, дошли до Берлина

Демобилизованные участники войны с фронтов в 1944 году долго не могли найти свои родных и близких, находящихся в изгнании. Часть демобилизованных ингушей с фронта были направлены на лесоповал в Ивановскую область, где находились до конца войны.

У всех бывших военнослужащих изымались военные билеты (их заменяли справками), им запрещалось ношение погон, холодного и огнестрельного оружия. Они отзывались с фронтов и ссылались по месту высылке их семей. Так как после выселения коренного населения Чечено-Ингушская республика перестала существовать Указом Президиума Верховного Совета СССР «О ликвидации Чечено-Ингушской АССР и об административном устройстве ее территории» от 7 марта 1944 года. [12]

Демобилизация с фронтов солдат шла в основном весной и летом 1944 года. После демобилизации фронтовики выполняли самые тяжелые работы, при этом постоянно сталкиваясь с унижением и оскорблением. «….спецпереселенцы с Северного Кавказа используются в леспромхозах. На работах по выработке леса 1183 человека спецпереселенцев-чеченцев, ингушей и карачаевцев. Значительное большинство из них демобилизованные из рядов Красной Армии (955 человек) [13]

«Демобилизованные из армии спецконтингенты к месту работ прибыли в летнем армейском обмундировании. Работая в лесу без спецодежды, свою одежду и обувь износили. На некоторых стахановцах одежда настолько истлела, что не поддается никакому ремонту. Пита-

ние спецпереселенцев организовано совершенно неудовлетворительно. Посуды нет, получают пищу в свои армейские котелки и в банки из под консервов» [14].

Среди спецпереселенцев были инвалиды Великой Отечественной войны «Ингуши 1085., награждены орденами и медалями 1869, члены семей погибших на фронте 871» [15]

Всем этим испытаниям ингушский народ был подвергнут, тогда как 21 тысяч лучших сынов Ингушетии, вместе со всеми советским народам не жалея жизни, боролись на фронтах Великой Отечественной войны, отстаивая честь, свободу и независимость своей Родины. Тогда как посильную помощь оказывали фронту жители республики, рыли траншеи, строили оборонительные сооружения, собирали деньги, драгоценности, посылали теплую одежду и продукты на фронт защитникам Отечества. Тогда как 3 января 1943 года в ходе Малгобекской оборонительной операции произошел коренной перлом в Битве за Кавказ, в пользу Красной Армии.

Последствия депортации были тяжелыми для принудительно переселявшихся. Наносился ущерб генофонду народов, подрывался авторитет самого государства и власти. Ощутимым был ущерб для экономического сектора регионов проживания, подвергшихся депортации. Большие трудности испытывали аграрная сфера, временно выключался из экономического потенциала страны огромный земельный массив.

Потерпела ущерб культура народов. Пришла в упадок налаженная в районах проживания депортированных система здравоохранения, образования. Утрачивались трудовые навыки и сложившиеся вековые обычаи и традиции народов.

Спецпереселенцам пришлось испытать лишения, связанные с трудностями адаптации, интеграции в экономику новых районов проживания в условиях военного времени.

Депортированные народы, поставленные в унизительное положение изгоев, на местах влачили жалкое существование. Выжить в этих невыносимо трудных условиях, сохранить свое национальное лицо, спасти от гибели культуру и традиции этим народам помог высокий гуманизм, заложенный в национальных культурах народов, их бескорыстная помощь и поддержка, братская солидарность и человеческое сострадание казахов, киргизов и других национальностей.

Ингушский народ полной чашей испил всю горечь несправедливых обвинений, клеветы, унижений, боль потерь родных и близких, погибших не в честном бою, а от холода, голода, болезней в невыносимых условиях жизни в местах выселения.

На протяжении 13-ти тягостных лет ингуши и чеченцы были подвергнуты жестокому испытанию в нечеловеческих условиях, и выжили наперекор всему. К счастью в этих условиях народ не потерял свою национальную идентичность и веру в торжество справедливости.

Ущемленные в правовом положении депортированные народы в нечеловеческих условиях проживания в спецпоселениях не сломались, объективно оценили произошедшее, утвердили в самосознании народа чувство своей невиновности и вынашивали идею о возвращении на родину.

Эти первые объективные оценки неправомерности этнической депортации свидетельствовали о назревших предпосылках хотя бы частичной реабилитации депортированных народов. Противоречивость их гражданского и социального статуса становилась все очевиднее

24 января 1956 года на заседании Президиума ЦК КПСС (протокол № 60) был рассмотрен проект постановления, в котором указывалось: «Утвердить предлагаемый проект постановления ЦК КПСС о восстановлении национальной автономии калмыцкого, карачаевского, балкарского, чеченского и ингушского народов».

При восстановлении национально-государственных образований также было допущено ряд грубых ошибок, из-за которых до сих пор сохраняется напряженная обстановка в сфере межнациональных отношений.

Несмотря на все это ингушский народ, как и другие репрессированные народы, не исчез и не сошел с исторической арены после трагедии 1944 года прежде всего благодаря силе духа, сплоченности и жизнестойкости, унаследованной от своих отцов. Именно эти качества, передающиеся поколениям по эстафете, помогли ингушскому народу устоять в условиях ка-

тастрофических последствий событий осени 1992 года. При этом ингушский народ, понесший в 20 веке огромные человеческие жертвы и материальные потери, отнюдь не озлобился, а строит свое настоящее и будущее в составе Российской Федерации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Интернет-ресурс-.http://mirznanii.com/a/181228/deportatsiya-naseleniya-severnogo-kavkaza
2. Интернет- ресурс- http://www.wikidocs.ru/preview/57811/3
3. ГАРФ. Ф.Р.-9401.Оп.2.Д.64.л.167
4. ГАРФ. Ф.Р.-9401.Оп.2.Д.64.л.167
5. Так это было Национальные репрессии в СССР 1919-1952 годы //Сост.С.У. Алиева, М.1993г. 2. С.152
6. Арапханова Л.Я. «Спецпереселенцы: история массовых репрессий и депортация ингушей в XX веке», М. 2004.3. С.60
7. Полевой материал. Воспоминания Мустабиевой Салихат Османовны. Проживала в с. Яндаре Республики Ингушетия
8. ГАРФ.ФР.-9401.Оп.2.Д.64.Л.161
9. ГАРФ. Ф 9478.Коллекция документов
10. ГАРФ.Ф.Р-9401.Оп.1.Д.2077-86.Л.15.
11. ГАРФ.Ф.Р-9479.Оп.1.Д.160.Л.48.
12. Интернет- ресурс- http://magas.bezformata.ru/listnews/deportatciya/3029765
13. Ингуши депортация возвращение реабилитация. //Автор-составитель Я.С. Патиев. Магас, 2004. С.161
14. Ингуши депортация возвращение реабилитация //Автор-составитель Я.С. Патиев. Магас, 2004. С.162
15. ГАРФ. Ф.Р.-9479.Оп.1.Д.896.Л.173.

DEPORTATION IN THE FATES OF THE PARTICIPANTS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR
ABSTRACT:

The article examines the problem of the deportation of the Ingush people in 1944, and in particular the fate of those who fought on the fronts of the Great Patriotic War during the deportation, but as a result of Stalin and Beria's execution were mobilized and sent to trace his people in Kazakhstan

К.п.н., доц. **Лейла АРАПХАНОВА**
Ингушский государственный университет

НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО И РЕПРЕССИИ ПАРТИЙНЫХ И СОВЕТСКИХ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ИНГУШЕТИИ В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Key words: autonomy, nomenclature, party, politics
Ключевые слова: автономия, номенклатура, партия, политика.

Первая половина XX века ознаменовалась массовыми политическими репрессиями, которые достигли своего апогея в период правления И.В.Сталина. Аресты, ссылки и расстрелы набирали свои обороты по мере того, как на практике осуществлялось марксистско-ленинское учение о диктатуре пролетариата. Победа в гражданской войне вселила в руководство ВЧК уверенность и необходимость борьбы с противниками советской власти, в качестве которых они выбрали наиболее сознательную часть населения. Эти представления о борьбе с неблагонадежными со временем еще более усугубились. Позднее ими станут целые народы, ставшие жертвой идеи о неизбежном обострении классовой борьбы в годы строительства СССР, высказанной Лениным. Правовым основанием для массовых репрессий служили указания, директивы, декреты центральных партийных и советских органов, а также ведомственные административные правила, большинство которых никогда не публиковалось. Таким образом, осуществлялось попирание прав законности. С помощью бесчеловечного нормотворчества репрессивная машина беспощадно расправлялась с собственным народом, даже в мыслях не имевшего намерение выступить против режима. С этого периода начинаются репрессии партийных и советских работников. Распад Горской Республики требовал выборов новых руководящих органов в национальных автономиях. Руководящие органы областных партийных организаций избирались на партийных конференциях.

На заседании 3 пленума Северо-Кавказского комитета ВКП (б) 31 июля 1924 года была создана комиссия по национальной политике на Северном Кавказе. Многие его члены, позднее были репрессированы.В Ингушетии из партии были отчислены 14,3его состава. С целью более объективной проверки партийных работников, И.Зязиков обратился в Бюро крайкома с просьбой командировать для руководящей партийной работы в обкоме представителя крайкома. После чего крайком направил И.Черноглаза. Черноглаз проработал в Ингушетии всего пять месяцев и за это время успел совершить ряд серьезных ошибок, стоивших ему впоследствии жизни. Черноглаз не утруждал себя в выборе средств для достижения поставленной цели. Производились аресты невинных людей. Партийные и советские руководители снимались с должностей, предъявляя им обвинения во всевозможных деяниях против советской власти, их суждения не принимались во внимание. Жертвами системы стали председатель правительства республики А. Горчханов, заместитель председателя правительства республики А. Саламов, заведующий культпромом областного комитета ВКП(б) М. Мамакаев, зав. орготделом областного комитета ВКП(б) С.Куркиев, народный комиссар земледелия А.Мальсагов, нарком местной промышленности К.Ужахов, нарком финансов Г.Гойгов, председатель Верховного суда М.Ханиев, прокурор Республики Х.Мехтиев, всего более 100 человек.

Вместе с работниками республики были арестованы и те из ингушей и чеченцев, которые жили за пределами республики: Д.Токаев – член ЦК Азербайджанской компартии, Х.Ошаев – директор Горского пединститута, М. Омаров – инструктор Северо-Кавказского крайкома ВКП (б), И.Зязиков, еще не отбывший свое старое наказание и многие другие. [1]

Аресты продолжались до ноября 1938 года. В течение трех лет следователи создавали дело «буржуазно-националистической, контрреволюционно-повстанческой, бухаринско-троцкистской, террористически-шпионской, антисоветской вредительской организации» - так гласила формула обвинения для головки арестованных. В эту головку, названную чекистами

«буржуазно-националистическим центром Чечни и Ингушетии», входило 137 человек – бывших ответственных работников республики. Они наказывались по ст.58, п.1А (измена Родине), 2 (подготовка вооруженного восстания), 7 (вредительство), 8 (террористические акты), 9 (диверсия), 10 (антисоветская агитация), 11 (членство в антисоветской агитации) и 14 (саботаж).С 1 октября 1936 года по 30 сентября 1938 года Военной Коллегией Верховного Суда СССР и выездными сессиями коллегий в 60-ти городах осуждено:

К расстрелу – 30 514 человек.

К тюремному заключению – 5 643 человек.

Всего – 36 157 человек. [2]

12 декабря 1937 г. состоялись первые выборы в Верховный Совет СССР. Этот факт особенно воодушевил ингушей, подтвердив это почти абсолютным участием в голосовании. Депутатом ВС России по Назрановскому округу был избран Газдиев Эльберд Исиевич, которому также довелось испытать на себе тяготы репрессий.

Были репрессированы еще 28 председателей районных исполнительных комитетов, почти все председатели сельских Советов, колхозов и их партийные организаторы. Были арестованы чиновники всех республиканских, городских, районных и сельских учреждении, секретари районных комитетов партии - Плиев, Азиев, Ханиев, Гугаев, Казалиев, Джабраилов, Ведзижев, Омаров, Чапанов, Эльдарханов, Джафаров, Гамурзиев и многие другие.

Из числа партийных и советских руководителей были репрессированы 30 из 75 кандидатов в члены обкома, 20 из 28 секретарей райкомов.

Неимоверные унижения терпели духовные авторитеты. Аресты произвели на ингушей удручающее впечатление. Многочисленные обращения и жалобы в Москву ожидаемых результатов не дали. Дело об убийстве Черноглаза рассматривалось в Верховном суде РСФСР и было сфабриковано на ложных показаниях, несуществующих фактах, интригах и домыслах. Процесс преследовал цель прямо или косвенно подвести к выводам о неблагонадежности ингушского руководства.

«Переходя к определению меры наказания, Верховный суд приговаривает И.Зязикова к высшей мере социальной защиты – расстрелу, с конфискацией всего принадлежащего ему имущества. 15 Впоследствии по ходатайству многочисленных партийных и советских руководителей расстрел был заменен на 10 лет лишения свободы, а срок заключения на ссылку. Всего, по так называемому делу Зязикова … было арестовано более восьмидесяти партийных, советских, хозяйственных работников. Всех их обвинили в организации подпольной буржуазно-националистической организации. В 1939 году дело И.Зязикова было пересмотрено, И.Зязиков был оправдан. [3]

К тому времени активно велась работа по отторжению города Владикавказ от Ингушской Автономной области. Официально об этом было заявлено Секретарем Северо-Кавказского краевого комитета партии А.А.Андреевым в октябре 1928 года в своем докладе на Бюро крайкома ВКП (б). В 1931 году, с передачи города Владикавказа в административное подчинение Северной Осетии, началась политика ликвидации государственной самостоятельности Ингушетии. Так, впервые был вбит клин межнациональной вражды между осетинами и ингушами командно-административной системой. Ранее, при обсуждении вопроса о передаче города Владикавказ этому противостояли С.Киров, С. Орджоникидзе и М. Калинин. Этот же вопрос был основополагающим при разделении Горской Республики, ибо будущая юрисдикция города являлась основанием для существования Горской республики до 1924 года, до принятия постановления ВЦИК от 7 июля 1924 года. Образование двух автономных областей отвечало интересам двух народов. В 1931 году по ходатайству бывшего обкома ВКП (б) и Ингушского облисполкома город Владикавказ был переименован в честь С.К.Орджоникидзе, с именем которого народ связывал победу советской власти в Ингушетии и Северной Осетии.

В 1934 году Ингушская и Чеченская автономные области, вопреки воле и желанию ее народов были объединены в Чечено-Ингушскую автономную область. Город Орджоникидзе, а также значительную часть территории Ингушетии передали Северной Осетии.

На примере республик Северного Кавказа видно, как при формировании государственно-административной структуры СССР государственные границы проводились буквально по

живому телу этносов, после распада которой, любые попытки ее изменить оборачивались тяжелыми последствиями на всей территории бывшего СССР.

В конституции СССР 1936 года было предусмотрено преобразование ЧИАО в ЧИАССР, закрепившее новое качество государственности чеченцев и ингушей. 22 июня 1937 года чрезвычайный третий съезд Советов ЧИАССР утвердил текст Конституции ЧИАССР. Образование же ЧИАССР было утверждено на третьей сессии Верховного Совета РСФСР лишь 2 июня 1940 года. Третья сессия Верховного Совета ЧИАССР в 1937 году утвердила новое районирование республики, всего 25 районов, из них ингушских было пять (Пригородный, Назрановский, Малгобекский, Галашкинский, Ачалукский), с населением 71007 человек. Из 221 сельского совета действовало 40 (23,6 %) ингушских, среди председателей и заместителей председателей сельских советов только 17% составляли ингуши.

Перепись 1939 года зафиксировала 659 838 жителей ЧИАССР, из них 12% составляли ингуши, 52,9% чеченцы. Таким образом, если в Ингушской области ингуши составляли абсолютное большинство населения (93,07%), то в ЧИАССР они являлись этническим меньшинством и третьими (после чеченцев и русских) по численности группой. Многие ингуши были отстранены от влиятельных позиций в политической, социальной, экономической и других сферах. Руководителями партийных организаций, государственных, кооперативных и общественных учреждений являлись 11,1% ингушей, чеченцев на тех же должностях было 35,5%. На республиканском уровне этот процент был еще ниже: ингушей - 7,5%, чеченцев - 15,9%. Лишь на районном и городском уровне удельный вес ингушей - руководителей составляли примерно тот же что и общее количество ингушей в масштабе населения ЧИАССР (12,5%).[4]

Проведенный анализ практики нациестроительства на Северном Кавказе в 20-30-е годы показывает, непродуманность и нерациональность принимаемых решений высшими органами государственной власти в стране. Именно эти проблемы привели к множеству кровавых конфликтов на территории бывших республик Советского Союза в постсоветский период с начала 90-х годов двадцатого столетия.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Арапханова Л.Я. Спецпереселенцы. История массовых репрессий и депортация ингушей в XX веке. М.Андалус.2004.С.82
2. Ковалев В.А. Два сталинских наркома. Москва. 1995.С.303.
3. Яндиев А. Жизнь, отданная народу. Саратов.1996. С.19.
4. Кокорхоева Д.С. Становление и развитие советской национальной государственности ингушского народа. Авт. канд.ист. наук. Волгоград.2001.С.19.

NATION-BUILDING AND THE REPRESSION OF THE PARTY AND THE SOVIET LEADERS OF INGUSHETIA IN THE 20-30S OF THE XX CENTURY

SUMMARY

The article deals with problems of nation-building in Ingushetia in 20-30s of the last century, the formation of the new government and the party nomenclature. It is considered the policy of state building and the accompanying repression of party and government leaders, who stood at the origins of the Republic of Ingushetia.

Камил АЛИЕВ
Махачкала, Россия /Дагестан

XX ВЕК В СУДЬБЕ КУМЫКОВ

Açar sözlər: SSRİ, kumıklar, etnosid, repressiyalar.
Keywords: the USSR, Kumyk, ethnocide, repressions.
Ключевые слова: СССР, кумыки, этноцид, репрессии.

К истории национально-губительной политики и практики в бывшем СССР и России (1917 - 2000 гг.).

XX век – один из самых триумфальных и в то же время трагических периодов истории кумыков, как и многих других народов бывшей Российской империи. Ибо в начале этого века, а именно в 1905 и 1917 гг., кумыки не только встретили, свою «весну» революционного обновления, как образно писал один из кумыкских писателей, «пришедшую с Севера», но в последующие его периоды принесли на алтарь свободы невиданные и нередко непомерные и ничем неоправданные жертвы, пройдя через многочисленные страдания – массовый революционный террор, гражданскую войну, политические репрессии, депортацию. История эта буквально прописана кровью многих сотен и тысяч кумыков.

В период долгого «советского 70-летия» принято было писать только о о «триумфальном шествии советской власти» и «достижениях ленинской национальной политики». О деформациях, о губительных последствиях ее, о геноциде народов наши ученые и публицисты заговорили лишь в период «перестройки» и взрывного роста национальных движений. Но и по сей день мы еще не располагаем исследованиями панорамного и обобщающего характера[1].

****

В докладе своем на данной конференции мы попытаемся пунктирно (тезисно) очертить и осмыслить как в целом исторические судьбы кумыков как, так и в персоналиях.

Накануне

Еще задолго и накануне революций 1905 и 1917 годов кумыки вступили на путь национального возрождения и этнокультурного обретения себя в составе России, приняв деятельное участие в тюрко-мусульманском модернистском (джадидистском) движении конца XIX – начала XX веков, как в самой России, так и за его пределами. Уже с конца XIX в. почти во всех кумыкских населенных пунктах были открыты и действовали новометодные джадидистские школы, сыгравшие огромную роль в деле народного просвещения и Дагестана в страну мыслящего исламизма, было начато печатное книжное дело, издание народных календарей как первенцев и предвестников массовой печати[2], проводились общероссийские мусульманские съезды, возникали общественные организации (Общества просвещения мусульман и распространения технических знаний и Ассоциация кумыкских писателей – «Танг-Чолпан»), во главе которых стояли видные деятели кумыков и др. народов, общероссийские политические пар-

---

[1] К числу первых таких работ и публикаций, рассматривающих в той или иной мере различные аспекты данной проблемы, следует отнести: Дагестан: этнополитический портрет. Т.4.М. 1995; Aliyev Kamil. Kumuklarin Tarihi ve Gunumuzdeki Sorunlari // Avrasya Etudleri. Ankara.1995 Sayi 2; Кумыкское Народное Движение «Тенглик». Материалы и исследования. Составитель К.М. Алиев. М-ла.1996; Алиев К. Кумыки. История и современные проблемы // Международный аналитический журнал «Кавказ».Баку. Август 1997. №1;Репрессии 30-х годов в Дагестане (Документы и материалы). М-ла. 1997: Османов А.И. Аграрные преобразования в Дагестане и переселение горцев на Равнину (20-70-е годы XX в.). М-ла. 2000;Алиев Ю.М., Гаджиев А.С. Беспамятство смерти подобно. М-ла. 2000; Узунаев Б. Депортация: неизвестные страницы // газета "Литературная Россия". №21. 25.05.2001$ Мусаев М.М. Жертвы репрессий. М-ла. 2009; Kamil Aliyev . Sovyet İdeolojisi ve Tarih Yazımında Kumukların Köken Meselesi // Yeni Türkiye. Kafkaslar ozel sayisi X. Temmuz-Arlik.2015. Sayi 80. S.196;Kamil Aliyev. Sovyet İktidarları ve Kumuk Türkleri // Yeni Türkiye. Kafkaslar ozel sayisi X. Temmuz-Arlik.2015. Sayi 80. S.214; Материалы IV Гражданского форума «Депортация 1944 года и современные проблемы тарковских кумыков». 20 июля 2016 год. М-ла. 2016 и др.

[2] Алиев К.М. Три фактора "И". Идейное наследие Абусуфьяна Акаева и современность// "Дагестанская правда", 12 сентября 2002 г.

тии типа «Сырат аль-Мустаким» (Правый путь), которую возглавил известный общественно-политический деятель, блестящий офицер, кумыкский генерал Али Шейх-Али.

В 1908-1916 годы представитель кумыков Ахмед Саиб Каплан (историк и газетчик, османский, исламский либерал) вошёл в созданный эмиграцией в Турции в первую правозащитную организацию, - Комитет защиты прав угнетенных тюрко-мусульманских народов России - ставящий целью автономного существования тюрко-мусульманских народов в составе Российской империи. Представители его (в т.ч. и Ахмед Саиб Каплан) приняли участие в 1916 году на Лозаннской конференции и от имени своих народов обратились за поддержкой к главам ряда государств Европы и Азии – поддержать их законные права на существование и развитие[1].

Однако в начале XX века, особенно после революции 1905-07 гг. царское правительство, напуганное мощным и единым интегралистским и модернистским движением угнетенных тюрко-мусульманских народов Российской империи, собирало *особые совещания* для выработки комплекса мер по борьбе с этим движением, угрожавшим единству и целостности империи[2]. И, действительно, было чему пугаться: "Когда революция 1905 г. расшатала устои царской автократии и дала мусульманам Империи возможность выйти на политическую арену, это движение (тюркское интегралистское, реформистское. - К. А.) делало не первые шаги в идеологии и было в состоянии вступить в борьбу за свои национальные права"[3] . Самая активная часть мусульманского населения России относилась к тюркоязычным. Это были, башкиры, волжские и крымские татары в Поволжье, азербайджанцы и кумыки на Кавказе, казахи, киргизы и узбеки в Туркестане, литовские татары - в Польше и Литве[4]. С точки зрения имперских идеологов и политтехнологов, окрестивших это движение одновременно как *"пантюркизм"* и *"панисламизм"* и всерьез опасавшихся разворачивавшегося в начале XX века *"тюркского культурного реванша"*, эффективной была признана, говоря современным языком, общетюркской идее **"Единства в языке, идеологии и деятельности!"** Исмаила Гаспринского противопоставить идею полигенетичности тюрков, т. е. происхождения тюрков от разных этнических предков. К тому же надлежало им приписать агрессивно-ассимиляторские цели - *"татаризацию" ("тюркизацию")* всех мусульманских (нетюркских) народов России[5].

Революция 1917 года, гражданская война, последствия

Надо сказать, что в годы революции 1917 кумыки приняли самое активное участие в борьбе народов Северного Кавказа за свою независимость, выступили государствообразующими субъектами в создании Северо-Кавказской демократической республики, «Горского правительства», Терско-Дагестанского правительства, Юго-Восточного Союза. В послефевральский (май 1917 г.) период кумыкам, как и другим народам Северного Кавказа, удалось провести первый съезд Союза горцев Северного Кавказа, провозгласить демократическую республик, декларировавшую федеративную форму власти и равенство всех народов. Представители кумыков занимали ряд ключевых постов (председатель правительства, председатель Союзного парламента, министр иностранных дел, внутренних дел, финансов, военного министерства, юстиции) в правительстве Северо-Кавказской республики (1918г.). Из их среды выдвинулись лидеры таких партий и организаций как ЦК Союза объединенных горцев, Джамиатуль Исламия, Милли Комитет, Сират-ал-мустаким (Правый путь) и т.д. Ввиду того, что кумыкский (тюркский) язык в течение многих веков на Северном Кавказе являлся языком

---

[1] Алиев К. Ахмед Саиб Каплан . *Общественно-политический деятель и интеллектуал XX века* // КНКО: Вести. Вып. № 6-7, Махачкала.2001.

[2] Труды особого совещания по вопросам образования восточных инородцев. Издание МНП под ред. А.С. Будиловича. СПб. 1905.

[3] Беннигсен Александр, Лемерсье-Келькежей Шанталь. Пресса и национальное движение мусульман России до 1920 года. Париж. 1964; Перевод и перепечатка: Алем. Алма-Ата. Вып. 1. 1990, С.155-184

[4] Вамбери А. Культурное движение среди русских татар // Лекции об исламе. СПб. 1910; Беннгисен А. Указ. соч. с.177; Islam Ansiklopedisi, 1955, Istanbul. 1955, 67 c.s.987; Buyuk LAROUSSE sozluk ve ansiklopedisi. Ankara, 1993. C. 14.

[5] Труды особого совещания по вопросам образования восточных инородцев. Издание МНП под ред. А.С. Будиловича. СПб. 1905, С. 80.

международного, межнационального общения, изучался и преподавался в вузах и средних учебных заведениях России в XIX веке[1] и с учетом сложившейся языковой ситуации в 1917 году на национальных съездах народов Северного Кавказа он был принят в качестве официального языка, в том же году в Темир-Хан-Шуре открылся первый в истории Кавказа Тюркский университет; началось издание газет «Мусават», «Заман» и литературно-художественного и общественно-политического журнала «Танг-Чолпан» на тюркском (кумыкском) языке; приступили к решению многих других вопросов национально-государственного строительства, созданию национальной армии и т.д. и т.п.

Но это одна часть правды. Следует сказать об общих демографических человеческих потерях кумыков вследствие революции и гражданской войны, то есть, так сказать, о «цене» революции и гражданской войны, которая, увы, измеряется человеческими жертвоприношениями.

По моим аналитическим подсчетам, прямые и косвенные потери в период только за 1918-1921 гг. оставили не менее 40-50 тыс.человек[2]. Так, в 1902 г. в в Кумыкском (Хасавюртовском) округе Терской области проживало 31 519 кумыков, а по переписи 1926 г. – лишь - 23 220 , то есть их численность уменьшилась на 15 999 чел[3]. Такую же картину мы наблюдаем и в других зонах проживания кумыков. Например, в Темир-Хан-Шуринском и Кайтаго-Табасаранском округах Дагестанской области, Так, если в 1897 г. численность кумыков здесь достигала 74 596 чел., то в 1926 году она снизилась до 68 179 чел. Следовательно, они потеряли за этот период 6 417 человек. Аналогичный отрицательный рост мы наблюдаем и в 1926-1929 гг. Их численность уменьшилась еще на 736 чел. Так, численность кумыков, составлявшая в 1926 г. 100 тыс чел., к 1929 году , по официальным данным, уменьшилась боле чем rakamı 22 416 чел. Несомненно, эти данные отражают результаты, проводимой большевистскими властями репрессивной политики в отношении населения и в частности, против кумыков.

В огне революций и гражданской войны кумыки потеряли своих лучших сыновей – пламенного революционера, юриста Уллубия Буйнакского, писателей, отца и сына, Нухая и Зайнал-Абида Батырмурзаевых, революционера политического деятеля Солтан-Саида Казбекова, генерала, героя Первой мировой войны, георгиевского кавалера Александра Мурзаева (Тарковского), блестящих офицеров, полковников, героев Первой мировой войны, георгиевского кавалера Расул-Бека Каитбекова, Ирбайхана Капланова (мл.брат Р. Капланова), ротмистра, ротмистра, командира Кумыкского кавалерийского полка в составе ВСЮР князя Ахмед-хана Эльдарова; выдающегося борца-вольника, силача и сподвижника Н. Гоцинского Ал-Клыча Хасаева из Буглена и многих других. В этот список следует добавить и тех, кто после гражданской войны и утверждения советской власти на всем Северном Кавказе были вынуждены эмигрировать и жить на чужбине, в эмиграции-полковник, князь (шамхал) Нух-бек Тарковский, военный правитель Дагес-тана в 1818-19 гг., Министр иностранных дел горской республики Гайдар Баммат, губернатор Дагестанской области в 1919 г. полковник Джамалутдин Мусалаев, блестящие офицеры патриоты своего народа и Дагестана Орхан и Фатали Тарковские.

Советские власти и кумыки

Первоначально обещания большевиков в области национально-государственного строительства пробужденным февральской революцией мусульманским народам превосходили многие их ожидания. Однако, после установления советской власти на бывших национальных

---

[1] См.:) Кононов А. Н. Из истории кумыкского языкознания // "КНКО:Вести", 2000, №4, с. 29-30; см.также: Алиев К.М. **Кумыкский язык в России.***К истории изучения и преподавания*[Электронный ресурс]//http://kumukia.ru/article-5002.html

[2]Подсчеты проведены на основании материалов след.изданий: Кавказский календарь на 1902 г. С.124; Районированный Дагестан (административно-хозяйственное деление ДССР по новому районированию 1929 г.). Махачкала.1930; Республика Дагестан. Административное устройство, население, территория (60-е годы XIX в.- 90-е годы XX в.). Махачкала 2001; Хашаев Х. М. Общественный строй в Дагестане XIX века. М. 1961.

[3] Kamil Aliyev. Sovyet İktidarları ve Kumuk Türkleri // Yeni Türkiye. Kafkaslar ozel sayisi X. Temmuz-Arlik.2015. Sayi 80. S.214

окраинах России, постепенно наметился отход от провозглашенных ими ранее деклараций и политических обещаний. Так, в 1920 году кумыкам и другим народам Дагестана большевиками была провозглашена многообещающая автономия и образована Дагестанская Советская Социалистическая Республика (ДССР). Это событие стало главным определяющим событием в политической истории кумыков и других «республикообразующих» народов Дагестана. В те годы верилось, что эту республику и "объединению большинства народностей Северного Кавказа вокруг Дагестанской республики и введению в этой республике государственного тюркского (кумыкского) языка" ожидает «блестящее будущее»[1].

Стремясь укрепить позиции молодой дагестанской республики, правительство ее во главе Дж. Коркмасовым предпринимало активные действия, полагая, что автономные государственные образования в составе РСФСР, вправе выступить в качестве соучредителей РСФСР и СССР.

Однако борьба лидеров кумыкского народа (Д. Коркмас) за повышение статуса республики и создание полноценной государственности, учитывающей полиэтничность Дагестана, по выражению В. Ленина, представляющей фактически «целых шесть дагестанов», не увенчалась успехом. А утвердившаяся в дальнейшем сталинская модель государственности фактически обрекла кумыков и другие его народы **на безстатусное, безсубъектное** существование в составе коллективной унитарной республики[2] и запустила механизмы межэтнической конкуренции за доминирование и обладание ключевыми должностями в республике, за пользование ее ресурсами.

Более того, к 30-м годам с укреплением и усилением личной власти Иосифа Сталина в национальной политике государства пышным цветом расцвели антитюркские (вернее сказать, тюрко-исламофобские) начала. Всё началось с борьбы Сталина и его команды с идеями и проектами «тюркского федерализма», «тюркского коммунизма», вынашиваемыми тюркскими лидерами и их народами (самой яркой и авторитетной фигурой среди них был Мирсаид Султан-Галиев). С резкой критикой тюркского «национал-уклонизма» среди тюркских народов Сталин выступил на совещании коммунистов тюркских народов РСФСР 1 января 1921[3]. Добавим, что в том же году на Х-ом съезде РКП(б) движение тюркских народов как *"уклон в сторону буржуазно-демократического национализма"*[4].

Большевистское руководство было напугано взрывном ростом национального самосознания тюрко-мусульманских народов, в свою очередь не менее напуганных формированием при реализации плана И. Сталина новой империи на «панрусистской основе» вместо свободной и равноправной федерации народов. Опасаясь такого развития, лидеры, например, дагестанских коммунистов и в первую очередь Джелал-Эддин Коркмасов, на расширенном пленуме Дагобкома РКП(б) 24-28 июля 1924 года 43-мя членами и кандидатами в члены обкома партии выступили в защиту подлинно автономного статуса своей республики (впоследствии документ этот фигурировал как «Платформа-43-х» и был использован для расправы с политической элитой Дагестана[5]. Другим кардинальным решением, вызвавшим серьезную тревогу и обеспокоенность «великорусских шовинистов» в российском центре и определенной группы «русопетов» на местах, было провозглашение государственным языком Дагестанской Республики в 1923 году кумыкского (тюркского) языка[6].

Мехмет-Эмин Расул-заде, например, писал: "Республика Дагестан многонациональная мусульманская республика, где тюркскому элементу, его языку и культуре принадлежит очень важная роль. И причем эта их с каждым днем возрастает. В этом смысле Дагестан мы

---

[1] См.: Известия Восточного факультета Аз.ГУ. Баку. 1926.Т.1. С. 103.
[2] Aliyev Kamil. Kumuklarin Tarihi ve Gunumuzdeki Sorunlari // Avrasya Etudleri. Ankara.1995 Sayi 2; Кумыкское Народное Движение «Тенглик». Материалы и исследования. Составитель К.М. Алиев. М-ла.1996; Алиев К. Кумыки. История и современные проблемы // Международный аналитический журнал «Кавказ». Баку. Август 1997.
[3] "Правда" № 6, 12 января 1921 г.
[4] Landau Jacob M. Pan-turkism in Turkey. London: Archon Books, 1981,p.18.
[5] Репрессии 30-х годов в Дагестане. (Документы и материалы).Редколлегия: Бутаев М.Д.Какагасанов Г.И., Османов А.и.(ответственный редактор). М-ла. 1996. С. 5, 6..
[6] : См.: Протокол совещания, созванного Дагестанским обкомом РКП(б) по вопросу о государственном языке в ДССР// КНКО: Вести. №1. М-ла.2000.С.18; а также: О государственном языке ДССР (перевод из тюркской газеты «Коммунист) // газ. «Красный Дагестан». N 280(1095), 7.12.1925.

называем тюркской республикой:". И далее: "Значение тюркского элемента в Дагестане определяется не его численностью. В Республике Дагестан среди племен кумыки образуют самую значимую группу. Тюрки живут частично в городах, частично на побережье и в плодородных долинах рек, что обусловило их высокий уровень жизни и цивилизации. Роль тюркского языка и особенно кумыкского языка в Дагестане очень широка. Кумыкский язык, в отличие от других тюркских наречий Северного Кавказа (карачаевский, балкарский и других, более развит и является литературно-письменным языком. Кроме того, он является официально признанным языком межнационального общения во всем Дагестане"[1].

В связи с вышеизложенным интересна и показательна по содержанию своему и рекомендациям статья выдающегося русского лингвиста-евразийца Н. С. Трубецкого «О народах Кавказа, написанная в эмиграции а 1925 году. Статья его походит на целостную концепцию политики в отношении тюрок, хотя он лично, как известно, и не сочувствовал большевикам, пришедшим к власти в России. И все же ученый, не в шутку встревоженный развитием «тюркского прессинга» в России и в частности на Кавказе, пишет следующее: "Кумыкский язык является «международным» языком почти всего Северного Кавказа (от Каспийского моря до Кабарды включительно), азербайджанский господствует в большей части Закавказья(кроме Черноморского побережья) и, кроме того, в Восточной Анатолии и в Северной Персии. Оба эти языка – тюркские. Надо иметь в виду, что при интенсификации экономической жизни пользование «международными» языками приобретает такое значение, что вытесняет туземные язык: многие аулы южных округов Дагестана уже совершенно «обазербайджанились». Вряд ли в интересах России допускать такую тюркизацию Дагестана. Ведь если весь Дагестан тюркизируется, то получится сплошная масса тюрков от Казани до Анатолии и Северной Персии, что создаст самые благоприятные условия для развития пантуранских идей с сепаратистским, русофобским уклоном. Дагестан должен быть использован как естественный барьер на пути тюркизации этой части Евразии"[2].

Расправа над кумыкской над политической, духовной, творческой элитой

После революции и в годы массового сталинского террора – около 50 видных деятелей кумыков, партийных и советских работников, духовных, военных деятелей, видных ученых, писателей, журналистов, было репрессировано, большинство из них было приговорено к ВМН и расстреляно, только единицам удалось выжить под прессингом большевистского молоха.

Иначе говоря, вся дореволюционная элита кумыков, политическая, духовная, экономическая была уничтожена на корню. Причем, это коснулось не только отдельных личностей, но и целых семей и знатных тухумов кумыков. По нашим подсчетам, основанным на архивных источниках, в эти годы было репрессировано 8 крупных руководителей –лидеров кумыков во главе с Дж. Коркмасовым, 6 известных мусульманских богословов; 6 писателей и поэтов, деятелей культуры, среди коих были: первопечатник и просветитель Абусупиян Акаев, поэт и драматург, основатель Кумыкского театра Темир-Булат Бейбулатов, первый председатель Союза писателей Дагестана и министр просвещения Багаутдин Астемиров, автор первого кумыкского романа «Аманхор» (1915 г.), Абдул-Гусейн Ибрагимов-Кизлярлы, прозаик и сатирик Юсуп Гереев (Сирмайс) духовный воитель и поэт Абдулла Баширов и др.

Не обошли репрессии и научных кадров. По установке обкома партии, по признанию одного из известных партийных функционеров *Шовкринского* (впоследствии также репрессированного), велась беспощадная борьба даже с обыкновенным тюркофильством. Все более или менее заметные деятели науки, культуры кумыков, имевшие маломальское отношение к Турции, в эти годы были репрессированы. Большинство из них, как и репрессированные деятели других тюркских народов, "было ликвидировано Сталиным после 1937 г. по обвинению в "пантюркском национализме".[3] Среди таковых были профессор Б. Чобан-заде, закладывавший основы кумыковедения; получивший блестящее европейское образование в Сорбонне извест-

[1] Расулзаде М.Э. Kafkasya Turkleri. Istanbul. 1928. S. 280, 286,287.
[2] Трубецкой Н.С. О народах Кавказа (1925) // Трубецкой Н.С. Наследие Чингисхана,- М.: Аграф, 2000. С.472-480. 148.
[3] Беннигсен А. Мусульмане в СССР. Париж. 1983 г. С.115.

ный кумыкский государственный деятель и историк, автор "Истории османской империи и древних тюрок" (1924 г.) Рашидхан Каплан; так и не дали развернуться таланту историка-востоковеда, выпускника (1930) Ленинградского Восточного института, полиглоту, владевшему девятью языками, Абдулле Тамаю; вынужден был оставить кумыковедческие исследования ученик члена-корреспондента АН СССР проф. Н. К. Дмитриева - А. Сатыбалов; с убийственным для него ярлыком "пантюркиста", полученным от самого "вождя народов", и травимый "бдительными" коллегами до своего рокового дня, работал блестящий ученый-языковед и государственный деятель А.-Г. Н. Батырмурзаев (сын писателя Нухая Батырмурзаева) и др

Таким образом, установление и укрепление большевистского диктаторского режима происходила не в паритетной политической борьбе, а путем массовых гонений и репрессий, физического уничтожения политической, духовной, экономической и культурной элит кумыков, «уничтожения основ суверенного бытия нашего народа»[1].

Политика «культурного империализма» или «культурного геноцида»

После установления советской власти и окончательного утверждения в Советском Союзе сталинского тоталитарного режима (начало 30-х годов) кумыки, как и другие тюркские народы, оказались объектом политики «культурного геноцида» (термин А. Беннигсена), имевшей целью **деэтнизировать** тюрко-мусульманские народы Северного Кавказа и Дагестана путем отрыва их от своего языка, истории, религии и культуры, путем их растворения (ассимиляции) в русскоязычной, русскокультурной среде.

Для реализации таких целей советскими властями были предприняты следующие реальные шаги.

В течение каких-то 10 лет (1928-1938) была проведена двукратная реформа алфавита, лишившая кумыков многовековой культуры, исторической памяти. Начавшее планомерно развиваться национальное образование, было свернуто. Старая национальная интеллигенция (кумыки занимали первое место по грамотности среди народов Дагестана) была поголовно истреблена. Экономически наиболее активная часть народа (около 3 тыс. чел.) была "раскулачена" и депортирована в Сибирь и Среднюю Азию.

Дестабилизировали нациообразующий фактор и бесконечные перекройки административных границ, замена в 1928/29 году кантональной системы территориального деления в республике - районной, приспособленной к административно-командной системе социализма. Это лишило кумыкский народ естественной основы его родины.

Проводимая в течение многих лет такая политика дезадаптировала систему образования. На сегодня нет ни одной национальной средней школы с кумыкским языком обучения. Открытые в годы революции и в первое десятилетие после образования Дагреспублики очаги **национального образования в лице педтехникумов, педучилищ давно ликвидированы.** Реализуется, если можно так сказать, модель "русско-дагестанской школы", разработанной, как известно, еще идеологами имперской России и преследующей целью ассимиляцию всех многочисленных народов Дагестана в русскоязычной среде. Основной язык обучения во всех школах - русский. Структуры этнизации (кроме некоторых газет и журналов, театра) ликвидированы; эталоном стал городской деэтнизированный образ жизни. Комплекс предметов, непосредственно формирующих национальное самосознание, оттеснен на второй план. Преобладающая часть народа фактически безграмотна в области своего языка, истории, культуры. В последние годы по причине сужения сферы применения родного языка (разрушения языковой среды) и сворачивания (доведения до минимума объемов преподавания родных языков в школах) расширяется читательская, слушательская и зрительская аудитория лиц с пониженным национальным самосознанием, соответственно неуклонно падают тиражи и количество подписчиков (читателей) газет, книг и журналов, издающихся на родном языке.

Сегодня кумыки представляют расколотую, и потому не единую, слабо консолидированную этнокультурную нацию, одна половина (почти 50%) которой, проживая в городах и

[1] См.: КНД «Тенглик». Материалы и исследования. М-ла.1996. С.67, а также там же: «Концепция национального развития кумыкского народа» . С.80.

получая образование и социализацию на русском языке, претерпела высокую степень маргинализации и ассимиляции, проще говоря русифицирована и стала этнически индифферентной. Вторая национально самосознательная часть еще борется в защиту своей среды обитания, своей земли и своей национально-культурной идентичности.

Насильственное выселение

Трагической страницей истории тарковских кумыков является их насильственное выселение в 1944 году из пригородных (Махачкала) селений Тарки, Альбурикент и Кяхулай и размещение соответственно в трех бывших чеченских селах Байрам-аул, Баммат-юрт и Осман-юрт Хасавюртовского районах. Земли же самих тарковских кумыков под Махачкалой волюнтаристскими решениями республиканских властей были «подарены» Махачкалинскому горсовету и кутанным хозяйствам горцев Гунибского (960 га), Акушинского (810 га) и Лакского (250 га) районов. Общей площадью 2020 га. В 1957 г., не дожидаясь официальных решений, насильственно выселенные тарковские кумыки самостоятельно стали возвращаться на свою малую родину. Однако земли, «навечно закрепленные» за ними светской властью, так и не были им возвращены прежним собственникам[1]. Усугубило их ситуацию и исключительно конфликтогенное решение 1991 г. новых «демократических» властей республики о создании нового административного района на землях тарковских кумыков для лакцев Кулинского и Лакского районов, переселенных в 1944 году в Ауховский район[2]. Естественно оно вызвало возмущение среди тарковцев и противостояние между кумыками и лакцами. (Руководитель республики М.М. Магомедов, не вникая в суть причин, обвинил кумыков в противоправных действиях, при этом умолчав, что земли-то эти тарковцев. Этот вопрос и теперь вызывает постоянную межнациональную напряженность в данном регионе.В силу этих и других причин земельный вопрос в Кумыкии стал реальным источником обострения этнополитической ситуации и способен ее "взорвать" в любой момент.

А происходит это потому, что республиканские власти, проявляя заботу об одних пострадавших, игнорируют интересы насильственно переселенных тарковцев[3].

Переселение горцев в Кумыкскую равнину (в 40-90 годы XX в.) и ее этнические последствия

В указанные годы было дано начало беспрецедентно массовому переселению горского (иноэтнического) населения на Кумыкскую равнину. Для его идеологического обоснования дагестанскими властями, как правильно отмечает известный российский социолог Э. Кисриев, была использована концепция формирования новой исторической общности - советского народа и единой дагестанской нации, как ее части. Общее число переселенцев составило, по разным оценкам, 250 тыс. человек.[4] В результате этой многолетней тихой этнодемографической агрессии, отъема кумыкских земель для нужд т.н. отгонного животноводства у горцев кумыки оказались в численном меньшинстве на своей родине. Ныне их процент здесь в целом составляет менее 25 процентов.

Эта политика сопровождалась насильственным переселением кумыков с исконных мест их проживания, ликвидацией хуторских хозяйств. Так за период 30-70 годов в Бабаюртовской, Каякентской и Махачкалинской зонах было ликвидировано более 60 кумыкских, ногайских и русских населенных пунктов, фермерских хозяйств и передано хозяйствам горных районов.

Этому способствовал автократический режим личной власти ставленников Москвы – первых секретарей обкома КПСС (А.Даниялова, М.-С. Умаханова), продолжавшийся в тече-

---

[1] Материалы IV Гражданского форума «Депортация 1944 года и современные проблемы тарковских кумыков». 20 июля 2016 год. М-ла.2016. С.17.

[2] Османов А.И. Аграрные преобразования в Дагестане и переселение горцев на Равнину (20-70-е годы XX веа). М-ла.2000. С.293.

[3] Материалы IV Гражданского форума «Депортация 1944 года и современные проблемы тарковских кумыков». 20 июля 2016 год. М-ла.2016. С.18

[4] Османов А.И. Аграрные преобразования в Дагестане и переселение горцев на Равнину (20-70-е годы XX веа). М-ла.2000. С.301.

ние двух десятилетий. В "собственности" прикутанных хозяйств и сегодня находится порядка 3658 кв. км:, т.е. около 35% общей площади или около 50% полезной в сельскохозяйственном значении земли на территории Кумыкии.

Таким образом, мы видим, что в Дагестане именно кумыкский народ, прежде всего и больше всего, пострадал за XX век, принеся больше всего жертв на алтарь этого социального эксперимента, как бы к нему ни относиться.

Заключение

Все вышеизложенное свидетельствует о том, что в бывшем СССР в отношении кумыков в рассматриваемый период осуществлялась национально-губительная по своим последствиям политика и практика, которые можно квалифицировать как косвенный геноцид, т.е. форма направленного воздействия (умышленное бездействие) путем изменения природных условий, культурно-исторической среды, биологических и экономических факторов и т.п., приводящее к созданию для групп таких жизненных условий, которые могут привести (и это был бы желаемый результат) к полному или частичному физическому уничтожению ее[1].

В течение 20 века кумыки, как народ, испытали такие формы геноцида как ***политицид*** - термин, охватывающий различные формы массового террора, репрессий, осуществляемых правящим режимом в отношении духовных, политических, экономических элит и групп народа, в результате чего народ полностью лишается своих элитарных составляющих и, прежде всего, национально ориентированной интеллигенции; ***депортация*** (добровольно-насильственное изгнание древнего этноса тарковских кумыков из исторических мест их проживания – Тарки и Притарковья, раздача и разбазаривание их исконных земель древнего обитания); ***этноцид*** – политика и практика уничтожения национальной идентичности, самосознания народа, ведущие к исчезновению посредством ассимиляции и деэтнизации (утери языка и культуры).

XX ƏSR KUMIKLARIN TALEYİNDƏ

XÜLASƏ

Məqalədə kumıkların tarixinə Sovet totalitar sisteminin prizmasından baxışa, kumıkların siyasi, mənəvi və yaradıcı elitasının məhvinə həsr olunub.

XX CENTURY IN THE DESTINY OF KUMYKS

SUMMARY

The article is devoted to the history of Kumyks through the prism of the Soviet totalitarian system, the massacre of the political, spiritual, creative elite of Kumyk.

[1] Черновицкая Ю.В. Геноцид как явление политики (социально-философский анализ). Автореферат дисс. ... канд. филос.наук: 09.00.11. М., 2006. С. 34.

Фазиль ТУНАЕВ

ПРЕСТУПЛЕНИЯ ДАШНАКОВ И ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ МИССИЯ ТУРЕЦКОГО ЭКСПЕДИЦИОННОГО КОРПУСА В ДАГЕСТАНЕ В 1918 ГОДУ

Keywords: Dashnaks, Bicherakhov's adherents, Turkish Expeditionary Corps, Dagestan
Ключевые слова: дашнаки, бичераховцы, турецкий экспедиционный корпус, Дагестан

Несмотря на формальный выход России из первой мировой войны, после подписания Брестского мира, на окраинах бывшей империи все еще происходили боевые столкновения между военными формированиями. Интересы бывших союзников и противников России сосредоточились на обладания нефтяными ресурсами Каспия. Об этих событиях 1917-1920 г.г. есть много исторических книг и статей, поэтому восстановим лишь один из сюжетов 1918 года. Его главными участниками являлись бичераховцы и дашнаки с одной стороны и турецкий экспедиционный корпус вместе с дагестанскими ополченцами с другой.

По мнению современного исследователя А. Безугольного вдохновителем террора в Дагестане являлся дашнак Нерсес Джигитян. Об этом же свидетельствуют и местные источники. Прапорщик Джигитян возглавлял Военно-политическое отделение при штабе Кавказской армии[1]. На управляемое им отделение был возложен широкий круг обязанностей: руководство контрразведкой, разведкой и карательными мерами на занятых территориях. Схожие функции Джигитян выполнял и в Бакинском совете при С. Шаумяне[2]. Общая численность дашнакских формирований в составе бичераховской армии 8 тысяч человек[3].

На совести дашнаковца Джигитяна множество преступлений. Остановимся на самых известных. После занятия Дербента, он отдал приказ о расстреле семьи купцов азербайджанцев Гайдаровых. Глава семьи Касум-Бек Гайдаров был влиятельным лицом в городе. Родной племянник Касум-Бека Ибрагим-Бек был депутатом Государственной Думы III- го созыва и близким соратником главы горского правительства Тапы Чермоева. Люди Джигитяна расстреляли на берегу озера Аккёль, к югу от Петровска известного дагестанского религиозного деятеля Тажутдина Кадиева (знаменосец в войске авторитетного духовного лидера народов Северного Кавказа НажмутдинаГоцинского)[4]По данным чиновника темирханшуринского окружного управления Гамзата Кадиева в боях с дашнаками погибли Бийбала-Бек и Абдулла-Бек Табасаранские[5]. Известно о давлении со стороны лично Джигитяна на представителя фирмы Тагиева в Петровске Василенко[6].

Надо отметить, что дашнакские отряды появились в Дагестане за три месяца до появления Бичерахова. Такой «первой ласточкой» был, например, отряд большевика Каргановакоторый отметился в Хасав-Юртовском округе расстрелами ни в чём не повинных крестьян. Впоследствии Первый секретарь дагестанской автономной республики Нажмутдин Самурский прямо писал что отряды большевиков опирались на дашнакский элемент, вторивший всевозможные насилия над мусульманским населением»[7]. Влились ли дашнаки из находившихся в Дагестане до появления здесь Бичерахова и Нерсесяна в их армию нам доподлинно неизвестно, но нет оснований отрицать возможность этого.

---

[1]Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия 1917 -1919 гг.// http://fictionbook.ru/author/alekseyi_yurevich_bezugolniyyi/general_bicherahov_i_ego_kavkazskaya_arm/read_online.html?page=13
[2]Наджафов Б. Лицо врага. Баку, 1994. С. 44
[3] Союз объединённых горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920). Махачкала, 1994. С. 166
[4] РФ ИИАЭ ДНЦ Ран ф. 1. Оп. 1. Д. 431. Л. 24-25
[5] РФ ИИАЭ ДНЦ Ран Ф. 1. Оп. 1. Д. 431. Л.19
[6]Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия 1917 -1919 гг.// http://fictionbook.ru/author/alekseyi_yurevich_bezugolniyyi/general_bicherahov_i_ego_kavkazskaya_arm/read_online.html?page=13
[7]Джамбулатов Р. Т. Революция и Гражданская война Терской области (февраль 1917 - апрель 1920 гг.) :на материалах Хасав-Юртовского округа и Кизлярского отдела. Махачкала, 2012. С. 64-65

Турок в Дагестан пригласила делегация во главе с бывшим председателем Дагестанского областного исполнителя комитета Зубаира Темир-Ханова[1]. Выехали они ещё весной, но переговоры затянулись. Тогда вслед первой делегации отправился доктор Темир-Булат Бамматов, но был убит в дороге.

Нельзя сказать, что до октября 1918 года турок в Дагестане не было совсем. К осени 1918 года в Дагестане базировалась так называемая 12-я пехотная дивизия турок, но в реальности она насчитывала лишь 800 человек наличного состава, к тому же плохо одетого и ещё хуже вооружённого. Руководил этим отрядом Исмаил Хаки Бей. Ещё меньшие силы во главе с Шукри-Беем были направлены в Чечню и Ингушетию[2]. Высоко о Шукри-Бее отзывался участник Первой мировой войны полковник Магомед Джафаров, в общем турок не жаловавший.: «Шукри-Бей, очень одарённый и энергичный человек, постоянно разъезжал по своей территории… нередко выступал в Исполкоме и вскоре в Дагестане вполне своим человеком, который всех знал и с которым все считались»[3].Но лишь после освобождения Кавказской мусульманской армией Баку турки смогли перейти к активным действиям в Дагестане.

Дипломатическому представителю горского правительства в Османской империи Гайдару Бамматову удалось встретиться с Талалат-Пашой и фактическим главой государства Энвер-Пашой. Оба они дали согласие на поддержку независимости Северного Кавказа. Активную поддержку его деятельности оказывали представители черкесской диаспоры в Турции. Особый интерес он проявил к Нури-Паше и находящимся под его началам соединениям, стремясь призвать их на помощь в борьбе с бичераховцами. Однако существенное противодействие участию турок в северо-кавказских и в кавказских делах вообще оказывала Германия. Руководство Германии, поддерживало Юго-Восточное правительство генерала Краснова на Дону, надеялось после предполагаемого взятия Парижа сама занять нефтеносное каспийское побережье. К тому же, германцы были вынуждены сохранять хотя бы видимость соблюдения Брестского договора с большевиками. В письме Тапа Чермоеву Бамматов писал о своём желании отправиться на переговоры в Берлин.[4].

Руководил турецкими частями в Дагестане черкес Юсуф Изет-Паша, получивший от своего руководства должность командующего северокавказской армией. Подступив 10 октября к Дербенту, он отправил письмо в Петровск, к Л. Бичерахову, с требованием отвести войска на север, за Кубань. Л. Бичерахов ультиматум отверг. В первой же стычке бичераховцы были разбиты объединёнными силами турок и дагестанских добровольцев. 12 октября в Дербенте поднялся флаг Республики горцев Северного Кавказа. Взяв Дербент и Темир-Хан-Шуру, турки подступили к столице бичераховского «Центрокаспия», городу Петровску. Здесь произошла некоторая заминка, вызванная тем обстоятельством, что 30 октября 1918 года Османская империя подписала с Антантой Мудросское перемирие. Дальнейший ход войны, казалось бы, терял всякий смысл. Но Северо-Кавказская исламская армия не отступила. Идя навстречу просьбам дагестанцев, турецкое командование решило штурмовать город, чтобы спасти местных мусульман от дашнакской гидры. Это был пример редкой в истории бескорыстной помощи. Надо также отметить, что Петровская операция явилась последней наступательной операцией Османской империи в Первой мировой войне.

Основное наступление шло со стороны Атлыбоюнского перевала, с запада от города, что было неожиданно для бичераховцев, имевших наиболее прочные позиции вдоль железной дороги, с юга и с севера от города. Между Петровском и Атлыбоюном возвышалась гора Тарки-Тау, на её вершине засели армяне-пулемётчики. Современный исследователь Андрей Безугольный, ссылаясь на фонды РГАСПИ пишет: «Армянские части стали слабым звеном оборо-

---

[1] ЦГА РД Ф. 8-П. Оп. 8. Д. 4. Л. 9

[2]. Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия 1917 -1919 гг.// http://fictionbook.ru/author/alekseyi_yurevich_bezugolniyyi/general_bicherahov_i_ego_kavkazskaya_arm/read_online.html?page=13

[3] Полковник Магомед Джафаров: сборник материалов. Махачкала, 2005. С. 164

[4] Союз объединённых горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920). Махачкала, 1994. С. 157-158

ны Петровска. Вновь среди армян, охваченных паническим страхом перед турками, началось массовое дезертирство»[1].

Кадровый царский офицер, участник мировой войны, негативно относившийся к туркам, полковник Магомед Джафаров, был вынужден признать в своих мемуарах: «всё население Дагестана, особенно Нагорного Дагестана, ждало турок с каким-то священным трепетом, с какими-то сверхчеловеческими надеждами. Когда они пришли, наконец, их встретили как всесильных богов, которые избавят страдальцев гор не только от всех врагов и треволнений смутного времени, но и вообще от всех бед и лишений…»[2]

Председатель совета министров Горской республики Тапа Чермоев выдвинул ультиматум Л. Бичерахову, требуя до 22 октября 1918 года вывести войска из Дагестана. При этом среди прочего им от имени Нури-Паши были даны гарантии неприкосновенности жизни и имущества остающихся в Дагестане русских и армян.

В штурме бичераховских позиций на Тарки-Тау помимо турок принимала сотня Дагестанского конного полка во главе с АбдулатипомЭльдарушевым, а также добровольцы из числа чеченцев и темирханшуринцев.По призыву духовного авторитета Мустафы Исмаилова из села НижнееКазанище 80 добровольцев изъявили желание участвовать в этом сражении, несмотря на активное противодействие со стороны большевистской ячейки села во главе с Магомедом Шиховым и Гаджи Османовым. Там былитакже добровольцы аулов Нижнекайтагского участка. Активное участие в сражениях с бичераховцами и дашнаками принимал известный дагестанский борец Ал-КлычХасаев.

Таркинский старожил Пахрутдин Залибеков со слов участников событий так описывал битву за Тарки-Тау: "Деникин был более добрым к народу, чем генерал Бичерахов. Этот осетинский казак, его звали Лазарь, был жестоким человеком. Привел с собой много армян тоже. Анжи[3] они разграбили полностью, убили много народа. Весь мусульманский народ Анжи и округи укрыли в Тарках. Наши оборонялись по кругу, со стороны Анжи и скал. Армия казаков и армян укрепились на Тарки-Тау и затащили туда много пушек и пулеметов. Когда наши с турками пошли на штурм горы, произошло сражение, как Судный день. Турки наших берегли, впереди в атаку шли сами. Нам объясняли, что мы не обучены воевать, и старались не пускать в опасные места боев. Молодых наших ребят выгоняли из отрядов и отправляли домой. «А турков много погибло?» «Да, очень много. Мы их похоронили выше Кяхулая и у Агачаула. (дуа)»[4]. Из воспоминаний участника сражения Саладина Тонаева, при первом же штурме позиций армян под пулеметным обстрелом погибли троя односельчан, несколько были ранены..

Вообще, старожилы окружающих Махачкалу кумыкских селений с восхищением вспоминали о турках. В их рассказах они приобретают подчас сказочные черты, уподобляются нартам - великанам[5]. Могилы турецких шахидов пользуются большим почтением у местного населения.

Битва за Петровск продолжалась два дня и завершилась 8 ноября 1918 года. Первой в Петровск вступила 3-я рота Селим-Бея[6]. Начальник 15-го пехотной дивизии подполковник Сулейман Иззер-Бей так описывал события после взятие города: «меня с визитом посетила делегация, которая еще утром обращалась к начальнику 38 й роты с просьбой об аудиенции. Двое из них были алимы, один инженер-железнодорожник, один начальник морского порта. Общим количеством 10 человек. Их имена: Ахмед Хан Ибрагим Беков, инженер Мартиновски, инженер Серидинский, священник Рамазадзе, кадий Адильхан Хадис-Хаджи, раввин Сиджсим, представитель иранской общины города) Хаджи Агабей, Измуддин-Бей Алыпкачев, Мирза Хусейн. Эту делегация я принял, будучи раненным, на окраине села Агачаул, в малень-

[1]Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия 1917 -1919 гг.// http://fictionbook.ru/author/alekseyi_yurevich_bezugolniyyi/general_bicherahov_i_ego_kavkazskaya_arm/read_online.html?page=13
[2] Полковник Магомед Джафаров: сборник материалов. Махачкала, 2005. С. 168-169
[3] Кумыкское название Петровска – Махачкалы.
[4]Залибеков Пахрутдин 1898 года рождения. Полевой материал Магомед-Вакиля Темирова.
[5]Мустафаева С. Агачаул и Турция: связь времён. // Ёлдаш, 17.10.2008
[6]Mustafa Görüryilmaz Türk Kafkazislamordusuveermenler. Istanbul, 2007. S. 245

ком сельском доме, состоящем из двух комнат. Я их угостил и отправил с ними одного офицера, направив их к командиру 38-й роты Селим-Бею».

Руководивший боем из своего штаба в Атлыбоюне командующий войсками Северного Кавказа Юсуф Изет-Паша телефонировал командующему Кавказской исламской армией Нури-Паше: Национальным и турецким войсками заняты таркинские горы, весь город находится под нашими силами. Таркинская гора усеяна трупами неприятеля, взято очень много винтовок и пулемётов. 13 пароходов неприятеля направилось на восток»[1].

По случаю освобождения Петровска бы проведён митинг, на котором было сказано много тёплых слов в адрес турецких войск.

Офицеры и урядники Дагестанского конного полка обучались турецкому военному уставу. Самым последовательным туркофилом среди дагестанского офицерства являлся уже упоминавшийся выше уроженец села Кафыр-Кумук Эльдарушев и житель соседнего селения Нижнее Казанище Зайнутдин Доногуев[2].

Благожелательно встретила турок значительная часть дагестанской интеллигенции, среди которых также было немало туркофилов, таких как Ахмед (Курди) Закуев (впоследствии профессор Бакинского университета), редактор дербентской тюркоязычной газеты Хаджи-Мурт Аминтаев, учителя Нурмагомед Шахсуваров и Магомед-Кади Дибиров.

Пребывание турецкого экспедиционного корпуса на территории Дагестана не было долгим, по условиям Мудросского соглашения и капитуляции Османской империи в Первой мировой войне они были вынуждены покинуть территорию Кавказа. Вместе с собой они уносили славу и вечную благодарность дагестанцев.

CRIMES OF THE DASHNAKS AND THE LIBERATION MISSION OF THE TURKISH EXPEDITION CORPS IN DAGESTAN IN 1918 YEAR
SUMMARY

In 1918, polycracy developed in Dagestan. The Bolsheviks, the White Guards, the Bicherakhov's adherents on the one hand, the national forces on the other hand, fought for power in the region. All this was accompanied by atrocities and barbarity of the Dashnaks and Russian detachments against the Muslim population. Turkish detachments that came to help the Dagestan people and the national militia restored the power of the Mountain Government, which declared independence of Dagestan and the North Caucasus on May 11, 1918.

[1] ЦГАРДФ. 8-П. Оп. 8. Д. 4. Л. 9. Л. 16
[2] Полковник Магомед Джафаров. Махачкала, 2005. С.175

Игнат КАЗМАЛЫ
Музей истории села Авдарма,
АТО Гагаузия, Республика Молдова

РЕПРЕССИИ И ГОЛОД В ГАГАУЗИИ НА ПРИМЕРЕ СЕЛА АВДАРМА, КОМРАТСКИЙ РАЙОН, АВТОНОМНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ГАГАУЗИЯ (ГАГАУЗ ЕРИ), РЕСПУБЛИКА МОЛДОВА

Açar sözlər: qaqauzlar, aclıq, Avdarma, sovet dövrü.
Keywords: the Gagauz, repression, famine, Avdarma, the Soviet period.
Ключевые слова: гагаузы, репрессии, голод, Авдарма, советский период.

«В 1563 году у родника, на склоне живописного холма и богатых выпасных пастбищ, образуется поселение. Два с половиной века прожил род, основавший селение и давший ему название Авдарма, с тюркского языка – «охотничья стоянка»: «Ав» – охота, «дарма» – двор, забор. Во время Русско-турецкой войны 1806-1812 годов ногайских татар переселяют в Крым, на северный Кавказ, а часть уходит в Османскую империю. Первые 19 семей колонистов-гагаузов, всего – 98 человек, среди которых и взрослые, и дети, в 1811 году переезжают в Авдарму из селения Минжир, Хотарничанский цынут, где жили и работали на землях боярина Бальша на правах аренды, начиная с 1769 года, когда покинули Добруджу. Гагаузы и ногайцы были родственными тюркскими народами и даже контактировали друг с другом, поэтому названия самого селения и многих урочищ вокруг Авдармы с приходом гагаузов остались неизменными».[1] В IX–XI века кочевые пути тюркских племен из Азии в Европу разделились на южные и северные, что впоследствии отразилось не только на их географическом положении, но и на вероисповедании. Ушедшие южным берегом Черного моря, приняли ислам. Ушедшие северным берегом Огузы (Узы), Печенеги, Кыпчаки, приняли в 1036 году подданство Византийской империи и вместе с ним православие, заняв на 200 лет положение элитных воинских формирований. «ГАГАУЗЫ (самоназв.), народ в Молд. ССР (138 т. ч.) и УССР (27 т. ч.); всего в СССР 173 т. ч. (1979). Живут также в Болгарии, Румынии, Греции и Турции. Общая численность около 200 т. ч. (1987). Язык гагаузский. Верующие – православные. ГАГАУЗСКИЙ ЯЗЫК, относится к тюркским языкам (огузская гр.). Письменность на основе рус.алфавита (1957)».[2]

Гагаузы прожили в Буджаке (Южная Бессарабия) в составе Российской Империи вплоть до октябрьского переворота большевиков 1917 года.

Буджак (в переводе с тюркского «bucak» – «угол») – историческая область на юге Бессарабии, занимающая южную часть междуречья Дуная и Днестра, на востоке омывается Чёрным морем. СфатулЦэрий (с румынского Sfatul Ţării – Совет края, Совет страны) – орган государственной власти в Бессарабии был создан 21 ноября (4 декабря) 1917 года. Провозгласил Молдавскую Народную Республику (в дальнейшем, с 27 марта (9 апреля) 1918 года Молдавская Демократическая Республика) и признал присоединение Бессарабии к Румынии, после чего прекратил своё существование 27 ноября (10 декабря) 1918 года. Бессарабия находилась в составе Румынии в течение 22 лет – с 27 марта (9 апреля) 1918 года, когда Сфатул Цэрий Молдавской Демократической Республики проголосовал за присоединение, до 28 июня 1940 года, когда после нот Советского правительства о передаче Бессарабии Советскому Союзу на её территорию были введены войска Красной армии. А румынские войска и администрация вынуждены были покинуть территорию Бессарабии и вернуться в Румынское Королевство. Специалисты давно научно определили: «Буджакские степи – зона рискованного земледелия», но они не рассматривали консолидацию людей и власти, как возможный путь защиты от природного катаклизма, ибо засуха – явление природное, а голод – явление социальное. «Из истории Бессарабии известно, что 1902–1903 годы были циклом двухгодичной сильной засухи в нашем крае. Но случаи смерти от дистрофии и голода в Авдарме зафиксированы не были. В процессе исследования факторов выживания в сложный засушливый период выяснилось, что односель-

чане имели общинный амбар, куда каждый житель вносил определенную часть личного урожая для общественных нужд. Причем взносы были неравноценны, а пропорциональны земельным угодьям: больше земли – больше взнос. Нуждающиеся получали часть общественных припасов не только для питания, но и для очередного посева. Сильная засуха была и в 1933 году, но смерти от голода также не было. Румынские власти открыли бесплатные пункты питания (кантины) для беднейших слоев и следили, чтобы люди не стеснялись ходить туда с детьми. А иногда жандармы, в обязанности которых входило предотвращение дистрофии, принуждали семьи к этому. Ведь обычаи в селе были сильны, и считалось постыдным для человека получать еду бесплатно, будучи трудоспособным».[3]

«Ликвидация частной собственности на землю, отмена устоявшегося уклада жизни и наступившая двухлетняя засуха стали предвестниками массового голода 1946–1947 годов в крае. Трагедия не обошла стороной и Авдарму. В селе Авдарма от голода умерло более 800 человек. Пофамильно установлены имена, возраст и даты смерти 575 жертв. Поисковые работы продолжаются».[4]

Массовая смерть людей не остановила власть: у людей изымались мясомолочные продукты в виде натурального налога, даже в счет недоимок за 1944–1945 годы. Специально уполномоченные представители государственной власти вместе с местными активистами выявляли места хранения продуктов и зерна и производили их полную конфискацию. Количество детей и состояние здоровья членов семьи новой властью большевиков не учитывались.

«Констатировалась смерть людей бланками Отдела Актов Гражданского Состояния Министерства Внутренних Дел СССР, выдавалось свидетельство, в котором причиной смерти указывалась «дистрофия». На бланках Герб СССР образца до 1940 года – отсутствуют Прибалтийские республики и Молдавская ССР. Бланки из бывшей Молдавской Автономной ССР. По подписи на документе видно, составлялся и подписывался он в Авдарме. Печать и подпись «Зав.бюро ЗАГС» отсутствуют».[5]

Многих относили на общую могилу кладбища без регистрации факта самой смерти. Люди уходили из жизни обезличенными, будто их никогда не существовало. Разобщенные властью авдарминцы, будучи не в состоянии объединиться даже во имя борьбы за выживание, в муках принимали смерть от голода. Сохранившиеся документы – свидетельство этому.

«Благодаря мужеству трех авдарминцев – Ивана Николаевича Кристова, Ивана Николаевича Гаргалык и Марии Федосеевны Капсомун (Дерели) была сохранена Свято-Михайловская церковь села Авдарма в период запрета ее деятельности с 1944 по 1988 годы. Эти люди смогли отстоять и сохранить не только здание церкви, построенной в 1863 году, церковную утварь, но и весь церковный архив со дня открытия первой церкви в 1819 году по 1944 год. Наряду с метрическими книгами о рожденных, женившихся и умерших жителях имеются и ежегодные отчеты о социальной, хозяйственной и образовательной сферах деятельности авдарминцев за указанный период».[6]

Сама церковь не действовала, а священник отсутствовал, но староста церкви вел ежедневные записи и учет, порой на маленьких клочках бумаги и с многочисленными ошибками. Среди документов были найдены 21 свидетельство о смерти жителей села Авдарма от дистрофии (голода), большое количество справок и квитанций об уплате налогов натуральными продуктами – мясо, молочные продукты, зерновые, шкуры мелкого и крупного скота в период голода 1946–1947 годов. Также были найдены личные документы репрессированных жителей села Авдарма, которых без суда принудительно депортировали в Казахстан, Бурят-Монголию и на Урал.

«Историческая справка: В 1940 году было депортировано и репрессировано 8000 человек коренного населения Молдавии, а 13 июня 1941 года – еще около 30000 человек. По постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) от 6 апреля 1949 года из Молдавской ССР было выселено 11280 семей численностью 40850 человек. За три депортации из села Авдарма были сосланы 98 человек, 5 мужчин расстреляны».[7]

Подворный обход и сбор документов о голоде, репрессиях и жертвах войн стали основой для более объективного осмысления и правдивого описания трагических событий тех лет.

Следует отметить, что жители села Авдарма, испытавшие на себе ужасы репрессий и голода, спустя свыше 70 лет с опаской встречали меня и боялись передавать оригиналы имеющихся у них документов. Приходилось десятки раз посещать одни и те же семьи и убеждать передать родовые документы в Музей истории села Авдарма с последующим использованием в книге. Параллельно проводились интервью с пережившими голод и депортации, на основе чего был создан документальный фильм, который ежегодно демонстрируется в День памяти жертв репрессий – 13 июня. Люди боялись возврата прежней коммунистической системы и возмездия за предоставленные ими документы и интервью. Паспорта для возвращения на родину после восстановления в правах в 1957 году, документы прокуратуры и КГБ Молдавской ССР о реабилитации, описи конфискованного имущества, фотографии с мест депортаций вышеперечисленных регионов, судебное решение о возврате незаконно конфискованного имущества. Весь материал, собранный в ходе полевых научных работ, стал основой для создания экспозиций, отражающих эти трагические события в Музее истории села Авдарма и в книге «Авдарма: 450 лет истории, 1563–2013», а также был использован при поименном формировании Мемориала памяти «Acıköşesi» («Угол скорби», «Место скорби»).

Большинство церквей в гагаузских селениях были разрушены, а документы полностью уничтожены. Делая анализ целям и задачам этих актов вандализма, приходишь к выводу, что политический режим боролся не с религией, а с историческим прошлым населения. Там, где нет документов, там, где люди не знают своё прошлое, не знают свою родословную, из этого народа правящая система могла лепить всё, что нужно ей. Большевики дошли до того, что этноним «гагауз» начали переводить как «предатель», но с какого языка и из какого словаря – до сих пор неизвестно. В школе запрещали говорить на родном языке, даже на переменах. Многие меняли свою национальность в паспортах.

Жителям села Авдарма повезло: сохраненный церковный архив, большое количество оригинальных родовых документов помогли по крупицам восстановить трагедию прожитого и пережитого в данном селении.

Гагаузский народ на протяжении всей своей истории избежал рабовладения и крепостного права. Но в середине XX века оказался в рабстве. Не успев оправиться от румынской власти, гагаузы попали в жернова сталинского Репрессанса. Всячески подогревалось общественное мнение о малом народе как о дикарях. Цель была ясна – подготовить почву для последующего выселения гагаузов в Сибирь и уничтожения. А сколько людей режим беспощадно и безжалостно уничтожил в период искусственно спровоцированного голода 1946–1947 годы? А ведь отобранная у крестьян сельскохозяйственная продукция первого послевоенного года, в результате, так и не была вывезена и сгнила на железнодорожных станциях. Ибо отсутствовала организация по ее вывозу, да и самих вагонов не было.

«Смертность населения от дистрофии по районам и месяцам по учетам Уздрава и местных органов власти распределяется следующим образом: Комратский, по данным ЗАГС и фактической проверки, – 751, из них в декабре 1946 г. – 260, в январе 1947 г. – 491. В Комратском районе установлен такой факт, когда трупы умерших вывозятся на кладбище и не предаются земле, а складываются в сторонку.5 февраля сего года в сторожке обнаружено 20 трупов и вследствие отсутствия охраны некоторые трупы прогрызаны собаками. Родственники умерших не в состоянии хоронить, в силу болезни или отсутствия в семье трудоспособных. А сельские советы не ведут повседневного подворного обхода, по выявлению умерших».[8] Это пример одного отчета, а их тысячи и тысячи в книге «Голод в Молдове 1946–1947 гг.»

Владимир Дмитриевич Маринов, инвалид Первой мировой войны,

его жена и пятеро детей с утра до вечера трудились в поле. Несмотря на засуху 1946 года, запасов зерна в семье было достаточно, надеялись на урожай будущего года. Когда в дом Владимира Дмитриевича явились активисты и забрали последнее зерно, встал вопрос о выживании семьи. Родители подбадривали детей, твердили: «Выживем, выкарабкаемся!». «Первым слег от истощения отец, – вспоминает сын – Георгий Владимирович, – потом – и мать. В течение нескольких дней родители в страшных мучениях умирали на наших глазах. Нашу семью причислили к кулакам, у нас было 20 гектаров пашни и 8 гектаров пастбища. И

пока были живы родители, еду нам не давали. После смерти родителей нам, детям, стали давать немного еды».[9]

Дмитрий Кириллович Тумба, будучи 14-летним юношей, так вспоминал трагедию голода: «Родители спрятали зерно, вырыв большую яму в одной из комнат дома. Зерна вместилось много – больше двух тонн. Но использовать его нам не удалось. Сосед наш, один из сторонников насильственного изъятия зерна у своих односельчан, привел уполномоченных из Комрата и в наш дом. Вскоре еды в доме не стало совсем. Отец вышел из дома в поисках еды, и больше мы никогда его не видели. А вся семья соседа-активиста из 11 человек умерла от голода. Смерть – всегда большое горе, но скажу, если бы у людей не отбирали зерно, такого количества жертв в Авдарме не было».[10]

Ивана Ангелова (1935 г.р.)с признаками дистрофии доставили в больницу, где кусочек выдаваемого ему хлеба, забирала лежащая рядом голодная девочка. Зимой 1946 года возле больницы в ветхом сарае Иван увидел, как в разваливающемся здании друг на дружке лежали еще живые люди, но их уже готовили выносить на кладбище. Они шевелили губами, пытаясь что-то сказать в защиту собственной жизни, но это никто не брал во внимание. Его самого трижды живым выносили на кладбище. И каждый раз родственники возвращали его назад. Иван остался жив, и эту жажду жизни он старается не терять до сих пор. Иван Владимирович рассказывает: «Один состоятельный авдарминец сказал его семье, вы, может умрете, а мы, может, и выживем, если не заберут все. Насчет нашей смерти он ошибся, но последние его слова оказались пророческими: активисты в первую очередь приходили к ним и выгребали все подчистую. В результате эта семья погибла, а мы продолжали хвататься за жизнь. Именно семьи многих состоятельных авдарминцев умерли полностью, так как у них отобрали последнее, а на довольствие в пункты питания их ставить запрещали. Власть им, видимо, мстила за их благополучие в румынское время. Это, конечно, жестоко было…»[11]

Касым Михаил Николаевич и его жена, Елена Дмитриевна, вместе с детьми были сосланы советской властью из родного села 13 июня 1941 года. Михаил Николаевич, 1886 г.р., был примаром Авдармы, имел земли около 90 гектаров, 70 овец, 6 лошадей, 4 быка, плуги, сенокосилки, веялки.

Его сын Матвей Михайлович, 1912 года рождения, получил прекрасное образование – окончил лицей и университет в Бухаресте по специальности финансиста-экономиста.[12] Другой – Владимир был столяром-плотником, делал прекрасные дубовые бочки. Во время высылки, ночью, конвой дал семье час на сборы. Один из солдат предупредил: «Повезут далеко, возможно, в очень холодные края. Берите, что можете, из теплых вещей». А самого Михаила Николаевича, отправили в ГУЛАГ, Свердловскую область. Писем от него не приходило, и только от КГБ родственники получили извещение о его смерти, место захоронения неизвестно по сей день. Елену Николаевну с сыновьями – Матвеем, Владимиром (1914 года рождения), дочерью Екатериной (1919 года рождения) и невесткой Марией, – определили на спецпоселение в село Семеновка, Акмолинская область, Казахстан. После 17 лет ссылки и восстановления в правах, семья Касым возвращается в Молдавию в 1961 г.[13]

Кирович Архип Андреевич был примаром Авдармы в военный период (1943-1944 гг.). С освобождением села Авдарма, 23 августа 1944 года, Кирович Архип Андреевич, как и все жители, продолжал трудиться и платить налоги новым властям, о чем свидетельствует Зачетная квитанция серии АБ №4878 от 10 октября 1944 года.[14] Приемным пунктом натурального налога являлась комратская райконтора МССР. Вид годового налога – мясо коровы, указан требуемый вес – 25 кг в счет всего 1944 года, что подтверждается оригиналом документа. Хотя освобожденной Молдавия была неполных 2 месяца.

24 ноября по квитанции №109 Кирович Архип сдает 274 кг картофеля по 12 копеек за кг на сумму 32 рубля 88 копеек.[14] А 25 ноября по квитанции №132 – еще 26 кг по той же цене на сумму 3 рубля 12 копеек.[15] Это не было продажей государству продуктов, денег он не получал, стоимость оценивалась лишь для общей учетности. Вскоре он был арестован НКВД (Народный Комиссариат Внутренних Дел). Постановлением Военного трибунала №674 от 31 декабря 1944 года Кирович Архипу Андреевичу был вынесен приговор. Согласно акту от 24

января 1945 года, оформленному с обратной стороны румынского бланка за 1932–1934 годы, была составлена опись имущества, находящегося на сохранении его жены, Кирович (Попаз) Евдокии Миновны.[16] Некоторое время спустя конфисковали дом и имущество, а Евдокию Миновну с дочерью сослали в Курганскую область, Каргопольского района, деревню Журавлиное».[17]

Кирович Евдокия вернулась из ссылки 10 апреля 1956 года и стала на учет в Авдарме, затем вместе с сыном Константином отсудила родовой дом. На открытом заседании Комратского районного суда от 29 апреля 1957 года суд признал «право собственности на домовладение, находящееся в селе Авдарма Комратского района» за истцом Кирович Константином Архиповичем.[18] Это единственный судебный случай в селе по возврату незаконно отобранного имущества – дома, за весь период репрессий. А сведений о своем отце Константин Архипович до конца своих дней так и не получил.

Панчева Ольга Савговна рассказывает, что была сослана из родных мест в Бурят-Монголию, где провела тяжелейших 7 лет, а в жизни ей пришлось переезжать с места на место 9 раз. О своем отношении к Советам говорит: «Новая власть обещала построить коммунизм – «материальный рай» для всех, а на деле – безжалостно разделывалась с истинными тружениками. Я всю жизнь с 12-и лет честно трудилась в поле, садах, на лесоповале, никогда к чужому не прикасалась. Мои страдания – плоды повсеместной безответственности и безнаказанности властей. Но сегодня я – человек труда все же существую, а их – нет. Труд обычных людей пережил возвышенные лозунги».[19]

Заключение.

«21 ноября 2011 года открыт Музей истории села Авдарма – место, объединяющее авдарминцев через величие и трагедии человеческих судеб, исторические факты и незабытое прошлое.

Миссия Музея – формировать уважительное отношение к историческому прошлому, представлять духовное и материальное богатство авдарминцев, дать возможность каждому познать себя сквозь призму прошлого.

Музей истории села Авдарма стал культурным и духовным центром региона. Здесь бывают Президенты стран, Премьер-министры, Чрезвычайные и полномочные послы, аккредитованные в Молдове, официальные и общественные делегации, представители науки и культуры, журналисты телекомпаний, спортивные делегации и, конечно же, сами авдарминцы и их друзья».[20]

«В центре села Авдарма 8 октября 2011 года открыт Мемориал памяти односельчан – жертв разных войн, репрессий, тифа и голода. Открывали Мемориал 90-летняя Наталья Михайловна Касым – дочь репрессированного в 1947 г. Михаила Дмитриевича Гюмюшлю – и 84-летний Николай Владимирович Гаргалык, потерявший в голод родителей.

Спустя семь десятилетий имена жертв также выбиты на гранитных плитах. И хотя родственники жертв знали о трагедии, ее масштаб односельчане смогли понять лишь после создания Мемориала. Сегодня Мемориал является местом печали и народной скорби – «Acıköşesi», так называют его жители. Сюда приходят склонить голову в память об односельчанах. В результате научно-исследовательской работы установлены 1237 имен авдарминцев – жертв войн (83 человека), репрессий (6 человек), тифа 1941–1945 гг. (575 человек) и голода 1946–1947 гг. (573 человека). Но исследования продолжаются».[21]

«Королевство Румыния провело всеобщую перепись населения в 1930 году – численность населения села Авдарма составляла 2908 человек проживающих в 541 домохозяйстве».[22] «На 1 января 1970 года на территории Авдарминского сельского Совета депутатов трудящихся проживало 4100 человек. За 40 лет прирост населения составил около 1200 человек»[23] – вот последствия голода.

Мемориал памяти «Acıköşesi» дает возможность показать жителям села, гостям, официальным делегациям и исследователям объективное восприятие истории через величие и трагедию прошлого, раскрывают масштаб преступлений большевиков в отношении коренного населения Гагаузии на примере села Авдарма. Парламент Республики Молдова 13 мая 1993

года утвердил перевод письменности гагаузского языка на латинскую графику. «23 декабря 1994 года Парламент Республики Молдова принял закон «Об особом правовом статусе Гагаузии (Гагауз Ери)»… Гагаузия самостоятельно решает в пределах своей компетенции вопросы своего политического, экономического и культурного развития в интересах всего населения»[24], но власти автономии так и не использовали эту возможность для увековечивания памяти жертв голода и репрессий.

Вызывает сожаление то, что работа по восстановлению имен и судеб жертв репрессий и голода имевший место в советский период в Гагаузии, кроме сел Авдарма,Комратского района, и села Гайдары (1086 имен жертв голода),Чадыр-Лунгского района, нигде не проведена. Люди не знают, что в голод 1946–1947 гг.погибло от 25 до 50 % жителей населенных пунктов современнойГагаузии, куда входят 3 города и 23 села. По-прежнему перед зданием Исполкома Гагаузии и Народного собрания автономии стоит памятник Ленину, а большинство улиц всех населенных пунктов носят имена большевиков и революционеров, не имеющих отношения к истории гагаузов и Буджака.

Правительство Молдовы оказывает помощь репрессированным гражданам: ежемесячно по 100 леев и разовую ежегодную выплату – 700 леев.

Оригиналы всех документов, использованных в данной статье, находятся в постоянной экспозиции Музея истории села Авдарма в разделе «Репрессии и голод».Строительство Музея и Мемориала – частная инициатива меценатов, уроженцев села Авдарма.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Казмалы И.М. Авдарма: 450 лет истории, 1563–2013: Прошлое. Настоящее. Будущее. Кишинев, 2015, с. 4.
2. DOBRUCAveTÜRKLER.,Yayınları:26, Seri:III–Sayı:A7., Ankara, 1966, с. 59.
3. «Советский Энциклопедический Словарь», 1990, с. 266.
4. Казмалы И.М., Мариногло Ф.И. Авдарма: История села, 1811–2011. Кишинев, 2011, с. 159.
5. Казмалы И.М. Авдарма: 450 лет истории, 1563–2013. Кишинев, 2015, с. 225.
6. Музей истории села Авдарма. Книга поступлений, здесь и далее: МИСА КП (временный фонд) №1.
7. Казмалы И.М. Авдарма: 450 лет истории, 1563–2013. Кишинев, 2015, с. 122.
8. Там же, с. 188.
9. «Голод в Молдове (1946–1947)», Кишинев, 1993, с. 437.
10. Казмалы И.М. Авдарма: 450 лет истории, 1563–2013. Кишинев, 2015, с. 227.
11. Там же, с. 228.
12. МИСА КП (в/ф) №22.
13. Казмалы И.М. Авдарма: 450 лет истории, 1563–2013. Кишинев, 2015, с. 229
14. МИСА КП (в/ф) №23.
15. МИСА КП (в/ф) №24.
16. МИСА КП (в/ф) №25.
17. МИСА КП (в/ф) №26.
18. МИСА КП (в/ф) №27.
19. МИСА КП (в/ф) №38.
20. МИСА КП (в/ф) №39.
21. МИСА КП (в/ф) №40.
22. МИСА КП (в/ф) №41.
23. МИСА КП (в/ф) №42.
24. МИСА КП (в/ф) №43.
25. МИСА КП (в/ф) №61.
26. Казмалы И.М. Авдарма: 450 лет истории, 1563–2013. Кишинев, 2015, с. 402.
27. http://avdarma.md/ru/index.php?newsid=2203
28. Казмалы И.М. Авдарма: 450 лет истории, 1563–2013. Кишинев, 2015, с. 389.
29. Там же, с. 164.
30. Комратский районный архив, фонд 213, 11 июля 1970 года.
31. Казмалы И.М., Мариногло Ф.И. Авдарма: История села, 1811–2011. Кишинев, 2011, с. 34.

QAQAUZ MUXTAR ƏRAZİSİNİN KOMRAT RAYONUNUN AVDARMA KƏNDİNİN TİMSALİNDA QAQAUZDA (QAQAUZ YERİ) REPRESSİYA VƏ ACLIQ

XÜLASƏ

Məqalədə Sovet dövründə ümumilikdə türkdilli xalqların, o cümlədən qaqauzların ağır taleyi işıqlandırılır.

REPRESSION AND FAMINE IN GAGAUZIA, USING THE EXAMPLE OF AVDARMA VILLAGE, KOMRAT DISTRICT, AUTONOMOUS TERRITORIAL UNIT GAGAUZIA (GAGAUZ YERI), REPUBLIC OF MOLDOVA

SUMMARY

The article elucidates the heavy fate of the Gagauz in the Soviet era, all the hardships that fell to the share of this Turkic-speaking people.

Шухрат САЛАМОВ (БАРЛАС)

ДАШНАКСКИЙ ТЕРРОРИЗМ В ИСТОРИИ ТУРКЕСТАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА

Açar sözlər: daşnak terrorizmi, Türküstan, Azərbaycan, "Türkiyə Ermənistanı, Qars.
Keywords: the Dashnak terrorism, Turkestan, Azerbaijan, "Turkish Armenia", Kars.
Ключевые слова: Дашнакский терроризм, Туркестан, Азербайджан, «Турецкая Армения», Карс.

В XX столетии, тюркофобия и исламофобия армянских террористов в острой форме проявила себя не только в отношении мирных жителей Восточной Анатолии и Южного Кавказа, но и против мирного населения Ферганской долины Туркестана в 1918 году. Следует отметить, что характерной чертой армяно-тюркской вражды является историческая неприязнь, который носил в себе ярко выраженный антагонизм, сопровождающейся чудовищными и бесчеловечными преступлениями.

Исходя из фактов, которые подтверждаются документами и заявлениями свидетелей событий из архивных источников, можно констатировать, что при установлении Советской власти основное внимание дашнаков было направлено против мусульман Кавказа и Туркестана. Центральным объектом истребления были тюрки-мусульмане, а именно пострадавшими, в большинстве случаев, оказались узбеки, азербайджанцы и другие тюркские, мусульманские народы Туркестана и Кавказа. В связи с этим, на основании факта преступлений против этих тюркских этносов действия дашнаков можно охарактеризовать, как этнический терроризм, направленный, в нашем случае, против автохтонов Туркестана и Кавказа.

Однако террор дашнаков адресовался не только против тюркского населения Восточной Анатолии, Кавказа и исторического Туркестана, но и распространялся на других, которые не имели никакого отношения к историческим «бедам» армян. Преступления армян дашнаков с самого начала были направлены против анатолийских турков, далее они совершали свои преступления против азербайджанцев Южного Кавказа и узбеков Ферганской долины, но позже стали распространятся и на других, от их рук пострадали многие другие народы. Например, курды, персы, татары, киргизы, казахи, кумыки и другие мусульманские этносы также истреблялись. Помимо этого, русские, евреи, грузины и даже армяне, которые проживали по соседству с тюрками, но не поддержавшие националистов, были чудовищно истреблены вместе с семьями. В связи с этой констатацией факта на основе источников, совершенные армянами дашнаками совместно с большевиками преступления в Туркестане, на Кавказе и в Восточной Анатолии следует оценивать не только, как преступление против тюрко-мусульман, а должна осуждаться историками, политиками и правоведами, как массовые преступления против человечности, руководствуясь террористическими мотивами.

По заявлениям «Дашнакцутюн» мотивом этих преступлений была месть за события в 1915г. в Восточной Анатолии, но судя по сообщениям очевидцев известных из сохранившихся архивных документов, целью этих преступлений являлась нажива материальных ценностей за счёт грабежа и террора. Азербайджанцы Южного Кавказа и узбеки Туркестана не имеют ни какие отношения к событиям Первой Мировой войны, которые происходили в Восточной Анатолии, если не считать историческую родственность с анатолийскими турками, которые не менее тысяч лет тому назад вышли из Центральной Азии.

Если взглянуть на проблему взаимоотношений армянства с остальным миром, в контексте российских имперских и советско-большевистских многоликих реалий XIX-XX столетий, то главный вектор действий этого самого армянства - тюркский и мусульманский мир, который он, и сегодня считает своим врагом № 1. Поэтому почти все помыслы армянских националистов были «завязаны» преимущественно с Центральной Азией, Южным Кавказом и Малой Азией, где в основном проживают тюрки-мусульмане.

Истребление мирного населения Ферганской долины Туркестана со стороны армян дашнаков, при содействии большевиков, закономерно привело к ответной реакции местного населения. Итогом всего этого стала развернувшаяся ранней весной 1918 года, сначала в Ферганс-

кой долине, а затем и в других регионах Туркестана, полномасштабная Национально-освободительная война. Бесчеловечные и чудовищные террористические акции дашнаков-большевиков детонировал взрыв народного не довольствия местного населения, которая переформатировалась в идейно политическую борьбу в качестве национально-освободительного движения Туркестана, против большевиков. То есть, ответом на ликвидацию Туркестанской автономии и резни местного населения армянами дашнаками стало мощное национально-освободительное партизанское движение, известное в советской историографии как басмачество, ликвидированное советской властью лишь в середине 30-х годов[1].

Узбекские учёные и публицисты систематически проводят специальные исследования с привлечением комплекса архивных материалов по поводу последствий большевистской политики в Туркестане. В результате исследований объективно оценивают события, связанные с большевиками-дашнаками и последствия их преступлений в Туркестане. По сообщениям узбекского историка Ш.А. Шамагдиева из газеты «Улуг Туркистан», издаваемого местной интеллигенцией тех лет, дашнаки в течение 1918-1919 гг. не только истребляли местных жителей, но также разграбили и уничтожили почти все города в Ферганской долине и 180 селений. В одном только Коканде за три дня они убили 10 тыс. человек, в Маргилане - 7 тыс., в Андижане - 6 тыс., в Намангане - 2 тыс., в местности между Базар Курганом и Кокандом - 4,5 тыс. мирных жителей[2]. Также сообщаются о жертвах в селах, где были полностью истреблены местные жители. По сообщениям профессора К.К. Раджабова вырезано 2 тыс. местных жителей старого города Ош и расчленены тела детей. В городе Чуст вырезано 1,5 тыс. мирных жителей[3].

Писатели, публицисты, независимые авторы и исследователи историки Узбекистана, после тщательных анализов событий, которые происходили в истории Туркестана, в своих исследованиях связанных с периодом большевиков и дашнаков, доказательно и подробно сообщают об истреблении десятков тысяч мирных местных жителей. Данные о жертвах «дашнакско-большевистского террора» в Туркестане, исполненного армянскими карателями по заданию большевиков, подтверждаются архивными материалами. Согласно только предварительным подсчётам, опубликованным в Национальной Энциклопедии Узбекистана, за три месяца дашнаки в Ферганской долине убили 35 тыс. мирных жителей - женщин, стариков и детей[4]. Следует отметить, что данная цифра — это результат трёхмесячного террора дашнаков. «Дашнакцутюн» совершал преступления в течение года, а потом его представители растворились в большевистской среде, и они участвовали при уничтожении Национально-освободительного движения местных народов до полного установления Советского режима.

Бесчеловечные и чудовищные акции террора над мирным населением происходили не только в Ферганской долине, а по всей Центральной Азии, где власть была в руках большевиков. При этом подчёркивается, что фактическая этническая чистка коренного населения происходила в течение многих лет и систематически. По архивным данным и со слов свидетелей тех лет, число жертв от голода и боевых действий доказывают ужасающие последствия установления советской власти во всех регионах бывшей Российской империи. За десять лет в Туркестане было убито 1 миллион 700 тысяч местного населения. Эти данные только о жертвах местного населения Ферганской долины. По сообщениям узбекского историка Мансурхужа Ходжаева, согласно архивным документам, Советская власть для подавления Национально-освободительного движения Туркестана, в Ферганской долине использовала 260-270 тыс. солдат регулярной армии, вооруженных современным оружием тех лет. После подавле-

---

1 Алексеенков П. Кокандская автономия. Ташкент: Узгиз. 1931. 74 стр.
2 Ш. Шамаъдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Т., 1961. с.54-60
3 Ражабов Қ.К. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918-1924 йиллар). Yangı Nashr Т., 2015. с.44-45, 91-92.,
4 «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». Давлат илмий нашриёти, Т., 2002, 3-том, с.216. Қ.Ражабов; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ражабов Қ.К., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000; Туркестан в начале ХХв.: к истории истоков национальной независимости [Коллектив авторов], Т.,2000.

ния повстанческого движения с 1935 по 1939 гг. десятки тысяч мирных жителей были расстреляны, а оставшаяся часть интеллигенции была изгнана из родной земли в Сибирь, Дальний Восток и в другие Северные регионы России. По данным источников, при установлении Советской власти в Средней Азии, число жертв составило 5 миллион 600 тысяч человеческих жизней[1]. Исследования о жертвах большевистского террора имеют почти аналогичные результаты. Например, тщательные статистические подсчёты М.Буттино обрисовали весь масштаб обрушившейся на Туркестан катастрофы: «*в период между 1915 и 1920гг. площадь обработанной земли уменьшилась там наполовину, численность домашнего скота - на 75%, а выращивание хлопка фактически прекратилось. Но потери различных социальных групп были неравнозначны и, если у русских крестьян площадь обработанной земли сократилась на 28%, а домашнего скота - на 6,5%, то для оседлого коренного населения - соответственно на 39% и 48%, а для кочевников - на 46% и 63,4%. Численность населения края уменьшилась за тот же пятилетний период на 25%, причём сельское население сократилось на 30%*»[2].

По утверждению большевиков, во время советского строя, якобы все жители Туркестана стали равны и свободны, независимо от происхождения, национальности, конфессиональной и иной принадлежности. Ради реализации этой большевистской «показухи» о равенстве, даже были созданы фиктивные «свободные» республики. На самом же деле, ни местное население, ни новая политическая форма их существования не означали подлинной независимости. Они не располагали никакими политическими свободами, не являлись субъектами международного права и были попросту бесправными частями большевистского проекта, который являл собой одну из форм неоколониализма.

Большевистский переворот в Петрограде в октябре 1917 года, а также последовавшие в октябре-ноябре 1917 года события в Туркестанском крае, в особенности в Ташкенте и Коканде, заставили местную интеллигенцию проводить свою деятельность совсем в другом направлении, если в начале своей деятельности джадиды активно выступали против колонизаторской политики Российской империи на страницах газет и на собраниях интеллигенции, то теперь они начали выступать с оружием в руках, объявляя священную войну против деспотического режима большевиков, бандитизма дашнаков и неоколониализма советов. Деятельность джадидов, бывших учителей-просветителей с идейно политического противостояния колониальной политике Российской империи методом прогрессизма-модернизма превратился в военно-фронтовую конфронтацию и в партизанскую войну против армян дашнаков и большевиков из РСФСР. Джадиды составлявшие костяк туркестанской интеллигенции, возглавили борьбу за освобождение местного народа от террора большевиков.

Жестокость советско-большевистско-дашнакских карателей порождала ответную жажду отмщения. Военно-полевые командиры отрядов Национально-освободительного движения Туркестана - *курбаши* призывали местных к священной войне против дашнаков и большевиков. Ожесточённая война велась с 1918 по 1935гг., а мелкими стычками продолжались вплоть до 40-х годов, и носила ярко выраженный антидашнакский, антибольшевистский и антисоветский характер. Это была борьба за свободу и национальную независимость Родины!

С 1918 года до середины 1919 года «революционная диктатура» и большевистская власть в Андижане также находились под контролем дашнаков. Используя властный ресурс в условиях экономического кризиса и угрозы голода в Туркестане, красноармейские отряды, сформированные из армян-дашнаков, под предлогом борьбы с басмачами совершали налёты на мусульманские кишлаки с целью реквизиции «во имя революции» или элементарного грабежа[3].

---

1 Хўжаев М. Шермуҳаммадбек қурбоши. «ШАРҚ» Т., 2008. с.3.

2 Buttino M. Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917-1920 // Central Asian Survey. 1990. Vol. 9/4. P.61-69.

3 Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. Под ред. Диманштейна С.М. Т.3. 1917. Февраль - Октябрь. М., 1930. с.354-359.; Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре. Ташкент, 1926. с.41-53; Гудович А. На помощь // Война в песках. Гражданская война в Средней Азии. Материалы по истории гражданской войны к XII тому. Под редакцией Горького М., Иванова В., Минца И., Колесова Ф. М.: ОГИЗ, 1935. с.276-289.

Хотя формально колониальный строй Российской империи был повержен, в период правления большевиков колониальная политика не только не исчезла, но стала совершенствоваться. Большевики стали «достойными» наследниками колонизаторов[1]. Местное население ожесточённо сопротивлялась новой колониальной политике, которая при помощи большевиков и озверевших дашнаков разрушала кишлаки, реквизировала все, что имеется в руках у простого населения, после этих бесчеловечных актов многие жители Ферганской долины в знак протеста уходили в ряды Национально-освободительного движения Туркестана. Здесь они вливались в боевые отряды ополченцев, которых советские идеологические и партийные работники необоснованно назвали «бандитами» и «басмачами».

Будучи на руководящих постах джадиды-просветители Туркестана участвовали в восстановлении государственности и старались сохранить независимость, но их идея национальной независимости была уничтожена большевистской политикой. В такой ситуации радикальная часть джадидов не согласных с колониальным режимом и советским деспотизмом эмигрировала из Туркестана. Другая часть джадидов для защиты Родины от фактического агрессора - советской власти, оккупировавшего Туркестан, взялась за оружие и влилась в ряды борцов Национально-освободительного движения.

После событий января-февраля 1918 года тайные организации «Иттихади тараккий» («Прогрессивное единогласие», 1917-1920 гг.), «Миллий иттихад» («Национальное единогласие», 1920-1925 гг.), «Национальное освобождение» (1925-1929 гг.) и «Национальное единство Туркестана» (1921-1923 гг., лидер - Ахмад Заки Валидий Тоган) развернули деятельность для того, чтобы взять в руки власть в Туркестане[2].

Начальный этап формирования военного движения за национальное освобождение, направленного против большевистского строя, связан с именами Кичик Эргаша (1885-1918 гг.) и Катта Эргаша (1880-1921 гг.). 27 февраля 1918 года в одном из боёв против дашнаков большевиков у кишлака Бачкир, в окрестностях Коканда, смертью шахида погиб Кичик Эргаш. Его место предводителя занял Катта Эргаш (его также называли Мулла Эргаш), который поднял знамя освобождения против колониального режима большевиков в Ферганской долине. В сражениях за родную землю ополченцы, несмотря на переброску против них всё новых, и новых советских войск, бились храбро и успешно. К концу марта 1918 года имя Катта Эргаш уже было на устах всех жителей Ферганской долины. Будучи патриотами своей Родины, они понимали, что достижение независимости будет нелёгким делом. Поэтому все борцы за независимость как один, вооружились и участвовали в боевых операциях, как против армянского засилья, организованного в Туркестане партией «Дашнакцутюн», так и против большевиков красной армии. Однако, разрушив к этому времени Туркестанскую автономию, единолично властвовавшие в крае дашнаки, прямым насилием и с применением оружия начали формировать в крае советскую систему управления. Согласно сведениям Катта Эргаш курбаши пал в бою в 1921г. Еще один авторитетный курбаши Халходжа 22 августа 1919г. примкнул со своими бойцами к войскам Мадаминбека[3].

В 22 октября 1919 года на курултае курбаши в памирском кишлаке Эргаштам было создано «Фаргона мувваккат мухторият хукумати» - (Ферганское Временное автономное Правительство). В его состав вошли шесть мусульман и восемь русских, представители созданной в Ферганской долине Крестьянской армии К.И. Монстрова Главой Правительства и главнокомандующим его войсками утвердили Мадаминбека. В советской историографии инициатива создания этого Правительства приписывался английской разведке[4].

По сообщению очевидцев событий тех лет и по историческим источникам ясно[5], что, советский режим в борьбе против сторонников независимости Туркестана использовал любые

1 Усманов К., Садиков М. История Узбекистана. (1917-1991гг.). Учебник для учащихся 1 курса академических лицеев и профессиональных колледжей. Ташкент: «Шарк», 2007.с.20-25.
2 Paksoy H.B. Basmachi Movement from with in: Account of Zeki Velidi Togan // Nationalities Papers. 1995. Vol. 23. No 2. P.373-399.
3 Хайит Б. Туркестан в XX веке. Дармштадт, 1956 (на нем.яз.). с.101.
4 Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1983. с.123.
5 Веревкин-Рахальский Н.А. Мои 90 лет. Воспоминания. -М. Триада, ЛТД, 2000

средства. В частности, после нейтрализации дашнаков, из Центральной России в Туркестанский край регулярно направляли всё новые подразделения красной армии. В результате, к середине января 1920 года их было уже столь много, что военная инициатива перешла к большевикам. После этого переговоры Туркестанского ЦИКа с Национально-освободительным движением Туркестана завершились заключением соглашения о перемирии с курбаши Мадаминбеком. В итоге, 6 марта 1920 года в Фергане между командиром 2-й Туркестанской стрелковой дивизии Николай Андреевичем Веревкиным-Рахальским и верховным полководцем борцов за независимость Мадаминбеком было подписано Соглашение о перемирии. Вместе с Мадаминбеком десятки его курбаши, а также тысячи джигитов сложили оружие. Однако всё это оказалось ловушкой для Мадаминбека. Через некоторое время советское военное командование отправляет Мадаминбека и группу курбаши на переговоры с другими повстанцами. Однако 14 мая 1920 года вблизи кишлака Караул его предательски убивают. По сообщению турецкого историка Али Бадемджи, по указанию большевиков Мадаминбека убили Сойиб кори и Лутфулла махдум и убежали в Бухару. Об этом сами убийцы говорили несколько лет[1]. Это был заранее запланированный акт ликвидации выдающегося руководителя Национально-освободительного движения Туркестана. В связи с этим злодейским убийством большевистские комиссары распространили среди народа слухи о том, что Мадаминбека убил Шермухаммадбек курбаши. Тем самым они хотели посеять семена раздора и расколоть Национально-освободительное движение, спровоцировать столкновения в его рядах. На самом же деле Мадаминбек и Шермухаммадбек курбаши были друзьями. Шермухаммадбек до конца своей жизни рассказывал в мировой прессе и своим детям о том, как он почитал и уважал Мадаминбека. Первого внука он назвал Мадаминбеком в память о своём боевом соратнике и друге[2].

Летом и осенью 1920 года Национально-освободительное движение повстанцев в Туркестане вступило в новую фазу. После предательского убийства Мадаминбека знамя борьбы за независимость поднял Шермухаммадбек. По его инициативе, 3 мая 1920г. было образовано «Туркистон-турк мустакил ислом жумҳурияти» (Тюркская независимая исламская республика-Туркестан)[3].

Теперь, после предательского убийства Мадаминбека и провозглашения независимого Туркестана, противостояние стало бескомпромиссным, оно обрело непримиримый характер. На святую борьбу в ряды защитников Родины в Ферганской долине и Самаркандской области влились также повстанцы из Хорезма и Бухарской Республики. Шермухаммадбек вступил на поле боя против советской власти в Ферганской долине уже с первого этапа борьбы за национальное освобождение. Он был одним из признанных курбаши, который следовал за Катта Эргашем и Мадаминбеком. Теперь он был главнокомандующим формированиями курбаши Ферганской долины. Если Мадаминбек являлся самым сильным среди курбаши, то Шермухаммадбек, несомненно, был самым опасным из них. Борцы за свободу Туркестана сражались под лозунгом «Туркестан - Родина туркестанцев. Больше никто не имеет права владеть им!». Поэтому их главной целью было освобождение Родины от большевиков и дашнаков. Своей целенаправленной и непримиримой борьбой они вписали многие яркие страницы в историю Туркестана. 8 августа 1920г. командир 2-й Туркестанской стрелковой дивизии Ф.Д. Карпов докладывал М.В. Фрунзе: *«Борьба в Фергане не есть борьба с разбойниками, здесь борьба ведётся с организованным восстанием туземцев против советской власти. Басмачи понесли колоссальные потери в прошлой операции, в настоящее время их ряды вновь пополнились, даже больше, на каждую винтовку имеется пять кандидатов»*. Данный доклад, как будто повторяет доклад не безызвестного генерал губернатора Туркестанского края А.Н. Куропаткина, тогда он был ещё в чине капитана, активного участника подавления восстания под предводительством народного героя Пулат-хана в Кокандском ханстве в 1876 году. В своём отчёте высшему командованию, капитан А.Н. Куропаткин в 1876 году, как и Ф.Д.Карпов в 1920 году,

1 Ali Bademci, 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Enver Paşa 1-2 Cilt.Ötüken Neşriyat. İstanbul, 2008
2 Из статьи в интернет газете «Ватандош» от 22.11.2011г. http://vatandosh.uz/news/2011/11/3722/
3 Раджабов К.К. Истиклолчилик харакати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918-1924г.): Автореф. Дисс. канд. ист. наук. - Т., 1995. -с.24.

докладывал: *«Борьба происходила не с ханом, а с народным движением, которое нелегко подавить, а бороться с населением несравненно труднее, чем с местными деспотами».* Эти доклады лишний раз иллюстрируют характер колониальной политики и большевистской политики, которые способствовали насильственному завоеванию местных народов. Например, к началу 1920 года против Национально-освободительного движения Туркестана были сосредоточены значительные силы красной армии. Её численность достигала почти 100 тыс. Активных штыков. Им противостояли в этот период 60 тыс. повстанцев, в том числе в Ферганской долине - 26 тыс.[1].

25 августа 1920 года М.В. Фрунзе отдал приказ о взятии Бухары. Штурм шёл два дня и ничего не дал. 31 августа Фрунзе написал: *«Дела под Бухарой продолжают обстоять неважно. Несмотря на прибытие солидной помощи из 1-й армии, город до сих пор не взят... Бросаю в помощь свой последний резерв».* 11 самолётов-бомбардировщиков и артиллерия 31-августа начали бомбардировку Бухары, на город было сброшено 200 бомб. До этого события был составлен список памятников Бухары, он насчитывал более трёх тысяч зданий, сегодня от того величия с богатейшим историко-культурным наследием осталось всего более 300 исторических памятников. От бомбардировки в городе начался *«пожар неслыханной силы, «горели дворцы, важнейшие базары, крупнейшие склады, погибло громаднейшее количество продовольственных запасов хлеба, сотни тысяч пудов сахара, чая, красок, ковров, шелка и т.д.».* Жертвы среди мирного населения составили 5-6 тысяч человек[2]. За небольшой срок в столичном районе Бухары собралось большое количество борцов за независимость, и начались военные действия против большевиков[3].

В результате бомбардировки и артиллерийского обстрела были разрушены архитектурные памятники, погибло большое число ни в чём не повинных горожан. Были разгромлены центр Бухары, площадь Регистан и древняя цитадель Арк сожжены. Большевики разграбили богатые склады и погреба Арка, им достались золото, серебро и бриллианты. В начале сентября 1920 года несколько эшелонов, гружённых сокровищами Бухарского эмирата и другими ценностями, через Самарканд и Ташкент были отправлены в Москву. После ожесточённого сражения красная армия разрушила один из древнейших городов Востока - Бухару, которая считалась «куполом исламской религии» и «святым городом». Бухарский эмир Саид Алимхан был свергнут.

Террор большевиков в Бухаре опять учинённый над мирным населением, как и в Ферганской долине, спровоцировал народное восстание против большевиков. Среди курбаши Бухары Ибрагимбек Лакай имел определённый авторитет. Поэтому именно он после свержения Бухарского эмира возглавил антибольшевистскую борьбу за независимость и за ликвидацию деспотического советского строя.

В сентябре 1921г. на Бухарском курултае курбаши Ибрагимбек удостоился звания «Исламский полководец» и был избран главнокомандующим борцов Национально-освободительного движения. Ибрагимбека поддержало местное население, в основном представители племени лакай, из которого он был родом[4].

Один из заместителей председателя правительства Советов Г.Сафаров, который был свидетелем тотального разграбления Бухары, продолжавшегося до 15 сентября, писал: *«Красная армия, вошедшая в Бухару, в первую очередь, занялась грабежами. Они грабили всех и всё. В общем, красные пришли грабить Бухару»*[5].

---

1 Раджабов К.К. Указ.раб. с.18.
2 Фрунзе М.В. на фронтах гражданской войны: Сборник документов. М., 1941, с.330.
3 Заки Валиди Тоган. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру. Пер. стур. - Москва, 1997, с.482.
4 Khalid A. Society and Politics in Bukhara // Central Asian Survey. 2000. Vol. 19. P. 367-396; Искандеров Б.И. Бухара в 1978-1920гг. Ликвидация Бухарского эмирата - очага английской интервенции и российский контрреволюции в Средней Азии // Труды Академии наук Таджикской СССР, том XIX. 1954. с.3-67-13-17.; Колесов Ф., Бобунов А. Восстание в Бухаре // Война в песках. Гражданская война в Средней Азии. Материалы по истории гражданской войны к XII тому. Под редакцией Горького М., Иванова В., Минца И., Колесова Ф. М.: ОГИЗ, 1935. с.231-275.; Куц И. Ф. Годы в седле. - М., Воениздат, 1964.
5 Сафаров Г. Колониальная революция. Опыт Туркестана. М., 1921.

В целом, к 1921 году, за всё время вооружённых столкновений, потери туркестанцев составили примерно 700 тыс. чел.[1]. Советские вооружённые силы лишились к этому году 250 тыс. красноармейцев и командиров[2].

Комиссар К.Сорокин, писал: *«Все что можно захватывается у Мусульман, и не просто захватывается. Их также убивают. Вместо обеспечения защиты наши солдаты грабят и убивают... население терроризировано и бежит... Но возможно кто-то возразит и будет говорить, что это не партия, а Красная Армия прибегает к насилию. Но ведь партия руководит... партийные товарищи не предпринимают никаких шагов, чтобы улучшить ситуацию... пьянство и произвол процветают, и партия, конечно, является виновной за все это. Мусульманский пролетариат ищет помощи у Русских, но те отвечают, что они не доверяют им. Мусульмане преследуются и их даже расстреливают. Мусульманская беднота должна страдать из-за наших войск, которые без разбора уничтожают их собственность, убивая их жён и детей, и это поэтому весьма объяснимо, почему они не так дружественны к нам, когда они являются свидетелем такого количества злоупотреблений. Мы сами превращаем их в националистов»*[3].

Для того чтобы вытравить из народной памяти воспоминания о тысячах, как храбрых, так и невинно убитых людях, о национальных героях, которые вели освободительную войну против захватчиков, в большевистских документах, начиная с 1918 года до середины 1919 года, борцов за независимость своей Родины объявили «разбойниками», «шайками», «бандитами», «баскынчи» и «басмачами»[4]. Народные герои, которые сражались за свободу и независимость своего народа, о которых написаны романы и созданы народные сказания, большевики уничижительно называли их «басмачами». Выражения «басмачи» и «басмачество», как «бандитизм» и «разбой», придуманные великодержавными шовинистами, без всякого на то основания были использованы виде термина для обозначения Национально-освободительного движения Туркестана. Это стало идеологическим прикрытием попыток принизить и развенчать справедливую борьбу местного населения против колониального гнёта Российской империи, а позже против диктатуры большевиков, которая объявила официальный «Красный террор» для уничтожения всех тех, кто не согласен с их бесчеловечной политикой[5].

Узбекистан является правопреемником и наследником исторического Туркестана, наверное, поэтому на сегодняшний день плодотворными учёными, систематически освещающие проблему Национально-освободительного движения Туркестана, являются узбекские учёные. Исследователи, изучающие исторические проблемы Узбекистана, при исследовании деятельности Национально-освободительного движения Туркестана, сталкиваются с многочисленными фактами этнической чистки местного населения Ферганской долины, которые были исполнены со стороны армян дашнаков, при содействии и активном участии большевиков.

Узбекский учёный историк Ш.А. Шамагдиев автор книги «Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине». В своей книге, изданной ещё в разгар Советской эпохи в Ташкенте в 1961 году, ясно и конкретно раскрыл преступления армян дашнаков в Ферганской долине, которые были совершены при ликвидации Туркестанской автономии.

Известный узбекский учёный М. Хасанов автор книги «Кокандская автономия» и некоторые её уроки, изданной перед распадом Советской империи в 1990 году в Узбекистане, детально классифицировал и подробно сообщил о бесчинствах армян дашнаков и большеви-

---

1 Ражабов Қ.К. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918-1924 йиллар). Yangı Nashr Т., 2015. со ссылкой на Хайит Б. с.201-202.

2 Раджабов К.К. Указ.раб. с.211. со ссылкой на ЦГАРУз, ф. 17, оп. 1, д.336, л. 342-344.

3 Kalpana Sahni «Crucifying the Orient - Russian Orientalism and the Colonization of Caucasus and Central Asia» - White Orchard Press, Bangkok, Thailand; The Institute for Comparative Research in Human Culture, Oslo, first published 1997. P 138.

4 «Совершенно секретно»: Лубянка - Сталину о положении в стране (1922-1934г.). Т. 1. 1922-1923г. Ч. 1-2. М., 2001; Т. 2. 1924г. М., 2001; Т. 3. 1925г. Ч. 1-2. М., 2002; Т. 4. 1926г. Ч. 1-2. М., 2001; Т. 6. 1928г. М., 2002.

5 Hayit B. Basmatschi: Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934. Köln, 1992; Fraser G. Basmachi // Central Asian Survey. 1987. Vol. 6. №. 1. p. 1-73; №. 2. p. 7-42; ГинзбургС. Басмачество в Фергане // Очерки революционного движения в Средней Азии. Сборник статей. М., 1926. с.134.

ков по всему Туркестану при установлении Советской власти. Во всех трудах данного автора прослеживаются взгляды истинного патриота своей Родины, осуждающие чудовищные преступления дашнаков в Туркестане.

Узбекский публицист Шониёз Дониёров в 1991 году в 12-номере популярного журнала «Шарк Юлдузи» опубликовал статью «Мухторият кисмати» (Судьба автономии), где были подробно раскрыты преступления армян дашнаков при ликвидации Туркестанской автономии, ссылаясь на Туркестанские периодические издания 1918 года. Многие интернет-ресурсы Узбекистана до сих пор публикуют эту статью. Это говорит о том, что данная историческая проблема не теряет актуальности и в XXI веке.

В своей книге «Туркистон Мухторияти» (Туркестанская автономия), изданной в 1996 году в Ташкенте, узбекский историк С. Агзамходжаев также сообщал про деятельность дашнаков и подробно ознакомил с деятельностью большевиков в Ферганской долине.

Коллективом учёных-исследователей истории Узбекистана, разработана новая концепция по изучению Национально-освободительного движения Туркестана. Согласно этой концепции, по-новому трактуется природа, сущность руководителей движения, причины движения, его движущие силы, история зарождения и развитие.

В 2015 году вышла книга профессора К.К. Раджабова «Движение за независимость в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития» на узбекском языке. Автор, при написании книги использовал архивные документы из Центрального государственного архива Республики Узбекистан, из Архива Аппарата Президента Республики Узбекистан, из областных архивов Ферганы, Андижана и Намангана. В книге, исходя из сообщений свидетелей, которые сохранились в архивных документах, подробно изложил бесчеловечные преступление дашнаков и большевиков на территории Узбекистана. Также в книге имеются ценные информации про курбаши-предводителей, которые были полевыми командирами в Национально-освободительной войне против большевиков. Исходя из результатов исследования архивных документов, Профессор К.К. Раджабов сообщает: армяне-дашнаки, говоря о мотивах и причинах побудивших их к совершению изуверских и чудовищных преступлений против мирного населения Ферганской долины в феврале 1918 года, утверждали: *«Мы этого дня ждали, как драгоценный алмаз двадцать месяцев»*[1]. В Фергане армяне-дашнаки беспощадно убивали мирный народ, как будто местному населению мстили за какие-то их повинности перед армянами, по заявлениям которых ожидание этого дня в их умах якобы превратилась «в мечту о драгоценном алмазе». Это даже не намёк, а прямое заявление о кровной мести-вендетта.

Все-таки, что же было двадцать месяцев тому назад с того момента, когда происходили кровавые события февраля 1918 года в Фергане? Интересно изучить и проанализировать данное заявление армян-дашнаков. Согласно расчётам, если вычитать с февраля 1918 года двадцать месяцев назад, то это июнь-июль 1916 года. В тот год в Туркестане происходили трагические события и восстания местных народов против Российской империи. Из истории известно, что в связи со сложностью ситуации на фронтах Первой Мировой войны, 25 июня 1916 года был обнародован царский указ Николая II о привлечении «инородцев» для работы в тылу местного - «нерусского» и «нехристианского» населения Туркестана. В результате этого по всей Центральной Азии были восстания и многочисленные человеческие жертвы.

Непроизвольно возникает вопрос, чего же такого совершили против армян мирные люди Ферганской долины летом 1916 года, что жажда мести в умах армян-дашнаков превратилась в мечту, которого дашнаки ждали с нетерпением? причём тут армяне-дашнаки из партии «Дашнакцутюн» прибывшие в 1918 году в Туркестан с Кавказа? Известно, что партия «Дашнакцутюн» до 1918 года в Туркестане не существовала и до появления «Дашнакцутюн» в Туркестане, армяне были преуспевающими торговцами, у местного населения Туркестана с армянами ростовщиками, бакалейщиками, торговцами, сапожниками и парикмахерами, прибывшими вместе с русскими колонизаторами, не существовали разногласия, не было ни одного случая конфронтации. Все-таки, зачем же армяне так «отблагодарили» местных жителей Туркестана?

---

1 Раджабов К.К. Указ.раб. с.92. Со ссылкой на архив Аппарата Президента Республики Узбекистан Ф-60, Оп-1, Д-98, Л-72.

Вместе с тем, как ни странно, ответы на эти вопросы и лёгкие и, одновременно трудные, но однозначные. Ответы на эти вопросы позволят проследить грязный и кровавый след армян-дашнаков, националистов и террористов в исторической судьбе местного мирного населения Туркестана, Южного Кавказа и Восточной Анатолии.

Дашнаки большевики в феврале 1918 года в Туркестане, через месяц в Южном Кавказе в марте 1918 года устроили резню мирных узбеков и азербайджанцев, все эти безумства исполнялись под руководством большевиков С.Г. Шаумяна и А. Микояна, которые патронировались И.В. Сталином. Ознакомившись с результатами чудовищных преступлений членов армянской партии «Дашнакцутюн», которые начались в феврале 1918 года в Ферганской долине Туркестана, можно проследить параллельные следы преступлений дашнаков в Южном Кавказе и в Восточной Анатолии Османской империи. Из сообщений армянских и других авторов можно проследить некий параллель в событиях из истории Восточной Анатолии, Южного Кавказа и Ферганской долины. В этих регионах, судя по фактам, происходили аналогичные массовые преступления против мирного тюрко-мусульманского населения, которые исполнялись дашнаками[1].

Почерки и методы действий дашнаков в Туркестане повторяются одинаково и на Кавказе. Аналогичность почерков и методов в основном прослеживаются в таких преступлениях, как убийство детей, женщин и стариков. Отрезание грудей женщин, изнасилования малолетних девочек, выкалывания глаз, надругательство над трупами, расчленения живого человека, отрезания рук и ног жертв. Эти бесчеловечные действия дашнаков спровоцировали войну местных народов против большевиков. Причём, характерной чертой Национально-освободительных движений местных народов было то, что и в Туркестане, и на Кавказе борьба местного населения была нацелена против советской власти и против большевиков армян из «Дашнакцутюн», которые терроризировали, именно убивая мирное тюрко-мусульманское население этих регионов. О деятельности «Дашнакцутюн» справедливо отметил видный армянский историк А.А. Лалаян: *«защищающий интересы контрреволюционной армянской буржуазии дашнакцутюн национальным и социальным пустословием свыше 40 лет обманывал армянский народ»*[2].

В результате многолетней войны, спровоцированной со стороны национал-шовинистической партии «Дашнакцутюн», в Тукестане погибли миллионы местных жителей. В основном это были ни в чём не повинные мирные люди. У здравомыслящего человека возникают элементарные вопросы, чем были виноваты простые местные жители Туркестана и Кавказа, которые были истреблены в двух разных регионах параллельно, в феврале и в марте 1918 года аналогичными методами? Какие отношения имеют Кавказцы, уж тем более Туркестанцы к событиям, которые происходили во время Первой Мировой войны в далёкой Восточной Анатолии Османской империи? При чём здесь узбеки Туркестана и азербайджанцы Кавказа, на которых были свирепо настроены армяне дашнаки в 1918 году? Разве эти два тюркоязычных народа были в Восточной Анатолии во время Первой Мировой войны, когда там армяне против своего же государства, подданными которого они являлись, выступали на стороне врагов Османской империи?

Использование большевиками армян-дашнаков для осуществления террора против мирного населения Туркестана и Кавказа в 1918 году, непосредственно связано, как с политикой и с деятельностью Российской империи и большевиков, так и с тем, что их фактором-сателлитом в Туркестане и на Кавказе стали националисты армяне. Суть в том, что у Российской империи был свой отлаженный аппарат подавления и ликвидации любой опасности и не нуждалась в чьей-либо помощи, но у большевиков первоначально такого аппарата не было. Поэтому они сделали ставку на готовую террористическую структуру - партию «Дашнакцутюн». Впоследст-

---

1 Percy Sykes. The British Flag on the Caspian: A Side-Show of the Great War. Foreign Affairs, Vol. 2, No. 2 (Dec. 15, 1923), pp. 282-294; Kazemzadeh Firuz. Struggle For Transcaucasia (1917-1921), New York Philosophical Library, 1951, c.130-131; ЗубовА. Политическое будущее Кавказа: опыт ретроспективно-сравнительного анализа, журнал «Знамя», 2000, № 4; Исмайлов Э.Р. Степан Шаумян - обречённый на забвение. Портрет «легендарного коммунара» без ретуши. Баку, 2012.
2 Лалаян А.А. Контрреволюционная роль партии дашнакцутюн. «Исторические записки», т.2, М., 1938, с 79

вии, когда в СССР появился собственный и мощный карательный аппарат, предназначенный для подавления народных масс, противоречащих Советской власти, надобность в дашнаках отпала, и «Дашнакцутюн» на советской территории запретили. После этого он перебрался за рубеж и действовал оттуда, как говорится, *«Мавр сделал своё дело, Мавр должен уйти»*.

После распада СССР в 1991 году «Дашнакцутюн» вернулся на Кавказ, в Республику Армения, и стал здесь одной из влиятельных политических сил[1]. Сегодня «Дашнакцутюн» остаётся главным «боевиком» армянского национал-шовинизма, и его перманентная базовая цель - та же самая: реализация «idee fixe» («навязчивая идея») «Великая Армения от моря до моря» за счёт земель Азербайджана, Грузии, Турции и России (на Северном Кавказе). Поэтому в его программе и сегодня прописано: *«В состав объединённой Армении должны войти армянские земли, обозначенные Севрским договором, а также Нахичеванская, Ахалкалакская и Карабахская области»*[2].

Для сотрудничества дашнаков с большевиками немаловажную роль сыграла общность взглядов «Дашнакцутюн» с большевиками. Спонсирование большевиками дашнаков и сотрудничество с ними происходили из-за того, что большевики тоже, как и дашнаки, ради достижения своих идейных целей использовали терроризм. Это было традиционным и для большевиков, и для дашнаков. С точки зрения авторитетного американского историка, автора книги «Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917. Princeton University Press. 1995» профессора А. Гейфман, российские революционеры представляли собой «некий симбиоз радикала и уголовника, необременённых соображениями морального плана». Анализируя террористическую деятельность большевиков, профессор Анна Гейфман приходит к выводу, что для большевиков террор оказался эффективным, часто используемым на разных уровнях революционной иерархии инструментом и ставит цель «демифологизировать и деромантизировать» традиционную оценку российского революционного движения начала XX века[3].

Истоки террора и акты устрашения, целенаправленно уничтожающая людей по классовому признаку в России, начался ранее белого террора и отличался от классического левого терроризма, который боролся с определёнными чиновниками и с конкретными лицами из государственного аппарата царской России. Терроризм большевиков был неизбежен, так как большевистское насилие было направлено не против действующего сопротивления или конкретных лиц, а против целых слоёв общества. Большевики исходя из своих идейных соображений считали, что дворяне, помещики, офицеры, священники, кулаки, казаки, учёные, промышленники, и т.п. являются классовыми врагами коммунизма. Представители этих слоёв общества, большевиками были провозглашены вне закона. Террор против них применялся на законной основе. В идеологии классовой борьбы терроризм существовал с самого начала появления большевизма. На заре своей деятельности, большевики на государственном уровне официально узаконили терроризм под заголовком «О красном терроре», утвердив с постановлением СНК РСФСР от 5 сентября 1918 года. «Красный террор»[4] включал в себя всю репрессивную политику советской власти, начиная с самосудов октября 1917 года. Согласно определению большевиков, «Красный террор» - логическое продолжение Октябрьской революции. Исходя из этого, реально можно оценить большевиков, как первых создателей террористического государства в истории человечества, которая в своей политической программе официально провозгласила терроризм законным действием. Изначально, почти все партийные руководители большевиков были сторонниками террора и многие из них были официально признанными террористами, которые методом террора боролись против царского самодержавия[5].

---

1 Раззаков Ф.И. Бандиты времён социализма. Хроника российской преступности 1917-1991 годов. М., 1997.; Раззаков Ф.И. Бандиты времён капитализма. Хроника российской преступности 1992-1995 годов. М., 1997.

2 Программа армянской революционной федерации «Дашнакцутюн». Ереван, 1992, с.18.

3 Гейфман А. Революционный террор в России. 1894-1917. / Пер. с англ. Е. Дорман. - М.: КРОН-ПРЕСС, 1997

4 Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918-1922. Берлин, 1924 (современное издание - М., 1990); Красный террор в годы Гражданской войны: По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков. Под ред. докторов исторических наук Фельштинского Ю.Г. и Чернявского Г.И. / London, 1992.;

5 Литвин Л.А. Красный и белый террор в России 1918-1922гг. Казань, 1995, с.63.; Голуб П.А. Белый террор в России

Известно, что Российская империя старалась использовать армян на своей территории преимущественно в «мирных целях» (сапожники, торговцы, растовщики, виноделы и т. д. и пр.), а в Османской империи в антиправительственных выступлениях в качестве «пятой колонны». Со стороны Российской империи преимущественно поддерживались армянские террористические организации, действовавшие в Восточной Анатолии на территории Османской империи и на Кавказе. Их опыт переняла советская империя, также опиравшаяся на «удобный во всех отношениях» армянский фактор-сателлит. Даже сегодня, почти два столетия спустя, последствия этих геополитических игр негативно сказываются на местной военно-политической, социально-экономической, этно-демографической, территориальной, информационной, культурной, конфессиональной и нравственно-моральной ситуации Южного Кавказа. Однако большевикам, захватившим власть в России силой оружия, армяне были нужны именно из числа членов партии «Дашнакцутюн», из них легко было подготовить террористов и карателей. И натравливали их, в первую очередь, против тюркоязычного мусульманского населения, как в Туркестане, так и на Кавказе. Армянские националисты легко отзывались и продолжают отзываться на призыв очередного хозяина, следуя поговорке «Кто платит, тот заказывает музыку». В свою очередь, армяне дашнаки, в партийной программе которых террор был прописан красной строкой, легко пошли на службу к большевикам, причём в привычной для них роли. В результате, и в Туркестане, и на Кавказе существовали три пары сопряжённых антагонистов: армяно-туркестанская, армяно-азербайджанская и армяно-грузинская. В связи с этим следует специально подчеркнуть, что, как на Кавказе, так и в Туркестане, местным политическим силам и населению приходилось бороться с мощным триумвиратом «сове тами-большевиками-дашнаками». Появление и существование сопряжённых пар антагонистов - «заслуга», как Российской империи, так и её преемника, и продолжателя - СССР. Именно они, в первую очередь и главным образом, являлись акторами внушительных геополитических, этно-демографических, этно-территориальных и конфессиональных перемен в этих регионах. Сопоставив параллельные и аналогичные события из истории народов исторического Туркестана и Южного Кавказа можно осознать нынешние цели геополитических игроков современности.

Направление армян дашнаков на Кавказ и в Туркестан, для физического уничтожения мирного населения стало ясно в конце Первой Мировой войны. Покровительница армянских террористических организаций на территории Османской империи Российская империя уступила свою роль большевикам, то есть новой власти. При этом, одновременно империя лишилась Карсской области в Восточной Анатолии, где проживало большинство армян Османской империи[1]. В связи с этим событием во время Первой Мировой войны 1914-1918гг. около полумиллиона османских армян бежали на Кавказ, в Туркестан и другие регионы Российской империи. В одном только июне 1916 года 160,000 армян через Игдыр-Нахчыван оказались на Южном Кавказе. Позднее, в 1917 году ещё более 300,000 ушли туда же вместе с отступавшей из Малой Азии русской армией. На начало XX столетия армян в России стало более 3 млн.[2]

Новые хозяева России большевики на заре своей диктатуры следовали политике Российской империи, которая использовала армянский фактор-сателлит, как в своей внутренней, так и во внешней политике. Исходя из принципов этой политики, и в Туркестане, и на Кавказе главной целью большевиков являлось закрепить за армянами непокорную часть Туркестана и Кавказа, то есть сделать армян-дашнаков здесь «хозяевами». Советы знали, что армяне дашнаки будут надёжными и беспощадными «сторожевыми псами», которые ни за что и никогда не пойдут на сближение с местными мусульманами, да к тому же с тюрками.

(1918-1920гг.). М.: Патриот, 2006. с.479; Архипов Ю.С., Хайкин Я.З. ЛОГИКА ИСТОРИИ И ПРАКТИКА МАРКСИЗМА В РОССИИ // Философские исследования, № 3, 2007, с.47-57; Рабинович А.Е. Моисей Урицкий: Робеспьер революционного Петрограда? (рус.) // Отечественная история: Журнал. 2003. № 1. с.3-23.; Ланцов С.А. Террор и террористы: Словарь. - СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. - 187 с.

1 Имранлы К. Создание армянского государства на Кавказе. Истоки и последствия. Москва-Ладомир.2005г. с85.

2 Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. XIX-XX века. Баку, 1999, с.140.

Большевики методом террора не законно захватившие власть в России, в Петрограде во II Всероссийском съезде Советов приняли 8-ноября 1917 года «Декрет о мире», в котором Советы предлагали всем воюющим народам и их правительствам начать переговоры о мире. Начальники иностранных военных миссий по поручению своих правительств 23 ноября предъявили протест против нарушения договора, подписанного царской Россией между Россией, Англией и Францией от 5 сентября 1914 года, в силу которого союзники обязывались не заключать сепаратных перемирий. К этому протесту присоединились Британия, Франция, Япония, Италия, Румыния и США. Переговоры о перемирии открылись 3 декабря 1917 года в Брест-Литовске и 15 декабря был подписан договор о перемирии на 28 дней, но по истечении срока начались военные действия Германии против Советов. Ленин был вынужден подписать договор на условиях Германии. Между Советской Россией и странами Четвертного Союза подписывается Брест-Литовский мирный договор, ратифицированный 14 марта 1918 года большевиками и 17 марта, того же года германской стороной. После чего этот договор вступил в силу[1].

Когда большевики установили свою власть в России, они возбудили «армянский вопрос». Правда в различных вариациях, в зависимости от того какой «сыграет».

1. РСФСР, как и прежде Российская империя, также намеревалась создать «Турецкую Армению» на территории бывшей Карсской области Османской империи. Поэтому ещё в 1917г. были обнародованы официальные претензии РСФСР к Османской империи относительно «Турецкой Армении». Для их реализации Совет народных комиссаров (СНК) РСФСР 29 декабря 1917 года (11 января 1918г. по новому календарю) принял Декрет «О Турецкой Армении»[2].

2. Москва была заинтересована в том, чтобы вернуть себе бывшую Карсскую область. В это время на Южном Кавказе ещё существовала независимая местная власть. Тем не менее РСФСР, продолжившая имперские цели Российской империи, а не «заботу» об османских армянах, намеревалась вернуться в Восточную Анатолию. Хотя Декрет декларировал права местных армян на «свободное самоопределение», важнее было другое: вернуть в «российское лоно» Карсскую область. Характерно, что реализацию Декрета «О Турецкой Армении» поручили армянину С.Г. Шаумяну, который был назначен чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа[3].

3. В развитие Декрета «О Турецкой Армении», в 1918году, то есть ещё в отсутствие на Южном Кавказе советской власти, в РСФСР, при Народном комиссариате по делам национальностей, главой которого являлся И.В. Сталин, появился «Комиссариат по делам Армении». Его объектом была Восточная Анатолия. Тем самым РСФСР ещё раз подтвердила свои притязания на бывшую Карсскую область. Во главе Комиссариата также поставили армян - в прошлом члена «Дашнакцутюн» В. Аванесова[4], а его заместителем - В. Теряна. В сферу деятельности Комиссариата включили регионы бывшей Российской империи, где имелись армяне, в том числе Кавказ и Туркестан. На местах открыли армянские школы, библиотеки, театры, музеи, издавали газеты. Этот Комиссариат просуществовал до начала 1921 года, но никакого положительного результата для РСФСР не дал, как и Декрет «О Турецкой Армении». Несмотря на давление армянского лобби на Москву, ни один из этих проектов не дал ожидаемого результата. Как в старину, и в XXI веке многие организации, лоббирующие интересы великих держав и крупных региональных государств, якобы в целях разрешения «армянского вопроса» в своих геополитических и в геостратегических играх используют податливый армянский национал-шовинизм.

1 Внешняя политика СССР. 1917-1944гг. Сборник документов. М., 1944, с.27-28.
2 Подр.см.: Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917г.-16 марта 1918г. М., 1957.
3 Документы внешней политики СССР, Государственное издательство политической литературы. М.,1962, Т.6, док.83, с.166.
4 http://ru.wikipedia.org/wiki/Аванесов В.А.

DAŞNAK TERRORIZMI TÜRKISTAN VƏ AZƏRBAYCAN TARIXİNDƏ
XÜLASƏ

Məqalədə bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra qaldırılan "erməni məsələsi"ndən, RSFSR-in əvvəllər Rusiya imperiyasının davamı kimi çıxış edərək "Türkiyə Ermənistanı" yaratmaq və Moskvanın "Qars" planlarından və s. məsələlərdən bəhs olunur.

THE DASHNAK TERRORISM IN THE HISTORY OF TURKESTAN AND AZERBAIJAN
RESUME

The article deals with the "Armenian problem", raised after the Bolsheviks came to power, plans of the RSFSR to create "Turkish Armenia" as the Russian Empire did before, "Kars" plan of Moscow and other issues.

Муроджон РАХМАТОВ
преподаватель, докторант Навоийского государственного педагогического института
Узбекистан, г.Навои

ВЗГЛЯДЫ ТУРАРА РЫСКУЛОВА НА ГЕНОЦИД, СОВЕРШЕННЫЙ ДАШНАКАМИ И НА ГОЛОД В ТУРКЕСТАНСКОЙ АССР

Key words: economic policy, famine, fight against hunger, dashnaks, Armenian "Dashnaktsutyun" party, Muslim bureau, cannibalism, orders, basmachism, Bolsheviks, Fergana, Soviet power.

Ключевые слова: Экономическая политика, голод, борьба с голодом, дашнаки, армянская партия «Дашнакцутюн», Мусульманское бюро, каннибализм, приказы, басмачество, большевики, Фергана, советская власть.

Экономическая политика советского правительства и большевиков, направленная на уничтожение частной собственности, на усиление социалистической государственной собственности во всех областях хозяйственной жизни, на централизацию правительства в народное хозяйство, а также на ведение дел методами административных приказов вместо экономических методов, еще больше усилила голод и разруху в Туркестане.

Экстремистически настроенные правители Туркестанского края стремились более резкими мерами и быстрыми темпами чем Центр осуществить экономическую политику большевистской партии. Начиная с середины 1918 года изменения, проводимые большевиками, приобрели более твердый и широкомасштабный характер из-за вспыхнувшей гражданской войны и иностранной военной интервенции в России. Насильственный приход к власти большевиков, искусственное остановление государства от демократического пути развития, своеволие и насилие, установленные большевиками, опыт, направленный против народа, начавшийся для построения социализма административными мерами – все это привело к массовому недовольствию именно русского и других народов по отношению к советскому режиму. В эту войну также были привлечены множество миллионов россиян и колониальные края.

Турар Рыскулов, председатель Мусульманского бюро Туркестанского края, в своем докладе на III краевом съезде Туркестанской Компартии 6 июня 1919 года говорил следующее: «В Фергане нет советского правительства, оно есть только в городах с русским населением. В мусульманских кишлаках нет советского правительства, в тех местах господствуют правила времен Николая, туда прибыли вместо руководителей пристава и волости комиссар и группа разбойников» (1, с.99).

Т.Рыскулов в своем докладе также раскрывает весь ужас духовного облика коммунистов, работавших за маской "правительства партии". Указывается, что мусульмане расстреливаются без никакой вины, что сами советы делают их "нацистами" и "разбойниками". Таким образом описывается национальным коммунистом Т.Рыскуловым следствия правления большевиков за короткий срок после установления советской власти в Туркестане. Это было также одной из основных причин поддержания местным населением Туркестана борцов за независимость, которые восстали против власти "большевиков – красных коммунистов" – советской власти (2. с.36).

Известный государственный деятель Турар Рыскулов в своей книге «Революция и коренное население Туркестана» следующим образом описывает несправедливое и жестокое отношение дашнаков к местному населению Ферганы:

«Что делали Дашнаки в Фергане. Возникновение басмачества. Факты из деяний дашнаков. В пылу подавления восстания в течение 9 дней в Коканде творились и разные грабежи. Весьма рассчетливые дашнаки решили сразу нажать «деньгу», и город подвергся весьма тщательной «чистке». В наше время чуда не бывает, но революция опрокидывает это установившееся убеждение на каждом шагу. Так, в Коканде после прихода дашнаков все бакалейщики, виноторговцы, парикмахеры, мясники и другие торговые слои армян тоже оказались

ярыми «революционерами» и, влившись в отряд, приступили к разгрому города. Разгромлены были все магазины, все, что было возможно, свезено в склады, остальное было сожжено. Происходили массовые убийства. После этих событий народ, действительно, поверил автономистам, что «большевики» - насильники, безбожники, противники мусульман, и т.д.

Однако, басмачи не унимались. Одном из наиболее удачных нападений басмачами было совершено на Андижан, когда ими было забрано 70 винтовок и несколько тысяч патрон. Гарнизон из тех же дашнаков обвинил в этом злодействе весь старый город, был созван гарнизонный митинг и решено было произвести в нем обыск. Обыск продолжался целую неделю, сопровождавшийся грабежом, убийствами и изнасилованием. После этого обыска из старо-городского населения многие ушли к басмачам.

Зато выехавший через несколько дней отряд дашнаков в 170 человек был окружен басмачами и населением и поголовно уничтожен. Началось обвинение населения в поддержке и сочувствии к басмачеству. В ответ за убийство 170 дашнаков был снаряжен новый отряд в количестве 250 человек, который во главе с председателем Угоркома Салаевым напал на Коканд-кишлак и сжег его до тла. Бежавшее население кишлака преследовалось на протяжение 20 верст и поголовно уничтожалось. Другой отряд встретился с басмачами около кишлака Сузак, куда последние скрылись. Сузак был окружен и обстрелян. Население вышло и укрылось в русло реки, где оно, взятое под пулеметный огонь, было целиком уничтожено, потом целый месяц трупы их растаскивались собаками. Третий отряд, возглавляемый месяц трупы их растаскивались собаками. Третий отряд, возглавляемый самим Коноваловым, потом командующим группою, направился на Базар-Курган, где по сведениям имел в виду встретить басмачей; дорогой этот отряд старался принимать меры о гарантировании несообщения о егод движении. Под Базар-Курганом (кишлак) они, действительно, встретили басмачей, которые и укрепились в нем, Выдержав суточный бой, басмачи незаметно убрались. Коновалов, уезжая из Базар-Кургана, поручил соседнему русскому поселку (Никольское) очистить Базар Курган от басмачей. Кулаки Никольского поселка «очищали» Базар-Курган от басмачей в течение 23 дней. Сначала просто грабили, потом стали убивать затем просто истреблять всех без разбора. Мужчин убивали за то, что мол, поддерживают басмачей, детей за то, что они через несколько лет могут стать басмачами. Три раза они мирились, и, когда разбежавшееся население собиралось, крестьяне опять нападали и опять истребляли. Наконец, стали приглашать население для похорон убитых, которые гнили и распространяли кругом зловоние. И в последний раз, когда собравшееся население убирало трупы и исполняло свой религиозный долг (сидело вокруг могил), крестьяне, снова напали и залпами уничтожали молящихся. Надо полагать, что история с Базар-Курганом подняла престиж крестьян в глазах командования. Немедленно все крестьяне были вооружены, в Джаляль-Абаде был созван штаб крестьянской армии, и в Фергане началось то же самое, что происходило в Семиречьи в 1916 г. (в результате, как известно, кулаки Джаляль-Абада устроили потом восстание против Советской власти.) Такие действия дашнаков, кулачества и неумелых Советских деятелей, о чем можно было еще много фактов привести, конечно увеличили ряды басмачества» (3, с.107-108).

Чрезвычайная Комиссия Центрального Исполнительного Комитета Туркестанской Республики Советской Социалистической Федерации в своих приказах № 35 и № 36 от 26 – 27 мая 1919 года следующим образом описывает жестокую деятельность дашнаков в Фергане: «Армянская партия Дашнакцутюн, хотя и заявила, что она поддерживает Советскую Власть, но в своем составе она объединяет большинство буржуазного и нетрудового населения, которое не может добровольно защищать пролетарскую революцию.

Практика жизни в этом нас убеждает: английские войска смогли занять гор. Баку только по приглашению и при содействии партии Дашнакцутюн, в Закаспийских рядах наших врагов были тоже ее представители. Наконец, здесь в Фергане отряды партии проявили национальную нетерпимость к местному населению, чем в значительной степени способствовала развитию широкого разбойничьего движения начинавшего выливаться в форму движения против Советской Власти.

Стремясь водворить спокойствие среди населения Ферганы и исходя из вышеприведенных оснований, Чрезвычайная Комиссия Центрального Исполнительного Комитета Туркес-

танской Советской Республики сим предписывает Командующему войсками Ферганского фронта предложить армянскому населению, за исключением зачисленных в ряды Красной Армии, в течение трех часов по объявлении сего приказа сдать имеющееся у него оружие как огнестрельное, так и холодное и огнестрельные припасы…

Чрезвычайная Комиссия Центрального Исполнительного Комитета Туркестанской Республики своим приказом от 26 сего мая за № 35 предложила всем членам партии Дашнакцутюн, а также армянскому населению, за исключением состоявших в рядах Красной Армии, на основании мотивов, изложенных в названной приказе, сдать все имеющееся у них огнестрельное и холодное оружие.

Отдавая приказ, Комиссия глубоко верила, что армянское население трезво отнесется на ее требования и, не тая, сдаст все оружие.»(4, с.104-105).

На 3-ем съезде коммунистов Туркестана (6 июня 1919 года) во время прослушки специально составленного отчета комиссии о "Ферганском вопросе" было прочтено письмо одного мусульманского коммуниста. В книге Т.Рыскулова "Революция и коренное население Туркестана" приведен полный текст данного письма. В письме четко раскрыты шовинистическая политика, проводимая советской властью в Туркестане, и нападения красной армии следующим образом: "На нас – несчастных мусульман как и смотрели во времена кровопийца – Николая как на животного, так и смотрят и в период пролетарской власти... И сейчас мы живем в темноте, погибаем голодными, голыми, униженными как собаки. Кто в этом виноват? Например, у одного бедняка есть одна лошадь и арба, он кормит свою семью, работая извозчиком, к нему вторгается один красноармеец, забирает у него бесплатно ту самую лошадь, которая кормит семью, и даже не задумывается о том, за что теперь семья будет проживать. Неужели это указано в программе партии... Они взяли под свою защиту только своих русских, их хорошо кормили, одевали, наряжали их дома чужими шелковыми тканями и драгоценностями. А что дали нам – мусульманам? Они покормили нас? Нет. Одели? Нет. Если бы одели, ходили бы бедняки босиком, если бы кормили, умерли бы тысячи – десятки тысяч людей от голода? Что осталось в наших домах? Остались всего лишь растрепанные одеяла, и больше ничего..."(5, с. 101).

К этому времени проблема продовольствия стала одной из самых острых проблем Туркестанской АССР. Большевики приняли строгие меры для отбирания зерна и других продовольственных продуктов от рук местного населения, в январе 1918 года открылся продовольственный отдел при СНК Туркестана и получил большие полномочия (6, с.568). Как известно, 9 мая 1918 года в РСФСР была внедрена продовольственная диктатура. Этот вопрос осуществился со строгостью даже в самом Центре. А в Туркестане 15 июня 1918 года образована краевая продовольственная директория, состоявшая из трёх человек (7, с.273).

Голод, начавшийся в Туркестане зимой 1917 года, все больше усиливался в результате жестокой политики большевистского режима. 20 ноября 1918 года в Туркестанской Республике была создана Центральная комиссия борьбы против голода. Как писал председатель комиссии Т.Рыскулов, "... на самом деле нужно было спасать миллионы умирающих нищих и детей на улицах, возле арыков и в селах, правительство того времени смотрело на это свысока (например, для 1 млн голодающего населения было отделено всего 5 миллионов рублей)... " (8, с.4-15).

Как известно, голод в Фергане начался с зимы 1917-1918 годов. Этот голод достиг своего пика в особенности в 1921-1923 годах. Самой большой потерей в результате этого голода стали дети. В этот период города и части старого города долины были полны голодающими людьми. Одна их часть тесно расположилась в мечетях и на кладбищах, а также на улицах. Улицы сел и города были наполнены трупами десятков и сотен людей, умерших от голода, и это было ужасной картиной. Например, в 1922 году один из представителей села сообщил комиссии по завершению следствий голода в Ферганской долине о том, что пока он дошел до станции, он увидел по дороге в 30 верста 17 только что умерших трупов с одеялами, подушками и кетменями в руках (9, с.19-20). Эти несчастные, скорее всего, взяли свои последние бытовые предметы и оправились на рынок, чтобы обменять их на хлеб, однако погибли из-за голода по дороге (10, с.130-131).

На XIII областном съезде Советов Ферганы председатель областного революционного комитета выразился про голод в долине следующим образом: "Голод в 1917 – 1918 годах оказал большое влияние на упадок хозяйства Ферганской долины... Лишь только в Кокандском и Маргеланском уездах в результате голода в 1917-1923 годах умерли пол миллиона человек" (11, с.199-202). Архивные документы свидетельствуют, что в Ферганской долине в 1917-1923 годах умерли из-за голода миллион или даже больше миллиона людей (12, с.201).

Ужасный голод в Туркестанской республике также широко распространился и в других ее областях. Например, 70% населения Джизакского уезда Самаркандской области погибло от голода (13, с. 85). В других уездах положение было таким же. А в самом Самаркандском уезде погибли 70 тысяч человек в результате голода (14, с.88).

Т.Рыскулов в VII чрезвычайном съезде Советов Туркестана (март 1919 года) говорил об угрозе исчезновения целой нации, в его словах выражалась сильная боль. Голод настолько усилился, что произошли случаи питания человеческим мясом (каннибализм), ранее не встречавшиеся в истории края. Как пишется в журнале «Народное хозяйство Туркестана», Т.Рыскулов докладывает об этом очень печально(15, с.13). Т.Рыскулов писал, что голод унес за собой половину населения республики, то есть 2,5 млн. человек. Об этом также писал комиссар продовольствия Туркестана, большевик В.Ляпин, что «Голод в Средней Руси ничто по сравнению с ужасами в Туркестане» (16, с. 7).

Турар Рыскулов в своем докладе "Голод в Туркестане" следующим образом показывает голод и борьбу с ним: «Сухой, безводный 1917 г., с полным отсутствием подножного корма, с повсеместным неурожаем хлебов, и суровая продолжительная зима вызвали беспощадное вымирание. Следствием всего этого является царь-голод и его неизменный спутник – болезнь. Беспощадная смерть начала немилосердно косить бедноту, унося местами целые семьи. По данным с мест, убыль людей от голода и болезней доходит в разных районах от 25 до 50%. Скот же сохранился не более как в 1/10 части.

Если до последнего времени жертвой были главным образом скотоводы-киргизы и жители гор и предгорий, то наступающая зима ту же участь готовит и земледельческому сартовскому населению, и уже имеются сведения о начавшемся вымирании от голода в некоторых местностях Самаркандской области, в Ходжентском и Катта-Курганском уезде. Эта же участь ждет и русское сельское беднейшее население, и из Аулиэатинского уезда имеются уже сведения о том, что там начался голод среди крестьянской бедноты.

При всем этом, нуждающиеся в помощи совершенно забыты в вопросе оказания им продовольственной поддержки.

… В заключение т. Рыскулов предлагает, для планомерного согласования выполнения всей грандиозной задачи борьбы с народным бедствием – голодом, создать особую междуведомственную Комиссию, с участием в ней представителей всех Комиссариатов, которую назвать «Центральной Комиссией по борьбе с голодом», во главе которой должен стоять комиссар, выборный член ЦИКа, и при нем особая коллегия из представителей Комиссариатов: Здравоохранения, Продовольствия, Труда, Социального Обеспечения, Земледелия, Совета Народного Хозяйства, Финансов, Путей сообщения, Национальных и Внутренних дел, Народного образования, Директории по топливу и Государственного контроля. Комиссия эта вполне должна быть вполне самостоятельной, с широкими правами до реквизиции и самостоятельных заготовок продовольствия, топлива и разного рода предметов производства включительно. Ей должно принадлежать право кооптации в коллегию нужных лиц со стороны и приглашение специалистов, а также представителей от населения местностей, наиболее пострадавших от голода. Денежными источниками для К-ии должны быть: правительственная помощь, с отпуском аванса на первое время 25 миллион рублей.» (17, с.35-36).

Голод охватил всю территорию Туркестанской Республики и делает свое ужасное дело. Чтобы остановить победное шествие голодной смерти, нужны героические, чрезвычайные мероприятия, о которых и сделан был доклад председателем Центральной Комиссии по борьбе с голодом *Т. Рыскуловым* на одном из последних заседаний Центрального Исполнительного Комитета Республики Туркестан:

«Докладчик заявил, что число голодающих в настоящее время в Туркестанской Республике возросло до 1 миллиона человек. В этом отношении Республика переживает самое критическое положение, и необходимо принять героические меры.

В уездах, где назначены уполномоченные, работа началась, и для голодающих открыты питательные пункты. Из разных мест стали поступать телеграммы с требованием денег и, если эти требования оставлять без удовлетворения, то остается ликвидировать начатое дело.

Центральной Комиссии по борьбе с голодом приходится работать в тяжелых условиях, т.к. время уже упущено, продукты с каждым днем дорожают, и надежды, возлагавшиеся на продовольственную директорию, не оправдались, а спекулянты и богачи, попрятав товары, продовольствие в предметы первой необходимости, помогать беднякам не желают. В старом городе Ташкенте, где сейчас начитывается 26 000 голодающих, имеется гнездо спекулянтов и миллионеров, которое необходимо разорить, для чего Центральная Комиссия предлагает организовать из голодающих мощные коммуны, которые в будущем явятся оплотом революции.

Задача Центральной Комиссии одеть и обуть голодающих, развить среди них кустарные работы и открыть мастерские. Сначала голодающие будут снабжать только себя, а затем Республику. Так как большинство голодающих кочевое население, конечно они займутся земледельческими работами и скотоводством и в дальнейшем они не будут являться бременем для Республики. Организованные бедняки помогут нам разыскать все спрятанные товары, так как только они знают, где лежат и закрыты на миллионы рублей необходимые товары и предметы первой необходимости и, если они до сих пор этого не делали, то только по тому, что боялись того, что все до сих пор реквизированное уходило мимо них. Кроме того, для спасения положения необходимо обложить имущий класс и разрешить вопрос о детских колониях и приютах, так как необходимо спасти молодое поколение, погибающее от голода.

Далее докладчик указывает, что в деле борьбы с голодом местный Ташкентский Исполком не оказывает никакого содействия, уездный исполком тоже ничего не делает, а в районных исполкомах сидит половина противников бедноты.

В числе главных мероприятий по борьбе с голодом Центральная Комиссия наметила 10 процентное обложение имущего класса без различия национальностей и передачу детских приютов и колоний в ведение Центральной Комиссии по борьбе с голодом.

В заключение постановлено с обложением буржуазии в пользу голодающих республики принципиально согласиться, но детальную разработку обложения передать в президиум СНК.

Заботу о создании приютов и колоний для детей голодающих передать Центральной Комиссии по борьбе с голодом и Комиссариату социального обеспечения, а в дальнейшем приютами и колониями должна ведать Центральная Комиссия по борьбе с голодом»(18, с.38-39).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Рыскулов Т.* Революция и коренного население Туркестана. Часть I. 1917 – 1919 гг. – Ташкент: Узбекгосиздат, 1925. – С. 99.
2. *Ражабов Қ.* Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918 – 1924 й.). –Тошкент: "Yangi nashr", 2015. – Б. 36.
3. *Рыскулов Т.* Революция и коренное население Туркестана. (Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). С предисловием автора. Часть I. 1917 – 1919. –Ташкент: Узбекское Государственное Издательство, 1925. –С. 107 – 108.
4. *Рыскулов Т.* Революция и коренное население Туркестана. –С. 104 – 105.
5. *Рыскулов Т.* Революция и коренное население Туркестана. Часть I. 1917-19 г. –Ташкент: Узгиз, 1925. – С.101.
6. Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. –Ташкент: «Фан». 1967. –С.568.
7. ЦГА Узбекистана, ф.25, оп.1, д.6, л.273.
8. ЦГА Узбекистана, ф.86, оп.1, д.1525, л.4 – 15.
9. *Раджабов К.К.* Истиқлолчилик ҳаракати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918 – 1924 гг.) Автореф. дисс. … канд. ист. наук. – Ташкент, 1995. – С. 19-20.
10. *Ражабов Қ.* Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари. –С. 130 – 131.
11. ЦГА Узбекистана, ф.17, оп.1, д.108, л.199-202.

12. ЦГА Узбекистана, ф.17, оп.1, д.947, л.201.
13. ЦГА Узбекистана, ф.17, оп.1, д.17, л.85.
14. ЦГА Узбекистана, ф.17, оп.1, д.17, л.88.
15. "Народное хозяйство Туркестана" (Ташкент). № 2. 6 апреля 1919 г. – С.13.
16. *Семенюта В.* Очарчилик // "Фан ва турмуш" (Ташкент). 1991. №11. - Б. 7.
17. *Рыскулов Т.* Революция и коренное население Туркестана. Часть I. 1917-19 г. –Ташкент: Узгиз, 1925. – С.35 – 36.
18. *Рыскулов Т.* Революция и коренное население Туркестана. Часть I. 1917-19 г. –Ташкент: Узгиз, 1925. – С.38 – 39.

TURAR RYSKULOV'S VIEWS ON THE GENOCIDE OF THE DASHNAKS AND THE FAMINE IN THE TURKESTAN ASSR

RESUME

This article contains the views of the well-known statesman and politician Turar Ryskulov about the famine in the Turkestan ASSR and its consequences, as well as the cruelties of the Dashnaks. Based on direct sources, the genocide policy of the Dashnaks, who were members of the Armenian nationalist party "Dashnaktsutyun", was revealed with respect to the Uzbek people in the Ferghana Valley.

Руслан КАРМОВ
Заведующий отделом редких книг
Научной библиотеки КБГУ

ГЕНОЦИД СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАБАРДИНО-БАЛКАРИИ ПОСЛЕ 1917 ГОДА

Açar sözlər: soyqırım, Kabardin-Balkar, təhsil, təhsilli insanlar, məktəblər, dini məktəblər, bolşeviklər
Keywords: Genocide, Kabardino-Balkaria, education, educated people, schools, religious schools, the Bolsheviks
Ключевые слова: геноцид, Кабардино-Балкария, образование, грамотные люди, школы, духовные школы, большевики

Нас десятилетиями убеждали в том, что до 1917 года никакой системы образования в республике не существовало и грамотных людей среди местного населения практически не было. К сожалению, эти стереотипы на сегодня укрепились в мозгах людей настолько, что невозможно им доказать обратное. Мы провели небольшое исследование этого вопроса и результаты нас ошеломили. Удивительно то, что даже изучая опубликованные материалы можно найти полную несостоятельность этих утверждений.

В фундаментальной книге «Кабардинская АССР» изданной в 1946 году, автором раздела «Образование» выступил известный писатель А. П.Кешоков. Описывая состояние уровня образования и грамотных людей в дореволюционной Кабарде, он писал: - «Грамотные люди по всей Кабарде насчитывались единицами[1]». У нас на сегодня нет источников, чтобы выявить процент людей знающих русскую грамоту, но известно, что просветитель Кази Атажукин еще в 1870 году писал, что почти все жители Кабарды знают арабскую грамоту, включая и женщин. Возникает законный вопрос – Куда же они все делись? Или грамотными нельзя считать людей не знающих русскую грамоту?

Вторая цитата: - «Впервые в истории кабардинцы начинают обучать детей в 1820 году, когда в крепости Нальчик была открыта аманатская школа. В которой учились грязные и оборванные дети. … Преподавание русского и турецкого языков и арифметики[2]». Если обучение первых учеников началось еще в 1820-м году неужели с тех пор русской грамоте обучились только единицы?

Следующая фраза, которая была не очень корректно сформулирована «В 1866 году в Нальчике организованы курсы учителей начальных школ сельской местности». Был завуалирован тот факт, что эта школа была для обученияалфавиту, созданному именно для кабардинского языка.

- «В 1913 году в Кабарде было 13 школ и 65 медресе. Среди кабардинцев процент грамотных составлял 1,9 … в число грамотных входили также люди, которые обучались чтению Корана и их грамотность не имела никакого культурного значения»Отметим только то, что в духовной школе первой ступени дети обучались шесть лет и говорить, что за шесть лет они могли только читать наизусть Коран по крайней мере некорректно.

Конечно обидно, что это писал человек отец которого получил высшее духовное образование в Каире, но можно понять чистых душой людей, воспитанных в советское время и отравленных пропагандой. Им иногда приходилось кривить душой в силу объективных и субъективных причин.

Эта же мысль прослеживается в статье «Печать советской Кабардино-Балкарии» написанной Кабановым А. С. «В дореволюционное время кабардинский народ, не имевший своей письменности и насчитывавший всвоем составе всего лишь около двух процентов грамотных,

[1]Кабардинская АССР. 1946 год. С. 196
[2]Там же. Стр. 197

не знал что такое книга, газета[1]». В опровержение этого тезиса мы приведем цитату из сборника «За власть Советов» - За годы гражданской войны имущество Муртазовскогоодноклассного училища «книги, журналы и другие принадлежности, расхищены и сожжены»[2]. То есть в одном из сельских школ были книги и журналы не говоря уже о газетах.

Кроме этого мы считаем необходимым привести здесь цитату из статьи «Народное образование» Министра образования КБАССР Б. Х. Балкарова опубликованную в 1957 году. Он пишет – «В 1912 году в Кабарде было 40 государственных и две частные школы. В 1914 году 67 школ. В них обучалось по 30-40 учеников»[3] То есть в количестве русских, светских школ расхождение налицо.

Следующая цитата вообще шокирует - «Наряду с светскими школами в Кабарде существовали многочисленные духовные учебные заведения: мектебы и медресе, мечетские школы и церковно-приходские училища. В отдельных случаях количество духовных школ в селениях доходило до 4-5. В 1915 году в Кабарде насчитывалось мектебе-1, медресе-92, мечетских школ-4, церковно-приходских училищ-8[4]». Если подсчитать общее количество школ в дореволюционной Кабардино-Балкарии, то всего получается 172 школы. И давайте сравним, что через шесть лет по самым лучшим отчетам в 1921 году в республике была 61 школа. А вот фраза Калмыкова, сказанная им в 1925 году, которая ярко характеризует качество этих школ - «Вам придется поступать проще принимать меньше дворянских и княжеских детей, больше крестьянских детей. Если вопрос станет так, что крестьяне не пошлют своих детей, лучше оставить школу пустой, но не принимать туда дворянских детей, не принимать совершенно, и пусть учителя сидят там и начнут хотя бы с 5-10 учеников, медленно так, но мы наберем учеников. Такую работу учитель должен проводить в селении»

- «В 1921 году в Кабарде насчитывалось 65 школ, а в 1922 году учеников было 4 000» Возможно это и правдивые цифры, но здесь нам хотелось бы привести цитату из речи Руководителя Кабардино-Балкарии Бетала Калмыкова, которую он произнес на съезде учителей в 1925 году - ««Дальше товарищи. Я уверен, вы встретите ряд препятствий в области медресе, так и со стороны определенного духовенства, на которых мы давно обратили известное внимание, против которых мы имеем определенный план борьбы. И чем скорей мы освободим свою массу от нелепой зависимости, тем больше мы дела сделаем, тем скорей народ культурным будет, а потому необходимо еще год, два три, в нашей школе крепко держаться классового принципа, этот принцип надо вложить во все школы, чтобы ни один дворянин ни один князь, а исключительно беднота и середнота учились.» То есть учиться имели право не все, а именно по сословному принципу и кроме этого искореняли духовные школы.

Несмотря на это - «На 1 января 1926 года в Кабарде и Балкарии еще оставалось 10 школ медресе, в каждой по 10 мальчиков и около 100 низших арабских школ в которых обучалось 1000 детей[5]» То есть несмотря на борьбу еще училось в «загнивающих» школах много детей и не факт, что эти цифры не занижены. Мы знаем, что под страхом ареста еще долго обучались в семьях арабскому языку.

И в конце еще одна цитата из речи большевистского лидера, Калмыкова - «Возьмем хотя бы Катханова он в медресе своего сына учит? Он не только русский язык, но и немецкий и французский заставляет своего сына учить. Если он говорит, что без религии жить не может, то почему своего сына он в медресе не держит почему он другим детям советует учить арабский язык». Эта фраза показательна тем, что показывает, отношение людей, получивших образование до революции к тому как оно должно выглядеть в цивилизованном обществе. То есть представители старой интеллигенции считали, что их дети должны знать не только

[1] Там же. Стр. 583
[2] За власть Советов. Нальчик. 1957 год. Сборник документов. С. 331
[3] Кабардинская АССР. 1946 год. Стр. 508
[4] Там же. Стр. 509
[5] Переход к социализму народов Кабардино-Балкарии. Х. М. Бербеков. Нальчик. 1963 г. // Газета Социалистическая Кабардино-Балкария 23 мая 1937 год.

арабский и русский, но и французский и немецкий. Лакмусовой же бумажкой, которая отражает качество образования в Кабардино-Балкарии до 1917 года является то, что в 1918 году из дома обычного жителя селения было ограблено большевиками 80 книг на разных языках.

Исходя даже из этих поверхностных фактов, мы можем сказать с полной ответственностью, что после октябрьских событий геноциду подверглись не только люди, но и сложившаяся система образования, которая приносила неплохие результаты.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Атажукин К. М. «Попытки введения кабардинской письменности». Газета «Терские ведомости». Владикавказ. 14 февраля1870 г.
2. Газета «Социалистическая Кабардино-Балкария». 23 мая 1937 год.
3. Кабардинская АССР. 1946 год.
4. Переход к социализму народов Кабардино-Балкарии. Х. М. Бербеков. Нальчик. 1963.
5. За власть Советов. Нальчик. 1957.

THE GENOCIDE OF THE EDUCATION SYSTEM IN KABARDINO-BALKARIA AFTER 1917

SUMMARY

The article examines the unknown pages of the history of the destruction of the existing education system after the change of power in 1917. In her attempt to look at the events which took place in Kabardino-Balkaria, from a new perspective breaking ingrained stereotypes. This view helps to assess sensibly and the entire administrative machinery of the Soviet power, which not only take away the existing, but it is eradicated from the memory of the people.

К.и.н. **Руслан ДЖАМБУЛАТОВ**
Махачкала

АЗЕРБАЙДЖАН И СЕВЕРНЫЙ КАВКАЗ СКВОЗЬ ПРИЗМУ СОБЫТИЙ 1918 ГОДА

Açar sözlər: Vladikavkaz dəmir yolu, Dağıstan ruhaniləri, "Qars" və "Ardahan"- döyüş gəmilərinin, XI Qızıl Ordu.
Key words: Vladikavkaz railroad, Dagestan clergy, Kars and Ardagan warships, XI Red Army
Ключевых слова: Владикавказская железная дорога, Дагестанское духовенство, военные корабли «Карс» и «Ардаган», XI-я Красная армия

История событий революции и гражданской войны, в пределах бывшей Российской империи, явились противоречивой и одной из самых трагических и кровавых страниц в жизни народа, раны которой до сих пор будоражат умы и сердца людей, а память о них сохранится ещё многие годы.

В течение трёх дней с 18 по 21 марта 1918 года в городе Баку произошли вооружённые столкновения, которые сопровождались резнёй между армянами и азербайджанцами. Из воспоминаний свидетеля тех событий Б. Баикова, «в городе был буквально ад… «дашнакцакане» повели наступление на татарские позиции; к ним примкнули и армяне-солдаты, томившиеся уже несколько месяцев в городе и не имевшие возможности, по указанным выше причинам, добраться к себе домой… большевистско-татарское столкновение начало приобретать характер национального столкновения, причём против татар, кроме большевиков, выступали всё большие массы армян. Огонь судовой артиллерии становился всё сильнее и разрушительнее: артиллерия большевиков била на выбор; один за другим сносились здания, особенно дорогие в глазах мусульман: большая мечеть Джума, дом мусульманского благотворительного общества, редакция и типография старейшей газеты «Каспий» (татарофильской, но выходившей на русском языке), дома богачей татар. Начались пожары. Положение татар всё ухудшалось, и наконец, они дрогнули: начался массовый исход татар из города в окрестности. Несчастное население татарских частей города, бросая имущество на произвол судьбы, спешило уйти из-под убийственного огня артиллерии и пулемётов и скрыться где-нибудь в окрестностях»[1]. В результате этой трагедии погибло, по разным данным, до 15000 человек.

Последствием конфликта явилось полное прекращение подвоза продовольственных грузов в город Баку по Владикавказской железной дороге. В условиях тяжелой и напряжённой обстановки, Бакинский Совдеп сформировал продовольственную директорию. «В середине марта к г. Порт-Петровску подошли два товарных поезда, имеющие в своём составе 80 вагонов муки, пшеницы, картофеля и прочих продуктов. Маршрутные поезда, отправленные с Северного Кавказа, были задержаны в Петровске, откуда Дагестанское правительство не пропустило их в Баку. Ввиду угрозы разгрузки этого товара для петровского правительства, поезда эти были отодвинуты за Хасав-Юрт...»[2].

Отметим, что по железной дороге от Прохладной до Червлённой, на тот момент, было сосредоточено много продовольственных грузов для Баку и Астрахани[3].

В это время в Темир-Хан-Шуре стало известно о бакинской резне. Дагестанское духовенство во главе с Н. Гоцинским, выражая чувство религиозной солидарности, призвало народ к газавату против большевиков, допустивших бесчинства против мусульманского населения Баку. Как отмечает исследователь И. Сулаев, «по призыву Муфтия (Н. Гоцинского – Авт.) на газават против большевиков в 1918 году выступило до 10 тысяч горцев. Только в селении Дылым, в течение нескольких дней, собралось от 3 до 4 тысяч его последователей. Во главе конного полка и добровольцев, направляющихся на помощь бакинским мусульманам, был послан полковник М. Джафаров»4.

В результате под Хырдаланом (севернее Баку - Авт.) произошли столкновения с бакинскими большевиками, где дагестанцы потерпели поражение. Эти события произошли в первых числах апреля 1918 года.

Следует отметить, что эти же события стали одним из решающих факторов формального повода для военного продвижения большевиков в Дагестан. В целях восстановления транспортной связи с центральной Россией и ликвидации затруднений в продовольственном снабжении Баку, 20 апреля 1918 года в 4 часа дня, после длительной бомбардировки с крейсера «Ардаган», город Петровск был занят советскими войсками[5].

В этот же день всё продовольствие на складах Петровска было реквизировано и направлено в город Баку[6].

Вот, что об этих событиях писала на своих страницах газета «Известия Кизлярского Совдепа» от 1 мая 1918 года: «7 апреля город Петровск взят революционными войсками города Баку при участии 36 Туркестанского полка. Дагестанцы были разбиты в течение трех часов и бежали, потеряв убитыми 350 человек. С нашей стороны погибли 3 и ранены 14 человек. Дагестанцы побросали все имеющееся у них оружие. Имам Нажмуддин успел скрыться»[7].

«В связи с событиями 5-7 апреля в Темир-Хан-Шуре собрался областной съезд, на котором по слухам получился раскол, а 8 апреля были получены сведения, что в Темир-Хан-Шуре произошёл бой между сторонниками большевиков (Коркмасов и Дахадаев) с нажмуддиновцами. После установления Советской власти в городе Петровске 36 Туркестанский полк решил выйти из Петровска и, соединившись с казаками, направился на участок Хасав-Юрт – Червлённая. После ухода 36 Туркестанского полка в городе Петровске поднялась паника, усиливаемая разными вздорными и провокационными слухами, что и сами красногвардейцы думают бежать, а после этого придут татары и всех вырежут и т.д. В настоящее время в городе Петровске спокойно. 14 апреля в Петровск пришли 6 пароходов из Астрахани с революционными войсками и готовится поход на Темир-Хан-Шуру»[8].

15 апреля 1918 года выделенный под командой Ляхова татарский отряд астраханцев занял Шуру[9]. После нескольких ожесточенных столкновений между религиозно-буржуазными силами под руководством Нажмуддина Гоцинского, Нухбека Тарковского и социалистической группой, возглавляемой Джалалом Коркмасовым и Махачём Дахадаевым, которую поддержала военная сила «красных» Баку и Астрахани, 2 мая 1918 года на части бывшей Дагестанской области была установлена Советская власть.

После утверждения Советской власти в Дагестане большевики пытались установить контроль над железной дорогой в Хасав-Юртовском округе и в Чечне. В некоторых из ближайших от железной дороги аулах, таких как Эндирей, Темир-Аул, Бота-Юрт, были образованы Советы.

В начале июня 1918 года Н. Гоцинский, после поражения под Петровском и Темир-Хан-Шурой, со своими отрядами отступил частью в горы и в Хасав-Юртовский округ. Здесь ему удалось мобилизовать для борьбы с большевиками около 1600 человек[10].

9 мая 1918 года Бакинский СНК сообщал в Москву, что «военные действия идут всё время с переменным успехом. Порт-Петровск взят соединёнными отрядами Баку и Астрахани. Взята и Темир-Хан-Шура, отправлены также войска восстанавливать дорогу из Петровска на Северный Кавказ»[11].

Из доклада начальника Бакинского отряда Казарова и чрезвычайного комиссара Дагестанской области Нанейшвили о положении на железной дороге Петровск – Червленная, от 30 мая 1918 года, следовало, что отряд выступил из Баку 12 мая. Начиная от Петровска до Хасав-Юрта, железнодорожный путь был разрушен: разобраны рельсы и сожжены деревянные мосты. Далее от Хасав-Юрта до Гудермеса картина разрушений была другой. Здесь рельсы были не просто разобраны, но и расхищены жителями ближайших аулов. Далее, ближе к Гудермесу, были срублены телеграфные столбы, провода увезены и потому телеграфную сеть невозможно было восстановить. Сторожевые железнодорожные дома тоже были разрушены, причём с большой жестокостью. От Истису до Гудермеса, и дальше путь был полностью уничтожен, Сунженский мост сильно поврежден. Проехав Истису и остановившись в четырёх верстах от Гудермеса, отряд был обстрелян. «Выяснилось, что мы находимся в мешке и весь горный хребет занят десятками тысяч чеченцев. На близко подходящих к полотну отрогах ими

установлена артиллерия и в Гудермесе имеются большие силы противника с артиллерией», – доносили Казаров и Нанейшвили[12].

На страницах газеты «Известия Кизлярского Совдепа» мы обнаруживаем следующее описание этого похода: «Сильный отряд рабочих Баку идёт к Грозному и восстанавливает железнодорожное сообщение, необходимое им для подвоза хлеба. Отряд дошёл уже до Кади-Юрта. По пути этим отрядом были уничтожены шесть кумыцких и чеченских аулов, в том числе Кади-Юрт и Баташево*. Народный совет отправил две комиссии (к отряду и в Чечню) для выяснения причин и ликвидации конфликтов и столкновений. Жители селения Брагуны заявили о готовности способствовать восстановлению дороги»[13].

Как вспоминал участник этих событий Гамид Далгат, «после повторного прихода большевиков в Петровск-Порт и поражения здесь «чалмоносной» армии Гоцинского, бежавшей в горы, Бакинский отряд полковника Карганова, в подавляющем большинстве своём состоявшем из дашнаков, имея задачу пробиться на Гудермес и Червлённую, занял Петровск-Порт и двинулся на север, но пробиться дальше Хасав-Юрта не сумел и ушёл обратно в Баку. Причина его неудачи: дашнаки – все активные участники мартовских событий в Баку, вдоль железной дороги на Хасав-Юрт начали «безобразничать», расстреливали ни в чём не повинных крестьян, работавших на полях, грабили население и т.д.. В результате, за несколько дней подняли против себя всё местное население и были вытеснены из Хасав-Юрта и Чир-Юрта»[14].

На это же обстоятельство обращал внимание и Н. Самурский: «…Присланные из Баку комиссары мало считались с мнением местных товарищей и наделали крупные стратегические ошибки. Главнейшими из них были слишком прямолинейное проведение российского военного коммунизма и опора на дашнакские отряды меж тем, как последние творили всевозможные насилия над мусульманским населением»[15].

Борьба за влияние и власть между противоборствующими силами продолжала разжигать пламя гражданской войны. К лету 1918 года на Тереке стало назревать недовольство правлением большевиков, тогда как в Дагестане эта власть стала приобретать «политический вес». В связи с чем оппозиция в лице Н. Гоцинского, Н. Тарковского и других развернула в Дагестане позиционные бои по линии р. Самур – Дербент – Карабудахкент – Кизил-яр – Аркас – Чиркей – р. Сулак – Салатау – Хасав-Юрт[16].

Главной задачей Аркасского, Каранайского и Чир-Юртовского фронтов заключалась в том, чтобы ликвидировать советскую власть в Темир-Хан-Шуринском округе. Вместе с тем отряды Узун-Хаджи и Н. Гоцинского действовавшие на Чир-Юртовском направлении, стремились обосноваться в Хасав-Юртовском округе, находившемся между советскими районами Терской области и Дагестана, тем самым держать в своих руках Владикавказскую железную дорогу.

Из Петровска в Москву в адрес Высшего Военного Совета поступали рапорты об успешном продвижении войск Красной армии. Так, от 15 июня 1918 года сообщалось: «...бои у Чир-Юрта развиваются успешно и победоносно для нас. В двенадцати аулах Терской и Дагестанской областей признали Советскую власть и образовали Красную армию числом 600 всадников, которые сражаются в наших рядах. Наши потери ничтожны. Взяты пленные»[17].

В июне 1918 года в районе селения Эндирей Хасав-Юртовского округа вновь произошли позиционные бои. 20 июня 1918 года в селении Карлан-Юрт состоялась встреча делегаций Дагестанского областного Военно-революционного комитета во главе с Дж. Коркмасовым, М. Дахадаевым, Абдул-Басиром Хаджи (представитель Али-Хаджи Акушинского) с представителями кумыкских селений, однако переговоры зашли в тупик и закончились ничем. Столкновения возобновились.

В очередном рапорте из Петровска в Москву 2 июля 1918 года, сообщалось: «Советские войска успешно продвигаются вперёд. Занято селение Кази-Юрт. Имам со своими бандами укрепился в селении Костек»[18].

8 июля 1918 года рапортовалось: «...на хуторе Аграхановка был захвачен пленный, который показал, что за Хасав-Юртом стоит полк Дикой дивизии под командой Али. В ауле

Бота-Юрт одно орудие, в Аксае 6 орудий и полк всадников в 1000 человек под командой Османали»[19].

Успехи большевиков сменялись неудачами. По воспоминаниям участника событий Хизри Джакав Аджиева попытка большевиков захватить Костек закончилась неудачей: «Отрядом командовал Авербух. В результате этого бестолкового наступления мы потеряли около 50 человек убитыми и много раненых, противник потерял 2-х кумыков, 11 чеченцев. После чего у нас самовольно ушли в Петровск 2 роты. Приехал Дахадаев, часть красноармейцев перекинули на другой фронт. Затем Авербух с отрядом ушел в Петровск и в Чир-Юрте остались 9-я рота и одна резервная из петровских жителей. Затем в Чир-Юрт, после взятия Бичераховым Петровска, прибыло много красноармейцев, два или три эшелона. Бросив всё, они ушли к морю по берегу р. Сулак»[20].

В то время как на территории Хасав-Юртовского округа разворачивались боевые действия между большевиками и оппозицией, на Тереке политика большевиков в отношении казачества в середине 1918 года привела к их восстанию, координацию и руководство которым взял на себя Моздокский казачье-крестьянский совет, возглавляемый инженером Г. Бичераховым. Второй съезд Советов Терской области, проходивший в Моздоке с 3 по 6 июля 1918 года, объявил о создании Временного Терского народного правительства. Оно состояло из 8 человек: трех казаков (Букановский, Вертепов и Звягин), четырех представителей городов (Орлов, Семенов, Полюхин и Мерхалев) и одного кумыка (в 1917 году глава Дагестанского Облисполкома – Зубаир Темирханов – Авт.). Просуществовало оно до декабря 1918 года.

Собранная Георгием Бичераховым армия насчитывала 12 тысяч штыков, но отличалась крайне слабой дисциплиной[21].

Основу армии составили казаки восставших Пятигорского и Моздокского отделов, к которым примкнули и казачьи станицы Кизлярского отдела. Захватив Моздок, они блокировали Владикавказ и Грозный[22].

Основные события в Кизлярском отделе в связи с этим восстанием развернулись в августе 1918 года. В результате город Кизляр оказался в блокаде на 70 дней. В это время, в связи с нехваткой продуктовых запасов в городе, большевики устраивали своего рода наезды на соседние станицы, сёла, хутора и экономии, где занимались реквизициями, а то и грабежом.

Вот что об этих событиях писала газета «Известия Кизлярского Совдепа»: «Сегодня четыре месяца, как преступными руководителями казачества нарушена нормальная жизнь Терской Республики. Четыре месяца, как господа Бичераховы, Уручкины и всё «золото-погонное вороньё», в погоне за утерянными в октябрьскую рабоче-крестьянскую революцию паразитическими привилегиями, зажгли пожар гражданской войны. Четыре месяца тому назад преступник и враг народа Рогожин, председатель казачьего комитета Кизлярского отдельского Казачьего совета по воле моздокского Бичерахова сделал подъесаулу Ушинкину распоряжение: «приказываю вам организовать казаков близлежащих к городу станиц, немедленно ликвидировать с ними Кизлярский уездный Совдеп и его Красную армию, а также ликвидировать Бакильский партизанский отряд, займите Брянск и побережье». Тем самым они хотели закрыть последний путь, по которому мог бы голодающий пролетариат Севера получать так нужный ему хлеб. Но приказания Бичерахова и Рогожина оказались неисполнимыми. Кизлярская беднота русской и мусульманской слободок оставили свои хижины, взяли оружие, образовали гранитную революционную стену, о которую разбились все преступные замыслы контрреволюционеров»[23].

Бои произошли 8 и 23 августа, 13 и 14 октября.

В результате военные действия закончились для казачьих сотен неудачей, они понесли потери и отступили от Кизляра[24].

22 сентября в город прибыл «Железный отряд» из Астрахани. Он впоследствии участвовал в разгроме бичераховцев». Больше казаки не пытались брать город Кизляр. Они с нетерпением ждали помощи от полковника Л. Бичерахова[25].

Следует отметить, когда в октябре 1918 года терская контрреволюция стала терпеть поражения, то английский генерал Денстревиль находившийся в Иране, и полковник Лазарь Биче-

рахов приняли чрезвычайные меры с целью оказания ей экстренной помощи. Генерал Денстревиль специально выделил Бичерахову военные корабли «Карс» и «Ардаган», которые внезапным ударом овладели советской морской базой на берегу Каспийского моря в районе Старо-Теречной пристани и произвели высадку казачьего отряда из 1500 человек, направленного из порта Петровск с вооружением и боеприпасами[26].

Об этом Лазарь Бичерахов сообщал своему брату Георгию, что он направил отряд под командой есаула Слесарёва с шестью орудиями, 14 пулемётами, двумя бронеавтомобилями, автоколонной и боеприпасами. Отряд этот состоял из армян и большевиков, которых Бичерахов обезоружил в Петровске. К ним должны были присоединиться 200 конных и 250 пеших казаков из станицы Александрийская[27].

Общее командование над казаками и отрядом Слесарёва взял на себя генерал Мистулов. И как писала газета «Дагестан»: «Но казаки отказались идти в наступление. Отряд Слесарёва ворвался в город. Уже броневик Слесарёва поражал большевиков на улицах города, как вдруг снаряд попал в машину и разбил её. В самом отряде оказалось неблагополучно: большевики отряда отказались поддержать, ворвавшихся в город»[28].

В результате поражения под Кизляром отряд Слесарёва отошёл на 40 вёрст от города и остановился в станице Александрийской. Большевики отряда Слесарёва вошли в соглашение с кизлярскими большевиками и решили сдать им весь отряд. В ночь на 4 ноября, когда отряд Слесарёва нес сторожевую службу, в станицу Копай явились кизлярские большевики и захватили всё имущество и техническое оборудование отряда. Сам Слесарёв едва спасся с двумя сотнями, но потом он был убит[29].

Как явствует из доклада начальника четвёртого участка Хасав-Юртовского округа от 3 декабря 1918 года: «2 декабря в селении Костек мне заявил сотник из казаков станицы Александрийской Кизлярского отдела Филипп Зук, что командира бичераховского отряда есаула Слесарёва с несколькими офицерами, во время переправки через Бакил в районе моего участка, убили. В семи верстах от селения, на участке Мазаева, против кутана Тамаза-Тюбе, были найдены 6 человек (офицеры), которые были наголо раздеты»[30].

Старшина селения Тамаза-Тюбе Муса Адиль сообщил, что «когда прибыли офицеры, ко мне привели их два турецких солдата и чеченец прапорщик Назиров, которые их обезоружили и отобрали деньги, после чего увели их в сельское правление»[31].

9 ноября Временное Народно-Крестьянское правительство покинуло Моздок и с отрядом генерала Колесникова в 2500 человек ушло в Хасав-Юртовский округ и затем в Баку. 16 ноября 1918 года, пал Моздок – центр контрреволюции на Тереке. 8 декабря 1918 года Временное правительство Терской республики сложило с себя полномочия[32].

В это же время Горское правительство заключило с Колесниковым соглашение, о совместных действиях против большевиков. По тому же вопросу Горское правительство вошло в «особое соглашение» и с английским военным командованием[33].

В связи с поражением бичераховского мятежа, определённый интерес у нас вызывает оценка текущей социально-политической обстановки на Северном Кавказе и в Хасав-Юртовском округе, которая была высказана на страницах газеты «Народная Власть» от 14 декабря 1918 года: «Почти вся Терская область очищена от контрреволюционных банд Бичерахова. Стиснутые со всех сторон толпами враждебно настроенных, обманутых ими казаков остатки контрреволюционной «армии», состоящие преимущественно из офицеров (добровольческий отряд) и спасающих свою шкуру членов «Временного правительства» и Казачье-Крестьянского Совета, пробиваются к Петровску, надеясь если не на помощь, то на «благоприятный нейтралитет» западной Чечни»[34].

«Непосредственно к этому уголку контрреволюционной Чечни примыкает полоса Хасав-Юртовского округа, ныне ставшая ставкой кумыкских князей Каплановых и Пензулаеваевых, исполняющих на Кумыкской плоскости роль комиссаров Горского правительства. Длительность существования института князей в плоскостной Кумыкии и возможность насаждения ими своей политики объясняется исключительной малоподвижностью и аполитичностью населения, которое подавлено своими помещиками, богачами, лавочниками и духовенством.

В силу этих причин эта часть Терской области превратилась в один из центров контрреволюционных группировок, находящихся под непосредственным влиянием авантюристов, засевших в Темир-Хан-Шуре и Петровске»[35], - писала газета «Народная Власть».

1 февраля 1919 года, на заседании Горского правительства помощник начальника Хасав-Юртовского округа И. Нестеров сообщал: «в Хасав-Юртовском округе население страдает главным образом от грабежей и разбоев от соседей чеченцев. Большевизмом заражено несколько селений по реке Сулак. В селении Андреево занимались агитацией трое: бывший старшина Хизри, Абдул-Муслим Даутов, Сиражутдин, которые находились в бегах и сейчас возвратились. Особенно себя теперь они не проявляют, но видимо подпольно работают. Другое селение, большевистское Бота-Юрт, в котором пользуется влиянием бывший комиссар, старшина Габий Алхан-Аджиев, затем следует селение Темир-Аул, но особым влиянием оно не пользуется. Только селение Костек не примкнуло к большевизму. С большевизмом было бы легко бороться, но всему этому мешает разбой и грабежи со стороны чеченцев, которые наводнили округ целыми сотнями и грабят даже среди белого дня. Порядок здесь можно восстановить, только уничтожив разбой и грабежи. Доверия к власти пока нет, но можно очень скоро завоевать его, если население увидит твёрдую власть, опирающуюся на вооружённую силу. Одна милиция бороться с этим не в состоянии»[36].

К концу 1918 года со стороны Кубани началось наступление Добровольческой армии Деникина. Обстановка на Северном Кавказе накалялась. Большевиками проводилась всеобщая мобилизация мужского населения Терской области, в возрасте от 18 до 56 лет. Население, даже рабочие, было настроено против большевиков. Дисциплина поддерживалась террором. Наблюдались случаи перехода целых батальонов и полков на сторону добровольцев. Солдаты были крайне недовольны непорядками, царящими среди большевиков, хаосом и отсутствием продовольствия[37] Таким образом ситуация в Терской области, в районах наступления Добровольческой армии, стала складываться не в пользу большевиков. Из Ставрополья и Кубани, в результате военных поражений, сокрушая всё на своём пути, хлынула на Терек деморализованная XI-я Красная армия. Это вызвало цепную реакцию у стоявшей в Терской области XII-той армии. В итоге началось всеобщее отступление обеих армий на Астрахань. Их путь прошёл по территории Кизлярского отдела.

Криминогенная обстановка в районе отступления XI-й и XII-й Красных армий масштабно и очень быстро продолжала ухудшаться. Так 27 декабря 1918 года сообщалось, что «подводы с продуктами питания, от станицы Петропавловской до Грозненской расхищаются. Обмолотый хлеб и мука из Грозного, направляемая во Владикавказ захватывается, за него не платят и не дают квитанции, считая всё это завоёванным. Таким же образом, реквизируется солома и ячмень. Из станицы Калиновская реквизировано 3000 пудов сала, 5000 пудов муки. У красных ощущается острая нехватка в обмундировании, медикаментах и перевязочных средствах»[38].

С целью не допустить эвакуацию большевиков через море, 29 декабря 1918 года англичане, контролировавшие акваторию Каспийского моря, при помощи крейсеров «Слава», «Вентюр» и «Азия» уничтожили артиллерийским огнём склады большевиков в Старо-Теречной, потопили несколько груженых барж и захватили госпитальное судно с персоналом, ранеными и здоровыми. Госпитальное судно отвели в Петровск, большевиков посадили в тюрьму, а медицинский персонал отпустили. При приближении английских кораблей, большинство большевиков с комиссарами успели сойти на берег. «На захваченных баржах не было ни одного человека, так что вся операция прошла без кровопролития, – пишет исследователь А.Б. Широкорад, – любопытно, что советская пресса обвинила англичан в потоплении госпиталя с тысячей раненных, а также барж ещё с тысячей раненных. Позже число утопленных раненных астраханские газеты довели до трёх тысяч»[39].

5-го февраля 1919 года Красная армия начала отход из Кизляра.

Уголовный оттенок большевистского движения на Тереке подметил и один из лидеров Горской республики П. Коцев: «Горцы в своей массе оказались непричастны к большевизму, за исключением разбойничьего элемента, поступающего в Красную армию ради наживы»[40].

Зимой 1919 года положение в Караногайско-Калмыцкой степи ещё более ухудшилось. Части XI-й и XII-той Советских армий, потерпев поражение в боях с деникинцами, начали отступать через выше указанные территории, реквизируя по дороге уцелевший скот и имущество. Постоянные конфискации скота и грабежи в улусах привели к голоду. Мало того, в степи стали распространяться тиф и эпизоотии. В результате четырехмесячного грабежа, устроенного Красной армией, «степь приобрела антисоветский характер»[41]. И когда в апреле-мае 1919 года в степи появилась Добровольческая армия, народ её встречал, как «освободителя».

Однако, радость в связи с «освобождением» длилась недолго, методы «добровольцев» оказались не лучше и не хуже предыдущих. Теперь уже белые занялись разного рода реквизициями, конфискациями и т.д. В результате проводимой вышеуказанными армиями политики, «выжать всё и даже больше» из захваченных регионов, в Караногае и Калмыцкой степи разразился голод.

На Батумской Конференции (организована Турцией) в мае 1918 года было объявлено о создании Горской республики и о её признании Оттоманской Турцией и Германией[42]. Однако, в Берлине не торопились с таким признанием и в дальнейшем этого не произошло.

11 мая 1918 года, на конференции была провозглашена «Декларация об объявлении независимости Республики Союза Горцев Северного Кавказа и Дагестана»[43].

13 мая 1918 года, правительство Горской республики направило правительству РСФСР ноту о создании Горской республики и её отделении от России[44]. Нота была доставлена в Наркомат Иностранных Дел РСФСР через германского посла в Москве графа Мирбаха. В своём протесте от 15 мая 1918 года советское правительство отказало в признании независимости Горской республики, мотивируя свой отказ тем, что народы, проживающие на этой территории, на своих национальных съездах высказались за неразрывную связь с Россией. В ответ на протест советского правительства, глава Горской республики А. Чермоев обратился за помощью к Турции для борьбы с Советской властью на Северном Кавказе[45].

В конце мая 1918 года турецкий генерал Юсуф-Изет-Паша был назначен командующим войсками Горской республики. Турецкое правительство обеспечивало войска «горцев» различными видами вооружения, техники, транспортом[46]. Несмотря на протесты Советской России, на территорию Дагестана в июне-июле 1918 года были введены турецкие войска[47]. Следует отметить, что турецкие военные инструктора в Хасав-Юртовском округе фиксируются ещё с февраля месяца 1918 года.

10 октября 1918 года турецкие войска заняли Дербент. Так, Горское правительство вновь вернулось на свою территорию. В середине октября 1918 года, Горское правительство обратилось к Бичерахову с предложением объединить усилия для борьбы против большевиков. Но Бичерахов отказался от этого предложения. Тем временем, 24 октября 1918 года турки вошли в Темир-Хан-Шуру, 29 октября сложил с себя обязанности военного диктатора Дагестанской области Н. Тарковский[48]. 8 ноября 1918 года, после кровопролитного боя, в результате которого были разгромлены все близлежащие кумыкские селения, пал Порт-Петровск[49].

26 – 29 ноября 1918 года в Баку прибыла делегация Горской республики, которая вела переговоры с представителями «Союзных держав» (в лице англо-французских сил, которые изгнав турок в середине ноября 1918 года из Закавказья, захватили бакинский нефтеносный район – Авт.), о признании независимости республики. Поддержав усилия Горского правительства в установлении порядка и спокойствия, «союзное командование» (англо-французских сил) письмом генерала В. Томсона от 27 ноября 1918 года на имя Горского правительства подтвердило, что «независимость горцев до конгресса будет сохранена и Горскому правительству, впредь до разрешения судеб народов России, предоставляется право осуществления своей государственной власти на территории Северного Кавказа»[50]. Помимо этого, Томсон предложил Горскому правительству объединить свои усилия с казаками, создать объединённое правительство и принять участие в оказании помощи Деникину в борьбе с большевиками.

Политический конфликт между Добровольческой армией и Горским правительством разгорелся из-за проводимой деникинцами политики установления своей административной, гражданской и военной власти на местах. Так на территориях, номинально входящих в состав Горской республики, стали появляться правители округов в лице генерал-губернаторов, поставленных добровольцами и признаваемых, в том числе, и англичанами. 16 февраля 1919 года командующий деникинскими войсками на Кавказе генерал П. Шатилов, в письме на имя президента Горской республики Коцева обрисовал сложившуюся на текущий момент ситуацию, констатируя реальное отсутствие власти у горского правительства, потребовал от последнего, «сложить свои полномочия»[51].

В дальнейшем началась «политическая возня», в которую оказались вовлечены Азербайджан и Грузия с её меньшевиками. Укажем на интересный, на наш взгляд, факт «помощи» Грузии Горскому правительству. 27 февраля 1919 года в Министерство иностранных дел меньшевистской Грузинской республики поступила телеграмма представителя Горской республики, с просьбой об оказании помощи в связи с наступлением доброармии. Правительство Грузии приняло решение: «1. Поручить М.И.Д. объявить от имени правительства соответствующий протест; 2. Выдать республике Союза Горцев 3 млн. рублей в кредит, из этой суммы бонами Терской республики 2,5 млн. руб., а остальные 0,5 млн. руб. закавказскими бонами, по мере возможности. Кроме того, передать последним 2 нерабочих аэроплана и 2 машины, так же не на ходу и без топлива»[52].

Тем временем, 13 апреля 1919 года частями Добровольческой армии была занята станция Гудермес[53]. В мае 1919 года деникинцы начали оккупацию Дагестана: 17 – 18 мая они вошли в Хасав-Юртовский округ 22 – 24 мая 1919 года, парламент Горской республики отправил правительство в отставку и назначил Временное правительство Дагестана во главе с генералом Халиловым. Многие из бывших идеологов Горского правительства, такие как Капланов, Темирханов и другие ушли в Азербайджан. Так «отцвела, не успевши расцвесть» республика горцев Кавказа и Петровск с Дербентом перешли в руки доброармии». Вступив в Дагестан, деникинцы назначили того же Халилова временным правителем Дагестана.

Вышеизложенный материал свидетельствует, именно 1918 год не только ознаменовал собой реальное начало гражданской войны в стране, но и открыл счёт её наиболее кровавых страниц, которые и спустя столетие не забыты. В рассматриваемый период на территории Кавказа происходили открытые конфликты и противостояние политических и религиозных групп, бандитизм и внешние вмешательства. Очередным этапом истории гражданской войны в конце 1918 – начале 1919 годов стал приход на Северный Кавказ и в Дагестан Добровольческой армии Деникина.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1 Алиева С.И. Резня азербайджанцев в Баку в марте 1918 года армянами дашнаками и большевиками и помощь народов Северного Кавказа братьям мусульманам // QARABAG DUNEN, BU GUN VE SABAH 12-ci elmi-amali konfransinin materiallari – Baki 2013, с. 154; Цит.: Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1918 гг.) // Архив Русской революции. Т.9. Берлин: Слово, 1923, с. 121.

2 Рукописный Фонд Института истории археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН: далее РФ ИИАЭ, ф. 2, оп. 1, д. 75, л. 27.

3 Борьба за установление Советской власти в Дагестане 1917-1921 гг.: Сб. документов и материалов. – М., 1958, с. 117.

4 Сулаев И.Х. Мусульманское духовенство Дагестана и Светская власть: Борьба и сотрудничество (1917-1921 гг.). – Махачкала. 2004, с. 48.

5 Гаджиев А.С. Помощь русского народа в установлении Советской власти
в Дагестане. – Махачкала. 1963, с. 231; Широкорад А.Б. Великая речная война 1918-1920 гг. – М., 2006, с. 128.

6 Борьба за установление Советской власти в Дагестане 1917-1921 гг. – М., 1958, с. 98.

7 Известия Кизлярского Совдепа. № 5. 1 мая 1918 года.

8 Там же.

9 Центральный государственный архив Республики Дагестан: далее ЦГА РД, ф. 8-п., оп. 3. д. 64. л. 46.
10 Кашкаев Б.О. Борьба за Советы в Дагестане. – М., 1963, с. 141.
11 Борьба за победу и упрочение Советской власти в Дагестане / под ред. Аликберова Г.А., Гаджиева А.С., Кашкаева Б.О., Эмирова Н.П. – Махачкала. 1960, с. 93; Кашкаев Б.О. От Февраля к Октябрю. – М., 1972, с. 289.
12 Борьба за установление Советской Власти в Дагестане 1917-1921 гг. – М., 1958, с. 126 - 127.
13 Известия Кизлярского Совдепа. № 14. 2 июня 1918 года.
* У селения Боташево (Боташ-Юрт) в результате обстрела, красным блиндированным поездом, пришедшим из Баку, было убито разным данным от 60 до 100 крестьян находившихся в тот момент на полевых работах. Впоследствии советская пропаганда приписывала это происшествие: то к действиям частей царской армии возвращавшихся в марте 1917 года с турецкого фронта, то к действиям деникинцев в 1919 году.
14 ЦГА РД, ф. 8-п., оп. 3, д. 120, л. 15, 16.
15 Самурский Н. (Эфендиев). Дагестан. – М.,-Л., 1925, с. 67.
16 Борьба за победу и упрочение Советской власти в Дагестане. – Махачкала. 1960, с. 165.
17 Там же, с. 142.
18 Там же, с. 156.
19 Там же, с. 163; РФ ИИАЭ, ф. 2, оп. 1, д. 140, л. 52; д. 161, л. 59.
20 РФ ИИАЭ, ф. 2, оп. 1, д. 75, л. 71, 72.
21 Путеводитель. Т. IV. Фонды по истории белого движения и эмиграции / под ред. Мироненко С.В. – М., 2004, с. 178.
22 В борьбе за власть Советов в Чечено-Ингушетии. Сборник воспоминаний. – Грозный. 1970, с. 59.
23 Известия Кизлярского Совдепа. № 27. 10 ноября 1918 года.
24 Дагестан. № 36. 8 февраля 1919 года.
25 ЦГА РД, ф. р-1251, оп. 2, д. 7, л. 8.
26 Гаджиев А.С. Помощь русского народа в установлении Советской власти. – Махачкала. 1963, с. 296.
27 Казачество в революциях и Гражданской войне (Материалы второй научной конференции 9-11 сентября) / под ред. Минц И.И. – Черкесск. 1986, с. 137.
28 Дагестан. № 36. 21 января 1919 года.
29 ЦГА РД, ф. р-622, оп. 1, д. 1, л. 2, 3; 8-п., оп. 7, д. 14, л. 16.
30 РФ ИИАЭ, ф. 2, оп. 1, д. 846, л. 3.
31 Там же.
32 Центральный государственный архив историко-политической документации Республики Северная Осетия-Алания: далее ЦГА ИПД РСО-А, ф. 1849, оп. 1, д. 42, л. 25, 225; ЦГА РД, ф. р-621, оп. 1, д. 14, л. 36, 37.
33 ЦГА РД, ф. 8-п., оп. 3, д. 49, л. 29.
34 РФ ИИАЭ, ф. 2. оп. 1, д. 161, л. 494.
35 Там же, л. 496.
36 ЦГА РД, ф. р-621, оп. 1, д. 24, л. 61об., 62, 62об.; 8-п., оп. 3, д. 49, л. 59, 60; р-263, оп. 4, д. 2, л. 17, 17об.
37 РФ ИИАЭ, ф. 7, оп. 1, д. 39, л. 36.
38 Там же, Центральный государственный архив Республики Северная Осетия-Алания: далее ЦГА РСО-А, ф. 54, оп. 11, д. 247, л. 72, 172.
39 Широкорад А.Б. Великая речная война. – М., 2006, с. 146.
40 Жанситов О.А. Антибольшевистское движение и деникинский режим в Кабарде и Балкарии (1917–1920 гг.). – Нальчик: 2009, с. 81.
41 Очиров У.Б. Боевые действия в северо-западном Прикаспии в 1919 – начале 1920 года // Вестник Института ИАЭ. 2006. № 4, с. 34.
42 Ставровский А. Закавказье после Октября: Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 года. – М.,-Л., 1925, с. 30, 52.
43 Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917 – 1918 гг.), Горская республика (1918 – 1920 гг.). Документы и материалы. – Махачкала. 1994, с. 121.
44 Дзидзоев В.Д. От Союза объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана до Горской АССР (1917-1924 гг.). – Владикавказ. 2003, с. 175.
45 Союз объединённых горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920 гг.) (Документы и материалы). – Махачкала. 1994, с. 7, 8, 124, 125; Махмудов Х.М. Юж-

ный Дагестан в годы революций и Гражданской войны: Специфика и региональные особенности проявления.: Дис. ... канд. ист. наук. – Махачкала. 2000, с. 93.
46 Гусейнова И.С. Горская республика: Зарождение, становление и причины (1917 - 1920 гг. XX века.): Дис. ... канд. ист. наук. – Махачкала. 2003, с. 73.
47 Его же, с. 74.
48 ЦГА РД, ф. 121, оп. 1, д. 45, л. 10.
49 ЦГА РД, ф. р-621, оп. 1, д. 10, л. 28; Безугольный А.Ю. «Генерал Бичерахов и его Кавказская армия. Неизвестные страницы истории Гражданской войны и интервенции на Кавказе. 1917–1919» — М.: Центрполиграф, 2011. — 348 с.: «… фланговое наступление турок было направлено против Таркинских высот, господствовавших на подступах к Петровску и занятых артиллерией Бичерахова. Штаб полевых войск Б.В. Никитина располагался в развалинах маленькой исторической крепости построенной Петром Великим, в начале XVIII в. во время Персидского похода. По свидетельству Б.В. Никитина, бои были чрезвычайно ожесточёнными с массой штыковых атак и канонадой, сливавшейся в непрерывный гул. В результате бомбёжек в городе были большие разрушения. Оборонявшихся поддерживали своими 120-миллиметровыми орудиями канонерские лодки «Карс» и «Ардаган». Их огонь по радио через начальника штаба А.Е. Мартынова находившегося в петровском порту, Никитин координировал лично. Турецкая артиллерия, заняв высокую позицию в районе перевала, сосредоточенным огнём подготовила штурм Таркинских высот, с переходом которых в руки турок участь Петровска была решена. … Несмотря на формальную многочисленность (бичераховского) отряда боеспособных частей в его составе было не много. Армянские части стали слабым звеном обороны Петровска. Вновь среди армян, охваченных паническим страхом перед турками, началось массовое дезертирство. Солдаты отправлялись прямо на корабли, ожидая отплытия куда угодно, лишь бы не оставаться в городе. Офицерам пришлось, «имея дубину в одной руке с револьвером в другой» возвращать их на позиции. В ожесточённом двухдневном сражении участвовали почти исключительно казаки и присоединившиеся к ним русские офицеры. … 11 ноября Бичерахов навсегда покинул Петровск на 57 судах было отправлено свыше 60 тысяч человек, в том числе 3 тысячи больных и раненных.» // http://fictionbook.ru/author/alekseyiyurevich _bezugolniyyi/general _bicherahov_i_ego_kavkazskaya_ arm/read_online.html?page=14

(Вместе с тем, необходимо отметить, что заявленная оценочная цифра в 60 тысяч эвакуированных на мой (- Д.Р.) - взгляд весьма сильно завышена, численность реально эвакуировавшихся из Петровска бичераховцев как минимум в 2 раза меньше).
50 Известия Кизлярского Совдепа. № 39. 19 декабря 1918 года; Союз объединённых горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920 гг.). – Махачкала. 1994, с. 217.
51 ЦГА РСО-А, ф. р-9, оп. 1, д. 8, л. 31об., 200; Раевский А. Английская интервенция и мусаватистское правительство: Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. – Баку. 1927, с. 97.
52 ЦГА ИПД РСО-А, ф. 1849, оп. 1, д. 88, л. 2, 102.
53 РФ ИИАЭ, ф. 2, оп. 1, д. 60, л. 299.

AZƏRBAYCAN VƏ ŞİMALİ QAFQAZ 1918-Cİ İLİN HADİSƏLƏRİ PRİZMASINDAN

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan və Şimali Qafqaz ın 1918-ci ilin prizmasından araşdırılaraq təhlil olunur. O cümlədən keçmiş Rusiya imperiyası daxilində inqilab və vətəndaş müharibələri hadisələrinin tarixindən geniş danışılır. Məqalədə əsasən arxiv və mənbə materialları əsasında təqiq edilmişdir.

AZERBAIJAN AND THE NORTH CAUCASUS THROUGH THE PRISM OF THE EVENTS OF 1918

SUMMARY

The history of the events of the revolution and civil war within the former Russian Empire, was controversial and one of the most tragic and bloody pages in the life of the people, wounds which still excite the minds and hearts of the people, and the memory of them will continue for many more years.

MÜNDƏRİCAT

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİNİN
«AZƏRBAYCAN və ŞƏRQİ ANADOLUNUN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNİN SOYQIRIMI»
mövzusunda keçirilən II beynəlxalq elmi konfransın iştirakçılarına MÜRACİƏTİ (2015-ci il)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİNİN
«AZƏRBAYCAN və ŞƏRQİ ANADOLUNUN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNİN SOYQIRIMI»
mövzusunda keçirilən III beynəlxalq elmi konfransın iştirakçılarına MÜRACİƏTİ (2016-cı il)

AMEA-nın müxbir üzvü **Yaqub MAHMUDOV**
ÖN SÖZ:
BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN SİYASƏTİ TARİXİ HƏQİQƏTLƏRƏ
ƏSASLANARSA DÜNYA RAHAT NƏFƏS ALAR... 3

Corresponding member of ANAS **Yagub MAHMUDOV**
FOREWORD:
THE WORLD WILL BE STABLE AND SAFELY IF THE GREAT STATES'
POLICY IS BASED ON HISTORICAL FACTS... 5

Член-корреспондент НАНА **Ягуб МАХМУДОВ**
ПРЕДИСЛОВИЕ:
МИР СТАНЕТ СТАБИЛЬНЕЕ И БЕЗОПАСНЕЕ, ЕСЛИ ПОЛИТИКА
ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ БУДЕТ ОСНОВЫВАТЬСЯ НА ПРАВДЕ ИСТОРИИ 7

Birinci Bölmə
XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMLARI

Akademik İsmayıl Hacıyev
Azərbaycanın itirilmiş tarixi torpaqları 10
AMEA-nın müxbir üzvü Hacı Fəxrəddin Səfərli
Ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi ilə xarabaya çevrilmiş bəzi yaşayış məskənləri haqqında 18
AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə
Xocalı faciəsi təsviri sənətdə 23
T.ü.e.d., prof. Anar İsgəndərov
1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqırım 27
Д.и.н., проф. Игорь Турицын
Проблема геноцида азербайджанцев в контексте геополитики эпохи
Первой мировой войны 33
Prof. Dr. Mehmet Ali Çakmak
Stepan Şaumyan ve Ermenilerin Bakü soykırımı 37
T.ü.e.d.,prof. Kərim Şükürov
Azərbaycanlılar XX əsrdə: tarixi- demoqrafik vəziyyətinə dair 41
Д.и., асс. проф. Мамука Гогитидзе, д.и., асс. проф. Георгий Бежиташвили
Трагические события марта 1918 года в Азербайджане 48
T.ü.e.d. İradə Bağırova
1905-1906-cı illərdə Bakı, Naxçıvan və Qarabağda azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar 52
T.ü.e.d. Qasım Hacıyev
Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının Qarabağ regionunda törətdiyi soyqırımlar (1988-1994) 57

Д.и.н. Икрам Агасиев
Позиция немецкого населения Азербайджана во время массового уничтожения тюрко-мусульманского населения дашнаками – армянами в 1905 -1918 годах 61
T.ü.f.d. Vaqif Abışov
1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında azərbaycanlıların soyqırımı 67
Д.ф. по истории Натиг Мамедзаде
Реализация Армянской (Араратской) Республикой политики геноцида азербайджанцев (1918-1920) 71
T.ü.f.d. Güntəkin Nəcəfli
Zəngəzur qəzasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı erməni soyqırımları yeni arxiv sənədlərində (1918-1920) 77
T.ü.f.d. Kamran İsmayılov
1918-ci ildə Lənkəran bölgəsində erməni silahlı birləşmələrinin cinayətləri Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətinin tərkib hissəsi kimi 83
Д.и.н. Севиндж Алиева
Сталинские репрессии в Азербайджанской ССР 95
S.e.ü.f.d. Aydın Mirzəzadə
Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisində törədilən soyqırım cinayətlərinin siyasi və sosial-psixoloji nəticələri 108
T.ü.f.d. Cəbi Bəhrəmov, t.ü.f.d., dos. Solmaz Gözəlova
Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü Cənubi Qafqaz regionunda həyata keçirilən beynəlxalq enerji layihələri üçün təhlükədir (1991-2016) 115
Д.ф. по истории Фархад Джаббаров
Зангезурская резня 1906 г. – очередная фаза армянского террора в Северном Азербайджане 121
Д.ф. по истории Ильгар Нифталиев
Террористическая деятельность партии «Дашнакцутюн» в переписке П.И. Столыпина с И.И. Воронцовым-Дашковым в 1908 году 126
T.ü.f.d. Hacı Həsənov
1905-1906-cı illərdə Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və İrəvandakı qırğınların tarixindən (Rusiya Dövlət Tarix Arxivinin materialları əsasında) 132
T.ü.f.d. Vidadi Umudlu
1905-1906-cı illərdə erməni terrorçularının Azərbaycandakı fəaliyyəti Osmanlı arxiv sənədlərində 137
T.ü.f.d. İradə Məmmədova
Ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımlar şahidlərin ifadəsində 143
T.ü.f.d. Əsəd Qurbanlı
Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası ərəfəsində dinləmələr və köçürülməyə qarşı etiraz formaları (1948-1953-cü illər) 150
Nazim Mustafa
1905-1906-cı illərdə ermənilərin Cənubi Qafqazda törətdikləri terror və qırğınlar 155
T.ü.f.d. Ənvər Məmmədov
1930-cu ildə Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyanın yatırılması Azərbaycan xalqının soyqırımının tərkib hissəsi kimi 164
Dr. Entela Muço
Arnavut entelektüel bakışına göre Azerbaycan halkına karşı ermenilerin yaptığı soykırımı 169
Д.ф. по истории Мехрибан Алиева
«Армянский вопрос» и деятельность партии «Дашнакцутюн» в годы Первой мировой войны 173
Д.ф. по истории Эльмар Магеррамов, Латифа Аскерова-Сурхализаде
Еще раз о геноциде азербайджанцев в Зангезуре в 1918-1920 гг. 177
T.ü.f.d. Rəna Əsədova
Gəncə bölgəsində erməni hərbi dəstələrinin törətdiyi azərbaycanlıların soyqırımına qarşı müqavimət (1914-1918-ci illər) 183
Д.ф. по истории Азиза Назарли
Роль армян в бесчинствах XI Красной армии в период советской оккупации Азербайджана (1920-1921) 187

Ия Шиукашвили
Геноцид тюрко-мусульманского населения города в Баку в 1918 году 193
Д.ф. по истории Фуад Тагиев
Февральский вояж эмиссара Кобозева в Баку 198
Д.ф. по истории Тамилла Керимова
Большой террор и судьбы азербайджанской научной интеллигенции (30-е годы XX столетия) 205
T.ü.f.d. İradə Əliyeva
Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində çar Rusiyasının yürütdüyü zorakı xristianlaşdırma və köçürmə siyasəti 214
T.ü.f.d. Yaşar Rəhimov
Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri soyqırımlar şahid ifadələrində və arxiv sənədlərində (1917-1921-ci illər) 218
T.ü.f.d. Sahibə Budaqova
XX əsrdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırım cinayətlərinin tarixi coğrafiyası 223
Д.ф. по истории Ламия Кафар-заде
Мемориальный Музей Геноцида как наглядное доказательство целенаправленного истребления азербайджанского народа армянскими националистами 228
T.ü.f.d. Sara Hacıyeva
Orta əsr at, qoç və qoyun heykəlli qəbirüstü abidələrə erməni iddiaları 233
T.ü.f.d. dos. Mayıl Alıcanov, Fəxrəddin Məmmədov
1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından – Ermənistan SSR-in ərazisindən deportasiyası 237
Д.ф. по истории Нигяр Ахундова
Армянский геноцид против азербайджанской культуры 240
T.ü.f.d., dos. İlhami Əliyev
1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri soyqırımlar Mirzə Bağır Əliyevin "Qanlı günlərimiz" adlı gündəliyində 244
T.ü.f.d. Emin Məlikov
Lənkəran qəzasının Şağlaküçə kəndi 1918-ci il Mart soyqırımı dövründə 249
T.ü.f.d., dos. Cavid Bağırzadə
Azərbaycanın Ağdərə bölgəsinin Umudlu kəndində ermənilərin 1905-ci ildə törətdiyi kütləvi qırğınlar 251
Fil.ü.e.d. Salidə Şərifova
Müasir Azərbaycan romanlarında soyqırımın təsviri 254
Fil.ü.f.d., dos. Mərziyyə Nəcəfova
Müasir Azərbaycan poeziyasında yurd itkisi mövzusu 259
Fil.ü.f.d. Səba Namazova
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş qırğınlara "Molla Nəsrəddin" jurnalının münasibəti 264
Təranə Şirvanova
Çar hökumətinin azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımlarına himayəsi: əsas maraqlar, vasitələr, formalar 267
Ped.ü.f.d. Nazilə Abdullazadə
M.M.Nəvvabın "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" əsərində türk soyqırımının dəhşətləri 273
T.ü.f.d. Vasif Qafarov
İrəvanın ermənilərə verilməsi və erməni dövlətinin yaradılması prosesi 277
T.ü.f.d. Rəhilə Şükürova
Lənkəran qəzasında daşnakların və bolşeviklərin törətdiyi soyqırımın tarixşünaslığı 285
Fil.ü.f.d. Zakirə Əliyeva
Azərbaycanlıların soyqırım məsələlərinin biblioqrafik icmalı 288
T.ü.f.d. Fəridə Əliyeva
1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımın İrəvan bölgəsində demoqrafik duruma təsiri 294

T.ü.f.d. Rəşad Rüstəmov
Bakı şəhər Duması azərbaycanlıların soyqırımına qarşı müqavimət mərkəzi kimi 299
Д.ф. по истории Айпара Рустамова
Духовный геноцид армян против азербайджанского народа 303
S.e.ü.f.d. Aynur Bəşirova
Xarici ölkələrdə mətbuatda Azərbaycanın mənfi obrazının formalaşdırılmasında erməni təbliğatının rolu (Nyu York Tayms: 1989-1991-ci illər) 308
Elnur Nəciyev
Denikinçilərin və erməni daşnaklarının Lənkəran qəzasında törətdiyi soyqırım 317
Şöhrət Mustafayev
XIX-XX əsrlərdə ermənilərin tarixi Azərbaycan torpağı - İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi siyasəti və nəticələri 322
Zöhrə Fərəcova
1905-1906-cı illərdə Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi qırğınlar ("İrşad" qəzetinin materialları əsasında) 331
Həlimə Kazımova
Xocalı soyqırımı: Rusiya tarixşünaslığının təhlili kontekstində 337
S.ü.f.d., dos. Fəridə Quliyeva
Milli Akademik teatrın səhnəsində Qarabağ münaqişəsinin vizual həlli 342
Məhəbbət Məmmədova
Azərbaycanlılara qarşı deportasiya və soyqırım məsələləri: rəsmi sənədlərdə və Tarix İnstitutunun nəşrlərində 347
Hacı Abdulla
XIX – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik durumunda dəyişikliklər 353
Ədalət Mustafayev
Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü və soyqırım siyasəti 360
Aynurə Paşayeva
Xocalı soyqırımının 1992-ci ildə nəşr olunan Azərbaycan və xarici mətbuat orqanlarında işıqlandırılması 365
Фируза Хаятова
Второй оккупационный режим Великобритании на Южном Кавказе и крах надежд армян в отношении Баку 370
Самсон Джоджуа
"Армянский вопрос" на Южном Кавказе в 1918-1921 гг. 376
Aygün Əzimova
Bakıdakı bolşevik-daşnak rejiminin Lənkəran bölgəsində cinayətkar əməlləri bolşeviklərin xatirələrində 384
Nərmin Xanməmmədova
Rusiya imperiyasının Qafqaz cəbhəsi qaçqınlarına münasibətdə etno-konfessional ayrı-seçkilik siyasəti (1914-1917-ci illər) 392
Fərahilə Babayeva-Şükürova
1991-1994-cü illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi terror və soyqırımları 397
Gülnar Qasımlı
Ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımların müstəqillik illərində yazılmış poemalarda ifadəsi 402
Нигяр Эйвазова
Из истории переселения армян на территорию Северного Азербайджана в XIX веке 406
Д.ф. по истории Гахраман Агаев
Археологические и исторические исследования массового захоронения в Губе 410

İkinci Bölmə
1914-1920-Cİ İLLƏRDƏ ŞƏRQİ ANADOLU, URMİYA, SALMAS, XOY BÖLGƏLƏRİNDƏ TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLARI

AMEA-nın müxbir üzvü Gövhər Baxşəliyeva
İran tarixçisi Tohid Məlikzadə Dilməqaninin "Güney Azərbaycanda Birinci Dünya müharibəsi illərində soyqırım kitabında dövrün mühüm ictimai-siyasi hadisələri fonunda azərbaycanlıların soyqırımı haqqında 415
T.ü.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev, f.ü.f.d. Eynulla Mədətli
I Dünya müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanın Urmiya bölgəsində Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımı İran müəlliflərinin əsərlərində 418
Prof. Dr. Selma Yel
20 Yüzyılın büyük soykırım teşebbüslerinden Ahıska Türklerinin Stalin tarafından sürgün edilmesi ve devam eden vatansızlık trajedisi 425
T.ü.e.d., prof. Tofiq Mustafazadə
XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Osmanlı imperiyasında törətdiyi terror və soyqırım cinayətləri 435
Prof. Dr. Hasan Tahsin Fendoğlu
Ermeni projesinin ortaya konulması ve Ermenilerin Türklere ve Müslümanlara karşı soykırımı 446
Д.и.н., проф. Хаджи Мурад Доного
Мухаджиры Дагестана в Турции 454
Prof. Dr. Ömer Turan
Birinci Dünya savaşı'nda Van'da ermenilerin Türklere karşı töretdiği soykırımları 457
Prof. Dr. Arshi Khan
Revisiting Some Questions Concerning the Ottoman Armenian-Shift From *Millet* to Rebellion 461
Doç. Dr. Sebahattin Şimşir
Türklere Anadolu'nun kapılarını açan Malazgird ve civarinda Ermenilerin yaptığı soykırımlar 462
Nihat Böyükbaş
Eğitimli insan kaynaklarımız XX. yüzyılda Türk-Müslüman halklarına karşı yapılan soykırımları anlatma ve propaganda yöntemlerimiz 467
Д.и.н., проф. Ия Джичонаия
Армянские движения в Османской империи 472
Fil.ü.f.d. Nailə Əskər
XX əsrin əvvəllərində Şərqi Anadoluda siyasi vəziyyət və ermənilərin törətdiyi soyqırımlar 481
Dr. Turgay Bülent Göktürk, Süheyla Göktürk
Kıbrıs'ta Türklere karşı yapılan katliamlar ve kanlı noel 486
Həsən Səfəri
Cənubi Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi soyqırım canlı şahidlərin qeydlərində 496
Д.с.н., асс. проф. Марина Изория
Армянский мятеж в Османской империи и геноцид лазов 501
T.ü.f.d., dos. Ramilə Dadaşova
Azərbaycanlıların və türklərin soyqırımı ilə nəticələnən qlobal təhlükəli erməni terrorları 506
Sevinc Məmmədova
1917-ci il Urmiya soyqırımı Azərbaycan mətbuatında ("Beyrəqi-Ədalət" jurnalının məqalələri əsasında) 511
Şahin Əhmədov
Urmiya bölgəsi və ətrafında azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımlar zamanı Azərbaycan erməniləri Yeparxiyasının fəaliyyəti və hazırda İranda həmin dövr hadisələrinin informasiya modeli 515
Xaqani İsmayıl
Ermənilərin xristianlara qarşı törətdiyi soyqırım və siyasi terror aktları 519
Nigar Camalova
Qars regionunda soyqırımı 526

Üçüncü Bölmə
XX ƏSRDƏ QAFQAZ, VOLQABOYU VƏ MƏRKƏZİ ASİYA XALQLARINA QARŞI SOYQIRIMLARI VƏ DEPORTASİYALAR

Д.и.н., проф. Иоганн Рау
Российские немцы: некоторые аспекты истории, колонизации и депортации 532
Д.и.н., доц. Аскер Панеш
Адыги в XX веке: перед лицом социальных и национальных альтернатив 536
T.e.d., prof. Qabil Əliyev
Dağlı xalqların denikinçi qüvvələrin və Qırmızı ordunun qətl və qarətlərinə qarşı mübarizəsinə Cənubi Qafqazdan yardımlar (1919-1920-ci illər) 540
Д.и.н., проф. Аскербий Койчуев
Депортировали трудолюбивый, мужественный безвинный Карачаевский народ 545
Д.и.н., проф. Кахрамон Раджабов
Политика геноцида советского режима в Узбекистане и репрессирование Максуда Шейхзаде 551
Д.и.н., проф. Шохистахон Ульжаева
История геноцида тюрко-мусульманских народов в XX веке в СМИ (на примере интернет-материалов) 559
Д.и.н., проф. Хаджи-Мурат Сабанчиев
Депортация народов Северного Кавказа и ее социально-политические последствия 563
T.e.d., Zemfira Hacıyeva
XX əsrin əvvəlində ermənilərin Cənubi Qafqazda ərazi iddialarının qanlı nəticələri 569
К.и.н. Марем Долгиева
Роль ингушской интеллигенции в возвращении народа из депортации 1944-1957 гг. 574
Д.ф. в арткритицизме Исмет Заатов
Крымско-татарское сценическое искусство и депортация 578
Д.и.н. Аббаз Осмаев, д.и.н., проф. Вахид Акаев
Депортация народов как произвол и беззаконие (к 73-летию со дня депортации чеченцев и ингушей) 585
Д.ф.н., проф. Каха Кецбаия
Философия армянского этнонационального эклектизма 591
T.ü.f.d., dos. Firdovsiyyə Əhmədova
Qafqazda erməni dövlətinin yaranması 598
Д.и.н., проф. Кахабер Пипия
«Армянский вопрос» во внешней политике Российской империи 608
К.и.н., доц. Саид-Хасан Мусхаджиев
Хайбах – символ трагедии чеченского народа (февраль 1944 г.) 615
Д.и.н., проф. Нодар Дарсания
Как потерпел крах план о «Великой Армении» 620
Д.и.н., проф. Гурам Мархулия
Преступления баграмяновцев против грузинского народа в Абхазии 627
К.и.н. Рабадан Султанбеков
Репрессии в отношении мусульманского духовенства Дагестана в 20-30-е гг. XX в. 631
К.и.н. Миляуша Гайнанова, к.и.н. Марина Имашева
Армяно-азербайджанские столкновения в восприятии татарской общественной мысли в начале XX века 636
К.ф.н. Борис Харсиев
Репрессивная политика большевизма на Кавказе в XX в.: истребление мусульманского населения Азербайджана и депортация ингушского народа 640
К.ф.н. Лемка Агиева
К вопросу о депортации ингушей 645
Тамара Яндиева
Депортация в судьбах участников Великой Отечественной войны 649

К.п.н., доц. Лейла Арапханова
Национально-государственное строительство и репрессии партийных и советских руководителей Ингушетии в 20-30-е годы XX века 654
Камил Алиев
XX век в судьбе кумыков 657
Фазиль Тунаев
Преступления дашнаков и освободительная миссия турецкого экспедиционного корпуса в Дагестане в 1918 году 665
Игнат Казмалы
Репрессии и голод в Гагаузии на примере села Авдарма, Комратский район, Автономно-территориальное образование Гагаузия (Гагауз Ери), Республика Молдова 669
Шухрат Саламов
Дашнакский терроризм в истории Туркестана и Азербайджана 676
Муроджон Рахматов
Взгляды Турара Рыскулова на геноцид, совершенный дашнаками, и на голод в Туркестанской АССР 689
Руслан Кармов
Геноцид системы образования в Кабардино-Балкарии после 1917 года 695
К.и.н. Руслан Джамбулатов
Азербайджан и Северный Кавказ сквозь призму событий 1918 года 698

Mündəricat 708

ELMİ ƏSƏRLƏR

«XX ƏSRDƏ TÜRK-MÜSƏLMAN XALQLARINA QARŞI SOYQIRIMLARI»
mövzusuna həsr olunmuş
IV beynəlxalq elmi konfransın materialları

XÜSUSİ BURAXILIŞ

SCIENTIFIC WORKS

OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN

IV International Scientific Conference
«GENOCIDE OF TURKIC-MUSLIM PEOPLES IN THE TWENTIETH CENTURY»

SPECIAL ISSUE

ТРУДЫ

ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА

Материалы IV международной научной конференции

«ГЕНОЦИД ТЮРКО - МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ В XX ВЕКЕ»

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК

Format 60x90 $^1/_8$. F.ç.v. 90.

"Turxan" NPB